DE SØNDERJYSKE LANDSDELE

J. P. TRAP

DE SØNDERJYSKE LANDSDELE

UNDER MEDVIRKNING AF VIDENSKABSMÆND, FAGFOLK OG STEDLIGE MEDDELERE

UDGIVET AF

H. V. CLAUSEN OG M. MACKEPRANG

SÆRTRYK AF KONGERIGET DANMARK, 4. UDGAVE

KØBENHAVN
G. E. C. GADS FORLAG
MCMXXIX

KØBENHAVN — NIELSEN & LYDICHE (AXEL SIMMELKIÆR)

INDHOLD

Pag.

DE SØNDERJYSKE LANDSDELE 1

HADERSLEV AMT ..... 28—210

Købstæder og Flækker: Christiansfeld Flække p. 68 — Haderslev p. 34.

Herreder: Frøs p. 164 — Gram p. 130 — Haderslev p. 96 — Nørre-Rangstrup p. 195 — Sønder-Tyrstrup p. 75.

Sogne:

Aastrup 125
Agerskov 201
Aller 76
Bevtoft 205
Bjerning 88
Branderup 198
Fjelstrup 84
Fole 192
Frørup 93
Gl.-Haderslev 97
Gram 185
Grarup 112
Halk 113
Hammelev 147
Hjerndrup 83
Hjerting 184
Hoptrup 100
Hygum 176
Jegerup 142
Jels 134
Lintrup 180
Magstrup 140
Moltrup 128
Nustrup 158
Oksenvad 131
Rødding 167
Skodborg 173
Skrave 171
Skrydstrup 161
Sommersted 137
Starup 108
Stepping 90
Tislund 208
Toftlund 195
Tyrstrup 78
Vedsted 151
Vilstrup 105
Vojens 144
Vonsbæk 123
Øsby 117
Øster-Lindet 165

TØNDER AMT ..... 211—382

Købstæder og Flækker: Højer Flække p. 257 — Løgumkloster Flække p. 265 — Tønder p. 228.

Herreder: Hviding p. 284 — Slogs p. 363 — Tønder, Højer og Lø p. 311.

Sogne:

Abild 361
Arrild 307
Ballum 340
Brede 350
Brøns 300
Burkal 375
Bylderup 372
Daler 328

	Pag.		Pag.
Døstrup	354	Randerup	348
Emmerlev	334	Rejsby	288
Hjerpsted	338	Roager	289
Hostrup	363	Rømø	343
Hviding	285	Skast	349
Højer Landsogn	325	Skærbæk	303
Højrup	295	Spandet	292
Højst	367	Tinglev	379
Løgumkloster Landsogn	359	Tønder Landsogn	313
Mjolden	346	Ubjærg	314
Møgeltønder	317	Visby	331
Nørre-Løgum	356	Vodder	298
Rabsted	369		

AABENRAA AMT ..... 383—501

Købstæder: Aabenraa p. 390.

Herreder: Lundtoft-Vis p. 451 — Rise p. 435 — Sønder-Rangstrup p. 421.

Sogne:

Asbøl	466	Holbøl	491
Bedsted	422	Kliplev	484
Bjolderup	447	Kværs	482
Bov	495	Løjt	436
Egvad	427	Rinkenæs	479
Ensted	454	Rise	441
Felsted	457	Uge	451
Graasten	469	Varnæs	462
Hellevad	424	Øster-Løgum	429
Hjordkær	445		

SØNDERBORG AMT ..... 502—632

SUNDEVED 570

ALS 595

Købstæder og Flækker: Augustenborg Flække p. 548 — Nordborg Flække p. 559 — Sønderborg p. 514.

Herreder: Als Nørre-Herred p. 620 — Als Sønder-Herred p. 597 — Nybøl p. 570.

Sogne:

Asserballe	613	Nordborg Landsogn	630
Broager	587	Notmark	617
Dybbøl	571	Nybøl	583
Egen	620	Oksbøl	628
Hagenbjærg	626	Sottrup	575
Hørup	602	Svenstrup	623
Kegnæs	604	Tandslet	610
Ketting	614	Ulkebøl	597
Lysabild	606	Ullerup	579

Ved dette Bind har foruden Udgiverne medvirket følgende faste Medarbejdere:

Overlærer ANDRESEN, Kiel (Tønder Bys Historie).

Pens. Lærer CHR. FERD. ANDRESEN (Broager By og Sogn).

Kgl. Ordenshistoriograf, Dr. phil. LOUIS BOBÉ (historiske Oplysninger om Herregaarde og Gaarde).

Vandbygningsinspektør H. V. BUHL, Sønderborg (Havne, Diger o. l.).

Fuldmægtig i Det stat. Departement, VILH. ELBERLING (Amtsraadskredsenes Inddeling).

Seminarielærer C. H. ESKILDSEN (Dele af Indledningen til Tønder Amt, Tønder Købstad og Højer Flække).

Professor ved Universitetet, Dr. phil. KNUD FABRICIUS (Landsdelenes almindelige Historie).

GENERALSTABENS TOPOGRAFISKE AFDELING (GEODÆTISK INSTITUT) (Bykort, Amtskort og Sognekort).

Arkivar F. GRIBSVAD (Aabenraa, Graasten, Sønderborg, Augustenborg og Nordborg Byers Historie).

Teglværksejer HOLLENSEN, Broager (Teglværksindustrien ved Flensborg Fjord).

Pens. Overlærer HOLM, Graasten (Graasten By).

Sekretær i Det statistiske Departement, Dr. rer. polit. MADS IVERSEN (Statistik og Oplysninger om lokale Forhold o. l.).

Inspektør ved Nationalmuseets 2. Afd., mag. art. CHR. AXEL JENSEN (Kirkeinventar; Voldsteder).

Skovrider OTTO GLUD KONRADSEN, Søgaard, Vesterborg pr. Nakskov (Oplysninger om sjældne og store Træer samt Skovbevoksningen).

Kunstmaler ALFRED LARSEN (Billedstoffet).

Lektor, Dr. phil. VILH. LORENZEN (Herregaardenes Bygningshistorie).

Statsgeolog, Direktør ved Danmarks geologiske Undersøgelse, Dr. phil. VICTOR MADSEN (Geologi).

Inspektør ved Nationalmuseets 2. Afd., mag. art. HUGO MATTHIESSEN (gamle Huse i Købstæderne).

Bibliotekar N. MOESGAARD, Sønderborg (Beskrivelse af Sønderborg Købstad).

Inspektør ved Nationalmuseets 1. Afd. C. NEERGAARD (Oldtidsfund og Oldtidsmindesmærker; supplerende topografiske og historiske Oplysninger af forskellig Art).

Landsbibliotekar JACOB PETERSEN (Oplysninger om Aabenraa By).

Frimenighedspræst THADE PETERSEN (Haderslev Bys Historie; Vadehavet; Rømøs Beskrivelse).

Museumsdirektør J. RABEN, Sønderborg (Sønderborg Museum).

Kunstmaler SVEN SCHOU (Landskabstegninger).

Arkitekt C. M. SMIDT (Løgum Klosterkirkes Bygningshistorie).

Amtsforvalter J. SMITH, Sønderborg (Administrativ Inddeling og Styrelse samt Medvirkning ved Beskrivelsen af Haderslev Købstad).

DET STATISTISKE DEPARTEMENT (Købstædernes samt Amts- og Sognekommunernes Finanser).

STEDNAVNEUDVALGET (Stednavnenes gamle Former).

Fuldmægtig A. C. A. STRUBBERG, Fiskeridirektoratet (Oplysninger om Fiskeriet til Amts- og Sognebeskrivelser).

DE SØNDERJYSKE STATSSKOVRIDERE (Statsskovdistrikterne).

Overlærer A. A. VINTEN, Augustenborg (Augustenborg Flække).

Lærer WOLFF, Nordborg (Nordborg Flække og Landsogn).

Redaktionssekretærer: Sekretær i Det statistiske Departement, Dr. rer. polit. MADS IVERSEN og Inspektør ved det nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg, cand. theol. P. B. C. WESTERGAARD.

Stedlige Medarbejdere har Værket haft i hvert Sogn og i hver Købstad, og Udgiverne bringer herved den bedste Tak til de Sognepræster, Lærere, Embedsmænd, Gaardejere og andre, som beredvilligt har besvaret de udsendte Spørgelister.

DE VIGTIGSTE FORKORTELSER:

A/S = Aktieselskab.
Arkt. = Arkitekt.
Bl. = Bolig.
Blands. = Blandsæd.
Ejdsk. = Ejendomsskyld. (Den samlede Vurderingssum ved Ansættelse til Ejendomsskyld).
F. M. = Fredet Mindesmærke.
Gd. = Gaard.
ha = Hektar.
Hpl. = Holdeplads.
Hrd. = Herred.
Hs. = Hus.
Jordv. = Jordværdi.
Kbmdshdl. = Købmandshandel.
km = Kilometer.
km^2 = Kvadratkilometer.
Km. = Kommune.
Kr. = Kreds.
m = Meter.
Ml. = Mølle.
N. = Grundskat-Nettoudbytte (en i 1870-erne indført Bonitering af Jorden).
Pl. = Plads.
S. = Sogn.
St. eller Stat. = Station.
Thlr. = Thaler (hvori Grundskat-Nettoudbyttet angives; 50 Thlr. N. = c. 1 Td. Hartkorn).
Vandar. = Vandareal.

Til Bøndergaarde er regnet Gaarde med 50—600 Thlr. N. (c. 1—12 Tdr. Hartk.).

ANVENDTE FLADEMAAL:

Hektar: 1 ha = 2 Tdr. Land i de sønderj. Landsdele = c. 1,8 Td. Land N. for Kongeaaen. □ Kilometer: 1 km^2 = 100 ha.

TAL-FORKORTELSER:

Ejendomsskylden er angivet i Tusinder af Kroner, saa at f. Eks. for Aller Sogn Ejdsk. 2,926 betyder 2,926,000 Kr.

Det samme gælder Jordværdien.

DE STATISTISKE OPLYSNINGER

er meddelt efter Landets verdslige Inddeling, der ikke overalt falder sammen med dets kirkelige Inddeling i Sogne. Naar Valgstatistiken for Aaret 1912 nogle Steder er udeladt, er Aarsagen den, at Valgdistrikterne ved Rigsdagsvalget i 1912 ikke faldt sammen med de paagældende Sognes Grænser.

Hejlsminde.

DE SØNDERJYSKE LANDSDELE

Angaaende **den almindelige Indledning** til Landsdelene henvises til Indledningen til den jyske Halvø i Bind V, p. 1 flg.

Geologiske Forhold. Det marine Øvremiocæn: Glimmerler (Astarteler), Kaolinsand og Glimmersand, er den Aflejring, som findes under Istids-Dannelserne i de sønderjyske Amter. Nogle Steder naar Glimmerleret saa højt op, at det kan anvendes til Teglværksbrug. Der er eller har været Grave i det ved Gram, Ravning, Spandetgaard, Bedsted og Tornskov ved Løgumkloster. Det indeholder Skaller af Snegle og Muslinger, Tænder og Hvirvler af Hajer og Hvalknogler. Ved Skovlyst ved Foldingbro har man ved en Boring truffet Brunkul i en Dybde af 64 m; Sand med Brunkul er fundet ved Hviding Skole i en Dybde af 87 m. — I de sønderjyske Amter kendes der Aflejringer fra 3 Istider og 2 mellemliggende, isfri Tider, Interglacialtider. Den sidste Istids Moræner danner Overfladen Ø. for Hedesletterne, den næstsidste Istids Moræner findes i Overfladen af Bakkeøerne, og den første Istids Moræner er truffet i Vestegnene ved forskellige Boringer. Disse Moræners Beskaffenhed, Overfladeforhold og Udbredelse, saa vel som Hedesletterne, er allerede omhandlede i Afsnittet Den jyske Halvøs Overfladeforhold, p. 3, hvortil der henvises. Her skal blot nævnes, at mod Ø., i hele Sundeved, paa Als og paa hele Strækningen mellem Aabenraa og Haderslev Fjord og derfra videre mod N. er Moræneleret næsten eneherskende og betinger disse Egnes store Frugtbarhed. Bakkeøernes Moræner bestaar derimod overvejende af stenet Sand, som ikke er synderligt frugtbart, men lerede Strækninger findes dog ogsaa, navnlig paa Rødding Bakkeø. Den største Sten fra Istiden er Dybbøl-Stenen; den bestaar af rød, storkornet Granit og er 8,8 m lang, 6,7 m bred og 2,7 m høj, den er 25,5 m i Omkreds. — Aflejringerne fra den 1. Interglacialtid er bedst udviklede i Stensig-

mose Klint paa Broagerlands Østkyst, c. 3,5 km Ø. for Broager. Man finder her, regnet fra neden opefter: 1) Smeltevandssand og Ler, 2) Ferskvandsaflejringer: et tyndt Tørvelag, kalkholdig Gytje, Ler, 3) Havaflejringer: Ler med *Mytilus,* afsat paa lavt Vand, Ler med *Cyprina,* afsat paa dybere Vand, leret Sand, afsat paa lavt Vand, Sand med *Tapes,* 4) Smeltevandssand, 5) Moræneler, 6) Smeltevandssand. Lagrækken af Ferskvands- og Havaflejringerne kaldes Eem-Lagene efter Floden Eem i Holland, hvor saadanne Lag først er opdagede. Lagenes Beskaffenhed og Skaller viser, at de er aflejrede under en Sænkning med paafølgende Hævning. Skallerne angiver, at Klimaet har været mindst lige saa varmt som i Nutiden. Uforstyrrede Eem-Lag er trufne ved Boringer ved Forballum og Tønder og flere Steder længere nordpaa og sydpaa i Vestegnene. Løsrevne Partier, mere eller mindre vel bevarede, findes i Morænerne paa Østlandet ved Aarslev og Hostrup Skov, i Aabenraa-Egnen, samt i Sønderskoven, paa Kegnæs og ved Mommark paa Als. — Interglaciale Tørvemoser fra den 2. Interglacialtid er fundne i Emmerlev Klint, ved Agerskov og i Kollund Klint. De er karakteriserede ved Rester af Gran og Avnbøg og *Brasenia* og *Dulichium,* Plantearter, som ikke mere vokser i Europa. — Ved Isens endelige Afsmeltning laa Sønderjylland højere end nu, vel en 30 m. Man har her som i andre Dele af Danmark paavist Ferskvandsaflejringer, Ler, med Rester af arktiske Planter og af Rensdyr. I Tørvemoserne træffes nederst Tørv med Birk og Bævreasp fra den subarktiske Tid og med Fyr fra den boreale Tid. — I den atlantiske Tid begyndte der en Sænkning af Landet, der har varet ved til mindst henimod Slutningen af Stenalderen, idet Gravkamre fra Stenalderen paa Sild er sænkede, saa at Havet er trængt ind i dem. Adskillige Steder dækkes Tørvemoser nu af Havet; saadanne undersøiske Moser er fundne hist og her i Fjordene paa Østkysten og ved Øerne i Vesterhavet. — Marsken er hovedsagelig afsat efter Broncealderen. Det er en Aflejring med en Tykkelse af indtil 10 m; den bestaar af vekslende Lag af Klæg, klæget Sand og Sand og er dannet tildels ved Medvirkning af Planter, Orme og Krebsdyr. Undersøgelser af Marsken ved Ribe har vist, at denne er hævet 1,3 m. Fra den gamle Grænse ved V.-Vedsted, hvor Geesten paa et kort Stykke gaar lige ud til Havet, strækker den sig som et smalt Bælte til Ballum. Mellem denne og Højer gaar Geesten atter ud til Havet, og Marsken viser sig først igen S. for denne By og Tønder og strækker sig som et c. 12 km bredt Bælte mod S. over den tyske Grænse. — Mosernes yngre Tørvelag indeholder Rester af Eg og Bøg; Horn og Knogler af Elg, Kronhjort, Urokse, Vildsvin, Bæver, Ulv, Bjørn, Los o. fl. er fundne i dem. Tørvemoserne findes spredt omkring i hele Landet; særlig paa Hedesletterne indtager de ofte betydelige Strækninger. — Flyvesand er udbredt over Størstedelen af Rømø, hvor der findes pragtfulde Klitter. Ved selve Vesterhavskysten findes ingen Klitter; derimod træffer man hist og her paa Hedesletterne Indsande, hvoraf de mest bekendte er Frøslev Sande NV. for Flensborg.

„De sønderjyske Landsdele" er det officielle Navn paa den nordlige Halvdel af det tidligere Hertugdømme Slesvig, som efter Folkeafstemningerne i 1920 atter knyttedes til Danmark og indlemmedes i dette. Hertugdømmet, der bestod fra den ældre Middelalder til 1864, bar i den første Tid simpelthen Navnet „Jylland", derefter „Sønderjylland" — dog ikke officielt i Hertugtitlen —, og endelig, idet Hovedstadens Navn overførtes paa Landskabet, „Slesvig". Dette sidste Navn anvendes allerede hos vore Historikere Sakse og Sven Aagesen, officielt derimod først fra Beg. af 14. Aarh., og fra 16. Aarh. bliver det almindeligst, selv om „Sønderjylland" aldrig forsvinder fuldstændigt.

I den preussiske Tid dannede „de sønderjyske Landsdele" den nordlige Del af „Provinsen Slesvig-Holsten", som foruden disse to Landskaber omfattede Helgoland, der indtil 1814 havde hørt til Slesvig, og Lauenborg.

Sønderjyllands Vaaben, der oprindl. er Hertugslægtens arvelige Mærke, er afledet af det kgl. Vaaben, idet de tre Leoparder er indskrænkede i Tal til to. Det ældste bevarede Sigil med dette Mærke er Hertug Abels fra 1245; som Landskabsmærke brugtes det første Gang af Grev Gert 1326, dog uden Kroner og Hjerter, og disse forsvandt efterhaanden i Løbet af det flg. Aarh. Fra Chr. I optoges Slesvigs og Holstens Vaaben i det danske Rigsvaaben, nemlig i Midtskjoldet; ved Inkorporationen 1721 flyttedes Slesvigs Vaaben ud blandt Kongevaabnene i Hovedskjoldet. Endelig forandredes 1814 Leoparderne til Løver, d. v. s. med Ansigterne i Profil i Stedet for en face.

De sønderjyske Landsdeles ældste Bebyggelse har efter Arkæologiens Vidnesbyrd allerede fundet Sted i den yngre Stenalder med Udgangspunkt i det sydvestlige Nørrejylland (Hjertingbugt), hvorfra Kulturpræget atter peger mod Vesteuropa. Østersøens Kyster dannede dog ved Stenalderens Slutning et fælles Kulturområde, der kaldes „det baltiske"; men fra Broncealderen af indskrænkedes Forbindelsen mellem Befolkningen i det senere Sønderjylland og det senere Holsten. Broncealders-Højene viser, at Befolkningen i Nordslesvig navnlig samlede sig i Rangstrup og Gram Herreder, hvilken Kulturbygd over Ribeegnen stod i nøje Forbindelse med det sydlige Nørrejylland og over Bovegnen med den sydslesvigske Bosættelse om Sliens indre Vig. En tredje Bygd fandtes paa de frisiske Øer. Om man med visse Forskere tør henregne disse 3 Bygder til tre Folkestammer: Jyder, Angler og Friser, skal ikke drøftes her. Landsbynavnene paa -sted, der synes at stamme fra en lang Tidsperiode, findes inden for alle tre Omraader eller spredte imellem dem. Byerne paa -lev danner en Bro mellem de tidligere Kulturområder — navnlig V. og S. for Aabenraa, men i Nordslesvig ogsaa paa Vestkysten og paa Als; om man med Vilh. la Cour tør henføre dem til en fredelig Bosættelse af Daner mellem Jyderne og Anglerne, maa ligeledes foreløbig staa hen. Den afsluttende Bosættelse, der ligger i Perioden mellem Folkevandringen og Vikingetiden, omfatter Byerne paa -torp (jævnt udbredte over hele Sønderjylland), paa -bøl (for Nordslesvigs Vedkommende navnlig i Sundeved) og paa -by (i Nordslesvig især paa Vestkysten; forøvrigt særlig i Angel og Svans). Landsbyerne paa -rød er af middelalderlig Dato.

Hele Sønderjylland, altsaa ogsaa „de sønderjyske Landsdele", er saaledes fra den ældste Tid orienteret mod N., og der fandtes hverken kulturelt eller folkeligt nogen Grænse ved Kongeaaen. Den 1500 Aar gamle Indskrift paa det store Guldhorn (fra Gallehus ved Møgeltønder) er affattet paa det samme Sprog, som vi møder over hele Skandinavien, derimod ikke i Tyskland. Det sønderjyske Landsmaal, som endnu bestaar, adskiller sig kun i to Punkter fra Østdansk (men ligner deri Vestjysk), nemlig i den foransatte Artikel („æ Hus"), og derved at Førnutids Tillægsmaade mangler Intetkønsmærke („æ hær hør").

Det folkelige Aandsliv i Nordslesvig har derfor ogsaa stadig været dansk. Paa Dansk har Bønderne optegnet deres „Vider og Vedtægter" i 16.-18. Aarh., ja helt ned i 19. Aarh., ikke blot i Haderslev Amt, men ogsaa i Aabenraa- og Tønderegnen (f. Eks. Agerskov 1592 og 1753, N.-Løgum 1752, Ø.-Løgum 1776 og Daler 1834), og naar de fra Als foreligger paa Tysk, skyldes dette en Oversættelse. De Folkeviser, som er optegnede i vore Dage i et Antal af c. 50, er danske; navnlig i de afsides Egne i Indlandet har Høsten været rig, f. Eks. Bylderup og Burkal samt

— S. for den nye Grænse — Hanved og Valsbøl. Det samme gælder om de i 18. Aarh. fra Kongeriget indvandrede Almueviser, og et Trykkeri i Haderslev var i Beg. af 19. Aarh. Hovedleverandør af danske Folkeskrifter, ikke blot til Nordslesvig, men ogsaa til det øvrige Danmark.

Hvad Retsvæsenet i Nordslesvig angaar, var den med Nørrejylland og Fyn fælles „Jyske Lov" af 1241 affattet paa Dansk, ligesom Stadsretterne for Haderslev (af 1292) og for Aabenraa (af 1335) var paa samme Sprog. Derimod fik Tønder 1243 lybsk Ret, hvad der naturligt bevirkede, at Byen i retslig Henseende orienteredes mod Syd. Fra Urnehoved Landsting var der indtil Bordesholmforliget 1522 Appel til det jyske Landsting i Viborg.

Ogsaa den middelalderlige, katolske Kirke formede sig fra Begyndelsen for saa vidt national, som de bevarede Levninger taler om indfødte Mestre, hvis Aandspræg peger mod N. Ældre end mange Landsbykirker er sikkert de romanske Døbefonte, som siden har faaet Plads i dem. De sønderjyske Graastensfonte, som skiller sig bestemt ud fra de S. for Ekernførde-Danevirke bevarede Typer, falder selv i to Hovedtyper, som staar hinanden nær, og af hvilke den første gaar paa tværs af Kongeaagrænsen fra Vejlefjord til Aabenraa-Tønderlinjen, — altsaa svarende til Broncealdershøjgruppen —, medens den S. herfor fremherskende Type, der strækker sig til Danevirke, har stærke Berøringspunkter med Fyn. Med selve Landsbykirkerne forholder det sig paa lign. Maade. „Arkitektonisk set gaar Nørrejylland til en Linje omtrent fra Aabenraa tværs over Landet til Højer" (Mackeprang); hertil naar de romanske Kvaderstenskirker med Ribe som Forbillede. S. herfor møder vi Kirkerne af raa og kløvet Kamp ligesom paa de danske Øer, og Slesvig Domkirke er „Angelbokirkernes Moder".

Sønderjylland omfattede i Middelalderen tre Sysler: *Barwith-, Ellum-* og *Istathsyssel* foruden det frisiske *Utland*, af hvilke de to første paa det nærmeste falder sammen med de nuværende „sønderjyske Landsdele", dog bortset fra de ved Freden 1864 foretagne Grænseændringer, samt at Kær Herred er forblevet S. for Grænsen af 1920, Bov Sogn i Vis Herred til Gengæld kommet N. for denne. Inden for disse Sysler fandtes efter Valdemars Jordebog de samme Herreder som nu, blot med den Forskel, at det nuværende Lundtoft Herred den Gang hed Kliplev Herred, Slogs Herred Loctorp Herred, at Rangstrup Herred ikke som nu var tvedelt, og at Kalslund Herred ikke var udskilt fra Frøs Herred. Als og Ærø faldt uden for Sysselinddelingen. I kirkelig Henseende hørte Herrederne Frøs (med Kalslund, undtagen Skodborg Sogn), Grams vestlige Dele (omtrent til Jærnbanen), Rangstrup (undt. Ø.-Løgum Sogn), Hviding, Lø, Tønder og Højer til Ribe Stift, som ydermere af Dronning Margrete forøgedes med Amrum og Vesterland-Før og endelig 1566 med Sest Sogn ved Kolding, men som til Gengæld efter Reformationen mistede Kirkerne Hellevad, Egvad, Bedsted, Løgumkloster, N.-Løgum, Brede, Skast, Hjerpsted, Højer, Tønder, Abild og Ubjærg. Øerne Als og Ærø hørte under Fyns Stift; fra 1819 dannede de et særligt Stift. Resten af Nordslesvig laa under Slesvig Bisp; men i Løbet af Middelalderen erhvervede Domherrerne sig de fleste biskoppelige Rettigheder, og for Barvid og Ellum Syslers Vedkommende var Styrelsen i Hænderne paa to Provster.

I verdslig Henseende samledes de tre Syslers Styrelse i det mindste fra Knud Lavards Tid († 1131) i en Hertugs eller Jarls Hænder, der formodentlig maa opfattes som Rigets Landeværnsmand; han havde sin Bolig i Byen Slesvig. De to nordlige Sysler fulgte fra nu af det sydliges og større Skæbne, og denne skal derfor her berøres i store Træk. Efter Knud Lavard fulgte dennes Søn Valdemar

(d. Store), og efter denne atter hans ægte Søn Kristoffer († 1173), — under hvem vistnok Løgumkloster anlagdes; — derpaa efter en Pavse c. 1186 Biskop Valdemar, Knud Magnussøns ægte Søn, og 1188 Valdemar (Sejr). I dennes Kongetid indførtes de arvelige Fyrstelen efter europæisk Mønster, og Sønderjylland blev et saadant Len. Kongens næstældste Søn Abel, der tiltraadte Hertugstillingen 1232, blev Stamfader for den Hertugslægt, som uddøde 1375 med hans Sønnesøns Sønnesøn Hertug Henrik. Efterhaanden overtog Hertugen hele Kongens Magt S. for Kongeaaen; 1286 fik han Ledingspengene, 1313 Krongodset, og omtrent samtidig opnaaede han Mønt- og Vragret. Fra Begyndelsen af havde Hertugen ifl. Jyske Lov Ret til at tage Herremænd i sit Len ved Siden af Kongen; men Erik Menved opgav Kongens Ret, saa at Hertugens Ret blev en Eneret. Endnu skal det bemærkes, at Hertugen 1287 erhvervede Als og Ærø; men disse Øer knyttedes ikke fast til Hertugdømmet før henholdsvis 1435 og 1439.

Hvilken Betydning Hertugdømmets Oprettelse fik gennem Hertugslægtens ulykkelige Forhold til den danske Kongefamilie og dens dermed forbundne Venskab til det holstenske Grevehus, er bekendt. En Tid, 1326-30, var den holstenske Greve Gert endog Hertug af Sønderjylland uden Tjenestepligt over for sin Lensherre Kongen. Til denne Forlening 1326 er knyttet den omstridte *„Constitutio Valdemariana"*, hvorefter Kongen, Valdemar IV, lovede, at Sønderjylland aldrig skulde forenes med Kongeriget under samme Herre (dominus). 1340-75 var de holstenske Grever atter som Pantelensmænd Herrer i Sønderjylland; men det lykkedes dog Hertugerne Valdemar og Henrik at indløse i det mindste Nordslesvig fra dem. Ved Henriks Død 1375 faldt ganske vist hele Landet atter i deres Hænder.

1386-1459 havde dernæst de holstenske Grever som danske Lensmænd med Tjenestepligt Hertugdømmet inde, og i 1386 forenedes ogsaa det kgl. Nordfrisland med Hertugdømmet. Til Gengæld lagde Dronning Margrete de Godser, som hun havde erhvervet fra den limbækske Slægt, under Nørrejylland, og dette Omraade, som i Forbindelse med noget af Bispegodset i Ribe indtil 1864 udgjorde „de kongerigske Enklaver", omfattede Sydenden af Rømø, den vestlige Del af Lø og Tønder Herreder (Ballum Birk, Trøjborg og Møgeltønder Len) samt — S. for den nuværende Grænse — List paa Sild, Vesterland-Før og Amrum.

Det er i denne Periode, at den Fortyskning af Sønderjyllands Overklasse begyndte, der ogsaa naaede til „de sønderjyske Landsdele". Under Erik af Pommerns Kamp med de holstenske Grever opløstes den oprindelige sønderjyske Adel mere og mere, og i de sejrrige Grevers Spor trængte holstensk Adel ind i Landet og erhvervede sig Strøgods her. Kun paa enkelte Steder, som Tørning og Søgaard, lykkedes det den dog at skabe samlede Storgodser, hvor holstenske Familier fæstede Bo, og da der heller ikke fulgte holstenske Bønder sammen med de holstenske Adelsmænd, blev den nationale Betydning mindre end i Sydslesvig, hvor der opstod talrige Storgodser. Ogsaa i Højkirken fandt nu tysktalende gejstlige Indpas; et Vidnesbyrd herom er, at det haderslevske Kannikekollegium ikke formaaede at skrive Dansk længere end til 1465. Endelig foregik der vistnok i denne Periode og endnu mere i den følgende, Slutn. af 15. og hele 16. Aarh., en betydelig Indvandring til Købstæderne af Haandværkere og vel ogsaa Købmænd fra Tyskland, ikke blot til Tønder, der tidlig synes at have haft tysk Rets- og Administrationssprog, men ogsaa til Aabenraa og særlig Haderslev.

I denne Udvikling betød det intet Brud, at den danske Konge Christiern I efter Hertug Adolfs Død 1459 ved Valget i Ribe 1460 atter forenede Hertugdømmet

med Kongeriget under samme Herre. Den Haandfæstning, som Christiern I ved denne Lejlighed underkastede sig for paa fredelig Vis at vinde baade Sønderjylland og Holsten, sikrede Højkirken og den øverste Kreds af Adelen, Ridderskabet, Privilegier, Valgret og Sikkerhed mod Landenes Udstykning („up ewich tosamende ungedeelt"). Dog skete der efter Christierns Død for saa vidt Brud her-

De kongerigske Enklaver (det skraverede) før 1864.

paa, som hans Sønner Hans og Frederik 1490 delte Landene mellem sig, selv om Højkirken, Ridderskabet og den øvrige Adel samt Landdagen vedblev at være under „Fællesregeringen". I Nordslesvig fik ved denne Deling Hans Aabenraa og Sønderborg Amter, Frederik Haderslev og Tønder Amter. Denne Adskillelse mellem den ældre og den yngre oldenborgske Grens Besiddelser varede ganske vist kun til Christiern II's Flugt 1523, hvorpaa Hertugdømmerne i deres Helhed samledes under

Frederik I og senere hans Søn Christian III. Men en ny Deling fandt Sted mellem denne sidste og hans Brødre, Hans og Adolf, i 1544, hvorefter Kongen i Nordslesvig fik Sundeved, Als og Ærø, Hans Haderslev, Løgumkloster og Tønder Amter og Adolf Aabenraa Amt. Fælles blev nu Ridderskabet, de adelige Frøkenklostre og til Dels Stæderne, saaledes at Fællesregeringen aarlig skiftede mellem Fyrsterne. Først ved Odenseforliget 1579 lykkedes det den danske Konge at gennemføre sit Standpunkt, nemlig at der med de slesvigske Len ogsaa var forbundet Lenspligter. Det følgende Aar døde Hertug Hans (den Ældre) barnløs, og hans Hertugdømme deltes nu saaledes mellem Kong Frederik II og hans Farbroder Adolf, at den første fik Haderslev Amt, Hertugen Løgumkloster og Tønder Amter. Forinden havde Kong Frederik 1564 indrømmet sin Broder Hans (den Yngre) Amterne Sønderborg, Nordborg og Ærø, men Hertugen og hans Efterslægt opnaaede aldrig at blive anerkendt af Stænderne som regerende Fyrste eller at faa Del i Fællesregeringen saaledes som de to andre Linjer. Fra Hans den Yngre stammede blandt andet den augustenborgske Linje, den eneste, som ned til det 19. Aarh. endnu havde Besiddelser i Nordslesvig.

Ved de to regerende Linjers indbyrdes Forhold i 16. og 17. Aarh. skal der ikke dvæles her, saa meget mindre som den hertugelige, den gottorpske, ikke havde sit Centrum i Nordslesvig. Kun skal det bemærkes, at dens Indflydelse her spores den Dag i Dag i Egnen mellem Tønder og Aabenraa, baade ved den tyske Kultur, som udgik fra Tønder, og ved den anti-kongelige Strømning, som snart prægede den gottorpske Administration.

I een Henseende var de to Linjer enige, nemlig i Iver for at fæstne den Reformation, som allerede havde sejret i Nordslesvig før Delingen 1544. Endnu i sin Faders Levetid havde den unge Hertug Christian (III) som Statholder i Haderslev frataget den derværende katolske Provst Styrelsen af Landsbykirkerne og fra 1524 indsat lutherske Præster, t. Eks. i Vilstrup og Rødding-Skrave; 1525 afskaffede han Bispetienden i sit Len, og efter Ordinansen af 1528 organiseredes Haderslevkirken, som omfattede 60 Sogne og havde dansk Messeritual. En Præsteskole i Haderslev skyldte ogsaa Hertug Christian sin Oprettelse. Allerede 1525 havde Kongen selv paabudt evangelisk Prædiken for hele Slesvigs Vedkommende, dog med hertil knyttet Forbud mod alle Angreb paa Helgendyrkelsen. Da Hertug Christian havde besteget Kongetronen, sejrede Reformationen uden Kamp i hele Sønderjylland. For Nordslesvigs Vedkommende fik Reformationen vel ikke den denationaliserende Betydning som i det øvrige Sønderjylland, da dansk Prædiken i det hele gennemførtes her i Landsbykirkerne. Men dels fik i Tidens Løb tysk Gudstjeneste Indpas ved Siden af dansk i Købstæderne og i nogle Flækker og Landsogne som Graasten, Augustenborg, Ringenæs, Kliplev og Løgumkloster, dels var en stor Del af de Præster, som kom til at beklæde de højere Embeder i Slesvig Stifts Omraade, indvandrede Tyskere, ligesom det snart blev Skik, at nordslesvigske Studenter søgte deres videre Uddannelse ved tyske Universiteter. Ikke blot Præsterne, men ogsaa Administrationens Embedsmænd var derfor væsentlig tyskdannede, og en Følge heraf var, at det tyske Sprog fandt stadig større Anvendelse, før 1600 navnlig Plattysk, derefter Højtysk. Som Retssprog paa Landet møder man første Gang Plattysk i Slogs Herred 1608, men i Købstæderne er det halvandethundrede Aar ældre, og i Forbindelse hermed kan det anføres, at ogsaa tyske Love fandt Anvendelse ved Siden af Jyske Lov og Recesserne, navnlig Kejser Karl V's „peinliche Gerichtsordnung". Tillige forsvandt en Række danske Retsinstitutioner i Løbet af 17. Aarh. som Stokkenævn, Tylvtered og Tremarksbøde.

Hvad Bondestandens sociale og økonomiske Stilling iøvrigt angaar, var det i Sundeved og paa Als en Ulykke for den, at „trængende og havesyge Smaafyrster" (v. Hedemann-Heespens Ord) traadte i Stedet for den tidligere Herremandsstand og skabte en Storgodsbesiddelse, hvorimod de c. 1000 Bøndergaarde, som Kong Frederik II opkøbte i Haderslevegnen, sikrede denne Dels Bønder en friere Udvikling, skønt ogsaa de var Fæstebønder, og paa Vestkysten søgte Rantzauerne paa Trøjborg forgæves at tvinge Selvejerne til at sælge deres Ejendomsret over Gaardene til denne adelige Slægt. At Livegenskabet aldrig fik Indpas i Nordslesvig, bidrog ogsaa væsentlig til at bevare en uafhængig Gaardejerstand. Selv om man her ligesom i Kongeriget ramtes haardt af Krigenes Hærgninger i 17. Aarh. (Svenskere, Brandenborgere og Polakker), fik dette dog ingen varig Betydning for Befolkningen.

De politiske Stridigheder mellem Kongen og den gottorpske Hertug, der førte til, at Christian V to Gange (1675-79 og 1684-89) bemægtigede sig Hertugens Del, endte i 1714 med, at Frederik IV paa Grund af Neutralitetsbrud atter besatte denne, og at han i 1721 indlemmede den hertugelige Del af Slesvig i den kongelige og i sin Krone. Hele Nordslesvig stod fra nu af politisk under Kongen. Da Stænderne tillige ikke sammenkaldtes efter 1675, herskede Enevælden de facto i Sønderjylland, der sammen med Holsten styredes gennem „det tyske Kancelli".

Tiden fra 1721 til 1815 var i mange Henseender lykkelig for Nordslesvig. Landbefolkningen paavirkedes af to Bevægelser: den pietistiske i Tønderegnen, som vaktes paa Christian VI's Tid af de tre Brødre Brorson („det rare Kløverblad fra Randrup"), Johs. Ewalds Fader fra Højst m. fl., og som gav sig Udtryk i religiøse Forsamlinger i Tønder Amt og Haderslev Vesteramt. Paa Østsiden grundedes 1773 den herrnhutiske Koloni Christiansfeld, der fik nogen Betydning som tysk gudeligt Centrum. Den anden Bevægelse er Bondefrigørelsen, som navnlig virkede i Østeramtet; ved denne blev Kronens Fæstere Selvejere. En stærk Selvfølelse vaktes herved hos dem og et Modsætningsforhold til de tyske Embedsmænd, medens de med Tillid saa hen til Kongen, i hvis Enevælde de fandt en Garanti for deres egen Selvstændighed. Den „Slesvigisme", som fandtes i hele Befolkningen, var en provinsiel Lokalfølelse som den, der i Middelalderen prægede vore forskellige Provinser.

I Købstæderne medførte Højtysks Fremtræden fra det 17. Aarh., at det plattyske Sprog standsedes i sin Fremgang og efterhaanden forsvandt. Dette var saaledes Tilfældet hos den jævnere Befolkning i *Aabenraa* i Slutningen af 18. Aarhundrede især paa Grund af en Indvandring af Haandværkere nordfra; de eneste tysktalende i Byen var „de dannede", og de talte Højtysk. Paa lignende Maade gik det i *Tønder,* hvor Omgangssproget ved Aar 1800 var et af Tysk paavirket Dansk. I *Haderslev* gik det danske Sprogs Sejr noget langsommere for sig paa Grund af den store Embedsmandsstab; 1843 var dog 70 pCt. af Familierne dansktalende og 10 pCt. tvesprogede. Paa Landet bosatte sig 1759 og flg. Aar en Del tyske Kolonister i de magre Egne Ø. for Tønder (ligesom S. for Grænsen); men de opsugedes hurtigt sprogligt af den omboende Befolkning.

Medens den stærke Interesse for Skoleundervisningen i sidste Halvdel af 18. Aarh. fik sine bekendte sørgelige nationale Virkninger i Mellemslesvig, var noget saadant ikke Tilfældet i „de sønderjyske Landsdele", hvor Skolesproget ligesom Kirkesproget var Dansk. Dog blev det ikke uden Betydning, at et tysk Skolelærerseminarium 1786 grundlagdes i Tønder, der herved ydermere orienteredes

mod Syd (Kvæg- og Kniplingshandel mod Syd fra Tønder og Løgumkloster). Ved Mageskiftet 1773 bestemtes det, at Kandidater fra Universitetet i Kiel skulde have Adgang til Embeder i hele Hertugdømmet, og Følgen heraf blev, at de indfødte Slesvigere foretrak at studere her fremfor i København. I Modsætning til Tørninglen, Enklaverne og paa Als var saaledes næsten alle Præster i Aabenraa og Tønder Amter i Begyndelsen af 19. Aarh. udgaaede fra Kiel.

Da den slesvigholstenske Bevægelse efter 1815 begyndte i Ridderskabet, afsatte den ingen Spor i Nordslesvig, og det samme gælder væsentlig om den Lornsenske Liberalisme af 1830, der kun fik Betydning for Overklassen i Byerne (Aabenraa og Tønder) samt for en Del Embedsmænd paa Landet, f. Eks. Herredsfogderne i Nybøl og Lundtoft Hrdr. samt i Nordborg og Præsterne, især S. for Haderslev Amt. Bønderne og Smaaborgerne i Byerne var konservative, og selv om de var vant til at lade sig lede af Embedsmændene, gjaldt dette ikke for Haderslev Amts Gaardejere, hvilket fremgik af Valget til de raadgivende Provinsialstænder 1839 *(Nis Lorenzens* Valg). Disse stærkt kongeligsindede „Slesvigere" satte en Ære i deres danske Sprog, og de sluttede sig derfor gerne til den Bevægelse for at sprede dansk Literatur i Sønderjylland, som begyndtes af *Nis Hanssen* fra Højst („En Bondesøn fra Tønder Amt") med Støtte af konservative Slesvigere i København, samt til det Arbejde for at skabe en dansk Presse paa Dansk i Nordslesvig, som efter Tilskyndelse af Prof. Chr. Flor i Kiel begyndtes i grundtvigsk Aand i Haderslev af *P. Chr. Koch.* Derimod fandt *Fr. Fischers* Blad i Aabenraa langt ringere Tilslutning hos Omegnens Bønder. En Frugt af denne upolitiske Virksomhed var det kgl. Reskript af $^{14}/_{5}$ 1840 om dansk Retssprog i Nordslesvig, som hilstes med almindelig Tilfredshed uden for Embedsmændenes Kreds. Men netop fra denne Kreds udgik der en Modstand mod det vaagnende danske Folkeliv, som delte Bondestanden i to Lejre, hvortil ydermere den voksende politiske Slesvigholsteinisme bidrog sit. I Spidsen for den Del af Bondestanden, som sluttede sig til den tysksindede Embedsstand, traadte den stænderdeputerede Bonde *Thies Steenholdt* fra Ravsted, hvis Indflydelse i Slogs Herred var stor, og selv paa Als lykkedes det at rejse en Bevægelse mod Sprogreskriptet. Modsætningen skærpedes, da Slesvigholstenerne delte sig ved nogle liberale Elementers Udtræden (P. Hiort Lorenzen og Olshausen), og da den første af disse havde sluttet sig til Kredsen omkring Kochs „Dannevirke" og havde „talt Dansk" i den slesvigske Stænderforsamling $^{11}/_{11}$ 1842, var Bruddet ulægeligt, og to politiske Lejre dannedes. Den ene af disse, med Hovedkvarter i „den slesvigske Forening", havde sin Hovedstøtte i Haderslev Amts Bønder med Foregangsmænd som *Hans Nissen* og *Nis Steffensen* fra Hammelev, *Laurids* og *Jens Skau* fra Sommersted, *Iver Jochumsen* fra Kabdrup og *Jakob Friis* fra Fredsted i Spidsen. Bag disse stod ikke faa Præster i Haderslev Amt (fra Københavns Universitet), samt Skolelærere udgaaede fra Skaarup Seminarium. Paa Slesvigs Vestkyst, navnlig i Enklaverne, fandtes desuden en grundtvigsk Retning (Knud Knudsen i Forballum, Præsterne Hagen og Hass i Mjolden samt Koch i Vodder), der især var ivrig for folkelig Oplysning. Dette Parti virkede ved Møder, især paa *Skamlingsbanke* (første Gang $^{18}/_{5}$ 1843) og ved Oprettelsen af Folkehøjskolen i *Rødding* 1844. Men ogsaa Slesvigholstenerne samlede om sig en Del af de større Gaardmænd i Haderslevegnen („Sognefogedadressen"), de holdt Møder, som i Omfang kunde maale sig med Skamlingsbankefesterne (saaledes ved *Aabenraa* $^{12}/_{7}$ 1843), og deres „slesvigholstenske patriotiske Forening", hvis drivende Kraft var *J. Fr. Lorenzen* fra Jegerup, samlede i Slutn. af Fyrrerne mange Medlemmer inden for hele Landet. Den danske Bevægelse var før 1848 væsentlig ind-

skrænket til Haderslev Amt, om den end efter 1844 var i Færd med at bryde igennem paa Als (Biskop Jørgen Hansen). Men i Midtlandet mellem Tønder og Aabenraa viste Stændervalget 1847 Thies Steenholdts voksende og overmægtige Indflydelse.

Krigens Udbrud 1848 fik gennemgribende Virkninger paa Stemningen i Nordslesvig. I Haderslev Amt dannede *Hans Kryger* fra Bevtoft en Folkevæbning. Paa Als og i Sundeved sejrede Danskheden helt, og i Aabenraa-Tønder Amter veg Befolkningen tilbage for den foreslaaede Indlemmelse af Slesvig i det tyske Forbund. I Stæderne, med Undtagelse af Haderslev, sluttede man sig derimod til den provisoriske Regering, og navnlig i Aabenraa og Tønder viste Borgernes Flertal endnu i 1849-50 kraftig Modstand mod Bestyrelseskommissionen. Derimod havde Bønderne paa Vestkysten i Januar 1849 grebet til Vaaben mod Slesvigholstenerne, hvilket førte til et ulykkeligt Sammenstød ved *Brøns*. Ved Krigens Slutning maatte dog Slesvigholsteinismen siges at være slaaet til Jorden i Nordslesvig, undtagen i Tønder med Højer. De Regenburgske Sprogreskripter af 1851 greb i det hele ikke ind i Forholdet paa Landet, hvor Kirke-, Skole- og Retssproget forblev Dansk som før 1848; Købstæderne stilledes derimod lige med „det blandede Bælte" i Mellemslesvig, hvilket betød et stort Fremskridt for det danske Sprog. I den slesvigske Stænderforsamling var, med Undtagelse af det store Hartkorn, Nordslesvig dansk repræsenteret under Ledelse af Laurids Skau og Hans Kryger. Købstædernes Øvrigheder havde allerede under Bestyrelseskommissionen faaet dansk Flertal. Iøvrigt var Frederik VII's Tid en politisk set stille Periode for Nordslesvig; den danske folkelige Bevægelse stod i Stampe og havde egentlig kun et Centrum i *Rødding* Højskole under Høgsbro's Ledelse, selv om danske Præster som Mørk-Hansen i Felsted, Kofoed-Hansen i Haderslev, Sveistrup i Rødding o. fl. a. øvede stærk Indflydelse, oftest i grundtvigsk Retning. En interessant Bevægelse er dog „Klosterpolitikerne", der har Navn af Hjemstedet Løgumkloster; en grundtvigsk Kreds, deribl. navnlig Cornelius Appel, protesterede her mod Sprogreskripterne og fordrede større folkelig Frihed i Kirke og Skole. Et stort økonomisk Opsving prægede derimod Tiden og kom især Landbruget til Gode. Det gav sig Udtryk i Dannelsen af en Række Landboforeninger, der især efter 1864 fik kulturel Betydning.

Og dog havde disse Aar deres store Betydning i national Henseende. Den Danskhed, der først i Fyrrerne var bleven sig selv bevidst, fik i dem Tid til at rodfæstes. Dette viste sig klart, efter at Hertugdømmet ved Freden i Wien $^{30}/_{10}$ 1864 var blevet skilt fra Kongeriget. De første Valg til den nordtyske Rigsdag (Febr. 1867) gav nemlig det Resultat, at der norden for den saakaldte „Afstemningslinje" afgaves c. 78 pCt. danske mod c. 22 pCt. tyske Stemmer. I Midtlandet falder denne Linje sammen med den nuv. Grænse. Mod Øst laa derimod Flensborg med Nabosognene Adelby, Hanved og Medelby norden for, mod Vest Tønder, Ubjærg og Højer sønden for Afstemningslinjen. Allerede før Freden i Wien var Skolerne i Købstæderne i Nordslesvig efter Civilkommissærernes Befaling atter blevet fortyskede, og i Landsbyskolerne var der indført tre Timers fakultativ Tyskundervisning. Tilsvarende blev Kirkesproget i Købstæderne Tysk ved Højmessen, mens den danske Gudstjeneste paa Landet bevaredes. Rets- og Administrationssproget blev overvejende Tysk, undtagen paa Landet. 1865 forbødes danske Flag og danske Sange af ophidsende Indhold; 1871 paabødes 6 Timers Tyskundervisning i Folkeskolen. Endelig bestemtes 1876 fem Aar som yderste Grænse for Anvendelsen af dansk Sprog i de kommunale Forsamlinger, hvilket senere dog for-

øgedes med endnu fem Aar, og i 1878 forøgedes de 6 tyske Timer til 12. Iøvrigt lod den preussiske Regering i disse første 15 Aar efter Afstaaelsen den dansksindede Befolkning i Nordslesvig mere end senere i Ro og indskrænkede sig til at slaa ned paa de fremtrædende Personligheder, som Redaktørerne. Heller ikke undsaa man sig fra Regeringens Side for at drive Valggeometri. 1867 udvistes alle værnepligtige Optanter; men dette Paabud udførtes dog ikke, og 1872 kom det i Aabenraa ved Samvirken mellem danske og preussiske Kommissærer til en Konvention, hvorefter ogsaa de anerkendtes som „danske Undersaatter", der for sent — efter 6 Aars Forløb — havde opteret for Danmark, ligesom det samme gjaldt for dem, der først havde opteret efter at være indkaldte til Militærtjeneste. Samtlige Optanter var fra nu af ens stillede.

Den dansksindede Befolkning, der forøvrigt i denne Periode var mindre vaagen national, end det senere blev Tilfældet, byggede paa Retsstandpunktet (§ 5) og viste sin Modstand ved til Landdagen og Rigsdagen at vælge Protestpolitikere (Kryger og Ahlmann), som nægtede at aflægge Ed ved Indtrædelsen i Landdagen. Et andet Udtryk for Modstanden var Udvandringen, saaledes at det politiske Stemmetal inden for denne Tid sank med 35 pCt. Ialt udvandrede 50-60,000 Mennesker, som medbragte Kapitaler paa ialt 110 Mill. M. Den slesvigholstensksindede Befolkning opholdt kun faa Aar efter 1866 sin Modstand mod det preussiske Styre; fra 1874 havde den ikke længer Repræsentanter i de politiske Forsamlinger, og fra 1880 hørte dens Protest helt op.

Iøvrigt var det i denne Tid, den preussiske Forvaltning indførtes i hele Slesvig, hvorved den tidligere Brogethed forsvandt. De adelige Godser, de oktroyerede Koge og Stæderne, som hidtil havde egen Forvaltning, forenedes med Amterne, og Forvaltning og Retspleje adskiltes i den lavere Instans. Til Retsplejen oprettedes Amtsretter, hvorfra der (efter 1877) appelleredes til Landretten i Flensborg, Overlandretten i Kiel og Rigsretten i Leipzig. Med Hensyn til den administrative Ordning henvises til det følgende Afsnit.

Det andet Tidsrum, som begynder med Offentliggørelsen af § 5's Ophævelse 1879, betegner fra Regeringen i højere Grad et Angreb paa selve den dansksindede Befolkning, dog endnu ikke paa økonomisk Grundlag. Den uddøende Liberalisme, som havde præget den i den foregaaende Periode, afløses nu af Statstanken, hvorefter Menneskene er til for Statens Skyld. I Forbindelse med et skærpet Politiregimente, der i Begyndelsen af Firserne ramte de danske Undersaatter med Udvisninger og den danske Presse med Bøder og Fængselsstraffe, gik en udvidet Forfølgelse af det danske Sprog i Skolen, som endte med Skoleinstruksen af $^{18}/_{12}$ 1888, hvorefter Dansk helt forsvandt som Undervisningsfag og kun beholdtes ved 4 ugentlige Timers Religionsundervisning. Efter en mildere Strømning fra c. 1890 til 1893 tog Regeringen atter fat med Udvisninger og Opløsninger af Foredragsmøder i Slutningen af 1890'erne. Forfølgelsen kulminerede i Köllerperioden 1898-1903 med Masseudvisninger af Tjenestefolk fra Kongeriget, der opholdt sig hos dansksindede Principaler, samt af Optanter, naar disses Slægtninge havde deltaget i danske politiske Møder. Hermed var forbundet Forsøg paa at fratage dansksindede Forældre Opdragelsesretten, naar de ikke vilde kalde deres Børn hjem fra Høj- og Efterskoler i Danmark. Endelig fulgte en Genopblussen af Udvisningerne ved „Optantmageriet".

Imod hele denne Fremgangsmaade satte Befolkningen en sejg og rolig Modstand. Som Dæmninger mod Fortyskningsværket opførtes „Sprogforeningen" (1880) til Udbredelse af danske Bøger, „Vælgerforeningen" (1888) og „Skoleforeningen"

(1892); den sidste virkede ved at sende unge paa Skoler i Kongeriget. Da Myndighederne hindrede danske Møder i Kroerne, opførtes Forsamlingshuse. Da de tyske Præster kun lunkent støttede Forsøgene paa at genindføre nogle Timers dansk Sprogundervisning, og da tysk Gudstjeneste uden Befolkningens Ønske indførtes paa flere Steder, vandt den allerede tidligere opstaaede Frimenighedsbevægelse noget større Udbredelse. Efter § 5's Ophævelse sejrede snart den Anskuelse, at Landdagsmændene skulde aflægge Eden for at kunne virke i Landdagen. Fra 1890, da Udvandringen var ophørt, steg de danske Stemmetal ved Rigsdags- og Landdagsvalgene stadig, og den danske Presse blev et Hovedmiddel til Bevarelsen af den danske Kultur. Men til Gengæld lykkedes det Embedsmændene at skabe en „tysk Forening" og et tysk Parti, der kom til at omfatte Efterkommerne af den tidligere slesvigholstenske Befolkning i Forbindelse med de indvandrede. Med Støtte af den af Pastor Jacobsen i Skærbæk grundede Bank indkaldtes nemlig i Halvfemserne en Del tyske Nybyggere, som især slog sig ned i Røddingegnen.

I den tredje og sidste Periode før Verdenskrigen fortsatte den preussiske Regering vel sin Politik, men slog til en vis Grad ind paa andre Veje. Ved Konventionen af $^{11}/_{1}$ 1907 opnaaede de nationalitetsløse Optantbørn, nemlig de efter Faderens Optionserklæring, men inden den danske Indfødsretslov 1898 traadte i Kraft, uden for Danmark fødte Børn paa Ansøgning preussisk Borgerret. Ved Foreningsloven af samme Aar sikredes Foreningsretten, dog saaledes, at dansk Sprog kun var tilladt i de første 20 Aar og det i de Kredse, hvor 60 pCt. af Befolkningen efter Folketællingen talte dette Sprog. Derimod rettede Regeringen stadigt mere utilslørede Angreb paa Ejendomsretten til Jorden. De allerede tidligere paabegyndte Opkøb af Domæner fortsattes i forøget Stil og omfattede i Tiden 1896-1911 Jord for ialt 7,630,000 M. Dernæst begyndte man fra 1908 at oprette „Rentegaarde", saaledes at Staten ydede tyske Købere Laan til en Rente af $3^{1}/_{2}$ pCt., men til Gengæld forbeholdt sig Tilbagekøbsret ved eventuelle Salg. Af Provinsen skabtes tillige et „Bosættelsesselskab" og af Staten et Provinskreditinstitut. 1912 bevilgede Landdagen 100 Mill. M. til i Grænseprovinserne mod Nord og Øst at oprette nye Rentegaarde. Endelig sattes Kronen paa denne Politik ved „Udstykningsloven" af 1914, hvorefter Staten ved Salg af Ejendomme paa over 10 ha forbeholdt sig en Forkøbsret, naar Salget ikke fandt Sted til Slægten inden for fjerde Led.

Ogsaa i denne Tid fortsatte den dansksindede Befolkning ufortrødent sin Modstand mod Forfølgelserne. Ved hvert nyt Valg steg de afgivne Proteststemmer, nye Forsamlingshuse rejste sig stadigt, selv i Slogs Herred; men særlig betydningsfuldt var Forsøget paa at skabe en finansiel Basis ved Oprettelsen af „Jernfondet", samt — til Kampen om Jorden — af „Kreditforeningen for Nordslesvig" af 1909 og af „Landeværn" og „Sogneværn". For at samle alle Kræfter i et Centrum holdtes fra 1902 regelmæssig et „Aarsmøde"; „det virker som en stor folkelig Rigsdag og har utvivlsomt haft en ikke ringe Betydning for Styrkelsen af det nationale Liv" (Mackeprang). Ved Rigsdagsvalget 1912 afgaves der i 1. Kreds paa den danske Kandidat 11,736 Stemmer (i hele Slesvig 17,281), mens den tyske Kandidat fik 5017. Ved Landdagsvalget 1913 opnaaede Danskerne i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Distrikter 332 Valgmænd, Tyskerne 168. Hertil kom 34 danske Valgmænd i Tønder Distrikt.

Inden for den tysksindede Befolkning vaagnede under Köllerperioden en Kritik hos liberale og Socialdemokrater mod Regeringens Handlemaade. *Theodor*

Brix, Gehejmeraad *Jürgensen* og — senere — *Johs. Tiedje* hævdede, at Forsøgene var unyttige og skadelige, selv om ingen af dem vilde gaa med til nogen Grænseregulering. 1913 stiftedes af denne Kreds et „Fredsparti", som protesterede mod Behandlingen af det danske Sprog, mod Forfølgelsen af de danske Foreninger, mod Behandlingen af de „hjemløse" og mod Regeringens Angreb paa Jorden. Herved deltes den tyske Lejr; men nogen praktisk Betydning fik „Fredspartiet"s Optræden ikke før Verdenskrigens Udbrud.

Under Verdenskrigen standsede naturligvis den nationale Kamp, men da Begivenhederne i Efteraaret 1918 klart viste, i hvilken Retning Afgørelsen vilde falde, tog man energisk fat paa Løsningen af den Sag, der siden 1864 havde staaet som de dansksindedes Haab: Genforeningen med Danmark. Her skal dog selvfølgelig ikke gives nogen Fremstilling af Grænsestriden eller af dens forskellige Faser; alene Hovedpunkterne af selve Begivenhederne skal nævnes.

$^{23}/_{10}$ 1918 rejste H. P. Hanssen i den tyske Rigsdag Kravet om Udførelsen af § 5 „og derved ved den forestaaende Fredsforhandling den endelige Løsning af det nordslesvigske Spørgsmaal paa Grundlag af Folkenes Selvbestemmelsesret". Den tyske Udenrigsministers Svar var i Princippet imødekommende, omend han bestred, at Sønderjyderne kunde udlede noget retsligt Krav af § 5. Samme Dag vedtog den danske Rigsdag i et fortroligt Møde en Resolution i samme Aand, hvis Hovedpunkter gik ud paa, at det slesvigske Spørgsmaal ønskedes løst efter Nationalitetsprincipet og ud fra det af begge de krigførende Parter anerkendte Princip: Folkenes Selvbestemmelsesret. Paa et Møde i Aabenraa $^{16}/_{11}$ og $^{17}/_{11}$ udformedes de danske Nordslesvigeres Krav, og den vedtagne Resolution („Aabenraaresolutionen") overraktes nogle Dage senere den danske Gesandt i Berlin med Anmodning om, at den danske Regering ved en Henvendelse til de allierede vilde udvirke, at „den danske Befolkning i Nordslesvig under Forhandlingerne om Verdensfreden kan faa sin Ret anerkendt" og dermed sit Ønske om en Genforening med Danmark opfyldt. Dette skete da ogsaa. Sagen var herved indbragt for Fredskonferencens Forum og fandt sin Løsning ved Versaillestraktaten af $^{28}/_{6}$ 1919. I dennes § 109 fastsloges det nemlig, at „Grænsen mellem Tyskland og Danmark skal fastsættes i Overensstemmelse med Befolkningens Ønsker", saaledes at der N. for den paa hosstaaende Kort angivne Linie fandt en Folkeafstemning Sted. Stemmeret havde alle Personer over 20 Aar, fødte i Afstemningsomraadet eller bosatte dér siden $^{1}/_{1}$ 1900 eller udviste derfra af de tyske Myndigheder. Omraadet deltes atter i to Zoner, saaledes at 1. Zone betragtedes som en Helhed, hvis fremtidige Statsforhold „bestemmes ved Flertallet af Stemmer i dette Afsnit som Helhed". Her fandt der altsaa en en bloc Afstemning Sted, medens derimod i 2. Zone Resultatet af Afstemningen skulde bestemmes efter Kommuner „i Henhold til Stemmeflerheden i hver Kommune".

Paa Grund af Vanskelighederne ved Fredstraktatens Ratifikation trak Afgørelsen imidlertid i Langdrag, og først efter Ratifikationen $^{10}/_{1}$ 1920 begyndte de i Traktaten angivne Frister at løbe, ligesom Administrationen af Afstemningsomraadet fra de tyske Myndigheder overgik til en af Repræsentanter for England, Frankrig, Norge og Sverige sammensat Kommission („den internationale Kommission"), der fik Sæde i Flensborg.

Afstemningen fandt for 1. Zones Vedkommende Sted $^{10}/_{2}$ 1920 med det Resultat, at der ialt afgaves 75,431 Stemmer for Danmark mod 25,329 for Tyskland. Med Hensyn til Enkeltresultaterne henvises til de paa Kortet angivne Tal, der købstads- og sognevis angiver den danske Stemmeprocent saavel i 1. som i 2. Zone. Her

afgaves der ved Afstemningen 14/3 12,793 danske mod 51,820 tyske Stemmer, deraf i Flensborg henholdsvis 8944 mod 27,081. Kun i 3 smaa Kommuner paa Vesterland-Før, der før 1864 havde hørt til Kongeriget, var der dansk Flertal.

Som Følge af Afstemningen indstillede den samlede Kommission, at hele 1. Zone skulde tilfalde Danmark, medens den franske og norske Delegerede i et Særvotum

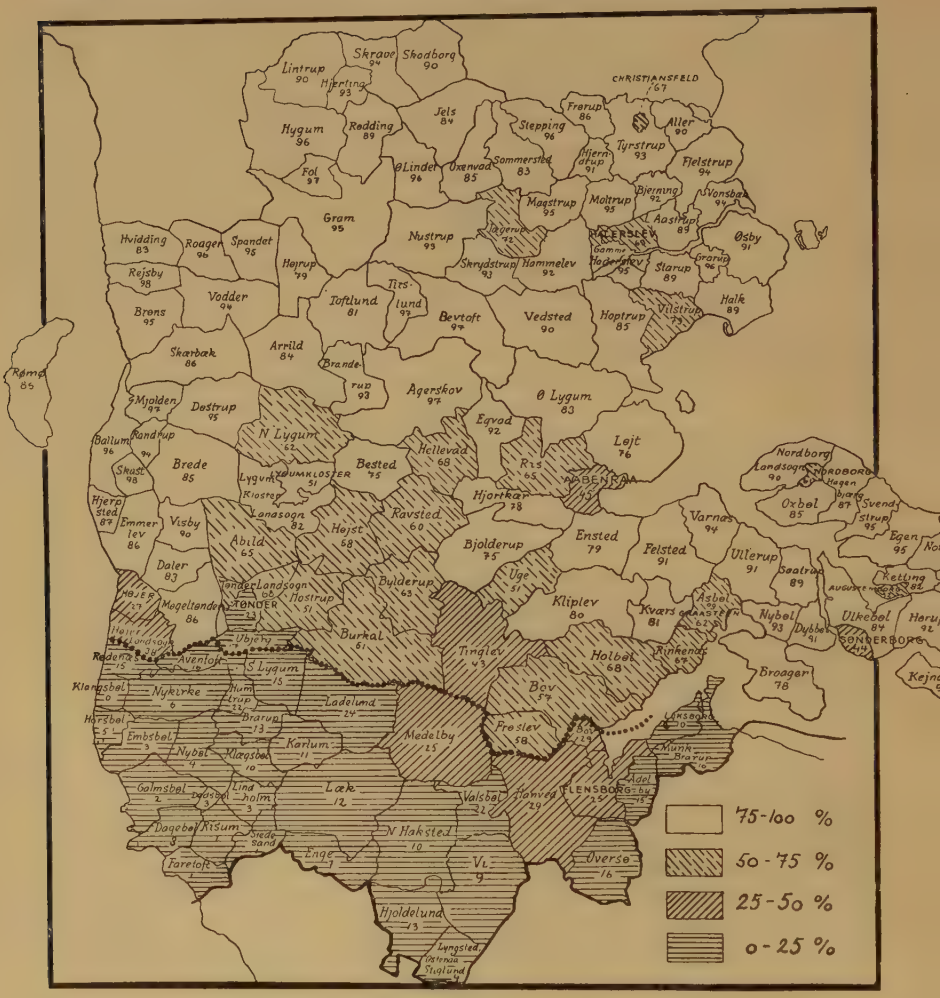

Kort over Afstemningsresultaterne 10/2 og 14/3 1920.

foreslog, at de fire overvejende dansktalende Sogne Aventoft, S.-Løgum, Ladelund og Medelby i 2. Zone skulde følge med Nordslesvig. Dette blev imidlertid afslaaet af Ambassadørraadet, og Grænsen blev derfor med enkelte, ganske ubetydelige Ændringer identisk med 1. Zones Sydgrænse.

Fredstraktaten hjemlede Danmark Ret til straks efter Offentliggørelsen af Afstemningsresultatet i 1. Zone at overtage Administrationen og besætte Territoriet militært. Efter den internationale Kommissions Ønske udskødes imidlertid dette, saa-

ledes at Danmark først $^{8}/_{5}$ overtog den civile Styrelse, der lededes af en Administrator paa Kommissionens Vegne. Samme Dag rykkede danske Tropper ind i Landet.

$^{15}/_{6}$ notificeredes Grænsen for den danske og tyske Regering; de N. for den liggende Distrikter tilbagegaves af de allierede Magter til Danmark, og den internationale Kommissions Virksomhed ophørte. Danmark var saaledes i faktisk Besiddelse af *De sønderjyske Landsdele,* omend Suveræniteten først overdroges det officielt ved den med de allierede Magter $^{5}/_{7}$ 1920 sluttede Traktat. Den 9. s. M. ratificeredes denne af Kongen, der Dagen efter holdt sit højtidelige Indtog i det genvundne Land.

Administrativ Inddeling og Styrelse. I. Tiden før 1864. Ved Middelalderens Slutning faldt den 1920 tilbagevundne Del af Sønderjylland i følgende større administrative Enheder, Len eller Amter, som de almindelig kaldes i Tidens tyske Aktstykker: *Haderslev* med Tyrstrup, Haderslev og N.-Rangstrup Herreder, *Tørning* med Gram, Frøs, Kalslund og Hviding Herreder, *Tønder* med (N. for den nuværende Grænse) Tønder og Højer, Slogs og Lundtoft Herreder, *Aabenraa* med Ris og S.-Rangstrup Herreder og Varnæs Birk, *Sønderborg* med Sundeved (Nybøl Herred) og Als S.-Herred samt *Nordborg* med Als N.-Herred. Men som i Kongeriget omfattede Lenene kun Krongodset og Selvejerbønderne, derimod ikke Adelens og Kirkens Gods, mellem hvilket først og fremmest maa nævnes Løgumklosters og Ribe Bispestols vidtstrakte Ejendomme i Vestslesvig. Bortset fra adskilligt Strøgods i Hviding, Frøs og Kalslund Herreder faldt Bispegodset i tre større Grupper. Ballum Birk med den sydlige Del af Rømø, Møgeltønder Birk og Trøjborg med Dele af Lø Herred. Sønden for den nuværende Grænse laa desuden Silds Nordspids (List), Vesterland-Før og Amrum under Ribe Bispestol. De to førstnævnte Besiddelser er meget gamle. Allerede kort før Midten af 13. Aarh. havde Bispesædet Gods i Ballum og Møgeltønder, hvor Borgen nævnes 1258. Trøjborg erhvervede det derimod først 1407, idet Dronning Margrethe, der dette Aar havde købt Borgen af den mægtige Stormand Klavs Limbæk, straks pantsatte den til Bispestolen. Utvivlsomt maa man heri se et bevidst Udslag af hele hendes sønderjyske Politik, saa meget mere som hun efter Hvitfeldt henlagde Godset under Viborg Landsting, „alligevel det ligger i Fyrstendømmet". Noget lignende maa antagelig være sket med de øvrige Besiddelser, og herved lagdes Grunden til den i statsretslig Henseende saa mærkelige Dannelse: De kongerigske Enklaver (se Kortet).

Reformationen ændrede forsaavidt intet heri. De gejstlige Besiddelser gik vel fra Kirkens over i Kronens Eje, men vedblev at være særlige Administrationskredse, indlemmedes ikke i nogen af de alt bestaaende. Saaledes opretholdtes Bispegodset endnu en Tid lang som tre selvstændige Smaalen: Møgeltønder, Ballum og Trøjborg, indtil de to førstnævnte henholdsvis 1600 og 1602 henlagdes under Riberhus Len (efter 1660 Riberhus Amt), hvortil ogsaa Trøjborg i administrativ og fiskal Henseende henregnedes, efter at det 1579 var blevet mageskiftet til Peter Rantzau. Det over hele 18 Sogne fordelte Strøgods henlagdes til Riberhus Birk, der sammen med Ribe By selv dannede en Enklave, idet det helt omsluttedes af Hertugdømmet. Saa vel i juridisk og administrativ Henseende som med Hensyn til Skattevæsenet hørte hele det gamle Bispegods lige til Freden i Wien til Kongeriget. Det officielle Navn for Strøgodset var „de blandede Distrikter", et Navn der forsaavidt ogsaa kunde bruges om de egentlige Enklaver. Af de 9 Sogne, hvoraf de bestod, var nemlig kun et, Ballum, ublandet kongerigsk. Om to andre (Ran-

drup og Visby) gjaldt vel praktisk talt det samme, idet kun 2 Gaarde og 2 Huse med henholdsvis 16 og 13 Beboere hørte til Hertugdømmet. I de øvrige: Døstrup, Mjolden, Brede, Daler og Møgeltønder samt Rømø, fandtes der derimod et større eller mindre Antal „slesvigske" Undersaatter (ialt 1266, hvoraf de 514 paa Rømø). Til Gengæld var et næsten lige saa stort Antal Indbyggere i de omliggende slesvigske Sogne „kongerigske". Af Skast By, Skast S., var saaledes 5 Gaarde og 21 Huse kongerigske, 6 Gaarde og 36 Huse slesvigske, hvoraf atter de 2 Gaarde og 2 Huse hørte til Løgumkloster Amt, Resten til Tønder Amt! Medens den ene Nabo skattede efter Tdr. Hartkorn, dømtes efter Chr. V's danske Lov og havde Valgret til den danske Rigsdag, svarede den anden sin Skat efter den gamle slesvigske Skatteenhed „Ploven", lød under Jyske Lov og valgte til den slesvigske Stænderforsamling.

En lignende, omend ikke statsretslig, saa dog administrativ Mærkværdighed var det efter Klostrets Nedlæggelse 1548 opstaaede Løgumkloster Amt. Det dannede ikke som de øvrige slesvigske Amter en geografisk Enhed, men bestod dels af en sammenhængende Kærne, Løgumkloster Birk (Løgumkloster og N.-Løgum S.), dels af Strøgods, der var spredt over ikke mindre end 6 Herreder og faldt i oprindelig 5, senere 6 Fogderier, idet ved Ophævelsen af Svavsted Amt (Slesvig Bispegods) 1702 dettes nordvestslesvigske Besiddelser (Fogderiet Skærbæk) henlagdes under Amtet. Med ægte slesvigsk Konservatisme bevaredes dette besynderlige Amt lige til Freden i Wien.

I Modsætning til Kongeriget vedblev de adelige Godser ligeledes at indtage en Særstilling i administrativ Henseende, idet de dannede særlige Kommuner, hvor Godsbesidderen havde Øvrighedsmyndigheden samt indtil 1853 Jurisdiktionsretten og besørgede Politiforvaltningen og Skatteoppebørslen. Talrigst var de mod Syd (Angel, Svans og Dänischwold), men Nord for den nuværende Grænse laa dog Hertugdømmets to største Godsdistrikter: Gram og Nybøl i Haderslev Amt, Søgaard og Aartoft i Aabenraaegnen, der 1860 havde henholdsvis 3261 og 2376 Indbyggere. Sammen med de øvrige adelige Godser i Nord- og Mellemslesvig dannede de det saakaldte „andet angelske Distrikt" og havde ligesom de øvrige Distrikter en Distriktsdeputeret, der varetog de fælles Rettigheder. En med de adelige Distrikter parallel, men endnu mere selvstændig Stilling indtog endelig det fyrstelig augustenborgske Distrikt, d. v. s. Hertugen af Augustenborgs vidtstrakte Besiddelser paa Als, der indtil 1853 ikke sorterede under Amtmanden, men under en hertugelig Overinspektør og dannede et særligt Herred (Augustenborg Herred).

Med de egentlige Amter skete der den Ændring, at Tørning gradvis forenedes med Haderslev. Endnu ved Delingen 1580 nævnes det som et selvstændigt Amt, omend under samme Amtmand som Haderslev; men i den følgende Tid smeltede de to Amter helt sammen. Dog deltes Amtet i Østeramtet, omfattende Tyrstrup, Haderslev og Gram Herreder, og Vesteramtet: N.-Rangstrup, Frøs og Kalslund samt Hviding Herreder, der udgjorde hver sit Amtstuedistrikt, og en kortere Aarrække (1784-91) havde hver sin Amtmand. I gejstlig Henseende dannede Vesteramtet med Undtagelse af Skodborg S., men inklusive Nustrup og Skrydstrup Sogne i Østeramtet, det under Ribe Bispestol hørende Tørninglen Provsti, hvis Omraade altsaa ikke faldt helt sammen med det gamle Tørning Len (jfr. p. 32). De øvrige Amter bestod derimod alle indtil Hertugdømmets Indlemmelse i Preussen, omend flere af dem ret tidligt forenedes under een Amtmand. Saaledes fra Slutningen af 17. Aarh. Aabenraa og Løgumkloster Amt, indtil dette sidste 1850 forenedes med Tønder Amt. Sønderborg og Nordborg Amter forenedes 1765 og havde i Tiden

1850-64 fælles Amtmand med Aabenraa. Mellem de forskellige Omlægninger og Arronderinger, der fandt Sted i Tidens Løb, skal alene nævnes, at Lundtoft Herred 1850 henlagdes fra Tønder til Aabenraa Amt.

Medens der i Kongeriget allerede 1841 var indført Amtsraad, fik af de nordslesvigske Amter Haderslev først en Kommunalforfatning i 1858, da der oprettedes et af Amtmanden og 8 andre Medlemmer bestaaende Amtsraad, til hvilket samtlige Grundejere og Arvefæstere havde Valgret. I Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter indførtes der derimod 1861 „Herredsraad", omfattende et eller flere Herreder og sammensat af en Repræsentant for hvert Sogn, der valgtes af Grundejerne efter en noget vekslende Census. Endelig havde Tønder Amt, uvist fra hvilken Tid, en Art Kommunalrepræsentation, bestaaende af en eller flere „Fuldmægtige" for hvert Herred, medens derimod Løgumkloster ganske manglede en saadan.

II. Tiden 1864-1920. I de første Par Aar efter Freden i Wien bestod de ældre Forhold uforandrede, men efter at Retsvæsenet i Sommeren 1867 var blevet adskilt fra Administrationen, indførtes ved en Række Forordninger af $^{22}/_{9}$ 1867 den i de gammelpreussiske Provinser gældende, lokale Styrelsesform, for hvilken der i det følgende skal gøres nærmere Rede, samtidig med at dens Indflydelse i nationalpolitisk Henseende belyses. Den gamle Amtsinddeling ophævedes, og i Stedet for deltes Landet i Kredse, omfattende saa vel By som Land, nemlig for de sønderjyske Landsdele *Haderslev* og *Aabenraa,* der svarede til de paagældende Amter, *Tønder,* bestaaende af Tønder og Løgumkloster Amt samt Rømø, og *Sønderborg,* omfattende Sønderborg og Nordborg Amter. I Spidsen for hver Kreds stilledes en af Regeringen udnævnt Landraad, for hvis Funktioner nedenfor gøres Rede, ligesom hver Kreds fik en særlig Repræsentation i Kredsdagen. Som Følge heraf ophævedes Haderslev Amtsraad, hvorimod de gamle Herredsraad bestod en Tid lang, men førte en hensygnende Tilværelse.

Kredsene deltes atter i „Distrikter", inden for hvilke en „Distriktsembedsmand" varetog de tidligere Herredsfogeders administrative Funktioner, i 1. Række Politimyndigheden. I Sønderjylland bevaredes det gamle Navn Herredsfoged for denne Embedsmand, og Distrikternes officielle Navn blev Herredsfogderier. Medens Tyrstrup, Haderslev og Gram Herreder fordeltes paa de to Herredsfogderier *Haderslev I* og *II,* faldt de øvrige i det hele sammen med den gamle Herredsinddeling: *Rødding* omfattede saaledes Frøs og Kalslund Hrdr., *Toftlund* Hviding og N.-Rangstrup, *Visby* Lø og Højer samt Rømø, *Løgumkloster* Løgumkloster Amt og Slogs Hrd., *Aabenraa* Ris og S.-Rangstrup Hrdr., *Graasten* Lundtoft Hrd. og Varnæs Birk, *Nordborg* Als N.-Hrd., *Augustenborg* Augustenborg og S.-Hrdr., *Broager* Nybøl Hrd.

Inddelingen i Herredsfogderier bestod indtil 1888, da den afløstes af en ny Inddeling i „Amtsdistrikter" omfattende et eller flere Sogne, i hvilke Politimyndigheden udøvedes af en „Amtsforstander". De udnævntes af Overpræsidenten paa Grundlag af en af Kredsdagen opstillet Liste; denne omfattede dog kun tysksindede, og naar brugelige Ænner manglede, udnævntes „kommissariske Amtsforstandere".

Den laveste kommunale Enhed blev den enkelte Landsby: Kommunen, saaledes at den gamle Sogneinddeling alene fik Betydning i kirkelig Henseende.

Landraaden. Den statslige Administration i Nordslesvig hvilede i Landraadernes Hænder. De repræsenterede Statens Magt og Myndighed hver i sin Kreds. De Forvaltningsgrene, som sorterede direkte under Statsforvaltningen, lededes af dem

selvstændigt, medens de i de Anliggender, som vedrørte det kommunale eller kredskommunale Omraade, var bundne til Kredsudvalgets Medvirkning. Denne Medvirkning var i mange Tilfælde af mere formel Natur, da de ofte kunde handle paa Udvalgets Vegne. Dertil kom, at Kredsudvalget alt efter de behandlede Ærnner havde en meget forskellig juridisk Karakter: det var et rent kommunalt Organ ved Behandling af de under Kredsdagen sorterende Anliggender, det var en af Kredsdagen uafhængig Myndighed, som handlede paa Statens Vegne ved Stadfæstelse af Valg, ved Bevillinger af Koncessioner og lign., det var endelig en uafhængig Domstol ved Behandling af de Sager, som det i Henhold til den almindelige Landsforvaltningslov, Kompetenceloven og senere Lovbestemmelser var beskikket til at afgøre ved mundtlig, kontradiktorisk Forhandling i første Instans.

Landraadens Kompetence strakte sig derfor fra det rent statslige til det rent kommunale. Han førte Tilsyn med Landkommunernes og Købstadkommunernes Forvaltning; kun Haderslev Købstad, som havde over 10,000 Indbyggere, sorterede under Regeringspræsidenten, men Indberetningerne gik gennem Landraadens Haand. Han havde desuden Politimyndighed og forenede saaledes en Amtmands og en Politimesters Kompetence i sig.

Kredsdagen. Hver Kreds var, foruden at være statslig Forvaltningsdistrikt, i kommunal Henseende en selvstyrende Organisation. Den repræsenteredes af Kredsdagen. Denne bestod af et i Forhold til Folketal varierende Antal Medlemmer. De valgtes før Krigen af tre Valgforbund: Købstædernes, de store Grundejeres og Landkommunernes. Købstæderne fik det Antal Medlemmer, som tilkom dem efter deres Folketal i Forhold til hele Kredsens Folketal. Restantallet af Medlemmerne deltes ligelig imellem Storgrundejerne og Landkommunerne. Købstæderne valgte ved Valgmænd, Storgrundejerne direkte, og Landkommunerne, som var samlede i Distrikter, ligeledes ved Valgmænd. Af nationalpolitiske Grunde var Census for de store Grundejere forskellig i de forskellige Kredse: 400 M. i Haderslev, 250 i Aabenraa og Sønderborg og 600 i Tønder.

Haderslev Kredsdag bestod 1914 af 25 Medlemmer: Købstæderne 5 (Haderslev 4 og Christiansfeld 1), Storgrundejerne og Landkommunerne hver 10. Købstædernes og Storgrundejernes Repræsentanter var tysksindede, medens Landkommunernes Repræsentanter var danske.

Aabenraa Kredsdag havde 20 Medlemmer: Aabenraa 5, Storgrundejerne 7 og Landkommunerne 8, deraf var kun 2 dansksindede.

Sønderborg Kredsdag havde ligeledes 20 Medlemmer: Sønderborg 4, Nordborg og Augustenborg 1, Storgrundejerne 7 og Landkommunerne 8, deraf 7 danske.

Tønder Kredsdag havde 24 Medlemmer: Tønder 2, Vesterland og Vyk 1, Højer og Løgumkloster 1, Storgrundejerne 7, deraf 1 dansk, Landkommunerne 13, deraf 2 danske.

Efter Revolutionen 1918 afskaffedes de store Grundejeres Valgforbund, deres Mandater tilfaldt Landkommunerne, og der indførtes for disse almindelig, direkte Valgret med Forholdstalsvalg efter Listesystemet. Ved de i Maj 1919 foretagne Valg fik Kredsdagene følgende Sammensætning:

Haderslev Kredsdag: Haderslev 5, deraf 3 danske, Landkommunerne 18 danske og 2 tyske.

Aabenraa Kredsdag: Aabenraa 5, deraf 3 danske, Landkommunerne 12 danske og 3 tyske.

Sønderborg Kredsdag: Sønderborg 4, deraf 2 danske, Nordborg og Augustenborg 1 dansk, Landkommunerne 15 danske.

Tønder Kredsdag (ogsaa omfattende den nuvær. Syd-Tønder Kreds): Tønder 2 tyske, Højer-Løgumkloster-Vyk 2 tyske, Vesterland 1 Socialdemokrat, Landkommunerne 7 danske og 14 tyske.

Kredsdagen skulde vedtage Kredsens Budget, godkende Regnskabet, træffe Bestemmelse om Optagelse af Laan, udstede de for Kredsen og dens Institutioner gældende Vedtægter og Reglementer, bestemme Antal og Lønninger af Kredsembedsmænd, foretage Valg til Kredsudvalg og til de særlig beskikkede Kommissioner og tage Beslutning om alle kredskommunale Anliggender.

Kredsudvalget, som bestod af 6 Medlemmer, skulde forberede og udføre Kredsdagens Beslutninger. Medens Kredsdagen kun skulde samles en Gang aarlig og kun ved særlig vigtige Anliggender blev indkaldt oftere, afholdt Kredsudvalget Møder mindst en Gang om Maaneden. Inden for Budgettets Ramme kunde det disponere temmelig frit. Det ansatte Kredsens Embedsmænd og førte Tilsyn med dem. De Beslutninger, som toges af andre Udvalg, f. Eks. Sygehusudvalg, maatte passere gennem Kredsudvalget for at komme til Kredsdagen. Derfor var Kredsudvalget i næsten alle Tilfælde den afgørende Faktor, og derfor tillod Tyskerne ikke, at der valgtes en Dansker ind i Kredsudvalget, selv om der i Kredsdagen, som i Haderslev, sad 10 Danske imod 15 Tyskere. Først Revolutionen ændrede dette Forhold. Da blev til Gengæld Kredsudvalget i Haderslev besat med lutter danske Mænd, da Tyskerne end ikke ved Forholdstalsvalg kunde sætte en Mand ind.

Købstæder og Flækker. For Hertugdømmernes Købstæder og Flækker gjaldt Købstadloven af 1869. Den var præget af de liberale Idéer, som herskede dengang, derfor hvilede dens Valgsystem paa et bredt Grundlag; enhver skatteydende Borger med en beskeden Indtægt, hvis Grænse var fastsat i Byvedtægten, havde Valgret. Den havde ikke som Kredsloven af 1888 særlige Bestemmelser for at udelukke den danske Befolkning fra at faa den Repræsentation, som den kunde tilkomme. I Begyndelsen af Halvfjerdserne, da det danske Borgerskab var Flertal, var Byraadene ogsaa danske; men alt som Udvandringen tyndede Danskhedens Rækker ud, gled Flertallet og dermed Muligheden af at faa danske Byraadsmedlemmer valgt, dem af Hænde; Forholdstalsvalg kendtes nemlig ikke. I to Aartier deltog Danskerne derfor gennemgaaende ikke i Byraadsvalg.

Købstædernes Repræsentation var ordnet efter Tokammersystemet. Den bestod af Magistraten og Borgerrepræsentationen, hvis samstemmende, enslydende Beslutning var nødvendig for, at noget kunde vedtages.

Magistraten bestod af Borgmesteren, som valgtes paa 6 eller 12 Aar, og et i Byvedtægten fastsat Antal Raadmænd. Disse valgtes ved direkte Valg af Borgerne; til hvert Valg blev der præsenteret tre Kandidater, og simpel Stemmeflerhed var afgørende.

Magistraten var baade Organ for Statsforvaltningen og Repræsentation for Kommunen. Den skulde forberede og udføre Byraadets Beslutninger. Den er Byens Øvrighed, den leder Byens Forvaltning, fører Tilsyn med Byens Institutioner og overvaager Embedsmænd og Funktionærer; den repræsenterer Byen udadtil.

Borgmesteren var Embedsmand, han ledede den daglige Forvaltning og var Byens Politimester. Han førte Forsædet i Magistraten og ledede Magistratens og Borgerrepræsentationens fælles Møder. Hvis en Beslutning var lovstridig, kunde han nedlægge Indsigelse imod den.

Borgerrepræsentationen, hvis Medlemsantal bestemtes af Byvedtægten, valgtes ved direkte og offentligt Valg af Byens Borgere. For at vinde Borgerret skulde

man svare Skat af en Indtægt mellem 660 og 1500 M. eller være Husejer eller selvstændig Næringsdrivende. Borgerrepræsentanterne valgtes paa 6 Aar, hvert Aar fratraadte en Sjettedel.

Borgerrepræsentationen kunde afholde særlige Møder under Ledelse af sin Formand. Det skete sædvanlig kun, naar der forelaa vigtige Afgørelser, og hvis man vilde undgaa Offentligheden ved Drøftelsen af de paagældende Anliggender. Fraset disse særlige Tilfælde holdt Borgerrepræsentationen sine Møder i Fællesskab med Magistraten under Borgmesterens Ledelse.

I Haderslev bestod Magistraten af 5 Medlemmer, Borgerrepræsentationen af 18 Medlemmer; der krævedes 9 M. Indkomstskat eller 9 M. Bygningsskat for at blive Borger. I 1910 var Antallet af Borgere 1408.

I Aabenraa havde Magistraten 5 og Borgerrepræsentationen 12 Medlemmer; man skulde svare Skat af en Indtægt paa 660 M. eller betale 24 M. Næringsskat eller 3,60 M. Bygningsskat for at blive Borger. I 1910 var Antallet af Borgere 1391.

I Sønderborg bestod Magistraten af 5 og Borgerrepræsentationen af 12 Medlemmer; der skulde svares Skat af en Indtægt paa 1050 M. eller betales 4,80 M. Bygningsskat. I 1910 var Antallet af Borgere 1031.

I Tønder bestod Magistraten af 5 og Borgerrepræsentationen af 12 Medlemmer; der skulde svares Skat af en Indtægt paa 660 M. eller betales 4 M. Næringsskat eller 3,60 M. Bygningsskat. I 1910 fandtes der 751 Borgere.

Flækkerne havde i Stedet for Magistraten kun Flækkeforstanderen, som sædvanlig fik Titlen Borgmester, og en eller flere Stedfortrædere. Flækkeforstanderen (Borgmesteren) var Formand for Flækkekollegiet (Byraadet). Indtægtsgrænsen for Stemmeretten varierede fra 450 M. til 900 M.

Til Flækkerne henhører: Christiansfeld, Nordborg, Augustenborg, Højer og Løgumkloster.

Ved Revolutionen gennemførtes der ogsaa for Købstæderne gennemgribende Forandringer med Hensyn til deres Forfatning og Forvaltning. Valgretten udvidedes til at omfatte begge Køn fra det 20. Aar og med 6 Maaneders Bopæl som eneste væsentlige Betingelse. Der indførtes Forholdstalsvalgmaade efter Listesystemet. Borgerrepræsentationens Indflydelse forstærkedes over for Magistraten. Kandidaterne til Magistratsvalgene skulde nu præsenteres af Byraadet alene. Antallet af Byraadsmedlemmer fastsattes i Henhold til Købstadloven for de østlige Provinser, hvilket medførte, at Haderslev fik 30, Aabenraa og Sønderborg 24 og Tønder 18 Medlemmer.

Nyvalgene til Byraadene fandt Sted $^{2}/_{3}$ 1919.

I Haderslev	valgtes	16	Danske,	9	Tyske og	5	Socialister.
I Aabenraa	„	12	„	8	„	„ 4	„
I Sønderborg	„	10	„	10	„	„ 4	„
I Tønder	„	3	„	12	„	„ 3	„
I Christiansfeld	„	4	„	3	„		
I Augustenborg	„	3	„	3	„		
I Nordborg	„	7	„	5	„		
I Løgumkloster	„	4	„	6	„	„ 2	„

Resultatet af Byraadsvalgene i Forbindelse med Magistraternes Nyvalg i Oktober 1919 efter samme Linier var en sejrrig Fremgang for Danskerne over hele Linien. Hvor de før havde været udelukkede fra at tage Del i det offentlige Liv, fik de nu den dem tilkommende Andel i Byernes Repræsentation. De fik ikke blot Ret-

tighederne, men ogsaa Byrderne ved det kommunale Arbejde. Og hvor de havde Flertal, fik de ogsaa Ansvaret. Aaret indtil Genforeningen var et Forberedelsens og et Arbejdets Aar.

Landkommunerne. Som Regel dannede hver Landsby en Kommune for sig; undertiden omfattede Kommunen dog to til tre Byer. Den første kommunale Lov var Forordningen af $^{22}/_{9}$ 1867. Den blev i 1893 afløst af Landkommunalloven af 1892, som i det væsentlige indførte den kommunale Ordning fra de østlige Provinser, hvis særlige Kendetegn var Treklassevalgretten.

Landkommunerne styredes af en Kommuneforstander, hvis Valg skulde stadfæstes af Landraaden. Han besørgede Kommunens løbende Forretninger, forberedte dens Møder, opstillede Budgettet og aflagde Regnskabet. Han var ulønnet; for Tidsspilde og Ulejlighed fik han et beskedent Vederlag.

Hvis en Kommuneforstanders Valg ikke blev stadfæstet — hvad der af nationale Grunde skete overmaade hyppigt —, beskikkede Landraaden en kommissarisk Kommuneforstander. Denne varetog Hvervet, indtil et nyt Valg havde opnaaet Stadfæstelse. I den senere Tid blev disse kommissariske Kommuneforstandere varige Embeder; thi de var lønnede, og Lønnen var sædvanlig det dobbelte af en valgt Kommuneforstanders Vederlag.

Stemmeret og Valgret i Kommunen havde enhver, der var over 24 Aar, havde boet et Aar i Kommunen og enten ejede et Beboelseshus eller svarede 3 M. Grund- og Bygningsskat eller svarede Statsindkomst- eller Kommuneskat af en Indtægt af over 660 M. Forenser, juridiske Personer og Kvinder, som drev et selvstændigt Erhverv, havde ogsaa Stemmeret; dog kunde de kun stemme ved Repræsentanter.

I Kommuner med under 40 Vælgere dannede alle stemmeberettigede Kommuneforsamlingen og afgjorde derigennem alle Kommunens Anliggender.

I Kommuner med over 40 Vælgere dannedes Repræsentationen ved Valg af et Kommuneraad. Alle Vælgerne inddeltes efter deres Skatteydelse i 3 Klasser, saaledes at de, som udredte de største Skatter, indtil $^{1}/_{3}$ af det samlede Skattebeløb, hørte til I. Klasse, medens de, der svarede den anden Tredjedel, dannede II. Klasse, og alle øvrige dannede III. Klasse. Hver Klasse valgte $^{1}/_{3}$ af Kommuneraadets Medlemmer. Dette bestod sædvanlig af 6 Medlemmer, desuden af Kommuneforstanderen og hans Stedfortræder, ialt altsaa 8 Personer.

Valget af Kommuneraadsmedlemmerne var offentligt og mundtligt. Der krævedes absolut Flertal for at blive valgt. Hvis ingen havde faaet det fornødne Antal Stemmer, fandt der bundet Omvalg Sted mellem de to, der havde faaet de fleste Stemmer. Ved Stemmelighed gjorde Lodtrækningen Udslaget.

Da I. Valgklasse ofte kun bestod af faa Personer og blandt dem atter Flertallet var afgørende ved Valget, kunde nogle enkelte store tyske Grundejere besætte $^{1}/_{3}$ af Mandaterne. Da endvidere Kommuneforstanderen og Stedfortræderen var tyske, kunde et meget lille tysk Mindretal raade over Halvdelen af Kommuneraadets Stemmer. Inden for Kommuneraadet var atter Kommuneforstanderens Stemme afgørende ved Stemmelighed, saaledes at Tyskerne faktisk havde Flertal, hvis de blot kunde raade over en Vælgerklasse, sædvanligt den første.

Ved Hjælp af dette kunstige System havde Tyskerne faaet Flertal i mange Kommuner med utvivlsomt dansk Flertal inden for Befolkningen. Ofte maatte Danskerne nøjes med at repræsentere III. Klasse, hvor de fleste Vælgere hørte hjemme.

Disse uheldige Forhold bevirkede, at der var tysk Flertal inden for Kommuneraadene i mange Kommuner, der ved andre Lejligheder, som ved Rigsdagsvalg,

gav dansk Flertal; endvidere medførte de, at Interessen for de kommunale Anliggender svækkedes blandt Danskerne, da de alligevel ikke kunde gøre sig gældende.

Først i det sidste Aarti før Krigen indtraadte der en Forandring. Da blev der udført et maalbevidst Arbejde for, at den danske Befolkning kunde faa en saa stærk Repræsentation i Kommunerne som muligt. Kendskab til den kommunale Lovgivning udvidedes; hvor Valgene ikke var foregaaet efter Lovens Bestemmelser, blev der gjort Indsigelse og Klagen i givet Tilfælde ført frem til Overforvaltningsretten. Dette Arbejde i Forbindelse med Kampen om Jorden, som bragte stadig mere Jord paa danske Hænder, medførte, at Kommuneraadsvalgene fik et bedre Udfald for Danskerne, ja, at man endog i overvejende tyske Kommuner, hvor man ikke kunde faa nogen valgt, mødte frem ved Valgene og afgav sine Stemmer; men saa længe Treklassevalgretten bestod, var der dog kun begrænsede Muligheder for at opnaa den afgørende Indflydelse undtagen i rent danske Kommuner. Men da Treklassevalgretten faldt bort efter Revolutionen og Forordningen om kommunal Valgret $^{29}/_{1}$ 1919 indførte lige og almindelig Valgret for Mænd og Kvinder fra det 20. Aar, fandt der en fuldstændig Strømkæntring Sted. Nyvalgene, som fandt Sted $^{2}/_{3}$ s. A., fejede i de gode Egne Tyskerne helt ud af Kommuneraadene; i mange hidtil overvejende tyske Kommuner fik Danskerne Flertallet, og kun der, hvor Hjemmetyskerne dannede Flertallet af Befolkningen som i mange Kommuner i „den skæve Firkant", d. v. s. Landet mellem Aabenraa, Løgumkloster, Tønder og Krusaa, kunde Tyskerne holde Stillingen, men maatte dog indrømme en forholdsvis Repræsentation til Danskerne.

Godsdistrikter og Kommuneforbund. Den preussiske, kommunale Lovgivning kender to Former for kommunal Organisation, som ikke findes i Danmark. Der er først Godsdistriktet. Dette er i sin oprindelige og reneste Form et Gods, hvor Godsejeren er den kommunale Myndighed for Godsets Omraade. Men ogsaa hvor Godsejeren ikke ejer al Jord, men dog den væsentlige Del af det paagældende Omraade, er et Godsdistrikt til Stede, saafremt og saalænge den kommunale Myndighed er overdraget til Godsejeren eller hans Repræsentant. Som Indehaver af den offentlige Myndighed udøver han de samme Rettigheder og Pligter som Kommuneforstanderen for Kommunens Omraade uden at være bunden til Medvirkning af et Kommuneraad eller en Kommuneforsamling; han er i Ordets egentlige Forstand Selvhersker inden for sit Omraade. Til Gengæld skal Godsejeren bære alle offentlige Byrder, som hviler paa Godsdistriktet. Alle Beboere i Godsdistriktet er fritagne for kommunale Skatter, men skal dog udrede Kredsskatten.

Da mange Landkommuner og Godsdistrikter er saa smaa og lidet ydedygtige, at de hver for sig ikke kan bære de med de kommunale Opgaver forbundne Udgifter, kan de ved Overenskomst og skal, hvis den offentlige Interesse kræver det, sammenlægges til Kommuneforbund til Varetagelse af fælles, kommunale Opgaver. Denne Sammenlægning sker sædvanligt sognevis, saaledes særligt med Hensyn til Fattigvæsen og Vejvæsen. De saaledes opstaaede Sammenslutninger har en Kommunes Retsstilling. Kommuneforbundet ledes af en Forbundsforstander og et Forbundsudvalg, bestaaende af en eller flere Delegerede fra hver Kommune eller hvert Godsdistrikt. Forbundet har sit eget Budget og Regnskab. Udgifterne lignes paa de enkelte Medlemmer (Kommuner) og skal bæres af dem som andre kommunale Udgifter. Ligesom Forbundet kun kan stiftes, kan det ogsaa kun opløses med de højere Myndigheders Samtykke.

III. Den internationale Kommission. Imellem det tyske Herredømme og

Genforeningen ligger der en Mellemtilstand: Den internationale Kommissions Herredømme, som var en sikker Bebuder af det danske Herredømme, og som i høj Grad prægede Tilstandene i Nordslesvig i den korte Tid, det varede: $^{10}/_{1}$-$^{15}/_{6}$ 1920.

Den internationale Kommission afskedigede Landraaderne og Amtsforstanderne og indsatte de af Vælgerforeningen udpegede Mænd. Hele Forvaltningen fik derigennem et mere dansk Præg. Medens den skriftlige Ekspedition endnu foregik paa tysk, blev den mundtlige Forhandling nu væsentlig ført paa dansk. Kommissionen havde straks i sine Proklamationer anerkendt begge Sprog som ligeberettigede, hvorfor ogsaa dens Forordninger udkom paa begge Sprog.

Kommissionen greb ellers ikke ind i den kommunale Forvaltning; kun Borgmesteren i Haderslev, Dr. Schindelhauer, som slet ikke magtede de urolige Forhold, blev efter Ønske fra danske Borgere fjernet fra sit Embede, og Redaktør Nicolai Svendsen indsat som Borgmester i hans Sted.

Efter at Afstemningen havde fundet Sted, og da Danmarks Overtagelse af Nordslesvig var nær forestaaende, udstedte Kommissionen $^{6}/_{5}$ 1920 en Anordning om den kommunale Administration. Den foreskrev Opstilling af Valglister til kommunale Valg, og Valgretten hvilede i det væsentlige paa den danske, kommunale Valglovs Bestemmelser.

For Kommuner med Kommuneforsamling og for Godsdistrikter med over 50 Indbyggere foreskreves Valg af et Kommuneraad.

Det danske Indenrigsministerium og Socialministerium blev erklæret for højeste Instans for de under disse Ministerier sorterende Sager — en Bestemmelse, der vistnok kunde omtvistes.

Ved disse Bestemmelser forberedtes Overgangen til dansk Styre. Med Overdragelsen af Suveræniteten $^{15}/_{6}$ 1920 overtog Danmark Nordslesvig i egen Forvaltning.

IV. Efter Genforeningen. **Amterne.** Ved Genforeningen indlemmedes Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Kredse helt, af Tønder Kreds den nordlige Del, som var beliggende i 1. Afstemningszone, og af Flensborg Kreds de i 1. Afstemningszone beliggende Kommuner. Da den genforenede Del af Tønder Kreds var for lille til at danne et Amt, blev Hviding Herred taget fra Haderslev Kreds og lagt til Tønder Kreds. De genforenede Dele af Flensborg Kreds blev lagt til Aabenraa Kreds. Med disse Ændringer oprettedes ved Loven om kommunal Administration de 4 Amter: Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder.

Amtmænd og Amtsassessorer. I Spidsen for hvert Amt stilledes ligesom i det øvrige Land en Amtmand. I Modsætning til Landraaden har Amtmanden ikke Politimyndighed, men har til Gengæld Stemmeret i Amtsraadet, hvad Landraaden ikke havde.

Ved Besættelsen af de sønderjyske Amtmandsembeder fraveg man Reglen om, at kun Jurister med 1. Karakter kunde ansættes som Amtmænd; denne Bestemmelse opretholdtes dog for Stiftamtmanden, som fik Sæde i Haderslev. Denne Suspension af Bestemmelserne i Forordningen af $^{20}/_{1}$ 1821, §§ 15 og 16, nødvendiggjordes ved, at de to Sønderjyder, der var udset til Amtmænd i Aabenraa og Tønder, ikke havde dansk juridisk Embedseksamen.

Da Amtmandsstillingerne skulde beklædes af to Amtmænd, som ikke var Jurister, men kendte de sønderjyske Forhold, og af to, som var Jurister, men ikke kendte de sønderjyske Forhold, suppleredes de med Medhjælpere, der var i Besiddelse af de Egenskaber, som Amtmanden manglede. Indehaverne af disse Stillinger fik Betegnelsen Amtsassessor. Amtsassessoren er Amtmandens Stedfortræder og varetager hans Forretninger, naar Amtmanden har Forfald.

Amtsraadet. De ved Genforeningen fungerende Kredsdage forblev i Virksomhed, saafremt ikke $^1/_8$ af Medlemmerne begærede Nyvalg. De Medlemmer, som havde Bopæl Syd for Grænsen, udtraadte selvfølgelig af Kredsdagen. Derved reduceredes Antallet af Kredsdagsmedlemmer i Tønder Kredsdag til 11; efter at Hviding Herred var henlagt til Tønder Amt, — den endelige Amtsgrænse fastsattes ved Indenrigsministeriets Bekendtgørelse af $^{19}/_8$ 1920 —, øgedes Tønder Kredsdags Medlemsantal med de to Kredsdagsmænd, som havde Bopæl i Hviding Herred. Haderslev Kredsdag havde derefter 23 Medlemmer, Tønder Kredsdag 13 Medlemmer, Sønderborg uforandret 20 Medlemmer, medens Aabenraa Kredsdags Medlemsantal øgedes med det Medlem, som valgtes af de tidligere til Flensborg Landkreds hørende Kommuner.

Medens Kredsdagene blev ved at fungere i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg indtil 1922, blev der i Tønder foretaget Valg af et Amtsraad. Valget skete efter Bestemmelserne i den danske kommunale Valglov, saaledes at Sogneudvalgene traadte i Sogneraadets Sted. Amtsraadets Medlemsantal var i Loven om kommunal Administration fastsat til 13 Medlemmer. Købstæderne og Flækkerne skulde desuden vælge 3 Medlemmer, som havde Sæde i Amtsraadet, indtil Købstæder og Flækker udtraadte af Amtskommunen.

Valget til Amtsraadet i Tønder fandt Sted $^5/_{10}$ 1920. Af Amtsraadskredsens 13 Medlemmer var de 11 danske, medens Tønder Købstad, Løgumkloster og Højer Flække repræsenteredes ved 3 tyske Kredsdagsmænd. Dette Amtsraad blev ved at fungere til Udgangen af April 1922, da der fandt almindelige Nyvalg til Amtsraadene Sted.

Ved Amtsraadsvalgene i 1922 skete Valgene dels efter sociale Retningslinier, dels efter nationale Linier.

I Haderslev spillede det nationale Moment ingen Rolle mere ved Amtsraadsvalget, da alle Valgmænd var danske. Valget karakteriseredes dels derved, at de fleste Kredsdagsmedlemmer ikke genvalgtes, dels ved, at Valgmændene grupperede sig efter Gaardejer-, Husmands- og Arbejder-Repræsentanter. Resultatet blev, at der valgtes 10 Repræsentanter for Gaardejerstanden og 3 for Husmandsstanden, medens Socialistfrygten forhindrede, at Arbejderne fik en Repræsentant. Haderslev By og Christiansfeld Flække valgte ved særskilt Valghandling for Haderslev By en tysk borgerlig, en dansk borgerlig og en dansk Socialdemokrat, for Christiansfeld en dansk borgerlig.

I Aabenraa valgtes for Byens Vedkommende 1 Tysker, 1 Dansker og 1 Socialdemokrat; paa Landet valgtes kun danske Amtsraadsmedlemmer. Ved Valget krydsede sociale og lokale Hensyn hinanden; til Gaardejer- og Handelsstanden hører 7 Medlemmer, til Haandværker-, Husmands- og Arbejderstanden hører 4 Medlemmer.

I Sønderborg Amtsraad repræsenteredes efter Valget i 1922 Sønderborg By ved en tysk Socialdemokrat og en dansk borgerlig, Augustenborg og Nordborg Flækker ved deres Borgmestre, henholdsvis en tysk og en dansk Mand. Landkommunerne valgte lutter danske Amtsraadsmedlemmer.

Ved Amtsraadsvalgene i Tønder valgtes for Tønder By en tysk borgerlig og en dansk borgerlig, for Løgumkloster Flække en dansk borgerlig og for Højer Flække en tysk borgerlig. Landkommunerne valgte 1 Tysker og 12 Danske.

Købstædernes og Flækkernes Repræsentanter forbliver i Amtsraadet, indtil Adskillelsen mellem Købstæder og Amter har fundet Sted; derefter udtræder de af Amtsraadet.

I Haderslev Amt er Adskillelsen mellem Amtet og Haderslev Købstad sket fra 1/10 1923 at regne. Christiansfeld Flække er indgaaet paa en Overenskomst om at blive i Amtsraadskredsen indtil 1930, idet den beholder sin særlige Repræsentant.

I Aabenraa har en af Indenrigsministeriet nedsat Kommission truffet Afgørelsen om Vilkaarene for Adskillelsen fra 1/4 1924 at regne.

I Sønderborg er Sønderborg Købstad udtraadt af Amtskommunen fra 1/4 1924. Nordborg er forblevet i Amtskommunen, medens en af Indenrigsministeriet nedsat Kommission fastsætter Vilkaarene for Augustenborgs Adskillelse fra Amtskommunen.

I Tønder Amt er Tønder Købstad og Løgumkloster og Højer Flækker udtraadte af Amtskommunen fra 1/4 1923 at regne.

Købstæder og Flækker. Loven om Indførelse af dansk, kommunal Administration bestemte, at Magistrat og Borgerrepræsentation omdannedes til Byraad efter dansk Ret, saaledes at Magistraten kun blev et Udvalg inden for Byraadet med de Myndighedsomraader, der tillægges en Magistrat i den danske Købstads-Kommunallov. Dermed blev Tokammersystemet for Købstæderne ophævet.

Byraadene skulde vælge kommunale Revisorer og en Ligningskommission paa 7 Medlemmer efter Forholdstalsvalg.

De ældre Byraad blev ved at fungere til Marts 1922. Det i 1922 valgte Byraad fungerer til 1925, hvorefter Valgperioden glider ind i den almindelige Turnus for Byraadsvalg.

Nyvalgene til Byraadene i 1922 betyder ligesom Nyvalgene til Amtsraadene en fuldstændig Nyorientering.

Valgene skete efter partipolitiske Linier og gav følgende Resultater:

	Konservative	Venstre	Radikale	Socialister	Tyske
Haderslev	4	3	2	6	4
Aabenraa		7		4	6
Sønderborg	7		1	8	5
Tønder		5		2	8
Christiansfeld		6			1
Løgumkloster		4		2	3
Højer	3		1	1	6
Augustenborg		4		3	4
Nordborg		7		2	2

Som det ses, har borgerlige Fælleslister været Reglen. Ogsaa i Haderslev stod Konservative og Venstre paa en Fællesliste, men Fællesliste sammensattes under Hensyn til de partipolitiske Skillelinier, til Dels i Forhold til de Stemmetal, de enkelte Partier havde opnaaet.

De nye Byraad organiserede sig paa samme Maade som i det øvrige Land, saaledes at de sønderjyske Købstader og Flækker nu styres paa samme Maade som Købstæderne i det øvrige Kongerige.

Landkommunerne.

Haderslev Kreds bestod af	130	Landkm.	og 6	Godsdistr.
deraf henlagdes ved Genforeningen til Tønder Amt	16	—	- 1	—
saaledes at Haderslev Amt derefter bestod af	114	—	- 5	—

Aabenraa Kreds bestod af	78	Landkm.	og 5	Godsdistr.
dertil henlagdes de tidligere til Flensborg Kreds hørende inden for 1. Zone beliggende	7	—		
saa at Aabenraa Amt kom til at bestaa af	85	—	- 5	—
Sønderborg Amt bestod ligesom tidligere af	67	—	- 3	—
Af Tønder Kreds hørte til 1. Zone	102	—	- 2	—
dertil henlagdes fra Haderslev Kreds	16	—	- 1	—
saa at Tønder Amt kom til at bestaa af	118	—	- 3	—

Ved Loven om Indførelse af dansk, kommunal Administration bestemtes, at Landkommunerne skulde sammenlægges til Sognekommuner med Kirkesognet som Grundlag indtil senest Udgangen af Marts 1922. Til at forberede denne Sammenlægning valgte alle Vælgere inden for Sognet et Sogneudvalg; dette bestod i Kirkesogne med indtil 1000 Indbyggere af 5, med indtil 2000 Indbyggere af 7, med indtil 3000 Indbyggere af 9 og over 3000 Indbyggere af 11 Medlemmer. Udvalgets Formand valgtes af dets Midte.

Hvor Kommunen og Sognet i Forvejen faldt sammen, gik Kommuneraadet over til at være Sogneraad med det samme; dets Medlemsantal rettede sig fra næste Valg efter de fornævnte Bestemmelser.

Sogneudvalget skulde fremkomme med Forslag om Vilkaarene for Sammenlægningen. Det tilvejebragte Forslag skulde forelægges Amtsraadet (Kredsdagen) og stadfæstes af Indenrigsministeren. Hvis der ikke fremkom et Forslag inden Udgangen af September 1921, udarbejdede Kredsdagen et Forslag, som forelagdes Indenrigsministeren til Stadfæstelse.

Ved Sammenlægningen af Kommunerne til Sognekommuner var de almindelige Vilkaar enten, at alle Kommuner sammenlagdes med Aktiver og Passiver, saaledes at den nye Sognekommune overtog den fælles Formue og fælles Gæld som egen Formue og Gæld, eller at hver Kommune afviklede sine Forpligtelser og derved havde Ret til at afhænde den sælgelige Formue (Skolejord), saaledes at den nye Sognekommune begyndte gældfri. Den sidste Fremgangsmaade var nødvendig, hvor der var stor Forskel mellem de enkelte Kommuners Formuesforhold. Forsaavidt den enkelte Kommune ikke kunde dække sin Gæld ved at realisere sin Særformue, blev den resterende Gæld udskreven som Særbeskatning paa den paagældende Kommunes Indbyggere.

Efter at Sammenlægningen var tilendebragt, bestod Haderslev Amt af 41 Sognekommuner, Aabenraa Amt af 20 Sognekommuner, Sønderborg Amt af 19 Sognekommuner og Tønder Amt af 33 Sognekommuner. I Aabenraa Amt skete der en Fravigelse fra Reglen om, at Kirkesognet skulde være Sognekommune, idet Varnæs Sogn vedblev at bestaa af de to lige store Kommuner Varnæs og Bovrup, og idet Adsbøl-Graasten Sogn blev delt i Adsbøl og Graasten Kommuner. Endvidere blev Nordborg Landsogn i Sønderborg Amt delt i Kommunerne Holm og Pøl.

Efter Sammenlægningen fungerede Sogneudvalgene som Sogneraad. Der foretoges Nyvalg til Sogneraad i Marts 1922. Valgene skete i Henhold til den kommunale Valglovs Bestemmelser og gælder til 1925, hvorefter Funktionstiden er som for Landets øvrige Sogneraad.

Litt.: Af den overordentlig rige Litteratur skal her kun anføres:
C. Danckwerths Landesbeschreibung d. Herzogthums Schleswig u. Holstein. 1652. — Pontoppidans Danske Atlas. 7. Bd. Kbh. 1781. — J. v. Schröder, Topographie d.

Herzogthums Schleswig. I-II. Schleswig 1837. 2. Udg. Oldenbg. 1854. — J. N. Schmidt, Slesvigs Land og Folk. Aabenraa 1852. — H. Oldekop, Topographie d. Herzogth. Schleswig. Kiel 1906. — H. V. Clausen, Sønderjylland. En rejsehåndbog. 5. Udg. 1922. A. J. Lorenzen, Unsre Heimat Nordschleswig. Hadersleben 1912. — Daniel Bruun, Danmark, Land og Folk. 4. Bd. Kbh. 1922. — Sønderjylland. Redig. af Sv. Dahl og Ax. Linvald. I-II. Kbh. 1919. — Sønderjylland som det er. Redig. af Anker Kirkeby og Erik H. Schack. Kbh. 1919. — Kunstkalender Schleswig Holstein. Hrsg. v. E. Sauermann. Jahrg. 1920. Hambg. — H. N. A. Jensen, Versuch einer kirchlichen Statistik d. Herzogth. Schleswig I-IV. Flensbg. 1840-42. — R. Haupt, Die Bau- u. Kunstdenkmäler d. Provinz Schleswig-Holstein I-III. Kiel 1887-89. V (Ogsaa med Titlen: Geschichte u. Art. d. Baukunst im Herzogt. Schleswig). Heide 1924. — Søren Abildgaards Dagbog fra hans Rejser i Nordslesvig 1775-76 (Sønderj. Aarb. 1906). — M. Mackeprang, Sønderjyllands middelalderl. Landsbykirker (Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1914). — E. Sauermann, Die mittelalterlichen Tauffsteine d. Provinz Schleswig-Holstein. Lübeck 1904. — A. Matthaei, Zur Kenntnis d. mittelalterl. Schnitzaltäre Schleswig-Holsteins. Lpz. 1898. — S. Forf., Werke d. Holzplastik in Schleswig-Holstein biz zum 1530. Text og Tavler. Lpz. 1901. — R. Meiborg, Om Bygningsskikke i Slesvig. Kbh. 1891. — S. Forf., Nordiske Bøndergaarde. I. Slesvig. Kbh. 1892 og Tillæg 1893. — Soph. Müller, Sønderjyllands Stenalder og Sønderjyllands Broncealder (Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1913 og 1914).

Sønderjysk Hertugsegl 1308.
$^2/_3$ Størrelse.

HADERSLEV AMT

Grænser, Omraade og Størrelse. Haderslev Amt er det største og nordligste af de 4 Amter i de sønderjyske Landsdele. Det begrænses mod N. af den tidligere til Sønderjylland hørende Del af Vejle Amt (N.-Tyrstrup Hrd.) af Ribe Amt (Anst og Malt Hrdr.), hvor Kongeaaen for Størstedelen danner Grænsen, mod Ø. af Lille-Bælt, mod S. af Aabenraa Amt (S.-Rangstrup Hrd.) og mod V. af Tønder Amt (Hviding og Lø Hrdr.) og Ribe Amt (Ribe Hrd.). Til Amtet hører endvidere Øerne Aarø med Aarø Kalv og Linderum i Lille-Bælt og Kalø i Genner Fjord. Amtets Størrelse er 1368,6 km² (136,863 ha). Af det samlede Areal udgør Købstæder og Flækker 1284 ha; Vandarealerne, som er medregnede, udgør 3742 ha. Af de sønderjyske Landsdeles Totalareal udgør H. Amt 34,4 pCt., af hele Jyllands Areal 4,6 pCt., af hele Landets Areal 3,2 pCt.

Geologiske Forhold. Der henvises til Beskrivelserne af de enkelte Sogne.

Arealets Udnyttelse. Af Amtets 136,863 ha Totalareal var i 1920 de 114,862 ha Landbrugsareal. Det besaaede Areal udgjorde 48,340 ha (heraf Hvede 2733, Rug 6555, Byg 6574, Havre 15,290, Blands. t. Modenhed 6310, ren Bælgsæd og Boghvede 1158, Kartofler 1679, Foderroer 7863, andre Høstar. 178). Brakarealerne udgjorde 4621 ha, Grønf. og Græsningsar. 61,901, Haver, Hegn o. l. 1978, Tørvemoser 850, Skove og Plantager 8000, beb. Grund og Gaardsplads 1243, Veje o. l. 3285, Heder og Lyngbakker 2690, Klitar., Stenmarker o. l. 213, Vandar. 3742. Inden for Kornarealet spiller Dyrkningen af Havre i Lighed med alle jyske Amter den største Rolle (c. 40 pCt.); dernæst følger Rug, Byg og Blandsæd med omtrent lige Andele (16-17 pCt.). Hvedearealet betyder meget mere for Haderslev Amt end for det øvrige Jylland som Helhed; dets procentvise Andel i Kornarealet (c. 7 pCt.) naar nær op til Øernes Gennemsnit. Ogsaa m. H. t. det forholdsvis lille Rugareal ligner Amtet mere Øerne end Jylland. Men medens Øerne dyrker meget mere Byg end Havre, er Forholdet for Haderslev Amt som for hele Jylland det modsatte. Siden Genforeningen har der været en stærk Udvikling mod intensivere Drift, idet de egentlige Høstarealer er blevet forøgede, samtidigt med at Grønfoder- og Græsningsarealerne samt Brak formindskedes. Ved Siden heraf har man paabegyndt Dyrkningen af Sukkerroer (Afsætning med Aarøsund-Færgen til Assens); Sukkerroearealet androg $^{15}/_{7}$ 1924 c. 670 ha (hele Jylland 1789 ha, hele

3° 40'
20'
30'
15'
55°
HOLSTED
BRØRUP
VEJLE
VAMDRUP
RØDDING
LØGUMKLOSTER
TOFTLUND
Grumby
Jels
Oxenvad
Sommersted
Vojens
Skydstrup
Hovslund
Arrild
Agerskov
Bevtoft
Nustrup
Jejerup
Spandet
Fole
Obelkjær
Vodder
Hjerup
Tisland
Rangstrup
Vedsted
Hellevad
Agevad
Bested
Nørreløgum K
Ø Løgum
Ø Løgumkloster
Rise
Sønderager
S Hygum
Stepping
Lejrskov
Skanderup
Hjarup
Ødis
Kolvslund
Varming
Snebsgd
Fawrskov
Mabølling
Lindet
Skov
Vojens
Hammelev
Ladegaard
Vedsted
Skaerup
Honshund
Ø Løgum
Audholm
Hjarup
Rødekro
Kolstrup
Sønderup
Ellum
Fuverby
Asgd
Alslev
Maarbæk
Armdrup
Hessel
Korup
Kasted
Fovrup
Hjolderup
Nørlen
Søst
Sølsted
Bjuse
Jegnet og reproduceret ved Generalstabens topografiske Afd

Landet 38,643 ha). Amtets Skov- og Plantageareal paa c. 8000 ha udgør c. 40 pCt. af Sønderjyllands, kun 3,4 pCt. af hele Jyllands og 2,2 pCt. af hele Landets Sk.- og Plantageareal. Amtet er som hele Sønderjylland forholdsvis skovfattigt, idet Skovprocenten (Sk.- og Plantagearealet i Forhold til Totalarealet) andrager 5,8 pCt. mod 5,0 for Sønderjylland som Helhed, 7,9 for hele Jylland og 8,5 pCt. for hele Landet. Efter Bevoksningsforhold var Arealets Fordeling følgende: Bøg 41 pCt., Eg 6, anden Løvskov 18, Naaleskov 28 og ubepl. Areal 7 pCt. De 1740 ha er Statsskov, Hovedparten, godt 5000 ha, smaa Skove under 50 ha (Bønderskov), Resten større, private Skove. Af Frugttræer taltes 1913 c. 96,000, hvoraf Æbletræer c. 59,500, Pæretræer c. 16,400; i 1900 var de tilsvarende Tal 93,000, 53,300 og 11,800.

Høstudbyttet androg for 1920-24 gennemsnitligt aarligt c. 158,000 Afgrødeenheder (1 Afgr. = 1000 kg Korn). Dette udgjorde i Forhold til hele Sønderjyllands, hele Jyllands og hele Landets Høst henholdsvis 39,6, 4,6 og 2,6 pCt.

Ejendomsfordelingen i Haderslev Amt er ret forskellig fra den i Jylland som Helhed. Der findes ligesom i Aabenraa og Tønder Amter et forholdsvis betydeligt Antal større Landejendomme over 30 ha (28,7 pCt. af samtl. Landejendomme mod 15,1 pCt. i hele Jylland), ligeledes et meget betydeligt Antal ganske smaa Brug, medens der kun er forholdsvis faa Ejendomme med 5-15 ha Landbrugsareal. Amtet havde $^{15}/_{7}$ 1920 ialt 4569 Landejendomme med et gennemsnitligt Landbrugsareal af c. 26 ha pr. Brug. Den gennemsnitlige Størrelse pr. Brug i Jylland N. for Kongeaaen er kun c. 17 ha, paa Øerne c. 14 ha.

Amtets saml. Grundskat-Nettoudbytte andrager c. 673,000 Thlr., heraf Købstædernes Markjorder c. 9400 Thlr. Ved Vurderingen til Ejendomsskyld 1924 fandtes i Landdistrikterne (50 Thlr. N. sættes lig 1 Td. H.) 206 større Landbrug paa 12 Tdr. H. og derover med ialt 3972 Tdr. H., 2128 Bøndergaarde (1-12 Tdr. H.) med 7819 Tdr. H., 2039 Landbrugshuse (under 1 Td H.) med ialt 868 Tdr. H. I 1923-24 oprettedes 27 Statshusmandsbrug; Statskassens Udlaan til disse udgør 482,000 Kr.

Ved Vurderingen til Ejendomsskyld 1924 androg den saml. Vurderingssum i Amtet 228,9 Mill. Kr., heraf for Ejendomme i Købstæderne 50,2 Mill. Kr., i Landdistrikterne 178,7 Mill. Kr. Den saml. Jordværdi udgjorde 109,2 Mill. Kr., heraf i Købstæderne 13,4, i Landdistrikterne 95,8 Mill. Kr. Bøndergaardenes Jorder vurderedes for Amtet som Helhed til 700 Kr. pr. ha.

Husdyrhold. Der fandtes $^{15}/_{7}$ 1924 12,601 Heste (1861: 10,206, 1913: 13,272, 1918: 11,061) 84,507 Stkr. Hornkvæg (53,343, 91,014, 64,173), deraf 35,014 Køer (32,104, 36,923, 28,176), 87,411 Svin (11,076, 73,116, 19,705), 2430 Faar (40,028, 3556, 6163), 511 Geder (1873: 423, 1913: 1273, 1918: 1362). Hesteholdet er nu som i Landets øvrige Amter noget mindre end lige før Verdenskrigen. Det samme gælder for Hornkvæg ialt og for Køer. Men Hornkvægsbestanden og ganske særligt Kobestanden er i de senere Aar bleven forøget meget stærkt, idet Tilvæksten fra 1920-24 udgør for Hornkvæg ialt 7,7 pCt., for Køer 19,1 pCt. I 1924 udgjorde Køerne af hele Hornkvægsbestanden 41,4 pCt. (hele Jylland 47,7, Øerne 57,9, hele Landet 51,3 pCt.). Amtet er altsaa m. H. t. Mælkeproduktionen endnu ikke naaet op paa Højde med det øvrige Land som Helhed. Det ligger dog noget over Aabenraa Amt og meget over Tønder Amt, men langt under Sønderborg Amt. —

Baade af Hingste og Hopper er i Lighed med hele Jylland og hele Landet langt den største Part af jydsk Race; af Hopperne tilhører dog i Modsætning til Landet N. for Kongeaaen en forholdsvis stor Del blandede Racer. Hornkvæget er ganske overvejende af Korthornsracen; i Forhold til Landet N. for Kongeaaen betyder den hollandske Race en hel Del mere i Haderslev Amt og i Sønderjylland i det hele taget. Svinebestanden er fra 1920-24 blevet forøget med 121 pCt. og er i 1924 c. 20 pCt. større end lige før Verdenskrigen. 1924 fandtes c. 342,000 Haner, Høns og Kyllinger (1900: 108, 1912: 133, 1918: 77), i 1923 desuden 1130 Kalkuner, 4913 Ænder, 4944 Gæs, 436 Kaniner og 2230 Bistader. Hønseholdet er 1924 altsaa godt $2^1/_2$ Gange saa stort som før Krigen.

Befolkning. Amtet havde $^1/_2$ 1921 56,255 Indb. (1860: 50,689, 1910: 56,156), deraf Købstæderne 13,742 el. 24,4 pCt. (1860: 8693 el. 17,2 pCt., 1910: 13,686 el. 24,4 pCt.) og Landdistrikterne 42,513. Befolkningstilvæksten andrager fra 1860-1921 altsaa kun 11,1 pCt. imod 90,6 pCt. i Jylland N. for Kongeaaen og 93,0 pCt. i Danmark N. for Kongeaaen. Folketætheden i Landdistrikterne er c. 31 Indbyggere pr. km². Til Sammenligning tjener, at Befolkningstætheden i Aabenraa, Sønderborg og Tønder Amter er henholdsvis 35, 62 og 21 og i Jylland N. for Kongeaaen 37, i Danmark N. for Kongeaaen 46 Indb. pr. km². Efter Erhverv fordeler Befolkningen sig i 1921 som følger: 2832 levede af immateriel Virksomhed, 24,282 af Landbrug, Gartneri, Skovbrug og Fiskeri, 11,026 af Haandværk og Industri, 7806 af Handel og Samfærdsel, 10,309 af andet og uangivet Erhverv.

Finanser. Amtskommunens finansielle Forhold $19^{23}/_{24}$ (i 1000 Kr.). Bidrag fra Købstæder og Sognekommuner 1466; i denne Post indgaar 300 fra Haderslev Købstad, der endnu figurerer paa Regnskabet, men ellers er udskilt fra Amtskommunen siden $^1/_{10}$ 1923, endvidere 15 fra Christiansfeld Flække, der indtil videre forbliver hos Amtskommunen. Af Udgiftsposterne var de væsentligste: Fattigvæs. (herunder Tilskud til Amtsfattigkassen) 117, Bidrag til Amtsskolefonden 90, Rets- og Politivæs. 188, Medicinalvæs. 222, Vejvæs. 582 (med Fradrag af Statstilskud, der androg 243). Amtsrepartitionsfondens Aktiver $^{31}/_3$ 1924 5760, deraf faste Ejendomme 5564 (heraf Haderslev Amts Jærnbaner 4674), dens Gæld 3608. M. H. t. Købstædernes finansielle Forhold henvises til Afsnittene om hver enkelt By. For Sognekommunernes Vedkommende anføres flg.: Ejendomsskyld 1151, Formue- og Lejlighedsskat 1412, Erhvervskommuneskat 26, Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 35, Indtægter af Kapitaler, faste Ejendomme og lign. 27. Sognekommunernes væsentligste Udgifter var: Fattigvæs. 99, Hjælpekasser 15, Aldersrente 308, Skolevæs. 600, Vejvæs. 198. Aktiver $^{31}/_3$ 1924 3143, deraf faste Ejendomme 2768, Gæld 1088.

Inddeling. Amtet bestaar af Købstaden *Haderslev* og Flækken *Christiansfeld* samt Herrederne: *Tyrstrup, Haderslev, Gram, Frøs* og *N.-Rangstrup*. Amtets samtlige Landkommuner danner een Amtsraadskreds. Amtsraadet har 13 valgte Medlemmer, desuden 1 Medlem som Repræsentant for den endnu ikke fra Amtskommunen udskilte Christiansfeld Flække. Amtet har 41 Sognekommuner. Amtmanden over Haderslev Amt er tillige Stiftamtmand i de sønderjyske Landsdele.

Amtet udgør en Del af 5. Landstingskreds. M. H. t. Valg til Folketinget danner det tilligemed Aabenraa, Sønderborg og Tønder Amter een Amtskreds med 7 Opstillingskredse.

I gejstlig Henseende er Amtet delt i 2 Provstier, hvoraf Haderslev Provsti hører til *Haderslev Stift*, Tørninglen Provsti til *Ribe Stift*. 1) Haderslev Provsti omfatter Haderslev Købstad og Christiansfeld Flække samt samtlige Sogne i Tyrstrup, Haderslev og Gram Hrdr. (undt. Nustrup og Skrydstrup Sogne, der hører til Tørninglen Provsti) og endelig Skodborg Sogn i Frøs Hrd. 2) Af Tørninglen Provsti ligger Størsteparten i Haderslev Amt, nemlig samtlige Sogne i Frøs Hrd. (undt. Skodborg Sogn i Had. Provsti) samt N.-Rangstrup Hrd., tillige de 2 ovennævnte Sogne Nustrup og Skrydstrup i Gram Hrd. Provstiets øvrige 9 Sogne tilhører Hviding Hrd. i Tønder Amt.

Amtet tilhører flg. 3 Politikredse: 1) (Politikr. Nr. 66, Haderslev) Haderslev Købstad og Christiansfeld Flække samt hele Tyrstrup, Haderslev og Gram Hrdr. (undt. Jels Sogn, der tilhører P. 67), 2) (Nr. 67 Toftlund); af Gram Hrd. Jels Sogn, hele N.-Rangstrup Hrd., af Frøs Hrd. samtlige Sogne med Undtagelse af Hygom og Fole, der tilhører 3) (Nr. 65 Ribe).

Amtet tilhører flg. 3 Retskredse: 1) (Retskr. Nr. 89 med Tingsted i Haderslev) Haderslev Købstad og Christiansfeld Flække samt hele Tyrstrup, Haderslev og Gram Hrdr. (undt. Jels Sogn, der tilhører Nr. 90), 2) (Nr. 90) Frøs Hrd. samt Jels Sogn i Gram Hrd. Hovedtingsted i Rødding og Bitingsted i Ribe for Hygum og Fole Sogne, 3) Til Retskreds Nr. 91 hører af Haderslev Amt hele N.-Rangstrup Hrd., af Tønder Amt Hviding Hrd. Hovedtingsted i Toftlund, Bitingsted i Ribe for 5 Sogne af Hviding Hrd.

Amtet hører til *Søndre Landsrets Nævningekreds* (Sønderborg).

Det udgør 1 Amtslægekreds og 1 Lægekreds. Amtslægen, tillige Kredslæge, bor i Haderslev. Amtet hører til 7. Udskrivningskreds. Det deles i 3 Skattekredse: 1) Haderslev Købstad, 2) Christiansfeld Flække, hele Tyrstrup og Haderslev Hrdr. samt 7 Sogne af Gram Hrd., 3) Hele Frøs og N.-Rangstrup Hrdr. samt 2 Sogne (Oksenvad og Jels) af Gram Hrd. Amtet udgør een Skyldkreds, der deles i 5 Vurderingskredse: 1) Haderslev, 2) Gl.-Haderslev, 3) Christiansfeld, 4) Rødding, 5) Toftlund. M. H. t. Oppebørselen af Skatter danner Amtet eet Amtstuedistrikt (i Haderslev); Amtsforvalteren er tillige Skovkasserer for Haderslev Skovdistrikt.

Historie. Det nuværende Haderslev Amt falder omtrent ganske sammen med det middelalderlige Barwithsyssel; forhen omfattede det ogsaa en Del af Ellumsyssel (Hviding Hrd.) og gik fra Østersø til Vesterhav, medens dets Nordgrænse dannedes af Kongeaaen i hele dennes Løb og mod Ø. af Koldingfjord. Det bestod i d. m. fra Slutn. af 14. Aarh. af de to Len Haderslev og Tørning, der først i 17. Aarh. smeltede helt sammen, omend Delingen stadig mindedes gennem Navnene Østeramtet og Vesteramtet (jfr. p. 15 og 16). Fra 1421 var de under Tørning liggende 4 Herreder Gram, Frøs, Kalslund og Hviding pantsatte til Slægten Limbæk, der siden Midten af 14. Aarh. havde siddet som Herrer paa Borgen. Ogsaa Haderslev var fra Slutn. af 14. Aarh. gentagne Gange pantsat til holstenske Adelsmænd, men indløstes 1480 af Dronning Dorothea og tilfaldt ved Hertugdømmernes Deling 1490 Hertug Frederik (I). Tørning købtes derimod 1494 af Kong Hans af Brødrene Hans og Henrik v. Ahlefeldt for 102,000 M. lybsk. Ved Delingen 1544 tilfaldt begge Len Frederik I's yngste Søn Hans (d. Æ.), efter hvis Død 1580 de overgik til den kgl. Del af Hertugdømmerne. For Amtets senere Udvikling blev dette af den største Betydning, idet Frederik II og Christian IV udkøbte næsten

hele den talrige Adel, saaledes at Gram samt et Par Gaarde i det dengang til Amtet hørende Hviding Hrd. blev ene om at repræsentere Adelsgodset. I det følgende Aarhundrede foregik vel forskellige mindre Arronderinger og Ændringer, mellem hvilke kun skal nævnes, at Sest Sogn 1566 henlagdes under Koldinghus Len, at Godserne Gram og Nybøl 1658 overlodes Feltmarskalk Hans Schack og saaledes udgik af Amtets Omraade, samt at det af Klostergods dannede Bollerslev Fogderi i Rise Hrd. i 1850 henlagdes til Aabenraa Amt, medens der forøvrigt henvises til den detaillerede Redegørelse i 1. Udg. p. 9. Betydeligere var de Ændringer, Freden i Wien havde til Følge. Som Erstatning for Enklaverne og Ærø afstodes nemlig den til Amtet hørende Del af Sognene Seem og Vester-Vedsted i Ribe-Enklaven (jfr. p. 15) samt den nordlige Del af Tyrstrup Hrd. („de 8 Sogne"). Amtet omdannedes 1867 til Haderslev Kreds og mistede samtidig Rømø, hvis tidligere slesvigske Del havde hørt til Hviding Hrd. Endelig blev ved Genforeningen dette Herred løsnet fra sin gamle Forbindelse med Haderslev Amt og henlagt til Tønder Amt.

De vigtigste Fortidsminder. Om en Bebyggelse i den ældre Stenalder er Minderne ikke mange. Kun et enkelt Sted, i Haderslev Fjord udfor Aastrup Teglværk, kendes en Boplads fra dette tidligere Afsnit af Oldtiden, og af spredte Oldsagfund fra den ældre Stenalder foreligger heller ikke mange. Disse Minder knytter sig alle til Amtets østlige Kystside; ikke usandsynligt har Kystegnene dog i noget højere Grad været tagne i Brug af Datidens Fisker- og Jægerbefolkning, end Oldsagfundene nu tyder paa, idet en siden den ældre Stenalder stedfunden Landsænkning har bragt Datidens Kyst under Vand; de Affaldslag, der muligt har været ophobede her, er saaledes nu dækkede af Havet. — Med den yngre Stenalder tog Bebyggelsen derimod Fart og bredte sig viden om. Talrige store Stengrave langs Østkysten viser, at der mange Steder har været Bosættelser. Noget længere inde i Landet har et eget og mærkeligt Knudepunkt dengang været i Vedsted-Egnen, hvor der ses adskillige Storstensmindesmærker, deriblandt en tætsamlet og sjælden Gruppe af nogle tildels meget anselige Langdysser, en Jættestue og en Runddysse. Ogsaa længere vestpaa træffes Stenalders-Stengrave. De jordfaste Oldtidsmindesmærker, som dog særlig er fremherskende i Amtet og paa flere Steder optræder i saa stort Antal, saa tæt sammenliggende og paa saa iøjnefaldende Plads i Landskabet, at de giver dette et eget Oldtidspræg, er Gravhøjene. Mange af dem gaar sikkert tilbage til den yngre Stenalder; stundom har de dog ogsaa været udnyttede i Broncealderen. Talrige andre hidrører helt fra Broncealderen. Ialt kendes i Amtet hen ved 2000 Høje, mangfoldige af dem nu rigtignok sløjfede eller mere eller mindre forstyrrede. Den geografiske Fordeling er ret ulige, idet den væsentlig er bestemt af Terrænforholdene. Mest var Landet i den yngre Stenalder og især i Broncealderen beboet, hvor skovløse Sandbakker bredte sig i større Sammenhæng; ogsaa det fladere Land deromkring toges stundom i Brug, hvorimod Bebyggelsen i Reglen holdt sig borte fra de udprægede Hedeflader og ligesaa fra Lerbakkerne, hvor disse danner større Sammenhæng. I Østsiden af Amtet har Lerbakkerne været skovdækkede og saaledes ikke let tilgængelige; en stor Strækning her, omtr. svarende til Sognene Moltrup, Bjerning, Hjerndrup, Tyrstrup, Frørup og Stepping samt en Del af Sognene Sommersted, Magstrup, Gl.-Haderslev og Hammelev, er saaledes næsten helt blottet for jordfaste Oldtidsmindesmærker. Mod V. fortsatte disse Skovstrækninger sig i den store Farrisskov; Dele af Sognene Jels, Skodborg, Skrave, Hjerting og Rødding er saaledes ogsaa højfattige. Hvor Højene derimod optræder i større Antal, ses det, at de flere Steder samler sig i Grupper eller lange Striber, der betegner Bygder eller Vejforbindelser. Udprægede Højsamlinger ses saaledes bl. a. i Egnen om Vedsted, hvor der gennem lange Perioder af Oldtiden maa have været et Midtpunkt. Herfra gik der, som Højrækker udviser, Forbindelseslinie i nordvestlig og senere vnv. Retning, forbi Skrydstrup, Nustrup og Gram og derfra over Fol og Fæsted i Retning efter Kalslund i Ribe Amt, hvorfra Linien har fortsat sig til Esbjærg-Egnen, der i

Oldtiden synes at have været et Hovedpunkt for Skibsfart. En anden, men mindre udpræget og kortere Forbindelseslinie har gaaet fra Rugbjærg (i Aabenraa Amt) over Neder-Jersdal, forbi Tislund, Brøndlund og efter Endrupskov. Atter sydligere synes Høje at vise, at der har været en Linie fra Agerskov over Toftlund og derfra ind i Tønder Amt over Højrup, Spandet og Fjersted hen til Sem i Ribe Amt. Disse forskellige Linier stod i Forbindelse med eller fortsatte den store Hovedfærdselslinie, der langt sydfra strakte sig op gennem Sønderjylland, omtrent hvor tidligere Oksevejen og nu Østjærnbanelinien fører. I N. synes en Hovedfærdselslinie dog ikke dengang at have fortsat mod Kolding-Egnen, idet de forannævnte store Skovstrækninger i Amtets Østside spærrede. Endelig har der nordligst i Amtet ved København været en stor Højsamling og V. herfor i Lintrup en Højstribe, der tæt S. for Kongeaaen dannede en Fortsættelse af en tæt N. for Kongeaaen østlig gaaende, lang Højrække; Forbindelsen mellem disse to Rækker var over Foldingbro. — I Jærnalderen ses Bebyggelsen dels at have fortsat sig paa de tidligere beboede Strækninger, dels blev nyt Land taget i Brug, baade Højdedrag og fladere Terræner. — Saavel fra den yngre Stenalder som fra Bronce- og Jærnalderen foreligger der fra Haderslev Amt et overmaade stort Antal Oldsagfund. Inden for Sønderjylland synes dette Amt i det hele at have indtaget en fremtrædende Plads i arkæologisk Henseende. Udmærkede Stenredskaber, skønne Broncesager, Smykker og Kar af Guld samt andre Minder fra Oldtiden vidner om en ganske høj Kultur. I det hele er Oldsager og jordfaste Mindesmærker i Haderslev Amt som ogsaa i det øvrige Sønderjylland af ganske samme Art som fra Nørrejylland; Befolkningen sønden- og nordenaa maa i Oldtiden have haft fælles Kultur og været af samme Nationalitet.

Amtets ældste Kirkebygning er sikkert Starup, Sønderjyllands eneste Fraadstenskirke, der efter en forøvrigt lidet heldig Restauration atter fremtræder med sit gamle, treskibede Anlæg. Ellers er Kirkerne overvejende af Kvadersten, og flere af dem har eller har haft Søjleportaler, der viser Afhængighed af Ribe Domkirke (Aller, Tyrstrup, Skodborg). Mod Domkirken peger ogsaa Udsmykningen af Hygum K.'s Apsis samt den af rhinsk Tuf opførte Lintrup K. helt vestlig i Amtet. Teglstensarkitekturen er kun repræsenteret af den smukke Fjelstrup K., samt af selve Stiftskirken Vor Frue K. i Haderslev, gotisk præget, men med romansk Kærne. Helstøbt gotisk af Tegl er derimod den statelige Øsby Kirke. Rigt gotisk Udstyr er bevaret i Halk K., men forøvrigt har forholdsvis mange af Kirkerne deres gotiske Altertavler i Behold. Ingen af dem hæver sig dog op over det almindelige, hvilket ligeledes gælder Renæssanceinventaret. Amtet har ikke faa Voldsteder, anseligst det storladne, men stærkt forstyrrede Anlæg ved Tørning, hvorimod de danske Kongers Godsopkøb har gjort lyst mellem de talrige Herregaarde, saaledes at det af Hans Schack opførte Gram staar ganske isoleret. De tidligere i Skovegnene (Tyrstrup Hrd.) saa almindelige Egebullader er stærkt paa Veje til at forsvinde; ældst er efter Vonsbæk Præstegaards Brand Præstegaardsladen i Tyrstrup. Fra Haderslevs Storhedstid i 16. Aarhundrede gemmer sig endnu adskillige Bindingsværksbygninger i Slotsgades Baggaarde, og fra 1770'erne stammer det ejendommelige, helstøbte Hernhuteranlæg i Christiansfeld.

Litt.: P. Rhode, Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse. Kbh. 1775. — J. Nissen, Haderslev Amt. En statistisk-topografisk Fremstilling. Haderslev 1840. — O. Kier, Mittheilungen über das Amt Hadersleben. Altona 1852. Jfr. A. C. A. v. Lüttichau, Beleuchtungen der „Mittheilungen". Hadersl. 1853. — J. Erichsen, Der Kreis Hadersleben. Hadersl. 1895. — Knud Aagaard, Beskrivelse over Tørning Lehn. Kbh. 1815. — P. Lauridsen, Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse, i Sønderj. Aarb. 1890 p. 161 flg., 1891 p. 264 flg. — Haderslev Amts Jordebog for 1690 i Slesvigske Provinsialefterretninger. 2. Bd. — Thorvald Møller, Paa Strejftog i Amtet. (Særtr. af „Dannevirke"). Hadersl. 1913. — Anders Lebeck, Domænerne i Haderslev Amt. Tr. som Ms. [1912].

Haderslev.

C. 1250.

Haderslev Købstad, den nordligste og største By i de sønderjyske Landsdele, ligger under 55° 15′ 6″ n. Br. og 3° 5′ 20″ v. L. f. Kbh. — 9° 29′ 19″ ø. L. f. Grw. — (beregnet for Domkirken) omtr. midt i Haderslev Herred c. 12 km fra Kysten, c. 25 km S. f. Kolding og 24 km NNØ. f. Aabenraa. Byen ligger meget smukt inderst inde i Haderslev Fjord ved den 264 ha store Indsø *Haderslev Dam,* som egentlig er en vestl. Fortsættelse af Fjorden og staar i Forbindelse med den ved den smalle *Møllestrøm.* Dalstrøget, hvori Byen er lejret, begrænses mod N. og S. af storformede, langstrakte Bakker, medens Dalen V. for Haderslev Dam ender i et af Skove omgivet Engdrag. Det højeste Punkt i selve Byen er ved Domkirken, 10,4 m, det laveste er ved Jomfrustien, 2,8 m, det højeste Punkt paa Byens Omraade er paa Nørremark, 58 m. Efter den sidste Tids Indlemmelser strækker Byen sig omtrent lige langt fra N. til S. og fra V. til Ø., c. 5,75 km. Byens Hovedaare fører fra den over Møllestrøm gaaende Sønderbro mod N. over Møllepladsen gennem Højgade og Lavgade til Torvet, hvor den deler sig i to Grene; den ene gaar mod NV. gennem Apoteker-, Bispe- og Storegade, som drejer mod V. og SV. (det sidste Stykke hed før Store-Papegøjegade) og fortsættes i Ribe Landevej; den anden Gren fører fra Domkirken mod N. gennem Nørregade over Gammelting til Christiansfeldvej. Mod S. gaar Vejen over Sønderbro gennem S.-Otting til Aabenraavejen. Fra Møllepladsen fører Badstuegade og Naffet mod Ø. til Havnen.

Byen har 102 Gader, Veje og Stræder samt 3 Pladser (Torvet, Gammelting og Markedspladsen ved Gravene). Købstadsgrunden med tilhørende Markjorder er bleven betydeligt udvidet siden 1864, nemlig fra c. 200 ha til 1265 ha med et Grundskat-Nettoudbytte af 9266 Thlr. 1882 indlemmedes den gamle Slotsmølle, April 1910 S.-Otting Km. og den bymæssig bebyggede Del af Ladegaard Km. (indtil Aastrupbro mod Ø. og indtil 2 Fenner S. for Faverdal mod N.), Oktober 1910 den V. for Byen liggende tæt bebyggede Del af Gl.-Haderslev Km. (indtil Skallebæk mod V. og lidt S. for Ejsbøl mod N.). 1912 indlemmedes yderligere nogle Parceller af Gl.-Haderslev og i 1923 en Parcel af Vandling By i Starup S. Der fandtes ½ 1921 1365 Huse. Af Arealet var (1920) 233 ha be-

1 Skt. Severins Skole
2 Amtssygehus
3 Amtshus. Haderslev Amts Sparek.
4 Posthus
5 Statsbanegaard
6 Bryggeri og Malteri
7 Præstegaard for G[l] Haderslev
8 Amtmandsbolig
9 Jernbanehotellet
10 Skt. Severins Kirke
11 Højskolehjem
12 Nordslesvigs Bank
13 Præstebolig
14 Fjorteapoteket
15 Løveapoteket
16 Hagers Stiftelse
17 Frikirke
18 Hertug Hans's Skole
19 Præstebolig
20 Hertug Hans's Hospital
21 Sydbanegaard
22 Slotsmøllen
23 Raadhus
24 Torvet
25 Frue Kirke
26 Haderslev Handelsbank. Telegraf- og Telefonstation
27 Höppners Hotel
28 Frimurerloge
29 Folkebibliotek f. Haderslev By og Amt
30 Missionshotellet
31 Kathrine Asyl
32 Toldkammer og Amtstue
33 Gasværk
34 Amtsbanernes Værksted m.m.
35 Amtsmuseum
36 Katolsk Kirke
37 Amtsbanegaard
38 Haderslev Bank
39 Haderslev Bys Industri- og Landmandsbank
40 Sparek. for Haderslev og Omegn
41 Haderslev Amts Folkebank
42 „Harmonien", Forsamlingshus
43 Elektricitetsværk
44 Kreditbank
45 Posthus (Nr. 2)
46 Teater
47 Frederiks Skole
48 Katedralskolen
49 Arresthus
50 Retsbygning
51 Alderdomshjem
52 Katrinehjem, Alderdomshjem
53 Soldaterhjem
54 Fattiggaard
55 Kommunal Realskole
56 Tysk Pigeskole
57 Louise Skole
58 Ungdomshjem
59 Teknisk Skole
60 Kristuskirken (Frimenighed)
61 Seminarium med Øvelsesskole

Efter Generalstabens Revision 1923

saaet, 23 Brak, 517 Grønfoder og Græsning, 27 Haver o. l., 18 Skov, 420 ha bebygget Grund, Veje o. l. og 27 ha Vandareal. Der fandtes ialt 70 Landejendomme; af disse nævnes *Fiskers Gd.* i Bøndergdene (Ejdsk. 79, Jordv. 51, c. 31 ha) og *Mariegaard* (Ejdsk. 190, Jordv. 130, c. 104 ha). Paa Markjorderne ligger endvidere 2 Beværtninger (Johannesdal og Bøghoved), 1 Teglværk, flere Gartnerier m. m. Antal Frugttræer 1913: 8506, 1900: 3104.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var 1/1 1924 60,828,000 Kr. Ved Vurdering til Ejendomsskyld 1/1 1924 udgjorde den saml. Vurderingssum 48,100,000 Kr., deraf Jordværdien 12,940,000 Kr.

Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Domkirken (Vor Frue Kirke), som bliver beskrevet særskilt (se p. 60).

Den overpudsede og teglhængte **Gl.-Haderslev Kirke** *(Skt. Severin),* ved Storegade, er en romansk Kvaderstensbygning med lige afsluttet Kor og Skib paa Skraakantsokkel, hvis Vesthjørner har Mandehoveder. Af oprindl. Enkeltheder kan nævnes to tilmurede Vinduer paa Koret og en ved den gl. Norddør indmuret, halvrund Dæksten, hvorpaa er udhugget et Kors mellem to stiliserede Træer. I den senere Middelalder rejstes mod V. et lavt, med Skibet jævnbredt Taarn, hvis firsidet afvalmede Tag kun ragede lidt op over Kirken; 1911-12 forhøjedes Taarnet og fik et anseligt Spir af Tørninglentypen (Arkt. Gram). Under Arbejdet fandtes i Taarnrummet sentgotiske Kalkmalerier. Fra ny Tid stammer et Vaabenhus mod S. og et Kapel ved Korets Nordside. Koret har Krydshvælving med Pærestavribber, Skibet har Bjælkeloft, Taarnet 8-ribbet Krydshvælving; spids Kor- og Taarnbue. — Alteret er et nyt Bord og et moderne Krucifiks, men paa Vestvæggen hænger Midtpartiet af den gl. Altertavle, et Nadvermaleri fra Rokokotiden i Renæssanceramme med to joniske Søjler. Alterstagerne er skænkede af en Feldbereder 1619. Den romanske Granitfont, jævngammel med Kirken, er prydet med rigt Stenhuggerarbejde; Tærningfoden har Hjørnehoveder og mellem dem Ornamenter, paa Kummen ses paa hver Side af et stiliseret Træ et Par Dyr (maaske symboliserende Skabningen, der flokkes om Livets Træ), derover endnu en Ranke og 3 stærkt fremspringende Menneskehoveder (sml. Skrydstrup). Prædikestol skaaret 1609 med Himmel fra c. 1700, i ny Tid renset og uheldigt restaur., bl. a. er de smaa Statuetter af Christus og Evangelisterne „forbedrede". Klokke fra 1770 (Krische, Ekernførde). Tre Genforeningsklokker, efter Tegning af Kaare Klint og Utzon Franck. (Se Sønderj. Kirkeklokker 1925). I ny Tid er fjærnet et Altertæppe fra 1689, tidligere ogsaa en adl. Gravsten fra 1524 og et Epitaf over Præsten Knud Bertelsen, † 1574.

Sognet, som indtil 1907 ogsaa omfattede Ladegaard og S.-Otting, bestaar af den vestlige Del af Byen omtrent fra Lille-Slagtergade og dens Fortsættelser mod S. og N. Ved Kirken er ansat en Sognepræst. Gudstjenesten er dansk, en Søndag i hver Maaned tysk (frivillig besørget). Kirkens Formue er c. 9000 Kr.

Hospitalskirken, se under Hospitalet (p. 43).

Den danske Frimenighedskirke **Kristuskirken,** Ringgade, er opført 1896-97 (Arkitekt Th. Hagerup, Kolding) for c. 40,000 M. (deri Byggegrund og Præstebolig) af det 1894 stiftede „Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn" (c. 220 Medlemmer med Familie); den er opført i romansk Stil og bestaar af Skib med Taarn. Kirken skulde indvies i Oktober 1897, men holdtes lukket af Øvrigheden

indtil 1900. (Jfr. Thade Petersen, De sønderjydske Frimenigheders Hist. p. 205 flg., 280 flg.).

Evangelisk-luthersk Frikirke, Buegade (S.-Otting), indv. $^{23}/_{10}$ 1904, har c. 120 Pladser og har kostet c. 15,000 M.; den ejes af en Sekt („Missourribevægelsen").

Katolsk Kirke, Hj. af Mellem- og Mariegade, indviet $^{11}/_{10}$ 1908, med 200 Siddepl., er opf. for c. 45,000 M.

Byen har 4 Kirkegaarde. — Efter at Kirkegaarden ved Frue Kirke var nedlagt, anlagdes 1808 mod V. i Byen ved Haderslev Dam **Klosterkirkegaarden** („den gamle Kirkegaard"), hvor der findes Mindesmærker for faldne Krigere fra den første slesvigske Krig: et dansk med Broncerelief og et slesvig-holst., rejst 1865. I 1925 rejstes et Mindesmærke for tysksindede Haderslevere faldne i Verdenskrigen. Politikeren P. Hiort Lorenzen, † 1845, og Legatstifterinden Maria Margr. Iversen, † 1840, er begravet her. Paa Kirkegaarden findes en Række smukke Sandstens- og Marmormonumenter i Empirestil. Et af de ældste er en liggende Sten over Niels Hansen Schmidt 1805, med Smedeværktøj, flere er formede som Søjler med Vaser eller lign. Udsmykning. Nu finder der sjældent Begravelser Sted der. I 1856 anlagdes **Assistenskirkegaarden** („den nye Kirkegaard") i S.-Otting, ved Aabenraavejen (udvidet 1911 med 1,5 ha), paa hvilken et Mindesmærke for preuss. og østr. Soldater, faldne 1864. Af kendte her begr. Personer nævnes Redaktør J. J. Bjørnshauge, † 1891, Fysikus P. A. Madvig, † 1899. **Gl.-Haderslev Kirkegaard,** ved Kirken, har ogsaa flere smukke Empiregravstene; paa den 1893 rejste Mindestøtte over Politikeren Laurids Skau, † 1864, staar: „Godt Navn dør aldrig. Efterslægten rejste ham denne Sten". Mads Jensen, † $^{20}/_{10}$ 1909, Mindesten rejst af Nordslesvigsk Landboforening og Haderslev Amts Landboforening. Endelig er der **Gl.-Haderslev Assistenskirkegaard,** ved Damager ved Gl.-Haderslev Vej, indviet

Raadhuset.

25/9 1874. Her ligger begravet Red. M. C. Mathiesen († 1915), for hvem en Mindesten er rejst af A/S Dannevirke-Modersmaalet, og Grosserer Julius Nielsen († 1920), dansk Medlem af den preussiske Landdag 1901-08. S. for Kirkegden er anlagt en Mindelund for de i Verdenskrigen faldne fra Gl.-Haderslev Sogn.

Raadhuset, mellem Lav- og Højgade, blev indrettet i Domkapitlets Kalendehus, efter at det gamle Raadhus var brændt 1627 med alle middelalderlige Dokumenter. Som Raadhuset nu fremtræder i 3 Stokværk med pudset og oliemalet Façade, skyldes det overvejende en Ombygning 1855 (Arkt. Winstrup). Samtidig indrettedes det i Forbindelse med Raadhuset staaende Arresthus. I 1897 forhøjedes det med

Amtmandsboligen.

et Stokv., udvidedes 1910-11 med et Hus i Højgade (Gjeddes Hus) og undergik en større Ombygning.

Foran Raadhuset eller paa Møllepladsen stod indtil Slutn. af 18. Aarh. Byens Kag, smykket med et Billede af Mestermanden som i andre sønderj. Byer.

Amtshuset, Hj. af Store- og Skt. Severinsgade, er opf. 1892 (Arkt. Regeringsbygmester Ingelroth). Den store Mødesal er bleven udsmykket 1908-09. Foruden af Amtsraadet benyttes Bygningen af Domæneforvaltningen og den kommunale Sparekasse.

Amtmandsboligen („Amtsgaarden"), Ribe Landevej, er en lang, hvidkalket 2-Etages Barokbygning, vistnok opført af Amtmd. Klingenberg 1754-83.

By- og Herredsretten har Lokale i en Bygning paa Hj. af Gammelting og Laurids Skaus Gade.

Arresthuset, Laur. Skaus Gade, opf. 1887, overtoges 1922 efter en Hovedistandsættelse af Amtet; Plads til 33 Arrestanter.

Katedralskolen, paa Hj. af Gaaskærgade og Skolegade, er et anseligt, trefløjet

Anlæg, hvis ældste mod Gaaskærgade vendende Del er opført 1853-54 (Arkt. Bygningsinsp. Winstrup). En Vestfløj, der bl. a. rummede Gymnastiksal og Festsal, tilføjedes 1904, og efter Genforeningen rejstes en 1924 fuldført Østfløj med Pigegymnastiksal og Fysik- og Kemilokale, ligesom hele Bygningen underkastedes en haardt tiltrængt Hovedistandsættelse (Arkt. Bygningsinsp. J. Vilh. Petersen). Over Hovedfløjen er det danske Rigsvaaben igen anbragt, medens Htg. Hans's sidder over Indgangen til den af Tyskerne byggede Fløj. I den sydlige Gaard staar ved Indgangen to af de gamle Grænsestene. Paa 1. Sal i den gamle Hovedbygning hænger en Mindetavle over Lærere og Elever fra Skolen, faldne i Verdenskrigen, samt en af Kammerherreinde Stemann skænket Mindetavle over Edv. Lembcke, Lærer ved Skolen 1850-64 og Forfatter af „Vort Modersmaal er dejligt". — Skolens faste Personale bestod 1924 af 1 Rektor, 8 Lektorer, 7 Adjunkter, 1 Mellemskolelærer, 2 Mellemskolelærerinder og 1 Gymnastiklærer; $^{1}/_{9}$ 1924 havde den 380 Elever (1920: 256). Biblioteket tæller trods store Afleveringer til Folkebiblioteket c. 16,000 Bd., hvoraf en betydelig Del er Nyanskaffelser efter Genforeningen. — Allerede i Slutningen af 13. Aarhundrede nævnes der en højere Skole i Haderslev i Tilknytning til Mariekirken (Domkirken). 1567 stiftede Htg. Hans d. Æ. en lærd Skole her, og denne, der havde Lokale i den paa Kirkepladsens Nordside liggende, endnu bev. Bygning, bestod under skiftende Kaar som Latinskole og tysksproget Skole til 1848-50. Efter Treaarskrigen gennemførtes dens allerede ved Frdng. af $^{23}/_{1}$ 1848 bestemte Omdannelse til en dansk, lærd Skole med Mænd som S. B. Thrige, Edv. Lembcke, V. A. Bloch, Johs. Fibiger i sin Lærerstab. Skolens dygtige og for Danskheden betydningsfulde Arbejde standsede brat 1864, og fra Efteraaret 1864 til $^{15}/_{6}$ 1920 var den preussisk Statsskole (Gymnasium og Realskole). Ved Genforeningen fik den Navn af Katedralskole og omdannedes til en fuldstændig, højere Almenskole med Mellemskole, Realklasse og alle tre Gymnasielinier. Desuden indrettedes der tyske Afviklingsklasser, hvor Undervisningen meddeltes paa Tysk og efter tysk Skoleplan af Lærere med Orlov fra den tidligere tyske Statsskole; endvidere en foreløbig, dansk Forberedelsesskole for Alderstrinnet 6-11 Aar. Den tyske Afdeling dimitterede sine sidste Elever Sommeren 1924, Forberedelsesklasserne vil være afviklet Sommeren 1926. (Litt.: A. R. v. Brinken, Beitrag z. Gesch. d. kgl. latein. Schule in Hadersleben. 1790. — S. B. Thrige, Bidrag til Haderslev lærde Skoles ældre Historie. Hadersl. 1863. — Th. O. Achelis, Aus d. Gesch. d. Had. Johanneums i Quellen u. Forsch. z. Gesch. Schl.-Holst. VIII. 1921. — S. Forf., Kolding og Haderslev lærde Skoler i Saml. t. j. Hist. 4. R. IV p. 305 flg. — Indbydelsesskrift til Indvielsen af Haderslev lærde Skoles nye Bygning 1854. Hadersl.).

Det kommunale Skolevæsen omfatter Hertug Hans' Skole, Skt. Severins Skole, Værneskolen, Haderslev Realskole, Louiseskolen, den tyske Folkeskole og den tyske Mellemskole. **Hertug Hans' Skole,** Sønderottinggade, er opf. 1910 efter Tegn. af Arkt. Otto. Skolen bestaar af en større, 2 Etages Bygning med 6 Klasseværelser, Kontor-, Lærer- og Samlingsværelser, Bade- og Vaskerum, Lærer- og Pedelbolig samt en mindre, 2 Etages Bygning (oprindl. bygget som Landsbyskole c. 1900) med 2 Klasseværelser og Overlærerbolig; den havde 1924 11 Klasser, 1 Overlærer, der tillige er Skolekommissionens Sekretær, 9 Lærere og 305 Elever. **Skt. Severins Skole,** Moltrupvej, er opf. 1924 efter Tegn. af Stadsbygmester Hansen og bestaar af en 2 Etages Bygning med 2 Sidefløje med 12 Klasseværelser, Gymnastiksal, Baderum, Skolekøkken, Kontor, Lærerværelse og Pedelbolig; den havde $^{1}/_{1}$ 1924 8 Klasser, 1 Rektor, 5 Lærere og 245 Elever.

Værneskolen, Vestergade, en 1 Etages Bygning med 2 Klasseværelser og en Beboelseslejlighed, havde 1/1 1924 2 Klasser, 2 Lærere og 37 Elever. **Haderslev Realskole,** Laurids Skaus Gade, er opf. c. 1888 og bestaar af en 2 Etages Bygning (tidl. Augusta Victoria Skolen) med 7 Klasseværelser, Gymnastik-, Fysik- og Festsal, Kontor, Lærerværelse og Pedelbolig; den havde 1/1 1924 10 Klasser, 1 Overlærer, 9 Lærere og 284 Elever. **Louiseskolen,** Louisevej, er opf. 1909 efter Tegn. af Arkt. Busch og bestaar af en 3 Etages Bygning med 9 Klasseværelser, Kontor, Lærerværelse og Pedelbolig; den havde 1/1 1924 10 Klasser, 1 Viceinspektør, 7 Lærere og 274 Elever. **Seminarieskolen** ejes og drives af Staten, men modtager efter Overenskomst med Haderslev Km. Børnene fra et af Byens Distrikter. Den havde 1/1 1924 240 Elever. **Den tyske Folkeskole** og **den tyske Mellemskole** benytter Frederiksskolen og Vilhelmineskolen, begge opf. 1831, samt Lokaler i Husholdningsskolen og havde 1/1 1924 henholdsvis 15 og 4 Klasser. Skolerne har 1 Overlærer, 17 Lærere og henholdsvis 399 og 90 Elever. — **Teknisk Skole,** Lembckesvej, opf. 1922 af Arkt. Gram, drives af Haderslev Haandværkerforening væsentligt som Aftenskole, dog ogsaa som Dagskole for Malere; den bestaar af en 3 Etages Bygning med 12 Klasseværelser, Foredragssal og Pedelbolig og har 19 Lærere og c. 330 Elever. — **Handelsskolen,** opr. 1920, har ingen særskilt Bygning, men benytter Lokaler i Skt. Severinsskolen og Frederiksskolen og er kun Aftenskole, c. 200 Elever. — En tysk Privatskole med Lokale i det tidligere „Ungdomshjem" er oprettet April 1925.

Statsseminariet er opr. 1884, da den tidl. danske Afdeling af Tønder Statsseminarium overflyttedes til Haderslev, og havde til Huse i en af den tyske Stat indkøbt Privatvilla. Da Pladsen her blev for indskrænket, opførtes 1903 en Tilbygning, hvori indrettedes 4 Klasseværelser og en Festsal. 1914-15 opførte Kommunen NØ. for Seminariet det saakaldte Præparandhjem (Arkt. Stadsbygm. Schnackenburg), hvor udenbys Præparander fik Ophold. Den til Seminariet knyttede Øvelsesskole fandtes oprindl. i en gl. Skolebygning paa Hj. af Laurids Skaus Gade og Lembckesvej, men flyttedes 1914 hen i en af Kommunen opført og til den tyske Stat overdraget, ny Bygning (Arkt. Stadsbygm. Schnackenburg) umiddelbart ved Seminariet. 15/6 1920 overtoges hele Komplekset af den danske Stat, der afkøbte Kommunen Præparandhjemmet for 345,000 Kr.; alle Bygningerne istandsattes derefter under Ledelse af kgl. Bygningsinsp. J. Vilh. Petersen og Arkt. Gram. Præparandhjemmet omdannedes til Kollegium for Seminariets Elever med 20 Tomands- og 20 Enmandsværelser, Spisesal, Dagligstue og Klasser til Seminariets Forberedelsesafdeling. Kollegiet ledes af Seminarieforstanderen og Hustru. I Seminariets Festsal findes Malerier og Gibsbuster af danske Stormænd, udlaante fra det nationalhist. Museum paa Frederiksborg; i Anlægget mellem Seminariet og Kollegiet findes en Broncestatue af Oehlenschläger og en Række af H. V. Bissens Broncebuster af danske Kunstnere, Digtere og Videnskabsmænd, udlaante fra Statens Museum for Kunst. — Biblioteket omfatter c. 4000 Bind stammende fra den tyske Tid. Efter Genforeningen er der oprettet et dansk Bibliotek paa c. 2500 Bind videnskab. og Skønliteratur. — Seminariet og Seminarieskolen har 1 Forstander og 12 Lærere; 1/1 1924 havde Seminariet 88, Forberedelsesafdelingen 47 og Seminarieskolen 240 Elever.

Haderslev Amts Museum, ved Aastrupvejen, er stiftet 1887 paa Grundlag af et Fund af 2 Guldskaale fra den yngre Broncealder, der fremdroges 1886 paa Tørning Mark i Hammelev S. og af Landraad Schreiber, som havde købt dem, nægtedes afgivet til Museet i Kiel. Til det nyoprettede Museums Forøgelse erhver-

vedes straks adskillige private Oldsagsamlinger, den største af disse tilhørende Dyrlæge J. P. Schmidt, Haderslev; han blev samtidig Leder af Museet. Dette havde oprindelig Plads i Landraadsbygningen (nuv. Amtmandsbolig), derpaa i et Hus i Storegade, men efter Fuldførelsen af det nye Kredshus overflyttedes det dertil i Okt. 1892. Paa Grund af Administrationens Pladskrav lukkedes det 1910 og blev 1912 bortflyttet og opstillet under ganske primitive Forhold i en lille Lejlighed i et Privathus paa Jomfrustien. I 1914 vedtog Kredsdagen et paa Initiativ af Landraad, Friherre v. Löw forelagt Forslag til Nyopførelsen af en egen Museumsbygning. Trods Verdenskrigen lykkedes det at faa Arbejdet i Gang, og i Efteraaret 1915 kunde Museet indvies og aabnes. Der var da opført den nuv. Hovedbygning til Oldsagsamlingen (to Stokv. høj over Kælder, efter Tegn. af Regeringsbygmester Hartwig i Berlin; inkl. Inventar kostede den 50,000 M.), samt paa den umiddelbart tilstødende, Museet tilhørende, c. 3,5 ha store Grund indrettet en Frilandsafdeling med 4 Landbygninger fra Amtets østre Del, nemlig: 1) en forsøgt Gengivelse af et middelalderligt Bondehus; 2) et Bindingsværks-Beboelseshus fra en Gaard i Stevelt, fra 1. Halvdel af 17. Aarh., men ombygget i 2. Halvdel af 18. Aarh.; 3) en Bulhuslade fra Øsby Præstegd., fra 1620; og 4) en Gengivelse af Bindingsværks-Stuehuset til den gamle Sædegd. Hejsagergd. (Originalen, fra 1. Halvdel af 17. Aarh., lod sig ikke flytte). I disse Landbygninger er udstillet en Mængde gammelt Bohave, Husgeraad, Avlsredskaber, Dragter, Smykker m. m., alt hidrørende fra Amtet. Til Frilandsafdelingen er 1921 føjet en Stubmølle fra Rangstrup, oprindelig rejst 1742 i Møgeltønder, senere flyttet til Bollerslev og derfra til Rangstrup. Det er Meningen at fortsætte med Genopførelsen her af typiske, gamle Landbygninger fra Amtet. — I Museets Hovedbygning er paa 1. Sal Oldsagsamlingen, der tæller c. 4000 Nr. fra Sten-, Bronce- og Jærnalderen, alt udelukkende fra nuv. Haderslev Amt og det tidligere til H. Amt hørende Hviding Hrd. I Stueetagen er Foredragssal, Kontor og Bolig for en Opsynsmand. Forhallen har Vægmalerier af Aug. Wilckens. I Bygningen opbevares desuden en til Udsmykning af Foredragssalen bestemt, lille Samling Malerier af Kunstnere, fødte i Haderslev Amt (bl. a. Heinrich Hansen, A. E. Kieldrup, Heinrich Heger, Charlotte v. Krogh, Conr. Fehr, Aug. Wilckens og Hans Fuglsang). I Foredragssalen er dog nu midlertidig ophængt en Del Malerier, hørende til de danske Kunstneres Gave til Sønderjylland. — Museet ejes af Amtet og Byen og styres af en Museumskommission ved en Direktør. (Litt.: C. Lund, Kredsens Museum i Haderslev, Haderslev 1917. — Om Bygningen jfr. Schl.-H. Kunstkal. 1918 p. 19 flg.).

Folkebiblioteket for Haderslev By og Amt, Jomfrustien 20, indv. $^{10}/_{11}$ 1921; det er en selvejende Institution og ejer sin egen Bygning. Af denne benytter Bibl. dog selv kun Stue og 1. Sal. I Stuen findes Udlaansekspeditionen, paa 1. Sal en Læsesal for Voksne og en for Børn samt 2 Studieværelser m. m. $19^{22}/_{23}$ var Antallet af Udlaan 58,344, Antallet af Besøgende paa Læsesalen 9461 Voksne og 7938 Børn. Grundstammen til Bibl. dannedes af Samlingerne fra Kommunalforeningen, Haandværkerforeningen, „Harmonien" og Landboforeningen og er siden forøget ved Køb og Gaver; Bindtal: c. 9000. Bibl.'s Indtægter hidrører fra By, Amt og Stat samt private. „Biblioteksforeningen for Haderslev By og Amt" støtter Bibl. økonomisk og ved Oprettelsen af Studiekredse, Afholdelse af Foredrag m. m.; Budget $19^{23}/_{24}$: c. 30,000 Kr.

Teatret, Gammelting, er opf. 1872 af Bygmester Jürgensen for et Konsortium og har c. 500 Siddepladser.

Det kommunale **Sygehus,** ved Christiansfeldvej, er opf. 1894-95, taget i Brug

1896; indtil da havde man benyttet Fattiggdens Bagbygning, kaldet „Stiftelsen", som Sygehus. Sygehuset blev udvidet 1910-11, har nu 70 Senge (heraf 15 epidemiske). — **Haderslev Amts Sygehus,** ved Storegade, oprindl. kaldet Christine Frederikke Stiftelsen, opf. 1840 og udvidet med en Sidefløj 1860. Det er bygget ved Hjælp af et Legat paa 25,000 Rdlr. Cour., testamenteret 1812 af Enkekammerherreinde Chr. Fr. v. Holstein til Favervraagd. 1848-51 og 1864 var Sygehuset Militærlasaret, indtil 1877 var en Del af Bygningen Garnisonssygehus. Det overtoges af Amtet i 1891, har 72 Senge (deraf 20 epidemiske).

Alderdomshjemmet, Gammelting 7, opr. af „Understøttelsesforeningen for værdige Trængende i Haderslev", der, stiftet 1871, ved Siden af sin øvrige Virksomhed lidt efter lidt ved frivillige Bidrag fik samlet et dertil sigtende Fond. 1875 købtes Ejendommen, 1879 bortgaves de 4 første Friboliger. Ved Hjælp af Legater

Hospitalet.

og Tilskud fra danske Borgere blev Hjemmet udvidet og har nu Plads til 12 enligtstillede, gamle Mænd, der foruden frit Ophold faar fri Middagsmad og lidt Brændselshjælp. Stiftelsens Kapital udgjorde 1920 c. 80,000 M., der i Henhold til Valutareguleringen nu giver 2584 Kr. aarligt.

Byen har intet kommunalt Alderdomshjem. 18 Aldersrentenydere er blevet boende paa Byens **Fattiggaard** i Laurids Skaus Gade, opf. 1836-38 for en Del af ovennævnte Chr. Fr. v. Holsteins Legat. Hovedbygningen ud mod Laurids Skaus Gade oprindl. Arbejdshus, Bagbygningen Byens Sygehus. Fra 1896, da „Byens Sygehus" toges i Brug, benyttedes begge Bygninger som Fattiggd.; den rummer c. 50 Personer.

Milde Stiftelser: **Hertug Hans' Hospital,** ved Sønderbro, oprettedes 1569 af Htg. Hans d. Æ. for ældre svagelige Personer og funderedes paa Jordegods i Amtet, som før havde tilhørt Kapitlet (tils. c. 16½ Plov) og nu er afløst; ved Legater er Formuen efterhaanden bleven forøget, saaledes ved Enkefru Maria Iversens Legat paa 18,000 M. i 1840. Stiftelsens Kapitalformue androg ved Genforeningen godt 200,000 M., for hvilken der ved Valutareguleringen opnaaedes et aarligt Beløb af 6500 Kr. Stiftelsen forvaltes af Konservatoratet (Stiftamtmanden, Provsten

og Borgmesteren) og bestyres af en Hospitalsforstander. Det bebos nu af c. 25 Personer, som faar fri Bolig, Brændsel, Lys, Vask, Lægehjælp, Apotek og Pleje ved en i Hospitalet boende Diakonisse. Bortset fra en selvstændig Anneksbygning, bygget 1787, med Indskriftplade af Sandsten i sen Rokokostil, har Bygningerne nu Plan som et T. De to Fløje, der ligger parallelt med Gaden, stammer antagelig fra 1726, et Aarstal, der i Smedejærnsankre er anbragt paa den vinkelret paa dem liggende Kirkefløjs Gavl. Kirkefløjen er derimod bygget paa Htg. Hans' Tid, og det ovenfor nævnte Aarstal betegner kun en Modernisering af Vestgavlen, hvor der er indmuret en anselig Sandstenstavle med det hertugelige Vaaben og Stifterindskr. fra 1569 (se Sønderj. Aarb. 1906 p. 103). Vestgavlen mod Gaden er nu pudset som Fløjene, men paa Østenden ind mod Gaarden ses, at Hovedfløjen er opf. af røde Sten med fladrundbuede Vinduer; dog er Østgavlens Spids ommuret 1771. Kirkefløjen blev 1912 udbedret og nogle Steder ombygget (Arkt. P. Gram). — Kirken har Træloft med gamle profilhøvlede Fyrrebjælker, og i et af dens Østvinduer er indsat et Glasmaleri med Htg. Hans' Vaaben fra 1569. Prædikestolen er indordnet i Altertavlen i Stedet for Midtbillede, en Ordning, der helt og holdent tilhører Tiden ved 1750. Under Loftet hænger en Renæssancelysekrone, paa Væggene er to Portrætmalerier uden Navne, det ene malet 1602, samt et Alterskab fra Baroktiden, hvori 14 smukt og fint udførte højgotiske Alabastfigurer fra omkring 1400: Frelseren, Maria og Apostlene (Matthaei, Werke d. Holzplastik in Schl.-H., Tavle XI). Ved Kirken er ansat en Andenpræst; Gudstjenesten er dansk. — **Cathrine-Hjemmet,** Christiansfeldvej, et Alderdomshjem for „værdige trængende Borgere fra Haderslev samt disses Hustruer og Enker", stiftedes 1896 af Godsejer Ingvard Martin Clausen til Knoop og opkaldtes efter dennes Moder. Bygningen (Arkt. Voigt, Kiel) er opf. 1896-97 paa en af Byen skænket Grund og taget i Brug $^{10}/_{9}$ 1897; en stor Have hører til Komplekset. Der er 22 Boliger, 20 for gifte, 2 for ugifte; der ydes fri Bolig, Brændselshjælp og Have. Stiftelsen forvaltes af Borgmesteren, et Magistrats- og et Byraadsmedlem. Kapitalformuen, 1920 godt 150,000 M., giver nu i Henhold til Valutareguleringen 4984 Kr. aarligt. Endvidere nævnes de **Mathias Hægerske Friboliger,** to Huse i Klostergade, st. 1870 for trængende og retskafne Personer af Haandværker- og Arbejderstanden. Kapitalen udgjorde 1920 c. 70,000 M., der i Henhold til Valutareguleringen er blevet omregnet til 2258 Kr. aarligt. — **Svende- og Gæstehjemmet** (før Herberge zur Heimat), i Slotsgade, oprettedes 1887 af en Komité, der efter en Indsamling havde erhvervet den nuv. Bygning i 1886. Der er Plads til 38 liggende Gæster. Virksomheden skal nu bære sig selv, hvilket ved Siden af den filantropiske ogsaa giver den

Hospitalets Anneksbygning.

en forretningsmæssig Karakter, hvorfor den ikke kunde komme i Betragtning ved Valutareguleringen.

Af Børnehjem nævnes: **Gl.-Haderslev Asyl,** der allerede bestod før 1863. 1877 købte Asylforeningen en Ejendom i Bøndergaardene og indrettede Bagbygningen med Have til Børneasyl. Indtil Verdenskrigen dreves i samme Lokale en Husgerningsskole for Børn, hvor der ogsaa af danske Damer blev læst op for Eleverne. 1909 blev dette sidste forbudt af Landraad Dryander, men senere tilladt af Efterfølgeren v. Löw. Kapitalformuen, 1920 godt 32,000 M., omregnedes til 1060 Kr. aarlig Hjælp. 1923 solgtes Ejendommen, og et nyt Asyl byggedes ved Slagtergade for 235,000 Kr. (Arkitekt Thorbøl), Byggetilskud fra Sønderjysk Fond paa 6000 Kr. Asylet, der nu drives som Dagasyl og som før tillige som Haandgerningsskole, bestyres af en Komité af 8 Damer. — **Cathrine-Asylet** oprettedes 1865 i Slotsgade af en Kreds af danske Kvinder; nogle Aar senere knyttedes hertil en Haandgerningsskole, der paa Grund af Myndighedernes Forbud igen maatte opgives. Efter flere Flytninger kunde man 1898 flytte ind i et eget Hjem, den nuv. Bygning i Allégade. Grunden blev givet af Fru Petersen, Kokærgaard, og Bygningen, der finansieredes ved Hjælp af private Givere, opkaldt efter dennes Datter. 1923 omdannedes Asylet til Børnehave. Valutareguleringen giver 120 Kr. aarligt. — **Børneasylet** i Præstegade; 1840 oprettedes efter Opfordring, særlig fra Lægernes Side, en Kvindeforening, der underholdt et Børneasyl i lejet Hus indtil 1876, da Ejendommen i Præstegade blev bygget. Ifl. Valutareguleringen tilfalder der Asylet aarligt 686 Kr. — Medens de 3 nævnte Børneasyler tager imod Børn og beskæftiger dem en vis Tid af Dagen, er **„Det sønderjydske Fonds Børnehjem ved Vilstrupvej"** et stadigt Hjem for Børnene. Det oprettedes 1922 og ejes af det sønderj. Fond; der er god Plads til 25 Børn. Den daglige Drift ledes af en Forstander og bestrides dels af Børnenes „Efterladte-Rente", dels af Statstilskud og dels af Sønderj. Fonds faste, aarl. Tilskud paa 6200 Kr. 1922 overtog Hjemmet en Del „Krigerbørn", der hidtil var optaget i „Nordsl. Asylforening" (se under Gl.-Haderslev S.).

Haderslev Bank.

Haderslev blev efter Genforeningen 1920 **Garnisonsby** for Sønderjysk Kommandos 3. Bataillon og senere (ifl. Lov af 7/8 1922) for 3. Linie- og 22. Reservebataillon. I Byen garnisonerer c. 8 Officerer, c. 10 Officianter samt 2 Linie- og 6 Reservekompagnier. Under Militærvæsenet hører Kasernen, grundmuret Bygning af

røde Sten med Skifertag, opført i Aarene 1885-86 af det preussiske Garnisonsbygningsinspektorat. Til Kaserneanlægget hører Skydebanerne i Vesterskov og ved Halk samt en Eksercerplads paa Starup Hede.

Gasværket, i Østergade paa det gamle Hansborgs Plads, er anlagt 1856-57 af Kommunen, flere Gange udvidet, ombygget 1896; det producerede 1924 c. 1,120,000 m³ Gas. — **Elektricitetsværket,** paa Markedspladsen ved Gravene, blev bygget af Kommunen 1900-01 og faar foruden sin egen Produktion tillige siden 1911 Strøm fra Christiansdal ved Hammelev. Den samlede Produktion udgjorde 1924 c. 1 Million KW. til 110 og 220 Volt, dels Jævnstrøm, dels Vekselstrøm. Værket forsyner foruden Haderslev Købstad Byerne Hammelev, Erlev og Fredsted med Strøm; endvidere leverer Værket fra Kl. 11 Aften til 7 Morgen Strøm til Højspændingsværket i Aabenraa. — **Vandværket** ligger SØ. for Byen ved Vandlingvejen og producerer fra 330-350,000 m³ aarligt. Vandtaarnet staar N. for Byen paa Bakken ved Aastrupvej. — **Brandstationen,** paa Frue Kirkeplads, har 2 Sprøjter og 4 Apparater til Hydranterne ude i Byen. — **Politistationen,** Højgade 6, rummer Lokaler for Ordenspolitiet og Kriminalpolitiet. — **Eksportstaldene,** paa Fodsvendskobbelen, opførtes 1921; **kommunalt Slagtehus,** ved Eksportstaldene, er opført 1924-25 (Opførelsessum 350,000 Kr.). — Byen har 4 Sprøjtehuse (Slotsgrunden, Smedegade, Pladsgade og Ved Havnen).

„Harmonien".

Byen har 2 Banegaarde: **Statsbanegaarden,** i Jærnbanegade, for den i Maj 1866 aabnede Statsbanestrækning Vojens-Haderslev, opf. 1864-66, og **Amtsbanegaarden,** ved Jomfrustien, opf. 1898-99; desuden er der Holdepladser for Amtsbanerne ved Sønderbro og Simmerstedvej. — **Toldbygningen,** ved Skibbrogade, er opf. 1911-12 (Arkt. Gram). — **Hovedposthuset,** ved Statbanegaarden, opf. c. 1866, er fl. Gange blevet udvidet; Byen har desuden et **Postkontor** i Nørregade i en privat Bygning. Et nyt Posthus er under Opførelse paa Markedspladsen ved Gravene. Ved Genforeningen var Telegraf- og Telefonvæsenet som overalt i Tyskland forenet med Postvæsenet. Dette er nu ændret, idet Telegraf- og Telefonvæsenet blev udskilt fra Postvæsenet og saaledes, at hele Telefonnettet i Modsætning til det øvrige

Land kom til at sortere under Telegrafvæsenet; **Telegraf- og Telefonstationen** for Haderslev er i Handelsbankens Nybygning i Nørregade. Denne er en af de 4 Kredsstationer i Sønderjylland (en i hver Købstad), der i regnskabs- og tildels ogsaa i trafikmæssig Henseende er Overinstans for Amternes mindre Stationer.

Af andre Bygninger nævnes: *Bispegaarden* (med Stiftskassererkontor) ved Ribe Landevej, opf. 1922-24 efter Tegn. af Arkt. Brummer, den *danske* og den *tyske Præstegaard,* begge i Præstegade, sidstnævnte fra Midten af 18. Aarh., *Gl.-Haderslev Præstegaard* ved Ribe Landevej, *Haderslev Bank,* Hj. af Nørregade og Jomfrustien, af røde Mursten med Fronton og pilastersmykket Façade, opf. 1914-15 efter Tegn. af Arkt. Gram, *Handelsbanken,* Nørregade, opf. 1924, *Høppners Hotel,* Nørregade (1760), *Hotel Royal,* Storegade (Midten af 18. Aarh.), *Højskolehjemmet* med det danske *Forsamlingshus,* Storegade, opført henholdsvis 1905-06 og 1902, og forenede ved en 1912 opf. Forbindelsesbygning. — Lansenerernes gamle *Ridehus* ved Havnen (Bindingsværk, 18. Aarh.) anvendes nu som Pakhus.

Slotsgade 15.

Foreninger: *„Harmonien"*, hvis Ejendom ligger i Gaaskærgade, er stiftet $^{5}/_{10}$ 1849 og er den ældste danske Forening i Byen. Dens Formaal er at virke for folkelig Oplysning og Selskabelighed. Medlemstal c. 450. Til Bygningen hører en stor, smuk, gammel Have. Jfr. M. C. Mathiesen, Harmonien gennem 60 Aar. Haderslev 1909. *Handelsforeningen,* der har Lokaler i „Harmonien", er stiftet 1844 og har til Formaal at fremme Handel, Skibsfart og Industri. Foreningen driver den 1920 oprettede Handelsskole (se p. 40). *Haandværkerforeningen,* der ligeledes har Lokaler i „Harmonien", er stiftet $^{10}/_{1}$ 1857 til Fremme af Haandværk og Industri, Uddannelse af Haandværkere samt til Afholdelse af selskabelige, underholdende og belærende Sammenkomster. Medlemstal c. 190 aktive og c. 75 passive. Foreningen ejer et Bibliotek paa c. 1100 Bind og driver den 1920 opr. tekniske Skole (se p. 40). — Den 1838 stiftede, nu udelukkende tyske *„Bürgerverein"* har sin egen, 1902 ombyggede Bygning i Slotsgade 33.

Mindesmærker. Paa Naffet er opstillet en lille, 1892 rejst Obelisk af sort, poleret Granit til Minde om Byens Velgører Htg. Hans d. Æ. († 1580). En paa Torvet 1890 rejst Zinkstatue af Kejser Wilhelm I fjærnedes Januar 1920, og efter Genforeningen har man ligeledes fjærnet en paa Gammelting 1886 opstillet Mindesten over de i Treaarskrigen faldne Slesvigholstenere.

Anlæg. Foruden forskellige mindre Anlæg, saaledes ved Gammelting, findes et skovbevokset, c. 1,6 ha stort Anlæg umiddelbart N. for Byen Ø. for Kolding Landevej, til hvilket delvis er benyttet den ældre Kolding Landevej, der her har haft Karakter af en Hulvej („Kløften"). V. for Byen ved Ribe Landevej ligger den med Bøgetræer bevoksede, 3 ha store Banke *Bøghoved* med Restaurant og Skydebane for „Haderslev Skydeselskab af 1857". Endelig er der paa Damhalvøen ved Klosterkirkegaarden efter Plan af Havearkitekt Erstad Jørgensen 1922-23 blevet anlagt et Lystanlæg, hvor den kommunale Badeanstalt findes.

Klingenbjærg 5 og 7.

Gamle Huse. Ved en flygtig Gang gennem Gaderne gør Haderslev Indtryk af at være en ret ny By, idet de ældste Huse i Reglen har faaet nye Façader; men paa mindre iøjnefaldende Steder gemmer der sig dog ikke helt faa Bygn. fra Renæssancetiden, som for Størstedelen vender Gavlen til Gaden. Især i Slotsgade er der gode Gaardinteriører. I Nr. 21 (Svendehjemmet), som er ombygget 1821 over svære, gamle Kældere, er der paa Bagsiden indsat en Sandstenstavle fra 1570 med gudelige Indskrifter (Wer Got vertrawet, hat wol gebawet) og Ornamenter i tidlig Højrenæssancestil. Andre Gaardinteriører i dette Nabolag viser gode Prøver paa Bindingsværk fra Tiden før 1600, saaledes Nr. 23, hvis Konstruktioner og Enkeltformer endnu er gotiserende, idet Overgangsfoden er prydet med korsmærkede Kølbuer, og Stolperne forlængede med „Skæl" ned over Bjælkehovederne; sikkert Byens ældste Bindingsværkshus, et Par Aartier ældre end den smukke, i 1880'erne nedrevne Gaard paa Naffet 12, „Provstigaarden", hvoraf nu paa Stedet kun er bevaret Portbjælken med Indskrift: „CHRS PORTA SALVTIS og Aarstallet 1591, og som havde mere renæssanceagtige Former (Volutknægte, Rosetter). Nr. 17 med Højstolper i Østvæggen, Nr. 31 med glatte Stolpeskæl og Nr. 15, hvis overpudsede og ombyggede Grundmursfaçade i Jærnankre bærer Aarstallet 1632. Et af de mest maleriske Gaardinteriører findes i Slotsgade 20, hvor de fem Fag af Sidehuset har profilerede Knægte, kvaderbesatte Bjælkehoveder og krydslagt Fyldtømmer, og et

forholdsvis rigt, men stærkt ødelagt Hus staar i Gaarden for Enden af Slotsgade, Slotsgrunden 7; dets Knægte, Fyldholter og Overgangsfod er smykket med fladt Snitværk fra Tiden ved 1625. Sparsomme Rester af et Gavlhus med lignende Snitværk ses endnu paa Klingenbjærg 5; men af Façaden er næsten kun bevaret Gavlens Fodbjælke med en noget forvansket, latinsk Indskrift (Pax intrantibus Salus exeuntibus, Foelicitas inhabitantibus, d. v. s. Fred for dem, der gaar ind, Frelse for dem, der gaar ud, Lykke for Beboerne). Iøvrigt forekommer Snitværk kun sjældent; alle de andre i Byen spredte Bindingsværkshuse fra 1600'erne har kun volutsvungne eller simpelt profilerede Knægte, saaledes Søndertorv 7 (med krydslagt Fyldtømmer), Nr. 5, hvis Façade springer frem i Apotekergade, og Nr. 13 (stærkt ombygget) samt Bispegade 4.

Skønt de sidstnævnte Bygninger er mere eller mindre ødelagte, viser de dog, at Renæssancetiden har været en frodig Byggeperiode, og først efter den store Ildebrand 1759 tog Byggeriet igen fat. De fleste Huse fik nu efter dansk Skik Langsiden til Gaden. Et Par Sten med Ildebrandsvers minder om Byens Genrejsning efter Ulykken, saaledes Nørregade 15:

Wen Gottes Zorn und Feur zerstöhren und zernichten
fast er schon einen Schluss uns wieder auf zurichten.
Er kennt des Königs Hertz, das Friedrichs Auge wacht
und wie auf unser Wohl sein Rath ist stets bedacht.
Anno JACOB RABEN 1760.

og en ganske lignende Indskrift Nørregade 22 (Høppners Hotel, der endnu delvis har bevaret sin Façade fra dette Aar). Samme Aarstal bærer endvidere mindre Bygninger i Storegade 27 og Gaaskærgade 66, af hvilke den sidstnævnte har en ganske rig Gadedør med Rokokoprofiler. Grundmuret, pilastersmykket Barokfaçade findes Storegade 35, og fra Tiden omkring 1800 adskillige maleriske Smaahuse og mange nydelige Gadedøre i Louis-XVI-Stil. Fra den senere Empiretid findes et Par gode Gaarde, Naffet 1, hvis Façade har pilastersmykket Midtparti og Trekantgavl, Naffet 2, den gl. Amtstue, og Badstuegade 16, der udmærker sig ved to halvrunde Karnapper, og som vistnok er bygget 1821, hvilket Aarstal læses i Jærnankre paa Bagsiden. Paa Svendeherberget, Gaaskærgade 20, findes gode Smedejærnsskilte. De i gule Flensborgsten opførte Bygninger fra Slutn. af 18. og Beg. af 19. Aarh., som findes hist og her i Byen, er af et vist Særpræg og danner omkring Møllepladsen en særdeles harmonisk Helhed. (Litt.: Hugo Matthiessen, Haderslev og Aabenraa. Gamle Gader og Gaarde, Kbh. 1925).

Indbyggertallet var $^1/_2$ 1921 13,149 (1769: 3141, 1803: 3635, 1845: 6128, 1860: 8012, 1867: 8596, 1890: 8397, 1900: 9201, 1905: 9283, 1910: 13,046).

Skibsfart. Ved Haderslev Toldsted var ved Udgangen af 1923 hjemmehørende 6 Dampskibe med 5393 Netto R. T., 23 Sejlskibe med 269 N. R. T., samt 72 Baade (under 5 Br. R. T.). I den udenrigske Fart klareredes 1923 for indgaaende 382 Skibe med 76,129 Tons Gods, deraf 56 Dampskibe med 42,050, for udg. 401 Skibe med 4694, deraf 54 Dampskibe med 111; i den indenrigske Fart for indg. 2287 Skibe med 29,641, heraf Dampskibe 1889 med 10,172, for udg. 2255 Skibe med 6596, deraf 1888 Dampskibe med 2299 Tons Gods.

Ved Haderslev Toldsted androg Toldindtægterne (i 1000 Kr.) $19^{28}/_{24}$ ialt c. 1,536, heraf Indførselstold c. 785, Tillægsafgift af Spiritus c. 208, Tobaksafg. c. 136, Omsætningsafg. af Chokolade- og Sukkervarer m. m. c. 130.

Markeder. I Haderslev afholdes ugentlig hver Lørdag Eksportmarked med Kreaturer og hver Mandag Torvedag med Heste og Kreaturer; tillige i Jan., Febr. og Marts stort Hestemarked. Endvidere afholdes „Foraarsmarked" lige efter Paaske, „Sommermarked" i Slutn. af Juli og „Efteraarsmarked" i Slutn. af Septbr.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg samt Handelsforetagender nævnes: M. Hansen jr., Tobaksfabrik, grl. 1815, c. 65 Arb., med Filial i Rendsborg; Paul Christiansen & Søn, Byggemateriale en gros, grl. 1833; I. C. Haugaard, Vogn- og Karosserifabrik, grl. 1849, c. 15 Arb.; R. Bek, Haderslev Maskinhandel, grl. 1855, c. 15 Arb.; N. Jürgensen, Byggeforretning, grl. 1865, c. 130 Arb.; N. Lundbeck, Indeh. Holger Hansen, Handel med Jærn og Staal, Automobiler m. m., grl. 1865; S. C. Fuglsang, Ølbryggeri, grl. 1865, producerede omkring 1914 godt 20,000 hl aarligt; Haderslev Klædefabrik, Max Schaumann, grl. 1872 som Farveri, 1899 udvidet til Klædefabrik, c. 50 Arb., der fremstiller Cheviot, Vadmel og som Specialitet Løberstoffer; Nicolai Outzen, Smør, Æg, Korn, Foderstoffer og Kunstgødning, grl. 1875, c. 30 faste Arb.; Haderslev Slotsvandmølle A/S, gammel kongelig Mølle, Aktieselskabet opr. 1889, Kap. 200,000 Kr., c. 20 Arb.; A/S Hansborg, Tømmerhandel og Savværk, grl. 1901, Aktiekap. 250,000 Kr., c. 20 Arb.; Haderslev Dampvaskeri og Badeanstalt A/S, grl. 1901; Mælkefabrikken Haderslev A/S, Aktiekap. 360,000 Kr., grl. 1917, 7 Arb., aarl. Prod. c. 500,000 kg Sødmælkspulver, fabrikeret efter Krause-Metoden; Jørgensen & Sturm, Kolonial en gros, grl. 1918; Fredsteds Kaffe-Risteri, grl. 1920, 14 Arb.; H. D. Koopmanns Svineslagteri A/S, grl. 1924; desuden nævnes Central-Mejeriet med en aarl. Prod. af 1 Mill. kg Mælk og Andelsmejeriet (som Gl.-Haderslev Sogns Beb. har Del i), der behandler 2 Mill. kg Mælk aarl., Haderslev Brødfabrik. S. Fuglsangs Maltfabrik har en betydelig Eksport til Holland og Sverige. Af de 12 større Fiskerøgerier i Sønderjylland ligger der 2 i Haderslev. Haderslev Dampteglværk A/S beskæft. i Sæsonen c. 25 Mand og producerer mellem 2 og 3 Millioner Mursten.

Badstuegade 16.

I Haderslev udgives følgende 6 Aviser: „Dannevirke"-„Modersmaalet". D. er grl. 1838 som det første danske Blad i Sønderjylland. Da dets Ejer under „Köllertiden" svigtede den nationale Sag ved at antage Fru v. Wildenradt Krabbe som Redaktør (1900), standsede Bladet ½ Aar efter, men begyndte 1903 atter at udkomme i Forening med det 1882 grl. „Modersmaalet". „Haderslev Stiftstidende"

(„Danskeren"), grl. 1919, „Sønderjydsk Dagblad", grl. 1921 (tr. i Kolding), „Haderslev Amts Socialdemokrat", grl. 1920 (tr. i Kolding), „Haderslev Amtstidende", grl. 1924 (tr. i Aabenraa), „Haderslebener Zeitung", grl. 1920 (tr. i Aabenraa).

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1924: 211 Heste, 474 Stkr. Hornkvæg (deraf 274 Køer), 3 Geder, 18 Faar og 329 Svin (1913: 1412).

Byens Øvrighed bestaar af Politimesteren og en folkevalgt Borgmester. Byraadet bestaar af 19 valgte Medlemmer, heri indbefattet Magistratens 5 Medlemmer (Borgmesteren som Formand og 4 andre Magistratsmedlemmer).

Slotsgrunden 1.

Finansielle Forhold. Indtægter $19^{28}/_{24}$ (i 1000 Kr.) 1925, deraf Ejendomsskatter (kommunal Ejendomsskyld) 144, Formue- og Lejlighedsskat 1143, andre Skatter 38; Udgifter: 1678, deraf Byens Bestyrelse 162, offtl. Understøttelse 356, Skolevæs. 202, Rets- og Politivæs. 91, Medicinalvæs. 72, Gader og Veje 188, Renter af Gæld 252. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1924 5094, Gæld 4236. Skatteprocenten udgjorde $19^{23}/_{24}$ 8,1, Ligningsprocenten 12,1.

Kommunens faste Ejendomme: Raadhuset, Skt. Severinsskolen, den gamle Skt. Severinsskole, Værneskolen, Realskolen, Louiseskolen, Frederiksskolen, Vilhelmineskolen, Ungdomshjemmet, Htg. Hans' Skole, Fattiggaarden, det komm. Sygehus, Badeanstalten, Vandværket, Elektricitetsværket i Haderslev og Christiansdal, Gasværket, 24 Beboelsesejendomme samt forskellige Jorder, c. 200 ha; blandt disse nævnes: Byens Nørremark paa 120 ha, Skoleottingerne paa 34 ha og Starup Hede paa 10 ha i Starup Sogn.

Kriminalpolitiet for Haderslev Politikreds, 1 Overvagtmester, 2 Overbetjente og 4 Betjente, er stationeret i Haderslev. Medens Ordenspolitiet i det øvrige Land er kommunalt, er det i Sønderjylland statsansat: dets Styrke andrager for Haderslev Købstad 2 Overbetjente og 12 Betjente. — Brandvæsenet er frivilligt, opr. 1882, bestaar af c. 130 Mand, heri 16 „faste Brandsvende". Det sorterer under en Brandinspektør. Det friv. Brandværn har 2 Sprøjter. Da der i Byen er anbragt Hydranter, er det kun i Periferien, hvor Vandtrykket ikke er stærkt nok, at der er Brug for Sprøjter.

Pengeinstitutter: I *Haderslev Bys Spare- og Laanekasse* (opr. 1819) var $^{31}/_{3}$ 1924 Indsk. 1,035,000 Kr. I *Sparekassen for Haderslev Bys Omegn* (opr. 1856) indestod $^{31}/_{3}$ 1924 3,073,000 Kr., Reservef. udgjorde 249,000 Kr. I *Haders-*

lev Amts Sparekasse (opr. 1902) var $^{31}/_{3}$ 1924 Indsk. 2,718,000, Reservef. 49,000 Kr. I *Haderslebener Creditbank* (opr. 1875) var $^{31}/_{12}$ 1923 Andelskap. 393,800, Indsk. 3,605,981, Reservef. 75,429 Kr. I *Haderslev Bank* (opr. 1875) var $^{31}/_{12}$ 1923 Aktiekap. 1 Mill., Indsk. 8,549,273, Reservef. 350,000 Kr. Desuden har *Kjøbenhavns Handelsbank* en Filial i Byen; denne overtog i 1924 Likvidationen af den i 1919 oprettede Haderslev Amts Folkebank og i 1925 Likvidationen af Nordslesvigs Banks (Tønder) Filial. *Sønderjyllands Kreditforening* oprettedes ved Anordn. af den internationale Kommission af $^{6}/_{5}$ 1920. Ved Lov af $^{28}/_{6}$ 1920 fik Oprettelsen Lovgivningsmagtens Sanktion, og Statuterne stadfæstedes af Indenrigsministeriet under $^{4}/_{10}$ s. A. Foreningens Kontor flyttedes $^{1}/_{10}$ 1921 fra en Lejlighed i Haderslev Banks Bygning ind i den Maj 1920 erhvervede Ejendom „Marielyst" paa Aastrupvej, der maa regnes blandt de kønneste Ejendomme i Haderslev. Kreditforeningens samlede Udlaan udgjorde $^{31}/_{3}$ 1924 5190 Laan til et Beløb af 110,361,600 Kr. Restgæld 109,517,651 Kr., Reservef. 2,382,827 Kr. Om „Nordslesvigsk Kreditforening", der i 1921 traadte i Likvidation, se nedenfor.

Nordslesvigsk Kreditforening, S. m. b. H., blev stiftet i Haderslev $^{10}/_{11}$ 1909 med det Formaal at afværge Angrebet paa dansk Jord, som fra tysk Side forsøgtes dels gennem Rentegaardsdannelsen, dels gennem Bosættelsesforeninger. Der var saaledes ifl. en Statistik fra Generalkommissionen i Hannover indtil Slutningen af 1912 af Rentegde blevet oprettet: i Haderslev Kreds 136 med 1800 ha, Aabenraa Kreds 69 med 1000 ha, Tønder Kreds 80 med 1400 ha og Flensborg Kreds 138 med 1800 ha, ialt 423 Rentegde med 6000 ha. Og Bosættelsesselskabet (Schleswig-holsteinische gemeinnützige Siedlungs-Genossenschaft, Kiel, opr. 1909) købte i Aarene 1909-10 i Nordslesvig 8 Ejendomme paa ialt 692 ha. Nordslesvigsk Kreditforening begyndte sin Virksomhed $^{1}/_{1}$ 1910 med en Kap. paa 830,000 M., fordelt paa c. 1400 Andelshavere. For at tilvejebringe den nødvendige Kapital udover den fra Medlemmernes Side indbetalte Garantikap. udstedtes fra $^{1}/_{1}$ 1912 paa Navn lydende $4^{1}/_{2}$ % Bank-Obligationer, funderede i de af Nordsl. Kreditfor. erhvervede Hypoteker for ydede Laan. Fra 1910-12 har Foreningen dels ved Laangivning, dels ved Køb været med til at bevare paa danske Hænder ialt 249 Ejendomme med et Tilliggende af tils. 9688 ha og en Værdi af ialt 12,6 Millioner M. — Ved Ejendomssikringsloven rettede Tyskerne et nyt stort Angreb paa dansk Jord: gennem „Höfebank" i Kiel kunde Landmændenes Pengesager ordnes relativt billigt, imod at Ejendommen blev befæstet, hvilket praktisk talt siger bundet saaledes, at den ikke kunde afhændes til dansksindede. At dette Arbejde foregik i al Stilhed, gjorde det kun farligere for Danskheden. Det var derfor af stor Betydning, at Nordsl. Kreditfor.'s Virksomhed støttedes ved det i 1912 oprettede *„Landeværn"*, der igen gennem sine „Sogneværn" gjorde stor Nytte ved at vække og skærpe Ansvarsfølelsen over for den fra Fædrene nedarvede Jord, en Virksomhed, hvis frugtbringende Arbejde for Danskheden ret snart gik op for Tyskerne. Saaledes støttet førte Nordsl. Kreditfor. sin Opgave videre; den havde ved Slutn. af 1913 Pant i 285 Ejendomme til et samlet Beløb af 1,3 Mill. M.; den var i 1913-14 medvirkende ved Køb og Salg af ialt 95 Ejendomme med 3902 ha til en Værdi af 5,1 Mill. M. Krigen lammede til at begynde med al Virksomhed; 1915-18 udlaantes 537,000 M., og der medvirkedes ved Køb og Salg af 8 Ejendomme til ialt 0,9 Mill. Kr. Derefter er Virksomheden præget af Opsigelse og Udbetaling af Mark-Hypotekerne i Mark-Derutens Tid, men afsluttes saa 1920 ved Købet af Rønshovedgaard, som var paa tyske Hænder. December 1921 traadte Foreningen i Likvidation.

Havnen dannes af den vestlige Ende af Fjorden, som fra Lille-Bælt strækker sig 16 km ind i Landet (maalt i Sejlløbet). Sejlløbet har altid været smalt og bugtet, og Vanddybden har selv i gamle Dage næppe været stor; men man ved dog, at mindre Skibe og Baade kunde gaa helt op til Byen med deres Last. I Tidernes Løb forringedes Vanddybden, da der intet blev gjort for at vedligeholde den; Tilsætningen af Sand og Mudder var efterhaanden tiltaget i den Grad, at i Beg. af 19. Aarh. kunde hverken Skibe eller Baade gaa helt op til Byen. Forholdene var saaledes: Større Skibe maatte ankre op i den yderste Del af Fjorden c. 12 km fra Byen, og Varerne omlosses i mindre Skibe eller Lægtere; disse kunde med 5½ Fods Dybde gaa op til den saakaldte „gamle Skibsbro", der laa c. 1250 m fra Byen og kun bestod af et gammelt Fartøj, som var sænket paa dette Sted for at gøre Gavn som Anlægsbro; her maatte Vognene køre ud i Vandet for at hente Varerne og ad en lang Omvej bringe dem til Byen. Nogen Havn kunde man egentlig ikke tale om; thi i Enden af Fjorden oppe ved Byen var der overhovedet intet Bolværk eller Bro, hvor Skibe og Baade kunde lægge til. Byens Borgere omgikkes med Planer til Forbedring af disse elendige Forhold; men Magistraten vilde intet høre og intet gøre. Derfor maatte det private Initiativ tage fat, og 1826 blev der stiftet et Interessentskab „Haderslev Havneselskab", hvis Medlemmer tegnede 60 Aktier à 80 Rdlr., og som $^{30}/_{12}$ 1828 fik kongelig Konfirmation paa sine Statuter, hvorved der bl. a. gaves Selskabet Ret til at opkræve Havnepenge. Selskabets første Maal var at faa bygget en „Skibsbro" d. v. s. et Stykke Bolværk med Opfyldning bagved samt uddybet en Rende med 6 Fods Dybde herfra og ud til den gamle Skibsbro. Dette Arbejde, som var den første Begyndelse til den egentlige Havn, blev begyndt 1829, hvad en Granitsten, som endnu staar ved Havnen, bærer Indskrift om, og var færdigt 1831. Man gik derefter — saavidt Selskabets Indtægter af Havnepengene og frivillige Gaver tillod — i Gang med yderligere at uddybe Sejlløbet og gøre det mere lige; man opnaaede i Selskabets Tid at faa tilvejebragt en Dybde af omtr. 7 Fod hele Fjorden igennem. Da Havnevæsenet 1856 gik over til Byen, var man allerede i Gang med større Planer, som gik ud paa Bygning af nye Bolværker og Uddybning af Fjorden og Havnen til 12 Fods Dybde. Der blev straks 1856 taget fat paa Arbejdet, og medens der tidligere kun var benyttet smaa Maskiner med Haandkraft til Uddybningsarbejdet, blev der til dette for sin Tid ret store Arbejde bygget en Damp-Muddermaskine og en Dampbaad til at slæbe Mudderprammene. Arbejdet tog meget længere Tid og blev meget dyrere end beregnet, saa man maatte holde op 1862, da man havde naaet en Dybde af c. 10 Fod. Det maa bemærkes, at alle disse Arbejder udførtes uden Statstilskud; men medens Udgifterne i Havneselskabets Tid 1829-56 blev dækket af Havnens egne Indtægter og frivillige Gaver, maatte der til Udvidelsen 1856-62 optages forskellige Laan til et samlet Beløb af 156,000 Rdlr. Efter Krigen 1864 og Sønderjyllands Afstaaelse til Preussen blev der i flere Aar ikke gjort noget for Vedligeholdelse af Dybden i Fjorden. Damp-Muddermaskinen blev solgt tillige med en Del af det øvrige Materiel. Dybden aftog efterhaanden stærkt, saa der 1875 paa lange Strækninger i den vestligste Del kun var 7½ Fods Dybde. Der blev 1875 bygget en ny Haand-Muddermaskine og nogle Pramme, hvormed Oprensningsarbejdet blev begyndt og fortsat hvert Aar til og med 1898. Men trods dette stadige Arbejde kunde den lille Maskine ikke stort mere end vedligeholde Dybden, som 1898 kunde sættes til 9½ à 10½ Fod. Forholdet var i den tyske Tid dette, at Fjorden blev betragtet som Statsomraade, og Vedligeholdelsen af Sejlløbet paahvilede Staten; Muddermaskinen m. m. tilhørte ganske vist Havnen,

som lod Arbejdet udføre, men fik Udgifterne refunderede af Staten. Havnens Bolværker og Uddybning var derimod en kommunal Sag. 1899 bestemte den preussiske Regering sig endelig til at foretage en større Uddybning af Fjorden til 5,3 m (c. 17 Fod) Dybde samtidig med, at Løbet blev rettet forskellige Steder; desuden blev Havnen uddybet og et nyt Bolværk bygget (1899-1902). Nogen videre Uddybning eller Oprensning af Fjorden blev ikke foretaget af den preussiske Regering, saa at Dybden ved Verdenskrigens Slutning var aftaget ikke saa lidt, navnlig i den vestligste Del. Byen lod da $19^{19}/_{20}$ endnu før Genforeningen foretage en foreløbig Oprensning og udarbejde Planer til en Uddybning til 6,5 m og en betydelig Udvidelse af Havnen med nye Bolværker og store nye Oplagspladser. Efter Genforeningen blev der efter Forhandling med Regeringen vedtaget en Lov om de sønderjyske Havne, hvorefter Staten for Haderslevs Vedkommende paatog sig hele Uddybningen af Fjorden, som derefter skulde overdrages til Havnevæsenet, samt gav et stort Tilskud til Havneudvidelsen. Disse Arbejder blev begyndt 1922 og er nu i det væsentligste fuldført. Sejlløbet i Haderslev Fjord har nu en Dybde af 6,5 m og en Minimums-Bundbredde af 26 m. Havnen har en Længde af c. 900 m og en Bredde af 50-120 m. Bolværkerne har en samlet Længde af 910 m med en Vanddybde af 3,5-6,5 m. Der er Jærnbanespor langs alle Bolværkerne, og der findes tillige Vandledninger og elektrisk Lys. Ved Havnen findes en drejelig Kran, som kan løfte 6 Tons, samt 2 smaa Ophalingsbeddinger for Motor- og Fiskerbaade. Lodseriet besørges af 2 Lodser, hvoraf den ene bor paa Ørbyhage (ved Indløbet til Fjorden), den anden i Haderslev. Havnevæsenet bestyres af Havneudvalget, bestaaende af Borgmesteren og 6 af Byraadet valgte Medlemmer, hvoraf 3 kan vælges udenfor Byraadet. Ved Havnen er ansat en Havnefoged. Havnens Formue var $^{31}/_{3}$ 1924 c. 1,568,000, dens Gæld c. 691,000 Kr., Indtægt af Havne- og Bropenge $19^{23}/_{24}$ c. 128,000 Kr. (Litt.: K. B. Hey, Forslag til Udvidelse af Haderslev Havn med Uddybning til 6,5 m. Haderslev 1920).

I gejstlig Henseende hører Hovedparten af Haderslev Købstad til Haderslev Frue Sogn med Domkirken som Sognekirke og Hospitalskirken som Filialkirke. Den vestlige Del af Byen, godt 3000 Indbyggere, hører sammen med Gl.-Haderslev Kommune til Gl.-Had. S. med den i Købstaden liggende Skt. Severins Kirke som Sognekirke. Byen er Bolig for en Dommer og en Politimester. Den hører til Haderslev Amtsstuedistr., Haderslev Lægekr. og har 2 Apoteker: Hjorteapoteket (oprettet 1583) og Løveapoteket, begge i Apotekergade og med reelt Privilegium. Byen hører til den sønderjyske Amtskreds' 1. Opstillingskr., for hvilken den er Valgsted. Den udgør en egen Vurderingskr. og en egen Skattekr., tilhører Amtets 1. Forligskr. og 7. Udskrivningskr.' 109. Lægd, samt er Sessionssted for Lægderne 109-127, 133 og 135.

Ved Postvæsenet er ansat 1 Postmester, 3 Kontrollører og 5 Assistenter; ved Telegraf- og Telefonvæsenet 1 Bestyrer, 2 Kontrollører og 13 Assistenter; ved Toldvæsenet 1 Toldforvalter, 3 Kontrollører og 8 Assistenter.

Jærnbaner. Haderslev staar ved Statsbanestrækningen *Haderslev-Vojens* i Forbindelse med den i 1860'erne aabnede Længdebane Fredericia-Hamborg. Den aabnedes for Drift $^{2}/_{5}$ 1866 (c. 12 km Enkeltspor). I Driftsaaret $19^{23}/_{24}$ befordredes fra Haderslev med Statsbanerne 92,036 Personer. Totalvægten af Gods og Kreaturer ankommet til Had. med Statsb. udgjorde 35,378 Tons, afgaaet 22,423 Tons. Efter Indtægt staar Haderslev Station i Statsbaneregnskabet som Nr. 37. — Had. er Udgangspunkt for flg. Amtsbanestrækninger (med 1 m Sporvidde): *Haderslev-*

Christiansfeld (18,5 km); *Had.-Aarøsund* (28,0 km); *Had.-Ustrup-Over Jerstal-Toftlund-Arnum-Skærbæk* (71,4 km); *Had.-Vojens-Gram-Arnum-Rødding* (57 km); *Had.-Skodborg* (37,3 km). Strækningen Had.-Christiansfeld aabnedes for Driften $^{4}/_{3}$ 1899, Vojens-Gram $^{5}/_{3}$ 1899, Had.-Vojens $^{4}/_{8}$ 1899, Had.-Aarøsund $^{28}/_{5}$ 1903, Ustrup-Over Jerstal-Toftlund $^{2}/_{4}$ 1904, Had.-Skodborg $^{1}/_{7}$ 1905, Toftlund-Arnum $^{15}/_{9}$ 1910, Gram-Arnum $^{13}/_{11}$ 1910, Arnum-Skærbæk $^{1}/_{4}$ 1911. Banerne ejes af Haderslev og Tønder Amter, som dækker Driftsunderskudet (100-150,000 Kr. aarligt) ved Skatteudskrivning.

Haderslev staar i regelmæssig Dampskibsforbindelse med København ved et af D. F. D. S.s Skibe og et Motorskib „Svalen", endvidere med Hamborg, Sønderborg og Flensborg ved et af Flensborg-Egernsund-Sønderborg Dampskibsselskabs Skibe.

Historie. Saxo fortæller om Harald Hildetand, at han fældede den jyske Høvding Hader, „der hvor der endnu ligger en By, som bærer hans Navn". Byen regnedes saaledes allerede paa Saxos Tid for at være gammel; baade Navnets Forled og Efterled viser, at den er opstaaet i Folkevandringstiden. Rigtignok omtales Byen ikke i Vald. II's Jrdb., der dog nævner *Hathærslefhæreth,* og i et Dokument fra 1285 nævnes *gamble Hatharsløf,* hvilket tyder paa, at Byen Haderslev den Gang havde udskilt sig fra Gl.-H. og altsaa først skulde være opstaaet efter 1231. Den er dog vistnok en Del ældre. Efter Byens Stadsret fra 1292 har nemlig Skt. Viti og Modesti Dag, 15. Juni, „der Kuning vand Rø" (Rygen), været fejret som en særlig Festdag. Kongen er Valdemar den Store, og Byen synes saaledes i alt Fald at gaa tilbage til Midten af 12. Aarh. I Krigen mellem Erik Plovpenning og Abel blev den 1247 afbrændt af Erik, og 1271 indtoges den af Erik Klipping. Ogsaa de Kvadre, der er Rester af den ældste Frue Kirke, tyder paa, at Byen var til allerede i 12. Aarh.

Den nordvestlige Del af Byen omkring Gl.-Haderslev Kirke, som stammer fra 12. Aarh., er den oprindelige Bondeby, SØ. for hvilken Ny-Haderslev opstod som et Torve- og Købstadanlæg. Aksen i dette dannes af de 2 Landevejsgader, som udmunder i Torvet S. for Frue Kirke, hvis ældste Del kan henføres til Midten af 13. Aarhundrede, og den mellem Dammen og Fjorden liggende Tange, som tidligere har været en Ø, der ved Broer mod S. og N. stod i Forbindelse med det omliggende Land. Aar 1292 fik Byen sin paa Dansk skrevne Stadsret, der stadfæstedes af Htg. Valdemar. Om dens Betydning i Middelalderen, der fremmedes ved dens rige og store Opland, vidner flere kirkelige Institutioner.

Den anseligste og bedst kendte var det til Frue Kirke nært knyttede *Kollegiatkapitel,* første Gang nævnt 1273, da Biskop Bonde skænkede det Bispetienden for Aller S., men først rigtig organiseret 1309. Det maa være blevet oprettet for at befri Slesvig Domkapitel fra at have Tilsyn med Præsterne i Nordslesvig. Under Kapitlet laa Stiftets nordl. Del, Barvidsyssel (Tyrstrup og Haderslev Hrdr.), Skodborg S. i Frøs Hrd. og Jels, Oksenvad, Sommersted, Jegerup, Magstrup, Hammelev og Vedsted S. i Gram Hrd. Forholdene var i lang Tid smaa, der fandtes 8 Kanniker, i Spidsen for hvilke stod en Kantor, og kun faa Kirker hørte til Kapitlet. Biskop Bartold († 1310) fornyede Gaven af Bispetienden for Aller og skænkede desuden Magstrup Kirke; 1410 skænkede Htginde Elisabeth desuden Øsby Kirke. Efter den Tid synes Kapitlet at være gaaet frem i Velstand, og i Bispen Claus Wulf fik det en mægtig Velynder. 1441 oprettede han 4 nye Kanonikater, de saakaldte „smaa Præbender", der dog først traadte i Funktion 1456, og 1442 et nyt Vikariat, hvis Indehaver skulde være øverste Vikar og ofte skulde prædike paa Modersmaalet. Hans vigtigste Nystiftelse blev imidlertid Lektoratet (1465), hvis Indehaver skulde holde to ugtl. Forelæsninger for de vordende Præster, foruden at han skulde prædike for Folket. Ogsaa andre Gaver skænkedes i disse Aar. Saaledes oprettede Kanniken Anders Jensen et særligt, med Penge vel udstyret Kanonikat 1451, og Marianeren Laurens Nielsen gav 1464 en anden stor Gave; ogsaa her blev det stærkt betonet, at dertil skulde knyttes Prædiken paa Modersmaalet. 1517 forenede den pavel. Legat Arcimboldus Provstiet i Barvidsyssel med et Kanonikat i Haderslev Kapitel og gjorde det til det andet Prælatur i Kapitlet. Med Provstiet skulde Hoptrup Kirke være forenet, men faa Aar efter begyndte Htg. Christian sin reformatoriske Virksomhed i Nordslesvig med at fjærne Provsten Joh. Wulf, en af Tidens ivrigste Embedsjægere. Lektoren Joh. Albertsen

var allerede tidligere gaaet over til Protestantismen og havde giftet sig. 1527 blev den kat. Gudstjeneste i Haderslev helt afskaffet, og 1533 bestemte Hertugen, at alt det Gods, der før havde tilhørt Vikariater, Gilder o. l., skulde bruges til at underholde Sognepræsten, Kapellanen og Skolemesteren. Lektoratet bestod til 1537; dets Indtægter henlagdes senere til den lat. Skole. Kapitlets Ejendomme, der var meget betydelige, blev 1569 henlagte til Hospitalet (se p. 42).

En anden betydelig kirkelig Stiftelse var *Marianernes* Broderskab, knyttet til det af Fru Eibe Limbæk stiftede Kapel, der 1456 af Ahlefeldterne omdannedes til en Familiestiftelse med et Grundfond af 2000 M. lybsk, der var blevet betalt som Sone for Drabet af et Medl. af Familien. Renterne var bestemte til 4 evige Vikarer, der skulde holde „Vor Frue Tider" og synge to Messer dagl. Præsterne skulde bo i en af Eibe Limbæk skænket Gaard, der laa tæt N. for Klosteret. 1512 oprettes et 5. Vikariat, men 1527 ophørte Gudstjenesten, og Ejendommene gik over til Hospitalet Goschenhof i Ekernførde, opr. af Biskop Godske Ahlefeldt, der lige til 1866 havde Gaarde omkring Haderslev, N. og S. for den dav. Grænse (se en Afhandl. af Willers Jessen i Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch., XL, og Aarsberetn. fra Geheimeark. II, Tillæg).

Haderslev havde kun eet Kloster, for *Dominikanermunke*. Det nævnes første Gang 1254, da to Munke fra Klosteret i Aarhus overflyttedes til det; men formentlig er det noget ældre. Det laa paa Klosterhalvøen, hvor Navnet „Klosteret" og „Klostergade" endnu minder om det (i et Dokum. af 1523 nævnes et Hus „in der Klosterstraten"). Mange hist. Efterretninger om det haves ikke. I Testamenter vides det af og til at være betænkt; 1480 indførte den saakaldte hollandske Kongregation ved sin Vikar Albertus Petri den strængere Ordensregel, Observansen, i Klosteret. 1527 eller senest 1528 ophævedes det; fra sidstnævnte Aar kendes nogle Breve, hvorved Munkene fik Ordenens Tilladelse til at begive sig til et hvilket som helst andet Kloster, der vilde optage dem, eller til at tage Tjeneste i en eller anden Kirke for at have noget at leve af, indtil den „lutheranske Pest" ophørte, og de da kunde vende tilbage til deres eget Kloster. Ved Aar 1600 var Klosterbygningerne formentlig forsvundne; Kirken synes dog endnu at have staaet i 1625; mulig er den bleven ødelagt ved Byens Brand 1627. Klosterkirkegaarden eksisterer endnu, men benyttes ikke mere; for c. 100 Aar siden blev den udvidet. — I Middelalderens Slutn. paatænktes dog Oprettelsen af endnu to Klostre i Haderslev. 1487 fik Borgerne pavelig Tilladelse til at stifte et Helligaandskloster og gøre Helligaandsbroderen Jens Mathiesen til dets Prior; men uvist hvorfor blev dette Anlæg aldrig til noget. 7 Aar senere stadfæstede Pave Alexander VI Benedikt Ahlefeldts Enke Dorothea v. Heestens Gave af et Hus i Haderslev Bys østl. Del nær Dominikanernes Kirkegd. til Brug for et Nonnekloster af Skt. Franciscus' 3. Orden „de poenitentia"; dette Kloster var stadfæstet af Slesvigbispen og Nonnerne indførte; alligevel kom heller ikke det nogen Sinde ret i Stand. — Derimod havde Haderslev ganske som de fleste andre Købstæder en *Skt. Jørgens Gaard* for spedalske, med tilhørende Skt. Jørgens Kapel; paa sædvanlig Vis laa Stiftelsen uden for Byen, efter Sigende i Sønder-Otting, SØ. for Byen, ved Skinkelsbæk (i et Dokum. fra 1494 siges Kapel og Gd. at ligge „uden for Byens Mure"). Af dette Brev fra 1494 fremgaar endvidere, at Kapel og Gd. da var knyttet til et evigt Vikariat i Haderslev Kirke i det gamle Vor Frue Kapel. 1413 betænktes Skt. Jørgens Kapel i et Testamente. 1533 blev der truffet Bestemmelse om Anvendelsen af de til forskellige Vikarier, Kapeller etc. tidligere hørende Indtægter, deribl. Skt. Jørgens Gds. — Ogsaa et *Skt. Gertruds Hospital* fandtes i Middelalderen i Haderslev; det skal have ligget ved Storegades Sydside, paa Grænsen mellem Gl.-Haderslev og Haderslev By, ned mod Dammen; paa denne Plads opgraves jævnlig Menneskeskeletter (fra Kirkegaarden). Blandt dets Ejendomme nævnes de 16 „Anneboder".

Af Gilder var der 6: Gertruds, Guds Legems, Hippolyts, Knuds, Nikolai og Vor Frue foruden et Købmandsgilde og et Skomagergilde.

Byen selv har vistnok aldrig været befæstet. Derimod havde den til Beskyttelse i Middelalderen en Borg, hvis Historie for en stor Del falder sammen med Byens egen. Uagtet det allerede i Danckwerths „Landesbeschreibung" (1652) siges, at dette Slot, *Haderslevhus*, „laa tæt ved Gl.-Haderslev paa Højen", maa det dog betragtes som givet, at det ikke som sædvanlig antaget har ligget paa Bøghoved — Slotsgade nævnes saaledes allerede 1517 — men ligesom sin Afløser Hansborg østlig i Byen paa den saak. „Slotsgrund". Det omtales vistnok første Gang 1326, da de danske Stormænd havde afsat Kong Chrf. II, og Sønnen Erik, den udvalgte Konge, blev taget til Fange og kastet i haardt Fængsel her, hvorfra han først blev befriet 1329, da Slottet blev indtaget og brændt af Jyderne. Ved Vordingborgfreden 1435 beholdt Erik af Pommern Slottet, men

ved en Overenskomst fik Htg. Adolf ogsaa dette 1440. Chr. I udstedte 1/9 1448 sin Haandfæstning herfra. Ved den første Deling af Hertugdømmerne kom Haderslevhus til den gottorpske Del. Chr. III boede som Statholder i Hertugdømmerne i mange Aar paa Haderslevhus, og her fødtes hans første Søn Fr. II 1534. Ved Hertugdømmets Deling 1544 tilfaldt Haderslev Htg. Hans d. Æ., som boede her. Men Slottet siges da at være en gammel, skummel Bygning, og hans Broder Adolfs Ytring, at han ikke kunde forstaa, at han vilde bo i en saadan Røverrede, skal have bidraget til, at han lod det nedbryde. Hvornaar det er sket, kan ikke siges med Sikkerhed; men alt 1551 ses det, at Htg. Hans syslede med Byggeplaner til det nye Slot, og 1555 sluttede han Kontrakt med en vesttysk Bygmester Math. Rubensaat, der dengang arbejdede for Herluf Trolle paa Hillerødsholm, og som 1559 afløstes af Herkules v. Oberberg, som senere stadig var i Hertugens Brød. Grundstenen til det nye Slot lagdes 1/2 1557, til Opførelsen skal en Del af det gamle Slots Materialer være benyttet, og i Foraaret 1566 indviedes Kirken. Slottet, der fik Navnet *Hansborg*, var da naaet saa vidt, at 2 af dets 4 Huse, det vestre og søndre, var færdige; men dermed synes Arbejdet foreløbig at være standset for først at genoptages i Hans' sidste Leveaar. Det fuldendtes 1582-85 af Fr. II, som atter gav det Navnet *Haderslevhus*. Slottet var helt adskilt fra Byen ved en Grav, der forbandt den nu længst forsvundne nordre Strøm mellem Dammen og Fjorden med denne, saaledes at der fremkom en Ø. Paa denne nyanlagdes i de flg. Aar en Slotshave, hvorfra der førte 3 Broer mod V. og N., og hvori der opførtes en „Sparepenge" og et „Lysthus", der tillige tjente som Badstue; i Slotsgaarden opstilledes et med 6 Stenløver prydet Springvand. Htg. Hans, der i det hele gjorde meget for Byen, bl. a. ved at oprette Latinskolen og Hospitalet, døde her 1580. Fr. II, som fik Haderslev ved Delingen 1580, flyttede Landsregeringen fra Segeberg hertil og opholdt sig jævnlig paa Slottet; hans Søn Hans fødtes her 1583, og kort før sin Død fejrede Kongen her sin Svigerindes Broder Joh. Georg af Anhalts Bryllup med Dorothea af Mansfeld. Ogsaa Chr. IV opholdt sig ofte paa Slottet og byggede f. Eks. et Boldhus af Træ (1600) og en Rendebane; her stod hans Bryllup med Anna Catharina af Brandenborg 1597, og her fødte hun Sønnen Fr. III 1609, ligesom Chr. IV's og Kirstine Munks Døtre Christiane og Hedvig kom til Verden her. Under Kejserkrigen, da Wallensteins General Torquato Conti 1627-29 havde sit Standkvarter paa Slottet, led det en Del Skade; men langt værre blev det under Torstensonfejden, da Slottet i 1644, uvist hvorledes, kom i Brand. Om end adskilligt af Murene blev staaende, var det dog for ødelagt til, at man i disse pengeknappe Tider kunde tænke paa dets Genrejsning. Det sank ned til at blive Stenbrud; 1714 leverede det saaledes Sten til Latinskolens Fundamenter, ligesom det anvendtes til Reparationer paa Koldinghus, og efterhaanden forsvandt det saa fuldstændigt, at kun Navnet „Slotsgrunden" bevarede Mindet om det og dets Forgænger. Pladsen blev lidt efter lidt afhændet til Byens Borgere, men vedblev dog at være en Del af Amtet, indtil den 1834 indlemmedes i Byen; selve Slotsbanken jævnedes ved 1860, Graven, der omgav Slottet, var allerede helt fyldt 1739. Efter Braunius' Stik har Slottet været en firfløjet Renæssancebygning i 3 Stokv. og Kælder med to større og to mindre Taarne samt mange Smaakviste paa det skifertækte Tag. Paa Slotspladsen laa ud mod Fjorden Staldene, mod N. Tøjhuset, vestlig mod „Naffet" Porthuset. Materialet var Tegl med Sandsten til alle de ornamentale Dele; som særlig pragtfuld skildres Kirken af Marmor og indvendig næsten overalt forgyldt, (ifl. D. Atl.), der paa vanlig Vis laa under „den store Sal", ɔ: Dansesalen, i den søndre Fløj og vides at have tjent til Forbillede for Koldinghus' Kirke. (Om Slottet se Berlage i Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. LIII).

Det var navnlig disse Slotte og Hofferne, som holdtes her, der gav Byen Trivsel, saa at den i 15. Aarh. samt paa Reformationstiden og i de næste hundrede Aar havde sin mest blomstrende Tid. Midt i 16. Aarh. overgik den endog Slesvig, idet den 1542 skattede for 200 Plove, medens Slesvig kun stod for 120. At den under Reformationen nævnes som den første By i Danmark, hvor Befolkningen sluttede sig til den lutherske Lære, skyldes vel særlig den Omstændighed, at Htg. Christian (Chr. III) i denne Tid for en stor Del residerede paa Haderslevhus og oprettede en Præsteskole, hvor der undervistes i Lutherdommen. Her udstedtes ogsaa den første lutherske Kirkeordinans i den danske Kirkeprovins (jfr. Sønderj. Aarb. 1889).

Da Hansborg stod i sit fulde Flor, pulserede vistnok det egentlige Byliv i den østlige Del af Byen. I Slotsgade lod Htg. Hans 1566 anlægge en priviligeret Vinkælder, og Apoteket fik ligeledes Privilegium paa Vinudskænkning og Vinhandel; ved Beg. af Slotsgade laa den Reventlowske Gaard („Grevens Gaard", se Grundpl. i D. Atl.), der hørte til Byens smukkeste Bygninger; i Nærheden laa det hertugelige Kancelli med flere offent-

lige Bygninger; af andre nævnes den 1429 af Biskop Claus Wulf af Sten opførte Bispegaard paa Hj. af Bispegade og Jomfrustien. Byen havde 2 Porte, den sydlige paa Torvet („den høje Port", „dat hooge door") med et højt Taarn, og den nordlige, der laa N. for Bispegaarden og førte ud til Vejen til Gl.-Haderslev.

Med Krigene i 17. Aarh. begyndte Nedgangen for Haderslev som for alle de danske Købstæder. Skibsfarten tog af, da Havnen som omtalt p. 52 begyndte at tilsande, og Byen hærgedes flere Gange af Pest og Ildebrande; saaledes 1627, da Klosteret og dets Kirke brændte tillige med en Del adelige Gaarde, der stod paa dets Grund og tilhørte Slægter som Rantzau, Emmiksen og Breide. Ligeledes brændte Raadhuset, der dengang laa paa Torvet. Men værst hjemsøgtes den af Krigene. Især led den 1627-28, da den var besat af de kejserlige Tropper; der fortælles, at 40 Huse i Kattesund foran Slottet var afbrændte, og der maatte gives Byen 10 Aars Skattefrihed (se Sønderj. Aarb. 1891 p. 294 flg.). Ligeledes led den meget i Krigen 1644, da de Svenske holdt den besat,

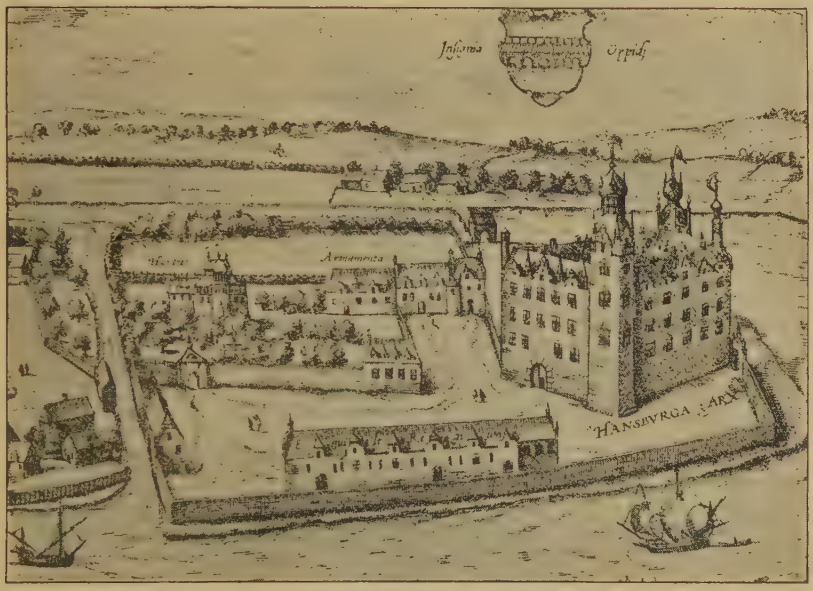

Hansborg. Efter Braunius.

og Slottet som omtalt brændte; 1648 skal der have været 38 øde Huspladser. Ogsaa Krigen 1657-58 medførte store Ulykker, saa meget mere som der kom Pest til.

Byen var efter Slotsbranden helt henvist til at leve af sit borgerlige Erhverv. Handel og Skibsfart samt Færdslen gennem Byen havde før været dens Hovednæringskilder. Men samtidig med de store Ulykker var Skibsfarten begyndt at gaa tilbage. Havnen sandede til, og Skibbroen forfaldt. Ved Slutn. af 18. Aarh. kunde kun smaa Jagter gaa ned ad Fjorden, og selv fra dem maatte Losningen ske i Baade og videre paa Vogne. Byens egen Flaade bestod kun af nogle faa Jagter, og Handelen var derfor ogsaa sunket ned til Mellemhandel mellem Flensborg, Lybæk osv. og Byens Opland. Direkte Ud- og Indførsel fandt ikke Sted. Mange havde derimod nu lagt sig efter Landbrug. Der klages 1793 endog over, at baade Købmænd og Haandværkere lægger sig efter det og bliver Fuskere i deres Fag. Fattigdommen øgedes ved en ny stor Ildebrand, der i Juni 1759 lagde 189 Huse midt i Byen i Aske. Branden 1627 var vel næppe helt overvunden endnu. 1699 laa der i et hvert Tilfælde 98 Tomter efter den i Byen og 150 i Gl.-Haderslev. Der maatte baade offentlig og privat Hjælp til for at genrejse den. Den førstnævnte bestod i 20 Aars Frihed for Skatter og Byrder, hvor der byggedes med Grundmur, 10 Aars for Bindingsværk. De fleste Huse var genopbygget 1763, dog laa en Del Tomter endnu øde 1780. En Hjælp i den trange Nedgangstid fandt Byen i sin Beliggen-

hed ved det vigtige Vejkryds. Da Chr. IV 1624 indrettede 7 Hovedpostruter i Danmark, gik den vigtigste af dem (København-Hamborg) over Middelfart, Kolding og Haderslev. Denne sidste fik 1625 et Postkontor og blev Knudepunkt for de fire store Hovedruter: København, Hamborg, Aalborg og Ringkøbing-Skive. 1653 nævnes Haderslev som Hovedpostkontor, og Vejen gaar nu over Aarøsund-Assens. 1807 havde dens Postholderi 60 Heste, og Byen havde „en Del af sin Næring af de mange gennemrejsende paa den store københavnske Postrute".

Noget ind i 19. Aarh. synes Had. endelig at komme lidt i Grøde igen. Dens Indbyggerantal (sammen med Slotsgrunden) vokser fra 3635 i 1803 til 5745 i 1835, og Antallet af dens næringsdrivende Borgere tredobledes godt og vel 1775-1843. 1829 begyndte man paa Opmudring af Havnen og Fjorden, og Sejladsen, der var saa godt som ophørt, kom i Gang igen. Byens Handelsflaade, der 1795 kun bestod af 11 smaa Jagter paa tilsammen 67 Comm. Læster, var 1860 vokset til 75 Fartøjer med en Drægtighed af 1334½ Comm. Læster. Blandt dem var tre Dampskibe. Ogsaa Industrien var paa det Tidspunkt forholdsvis betydelig. I det hele var Had. i Tiden op mod 1864 i rask Vækst. Indbyggertallet, der 1845 havde været 6128, var 1855 7477, 1860 8012 og 1864 8279. Men under tysk Herredømme standsede Væksten her som overalt i Sønderjylland. Ved Grænsedragningen mistede Byen desuden en Del af sit Opland, de 8 Sogne. Indtil 1867 voksede den endnu (8596 Indb.), men 1885 var den nede paa 7637, og regnes de 1888 tilflyttede rigelig 700 Soldater fra, stod den omtrent paa det samme i 1890. Først 1895 spores lidt Fremgang. 1905 var der 9283 Indb. 1910 13,046, men deraf skyldtes mindst 2400 Indlemmelsen af Forstæderne S.-Otting, Gl.-Haderslev og Størstedelen af Ladegaard (Aastrupvej). 1921 var Indbyggertallet 13,149.

Mens Industrien snarest er gaaet tilbage siden 1864, synes Haandværk og Handel at have taget et Opsving navnlig siden Midten af 90'erne. Medvirkende til Byens Vækst siden den Tid har Uddybningen af Havn og Fjord været og Bygningen af de 5 Amtsbanelinier paa tilsammen c. 210 km, der satte Byen i bedre Forbindelse med dens Opland, som den nu ved sin Handel har stærkt Tag i.

Indtil Midten af 15. Aarh. holdt Haderslevs danske Sprog sig upaavirket af Tysk, ogsaa i det offentlige Liv. Navnlig med Reformationen og Hofholdningen fik Tysk Indpas, og indvandrede tyske Hoffunktionærer og Haandværkere begyndte at give Borgerskabet et noget blandet Præg. I Beg. af 17. Aarh. var Skriftsproget i Ret, Forvaltning og Kirke saa godt som helt tysk og havde vel været det længe. Det paavirkede dog næppe Omgangssproget synderligt. Htg. Hans vedgaar i Latinskolens Fundats 1567, at „die dänische Sprache im Gebrauch und Schwange ist" i Had., og naar Kong Fr. III 1665 forbød at tale Dansk med Eleverne i Latinskolen, saa viser det jo, at Tysk ikke var trængt ret langt ind i Borgerskabet. Det samme fremgaar af Stephan Klotz' Forslag 1649 om at oprette en dansk Katekismusskole. Selv i det offentlige Liv (Byregnskaber og Lavsprotokoller) begyndte ved Slutn. af 17. Aarh. Dansk igen at vinde noget af sin tabte Stilling tilbage. Alligevel beholdt Tysk Forrangen i Frue Kirke og bredte sig fra Midten af 18. Aarh. saa stærkt, at Dansk helt fortrængtes fra den og kun beholdt en beskeden Plads i Hospitalskirken. Ogsaa Skolen var tysk. De Maanedsblade, der udkom i Had., ligeledes for Størstedelen („Nachrichten vom baltischen Meer" 1765-67 og „Lyna" 1797-1848; derimod „Maaneds-Correspondent" 1790 og „Haderslev Maanedsskrift til almeennyttige Kundskabers Udbredelse" samt „Den jydske Fama" 1793-94).

Under denne Intelligensens Tyskhed levede det jævne Borgerskab sit danske Liv nogenlunde uforstyrret, men ogsaa uden at gøre det gældende. Endnu i Sommeren 1838 kunde man ved en Borgerfest synge en dansk-tysk Vise om, at begge Sprog var lige nødvendige, og Lautrup mener (1848), at man i Haderslev ikke kan klare sig med ét Sprog, og opgør de skatteydende Familiers Sprog til 189 Tysk, 651 Dansk og 90 begge Sprog. Men Danskheden var den Gang allerede begyndt at vaagne. „Dannevirke" lagde ud 1838, P. Hiort Lorenzen talte 1842 Dansk i Stændersalen, og Haderslev blev paany Brændpunktet i et aandeligt Røre, denne Gang det nationale. Byen selv sov dog endnu, da Koch grundlagde „Dannevirke", og vaagnede ikke en Gang, da Hiort L. talte Dansk, men da en selvbestaltet provisorisk Bestyrelse $^{26}/_{3}$ 1848 vilde have Borgerne til at anerkende den provisoriske Regering, kommanderede Skomagermester Simonsen i Spidsen for Borgerkorpset „Fæld Gevær!" og Byen vidste, hvor den var. Det Borgerskab, der saaledes med Kampen for Øje var vaagnet til Bevidsthed om sin Danskhed, fik den efter Krigen udviklet ved det Arbejde, der nu paa Dansk blev gjort i Kirke, Skole og hele det offentlige Liv. Helweg, Kofoed-Hansen, Fibiger og Johansen samlede mange Tilhørere i Kirkerne. I Latinskolen betød vel nok Thrige og Lembcke mest, og ved folke-

lige Møder var Boisen fra Vilstrup tit Taler. Det er dog først under tysk Herredømme, at Danskheden har vokset sig stærk. Midtpunkterne for det danske Liv var „Harmonien" og i politisk Henseende „Kommunalforeningen" (stiftet 1873). Ogsaa i Erhvervslivet voksede den danske Befolknings Styrke under de trange Kaar.

Ved Valget $^{12}/_{2}$ 1867 stemte 918 dansk og 645 tysk i Had. Det danske Stemmeantal sank til 309 (med Forstæderne 389) i 1886, steg saa til 497 i 1898. Under Köllerpolitikens Tryk sank det i 1902 til 462 i selve Byen; men nu begyndte Forstæderne at bære op. Med dem naaede den op til 680, i 1912 777. Imidlertid var det tyske Stemmetal steget til 722 (med Forstæderne 819) i 1886 og 783 i 1887, sank saa en Del indtil 1898, men steg derefter paany til 1141 i 1912. Disse Tal giver dog ikke det rette Billede af den nationale Stilling. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920, da det tyske Tryk var ophørt, afgaves der (bortset fra 1203 danske og 961 tyske tilrejsende) 4006 danske og 2164 tyske Stemmer, og ved Folketingsvalget i Sept. s. A. stemte 2434 d., 912 t., 1393 social., ved Folketingsvalget $^{11}/_{4}$ 1924 2537 d., 1055 t. og 1638 social.

$^{29}/_{6}$ 1848 stod en Fægtning ved Haderslev, ved hvilken Byen til Dels blev beskudt.

Af Mænd, der er fødte i Haderslev, nævnes: Biskop i Stavanger Jørgen Eriksen (f. 1535); Provst i Haderslev Henrik Mikkelsen (f. 1580), der forrettede al sin Embedsgerning paa Dansk; Brødr. Hans og Henning Stockfleth, henholdsv. Borgm. og Biskop i Christiania, begge † 1664 og Sønner af Haderslevborgeren Eggert S., der formodentlig udvandrede til Norge under Krigen 1627; Prof. math. i Kbhvn. Jørgen From (f. 1605 paa Hovgaard ved H.); Præsid. og Generaltoldforvalter i Norge Herman Garmann (f. 1612); Prof. og Borgm. i Kbhvn. Cosmus Bornemann (f. 1637); Overpræsid. i Altona Chr. Ditl. Reventlow (f. 1671); Diplomat og Forf. Georg Nicolaus Nissen (f. 1761), † som østrigsk Adelsmand; Stiftamtmd. Matth. Reinhold v. Jessen (f. 1780); Politikeren Peter Hiort Lorenzen (f. 1791) og Sønnen Stiftsskriver H. R. Hiort Lorenzen (f. 1832); Borgm. i H. og hist. Forf. Otto Kier (f. 1792); Skolemd. og Præst i Haderslev Joh. Sigism. Strodtmann (f. 1797); Overpræsid. i Flensborg Gust. Fredr. Lassen (f. 1801); Patrioten, Bogbinder Niels Chr. Nissen (f. 1810); Præsten, Slesvigholsteneren L. Chr. Schrader (f. 1815); Skolemd. Jørgen Jørgensen (f. 1818), der var ivrig for at indføre dansk Skolesprog i Aabenraa; Arkitekturmaler Heinr. Hansen (f. 1821); Landskabsmaler Ant. Edv. Kieldrup (f. 1826); Carl Henrik Bekker (f. 1834), der som Advokat i Aabenraa ivrigt virkede for den danske Sag; Prof. i Hist. i Göttingen Chr. Aug. Volquardsen (f. 1840); Prof. i Hist. i Bonn H. Nissen (f. 1841); den unge lovende Maler Hans Fuglsang (f. 1889), der faldt i Verdenskrigen 1917.

Litt.: A. R. Brinken, Vorerinnerung wegen einer Topogr. der Stadt H. i S. H. L. Provinzialber. VII 1 p. 42 flg., 1793. — C. Lindenhan, Einige Bemerkungen zur Ortskunde von H., i Schl.-holst. Blätter, Chronik, p. 1 flg. — E. Lautrup, Chronik und Monogr. der Stadt H., Haderslev 1844. — Michelsen, Haderslebens Seeweg in alter und neuer Zeit, Haderslev 1847. — O. Kier, Der Hafenbau der Stadt H., Haderslev 1854. — Einige Bemerkungen über die Frage: „Warum setzt der Haderslebener Kaufmann seine Waaren lieber in der Ferne als in der Nähe ab?" und über den jetzigen Zustand der Stadt H., i S. H. L. Provinzialber. VII 1. p. 145 flg. — Om Veldædighedsanstalterne i H., i S. H. L. Provinzialber. 1832 3. p. 411 flg. — Betreffend der Pflugzahl der Stadt H., i Staatsb. Mag. 9 p. 824 flg. — G. F. Clausen, Beiträge zur Gesch. und Beschreib. von H. und Umgegend, Haderslev 1877. — Om H.s Tilstand som Købstad for 100 Aar siden, i Sønderj. Aarb. 1892 p. 229 flg. — A. Sach, Der Ursprung der Stadt H. und die Verleihung des Stadtrechts durch Herz. Wald. IV, i Programm des kgl. Gymnasiums, Haderslev 1892. — H. Petersen, H. og Omegn. Kbh. 1898. — Turistfører for H. og Omegn. Haderslev 1921. — H. Vejviser 1924. Red. af J. Wind. — Th. O. Achelis, Haderslev Skomagerlav gennem Tiderne, i Sønderj. Aarb. 1924. — Om Byplanen jfr. Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. XLIX p. 212-17.

Haderslev Domkirke.

Den højtliggende Domkirke, **Frue Kirke,** der før Kasernens Opførelse ganske beherskede Bybilledet, virker ved første Øjekast som en treskibet gotisk Teglstenskirke med en Række Sidekapeller; men selv en overfladisk Betragtning viser hurtigt, at Bygningen tilhører meget forskellige Tider.

Flere Steder er der indmuret Sokkelkvadre, dels rette, dels krumhugne til en Apsis, desuden alm. Kvadre og en enkelt Vinduessten. Navnlig Forekomsten af denne sidste synes at berettige til at antage, at Købstaden fra først af ligesom Gl.-Haderslev har haft en fra romansk Tid stammende Kvaderstenskirke. Hvorledes det nu end forholder sig hermed, er dette ældste Anlæg dog fuldstændig forsvundet

Frue Kirke.

og allerede i senromansk Tid blevet afløst af en meget anselig Teglstenskirke, af hvilke betydelige Dele endnu er bevarede, og hvis Opførelse efter Stilen at dømme godt kan staa i Forbindelse med Byens Ødelæggelse 1247 under Broderstriden mellem Erik og Abel.

Den nye Kirke var en enskibet Korskirke, hvis forlængst nedrevne Kor havde samme Bredde som det nuv. En Del Sokkelkvadre med meget affladet Profil, der er brugt som Sokkel i dette, har muligvis ligget under det gamle Kor, der i saa Fald maa have haft Apsis. Forøvrigt er Materialet store, overvejende gule Tegl. Bevarede er Korsarmene, til hvis Østside har sluttet sig Kapeller med Skraatage, af hvilke flere Spor endnu kan iagttages mod S.: dels en Fortanding til Kapellets Sydmur, dels den rundbuede Aabning, der forbandt det med Korsarmen, og som tilmuret er bevaret i Cederfeld de Simonsens Kapel. Fra Tilbygningernes Loftsrum førte mandshøje, spidsbuede Aabninger med profileret Lysning ind til Korsarmene. Disse er blevet stærkt omdannede, men deres oprindl. Udseende kan dog fuldtud

fastslaas. Gavlmurene har haft brede Hjørnelisener og selve Gavltrekanterne Blændinger, Nordgavlens 5 simple rundbuede er ommurede, den rigere Sydgavls staar nogenlunde urørte: over et af halvrunde Stave dannet, savsnitlignende Baand hæver sig 5 tvedelte Blændinger, afsluttede med opadstigende, nu fornyede Rundbuer, Sidemurene har i det mindste i S. haft krydsende Rundbuefriser. Begge Gavle har en i et lige afsluttet Fremspring liggende, rundbuet Dør, der blændet er bevaret mod S., samt i alt 6 svagt tilspidsede, smigede Vinduer, to paa hver Side, tæt sammensiddende og alle særdeles smukt formede, c. 3 m høje og slanke med indre og ydre, omløbende Rundstav. Midt over Gavlenes Vinduer sidder desuden runde, smigede Glugger. I søndre Kors er Gavlvinduerne senere opslugte af de store, spidsbuede Vinduer, medens Forholdene er bedre bevarede mod N., hvor et enkelt endnu er i Brug.

Til Korsfløjene slutter sig nu et Midtskib med to Sideskibe; men fra første Færd kan dette ikke have været Tilfældet. Sideskibenes Mure er nemlig ikke i Forbandt med Korsets, men murede op mod disse, saaledes at de endog falder midt mellem Vinduerne. Man synes derfor ligesom i Aabenraa oprindl. at have villet nøjes med en enskibet Korskirke, men ret tidligt, maaske under selve Arbejdet, at være gaaet over til det nuv., rigere Anlæg. Af Sideskibene, hvis Ydermure af gule og røde Tegl for Størstedelen skjules af senere Tilbygninger, maa det søndre stamme fra en Tid, der ligger nær ved Korsfløjenes Opførelsestid, medens det nordre har et afgjort yngre Præg. Det første har saaledes en muret, romansk Sokkel med Rundstav og Skraakant, ligesom dets Ydermur har haft en mod N. manglende Frise af enkelte Rundbuer med pudset Bund. Den dobbelte Rundbuefrise, der nu ses over det østligste af Kapellerne, er fejlagtigt rekonstrueret i 1880'erne. Paa Nordsiden har Murene derimod oprindelige, men senere omdannede Stræbepiller. Af de ældste Sideskibsvinduer er ingen bevarede; de nuv., store, spidsbuede med aftrappede False, der findes baade mod N. og S., maa, som det omgivende Murværk viser, være senere gennembrudte, antagelig efter den store Ombygning i 15. Aarh.

Tidsforskellen mellem de to Skibe træder ogsaa tydeligt frem i det Indre, der langt bedre end det Ydre har bevaret sin gamle Karakter, om end Skibenes Hvælvinger er langt senere. Hele Kirken har dog alt fra første Færd været overhvælvet; endnu ses en Rest af det forsvundne Kors Hvælvinger, og i Korsfløjene er begge de oprindl. Hvælvinger i Behold. De er en Sten tykke og har Skjoldbuer, som mod Ø. og V. er tvedelte af Hensyn til Vinduesgrupperne, samt 8 kløverbladformede Ribber. Ud mod Korsskæringen har Fløjene spidsbuede, maaske oprindl. Arkader og adskilles fra dem ved svære, flerleddede Piller, som paa hver Side har været prydede med to og to Halvsøjler med Trapezkapitæler. Ogsaa de 3-3 Arkader, med hvilke Hovedskibet aabner sig mod Sideskibene, er spidsbuede, men i Arkadepillernes Konstruktion er der en karakteristisk Forskel mod N. og S. Medens de første nemlig kun har simple, firkantede Fremspring, er Sydpillerne saavel mod Sideskibene som mod Arkadeaabningerne prydede med kraftige Halvsøjler, der ud mod Arkadeaabningerne har Trapezkapitæler og mellemfaldende, fine Rundstave, der dog ikke staar og ikke alle kan have staaet i organisk Forbindelse med Hvælvingerne. Sideskibenes Gjordbuer er nu simpelt spidsbuede, men ligesom i Aabenraa har Halvsøjlerne oprindl. fortsat sig ud over den Ring, der her træder i Kapitælets Sted, og dannet en kraftig Vulst paa Gjordbuens Underside. Om Midtskibets Hvælvinger har svaret til Korsfløjenes, lader sig ikke afgøre. Derimod er det givet, at Bygningen har været et Fag længere, og at den nu kul-

lede Kirke mod V. har haft et Taarn. Fra de to vestligste Piller, af hvilke den søndre modsat de øvrige ogsaa har haft Halvsøjle ud mod Midtskibet, er der nemlig slaaet Gjordbuer over mod Sideskibene, hvilket viser, at disse tidligere maa have strakt sig længere mod V. end nu til Dags. Dette har da ogsaa været Tilfældet, thi V. for de to nuv. vestligste Kapeller har der baade mod S. og N. ligget Kapeller, som har støttet sig op mod Sideskibene. Taarnet blev ødelagt 1627 og kendes kun fra et Stik hos Braunius (1585), der viser, at det var jævnbredt med Kirken, hvorfor det rimeligvis har været planlagt som et Dobbelttaarn, om end det dengang havde et Saddeltag med Gavle i N. og S.

Frue Kirkes Indre.

I Løbet af 15. Aarh.'s 1. Halvdel blev denne meget anselige Kirke fra Overgangstiden yderligere udvidet og saa stærkt ombygget, at den navnlig i det Ydre fik et afgjort gotisk Præg. Der haves ingen hist. Efterretninger om selve Ombygningen; men at Kapitlets Medlemstal 1441 eller snarere 1456 forøgedes fra 8 til 12, tyder paa, at Arbejdet da maa have været afsluttet. Det gamle Kor blev fuldstændigt nedrevet, og i dets Sted rejstes et højt, mod Ø. tresidet afsluttet Midtskib og to lavere Sideskibe med lige Østvægge; i Forbindelse med det søndre opførtes samtidigt et Kapel. Midtskibets Mure opførtes i yngre Munkeskifte af gule og røde Tegl, lagte i meget brede Bælter. De afsluttes foroven af en meget rig Firkløverfrise af glasserede Tegl og har, svarende til den indre Inddeling i 3 Fag, smalle Pilastre, fra hvilke der mod S. er slaaet svære Sprængbuer ned til Sideskibsmurene; lignende synes at have været planlagte mod N. Korpolygonen har i Hjørnerne mægtige Stræbepiller i 4 Afsætninger, og lavere Stræbepiller findes ogsaa paa Sideskibenes Hjørner. Alle Vinduerne er spidsbuede og tredelte af muret Stavværk, der endnu har beholdt sin gamle Form paa de 3 imponerende, over 12 m høje Østvinduer, som baade i det Ydre og det Indre behersker det nye Korparti. Disse har skraat affasede Karme; rigere profilerede er de forholdsvis lave

Højkorsvinduer, som ind mod Kirkerummet ligger i Murblændinger, jævnbrede med Arkadeaabningerne og tredelte af Vinduernes forlængede Stavværk. Af Sideskibsvinduerne har et enkelt, der tilmuret ses over Cederfeld de Simonsens Kapel, Rester af en fra de øvrige noget afvigende Stavværksinddeling og ligesom de smaa, runde Glugger i Sideskibenes Halvgavle en smuk og fin Lysningsprofil. Højkoret har 3 meget højtspændte Hvælvinger, de to vestligste firribbede, den tredje, der foruden de smalle Østfag dækker Korafslutningen, 6-ribbet. Ribberne har her som overalt i Koret Pærestavprofil, og et lign. omgiver Skjoldbuerne, hvorimod Gjordbuerne har et af smaa Rund- og Kvartstave sammensat Profil. Alle disse Led fortsættes ned paa Pillerne og gentages paa Arkadebuerne ud til Sideskibene, der med spidsbuede, uprofilerede Gennembrydninger er satte i Forbindelse med Korsfløjene. Under Højkorets østlige, smalle Fag findes en af 3 Krydshvælv dannet Kælder, der synes jævngammel med Koret, og til hvilken der baade mod S. og N. er Nedgang gennem Kælderhalse med fladbuede, profilerede Døre. Bag disse løber under Korpolygonen en Gang. Det samtidig med det søndre Korsideskib opf. Kapel, der har Gavl med spidsbuede Blændinger og Stræbepiller i Hjørnerne, er paa to Stokv. (jfr. Øsby), begge dækkede af Krydshvælv svarende til Sideskibets. Andet Stokv., til hvilket der er Adgang ad en helt op til Højkirkemuren førende Vindeltrappe, aabner sig ud mod Kirken med en Spidsbue. Nederste Stokv. er senere indrettet til Gravkapel for Amtmd. C. H. v. Vieregge og Hustru.

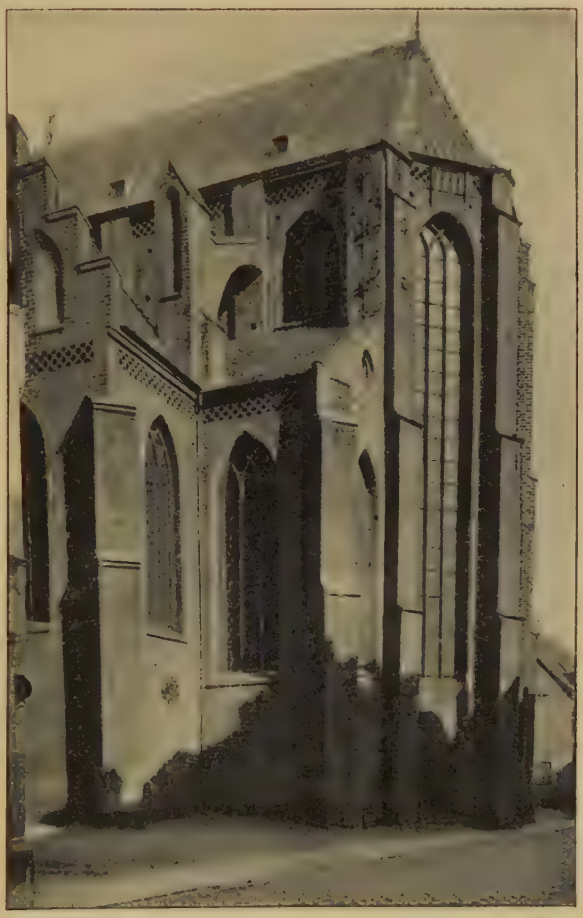

Frue Kirkes Kor.

Ombygningen har fra først af været planlagt i endnu større Omfang, end den gennemførtes, idet man, som forskellige Fortandinger og paabegyndte Mure viser, ogsaa har haft i Sinde at forhøje Korsfløjene. Dette opgaves dog, hvorimod Midt-

skibet forhøjedes med gule Sten i alm. Munkeskifte, og endnu ses der over Korsfløjene tydeligt et Skel mellem Højkorets Mure paa den ene og Midtskibets paa den anden Side, da det naturligvis blev nødvendigt at lukke det tomme Rum mellem disse to Bygningsdele. Over Korsskæringen anbragtes en Tagrytter, der alt findes paa Braunius' Stik, men i sin nuv. Skikkelse ikke er ældre end 1833. Midtskibet fik lave, stavdelte, spidsbuede Vinduer, fortsatte nedad som Blændinger, med nu tilmurede, fladbuede Aabninger til Sideskibenes Tagrum. Korsskæringens Hvælving svarer til Koret, og dette har antagelig ogsaa været Tilfældet med de 3 Hvælvinger i Hovedskibet, der f. Eks. har en lign. Stav langs Skjoldbuerne; men ligesom Sideskibenes Hvælvinger synes de ommurede efter Branden 1627, da Kirkens Overdel i det hele tog megen Skade. Midtskibets Gjordbuer er simpelt spidsbuede, og alene de Vægfremspring, i hvilke de fortsætter sig ned paa de gamle Piller, har mod S. bevaret deres Profilering.

Foruden ved denne gennemgribende Ombygning ændredes Kirkens Ydre i Middelalderens sidste Aarh. betydeligt ved, at der uden om den lagdes en Krans af Kapeller — oprindl. 5 paa hver Side —, der staar i Forbindelse med de talrige Alterstiftelser, men som det trods de ikke faa bevarede Stiftelsesbreve gennemgaaende ikke er muligt at identificere. Mellem det før omtalte Korkapel og søndre Korsarm indbyggedes et Kapel med Skraatag, hvis simple Krydshvælving maa være senere tilkommet, da den overskærer flere oprindl. Vinduer. Muligvis er dette stiftet af Heine Kræmmer, og Dobbeltkapellet maa i saa Fald være det „nye Kapel liggende næst ved og østen for Heine Kræmmers", i hvilket Kirkens Velgører Bisp Claus Wulf 1442 stiftede et til den Helligaand og Skt. Bartholomæus viet Alter. Selve Kapellet indrettedes 1784 til Gravsted for Familien Cederfeld de Simonsen. Langt anseligere er det ud for det midterste søndre Sideskibsfag liggende Kapel, der har selvstændig Gavl med 5 rundbuede Blændinger, under hvilke en Firkløverfrise, Hjørnestræbepiller og et stort femdelt Vindue, hvis Karme er de rigest profilerede i Kirken. Endnu vestligere laa et ved Branden 1627 ødelagt Kapel, af hvilket nu alene Østmuren med en Stræbepille er tilbage. Beklageligt nok, da dette baade var det af Kapellerne, hvis Historie er bedst oplyst, og tilmed det mest berømte. Det var viet til Vor Frue, omtales alt 1440 og var stiftet af Fru Eibe Limbæk; 1456 indrettedes i det Marianernes af Familien Ahlefeldt rigt doterede Stiftelse (se p. 55), hvorfor det i den flg. Tid kaldtes Ahlefeldternes Kapel. Saavel mellem disse to Kapeller som mellem det førstnævnte af dem og Korsfløjen indbyggedes der i Middelalderen to ligeledes overhvælvede Kapeller, af hvilke det østligste havde en mangeleddet, spidsbuet Dør. Det er ved den sidste Restaurering blevet stærkt ombygget og er nu Forhal, medens det vestlige 1861 blev Ligkapel. Ogsaa Nordsiden har haft et nu nedbrudt Vestkapel; bevaret er her 3 Kapeller V. for Korsfløjen, alle med forskelligt profilerede Ribber, samt et Kapel Ø. for Korset, med alm. Krydshvælving. Ved dets Opførelse maatte et af Sideskibenes Vinduer tilmures, og i Blindingen maledes et Kalkmaleri: den hl. Barbara, to Vaabenskjolde og Stifterindskriften „Durch bekostung Claes Michelsen anno dni m v^{c} xii (1512)". Det synes altsaa at være det 1533 omtalte Barbara Kapel. Ligesom de øvrige Nordkapeller, af hvilke det 2. og 3. fra V. er opført i yngre Munkeskifte og vistnok i een Støbning, er det nu samlet under eet Tag med Sideskibet og stærkt ommuret ved Restaureringen i 1880'erne. Oprindl. har alle disse Kapeller staaet aabne ud mod Kirken, der maa have virket som femskibet; men allerede i 17. Aarh. er man begyndt at anvende dem som Gravkapeller, og lidt efter lidt er de fleste blevet lukkede med en Spærremur ind mod Kirken. 1861

gennembrødes Murene mellem de 3 Nordkapeller, hvorved der dannedes en Slags Hjælpekirke. Ved Indgangen til denne findes en Sandstensportal i Bruskbarok, opstillet 1665 af Amtmd. Wulf v. Buchwald. Korhvælvingen fik vistnok samtidig med Opførelsen en ret tarvelig Dekoration med røde og graa Ribber og simpel Planteornamentik paa Kapperne, medens Kirkens eller i det mindste Korets Vægge stod røde. Paa forskellige Steder i Kirken er der dog i nyere Tid afdækket Kalkmalerier, delvis i Forbindelse med de mangfoldige Sidealtre, hvoraf der umiddelbart før Reformationen fandtes c. 20. Dette er saaledes Tilfældet med Malerierne i og ved de fladbuede Blændinger paa begge Korsideskibenes Østvægge samt i Blændingerne over Nedgangen til Kælderen under Koret. I den søndre af disse er der saaledes malet en Engel med Monstrans samt Petrus og Paulus, i den nordre en Korsfæstelsesscene og en Stifter med Bomærkevaaben, medens der i den tilsvarende Østblænding ses en kvindl. Helgen. Ogsaa de adelige Slægter, der har smykket Kirken, er blevet mindede. Over begge Arkadebuerne til Korsskæringen er der nemlig ind mod Kirken malet to nu stærkt restaurerede Skjoldefriser med 6 og 6 Vaaben, der dels tilhører holstenske Slægter som Ahlefeldt, Blome og Buchwald, dels nordslesvigske som Skram og Limbæk. Under Friserne er Væggen dekoreret med spinkelt, gotisk Bladværk.

Kirkens Hist. i de flg. Aarh. samler sig væsentlig om Branden 1627, da Bygningen led overordentlig stor Skade. Taarnet, der 1604 havde faaet et nyt Spir, blev saaledes ganske ødelagt, og antagelig har det knust Hvælvingerne, da det siges, at saa godt som alt Inventaret gik til Grunde. Skønt Kongen gentagne Gange gav Lensmanden Paalæg om at fremskynde Istandsættelsen, var man, i det mindste hvad det Ydre angaar, endnu 1635 ikke naaet videre end til at dække Vestgavlen med en Bræddevæg, og først 1650 afløstes denne af den nuv. Vestgavl, til hvilken Fr. III skænkede Byen Stenene fra det forfaldne Lysthus ved Slottet samt Kalken. Selve Gavlen, istandsat 1786, er i højeste Grad nøgtern og blottet for alle Enkeltheder. Langt værdifuldere er det foran den liggende Vaabenhus, der har svungne, sandstensafdækkede Gavle og to nu tomme Nicher, i hvilke har staaet Sandstensfigurer af Moses og David; i den afsluttende Spidsgavl er indsat en Sandstensfronton med Aarstal 1650 og derunder en Sandstensplade med Kongens kronede Navnetræk. I Modsætning til de øvrige Enkeltheder i denne ganske statelige Bygning, der fuldtud tilhører Højrenæssancen, gør Indgangsdøren med sin spidsbuede, flerledede Indfatning et helt gotisk Indtryk, saaledes at man fristes til i den at se en Rest af det gamle Taarn. I det nordl. Hjørne mellem Vestgavlen og Vaabenhuset opførtes samtidig et rundt Trappetaarn.

En Brand i 1769 synes ikke at have været af større Betydning. Langt mere skæbnesvanger blev derimod en ret betydelig Istandsættelse 1845, da man under Hetschs og J. F. Holms Ledelse gennembrød det store, runde Vindue i V., fjærnede talrige Pulpiturer og for haardt frem mod Kirkens gamle Inventar og Gravminder. Medens denne „Restaurering“ væsentlig angik det Indre, blev hele Kirken og da navnlig det Ydre restaureret 1883 og flg. Aar. Store Dele af Murene skalmuredes, de 3 gamle Gavle mod S., der en Tid havde været glatte, fik Kamtakker, og et nyt, ottekantet Sakristi i to Stokv. afløste det forfaldne ældre. Kirkens Indre blev mere eller mindre pudset og Pillerne malede som røde Sten med hvide Fuger, medens Murværket inddeltes med malede Kvaderfuger. Senere har navnlig Koret faaet en af Oetken malet Dekoration, og i Korpolygonens Vinduer er der blevet indsat nye Glasmalerier.

Inventaret har lidt meget baade ved Brande og Istandsættelsen 1845. Kun lidt

er levnet fra Middelalderen, og selv fra Renæssancetiden er meget gaaet tabt (saaledes borttoges 1845 en stor, af Amtsskriver Claus Knudsen 1641 skænket Altertavle, hvoraf kun Midtbilledet og to udmærkede Brystbilleder af Giveren og Hustru i bruskbarokke Rammer er bevarede, ligesom den katolske Alterbordsplade, en stor Kalksten med Vielseskors, lagdes som Gulvsten i Vestdøren). Paa Alteret staar nu kun et moderne Krucifiks; to Sølvalterkander er fra 1671 og 1681. Det interessanteste Fortidsminde er Malmfonten, ifl. Minuskelindskr. forfærdiget 1485 for Kannik, Bygningsleder Ditlev Vulfs Gods af Peter Hansen, Klokkestøber i Flensborg. Kummen hviler paa 4 Evangelistskikkelser med Dyrehoveder og har Relieffer (Apostle, Christi Daab, Korsfæstelse og Genkomst samt Marias Himmelkroning); over Fonten en Træhimmel i Renæssancestil med barokbruskede Enkeltheder, skænket af Hans Bertram (c. 1625-30). Prædikestolen, fra 1636, er et anseligt Snedkerarbejde i Senrenæssance med vild Bruskornamentik; paa Hjørnerne Søjlepar med korint. Kapitæler og i Nicherne og Opgangens Felter Apostle; den med Engle, en Krucifiksgruppe og den opstandne Frelser smykkede Himmel bærer Lensmanden Georg v. Ahlefeldts og Margr. Blomes Navne; Stolen er som andet Inventar malet og forgyldt under Amtm. Gyldencrone, † 1753. Højkoret begrænses af et Panelværk med drejede Balustre, c. 1630. Det statelige, i Enkeltheder ret plumpt barokke Orgelhus i Skibets Vestende over et Pulpitur fra 1653, med Portrætmalerier af Mester A S, er stafferet 1652. Et Par Lysekroner, den ene fra 1655; et stort Trækrucifiks fra 1642 (jfr. Marm. Dan. III p. 24) og nogle Malerier, hvoribl. Altertavlen i Nordkapellet, Ecce homo, efter Rembrandt, skænket 1662 af Kontrafejer Benedikt Møller fra Husum. Paa Væggen en statelig Række barokke Epitafier. Ældst er to Ligsten i Sandstensrammer, fra 1650 over Hans Bertram (Dødsaar ej udfyldt) og Hustru Maria, 1653 indfattet i en Ramme med hans 2.

Døbefonten.

Hustrus Vaaben, og fra 1661 over Købmd. Chr. Lübcke, † 1664, og Hustru Kirstina, † 1659. Dernæst et Sandstensepitaf (med Opstandelsesmaleri) over Drabant Wilh. Kierulff, † 1664, og Hustru Dorothea Waltersdorph, og et lign. fra 1665 (med Dommedagsmaleri) over Raadmd. Just Lauenstein (Dødsaar ej udf.) med Hustruer. Derefter i Tidsfølge: over Dr. Gotfr. Wanding, † 1667, opsat af Hustru Regine Schönbachin, med et godt Portræt af ham i en Sandstensramme, som ifl. Indskr. tillige minder om Husfoged Jürgen Hansen og Hustru Catharina Schröderin, begge † 1681, samt 1. Hustru og Datter, opsat efter disses Død 1658-59 og efter hans 2. Ægteskab med Maria Eichel; over Vinhandler Oluf Schumacher, † 1649, og Hustru Barbara, opsat 1671 af Sønnen Borgm., Postmester og Tolder Gotfr. S., † 1675, og Hustru Salome, † 1680, med vilter Bruskbarokramme, hvori bl. a. to Portræter; Stentavle med lat. Indskr. og to Portræter over Provst Bonaventura Rehfeldt, † 1674, og Magdalene Wolpherstorp; ovalt Gravlæggelsesmaleri i bruskbarok Træramme, opsat 1686 over Borgm. Lorentz Knudtzen og Hustru Bodel af Raadmd. Johs. Petersen og Hustru Ancken; over Raadmd. og Farver Hinrich Bahnsen, † 1688, og Hustru Magdalene, † 1711, med Portræt opsat mellem de to Dødsaar; over Sognepræst Petrus Dreierus (Søn af Billedsnider Hans Dreier) og Arkidiakon Paulus Sassius, † 1700, og deres Hustru Margr. Schmidia; over Kirke- og Hospitalsforstander Peter Jacobsen Brochmann, † 1739, sat af Hustruen Mette, † 1750, (den med Baandakantus smykkede Træramme indfatter foruden to Portræter et Riffelmaleri, Korsfæstelsen og Opstandelsen); udateret Barokepitaf af Træ med Dommedagsmaleri og nymalet Indskr. over en Raadmd. Müller, f. 1632, og Hustru Magdalene, f. 1637. — Gravfaner og mange Ligsten er fjærnede fra Kirken. Bevarede er to Gravkældere i Korkrypten, begge med jærnbeslaaede Egetræsdøre og Ligkister (Revenfeldt'er, Bruun'er, Margr. Rantzau), der for en Del synes at stamme fra andre Kapeller, hvoraf D. Atl. nævner det Revenfeldtske og det Buchwaldske. Paa Korets Sydside er et Kapel med Portal af sort og hvidt Marmor, lat. Indskr. og Smedejærnsgitter, hvor Geheimerd., Amtmd. C. H. v. Vieregge, † 1740, og Baronesse C. E. de Königstein, † 1758, hviler i Marmorkister, og ved Siden det Cederfeld de Simonsenske, ovfr. nævnte Kapel, over hvis Dør 1784 er opsat en Sten til Erindring om, at Begravelsen aldrig maatte afhændes fra Stamgodset (Erholm). — Fire Genforeningsklokker (Arkt. Jacob Bang). Af to Klokker fra 1736 er den ene skænket til Visby, den anden til Vojens Kirke. (Sønderj. Kirkeklokker 1925).

Ved Kirken er ansat en dansk og en tysk Præst; der holdes hver Søndag Gudstjeneste paa begge Sprog. Kirkens Formue udgør 26,539 Kr. og nogle Jordarealer.

Litt.: P. Lorentzen, Die Marienkirche in Hadersleben, i Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. XX. Se ogsaa S. Abildgaards Optegn. om Kirkens Inventar, i Sønderj. Aarb. 1906, og om Marianerkapellet W. Jensen, i ovenn. Zeitschr. XL. Et længe planlagt, større, tysk Arbejde af W. Güttel vil først udkomme i Løbet af 1926 og har saaledes ikke kunnet benyttes.

Christiansfeld.

C. 1773.

Flækken og Brødremenighedsbyen Christiansfeld ligger som en Enklave i Tyrstrup Sogn under 55° 21′ 20″ n. Br. og 3° 5′ 40″ v. L. for Kbh. — 9° 29′ ø. L. for Grw. — (beregnet for Kirken) omtr. midt i det gamle Tyrstrup Hrd. paa fladt Terræn i en smuk, bakket og frugtbar Egn ved Taps Aa og den 1853-55 anlagte Hovedlandevej fra Haderslev til Kolding, henved 12 km N. f. Haderslev og 15 km S. f. Kolding, c. 25 m over Havet. Dens største Udstrækning fra N. til S. er c. 550, fra V. til Ø. ligeledes c. 550 m. Byen bestaar af to med Lindetræer beplantede Hovedgader, Nørre- og Storegade, der gaar i Retningen V.-Ø. og forbindes ved Hovedlandevejen (Kongensgade), nogle mindre Stræder og det træbeplantede Torv, Kirkepladsen, det gamle Anlægs egentlige Centrum. De lige Gader, der skærer hinanden i rette Vinkler, vidner om, at Byen er bleven anlagt paa en Gang, og de simple, retlinede Bygninger og den store Orden og Renlighed præger den som den pietistiske By, den er eller i alt Fald tidl. har været. Til de fleste Huse hører Baghaver. Den ovennævnte Hovedlandevej skæres midt i Byen af Landevejen fra Aller til Stepping, som gaar gennem Storegade. I den senere Tid er der uden for Flækkens Grund i Tyrstrup S. opstaaet en ret stor, købstadmæssig Bebyggelse, der i nogen Grad har forstyrret det gamle Helhedspræg, se p. 79.

Flækken har 10 Gader og Stræder og 1 Torv eller Plads. Dens Grund er 19 ha, og der var 1923 83 Huse, hvoraf de 36 ejedes af Brødremenigheden Christiansfeld og det samlede Brødre-Unitet, og 12 af Menighedens Medlemmer, medens 35 var paa andre Hænder. Flækkens besaaede Areal er betydningsløst. De 19 ha Bygrund optages af Byggegrund og Gaardsplads (9 ha), Veje (4 ha) og Haver (6 ha). Antal Frugttræer 1913: 1442 (1900: 1258).

Bygningernes samlede Brandforsikringssum udgjorde 1/1 1924 (1000 Kr.) 2819, Vurderingssummen ved Vurd. til Ejendomsskyld (1924) 2118, Jordværdien 416. Af de 2118 Ejdsk. falder 1150 paa Brødremenighedens Ejendomme.

Efter Generalstabens Revision 1924.

Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken eller **Menighedssalen,** ved Kirkepladsen mellem de to Hovedgader

med Gavlene ud til hver Gade, er opf. 1776, indv. $^{13}/_{8}$ 1777 (Bygmester: Joh. Gottfr. Arndt fra Niesky i Schlesien, der var Menighedens Bygningsinspektør). Det er en enkel Bygning af gule Mursten, hvis Hovedfløj ud til Pladsen har to ganske korte Sidefløje, opf. 1795-96; Façaden er muret i Kvaderstriber, over det store Tegltag er der en Tagrytter (fornyet 1894). Kirkesalen (fuldf. 1797), der har Plads til 1800 siddende, ialt 3000 Pers., er ganske enkel med fladt Stukloft, hvidkalkede Vægge og perlemalet Træværk. Der er hverken Altertavle eller Prædikestol, men midt paa vestre Langvæg en Forhøjning med tæppedækket Bord og Stol for Præsten (Liturgus) samt derover i Vinduet Thorvaldsens Christus; over det ene af Pulpiturerne i Salens Ende staar Orgelet under Pulpiturerne er der et mindre Forrum i den ene Ende og i den anden et Forsamlingsværelse, hvor Alterkalke, Talarer og det Teservice, som bruges ved Kærlighedsmaaltiderne (Liebesmahl), opbevares; ovenover er et meget værdifuldt Arkiv og Biblioteket.

Kirken.

Ved Kirken, der ejes af Menigheden, var tidligere ansat en dansk og en tysk Præst, men fra 1922 er de to Embeder forenede. Søndagsgudstjenesterne er skiftevis danske og tyske, de daglige Andagtsmøder, „Ugedagsforsamlingerne", overvejende tyske.

Brødremenigheden i Christiansfeld er en Del af den samlede Brødrekirke, der findes spredt over hele Jorden. Den øverste gejstlige Myndighed for Brødremenigheden paa det evropæiske Fastland er i Herrnhut. Menighedens Præster kaldes af Ledelsen i Herrnhut og lønnes af den fælles Kirkekasse. Menigheden bestyres af et Ældsteraad (Menighedsraad). De enkelte Medlemmer betaler deres Kirkeskat til Menighedens Kasse. Menigheden som saadan betaler sit Bidrag til hele Kirkens Kasse (Unitetsbidrag), som bestrider Forvaltningsudgifterne, Præsteløn, Pension osv. Foruden Medlemmernes Bidrag har Menigheden en Del Indtægter af sine Grundejendomme.

Kirkegaarden („Gudsageren"), mod NØ. i Byen for Enden af en smuk Lindealle, er c. 1,5 ha og anl. paa „Kaalgaardsagrene" i Decbr. 1773, indv. 1774 og udv. 1881. Indgangen er en Træportal (Søjlebygn. i nyklassisk Stil). Kirkegaarden gør et meget ejendommeligt og stemningsfuldt Indtryk. Paa begge Sider af de hinanden i en ret Vinkel skærende, af Linde bestaaende Alleer, ligger delvis paa den bare Jord lange Rækker af lige store og ens udstyrede Ligsten; den eneste Undtagelse danner en dansk Krigergrav med Støbejærnsmonument over 38 Soldater, faldne i Slaget ved Kolding $^{23}/_{4}$ 1849, og en 1922 rejst Mindesten af Granit over de 8 „Brødre", der faldt i Verdenskrigen. Der er hverken Blomster eller anden Udsmykning; Kvinderne („Søstrene") jordes Ø., Mændene („Brødrene") V. for Alleen, og inden for de to Køn er der atter Grupper for ugifte (ledige) Brødre

og Søstre, for Ægtefolk og for Enkefolk; Familiegravsteder findes ikke, og Gravstederne sløjfes aldrig; Stenenes Indsk. vender alle mod Solopgang, og hver Sten er forsynet med den afdødes Menighedsnummer. For Enden af Midtalleen en lille Træpavillon i nyklassisk Stil.

Nøje knyttet til hele det ejendommelige Menighedsliv er de tre saakaldte „Korhuse": **Brødrehuset** (Hjørnet af Storegade og Kongensgade, opf. 1774, udv. 1777 og 1793), **Søstrehuset** (opf. 1776, udv. 1784 og 1799) og **Enkehuset** (opf. 1779), begge i Nørregade. De tre Huse havde hver sin Korsal, hvor der daglig afholdtes Morgen- og Aftenandagt; under Verdenskrigen molesteredes de slemt ved Indkvartering, og kun Søstrehusets er istandsat. Ogsaa her er alt hvidt som i Kirken, og Udstyret er holdt i en enkel, men stemningsfuld Louis XVI Stil. I Brødre- og

Kirkegaarden.

Søstrehuset boede først og fremmest de talrige, ugifte Arbejdere, der var knyttet til Menighedens forskellige, industrielle Anlæg, der dreves til Fordel for de enkelte Huse og delvis var installerede i dem. De økonomiske Forhold styredes af en Forstander, men tillige havde hvert Hus en aandelig „Plejer" eller „Plejerske". I Brødrehuset holdtes Aftenskole, hvor de unge foruden i de alm. Skolefag uddannedes til Missionsvirksomhed. Nu anvendes de enkelte Huse nærmest som en Slags Pensionater. Til de 3 Huse slutter sig **„Fremmedhuset"**, nu **Brødremenighedens Hotel,** paa Hj. af Kongensgade og Lindegade (opf. 1773, udv. 1778 og 1854). Paa Væggene i dets to Sale Stik og Billeder, der har tilhørt Menighedens Velgørerinde, Kammerherreinde Holstein, Favervraagd.

Flækken har intet **Raadhus.** Kommunekontoret er indrettet i en Ejendom i Storegade.

En egentlig Kommuneskole findes ikke, men alle skolepligtige Børn besøger **den private Realskole.** Denne oprettedes i 1920 som en Fortsættelse af Brødremenighedens gamle Skole. Skolen ejes af Bestyreren, men har til Huse i den gamle „Drengeanstalt". I Skolen, der er fælles for Drenge og Piger, undervises

f. T. 135 Elever, fordelt paa 8 Klasser. Undervisningssproget er dansk. Dimissionsret fra 1923. — De af Menigheden drevne Kostskoler „Drengeanstalten" og „Pigeanstalten", der begge oprettedes 1775 og fik selvstændige Bygninger 1788 og 1784, nedlagdes som saadanne 1891. De besøgtes tidligere stærkt af Elever andetstedsfra.

Teknisk Skole, Kongensgade, (opr. 1923), en 2 Stokv. høj Bygning med stor Gavlkvist af gule Stene, opf. i Tilknytning til Flækkens gamle Stil 1922-23 paa Bekostning af Haandværkerforeningen efter Tegn. af Bygm. Andersen. Skolen har 1925 54 Elever samt 13 i en særlig Handelsklasse.

Museet. Planen om Oprettelse af et Museum i Chrf. blev fattet i 1901; men først $^{26}/_{3}$ 1902 stiftedes til Fremme af Sagen et Museumsselskab. Samlingerne havde oprindl. deres Plads i et Værelse over Kirkesalen; men snart efter opførte Brødremenigheden den nuvær. Museumsbygning, i 3 Stokv. med Mansardtag; paa Façaden ses Grev Zinzendorfs Vaaben. I Stueetagen fik Brandvæsenet Lokale, 2. Sal indrettedes til Fortsættelsesskole, og Museet fik 1. Sal; her indviedes det den $^{8}/_{11}$ 1908. Senere har Museet ogsaa taget 2. Sal i Brug. Det er hovedsagelig en etnografisk Samling, hvis Indhold især er tilvejebragt af Brødremenighedens Missionærer i Udlandet (adskillige Sager saaledes fra Grønland, Labrador, Alaska, Øst- og Sydafrika, Kina, Japan etc.). Tillige findes en Del Sager af lokal- og kulturhistorisk Interesse, deribl. Sager fra Favervraagd., Minder om danske Kongers Besøg i Christiansfeld, karakteristiske, udskaarne Kageforme fra Chrf. etc. — Bygningen og Museet ejes af Brødremenigheden.

Brødrehuset.

Folkebiblioteket, Nørregade, der er Oplandsbibliotek for Byen og omliggende Sogne, er opr. 1921 og tæller c. 3000 Bind. Læsestue forefindes.

Et 1902 anlagt Acetylen-Gasværk blev nedlagt, da Byen 1922 blev sat i Forbindelse med Højspændingsværket i Haderslev. — **Vandværket** i Skoven Kohave NV. for Byen er anl. 1794, moderniseret 1899. Vandet ledes ind i Ejendommene ved naturligt Tryk. — **Brandstationen** findes i den ovenfor omtalte Museumsbygning. — **Arresthuset** ved Kirkepladsen tilhører Brødremenigheden.

Jærnbanestationen, der er Endestation paa Amtsbanestrækningen Haderslev-Chrf., er opf. 1898 midt i Brødrehusets Have af røde Sten i en stærkt tyskpræget Stil, der staar i skærende Modsætning til den smukke, gamle Bebyggelse. **Posthuset** har Lokale i en Postvæsenet tilhørende Bygning i Storegade. Ogsaa **Telegrafstationen** i Kirkegaardsalle ejes af Staten. Intet Toldkammer.

Af Foreninger kan nævnes: *„Nordslesvigsk Missionsforening"* (st. 1843),

Borgerforeningen (st. 1920), *Handelsforeningen* (st. 1921) og *Haandværkerforeningen* (st. 1896).

Noget SV. for Byen ligger Skoven *Smedeholm*, c. 44 ha, med smukke Spaseregange, og det lille Anlæg *Christinero*, c. 2,5 ha, med Springvand og Lysthuse samt Mindesmærke og Kapel med Kmhrinde Christine Frederikke v. Holsteins Grav († 1812), der skænkede Menigheden Favervraagd. og hele sin Formue til velgørende Formaal, bl. a. til *Christine Frederikke Stiftelsen* i Tyrstrup (se p. 79). Skoven og Anlæget ejes af Brødremenigheden.

Gamle Huse. Byens ældste Hus, ved Kirkepladsens sydøstl. Hjørne, har paa Façaden en Stenplade til Minde om Grundstensnedlæggelsen 1/4 1773; det tjente Menigheden som første Forsamlingslokale. Det er som mange af de andre gamle Bygninger opf. af gule Mursten i enkel Senbarokstil med flade Murpilastre. Af andre Bygninger fremhæves, foruden de alt nævnte, *Præstegaarden* i Storegade og *Sprøjtehuset* paa Kirkepladsen (opf. 1778) med en stor, smedet Lygtearm over Døren, den sidste af Byens gamle smukke Lygter, der sidder paa sin opr. Plads.

Præstegaarden.

Indbyggertallet var 1/2 1921 593 (1860: 681, 1871: 684, 1885: 579, 1900: 572, 1911: 640).

Markeder. I Christiansfeld holdes Markeder i April, Maj og Oktbr. (2 Gange), alle med Heste og Kreaturer.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: Fabrikken „Alkalit", der producerer Glycerin, indrettet i Brødremenighedens gamle Sæbesyderi. De af Menigheden drevne Fabriksvirksomheder er nu nedlagte. Som Hjemsted for det 1783 paabegyndte Honningkagebageri har Byen derimod endnu bevaret sit Ry. En af de 5 Andelshavere i Sønderjyllands Højspændingsværk (se under Aabenraa Købstad), „Tyrstrup Herred og Omegns Elektricitetsforsyning", st. 23/9 1919, har Sæde i Christiansfeld. Tilslutningen til dette Selskab var (ifl. „Heimdal" af 22/5 1925) 1/5 1925: 42 Transformatorstat., 1224 Forbrugere, 18,100 Lampesteder, 650 Motorer, 4700 HK. Tyrstrup Sogns Andelsmejeri i Lindegade, der oprettedes 1887 med c. 1200 Køer og ombyggedes 1912; 1914: 1195 Køer, 1925: 1198. I samme Bygn. Kbmdshdl.

I Christiansfeld udgives ingen egentlige Aviser. Derimod udkommer her siden 1844 „Brødremenighedens Missionsblad".

Kreaturholdet var 15/7 1924: 10 Heste, 77 Stk. Hornkv. (deraf 19 Køer), 2 Geder, 24 Svin (1913: 98) og 1500 Høns.

Byens Øvrighed bestaar af en folkevalgt Borgmester. Byraadet tæller 7 Medlemmer indbefattet Borgmesteren. — Om den særlige Styrelse for Menigheden se p. 69.

Finansielle Forhold. Indtægter $19^{23}/_{24}$ (i 1000 Kr.): 54, deraf Ejendomsskatter 11, personlige Skatter, Formue- og Lejlighedsskat 35, Nettoindtægt af kommunale Anlæg 3; Udgifter 53, deraf Byens Styrelse 7, offtl. Underst. 10, Skolevæs. 9, Rets- og Politivæs. 1, Gader, Veje og Kloakker 12, Renter af Gæld 2, Bidrag til Amtskom. 15. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1924: 33, Gæld 25. Skatteproc. udgjorde $19^{23}/_{24}$ 6, Ligningsproc. 6,3.

Kommunens faste Ejendomme: Vandværket.

Som Ordenspoliti har Byen 1 Betjent.

Brandkorpset „frivilligt Brandværn", stiftet 1884, bestaar af 25 Mand.

Pengeinstitutter: I *Sparekassen for Christiansfeld og Omegn* (opr. 1872) var $^{31}/_{3}$ 1924 Indsk. 1,447,638, Reserver 165,092 Kr. Endv. Agentur for *Haderslev Bank* og Kontor for *Københavns Handelsbanks Filial,* Haderslev.

De af Christiansfelds Indbyggere, der ikke er Medlemmer af Brødremenigheden, hører til Tyrstrup Sognemenighed. Flækken hører til Haderslev Amtstuedistr., Hadersl. Lægekr. og har 1 Apotek (reelt Privilegium), der ejes af Brødremenigheden og oprettedes 1783. Den hører m. H. t. Folketingsvalg til den sønderjyske Amtskreds' 1. Opstillingskr., til Hadersl. Amtsraadskr.' 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Amtets 1. Forligskr. (i Hadersl.) og 7. Udskrivningskr.' 128. Lægd, samt er Sessionssted for Lægderne 128-132 og 134.

Ved Postvæsenet er ansat 1 Postmester og 1 Assistent, ved Telegraf- og Telefonvæsenet 1 Bestyrer, 1 Montør og 1 Assistent.

Jærnbaner. Om Amtsbanestrækningen Haderslev-Christiansfeld se Haderslev. Med en Middelindtægt af Person- og Godsfærdselen af 18,670 Kr. ($19^{23}/_{24}$) staar Flækken som Nr. 15 af samtlige Amtsbanestationer.

Historie. Brødremenighedsbyen („Gemeindeort") Christiansfeld blev anlagt som en Koloni af det af Grev Zinzendorf stiftede Trossamfund „De mähriske Brødre" eller „Herrnhuterne", opkaldte efter Hovedsædet Herrnhut i Ober-Lausitz i Sachsen. Det er et Kærlighedssamfund, der lægger særlig Vægt paa et inderligt Kirkeliv med streng Disciplin og Kirketugt, men forøvrigt bekender sig til den augsborgske Konfession. Menigheden er inddelt i Kor efter Køn og Alder; Kirketugten udøves af Præsten og Ældsteraadet, der kan udelukke fra Nadveren m. m. og helt udstøde af Menigheden, og Præsten kan hindre Giftermaal; Spil og Dans er forbudt; der lægges særlig Vind paa Flid, Orden og Nøjsomhed.

Allerede under Christian VI opnaaede Brødrene Tilladelse til at anlægge en Koloni, Pilgerruh, ved Oldesloe i Holsten, men da Zinzendorf faldt i Unaade, maatte den allerede opgives 1741. Brødrene bevarede dog vedblivende en livlig Forbindelse med Hertugdømmerne, og navnlig blev det kun en Milsvej fra Christiansfeld beliggende Stepping fra 1745 et Centrum for deres Virksomhed, hvor man i det smaa indrettede sig ganske paa herrnhutisk Vis med særlige „Kor", daglige Andagtsøvelser o. l. Dette blev næppe uden Betydning for Valget af Stedet for den nye Koloni, da Vinden, som hidtil havde været dem imod, begyndte at vende sig. Koloniens Anlæg skyldes Struensees Broder, Christian August Struensee, der som ledende Finansembedsmand var interesseret for den til Menighedslivet knyttede Fabriksvirksomhed. Paa sin Udenlandsrejse havde Christian VII besøgt deres Koloni Zeist i Holland, og da Struensee 1771 foreslog Kongen at indlede Forhandlinger med dem, vandt han straks dennes Tilslutning. Allerede i Efteraaret s. A. købte Herrnhuterne ved Auktionen over Krongodserne den c. 94 ha store Gaard Tyrstrupgd. for 1070 Rdl., og $^{10}/_{12}$ 1771 underskrev Kongen Koncessionen for det Menighedssted, de agtede at anlægge paa Gaardens Jorder. Koncessionen gav den nye By betydelige Privilegier. Først og fremmest sikredes der naturligvis Menigheden fuld Frihed i kirkelig Henseende, idet den „ganske befriedes for de med Tyrstrup Præsteembede forbundne Anliggender" og i Kirke- og Skolesager ikke skulde staa under nogen anden gejstlig Inspektion og Jurisdiktion end dens egne Biskoppers og umiddelbart under det kgl. Kabinetsministerium. Men endvidere fritoges den for Indkvartering og Mili-

tærtjeneste, blev fri for Arveafgift og alle personlige Skatter (Kopskat undt.) i 10 Aar, ligesom den fik Pengehjælp til alle Bygninger, som opførtes i de første 10 Aar, og fritoges for at betale Told i samme Tidsrum. Endelig fik den Ret til at drive Apotek, Gæstgiveri samt Industri, Handel og andet Erhverv. De verdslige Forretninger henlagdes under en særlig juridisk Embedsmand, Officialen, der udnævntes af Kongen efter Brødrenes Indstilling. Paa Grund af Struensees Fald trak Anlægget noget i Langdrag, men 1/4 1773 lagdes under Salmesang Grundstenen til det første Hus; i de følgende Aar byggedes de forskellige „Huse" (jfr. p. 70), og 1780 var Byen saavidt færdig, at den kunde organiseres som selvstændig Menighed med Ældste-Konference, Opsyns-Kollegium og Menighedsraad. Den talte da 329 Medl. og havde 25 Huse.

Kolonien, der begunstigedes meget af de danske Konger, som ofte aflagde den Besøg og boede paa Gæstgivergaarden, arbejdede sig ved sin Flid og Dygtighed snart op til en ret betydelig, økonomisk Stilling og blev en farlig Konkurrent baade for Kolding og

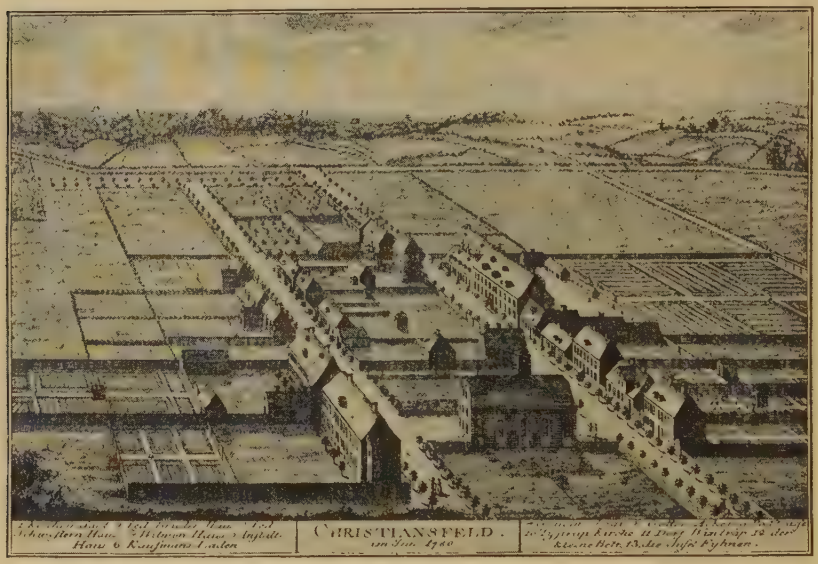

Christiansfeld. Efter Stik af Haas.

Haderslev. Navnlig blomstrede der en ikke ringe Industri, saaledes i Bomuld, under Fastlandsspærringen, og Ølbryggeri, ligesom dens Kagebageri, der senere gik over til den nu kendte Tilberedning af Honningkager, stod i stort Ry; tillige dreves der Sæbesyderi og Stivelsefabrikation, Savskæreri, Tobaksfabrikation m. m., samt en allerede ved 1780 af Schweizeren Abrah. Goll grundlagt Fajancefabrikation, navnlig Tilvirkning af brunlig glasserede, marmorerede Kakler. Dens egentlige Glansperiode falder i Beg. af 19. Aarh. Antallet af Huse forøgedes i Aarene 1781-1806 med 30 (i Resten af Aarh. kom kun 14 til), og Menigheden var vokset til godt 700 Medlemmer; det højeste Tal (756) naaedes 1806. I Løbet af Aarhundredet sank dette dog gradvis (1820: 580, 1840: 483, 1860: 427, 1880: 395, 1900: 320, 1918: 318, 1920: 301, 1925: 295), og erstattedes kun delvis ved Tilflytning af Ikke-Medlemmer, saaledes at Folketallet stadigt var synkende. Den nye Grænse, der blev trukket 3 Km. N. for Byen, berøvede den en Del af dens Opland, og den tidligere saa blomstrende Fællesindustri sygnede efterhaanden hen og er nu ganske ophørt. Men dens Befolkning har stadig bevaret sit Ry for Dygtighed, Orden og Nøjsomhed, og mange gamle Missionærer fra fjærne Egne søger herhen for at ende deres Dage i Fred og Hygge.

Af Forandringer i den tyske Tid kan mærkes, at Kolonien i kommunal Henseende ophøjedes til Flække i 1872, og at Menighedens Styrelse 1895 omorganiseredes, saaledes at Opsyns-Kollegiet og Ældste-Konferencen erstattedes af et Menighedsraad.

I religiøs Hens. fik Christiansfeld fra Beg. af 19. Aarh. en stor Indflydelse paa det

pietistiske Liv baade i Danmark og Norge, ikke mindst ved sin Opdragelsesanstalt, der søgtes af mange fra nær og fjærn og mest af Børn udefra (Camilla Collett fra 1827; Digteren Snoilskys Fader). Det var dog især i Slesvig, at den i mange Henseender prægede det religiøse Liv, ligesom den spillede en Rolle i Fortyskningsarbejdet. Selv om Menigheden stadig var yderst loyal over for de danske Konger, krutteredes den dog næsten helt fra Tyskland; først 1830 ansattes en dansk Præst. Ganske naturligt maatte Byen derfor virke som et lille, tysk Centrum. Allerede før Genforeningen var dette dog ved at ændres. Ligesom Byens Betydning i religiøs Henseende havde tabt sig, var den i national Henseende paa Gr. af Tilflytning ved at skifte Karakter. Medens der i 1890 kun afgaves 21 danske mod 54 tyske Stemmer, var Tallene i 1912 44 mod 52. Og ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 viste det sig, at Byens tyske Elementer var fuldstændig indkapslede; mod 247 danske stod nemlig kun 124 tyske (tilrejsende fra Danmark 30, fra Tyskland 50). Ved Folketingsvalget 1920 stemte 199 d., 39 t., 2 socialdem.; ved Valget i 1924 232 d., 25 t., 23 soc.

Af Begivenheder knyttede til Christiansfeld kan nævnes, at Byen i Januar 1814 var besat af Tettenborns Kosakker som det nordligste Sted, hvortil de allierede Tropper naaede, samt at $^{18}/_{7}$ 1864 afsluttedes paa Brødremenighedens Hotel den Konvention, der gjorde Ende paa Krigsbegivenhederne.

Af kendte Mænd var Niels Johs. Holm (1778-1845), religiøs Forfatter („Hvor salig er den lille Flok"), fra 1834 til sin Død Eftermiddagspræst i Chrf.

Litt.: Jubelfeier des hundertjährigen Bestehens der Gemeinde Christiansfeld. Herrnhut 1873. — Brodersen, Fra gamle Dage, det kirkl. Livs Vækkelse og Vækst i Nordslesv. fra Beg. af Brødremenighedens Mission til Midten af 19. Aarh., særlig p. 113 flg. Kbh. 1913. — P. Eliassen, Kristiansfeld, Hist. Fremstilling, Kolding 1919. — Holger Hansen, Christiansfelds Anlæggelse, i Saml. t. j. Hist. 4. R. IV p. 1 flg. — Fr. Schrøder, Christiansfelds Grundlæggelse, i Sønderj. Aarb. 1923 p. 6 flg. — F. C. Høy, Christiansfeld 1773-1923, Chrf. 1923. — P. S. Nyeborg, En fynsk Bondes Besøg i Chrf. 1798, i Kirkehist. Saml. 4. R. I p. 401 flg. — M. Wettern, Die Gasth. der Brüdergemeinde in Schlesw.-Holstein, i Schrift. d. Verein f. schl.-holst. Kirchengesch. 2. R. IV. 1908.

Sønder-Tyrstrup Herred.

Sognene: *Aller, Tyrstrup, Hjerndrup, Fjelstrup* (overv.), *Bjerning* (væsentl.), *Stepping* (overv.), *Frørup*.

18. Aarh.

S.-Tyrstrup Hrd. omfatter den nordøstlige Del af Amtet og dannede til 1864 en Enhed med N.-Tyrstrup Hrd., som nordpaa gik til Kolding Fjord. Det begrænses østlig af Lille-Bælt, fra Hejlsminde Nor til Avne Vig, mod N. af N.-Tyrstrup Hrd., mod V. af Gram Hrd. og mod S. af Haderslev Hrd. Den største Udstrækning fra V. til Ø. er, naar Højrup By medregnes (der ligger i Stepping Sogn, som behandles her, men oprindl. har hørt til Gram Hrd.), 24 km, fra N. til S. 9 km. Overfladen er i de østlige Sogne jævnt bølgeformet Bundmoræneland med Klintekyst ud mod Bæltet og uden særlig fremtrædende Højder, men hæver sig i den vestlige Del (Sognene Frørup, Stepping og Hjerndrup) og danner særlig S. for Anderup en Højflade, der i Højbjærg naar 97 m, det højeste Punkt i det gamle Nordslesvig næst efter Skamlingsbanke og jævnhøjt med Knivsbjærg. Jorderne er for Størstedelen lerede, men aftager i Frugtbarhed mod V., hvor Stepping Sogn er det lavest boniterede i det egentlige Østeramt. Af Vandløb er der Aller Aa (Tilløb Taps Aa), der munder ud i Hejlsminde Nor, og Nørre

Aa eller Gram Aa, der udspringer i den store Eng mellem Simmersted og Bjerndrup Sogn og er en af Ribe Aas Hovedarme. Sydgrænsen dannes af Sillerupbæk. Sillerup By i Fjelstrup Sogn og Errested i Bjerning Sogn ligger S. for denne og hører egentlig til Haderslev Hrd., men behandles her sammen med Sognenes Hoveddele. Skove findes over hele Omraadet; særlig danner de en Bræmme langs Kysten. Ligesom i Haderslev Hrd. kan man se, at de tidligere helt har indesluttet de enkelte Sogne eller Landsbyer. Det samlede Areal udgør 16,417 ha (c. 164 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 139,063 Thlr.; af Arealet var i 1920 de 14,100 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg 1/1 1924 29,504 Kr., heraf Jordværdi 17,917 Kr. Folketallet var 1921: 5990, 1910: 5836, 1860: 6534. I Herredet ligger Flækken Christiansfeld, der ikke er medregnet i ovennævnte Tal. I gejstlig Henseende udgør Herredet med det øvrige Østeramt Haderslev Provsti.

I Vald. II's Jrdb. hedder Herredet *Thyurstrophæreth.*

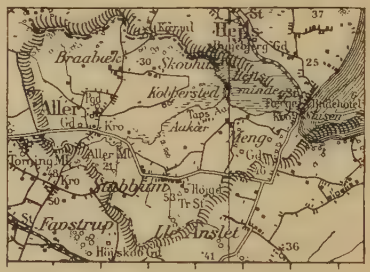

Aller Sogn omgives af Fjelstrup og Tyrstrup Sogne samt Vejstrup og Hejls Sogne i Vejle Amt og af Hejlsminde Nor (c. 200 ha) og Lille-Bælt. I kirkelig Henseende hører ogsaa 325 ha (spredte) af Anslet til Sognet. Kirken, nordvestlig, 13 km NNØ. f. Haderslev og 15 km SSØ. f. Kolding. Sognet hører den østlige Bundmoræne til, er lavest om Kærmølle Aa, der danner Grænsen mod Vejle Amt, og om Aller Aa, der flyder midt gennem det, men højner sig N. f. Aaen til 37 m og S. f. Aaen i Over-Stenbjærg S. f. Stubbum til 52 m. Herfra er en herlig Udsigt over det rige, blide Land; imod N. ses Skamlingsbanken, mod Ø. Fyn. Mod Hejlsminde Nor falder Landet stejlt af og fures af skovklædte Bækkløfter. Ogsaa Aaerne har i Tider med langt større Vandføring skaaret sig dybt ned. Klinten Gravenshoved springer frem i 20 m Højde. Sognet har svær, lerbl. Muld med Lerunderlag, til Stubbum dog en Del lette Sandjorder, 1-4. Kl., 2-3. hyppigst. Braabæk har slet ikke Eng, Aller mindre Toftenge, Kobbersted, Skovhus og Meng en Del temmelig gode Syltenge ved Noret og ligesom Stubbum en Del mindre gode Kærenge i Lavningerne. Spredtliggende Bønderskove af Bøg. Den gamle Landevej Haderslev-Kolding gaar nordvestlig gennem Sognet. Fra Christiansfeld gaar Landevejen til Hejlsminde og derfra sydpaa til Haderslev. Aller og Hejls Sogne forbindes ved en over Hejlsminde Nors Udløb, kaldet „Slusen", 1922—23 bygget Færdselsbro.

Befolkning i 1921: 598 (1867: 730, 1910: 579), boende i 120 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 2926, deraf **Jordv.** 1704; Bøndergdenes Jorder vurderedes til 1180 Kr. pr. ha. **Areal** 1600 ha (N. 16,268 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1274; besaaet med Hvede 88, Rug 23, Byg 72, Havre 214, Blands. t. Modenhed 70, andre Høstar. 8, Kartofler 12, Foderroer 98, Brak 112, Grønf. og Græsn. 577, Haver, Hegn o. l. 16, Skov 58, beb. Grund og Gaardsplads 9, Veje 30, Vand 213. **Frugttræer** 1913: 1370 (1900: 1485). **Kreaturhold** 1924: 149 Heste, 1211 Stkr. Hornkv. (heraf 492 Køer), 7 Faar, 12 Geder, 1441 Svin (1913: 1128), 5287 Høns.

I Sognet Byerne: *Aller* (1273 og endnu 1436 Aluer) med Kirke, Præstegd. (opf. 1856), 3-Kl. Skole (opf. 1905), Alderdomshjem, Kbmdshdl., Mejeri (oprettet 1899 med c. 290 Køer, 1914: 420, 1917: 310, 1923: 415; ret betydelig Ostefabrikation), Gæstgiveri. *Braabæk* (1642 Brabeck) med Kbmdshdl. *Skovhus* (1542

Schowhwze), *Kobbersted* (1231 Kopærstath), *Stubbum* (1417 Stubbum) — delt i *Midtby*, *Nederby* og *Overby* — med Kbmdshdl. *Meng* (1541 Menghe) med Kbmdshdl. Saml af Gde og Huse: *Aller Vestermark*, *Aakær*, *Hejlsminde* med Gæstgiveri og Kalkstenfabrik (oprettet 1920; Produktion c. 3 Millioner Sten aarlig; c. 13 Arbejdere). Gaarde: *Allergd.* med Ejdsk. 260, Jordv. 161, c. 108 ha, deraf Ager 90, Eng 8, Skov 7, Tørvemose 1, N. 1456 Thlr. *Kærml.* (til Dels i Vejle Amt), *Aller Ml.* (1580 Allermoll). Endvidere i Aller en Gd. med Ejdsk. 112, Jordv. 74, c. 52 ha, deraf Ager 45, Eng 3, Skov 2, Tørvemose 1, N. 604 Thlr. 2 større Gde i Skovhus: en med Ejdsk. 109, Jordv. 77, c. 58 ha, deraf Ager 43, Eng 11, Skov 3, N. 649 Thlr., en med Ejdsk. 132, Jordv. 91, c. 69 ha, deraf Ager 53, Eng 12, Skov 3, N. 786 Thlr. *Højgd.* med Ejdsk. 130, Jordv. 88, c. 54 ha, deraf Ager 51, Skov 2, N. 674 Thlr. *Skovrøj*, *Enggd.* Endv. i Stubbum 4 større ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 183, Jordv. 125, c. 89 ha, deraf Ager 77, Eng 5, Skov 5, N. 967 Thlr., en med Ejdsk. 127, Jordv. 84, c. 60 ha, deraf Ager 47, Eng 8, Skov 3, N. 633 Thlr., en med Ejdsk. 135, Jordv. 93, c. 68 ha, deraf Ager 54, Eng 10, Skov 3, N. 724 Thlr., en med Ejdsk. 134, Jordv. 90, c. 69 ha, deraf Ager 48, Eng 15, Skov 5, N. 745 Thlr. *Menggd.* med Ejdsk. 124, Jordv. 87, c. 57 ha, deraf Ager 45, Eng 8, Skov 2, N. 702 Thlr.

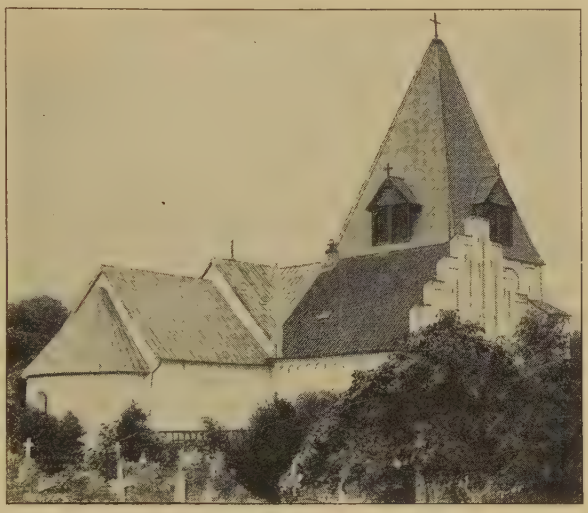

Aller Kirke.

Aller S., en egen Sognekommune, Aller Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 129 Lægd.

Den anselige, hvidtede, blytækte Kirke, restaur. 1861, er en romansk Kvaderstensbygning bestaaende af Kor med Apsis og Skib; de første har Sokkel med Karnisprofil, Skibet Skraakantsokkel. Paa Apsiden et oprindl. Østvindue, og et lign. (tilmuret) nordlig paa Koret, der mod S. har en tilmuret Præstedør. Af størst Interesse er den velbevarede, men grimt overkalkede Sydportal med to og to Søjler, hvis Kapitæler og Baser har Former, der kan henføres til Ribe Domkirke. Paa den halvrunde Dæksten et Korslam og en Fugl som Symbol paa Christus og Apostlen Johannes. I Middelalderen ommuredes Skibets Vestgavl med Tegl, og senere, men endnu i Middelalderen, opførtes et lavt Taarn med indv. Vindeltrappe, Pyramidetag og 4 Kviste; dets Syd- og Vestside skalmuredes 1724. Ligeledes middelalderligt er et anseligt Kapel med Trappegavle, Fladbuefrise og 7 tvedelte Blændinger. Mod S. Vaabenhus fra Beg. af 18. Aarh. med en ødelagt Kamin. Koret har Krydshvælving med profilerede Ribber, Apsiden Halvkuglehvælv. Skib og Kapel har flade, gipsede Lofter, Taarnet en alm. Krydshvælving. Oprindl.

Apsis- og Korbue, den sidste med karnisprofileret Sokkel. Altertavlen har i en ny Ramme tre sirlige Renæssancemalerier samt et moderne Krucifiks mellem to sentgotiske Figurer, Magdalene og Johs. Døberen. Andre Figurer fra samme sentgotiske Altertavle (Maria og Apostlene, c. 1500) er anbragt paa Nordvæggen. Romansk, glat Granitfont omtrent som i Stepping. Barok Prædikestol med Evangelistmalerier; plumpt Arbejde c. 1670. Ligsten (1634?) over Læge Darup; Epitafium med Portrætmaleri og barok Snitværksramme, opsat 1654 til Minde om Joh. Schrøder og Kirsten Hansdatter af Hans Schrøder. Endvidere et Maleri af Kongernes Tilbedelse (i søjlesmykket, glat Renæssanceramme) og en Mindetavle i tarvelig Rokokostil, med bibelske Billeder, men uden Indskr. Paa Loftet ligger Rester af en malet, sentgotisk Tavle (Maria ved Korset) samt en middelalderl. Egeplanke, maaske fra et romansk Stolpealter (Ciborium). Klokke fra 1872. — Paa Kirkegden udsprang en Helligkilde i Piltekær. Paa Kirkegden er 1920 rejst en Granitsten med Navnene paa de i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

1417 fik Peder og Niels Knudsen af *Stubbum* af Kong Erik af Pommern Frihed paa deres Gods, og 1461 gav Kong Chr. I førstnævntes Sønnesøn (?) Adelsbrev (Skjoldmærke: 5 røde Teglsten). 1507 fik Peter Jensen og Søn Jes Persen til Stubberup Kirkejorden i Overstobberop. 1533 stadfæstede Kong Chr. III Adelsbrevet for Peder Knudsens Sønnesøn Peder Jensen. 1547 ejede Iver Pedersen S. 1639 fik Peder Knudsen Stadfæstelse paa Privilegiebrevet. 1665 var Iver Madsen Ejer, g. m. Catharine Iversdatter; Gden maa da have været delt, thi s. A. skødede Amtsskriver Balduin Hoyoul paa Kongens Vegne til Rasmus Jørgensen af Toldsteds Fæstemø Anna Iversdatter den Part i afd. Iver Clausens fri Gd. Stubbum, som dennes Søn Jørgen Bøysen havde arvet efter Faderen, men forbrudt ved et „Dødslag". Endnu 1677 nævnes Svogrene Iver Madsen og Rasmus Jørgensen. 1750 deres Sønner (?) Iver Iversen og Jørgen Rasmussen. Ejendommen bestod da foruden af selve Frigden, der betalte „Herrengeldt" og Kontribution, men hverken bidrog til Rustvogn eller Rytter, af $^1/_2$ Gd. i Hvinderup, der kun betalte Kontribution og sandsynligvis tidligere havde hørt til en adelig Gd., og af $1^1/_2$ Otting i Ødis-Bramdrup.

Niels Ludvigsen Rosenkrantz til Høgsbro skrives 1537 til *Skoughuse*. 1604 solgte Christoffer Rosenkrantz S. og Ringtved til Sophie Høcken, Oluf Mincks til Kvistrup, for 3000 Rdl.

1710 var i Selveje i Sognet 3 Halvgde (de 2 Frigde), 1 Sjettedelsgd. og 5 Landbol; Kronen ejede 24 Helgde, 16 Halvgde, 1 Tredjedelsgd. og 7 Landbol, Haderslev Kirke 1 Helgd., 1 Halvgd., 2 Fjerdingsgde, Haderslev Hospital 1 Helgd., Gelting Hospital 1 Helgd., 1 Halvgd. og 1 Landbol; dertil Vandmølle i Aller.

I en lille Skov SØ. for Aller Mi. ligger et middelalderligt, tvedelt Voldsted, bestaaende af en lille, cirkulær Borghøj i Ø. og en større, c. 80 m lang, uregelmæssig Forborg i V., begge ved tørre Grave udskaarne i Sydbredden af Aller Aa. I den større Banke er der vistnok Kampestensfundament, og der skal være fundet Munkesten.

En Tid laa Tinghuset for Tyrstrup Hrd. i Aller, hvor en Høj kaldes *Galgenbjærg;* ældre Folk husker, at den har baaret en Pæl.

I Hejlsmindebugten lidt Fiskeri. I Taps Aa, der munder ud i Bugten, fiskes bl. a. en Del Pælemuslinger; Lodsejerne har Fiskeret.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 97 danske Stemmer, 11 tyske; 1884: 63 d., 12 t.; 1912: 87 d., 14 t., 2 socialdem.; 1920: 199 d., 7 t.; 1924: 143 d., 7 t., 25 soc. — Ved Folkeafstemningen $^{10}/_2$ 1920 afgaves 428 d. og 48 t. Stemmer (tilrejsende fra Danmark 172, fra Tyskland 41).

Kun faa Gravhøje kendes i Sognet, alle nu dog sløjfede. Paa Stubbum Mark ned mod Meng har ligget en Høj, hvori et stort Dyssekammer (sløjfet i forrige Aarh.). I Skoven ved Badestedet Gravenshoved ses en forstyrret Langdysse.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Aller (med Braabæk), Skovhus og Stubbum (med Meng).

Til 1864 var Taps i Kongeriget annekteret Aller.

Tyrstrup Sogn omgives af Aller, Fjelstrup, Bjerning, Moltrup, Hjerndrup og Frørup Sogne samt Taps og Vejstrup Sogne i Vejle Amt. Helt omsluttet af Sognet ligger Christiansfeld, hvis Indbg. uden for Herrnhutermenigheden hører hertil i kirkl. Hens. Kirken, ret nordlig i Sognet, 12 km N. f. Haderslev og 15 km S. f. Kolding. Sognet er et udpræget Bundmoræneland, lavest midtover fra SV. til NØ. om Aller Aa og dens Tilløb fra N., Taps Aa, jævntbølgende hævende sig mod S.

og N. Nordvestligst 60 m, sydøstligst, hvor det er ret smaabakket, 48 m, østligst S. f. Taarning Ml. 48 m, lavest ved Aller Mølledam c. 5 m. Sognet har en blid og venlig Karakter, særlig kønt ved Aller Aa og dens Mølledamme. Jorden er lerbl. Muld med Lerunderlag, som paa sine Steder veksler med Sand- og Grusunderlag eller Al, der dog ikke hindrer Dyrkningen, 1-4. Kl. Gode Mader findes ved Aaerne. Af de mange spredte Bønderskove af Bøg med enkelte Ege og Aske og mindre Granplantninger kau nævnes Kohave, Taarninglund, Smedeholm og Anlæget Christinero (i daglig Tale kun „Anlæget"). Amtsbanen Haderslev-Christiansfeld gaar gennem Sognet, ligeledes Vejene Haderslev-Kolding og Hejlsminde-Christiansfeld-Stepping, og østligst den gamle Landevej Haderslev-Kolding.

Befolkning i 1921: 1769 (1860: 1890, 1910: 1825), boende i 388 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 7802, deraf **Jordv.** 4396; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1144 Kr. pr. ha. **Areal** 3817 ha (N. 35,506 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3432; besaaet med Hvede 227, Rug 71, Byg 265, Havre 549, Blands. t. Modenhed 239, andre Høstar. 14, Kartofler 35, Foderroer 278, Brak 222, Grønf. og Græsn. 1532, Haver, Hegn o. l. 73, Tørvemoser 4, Skov 153, beb. Grund og Gaardsplads 40, Veje 98, Vand 17. **Frugttræer** 1913: 4020 (1900: 4764). **Kreaturhold** 1924: 445 Heste, 3020 Stkr. Hornkv. (heraf 1396 Køer), 23 Faar, 34 Geder, 3872 Svin (1913: 3375), 15,246 Høns.

I Sognet Byerne: *Tyrstrup* (1231 Thyurstrop) — dens bymæssig bebyggede Del talte 1921 102 Gde og Hse med 336 Indb. — med Kirke, Præstegd. (opf. 1853), 4-Kl. Skole (opf. 1912), Christine Frederikke Stiftelsen for 12 Gamle af begge Køn fra Sognet (opr. 1828), Forsamlingshuset Frei (bygget 1897; c. 350 Pladser; se Sønderj. Aarb. 1912, p. 115), 8 Kbmdsforretn. m. m., c. 30 Haandværkere, Motorml., Gæstgiveri. Byen deler sig i en sydlig Forstad til Christiansfeld og den egentlige Tyrstrup By N. f. Flækken. *Skovrup* (1542 Schourup), *Taarning* (1542 Torninge), *Høkelbjærg* med Skole og forhenv. Toldbygning, *Hvinderup* (1477 Hvinderup) med Kbmdshdl., *Favstrup* (16. Aarh. Faustorp) med Jernbanest., *Bøjskov* (1542 Bogeschou) med 2-Kl. Skole og Kbmdshdl., *Seggelund* (1542 Siggelinge) med Fattiggd., *Kokær, Favervraa* (1460 Fagroda), *Tagkær.* — Saml. af Gde og Hse: *Vesterskov.* Gaarde: *Tyrstrupgd.* med Ejdsk. 336, Jordv. 191, c. 164 ha, deraf Ager 133, Eng 8, Skoven Kohave 17, N. 1807 Thlr.; indtil 1919 ejedes den af Brødremenigheden i Christiansfeld, men solgtes saa til en Privatmand. Endvidere 2 større Gde i Tyrstrup: en med Ejdsk. 118, Jordv. 63, c. 56 ha, deraf Ager 49, Eng 3, Skov 3, N. 514 Thlr.; en med Ejdsk. 110, Jordv. 62, c. 51 ha, deraf Ager 44, Skov 5, N. 499 Thlr. *Damgaardsminde* med Ejdsk. 176, Jordv. 111, c. 96 ha, deraf Ager 92, Skov 3, N. 878 Thlr. *Høgsgd.* med Ejdsk. 253, Jordv. 151, c. 140 ha, deraf Ager 127, Eng 1, Skov 8, N. 1222 Thlr. *Sønderskovgd., Katrinesminde, Skøjsholt, Rodselle, Taarninggd.* med Ejdsk. 319, Jordv. 216, c. 163 ha, heraf Ager 150, Eng 1, Skov 1, N. 1957 Thlr. Endvidere en større Gd. i Taarning med Ejdsk. 229, Jordv. 137, c. 105 ha, deraf Ager 85, Eng 6, Skov 10, N.

1355 Thlr. *Taarning Ml., Taarninglund, Fogedgd., Hvinderupløkke, Korsbjærg.* Endvidere i Hvinderup P. Skøtts Gd. med Ejdsk. 117, Jordv. 74, c. 59 ha, deraf Ager 51, Eng 2, Skov 4, N. 648 Thlr.; 2 i Favstrup, 1 med Ejdsk. 151, Jordv. 85, c. 71 ha, deraf Ager 61, Skov 7, N. 762 Thlr.; en med Ejdsk. 108, Jordv. 67, c. 55 ha, heraf Ager 50, Skov 3, N. 595 Thlr. *Højskovgd.* 2 mindre Ejend. *Krogager. Bøjskovgd.* med Ejdsk. 270, Jordv. 168, c. 153 ha, deraf Ager 135, Eng 3, Skov 8, N. 1488 Thlr. *Søndergd.* med Ejdsk. 131, Jordv. 81, c. 77 ha, deraf Ager 74, N. 595 Thlr. *Kellergd., Stenskro.* Desuden i Bøjskov en Gd. med Ejdsk. 112, Jordv. 76, c. 61 ha, deraf Ager 58, N. 635 Thlr. *Seggelund Kro. Seggelund Domæne* med Ejdsk. 198, Jordv. 122, c. 109 ha, deraf Ager 98, Eng 1, Skov 9, N. 990 Thlr. *Seggelundgd.* med Ejdsk. 292, Jordv. 181, c. 158 ha, deraf Ager 140, Skov 14, N. 1544 Thlr. Endvidere i Seggelund en Gd. med Ejdsk. 127, Jordv. 76, c. 68 ha, deraf Ager 64, Skov 4, N. 755 Thlr. *Kokærgd.* med Ejdsk. 138, Jordv. 83, c. 89 ha, deraf Ager 66, Eng 10, Skov 9, N. 759 Thlr. *Klaaborg, Stagager, Eriksminde, Favervraagd.* (tilhører Brødremenigheden i Christiansfeld) med Ejdsk. 125, Jordv. 84, c. 91 ha, deraf Ager 35, Eng 9, Skov 46, N. 751 Thlr. — Huse: *Stenevadhus, Brodersbjærg, Bæksvang.*

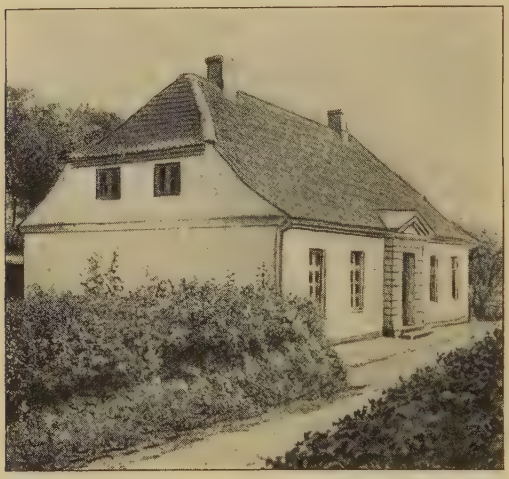

Christine Frederikke Stiftelsen.

Tyrstrup S., en egen Sognekommune, Tyrstrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 130. Lægd.

Den gl. Kirke, tidl. indv. t. Vor Frue, var en anselig, fladloftet, romansk Kvaderstensbygn., særlig betydningsfuld ved sine Portaler med to og to fritstaaende Søjler, hvis Kapitæler ligesom Allers viste Paavirkning fra Ribe. Ved Korets Østende opførtes sen. et Taarn med spidst opløbende, spirformet Tag; nordlig ved det laa et Sakristi og ved Skibets Sydside et Vaabenhus. Desværre blev denne Bygning 1862 erstattet af en af Winstrup i en Blanding af romanske og gotiske Former opf. Korskirke med et 8-sidet Spir, ved hvilken Lejlighed Portalsøjlerne med tilh. Buesten opstilledes ved Kirkegaardsportalen ud mod Landevejen. Alterbilledet (Jesus hos Maria og Martha) er malet af A. Dorph 1863. Før fandtes en Altertavle med katolsk Snitværk (Kristi Lidelse), der ligesom Prædikestolen (1558?) er fjærnet ved Kirkens Ombygning. I den nuv. Degnestol sidder 6 gamle Stolestadegavle, 2 med tyske Indskr. fra 1622, 4 fra 1686. Bevaret fra den gl. Kirke er endvidere den glatte, romanske Granitfont, et Par Lysestager (1752) og en middelald., skriftløs Klokke (en anden, fra 1791, konfisk. 1917, er erstattet med en Genforeningsklokke). Som Tærskelsten ligger en romansk Granitgravsten med Processionskors og Ranker. En anden findes i Christiansfeld, hvor der desuden paa Museet opbevares en Stolestadegavl i Ungrenæssancestil med Emmiksen-Slægtens Vaaben (c. 1550). Forsvundne er to Gravsten over Claus Emmiksen, † 1541, og over Erik Emmiksen Claus sone,

dræbt 1554. — Ved Kirken rejstes 1922 en Mindesten for de i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Tyrstrupgd. ejedes 1491 af Barbara v. d. Wisch, Erik Emmiksens Enke, senere af Claus Emmiksen († 1541) og hans Søn Erik, som Raadmd. Anders Momsen i Tønder 1554 dræbte i Nødværge i Nærheden af S.-Løgum. Ved Giftermaal kom Gden til Henrik Ahlefeldt af Königsförde († 1583) og ved Salg 1599 af dennes Søn Godske til Stathold. Gert Rantzau, som 1617 mageskiftede den til Chr. IV med 5 Gde, 7 Landbol og 3 Gadehuse i Tyrstrup, Tyrstrup Ml. og en lille Ml. smstds., 1 Gd. i Bøjskov, 1 Landbol i Favstrup, 4 Gde og 3 Landbol og Gadehuse i Bjerndrup, 1 Gd. i Rørkær, 3 Gde i Frørup, 3 Gde, 2 Landbol og 1 Hus i Skovhuse, 2 Gde i Nustrup, 1 Hus i Skrydstrup, 2 Gde og 1 Landbol i Jegerup, 1 Gd. i Ringtved, 3 Gde og 3 Landbol i Raade, 1 Gd. og 1 Landbol i Stevelt, 1 Gd. i Hajstrup. 1771 bestod den af 174 Tdr., hvoraf der blev dannet 2 Parceller, der solgtes til de mæhriske Brødre, som paa dens Mark anlagde Christiansfeld (se p. 73).

Tyrstrup Kirkegaardsportal.

Høkelbjærg havde Herredsfoged Jakob Utzen i Krop og hans Enke i Forlening af Hertugen til 1630; derefter fik Husfoged Hans Callissen i Aabenraa H. i Forpagtning, hvorefter hans Svigersøn, Hofraad, Lic. jur. Burchard Niederstätter af Htg. Christian Albrecht 1665 købte den i Krigen ødelagte Landsby. Efter hans Død gik den 1684 over til hans Broders Svigersøn, Herredsfoged i Rise Hrd. Bernt Caspar Kamphövener. Byen Høkelbjærg er opstaaet paa Udmarker og Skove, som tilhørte Aller, Stubbum, Favstrup, Bøjskov, Favervraa og Taps; Markerne har Skovnavne. Den hørte før til Aller, Taps og Tyrstrup Sogne mellem hverandre, men fra 1891 kom alt paa slesvigsk Grund under Tyrstrup. Kroen ved den gl. Landevej havde før stor Søgning; dens Eneret paa Krohold fra Fr. III.s Tid i Tyrstrup, Aller og Taps Sogne ophørte først ved Indførelsen af den tyske Næringslov mod en Affindelsessum; indtil da havde de yngre Kroer, ogsaa i Christiansfeld, maattet svare Ejeren en aarlig Koncessionsafgift; samtidigt var der stort Brænderi. Da Chausseen anlagdes 1853, flyttede Ejeren Kroholdet til det nybyggede Frederikshøj ved denne, som blev ved Kongeriget i 1864.

Paa *Favervraagd.* boede Kammerherre Chr. Fr. v. Holstein († 1798), gift med Christine Frederikke v. Holstein (1741—1812), der testamenterede hele sin Formue til velgørende Formaal, saaledes til et Alderdomshjem i Tyrstrup 8000 Rdl., til Christine Frederikke Stiftelsen i Haderslev 25,000 Rdl. og til Brødremenigheden Favervraagd. med Mark, Have og Anlæget Christinero, hvor hendes Grav og Mindesmærke er. Indvendig har Gden Rococo- og Empire-Udsmykning. — Paa Gden fødtes Kabinetssekretær C. L. Tillisch (1797—1844) og Landfoged, hist.-geneal. Forf. J. C. H. v. Krogh (1815—91).

— Paa dens Mark skal have ligget et nu helt forsvundet Voldsted; paa Pladsen er opploejet Mursten og Smedekulslagger.

Bøjskov og *Tyrstrup* har oprindl. hørt under Frigden Bejerholm i Halk og nydt godt af denne Gds Privilegier.

Domænen *Taarninggd.* solgtes 1900 af en Tysker til den preuss. Stat. for 215,000 M. Der er senere foretaget Nybygninger for 31,000 M. Den nuv. Forpagtning gælder fra 1918 til $^1/_7$ 1936. 3 Arbejderboliger hører til Gden.

Domænen *Seggelund* solgtes 1909 af en tysksindet til den preuss. Stat for 148,000 M. uden Bes. og Inv.; til Nybygninger er anvendt 70,000 M. Til Gden hører 3 Arbejderboliger og 1 Smedje med Beboelse. Forpagtningen løber fra 1909 til $^1/_7$ 1927.

Slægten Finnemann (fra Dynved paa Als) har i snart 100 Aar ejet den mindre Gd. i Taarning. Chr. Finnemann hørte til dem, der i Köllertiden forfulgtes og gjordes til danske Undersaatter, men han blev siden erkendt som preussisk Undersaat (Sønderj. Aarb. 1904 p. 284 flg.); 1900 afstod han Gden til Svigersønnen Chr. Juhl. Til 1844 var der tre Gde i Taarning, saa deltes den tredje mellem de to andre.

1710 var i Sognet i Selveje 11 Trefjerdedelsgde, 11 Helgde (hvoraf 1 Frigd.), 11

Tyrstrup Præstegaardslade.

Halvgde (hvoraf 1 Frigd.), 3 Fjerdingsgde, 1 Trefjerdedelsgd., 2 Tredjedelsgde, 2 dobbelte Landbol og 30 Landbol; Kronen ejede 15 Helgde, 9 Halvgde, 2 Fjerdingsgde, 2 Ottingsgde og 19 Landbol, Haderslev Kirke 1 Helgd., Gelting Hospital 1 Halvgd. Dertil var der Pensionsgden Tyrstrup, Vandmøllen i Taarning og Pastoratsgden ($^1/_4$ Otting).

En bulhusbygget Lade i Favstrup (1667) blev nedbrudt for en Del Aar siden; Dørløsholter med forskellige Aarst. findes paa Museet i Christiansfeld. — Præstegaardsladen har Bulvægge; er 1925 overtaget af Staten som en af de ældste og bedste Repræsentanter for denne nu snart forsvundne Byggeskik.

Ved Landevejen Kolding—Christiansfeld rejstes 1921 lige S. for den gamle Grænse en stor Natursten til Minde om Kongens Ridt over Grænsen; paa Forsiden: Her hilste Sønderjyderne Kong Christian den Xde Velkommen ved Genforeningen den 10. Juli 1920; paa Bagsiden: Rejst af Haderslev Amt.

Rasmus Lund (1827—89) var 1859—64 Hjælpepræst i Tyrstrup, (se Dansk Kirketidende 1889 Nr. 7). — Hans Iver Staal fra Taarning Ml. nævnes paa Skamlingsbankestøtten. — Den for sin Virksomhed for Hedens Opdyrkning kendte Fr. Carl Carstens var Præst i Tyrstrup 1845—64.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 346 d., 8 t.; 1884: 228 d., 21 t.; 1912: 250 d., 54 t., 11 soc.; 1920: 626 d., 11 t., 33 soc.; 1924: 476 d., 18 t., 68 soc. — Ved Folkeafstemningen $^{10}/_2$ 1920 afgaves 1266 d. og 101 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 404, fra Tskl. 81).

I Sognet kendes saa godt som ingen jordfaste Mindesmærker fra Oldtiden.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Tyrstrup (med Skovrup), Taarning (med Høkelbjærg), Hvinderup-Favstrup, Bøjskov, Seggelund (med Kokær) og Favervraa (med Tagkær). Indtil 1895 var Skovrup en selvstændig Km., Hvinderup-Favstrup indtil c. 1880 2 selvst. Km.

Hjerndrup Sogn omgives af Hovedsognet Tyrstrup, Frørup, Stepping, Magstrup og Moltrup Sogne. Om Byen Simmersted se Magstrup S. Kirken, ret nordlig i Sognet, 10 km NNV. for Haderslev og 18 km SSV. for Kolding. Sognet danner den nordl. Del af det Højdedrag, hvis sydl. Del ligger i Moltrup S. Det meste af Sognet ligger mere end 40 m, og en ikke ringe Del mere end 60 m højt. Højeste Punkt sydligst 71 m, Kirken ved Bakkedragets Nordende 65 m højt; den sydøstl. Spids gaar ned til lidt over 20 m. Jorden er dels lerbl. Muld, dels Sandjord med Lerunderlag, hvoraf den bedste Del ligger N. for Byen, den sydl. Del af Bymarken er ringere, 2-6. Kl., hyppigst 3-4. Spredte Bøgeskove, enkelte større. Amtsbanen Haderslev-Skodborg berører sydligst Sognet; Landevej til Haderslev.

Befolkning i 1921: 439 (1867: 462, 1910: 382), boende i 80 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 1993, deraf **Jordv.** 1327; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 968 Kr. pr. ha. **Areal** 1323 ha (N. 10,614 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1146; besaaet med Hvede 66, Rug 29, Byg 132, Havre 174, Blands. t. Modenhed 47, andre Høstar. 6, Kartofler 12, Foderroer 96, Brak 78, Grønf. og Græsn. 506, Haver, Hegn o. l. 13, Tørvemoser 1, Skov 125, beb. Grund og Gaardsplads 9, Veje 26, Vand 3. **Frugttræer** 1913: 725 (1900: 712). **Kreaturhold** 1924: 120 Heste, 818 Stkr. Hornkv. (heraf 425 Køer), 8 Faar, 12 Geder, 1092 Svin (1913: 980), 3166 Høns.

I Sognet Byen *Hjerndrup* (1334 Hierntorp) — delt i Østerby og Vesterby — med Kirke, 2-Kl. Skole (opf. 1912), Kbmdshdl., Andelsmejeri (opr. 1909 med 335 Køer, 1914: 480, 1918: 322, 1925: 438), Ml., Motorml., Gæstgiveri, Jernbanest. (Forstanderen driver Handel med Korn og Foderstoffer), Telegraf- og Telefonst. Gaarde: I Østerby *Hjerndrupgd.* med Ejdsk. 440, Jordv. 322, c. 299 ha, deraf Ager 250, Eng 1, Skoven Amager 44, N. 2561 Thlr. Domænen *Juhlsminde* med Ejdsk. 385, Jordv. 256, c. 232 ha, deraf Ager 215, Skov 15, N. 2177 Thlr. *Lamhavegd.* med Ejdsk. 201, Jordv. 143, c. 124 ha, deraf Ager 87, Skov 35, N. 1176 Thlr. I Vesterby *Bruhnsminde* med Ejdsk. 176, Jordv. 112, c. 114 ha, deraf Ager 96, Eng 3, Skov 13, N. 764 Thlr. *Engebjærggd.* med Ejdsk. 166, Jordv. 105, c. 106 ha, deraf Ager 95, Eng 2, Skov 8, N. 868 Thlr. Domænen *Kierulfsminde* med Ejdsk. 154, Jordv. 94, c. 99 ha, deraf Ager 95, Skov 3, N. 654 Thlr. — *Skovdal, Egebjærggd., Egebjærg Møllegd.* — Huse: *Vesterhus, Ellensvad, Skodborgløkke.*

Hjerndrup S., en egen Sognekommune, Hjerndrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Købstad m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 131. Lægd.

Den tarvelige, hvidtede og teglhængte, højtliggende Kirke har romansk, lige afsluttet Kor og Skib af raa Kamp med svagt hulet Skraakantsokkel, der har Mandehoveder i nogle af Hjørnerne. Foruden de firkantede Døre, af hvilke den søndre endnu er i Brug, og et Par Vinduer kan af oprindelige Enkeltheder fremhæves et paa en af Nordsidens Sokkelkvadre udhugget Relief af en opsadlet Hest, der synes at staa ved Siden af sin paa

Ligbaaren liggende Herre. I den senere Middelalder tilføjedes et Vaabenhus af Tegl mod S. og et smalt Teglstenstaarn med udvendig Opgang og nærmest pyramideformet Spir, der som ret alm. i Egnen lagdes ved Korets Østgavl. Indvendig har Kirken fladt, gipset Loft og spids Korbue. Sentgotisk Altertavle med Snitværk, henimod 1500; i Midtskabet en Golgatagruppe, nærmest med Maria som Hovedperson, i Fløjene Apostlene; Fodstykket er yngre (c. 1700). Kalk 1647. Romansk Granitfont med glat Kumme og ornamenteret Tærningfod; Fontelaag i Form som en omvendt Baldakin, fra 17. Aarh. Prædikestolen stammer fra sidste Halvdel af 17. Aarh.; paa Hjørnerne staar Snosøjler, og i de ottekantede, af Springlister indfattede Felter har der været Billeder af Frelseren og Evangelisterne. Klokke uden Indskr. af slank, romansk Form (Uldall, p. 9). To smaa Stumper af en sentgotisk Ligsten (fra 16. Aarh.) med Rester af Slægten Emmiksens Vaaben paa Spindesiden. Fjernet fra Kirken er et Vestpulpitur med Apostelmalerier. — Paa Kirkegden rejstes 1920 en Granitsten over 9 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Hjerndrup. 1334 nævnes Iver Nielsen af Hierntorp. 1443 skænker Peter Røver i Haderslev til et Skt. Lavrentiusvikariat Domkapitlet to Gde kaldet Pugheholt i Hesacker By samt al Ret i Herrndorp By. — 1520 skødede Htg. Frederik til Jes Negelsen til Seggelinge og hans Arvinger som et evigt Bondegods en Gd. i Herendorp kaldet Vestergaard.

Kornhavegd. ejedes 1578 af Benedikt Petersen (v. Deden), der 1576 trættede med Mads Hak om Besiddelsen; han solgte 1583 til Kongen den af ham beboede Kornhaffuegaard.

Domænen *Juhlsminde*, der har Navn efter Stænderdeputeret, Kammerraad Chr. Hansen Juhl (1806-73), solgtes 1908 af en Tysker til den preuss. Stat for c. 410,000 M. med Bes. og Inventar; der er senere foretaget Ombygninger m. m. for c. 50,000 M. Forpagtningsperioden udløber $^1/_7$ 1926. Til Gden hører 4 Arbejderboliger.

Domænen *Kierulfsminde* har Navn efter Peter Kierulf Petersen, hvis tysksindede Sønnesøn 1909 solgte Ejendommen til den preuss. Stat for 135,000 M. uden Bes. og Inv. Til Bygninger er senere anvendt 35,000 M. Forpagtningskontrakten gælder til $^1/_7$ 1927. Til Gden hører 2 Arbejderboliger.

1710 var i Sognet i Selveje 2 Helgde, 1 Halvgd. og 8 Landbol, Kronen ejede 4 Helgde, 5 Halvgde, 2 Fjerdingsgde, 1 Totredjedelsgd., 1 Tredjedelsgd., 1 firdobbelt Landbol og 3 Landbol, Haderslev Kirke 1 Halvgd.

I Skoven *Amager* fandtes til 1902 sorte Storke.

I Mosen *Holme* er fundet store Egestammer. Størstedelen af Sognet har været Skov; endnu saa sent som 1850-60 ryddedes store Strækninger.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 67 d., 8 t.; 1884: 43 d., 4 t.; 1912: 47 d., 9 t., 3 soc.; 1920: 109 d., 2 t.; 1924: 89 d., 2 t., 15 soc. — Ved Folkeafstemningen $^{10}/_2$ 1920 afgaves 241 d. og 25 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 105, fra Tskl. 20).

Jordfaste Oldtidsmindesmærker fra Sten- og Broncealderen findes ikke i Sognet. I Hjerndrup By vides at være fundet Urnegrave fra den ældre Jærnalder.

Ogsaa under den preuss. Administration udgjorde Hjerndrup S. een Km.

Kirken nævnes allerede 1493 som Anneks til Tyrstrup.

Fjelstrup Sogn omgives af Aller, Tyrstrup, Bjerning, Aastrup og Vonsbæk Sogne samt Lille-Bælt med Avne Vig sydligst og Sandersvig nordligere. I Anslet ligger de Ejendomme og Jorder, der hører til Fjelstrup (465 ha) og til Aller Sogne (325 ha), saaledes spredte mellem hinanden, at det ikke er muligt at give en fast Sognegrænse; hele Byen behandles her. Kirken, vestlig, 9 km NØ. f. Haderslev og 20 km SSØ. f. Kolding. Sognet hører til det østlige Bundmoræneland med jævnt bølgende Overflade, lavest om Sillerupbækken, der flyder i en smuk, skovkranset Engdal og munder ud i den skovkransede Avne Vig. Mod Kysten staar Anslethage med 20 m og Knudshoved med 15 m høje Klinter; ikke langt inden for Sandersvig mellem de to Klinter naar Sandershøj 46 m og Karshøj 43 m. Længere inde er Landet nordligst indtil 41 m højt, allersydligst en Udløber fra Aastrupbanke 66 m. God, lerblandet Muldjord med Lerunderl.; i de 3 Byer 1-3. Kl., i Sillerup 2-4.; 2. Kl. hyppigst. Nærmest Stranden er der en smal Strimmel lette Sandjorder; men Sognet er efter Jordskylden det

bedste i Haderslev Amt. Gode Aamader ved Sillerupbækken, men for en stor Del trængende til Afvanding; magre Strandenge. Større Bønderskove af Bøg, hvoribl. Røjskov, Bøjskov, Kobbelskov og Frejskov til Fjelstrup; Sillerup Skove grænser ind til Statsskoven Østerskov. Skoven til Knud har Bøge med 1-1,5 m tykke Stammer. I Knud er der et mindre Moseområde, Lyngen. Amtsbanen Haderslev-Christiansfeld og Landevejen Haderslev-Hejlsminde gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 1311 (1860: 1137, 1910: 1294), boende i 257 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 7181, deraf **Jordv.** 4639; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1309 Kr. pr. ha. **Areal** 3480 ha (N. 37,473 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3039; besaaet med Hvede 239, Rug 44, Byg 262, Havre 530, Blands. t. Modenhed 162, andre Høstar. 21, Kartofler 38, Foderroer 221, Brak 265, Grønf. og Græsn. 1257, Haver, Hegn o. l. 54, Tørvemoser 6, Skov 239, beb. Grund og Gaardsplads 25, Veje 88, Hede, Klit og Stenmarker 2, Vand 27. **Frugttræer** 1913: 3390 (1900: 3742). **Kreaturhold** 1924: 393 Heste, 2418 Stkr. Hornkv. (heraf 1008 Køer), 32 Faar, 31 Geder, 3416 Svin (1913: 3213), 11,492 Høns.

I Sognet Byerne: *Fjelstrup* (1413 Fielstrup) Stationsby — dens bymæssig bebyggede Del havde 1921 94 Gde og Hse med 509 Indb. — med Kirke, Præstegd., 3-Kl. Skole, 3 Kbmdsforretn. m. m., Agentur for Haderslev Bank, Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Sillerup* (1542 Sildorp) med 2-Kl. Skole (opf. 1911), Fattiggd. (opf. 1870), 2 Kbmdsforretn., en større Tømmerforretn. med Savskæreri, Ml., Elektricitetsværk (opr. 1913 af et Selskab paa 4 Medl.; Raaoliemotor til 25 HK.; 15 Brugere), Dyrlæge, Jernbanest. *Knud* (15.-16. Aarh. Knut) med Skole og Kbmdshdl. *Store-Anslet* (1509 Anslet) med 2-Kl. Skole, Kbmdshdl. *Lille-Anslet* med Gymnastikhus, der ogsaa bruges til Forsamlinger (opf. 1905), Kbmdshdl., Ml., Andelsmejeriet „Fremad", (opr. 1887 med 740 Køer, 1914: c. 850, 1918: 671, 1925: c. 1000). Saml. af Gde og Hse: *Gammelby, Fjelstrup-rød, Have* (bestaaende af Gdne Have, Revshave, Bukshave og nogle Hse). *Knud Lyng* med Kystopsynspost, *Haareng, Sønderskov.* Gaarde: *Have* med Ejdsk. 176, Jordv. 131, c. 86 ha, deraf Ager 72, Eng 3, Skov 10, N. 1089 Thlr. *Vadbjærgd.* med Ejdsk. 168, Jordv. 119, c. 82 ha, deraf Ager 71, Eng 5, Skov 4, N. 1033 Thlr. *Revshave* med Ejdsk. 121, Jordv. 80, c. 68 ha, deraf Ager 53, Eng 8, Skov 6, N. 724 Thlr. *Bukshave* med Ejdsk. 141, Jordv. 97, c. 74 ha, deraf Ager 60, Eng 5, Skov 7, N. 922 Thlr. *Langagergd.* med Ejdsk. 109, Jordv. 73, c. 53 ha, N. 638 Thlr. *Rønkær* med Ejdsk. 105, Jordv. 73, c. 51 ha, N. 637 Thlr. *Brushøjgd. Bygvraa* med Ejdsk. 146, Jordv. 104, c. 68 ha, deraf Ager 56, Eng 6, Skov 5, N. 940 Thlr. *Gammelbygd.* med Ejdsk. 110, Jordv. 71, c. 57 ha, deraf Ager 40, Eng 11, Skov 4, N. 600 Thlr. Desuden 3 større Gde i Fjelstrup: en med Ejdsk. 146, Jordv. 101, c. 71 ha, deraf Ager 61, Eng 5, Skov 4, N. 880 Thlr.; en

med Ejdsk. 124, Jordv. 87, c. 58 ha, deraf Ager 51, Skov 6, N. 708 Thlr.; en med Ejdsk. 109, Jordv. 71, c. 53 ha, N. 612 Thlr. *Sillerupgd.* (forhen *Bjørnshave*) med Ejdsk. 242, Jordv. 172, c. 123 ha, deraf Ager 95, Eng 5, Skov 17, N. 1240 Thlr., Jærnbanest. Domænen *Keldet* (med *Christiansminde*) med Ejdsk. 423, Jordv. 329, c. 196 ha, deraf Ager 181, Eng 5, Skov 8, N. 2396 Thlr. *Vildfang* med Ejdsk. 133, Jordv. 96, c. 64 ha, deraf Ager 55, Eng 3, Skov 5, N. 577 Thlr., Holdeplads. *Abildgd.* med Ejdsk. 308, Jordv. 215, c. 162 ha, deraf Ager 142, Eng 10, Skov 8, N. 1338 Thlr. *Fuglsang* med Ejdsk. 138, Jordv. 97, c. 80 ha, deraf Ager 65, Eng 11, Skov 4, N. 649 Thlr. Desuden i Sillerup en større Gd. med Ejdsk. 101, Jordv. 75, ca. 49 ha, N. 561 Thlr. *Fallesminde* med Ejdsk. 110, Jordv. 78, c. 55 ha, deraf Ager 45, Eng 2, Skov 5, N. 671 Thlr. *Højvang* med Ejdsk. 188, Jordv. 132, c. 103 ha, deraf Ager 86, Eng 2, Skov 12, N. 959 Thlr. *Toftegd.* med Ejdsk. 294, Jordv. 210, c. 153 ha, deraf Ager 123, Eng 12, Skov 17, N. 1727 Thlr. *Damgd.* med Ejdsk. 154, Jordv. 116, c. 81 ha, deraf Ager 68, Eng 2, Skov 10, N. 861 Thlr. *Græsholm. Højgd.* med Ejdsk. 128, Jordv. 89, c. 67 ha, deraf Ager 57, Eng 4, Skov 6, N. 696 Thlr. *Ansletgd.* med Ejdsk. 418, Jordv. 267, c. 177 ha, heraf Ager 158, Eng 5, Skov 12, N. 2085 Thlr. *Kristinesminde* med Ejdsk. 176, Jordv. 120, c. 83 ha, deraf Ager 76, Skov 6, N. 1087 Thlr. *Thomasminde* med Ejdsk. 109, Jordv. 75, c. 51 ha, N. 489 Thlr. *Vrøvlvild.* Desuden i St.-Anslet en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 136, Jordv. 100, c. 64 ha, deraf Ager 58, Eng 1, Skov 4, N. 910 Thlr.; *Fuglkær* med Ejdsk. 132, Jordv. 96, c. 67 ha, deraf Ager 61, Eng 2, Skov 4, N. 801 Thlr.; *Bjærghave* med Ejdsk. 123, Jordv. 82, c. 56 ha, deraf Ager 49, Skov 6, N. 663 Thlr.; *Nørregd.* med Ejdsk. 147, Jordv. 101, c. 69 ha, deraf Ager 59, Skov 9, N. 770 Thlr. — Huse: *Kronborg, Bilidt, Frydendal Kobbelhus, Vadhus, Knud Strand.* Badehotellet *Gravenshoved* og Sommerudflugtstedet *Avne Vig.* I Sognet 5 Fiskere; Fangstens Værdi 1924 c. 10,000 Kr.

Fjelstrup S., en egen Sognekommune, Fjelstrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Købst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 134. Lægd.

Den anselige, hvidtede, blytækte Kirke har sentromansk Kor og Skib af røde Tegl paa en Dobbeltsokkel af hugget Granit, foroven hulet, forneden med Karnis. Sydsiden er ommuret 1770, Nordsiden har derimod nogenlunde bevaret det oprindl. Udseende med Hjørne- og Midtlisener forbundne med en Rundbuefrise. Flere af de høje og forholdsvis brede Vinduer ses indv. som Blændinger, og i Skibets Sydmur er indsat en af en Akantusranke omgivet, halvrund Dæksten, der i ganske fladt Relief har en Korsfæstelsesscene. Ligesom to 8-kantede Granitsøjler, der nu er i Haderslev Amtsmuseum, kan denne sentromanske Tympanon ikke stamme fra en Kvaderstenskirke ældre end den nuv., men maa sikkert henføres til en ødelagt Sydportal. Gotiske Tilføjelser af Tegl er et Vesttaarn med kvistprydet Pyramidetag og ødelagt Vestdør, en stor Tilbygning paa Skibets Nordside og en Forlængelse af Koret, der kan have afløst en ældre Apsis, og hvis smukke helt med rhombeformede Blændinger dækkede Østgavl afsluttes med en Firkløverfrise. Mod S. et nu nedrevet Kapel, og ved Korets Nordside et nyere Sakristi. Koret har 3 Fag Krydshvælvinger, alle med profilerede Ribber, af hvilke de to vestligste er rigere udstyret med profilerede, om Vor Frue i Haderslev mindende Vægpiller end det østre, som synes oprindeligt. Murene i dette Fag har talrige Vægblændinger. Tilbygningen og Taarnet dækkes henholdsvis af en 8-ribbet Hvælving og en alm. Krydshvælving. Meget vid Korbue. Altertavlen, før med Aarst. 1617, er i Højrenæssance, men vistnok noget omdannet, da den i 1864 fik nyt Midtbilled, Kristus paa Korset (Frida Matzen). Kalk 1665. Romansk Granitfont med bølgerankesmykket Kumme og Tærningfod med Hjørnehoveder (sml. Bjerning). Prædikestol af lign. Arbejde som Altertavlen og nærmest beslægtet med den i Aastrup. Mærkeligt, sentromansk Krucifiks af Eg, hvis rolige, slanke Figur har Konge-

krone og krydslagte Fødder; Korstræet er smykket med halvrunde Stammer med stiliserede Blade og Volutknopper, de vandrette Arme støttes for Enderne af Smaaengle i mandelformede Kredse. (Matthaei: Holzplastik, Tavle III). Klokke fra 1837 (Maschmann, Frederiksværk) og Genforeningsklokke, skænket af Direktør Boesen 1920. — Forsvundet er det rige Træloft, „indlagt med Løvværk", med Aarstal 1551 og 1648 (nu fladt, gipset Loft), og Stolestader med Aarstal 1553 samt Gunde Langes og Karen Breides Vaaben. — I Kirken er 1920, samlede i en Egetræsramme, ophængt tre Jura-Marmor-Tavler med Navnene paa 19 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — Paa Kirkegden afsløredes $^5/_6$ 1925 en Mindesten for Peder Skau (1825-1917).

Gunde Lange (Munk) til Bregning skrev sig 1554 til *Keldet*, som han havde faaet med sin Hustru Karen Hansdatter Breide, der døde 1550 paa Gden, hvorefter den tilfaldt Datteren Anne i Ægteskab med Hans Rostrup til Sjelleskovgd., der 1584 med Fr. II mageskiftede Hovedgden Kieldvid med 1 Gd. i Sillerup, 3 Gde i Vonsbæk, 2

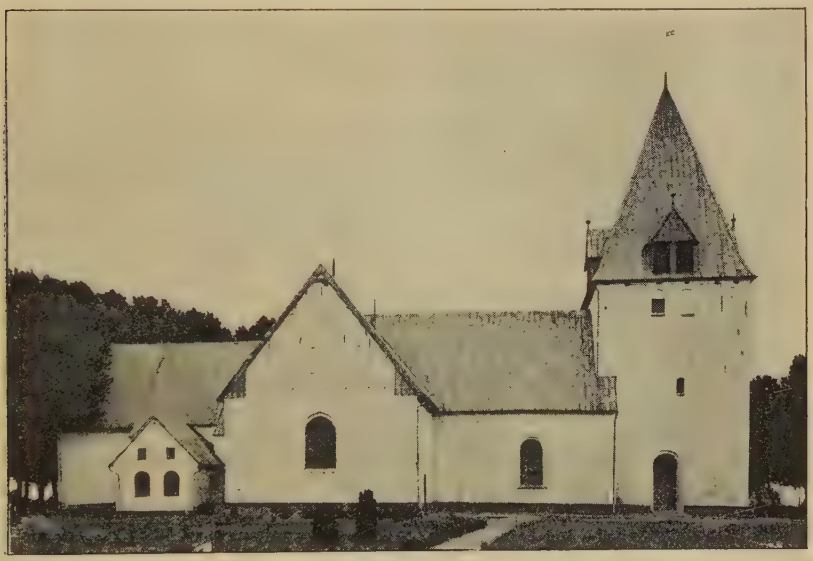

Fjelstrup Kirke.

Gde i Fjelstrup, 1 Gd. i Favervraa mod Gods i Nørrejylland. Under Pengekrisen i 50erne solgtes Keldet til en indvandret Tysker for 28,000 gamle Daler, men var dengang kun c. 100 ha. I 70erne købte Musmann den for 96,000 Bankdaler; han lagde 40 ha til fra en Gd. i Feldum og 14 fra en Gd. i Sillerup, endelig i 90erne Christiansminde, 34 ha, som købtes for 54,000 M. 1900 købtes Ejendommen af den preuss. Stat for 350,000 M. med Bes. og Inv. Avlsbygningerne brændte Foraaret 1925. Gden paatænkes derfor nu udstykket, og Forpagtningen, der løber til 1936, er efter Overenskomst fastsat til $^1/_4$ 1927. Til Ejendommen hører 3 Arbejderboliger.

1532 løste Hinrich Albrechtsen i Wilfang af Dronn. Dorothea Biørnsotting *(Bjørnshave)*, som var hjemfalden til Herskabet, og fik Privil., der stadfæstedes 1656 for Ridefoged i Haderslev Hrd. Hans Bertram, som 1696 solgte den til Hans Christensen Wildfang. Alligevel blev den i de gamle Skatteregistre opført som en alm. Bondegd., men anerkendtes 1710 som Frigd. for ovennævnte. Den betalte da Jordebogsafgifter og Kontribution og Bidrag pro rata til en Rustvogn. Fra Gden stammer Slægterne Wiuff og Bjørnshauge. Om *Sillerupgd.* se Hans Petersen, Et Bidrag til S.s Historie. (Særtryk af „Dannevirke" 1899.)

Om en Gd. i Anslet, som Fr. II tilbyttede sig 1583, se Sønderj. Aarb. 1889, p. 183.

Bukshave ejedes 1856-1903 af Peder Skau.

1710 var 9 Helgde, 2 Halvgde og 11 Landbol Selveje, Kronen ejede 15 Helgde

(deraf sikkert en Pastoratsgd.), 11 Halvgde, 3 Tredjedelsgde og 4 Landbol, Haderslev Kirke 3 Helgde, 1 Halvgd., Haderslev Hospital 1 Helgd., 2 Halvgde og 2 Landbol.

I Anslet skal der efter Sagnet have været en Helligkilde.

I Sillerup fødtes Redaktør af „Dannevirke" J. J. Bjørnshauge (1838-91). — I Anslet fødtes Frimenighedspræst i Haderslev Rasmus Thomsen (1849-1905).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 237 d., 3 t.; 1884: 150 d., 11 t.; 1912: 191 d., 18 t., 5 soc.; 1920: 398 d., 7 t., 27 soc.; 1924: 319 d., 7 t., 123 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 809 d. og 53 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 230, fra Tskl. 30).

Paa Bakkedraget langs Stranden og paa begge Sider af Sillerupbækken har der ligget mange Gravhøje fra Sten- og Broncealderen; kun enkelte er dog nu bevarede. Tæt N. for samme Bæk, lige S. for Knud, har været et stort Stenkammer, hvis sidste Rester først nylig er fjernede. I Knud Skov ses to Langdysser, og i en Høj sammesteds har været en stor Stengrav (Jættestue?). Ogsaa SØ. for Store-Anslet har været en Høj med et stort Stenalders Stenkammer (kaldet Stenovnen); det sløjfedes i forrige Aarh. Et Depotfund fra den yngre Stenalder, det største i sin Art, med 89 Flintredskaber (mest Økser og Forarbejder til saadanne), er fremdraget paa en Mark N. for Knud.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Komm. Fjelstrup, Sillerup, Knud og Anslet.

Bjerning Sogn omgives af Hovedsognet Moltrup, Aastrup, Fjelstrup og Tyrstrup Sogne. Kirken, nordvestligst, 6 km N. f. Haderslev og 21 km S. f. Kolding. Sognet er sammenlignet med Moltrup lavtliggende og jævnt, højest ind mod Hovedsognet (42 m), sænkende sig derfra mod Sillerupbækkens kønne, skovkransede Engdal, der danner Østgrænsen, ikke 5 m o. H. Sognet har god, lerbl. Muld med Lerunderlag, 2-4. Kl. En Del gode Kærenge og spredte Bønderskove, den største Holm. Efter Jordskylden det bedste Sogn i Haderslev Amt efter Fjelstrup. Statsskoven Vesterskov er overvejende Bøg, c. 100 Aar gl., c. 25 m høj, en meget stor Træmasse. En stor Foryngelse mod N., militære Skydebaner mod S. Mange gode Aske- og Granholme. En Del enkeltvis indsprængte, smukke Ege. Landevejen Haderslev-Kolding gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 389, (1860: 506, 1910: 391), boende i 84 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 2339, deraf **Jordv.** 1579. Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1257 Kr. pr. ha. **Areal** 1405 ha (N. 11,204 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1078; besaaet med Hvede 82, Rug 24, Byg 84, Havre 182, Blands. t. Modenhed 73, Kartofler 8, Foderroer 85, Brak 74, Grønf. og Græsning 466, Haver, Hegn o. l. 50, Tørvemoser 1, Skov 235, beb. Grund og Gaardsplads 9, Veje 29, Vand 3. **Frugttræer** 1913: 1096 (1900: 1465). **Kreaturhold** 1924: 130 Heste, 883 Stkr. Hornkv. (heraf 386 Køer), 8 Faar, 1012 Svin (1913: 792), 4941 Høns.

I Sognet *Bjerning Kirke* (1292 Byrning) ensomt ved *Bjerningrød*. Endvidere Byerne *Kabdrup* (1541 Capdorp) med 2-Kl. Skole og Kbmdshdl. *Rørkær* (1319 Rørkier) med Kbmdshdl. og Andelsmejeri (oprettet 1889 med 200 Køer, 1914: 520, 1918: 380, 1925: 550). *Skovbølling* (1541-43 Schoubullinck) med Elektricitetsværk (opr. 1916 af et Selsk. paa 6 Mand; Dieselmotor med 25 HK.; 12 Brugere). *Errested* (1542 Erestede). Saml. af Gde og Hse: *Holte, S.-Kabdrup, Rørkærmark, Aabro*. Gaarde: *Bjerninggd.* med Ejdsk. 156, Jordv. 122, c. 96 ha, deraf Ager 84, Skov 11, N. 887 Thlr. *Bjerningrød.* 2 større Gde i Kabdrup: en med Ejdsk. 189, Jordv. 144, c. 115 ha, deraf Ager 106, Skov 7, N. 995 Thlr.; en

med Ejdsk. 160, Jordv. 112, ca. 90 ha, deraf Ager 78, Eng 5, Skov 5, N. 921 Thlr. I Rørkær en Gd. med Ejdsk. 117, Jordv. 84, c. 63 ha, deraf Ager 60, Skov 2, N. 508 Thlr. 2 større Gde i Skovbølling: en med Ejdsk. 152, Jordv. 112, c. 88 ha, deraf Ager 81, Skov 6, N. 845 Thlr.; en med Ejdsk. 106, Jordv. 80, c. 65 ha, deraf Ager 55, Skov 10, N. 583 Thlr. Tvegdene *Skovbølling Holme. Thomashus Kro.* Statsskoven Vesterskov paa 146 ha med Skovridergden *Ulvshus.* En ubenævnt Gd. i Errested med Ejdsk. 107, Jordv. 85, c. 73 ha, deraf Ager 67, Eng 2, Skov 4, N. 668 Thlr. — Huse: *Stenskro, Skovbølling Mk., Smørask, Broksbjærg.*

Bjerning S., en egen Sognekommune, Bjerning Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr. 135. Lægd.

En ret ødelagt, hvidkalket, blytækt, romansk Kvaderstenskirke, tidl. indv. t. Skt. Peder, hvis lige afsluttede Kor og Skib har Skraakantsokkel; den firkantede Syddør samt 2

Planke fra Bjerning Kirke.

oprindl. Nordvinduer er bevarede. Fra gotisk Tid er Taarnet med Saddeltag og nu ommurede Gavle i Ø. og V.; yngre Tilbygninger et stærkt omdannet Vaabenhus mod S. og et 1842 i Forlængelse af Koret opf. Sakristi. Kirken har fladt, gibset Loft, Taarnet 8-ribbet Hvælving; Korbuen er nedrevet*). Altertavlen, fra Beg. af 17. Aarh., stammer vistnok fra samme nordøstslesvigske Værksted som Moltrups; Sidestykkerne afsluttes foroven med Rundbuer; den brogede Staffering og Billederne (i Midtfeltet Nadveren) er delvis gamle. Ogsaa den samtidige Prædikestol ligner Moltrups meget nøje. To Par Alterstager, det ene fra 1649-52, det andet fra 1788. Den romanske Granitfont, jævngammel med Kirken, har bølgerankesmykket Kumme og Tærningfod. Et Trækrucifiks er af nyt og tarveligt Arbejde. I Nationalmuseet er deponeret en mærkelig Planke med sentromansk Snitværk, forestillende Dommedag med Kristus som Verdensdommer, Sjælevejningen og Helvede, samt en slank, sentromansk Træsøjle; den første har sikkert baaret et Korbuekrucifiks, den sidste har antagelig hørt til en Alterprydelse (jvnf. Kunstmuseets Aarsskr. 1921-23 p. 139 flg.). Endnu findes i Kirken en sentromansk Krucifiksfigur og en tilhørende Maria, samt en hovedløs Bispefigur, en Maria med Barnet (c. 1400) og Stumper af endnu en Maria (sentgotisk). Klokke 1701 (Claudius Erasmi, Husum). — Paa Kirkegden er 1920 rejst en Mindesten for de i Verdenskrigen faldne fra Sognet. Endvidere en Krigergrav over Mads Chr. Olsen, falden $^{30}/_{6}$ 1848 paa Rørkær Mark.

Om *Bjerningrød* findes Rester af retvinklede Grave, der endnu indfatter Haven Syd for Stuehuset; Anlægget tyder paa, at den gamle Gd. ligesom de nuværende yngre Længer har været orienteret. — 1578 nævnes Moritz Ahlefeldt til Rai; han mageskiftede 1589 B. til Kongen mod 1 Gd. i Simmersted, 1 Gd. i Haderslev-Bramdrup, 1 Gd. i Hvinderup, 1 Gd. i Aller, 1 Gd. i Braabæk og 1 Gd. i Skovbølling. 1604 var Gden forpagtet til Fru Rale for 14 Rdlr. I Svenskekrigen blev den næsten fuldstændig ødelagt.

1473 gav Chr. I Iver Sebbesen Frihed for et Gods i Kopdorppe og Argestedt, fordi hans Fader Sebbe Ebbesen og hans Forfædre havde haft det.

1710 var 2 Helgde og et Landbol i Bjerning Sogn Selveje; Kronen ejede 9 Helgde, 2 Halvgde og 3 Landbol.

I Skoven ved Bjerning skal der i Følge Abildgaard (Sønderj. Aarb. 1906, p. 122) være Rester af en Borg.

*) Det er urigtigt, som paastaaet (Mejborg, Slesv. Bøndergde, Tillæg p. 53), at Kirken har været befæstet med Grave og Volde.

Ved Rørkær har der været en Helligkilde.

Der findes Rester af Kongevejen fra Tyrstrup Sognegrænse til Kirken.

Ved Bjerning K. og Skoven V. derfor stod $^{30}/_{6}$ 1848 en Træfning.

Paa Ulvshus fødtes Skovrider paa Wedellsborg Casp. Herm. Schrøder (1821-1906).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 47 d., 8 t.; 1884: 28 d., 9 t.; 1912: 49 d., 9 t., 1 soc.; 1920: 116 d., 5 t., 7 soc.; 1924: 98 d., 4 t., 8 soc. — Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 232 d. og 20 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 56, fra Tskl. 15).

Ikke en eneste Gravhøj fra Sten- eller Broncealder kendes i Sognet; derimod er der nogle Steder truffet Jærnalders Urnegrave under flad Mark, saaledes ved Rørkær Mejeri.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Bjerning (med Kabdrup, Rørkær, Skovbølling) og Errested.

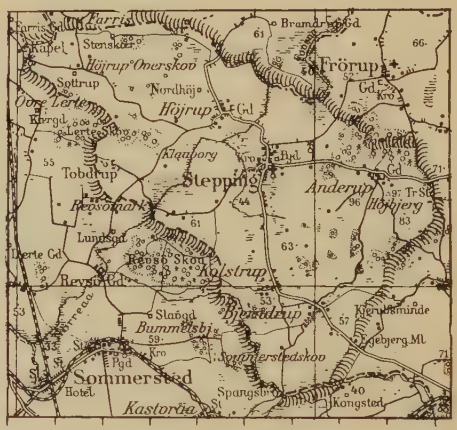

Stepping Sogn omgives af Annekset Frørup, Hjerndrup, Magstrup, Sommersted og Jels Sogne samt Ødis Sogn i Vejle Amt. Kirken nordlig i Sognet, 14 km NV. f. Haderslev og 16 km SV. f. Kolding. Sognet har Østlandskarakter, men hører gennemgaaende til dettes letteste Egne. Det er højtliggende og mod Ø. meget bakket. Anderup og den østlige Del af Stepping danner en Højflade paa mer end 60 m over Havet, det halve af Anderup ligger endog over 80 m højt og naar sin største Højde lige S. f. Byen i Højbjærg med en Top paa 97 m og en paa 96, d. v. s. Nordslesvigs højeste Punkter næst efter Skamlingsbanken og paa Højde med Knivsbjærg. Over dette Omraade, der ogsaa gaar ind i Frørup S., har vistnok Isranden længere Tid gaaet frem og tilbage; de enkelte Koller former sig i Linjer i Hovedstrygningsretningen. 800 m NØ. f. Stepping, ved Højbjærg, men navnlig S. for Bjerndrup, findes indtil 4 m mægtige Sammenskruninger af Sten. Fra Højbjærg er Udsigten overordentlig vid og naar i NV. til Tislundbjærg, i SV. til Gram Skove, Bakkerne ved Gestrup og Bjørnskov i Rangstruphøjlandet, i S. til Knivsbjærg, i NØ. til Skamling. Fra denne Højflade sænker Landet sig mod SV. til Revsø Aa og mod V. til Nørreaa (Gram Aa), der forlader Sognet i 36 m's Højde. Mosen, hvorfra Revsø Aa kommer sydligst i Sognet, synes at være en udfyldt „Langsø". Revsø Aa danner paa en Strækning Sydvestgrænsen, men hinsides Nørreaa i NV. ligger Højrup med Højder til 57 m (S. f. Taabdrup). Stepping har lerbl. Muld med Sand-, Ler- eller Grusunderlag, paa sine Steder Al af ringe Tykkelse, 3-6. Kl., mest 4-5. Højrups Jord er gennemgaaende en Del bedre, hvorfor Boniteringen gaar fra 2-7. Kl., hyppigst 3-4. Til begge Byer betydelige Aamader ved Nørreaa, der fra 1886 er bleven reguleret af et Engvandingsselskab. Stepping har en Del Bønderskov, Højrup er rig paa Skov, Rester af Farrisskoven, i spredtliggende Arealer med meget blandet Bevoksning, Bøg, El, Ask og Eg og i mindre Grad Gran. Ved Skellet mod Ødis Karmose. Ogsaa Anderups meget bakkede Jorder er som de førnævnte Byers af skiftende Bonitet, med magre Kærenge og en Del Skov. Bjerndrup og Kolstrup har dels ler-, dels sandbl. Muld med Ler- eller Sandunderlag, 3-7. Kl., hyppigst 3-4., ringe Aamader

og spredt Skov. Bjerndrup Mose har fortrinligt Tørveskær. Veje fra Haderslev og Christiansfeld gaar til Stepping og Højrup.

Befolkning i 1921: 1034 (1860: 1227, 1910: 1053), boende i 184 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 4715, deraf Jordv. 2785; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 824 Kr. pr. ha. **Areal** 3288 ha (N. 17,750 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2850; besaaet med Hvede 70, Rug 108, Byg 255, Havre 463, Blands. t. Modenhed 148, andre Høstar. 49, Kartofler 41, Foderroer 198, Brak 133, Grønf. og Græsn. 1385, Haver, Hegn o. l. 54, Tørvemoser 60, Skov 205, beb. Grund og Gaardsplads 28, Veje 72, Vand 19. **Frugttræer** 1913: 1949 (1900: 2463). **Kreaturhold** 1924: 349 Heste, 2102 Stkr. Hornkv. (heraf 905 Køer), 53 Faar, 17 Geder, 2280 Svin (1913: 1930), 7751 Høns.

I Sognet Byerne *Stepping* (1415 Steppingh) med Kirke, Præstegd., 3-Kl. Skole, Fattiggd. (sammen med Frørup, Sommersted, Bjerning og Hjerndrup Sogne), 3 Kbmdsforretn., Andelsmejeriet „Norden", (opr. 1887 med 500 Køer, 1914: 650, 1918: 550, 1925: 650), Ml., Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Højrup* (1649 Heirup) med 2-Kl. Skole. *Anderup* (1541-43 Andorp). *Bjerndrup* (1542 Bierndorp) med Skole og Kbmdshdl. *Kolstrup* (1541-43 Kolstorp). Saml. af Gde og Hse: *Terkeltoft, Søndermarkhuse, Klaaborg.* Gaarde: I Stepping en ubenævnt Gd. med Ejdsk. 103, Jordv. 58, c. 76 ha, deraf Ager 54, Eng 8, Skov 13, N. 331 Thlr. *Ryttergd., Højrupgd.* med Ejdsk. 207, Jordv. 129, c. 161 ha, deraf Ager 91, Eng 39, Skov 24, Tørvemose 1, N. 749 Thlr. Endvidere i Højrup en Gd. med Ejdsk. 105, Jordv. 72, c. 77 ha, deraf Ager 68, Skov 5, N. 422 Thlr. Domænen *Taabdrup* eller Taagerup (18. Aarh. Tabdrup, Taabdrupgd.) med Ejdsk. 425, Jordv. 280, c. 285 ha, deraf Ager 208, Eng 23, Skov 49, N. 2022 Thlr. *Sottrup* Domæne med Ejdsk. 210, Jordv. 145, c. 165 ha, deraf Ager 147, Eng 1, Skov 15, N. 1146 Thlr. *Nørhøjgd.* med Ejdsk. 101, Jordv. 61, c. 60 ha, deraf Ager 54, Skov 3, N. 422 Thlr. *Stenskær, Skovgd. Anderupgd.* med Ejdsk. 235, Jordv. 155, c. 194 ha, deraf Ager 142, Eng 5, Skov 36, N. 1118 Thlr. I Bjerndrup en Gd. med Ejdsk. 116, Jordv. 73, c. 91 ha, deraf Ager 70, Eng 8, Skov 4, Tørvemose 6, N. 405 Thlr. *Bjerndrupgd., Skovdallund, Kildegd., Frisenborg.*

Stepping S., en egen Sognekommune, Stepping Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Købst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 133. Lægd.

Den hvidkalkede, blytækte Kirke bestaar af Skib og Kor, Taarn mod Ø., Sakristi ved dettes Nordside samt Vaabenhus m. S. Kor og Skib, der ved en Restauration 1871 fik gennemløbende Tag, er romanske, af Kvader paa Skraakantsokkel, men allerede i Middelalderen og senere stærkt ommurede. Bevaret er flere Vinduer og den gamle Syddør, hvis halvrunde Dæksten inden for en Tovsnoning har et Relief af den Korsfæstede staaende mellem to snoede Søjler. Anseligt, sentmiddelalderligt Taarn med afvalmet Saddeltag og Gavle i Ø.-V., men skalmuret i 18. Aarh. Taarnets Indre, der er Alterrum, har oprindelig Krydshvælving med profilerede Ribber og rundbuet Aabning til Koret. Dette dækkes af en alm. Krydshvælving, Skibet af 3 Fag 8-ribbede Hvælvinger. Spids Korbue. Kirken blev 1908 nydekoreret. Altertavle i Højrenæssance, skaaret 1612, omtrent som i Starup, men uden Baldakingesims og med rigere Ornamentik. I Midtfeltet er malet Nadveren, i begge Sidefelter Kristus paa Korset, den ene Gang ledsaget af Maria, den anden Gang af en Kvinde, som holder et brændende Hjærte; rimeligvis ommalede i 18. Aarh. I Fodstykket er indsat et moderne Maleri. Sentgotisk Kalk med Minuskelindskrift: Dns Nicolaus Dragy procuravit me, orate pro eo. Stager, givne 1665 og 1733. Romansk Granitfont med glat Kumme og tærningformet Fod under højt, cylinderformet Skaft. Prædikestolen, der vistnok er den ældste i Nordslesvig, minder meget om den kun et Aar yngre Stol i Halk; omend den knap er saa rig, er den muligvis gjort af samme Snedker; i Storfelterne læses et latinsk Skriftsted (Raab højt,

spar ikke, opløft din Røst som en Basun o. s. v.), i de nedre Smalfelter Præstenavne (Johanis Forstius, Jesper Brun), Forbogstaver til to Kirkeværgenavne og Anno 1558; alt skaaret med ophøjede Renæssance-Bogstaver. Himlen, der ligner den i Frørup, har Aarstallet 1618. Et plumpt Krucifiks fra Renæssancetiden vides før at have staaet paa en Tværbjælke foran Koret. To Klokker, den ene med smukke Ungrenæssance-Ornamenter, støbt af Gert van Merfelt 1547, den anden en Genforeningsklokke, hvis Forgænger var fra 1855 (Gamst og Lund, København). — Forsvundne er Stolestader med Adelsvaaben (Abildgaard, Rantzau og paa Kvindesiden Ulfeld).

Bjerndrupgd. tilhørte 1530 Timme Hack, 1564 hans Arvinger og c. 1585 Kirsten Clausdatter Ulfeld, der havde været gift først med Povl Abildgaard til Vrandrup og anden Gang med Morten Svendsen Orning til Eget († 1574); hun solgte 1587 Gaarden til Kongen med Ml., Smedje, 3 Bol paa Gdens Mark, 1 Gd. i Stepping, 1 Gd. i Bjært, 2 Gde og 3 Gadehuse i Skartved, 2 Gde og 1 Bol i Kastvraa. 1594 blev Gden er-

Stepping Kirke.

klæret fri for alle Sogne- og Landsbyydelser. 1636 overdroges den til Kapt. Jens Rave (Raben), fri for al Bondepligt mod en aarlig Afgift af 10 Rdlr. 1640 fik han Tilsagn om, at hans Efterkommere, da han havde indløst Bygningerne, skulde være adkomstberettigede til Fæste. Med hans Datter kom B. til Kapt. Christoffer Høyer; 1734 blev dennes Søn Kapt. Morten Høyer Ejer, ved hans Død (1754) Enken Anna Høyer, 1781 hendes Søn Hans Christoffer Høyer. — En kratbevokset Banke ved Bjerndrup skal forhen have været omgivet af Grav og Ringvold og er i saa Tilfælde en Rest af et middelalderligt Voldsted.

Taabdrup angives at have tilhørt Hans Munk til Krogsgd. c. 1500; den gik i Arv til Sønnen Christen Munk, Statholder i Norge, Aggershus' Forsvarer i den nord. Syvaarskrig († 1579), hvis Datter Else i Ægteskab med Christoffer Gersdorff 1604 tilskødede Kongen Gden mod livsvarig Forlening med Lønborg Bispegd. Den købtes med 1 Gd. og 1 Bol i Stepping, 3 Gde og 1 Bol i Halk, 1 Gd. i Raade, 2 Bol i Aabølling, 1 Bol i V.-Vedsted og 1 Gd. i Hillerup. T. blev derefter kgl. Forpagtergd. og udparcelleredes 1777. Da bestod den af 286 Tdr., hvoraf de 272 blev udstykket i 4 Parceller. 1913 solgtes Ejendommen til Domæne af en Tysker for 500,000 M. med Bes. og Inv. Forpagtningskontrakten løber fra 1913 til $^1/_7$ 1931; til Gden hører 3 Arbejderhuse. I Parken staar en over 100 Aar gl. Ædelgran.

Domænen *Sottrup* solgtes 1910 af en dansksindet til den preuss. Stat for c. 260,000 M. med Bes. og Inv. Forpagtningen udløber $^1/_7$ 1928; til Gden hører 3 Arbejderhuse.

Fra en Gd. i Bjerndrup, som brændte 1913, reddedes en Egetræstavle med Vaaben og Indskrift: Melchior Diedrich von Zepelin, Major. Mein Anfang, Mittel, Ende, der Herr alles zum Besten wend. Marie Elisabeth geb. von Oeynhausen. Und lassen den lieben Gott walten, der kann uns wohl erhalten, wo wir wohnen im Lande Anno 1698. Ogsaa paa Nederbygd. i Aastrup boede 1690-92 en Oberstløjtn. Johan Zepelin til Leje.

Omkring Aarhundredskiftet er der blevet nedlagt 3 Teglværker, et i Højrup, et paa Sottrup Mark og et i Bjerndrup.

1710 var 2 Helgde, 3 Halvgde og 9 Landbol i Sognet Selveje; Kronen ejede 8 Helgde, 24 Halvgde, 6 Fjerdingsgde og 9 Landbol, Kirken 1 Halvgd., Haderslev Kirke 2 Fjerdingsgde; Præstegden var en Helgd.

Højrup skal have haft egen Kirke sammen med Bramdrup (nu i Ødis S.); Ruinerne siges at have været kendelige paa en Plads mellem de to Byer „ej langt fra Farrekongens Eg" (Danske Atlas VII, p. 147).

1920 rejstes en Mindesten for de i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Om Farrisskoven se Jels S. (Gram H.); ved Højrup Overskov stod endnu for 60 Aar siden Kæmpeegen Farriskongen. Endnu 1773 var der Ulvejagt i Farris, og for 70 Aar siden blev en Kongeørn skudt i Højrupgds Skov. — Trindholm øverst paa Højbjærg var tidligere overordentlig vidt synlig paa Grund af de c. 20 Bøge, der dannede en Lund heroppe, trykket af Vestenvinden; nu er de faldne eller ryddede; et Træ var 4 m i Stammeomfang og 25 m højt.

Ved Stepping tog de danske Tropper $^{8}/_{8}$ 1848 en Del preussiske Kyrasserer til Fange.

Peter Rhode, Udgiver af „Saml. til Haderslev Amts Beskriv." (1734-93), var Kapellan i Stepping 1760-64. — Landskabsmaler Samuel Mygind (1784—1817) var Søn af Sognepræsten i S. Niels M. — L. Chr. Hagen, bekendt fra den vestslesv. folkelige Vækkelse, var Præst her 1830—67.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 176 d., 4 t.; 1884: 116 d., 21 t.; 1912: 158 d., 27 t., 4 soc.; 1920: 349 d., 1 t., 11 soc.; 1924: 291 d., 26 soc. — Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 690 d. og 32 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 240, fra Tskl. 29).

Oldtidsmindesmærker fra Sten- og Broncealderen forekommer ikke i Sognet; Urnegrave fra Jærnalderen er derimod truffet flere Steder, under flad Mark.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Komm. Stepping, Højrup, Anderup og Bjerndrup. Kolstrup i Bjerndrup Km. udgjorde til c. 1880 en selvstændig Km.

Højrup hørte til Gram Hrd., det øvrige Sogn til Tyrstrup.

Litt.: Om den herrnhutiske Bevægelse i Stepping i Midten af 18. Aarh. (jfr. p. 73) se Knud Heiberg, Stepping Præstegaard i Kirkehist. Saml. 5. R. II p. 611 ff.

Frørup Sogn omgives af Hovedsognet Stepping, Hjerndrup og Tyrstrup Sogne samt Taps og Ødis Sogne i Vejle Amt. Kirken, nordlig, 14 km NNV. f. Haderslev og 13 km SSV. f. Kolding. Sognet danner Fortsættelsen mod NØ. af det høje Land i Stepping S., det falder jævnere af i NV. mod Nørreaa og i N., men meget brat i Ø. mod de fladere Egne i Tyrstrup S. Set hernede fra rejser det sig som en Mur, og ligesaa hæver det sig anseligt, set fra Fladerne i NV. inde i Ødis og Taps. Der er fra Bakkerne, Kobjærg lige S. for Vejen til Christiansfeld og Ravnsbjærg (76 m) N. derfor, vide og meget smukke Udsigter mod Ø. over hele Slettelandet mellem Aastrupbanke og Skamlingsbanke ud til Bæltet og Fyn. Lavest er Sognet ved Nørreaa (c. 40 m) og SØ. (c. 22 m). Jorden er god, lerbl. Muld med Lerunderlag og en Del dybmuldede Sandjorder med Sand- og Grusunderlag, 2-6. Kl., mest 3-4. Betydelige Enge ved Nørreaa, Bønderskove i den søndre Udmark. Landevejen fra Christiansfeld gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 450 (1867: 582, 1910: 312), boende i 83 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 2548, deraf **Jordv.** 1487; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 966 Kr. pr. ha.

Areal 1504 ha (N. 10,248 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1281; besaaet med Hvede 70, Rug 59, Byg 116, Havre 264, Blands. t. Modenhed 125, andre Høstar. 5, Kartofler 13, Foderroer 112, Brak 68, Grønf. og Græsn. 449, Haver, Hegn o. l. 110, Tørvemoser 6, Skov 80, beb. Grund og Gaardsplads 9, Veje 15, Vand 3. **Frugttræer** 1913: 931 (1900: 1098). **Kreaturhold** 1924: 168 Heste, 1055 Stkr. Hornkv. (heraf 468 Køer), 2 Faar, 4 Geder, 1352 Svin (1913: 1098), 3915 Høns.

I Sognet Byen *Frørup* (1361 Frødorp) med Kirke, 3-Kl. Skole, 2 Kbmdsforretn., Ml., Andelsmejeri (opr. 1909 med 400 Køer, 1914: 439, 1919: 320, 1925: 400), Gæstgiveri. *Frøruprød* (1542 Froruprodt). Gaarde: Domænen *Trummersgd.* med Ejdsk. 286, Jordv. 178, c. 177 ha, heraf 32 ha Skov (indbef. 10 ha fra Bramsgd.), N. 1279 Thlr. *Frørupgd.* med Ejdsk. 185, Jordv. 116, c. 111 ha, deraf Ager 88, Eng 10, Skov 10, N. 870 Thlr.; *Højgd.* med Ejdsk. 117, Jordv. 75, c. 75 ha, deraf Ager 69, Eng 2, Skov 2, N. 536 Thlr. *Bramsgd.* (Stamparcellen af den tidl. Domæne) med Ejdsk. 115, Jordv. 65, c. 75 ha, N. 517 Thlr. *Bramrødgd.* med Ejdsk. 163, Jordv. 110, c. 118 ha, deraf Ager 109, Eng 4, Skov 3, N. 805 Thlr., en Grusgrav, der udnyttes til Sognets Veje. *Østergd.* med Ejdsk. 105, Jordv. 72, c. 76 ha, deraf Ager 70, Eng 1, Skov 2, Tørvemose 1, N. 474 Thlr. *Ravnsbjærg* med Ejdsk. 96, Jordv. 63, c. 56 ha, N. 446 Thlr. *Mølskovgd. Sønderbygd.* med Ejdsk. 113, Jordv. 73, c. 68 ha, deraf Ager 63, Eng 2, Skov 1, N. 515 Thlr. *Sønderskovgd.* Ejdsk. 115, Jordv. 75, c. 77 ha., deraf Ager 65, Skov 9, N. 556 Thlr. *Nordskovgd., Jessensminde, Dannevang, Frørup Nygd., Teenkærgd.* (med Jorden fra den nedbrudte Ejendom Faarhus), *Møllebro.*

Frørup S., en egen Sognekommune, Frørup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr. 132. Lægd.

Den hvidkalkede, blytækte Kirke (restaur. 1855), bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Sakristi mod N. Koret, der har haft Apsis, og Skibet er romanske, af Kvadre; i de stærkt omsatte Mure er der megen raa Kamp med iblandet Tegl; attisk profileret Sokkel. Firkantet Præstedør paa Korets Sydside samt begge de oprindelige Døre paa Skibet er bevarede, men alle tilmurede; to opr. Vinduer nordlig paa Skibet er nyaabnede, og nye Vinduer er indsatte i dettes Sydside. Taarnet er sentmiddelalderligt, af Tegl med Saddeltag og Gavle i S. og N., stærkt ommuret 1758. Skibet har fladt Loft, Koret en 8-ribbet Hvælving, Taarnet alm. Krydshvælving. Gammel Korbue med forskelligtformede Kragsten, spids Taarnbue. Det Indre er i 1908 blevet malet paa Grundlag af fremdragne Rester af en sentgotisk Dekoration. Plump Altertavle fra 1752; nye Billeder, malede af Stedets Degn, Andresen, indsattes 1908 i Tavlen, der samtidigt blev rykket frem og fik nyt Knæfald. Kalk 1662, skænket af Herredsfoged Johan Horstmann. Glat, romansk Granitdøbefont paa rund Fod. Stolestadegavle med smalle Foldeornamenter fra c. 1550. Paa Væggen en sentgotisk Krucifiksgruppe, c. 1500 eller senere. Rester af selve Korset med Evangelisttegn ligger paa Loftet, hvor der desuden findes et medtaget, gotisk Relief (Kvindeskikkelse) samt Brudstykker af en Prædikestol fra 1618. Fra en sentkat. Korsfæstelsestavle er Stumper af Midtgruppen i Behold. I Taarnrummet sidder halvt skjult en Ligsten med Portrætfigurer af Mogens Kaas til Brændore, † $^{28}/_{8}$ og begr. $^{26}/_{9}$ 1582, med Hustruer Dorotea Sested, † 1579, og Anne Rantzau (Dødsaar uudfyldt). — Paa Kirkegden rejstes 1920 en Granitsten over de i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Om Herregden *Brændore* her i Sognet, efter 1864 i Taps S., se Trap: Danmark, 3. Udg. V, p. 446. Da Chr. Moltesen (Viffert) til Hageløse og Mogens Kaas' Enke Anne Rantzau 1583 og 1585 solgte Ejendommen til Kongen, hørte til den førstnævntes Del Syd for den tidligere Grænse: 3 Gde og 2 Kaad i Frørup, 1 Gd. og 2 Kaad i Stepping, 2 Gde i Højrup, 1 Gd. i Kærstrup, 1 Gd. i Bæk, 1 Gd. i Skudstrup og til den andens: 1 Gd. i Stepping, 3 Gde og 3 Kaad i Nustrup-Bæk, 1 Gd. i Kolsnap, 2 Gde og 1 Kaad i Sommersted, 1 Gd. i Magstrup, 1 Gd. i Kastvraa og 1 i Nustrup. — 1402 nævnes Jes Iversen, maaske tilhørende Slægten Emmiksen, af Frødorp.

Domænerne *Bramsgd.* og *Trummersgd.* købtes 1904 af den preuss. Stat for henholdsvis 148,000 M. og 326,000 M. Af Bramsgd., dengang c. 125 ha med 744 Thlr. N., solgtes efter Udstykningen i 1922 en Stamparcel paa c. 75 ha; af Resten har Statens Jordlovsudvalg oprettet 5 Husmandsbrug, medens c. 10 ha som Tillægsparceller lagdes til to smaa Ejendomme i Anderup (Stepping S.) og c. 10 ha Skov til Trummersgd. Af Trummersgd. (c. 258 ha med 1823 Thlr. N.) bortforpagtede Staten i Okt. 1922 en Stamparcel paa 145 ha (indtil 1937); Resten, med Undtagelse af de 32 ha Skov, er afgivet til Udstykning, saaledes at 12 Husmandsbrug kunde oprettes, der nu danner en samlet Bebyggelse c. 1 km Ø. for Frørup By.

1710 var i Sognet 4 Helgde, 2 Halvgde, 1 Fjerdingsgd. og 4 Landbol Selveje; Kronen ejede 11 Helgde, 8 Halvgde, 2 Fjerdingsgde, 1 Tredjedelsgd., 1 Totredjedelsgd. og 3 Landbol, Haderslev Kirke 1 Helgd.

Nordøstlig i Sognet ligger *Ebbesvold* eller *Ebbesholm*, et lille, vistnok tidligmiddelalderligt Voldsted, en aflang, firkantet Banke, c. 18 × 15 m, som ved en tør, godt 2 m dyb Grav er udskaaret i en naturlig Bakkeskrænt. Langs Gravens Yderkant løber et ganske lavt Dige. Til Anlæget, mod Ø. begrænset af en Bækkekløft, har maaske hørt en Yderborg, som paa den ikke ved Naturforholdene værnede Sydside har haft en Grav af ringe Dybde. Murrester er ikke fundne. — Et andet Voldsted er *Stangborg* eller *Lavesvold* af den yngre Middelalders-Type i Nørreaas Enge. Det bestaar af en c. 2 m høj, cirkelrund Hovedbanke, hvortil der slutter sig en endnu lavere, elliptisk Forborg med Længderetn. NV.-SØ. Før Reguleringen løb Aaen mellem Højene. Paa Stedet er fundet Kulrester, ildskørnede Sten og Potteskaar.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 73 d., 12 t.; 1884: 50 d., 13 t.; 1912: 42 d., 12 t.; 1920: 107 d., 10 t., 3 soc.; 1924: 115 d., 3 t., 11 soc. — Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 249 d. og 41 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 117 fra Tskl. 34).

Jordfaste Oldtidsmindesmærker fra Sten- og Broncealderen kendes næsten ikke i Sognet; derimod er der ved Frørup og Frøruprød under Markflade truffet Urnegrave fra Jærnalderen.

Ogsaa under den preuss. Administration udgjorde Frørup S. een Km.

Haderslev Herred.

Sognene: Gl.-Haderslev (til Dels), *Hoptrup* (til Dels), *Vilstrup, Starup, Grarup, Halk, Øsby, Vonsbæk, Aastrup, Moltrup.*

17. Aarh.

Haderslev Hrd. omfatter Egnene paa begge Sider af Haderslev Fjord og Haderslev Dam, begrænset mod S. og Ø. af Lille-Bælt, mod N. af Sdr.-Tyrstrup Hrd., mod V. af Gram Hrd. (Gl.-Haderslev og Hoptrup Sogne hører delvis til dette Hrd.). Sognene S. for Fjorden danner *Haderslev Næs*. I Lille-Bælt ligger *Aarø* og Holmen *Linderum*. Den største Udstrækning fra N. til S. er c. 19, fra Ø. til V. c. 25 km. Overfladen er helt igennem jævnt bølgeformet Bundmoræneland, over hvilket kun Jordsmonnet mere imponerende hæver sig i Aastrupbanke (72 m). Kun Egnen V. for Haderslev er mere ujævn med kendelige Mærker af Formning i Istidens Afsmeltningsperiode, med enkeltstaaende Højder (Bøghoved paa Haderslev Bygrund) og dybtindskaarne Bækdale. Nordvestligt ligger en stor Del af Moltrup Sogn højere end 60 m (højeste Punkt 77 m). Mod S. ud til Lille-Bælt delvis Klintekyst, der ved Halkhoved naar 26 m, de højeste Brinker i Nordslesvig.

Bøghoved og Haderslev Dam, set fra Oksbølvejen.

Jorderne er for Størstedelen lerede, absolut bedst inden for Sydkysten i Vilstrup og Halk Sogne; paa begge Sider af Fjorden og Dammen er Jorden lettest, Leret tildels udvasket. Næst efter Als og Sundeved maa Haderslev Næs regnes for den frugtbareste Del af Nordslesvig uden for Marsken. Af Vandløbene skal kun nævnes Hoptrupbækken, der danner Herredsskel mod SV. med Udløb i det fra Havet afskaarne Vand Slivsø (c. 175 ha), og Sillerupbækken, der danner en Del af Nordgrænsen og falder ud i Avne Vig. Af Søer er der yderligere Haderslev Dam (264 ha), skilt fra Fjorden ved et kort Løb, den dybtliggende Grarup Sø og den lavvandede Bankel (c. 200 ha), ogsaa en afskaaret Vig af Bæltet. Skovene findes mest som en Kystbræmme mod S. og ved Herredets Grænser mod V. og N. Kystegnene mod Ø. er mest skovfattige, og Aarø er skovløs. Det samlede Areal udgør 27,269 ha (c. 273 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 228,520 Thlr.; af Arealet var i 1920 de 20,904 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg $^{1}/_{1}$ 1924 45,653 Kr., heraf Jordværdi 27,061 Kr. Folketallet var 1921: 8892, 1910: 8995, 1860: 10,572. I Herredet ligger Haderslev Købstad, der ikke er medregnet i ovennævnte Tal. I gejstlig Henseende udgør det med det øvrige Østeramt Haderslev Provsti.

I Vald. II's Jrdb. hedder Hrd. *Hathærslefhæreth;* se iøvrigt p. 54.

Gl.-Haderslev Sogn bestaar af to ved Haderslev Bygrund og Haderslev Dam skilte Dele, hvoraf den nordl. væsentlig omfatter Fredsted, den sydl. Erlev (Langkær hører i Skolesager til Haderslev Frue Sogn). I sin Helhed grænser Sognet til Bjerning, Moltrup, Hammelev, Hoptrup, Vilstrup og Starup Sogne. Kirken ligger i Haderslev By (se p. 36). Jordsmonnet sænker sig fra det forholdsvis jævnere, men højtliggende Terræn i de mod N. og S. omgivende Sogne ret stejlt mod Dammen og er yderligere furet af Bækdale. Skallebæk (1292 Skallichbech) udspringer i den nu udtørrede Ejsbøl Sø og løber i en af Enge udfyldt, af skovklædte, stejle Sider indrammet Dal forbi det smukt liggende Stokkerhoved for efter et meget krummet Løb at munde ud i Dammen, til Dels dannende Grænsen mod Haderslev By. Gennem Fredsted By løber en Bæk til Dammen. S. for denne er der Bækdalen ved Rikkeskilde og Skinkelsbæk, der løber østpaa gennem Haderslev Bygrund til Fjorden. Til Fredsted hører de to Maageøer i Dammen. Oven over det gennemskaarne Terræn er der vide Udsigter, dog alle med Haderslev By i sin Lavning som Midtpunkt, saaledes Udsigt fra Bakken Ø. for Ejsbøl (54 m), fra Erlev Kro (37 m) og fra Erlev Bjærge (37 m) med Galgehøj lidt længere inde (40 m). Allernordvestligst naar Sognet op over 60 m og sydvestligst 53 m; Dammen ligger 2,2 m o. H. Rundt om er der større og mindre Skove; mod V. rejser sig Pamhules lange Skovbryn. Sognet bliver herved et af de smukkeste i Sønderjylland; blot Havet fattes. Jorderne er dels lerbl. Muld med Lerunderlag, dels nærmere Dammen paa begge Sider lettere Sandjorder med Sandunderlag; 1-6. Kl., hyppigst er 2-3., i Oksbøl 4. Aamaderne om Skallebæk er for en stor Del sumpede og sure med mager Høbjærgning. Statsbanen Haderslev-Vojens og Amtsbanerne Haderslev-Skodborg og Haderslev-Rødding-Toftlund gaar gennem

Sognet; ligeledes Landevejen fra Haderslev til Ribe, Vejene til Stepping og Sommersted, og ved Langkær Landevejen til Aabenraa, fra hvilken Oksevejen her skiller sig.

Befolkning i 1921: 447 (1860: 1199, 1910: 598) boende i 66 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 2849, deraf Jordv. 1691; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 968 Kr. pr. ha. **Areal** 1954 ha (N. 12,224 Thlr.), hvoraf (1920) Landbrugsareal 1475; besaaet med Hvede 43, Rug 66, Byg 88, Havre 228, Blands. t. Modenhed 88, andre Høstar. 6, Kartofler 34, Foderroer 110, Brak 79, Grønf. og Græsn. 733, Haver, Hegn o. l. 38, Tørvemoser 6, Skov 83, beb. Grund og Gaardsplads 11, Veje 44, Klitar. og Stenmarker 1, Vand 296. **Frugttræer** 1913: 1206 (1900: 3069). **Kreaturhold** 1924: 151 Heste, 974 Stkr. Hornkv. (heraf 554 Køer), 21 Faar, 1041 Svin (1913: 812), 3545 Høns.

Mindelunden i Gl.-Haderslev.

I Sognet Byerne: *Fredsted* (1231 Fristadh) med Teglværk (aarl. Prod. c. 3 Mill. Mursten). *Oksbøl* (1429 Owsbyll). *Erlev* (1292 Erlow Mark) med Børnehjem (se nedenfor) og Jærnbanest. Saml. af Gde og Hse: *Stokkerhoved* (1542 Stockerhoe) med en Stamparcel paa 45 ha af den som første Storgaard efter Genforeningen 1922-23 udstykkede Gd. Stokkerhoved og 14 Husmandsbrug paa Størrelse mellem 5 og 6 ha hvert, *Langkær* (1639-40 Langkier). Gaarde: Tvegdene *Ejsbøl* (1260 Aitsboly), nemlig *Domænen E.* og *Ejsbølgd.*; Domænen med Ejdsk. 250, Jordv. 160, c. 159 ha, deraf Ager 139, Eng 9, Skov 9, N. 1469 Thlr., Grusgrav og Sidespor for Godsvogne. *Nørgd.* I Oksbøl en større Gd. med Ejdsk. 107, Jordv. 71, c. 78 ha, deraf Ager 65, Eng 4, Skov 7, N. 516 Thlr. *Knorborg* (1580 Knurborch), *Harkær, Dyringkær.* Endvidere i Fredsted en større Gd. med Ejdsk. 110, Jordv. 76, c. 69 ha, deraf Ager 54, Eng 9, Skov 5, N. 672 Thlr. I Langkær en Gd. med Ejdsk. 165, Jordv. 111, c. 104 ha, deraf Ager 84, Eng 5, Skov 10, N. 784 Thlr. *Hørregd.* (1543 Hegardhe), med Søndergd., med Ejdsk. 227, Jordv. 149, c. 123 ha, deraf Ager 110, Skov 8, N. 1027 Thlr. *Skøttesminde* med Ejdsk. 118, Jordv. 83, c. 78 ha, deraf Ager 68, Eng 5, Skov 3, N. 597 Thlr. *Christinesynde* med Ejdsk. 108, Jordv. 72, c. 77 ha, deraf Ager 57, Skov 7, Rørskær 9, N. 468 Thlr. — Huse: *Teglgd., Nottet, Regelsbærhave* (før Skovfogedhus),

Erlev Kro (kaldet § 5) med Jrb.-Holdeplads, *Kær, Karlebjærg, Bolterskov, Galgehøj, Skøtteshave.*

Gl.-Haderslev S., en egen Sognekommune, Gl.-Haderslev Sognefogeddistrikt, har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Købstad m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Gl.-Haderslev Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 111. Lægd.

Om Kirken se under Haderslev p. 36. — I Forbindelse med Kirkegden (se p. 37) ved Ribe Landevej er der paa en Skraaning ned mod Haderslev Dam i 1922 anlagt en Mindelund for de i Verdenskrigen faldne fra Gl.-Haderslev S. Øverst paa Skraaningen en stor Kampesten, paa hvis Sydside staar: Gammel-Haderslev Sogn satte dette Minde for sine

Ejsbøl Voldsted.

i Verdenskrigen 1914-18 faldne, døde og savnede Sønner; derunder: Jeg er Opstandelsen o. s. v. Joh. 11,25. Paa Nordsiden Valdemar Rørdams Vers:

Skilt af meget bar de sammen
Livet, Lidelsen og Døden.
Husk, o Haderslev ved Dammen,
dine faldne Sønners Navn.
Sent gaar Natten, tung er Nøden,
der er langt til Morgenrøden.
Løft os, Frelser, i din Favn.

Neden for Stenen er grupperet mindre Sten med Navnene paa de 110 faldne, deres Fødested, Fødselsdatum samt Angivelse af, hvor og naar de faldt. Lunden er anlagt af Gl.-Haderslev Kirkesogn.

Børnehjemmet i Erlev oprettedes 1911 af Foreningen „Nordslesvigsk Asylforening", stiftet 1877 med det Formaal at tage sig af hjemløse og vanrøgtede Børn. I de første 34 Aar blev alle Børn anbragte i Familiepleje. 1911 omdannedes i Erlev en Bondegd. paa 22 ha, beliggende ved Sydsiden af Haderslev Dam, til det nuvær. Hjem med Plads til 40 Børn. Senere er der oprettet flere Hjem, 1911 i Arnum og i Toftlund. Fra Foreningens Oprettelse til 1924 er der optaget 620 Børn, deraf under Krigen 104. De Børn, der efter Krigens Ophør ikke kunde vende tilbage til deres Hjem, blev 1922 samlede i „Den sønderjyske Fonds Børnehjem ved Vilstrupvej". Foreningen oprettede 1922 et Strandasyl ved Stevelt (Øsby S.) for c. 30 Børn.

Ejsbøl. 1260 skødede Kongen bl. a. en Mølle i Aitsboly til Slesvigbispen. 1355 nævnes Anders Jonson til Æwilsbyll. 1378 forsegler Jens Holk med et Vaaben, i Skjoldet et skægget Mandshoved og Omskriften Jesse Holk van Egellsbul, 1439 Claus Rønnov. Henneke v. d. Wisch, der faldt i Ditmarsken 1500, solgte den til Htg. Frederik. Senere gik den atter over i Privateje. Tidligere var der 3 Gde; i den østre sad Slægten Muusmann i tre Slægtled (4 Ejere); den blev udstykket i Beg. af 70erne. Den midterste var i Fam. Friis' Eje i mindst 3 Slægtled, men solgtes 1909 af Thorvald Friis til den

preuss. Stat for c. 240,000 M. uden Besætning og Inventar. 1910 foretoges Ny- og Ombygninger for 80,000 M. Gden er bortforpagtet til 1/7 1927. Til Gden hører 2 Arbejderhuse til 4 Familier, endvidere en større Grusgrav, der leverer Bygnings- og Vejmateriale til private og Amtskommuner. Den vestre indehavdes fra c. 1840 af to Led af Familien Call, saa v. Langenheim, fra 1909 Hans Fink, som afhændede den 1924. — *Ejsbøl Voldsted,* et af de anseligste i Slesvig, tilh. den senere Middelalders tvedelte Type, ligger paa Sydsiden af Ejsbøl Sø. En naturlig Aas er for Enderne afskaaret af Grave, hvorved der dannes en uregelmæssig, 6-7 m høj, c. 160 m lang og indtil 60 m bred Forborg med Længderetning NØ.-SV. Ved en Ringgrav udskilles fra Forborgens Østside en mindre, cirkelrund, c. 8 m høj Hovedbanke (c. 40 m i Diam.), hvor der ved Gravninger er fundet Brolægning, Kampestensmure, Munkesten og Munketegl samt Stumper af Klinevægge. I Gravbunden er nedrammet Bropæle af Eg. Ogsaa paa Forborgens større, nordøstlige Parti har der staaet middelalderlige Bygninger.

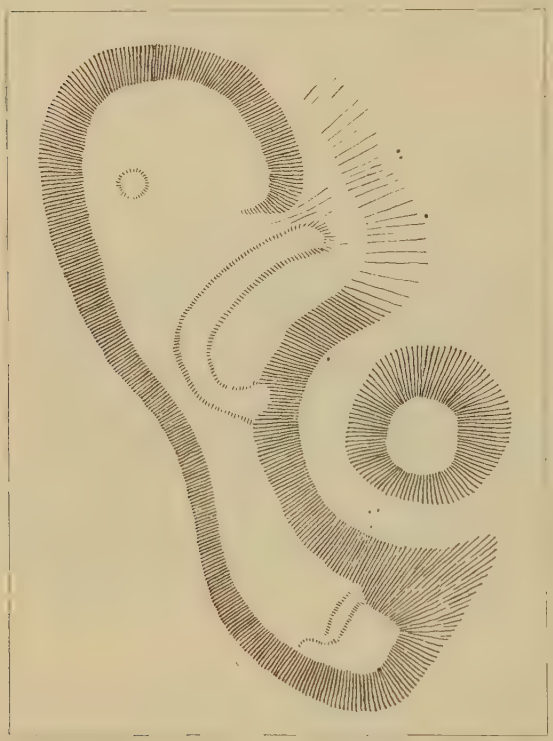

Plan af Ejsbøl Voldsted.

Paa det skovbevoksede *Bøghoved,* hvortil Traditionen med Urette henlægger det ældste Haderslevhus, er der ikke mindste Spor af middelalderlige Fæstningsanlæg.

En Gaard i Fredsted har bulvægsbyggede Udlænger. Opmaaling og Model findes i Museet i Altona.

NV. for Dyringkær findes en Helligkilde, kaldet „Fruenshul".

I Erlev findes et lille Genforeningsmindesmærke.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1920: 110 d., 4 t., 9 soc.; 1924: 101 d., 3 t., 19 soc. Ved Folkeafstemningen 10/2 1920 afgaves 196 d. og 11 t. Stemmer (tilrejsende fra Danmark 55, fra Tyskland 11).

Ingen jordfaste Oldtidsmindesmærker kendes i Sognet.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Gl.-Haderslev (bestaaende bl. a. af Tvegdene Ejsbøl), Fredsted (med Oksbøl) og Erlev.

1910 indlemmedes hele S.-Otting Km., det meste af Ladegd. og Gl.-Haderslev i Haderslev By. Den ringe Del af Ladegd., der blev til Rest, overgik til Aastrup S. Se Haderslev, p. 34.

Hoptrup Sogn omgives af Vilstrup og Gl.-Haderslev Sogne, af Haderslev Dam, Hammelev og Vedsted Sogne, Ø.-Løgum Sogn i Aabenraa Amt samt af Lille-Bælt med Genner Fjord. Kirken midt i Sognet, 7 km SSV. f. Haderslev og 16 km NNØ. f. Aabenraa. Det store Sogn, 13 km fra N. til S., hører Østlandet til. Det deles af Hoptrup „Fjorddal" i en nordl. og sydl. Del. Fjorddalen er med Slivsø (1,5 km², 3 km lang, 0,25-0,75 km bred), der kun ved en Tilsanding

er skilt fra Bæltet, til Vandskellet inde i Vedsted S. 8-9 km lang, i Gnmst. 1-1,5 km bred, dybt indskaaret med stejle Sider, fremspringende Bakkebastioner og Sidedale, der er udarbejdede af Bækkeløb i et bølget Bundmoræneland, som mod S. gnmstl. er 50-60 m, mod N. 40 m højt. Særlig stejle Sider har af Sidedalene Egedal, der Ø. f. Hoptrup Højskole gaar op mod Stensbjærg, og Hartmannskulen (kaldet Hoptrups Schweiz) S. f. Hoptrup. Hoveddalen er ved Tærskler delt i 3 Afsnit, hvoraf det vestligste og øverste falder i Vedsted Sogn; de to østl. har deres Tærskel mellem Lille-Ml. (10 m o. H.) og Østergd.s Ml. (8 m), gennem hvilken Tærskel Vandløbet er skaaret dybt ned. N. for Hoveddalen er Jordsmonnet gennemgaaende ret jævnt (57 m ved Landevejen), men har dog nær Haderslev Dam en indtil 20 m dyb, U-formet Indsænkning, hvori den nu udtørrede Pamhule Sø (17 m o. H., 10,5 ha) ligger med Afløb til Dammen; mod S. fortsætter Sænkningen sig i en højere liggende, mindre udpræget og smallere Rende, som V. f. Hoptrup naaer Fjorddalen. Ogsaa vestligst paa Grænsen af Vedsted S. er der en dyb Dal med Fald mod N. ind gennem Pamhule Skov til Dammens vestl. Fortsættelse, Hindemade (se Hammelev Sogn); den skilles sydligst fra Fjorddalen af en Tærskel, som bruges af Oksevejen. Den sydl. Halvdel af Sognet er ogsaa gennemgaaende Bundmoræne, men sydligst optræder Nordøstskraaningen af Pothøj-Knivsbjærg Endemoræne (67 m) og uden for den igen ved Djernæs mere isolerede Højder: Grædebjærg lige ved Byen (61 m) og Store-Vendbjærg, hvis Kæmpehøj (68 m) er Sognets højeste Punkt. Fra denne Bakke skraaner Jordsmonnet ned mod den overordentlig dybe, skovklædte Bækkløft, der skiller Hoptrup S. fra Ø.-Løgum, Haderslev Amt fra Aabenraa Amt. Ud mod Sønderballe bliver Terrænet lavere, men Sønderballehoved staar dog med en Klintekyst paa mere end 20 m baade ud mod Bæltet og mod Genner Fjord. Sognet hører til de skønneste i Sønderjylland: Pamhule Skov og dens østl. Omgivelser med Udsigterne over Dammen, Fjorddalen med Slivsø, men fremfor alt Egnen ved Djernæs og Sønderballe, hvor Jordsmonnet med Bakker og Dale, Flader og Kløfter, Skovene og de levende Hegn, Kysternes svungne Linjer med Klinter, Odder og Øer og endelig det aabne Bælt danner et paa en Gang stort og dog henrivende yndigt, ægte dansk Landskab. Hoptrup har lerbl. Muld med Lerunderlag, som dog i de sydvestlige Udmarker er mere sandet, 2-6. Kl. (3-4. hyppigst); nær Byen gode Toftenge, som kan overrisles. Bønderskovene „Skifter“ og „Røj“ (hver c. 20 ha). Djernæs, Skærbæk og Sønderballe har svær, lerbl. Muld, 1-4. Kl. (mest 2-3.), paa

Kalvø mager, sandbl. Muld (4-7. Kl.). Kærengene ved Slivsø er dels sure, dels magre. De lavtliggende Kærjorder til Sønderballe, som indtil 1910 benyttedes til Høvinding, er nu drænede og pløjede. Skove til Djernæs er Polden og Hulen. Sønderballehoved har 40 ha Bønderskov. Slivsø med Fiskeri (Gedder, Aal, Sudere) og Rørskær er delt mellem Lodsejerne efter Gaardpart og forpagtet bort. Mastrup har svær, lerbl. Muld med Lerunderlag, 1-4. Kl., 3. hyppigst; kun liden Eng, men større Skove. Kestrup har god, lerbl. Muld med Lerunderlag, 2-4. Kl. (mest 3-4.). Mindre, spredte Skove. Pamhule Statsskov har overvejende Bøg med ret ringe Højde, c. 20 m. Mange Granholme med meget bedre Vækst, ligeledes en Del Eg og Ask og en stor Bøgekultur mod Vest. S. for Hovedvejen staar en gammel Kæmpeeg, kaldet „Kronegen". Amtsbanen Haderslev-Ustrup gaar gennem Sognet, ligeledes Landevejen Haderslev-Aabenraa og Oksevejen Haderslev-Rødekro.

Befolkning i 1921: 1946 (1860: 1948, 1910: 1883), boende i 371 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 8852, deraf **Jordv.** 5079; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1112 Kr. pr. ha. **Areal** 5172 ha (N. 42,573 Thlr.), hvoraf (1920) Landbrugsareal 3972; besaaet med Hvede 202, Rug 154, Byg 252, Havre 637, Blands. t. Modenhed 292, andre Høstar. 59, Kartofler 49, Foderroer 250, Brak 265, Grønf. og Græsn. 1812, Haver, Hegn o. l. 41, Tørvemoser 4, Skov 434, beb. Grund og Gaardsplads 34, Veje 125, Hede, Klit, Stenmarker 4, Vand 558. **Frugttræer** 1913: 5069 (1900: 4416). **Kreaturhold** 1924: 432 Heste, 2628 Stkr. Hornkv. (heraf 1129 Køer), 54 Faar, 3642 Svin (1913: 4204), 10,655 Høns.

I Sognet Byerne: *Hoptrup* (1289 Hoppetarp) — delt i H. Kirkeby (1580 Kerckebuj) og det egentl. Hoptrup; begge Bydele er nu sammenvoksede langs med Hovedlandevejen; den bymæssige Bebyggelse her udgjorde 1921 99 Gde og Hse med 529 Indb. — med Kirke, Præstegd., 4-Kl. Skole (opf. 1911-12 af Arkt. Gram, Haderslev, og udvidet 1925), Folkehøjskole, Forsamlingshus (opf. 1905, c. 300 Pladser), 5 Kbmdsforretn. m. m., talrige Haandværkere, Ordenspolitibetjent, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Mastrup* (Marstrup; 1417 Marstorp), delt i Nørby (1542-43 Norbwy Maxtorpp) og Sønderby (1542-43 Sunderbwy Maxtorpp) med 3-Kl. Skole, Fattiggd. (paa Byens Grænse mod Hoptrup; fælles for H., Vedsted, Vilstrup, Halk og Gl.-Haderslev Sogne), 2 Kbmdsforretn., Mi., Andelsmejeri (opr. 1892 med 600 Køer, 1914: 700, 1918: 440, 1925: 580). Jærnbanest., Telegrafst., Posteksp. *Djernæs* (1436 Dernes) med Skole, Kbmdshdl., Andelsmejeriet „Borgegd." (opr. 1894 med 400 Køer, 1914: 475, 1925: c. 450), *Sønderballe* (oprindl. en Del af Djernæs, der var delt i S. (1541 Sunderballj), 1649 ogsaa kaldet Langballe, og Nørballe) med 3-Kl. Skole (opf. 1903 af Arkt. Gram, Haderslev), Kbmdshdl. med Motorml. *Kestrup* (1231 Kyrstrop), delt i Overby og Nederby, med Købmdshdl. Saml. af Gde og Hse: *Skærbæk* (1541 Scherbeke), *Pamhule* (1292 Pamhøle mark) bestaaende af forhenv. Domænes Stamparcel paa 68 ha og 12 nye Husmandsbrug, Jærnbanest. *Langhorn* (1580 Langhorn). *Hoptrupmark, Langkær, Langkærskov.* Gaarde: *Hovgd.* (1580 Howgard), *Jørgensgd., Ottesgd., Høgholm, Sommerlyst, Østergd.s Mi.* med Ejdsk. 263, Jordv. 124, c. 120 ha, deraf Ager 93, Eng 3, Skov 17, Tørvemose 1, N. 669 Thlr.; til Ejendommen hører 2 Vandmlr., „den store og den lille Mi.", og 3 Lejehuse; Gden forsynes med elektrisk Lys og Kraft fra „den lille Mi." Endvidere en større, ubenævnt Gd. i Hoptrup med Ejdsk. 120, Jordv. 90, c. 84 ha, deraf Ager 63, Eng 10, Skov 4, N. 688 Thlr. *Mastrupgd.* med Ejdsk. 173, Jordv. 126, c. 112 ha, deraf Ager 96, Eng 5, Skov 10, N. 1285 Thlr. *Nørbygd.* (Jrb.-Holdeplads) med Ejdsk. 223, Jordv. 168, c. 143 ha, deraf Ager 121, Skov 17, Tørvemose 1, N. 1305 Thlr. *Kjærsminde* med Ejdsk. 157, Jordv. 115, c. 104 ha, deraf Ager 91, Eng 3, Skov 7, Tørvemose 1, N. 1014 Thlr. *Nørskovgd., Karls-*

minde, Elisabethsminde, Skønholt, Vognslund. Desuden i Mastrup 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 148, Jordv. 100, c. 98 ha, deraf Ager 76, Eng 4, Skov 13, Tørvemose 1, N. 1026 Thlr.; en med Ejdsk. 138, Jordv. 113, c. 91 ha, deraf Ager 86, Tørvemose 1, N. 946 Thlr.; en med Ejdsk. 131, Jordv. 96, c. 85 ha, deraf Ager 58, Eng 8, Skov 12, N. 816 Thlr. *Dundelum, Overgd., Nydam, Vendbjærg.* Endvidere i Djernæs en Gd. med Ejdsk. 112, Jordv. 78, c. 69 ha, N. 802 Thlr. I Sønderballe 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 174, Jordv. 122, c. 99 ha, deraf Ager 80, Eng 4, Skov 13, N. 1157 Thlr.; en med Ejdsk. 133, Jordv. 92, c. 71 ha, deraf Ager 59, Eng 1, Skov 10, N. 760 Thlr.; en med Ejdsk. 109, Jordv. 77, c. 61 ha, deraf Ager 45, Eng 8, Skov 3, N. 728 Thlr. Tvegdene *Bræraa* (1542 Brengvra), hvoraf den ene med Ejdsk. 120, Jordv. 90, c. 88 ha, deraf Ager 59, Eng 19, Skov 7, N. 950 Thlr. *Fuglsang, Stensbjærg* (1580 Stenszbergk), *Ottanggd.* — Huse: *Kroghøj, Skønhøj, Frydendal, Damhus* (i Hartmannskulen), *Rundbjærg, Djernæssluse* (en Del Lakse-fiskeri), *Graven, Dravshave,* Pensionatet og Sommertraktørstedet *Egedal.* Husene paa Øen *Kalvø* (1231 Calfø); her Traktørsted og Havn med 120 m Bolværk; større Dampskibe kan lægge til. I Sognet 15 Fiskere; Fangstens Værdi 1924 c. 20,000 Kr.

Hoptrup Kirke.

Hoptrup S., en egen Sognekommune, Hoptrup ø. Sognefogeddistr. (Djernæs, Sønderballe, Kestrup) og v. Sognefogeddistr. (Hoptrup og Mastrup), har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Gl.-Haderslev Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' Lægd 119 a og b.

Den smuktbeliggende Kirke, tidl. indv. t. Skt. Nicolai, er en stærkt omdannet, hvidkalket og blytækt, romansk Kvaderstensbygning med Skraakantsokkel, hvis Kor i den senere Middelalder er udvidet til Skibets Bredde. Ligeledes i sentgotisk Tid rejstes paa dets Nordside et Sakristi, og til Skibet føjedes to Korsarme, et Vaabenhus mod S. samt et Taarn mod V., hvis Mure nu kun er bevarede i Skibets Højde; medens Kirken i 18. Aarh. fik en Tagrytter over Korsskæringen. Materialet i alle disse middelalderlige Tilbygninger er Tegl blandet med nogen Kvader og raa Kamp. Indvendig dækkes hele Kirken af 8-ribbede Hvælvinger med en tarvelig, sengotisk, delvis opfrisket Dekoration (Planteranker, Cirkelstjerner o. l.). Spids Kor- og Taarnbue, i Sakristiet Rester af en Kamin. Altertavlen er et Snedkerarbejde i Højrenæssancestil (c. 1620); som ofte paa Haderslevegnen er den opbygget saaledes, at det store Midtfelt med dets Søjlestilling danner en

Helhed, hvortil de mindre Sidefelter sammen med Sidevingerne synes at være løseligt hængte. Her i H. krager Midtstykkets Gesims ud som en halv Tøndehvælving, og Sidefelterne, som ikke har Gesims, er foroven afsluttede med Rundbuegavle. Billederne fra 1850 værdiløse. To Par Alterstager, det ene sentgotisk, det andet fra 17. Aarh. Den uanselige, romanske Granitfont har paa Foden foruden 4 Hjørnehoveder 3 ophøjede Runer, Mandsnavnet Imè (Imme) (Wimmer, Runemindesm., IV. 1, 94). Prædikestolen, nu med Aarst. 1662, stammer snarere fra 1692, idet den er dekoreret med barokt Akantussnitværk, mens Himmelen er omtr. samtidig med Altertavlen. I Koret hænger et Epitaf, opsat 1623 af Ridefoged i Gram Hrd. Falle Jensen og Hustru; dets Billede er erstattet med en Præsteserie, mens Rammens Snitværk minder om Ringerinks Arbejder. Klokken, der efter sin plattyske Minuskelindskr. er støbt til Kirkens og til Skt. Nicolais Ære 1476, er prydet med et Relief af s. Helgen og sikkert udført af Peter Hansen i Flensborg, (Uldall, Kirkekl. p. 223). Kirken blev af Biskop Bertold (1287-1307) annekteret Provsten i Barved Syssel, som den tilhørte endnu paa Reformationstiden. — Paa Kirkegden Mindesmærke for J. V. Marckmann (se ndfr.). 1920 rejstes et stort Granitkors til Minde om 44 faldne fra Sognet. Deres Navne er indhuggede paa 6 Marmortavler foran Korset. Prægtige Ælme, de tykkeste c. 5 m i Omfang.

Hovgaard. Af Kong Christian III blev H. givet paa Livstid kvit og frit til Jørgen Pauelsen, der solgte den til Simon Fromb, Fyrbøder hos Htg. Hans, der 1560 af Htgen fik Privilegier paa Gaarden, fornyet 1590 for hans Søn Hans From; arvedes af hans Svigersøn Kristen Iversen, kongelig Kaptajn (1639), Enken Sillie (1651); derefter Oberst Joakim Kørber († 1670), dennes yngste Søn Frederik Johan (1666), Herredsfoged Marcus Høeg og dennes Svigersøn Erik Friis (1710). En Ansøgning til Chr. VI om Stadfæstelse paa Friheder blev ikke bevilget.

En Gaard i *Kestrup* tilhørte i 16. Aarhundrede Slægten Høk. Didrik Høk fik ved Ægteskab med Mette Breide Boskov i Kelstrup, men begge Gaarde gik over til Fr. II. En Gruppe Gaarde (nu to, forhen fire) nordligst i Over-Kestrup kaldes „o æ Her'gaard"; umiddelbart N. for disse er udjævnet et firsidet, solret Voldsted, c. 45 × 33 m, omgivet af Grav og mod Ø. af Eng. Langs Østsiden er der sporet Rester af Bygninger, og der er her fundet og nedbrudt en Kælder.

Pamhule blev 1650 delt i to Gaarde, som begge 1903 købtes af Regeringen og sammenlagdes; den samlede Købesum c. 350,000 M.; Nybygninger har kostet c. 60,000 M. Gdens Forpagtning udløb 1. Juli 1923. Herfra og til 1. April 1924 blev Gden drevet af Domæneforvaltningen for Statskassens Regning. Til Udstykning er afgivet til Statens Jordlovsudvalg c. 92 ha, hvoraf der er udlagt 12 nye Husmandsbrug og 2 Tillægsparceller. Gdens Stamparcel paa 68 ha solgtes til den tidl. Bestyrer for 163,000 Kr. Til Gden hører 1 Arbejderbolig. — Pamhule Sø, udtørret 1879, ejes af 4 Gaardmænd i Mastrup. Syd for Søen skal ligge et Voldsted, kaldet Pamhule Slot.

Paa *Sønderballe* Strand, mellem Hop Sø og Genner Fjord, ligger et udjævnet Voldsted, hvorpaa der oppløjes Murbrokker.

Mellem Hoptrup og Immervad staar 4 kgl. Vildtbanesten.

Hoptrup Højskole er omdannet af den gamle Hoptrup Kro; den blev indviet og taget i Brug 1920; Plads til 130 Elever.

Før laa i Sognet c. 10 Teglværker, hvoraf det største hørte til Østergd.s Ml.; der sysselsattes især tyske Arbejdere.

Paa Kalvø har ligget et Skibsværft, anl. af Agent Bruhn i Aabenraa. Tørveudførselen fra Genner Moser over Kalvø er forlængst ophørt.

I Præstegdshaven er under en stor, gammel Lind, paa et Sted, hvor der før har været en Kæmpehøj, opstillet en Granitsøjle med Indskrift: Indre Mission, Eben Ezer 1896-1911; denne Søjle stod før i Haven ved det nu nedlagte Missionshus.

Hoptrupaffæren kaldes Kampen Natten mellem $^{6-7}/_{6}$ 1848, hvorunder v. d. Tanns Frikorps overrumplede danske Jægere og Husarer og tog en Kanon, den eneste, der tabtes i Felttoget. Til Minde herom og om „Befrielsen 1864" rejstes $^{7}/_{6}$ 1914 paa „Brudepladsen" ved Kirken en mægtig Granitblok fra Harzen; „Stenen var fremmed, Talerne var fremmede, og de fleste Deltagere [ved Indvielsen] var fremmede". 1920 omstyrtet af Sognets Befolkning.

Natten mellem $^{17-18}/_{4}$ 1864 fangedes i Sønderballe ved en dansk Landgang nogle preussiske Ulaner.

Paa Hovgaard fødtes Professor Jørgen From (1605-51).

Jørgen Vilh. Marckmann (1804-61), Forfatter af „Danskhedens Skæbne i Slesvig", var Præst i Hoptrup fra 1850 til sin Død.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 210 d., 53 t.; 1884: 130 d., 78 t.; 1912: 200 d., 106 t., 13 soc.; 1920: 530 d., 44 t., 39 soc.; 1924: 502 d., 43 t., 81 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 937 d. og 162 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 162, fra Tskl. 67).

Sognet er nu tilsyneladende meget fattigt paa Oldtidsmindesmærker; men i Virkeligheden har her tidligere været et betydeligt Antal Gravhøje, især grupperede om Sønderballe, i Egnen S. for Hoptrup og omkring Kestrup. Kun faa Høje er dog nu bevarede, saaledes i og ved Skoven paa Sønderballehoved og i Skovene S. og N. for Hoptrup. En Høj under Kestrup er c. 5 m høj. Desuden kendes enkelte Langdysser, nu dog sløjfede eller stærkt beskadigede. Ved Sønderballe nær Genner Fjord har været en Affaldsdynge, vistnok fra yngre Stenalder eller endnu senere Tid, med Skaller af Østers o. a.; ved Overgaard i Djernæs kendes en lille Boplads fra ældre Jærnalder.

Hoptrup Kirkeby, Mastrup og Kestrup hørte til Haderslev Hrd., Resten af Sognet til Gram Hrd., der saaledes her naaede ud til Havet. — Over-Kestrup med Undtagelse af 3 Gde hører i kirkelig Hens. til Vilstrup S.

Under den preuss. Administration dannede hver af Sognets 5 Byer en selvstændig Km.; til c. 1900 bestod Hoptrup By af 2 Kommuner: Kirkeby og Hoptrup.

Vilstrup Sogn omgives af Hoptrup Sogn, Langkær i Erlev, der hører til Haderslev Frue Sogn, Starup og Halk Sogne samt L.-Bælt (Bugten Sandvig). Fra Hoptrup skilles det sydligst ved Slivsø. Kirken nordvestlig, 6 km SSØ. for Haderslev og 18 km NNØ. for Aabenraa. Udpræget Bundmoræneland som de andre Sogne paa Haderslev Næs, noget højere liggende end disse med Klintekyst mod Bæltet, højest 15-20 m S. for Kelstrup, jævnere Fald mod Slivsø og stærk Stigning indenfor, hvorfor de højeste Punkter gennemgaaende ikke ligger langt fra Vandet (53 m S. for Hovst; Sognets højeste Punkt dog Ø. for N.-Vilstrup, hvor alle tre Byers Jorder mødes (58 m). Jorden er god, lerbl. Muld med Lerunderlag, 1-4. Kl.; i N.-Vilstrup dog kun lidet i 4. Kl., og denne Bys Jord er gennemgaaende bedre end S.-Vilstrups. Efter Jordskyld det bedste S. i Haderslev Amt efter Fjelstrup og Bjerning. En Del dyb og god Tørvemose til N.-Vilstrup. Ved Bæltet betydelige Bønderskove, hvor saa godt som intet plantes, men den unge Bestand kommer selvsaaet frem under de lyst stillede Modertræer. Langs Vilstrup og Halk Sognes Kyst strækker Skovene sig næsten ubrudt 8-9 km med en Bredde af til 1 km. Amtsbanen Haderslev-Aarøsund og Landevejen fra Haderslev gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 1066 (1860: 999, 1910: 996) boende i 227 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 5431, deraf **Jordv.** 3111; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1193 Kr. pr. ha. **Areal** 2657 ha (N. 28,034 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2234; besaaet med Hvede 141, Rug 72, Byg 166, Havre 430, Blands. til Modenhed 90, andre Høstar. 62, Kartofler 27, Foderroer 142, Brak 159, Grønf. og Græsn. 945, Haver, Hegn o. l. 42, Tørvemoser 10, Skov 256, beb. Grund og Gaardsplads 26, Veje m. m. 83, Vand 6. **Frugttræer** 1913: 3329 (1900: 3024). **Kreaturhold** 1924: 269 Heste, 1730 Stkr. Hornkv. (heraf 796 Køer), 24 Faar, 21 Geder, 2293 Svin (1913: 2143), 8600 Høns.

I Sognet *Vilstrup Kirke* (1231 Wilstorp) med Skole (midt mell. N.- og S.-Vilstrup). Endv. Byerne: *N.-Vilstrup* (Nørby-V.; 1652 Nord Wilstrup) med Skole, Kbmdshdl.,

Ml., Jærnbanest. *S.-Vilstrup* (Sønderby-V.; 1652 Süder Wilstrup) med Præstegd., 2-Kl. Skole, endv. tysk Privatskole, 2 Kbmdsforretn., den ene Købmand har Motorml. og bestyrer et privat Elektricitetsværk (opr. 1919; 20 Andelshavere; Dieselmotor med 30 H.K.), 2 Mejerier (Andelsmejeriet „Dansk Mejeri", opr. 1898 med 400 Køer, 1914: 407, 1916: 327, 1925: 650, og det deraf 1912 udtraadte „Tysk Mejeri" ell. „Doppeleiche", 1912: 350 Køer, 1925: 190; „Tysk Mejeri" producerer ogsaa Ost til Eksport), Filial af Haderslev Amts Sparekasse, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Kelstrup* (1451 Keelstorp) med 2-Kl. Skole, 2 Kbmdsforretn., Jærnbanest. („Kelstrup Bad"), Telegrafst. Saml. af Gde og Hse: *Hovst* (1649 Houdst) og *Grødebøl* (1219 Grothesbole). Gaarde: I Grødebøl en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 148, Jordv. 107, c. 87 ha, deraf Ager 80, Eng 1, Skov 4, N. 568 Thlr. *Vonsmose* (1417 Odhensmose), Ejdsk. 162, Jordv. 119, c. 92 ha, deraf Ager 75, Eng 8, Skov 4, Tørvemose 4, N. 947 Thlr. *Nyhavegd.* med Ejdsk. 139, Jordv. 98, c. 75 ha, deraf Ager 63, Skov 10, N. 762 Thlr. Endvidere i N.-Vilstrup en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 110, Jordv. 77, c. 55 ha, deraf Ager 53, Tørvemose 1, N. 662 Thlr.; *Vilstrupgd.* med Ejdsk. 225, Jordv. 157, c. 116 ha, deraf Ager 94, Eng 3, Skov 16, N. 1303 Thlr. *Ravnsgd., Herregd., Byg, Lavesgd.* med Ejdsk. 161, Jordv. 107, c. 83 ha, deraf Ager 64, Eng 6, Skov 11, N. 862 Thlr. *Ravnsminde, Andersgd., Breidablik, Spang.* Endvidere i S.-Vilstrup 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 149, Jordv. 107, c. 76 ha, deraf Ager 71, Skov 5, N. 891 Thlr.; en med Ejdsk. 136, Jordv. 98, c. 71 ha, deraf Ager 59, Eng 6, Skov 5, N. 801 Thlr., en med Ejdsk. 117, Jordv. 83, c. 65 ha, deraf Ager 48, Eng 5, Skov 11, N. 705 Thlr. I Hovst en større Gd. med Ejdsk. 155, Jordv. 107, c. 80 ha, deraf Ager 65, Skov 12, N. 948 Thlr. *Boskov* (1584 Barschow) med Ejdsk. 149, Jordv. 99, c. 76 ha, deraf Ager 62, Eng 4, Skov 8, N. 830 Thlr. *Lund* (1541-43 Lunthe) med Ejdsk. 137, Jordv. 93, c. 67 ha, deraf Ager 61, Eng 1, Skov 4, N. 733 Thlr. *Kingsgd., Kanekær* og *Bramsensgd.* Endvidere i Kelstrup 2 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 116, Jordv. 77, c. 52 ha, deraf Ager 50, Skov 1, N. 686 Thlr.; en med Ejdsk. 124, Jordv. 83, c. 58 ha, deraf Ager 53, Skov 4, N. 736 Thlr. — Huse: Ved *Vilstrup Strand* en Del Fiskerhse og *Børnenes Helsehjem* (opr. 1920 af „Helsehjemsfor. f. Sønderjylland", støttet af „Sønderj. Fond"; oprindl. Plads til 50 Børn, 1924 udvidet til c. 100 Børn) samt i Nærheden af dette *„Ehlershjemmet"* (opr. 1924-25 af Welanderforeningen, ligeledes støttet af „Sønderj. Fond", Plads til c. 30 Børn). Ved *Kelstrup Strand* Fiskerhse og de fra Haderslev meget besøgte Badehoteller *Sølyst* og *Victoriabad.* Ved Victoriabad er stationeret en Kontrolpost under Haderslev Toldsted. I Sognet 15 Fiskere; Fangstens Værdi 1924 c. 55,000 Kr.

Vilstrup S., en egen Sognekommune, Vilstrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Købstad m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Gl.-Haderslev Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 115. Lægd.

Den blytækte, overpudsede Kirke var oprindl. en romansk Kvaderstensbygning, af hvilken nu kun Skibet med bred Skraakantsokkel er bevaret. Til dette slutter sig et jævnbredt Kor med ret Altervæg, to Korsarme mod N. og S. samt et jævnbredt Vesttaarn. Ligesom Sakristiet paa Korets Nordside er alle disse Tilbygninger af Tegl og sentmiddelalderlige med store, fladbuede eller spidsbuede, nu omdannede Vinduer og blændingsprydede Gavle. Af oprindl. romanske Enkeltheder mærkes en Kvader med et udhugget Baadrelief, nu indmuret indvendig paa Skibets Sydside, af senere en dyb, fladbuet, tilgitret Blænding udvendig paa Korets Østvæg, Spor af en Kamin i Sakristiet samt

Rester af et ubestemmeligt Aarstal paa Korets Sydside. Taarnet har et spidst, forneden løgformet Spir fra 1788; dets Vest- og Sydside ommuredes 1799. Kor og Sakristi har en 8-ribbet Hvælving, Korsarmene hver een og Skibet tre senere indbyggede Krydshvælvinger, ligesom søndre Korsarms og Sakristiets med pærestavformede Ribber. En Hvælving i Taarnet er senere nedbrudt. Spids Korbue. Empire-Altertavlen danner ogsaa Orgelfaçade og indfatter nogle Malerier af Jes Jessen i Aabenraa 1803. Smuk Kalk fra 1605, Oblatæske fra 18. Aarh., to Par Lysestager fra 1725 og 1747. Den romanske Granitfont, jævngammel med Kirken, har bølgerankesmykket Kumme og Tærningfod. Prædikestolen, et plumpt, men kraftigt Snedkerarbejde i Bruskbarok muligvis af en Fredericia-Mester, prydes af Statuetter (Frelseren og Evangelister); paa Hjørnerne er der Snosøjler, omvundne af Vinranker; forneden læses en Række skaarne Provste- og Præste-Navne, hvoribl. Præsterne Matthias og Paulus Zoëga og Aarst. 1688, foroven malede danske Indskr. Som Præstestol tjener et ejendommeligt og smukt Højsæde fra 1678. I Koret opbevares Kristusfiguren fra et lille, højgotisk Processionskors, i Taarnrummet et

Vilstrup Kirke.

større, sentgotisk Krucifiks, rimeligvis det samme, som paa D. Atl.' Tid har haft Aarst. 1560 og har siddet over et nu forsvundet Korgitter fra 1624. I Taarnrummet endvidere et stærkt ødelagt Barokepitaf., ifl. sin danske Indskr. opsat 1647 af „Erik Raffuen i Nørby Wilstrup", med et 1839 repareret Maleri, som forestiller Mand, Hustru, 6 Sønner og 6 Døtre, og med en Snitværksramme, stafferet 1785 paa „Petter Rauns Bekostning"; i Nordkapellet en Mindetavle med Sporer, Vaaben og Dele af en Trompet, ifl. tysk Indskrift over den „manhaffter und kunsterfahrner" Johan Adolph Dresen, kgl. Feld-Trompeter til Hest 1698. Klokke 1868. — Paa Kirkegaarden rejstes 1923 et Mindesmærke for 24 i Verdenskrigen faldne, savnede og døde fra Sognet. — Kirken var i Middelalderen annekteret „Præbenda in Tolghe" i Slesvig, men havde alligevel ofte Præster fra Kapitlet i Haderslev.

Boskov tilhørte vistnok før 1500 den ved Hemmingsted faldne Henneke v. d. Wisch til Ejsbøl og gik fra hans Datter over til Svigersønnen Povl Breide, der snart skrives til Kelstrup, snart til B. Hans Datter Mette har vel bragt det til sin Mand Didrik Høk, Søn af Movritz H. til Kelstrup og Avnbølgaard, der 1584 solgte Møllen ved Kelstrup og Barschov Ml. til Kongen mod en Mængde spredt Bøndergods. 1660 overdroges Gden til Ritm. Hans Steinbach og tilfaldt efter ham Datteren Abel, g. m. Regimentsfeltskær Mikkel Dahlmann. (Sønderj. Aarb. 1893 p. 150 flg.). Om Boskov er der Rester af Grave.

1488 boede Gert Schacke i *Grødebøl.* 1497 solgte Hans Rantzau hele Grødebøl og en Gd. i N.-Vilstrup til Htg. Frederik.

Vonsmose. Den firfløjede Gd. har tidl. været omgivet af Grave, som endnu delvis er bevarede, omend stærkt indsnævrede og mod S. og Ø. helt fyldte. Lige ved Gdens NV. Hjørne danner Graven en Ring omkring en rund, flad Holm, c. 20 m i Gnmst. Anlægget har ikke Karakter af et Voldsted og er sandsynligvis af nymodens Oprindelse, men i Jorden ses en Mængde Brokker af Munkesten og Munketegl. — En Gd. i S.-Vilstrup kaldes „o æ Herr'gaard", men Grave ses ikke mere.

Sydligt i Kelstrup findes et velbevaret Voldsted, paa alle Sider omgivet af Engdrag og bestaaende af en kredsrund Hovedbanke, c. 25 m i Diameter og 5 m høj, og V. herfor en regelmæssig elliptisk, lidt lavere Yderbanke med Længderetn. i N.-S.

Paa *Kanekærs* Lader findes Dørindskrifter: 1) Anno MDCCLX d. 3. Julius. 2) Peder Hansen Meri Peders. Hvi bygge af Nød og eke af Løst. Gud vær vor Trøst. 3) Anno 1750 d. 21. Sept. da brædn den Gar Kanekiær. Flere Indskrifter er bortkomne.

Et Teglværk i N.-Vilstrup blev i 1912 nedbrudt. Før Krigen udnyttedes en Grusgrav ved S.-Vilstrup Strand ved Hjælp af en Dampbagger. — I N.-Vilstrup staar en herlig, vidt synlig Graapoppel.

Jørgen Boie (d. 1569), Søn af den første evang. Præst i V., fødtes her; var selv Præst i V. og Htg. Hans' Hofpræst. — Tre Slægtled af Fam. Boëtius Agricola og tre Slægtled af Fam. Zoëga var Præster i V. — Henrik Georg Clausen (1759-1840) opdroges til 1772 i V., hvor Faderen var Præst. — Fr. Engelhardt Boisen (1802-82) var 1850-59 Præst i V. og begyndte her Udgivelsen af „Budstikken". — I V. fødtes Red. af „Hors. Folkebl." Emil Bojsen (1854-98). — Laurids Skau ejede 1846-55 en Gd. i Hovst.

I Sognet, navnlig i S.-Vilstrup, har der fra gammel Tid været adskillige Hjemmetyskere.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 61 d., 50 t.; 1884: 45 d., 56 t.; 1912: 81 d., 95 t.; 1920: 209 d., 60 t., 31 soc.; 1924: 187 d., 57 t., 47 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 431 d. og 159 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 90, fra Tskl. 38).

I Sognet har der været adskillige, nu dog for Størstedelen sløjfede Gravhøje. En ret velbevaret Gruppe Høje ligger i Skoven ved Victoriabad, tæt ved Brinken ud mod Sandvig; i Vilstrup Skovs Vestende, nær Stranden, ses en stor Høj. S. for S.-Vilstrup paa et lille Grundstykke, kaldet *Johns Kirkegaard,* har der været en tæt Gruppe af Høje, alle nu forsvundne.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne N.-Vilstrup (med Grødebøl), S.-Vilstrup (med Hovst) og Kelstrup.

Starup Sogn omgives af Haderslev By, Gl.-Haderslev, Vilstrup, Halk Sogne og Annekset Grarup samt Haderslev Fjord, der danner Nordgrænsen. Kirken nordvestligst i Sognet ved Fjorden, 3 km Ø. for Haderslev. Sognet er et Bundmorænelandskab med Rillerne løbende SØ.-NV. Højeste Punkt er 54 m, S. for Vandling; *Eskærhøj* nordvestligst, beherskende Haderslev, er 37 m. Sognet har til Dels lerbl. Muld med Lerunderlag; men Brorsbøl og Lønt har ogsaa ud mod Fjorden lette Sandjorder. Boniteten veksler 1-5. Kl., mest 2-3. Den bakkede, ejendommeligt vilde Staruphede (33 m) ved Fjorden er Eksercerplads for Haderslev Garnison. Spredtliggende, mindre Skove. Amtsbanen og Landevejen Haderslev-Aarøsund samt Sidevejene til Hejsager, Vandling og Vilstrup gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 704 (1860: 799, 1910: 682) boende i 129 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 3657, deraf **Jordv.** 2344; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1107 Kr. pr. ha. **Areal** 2038 ha (N. 17,774 Thlr.), hvoraf (1920) Landbrugsareal 1763 ha; besaaet med Hvede 87, Rug 87, Byg 145, Havre 283, Blands. t. Modenhed 82, andre Høstar. 24, Kartofler 23, Foderroer 153, Brak 102, Grønf. og Græsn. 777, Haver, Hegn o. l. 56, Tørvemoser 4, Skov 89, beb. Grund og Gaardsplads 11, Veje 61, Vand 54. **Frugttræer** 1913: 1732 (1900: 1880). **Kreaturhold** 1924: 206 Heste, 1369 Stkr. Hornkvæg (heraf 641 Køer), 6 Faar, 7 Geder, 1670 Svin (1913: 1558), 6490 Høns.

I Sognet *Starup Kirke* (1436 Stadorp) med Præstegd. Endvidere Byerne: *Vandling* (1292 Wandling) med Jærnbanest. *Brorsbøl* (1292 Brorsbøll) med 4-Kl. Skole og Jrb.-Hpl. *Lunding* (1542 Lwndinge) med Kbmdshdl. og Andelsmejeri (opr. 1887 med 300 Køer, 1914: 600, 1918: 450, 1925: 650), Gæstgiveri. *Lønt* (1542 Lwnthe). Saml. af Gde og Hse: *Knav*. Gaarde: *Vandlinggd.* med Ejdsk. 115, Jordv. 82, c. 62 ha, deraf Ager 49, Eng 11, Skov 2, N. 829 Thlr. *Elmegd., Lindegd., Eskehøj. Risgd.* med Ejdsk. 145, Jordv. 99, c. 73 ha, deraf Ager 63, Eng 2, Skov 8, N. 730 Thlr. *Friedrichshof* (Navn fra den sidste, tyske Tid) med Ejdsk. 169, Jordv. 121, c. 102 ha, deraf Ager 90, Skov 10, N. 988 Thlr. *Roskammergd.* med Ejdsk. 127, Jordv. 91, c. 67 ha, deraf Ager 52, Eng 10, Skov 4, N. 861 Thlr. Endv. i Vandling 2 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 102, Jordv. 66, c. 60 ha, heraf Ager 41, Eng 11, Skov 7, N. 630 Thlr.; en med Ejdsk. 105, Jordv. 74, c. 62 ha, deraf Ager 48, Eng 10, Skov 3, N. 663 Thlr. *Olufskær* med Ejdsk. 430, Jordv. 310, c. 219 ha, deraf Ager 199, Eng 6, Skov 14, N. 2043 Thlr.; Jrb.-Holdeplads. *Lundinggd.* med Ejdsk. 115, Jordv. 79, c. 65 ha, deraf Ager 53, Eng 7, Skov 3, N. 653 Thlr. *Nørgd., Ravnsgd. Louiselund* med Ejdsk. 125, Jordv. 86, c. 73 ha, deraf Ager 54, Eng 13, Skov 5, N. 767 Thlr. *Byggd.* med Ejdsk. 105, Jordv. 73, c. 60 ha, deraf Ager 49, Eng 7, Skov 2, N. 654 Thlr. I Lønt en større Gd. med Ejdsk. 136, Jordv. 106, c. 81 ha, deraf Ager 70, Eng 6, Skov 3, N. 776 Thlr. — Huse: *Kokkehus, Humlegaardsbæk, Skønbjærg.*

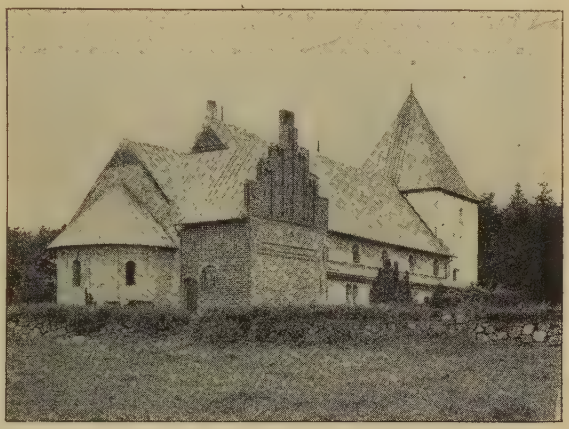

Starup Kirke.

Starup S., en egen Sognekommune, Starup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Købstad m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Gl.-Haderslev Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 114. Lægd.

Den blytækte Kirke, der ligger enligt og smukt ved Haderslev Fjord, er et af Sønderjyllands ejendommeligste, middelalderlige Mindesmærker. Den er Sønderjyllands eneste Fraadstenskirke og dets eneste treskibede Landsbykirke, der i sin ældste Skikkelse maa have staaet den af samme Materiale opførte Tamdrup K. ved Horsens nær. At dømme efter nogle nu forsvundne Vinduer er Sideskibene dog allerede nedbrudte i sentromansk Tid, og indtil for faa Aar siden fremtraadte Kirken derfor i sit Ydre som en almindelig Landsbykirke bestaaende af Kor med halvrund Apsis og Skib, hvortil senere var føjet et lavt Taarn med Pyramidetag i V., Vaabenhus i S. og Sakristi i N., alle sentmiddelalderlige og af Tegl. Kun i det Indre viste alt den Gang de dybe Murblændinger, at man stod over for en Bygning, der gik ud over det gængse. Umiddelbart før og under Krigen er den bleven underkastet en gennemgribende Restaurering, der dog uheldigvis ikke lededes med den Sagkundskab, den fremragende, lille Bygning fortjente. Murene blev rensede, de delvis nedbrudte Arkadepiller genopførte, og Sideskibene rejste paa de

gamle Fundamenter. Fraadstenen er lagt i tynde, ret uregelmæssige Skifter og sikkert hentet fra den nærmeste Omegn, hvor Stenen er fundet ved Anlæget af Haderslev Bys Vandværk. Apsiden har 3 smaa, oprindl. Vinduer og er ved Lisener, der forbindes ved dobbelte Bueslag, delt i 7 Felter. Koret har paa hver Side en Inddeling i 4 firkantede Felter, som staar ypperlig bevaret over Sakristitaget, hvor der er fundet et Vindue med Rester af rent dekorativt Glasmaleri, efter hvilket Glasmalerierne i Apsidens Vinduer er rekonstruerede. I Skibet genaabnedes efter de meget sikre Spor, der fandtes, de 5 rundbuede Arkadebuer, af hvis delvis rekonstruerede Piller et Sæt er rundt, de øvrige firkantede. Højkirkens Vestside, hvis Taggavl har haft et Vindue, er sprunget noget frem foran Sideskibene. Af Tilbygningerne kan nævnes Vaabenhuset, hvis Mure er fagdelte ved Lisener forbundne med Fladbuer. Apsiden har Halvkuppelhvælv, paa hvilket er fundet stærkt ødelagte Rester af et romansk Kalkmaleri, Skib og Kor Bjælkeloft, Taarnet og Sakristiet simpelt Krydshvælv. Apsidebuen er dobbelt, den oprindl. Korbue meget vid

Starup Kirkes Indre.

og bred. I Forbindelse med Restaureringen er Kirken bleven smykket med en Række Kalkmalerier af Prof. Wilckens. Med Benyttelse af de svage Spor af romanske Kalkmalerier fik Apsiden en Fremstilling af Christus i Mandorlaen, omgivet af Evangelisternes Symboler, Maria og Johannes Døberen og to Engle, samt forneden en Frise med de 12 Apostle. Paa Korets Vægge maledes Billeder af Lidelseshistorien (Getsemane og Golgata, Gravlæggelsen og Christus, der aabenbarer sig for Maria Magdalene), paa Skibets Østvæg Nadveren og paa Syd- og Nordvæggen en Række gammel- og nytestamentlige Scener. Den gamle Altertavle, der er et Snedkerarbejde i Højrenæssancestil fra 1615, blev 1925 overladt til den nybyggede Kirke i Vojens, og som Alterprydelse tjener et nyt Krucifiks. Fonten dannes af en fra Væggen svævende Englefigur, som bærer en Kumme med Indskr.: Arnold Berens, Cammerrath in Flensburg 1742. Den tidl. Fonts romanske Granitfod ligger i Præstegaarden, og Kummen (med Rankeslyng) i en Gaard i Vandling. Prædikestolen er et Snedkerarbejde fra 1612; i Felterne Relieffer af Christus og Evangelisterne, siddende ved Smaaborde under Baldakiner; paa Hjørnerne ejendommelige, gulerodsformede Søjler; den samtidige Himmel bærer Chr. IV's Navnetræk. Klokke 1790 (Gamst, Kbh.). Paa Loftet ligger sparsomme Rester af et smukt Renæssanceepitaf, skaaret 1592; paa Væggene hænger et Maleri (Christus træder paa Død og Djævel) fra 1716, samt et Epitaf over Sognepræst Sebastian v. Saldern, † 1748, og Hustru Eleonora, f. Lohmann, opsat 1750 af Sønnen og Efterfølgeren Caspar v. Saldern; Rammen har rigt udskaaret Akantusværk, Statuetter og Pyramidespidser. Bevarede er endvidere 3 Ligsten, den ene med 3 udslidte

Adelsvaaben, over Jyrgens Møte og Hustruer Dorote Blome (Jürgen Dochter van der Skonhorst) og Emerens Powisch (Wolf Dochter van Ellersturp) 1590, den anden fra 1660'erne helt udslidt, den tredje lagt 1789 af Chrf. Roos i Vandling. Forsvundne fra Kirken er en Række andre Gravminder, over Hans Blome Jørgensen, † 1565 (Trætavle), over Præsten Joh. Anscharius, † 1602, og Rachel Iversd. Ravn, † 1611, over Præsten Poul Anscharius og Hustruer, 1634, over Herredsfoged Nis Hansen Keding 1696, og over Caspar v. Salderns Hustru Anna Berens, † 1742. Forhen fandtes i Kirken desuden et katolsk Mariabillede og Stolestader fra 1558 (Møte-Blome Vaaben) og 1565. En latinsk Indskrift minder om Kirkens Istandsættelse. Det er urigtigt, at der spores Fæstningsvolde rundt om Kirken. (Litt.: Helms, Tufstenskirker p. 114. Schl.-holst. Kunstkal. 1918 og 1919 p. 38 flg. (Bygningen) og 1920 p. 80 flg. (Malerierne). — I Kirken findes en Mindetavle af sort Porfyr med Indskrift og Navnene paa 24 i Verdenskrigen faldne fra Sognets 4 Byer. — Paa den meget smukke Kirkegd. er begravet Historikeren Ludv. Chr. Müller (1806-51), død som Præst i Starup og Grarup; Gravskrift af Grundtvig.

Kirkens Størrelse fra først af sammen med dens ejendommelige Beliggenhed yderst i Sognet ved Fjorden gør den Slutning naturlig, at den oprindelig har været bestemt for en større Omkreds, ogsaa nordenfjords. Tiden for en ny Sogneinddeling med flere Kirker er givet ved, at Nedbrydningen af Sideskibene har fundet Sted i sentromansk Tid, og ved, at Aastrup Kirke, hvis Anlæg især maa have gjort Starup Kirkes Opland mindre, endnu er romansk. Ogsaa Vonsbæk Kirkes Anbringelse yderst i sit Sogn nær Fjorden tyder vel paa en anden Ordning af den kirkelige Inddeling i den ældre, kristne Tid. — Sognets to Hovedbyer med ældgamle Navne paa -inge ligger sydligt paa den bedste Jord, Lokaliteterne med yngre Stednavne nærmere Fjorden paa daarligere Jord.

Vandlinggaard ejedes c. 1500 af Claus Moeth (Møte) af sønderjysk Smaa-Adel, hvis Enke ægtede Hans Reichenbach (Ejer 1543) i andet Ægteskab. Gden gik derefter over til hans Stedsøn Jørgen Møte, der fra c. 1545 var Kammertjener hos Htg. Hans og 1560 blev beskikket til Staller i Ejdersted og af Htgen fik flere Gde i Vandling og Langkær og Skoven Store-Revskær i Forlening. Han byggede et større Hus c. 1570, som kaldtes Graagd. (Gramgd.), til hvilket han skriver sig 1571-84. 1586 tilskødede han Kongen Graagd. (eller Vandlinggd.) med 1 Særmark i Stendit Osterholt kaldet Puckholm for ialt 3260 Rdl. Vandlinggd. blev derefter bortforpagtet, men ødelagt i Kejserkrigen. 1636 overlod Kongen Graagd. afgiftsfri til Husfoged Jørgen Hansen, der her byggede et Hus, og Privileg. overdroges 1664 hans Søn, Dr. jur. Gottfried Wandling († 1667), g. m. Regina Schønbach († 1669), og derefter hans Svigerfader, Landkansler Johan Christoph Schønbach († 1683), af hvis Arvinger Gden købtes af Storkansler Conrad Greve Reventlow, der overlod den til Carsten Hagensen, Borgmester i Aabenraa og Amtsforvalter i Løgumkloster, med hvis Datter, Anna Catharine († 1691 paa V.) han havde Børnene Ditlev, Conrad og Conradine, adlede 1695 med Navnet Revenfeld; den førstnævnte (død som Generalløjtn.) gav Storkansleren 1686 Skøde paa Gden, men solgte den 1701 paa den umyndige Søns Vegne til sin Søster Catharine Christine, Enke efter Adam Christopher v. Holsten. Efter hendes Død 1704 faldt den tilbage til Broderen, der 1705 afhændede den til Anna Margrethe v. Kielmansegg (g. 1 m. Generalmajor Hartvig Asch v. Schack, † 1692, 2 m. Oberst Chr. Ludvig v. Boyneburg, † 1697, 3 m. Oberst og Chef for fynske Infanterireg. v. Erffen, † 1702), Hofmesterinde hos Dronn. Anna Sophia, † 1717. 1731 ophævedes Privileg. — Om Gden er der Rester af Grave. (Sønderj. Aarb. 1893 p. 154 flg.). — 1535 fik Herredsfoged Jens Jensen af Chr. III Privilegium for sig og Arvinger paa det Gods, han havde liggende til sin Gd. Wandeling.

Lunding blev af Htg. Adolf († 1459) privileg. for Matthis Jensen; Privileg. fornyedes af Dronn. Dorothea 1485 for hans Sønner Jes og Iver Mattsen. 1497 fik Nis Mattsen Privil. bekræftet af Htg. Frederik, 1511 af samme for Nis og Jes Pedersen efter deres Fader Peder Bertelsen. 1710 nævnes Jes Petersen som Ejer.

1511 nævnes Mathis Vintzen som tidl. Besitter des gudes tho *Brodersbul.*

Olufskær tilhørte i Aarhundreder en fra Landet Keding indvandret, af Htg. Frederik (Kong Fr. I) adlet Bondeslægt, til hvilken sikkert hører Nicolaus Keding, hvem Htgerne Adolf og Gert kalder deres „Knecht", og som de 1429 forlenede med en livsvarig Rente af Indkomsterne af Vandmøllen i Husum. 1457 fik Paul Henneksen Keding Friheder paa O. 1507 fik Henrik Madsen fornyet Privil. af Htg. Frederik, der ogsaa har udstedt Vidnesbyrd for Jørgen Henriksen Keding til O., for hvem Hus og alle hans adelige Breve var brændte, at han beboede en adelig Gd., hvorfor han ligesom Faderen blev erkendt som en „rette Adelsmand" (Vaabnet nævnes, men kendes ikke mere). Om samme Jørgen

Henriksen vides, at han var 19 Aar udenlands, medens Henrik Madsen sad paa Gden; han fik af Htgen Vidnesbyrd om, at det adelige Gods O. var givet Brødrene Povl, Jørgen og Niels Keding og Efterkommere for tapre Krigsbedrifter uden- og indenlands; kgl. Stadfæstelse af 1636 for Hans Petersen; 1665 og 1671 for Sønnen, Herredsfoged Nis Hansen Keding (endnu 1680) til Bejerholm. — Ejere siden 1864 har været Neergaard til 1865, Muusmann til 1904, Daniel til 1911, P. Hoff til 1919, Greve Albr. Schaffalitzky de Muckadell til 1925, nu L. Clausen. Gdens Udstykning paabegyndtes i 1925.

Præstegden, opf. 1754, er i den tyske Tid blevet uheldigt omdannet; interessante Udhuse fra 17. og 18. Aarh.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 117 d., 10 t.; 1884: 80 d., 11 t.; 1912: 87 d., 26 t., 1 soc.; 1920: 177 d., 6 t., 19 soc.; 1924: 183 d., 12 t., 33 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 346 d. og 42 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 84, fra Tskl. 27).

Langs med Fjorden kendes en Del Gravhøje, nu dog for det meste sløjfede. Ogsaa nogle smukke og karakteristiske Stenalders Stengrave har der været i Sognet, saaledes ved Lønt, tæt S. for Haderslevvejen, to Dyssekamre umiddelbart ved hinanden, og nær herved, N. for Vejen, et tredje Kammer, alle nu sløjfede. Ved Brorsbøl ses en ret velbevaret Høj, mulig med Stengrav.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Vandling (med Brorsbøl) og Lunding (med Lønt).

Grarup Sogn omgives af Starup, Halk og Øsby Sogne samt Haderslev Fjord, der danner Nordgrænsen. Til Kirkesognet hører ogsaa Halvdelen af Hejsager, der behandles under Halk Sogn. Kirken midt i Sognet, 7 km ØSØ. f. Haderslev. Jordsmonnet er jævnt Bundmoræneland, hvis Riller stryger SØ.-NV.; en gaar fra Bankel mellem Grarup og Stenderup til Fjorden, en anden, ligeledes fra Bankel over Hejsager, berører Sognet sydøstl. og gaar ind i Starup S. og til Fjorden. I den ligger dybt nedsænket den smukke *Grarup Sø* (300 m lang, 9 ha, 16 m o. H.) med Afløb til Bankel, men kun ved et 4 m højere Vandskel skilt fra Bækken, der gaar til Haderslev Fjord. N. for Søen er et Punkt 39 m højt. Jorden er dyb, lerbl. Muld med Lerunderlag, 1-4. Kl. (2-3. hyppigst). Gode Strandenge. Smaaskove, af hvilke en kranser Grarup Sø. Landevejen Haderslev-Aarøsund gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 194 (1867: 285, 1910: 188), boende i 32 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 1294, deraf **Jordv.** 868; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1047 Kr. pr. ha. **Areal** 901 ha (N. 8040 Thlr.), hvoraf (1920) Landbrugsareal 758 ha; besaaet med Hvede 21, Rug 35, Byg 68, Havre 125, Blands. t. Modenhed 47, andre Høstar. 26, Kartofler 9, Foderroer 73, Brak 37, Grønf. og Græsn. 317, Haver, Hegn o. l. 15, Skov 51, beb. Grund og Gaardsplads 6, Veje 17, Vand 54. **Frugttræer** 1913: 588 (1900: 644). **Kreaturhold** 1924: 87 Heste, 670 Stkr. Hornkv. (heraf 260 Køer), 35 Faar, 7 Geder, 887 Svin (1913: 714), 1787 Høns.

I Sognet Byerne: *Grarup* (1417 Gradhorp) med Kirke og Skole. *Stenderup* (1542 Stendorp). Gaarde: *Grarupgd.* med Ejdsk. 139, Jordv. 98, c. 82 ha, deraf Ager 72, Eng 2, Skov 5, N. 742 Thlr. *Skovbygd.* (1542 Schowbw) med Ejdsk. 147, Jordv. 104, c. 80 ha, deraf Ager 72, Eng 2, Skov 4, N. 881 Thlr. *Stenderupgd.* med Ejdsk. 167, Jordv. 114, c. 95 ha, deraf Ager 84, Eng 3, Skov 4, N. 854 Thlr. *Højbogd.* med Ejdsk. 149, Jordv. 108, c. 81 ha, deraf Ager 62, Eng 8, Skov 8, N. 912 Thlr. — Tvegdene *Solkær* (1542 Solkier), *Rudbeksminde.* - Huse: *Kragerede* (før Jordbrohus), *Vejkærhus, Hellighøj, Slukefter Kro.*

Grarup S., en egen Sognekommune, Grarup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev

Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Gl.-Haderslev Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 116. Lægd.

Den højtliggende, hvidkalkede, delvis blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Nicolai, er en romansk Kvaderstenskirke med lige afsluttet Kor og Skib, begge paa Skraakantsokkel. Af oprindl. Enkeltheder mærkes et tilmuret Vindu samt en foran den vestre Indgang liggende, stærkt slidt, halvrund Dæksten, der synes at have haft et Bladornament. I den senere Middelalder forlængedes Skibet mod V., og ved Korets Østende rejstes et med dette jævnbredt Taarn med Pyramidetag, til hvis Nordside føjedes et Sakristi. Taarnmurene er stærkt skalmurede 1741, og i sen. Tider er deres øverste Del nedtaget. Taarnets Placering ved Kirkens Østende følger en Skik, der har været ret udbredt i Haderslev-Egnen (jfr. Tyrstrup, Halk og Hjerndrup). Koret har Krydshvælving med treleddede Ribber, Skibet forskallet Bjælkeloft, Taarn og Sakristi almindelige Krydshvælvinger, spids Kor- og Taarnbue. Altertavle og Prædikestol er moderne; Kalk fra 1655, Stager fra 1777. Romansk Granitfont, paa Kummen Bueslagfelter, hvori to Fugle og spydformede Blade; lign. Blade og Palmetter ses paa Tærningfoden (Sauermann, Taufsteine, Fig. 21). Paa Skibets Vægge to gotiske Figurer fra Tiden hen imod 1500, en siddende Maria med Barnet (nøgent, legende med en Fugl) under en firsidet Stavværksbaldakin og en staaende, velsignende Bispefigur, der aldrig har haft særlige Kendetegn, men efter ældre Tradition forestiller Kirkens Værnehelgen. Klokke 1747 (Armowitz, Husum). — I 1920 rejstes paa Kirkegaarden et Mindesmærke over 19 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — Kirken skænkedes 1406 til Kapitlet i Haderslev.

Grarupgd., Frigaard, var 1493 forenet med Vestergd. og Sparlund i Øsby S., tilhørende Familien Gunge, som endnu ved 1850 ejede G. og V. 1493 fik Brødrene Jeppe Madsen i Gradorp og Nis Madsen og deres Børn og Arvinger Privil. paa det Gods, deres Fader Mads Gun havde ejet. 1591 nyt Privil. for Hans Eriksen til G., Lorens Hansen til V. og Jep Jørgensen til Sp., 1636 atter af Kongen for Claus Frederiksen, Niels Hansen og Jep Madsen. 1710 nævnes Claus Gregersen til V., Hans Petersen til G. og Bertel Simonsen i Sp.

Marianerne i Haderslev købte 1499 en Gd. i Hejsager, Gradorp Sogn, kaldet Cotztoft. 1542 nævnes Schowbw og endnu 1649 Schouby som Landsby.

Stenderupgd. solgtes 1911 for 200,000 M. Dens gamle Stuehus af Egebulværk i Friluftsmuseet i Lyngby.

1863 fandtes paa Anneksgden, nedlagte i en Lerkrukke, c. 6000 Mønter, næsten udelukkende danske Borgerkrigsmønter fra c. 1333.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 24 d., 7 t.; 1884: 30 d., 4 t.; 1912: 29 d., 8 t.; 1920: 65 d., 3 t., 3 soc.; 1924: 57 d., 2 t., 2 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 149 d. og 6 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 56, fra Tskl. 7).

Sognet har kun indeholdt faa og nu sløjfede eller overpløjede Gravhøje fra Sten- og Broncealderen. Derimod kendes her Urnegrave og Bopladser fra Jærnalderen. Ved Hellehøj har saaledes været en stor, ældre Jærnalders Gravplads; paa en betydelig Boplads, ligeledes fra ældre Jærnalder, midt mellem Grarup og Grarup Sø er nylig foretaget Undersøgelse af Nationalmuseet og Haderslev Museum.

Under den preuss. Administration bestod Sognet (uden Hejsager) af een Km.

Halk Sogn omgives af Øsby, Grarup, Starup og Vilstrup Sogne samt mod S. og Ø. af Lille-Bælt med Sandvig og Noret ved Søkrog bag Revshale. Omtrent Halvdelen af Hejsager hører til Grarup Sogn, men behandles her. Kirken midt i Sognet, 11 km SØ. f. Haderslev. Jordsmonnet er udpræget Bundmoræneland med Klinter mod Bæltet, Halkhoved 26 m, og endnu 3 km længere mod SV. er Klinten 17 m høj. Noget inden for Klinten ved Medsted er der 35 m. Herude er meget smukt og ensomt; ved Vejrmøllehøj eller Stenskors (24 m) N. f. Byen Halk er der smuk Udsigt over Bankel og Bæltet til Fyn. Et andet højtliggende Omraade er mod NV., højest 49 m ved Grarup Sø. Fra begge Yderegne sænker Landet sig jævnt mod Midtlinjen mellem Søen Bankel, der danner Grænsen mod Øsby S. (se dette), Fuglsø (7 ha) og Noret ved Sandvig. Fra Bankel gaar en anden Sænkning mod NV. over Sode og gennem Grarup S. til Haderslev Fjord og endnu en

op mod Grarup Sø smstds. hen. Jorderne er dyb, lerbl. Muld med Lerunderlag, 1-6. Kl., 2. Kl. hyppigst. Hejsager har noget stærkere Ler end Halk, hvor der ogsaa nærmest Stranden findes en Del lettere Jorder, tildels i 6. Kl., mest 3-4. Halk har gode Strandenge til Afgræsning. Søndermade ved Noret og Nørremade ved Bankel (henhv. 125 og 60 ha) ligger fra gammel Tid til Fællesgræsning, fordelt mellem Parthaverne efter „Skaft" og Hoved paa det aarlige Grande: „Græslæg". Ogsaa Hejsager har sin Fælled bag en Strandvold. Af Skove er der i Halk N.-Bollet og Tykning, i Hejsager en større Skov ind mod Kelstrup Skov og en mindre ved Grarup Sø; spredtliggende Skove findes nærmest Sode og ned mod Bankel. Amtsbanen Haderslev-Aarøsund gaar gennem Sognet; Landevej til Haderslev.

Befolkning i 1921: 929 (1867: 1267, 1910: 1120), boende i 208 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 5343, deraf **Jordv.** 3222; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1193 Kr. pr. ha. **Areal** 3076 ha (N. 30,126 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2477; besaaet med Hvede 163, Rug 65, Byg 228, Havre 358, Blands. t. Modenhed 77, andre Høstar. 43, Kartofler 35, Foderroer 146, Brak 177, Grønf. og Græsn. 1185, Haver, Hegn o. l. 39, Tørvemoser 11, Skov 142, beb. Grund og Gaardsplads 20, Veje 63, Hede, Klit og Stenmarker 17, Vand 307. **Frugttræer** 1913: 2544 (1900: 2854). **Kreaturhold** 1924: 278 Heste, 1972 Stkr. Hornkv. (heraf 837 Køer), 97 Faar, 21 Geder, 2033 Svin (1913: 2284), 7035 Høns.

I Sognet Byerne: *Halk* (1373 Halkæ) med Kirke, Præstegd., 3-Kl. Skole (opf. 1911), 3 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1888; i 1925 c. 325 Køer), Gæstgiveri, Jærnbanestat. *Hejsager* (1334 Heesagger) med 3-Kl. Skole (opf. 1910), 2 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1888 med 165 Køer; 1914: 325, 1925: 560 Køer paa Grund af større Tilslutning), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Sode* (Soed; 1542 Sode) med Jærnbane-Hpl. Saml. af Gde og Hse: *Medsted* (1417 Mestedt), *Lersig, Gammelgd.* (1652 Gammelgarde). Gaarde: *Sofiedal. Langmose* med Ejdsk. 233, Jordv. 136, c. 104 ha, deraf Ager 86, Skov 11, N. 1291 Thlr. *Medstedgd.* (1422 Mestedhegaardh) med Ejdsk. 200, Jordv. 123, c. 89 ha, deraf Ager 79, Eng 3, Skov 6, N. 1138 Thlr. *Kærgd.* med Ejdsk. 158, Jordv. 96, c. 73 ha, deraf Ager 67, Skov 5, N. 848 Thlr. Tvegdene *Bokholm, Egegd.* Endvidere i Halk 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 115, Jordv. 71, c. 55 ha, deraf Ager 49, Skov 5, N. 672 Thlr.; en med Ejdsk. 111, Jordv. 68, c. 56 ha, deraf Ager 50, Eng 3, Skov 2, N. 727 Thlr.; en med Ejdsk. 115, Jordv. 69, c. 56 ha, deraf Ager 47, Eng 4, Skov 4, N. 725 Thlr. *Bejerholm* (1413 Beyerholm) med Ejdsk. 205, Jordv. 110, c. 103 ha, deraf Ager 70, Eng 30, Skov 3, N. 1187 Thlr. *Søhavegd., Røjager.* Endvidere i Hejsager flere større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 172, Jordv. 93, c. 78 ha, deraf Ager 69, Eng 2, Skov 6, N. 1055 Thlr.; en med Ejdsk. 170, Jordv. 92, c. 75 ha, deraf Ager 66, Eng 3, Skov 5, N. 957 Thlr.; en med Ejdsk. 167, Jordv. 92, c. 78 ha, deraf Ager 66, Eng 6, Skov 6, N. 873 Thlr.; en med Ejdsk. 157, Jordv. 95, c. 76 ha, deraf Ager 66, Eng 4, Skov 4, N. 1010 Thlr.;

en med Ejdsk. 167, Jordv. 95, c. 80 ha, deraf Ager 75, Skov 4, N. 958 Thlr.; en med Ejdsk. 135, Jordv. 76, c. 64 ha, deraf Ager 53, Eng 8, N. 698 Thlr. *Sodegd.* med Ejdsk. 280, Jordv. 163, c. 137 ha, deraf Ager 120, Eng 11, N. 1601 Thlr.; Gden havde før 193 ha, men udstykkedes 1913. *Ultang* (1524 Wltang) med Ejdsk. 422, Jordv. 255, c. 201 ha, deraf Ager 164, Eng 22, Skov 12, N. 2366 Thlr. *Ultang Ml.* (Vand-, Vind- og Motorml.). *Lilholt* (1541-43 Lylholit) med Ejdsk. 97. Endvidere i Sode en Gd. med Ejdsk. 113, Jordv. 62, c. 65 ha, deraf Ager 47, Eng 12, Skov 6, N. 600 Thlr. — Huse: Ved *Halkhoved* Kystopsynspost under Haderslev Toldsted. *Vejrmøllehus, Kalhave,* Fiskerhuse ved Hejsager Strand, *Kirsebærhuse, Sodehede, L.-Lilholt.* I Sognet 8 Fiskere; Fangstens Værdi 1924 c. 12,000 Kr.

Halk S., en egen Sognekommune, Halk Sognefogeddistr., har Tingsted i Haders-

Halk Kirke.

lev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Gl.-Haderslev Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 117. Lægd.

Den hvidkalkede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Jakob, er en stærkt omdannet, romansk Kvaderstensbygn., opr. bestaaende af Skib med Skraakantsokkel og Kor paa attiskprofileret Sokkel. I Middelald. ombyggedes Skibets Vestdel af Tegl som Underbygn. for et Taarn, hvis Vindeltrappe endnu er bevaret; i St. for dette rejstes dog senere et anseligt Taarn ved Korets Østmur, nu med stejlt afvalmet Tag og 4 Kviste. Til dettes Nordside føjedes et Sakristi, og sydlig ved Skib og Kor lagdes et Vaabenhus og et Kapel, hvis Mure deles i Blændingsfag ved Lisener, forbundne med en Fladbuefrise. Alle disse Tilbygninger er af Tegl og sentmiddelalderl. ligesom de til Kor og Skib føjede Stræbepiller; nyt er et simpelt Ligkapel paa Skibets Nordside. Taarnrummet tjener som Alterrum og aabner sig mod Kirken med en høj Spidsbue. Det har en Krydshvælving med profilerede Ribber, Sakristiet og Sydkapellet 8-ribbede Hvælvinger, alle oprindelige. Sen. indbyggede, men af noget forskellig Form er Korets 2 Fag 8-ribbede Hvælvinger og Skibets 4 Fag Krydshvælvinger, af

hvilke de to østligste har profilerede Ribber. Muligvis staar saa vel de talrige Bygningsændringer som Kirkens rige Inventar i Forbindelse med, at den 1456 annekteredes Kapitlet i Haderslev. Inventaret, der er malet med brogede, men ikke oprindl. Farver, udmærker sig ved en stor Rigdom af katolske Snitværker. Altertavlen er en Søjlebygning fra c. 1625, i hvis Storfelt er indsat Midtstykket af et Alterskab fra c. 1475 med Golgatagruppe og 4 Helgenfigurer (Anna, Kristoffer, Jakob den Ældre og Antonius); Fodstykket og Sidefelterne har Malerier fra 1768, og i Topstykket er under et 1817 opsat Ur fremdraget et Himmelfartsmaleri. Det ældste Par Stager er fra 1675. Døbefont af Malm, hvilende paa Evangelistfigurer med Relieffer og Minuskelindskrift, støbt 1491 af Peter Hansen i Flensborg. Daabsfad med Marie Bebudelse, 1606. Paa Korets Væg en Haandklædehylde til Fonten (c. 1650). I Korbuen et lille, sentgotisk Krucifiks, hvis tynde Korstræ er formet som afkvistede Grene (de vandrette Arme er pyntede med Blomster fra et af Sidealtrene). Figurerne fra en ældre, sentromansk Krucifiksgruppe staar andet Steds i Kirken sammen med Brudstykker af de dertil hørende Korsarme (Livstræ med Volutknopper og en Plade med en velsignende Figur). Af katolske Sidealtre findes en Skt. Jørgenstavle (c. 1520, med Rytterhelgenen i Kamp med Dragen og paa Fløjene 12 Nødhjælperhelgener) samt Rester af to Skabe med Enkeltfigurer, en siddende, lærende Christus under Stavværksbaldakin og en Maria med Barnet, c. 1400-1450. Endelig 3 enkelte Figurer, en tidliggotisk Helgeninde med Kalk (Barbara), en Maria paa Halvmaanen og en Bisp i en Gryde (Erasmus). Prædikestolen, en af de ældste i Sønderjylland, bærer paa to Steder Aarst. 1559; Felterne er smykkede med Akantusværk i Ungrenæssance, paa Hjørnerne staar volutsmykkede Kandelabersøjler og i Opgangspanelet sidder Foldeværksfyldinger; Himlen er fra 1621 med Hængeornamenter fra 1768. Paa Kirkevæggen en Kaarde, 2 Sporer og Armskinner. Klokke 1729 (Armowitz, Husum). — 1456 stadfæstede Paven, at Biskop Claus Wulf havde bestemt, at Kirken aarlig skulde afgive 6 M. lybsk til Haderslev Kapitel. Ved Kirken 2 ældgamle Egetræer af 8 m Omfang.

Halk Kirkes Indre.

1550 solgte Claus Basse til Eriksholm og Hustru Anna Emmiksdatter deres Enemærke *Bolet* i Halk S., som Slægten Emmiksen havde ejet, til Gregers Lassen i Halk og Jørgen Lassen, hans Broders Børn og hans Arvinger Hans Ytzen og Sønner Severin Ytzen og deres Arvinger Hans og Peder Gregersen i Medsted.

1570 solgte Hans Reichenbach Godset *Halk* for 250 M. lybsk til Povl Rantzau paa Bothkamp og Lindved, hvis Søn Henrik paa Lindved 1594 igen solgte den til Dronn. Sofie.

Langmose Frigd. tilhørte længe Familien Jutsen, hvis Stamfader Hinrick Jutsen blev adlet 1430. Hans Jutsen fik 1530 af Htg. Christian Fribrev paa Gden. 1663 ejedes den af hans Ætling Simon Knudsen, hvis Efterkommere endnu ejede Gden til c. 1800.

Medsted. 1417 fik Iver Fallesen af Kong Erik Frihed og Frelse som andre Riddere og Svende i Jylland paa sin Gd. Mestedt. 1422 solgte Sønnen(?) Jep Iversen Staverskov (Skjoldmærke: en Hjort) Mestedhegd. med 2 Landbol til Haderslev Kapitel.

1334 nævnes Ridderen Johs. Bondesen med Gods i *Hejsager,* 1339 pantsætter hans Enke Gertrud og hans Søn Tucho en Gd. i Hejsager for 20 M. Sølv. 1420 pantsætter Væbneren Tord Iversen til Hans Røver det Gods, han ejer i Hejsager, en Gd. Gammelbyker og en Gd. Smedegd. 1421 købte Haderslev Kapitel en Gd. i Hejsager af Hans og Peter Røver, 1439 en ny Gd. af Inger, Nis Vognsens Enke, men solgte den sidste til Biskop Claus Wulf 1441. — 1443 stiftede Peter Røver et Laurentii Vikarie i Haderslev og gav dertil 2 Gde i Hejsager, kaldet Pugheholt. 1583 skøder Magdalene og Margrethe, Anders Emmiksens Døtre, til Kongen Hejsagergd. S. A. tilskøder Johan Norby til Tagemosegd. Kongen sin Hustru Margrethe Clausdatter Basses Hovedgd. paa Haderslev Næs Hessager, som han selv hidtil havde beboet, og som hun havde arvet efter sin Moder Anne Basse til Erholm, Emmike Ottesens eller Emmiksens Datter.

Bejerholm med den halve Gd. i Børskov var Frigd. 1402 ejedes B. af Jes Iversen (Skram), derefter 1413 af Anders Jensen Stangenberg (hans Søn?), som skænker sin Ejendom i B. til Haderslev Kapitel; dennes Sønner Biskop Henrik Stangenberg i Ribe og hans Broder Niels skødede 1457 B. med Puegholt til Iver Madsen og Søskende. 1484 overdrog Kong Hans Gden til Mathias Beyerholm. 1517 tilhører Bejerholm Otto Sehested, som fastsætter en aarlig Afgift deraf til Kapitlet i Haderslev. 1524 kom B. til den af Htg. Fredrik 1516 adlede Hans Fod (Voeth). 1639 sad Peter Knudsen, 1660 Ritm. Hans Knutzen paa Gden. Mads Fods Arvinger, Peter Generanus fra Straarup, Simon Knudsen i Langmose paa ældste Søn Mathis Ytzens Vegne og Henrik Nissen paa Aarø for den yngste Søn Christian, skødede 1684 Gden til Nis Hansen Keding (se p. 112), der Aaret efter afstod den til sin Svigersøn, Kornet Henrik Strees; 1728 ejedes den af Sønnen Jakob Strees.

Tange, der nævnes 1387, er i Jordebogen 1604 den sydl. Del af Hejsager; en Gd. her tilhørte til 1584 Slægten Emmiksen. — *Ultang* og *Lilholt* hørte før til Tørning; Ultang er omgivet af Grav; Møllen nævnes 1541. — Gdene Nørballe og Nørgd. er lagt til Sodegd.

Voldstedet *Holmhøje* SV. for Halk By, paa lavt Terræn omgivet af Fuglsø og vidtstrakte Enge, bestaar af en kredsrund, hen imod 4 m høj Banke og NØ. for denne en adskilligt højere, elliptisk Yderbanke med Længderetning i N. og S. Siderne er ret bratte; kun i det nordøstre Hjørne fører en jævnt skraanende Dæmning ned i det omgivende Jordsmon.

Skønt der i Sognet som andet Steds paa Egnen er nedrevet mange af Egnens typiske, gamle Bulvægsbygninger, findes endnu nogle Udlænger bevarede. Et lille Udhus fra Sode (1697) er erhvervet til Dansk Folkemuseums Frilandsafdeling i Lyngby.

Johan Wulf (Hans Ulf) (1470-1541) blev 1500 Præst i Halk, senere Kongens Sekretær og Nuncius i Rom og siden Provst i Ribe m. m.

Blandt de første danske Stænderdeputerede fra Hertugd. var Nis Lorenzen, f. 1794 paa Lilholt, som han ejede til sin Død 1860. — Hans Biograf Har. Vald. Rasmussen var Præst i Halk 1851-64, og her fødtes dennes Søn Orientalisten Har. Rasmussen (1853-1904).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 146 d., 25 t.; 1884: 104 d., 26 t.; 1912: 121 d., 38 t., 5 soc.; 1920: 267 d., 34 t., 8 soc.; 1924: 217 d., 26 t., 32 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 531 d. og 67 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 138, fra Tskl. 26).

Der har i Sognet været et stort Antal Gravhøje fra Sten- og Broncealderen; men det meste er nu sløjfet. I Hejsager Skov, paa Bakkefladen ud mod Stranden, findes en Gruppe af c. en halv Snes Høje, den største c. 4 m høj; flere andre har ligget paa den tilgrænsende Mark. Ved Hejsager, Sandvig Nor og Fuglsø har der været Stengrave. Fra en Holm (det forannævnte Holmhøjes Yderbanke) i Strandengen SV. for Halk foreligger et Bopladsfund fra den yngre Stenalder.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Halk, Hejsager og Sode.

Øsby Sogn, det østligste paa Haderslev Næs, omgives af Grarup og Halk Sogne samt Lille-Bælt med Aarøsund (600 m bredt, 14 m dybt) og Haderslev Fjord; mod Halk dannes Grænsen delvis af Søen *Bankel* og dens Afløb, „Løbet".

Kirken vestlig, 10 km Ø. for Haderslev. Sognet er et udpræget Bundmorænelandskab med de flade, elliptiske Morænelerbakker („Drumlins") i Isens Retning NV.-SØ. Næsthøjeste Punkt paa hele Næsset er Gravhøjen Tamdruphøj, 49 m; mod Fjorden skraaner Kysten ret stejlt, dog kun enkelte Steder med Klinter; mod Bæltet Klinten Raadehoved, 13 m; derimod er Sognet meget jævnt mod S. ved Bankel, der ligger 0,2 m o. H. Intet Steds paa slesvigsk Grund er der et saadant Overskue over Bæltet som fra Tamdruphøj: fra Skamlingsbanke og Fænø til Frøbjærg Bavnehøj dybt inde i Fyn, til Horneland, Als og Varnæshoved i Sundeved. Ved Fjorden, særlig ved Sverdrupstrand, er der Landskaber af den blideste Ynde med Skove, furede af Kløfter, og slyngede Vande i Samspil med Kysterne nordenfjords. Den nordvestligste Del af Sverdrup Mark hedder „Ø" og er skilt fra det øvrige Sogn ved en Lavning, kun lidt over Fjordens Spejl. Sognet har lerbl., dybe Muldjorder med Lerunderlag, 1-4. Kl., hyppigst 2-3., Hajstrup har en Del

lettere Jord. Strandenge, alene til Græsning; i Flovt ligger endnu to uudskiftede Omraader, *Kongenssande* og *Flovtsande*. Af Bønderskove nævnes Stenderup Ris ved Øsby, de større, saml. Skove til Flovt og Hajstrup, en mindre, Notkær, til Raade og Sverdrupskov. Om Aarø og den ubeboede Holm *Linderum* (1541 Linderum) se ndfr. Amtsbanen Haderslev-Aarøsund og Landevejen i samme Retning gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 1740 (1860: 2018, 1910: 1773) boende i 378 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 7828, deraf **Jordv.** 4635; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1114 Kr. pr. ha. **Areal** 5616 ha (N. 39,305 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3838; besaaet med Hvede 169, Rug 211, Byg 377, Havre 597, Blands. t. Modenhed 143, andre Høstar. 108, Kartofler 54, Foderroer 261, Brak 204, Grønf. og Græsn. 1714, Haver, Hegn o. l. 85, Tørvemoser 35, Skov 132, beb. Grund og Gaardsplads 35, Veje 106, Hede, Klit og Stenmarker 1, Vand 1384. **Frugttræer** 1913: 3707 (1900: 3981). **Kreaturhold** 1924: 416 Heste, 2968 Stkr. Hornkv. (heraf 1222 Køer), 228 Faar, 27 Geder, 2911 Svin (1913: 2080), 14,227 Høns.

I Sognet Byerne: *Øsby* (1360 Øsby) med Kirke, Præstegd., 3-Kl. Skole (opf. 1912), 2 Kbmdsforretn., Cementstøberi, Vandværk (Vejrml., 20 Brugere), Andelsmejeri (opr. 1888 med 450 Køer, 1914: 870, 1918: 700, 1925: 1110), Læge, Dyrlæge, Missionshus, 2 Bankfilialer, Maskinfabrik, 2 Gæstgivere, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Hyrup* (1417 Hydhorp) med Forsamlingshus (opf. 1907;

500 Pladser), 2 Kbmdsforretn. og Jærnbanest. *Flovt* (1436 Flochte) med Fattiggd., 2 Kbmdsforretn. *Hajstrup* (Hastrup; 1417 Haistorp) med 3-Kl. Skole (opf. 1856), 3 Kbmdsforretn., Ml., Jærnbanest. *Raade* (1417 Rædh) med 2 Kbmdsforretn. og Jærnbanest. *Aarøsund* (1401 Aaarøøsund) med Statshavn, Færgeleje og Fyr (herom nærmere ndfr.), Kontrolpost under Haderslev Toldsted, Badehotel (med tilh. Avlsbrug paa 38 ha og 286 Thlr. N. og Linderum Ø), Gæstgiveri, 3 Kbmdsforretn., Jærnbanest. ved Havnen og Holdepl. i selve Byen, Statstelefonst., Posteksp. *Kvistrup* (1542 Qwistorp), ogsaa kaldet Nørfjerding, med 2-Kl. Skole. *Stevelt* (1436 Steghold) med Børnehjem ved Fjorden lige over for Vonsbæk (opr. 1922 i det forhenværende Toldhus til Sommerophold for Drenge og Piger fra Børneasylet i Erlev; se Gl.-Haderslev S. p. 99). *Sverdrup* (1436 Swerdhorp). *Aarø* (1231 Arø)

Øsby Kirke.

med Kapel, 2-Kl. Skole (opf. 1909), Kystopsynspost under Haderslev Toldsted, Anlægsbro (ejes af Staten), Postforbindelse ved Motorbaad til Aarøsund, Fyr (3. Rang, 12 m højt) og Lods (tillige Fyrpasser), Gæstgiveri. Saml. af Gde og Hse: *Tamdrup* (1639-40 Tambderup). Gaarde: *Sparlund*. *Hyrupdal* med Ejdsk. 172, Jordv. 96, c. 69 ha, deraf Ager 65, Skov 2, N. 897 Thlr.; *Nørgd.* med Ejdsk. 100, Jordv. 69, c. 48 ha, deraf Ager 46, Skov 2, N. 644 Thlr. *Vestergd., Damgd., Skovgd. Flovtgd.* med Ejdsk. 150, Jordv. 87, c. 66 ha, deraf Ager 56, Eng 5, Skov 4, N. 920 Thlr. I Hajstrup 2 større Gde: en med Ejdsk. 187, Jordv. 109, c. 91 ha, deraf Ager 76, Eng 8, Skov 7, N. 987 Thlr.; en med Ejdsk. 121, Jordv. 80, c. 69 ha, deraf Ager 59, Eng 6, Skov 3, N. 706 Thlr. *Hørlyk*. I Raade 2 større Gde: en med Ejdsk. 114, Jordv. 73, c. 59 ha, deraf Ager 53, Skov 1, N. 617 Thlr.; en med Ejdsk. 121, Jordv. 80, c. 62 ha, deraf Ager 53, Eng 3, Skov 3, N. 579 Thlr. I Kvistrup 2 større Gde: en med Ejdsk. 133, Jordv. 85, c. 71 ha, deraf Ager 61, Eng 3, Skov 4, N. 683 Thlr.; en med Ejdsk. 129, Jordv. 88, c. 74 ha, deraf Ager 62, Eng 6, Skov 6, N. 679 Thlr. I Stevelt en større Gd. med Ejdsk. 198, Jordv. 136, c. 110 ha, deraf Ager 95, Eng 10, Skov 4, N. 1042 Thlr. *Navtrupgd. Domæne* med Ejdsk. 213, Jordv. 141, c. 104 ha, deraf Ager 92, Skov 10, N. 1158 Thlr. (se

ndfr.). I Sverdrup en større Gd. med Ejdsk. 120, Jordv. 75, c. 61 ha, deraf Ager 48, Eng 7, Skov 4, N. 683 Thlr. Paa Aarø en større Gd. med Ejdsk. 116, Jordv. 78, c. 85 ha, deraf Ager 51, Eng 34, N. 488 Thlr. *Rørhave.* — Huse: *Vindelund, Pilgd., Tagmose, Hellehøj, Tamdruphøj, Frydenberg, Snav* (el. *Sverdrupstrand* med Anlægsbro, Kro og Færge), et yndet Udflugtssted; ligeledes Anlægsbro og Færge ved *Steveltstrand, Brendbjærg, Lund* med Missionshuset Salem, paa Aarø *Bolmoseende, Øjt, Løkke.* I Sognet 42 Fiskere; heraf paa Aarø 32. Fangstens Værdi 1924 c. 60,000 Kr.

Øsby S., en egen Sognekommune, 2 Sognefogeddistr. (Aarø det ene, Resten af Sognet det andet), har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Købstad m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Gl.-Haderslev Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' Lægd 118 a og b.

Trods uheldige Istandsættelser 1826-28 og 1872-73 virker den statelige, blytækte og hvidtede Kirke, tidl. indv. t. Vor Frue, som et helstøbt, gotisk Anlæg fra 15. Aarh., enestaaende i disse Egne, hvor ellers alle Kirkerne er romanske. Muligvis indeholder dens Mure dog Dele af en langt ældre Bygning; herpaa tyder f. Eks. de 3 smaa, rundbuede Blændinger i Korets Østgavl (maaske en senromansk Vinduesgruppe), og flere Træk viser, at den gotiske Kirke ikke er opf. i een Støbning. Nu bestaar Kirken af et Skib, et kun lidt smallere, jævnhøjt Kor med ret Altervæg samt et med Skibet vistnok samtidigt Taarn. Tilbygninger er et anseligt Sakristi og et Kapel ved Korets n. og s. Side; begge opf. inden Middelalderens Udgang; et Vaabenhus ved Skibets Sydside er nedbrudt, og Indgangen er i Taarnet. Bortset fra Soklen, af kløvet Kamp, er Materialet overvejende røde Tegl, i Koret dog meget raa Kamp og enkelte Fraadstensblokke, antagelig fra den ældre Kirke. Koret har kamtakket Gavl med 6 spidsbuede Blændinger og Trappefrisegesims over dobbelte Savsnitsbaand; et højt, tilmuret, spidsbuet Vindue mod Ø. Over Hvælvingerne ses, at Koret oprindl. har haft selvstændig Vestgavl, og Skibet maa altsaa fra først af have været lavere. Dette er ved samtidige Stræbepiller delt i 3 Fag og har mod N. en Trappefrisegesims, i de to vestligste Fag løber under Frisen et fordybet Baand, og et Skel i Muren tyder paa en dog vistnok kortvarig Bygningsstandsning. Nordsiden har aldrig haft Vinduer, mod S. derimod 3 store, delvis spidsbuede Vinduer. De nu tilmurede Døre synes at have været fladbuede i spidsbuede Spejl. Taarnets øvre Stokv. og Pyramidetaget med 4 Smaakviste er fra 1791. Kapellet, med Spidsbue ind til Koret, maa som det søndre Kapel paa Frue Kirke i Haderslev have været delt i to Stokv., en Ejendommelighed, der forklares ved, at Kirken 1410 annekteredes Domkapitlet. Endnu ses udvendig paa Vestmuren Spor af Trapper, der har forbundet øvre og nedre Stokv., og i Hjørnet mellem Skib og Kapel Rester af et Trappehus, der dog nu skjules af et i Middelald.s Slutn. (1511?) opf. Benhus, hvis Mure i Gesimshøjde har en stærkt ødelagt Indskriftfrise i fordybede Minuskler. Den egentlige Kirke har 4 Fag høje Hvælvinger med 8 profilerede Ribber, Taarn, Sakristi og Kapel Krydshvælvinger og Benhuset to Tøndehvælvinger. Altertavlen er et Getsemane-Maleri af Adam Müller 1826 i samtidig Ramme (den tidligere Tavle fra 1614 er nu i Jegerup). Af Alterstagerne er det ene Par sentmiddelalderlige, to andre Par fra 1748 og 1762. Den romanske Granitfont har rankesmykket Kumme og Tærningfod. Prædikestolen, fra 1559, er et smukt Snedkerarbejde i tidlig Renæssance, enklere, men finere end den jævnaldrende i Halk; paa Hjørnerne korintiske Søjler, i de glatte Storfelter Arkader, hvis Pilastre er smykkede med italieniserende Akantusværk og smaa, fantastiske Kartouchefigurer af nederlandsk Karakter. Over Korbuen et sentgotisk Krucifiks, andet Steds i Kirken en omtr. samtidig Maria, staaende paa Maanen. Klokke fra 1791 (Gamst, Kbhvn.). To romanske Gravsten af Granit, trapezformede, korsmærkede og ornamenterede, men iøvrigt vidt forskellige, den ene med Navnet Thoki. Tre Epitafier: 1) Portrætmaleri af en Præst og hans Kone, sikkert Rest af en Mindetavle over Jens Raun, † 1724; 2) middelmaadigt Portrætmaleri i stor, ejendommelig Stukramme med barokke Figurer over Simon Bertelsen paa Sparlund og Hustru, begge † 1727, opsat af Sønnen Amtmand Hans Simonsen 1729; 3) af Træ med malet Indskr. i Rokokoramme, opsat 1755 af Præsten Christen Engel, † 1763, og Hustru Catharina Lemvig, † 1773. Til de to sidste Epitafier svarer Gravsten, af hvilke den Simonsenske er lagt 1766. Desuden en Sten over Konsistorialraad Jens Ingversen, † 1814.

Forsvundne er Sten over Lorens Hansen til Vestergd., † 1611, og over Præsten Hans Gerdes, † 1688. I Koret har der staaet Munkestole. En Mindesten af bøhmisk Granit over de i Verdenskrigen faldne er rejst paa Kirkegaarden 1920.

Paa Aarø opførtes 1906 med en Bekostning af 12,000 M. et Kapel, en enkel Teglstensbygning med cirkelrunde Vinduer i Koret og Tagrytter; paa Alteret et Krucifiks. Kapellet har 120 Siddepladser. Tidligere holdt Præsten fra Øsby hver 4. Søndag Gudstjeneste i Øens Skole. — Over de i Verdenskrigen faldne fra Aarø er der ved Indgangen til Kirkegden rejst en særlig Mindesten.

Øsby Kirkeby omgives til alle Sider undt. mod SØ. af 7 Byer paa -torp, for hvilke den ligger centralt; -torperne er udsondrede fra den, og den selv blev i kristen Tid Kirkeby for dem. Naturligt har Stendeiup i Grarup S. hørt hid; men senere maa den være lagt til Grarup, saa Øsby ikke længere laa centralt. N. og S. for -torperne de yngre Former Stegholt, Raade, Flovt, dannede af Lokaliteter for Skov, hvis Rydning yderligere har forrykket Øsbys centrale Beliggenhed. Endnu hører en Gd. i Stenderup til Sognet. Kirkens Bygningsstil tyder paa, at de sidste Rydninger er foretaget ret sent.

Dyssekammer i Flovt.

Sognet pantsattes 1360 af Htg. Valdemar til Ridderen Valdemar Sappi, 1370 af Htg. Henrik til hans Hustru Elisabeth.

Dronn. Dorothea og Htg. Frederik stadfæstede 1493 Sønnerne af Mads Gun (Gunge), Jeppe og Nis Madsen, i deres Forfædres Friheder vedrørende *Grarup, Sparlund* og *Vestergd.* 1591 ejedes Grarup af Hans Eriksen, Vestergd. af Lorens Hansen og Sparlund af Jep Jørgensen. 1636 stadfæstedes Privil. for Claus Frederiksen, Niels Hansen og Erik Jepsen. Tils. var de 3 Gde ansatte til $2^{15}/_{32}$ Plove. 1728 sad Nis Simonsen paa Sparlund, Jørgen Hansen Gunge paa Grarup og Kr. Hansen Gunge paa Vestergd. Endnu findes Slægtsnavnet Gunge i Sognet. — Sparlund har bevaret smukke, gamle Udlænger af Bindingsværk og Bulvæg.

Navtrupgd., udflyttet fra Sverdrup c. 1855 i en Mark af dette Navn, blev sidst i 70erne købt af en Angelbo, som 1899 solgte den til den preuss. Stat for c. 115,000 M. uden Besætn. og Inv. Forpagtningsperioden løber fra $^1/_7$ 1918-$^1/_7$ 1936.

Gden *Børløse* nævnes 1417 (Byrløsgardh); Navnet findes ikke mere. S. A. nævnes *Gammelgardh* i Hajstrup. Begge Gde skødedes det nævnte Aar af Claus Limbæk til Haderslev Kapitel.

Bankeldam eller *Bankelsø* solgtes under Fr. VII af Regeringen til Ultang for 800 Daler Cour. paa den Betingelse, at Arbejderne over 50 Aar i de tilgrænsende Byer skulde have frit Fiskeri; Søen er meget rig paa Aal, der fanges paa Stager, Jærn maa ikke bruges.

Flovtsande, der grænser til Havet, 55 ha, og *Kongenssande,* 13 ha, der til for 25 Aar siden ejedes af Staten, er Arealer med vedvarende Græs, der nu ejes af Lodsejerne i Flovt og bruges uudskiftet til Faaregræsning i Forhold til Gdenes Størrelse; Kreaturtallet fastsættes paa et aarligt Grande.

Aarø med Odderne *Korsø* mod V. og *Aarø Kalv* og *Sømade* mod Ø. er ganske lav, højest 9 m mod Ø. Øen har i de højere liggende Dele Ler- og Sandmuld med Ler- eller Grusunderlag, 2-8. Kl. Kun $^1/_3$ er under Plov; Resten, særlig de to Halvøer, er magre Strandenge, fulde af Tørvegrave, ofte oversvømmede. I Stormfloden Novbr. 1872 stod $^6/_7$ af

Øen under Vand, og den Gang forsvandt Skovresten sydlig paa Øen. Vald. Jrdb. nævner her Jagthus og Daadyr; 1463 gik 400 Svin paa Olden her; 1642 lader den til at være ryddet; nu er der kun 3 Lunde paa 1 ha tils. Natur og Dyreliv ligner Salthomens. Mod N. Vandstedet Hornskilde. — Aarø Kalv var endnu for 50 Aar siden en Gruppe af Smaaøer, skilte fra Hovedøen ved et 200 m bredt Sund; ved Strømmens Aflejring af Tang, Sand, Grus og Klæg er den blevet landfast ligesom den yngste, nydannede Ø *Fuglehave*. Andre Holme *Storholm* og *Randholm*. — Aarø skal i det sidste Aarh. have tabt 18 ha paa Østsiden, men vundet 23 ha mod S., dog ikke saa godt Land som det bortskyllede; 1868 byggedes et Dige mod N. og Ø. for at værne 200 ha, udbedret 1877, 1718 m. langt. I Begyndelsen af Verdenskrigen byggedes et Dige paa 4,5 km, 2 m højt; Arbejdet udførtes af 80 russiske Krigsfanger fra Lejren i Güstrow. — Stenbroen ved Landingspladsen opførtes 1890. Paa Aarø vises Stedet for en nu sløjfet Ringvold, c. 2 m høj.

Aarøsund Statshavn er 2,5 m dyb med 60 m Bolværk. Efter Genforeningen er der umiddelbart S. for Havnen bygget et Færgeleje for Færgefarten Aarøsund-Assens. Indtægten ved Havnen $19^{22}/_{23}$ c. 6500 Kr. Anløbssted for Damperne i Ruten København-Haderslev-Aabenraa-Sønderborg. Blinkfyret ved Havnen opførtes ligesom det paa Aarø i 1905, Højde 12 m, 3. Rang.

Linderum (11 ha), 1,5 km N. for Aarøsund, ejes af Selskabet „Aarøsund" og brugtes før til Græsning, men er nu bortforpagtet til Kaninavl; den er Tilholdssted for Viber, Maager og Graagæs.

Vestligst i Sognet staar ved Haderslev-Aarøsund Landevejen og omtr. ved Sogneskellet en tilhugget Sten med Aarstal 1785 og ØBS (ɔ: Øs By Sogn); det er formentlig en gammel Grænsesten.

I 1911 solgtes et Lejehus i Flovt fra 17. Aarh. til Dansk Folkemuseum i Kbhvn. og opstilledes i Frilandsmuseet i Lyngby; ligeledes solgtes 4 Fag af et glt. Bulhus fra Præstegden og et glt. Hus i Stevelt til Haderslev By, hvor det nu staar i Museets Frilandsafdeling.

Paa Tamdruphøj rejste den tyske Regering 1906 en Gnisttelegraf, der senere benyttedes som Signalstation ved Flaademanøvrer i Bæltet.

I Præsteskoven maaler en Bøg 3,5 m i Omfang, en Eg 5,25 m.

Knud Bramsen, latinsk Digter, var 1575 Præst i Øsby. I Øsby fødtes c. 1610 Oberst Jens v. Hadersleben, adlet i Sverige som v. Løwenklau, der havde Overbefalingen over de danske Tropper ved Tybrind Vig $^{30}/_{1}$ 1658. — Paa Sparlund fødtes 1688 Amtmd. Hans Simonsen til Erholm og Søndergde. — Peter Kragh (1794-1883), Missionær i Grønland og Oversætter af store Dele af Bibelen paa Grønlandsk, var Præst i Ø. 1850-81.

I Aarøsund fødtes Carl Gregers Bruun († 1894), Digekonduktør i Slesvig 1855-64; ledede Slusebygningen ved Højer Kog og projekterede Esbjærg Havn.

Fra Sverdrup stammer den norske Slægt af dette Navn.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 341 d., 24 t.; 1884: 160 d., 45 t.; 1912: 256 d., 55 t., 4 soc.; 1920: 598 d., 18 t., 48 soc.; 1924: 490 d., 18 t., 129 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 1183 d. og 111 t. St. (tilrejs. fra Dm. 314, fra Tskl. 76).

Under Hyrup, men især under Kvistrup kendes mange Gravhøje, de fleste nu dog sløjfede. Ved Tamdrup ses paa højt Terræn en af Sønderjyllands allerstørste Gravhøje, den c. 7 m høje, velbevarede og fredlyste *Tamdruphøj* (paa dens noget flade Top et Generalstabsmærke); den hører til en Gruppe af 12-15 Høje, af hvilke dog nu kun to, men af meget beskednere Størrelse, er bevarede om end i noget forstyrret Skikkelse, medens de øvrige er overpløjede eller sløjfede. En anden, temmelig stor og ret velbevaret Høj ses lige N. for Sverdrup. Ogsaa Stenalders Stengrave kendes i Sognet. Smukkest er det her afbildede, fritstaaende Dyssekammer et Stykke NV. for Flovt; det er dannet af 4 Sidesten, af hvilke de tre bærer den anselige Dæksten, medens den fjerde er en lavere Indgangssten. Et lignende, men mindre og noget skredet Dyssekammer ses SØ. for Flovt, ned mod Stranden. Paa Raadehoved findes en stærkt forstyrret Jættestue, og ved Hajstrupstrand to store, noget forstyrrede Gravkister. I Udkanten af Sverdrupskov ses Rester af to Stengrave.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Øsby (med Hyrup), Flovt, Hajstrup (med Raade og Aarøsund), Kvistrup (med Stevelt og Sverdrup) og Aarø. Op til c. 1900 førte Øsby Km. officielt Navnet Hyrup I, en Betegnelse, der ofte brugtes lige til Genforeningen ved Siden af Navnet Øsby.

Litt.: Andreas Møller, Aarø, Deutsche Insel im Kleinen Belt, Berlin 1906 og 1910.

Vonsbæk Sogn omgives af Lille-Bælt og Haderslev Fjord og af Sognene Aastrup og Fjelstrup. Mariedal, Vonsbæk Holdeplads og en Gd. i Feldum hører i kirkelig Henseende til Aastrup S. Kirken, sydvestligst i Sognet, ligger 8 km ØNØ. f. Haderslev. Jordsmonnet skraaner fra Aastrupbanke mod Bæltet og Fjorden, ved hvilken der er Brinker paa indtil 10 m og stejlere skraanende Kyst paa henved 20 m, medens Bæltkysten er overmaade jævn. Højeste Punkt, østlig Fortsættelse af Aastrupbanke, er c. 56 m o. H. Paa Grænsen af Fjelstrup S. ligger Avne Vig, hvori den ubetydelige Avnø; mellem Avne og Bæltet Jørlhage. Fra Fjorden gaar Vigen Kil ind og afskærer Ørbyhage. Fjordkysten med prægtige Skove paa bakket Jordsmon er meget smuk. Vonsbæk har gode, lerbl. Muldjorder med Lerunderlag, 1-4. Kl., mest 2-3.; Ørby har dels lerbl., dels sandbl. Muld, 1-5. Kl.; i Ørby er 3. Kl., paa Ørbyhage 4-5. hyppigst. Sumpede Kærenge findes langs Bækken ud til Kilen, Strandenge ved Fjorden. Større Bønderskove ligger til Vonsbæk, mindre, spredte til Ørby (Bøg med Eg, Ask og El). Landevej til Haderslev; Amtsbanen Haderslev-Christiansfeld rører lige Sognet. Fra Bæk og Vonsbæk færges over Fjorden.

Befolkning i 1921: 653 (1860: 713, 1910: 676), boende i 139 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 3098, deraf **Jordv.** 1823; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1275 Kr. pr. ha. **Areal** 1886 ha (N. 15,609 Thlr.), hvoraf (1920) Landbrugsareal 1338; besaaet med Hvede 72, Rug 59, Byg 94, Havre 220, Blands. t. Modenhed 78, Andre Høstar. 5, Kartofler 11, Foderroer 116, Brak 75, Grønf. og Græsn. 608, Haver, Hegn o. l. 51, Tørvemoser 6, Skov 129, beb. Grund og Gaardsplads 14, Veje 48, Hede, Klit og Stenmarker 4, Vand 296. **Frugttræer** 1913: 2197 (1900: 2811). **Kreaturhold** 1924: 163 Heste, 1199 Stkr. Hornkv. (heraf 493 Køer), 18 Faar, 14 Geder, 1117 Svin (1913: 899), 6838 Høns.

I Sognet *Vonsbæk Kirke* med Præstegden ensomt i Skovbryn ved Fjorden. Endvidere Byerne *Vonsbæk* (1413 Odensbek) med 3-Kl Skole (opf. 1912), Købmdshdl., Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Bæk* (1541 Beck) med Forsamlingshus (opr. 1913 af den nedlagte, gamle Skole), Kbmdshdl., Ml. *Feldum* (1542 Feldum, Feldom). *Ørby* (1457 Oerbuy, Orbuj), med 3-Kl. Skole (opf. 1912), Kbmdshdl., Andelsmejeri (opr. 1894 med 170 Køer, 1914: 190, 1918: 160, 1925: 250). *Ørbyhage* med Kbmdshdl., Fyr, Lods og Kystopsynspost under Haderslev Toldsted, stort Støbesandsleje (se ndfr.). Gaarde: Præstegden med Ejdsk. 117, Jordv. 94, c. 75 ha, deraf Ager 50, Eng 2, Skov 21, N. 734 Thlr. *Mariedal. Kragelund* med Ejdsk. 114, Jordv. 73, c. 56 ha, deraf Ager 48, Skov 7, N. 565 Thlr. I Vonsbæk en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 133, Jordv. 90, c. 65 ha, deraf Ager 60, Skov 3, N. 755 Thlr. *Teglgd., Hundevad.* I Bæk 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 163, Jordv. 110, c. 84 ha, deraf Ager 73, Eng 5, Skov 4, N. 970 Thlr.; en med Ejdsk. 101, Jordv. 64, c. 49 ha, deraf Ager 42, Skov 5, N. 559 Thlr.; en med Ejdsk. 162, Jordv. 115, c. 84 ha, deraf Ager 78, Skov 5, N. 922 Thlr. I Feldum 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 117, Jordv. 78, c. 64 ha, deraf Ager 50, Eng 6, Skov 7, N. 660 Thlr.; en med Ejdsk. 101, Jordv. 66, c. 48 ha, deraf Ager 38, Skov 7, N. 591 Thlr.; en med Ejdsk. 108, Jordv. 75, c. 54 ha, deraf Ager 48, Skov 4, N. 652 Thlr. I Ørby en Gd. med Ejdsk. 112, Jordv. 75, c. 66 ha, deraf Ager 50, Eng 7, Skov 4, Tørvemose 4, N. 593 Thlr. *Surballe Vonnetgd.* — Hus: *Lukled* (1569 Lugley).

Vonsbæk S., en egen Sognekommune, Vonsbæk Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 113. Lægd.

Den kalkede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Andreas, har lige afsluttet, romansk Kor og Skib af raa Kamp med kvaderhugne Hjørner og Skraakantsokkel; Koret er dog udv. skalmuret med Munketegl i nyere Skifte og dets Gavl ommuret 1774. Den firkantede Norddør paa Skibet er endnu i Brug. Sentmiddelalderl. Tilføjelser af Tegl er et Sakristi paa Korets Sydside, nordlig paa Skibet et Vaabenhus, hvis Gavl har en stor Korblænding, samt et smalt Vesttaarn med afvalmet Saddeltag. Fladt Loft i Skib og Kor, alm. Krydshvælvinger i Taarn og Sakristi, hvor der er Rester af en Kamin; ligeledes Kamin i Vaabenhuset. Kor- og Taarnbue spidse. Anselig Kirkegaardsportal med fladbuet Port og Laage. Altertavlen (før med Aarst. 1625) er delvis omdannet i moderne Tid; et delvis

Vonsbæk Kirke.

oprindl. Krucifiksmaleri flankeres af Søjler, som bærer en stjærnebesat Baldakingesims, men baade de smaa Vinger og Topgavlen er nymodens; oprindl. har der været Sidefelter omtr. som i Starup. Stager i Empirestil 1835. Romansk Granitfont, rigt smykket med Skulpturer (Sauermann, Taufsteine, Fig. 23); paa Kummen ses under Bueslag 8 Figurer, der veksler saaledes, at hveranden er udf. profilstillet og i fladt Relief, hveranden med stærkt fremspringende, frontale Hoveder; blandt de sidste 4 Skikkelser er den ene en vinget Løve med Glorie, de andre Mennesker; af Fodens Hjørneknopper er den ene formet som et Menneskehoved, den anden som et Vædderhoved. Prædikestolen, der har haft Aarst. 1623, har ganske lignet den i Aastrup (se ndfr.), men har nu moderne Ornamenter. I Sakristiet staar et Par profilerede Højsæder. Paa Skibets Nordvæg et gotisk Krucifiks, hvoraf dog kun Figuren er gammel (c. 1400 eller senere). Endnu i 18. Aarh. havde Kirken ikke mindre end tre katolske Altertavler, deribl. et Andreasalter, hvis Figur nu findes i Kielmuseet sammen med Rester af en Korsfæstelsesgruppe. Forsvundne er Stolestader fra 1571 og 1627. Støbejærns Klokke 1873. — Kirkens ejendommelige Beliggenhed nær Fjorden yderst i Sognet tyder paa, at den oprindl. ogsaa har haft Sogn søndenfjords. — Paa Kirkegden er rejst en Mindesten af Granit for 12 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

1507 gav Htg. Frederik Christiern Termenss[en] i *Hundevad* Frihed paa denne Gd. samt Gden Judmos, hvor hans Fader Terman Olevsen da boede, og Jorden i Krackelund. Fra Hovedgden H., som Sønnen Jens Christensen ejede, blev 1540 udskilt Gymoes og Kragelund; følgende Ejere: sidstnævntes Søn Nis Jensen, dennes Søn Jens Nissen

Hundevad, hans Datter Sidsel Jensdatter, gift med Claus Nissen af Aarp, hvis Søn Jørgen Clausen Hundevad var Ejer 1729.

Den i Krigen ødelagte Gd. *Kragelund* købtes c. 1660 af Otto Jageteuffel (1610-67) fra Parchim i Meklenborg, Bygningsinspektør og Kammertjener hos Htg. Frederik af Gottorp, og hans Hustru Maria v. Niendahl fra Utrecht (1618-75); derefter Præst i Vonsbæk Christopher Schrøder († 1700), hans Embedsefterfølgere Claus Schrøder († 1716) og Antonius Balduin Klinge.

Ved Sydsiden af Avne Vig, NNØ. for Ørby, har der i Mands Minde ligget et Voldsted, hvis Grave dog nu er ganske udjævnede. Paa Pladsen er der fundet Munkesten og store Kampesten.

Den $^1/_8$ 1921 brændte Præstegd. *Kaspergaard* havde bulhusbyggede Udlænger; paa Vestlængen, der sikkert var den ældste, stod over en Dør Aarstallet 1667. Gden opmaaltes i 1912. — Flere andre Lader har lignende Byggemaade. — 1550 nævnes „en god prestewoning to Kasbergaarde" som noget allerede dengang gammelt. I Præstegden fandtes en Del Tingsvidner paa Pergament.

Paa Ørbyhage et meget righoldigt Støbesandsleje; ind til Lejet, der ligger ved Mundingen af Haderslev Fjord, er der anlagt en Sejlrende (4 m dyb, 15 m bred, 400 m lang); ligeledes findes en Bro paa 73 m Længde og 3 m Bredde med 2 Tipvognsspor, saa at Sandet kan indlades direkte i Skibene. Før Krigen solgtes Støbesandet især til Rigsværftet og Krupps Germaniaværft i Kiel, til Værftet i Flensborg samt til mange Jærnstøberier i Hertugdømmerne. 1922 og 23 har Burmeister & Wain været Hovedaftager; iøvrigt er Afsætningsomraadet i Almindelighed nu Danmark, Sverige, Norge og Finland. Lejet ejes af Interessentskabet „Ørbyhage Formsandselskab". — 3 Fiskere i Sognet med Fiskeri som Hovederhverv; der fanges aarl. c. 5000 kg Torsk og 1000 kg Aal.

Den tidligere ret betydelige Skibsfart fra Vonsbæk er nu ophørt.

Fra Reformationen til 1716 var Præstekaldet i 6 Led i samme Slægt (med en Svigersøn som Mellemled). — Præsten i Starup, Jacob Jensen († 1603), tog efter sit Fødested Vonsbæk Præstegd. Navnet Caspergaard; 1748 adledes Slægten, uddød 1769.

Den landøkonomiske Forsøgsleder Peter Nielsen i Tystofte (1829-97) var født i V.

I V. oprettede A. P. West 1869 en Landbrugsskole, som dog allerede ophævedes Aaret efter paa Grund af Myndighedernes Optræden ved den fransk-tyske Krigs Udbrud.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 135 d., 2 t.; 1884: 87 d., 7 t.; 1912: 100 d., 12 t., 3 soc.; 1920: 207 d., 2 t., 8 soc.; 1924: 184 d., 2 t., 13 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_2$ 1920 afgaves 426 d. og 26 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 114, fra Tskl. 21).

I Sognet er nu ikke bevaret Mindesmærker fra Oldtiden, men der har tidl. ligget en Række Gravhøje paa Bakkerne langs Fjorden, fra Aastrup til Ørbyhage.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Vonsbæk (med Bæk og Feldum) og Ørby (med Ørbyhage).

Aastrup Sogn omgives af Vonsbæk, Fjelstrup, Bjerning og Gl.-Haderslev Sogne samt Haderslev By og Fjord. Vildfang i Sillerup, Mariedal, Vonsbæk Holdepl. og en Gd. i Feldum i Vonsbæk S. hører i kirkel. Hens. til Aastrup S., men Ulvslyst, Ulvsminde og Havremark i Ladegd. til Gl.-Haderslev S. Aastrupbæk danner Vestgrænsen. Kirken midt i Sognet, 4 km ØNØ. f. Haderslev. Sognet hører til det østlige Bundmoræneland, men faar en noget afvigende Karakter gennem Aastrupbanke, der hæver sig beherskende over det jævntbølgende Land, nederst som en trekantet Plade med Spidsen mod S., hvori et Punkt paa 46 m gaar nær ud til Fjorden, og inden for denne Plade igen som en høj Aas langs den nordlige Grundlinje, der paa en Strækning af 450 m stiger fra 40 m Kurven til 72 m og yder en vid Udsigt. Ved

denne Banke og ved Fjordkysterne med Enge, Højder, Kløfter og Skove kommer Sognet op over det alm. Gennemsnit af Østlandets Naturskønhed. Gode, lerbl. Muldjorder med Lerunderlag, 2-4. Kl., mest 2.; gode Syltenge ved Fjorden. Bønderskovene er gl. Bøgehøjskov med enkelte Ege. Statsskoven *Østerskov* (185 ha, hvoraf 181 Skov; Skovfogedbl.) bestaar overvejende af gl. Bøg; men der findes dog meget store Partier Blødbund bevokset med gode Aske, desuden en betydelig Strækning Hassellavskov og nogle Granholme. Mange udmærkede Ege. Væksten ikke over Middel. Nogle unge Grankulturer plantet efter gl. Gran. En Eg er 5,15 m i Omfang, c. 25 m høj. Amtsbanen Haderslev-Christiansfeld og Landevejene Haderslev-Anslet og Haderslev-Vonsbæk gaar gennem Sognet. Ved Vesterris, Snævring og Nygd. Skov færges man over Fjorden.

Befolkning i 1921: 726 (1860: 780, 1910: 704), boende i 144 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 3741, deraf **Jordv.** 2207; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1235 Kr. pr. ha. **Areal** 1954 ha (N. 18,944 Thlr.), hvoraf (1920) Landbrugsareal 1446; besaaet med Hvede 106, Rug 42, Byg 148, Havre 236, Blands. t. Modenhed 97, Andre Høstar. 23, Kartofler 18, Foderroer 120, Brak 113, Grønf. og Græsn. 543, Haver, Hegn o. l. 56, Skov 264, beb. Grund og Gaardsplads 24, Veje 59, Vand 105. **Frugttræer** 1913: 2067 (1900: 2973). **Kreaturhold** 1924: 171 Heste, 1327 Stkr. Hornkv. (heraf Køer 634), 19 Faar, 7 Geder, 1238 Svin (1913: 816), 5298 Høns.

I Sognet *Aastrup Kirke* (1462 Astorp, Ostorp), Præstegd. og Ml. midt imellem Byerne *Nederby-Aastrup* (Neder-A.) med Jærnbanest. og *Overby-Aastrup* (Over-A.) med 3-Kl. Skole, Fattiggd. (fælles med Vonsbæk, Starup og Grarup Sogne), Kbmdshdl., Andelsmejeri „Virkelyst" (opr. 1886 med 512 Køer, 1914: 720, 1918: 650, 1925: 850), Jærnbanest., Forsamlingshus (opr. 1921 af Stationens Rejsestald; det ejes af Amtet, der har udl. det til Sognets Beboere; c. 120 Pladser). Saml. af Gde og Hse: *Aastrup Parceller, Ladegd.s Parceller* og *Havremark* (med Stedet Landlyst). *Søndermark, Aastrup Bro.* Gaarde: I Nederby-Aastrup *Vrangager* med Ejdsk. 138, Jordv. 93, c. 67 ha, deraf Ager 58, Eng 3, Skov 4, N. 826 Thlr. *Aastrupgd.* med Ejdsk. 377, Jordv. 276, c. 196 ha, deraf Ager 176, Eng 3, Skov 11, N. 2191 Thlr. *Nederbygd.* med Ejdsk. 180, Jordv. 111, c. 81 ha, deraf Ager 71, Skov 5, N. 906 Thlr. I Overby-Aastrup *Margrethegd.* med Ejdsk. 259, Jordv. 193, c. 138, deraf Ager 125, Eng 1, Skov 9, N. 1560 Thlr., *Nygd.* (1542-43 Newgarde) med *Fjordholm* med Ejdsk. 244, Jordv. 168, c. 121 ha, deraf Ager 90, Eng 4, Skov 22, N. 1375 Thlr. *Juhlsminde* med Ejdsk. 167, Jordv. 116, c. 81 ha, deraf Ager 73, Eng 2, Skov 3, N. 1067 Thlr. *Vestergd.* med Ejdsk. 124, Jordv. 88, c. 65 ha, deraf Ager 56, Eng 3, Skov 3, N. 652 Thlr. *Ladegd.* med Ejdsk. 344, Jordv. 240, c. 155 ha, deraf Ager 137, Eng 8, Skov 5, N. 1961 Thlr. Domænen *Stendetgd.* ((1436 Stenwith) med Ejdsk. 306, Jordv. 211, c. 139 ha, deraf Ager 132, Eng 4, N. 1760 Thlr. *Gymose* (1541 Gudemasze), *Langdrætgd., Aastrup Teglværk* (Teglværket nedlagt). — Huse: *Favrdal, Grøftholt,* Skovridergden *Ulvsminde, Kredsled, Søndermark, Aastrup Bro,* Udflugtsstedet *Vesterris* ved Fjorden (om Sommeren Motorbaadforbindelse med Haderslev; Jrb.-Holdepl.) og Udværtshuset *Ulvslyst.* I *Østerskoven* militære Skydebaner.

Aastrup S., en egen Sognekommune, Aastrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 112. Lægd.

Paa den hvidkalkede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Peter, er Kor og Skib romanske, af raa Kamp med kvaderhugne Hjørner og Skraakantsokkel; Rester af den rundbuede

Norddør og Korets Østvindue er bevaret. Vist allerede i romansk Tid er Skibets Vestdel, der har et tilmuret, romansk Vindue, ommuret med Tegl. Sentmiddelalderligt er Vesttaarnet med Pyramidespir og 4 Kviste (Syd- og Vestsiden er ommurede i 18. Aarhundrede), et Vaabenhus mod S. og et Sakristi mod N. 1789 byggedes en Korsarm paa Skibets Nordside. Koret har Krydshvælving med Pærestav-Ribber, Sakristi og Taarn alm. Krydshvælvinger, Skibet et rigt udskaaret, nu brunmalet Trækasetteloft, opsat 1675 af Provst Chrf. Krahe „paa Kirkens Bekostning", men istandsat og fornyet mod V. 1855. Spids Kor- og Taarnbue. 1897 fandtes nogle nu overhvidtede Kalkmalerier fra Renæssancetiden. Altertavlen er skaaret 1638 i rig, men noget grov Senrenæssance; som ofte her paa Haderslevegnen er den opbygget saaledes, at det store Midtfelt med dets Søjlestilling danner en Helhed, hvortil de mindre Sidefelter synes at være løseligt hængte. Midtbilledet (Nadveren) er opmalet i Rokokotiden. Moderne Døbefont. Prædikestol med Chr. IV's Navnetræk og 1621; de malede, danske Indskr. er ligesom Altertavlens op-

Aastrup Kirkes Indre.

rindelige. En sentkatolsk Krucifiksgruppe, bestemt til Korbuen og endnu staaende paa en profileret Bjælke, er et karakteristisk, godt Arbejde fra Beg. af 16. Aarh. En lidt ældre, gotisk Gruppe, Gud Fader med den korsfæstede Søn, er ifl. Indskr. skænket 1774 af to Halvbrødre Hans Nissen i Aastrup og Købmd. Nis Lassen i Ribe. 2 Klokker, den ene fra 1647 (Balth. Melchior), den anden en Genforeningsklokke. Ødelagt er et Epitaf over Herredsfoged Christen Nygaard, † 1614. — Paa en Høj paa Kirkegden rejstes 1919 som Mindesten for 21 i Verdenskrigen faldne fra Sognet en stor, utilhugget Granitsten fra det gamle Kirkegdsdige; ved Højens Fod 4 Granittavler med de faldnes Navne. Samtidig skænkede de efterladte en syvarmet Sølvlysestage til Kirkens Alter. — Paa Kirkegden en stor Lind.

Haderslev Ladegd. udparcelleredes 1781 i 44 Parceller. En af Hovedparcellerne *Ladegd.* solgtes 1899 for 188,000 M. til Reinholdt Hansen, som igen solgte den til Andr. P. Holm for 275,000 M.

1509 ejedes Stendeved af Henneke v. d. Wisch. Landsbyen Stendwith var til endnu 1580 (11 Gde), men før 1604 var den nedlagt og blevet en Del af Haderslev Ladegd. Paa en Mark N. f. Gden er man stødt paa Sten i lange Rækker, de sidste Rester af Byen. 1781 fik en af Ladegd.s Hovedparceller Navnet *Stendetgd.* 1849 købte Ohlsen fra Ladegd. i Kværs S. Gden; Sønnen, Landsøkonomiraad O. solgte den 1902 til Regeringen for 225,000 M. Der er foretaget Ny- og Ombygninger for c. 56,000 M. Forpagtningsperioden udløber $^{1}/_{7}$ 1929. Til Gden hører 4 Arbejderboliger.

Aastrupgd. er vel Hovedparcellen af Aastrup Hovgd., der c. 1500 sammen med Egisbøl erhvervedes af Fr. I og nedlagdes. Her fødtes 1785 Sejrherren ved Isted, General Gerh. Christoph Krogh. I en længere Aarrække har den været i Familien Bruhns Eje Af et Bønskrift fra 1578 til Htg. Hans fremgaar det, at Astorp Hovgd. tidligere hørte til Eggersbull (Ejsbøl) som „Meierhof" og i 1578 var bortfæstet til Jep Outsen og Kristen Mortensen for 16 Ørtug Korn aarlig.

Nygd. er forhenværende Overførsterbolig med herskabelige Bygninger og stor Park ned til Fjorden. Alsingeren Chr. Frantz Schmidt (1734-1828), der havde været Generalinspektør over de kgl. Haver og har skrevet meget om Skovbrug og Havebrug, anlagde her med Kongens Understøttelse en Planteskole; 1802 solgte han Gden. 1881 solgtes den til Lensgreve Julius Wedell Wedellsborg, som 1885 skænkede den til Frk. v. Buchwald fra Neudorf i Holsten, hvis Mand Kaptejn v. Stechen 1904 solgte den til Peter Petersen fra Kabdrup, der igen solgte den 1906 til Clemen Schlink fra Erfurt, der 1912 tilkøbte Fjordholm (36 ha) for 100,000 M. 1920 overgik Gden til Olaf Krøyer. — Paa Nygd. fødtes Lensgreve C. V. A. S. Wedell (1806-82).

Nederbygd. og *Margrethegd.* har langt tilbage været i Faml. Rauns og Bergs Eje. Den første nybyggedes 1905.

1659-1762 var tre Led af Fam. Monrad Præster i Aastrup; i Kirkearkivet opbevares mange interessante Optegnelser af dem.

En Rest af den gamle Kongevej danner paa et Stykke Sognegrænsen mod Haderslev Købstad og fører i N.-S. til Chausseen Aastrup-Haderslev.

Paa en Engplet, Helligmade (D. Atl. VII p. 144), var endnu i 18. Aarh. en meget besøgt Sundhedskilde. Om det er denne Kilde, hvoraf Kirken engang havde en aarlig Indtægt, kan ikke afgøres.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 80 d., 38 t.; 1884: 49 d., 48 t.; 1902: 36 d., 37 t.; 1912: 73 d., 19 t.; 1920: 174 d., 14 t., 46 soc.; 1924: 151 d., 12 t., 44 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 397 d. og 50 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 123, fra Tskl. 29).

Paa Bakkerne langs Fjorden har der ligget flere nu sløjfede Gravhøje, men iøvrigt kendes næsten ingen jordfaste Oldtidsmindesmærker i Sognet. En Høj Ø. for Overby-Aastrup dækkede et c. 1840 sløjfet Stenkammer. Ved Aastrup Teglværk findes i Fjordskrænten, c. 2,5 m under dagligt Vande, en Boplads fra ældre Stenalder; meget af den er dog nu bortfjernet ved Opmudring af Fjorden.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Aastrup (med Nederby- og Overby-Aastrup) og Ladegd. I.

Moltrup Sogn grænser til Annekset Bjerning, Tyrstrup, Hjerndrup, Magstrup, Hammelev og Gl.-Haderslev Sogne og Haderslev By. Kirken sydøstlig, 4 km NNV. f. Haderslev. Jordsmonnet er bakket og meget højtliggende, $^{1}/_{3}$ over 60 m o. H. og næsten hele Sognet over 40 m. Det danner den sydl. Del af det Højdedrag, som ogsaa omfatter Hjerndrup S., og falder fra Højder paa 76 m (noget V. for den vidt synlige Kirke) og 77 m (V. for Bramdrup) med vide Udsigter over skovrigt Land af mod SV., S., Ø. og NØ. Nordligst ved Aller Aa er det lavest, c. 28 m. Jorderne er dels lerbl. Muld, dels lettere dybmuldede med Sandunderlag, 2-6. Kl., hyppigst 3-4. Moltrup By har ingen Skov, Bramdrup og Rovstrup har megen Bondeskov; endnu i 18. Aarh. var Sognet helt omgivet af Skov. Amtsbanen Haderslev-Skodborg og Landevejene Haderslev-Stepping og Haderslev-Sommersted gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 487 (1860: 564, 1910: 375) boende i 93 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 3560, deraf **Jordv.** 2081; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1055 Kr. pr. ha. **Areal** 2015 ha (N. 15,891 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1603; besaaet med Hvede 97, Rug 42, Byg 110, Havre 291, Blands. t. Modenhed 67, andre Høstar. 6, Kartofler 11, Foderroer 93, Brak 134, Grønf. og Græsn. 752, Haver, Hegn o. l. 49,

Skov 251, beb. Grund og Gaardsplads 7, Veje 71, Hede, Klit og Stenmarker 33, Vand 1. **Frugttræer** 1913: 1116 (1900: 1192). **Kreaturhold** 1924: 176 Heste, 1150 Stkr. Hornkv. (heraf 478 Køer), 14 Faar, 8 Geder, 1276 Svin (1913: 800), 4966 Høns.

I Sognet Byerne *Moltrup* (1292 Moltrup) med Kirke, Præstegd. (hvortil hører 50 ha Skov), 3-Kl. Skole, Kbmdshdl., Mi., Jærnbanest. *Rovstrup* (1292 Rogstrup) med privat Elektricitetsværk (3 Gde). *Bramdrup* (1231 Bramthorp) med Kbmdshdl., Andelsmejeriet „Fjordsminde" (opr. 1894 med 300 Køer, 1914: 480, 1918: 250, 1923: 440), Gæstgiveri, Jrb.-Holdepl. (S.-Bramdrup). Gaarde: *Forretgd., Torupsminde.* I Rovstrup 4 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 281, Jordv. 181, c. 168 ha, deraf Ager 141, Eng 3, Skov 21, N. 1456 Thlr.; en med Ejdsk. 121, Jordv. 68, c. 59 ha, deraf Ager 45, Eng 2, Skov 11, N. 570 Thlr., en med Ejdsk. 192, Jordv. 122, c. 105 ha, deraf Ager 85, Skov 18, N. 1030 Thlr.; en med Ejdsk. 113, Jordv. 99, c. 79 ha, deraf Ager 58, Eng 21, N. 578 Thlr. *Katrinesminde. Vestergd.* med Ejdsk. 150, Jordv. 104, c. 103 ha, deraf Ager 89, Skov 12, N. 767 Thlr. *Nørgd.* med Ejdsk. 104, Jordv. 64, c. 66 ha, deraf Ager 61, Skov 2, N. 455 Thlr. *Dortheasminde* med Ejdsk. 115, Jordv. 74, c. 72 ha, deraf Ager 59, Skov 11, N. 512 Thlr. *Sofiesminde* med Ejdsk. 200, Jordv. 124, c. 124 ha, deraf Ager 100, Eng 2, Skov 20, N. 1000 Thlr. *Skovlundgd.* med Ejdsk. 111, Jordv. 71, c. 63 ha, deraf Ager 53, Skov 9, N. 593 Thlr. *Povlsgd., Bramhale.* Endvidere i Bramdrup 2 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 272, Jordv. 182, c. 166 ha, deraf Ager 130, Eng 5, Skov 30, N. 1495 Thlr.; en med Ejdsk. 172, Jordv. 102, c. 97 ha, deraf Ager 81, Skov 15, N. 849 Thlr. — Hus: *Rudvad* (1639 Rudway).

Moltrup S., en egen Sognekommune, Moltrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Sønderjyllands 1. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 110. Lægd.

Den hvidtede, teglhængte Kirke er en romansk Kvaderstensbygning med lige afsluttet Kor paa hulet Skraakantsokkel, medens Skibets har attisk Profil. Rundbuet Norddør og retkantet Præstedør paa Korets Nordside; her som nordlig paa Skibet et oprindl. Vindue, tilmuret; Syddør med glat, halvrund Dæksten. Det sentmiddelalderlige Vesttaarn, skalmuret 1788, har Pyramidetag, under Glamhullerne har Muren mod N. Korsblændinger. Sakristi fra 1788 i Forlængelse af Koret. Taarnet har haft 8-ribbet Krydshvælving, men det og hele Kirken har nu flade, gipsede Lofter. Altertavlen (c. 1610-20) tilhører den paa Egnen gængse Renæssancetype; Midtbilledet forestiller Nadveren, Sidefelterne Isaks Ofring og Kobberslangen i Ørkenen. Alterstager 1662. Romansk, glat Font, Daabsfad af Nürnbergarbejde med Fremstilling af Syndefaldet og Indskrifter. Prædikestol i Renæssancestil med glatte Fyldinger, hvori nymodens Evangelistmalerier. Lille, gotisk Processionskors. I Skibets nordvestre Hjørne staar en sentgotisk Figur, c. 1500 (tidl. omsluttet af et særligt lille Alterskab), som forestiller en ung Kriger (skægløs og langlokket, kronet og klædt i Pladerustning og lang Kappe; før skal han i venstre Haand have holdt et Sværd, nu en moderne Stav). Egnens Folk kalder Figuren „Kresselmanden" (se ndfr.); utvivlsomt skal den forestille Kirkens Værnehelgen, Skt. Chrysogonus. Klokke 1698 (Nic. Erasmi, Husum). — Paa Kirkegden rejstes 1919 en Mindesten for 12 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. - Kirken annekteredes 1406 til Kapitlet i Haderslev.

I den nordre Udkant af Bramdrup Præsteskov ligger det lille, rimeligvis tidligtmiddelalderlige Voldsted *Kresselvold.* Det bestaar af en enkelt, kvadratisk Bakke, c. 25 m lang og bred, der ved en omgivende, nu tør Grav er skaaret ud i en naturlig Bakke. Mod N. erstattes Gravene af en Bakkekløft, som begrænser Anlægget, og mod S. staar de ved en 75 m lang Kanal i Forb. med et Kær inde i Skoven. Langs den ydre Gravkant løber en lav, omtr. meterhøj Ringvold, som fortsætter sig langs Kanalens Sider. Hovedbanken er noget ødelagt ved Bortkørsel af Fyld. Paa Stedet findes Munkestens-

brokker. — At sætte Skovens Navn Krejsel i Forbindelse med Kirkens Helgen Chrysogonus synes lidet rimeligt, (i Hjartbro i Bevtoft Sogn findes Marknavnet Krejselager).

Vejen forbi Rudvad er en ældgammel Færdselsvej.

I Bramdrup var efter Vald. II's Jrdb. 2 M. Guld Kongens.

I Moltrup fødtes Præsten Ludv. Vilh. Hertel (1844-1909).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 107 d., 2 t.; 1884: 85 d., 5 t.; 1912: 84 d., 10 t.; 1920: 158 d., 4 t., 8 soc.; 1924: 128 d., 5 t., 18 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 294 d. og 14 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 75, fra Tskl. 11).

Der kendes i Sognet kun et Par Gravhøje, ganske smaa, liggende SV. for Moltrup By; de tilhører vistnok Jærnalderen. Fra denne Kulturperiode kendes ogsaa nogle Gravfund, fremdragne under Markflade ved Rovstrup.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Moltrup (med Rovstrup) og Bramdrup. I 70erne var Rovstrup en selvstændig Km.

Gram Herred.

Sognene: Oksenvad, Jels, Sommersted, Magstrup, Jegerup, Vojens, Hammelev, Vedsted, Nustrup, Skrydstrup.

17. Aarh.

Gram Herred, det midterste i Amtet, begrænses mod NØ. af S.-Tyrstrup Hrd., mod Ø. af Haderslev Hrd., mod SV. af N.-Rangstrup Hrd. og mod NV. af Frøs Hrd. Mod N. endvidere af Ribe Amt (Vamdrup og Ødis Sogne) og mod S. af Ø.-Løgum Sogn i Aabenraa Amt (S.-Rangstrup Hrd.). Mod Ø.-NØ. falder den oprindelige Herredsgrænse ikke sammen med Sognegrænserne, men gennemskærer Stepping Sogn (hvoraf kun Højrup hører med hertil), Magstrup Sogn (af Simmersted hører kun en Trediedel hertil), Gl.-Haderslev Sogn (Fredsted og Oksbøl hertil), Hoptrup Sogn (Hoptrup, Djernæs, Sønderballe og Skærbæk hertil), hvorved Herredet kommer til at gaa ud til Bæltet og Genner Fjord. Ligeledes hører af Bevtoft Sogn, der i Hovedsagen ligger i N.-Rangstrup Hrd., de N. for Sønderaa liggende Dele: Neder-Jerstal, Hjartbro og Bevtoft Mølle, med til Gram Hrd. Gram Sogn, der har givet Herredet Navn, maa i alt Fald delvis engang i Tiden have hørt hertil. Herredet danner en Trekant med Grundlinien mod S.-SV. og Spidsen mod N. Den største Udstrækning er, naar Gram Sogn ikke medregnes, fra NV. til SØ. c. 40 km og fra V. til Ø., Gram Sogn stadig ikke medregnet, c. 22 km. Overfladen hører mod Ø. til det østlige Bundmoræneland (nordlig ret fladt, mod S. meget bakket), mod NV. til Frøs Hrd.s Bakkeø. V. og S. for disse Afsnit gaar Nustrup langstrakte Bakkeø; paa begge Sider af denne ligger Fladerne omkr. Gram Aa og Jels Aa; ved Hjartbro en mindre Bakkeø (se under Bevtoft S.). Pothøj sydøstl. er 4 m høj, Bakkeøen i Fjellumhøj 79 m. Jorderne er i den sydøstligste Spids i Herredets Del af Hoptrup Sogn særdeles gode og ogsaa mange Steder mod Ø. og paa Nustrup Bakkeø gode, lerede; ringest er de sandede Flader SV. for Oksenvad og mellem Skrydstrup og Bevtoft. Af Vandløb er der Gram Aa eller Nørreaa i den nordlige Del og Gels Aa eller Sønderaa (med Tilløbet Valsbæk), som danner Grænsen mod SV.; begge er de, forenede længere mod V., Hovedarme for Ribe Aa. Mod Ø. løber den korte Tørning Aa med stejlt Fald og Vojens Bæk til Haderslev Dam. Slivsø, egentlig en af Sand

afdæmmet Vig, danner inden for Hoptrup Sogn Skellet mellem Gram og Haderslev Hrdr.; paa Højdedraget i Vedsted Sogn ved Pothøj ligger flere Smaasøer, og nordligst findes de tre Jelssøer. Ret store Skove findes i Ø. og N., Rester af den tidligere, store Grænseskov mod Nørrejylland, Farrisskoven; ogsaa Skovene mod Ø. synes at være Rester af en stor Grænseskov mod S.-Tyrstrup og Haderslev Hrdr. Hjartbro Bakkeø bærer Skov, og ligeledes har Skrydstrup-Gram Bakkeø mindre Skovpartier paa den nordøstlige Skraaning; i Fladerne er der Plantager (Stursbøl og Bevtoft). Det samlede Areal udgør 33,710 ha (c. 3371 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 128,807 Thlr.; af Arealet var i 1920 de 28,877 Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg 1/1 1924 40,487 Kr., heraf Jordværdi 19,708 Kr. Folketallet var 1921: 10,686, 1910: 10,639, 1860: 9340. I gejstlig Henseende udgør Herredet sammen med S.-Tyrstrup og Haderslev Hrdr. samt Skodborg S. i Frøs Hrd. Haderslev Provsti; to af Herredets Sogne, Nustrup og Skrydstrup, hører til Tørninglen Provsti i Ribe Stift.

Herredet hedder c. 1200 *Grammeherret,* i Vald. II's Jrdb. *Gramæhæreth.* 1394 pantsættes det af Htg. Gerhard til Henneke Limbek for 1135 M. lybsk, der skulde betales paa Tørning, og 1403 forhøjes Pantet med 300 M. 1428 pantsættes Gram Hrd. tillige med Hviding, Frøs og Kalslund Hrdr. for 4500 M. til Henrik Ahlefeldt, og Pantet overdroges 1445 til hans Sønner Hans og Benedikt. Af Pantebrevet fremgaar det, at de fire Hrdr. tidligere havde været pantsat til Henneke Limbeks Søn Claus. Gram Hrd. solgtes 1460 for 4000 M. til Benedikt Ahlefeldt, til hvem de tre andre Hrdr. samtidigt pantsattes.

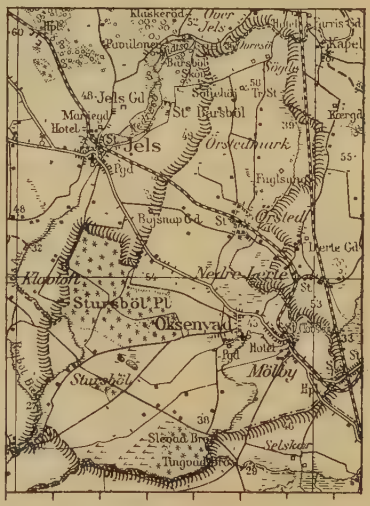

Oksenvad Sogn omgives af Sommersted, Jegerup, Nustrup, Ø.-Lindet og Jels Sogne. Kirken sydlig i Sognet, 17 km NV. f. Haderslev og 23 km SV. f. Kolding. Sognet hører dels til det østlige Særafsnit af Frøs Herreds Bakkeø (det meste af Ørsted), dels til Gram Aa-Fladen (Oksenvad og Stursbøl) med smaa Bakkeøer om Kalhave og N. f. Kirkemose. Se ogsaa Sommersted Sogn om Istidsforhold. Stursbøl Hede er en udstrakt Flade, gennemdraget af Render, 5 km lang og 4 km bred, opbygget samtidig af lagdelt Grus og Sand fra Jels Aas og Gram Aas Flader, som gaar umærkeligt over i hinanden. Højeste Punkt ved Sofiehøj nordligst 58 m, laveste mod SV. ved Gram Aa c. 25 m. Nørreaa (Favs Aa), der her faar Navnet *Gram Aa,* bugter sig gennem Sognet og danner paa en Strækning Sydgrænsen; den optager i Tovskov Mølledam *Ørsted Aa,* som kommende fra N. løber østligst. Jels Oversø ligger paa Nordgrænsen, og Jels Aa danner sydvestligst Grænsen. Oksenvad har dels lerbl. Muld med Lerunderlag, 4-8. Kl., dels sandbl. Muld med skiftende Grus- og Sandunderlag; paa sine Steder Al. Et Leje lige ved Byen forsynede 1909 de omliggende Sogne med Mergel. Gode Aamader, et lille Egekrat S. f. Oksenvad, større Hedearealer med begyndt Tilplantning. Stursbøl Statsplantage („e Hegn", 395 ha) begyndtes c. 1805, men mislykkedes, indtil man fandt bedre Jordbearbejdningsmaader. I den ældste Plantning, som vel er 70-80 Aar, er

der hugget stærkt ud, og Bevoksningerne er meget smukke med særdeles god Højde og stor Fuldholdighed. Den største Del er c. 30-50 Aars Rødgran; men omkring hele Plantagen gaar et Læbælte af Bjærgfyr, og mange Steder er Jorden saa ringe, at Granerne gror meget daarligt, hvor de ikke er blandede med Bjærgfyr. Forsøg med frem. Træarter i 1888; af disse har Douglas-Gran klaret sig udmærket sammen med Lærk; Resten er hensygnet. 1907 anlagdes af Oksenvad Skovinteressentskab en Plantage paa 78 ha, lidt senere en paa 15 ha af en Gaardejer i Stursbøl. Ørsted har mod V. overvejende god, lerbl. Muld med Lerunderlag (4. Kl.), i Ø. og S. mere dyb, sandbl. Muld med Grus og Sand under (5-7. Kl.). Gode Aamader og Kærenge. Egekrat S. og V. for Byen. Hovedbanen fra Vamdrup skærer lige Ørsted. Amtsbanen Haderslev-Skodborg og Oksevejen Skodborg-Jels-Vedsted gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 745 (1860: 814, 1910: 779), boende i 166 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 3540, deraf **Jordv.** 1654; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 557 Kr. pr. ha. **Areal** 3350 ha (N. 9844 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2594; besaaet med Hvede 9, Rug 232, Byg 145, Havre 343, Blands. t. Modenhed 221, andre Høstar. 54, Kartofler 38, Foderroer 184, Brak 141, Grønf. og Græsn. 1305, Haver, Hegn o. l. 41, Tørvemoser 14, Skov 400, beb. Grund og Gaardsplads 20, Veje 88, Hede, Klit og Stenmarker 97, Vand 18. **Frugttræer** 1913: 1740 (1900: 1326). **Kreaturhold** 1924: 267 Heste, 1492 Stkr. Hornkv. (heraf 657 Køer), 85 Faar, 20 Geder, 1500 Svin (1913: 1317), 7045 Høns.

I Sognet Byerne: *Oksenvad* (1404 Uxenwath) med Kirke, Præstegd., 3-Kl. Skole, Kbmdshdl., Uldspinderi, Mergelleje (1908-10 udkørtes med Bane til Oksenvad S. og Nabosognene c. 107,000 m³). *Mølby* (1542 Mølbwy) med Missionssalen Salem, *Tovskov Kro*, *Tovskov Ml.* (1639-40 Touwschouwmøll), sammen med Ml. Elektricitetsværk, der ejes af Tovskov Elektr.forening, opr. 1924, 90 Brugere, Drivkraft Vand og Motor til 120 HK.; 4 Kbmdsforretn. m. m., Filial af Banken for Jels og Omegn, Jernbanest. *Stursbøl* (1493 Sturssbøll). *Ørsted* (1541-43 Oerstede) med Skole, 2 Kbmdsforretn., Motorml., privat Elektricitetsværk, Fællesmejeri (opr. 1900 med 350 Køer, 1914: 256, 1918: 235, 1925: 270), Jærnbanest. (Sdr.-Ørsted). Saml. af Gde og Hse: *Ørstedmark* (af Jorderne er 1907-09 solgt c. 70 ha til St.-Barsbøl Domæne i Jels S.). Gaarde: *Kalhave, Tovskovgd., Tovskovlund* og *Præstelund*. Tvegaardene *Søgd.*, hvoraf den ene med Ejdsk. 95, Jordv. 62, c. 88 ha, deraf Ager 46, Eng 37, Skov 1, N. 287 Thlr. *Fuglsang* med Ejdsk. 85, Jordv. 58, c. 78 ha, deraf Ager 40, Eng 38, N. 368 Thlr. *Sønderbygd.* med Ejdsk. 100, Jordv. 69, c. 81 ha, deraf Ager 80, N. 413 Thlr. *Lundingsminde* med Ejdsk. 80, Jordv. 52, c. 61 ha, deraf Ager 40, Eng 15, Skov 1, Mose 2, N. 367 Thlr. *Havrelund, Kragelund, Sofiehøj.* — Skovfogedhuset *Stursbøllund* i Statsplantagen.

Oksenvad S., en egen Sognekommune, Oksenvad Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Rødding Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 127. Lægd.

Velbevaret, ukalket, blytækt, romansk Kvaderstenskirke. Skib og Kor med Apsis. Dobbeltsokkel, hvis øverste Led paa Kor og Apsis har attisk Profil, paa Skibet Skraakant ligesom det nederste paa alle tre Bygningsdele. Apsidens og næsten alle Nordsidens gamle Vinduer er i Behold, ligeledes de rundbuede Døre i Skibet (den nordre tilmuret). Sentmiddelalderlige, af Tegl, er Vaabenhus mod S. og Taarn mod V. med lavt Spir med Løghætte fra 1802, da det gamle, langt anseligere brændte. Apsis har Bjælkeloft, Skibet fladt Loft, Kor og Taarnrum 8-ribbede Hvælvinger, Korets med tarvelige, sentgotiske

Ribbedekorationer. Oprindl., slank Korbue; spids Taarnbue. Til Kirken er knyttet et navneforklarende Bygningssagn: den opføres, hvor to for en Bjælke spændte Okser vader gennem Strømmen. Altertavlen, der øverst krones af en Topkartouche med Gud Fader, svarer baade i Helhed og i Enkeltheder til Aastrup-Tavlen; paa Bagsiden er malet: Ich Thomas . . erschwam . . Maler in Hadersleben hab dis ververdigt 1639; ved en Istandsættelse 1879 er Træet desværre renset for al Farve og nye Relieffer indsatte i Felterne. Kalk fra 1724. Romansk Font, hvis Fod har Hjørnehoveder over en arkademykket Plint, medens Kummen har en Tovstav om øverste Rand. Prædikestolen, der stammer fra c. 1700, hviler paa en rigt udskaaret Senrenæssance-Søjle. Et Krucifiks har paa nyt Korstræ en sentromansk Figur med skarpe Brystribber og skægløst Ansigt. Klokke fra 1913. Forsvundne er Stolestader med Adelsvaaben (Reventlow og Rantzau) samt et Mariabillede. — Paa „Brudepladsen" ved Kirken er 1923 rejst en Mindesten for de i Verdenskrigen faldne og savnede fra Sognet.

Oksenvad Kirke.

Tovskov var en af de ældste Borge i Nordslesvig. 1374 tilsiges Vald. Atterdag, at det Slot, som kaldes Thoweskowe, skal være Rigens aabne Slot i Nød og Lyst og neder skal brydes og ødelægges, naar Kongen af Danmark tilsiger. 1391 ejedes Tovskov af Hr. Albert Andersen (Eberstein), efter hvis Død c. 1400 det arvedes af hans Søn Anders Albertsen, der c. 1405 solgte det til sin Datters Mand Hr. Jon Lille (Skram), hvis Svigersøn (?) Cl. Pedersen Rosenkrantz 1432 var Ejer eller Medejer af Gden; dog skriver hans Søn Anders Jonsen sig 1444-68 til Toffskov; han synes at have afhændet den før 1475, maaske til Ditlev Reventlow til Gram, † ml. 1472 og 1479, hvis Søn Joakim Reventlow til Gram og Rixdorf trættede med sin Søster Gese, Peter Ahlefeldts, om Tovskov og anden Arv efter Fader og Broder, hvorefter Gden kom til hans Søn Joh. Reventlow til Gram, hvis Datter Magdalene, g. m. Henrik Rantzau til Bülk († c. 1560), arvede T. og ejede det til 1573; derefter Sønnerne Otto og Melkior Rantzau, der i Juli 1583 mageskiftede Slot og Gods med Kongen mod Solvig, hvorefter sidstnævnte $^{30}/_{8}$ gæstede sin ny Besiddelse. Dengang hørte til det 77 Gde, 61 Landbol og 1 Ml., hvoraf 3 Gde og 4 Landbol i Oksenvad, 6 Gde og 3 Landbol i Mølby. — Voldstedet, i Engene mellem de to Aaløb ved Nordspidsen af Mølledammen, paa Lertes Grund i Sommersted S., bestaar af en oval, c. 25 m lang og 5-6 m høj Midtbanke, omgivet af en tilvokset Grav og en ganske lav Ringvold; dennes søndre Del udvider sig til en smal Forborg, hvorfra en lav Vej i en lang Bue fører mod NØ. over Engen til det faste Land.

1404 mageskiftede Hr. Jon Lille (Skram) alt sit Gods i Vilstrup mod alt det Gods, Haderslev Domkapitel ejede i *Uxenwath* Sogn; det stadfæstedes 1451 af Anders Jonsen.

I Svenskekrigen 1659 døde 108 Mennesker i Sognet, 1660 fødtes kun eet Barn.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 110 d., 6 t.; 1884: 60 d., 25 t.; 1920: 213 d., 36 t., 9 soc.; 1924: 192 d., 35 t., 16 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 437 d. og 79 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 139, fra Tskl. 24).

C. 100 Gravhøje kendes i Sognet, mest i dettes nordvestl. Del. Deraf ses i Stursbøl Plantage c. 45, de fleste velbevarede, men træbevoksede; i Størrelse veksler de fra ret smaa til middelstore, paa indtil c. 3 m Højde. De øvrige Høje i Sognet er derimod mere eller mindre ødelagte. Ø. for Stursbøl By ses en fredlyst Høj, hvori et udgravet Stenalders Gravkammer, dækket af een meget stor Sten; østligere har ligget 3 Lang-

Tovskov Voldsted.

dysser, de to nu ganske sløjfede, medens der af den tredje er bevaret et firsidet Stenkammer, nu uden Dæksten.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Oksenvad (med Mølby og Stursbøl) og Ørsted. Til c. 1880 var Mølby en selvstændig Km.

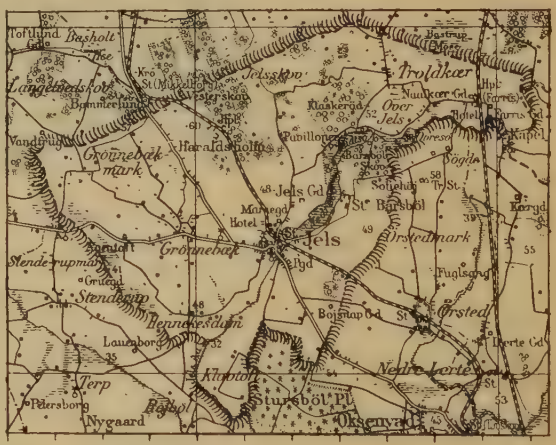

Jels Sogn omgives af Skodborg, Skrave, Rødding, Ø.-Lindet, Oksenvad, Sommersted og Stepping Sogne samt af Ødis Sogn i Vejle Amt og Vamdrup Sogn i Ribe Amt. Kirken noget sydøstligt i Sognet, 21 km NV. f. Haderslev og 22 km SV. f. Kolding. Sognet er væsentlig at regne for den østligste Del af Frøs Herreds Bakkeø; men langs Jels Aa skyder en Strimmel af Gram Aa-Fladen, 700-1000 m bred, sig ind. Iøvrigt er Jordsmonnet paa begge Sider af Aaen med de tre Søer, Over-, Midt- og Nedersø, gennemgaaende jævnt og i Forhold til Indlandsbeliggenheden ikke meget højtliggende. Nordpaa udviskes Højdeforskellen mellem Flade og Bakkeø. Jelssøerne (Nedersøen 50 ha, de andre mindre) er Rester af en Smeltevandsstrøm fra Istiden, som her traadte ud af Isen; trods det jævne Jordsmon maa der nemlig her formodes at være en Israndslinje. Jorden er ret stenrig; ved Haraldsholm er der en Stenophobning, der gaar videre over Over-Jels og Farris. Tilsammen danner Søerne en Sænkning, 5 km lang, 400 m bred og med deres Bund indtil 28 m nedsænket i Omgivelserne; de ligger 35-36 m. o H., de er indtil 12 m dybe, og Omgivelserne paa begge Sider af Midtsøen er 52 m høje. En lille Flade ved Haraldsholm kommer op over 60 m; sydligst forlader Jels Aa Sognet i c. 29 m's Højde. S. ved Søerne er der kønt; især Midtsøen er kranset af Skov. I Jels findes den bedste, lerblandede Muld med Lerunderlag (4. Kl.) i den

nordlige Del, for Størstedelen hørende til de 4 Storgde, Mariegd., Jelsgd., Haraldsholm og Barsbøl. Den øvrige Del har sandbl. Muld (5-7. Kl.) med Grusunderlag og somme Steder Al. En mindre Del af den store Bastrup Mose i Vamdrup S. med Tørvejord i betydelig Dybde gaar ind i Sognet. De store Skove tilhører mest Storgaardene. Stursbøl Plantage ligger delvis i Sognet (se Oksenvad S.). Søerne er meget fiskerige. Grønnebæk har god Muld, en Del lerbl. med Lerunderlag, en mindre Del sandbl., paa sine Steder med Grus- eller Alunderlag (4-7. Kl.). Amtsbanen Haderslev-Skodborg gennemskærer Sognet, ligeledes Landevejen fra Sommersted, som V. for Jels forgrener sig til Skodborg og Rødding. Nordøstligst skærer den østlige Hovedbane Sognet paa en mindre Strækning.

Befolkning i 1921: 1531 (1860: 1280, 1910: 1463) boende i 300 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 5727, deraf **Jordv.** 2538; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 601 Kr. pr. ha. **Areal** 4032 ha (N. 14,367 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3444; besaaet med Hvede 18, Rug 268, Byg 229, Havre 509, Blands. t. Modenhed 289, andre Høstar. 35, Kartofler 67, Foderroer 274, Brak 152, Grønf. og Græsn. 1587, Haver, Hegn o. l. 13, Tørvemoser 17, Skov 430, beb. Grund og Gaardsplads 51, Veje 75, Hede, Klit og Stenmarker 15, Vand 3. **Frugttræer** 1913: 2500 (1900: 2711). **Kreaturhold** 1924: 364 Heste, 2668 Stkr. Hornkv. (heraf 1263 Køer), 73 Faar, 32 Geder, 2516 Svin (1913: 2177), 10,690 Høns.

I Sognet Byerne: *Jels* (1231 Jarlsæ, 1462 Jeltze) Stationsby — 1921 131 Gde og Hse med 671 Indb.; 4 Gde og 5 Hse af Stationsbyen fører Navnet Overby — med Kirke, Præstegd. (opf. 1905), 4-Kl. Skole (opf. 1911), Fattiggd. (for Jels, Oksenvad, Ø.-Lindet og Rødding S.), Missionshus (opf. 1898), Forsamlingshus („Jels Landbohjem", opf. 1908; Arkt. Dall; c. 300 Pladser), Apotek (Løveapoteket, opr. 1871; reelt Privilegium), 7 Kbmdsforretn. m. m., Ml., privat Elektricitetsværk (anl. 1912, Dieselmotor med 25 HK., 125 Brugere), Andelsmejeri (opf. 1903 og senere udv. med Ishus; Antal Køer ved Oprettelsen 500, 1914: 800, 1918: 600, 1925: 950), Savskæreri, Farveri, Maskinbyggeri, Bygningsmaterialehandel med Maskinsnedkeri, c. 20 andre Haandværkere, Banken for Jels og Omegn (opr. 1921 med Aktiekap. 200,000 Kr., $^{31}/_{12}$ 1924 var Indsk. 850,000 Kr., Reservef. 20,000), Filial af Frøs og Kalslund Hrdr.s Sparekasse (Rødding), Læge, Dyrlæge, Ordensbetjent (under Toftlund Politikr.), Hotel, Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonst. samt Posteksp. Der afholdes aarl. 2 Kreaturmarkeder (April og Oktober), desuden hver Lørdag Grisemarked. *Grønnebæk* (1542 Grønebeke) med 3-Kl. Skole, Kbmdshdl. og Ml. — Saml. af Gde og Hse: *Jelsskov* med „Jels Voldsted" (se nedenfor), *Over-Jels* med Teglværk, *Farris* med Kbmdshdl., Hotel, Statsbanest. (i Driftsaaret 1924-25 befordredes fra Farris med Statsb. 9441 Personer; Totalvægten af ankommet Gods og Kreaturer 1613 Tons, afgaaet 2338 Tons) og Posteksp., *Jels Sondermark, Jels Troldkær* med Skole og forhenv. Toldsted, *Hennekesdam* (1649 Henkisdam). — Gaarde: *Johanneshvile, Nygd., L.-Klovtoft* (1649 Clowtofft), *St.-Klovtoft, Ny-Klovtoft,* Tvegdene *Klovtoftmark.* Domænen *Haraldsholm* med Ejdsk. 275, Jordv. 136, c. 306 ha, deraf Ager 158, Skov 142, N. 958 Thlr., Jrb.-Hpl. Domænen *St.-Barsbøl* (1542 Barsbull) med Ejdsk. 305, Jordv. 201, c. 241 ha, deraf Ager 222, Eng 10, Skov 2, N. 1206 Thlr. *Jelsgd.* med Ejdsk. 343, Jordv. 209, c. 276 ha, deraf Ager 172, Eng 7, Skov 94, N. 1440 Thlr. *Mariegd.* med Ejdsk. 290, Jordv. 188, c. 212 ha, deraf Ager 194, Skov 13, N. 1087 Thlr. *Bøjsnap* med Ejdsk. 93, Jordv. 43, c. 81 ha, deraf Ager 60, Eng 6, Skov 13, N. 212 Thlr. *Naalkærgd.* med Ejdsk. 84, Jordv. 45, c. 76 ha, deraf Ager 58, Skov 10, N. 277 Thlr. *Farrisgd.* med Ejdsk. 108, Jordv. 62, c. 100 ha, deraf Ager 65, Eng 26, Mose 5, N. 377 Thlr. *Farrislund, Ravngd., Agentoft* med Ejdsk. 95, Jordv.

54, c. 110 ha, deraf Ager 75, Eng 16, Hede 18, N. 334 Thlr. *Frømadgd.* med Ejdsk. 110, Jordv. 73, c. 99 ha, deraf Ager 81, Skov 4, Mose 12, N. 490 Thlr. *Dalgd., Jeppesgd., Gammelenggd., Hovgaardsminde, Nørgd., Solvang, Vejbækgd., Graasten.*

Jels S., en egen Sognekommune, 2 Sognefogeddistr. (østre med Jels m. m. og vestre med Grønnebæk og Hennekesdam) har Tingsted i Rødding, hører til Retskr. Frøs Hrd. m. m. og Toftlund Politikr., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Rødding Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 2. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' Lægder 143 a og b.

Den kullede, romanske Kvaderstenskirke, tidl. indv. t. Skt. Anna, afløstes 1854 af en af Winstrup opf. Nybygning af Tegl med et højt, spirprydet Taarn. Af det gamle Materiale er benyttet den med Mandehoveder prydede Sokkel og forskellige Figurkvadre, saaledes en oprindeligt over Indgangsdøren siddende Løve. Ved Kirkens Ombygning er Størstedelen af dens gamle Inventar ødelagt, deribl. en katolsk Altertavle. Levnet er kun

Høje i Jels Sogn.

en glat, romansk Granitfont, et sentgotisk Krucifiks og en Maria med Barnet. Klokke 1840 (Frederiksværk). — Paa Kirkegden er rejst en Mindesten for de i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

St.-Barsbøl var en Landsby, to større Gde og flere Landbolssteder, som for 100 Aar siden blev lagt sammen af Povl Hansen fra Flensborgegnen. Den har altid haft tysksindede Ejere. 1896 købte Regeringen den af Jansen for 156,000 M. med Besætning; de 75 ha Skov blev lagt ind under Forstvæsenet, men til Gengæld er der købt 60 ha ind til den. Til Gden hører 6 Arbejderhse. Forpagtningen udløber $^1/_7$ 1929.

Haraldsholm er sammenstykket af Skovløkker og Udmarker, hørende til Jels og Grønnebæk. Harald Kochs Enke solgte den 1902 for 180,000 M. med Skoven, men uden Besætn. og Inventar, til Regeringen. Til Gden hører 4 Arbejderhse. Forpagtningen udløber $^1/_7$ 1928. Slægten Koch stammer fra Anders Koch (1723-93, dansk Gravsten paa Kirkegden), som købte Hovedparcellen til *Jelsgd.* En af hans Sønner, Nis Koch († 1836), fik Jelsgd., *Mariegd.* og Haraldsholm. Af hans Børn blev en Datter g. m. Povl Hansen paa St.-Barsbøl, Carl fik Jelsgd. (nu Oscar Koch), Chr. Posselt Koch fik Mariegd. og Haraldsholm. Af dennes Sønner fik tidl. Kredsdagsmand Carl Adolph Mariegd., Harald Haraldsholm (se ovfr.). Mariegd. solgtes 1926 til Udstykning.

Jels Voldsted ligger ved den vestlige Bred af Midtsø og er mod S. og Ø. omgivet af Enge. Det er anlagt paa den 170 m lange Sydspids af en lav, nu skovbevokset Bakkehalvø, som er afskaaret ved en lige Grav, og langs hvis Kanter der er opkastet en halvcirkelformet, c. 2 m høj Ringvold, saaledes at Siden mod Søen er ganske aaben. Inden for Ringvolden er der nærmest Søen svage Gravsænkninger; men iøvrigt er Pladsen ret plan. Det ejendommelige Anlæg har tidligmiddelalderlig Karakter. — Voldstedet ejes af et privat Selskab; der findes her en Sommerbeværtning.

I Jels hørte efter Vald. II's Jrdb. 3 M. Guld til Kongen. 1403 bevidner Htg. Gerhard at være Henneke Limbek 200 M. lybsk skyldig; disse skulde han forbygge paa Gden i Jørltze, og denne Sum samt endnu 100 M. skulde tilbagebetales, naar Gram Hrd. indløstes fra Henneke Limbek. 1583 solgtes 6 Gde og 7 Landbol i Grønnebæk med Tovskov til Fr. II, medens 1580 kun 3 Bønder hørte under Htg. Hans.

Af *Farrisskovens* Størrelse i den tidlige Middelalder faar man det fyldigste Indtryk ved at drage Linjer fra Kirke til Nabokirke og videre rundt om Skovomraadet. Begyndende med Hejls er der Vejstrup, Taps, Frørup, Stepping, Sommersted, Oksenvad, Ø.-Lindet, Gram, Fole, Hygum, Rødding, Hjerting, Skrave, Skodborg, Vamdrup, Hjarup, Sest, Vonsild, Dalby, Bjært og Stenderup. Fra Kirke til Kirke i denne Omkreds er der ikke langt; men fra Kirke over Skoven til Kirke hinsides Skoven er der store Afstande. Ind i dette saaledes afgrænsede Omraade er der skudt 3 Kirker frem: Jels, Ødis og den nu forsvundne Højrup Kirke. Men selv om man drager Cirkler uden om disse som uden om de andre Kirker for at afgrænse det nærmeste Opland, bliver der en vidtstrakt Egn tilbage, som har meget langt til Kirke og altsaa vistnok sent er bleven opdyrket. Fra Jels Kirke er der i lige Linje til Oksenvad Kirke kun 5200 m; men til Højrup har der været 8000 m, til Vamdrup 9200, til Skodborg 7300, til Ø.-Lindet 6700 og i vestlig Retning til Rødding 9700. Og en stor Del af disse Kirker ligger udpræget i den Del af deres Sogn, som vender bort fra Skovlandet. Det iagttages meget tydeligt ved Vonsild og Taps, ved Stepping, Sommersted, Oksenvad og Jels, hvis yderste nordlige Dele mødes med Skodborg, Vamdrup og Ødis paa den korte Strækning af godt 4,7 km, netop hvor Farrisgdene ligger; fra denne korte Linje gaar Sognene ud med større og større Gennemsnit, efterhaanden som man fjerner sig fra den; samme Iagttagelse kan gøres ved Ø.-Lindet, Rødding og Fole. Dertil kommer, at inden for det afgrænsede Omraade har Stednavnene en ung Karakter; gamle er kun Jels selv og Ørsted. Selv -torpnavne er ikke hyppige: V. for Jels er der Brendstrup, Brøstrup, Gastrup, Stenderup, Terp, mod N. Bastrup, mod Ø. Sottrup, Højrup, Taabdrup, Bramdrup, Drenderup. De fem sidste ligger hinanden nær og antyder maaske et samlet Indhug i Skoven ligesom vestligere de 4 sammenstødende -bøl: Møjbøl, Stursbøl, Røjbøl, Barsbøl. Ogsaa Marknavnenes Former tyder paa Skov; med selve Navnet Farris kan jævnføres Marknavnet Farsmark i Revsø, Farristoft i S.-Vilstrup, St.- og L.-Farris i Torp (Ensted Sogn). Sagn og Beretninger om Skove og Ulvejagter viser det samme; for 50 Aar siden rugede Kongeørnen endnu i Højrupgds Skov, og som et sidste Vidnesbyrd er der de betydelige Skovrester i alle disse Sogne, for 100 Aar siden langt større, som ældre Kort viser, og for 250 Aar siden endnu langt større, som det kan ses paa Meiers Kort. Skovene i de omhandlede Sogne i Frøs Herred samt i Sommersted-Oksenvad er endnu tilsammen c. 2400 ha.

I Grønnebæk Mose er man i 10 m Dybde stødt paa store Ege- og Naaletræsstammer.

Ved Vejen til Rødding, over for Møllen, er rejst en Genforeningssten.

Minister for Slesvig Fr. Ferd. Tillisch (1801-89) er født paa St.-Barsbøl.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 188 d., 12 t.; 1884: 122 d., 22 t.; 1912: 164 d., 87 t., 3 soc.; 1920: 401 d., 45 t., 16 soc.; 1924: 416 d., 35 t., 43 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 788 d. og 147 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 254, fra Tskl. 71).

De c. 80 nu dog for Størstedelen ødelagte eller sløjfede Gravhøje, som kendes i Sognet, har næsten alle deres Plads i dettes sydøstlige Del, i Tilslutning til Højene i Oksenvad Sogns Nordvestside. Bevarede er kun 9, af hvilke 4 er fredlyste, nemlig 3 særdeles smukke og anselige Høje liggende nær sammen tæt N. for Stursbøl Plantage, den fjerde lidt nordligere, nærmere Jels By. 2 ret anselige Høje ses ved Hennekesdam. Ved Klovtoft er udgravet en Stenalders Dysse, og ved Grønnebæk er under flad Mark fremdraget en Grav fra den ældre Jærnalder.

Sognet var tidl. Anneks til Oksenvad, men udskiltes 1903 som et eget Præstekald.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Jels og Grønnebæk.

Sommersted Sogn omgives af Sognene Stepping, Magstrup, Jegerup, Oksenvad og Jels. Kirken sydlig i Sognet, 14 km NV. f. Haderslev og 21 km SV. f. Kolding. Den østlige Del af Sommersted, hele Revsø og Kastvraa tilhører den østlige Bundmoræne, Resten Overgangslandet; Gram Aa-Fladen gaar op langs Ørsted Aa med en lagdelt Stenophobning bag sig 400 m SV. f. Neder-Lerte. Ogsaa en Stenophobning

ved Revsø tyder paa en Israrid, hvis Afløb Ørsted Aa har været med en Rende, der oprindl. har været 300 m bred og indtil 10 m dyb og flere Gange har forgrenet sig. Østligere skærer Nørreaa, der ved Gaarden Revsø forener sig med den østfra kommende Revsø Aa, sig ned i Jordsmonnet, som kun SØ. for Sommersted By er bakket (Tingbjærg og Bummelsbjærg, henholdsvis 61 og 59 m), men ellers er roligt. Sydøstlig naar Kastvraa Møllebanke 63 m. Laveste Punkt er Tovskov Mølledam, c. 32 m over Havet. Sommersted, Revsø og Lerte har dels lerbl. Muld med Lerunderlag, dels dyb, sandbl. Muld med Sandunderlag, 2-6. Kl., mest 3-4. De lette Jorder findes i Revsø omkring paa Bakkekammene; i Lerte findes den bedste Jord i Mellem-Lerte, medens i den øvrige Del af Sognet 4-5. Kl. er fremherskende. Gode Aamader ved Gram Aa, Fovs Aa og Ørsted Aa; dog er Engene nærmest Tovskov Mølle sumpede og lider under Mølledammens Opstemning. Magre Kærenge grænser ind til Aamaderne. Mindre Arealer Bønderskov til Sommersted; i Revsø Vodskov og Statsskoven Revsøskov (117 ha). I Lertes østlige Udmark en mindre Skov Tuleskov. Kastvraa har lerbl. Muld, 2-5. Kl., mest 3-4. Ikke megen Eng; en lille Skov: Busken (Eg). Den østlige Hovedbane gaar gennem Sognet i hele dettes Længde fra S. til N., desuden Amtsbanen Haderslev-Skodborg og Landevejen fra Haderslev til Jels.

Befolkning i 1921: 1372 (1860: 986, 1910: 1403), boende i 288 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 5739, deraf **Jordv.** 3087; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 942 Kr. pr. ha. **Areal** 3212 ha (N. 20,926 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2850; besaaet med Hvede 95, Rug 156, Byg 185, Havre 411, Blands. t. Modenhed 185, andre Høstar. 11, Kartofler 30, Foderroer 220, Brak 162, Grønf. og Græsn. 1391, Haver, Hegn o. l. 12, Tørvemoser 4, Skov 272, beb. Grund og Gaardsplads 6, Veje 64, Vand 8. **Frugttræer** 1913: 2235 (1900: 2423). **Kreaturhold** 1924: 311 Heste, 2168 Stkr. Hornkv. (heraf 967 Køer), 21 Faar, 1 Ged, 2202 Svin (1913: 2360), 5813 Høns.

I Sognet Byerne: Stationsbyen *Sommersted* (Knytl. Saga: Sumarstaðir) — dens bymæssig bebyggede Del talte 1921 219 Indb. i 47 Gde og Hse — med Kirke, Præstegd., 6-Kl. Skole, c. 15 Kbmdsforretn. m. m., Motorml., Møbelfabrik, Cementstensstøberi, Dampfarveri, Sodavandsfabrik, Agentur for Haderslev Bank og Filial af Haderslev Amts Sparekasse, Læge, Ordenspolitibetjent, 2 Hoteller, 1 Gæstgiveri, foruden Statsbanest. 2 Amtsbanest. („Sommersted Privatb." og „Sommersted By") og 2 Holdepladser („Sommersted Øst" og „Sommersted Vest"), Telegraf- og Telefonst., Postkontor. I Driftsaaret $19^{24}/_{25}$ befordredes fra Sommersted med Statsb. 25,645 Personer; Totalvægten af ankommet Gods og Kreaturer 9889 Tons, afgaaet 4261. Der afholdes Heste- og Kvægmarked i Ugen før Maj og November med Tilførsel af op imod 100 Dyr. *Kastvraa* (1541 Kastwra) med Forsamlingshus (opf. 1907; Arkt. H. Schmidt; 200 Pladser), Kbmdshdl., Ml., Andelsmejeriet „Godthaab" (opr. 1887 med 700 Køer, 1914: 800, 1918: 650, 1925: 820; Andelshaverne fra Jege-

rup S. udskiltes 1906), Jærnbanest. *Neder-Lerte* (1542Lerthe) med Skole, Andelsmejeriet „Nutiden" (opr. 1897 med 120 Køer, 1914: 586, 1918: 430, 1925: 540), Jærnbanest. *Mellem-Lerte. Over-Lerte* med Gramsminde Kapel, Skole (bygget 1858 for 5 Sognes Udflyttere), Kbmdshdl., Ml., Andelsmejeriet „Nordstjernen" (opr. 1895 med 180 Køer, 1914: 510, 1918: 400, 1925: 530), Telegraf- og Telefonst. Saml. af Gde og Hse: *Sommerstedskov, Revsømark, Revsø Parceller.* Gaarde: Til Præstegaarden hører 124 ha, deraf Ager 100, Eng 5, Skov 12; Ejdsk. 145, Jordv. 120, N. 778 Thlr. Endvidere i Sommersted 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 100, Jordv. 71, c. 70 ha, deraf Ager 56, Eng 10, Skov 2, N. 512 Thlr.; en med Ejdsk. 125, Jordv. 85, c. 104 ha, deraf Ager 52, Eng 7, Skov 9, Sand 35, N. 491 Thlr.; en med Ejdsk. 105, Jordv. 71, c. 70 ha, deraf Ager 53, Eng 14, Tørvemose 1, N. 509 Thlr. (sidstnævnte Gd. var Skauernes Stavn). *Sønderskovgd.* med Ejdsk. 117, Jordv. 82, c. 73 ha, deraf Ager 69, N. 613 Thlr. *Slivsgd.* med Ejdsk. 94, Jordv. 66, c. 70 ha, deraf Ager 53, Eng 14, Skov 1, N. 503 Thlr. *Byghovedgd.* Desuden i Kastvraa en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 118, Jordv. 82, c. 70 ha, deraf Ager 65, Skov 1, N. 575 Thlr. *Revsø* (1488 Reffshøu) med Ejdsk. 545, Jordv. 399, c. 394 ha, deraf Ager 300, Eng 35, Skov 50, Tørvemose 1, N. 3012 Thlr.; eget Mejeri til c. 200 Køer, 6 Arbejderboliger; eget Elektricitetsværk. *Slavgd.* med Ejdsk. 190, Jordv. 130, c. 118 ha, deraf Ager 99, Eng 11, Skov 4, N. 1044 Thlr. *Lundsgd., Skovgd., Holbæk* (forhen Skovridergd.), *Vodskovled* (paa Egnen kaldet Vadskærled), *Braatterup.* I Neder-Lerte: *Krumgd.* med Ejdsk. 100, Jordv. 68, c. 68 ha, deraf Ager 58, Eng 4, Skov 4, N. 514 Thlr. *Sillerupgd., Sønderskovgd., Mølbjærggd., Harkeshus, Kallekær.* I Mellem-Lerte: *Lertegd.* med Ejdsk. 135, Jordv. 89, c. 82 ha, deraf Ager 68, Eng 4, Skov 9, N. 689 Thlr. *Lindelygd.* I Over-Lerte: *Kærgd., Skovgd., Blaagd.*

Sommersted S., en egen Sognekommune, Sommersted Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Rødding Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 126. Lægd.

Kirken, tidl. indv. t. Skt. Andreas, var en romansk Kvaderstensbygning, hvis antagelig senere opførte Taarn brændte 1700 og 1726 erstattedes med en Tagrytter „paa østlig Ende af Taget". Denne Kirke, der efter Sagnet var bygget af tre Jomfruer, skildres af Rhode som værende „næsten af ny Opbyggelse", men blev alligevel „paa Grund af Brøstfældighed" 1858 afløst af en Winstrupsk Nybygning af Tegl med Bælter af de gamle Kvadre. Kor og Taarn er overhvælvede, Skibet har spidst Loft. Alterbilledet, af Roed, forestiller Ecce Homo. Fra den gamle Kirke stammer et Par Alterstager fra 1620, et sentgotisk Røgelsekar, et sentgotisk Krucifiks i halv Legemsstørrelse og en romansk Døbefont af Granit med Bueslagrækker baade paa Kummen og paa den tærningformede Fod, hvis Hjørneknopper er formede som Menneskehoveder. Den middelalderlige Klokke (Uldall, Kirkeklokker p. 34) blev omstøbt 1907. Forsvundne er flere Ligsten og et Epitafium (Danske Atlas VII p. 157). — S. for Kirken er 1921 rejst en Mindesten for Sognets faldne i Verdenskrigen. — Paa Kirkegaarden en nu udtørret Helligkilde.

Kapellet i Over-Lerte byggedes 1890 for Beboerne i de yderste, der sammenstødende Dele af Stepping, Sommersted, Oksenvad og Jels.

Revsø tilhørte længe Slægten Emmiksen; Hartvig Emmiksen c. 1460, hans Sønner Otte (1477-1523) og Emmike Emmiksen (1523), Ottes Sønner Hans († c. 1536) og Movrids, der 1537 blev Eneejer († c. 1560). Movrids' Søn Otto solgte 1572 R. med Gden Holbæk og 2 Gde i Jegerup samt Strøgods for 20,000 Mark lybsk til Kongen, der Aaret efter overdrog det til Hans d. Æ. I Følge en dansk Indskr. paa Laden er denne bygget 1799 af Jeppe Koch, se Haraldsholm, Jels S., p. 136. — I Revsø Skov findes en rektangulær Gaardtomt, c. 60 × 35 m; Pladsen, der ikke hæver sig over det omgivende Terræn, er afgrænset ved fugtige Grave. — Paa det saakaldte *Slotsbjærg*

tæt S. for den nuværende Revsøgaard findes talrige Brokker af middelalderlige og yngre Mursten, der snarest maa forklares som Levninger af en Teglovn.

1570 boede Jomfru Margrethe Movridsdatter Emmiksen i *Kastvraa* og blev 1584 af Kongen forlenet med et Landbol sammesteds.

Østligst i Sognet ligger Voldstedet *Herreshøj* eller *Torsholt,* anlagt ved Bækkeløb paa et Sted, hvor Engdragene indsnævres af lave, bølgende Bakker. Det bestaar af en kvadratisk, pyramidalsk Midtbanke, c. 24 × 24 m og c. 6 m høj, omgivet af en Grav og meget lave, lige Ydervolde, der baade mod N. og S. udvider sig til Forborge, af hvilke i det mindste den sydlige har været retvinklet, medens den nordlige er ødelagt ved Bortgravning.

Sommersted nævnes i Knytlinga Saga, Kap. 111, som det Sted, hvortil Henrik Løve 1156 trængte frem som Hjælper for Svend Grade. — Paa *Sommersted Hede* stod 1293 et Slag mellem Htg. Valdemar, Erik Langben og Kong Erik.

En anselig Banke Ø. for Sommersted kaldes Tingbjærg og menes at være et gammelt Tingsted.

Sommersted Dampteglværk, der aarl. prod. c. 1½ Mill. Mursten, nedlagdes 1914; nu produceres en Del Cementsten paa Pladsen (c. ½ Mill. aarl.).

Under Krigen kultiveredes ved Uddybning af en Gren af Gram Aa ved c. 300 russiske Krigsfanger fra Lejren i Güstrow i Mecklenburg et Areal paa 89 ha, tilhørende Sommersted, Stepping og Magstrup Sogne.

I Præstegden holdt Sognepræst Peter Wøldike (1654-1725) en privat Latinskole, hvorfra han dimitterede en Række Studenter, deribl. hans nedennævnte tre Sønner. Skolen fortsattes af en fjerde Søn, Peter W., indtil denne 1750 blev Provst i Haderslev. (Se T. O. Achelis, Sommersted Latinskole, i Pers. Tidsskr. 8. R. 4. B. p. 233).

I den gamle Kro Ø. for Kirken stiftedes 21/2 1843 „den slesvigske Forening".

I Sommersted er født: Provst i Tønder Peter Prahl (1761-1831), Biskop i Viborg Andr. Wøldike (1687-1770), Orientalisten Jørgen Wøldike (1699-1730), dennes Tvillingbroder, Prof. theol. Marcus W. († 1750). — Fremdeles Laurids Pedersen Skau (1817-64), Peder Pedersen Skau (1825-1917) samt Byhistorikeren, Lærer i Odense Johs. Lauritsen (1824-96). — Hans Egede Glahn (1814-98) var Præst i S. 1852-59.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 130 d., 32 t.; 1884: 78 d., 56 t.; 1920: 341 d., 11 t., 63 soc.; 1924: 290 d., 20 t., 98 soc. Ved Folkeafstemningen 10/2 1920 afgaves 704 d. og 144 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 205, fra Tskl. 68).

I Sognets sydl. Del ligger næsten alle de c. 30 Gravhøje, som kendes i Sognet, idet den nordl. Del i den fjerne Oldtid formentlig har været skovdækket: de allerfleste af Højene er dog nu ødelagte. I Sommersted By tæt ved Amtsbanegaarden ligger et stort Stenalders Stenkammer, dækket af en Jordhøj (fredlyst). S. for Byen har været en nu sløjfet Langdysse. I Revsø Skov kendes en Boplads fra den ældre Jærnalder.

En Del af Lerte hørte før til Oksenvad Sogn.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Sommersted, Kastvraa, Revsø og Lerte.

Magstrup Sogn omgives af Jegerup, Vojens, Hammelev, Moltrup, Hjerndrup, Stepping og Sommersted Sogne. Kirken sydvestlig, 10 km NV. f. Haderslev og 24 km SSV. f. Kolding. Det meste af Sognet hører til det østlige Bundmoræneland, men den sydvestlige Del til Grus-Overgangslandet. Det er højtliggende, noget bakket, men ikke meget karakterfuldt. Stenophobning paa Magstrup Vestermark tyder paa en Endemoræne. Højest er det mod SØ. (70 m), lavest i SV. og mod N. ved Revsø Aa (c. 40 m), der danner Nordgrænsen. Agermarken er dels ler-, dels sandbl. Muld med Ler-, Sand- eller Grusunderlag, 1-6. Kl., i Ringtved hyppigst 2-3., i Magstrup og Simmersted 3-4. Ringtved har ingen Eng. N. for

Simmersted er der en stor Kærstrækning om Revsø Aa. En Del Bøgeskov til Byerne. Mellem Magstrup og Ringtved en Bøgeskov (4 ha) og et Egekrat. Amtsbanen Haderslev-Skodborg og Landevejen Haderslev-Sommersted gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 651 (1860: 647, 1910: 677), boende i 141 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 3541, deraf **Jordv.** 2103; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 928 Kr. pr. ha. **Areal** 2287 ha (N. 15,570 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2025; besaaet med Hvede 73, Rug 76, Byg 104, Havre 332, Blands. t. Modenhed 115, andre Høstar. 5, Kartofler 17, Foderroer 130, Brak 151, Grønf. og Græsn. 1022, Haver, Hegn o. l. 68, Tørvemoser 15, Skov 70, beb. Grund og Gaardsplads 20, Veje 77, Vand 12. **Frugttræer** 1913: 1060 (1900: 1417). **Kreaturhold** 1924: 237 Heste, 1615 Stkr. Hornkv. (heraf 632 Køer), 42 Faar, 7 Geder, 1490 Svin (1913: 1325), 4652 Høns.

I Sognet Byerne: *Magstrup* (Mavstrup; 1373 Magstorp) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1913), 2 Kbmdsforretn., Savværk, Gæstgiveri, Jærnbanest. *Ringtved* (1373 Ringhtweth). *Simmersted* (13. Aarh. Simerstath) med Skole, Kbmdshdl., Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. Saml. af Gde og Hse: *Magstrupskov, Magstrup Vestermark, Simmerstedholm* (3 Gde). *Harken* (3 mindre Ejend., hvoraf den ene Dorotheasminde). Gaarde: I Magstrup en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 90, Jordv. 50, c. 56 ha, deraf Ager 53, Skov 1, N. 428 Thlr. Paa Vestermark ligger *Magstrup Nykro* (Gæstgiveriet nedlagt siden 1919) og *Hedegd.* I Ringtved 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 102, Jordv. 66, c. 57 ha. deraf Ager 53, N. 613 Thlr.; en med Ejdsk. 97, Jordv. 70, c. 62 ha, deraf Ager 55, Eng 4, N. 536 Thlr.; en med Ejdsk. 105, Jordv. 65, c. 66 ha, heraf Ager 58, Skov 3, N. 536 Thlr. — *Grøngd.* med Ejdsk. 112, Jordv. 67, c. 75 ha, deraf Ager 63, Eng 6, Skov 6, N. 542 Thlr. *Olufsminde* med Ejdsk. 94, Jordv. 64, c. 61 ha, deraf Ager 55, Eng 3, Skov 3, N. 481 Thlr. *Ulriksbjærg* med Ejdsk. 85, Jordv. 55, c. 52 ha, deraf Ager 49, Skov 2, N. 320 Thlr.; Jrb.-Hpl. *Nørgd., Kongsted, Østergd., Jomfruled* (forhen Gæstgiveri). Endvidere i Simmersted en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 89, Jordv. 54, c. 49 ha, deraf Ager 42, Eng 5, N. 451 Thlr. Huse: *Ringtvedmark, Ringtvedskov* (2 Hse), *Mellemhave* (2 Hse mellem Magstrup og Simmersted).

Magstrup S., en egen Sognekommune, Magstrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Toftlund Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 124. Lægd.

Den kalkede, blytækte Kirke er en romansk Kvaderstensbygning, af hviken dog kun Skibet, med hulet Skraakantsokkel, er i Behold, medens Koret i den senere Middelalder er udvidet med Tegl til Skibets Bredde. Middelalderlige Tilføjelser er ligeledes et Vesttaarn (stærkt skalmuret 1732) med Pyramidetag, et anseligt Sakristi paa Korets Nordside og et Vaabenhus mod S. Paa Skibet er Vestgavlen, begge de oprindl., firkantede Døre og et rundbuet, tilmuret Vindue bevaret. Koret har to 8-ribbede Krydshvælvinger, Skibet gipset Loft, Taarn og Sakristi alm. Krydshvælvinger; den senere udvidede Triumfbue er spids. 1883 og 1904 fremdroges paa Nordvæggen legemsstore, kalkmalede Billeder af Apostelfigurer, og paa Sydvæggen et Par andre Figurer, sikkert fra Renæssancetiden; de blev atter overhvidtede. Altertavlen er skaaret 1610 og svarer i Opbygning til Egnens gængse Type; i de usædvanligt smalle og høje Felter er der ret tarvelige, senere opmalede Billeder (Nadveren; til Siderne Christus paa Korset og Moses med Kobberslangen). Kalk 1648. Romansk Granitfont med arkadesmykket Kumme og Fod (uden Hjørneblade). Klokke 1590 (Michel Dibler). I Taarnets 2. Stokv. er indmuret et Brudstykke af en romansk Ligsten, med Kors og en lille Figur. — Et Bibliotek, som Sognepr. Peder Wandal († 1659) skænkede Kirken, og som bl. a. skal have indeholdt en Del græske

Haandskrifter, er forlængst forsvundet. — Paa Kirkegden afsløredes 1922 en Mindesten for de i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Præstegaarden ligger indrammet af et System af Grave, der omgiver Bygningerne i en Firkant og forbindes indbyrdes ved smallere Kanaler. I den bredeste Grav ligger en Ø, formet som en firkantet Banke, der er højere end det omgivende Terræn. Anlæget stammer maaske fra et af Htg. Hans d. Æ. opf. Jagtslot; men Sagnet fortæller, at den ovennævnte Peder Wandal, der var født i Sognet, byggede sig et 4 Loft højt Hus; „i det første sov han, i det andet var hans Bibliotek, i det tredje hans Naturaliekabinet og i det fjerde et astronomisk Observatorium".

Paa Stevnhøj V. for Byen holdtes i gamle Dage Ting (Bystævne?); der er fundet romerske Mønter ved den.

1300 skænkede Hr. Niels Lændi (af Slægten Kaas), Lensmand i Ribe, sit Gods paa *Seumerstath* Mark til et Alter til Lægedom for sin og sin Faders Sjæle.

1604 købte Sophie Høcken Oluf Munks (Langes) til Kvistrup af Christoffer Rosenkrantz til Solvig *Ringtved* og Skovhus for 3000 Rd.

I Magstrup Sogn ejede Kronen 1710 9 Halvgde, 2 Kvartgde og 1 Landbol.

En lille, kredsrund Holm i Engene N. for Simmersted By udpeges af Traditionen som Plads for en forsvunden Herregd. *Tyresholm,* men Voldstedkarakteren er nu ialfald helt udvisket; 1754 var der endnu Rester af en Smedje; ogsaa ved Simmerstedholm saas Sporene af en Borg.

Ved den nedlagte Faargd. paa Vejen til Kastvraa skal den sidste Ulv paa Egnen være bleven skudt.

I Magstrup Præstegd. fødtes Navigationslærer paa Bremerholm Bagge Wandal (1622-83).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 111 d., 17 t.; 1884: 68 d., 17 t.; 1920: 216 d., 2 soc.; 1924: 206 d., 13 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 447 d. og 22 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 106, fra Tskl. 17).

Vestligst i Sognet har der ligget nogle Gravhøje; i en af dem, ved Magstrup Nykro, er fremdraget en Egekiste fra den ældre Broncealder. Kun enkelte Høje er endnu nogenlunde bevarede.

Til 1864 hørte Simmersted V. for Bækken under Gram Hrd. og Magstrup Sognefoged, Simmersted Ø. for Bækken til S.-Tyrstrup Hrd. og Hjerndrup Sognefoged. Det øvrige Sogn laa i Gram Hrd. Allerede 1463 havde Magstrup og Jegerup fælles Præst; 1914 adskiltes de to Sogne.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Magstrup (med Ringtved) og Simmersted.

Jegerup Sogn, Anneks til Vojens, omgives af dette, Magstrup, Sommersted, Oksenvad, Nustrup og Skrydstrup Sogne. Kirken sydøstlig i Sognet, 13 km VNV. f. Haderslev og 34 km ØSØ. f. Ribe. Byen Billund og Vojenslund med tils. c. 60 Indbyggere hører kun i gejstlig Henseende til Sognet og behandles under Vojens S. Sognets sydl. Del hører til Nustrup Bakkeø, den nordl. til Gram Aa-Fladen. Fladbakket Jordsmon. Stenophobning fra Jegerup mod S., se Vojens Sogn. En Sænkning gaaende fra Gram Aa op med Selskær Bæk forbi Kirken naar c. 40 m ved Indtrædelsen i Vojens Sogn, ved Jegerup breder den sig til vide Mosedrag; det er en fordums Smeltevandsstrøm. V. f. Fyrskov er Sognet 54 m højt, ved Gram Aa (Slevad Aa), som paa en Strækning danner Nordvestgrænsen, lavest, c. 29 m. Agermarken er mest let, sandbl. Muld med Sand- eller Grusunderlag, bedst Ø. f. Hovedbanen. Fyrskov Mark er rig paa større Sten, som tidligere var hindrende for Dyrkningen. Gode Mader ved Aaen, ellers kun mindre gode Kærenge, der dog nu er afvandede og kultiverede. Moserne har god, dyb Tørv. Den østlige Hovedbane og Landevejen Haderslev-Skodborg skærer Sognet.

Befolkning i 1921: 370 (1860: c. 375, 1910: 408), boende i 84 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 1245, deraf **Jordv.** 598; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 457 Kr. pr. ha. **Areal** 1654 ha (N. 3902 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1469; besaaet med Hvede 6, Rug 96, Byg 34, Havre 160, Blands. t. Modenhed 80, andre Høstar. 20, Kartofler 23, Foderroer 84, Brak 73, Grønf. og Græsn. 893, Haver, Hegn o. l. 17, Tørvemoser 16, Skov 2, beb. Grund og Gaardsplads 5, Veje 124, Hede, Klit og Stenmarker 17, Vand 4. **Frugttræer** 1913: 697 (1900: 594). **Kreaturhold** 1924: 121 Heste, 747 Stkr. Hornkv. (heraf 319 Køer), 22 Faar, 8 Geder, 672 Svin (1913: 499), 3141 Høns.

I Sognet Byerne: *Jegerup* (1436 Eyrup) med Kirke, 3-Kl. Skole, Forsamlingshus (opf. 1923; c. 300 Pladser), 2 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1906 med 280 Køer, 1914: 180, 1918: 250, 1925: 500), Filial af Nustrup Bank, Gæstgiveri, Jærnb.-Hpl.; i Driftsaaret $19^{24}/_{25}$ befordredes fra Jegerup med Statsb. 9126 Personer. *Kestrup* (1542 Kerstorp). Saml. af Gde og Hse: *Jegerup Frihed, Selskær* (1542 Selskier) og *Fyrskov*. Gaarde: *Brejdablik* i Jegerup med Ejdsk. 93, Jordv. 54, c. 91 ha, deraf Ager 73, Eng 9, Mose 4, N. 340 Thlr.

Jegerup S., en egen Sognekommune, Jegerup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Toftlund Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.[1] 125. Lægd (sammen med Vojens).

Den hvidtede, blytækte, 1834 restaurerede Kirke er et romansk Anlæg, hvis lige afsluttede Kor er opført af Granitkvadre paa en Skraakantsokkel, medens Skibet overvejende er af raa Kamp med senere paamurede Skifter af Tegl og har Kampestenssyld. Enkelte gamle Vinduer og den firkantede Norddør er bevarede. I Korets Sydmur ses en Piscina-Aabning. Sentmiddelalderlige Tilføjelser er et Vaabenhus mod S., der udvendig er af raa Kamp, og et Vesttaarn af Tegl med afvalmede Gavle i Ø. og V.; Syd- og Vestsiden er skalmurede 1744; Taarnet har tidl. været noget højere end nu. Sakristi fra 1905. Kirken har gipset Loft, men synes at have været hvælvet, i Taarnet en alm. Krydshvælving. Spids Korbue, rund Taarnbue. Den nuv. Altertavle, der stammer fra Øsby, er skaaret 1614. Den afviger fra Egnens gængse Type derved, at baade Midtfeltet og Sidefelterne er samlede under en fælles, gennemløbende Storgesims, og ejendommeligt er det, at der foruden Maleri i de tre Felter ogsaa findes smaa, malede Billeder i Vingerne: ud for Storstykket Evangelisterne, ud for Topstykket Gravlæggelsen og Disciplene i Emaus, der alle er senere opmalede ligesom Topfeltets Opstandelse og Sidefeltbilleder: Isaks Ofring og Korsfæstelsen; Midtbilledet (Nadveren) er ommalet. Ved Opstillingen i J. Kirke er Tavlen gjort noget mindre. Paa Loftet Stumper af Kirkens egen gamle Altertavle fra 1620. Kalk, givet 1665 af Niclas og Dorothea Peders fra Woyens. Stager 1672. Den romanske Granitfont har paa Kummen Arkaderækker; paa Foden fire Hjørnefigurer og mellem dem paa to modstaaende Sider Fremstillinger af Bygninger (tre halvrunde Apsider og en Gavl mellem to Taarne), paa de to andre Arkader, hvorunder Kalk og Oblat; maaske er Fodens Udstyr Symboler for Kirkebygningen. I Skibet en sentgotisk Krucifiksgruppe; paa Loftet en Række middelalderlige Træfigurer, en sentromansk Maria med Barnet, en fra samme Tid stammende Johannes Apostel, afbildet som Yngling, holdende Bog (og nu forsvunden Kalk) og trædende paa en hedensk Konge, samt tolv Apostle fra Beg. af 15. Aarh. — Paa Kirkegden rejstes 1920 en Sten med Indskrift: „Til Minde om dem, vi mistede i den store Krig 1914-18" og 15 Navne.

I Sognet har efter Sagnet ligget 2 Herregde, *Troilborg* og *Ballegd.* — Rhode omtaler *Borgvold* mellem Jegerup og Skrydstrup; Navnet bruges endnu som Stedbetegnelse. — *Selskær* skal før 1580 have været en Adelsgd.

I Jegerup fødtes Historikeren, Skoleinsp., Dr. phil. P. Lauridsen (1846-1923).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 66 d.; 1884: 51 d., 10 t.; 1920: 118 d., 10 soc.; 1924: 110 d., 1 t., 17 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 233 d. og 15 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 77, fra Tskl. 13).

I Sognet er paavist mere end 100 Gravhøje, de fleste dog nu ødelagte. Deraf kendes SV. for Jegerup en Gruppe paa c. 25 Høje, af hvilke nu kun 2 er velbevarede. En anden Gruppe, paa c. 20 Høje (alle nu ødelagte), har ligget ved Fyrskov, og ved Jegerup Kirkegd. har været en lille Gruppe paa 5 Høje, deraf 2 endnu velbevarede. De øvrige

Høje har mest deres Plads i Sognets nordl. Del. N. for Selskær staar et udgravet, seksidet Gravkammer, nu uden Dæksten.

Sognet (med Vojens) var allerede 1463 Anneks til Magstrup, hvorfra det udskiltes 1914. 1/4 1914 udskiltes Vojens S. som særligt S. fra Jegerup; Sognepræsten er fælles for begge S. og bor i Vojens.

Ogsaa under den preuss. Administration bestod Sognet af een Kommune.

Vojens Sogn omgives af Annekset Jegerup, Magstrup, Hammelev og Skrydstrup Sogne. Kirken sydlig i Sognet, 10 km V. f. Haderslev. Vedrørende Byen Billund og Vojenslund se Jegerup S. Sognet ligger i Overgangslandet mellem Øst og Vest. Vojens selv hører nærmest til det østlige, her affladnende Bakkeland, Billund til Nustrup-Gram Bakkeø. Stenophobning fra Jegerup til Vojens tyder paa en Israndslinje; lige V. for Vojens er der en tydelig Endemoræne, c. 1,5 km lang, 2-300 m bred og 5-10 m over Omgivelserne, der til Dels er Mose. Her ved Vojens er ogsaa Toppen af en Aflejringskegle, hvor Haderslev Fjords Fortsættelse træffer Gels Aa-Fladen, fortsat ind gennem Skrydstrup Sogn. Slesvigs Hovedvandskel gaar her: en meget slynget, dybt indskaaret, smal Sænkning med Mosebund fra Billund og S. om Vojensgaard har Afløb gennem Tørning Mølleaa til Haderslev Fjord og gennem Lundsbæk og Gram Aa til Vesterhavet. Det højeste Punkt i Sænkningen ved Landevejen mellem Vojens og Vojensgaard er c. 40 m o. H. En Sidegren har S. om Vojens Forbindelse med Jærnhytbæk. En anden Sænkning kommende fra Jegerup Sogn gaar fra Gram Aa gennem Vojensgaards Have, videre ned langs Vojensbæk ogsaa til Tørning Mølleaa; paa Sognets Grund er den smal og dyb. Det er gamle Smeltevandsstrømme. Sognets højeste Punkt er V. for Billund, 50 m, og østligst ved Hammelev Sogneskel, 52 m, lige S. for dette Højdepunkt ved Vojensbæks Udtræden af Sognet kun c. 30 m. Den bedste Jord findes mod Ø. ved Vojensgaard og Vojenslund, til Dels lerbl. Muld med Lerunderlag. Den østlige Hovedbane og Sidebanen Vojens-Haderslev gaar gennem Sognet, ligesaa Landevejene Haderslev-Ribe og Haderslev-Skodborg. Amtsbanen Haderslev-Vojens-Gram berører Sognet mod Syd.

Befolkning i 1921: 935 (1860: c. 265, 1910: 871), boende i 131 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 2405, deraf **Jordv.** 824; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 587 Kr. pr. ha. **Areal** 1116 ha (N. 3414 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1020; besaaet med Hvede 13, Rug 95, Byg 71, Havre 148, Blands. t. Modenhed 64, andre Høstar. 13, Kartofler 17, Foderroer 84, Brak 63, Grønf. og Græsn. 452, Haver, Hegn o. l. 9, Tørvemoser 6, Skov 16, beb. Grund og Gaardsplads 5, Veje 30, Hede, Klit og Stenmarker 28, Vand 2. **Frugttræer** 1913: 829 (1900: 690). **Kreaturhold** 1924: 86 Heste, 561 Stkr. Hornkv. (heraf 217 Køer), 5 Faar, 3 Geder, 514 Svin (1913: 610), 3502 Høns.

I Sognet Byerne: Stationsbyen *Vojens* (1421 Wodens) 1921: 111 Gde og Hse med 792 Indb. — med Kirke, Kapel, Præstegd. (opf. $19^{21}/_{22}$), 5-Kl. Skole (opf. 1871), Fortsættelsesskole (opf. 1913), Bibliotek, Brugsforen., c. 20 Kbmdsforretn. m. m., Ml., godt 30 selvst. Haandværkere, 2 Hoteller (fra 1866 og 1870), Agentur for Haderslev Bank, Apotek (opr. 1923, personligt Privileg.), Læge, Dyrlæge, Arkitekt, Ordenspolitibetjent, Statsbanest., Amtsbanest., Telegraf- og Telefonst., Postkontor. I Driftsaaret $19^{24}/_{25}$ befordredes fra Vojens med Statsb. 63,631 Personer; Totalvægten af ankommet Gods og Kreaturer 22,010 Tons, afgaaet 7248. Af større Foretagender nævnes: Jul. Nielsen, Korn-, Foderstof- og Tømmerforretn. (grl. 1871, aarl. Omsætn.

c. 1 Mill. Kr.); Brødr. Gram, Maskinfabrik og Elektricitetsværk (Maskinfabr. grl. 1901, Specialitet Mejerivægte, c. 80 Arb.; i Forbindelse med Kraftanlægets Udvidelse 1910 anlagdes Elektricitetsværket, der forsyner det meste af Vojens og Jegerup Sogne med Lys og Kraft); Schønings Byggeforretn. og Byggematerialhandel, opr. 1907, c. 25 Arb.; Sønderjysk Smøreksportforening (grl. som Smørforretn. 1868 af Julius Nielsen, 1906 omdannet til Andels-Selskab; 1924 var der Tilslutning fra 28 Mejerier, og Omsætningen var 12 Mill. Kr.); Andelssvineslagteriet (opført 1925; Arkt. Gjerstrup; indrettet til 6-700 Slagtninger ugentlig); Kommunens Vandværk (bygget 1912, Prod. c. 20,000 m³ aarl.). *Billund* (1541 Billunt). Saml. af Gde og Hse: *Vojenslund, Vojensmark.* Gaarde: *Vojensgd.* med Ejdsk. 395, Jordv. 304, c. 469 ha, deraf Ager 408, Eng 15, Skov 12, N. 1671 Thlr. *Billundgd.* med Ejdsk. 90, Jordv. 57, c. 127 ha, deraf Ager 99, Eng 7, Skov 14, N. 272 Thlr.

Vojens Kirke.

Vojens S., en egen Sognekommune, Vojens Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Toftlund Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 125. Lægd (sammen med Jegerup).

Kirken, der er opført efter ældre, danske Forbilleder, bestaar af Skib med Kor og Taarn og er den første Kirke, der er bygget i de sønderj. Landsdele efter Genforeningen; den indviedes $^{6}/_{9}$ 1925 (Arkt. Hans J. Huusmann). Grunden (0,75 ha) er skænket af Gdejer J. H. Schmidt, Vojensgd., og Bygningen har med Inventar, Tilbehør og Anlæg kostet c. 85,000 Kr., hvoraf Staten har ydet 60,000 Kr. og Roskilde Domkirke 2000 Kr., medens c. 15,000 Kr. er tilvejebragt ved frivillige Bidrag. I Korets Sydvindue er et til Kirken skænket Glasmaleri, forestillende Marias Bebudelse, malet af Joh. Th. Skovgaard. Døbefont af bornholmsk Granit. Paa Alteret en syvarmet Broncestage, skænket af Omegnens Præster. Altertavlen, tidl. i Starup Kirke (Haderslev Hrd.), fra hvem den er en Gave, er et Snedkerarbejde i Højrenæssancestil fra 1615. Den er ligesom Tavlerne i Magstrup, Jegerup og Oksenvad udgaaet fra Hans Dreyer, kaldet Hans Bildensniders Værksted i Haderslev. Dens søjlebyggede Ramme er formet paa en for Egnen særegen Maade; Midtfeltet (Nadvermaleri) flankeres af fritstaaende Søjler, der

bærer en Baldakingesims med ornamentalt Topstykke, men bag dem findes flade Pilastre, hvortil Sidefelterne (Moses, Jesus) med deres rundbuede Portaler, Trekantgavle og Kartouchevinger slutter sig. De 3 Malerier er stærkt overmalede 1786 eller senere. Tavlen restaureredes 1925 af Harald Munk; Restaureringen bekostedes af P. P. Becks Legat i Vojens. Kirkens hellige Kar er skænkede af det københavnske Kirkefonds Menigheder. Kirkeklokken, der ogsaa er en Gave, har tidligere hængt i Haderslev Domkirke og var 1920 den eneste der tilbageværende Klokke, idet de øvrige var blevet indsmeltede under Krigen.

1877 anlagdes Ø. for Byen den nuværende Kirkegd., paa hvilken et Kapel blev opf. 1882. Dette udvidedes 1894, og senere afholdtes her Gudstjeneste og kirkelige Handlinger. Kapellet benyttedes 1914-25 som midlertidig Sognekirke, men synes aldrig at være blevet indviet som saadan.

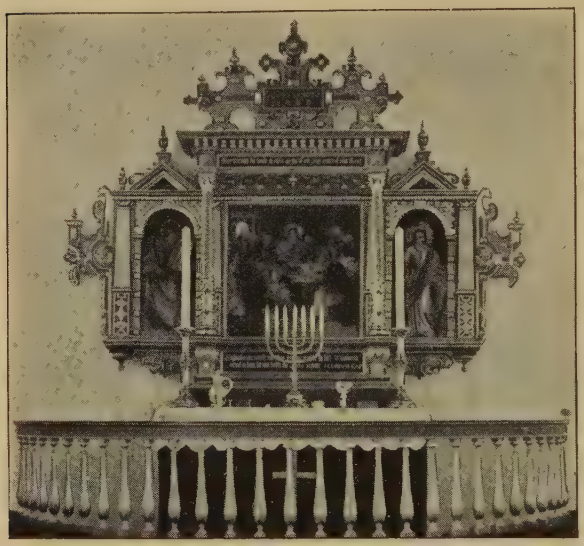

Alteret i Vojens Kirke.

Vojens var oprindl. en By Wodense eller Wons (Navnet svarer i jysk Form lydligt aldeles til Odense = Odinsvi), som 1475 havde mindst 10 Gde; dens Plads var S. og Ø. for Vojensgd. Mellem 1580 og 1604 var Landsbyen en kgl. Forpagtergd., som udparcelleredes 1778. Hovedparcellen ejedes fra sidst i 50erne af Deichmann, som sidst i 60erne solgte den til en Hamborger, fra hvem den gik over til Jenisch. Derefter købtes den sidst i 70erne af Kosegarten, som 1907 solgte den med Besætn. til Kreditforeningsdirektør J. H. Schmidt for 300,000 M. Den smukke Have i Bækdalen er anlagt af Erstad-Jørgensen.

Under Bygningen af Flensborg-Vamdrupbanen blev der 1864-65 anlagt en Station med Navnet Vojens paa Billund Mark nær op til Vojensgd.s Jorder med Sidebane til Haderslev og Toldstation. Ved Stationen udviklede sig saa i Aarenes Løb den nuværende, driftige Handels- og Industriplads, der yderligere fremmedes ved Anlægget af Amtsbanestrækningen Haderslev-Vojens-Gram-Arnum-Rødding (se under Haderslev Købstad p. 54).

1923-24 var Vojens Amtsbanest. med en Indt. af 79,000 Kr. Nr. 2 af Amtets samtl. Amtsbanestationer. 1925 er der af Hensyn til en formaalstjenlig Udvikling blevet vedtaget en af Ingeniør Lützhøft udarbejdet Byplan, der regner med en Forøgelse af Indbyggertallet op til 2000.

Ø. f. Billund fandtes tidligere en Skovstrækning, Billundlund, hvorom Navnet „Skovforten" endnu minder.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 45 d., 17 t.; 1884: 31 d., 51 t.; 1920: 159 d., 15 t., 84 soc.; 1924: 203 d., 19 t., 148 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 356 d. og 216 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 45, fra Tskl. 109).

En større Samling af Smaahøje, vistnok fra Stenalderen, har ligget vestlig i Sognet tæt SØ. for Billund, men paa een nær er de nu ødelagte. Til denne Samling hører et endnu bevaret, godt mandslangt, udgravet, stensat Gravkammer fra den yngre Stenalder, med 2 store Dæksten. Mere spredtvis ligger Sognets øvrige Høje. Ialt kendes c. 65, de fleste dog ødelagte eller sløjfede. Fredlyst er en smuk Høj tæt ved Vojensgd. samt 2 Høje N. for denne, lige ved Sogneskellet mod Magstrup Sogn.

$^{1}/_{4}$ 1914 udskiltes Vojens S. som særligt S. fra Jegerup S., jfr. dette p. 144.

Ogsaa under den preuss. Administration bestod Sognet af een Kommune.

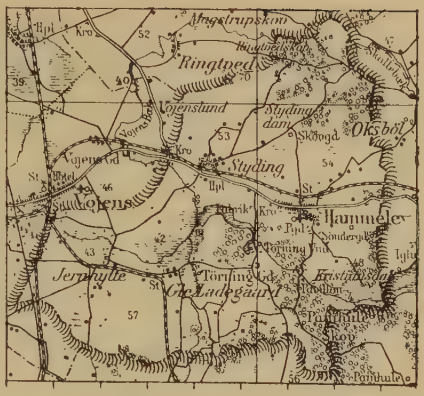

Hammelev Sogn omgives af Gl.-Haderslev, Moltrup, Magstrup, Vojens, Skrydstrup, Vedsted og Hoptrup Sogne. Østligst støder det op til Haderslev Dam ved Damende. Kirken østlig, 6 km V. f. Haderslev. Sognet har i det væsentl. Østlandskarakter, dog hører det sydvestligste af Styding, den vestlige Del af Ladegaard og hele Jærnhyt til Overgangslandet. Tre Vandløb, Vojensbæk (se Vojens S. p. 144), Jærnhytbæk og Grundetbæk, der vifteformet kommer fra NV., SV. og S., forener sig i Stevning Dam og danner Tørning Mølleaa, som udmunder i Haderslev Dam. Ved dette Vanddrag og dets Dal deles Sognet i en nordøstlig og en sydvestlig Del. Den dybt indskaarne Dal er ved Tærskler delt i flere Afsnit. Østligst den brede Eng Hindemade, 2,3 til 4 m o. H., en vestlig Fortsættelse af Dammen. I den udmunder den gennem Pamhule Skov gaaende Kolsbæk, der kommer fra Høtkær (se Vedsted S. p. 153). Ved Christiansdal er den første Tærskel, hvis Højder rager indtil 15 m op over Dalbunden, og som muliggør et Mølleanlæg. Oven for Christiansdal er Vandløbet nu delt i to, omsluttende Skoven Teglholt. Ved Tørning Ml. snævres Dalen igen ind for oven for denne ny Tærskel at danne et tredje, 2,5 km langt, gnmst. 400 m bredt Bækken, der mod Ø. er fyldt af den 1 km lange, kun 2 m dybe Stevning Dam (32 ha), ligesom Tørning Mølledam 19 m o. H. Den tredje Tærskel gaar fra Styding til mellem Ladegd. og Jærnhyt; bag den er Jærnhytbækkens Dal, der hinsides Vandskellet fortsættes i Billunddalen (se Vojens S. p. 144). Vojensbæk ligger ogsaa dybt nedskaaret, og dens Dal hedder netop Dybdal. V. og SV. for Styding og Ladegd. er der Endemoræneaflejringer. Oven for Dalsænkningerne er Landet forholdsvis fladt, men særlig mod N. højtliggende. I Styding Skov naas 70 m, i Sognets sydlige Halvdel kun 57 m. De dybe Furer i Jordsmonnet, Engene og Søerne, de skovklædte Bakker giver Sognet stor, landskabelig Skønhed; i den nordlige Del, der tidligere var helt dækket af Skov, er der meget ensomt mellem Skove og Udlodder og vide Udsigter mod V. Hammelev og Styding har god, lerbl. Muld med Lerunderlag, 2-6. Kl. (i Styding ogsaa 7.), mest 3-4., men Hammelev har ogsaa let Sandjord mod V. og Styding mod S.. Gode Aamader i Hindemade, sumpede ved Styding Dam. Til Hammelev hører Statsskoven Teglholt (25 ha), Skovene Sønderskov, Nørskov og Melskov; til Styding Sønderskov, Sortvad, Tagkær, Kigkær og Tamseskrog; Gammelvang er nu ryddet. Gl.-Ladegd. har lerbl. Muld med Lerunderlag, 3-6. Kl., mest 4-5., Tørninggd. og Tørningmark lidt i 2. Kl., mest 3-4. Jærnhyt har derimod let, sandbl. Muld med Sand- eller Grusunderlag, 5-6., tildels endog 7. Kl. Til Ladegd. hører Statsskovene Sandkule (ogsaa Stevning Dam hører Staten til) og Hjelmvraa og Skovene Fillingøjt og Grundet. Endelig er der Statsskoven Pamhule. Statsbanen Haderslev-Vojens, Amtsbanen af samme Navn og Landevejen Haderslev-Ribe gaar gennem Sognet; fra denne Landevej gaar ved Vojensled (V. f. Tyreshul) Landevejen til Sommersted-Jels.

Befolkning i 1921: 1251 (1860: 1317, 1910: 1228), boende i 233 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 5008, deraf **Jordv.** 2493; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 819 Kr.

pr. ha. **Areal** 3503 ha (N. 17,794 Thlr.), hvoraf (1920) Landbrugsareal 2775; besaaet med Hvede 68, Rug 159, Byg 133, Havre 377, Blands. t. Modenhed 143, andre Høstar. 35, Kartofler 37, Foderroer 167, Brak 137, Grønf. og Græsn. 1519, Haver, Hegn o. l. 44, Tørvemoser 9, Skov 528, beb. Grund og Gaardsplads 22, Veje 66, Hede, Klit og Stenmarker 17, Vand 42. **Frugttræer** 1913: 2362 (1900: 2478). **Kreaturhold** 1924: 288 Heste, 1884 Stkr. Hornkv. (heraf 812 Køer), 11 Faar, 16 Geder, 2120 Svin (1913: 2010), 10,713 Høns.

I Sognet Byerne *Hammelev* (1436 Hameleff) med Stationsby — dens bymæssig bebygg. Del havde 1921 100 Gde og Hse med 560 Indb. — med Kirke, 4-Kl. Skole (nybygg. 1925), Forsamlingshus (indrettet 1920 i en tidl. Good Templar Loge), 3 Kbmdsforretn. m. m., Destruktionsanstalt (opf. 1914, Arkt. Walther), Gæstgiveri, Vandværk (privat, 30 Brugere), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Styding* (1421 Studingh) med 2-Kl. Skole, Kbmdshdl., Andelsmejeri (opr. 1892 med c. 400 Køer, 1914: c. 580, 1919 c. 500, 1925 c. 700), Jærnbanest. *Gl.-Ladegd.* (1639-40 Gammell Laadgaard) med 3-Kl. Skole og Jærnbanest. *Jærnhyt* (Over- og Neder-J.; 1542 Jernhwt) med Fattiggd. (for H., Skrydstrup og Jegerup Sogne), Kbmdshdl. og Jrb.-Hpl. Saml. af Gde og Hse: Udflugtsstedet *Christiansdal* med Elektricitetsværk (se ndfr.) og Gæstgiveri, *Stydingmark, Stydingskov, Vojenslund, Tørningmark.* Gaarde: *Juulsminde* med Ejdsk. 121, Jordv. 73, c. 81 ha, deraf Ager 56, Eng 4, Skov 15, Tørvemose 1, N. 676 Thlr.; *Kristinesminde* med Ejdsk. 151, Jordv. 96, c. 91 ha, deraf Ager 78, Eng 9, Skov 3, N. 852 Thlr.; *Hammelevgd.* med Ejdsk. 122, Jordv. 78, c. 85 ha, deraf Ager 65, Eng 10, Skov 9, N. 676 Thlr. Lidt Ø. f. Hammelev *Søndergd.* med Ejdsk. 165, Jordv. 100, c. 99 ha, deraf Ager 79, Eng 6, Skov 12, N. 786 Thlr. Udflyttergdene *Podhave, Jakobsgd., Damgd., Tørning Kro, Loddenhøj, Dybdal, Tyreshul* (eller Vojensled, 1639-40 Wuensley) med Gæstgiveri. Lidt NØ. f. Styding *Skovgd.* med Ejdsk. 118, Jordv. 83, c. 99 ha, deraf Ager 72, Skov 24, Tørvemose 2, N. 572 Thlr. *Østergd.* med Ejdsk. 120, Jordv. 86, c. 91 ha, deraf Ager 80, Eng 2, Skov 9, N. 567 Thlr. *Skøvlinggd.* Desuden i Styding 2 større Gde: en med Ejdsk. 108, Jordv. 71, c. 91 ha, deraf Ager 54, Eng 7, Skov 27, N. 465 Thlr.; en med Ejdsk. 130, Jordv. 94, c. 103 ha, deraf Ager 86, Eng 3, Skov 13, N. 607 Thlr. *Tørning Ml. Tørninggd.* (1334 Thyrning) med Ejdsk. 301, Jordv. 201, c. 220 ha, deraf Ager 172, Eng 18, Skov 16, N. 1530 Thlr. Desuden i Gl.-Ladegd. 2 Gde: en med Ejdsk. 132, Jordv. 74, c. 95 ha, deraf Ager 80, Eng 5, Skov 8, N. 527 Thlr.; en med Ejdsk. 102, Jordv. 73, c. 92 ha, deraf Ager 81, Eng 8, Skov 2, N. 506 Thlr. *Tørninglund, Ladegaardslund, Vismarlund, Jægerslyst.* — Huse: *Dejgtrug, Stydingdam* (2 Hse).

Hammelev S., en egen Sognekommune, Hammelev Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Christiansfeld Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 121. Lægd.

Den kalkede og skifertækte, kullede Kirke, tidl. indv. t. Skt. Jørgen, har romansk Skib med lige afsluttet Kor, af raa Kamp. To tilmurede Vinduer med Kilestik af Kridsten samt Norddøren skimtes. I den sen. Middelald. blev Koret og Skibets Østdel helt ombyggede af Tegl, medens Skibet forlængedes mod V. muligvis med et Taarnanlæg for Øje. Mod S. rejstes samtidig et Vaabenhus, der ligesom flere af Kirkens andre Bygningsdele ommuredes i 18. Aarh. Vestlig en Tagrytter fra 1730; mod N. et nyt Sakristi. Koret har Krydshvælving med profilerede Ribber, den øvrige Kirke fladt Loft. Oprindl. Korbue. Altertavlen er sentgotisk (henimod 1500); i Midtskabet ses en Korsfæstelsesgruppe samt Skt. Jørgen og en Helgeninde, paa Fløjene de tolv Apostle samt udvendig og paa de

ydre Fløje Malerier (Petrus' og Paulus' Legender). Kalk 1665, givet af Ritm. Magnus Schwabe, Forp. paa Tørning. Romansk Granitfont, hvis Kumme er smykket med Bølgeranke og Bueslagrække, mens Hjørneknopperne paa Tærningfoden er formede som Menneskehoveder. Drevet Daabsfad med Kalebs Spejdere. Enkel Prædikestol (1730) med Evangelistmalerier og derover en ældre Lydhimmel med barokt Bruskværk. Uden for Vaabenhuset staar Stumper af en rig Renæssanceligsten med Adelsvaaben og Portrætfig. af en Mand og to Kvinder, samt en Ligsten fra Rokokotiden. Kirkeklokken fra c. 1200 revnede under Krigen og blev omstøbt 1924. I Nationalmus. opbev. en større, sentgotisk Mariafigur, paa Sønderborg Slot to lignende mindre samt en Engel (fra Altertavlen). — Paa Kirkegaarden Gravsten over Bondeføreren Hans Nissen i Søndergaard (1788-1857): „Hans Liv var Daad og hans Tanke Retsind. Slægt og Venner savner ham, og Fædrelandet gemmer hans Minde med Taknemlighed". 1921 er rejst en Mindesten for de i Verdenskrigen faldne fra Sognet; den bærer deres Navne og paa Bagsiden:

Det var ej Kærlighed, der drev dem ud,
men det var Pligtens tunge Bud.

Endvidere er 1921 rejst en Mindesten over Landbrugskandidat Mikael Steffensen, falden i Frankrig 1917, hvis Breve fra Krigsskuepladsen foreligger udgivne (Sønderjyden Mikael Steffensen. En af de faldne. Minder og Breve, udg. af en Ven. Ved Vald. Rørdam. Kbh. 1918).

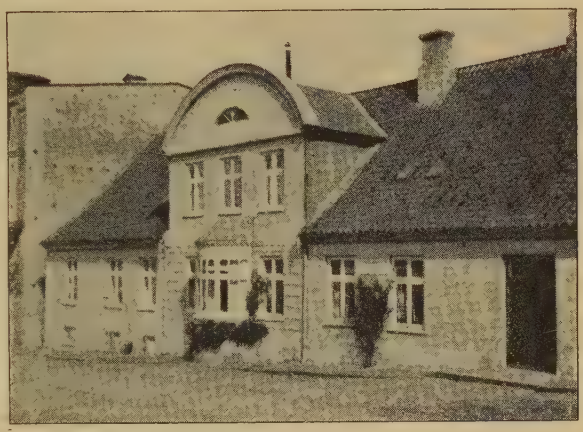

Tørning Mølle.

Tørning (1334 Thyrning) nævnes første Gang 1331 (Sønderj. Aarbøger 1889 p. 164 flg.). 1340 var det bl. de Slotte i Sønderjylland, som Htg. Valdemar pantsatte til de holstenske Grever for Indløsningen af Nørrejylland, og ikke længe efter var det i Claus Limbeks Eje, der her 1351 belejredes af Vald. Atterdag, men blev undsat af Grev Claus. Hans Søn Henneke var 1368 sammen med Faderen Høvedsmand paa Riberhus og stod da paa de holstenske Grevers Side; ved denne Tid var han ogsaa Ejer af Tørning, og her modstod han 1372 et Angreb af Kongen, indtil Holstenerne kom til Hjælp. 1373 blev han optaget i Freden med Valdemar. Senere gik han først med Meklenborgerne, saa med Dronn. Margrete. Han havde Tønder Slot i Forlening af Htg. Henriks Enke; det mistede han, men fik til Gengæld fastere Fod i Kongeriget. Af Grev Gerhard fik han dog 1394 Panteforlening paa Gram Hrd., hvori Tørning laa, ligesom han erhvervede meget Gods og Pant i Egnen. Faldt i Ditmarsken 4. Aug. 1404 ved Hertugens Side. (Orion I p. 129 flg., Jahrb. für die Landesk. Schl. H. IX p. 247. Kinch, Ribe I p. 236 flg., 245 flg.). — Hennekes Søn Claus var en af Tidens mægtigste Adelsmænd; i Sønderjylland havde han som Pant en sammenhængende Strækning fra Haderslev Fjord til Kongeaa og Vesterhav, dertil Sild og Før i Len og Sallinge Herred i Fyn. Efter Faderens Død 1404 blev han Ejer af Tørning. Han sluttede sig til Dronn. Margrete, 1407 solgte han Trøjborg til hende, der overdrog det til Ribe Bispestol og lagde det under Viborg Landsting. 1420 kom det til Brud med Kong Erik; i Foraaret 1421 lod Kongen ham stævne for sit Raad ved Stævning paa Gram Herredsting og foran hans Brofjæl paa Tørning; men han sluttede sig nu aabenlyst til de holstenske Grever ved af dem at modtage Pantebrev paa de 4 Hrdr., som laa til Tørning: Gram, Frøs, Kalslund og Hviding. I Sommeren 1422 belejredes han af Kongen, men undsattes af Htg. Henrik; dog faldt Borgen næste Aar i Kongens Hænder, hvorpaa den belejredes af Holstenerne; men Belejringen hævedes, da begge Parter indstævnede deres Sag for Kejseren. Ved Nytaar 1423 siges Borgen Tørning saa vel som de imod den af de danske byggede

„Bulværker" at skulle blive staaende, som de stod, med fri Adgang for de paagældende. Efter denne Tid nævnes han ikke; men da Hertugen 1428 tildelte Henrik Ahlefeldt Pantet i de 4 Hrdr., omtales han som død. (Jahrb. f. d. Landsk. Schl. H. IX p. 252; D. Mag. 5. R. II p. 108). 1460 erhvervede Benedikt Ahlefeldt Gram Hrd. fra Chr. I. Sønnerne Hans og Henrik solgte 1494 Borgen med de 4 Hrdr. til Kong Hans for 102,000 M. lybsk. Hans Ahlefeldt nævnes første Gang 1475 som Ejer af Gaarden; 1483 blev han Lensmand paa Tønder. Han faldt i Ditmarsken 1500, værgende Danebroge. (Heise, Rosenkrantz II p. 17. A. D. Jørgensen, Hist. Afh. II p. 104). Henrik Knudsen Gyldenstjerne var fra 1492 Lensmand paa T. (Ny Kirkeh. Saml. VI p. 762). Fra 1517 var Otte Holgersen Rosenkrantz Lensmand paa T., som han opgav, da Fr. I blev Konge. (Heise, Rosenkrantz II). Her fødtes ogsaa 1523 Jørgen Rosenkrantz († 1598). — Efter

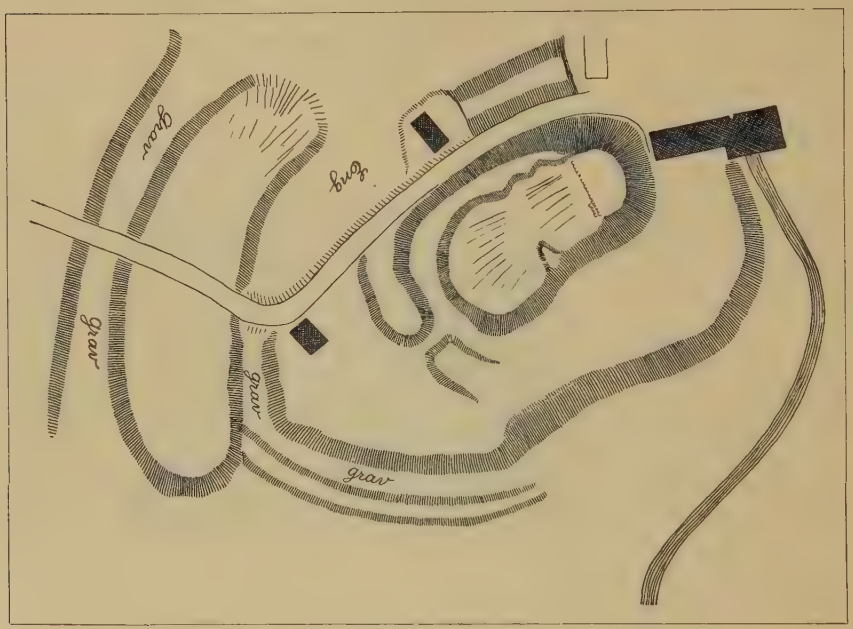

Plan af Tørning Voldsted.

Borgen benævnedes dens Omraade *Tørninglen*. Uvist naar nedreves den og omdannedes til en kgl. Avlsgd., der udparcelleredes 1776 med Tørninggd. som Hovedparcel. — *Tørning Ml.* formaler foruden til stedlige Kunder aarlig c. 25,000 Sække Hvede. — C. 1772 anlagde Forp. paa Tørninggd., Major Blechingberg, en Blikfabrik *Godthaab,* som blev til *Christiansdal;* en senere Ejer Stuhr ændrede Driften til Stampeværk, Oliemølle og Træsliberi. 1836 købte Nis Steffensen og Hans Nissen (se ndf.) i Hammelev Ejendommen. 1851 solgte Major Simonsen den for 25,000 Dlr. til Weber, som nedlagde Oliemøllen og indrettede Sodafabrik (paa Kryolit), Spejlglassliberi og Glasstøberi, mens Træsliberiet fortsattes. Weber ofrede store Summer paa Turbiner osv. og gravede 1862 Kanalen fra Tørningml. gennem Teglholt til Christiansdal, hvorved opnaaedes en Faldhøjde af 16-17 m. Vandet betaltes til Tørningml. med 1500 Dlr. aarlig. 1868 gik Weber fallit, og de nye Ejere, Ritm. Düring og Baron Rosenkrantz, solgte Anlæget til et Hamborg-Selskab, som byggede Papirfabr., der i sin Glansperiode havde en tysk Koloni paa c. 150 Pers. omkr. sig med c. 40 Skolebørn. C. 1885 blev Papirfabrikant Walther i Flensborg Ejer; kort Tid efter ophørte Papirfabrikationen, og Driften indskrænkedes til et Træsliberi med 3 Arbejdere. 1911 købte et Privatselskab Bygningerne og oprettede et Elektricitetsværk (Turbiner paa 160 HK., 2000 Volt Højspænding), som sælger Elektricitet til Haderslev og siden 1920 ligeledes til Hammelev.

Hvor nu Tørning Mølles saakaldte Aftægtshus ligger, laa før et Tinghus for Gram

Hrd. Her fik i 1841 efter meget Chikaneri (jfr. P. Lauridsen, Da Sønderjylland vaagnede III p. 130 flg.) Sognefogederne og Sandemændene til Minde om, at Chr. VIII havde givet Nordslesvig dansk Retssprog, ophængt en Tavle med følgende Indskrift:

I Lov og Rettens Sale
Han løste bundne Tale;
Nu skal alene klinge
Vort Modersmaal paa Tinge.

1848 blev Tavlen brændt af Slesvigholstenerne. 1852 flyttedes Tinget til den da opførte Tørning Kro.

Voldstedet af *Tørning*, der ligger umiddelbart S. for Møllen, er et af de anseligste, middelalderlige Fæstningsanlæg i Nordslesvig. Dets Længde er i N.-S. c. 250 m, Bredden c. 150 m. Som Plads er valgt en Bakkehalvø, der fra S. skyder sig frem i Dalen, og som ved 3 buede Grave er afskaaret til to Forborge og en Hovedbanke. Den mellemste Grav har fortsat sig langs den indre Forborgs Østside, hvor der er opkastet en svagere Ydervold. Selve Hovedbanken er nu en Del ændret ved Haveanlæg og tilmed gennemskaaret af Landevejen, som ogsaa fører over Udenværkerne. Dog ses det, at der inden for den inderste Grav, som vistnok har været tør, hæver sig flere Terrasser, saaledes at Nordspidsen er det højeste Parti af den c. 100 m lange Hovedborg. Den falder brat mod N. og er mod S. begrænset af en med Murkærne og Munkestensskal bygget Tværmur. I Grunden under Møllen er der for nogle Aar siden fundet en tidliggotisk, fra 14. Aarh. stammende Søjlefod af Gotlandskalk, som utvivlsomt har hørt til Borgen og synes at vidne om usædvanligt pragtfulde Bygninger. I skrevne Kilder nævnes 1504 Fruerstuen paa Tørning. Ø. og V. for Mølleaaen, paa begge Sider af Vejen nordefter, ligger i Skoven to halvrunde Forskansninger med tørre Grave og lave Volde; ved hvert af de to Anlæg findes en lille rundet Udbygning. Begge Voldene synes at vende Front mod Slottet og er maaske Levninger af Erik af Pommerns Bulværker.

Paa Styding Mark laa før Herregaarden *Skevlinggd.* 1580 betalte de Styding Mænd en Afgift af 36 M. for „Schobullinggaardshave". I Skoven Voldsted. Nu hedder en Gaard i Styding Skøvlinggd.

1703-13 var der i Jærnhyt en Papirmølle.

1751 brændte den nordl. Del af Hammelev, 1899 Præstegden, 10 Gde og 4 Huse.

I Hammelev fødtes: Bondevennen, Kommitteret i Rentekamret Nis Hammeleff (1735-1801). — Nis Steffensen (1785-1845), Landmand, national Foregangsmand; anlagde 1842 det første Jærnstøberi i Haderslev. — Gen.auditør H. C. Steffensen (1837-1912). — Paa Søndergaard fødtes Hans Nissen (1788-1857), Sandemand i Gram Hrd., Formand for den slesvigske Forening, Medlem af Bestyrelsen for Rødding Højskole.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 196 d., 21 t.;*) 1920: 369 d., 6 t., 58 soc.; 1924: 294 d., 6 t., 117 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 735 d. og 65 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 161, fra Tskl. 52).

Paa den sandede Flade, der vestfra (fra Skrydstrup Sogn) strækker sig over Jærnhyt ind i det frugtbare Bakkeland, har der været en Snes mest store Gravhøje, de fleste af dem dog nu mere eller mindre udjævnede eller udgravede. Paa Grænsen mellem de tidl. Kommuner Hammelev og Styding, tæt ved Ribe Landevej, ligger en halvt sløjfet Høj, *Loddenhøj*, som skal have været Rettersted; nu bruges den som Triangulationsmærke. En forlængst sløjfet Høj paa Hammelev Mark indeholdt et Stenkammer; en anden Høj, ved Christiansdalsvej, har ligeledes indesluttet en Stengrav; Stenene fra denne ligger endnu paa Stedet. I Teglholt Skov ses 2 smaa, træbevoksede Høje, i Skoven Sandkulen en lille Høj. Ialt kendes i Sognet c. 40 Høje. Paa Tørning Mark tæt SSØ. for Ladegaard fremdroges 1885 to Guldskaale fra den yngre Broncealder, nu i Haderslev Museum; de gav Anledning til dettes Grundlæggelse. Paa Jærnhyt Mark er der fundet en Broncelur, hvoraf Rester nu i Haderslev Museum. I Stydingskov er truffet Grave fra den ældre Jærnalder.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Hammelev, Styding og Ladegd. II (med Jærnhyt).

Vedsted Sogn omgives af Hoptrup, Hammelev, Skrydstrup og Bevtoft Sogne og af Ø.-Løgum Sogn i Aabenraa Amt. Kirken midt i Sognet, 10 km SV. f. Haderslev og 17 km NNV. f. Aabenraa. Det store Sogn er en Overgangsegn mellem Ø. og V. Der

*) Ved Valgene 1884 og flg. Valg til 1912 inkl. udgjorde Hammelev og Fredsted i Gl.-Haderslev S. et Valgdistrikt; Stemmeafgivningen kan derfor ikke anføres.

er i det repræsenteret baade det østlige Bundmoræneland, hvortil hører det meste af Ustrup, det østligste af Vejbøl og Skovby; det stærkt bakkede Overgangsland: Høgelund, Vejbøl, Skovby; et jævnere Overgangsland: Arnitlund, og Hedeflader sammen med store Moser, den højeste Del af Gels Aa-Fladen: hele Over-Jerstal, den vestl. Del af Arnitlund og Abkær. Ude i Fladen er der igen meget jævne Bakkeøer med Ler og Mergel ved Østergaard og Torsbjærg. Tager man et iøjnefaldende Kendemærke for Østlandet, de levende Hegn, forsvinder disse i Hovedsagen V. for en Linje: Høgelund vestre Skel, Mosen N. for Rygbjærg Sø, Pothøj, Skovby, Hytterkobbel, og Landet er ganske bart V. for Linjen Arnitlund By-Immervad. Nabosognene Vedsted og Hoptrup danner tils. en af de landskabelig interessanteste Egne i Sønderjylland. Sognets højeste Punkt og et af de mest dominerende i Slesvig, særlig set fra V., er *Pothøj,* 84 m. Fra det ses østpaa gennem Hoptrupdalen ud i Bæltet, ja over til Fyn; iøvrigt begrænses Rundskuet af Aastrup Banke, Moltrup Kirkebakke, yderst ude ogsaa Skamlingsbanke, Højbjærg i Stepping Sogn, Jels Skove, Rangtang i Frøs Herreds Bakkeø, Fjellumhøj i Nustrup Bakkeø (Ribe Domkirke), Gestrup Bakker i Rangstrup Herreds Bakkeø, Stensbjærg (Tinglev Kirke i Slogs Herred), Aabenraaskovene, Løjt, Knivsbjærg. Pothøj danner den nordlige Afslutning af en Endemoræne, gennemgaaende over 60 m høj, der gaar mod SØ., V. om Skovby, hvor den er lavest (50-55 m), og fortsættes ind i Ø.-Løgum mod S. til Knivsbjærg, i det hele 3 km lang, 1-2 km bred. Derimod er Endemorænen fra Pothøj afbrudt flere km i nordlig Retning, men ogsaa Terrænet her er med til at danne Vandskel mellem Østersø og Vesterhav; V. f. Høgelund fortsættes dette ind i Hammelev S. Ved denne Endemoræne og Vandskelslinje deles Sognet i en østl. og vestl. Del. Men Østersognet tvedeles igen ved den østfra kommende Hoptrup „Fjorddal" i et nordl. og sydl. Parti; Fjorddalen har inden for Sognet sit vestligste og højeste Afsnit omkring Vejbøl Sø, skilt fra de østligere ved en Tærskel SV. f. Vartenberg, der benyttes af Oksevejen, og hvor der er meget smukt. Tærskelen naar indtil 45 m over Havet. Ø. for den er Lillemølles Dam kun 10 m over Havet; Vejbøl Sø (15 ha) har sit Vandspejl c. 15 m o. H. Ved Vejbøl forgrener Dalen sig. Lige mod V. gaar den med stejle Sider (fra Kalkenbjærg, 75 m, herlig Udsigt) op til Vedsted Sø (eller Præstesø, 10 ha, 46 m o. H., 13 m dyb) og efter en 400 m bred Tærskel til Rygbjærg Sø (41 m o. H., 14 m dyb), begge uden Afløb. Her støder Fjorddalen, hvor Endemorænen har sin nordl. Afslutning, umiddelbart til Gels Aa-Fladen i dennes højstliggende Parti og fortsættes ud i denne med flere radialt divergerende Render med svagt hvælvede Grusrygge imellem sig, en typisk Deltadannelse fra Isens Afsmeltningstid.

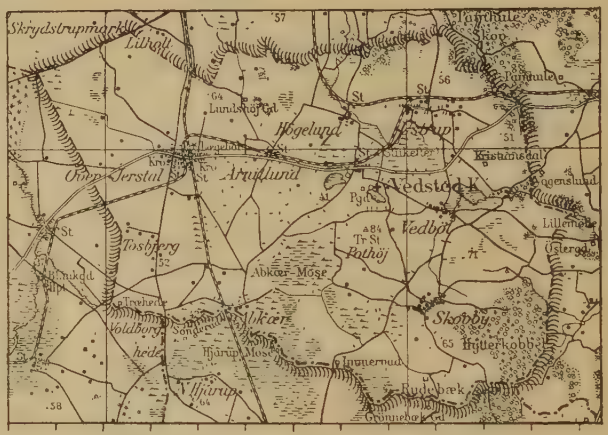

Mod S. gaar derimod fra Vejbøl Kolsbækkens Rende, dannende et ejendommeligt Jordsmon V. f. Skovby, indtil den her træffer paa en tydelig Afbrydelse i Pothøj-Knivsbjærg Morænen, hinsides hvilken den fortsættes i et bredt Moseland indtil Abkær. Den af Kolsbækken afskaarne, sydøstlige Del af Sognet naar 71 m. Gennem dette Moseland gaar m. V. Rudbækken, der er Sydgrænse for hele Sognet, udspringende Ø. f. Hytterkobbel inde i Hoptrup S. og trædende ud af Sognet ved c. 40 m Kurven. Nordvestligst er man nede paa 38 m, det laveste Punkt V. f. Vandskellet. Den nordøstlige Del af Sognet N. f. Hoptrupdalen har sin egen Afvanding gennem to parallelle Bækdale, den vestlige, dybtindskaarne Ø. f. Høgelund, og den østligere, Høtkærlavningen, yndig med Eng og Skov (se ogsaa Hoptrup S.), nordpaa til Stevning Dam og dennes Afløb Tørning Aa. Vestligere end den store Endemoræne strækker sig en anden, der er kommet fra Hovbjærg

Fra Vedsted-Egnen.

i Ø.-Løgum, afbrudt af Rudbækken ved Immervad Bro 1,5 km mod NV. Ogsaa 1 km SØ. f. Ustrup er der Endemoræneaflejringer. — Ustrup og Høgelund har god, lerbl. Muld med Lerunderlag, 5-7. Kl. En større Mose til Høgelund er for Størstedelen afgravet; ogsaa Ustrup har ret betydelig Mose. Betydelige Bondeskove. — Vejbøls og Skovbys stærkt bakkede Jorder er god, lerbl. Muld med Lerunderlag, en mindre Del 3. Kl., Resten 4-5. Paa selve Bakkekammen er Jorden noget ringere. Om Vedsted Kirke er der let, sandbl. Muld med Sand- og Grusunderlag, 6-7. Kl. fremherskende. Aamaderne og Kærengene ved Vejbøl Sø er gode, enkelte Steder sumpede. Spredte Skovmoser af betydelig Dybde. Af større Moser er der til Skovby Stengelmose, Vestermose og Lovpolde, hvor der forhen dreves stor Tørvetilvirkning. Ved Skovby ligger op ad Bondeskoven Statsskoven Hytterkobbel (138 ha); ogsaa Vejbøl har en Del Skov. Et større Hedeareal i Skovby, Brunsbjærg, egner sig ikke til Dyrkning, og en paatænkt Tilplantning er ikke blevet til noget. Ogsaa de stejleste Bakkehæld er lyngklædte. De 3 Søer er fiskerige. — Arnitlund har sandbl. Muld med delvis Grus- og Sandunderlag, 4-8. Kl., mest 5-6. Ingen Eng, liden Skov. — I Over-Jerstal har en mindre Del nærmest Byen god, lerbl. Muld med Lerunderlag, 4. Kl., Størstedelen derimod let, sandbl. Muld med Sand- og Grusunderlag, 5-8. Kl., især 5-6. Magre, spredtliggende Enge. — Abkær har gennemgaaende sandbl. Muld med Sandunderlag og paa sine Steder Al af

ringe Tykkelse og saa dybtliggende, at den ikke hindrer Dyrkning, 5-8. Kl. Gode, dog sine Steder sumpede Enge ved Rudbækken. Gode, temmelig dybe Moser, men for Øjeblikket kun Tilvirkning til eget Brug. Heller ikke Kongensmose bruges. SØ. stor, opdyrkelig Hede. — Hytterkobbel er mest Naaletræ, c. 40 Aar, af udmærket Vækst, men i endog sjælden Grad forsømt med Udhugning. En Del gammel og meget tarvelig Bøgeskov er ikke engang 20 m høj; kun faa Kulturer; i Skoven er der en Hejrekoloni paa c. 20 Par. — Den østlige Hovedbane gaar gennem Sognets vestlige Del fra N. til S.; ligeledes Amtsbanen fra Haderslev, som ved Ustrup deler sig til Rødding og Toftlund over Vojens og Over-Jerstal.

Vedsted Kirke.

Landevejen Haderslev-Tønder og Oksevejene Haderslev-Rødekro (over Vartenberg og Immervad) og Foldingbro-Over-Jerstal-Rødekro („Pottevejen").

Befolkning i 1921: 1740 (1860: 1435, 1910: 1704), boende i 369 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 6212, deraf **Jordv.** 2653; Bøndergdenes Jorder vurderedes til 469 Kr. pr. ha. **Areal** 5977 ha (19,721 Thlr. N.), hvoraf (1920) Landbrugsareal 5236; besaaet med Hvede 55, Rug 373, Byg 140, Havre 612, Blands. t. Modenhed 373, andre Høstar. 68, Kartofler 105, Foderroer 321, Brak 182, Grønf. og Græsn. 2945, Haver, Hegn o. l. 86, Tørvemoser 104, Skov 314, beb. Grund og Gaardsplads 31, Veje 156, Hede, Klit og Stenmarker 67, Vand 45. **Frugttræer** 1913: 3139 (1900: 2636). **Kreaturhold** 1924: 458 Heste, 2933 Stkr. Hornkv. (heraf 1182 Køer), 124 Faar, 44 Geder, 3612 Svin (1913: 3409), 11,682 Høns.

I Sognet *Vedsted Kirke* (1395 Wistet) med Præstegd., 3-Kl. Skole (opf. 1912), ensomt liggende ved Vedsted Sø, Forsamlingshus („Vedsted Landbohjem", opf. 1906; Arkt. Gydesen, Haderslev; 250 Pladser), Vedsted Ml., Gæstgiveri („Slukefter"), der samtidigt er Jærnbanest.; lige over for Kroen betydelig Kbmdshdl. Endvidere Byerne: *Vejbøl* (1281 Withbol). *Skovby* (1541 Schowbwy) med 3-Kl. Skole (opf. 1905), Kbmdshdl., Andelsmejeriet „Fremtidshaabet" (opr. 1894 med 120 Køer, 1925: 350). *Ustrup* (1475 Ustorp) med Jærnbanest., Telegraf- og Telefonst. *Høgelund* (1475 Hokelunt) med Kbmdhdl., Andelssmejeriet „Fremtidslykke" (opr. 1889 med 120 Køer, 1925: 750), Filial af Haderslev Amtssparekasse, Jærnbanestation. *Arnitlund* (1542 Arnelunt) med Jærnbane-Hpl. *Over-Jerstal* (1542 Auer Jerstall) — 1921: 86 Gde og Hse med 354 Indb. — med 4-Kl. Skole (opf. 1905), 3 Kbmdsforretn., heraf en med Gæstgiveri, Træimprægneringsanlæg, Ml. (med Bageri), Andelskasse, Andelsmejeri (opr. 1898 med 200 Køer, 1925: 450), Statsbanest. (i Driftsaaret $19^{24}/_{25}$ befordredes fra O.-Jerstal med Statsb. 19,236 Personer; Totalvægten af ankommet Gods og Kreaturer 12,085 Tons, afgaaet

2371); Amtsbanest., Telegraf- og Telefonst., Posteksp. Der afholdes aarlig 2 Markeder med Heste og Hornkvæg (Foraar og Efteraar; Tilførsel c. 100 Dyr). Byen har Læge. *Abkær* (1542 Abkier) med Skole (opf. 1910). Saml. af Gde og Hse: *L.-Vejbøl* med *Holmshus, Skovbylund, Lillelund, Torsbjærg.* Gaarde: *Vejbølgd.* med Ejdsk. 118, Jordv. 65, c. 108 ha, deraf Ager 80, Eng 10, Skov 16, Tørvemose 1, N. 635 Thlr. *Herregd.* I Skovby en Gd. med Ejdsk. 100, Jordv. 62, c. 98 ha, deraf Ager 79, Eng 1, Skov 11, Tørvemose 7, N. 529 Thlr. *Frydendal, Langbjærg* (med betydelig Grusgrav), *Immervad* (1652 Immerwatt), *Rudbæk* (1580 Rudbeke). Domænen *Christiansdal* med Ejdsk. 128, Jordv. 72, c. 135 ha, deraf Ager 100, Eng 5, Skov 10, Tørvemose 3, N. 707 Thlr. *Vartenberg, Brødskov, Høtkær, Knagsled* (1649 Knacksley). I Høgelund en Gd. med Ejdsk. 128, Jordv. 81, c. 96 ha, deraf Ager 66, Eng 14, Skov 4, Tørvemose 7, N. 725 Thlr. *Lundshøj, Østergd., Hejselbjærg, V.-Immervad. Træhede, Femhøj, Petersborg.*

Verdenskrigs-Mindesmærke paa Vedsted Kirkegaard.

Vedsted S., en egen Sognekommune, Vedsted Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Gl.-Haderslev Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 120. Lægd.

Kirken, tidl. indv. t. Skt. Nicolaus, er en ved talrige Restaureringer stærkt ødelagt, romansk Kvaderstensbygn. med Skib og lige afsluttet Kor, som i sentgotisk Tid forlængedes og fik en Altervæg med to tæt sammensiddende Vinduer. Af oprindl. Enkeltheder mærkes en smukt hugget, halvrund Tympanon. Sentmiddelalderligt Taarn af Tegl, tidligere med højt Spir, nu med Saddeltag fra 1831; Sakristi fra 1874. Kor og Taarn har Krydshvælvinger, Skibet Bjælkeloft. 1900 ombyggedes Kirken til en Korskirke. Paa Alteret staar nu en katolsk Sidealtertavle, som i ganske ny Tid er overflyttet til Kirken fra Ø.-Løgum og restaureret; dens Figurer forestiller Maria i Solgisel, Christoffer og Mikael. Den romanske Granitfont har paa Kummen Bølgeranke over Arkaderække; Foden er kredsrund. To ensartede, romanske Gravsten, begge smykkede med et Kors. Moderne Støbejærns Klokke. Forsvundet (fra 1876) er, foruden det meste af Kirkens gamle Inventar, en Gravfane, Sporer og Sværd, ophængt til Minde om Ritm. Jørgen Simonsen, † i Vejbøl 1681, Sværdet findes dog endnu paa Vejbølgd., der lige siden Trediveaarskrigen har været i Slægten Simonsens Eje. — 1514 nævnes i Kirken et Dionysii Alter. — Kirken ligger overmaade enligt, hvor Markerne fra 6 af Sognets 7 Byer omtrent støder sammen; da der vist aldrig har været nogen By ved den, faar man Indtrykket af, at den ved en Overenskomst mellem de 6 Byer er bleven lagt her. — Paa Kirkegaarden

er 1921 under Niels Skovgaards Ledelse rejst en Granitsten for 65 i Verdenskrigen faldne fra Sognet; en Fredens Engel er udhugget paa Stenen og derunder følgende Linier af Vald. Rørdam:

Jert Støv er spredt i fremmed Land
som Aske fra en Verdensbrand,
mig Sten gav Sorgen Mæle,
Gud samle Jeres Sjæle!

Nederst: 1914-1918. Dette Minde satte Vedsted Sogn. Neden for Stenen staar 7 Stentavler med de faldnes Navne.

I de adelige Slægtbøger findes bevaret et Vers: Ved *Immervad* der fik Danmark hendes [ell. et Fandens] Bad; ved Hogenskilds Nid alt Folket laa bleg og hvid. Slægten Huitfeld har en Tradition om, at den, der fører samme Vaaben som Hogenskilderne, oprindelig bar dette Navn, men aflagde det og kaldte sig Huitfeld, fordi Peder Hogenskild, der ved Immervad bar Banneret, førte sig ilde. Begivenheden, hvortil sigtes, kan

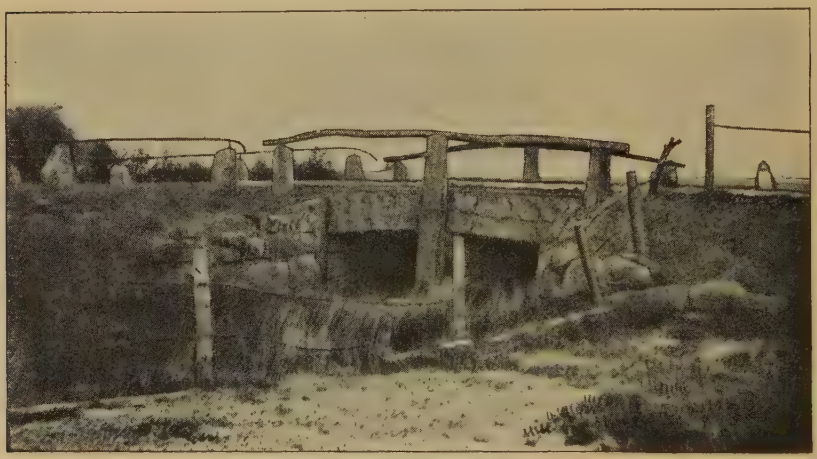

Immervad Bro.

vel staa i Forbindelse med de Danskes Angreb paa den frafaldne Claus Limbek paa dennes Borg Tørning, idet Immervad ligger tæt ved denne, og maa vel knyttes til den fornyede Belejring af T. 1422. Af Slægten Hogenskild levede paa hin Tid Erkedegnen Johannes H. i Slesvig og Peder Hogenskild, først kendt fra 1435. Broen ved Immervad, af Granit, er fra 1786. Lidt nordligere ligger Oksevejen i sin fulde Bredde og oprindl. Tilstand op over Bakkedraget V. for Skovby indtil Hulvejen „æ Frejshoel", der fører ned til Kolsbækken. De gamle Kroer ved Oksevejen, Vartenberg og Immervad, er nedlagte.

Rudbæk. Herfra stammer antagelig den (sønderjyske?) Adelsslægt Rudbek, der efter Vaabenet at dømme er af fælles Herkomst med Reventlowerne eller Mur-Kaaserne (Danmarks Adels Aarbog XXIX p. 445). Eftervislig er derimod med Sikkerhed den svenske friherrelige og de 4 adelige svenske Ætter Rudbeks Nedstamning fra Peter Hansen, Hans Jensens Søn, der 1547 fik Gaard og Gods Rudbek (Ruthbeke) i Fæste paa Livstid (Sønderj. Aarb. 1890 p. 264); hans Søn Johan Pedersen (f. 1550) flyttede til Sverige, Ormesta By (Almby Sogn) ved Örebro, hvor hans berømte Søn Biskop Johan Johanson Rudbeck fødtes 1581.

I Vejbøl har der tidligere ligget en biskoppelig Gaard, en Enemærke, *Keldholm.* Ved Aaret 1460 var Gaarden forsvundet; 1321 nævnes i et Vidnebrev „curia nostra Kuod holm". Det maa være Keldholm, der menes (Zeitschr. f. d. Gesch. Schl.-Holst. XXXV, 1905, p. 264).

Ø. for Vejbøl ligger et nu jævnet Voldsted, „Trælleborg", en nærmest kvadratisk Banke, ikke stort højere end Marken, men omgivet af nu tørre Grave og en lille Dam.

Domænen *Christiansdal* købtes 1916 af den preuss. Stat for 180,000 M. uden Bes. og Inv. Forpagtningen udløber $^{1}/_{7}$ 1934; til Gden hører en Arbejderbolig.

Et Genforeningsmindesmærke er under Ledelse af Niels Skovgaard rejst 1922 ud for Forsamlingshuset „Landbohjem", bestaaende af en alm. Granitsten med Indskriften: Minde om Genforeningen 1920.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 233 d., 24 t.; 1884: 156 d., 25 t.; 1912: 239 d., 90 t., 2 soc.; 1920: 545 d., 9 t., 32 soc.; 1924: 430 d., 12 t., 105 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 954 d. og 105 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 150, fra Tskl. 47).

Sognet er i ganske særlig Grad rigt paa Oldtidsmindesmærker, af hvilke der er talt mindst et Par Hundrede. Her maa have været et vigtigt Punkt i Sten- og Broncealderen. Mest fremtrædende ved Beliggenhed og tillige talrigst og bedst bevarede er Gravhøjene i Sognets østlige Del, hvor de i Grupper eller enkeltvis breder sig paa de højtliggende Flader omkring Rygbjærg Sø og Vedsted Sø med tilstødende Lavninger og paa Bakkefladen om Pothøj, Egnens højeste Punkt; en sjældent oldtidspræget Karakter frembyder dette Landskab. Flere af Gravhøjene her er anselige og smukke; af en Gruppe oprindelig paa c. 20 Høje tæt N. for Kirken er seks endnu velbevarede Høje fredlyste; de

Højgruppe i Vedsted Sogn.

ligger smukt og højt ved en Landevej. En syvende, prægtig Høj V. for Præstegaarden er ligeledes fredlyst. Ikke langt derfra ses en Langdysse med karakteristisk Stenkammer af ældste Form. Ved Holmshus findes et ejendommeligt Kompleks af monumentale Stenalders Stengrave, nemlig en Høj omsluttende en stor, udgravet Jættestue, af hvilken dog kun Halvdelen er i oprindelig Stand, medens Resten af Kamret og hele Indgangen er opsat i ny Tid; endvidere en Runddysse, hvis Kammer før Mands Minde er fjernet, hvorimod Randstenene endnu staar i tæt Kreds, samt 4 parvis og jævnsides liggende Langdysser; af disse er den ene, som synes at have indeholdt ikke mindre end 5 Gravkamre, omgærdet af c. 80 genrejste Randsten og er med sin Længde af c. 125 m den største Langdysse i Sønderjylland og tillige blandt de allerlængste, der kendes i Danmark, medens to andre af Langdysserne er mindre og den fjerde forstyrret og overpløjet. Jættestuen og de 3 velbevarede Langdysser er fredlyste. Gaarden Femhøj tæt herved bærer Navn efter en Samling nu dog nedpløjede Gravhøje. Atter omkring Arnitlund kendes mange Gravhøje; nær herved har tillige ligget ikke mindre end 5 Langdysser, alle dog nu næsten sporløst forsvundne. N. for Over-Jerstal ved Landevejen ses ligeledes flere Gravhøje, af hvilke een er fredlyst, og her er tillige fredlyst et lille Jordstykke, hvorpaa dels en Høj med velbevaret, udgravet Jættestue, ejendommelig ved, at Gangen staar skævt for Kamrets Længderetning, dels en Høj indesluttende et stort, udgravet Stenkammer, hvorover en kolossal Dæksten, dels endelig Rester af en tredje Høj med ganske ødelagt Stengrav. Endelig har der omkring Abkær været en større Samling Gravhøje, nu dog næsten alle nedpløjede, og tæt herved, langs „Pottevejen", har ligget Høje i Række ned mod et Vadested („det brede Vand") over Rudbækken, og paa den anden Side af Bækken har Rækken fortsat sig i S. og Ø. over Stensbjærg i Ø.-Løgum Sogn. I Skovby Skov ses tæt sammen en ødelagt Langdysse og en Høj med forstyrret Stengrav, hvis

Dæksten har adskillige skaalformede Fordybninger. Ogsaa fra Jærnalderen har Sognet fyldige Minder; betydeligst er en stor Urnegravplads fra den romerske Jærnalder, som har ligget c. 2 km V. for Over-Jerstal Station (Fundene er i Museet i Kiel); en formentlig lille Urnegravplads fra samme Tid kendes ved Vejbøl.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Vejbøl, Skovby, Ustrup, Høgelund, Arnitlund, Over-Jerstal og Abkær.

Nustrup Sogn omgives af Jegerup, Skrydstrup, Bevtoft, Tislund, Gram, Ø.-Lindet og Oksenvad Sogne. Kirken midt i Sognets nordl. Halvdel, 20 km VNV. f. Haderslev og 26 km SSØ. f. Ribe. Sognet hører til Nustrup storformede Bakkeø med Flader til begge Sider ved Gram Aa og Gels Aa, der danner Grænsen henholdsvis mod N. og S. Mod Ø. gaar Bakkeøen ind i Skrydstrup, mod V. i Gram Sogn. Det højeste Punkt, Fjellumhøj („aa e Fjellum") S. f. St.-Nustrup, er med 79 m hele Bakkeøens højeste. Herfra ses i S. det høje Land ved Bjørnskov og Gestrup Bakker, i V. Lindetskov, Højrup og Spandet Kirker, i N. Rangtang og Københoved Mølle, i NØ. Højbjærg og Hjerndrup Kirke, i Ø. Pothøj. Ved Skibelund er der en Sænkning tværs over Bakkeøen, som Fladesandet naar op i til c. 25 m Kurven. Hvor Gram Aa og Gels Aa forlader Sognet, er de c. 20 m o. H. Et Tilløb til Gram Aa (Billunddalens Bæk) har givet Byen Bæk Navn; Valsbæk løber til Gels Aa. Gram Aa-Dalens Bund er gennemdraget af flade, delvis tørre Render; i Nustrup Hede nordvestlig er der Indsande. Nustrup har god Indmark, mest lerbl. Muld med Lerunderlag (3-6. Kl.). Udmarken derimod bestaar af fugtig, sandbl. Muld med Grusunderlag, paa sine Steder Kviksand og Sten (6-8. Kl.). Maderne ved Gram Aa var før af sumpet, sur Beskaffenhed, men er af et Selskab i 1922-25 blevet ypperligt afvandet ved Uddybning af Aaen fra Slevad til Gram Slotslund (c. 15 km), hvorved c. 200 ha blev omdannet til frugtbar Kultureng. Et Selskab har fra 1907 begyndt at tilplante Heden i NV. (107 ha). Lille Rest af Egekrat ved Gram Aa. Bæk med Lundsbæk har god Agerjord, dels ler-, dels sandbl. Muld (4-6. Kl.) med gode Mader ved Gram Aa og store, gode Kærenge i S. I de sydlige Udmarker en Del større Bønderskove af Bøg, Eg, Ask og El og mindre Naaletræsplantninger. Gabøl, Kolsnap og Brundlund har god Indmark med lerbl. Muld (3-5. Kl.) og sandbl. Muld i Udmarkerne (6-7. Kl.). Gabøls Kærenge blev under Verdenskrigen afvandet og giver nu et stort Udbytte ligesom Brundlunds gode Mader ved Gels Aa. Mod SØ. har Gabøl en Del Hede, Kol-

snap har et mindre Hedeareal, nogen Skov N. f. Byen og en Del Kærjord til Græsning. Skibelund og Aalkær har dyb, sandbl. Muldjord (5-7. Kl.), paa sine Steder med Lerunderlag, i Sænkningerne kolde og fugtige. Ret gode Mader ved Gram Aa og mod N. og V. Amtsbanen Vojens-Gram gaar gennem Sognet ligesom Haderslev-Ribe Landevej med Sidevej fra Kolsnap til Ø.-Lindet-Rødding.

Befolkning i 1921: 1404 (1860: 1601, 1910: 1456), boende i 278 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 4804, deraf **Jordv.** 2635; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 483 Kr. pr. ha. **Areal** 5922 ha (N. 17,143 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 5211; besaaet med Hvede 36, Rug 421, Byg 238, Havre 659, Blands. t. Modenhed 350, andre Høstar. 72, Kartofler 104, Foderroer 352, Brak 158, Grønf. og Græsn. 2821, Haver, Hegn o. l. 82, Tørvemoser 25, Skov 223, beb. Grund og Gaardsplads 30, Veje 166, Hede, Klit og Stenmarker 164, Vand 21. **Frugttræer** 1913: 2687 (1900: 2243). **Kreaturhold** 1924: 533 Heste, 3685 Stkr. Hornkv. (heraf 1363 Køer), 157 Faar, 20 Geder, 3534 Svin (1913: 2510), 11,035 Høns.

I Sognet (1398 Nusthorp) Byerne: *L.-Nustrup* med Kirke, Kbmdshdl., Gæstgiveri, Jærnbanest. *St.-Nustrup* med Præstegd., 3-Kl. Skole (mellem Byerne, opf. 1878), Forsamlingshus („N. Sogns Forsamlingsgd.", opf. 1914; Arkt. P. Gram, Haderslev; en lille og en stor Sal med 250 Pladser, se Sprogfor.s Almanak 1925 p. 97), Kbmdshdl., Ml., Andelsmejeri (anlagt 1886 som Købemejeri, 1890 omdannet til Andelsselskab; 1896: 400 Køer, 1914: 675, 1918: 450, 1925: 630), Nustrup Bank (opr. 1916 som Afløser for N. Sogns og Omegns Sp.- og Laanekasse af 1898; $^{31}/_{12}$ 1923 var Aktiekap. 210,000 Kr., Indskud 625,628, Res. 11,500), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Bæk* (1542 Beck) med 3-Kl. Skole, Kbmdshdl., Ml., Andelsmejeri (opr. 1912 med 180 Køer, 1914: 200, 1918: 300, 1925: 430). *Lundsbæk. Kolsnap* (1542 Colsnap) med Skole (opf. 1912), Kbmdshdl., Gæstgiveri („Virkelyst"), Jærnbanest. og Telefonst. *Gabøl* (1541 Gabell) med Skole (opf. 1905), Brugsforen., Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Skibelund* (1542 Schiplunt). *Aalkær* (1542 Aalker) med Skole og Kbmdshdl. *Brundlund* (1541 Brundelunt) med Ml. Saml. af Gde og Hse: *Nustrupmark, Nustruphede, Bækskov* med Jærnbanest., *Bækmark, Lundsbækmark, Kraftmose, Skibelundbjærg, Fladbjærg.* Gaarde: *Favsbjærg* (tildels udstykket 1857 fra L.-Nustrupgd.) med Ejdsk. 85, Jordv. 55, c. 163 ha, deraf Ager 120, Eng 10, Skov 28, Hede 5, N. 345 Thlr. Præstegden, bygget efter en Brand 1769, 129 ha med 440 Thlr. N. *L.-Nustrupgd.* med Ejdsk. 80, Jordv. 52, c. 100 ha, deraf Ager 83, Eng 3, Skov 14, N. 340 Thlr. *Lundsbækgd., Klejnbjærg, Skodsbjærg, Kærgd., Jellinghave, Skovgd., Søndergd., Ginesminde, Østergd.* (Bæk). Tvegdene *Kolsnaplund, Lundsgd., Lundsminde.* Midt i Kolsnap *Møntbjærggd.* med Ejdsk. 85, Jordv. 50, c. 80 ha, deraf Ager 73, Eng 5, Skov 2, N. 389 Thlr. *Hovgd.* med Ejdsk. 114, Jordv. 77, c. 123 ha, deraf Ager 113, Eng 10, N. 500 Thlr. *Ankergd.* med Ejdsk. 109, Jordv. 68, c. 103 ha, deraf Ager 75, Eng 20, Hede 8, N. 424 Thlr. *Østergd.* (Gabøl) med Ejdsk. 85, Jordv. 52, c. 89 ha, deraf Ager 74, Eng 15, N. 357 Thlr. *Nørgd., Stenbjærg, Overgd., Vestergd., Rosendal, Grøngd., Vraa* (1639-40 Wraa), *Sanddallund, Dybdallund, Holmlund.*

Nustrup S., en egen Sognekommune, Nustrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Toftlund Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 123. Lægd.

Den meget anselige, ukalkede og blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Laurentius, bestaar af Kor med Apsis, Skib, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Den egentlige

Kirke er romansk, af Kvader paa dobbelt Skraakantsokkel; dog er Korets og Apsidens Indermure af Tegl ligesom de svagt tilspidsede Buer paa Korets to høje, slanke Nordvinduer. Da saa vel Skibets Vinduer som de tre Vinduer paa Apsiden har romanske Former, skyldes Teglens Forekomst antagelig en meget gammel Ommuring. Skibets to Døre og en lille Præstedør paa Korets Sydside er simpelt firkantede. Taarnet, med firsidet Pyramidetag, og Vaabenhuset er sentmiddelalderlige, af Tegl; Taarnet blev i 17. Aarh. flere Gange ødelagt af Lynild, og ligesom Vaabenhuset er dets Mure skalmurede i 18. Aarh. Apsis har Halvkuppelhvælving, Kor og Taarn alm. Krydshvælvinger, Skibet listet Bræddeloft. Dobbelt Apsisbue med Kragsten og meget vid, i Hovedsagen gammel Korbue. Det af Tegl murede Alterbord dækkes af Træpaneler med Foldeværksfyldinger (af vestslesvigsk Art)*). Selve Altertavlen er et rigt og smukt, sentgotisk Alterskab, c. 1475; Midtskabet fyldes af en figurrig Korsfæstelsesscene, i Fløjene staar tolv Apostelstatuetter og fire Helgener, Johannes Døber, en Biskop, Laurentius og Vincentius; baade Stavværksbaldakinerne over Relieferne og den Tavlen kronende Blomsterrække er bevaret. Malerierne paa Fodstykket og paa Dobbeltfløjene er derimod fornyede under Fr. V, hvis dobbelt slyngede Navnetræk er anbragt over Tavlen, kronet af et lille, gotisk Processionskors. To Par Alterstager i sentgotiske Former. Den romanske, ret raa Granitfont har paa Kummen to Rankefriser og et stærkt fremspringende Mandshoved; paa den ene Side af den tærningformede Fod ses to Fugle. Daabsfad med Bebudelsen, af Nürnberger-Arbejde. Paa Korbuens Sider er opstillet to sentgotiske Figurer (hen imod 1500) fra katolske Sidealtere, Maria med kjortelklædt Barn og Kirkens Værnehelgen Laurentius, klædt i Diakondragt med Bog i venstre Haand (højre har hvilet paa Risten). Til denne Rigdom paa gotiske Træskulpturer føjer sig endnu to større Krucifikser fra omtr. samme Tid, et alm. Lægmandskors, hvorpaa Frelseren er afbildet død, med sænket Hoved (vistn. af samme Arbejde som det ovenn., mindre Processionskors) og et ejendommeligt Skt. Hjælperkrucifiks, hvor Christus er afbildet staaende foran Korset, med Krone paa Hovedet, med lang Kjortel og med de adskilte Fødder hvilende paa en Konsol; baade her og paa Hænderne er Naglegabene viste, uden at selve Naglerne findes (jvf. Aarb. f. nord. Oldk. 1907 p. 52)**). Prædikestolen er oprindl. et Snedkerarbejde fra Tiden ved 1580-90, med Fantasisøjler og skaarne Indskrifter;

Krucifiks i Nustrup Kirke.

*) Trap, 1. Udg. p. 61 meddeler, at der paa det gamle Træværk om Alteret staar 1514 og 1624; kun det sidste Aarstal er bevaret; det første er maaske en Fejllæsning for 1574.

**) Om denne ejendommelige Krucifikstype (Skt. Salvator, Sünte Hülper), hvis Forbillede er et berømt Andagtsbillede i Lucca, findes ingen særlig Tradition i Nustrup, men om Valfarterne til et lignende Kors i Kliplev (Lundtoft Hrd., Aabenraa A.) er der bevaret Oplysninger.

sen. er der i Storfelterne indsat Relieffer (Christi Historie), vistn. samtidigt med den 1635 skaarne Himmel; den brogede Staffering er ret gammel. Prædikestolens Trappe stammer fra Fr. V's Tid, og en Tavle i Taarnet oplyser, at 1751 blev Kirkens Stoleværk prydet og stafferet. En Pengeblok med et indskaaret Mandshoved stammer fra 1574. Klokke fra 1852. — Forsvundet er en Ligsten over Præsterne Petrus Iordt, † 1659, og Johannes Welleius, † 1692, med deres Hustru Dorothea Ølegardt v. Ahlefeldt. — I Kirken afsløredes 1921 to Mindetavler af sort Granit med Navnene paa 53 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Voldstedet *Gaaskær* 300 m SV. for St.-Nustrup er helt sløjfet. Det var en rund Banke, omgivet af Grav og Ringvold.

Ved Skodsbjærg findes en Helligkilde.

Gabøl Afvandingsselskab har i Krigsaarene afvandet 1240 ha Eng, Mose og Fælled ved Nørreaa, 1922-25 yderligere 200 ha Eng. Fra et Mergelleje ved Gabøl leveredes 1914-16 med Mergelbane godt 100,000 m^3 Mergel til Nustrup og Skrydstrup Sogne. 3 mindre Teglværker i Bæk, Kolsnap og Aalkær er nu nedlagte.

I den østlige Del af Gabøl rejstes 1923 en stor Granitsten til Minde om Genforeningen.

I Nustrup fødtes Sognepræst smstds. Lauge Vedel (Wellejus) (1665-1733). — I Præstegden fødtes General Fr. Rudbeck Henrik Bülow, Sejrherren ved Fredericia (1791-1858). — Matematikeren Jørgen Pedersen Gram (1850-1916) er ligeledes født i N.

Den landøkonomiske Foregangsmand Johan Arndt Dyssel var Præst i N. 1758-64.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 243 d., 12 t.; 1884: 166 d., 16 t.; 1912: 192 d., 68 t., 2 soc.; 1920: 447 d., 6 t., 3 soc.; 1924: 428 d., 2 t., 31 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 859 d. og 63 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 222, fra Tskl. 45).

I Sognet kendes langt over 150 Høje, hvoraf mange endnu er velbevarede. De samler sig navnlig i et bredt Bælte nordpaa, langs Gram Aa, men ogsaa sydpaa, mod Gels Aa; saaledes ses en større Gruppe ved Brundlund, af hvilken mange dog er ødelagte, og endvidere nogle Høje S. for Kolsnap; en Samling af tre mindre Høje her er fredlyst. Flere af Højene er anselige, indtil 3-4 m høje. *Fladhøj* ved Skibelund har indesluttet en stor, nu fuldstændig fjernet Jættestue. Ogsaa paa den flade Nustrup Hede ses mange velbevarede Høje; paa Bakkefladen sydfor ligger den store Høj *Galgebjærg*. En smuk Gruppe danner *Syvhøjene* Ø. for Lille-Nustrup. Lige S. for Bæk er der under flad Mark fundet en Del Urnegrave fra den førromerske Jærnalder.

Sognet hørte før 1864 ligesom nu til Ribe Stift. Aalkær og en Del af Gabøl under Gram Gods, Tørninglen Provsti.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Nustrup (med St.- og L.-Nustrup), Bæk (med Lundsbæk), Kolsnap, Gabøl og Skibelund (med Aalkær og Brundlund).

Litt.: Nørgaard: Fra Nustrup Sogn, 1902.

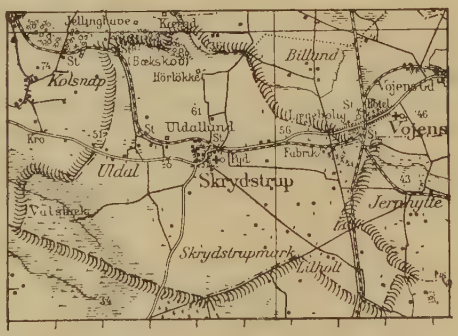

Skrydstrup Sogn omgives af Vedsted, Hammelev, Vojens, Jegerup, Nustrup og Bevtoft Sogne. Kirken midt i Sognet, 14 km V. f. Haderslev og 33 km ØSØ. f. Ribe. Sognets nordlige Halvdel hører til Nustrup Bakkeø, den sydlige til Gels Aaens store Flade; fra Vojens Aflejringskegle gaar Renderne radialt ud over denne, indtil 5 m lavere end selve Fladen, nu alle tørre. Først fra 40 m's Kurven falder Fladen regelmæssigt mod V. 1,5 km V. f. Vojens er der en flere Hundrede Meter bred Endemoræne, meget smaabakket, delvis med Stenpakning; den strækker sig videre ind mod Over-Jerstal i Vedsted Sogn. N. f. Kirkebyen har der været hentet Mergel (22 % Kalkindhold); her stiger det storformede Jordsmon til 61 m; sydvest-

ligst ligger Fladen c. 32 m højt; her udspringer Valsbæk, der løber ind i Nustrup Sogn. Nordligst løber det Tilløb til Gram Aa, som har givet Bæk og Lundsbæk i Nustrup Sogn Navn. Agermarken er dels lerbl. Muld med Lerunderlag, dels sandbl. Muld med Sand- og Grusunderlag, 2-8. Kl. Den bedste Ager (3-4. Kl.) findes i Uldal, Uldallund, Hørløk og N. f. Skrydstrup, hvor den til Dels er ryddet Skovjord. Lilholt har lette Sandjorder og slet ingen Eng; iøvrigt spredtliggende, gode Kærenge og mindre gode Enge ved Valsbæk. Spredte Bønderskove af Bøg ved Uldal og Hørløk. Endnu en Del Hede sydvestl. ved Valsbæk, tjenlig til Dyrkning. Sognet er efter Tislund og Bevtoft det ringeste i Jordskyld i Amtet. Amtsbanen Vojens-Rødding og Haderslev-Ribe Landevej gaar gennem Sognet, i Kirkebyen gaar Vejen fra til Toftlund. Østligst skærer den østlige Hovedbane Sognet paa to mindre Strækninger.

Befolkning i 1921: 687 (1860: 620, 1910: 650) boende i 139 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 2266, deraf **Jordv.** 1123; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 460 Kr. pr. ha. **Areal** 2657 ha (N. 6126 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2253; besaaet med Hvede 2, Rug 200, Byg 84, Havre 350, Blands. t. Modenhed 170, andre Høstar. 53, Kartofler 43, Foderroer 179, Brak 74, Grønf. og Græsn. 1098, Haver, Hegn o. l. 59, Tørvemoser 51, Skov 30, beb. Grund og Gaardsplads 18, Veje 110, Hede, Klit og Stenmarker 134, Vand 2. **Frugttræer** 1913: 1084 (1900: 763). **Kreaturhold** 1924: 209 Heste, 1443 Stkr. Hornkv. (heraf 565 Køer), 50 Faar, 11 Geder, 1482 Svin (1913: 1187), 4676 Høns.

I Sognet Byerne: *Skrydstrup* (1330-48 Skrusthorp) med Kirke, Præstegd., 3-Kl. Skole (opf. 1906), 2 Kbmdsforretn., privat Elektricitetsværk (opr. 1913; Sugegas- og Raaoliemotor; Strømmen leveres af Brødr. Gram, Vojens, 90 Forbrugere), Andelsmejeriet „Freja", (opr. 1893 med 200 Køer, 1914: c. 600, 1918: 450, 1925: 578), Kalkstensfabriken „Union" (med 150,000 Kr. Aktiekap., 17 Arbejdere og en Produktion af 3,5 Mill. Sten aarl.), en større Grusgrav (tilh. Amtsbanerne), Jærnbanest. *Uldal* (1451 Vldall) med Kbmdshdl., Ml. og Jærnbanest. *Bækskov,* Jærnbanest. Saml. af Gde og Hse: *Skrydstrupmark, Lilholt* (1649 Lindholtt), *Hørløk* (1541 Horlucke) bestaaende af den forhenv. Domæne H.'s Stamparcel paa 66 ha, 2 mindre Gaarde og 7 Husmandsbrug. Gaarde: Præstegden med Ejdsk. 82, Jordv. 52, c. 182 ha, deraf Ager 154, Eng 7, Hede 20, N. 334 Thlr. *Vestergd.* med Ejdsk. 82, Jordv. 47, c. 98 ha, deraf Ager 76, Eng 6, Skov 6, Mose og Hede 9, N. 321 Thlr. Mellem Skrydstrup og Hørløk *Fredenshøj. Uldalgd.* med Ejdsk. 85, Jordv. 50, c. 115 ha, deraf Ager 93, Eng 6, Hede 11, N. 302 Thlr. *Østergd., Møllegdn.* Tvegdene *Uldallund,* hvoraf den ene med Ejdsk. 80, Jordv. 44, c. 77 ha, deraf Ager 54, Eng 6, Hede 14, N. 303 Thlr.

Skrydstrup S., en egen Sognekommune, Skrydstrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Haderslev og hører under Rets- og Politikr. Haderslev Kbst. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 2. Skattekr., Toftlund Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 122. Lægd.

Den lille, hvidtede, skifertækte Kirke har romansk, lige afsluttet Kor og Skib af Kvader paa attisk profileret eller hulet Skraakantsokkel, samt et sentmiddelalderligt Vesttaarn af Tegl med blytækket Saddeltag og Gavle i Ø.-V. Af oprindelige Enkeltheder er kun de simple, firkantede Døre bevarede. Korets Østgavl er omsat og delvis ommuret med Tegl i Middelalderens Slutning, Taarnets Syd- og Vestside skalmuret i 18. Aarh. Kirken har Bjælkelofter; Korbuen spids og senere ommuret. Paa Alterbordet staar et sentkatolsk Alterskab (c. 1500) med tre Figurer (Maria med Barnet, Gudfader med Christi Kors og den turbanklædte Magdalene med Salvebuddike) i Midtpartiet og mindre Apostelfigurer i Fløjene; alle gotiske Ornamenter er fjærnede og Skabsrammerne pyntede med landligt

Renæssancesnitværk. Tværs over Korbuen hænger endnu Kirkens sentgotiske Lægmandskrucifiks, som er samtidigt med Tavlen; ved en Istandsættelse 1909 genopstilledes to Sidefigurer, Maria og Johannes. Ved samme Lejlighed anbragtes paa Skibets Nordvæg Figurer fra to Sidealtre, en Maria med Barnet fra Beg. af 15. Aarh. og en ung, rustet Kriger fra c. 1500, omtrent som Kresselmanden i Moltrup (se p. 129) og vistnok ligeledes forestillende Skt. Chrysogonus, skønt det med Urette er sagt, at Skikkelsen skulde være et Billede af Bisp Magnus af Ribe, og skønt den tidligere har været anbragt paa en Tavle med hans Navn og Aarstallet 1364. Den romanske Granitfont minder i alle Hovedtræk om den i Gl.-Haderslev og er sikkert hugget af samme Mand, Messingfad med Adam og Eva. Den enkle Prædikestol, med malede Evangelistbilleder, bærer det skaarne Aarstal 1683; Himmelen er fra 1737. Præstestolen har gennembrudt Bladværk fra 18. Aarh. Nyt Orgel. Klokken, af slank, tidligtmiddelalderlig Form (Uldall, Kirkekl. p. 9-10), er rimeligvis kommen hertil fra Bevtoft Kirke. — Et Hul i Kirkemuren kaldes „Volle Tyrs Gaf".

Lilholt Kirke har ligget umiddelbart Ø. for Hovedbanen, c. 3000 m S. for Vojens St. Grundstenene blev opbrudte ved Baneanlægget 1864, og man mente dengang at finde tydelige Spor af, at Bygningen har været hærget af Ildebrand. Pladsen er endnu kendelig i Pløjemarken, og i den nærliggende Gaard findes enkelte Granitkvadre fra Tomten. 1638 kaldtes Stedet Nibbel Kirke (Danske Saml. 2. 4. p. 115). Den nævnes ikke i Ribe Oldemoder og har maaske kun været et Kapel.

Domænen *Hørløk* blev i 1905 købt af den preuss. Stat for c. 96,000 M. uden Besætning og Inventar; senere Omkostninger ved Bygninger m. m. anslaas til c. 60,000 M. Dens saml. Areal udgjorde c. 140 ha med 475 Thlr. N.; af Arealet var Ager 115, Eng 10, Skov 14 ha. Til Gden hørte 4 Arbejderhse. Ved Udstykningen 1/4 1924 solgtes en Stamparcel paa 66 ha, af Resten oprettedes 7 Husmandsbrug og afgaves 2 Tillægsparceller.

Voldstedet Borrevold eller *Trojelsborg* (1638 kaldet Borrevold, se Danske Saml. 2. 4 p. 115) N. for Skrydstrup er en rund Banke, omgivet af en bred Grav og en ydre Ringvold; paa Midtbanken er der fundet Mursten.

Jordebogen 1639-40 nævner De Ollde Scheperie, der 1672 kaldes Die alte Schäferey Lielhold.

SØ. for Skrydstrup gaar Tingvej mod Tørning Ting ud til Pottevej (Vejen til Aabenraa).

Afvandingsforholdene er under Krigen for hele Sognets Engareal blevet forbedrede ved Hjælp af c. 500 russiske Krigsfanger fra Fangelejren paa Gabøl Hede.

Midt i Skrydstrup er 1921 rejst en Mindesten for de i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Fra Uldal stammer Slægten Uldall.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 110 d., 2 t.; 1884: 66 d., 15 t.; 1912: 192 d., 68 t., 2 soc.; 1920: 192 d., 9 t., 4 soc.; 1924: 170 d., 6 t., 22 soc. Ved Folkeafstemningen 10/2 1920 afgaves 366 d. og 27 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 56, fra Tskl. 24).

I Sognet kan endnu paavises mindst 75 Gravhøje, deriblandt flere ganske anselige, især liggende paa de flade Bakker mod Ø. Tæt S. for Vojens, nu i Plantage, findes adskillige lave Høje, væsentlig fra Stenalderen (udgravede), og atter sydligere en Samling af flere større og til Dels bevarede Høje. En Høj Ø. for Hørløk er fredlyst. Vestpaa, ud over Sandfladen, ses Smaahøje, men ogsaa — S. for Uldal — enkelte store Høje i Gruppe; umiddelbart ved disse sidste har været en udstrakt Tuegravplads fra den førromerske Jærnalder.

Sognet hørte før 1864 ligesom nu til Ribe Stift.

Ogsaa under den preuss. Administration udgjorde Sognet een Kommune; dog var Uldal indtil 1872 en selvstændig Km.

Frøs Herred.

Sognene: Øster-Lindet, Rødding, Skrave, Skodborg, Hygum, Lintrup, Hjerting, Gram, Fole.

C. 1300.

Frøs Herred omfatter den nordvestligste Del af Amtet, begrænset østlig af Gram Hrd. og sydlig paa en ringe Strækning af Nørre-Rangstrup Hrd., mod Sydvest af Hviding Hrd. i Tønder Amt, mod Vest af Ribe Hrd., mod Nord og Nordøst af Malt og Anst Hrdr., alle i Ribe Amt. Den største Udstrækning fra NØ. til SV. er 26 km, fra NV. til SØ. 23 km. Den nordlige Begrænsning mod Ribe Amt er Kongeaaen, østlig delvis Jels Aa, sydøstlig paa en kort Strækning Gram Aa, sydlig og sydvestlig Gels Aa. Hele Herredet med Undtagelse af den Del af Gram Sogn, der ligger S. for Gram Aa, hører til Frøs Herreds Bakkeø; afvekslende, mere lerede og mere sandede Muldjorder, storformet, gennemgaaende ikke meget bakket Jordsmon, dog med stejlt Fald vestlig mod Kongeaa-Fladen og ligeledes ret brat mod Gram Aa-Fladen. Højeste Punkt er Rangtang mod SØ. (81 m); men Kongeaa-Fladen beherskes af Kongshøj (68 m). Den sydl., større Del af Gram Sogn hører til den Bakkeø, hvis Midtdel er Nustrup Sogn; ogsaa her er ret stejlt Fald mod Nord og Syd til Gram Aas og til Gels Aas Flader. Højeste Punkt er Endrupskov Bakken (54 m). Fladerne i Herredet er for en Del naturlige eller ved Kunst dannede Enge. Af Vandløbene kan foruden de nævnte mærkes Hjortvad Aa, som med to Tilløb sydfra tvedeler Frøs Herreds Bakkeø og ved Ribe uden for Omraadet som Tved Aa forener sig med Gram Aa. Alt Vandafløb er mod Vesterhavet. Store, sammenhængende Bønderskove findes nordøstlig, tidligere langt større. Sydligere ligger de store Skove, der hører til Gram Gods. Sydvestlig ved Endrupskov og hinsides Gels Aa megen Tilplantning. Det samlede Areal udgør 33,846 ha (338 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 107,153 Thlr.; af Arealet var 1920 de 28,632 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg 1/1 1924 40,048 Kr., heraf Jordværdi 19,661 Kr. Folketallet var 1921: 10,726, 1910: 10,779, 1860: 10,016. I gejstlig Henseende udgør Herredet sammen med Nustrup og Skrydstrup Sogne i Gram Hrd., Nørre-Rangstrup Hrd. samt Hviding Hrd. i Tønder Amt Tørninglen Provsti i Ribe Stift; dog hører Skodborg Sogn til Haderslev Provsti.

I Vald. II's Jrdb. hedder Herredet *Frøshæreth.* Det har i Tidens Løb haft en meget vekslende Begrænsning. Efter Jordebogen har Gram og Endrup i Gram Sogn ligget i Gram Hrd., og ligesaa Møjbøl i Ø.-Lindet; hele dette Sogn har vel saa ogsaa hørt did. Ogsaa i „Ribe Oldemoder" ligger ved 1340 Gram (og Endrup) i Gram Hrd.; men Ø.-Lindet er her kommet til Frøs Hrd. Fra dette er allerede før „Oldemoders" Tilblivelse udskilt Kalslund Hrd., hvortil inden for det nuvær. Frøs Hrd. Lintrup og Hjerting Sogne og uden for det Hjortlund, Kalslund og Farup kom til at høre; men de to Herreder er igen forlængst blevet forenede i de fleste Forhold. Gram Sogn, der udgjorde Hoved-

delen af Gram Gods, forenedes 1853 i jurisdiktionel Henseende med Herredet. 156 Tdr. Land i Lintrup Sogn, 311 i Hjerting, 279 i Rødding, 345 i Hygum, 291 i Gram, 1612 i Fole og 1300 i Skodborg med 779 Indb. (1855) hørte før 1864 til Ribe Amt. Ved Fredslutningen 1864 reguleredes Grænsen saaledes, at disse Omraader kom sønden for Grænsen, og ligeledes afstodes af Kalslund Sogn Hjortvad (der forud for Halvdelens Vedkommende hørte til Ribe Amt), Bavngaard og Ravning, der forhen allerede var slesvigske; Byerne lagdes til Hygum Sogn. Disse tre Byer vil i nær Fremtid igen blive indlemmede i Kalslund S. (se iøvrigt Hygum S., p. 179). Obbekær i Fole Sogn kom derimod til Kongeriget ligesom Sognene Hjortlund og Farup i deres fulde Udstrækning. — Henneke Limbeks Søn Claus havde Herredet i Pant fra de holstenske Grever tillige med Kalslund, Gram og Hviding Hrdr.; han omtales som død, da Htg. Henrik 1428 overdrog Pantet i de fire Hrdr. til Henrik Ahlefeldt, til hvis Søn Benedikt Frøs, Kalslund og Hviding Hrdr. pantsattes. 1494 solgtes de fire Hrdr. til Kong Hans for 102,000 M. lybsk.

Øster-Lindet Sogn omgives af Rødding, Jels, Oksenvad, Nustrup og Gram Sogne. Kirken sydligst i Sognet, 23 km VNV. f. Haderslev og 24 km ØSØ. f. Ribe. Sognet danner den sydøstligste Del af Frøs Herreds Bakkeø med ret stejl Hældning mod Hedefladen ved Gram Aa, der danner Sydgrænsen; Østgrænsen dannes til Dels af Jels Aa. Det har iøvrigt et storformet Jordsmon; de højeste Punkter ved Vestgrænsen er lidt højere end 70 m, lavest sydvestligst ved Gram Aa er der c. 20 m. Ø.-Lindet og Terp har god, lerbl. Muld, 4-5. Kl., med Lerunderlag, en mindre Del er sandbl. Muld, 6-7. Kl.; Stenderup, Røjbøl og Møjbøl har gennemgaaende ringere Agerjord. Til Ø.-Lindet og Røjbøl nogen fredet Skov af Bøg med enkelte Ege og El. Amtsbanen Vojens-Gram gaar gennem Sognet; ligesaa Vejen Vojens-Rødding og allernordligst Landevejen Sommersted-Rødding.

Befolkning i 1921: 863 (1860: 935, 1910: 882) boende i 166 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 4071, deraf **Jordv.** 2218; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 687 Kr. pr. ha. **Areal** 3080 ha (N. 12,558 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2815; besaaet med Hvede 41, Rug 196, Byg 146, Havre 290, Blands. t. Modenhed 219, andre Høstar. 24, Kartofler 48, Foderroer 228, Brak 112, Grønf. og Græsn. 1511, Haver, Hegn o. l. 47, Tørvemoser 6, Skov 27, beb. Grund og Gaardsplads 18, Veje m. m. 64, Hede, Klit og Stenmarker 89, Vand 14. **Frugttræer** 1913: 1431 (1900: 1565). **Kreaturhold** 1924 278 Heste, 2479 Stkr. Hornkvæg (heraf 937 Køer), 20 Faar, 2349 Svin (1913: 2064), 7216 Høns.

I Sognet Byerne: *Øster-Lindet* (1330-48 Lynwy, 1438 Linwet) med Kirke, Præstegd. (opf. 1911, Arkt. Gram, Haderslev), 2-Kl. Skole (opf. 1912), Forsamlingshus (opf. 1894, c. 300 Pladser, se Sønderj. Aarb. 1912 p. 101 flg.), Motorml., Filialer af Haderslev Amts og af Frøs og Kalslund Hrdr.s Sparekasse, af Haderslev Amts Folkebank og af Nustrup Bank, 3 Kbmdsforretninger, Andelsmejeri (opr. 1889 med 400 Køer, 1914: 995, 1919: 680, 1925: 1120), Gæstgiveri, Jernbanest., Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Møjbøl* (1231 Moddæbøl). *Røjbøl* (1542 Rodbwll). *Terp* (c. 1499 Torpe) med Ml. *Stenderup* (1542 Stenderupp) med Skole (opf. c. 1845) og Maskinhdl. Saml. af Gde og Hse: *Stenderup Fælled.* Gaarde: *L.*- og *St.-Hovgd.*, hvoraf sidstnævnte med Ejdsk. 84, Jordv. 55,

c. 83 ha, deraf Ager 67, Eng 4, Skov 2, Hede 9, N. 322 Thlr. *Fuglsiggd.* med Ejdsk. 91, Jordv. 61, c. 73 ha, deraf Ager 52, Eng 18, Skov 1, N. 389 Thlr. Domænen *Lindet-Nygd.* med Ejdsk. 244, Jordv. 172, c. 208 ha, deraf Ager 187, Eng 7, Skov 7, N. 1160 Thlr. (se nærmere nedenfor). *Ankersminde. L.-Terpgd.* med Ejdsk. 84, Jordv. 57, c. 70 ha, deraf Ager 60, Eng 2, Skov 4, Hede 1, N. 370 ha. *Tved* (1542 Twedt) med Ejdsk. 82, Jordv. 81, c. 105 ha, deraf Ager 100, Skov 2, N. 452 Thlr. Gden *Petersborg. Lauenborg* med Ejdsk. 89, Jordv. 59, c. 85 ha, deraf Ager 59, Eng 22, N. 280 Thlr. *Gyvelagergd. Stensgd.* med Ejdsk. 96, Jordv. 67, c. 102 ha, deraf Ager 67, Eng 30, N. 292 Thlr. *Gruegd.* (herfra udstykket en forhenv. Rentegd. paa 14 ha). *Hellet Kro* med Ml., *Brunbjærg.* — Hus: *Løkkepold* V. for Ø.-Lindet.

Øster-Lindet S., en egen Sognekommune, Ø.-Lindet Sognefogeddistr., har Ting-

Udsigt mod Ø.-Lindet fra Vraa i Nustrup Sogn.

sted i Rødding, hører under Retskr. Frøs Hrd. m. m. og Toftlund Politikr., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Rødding Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 2. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 136. Lægd.

Den lille, ukalkede Kirke bestaar af lige afsluttet, romansk Kor og Skib, opført af Kvadre paa en for Korets Vedkommende attisk profileret Sokkel. Firkantede Døre i rundbuet Indfatning, paa Korets Nordside en firkantet Præstedør. Middelalderligt Vaabenhus af Tegl paa Skibets Vestside; nyere Tagrytter. Kirken har Bjælkeloft; den gamle Korbue er bevaret. Altertavlen, hvori maaske er brugt Midtrammen af et gotisk Alterskab, har middelmaadige Malerier (Christi Lidelse) fra c. 1700. Den romanske Granitfont er smykket med Arkaderækker baade paa Kummen og paa den firkantede Fod (Hjørnehoveder). Prædikestolen er et plumpt Arbejde fra 1631, hvis glatte Storfelter er nye. I Kirken findes desuden tolv Apostle, som har staaet i Altertavlens Fløje; paa Loftet ligger et Lægmandskrucifiks fra 15. Aarh. Ved Kirkegaardsindgangen en lille, slidt, korsmærket, romansk Gravsten. Klokke fra 1788 (Beseler). 1925 rejstes Ø. for Kirken efter Tegning af N. Hansen-Jacobsen en Mindesten for 22 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — Kirkebyens ældste Navneform tyder paa, at Endelsen ikke er -ved, men det ældgamle -vi, og dens Beliggenhed sydligt i Sognet i Forbindelse med de andre Lokaliteters unge Navne viser, at Bebyggelsen er gaaet fra S. til N.

1438 nævnes Niels Jensen i Linwet *(Lindet-Hovgaard);* han tilhørte en Adelsfamilie, der ikke førte Slægtsnavn, men benyttede et Vaaben (Murgavl), der ligner Familien

Hundertmarks, hvorfor den knyttes til denne Slægt, skønt Vaabenligheden mulig er rent tilfældig. Niels Jensen, der 1438 til Ribe Kapitel afhændede al sin mødrene Arv i Emmerlevgd., efterlod L. til sine Børn Per og Johanne (1479) og Sønnesønnen Thomes Eriksen. Fra Per Nielsens Søn Claus Persen kom Gden til sidstnævntes Datter Kirsten til Ø.-Lindet, g. m. Jørgen Pedersen (hvis Vaaben var et delt Skjold med en halv Ulv i 1., en halv Ørn i 2. Felt). Derefter gik Gden over i Fru Kirstens mødrene Slægt, fra Moderen Lene Munk gennem dennes Broder Hans Munk til Krogsgds Søn Christopher († 1582) til Ø.-Lindet (1564). Hans Datter Maren, g. m. Lauge Huitfeld, der døde 1590 paa Lindet, solgte den 1604 til sin Farbroder Jørgen Munks Søn Frederik, der 1614 afhændede Gden til Chr. IV.

Lindet-Nygaard dannedes af 2 Gde ved Udstykningen 1774-76 af en Termansen, hvis Søn 1833 solgte den til en tysksindet Mand, Becker, for 9280 Rbdlr. 1860 afhændedes Gden af Becker til Grev Brockenhuus Schack til Gram for 46,000 Dlr. og solgtes igen 1894 til Peter Petersen fra Kabdrup for 135,000 M. med Besætning. 1902 købtes den af den preuss. Stat for 150,000 M. uden Besætning og Inventar. Dengang c. 180 ha; 1910-12 tilkøbtes c. 65 ha, saaledes at Arealet udgjorde 246 ha med 1310 Thlr. N. Af dette udstykkedes $^1/_4$ 1923 c. 38 ha med 150 Thlr. N., hvoraf der oprettedes 2 selvstænd. Husmandsbrug paa henholdsvis 8 og 18 ha og 2 Tillægsparceller. Restarealet, c. 208 ha, er den nuvær. Domæne, der af Staten er bortforpagtet til $^1/_7$ 1929. Gden har nye og tidssvarende Bygninger; 1 ældre og 4 nye Arbejderboliger.

Det i 1907 i Ø.-Lindet By oprettede Andels-Elektricitetsværks Motorer, Maskiner og Ledningsnet overtoges Foraar 1926 for 30,000 Kr. af Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa til Nedbrydning.

Tomten af en nedreven Kirke, *Hildling* eller Hillund, paavises østligst i Sognet. 1809 omtales Stedet som hævende sig over den omgivende Mark og fyldt med Bygningssten, ligesom man kunde skelne Kirkegaardsdiget; nu er alt udjævnet. Da Kirken ikke nævnes i Kirkelisten i Ribe Oldemoder, maa den være bleven nedlagt før 1321.

S. for Ø.-Lindet By, hvor Jels Aa falder i Gram Aa, ligger et Voldsted. Vestpynten af en langstrakt, kratbevokset Bakkehalvø er afskaaret ved en buet, smal Grav, saa at der er dannet en uregelmæssig, femkantet Borgbanke med Diagonaler paa c. 40 m og omgivet af Enge. 1638 og 1809 kaldes Pladsen *Kongens Holm,* og endnu sidstnævnte Aar fandtes Mur- og Kampesten i Grunden. Nu hedder Pladsen „Holmen".

1809 omtales desuden to andre Voldsteder. Paa et Sted, Elmtved, nævnes en høj Banke med Mur- og Kampestensrester, omgivet af Grave, og i Sammenhæng hermed en mindre Forhøjning, altsaa et Borganlæg af tvedelt, senere middelalderlig Type. — Paa Møjbøl Hede saas samtidig kendelige Spor af en Forskansning, fra Ø. til V. 50 m lang og fra N. til S. 32 m bred. Der oplyses intet om Anlægets Plan, men det siges, at Volden var c. 2,5 m høj og 3-4 m bred. Rimeligvis har Stedet været en Folkeborg.

Ifølge Dske Atl. blev Præstegden afbrændt af Brandenborgerne og først genopbygget efter 1735.

1231 ejede Kongen 3 M. Sølv i Møjbøl.

I Ø.-Lindet er født Shakespeare-Oversætteren, Skuespiller Peder Thun Foersom (1777-1817). — Missionær i Indien Knud Eskild Møhl (1805-90). — Oldsagssamleren, Dyrlæge i Haderslev Jens Pedersen Schmidt (1823-1908).

Peder Thun (1708-83), den første i Danmark, der vovede at foretage Kokoppeindpodning (paa sine egne Børn), var Præst i Ø.-Lindet.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 149 d., 6 t.; 1884: 97 d., 11 t.; 1920: 288 d., 3 t., 18 soc.; 1924: 305 d., 7 t., 24 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_2$ 1920 afgaves 536 d. og 25 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 151, fra Tskl. 18).

Af de c. 50 Gravhøje, som kendes i Sognet, ligger flere delvis velbevarede paa Møjbøl og Røjbøl Marker. S. for Ø.-Lindet paa Randen af Højdedraget ned mod Gram Aa ses en ganske anselig Række af mindre Høje. Endvidere har der S. for Ø.-Lindet været en nu sløjfet Dysse med to Kamre, hvert med en stor Dæksten.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af een Kommune; dog var til 1886 Møjbøl-Røjbøl og Terp-Stenderup selvstænd. Kommuner.

Rødding Sogn omgives af Skrave, Jels, Ø.-Lindet, Gram, Fole, Hygum og Hjerting Sogne. Kirken nordvestligst i Sognet, 30 km NV. f. Haderslev og 19 km ØNØ. f. Ribe. Sognet danner Midtdelen af Frøs Herreds Bakkeø; det har et storformet, mod NV. skraanende Jordsmon. Det højeste Punkt, 75 m, er mellem

Brændstrup og Brem, det laveste mod NV. paa Sognegrænsen, hvor Rødding Bæk (fra Bremkær) og Røddinggds Møllebæk (eller Rasselbæk) løber ud i Hjortvad Aa, 24 m, og sydvestligst ved Hornsbækken, 23 m. Agermarken er ensartet, dels lerbl., dels sandbl. Muld med Ler- eller Grusunderlag, 4-7. Kl. Gode Toftenge til Rødding og spredtliggende Kærenge. Hedearealerne Søndermose og Højmose. Betydelige Bønderskove til Rødding (Bøg, Ask, Eg og El med mindre Naaletræsplantninger). Amtsbanen fra Haderslev ender i Rødding, og Landevejene fra Sommersted og Gram gaar til Rødding og videre som Amtsvej over Hjerting til Foldingbro.

Befolkning i 1921: 1893, (1860: 1217, 1910: 1783) boende i 364 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 5913, deraf **Jordv.** 2291; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 650 Kr. pr. ha. **Areal** 3227 ha (N. 10,422 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2717; besaaet med Hvede 51, Rug 153, Byg 211, Havre 425, Blands. t. Modenhed 132, andre Høstar. 11, Kartofler 46, Foderroer 231, Brak 93, Grønf. og Græsning 1364, Haver, Hegn o. l. 41, Tørvemoser 21, Skov 265, beb. Grund og Gaardsplads 71, Veje m. m. 66, Hede, Klit og Stenmarker 43, Vand 3. **Frugttræer** 1913: 3089 (1900: 2708). **Kreaturhold** 1924: 353 Heste, 2491 Stkr. Hornkv. (heraf 1092 Køer), 34 Faar, 15 Geder, 2763 Svin (1913: 2093), 12,565 Høns.

I Sognet Byerne *Rødding* (1330-48 Rything), delt i Vesterby og Østerby — selve Stationsbyen 1921: 208 Gde og Hse med 1132 Indb. — med Sognekirke, Frimenighedskirken Skt. Povls Kirke (opf. 1909, Arkt. J. Magdahl Nielsen), 2 Præstegde, ny Kirkegd. (anl. 1912), den gamle Skole (omfattende de 3 yngste Klasser af Folkeskolen), den nye Skole (opf. 1912, omfattende de 4 øverste Klasser af Folkeskolen samt siden 1921 2 Realklasser), Højskole (med Avlsbrug paa 48 ha), Rødding Bibliotek (Oplandsbibl. for Hygum, Hjerting, Lintrup, Skrave og Rødding Sogne), Haandværker- og Handelsforeningens Skole (opr. 1919 i den forhenv. tyske „Fortbildungsschule"), Forsamlingshuset „Røddinghus" (indv. 1904, c. 330 Pladser), Ting- og Arresthuset for Frøs Hrd. m. m., Dommerbolig, c. 30 Kbmdsforretn. m. m., Haandkøbsudsalg fra Gram Apotek, c. 50 selvstændige Haandværkere, et mindre Trykkeri (trykker bl. a. „Rødding Avis"), Andelsmejeri (opr. 1904 med 350 Køer, 1914: 650, heraf c. 200 fra et 1912 nedl. Købemejeri i Brændstrup, 1919: 460, 1925: 800), „Rødding Andelsslagteri" (opf. 1924-25 for c. 360,000 Kr. fuldt monteret; det toges i Brug Septbr. 1925; Levering c. 500 Svin ugentligt), Elektricitetsværk (oprindl. privat, 1920 overtaget af „Elektricitetsselskabet for Rødding og Omegn"; 2 Dieselmotorer med henholdsvis 80 og 40 HK), Motorml. Rødding Bank (opr. 1919; $^{31}/_{12}$ 1924 var Aktiekap. 211,000 Kr., Indsk. 720,000, Res. 30,000 Kr.), Frøs og Kalslunds Hrds. Sparekasse (opr. 1914 ved en Sammenslutning af 2 Sparek.; $^{31}/_{3}$ 1925 var Indskudene 1,645,000 Kr., Res. 47,000), Filialer af Haderslev Amts Sparekasse og af Haderslev Bank. 2 Hoteller, 1 Gæstgiveri, 2 Kafeer, Jærnbanest. (om Aabningen af Jærnbanen se Haderslev Købstad p. 54; efter Middelindtægten, c. 46,000 Kr., staar Rødding Station som Nr. 5 af Amtets Amtsbanestationer), Telegraf- og Telefonst., Postkontor. Byen har 2 Læger, Tandlæge, 2 Dyrlæger, 1 Kriminalpolitibetj. og 1 Ordensbetj., 2 Sagførere, 1 Retskonsulent, 1 Arkitekt; den er Sæde

for Nordslesvigs Brandkasse, Udgivelsessted for Ugebladet „Rødding Avis". Der afholdes ugentligt Grisemarked og aarligt 3 større Markeder (April, Septbr., Oktbr.). 1925 indførtes følgende Gadebetegnelser m. m.: Torvet, Kongevej, Sønder Allé, Vestergade, Kirkevej, Flors Allé (til Højskolen), Østergade, Rytterdam, Tværvej, Gammelengvej, Tingvej, Adservej, Præstegaardsvej, Tøxensvej, Søndergyde, Frøs Vej, Møgelmosevej. Foraaret 1926 paabegyndtes Byens Kloakeringsanlæg i Østerbyen, hvorfra der rykkes stykkevis frem mod Vest. Byen er Sessionssted for Lægderne 136—139, 140, 141, 143 a og 143 b. *Brem* (1542 Bremme). *Brændstrup* (1541-43 Brengstorp) med 3-Kl. Skole, Forsamlingshus (opf. 1907, Bygm. Jep Fink, c. 150 Pladser), Motorml., 4 Kbmdsforretn. m. m., et større Maskinværksted, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. *Hundebøl* (1542 Hundebull). Saml. af Gde og Hse: *Sommerlyst* med Gæstgiveri, *Rødding Østermark, Rødding Vestermark, Gammeleng, Havrum, Gustenborg, Guldbjærg Laasled, Hindballe, Barsnaphede, Skaftkær.* Gaarde: Domænen *Røddinggd.* med Ejdsk. 202, Jordv. 118, c. 209 ha, deraf Ager 133, Eng 55, Skov 15, N. 833 Thlr.; den tilhørende Vandml. er bortforpagtet. *Bakkegd.* med Ejdsk. 144, Jordv. 96, c. 139 ha, deraf Ager 86, Eng 20, Skov 30, N. 546 Thlr. *Toftegd.*, der i 1925 frasolgte 20 ha, har nu Ejdsk. 67, Jordv. 41, c. 74 ha, deraf Ager 37, Eng 9, Skov 25, Mose 4, N. 283 Thlr. *Østerbygd.* med Ejdsk. 80, Jordv. 50, c. 72 ha, deraf Ager 50, Eng 12, Skov 8, N. 272 Thlr. *Klokkehøj* med Ejdsk. 118, Jordv. 75, c. 120 ha, deraf Ager 77, Eng 15, Skov 20, Mose 6, N. 476 Thlr. *Østerskovgd.* med Ejdsk. 90, Jordv. 55, c. 81 ha, deraf Ager 76, Skov 4, N. 237 Thlr. *Præstegden* med Ejdsk. 85, Jordv. 56, c. 91 ha, deraf Ager 40, Skov 49, N. 326 Thlr. *Bremhus,* før kaldet Hedehus, var indtil 1797 kgl. Skovfogedbolig. *Brændstrupgd.* med Ejdsk. 86, Jordv. 48, ca. 71 ha, deraf Ager 43, Eng 26, N. 241 Thlr. *Hundebølgd., Bredeløkke.* — Hus: *Kimeled.*

Rødding S., en egen Sognekommune, der er delt i 2 Sognefogeddistrikter (det sydl. omfattende Brændstrup, Hundebøl og Brem, det nordl. den øvrige Del af Sognet), har Tingsted i Rødding, hører under Retskr. Frøs Hrd. m. m. og Toftlund Politikr., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Rødding Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 2. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 139. Lægd.

Den kullede Kirke har romansk, lige afsluttet Kor og Skib; førstnævnte af Kvader paa en hulet og skraakantet Dobbeltsokkel, Skibet af raa Kamp paa Skraakantsokkel undtagen den vestre, senere forlængede Del, der er af Kvader, men mangler Sokkel. Et senere tilføjet Vaabenhus i S. er nedrevet, og Vaabenhuset er nu paa Skibets Vestside, hvis Gavl har en tømret Klokkestabel. Kirken har Bjælkeloft, overgribende Korbue. Altertavlen er en moderne Kopi efter Blochs Christus, og Rester af Kirkens gamle Altertavle, et sentkatolsk Alterskab, der havde tre store Figurer i Midtstykket (Maria, Gud Fader og Gud Søn samt en skægget Helgen) og de tolv Apostle i Fløjene, findes nu paa Sønderborg Slot, hvortil der ogsaa er overflyttet et gotisk Krucifiks. Den romanske Granitfont er glat, meget lille og hugget i een Sten. Daabsfad med Marias Bebudelse, skænket af Sognepræst D. Blangsted 1737. Prædikestol med Snosøjler, skaaret 1722. Klokke (Beseler, Rendsborg), støbt 1774.

Frimenighedskirken, indv. $^{5}/_{12}$ 1909, har Skib med Apsis og Taarn med Spir; Opførelsen kostede ialt 30,000 Kr., hvoraf 20,000 Kr. som Gaver, ligesom ogsaa meget af dens Udstyr skyldes saadanne.

Paa den nye Kirkegd. rejstes 1923 et Mindesmærke, bestaaende af 3 Natursten (den største er en Overligger fra et Oldtidsgravkammer), over 60 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — Ved Frimenighedskirken er 1922 rejst en Mindesten for 16 faldne. Begge Mindesmærker er rejst under Ledelse af Billedhugger N. Hansen-Jacobsen.

Røddinggaard. 1321 skænkede Jakob Cantor, Provst i Frøs og Kalslund Hrdr., Domkapitlet i Ribe Halvdelen af Renten af sin Gd. „i Rything". 1440 sælger Niels Mortensen Dymeke af sin Gd. i Rødding (forhen Niels Jepsens) en Rente til Kapitlet i Ribe,

for at der kan holdes Messe for den af ham ihjelslagne Nis Mathiesen. Efter Niels Dymekes Død tilfaldt Gden 1448 Raadmd. Oluf Jepsen i Ribe. 1440 ejedes en anden Gd. i Rødding af Væbneren Søren Knudsen af Rødding-Slægten, hørende til den laveste, jyske Smaaadel. Han havde Sønnerne Knud Sørensen, der 1490 sammen med sin Broder trættede med Ribe Domkapitel om et Skovskifte i Rødding S., og Claus Sørensen, gift med Maren Ivensdatter, der sammen med sin Svoger stadfæstede Claus Sørensens Gavebrev paa en Enemærke-Skov i Dypsholt i Rødding S. til Frue Domkirke. Knud Sørensen havde Sønnerne Henrik Knudsen og Søren Knudsen, der vistnok var Præst, og som begge 1543 skrives til Rødding. 1560 førte Knud Henriksen til R. Klage over sin Frænde Hr. Niels Lange, men Aaret efter nævnes han som død. Henrik Knudsens Søn, vistnok den sidste af Slægten, solgte 1565 Røddinggd. til Htg. Hans for 2000 Rdlr. 1579 blev Ewald Woye, en pommersk Adelsmand, der var Lensmand paa Haderslevhus, af Htg. Hans benaadet med R.; han solgte 1595 Gden til Kongen med 10 Gde og 4 Landbol og en Mølle i Rødding foruden Strøgods. Senere blev den udparcelleret, og de 5 største Parceller samledes til den nuv. Røddinggd. C. 1812-22 ejedes den af P. H. Schmidt, en Bondesøn fra Rødding, der havde tjent Penge som Kapergast, derefter af Schønau. Siden 1840 har den haft tyske Ejere, først Mylord fra Schirnau, saa hans Søn Chr., der døde som Fallent c. 1880, derefter 1881-92 Gelting Sparekasse for 225,000 M.; saa 1892-98 4 Ejere efter hinanden, hvoraf den sidste solgte den til det Bürenske Fond for kun 90,000 M., men Gden var da meget forfalden. 1909 købtes den af den preuss. Stat for 164,287 M. med Besætn. og Inventar, nye og udmærket indrettede Avlsbygninger, godt Stuehus, 2 nye og 1 gammel Arbejderbolig. Forpagtningen udløber $^{1}/_{7}$ 1933. Gden har fri Formaling paa den tilhørende, for 600 Kr. bortforpagtede Vandml. $^{1}/_{3}$ 1924 overtog Rødding Km. et til Gden hørende Skovstykke paa c. 4 ha.

Et mindre Teglværk Ø. for Rødding nedlagdes 1911, nu nedbrudt.

Rødding Folkehøjskole, der er den først oprettede Folkehøjskole i Norden, er stiftet 1844 af „Den slesvigske Forening", der Aaret før var dannet af Prof. Chr. Flor sammen med 25 andre Mænd, mest fra Haderslev Østeramt, og hvis første Formaal netop var at oprette danske Undervisningsanstalter i Nordslesvig. Flor, der valgtes til Skolebestyrelsens Formand, antog som Skolens første Forstander J. J. S. Wegener (1811-83), der virkede 1844-45, og efter hvis Afgang Flor selv ledede Skolen til 1847, dog fra Efteraaret 1846 bistaaet af Hans Fred. Helweg (1816-1901), der forestod Skolen til Oprørets Udbrud i Marts 1848, da Virksomheden indstilledes for atter at genoptages 1850 med Sofus Magdalus Høgsbro (født i Rødding 1822, † 1902) som Forstander, der ledede Skolen til 1862. Høgsbro afløstes af Ludvig Schrøder (1836-1908); men 1864 maatte Skolen lukkes, og Schrøder flyttede efter Krigen til Askov og grundede der en ny Højskole. I den gamle Højskolebygning aabnede imidlertid Cornelius Appel (1821-1901) i 1865 en Pigehøjskole, hvortil senere sluttede sig en fri Børneskole og fra 1869 en Karleskole, og s. A. aabnedes Højskolen paany med Appel som Forstander. Ved den fransk-tyske Krigs Udbrud Aug. 1870 blev baade Højskolen og Børneskolen forbudt og standsedes, og efter Krigen tillodes kun Pigeskolen, men ikke Karle- og Børneskolen. Ogsaa efter at Appel 1874 var bleven valgt til Frimenighedspræst, fortsattes Pigeskolen, men afsluttedes 1885 paa Grund af hans svækkede Helbred, og da Appel 4 Aar efter flyttede fra Rødding, enedes man paa et Møde af Skolens Værger og en stor Del af dens tidligere Elever om at afhænde Højskolegaarden til Frimenigheden for en Sum af 30,000 M.; Salget gik i Orden $^{31}/_{5}$ 1890. — Først 30 Aar efter genaabnedes den historiske Højskole, idet nye Bygninger for den indviedes $^{7}/_{11}$ 1920; dens Forstander er Erik Appel (en Sønnesøn af Cornelius Appel), som $^{1}/_{11}$ 1926 efterfølges af Højskolelærer, cand. mag. Hans Lund fra Askov. (Litt.: Karl Jørgensen, Rødding Højskole, i Højskolebladet XV. – H. Rosendal, Nogle Bidrag til Rødding Højskoles Historie, Kolding 1894. — L. Schrøder, Den nordiske Folkehøjskole I, Kbh. 1904, p. 34 flg., 185 flg. — Rødding Højskoles Aarsskrift 1921).

Paa Højskolens Grund ved Møgelmosevej anlagdes 1923-24 ved Havearkt. Erstad-Jørgensen en Mindelund med Talerstol og Tilhørerplads. Det første Mindesmærke, der rejstes her, er en $^{20}/_{7}$ 1923 afsløret Broncebuste af Folkesangeren Morten Eskesen (1826-1913) paa en høj Granitsokkel, hvorpaa Bj. Bjørnsons Vers:

Hvor Danmarks Jord blev revet over,
saa Hjærterødderne hang ved,
did Morten Eskesen sig vover
med trofast Trøst fra Sted til Sted.
Han vil med sine tusind Fjed
sy sammen, hvad de søndersled.

1924 rejstes en Broncebuste af Kong Chr. IX, ligeledes paa høj Granitsokkel, og en Genforeningssten vil blive rejst i nær Fremtid. En Del af Lunden er en „Mindesal", hvor der efterhaanden agtes opstillet Mindestene for sønderj. Folkeførere.

Ved Frimenighedskirken, men paa Højskolens Grund, rejstes 1905 en af N. Hansen-Jacobsen udført Granitmindesten for Cornelius Appel.

Ved Brændstrup Forsamlingshus rejstes 1923 en Genforeningssten.

I Marken Stennevang i Skellet mellem Præstegdens og Røddinggds Marker ligger Præstekilde, hvor Præsterne i Rødding og Skodborg, Anders Pedersen og Jørgen Johansen Thøring, skal have sat sig til Modværge under Svenskekrigen 1659 og begge omkom.

I Højmosen er fundet mange Birkestammer. Hegnene, navnlig ved de gamle Veje, er fulde af Skovtræer, navnlig Eg og Bøg, og Bregner. — I Hundebøl Mose er fundet Rester af Eg og Fyr. — C. 1812 skal den sidste Ulv der paa Egnen være dræbt i det sydøstl. Hjørne af Søndereng ved Holtegaarden; efter den Mand, der dræbte den, kaldes Stedet Tyge Møllers Krog. — 1840 nedlagdes det sidste Krondyr.

I Rødding fødtes Højesteretssagf., Justitsminister Svend Høgsbro (1855-1910) og Forfatteren Jacob Knudsen (1858-1917). — Thomas Knudsen (1503-81), Forf. af Salmen „Min Gud, jeg er nu gammel og graa", var Præst i R. 1526. — Paa Bredeløkke fødtes Forfatteren Carl Ewald (1856-1908).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 169 d., 39 t.; 1884: 85 d., 46 t.; 1912: 196 d., 118 t., 6 soc.; 1920: 488 d., 14 t., 28 soc.; 1924: 513 d., 29 t., 127 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 951 d. og 121 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 268, fra Tskl. 52).

I Sognet kendes kun ganske enkelte Gravhøje, alle N. for Rødding By, men nu forstyrrede eller sløjfede.

Før 1864 hørte til de kongerigske Enklaver en Kro, 3 Gde (deribl. Højskolegden) og 5 Hse. Brændstrup hørte under Gram Gods som Fæste med Ret til at sælge og pantsætte, men afløstes kort efter 1864.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Rødding (med Brem) og Brændstrup (med Hundebøl).

Litt.: A. J. Marcussen, Optegnelser fra Rødding By og Sogn, Haderslev 1912. — Om Frimenigheden, stiftet $^{12}/_{6}$ 1874, se Thade Petersen, De sønderj. Frimenigheders Historie p. 30-152, 273 flg. og 297 flg.

Skrave Sogn grænser til Skodborg, Jels, Rødding, Hjerting og Lintrup Sogne og til Folding, Malt og Vejen Sogne i Ribe Amt. Kirken midt i Sognet noget mod Ø., 30 km NV. f. Haderslev, 23 km NØ. f. Ribe og 24 km SV. for Kolding. Sognet hører til Frøs Hrd.s Bakkeøs nordl. Skraaning. Fra Kongeaaen, der ved sin Udtræden af Sognet mod V. ligger 18 m over Havet, hæver Jordsmonnet sig ret stærkt til Københoved By og naar V. for denne i Kongshøj paa Grænsen af Dover 68 m. Herfra sænker Landet sig meget jævnt mod S. til Hjortvad Aa, der udspringer sydl. i Sognet og ved sin Udtræden af dette V. for Langetved ligger 28 m højt, for atter jævnt at højne sig til 57 m i Sognets Sydøsthjørne. Langetved Jord er dels ler-, dels sandbl. Muld, det første med Lerunderlag paa Bakkerne, det sidste med Grus- eller Alunderlag i Sænkningerne, 4-7. Kl. Kærengene er magre og sure med Alunderlag. Den betydelige Skov er for Størstedelen sammenhængende med Rødding Skov (Bøg, Eg og El); i den nordlige og østlige Udmark spredte Skovhoveder med Eg og Graapoppel. Københoved ligger omgivet af gode,

lerbl. Muldjorder (3-5. Kl.) med Lerunderlag, mens Udmarken har sandbl. Muld med Grus- eller Alunderlag (4-7. Kl.). Krogstrup har nærmest Byen sandbl., dyb Muldjord (5-7. Kl.), men paa den sydl. Udmark større Arealer af lerbl. Muld med Lerunderlag (4-6. Kl.). Baade Københoved og Krogstrup har gode Aamader ved Kongeaaen med fortrinlig Kunstvanding, Københoved desuden gode Toftenge ved selve Byen. Skovarealet er gammel Bevoksning af Bøg, Eg, Ask og en Del Naaletræer. Landevejen fra Københoved til Rødding og til Haderslev og Vejen fra Sommersted til Hjerting gaar gennem Sognet. Bro over Kongeaaen ved „Friheden" N. for Københoved, en foreløbig Bro over Aaen for Mergelbanen og et Gangtræ allervestligst i Sognet, kaldet „Faarhus Aalgaard".

Befolkning i 1921: 709 (1860: 758, 1910: 724) boende i 135 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 3217, deraf **Jordv.** 1968; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 694 Kr. pr. ha. **Areal** 2869 ha (N. 9649 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2445; besaaet med Hvede 50, Rug 174, Byg 178, Havre 381, Blands. t. Modenhed 108, andre Høstar. 56, Kartofler 38, Foderroer 236, Brak 47, Grønf. og Græsn. 1177, Haver, Hegn o. l. 40, Tørvemoser 1, Skov 301, beb. Grund og Gaardsplads 22, Veje 50, Hede, Klit og Stenmarker 2, Vand 8. **Frugttræer** 1913: 2037 (1900: 2249). **Kreaturhold** 1924: 302 Heste, 2426 Stkr. Hornkvæg (heraf 998 Køer), 54 Faar, 17 Geder, 2477 Svin (1913: 1684), 7745 Høns.

I Sognet *Skrave Kirke* (1330-48 Skragh) med Præstegd., Andelsmejeriet „Skrave Fællesmejeri" (opr. 1886 med 480 Køer, 1914: 858, 1919: 560, 1925: 901). Byerne: *Langetved* (1493 Langtuedt) med Skole (opf. 1875), Skrave Forsamlingshus (opf. 1892 som det første i Nordslesvig; 200 Pladser), Gæstgiveri. *Københoved* (1478 Købingho) med 3-Kl. Skole (opf. 1841), Forsamlingshus (opf. 1923, Arkt. H. Schmidt, Roskilde, 250 Pladser), Idrætsplads paa $1^1/_2$ ha; (se Sønderj. Aarb. 1912 p. 54 flg. og Sprogfor.s Almanak 1925 p. 97), Kbmdshdl., Ml., Mergelleje (Gravemaskine; der leveres Mergel til Skrave og Nabosogne), Telegraf- og Telefonst. *Krogstrup* (1542 Krogstorp). Saml. af Gde og Hse: *Glædborg, Langetvedskov, Langetvedmark, Heden* (ogsaa kaldet Nørremarken), *Københovedskov.* Gaarde: *Brunsgd.* med Ejdsk. 88, Jordv. 64, c. 78 ha, deraf Ager 39, Eng 27, Skov 10, N. 272 Thlr. *Toftlundgd.* med Ejdsk. 90, Jordv. 58, c. 94 ha, deraf Ager 63, Eng 11, Skov 18, N. 221 Thlr. 2 større, ubenævnte Gd. i Langetved: en med Ejdsk. 98, Jordv. 67, c. 89 ha, deraf Ager 68, Eng 4, Skov 14, N. 369 Thlr.; en med Ejdsk. 88, Jordv. 65, c. 86 ha, deraf Ager 68, Eng 4, Skov 12, N. 348 Thlr. *Ravnholtgd., Brunskov, Vandtruget, Bækstol, Mikkelborggd.* (ogsaa kaldet „Baroniet"), *Bommerlund, Brudsiggd., Kokhaugegd. Bejstrupgd.* med Ejdsk. 230, Jordv. 151, c. 172 ha, deraf Ager 143, Eng 6, Skov 18, N. 910 Thlr. *Vester-Lundgd.* med Ejdsk. 90, Jordv. 58, c. 94 ha, deraf Ager 60, Eng 11, Skov 17, N. 310 Thlr. *Grønagergd., Skøttegd., Dallsgd., Boygd., Nørreskovgd., Bækmadgd., Lilholtgd., Lerbjærggd., Kærgd. Sultkrog* med Ejdsk. 88, Jordv. 66, c. 74 ha, deraf Ager 66, Skov 6, N. 197 Thlr. *Lauesgd.* med Ejdsk. 95, Jordv. 64, c. 83 ha, deraf Ager 73, Skov 7, N. 375 Thlr. — Huse: *Horsager, Blæsbjærg, Mistskov, Katrinelund, Ildergab, Krybily, Sasevad, Gaaskær, Knoreng, Myreeng, Trædeng, Fogedgdn., Blaabjesk.*

Skrave S., en egen Sognekommune, Skrave Sognefogeddistr., har Tingsted i Rødding, hører under Retskr. Frøs Hrd. m. m. og Toftlund Politikr., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Rødding Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 2. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 138. Lægd.

Den ukalkede, skifertækte Kirke har romansk Skib med lige afsluttet Kor, begge af Kvadre paa attisk profileret Sokkel. Dørene samt en Præstedør sydlig paa Koret er fir-

kantede; flere af de oprindl. Vinduer er bevarede, og paa Korets Østgavl er indmuret 2 Kvadre hver med et Reliefhoved, af hvilke det ene har Korsglorie. Efter Folkesagnet skal de forestille Kong Valdemar og Dronn. Dagmar, hvem Kirkens Opførelse tilskrives. Senere Tilføjelser er et stærkt omdannet, middelalderligt Vesttaarn af Granit og Tegl med blytækt Spir, til hvis Vestside man 1890 har føjet et Vaabenhus. Kirken har fladt Loft, medens Taarnet er hvælvet; oprindl. Korbue med Skraakantsokkel og profilerede Kragsten. Altertavlen er fornyet 1846, efter at den ældre var brændt 1844, Prædikestolen bærer Chr. VII.s Navnetræk. Den romanske Granitfont har paa Kummen en Bladranke, og den trapezformede Fod er udhugget saaledes, at en Ramme med Bueslag og Hjørnesøjler synes at indfatte et profileret Fodskaft (Sauermann, Taufsteine p. 40). Daabsfad af Nürnbergtype med Spejderne, skænket 1770. En lille Krucifiksgruppe stammer fra c. 1700, en Figurgruppe med Anna, Maria og Jesusbarnet er et sentkatolsk Snitværk. Klokken er ifølge sin Minuskelindskrift (Ave Maria, Gracia plena) støbt ved Pinsetid 1437 (Uldall, Kirkekl. p. 170, oplyser, at Støberens Navn er Kort). — I Kirken en Mindetavle over en Soldat fra Treaarskrigen samt en 1919 opsat Mindetavle for 14 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — Paa Kirkegden er jordet Storbonden Hans Diderik Kloppenborg (1802-82).

Byen *Skrave* var endnu til i 14. Aarh., men forsvundet 1580, da Beboerne af Københoved og Langetved maa betale 5 M. aarlig af Skrave Mark. Endnu kaldes Jorderne om Kirken „Skravgd. Mark", og til for c. 80 Aar siden laa her Skrave Sogns Anneksgd., som første Gang nævnes 1526, da Mag. Thomas Knudsen var Præst. Præstegdn. med Mejeriet og 4 Ejendomme samt 1 Hus omkring Kirken kaldes endnu Skrave eller Skrave By.

N. for Københoved har der været et stensat Vad over Kongeaaen, og V. for K. paavises Stedet for en forsvunden Gd. *Blaabjesk* eller *Adover,* hvoraf der skal være fundet Murlevninger. Abildgaard nævner i sin Dagbog desuden Levninger af *Hyomgaard,* som nu er ukendt.

Paa Toftlundgd. (egentlig Toftlandgd.) staar en Døbefont af Granit med revnet Kumme; hvorfra den stammer, vides ikke.

1874 begyndte „Engforeningen Skodborg-Københoved" Anlægget af en Engvandingskanal ved Kongeaaen, hvortil det danske Hedeselskab gratis ydede teknisk Hjælp. For at faa Opstemningsret købtes Lundsgds Vandml. Fra Kanalen vandes 56 ha Eng.

I Københoved fødtes Landøkonomen Hans Iversen (1842-90). — Jørgen Nielsen Hansen Skrumsager (1841-1921), Formand for Vælgerforeningen, var Gaardejer i K.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 108 d., 7 t.; 1884: 76 d., 16 t.; 1912: 103 d., 20 t.; 1920: 226 d., 4 t., 1 soc.; 1924: 221 d., 8 t., 12 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 491 d. og 29 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 192, fra Tskl. 21).

I Tilslutning til Højsamlingen i Skodborg Sogns nordvestl. Del ligger nordøstl. i Skrave Sogn om Københoved en Gruppe paa c. 50 Gravhøje, dels paa højt, dels paa lavt Land; mange af dem er dog nu overpløjede eller sløjfede. Blandt de bevarede maa nævnes de 4 fredl. *Lokeshøje,* liggende højt, i tætsluttet Gruppe Ø. for Københoved. Fra denne store Højsamling strækker sig paa det lave Land over mod Lintrup enkelte Smaahøje. Tæt NV. for Skrave Kirke har ligget en nu forsvunden Langdysse, og ikke langt derfra ses en mindre Gravkiste fra Stenalderen, nu uden Dæksten. I Sognets sydl. Del findes ingen jordfaste Oldtidsmindesmærker; her bredte i Oldtiden Skovomraadet sig.

1904 udskiltes Sognet som selvstændigt Præstekald fra Rødding, hvortil det indtil da var Anneks.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Langetved og Københoved (med Krogstrup).

Litt.: A. J. Marcussen, Optegnelser fra Skrave Sogn, Haderslev 1913. — P. Eliassen, Fra Skrave Sogn, i „Hejmdal" 1926, $^{24}/_{3}$ flg.

Skodborg Sogn omgives af Jels og Skrave Sogne samt Vejen, Anst og Vamdrup Sogne i Ribe Amt. Kirken noget nordvestlig, 29 km NV. f. Haderslev, 22 km SV. f. Kolding og 26 km NØ. for Ribe. Jordsmonnet maa regnes til Frøs Herreds Bakkeø, men er gennemgaaende jævnere og lavere liggende end denne, og den nordlige Del hører til Kongeaa-Fladen. Ind mod Københoved og i en større Flade mod SV. overskrides 55 m Kurven. Kongeaaen kommer ind i Sognet i

c. 29 m Højde og forlader det i c. 21; Skudstrup Bæk er et Tilløb fra S. Jorden er temmelig ensartet. Skudstrup har overvejende lerbl. Muld med Lerunderlag (4. Kl.), ligesaa Skodborg paa de store, flade Bakker mod N., men iøvrigt, navnlig i Sænkningerne, dyb, sandbl. Muld, 5-6. Kl., med Grus- eller Alunderlag. Gode Aamader ved Kongeaaen og Toftenge nærmest Byerne. Bønderskove af Bøg og Eg, isprængt med Naaletræsplantninger. Amtsbanen fra Haderslev ender her; Landevejen fra Haderslev (Sommersted-Jels) gaar dels videre over Kongeaaen til Skodborghus, dels til Kobenhoved.

Befolkning i 1921: 1549 (1860: 1475, 1910: 1486), boende i 317 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 5086, deraf **Jordv.** 2380; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 630 Kr. pr. ha. **Areal** 3700 ha (N. 12,583 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3345; besaaet med Hvede 54, Rug 227, Byg 216, Havre 534, Blands. t. Modenhed 221, andre Høstar. 17, Kartofler 52, Foderroer 300, Brak 105, Grønf. og Græsn. 1586, Haver, Hegn o. l. 44, Tørvemoser 7, Skov 224, beb. Grund og Gaardsplads 22, Veje 82, Hede, Klit og Stenmarker 1, Vand 8. **Frugttræer** 1913: 2843 (1900: 2957). **Kreaturhold** 1924: 430 Heste, 2669 Stkr. Hornkv. (heraf 1283 Køer), 73 Faar, 25 Geder, 2774 Svin (1913: 2413), 13,550 Høns.

I Sognet Byerne: *Skodborg* (1298 Skotborg) — den bymæssig bebyggede Del af Byen havde 1921 122 Gde og Hse med 548 Indb. — Stationsby med Kirke, Præstegd., 6-Kl. Skole (opf. 1908, Arkt. Jablonowski, Haderslev), Forsamlingshus (bygget 1907 med c. 250 Pladser), den gamle Vesterkro, Hotel, Skodborg Kommunes Spare- og Laanekasse (kommunal, opr. 1884; $^{31}/_{3}$ 1924 var Indsk. 482,000 Kr., Res. 5000), Agenturer for Haderslev Bank og Vejen Bank, Andelsmejeri (opr. 1896 med 1200 Køer, 1914: 1130, 1918: 900, 1925: 1500; c. 4000 kg Mælk bruges daglig til Fabrikation af Roquefortost; Ombygning af Mejeriet 1924 for 76,000 Kr.), privat Elektricitetsværk (opr. 1913, 2 Dieselmotorer med 110 HK.), Ml., 10 Kbmdsforretn. m. m., Skodborg Korn- og Foderstofforretn., A/S, Skodborg Savværk og Trælasthandel, c. 35 selvstændige Haandværkere, Maskinværksted, Læge, Dyrlæge, Jærnbanest., Telegraf- og Telefonst., Posteksp. Grisemarked hver Torsdag Formiddag i Vesterkro. *Skudstrup* (1542 Schustorpp) med 3-Kl. Skole (opf. 1909) og Kbmdshdl. Saml. af Gde og Hse: *Skodborgmark, Skodborgskov* med 3-Kl. Skole (opf. 1880, tilbygget 1908-09) og Holdepl., *Mikkelborg* (Meklenborg) med Mikkelborg Kro, 2 Kbmdsforretn. og Jærnbanest., *Langager, Skudstrupmark* med Ml., *Faarkrogmark* og *Faarkrogskov, Lundsgd.* (fhv. Domæne, udstykket 1923 i en Stamparcel paa c. 49 ha, 12 selvstænd. Husmandsbrug og 5 Tillægsparceller) med Ml. — Gaarde: Domænen *Sundbølgd.* med Ejdsk. 73, Jordv. 42, ca. 94 ha, deraf Ager 72, Skov 18, N. 223 Thlr. *Præstegden* med Ejdsk. 128, Jordv. 85, c. 139 ha, deraf Ager 84, Skov 49, N. 501 Thlr. *Korsvang* med Ejdsk. 97, Jordv. 68, c. 103 ha, deraf Ager 66, Eng 8, Skov 26, N. 360 Thlr. *Sønderbygd. Skodborggd.* med Ejdsk. 115, Jordv. 74, c. 99 ha, deraf Ager 92, Eng 4, Skov 1, N. 428 Thlr. „Nørregdne": *Rødinggd.* (Røjgd.), *Aarupgd.* og *Lindegd., Gejlagergd. Kraggd., Annalyst, Nørreris. Sognefogedgdn.* med Ejdsk. 95, Jordv. 65, c. 74 ha,

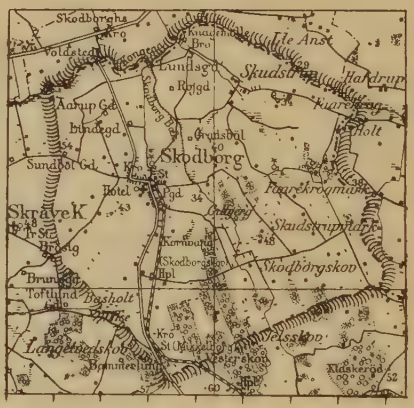

deraf Ager 47, Eng 18, Skov 5, N. 434 Thlr. Tvegdene *Kærgd.* og *Faarkrog* (1542 Faarkroge). *Lauenborggd.* med Ejdsk. 82, Jordv. 52, c. 93 ha, deraf Ager 66, Eng 14, Skov 10, N. 404 Thlr.

Skodborg S., en egen Sognekommune, Skodborg Sognefogeddistr., har Tingsted i Rødding, hører under Retskr. Frøs Hrd. m. m. og Toftlund Politikr., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Rødding Vurderingskreds, Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 2. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 137. Lægd.

Portal paa Skodborg Kirke.

Den hvidkalkede Kirke bestaar af Skib og Kor, to nye Korsfløje samt et nyt Vaabenhus mod S. Skibet er romansk, af raa Kamp med attisk Kvadersokkel; Syddøren havde en Søjleportal med 2-2 fritstaaende Søjler, der nu er opstillet ved Vaabenhuset; rundbuet, tilmuret Dør og Vindue mod N. Koret har oprindl. haft Apsis; men senere i Middelalderen er denne bleven nedbrudt og Koret forlænget med Tegl. Fra en af Winstrup 1858 flg. foretagen Ombygning stammer de to Korsfløje, Tagrytteren over Korsskæringen samt Vaabenhuset, ligesom Skibets Vestgavl blev fuldstændig ommuret og forsynet med en lille, muret Klokkestol. Koret har en samtidig med Forlængelsen opført Krydshvælving, Skibet fladt Loft. Altertavle fra 1610, der i Modsætning til de fleste Tavler i Haderslev Østeramt har „bunden" Opbygning, idet de tre Storfelter er samlede under fælles Gesims; de fire Søjlepostamenter er smykkede med ejendommelige Relieffer, forestillende vingede Dyder. To Par gotiske Alterstager. Den romanske, desværre ophuggede Granitfont har en usædvanlig Form; Fod og Kumme er hugget i een Sten, og Kummen støttes af fire Figurer, som staar paa den firkantede Fodplade og lægger deres Hænder paa Kummens nedre Runding, medens Hovederne naar op til dens Overkant; over og under Figurerne er der Rankeværk, og Fodskaftet er smykket med Arkader (Sauermann, Taufsteine p. 57). Ovalt Stenepitaf over Hr. Niels Ewaldt, f. i Brøns 1718, † 1756, og Hustru Sophia Elisabeth Schierning, † 1769. Klokke 1858 (Gamst og Lund, København). — Paa Kirkegden en Mindesten (efter Tegn. af N. Hansen-Jacobsen) over 40 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Lundsgd. er sammenstykket af Udmarker fra Skodborg. 1830-40 ejedes den af Storbonden Thomas Thomsen, 1840-56 af en Søn af Amtmand Johannsen i Haderslev, 1856-67 af Holsteneren Petersen, 1867-77 af Danskeren Clemens. 1901 solgte de nørrejyske

Ejere Løbner og B. Hansen, som havde haft Gden fra 1878, den til den preuss. Stat for c. 85,000 M. Ejendommens Areal var c. 188 ha med 652 Thlr. N., heri indbefattet den senere tilkøbte Urholmgd. paa 16 ha. Forpagtningen, der gjaldt til 1937, blev efter Overenskomst afstaaet, og Gden udstykkedes som nævnt 1923. Bygningerne er gamle.

Sundbølgd., udflyttet fra Skodborg 1731 sammen med 6 andre Gde, solgtes 1900 af Skærbæk Bank til den preuss. Stat. Gden nybyggedes 1909. Forpagtningen gælder til 1936.

SV. for Skodborg By paavises Stedet for et forsvundet „Slot" *Bejstrup;* der er fundet Rester af Stenbro, men Tomten er ganske sløjfet. 1808 nævnes paa Bymarken et Voldsted *„Dresvold"*, en ret anselig Høj, omgivet af 2 m høje Volde.

Dske Atl. nævner en forsvunden Herregd. *Gramgd.*

1390 nævnes en Ml. *Gamlæwodh* ved Skodborg Aa.

I Skodborg fødtes Prof. i Kiel Johann Matthias Schultz (1771-1849); undersøgte Hedeby Stenen og den første Vedelspang Sten.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 210 d., 17 t.; 1884: 78 d., 24 t.; 1912: 190 d., 47 t., 3 soc.; 1920: 394 d., 5 t., 11 soc.; 1924: 432 d., 3 t., 30 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 1046 d. og 110 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 377, fra Tskl. 78).

Af de c. 30 Gravhøje, som kendes i Sognet, ligger c. 20 nordvestlig i dette i Samling paa Sundbølgds Jorder; flere af dem er ret velbevarede, med en Højde af 2-3 m. Denne Højsamling slutter sig til den under Københoved i Skrave Sogn omtalte Gruppe af Høje. Mod Ø., paa det lave Land langs Aaen, ses enkelte Smaahøje. Skodborg Sogns sydl. Del er derimod ganske højtom; den hører til det store Skovomraade, der i Oldtiden bredte sig her og væsentlig var ubeboet. SØ. for Skodborg er fremdraget et ganske værdifuldt Fund fra den senere Jærnalder, bestaaende af et Guldspænde, nogle Guldbrakteater og nogle Glasperler.

Før 1864 hørte til de kongerigske Enklaver 1 Mølle, 1 Kro, 16 Gde og 47 Huse. Under den preuss. Administration bestod Sognet af een Kommune; til c. 1880 udgjorde Skudstrup By med Skudstrupmark og Faarkrogskov dog en selvstændig Km.

Hygum Sogn omgives af Lintrup, Hjerting, Rødding, Fole og Gram Sogne samt af Føvling, Kalslund og Obbekær i Ribe Amt. Kirken noget sydøstlig, 34 km NV. f. Haderslev og 14 km ØNØ. f. Ribe. Sognet danner den nordvestlige Skraaning af Frøs Herreds Bakkeø med Hedeslette mod V. Lavere og fladere Jordsmon end de østlige Sogne paa Bakkeøen; Kirken ligger dog paa en fremtrædende, storformet Bakke c. 42 m højt; sydøstligst ind mod Brændstrup er man i 55-60 m's Højde, vestligst ved Kongeaaen, der danner Nordgrænsen mod Føvling Sogn, 11 m, ved Hjortvad Aa, som løber midt gennem Sognet og sydfra optager Sønderaa, der dannes af Vesterbæk og Engkærbæk, 10 m, ved Gram Aa, der danner Sydgrænsen mod Gram Sogn, c. 4 m. Hygum og Brøstrup har dels lerbl., dels dyb, sandbl. Muld med Grusunderlag, 4-7. Kl. Nogle mindre Bønderskove S. f. Byerne,

gode Aamader ved Hjortvad Aa, iøvrigt magre Kærenge. Ø. f. Fæsted og Harreby er der god, lerbl. Muld, 4-5. Kl.; Størstedelen af disse Byers Jord er dog 6-7. Kl. Kamtrup har let Sandjord, 6-8. Kl. Til Fæsted og Kamtrup Byer fortrinlige Aamader med udmærket Kunstvanding ved Gram Aa, til Kamtrup store Hede- og Mosearealer. Det i 1905 oprettede Fæsted Planteselskab har paa Fæsted Hede anlagt en Plantage paa c. 130 ha, hvoraf 1924 c. 60 ha er tilplantet. Hjortvad har Agermark som Fæsted, men kun magre Enge i et smalt Dalføre langs Hjortvad Aa. En større Hede (c. 120 ha) med gammelt Egekrat, en Del af Haslund Krat i Obbekær Sogn, er for Størstedelen tilplantet. Landevejen Kolding-Foldingbro-Ribe gaar nordligst, Vejene Rødding-Hygum-Obbekær-Ribe og Gram-Harreby-Obbekær-Ribe sydligere gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 1461 (1860: 1304, 1910: 1569), boende i 286 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 5300, deraf **Jordv.** 2919; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 536 Kr. pr. ha. **Areal** 6156 ha (N. 14,513 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 5382; besaaet med Hvede 37, Rug 359, Byg 235, Havre 548, Blands. t. Modenhed 259, andre Høstar. 91, Kartofler 68, Foderroer 337, Brak 120, Grønf. og Græsn. 3328, Haver, Hegn o. l. 38, Tørvemoser 21, Skov 202, beb. Grund og Gaardsplads 14, Veje m. m. 108, Hede, Klit og Stenmarker 374, Vand 17. **Frugttræer** 1913: 2230 (1900: 2039). **Kreaturhold** 1924: 581 Heste, 3792 Stkr. Hornkv. (heraf 1440 Køer), 227 Faar, 19 Geder, 3514 Svin (1913: 2604), 11,565 Høns.

I Sognet Byerne: *Sdr.-Hygum* (1330-48 Hygyngh) med Kirke, Præstegd. (opf. 1901), 4-Kl. Skole (opf. 1910-11), Forsamlingshus (bygget 1907; Arkt. Jep Fink, Aabenraa; c. 330 Pladser), Fattiggd., Brugsforening, 4 Kbmdsforretn., c. 25 Haandværkere, Motorml., Elektricitetsværk (opf. 1924, Ejer: Hygum By), Gæstgiveri (Hygum Kro), Spare- og Laanekassen for Hygum By og Omegn (opr. 1911; $^{31}/_{8}$ 24 var Indskudene 76,000 Kr., Res. 30,000 Kr.), Filial af Sydjysk Landmandsbank (Ribe), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Brøstrup* (1449 Brøsthorp). *Fæsted* (1478 Fæstet) med Andelsmejeriet „Kløvergd." (opr. 1887 med c. 300 Køer, 1914: 1100, 1918: 900, 1925: 1200; ombygget og udvidet 1925), Brugsforening, 4 Haandværkere, Afholdsgæstgiveri; 2-Kl. Skole mellem Fæsted og Harreby (nybygget 1913; indtil 1860 laa Skolen i Kamtrup). *Harreby* (1202-04 Harebui) med Ml. og Brugsforening. *Hjortvad* (1498 Hiortwodh) med Skole (opf. 1881). *Bavngd.* (her var til 1920 Toldstation paa Kolding-Ribe-Landevejen), *Ravning* (1498 Rawninghe), *Knorborg* (1541 Knurborch). Saml. af Gde og Hse: *Hygum Nørremark, Hygumskov, Hygum Gammelmark* og *Hygum Nymark* er udflyttede; *Fæstedtoft* (1664 Fæsted paa Tofften), *Sønderholm, Kamtrup* (1478 Kamdrup), *Kamp* og *Kamtrupmark, Harrebymark, Havmark, Barslund* eller Baadslund (1542 Bastlunt). Gaarde: *Toftegd.* med Ejdsk. 102, Jordv. 71, c. 105 ha, deraf Ager 70, Eng 14, Skov 6, Mose og Hede 10, N. 357 Thlr. *St.-* og *L.-Brøstrupgd.*, førstnævnte med Ejdsk. 105, Jordv. 73, c. 103 ha, deraf Ager 66, Eng 25, Skov 11, N. 328 Thlr. Tvegdene *Holm* (1231 Holm), den ene bygget af Arkt. Gram, Haderslev; *Vestergd., Kløvervang* med Ejdsk. 82, Jordv. 54, c. 64 ha, deraf Ager c. 60, N. 242 Thlr.; *Abildskær* (c. 1250 Absijck Kiær) med Ejdsk. 86, Jordv. 60, c. 136 ha, deraf Ager 89, Eng 19, Hede 27, N. 285 Thlr.; desuden en Gd. i Fæsted med Ejdsk. 82, Jordv. 57, c. 66 ha, deraf Ager 57, Eng 2, Skov 6, N. 235 Thlr. *Harrebygd., Fuglbjærggd.* og *Lasbjærggd., Harrebyskov* og *Markskelbæk, Harreby Østergd.* med Ejdsk. 92, Jordv. 61, c. 65 ha, deraf Ager 40, Eng 23, N. 310 Thlr.; *Petersminde* med Ejdsk. 100, Jordv. 69, c. 165 ha, deraf Ager 102, Eng 6, Skov 25, Hede 29, N. 412 Thlr.; *Nedergd.* med Ejdsk. 83, Jordv. 61, c. 136 ha, deraf Ager 88, Eng 7, Skov 6, Hede 30, N. 373 Thlr.; *Overgd., Spanggd., Gudsnapgd.* (1639-40 Gudsnap),

Kemsgd. (1649 Kempisgard), *Benborg, St.-* (eller Sdr.-) *Aaling* og *L.-Aaling* (1649 Aling). *St.-* og *L.-Barslund.* — Huse: *Mølbjærg, Brøstrupskov, Kapernaum* (2 Hse paa Fæsted Hede).

Hygum S., en egen Sognekommune, 2 Sognefogeddistr. (Hygum og Fæsted), har Tingsted i Ribe (Bitingsted), hører under Retskr. Frøs Hrd. m. m. og Ribe Politikr., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Rødding Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 2. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' Lægder 153 a og b.

Den statelige, velbyggede Kirke, tidligere indv. til Skt. Laurentius, er ukalket og blytækt, har romansk Skib og Kor med Apsis af Kvader, Taarn mod V. og et Vaabenhus mod N., begge af Tegl og sentmiddelalderlige. Det er Nordslesvigs smukkeste Kvaderstenskirke, omend den har lidt en Del ved en „Restaurering" 1852. Apsiden har foruden Kirkens alm., attisk profilerede Sokkel en Bisokkel med Tovsnoning og er delt i Felter af fire med senere ommurede Bueslag forbundne Søjler, af hvis Enkeltheder flere har deres Forbillede i Ribe Domkirke; den maa oprindelig have haft 3 Vinduer, nu ses kun to (tilmurede), til hvis Stik delvis har været anvendt rhinsk Tuf; fire andre (ligeledes tilmurede), et paa Skibets Sydside, et paa Korets og to paa Skibets Nordside; af disse sidste er et blevet aabnet Efteraar 1925, hvorved der fandtes en gl. Vindusramme af Egetræ. Norddøren, der endnu bruges, er firkantet i rundbuet Indfatning, hvorimod den tilmurede Syddør er rundbuet; paa dens Kragsten er udhugget to og to maskeagtige, karakteristiske Hoveder. Paa Skib og Kor Spor af udvendig, malet Dekoration (en enkelt Gesimsfrise). Taarnet (skalmuret 1805) har højt Pyramidetag med 4 Gavle. I Apsiden Halvkuppelhvælv, i Kor og Skib gipsede Lofter, Taarnet alm. Krydshvælving; gammel Korbue med profileret Sokkel og Kragsten, rund, nu tilmuret Taarnbue. Moderne Altertavle med Maleri af I. L. Lund 1841, Kvinderne ved Graven. Tre Par Alterstager, hvoraf det ene gotisk. Sentromansk Font af gullandsk Kalksten. Prædikestol med skaarne Relieffer (Christi Barndomshistorie, Daab og Syndefaldet) i Storfelterne og latinske Indskrifter i Smalfelterne; paa den samtidige Himmel Chr. IV, flere Navne og 1637; trods dette sene Aarstal hersker Højrenæssancen uden barokke Elementer i hele Arbejdet, der sikkert skyldes en vestjysk Snedker (fra Ribe?); den brogede Staffering er køn og ret gammel. Paa Triumfvæggen et lille Krucifiks fra Renæssancetiden eller senere samt et større, tidliggotisk, hvis Figur har stærkt hældende Hoved med svær, dobbeltflettet Krans og krydslagte Fødder, og hvis Korstræ ender i firkantede Plader med Evangelisttegnene (restaur. 1925). I Vestenden Pulpitur fra 1715 med snoede Søjler, allegoriske Malerier og Ribebispen Laur. Thuras Navn. Klokke fra 1686 (Claus Asmussen, Husum), samt en Genforeningsklokke (i St. for to 1917 bortfjernede fra 1812 og 1842). I Taarnrummet en middelalderlig, jærnbunden Kiste. En Ligsten over Sognepræst Chr. Jespersen Foersom (1735-96) er 1925 flyttet fra Kirkegden ind i Koret. — Paa Kirkegden et Monument med Indskrift: Aaret 1659 døde i Hygum Sogn i en smitsom Sygdom 504 Mennesker, som her ligger begravede. Opført af Hygum Kirke

Kor og Apsis paa Hygum Kirke.

1876. — Ved Kirketaarnet er 1922 rejst en Mindesten for 44 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Johan Gerhardsen Skelle (af den sønderjyske Slægt med Ørnekloen i Vaabenet) sætter 1426 i Pant til Jes Iversen af Høgelund sit Gods i Hygum, kaldet *Æskær*, hvilket han havde i Pant af Hr. Jon Lille, og som da laa øde.

Brøstrup. 1449 ejede Ribe Domkapitel Jord i Brøsthorp.

Tæt N. for Sønderholm har ligget et Voldsted, Holm eller *Sønderholm,* der nu er helt ukendeligt. Det skal have været en kredsrund Banke, omgivet af Grav og Ydervold. Paa Tomten findes Murbrokker. 1231 havde Kongen 2 M. Guld i Holm. Gden blev 1518 af Kannik Niels Friis i Viborg, Jep Friis til Lyngholm og Mogens Thomsen til Damsgd. pantsat til Chr. II og tilhørte 1543 Christian Freese. 1586 solgte Gabriel Skinkel til Søholm den til Fr. II for 4000 Daler.

Den gamle Herredsfogedbolig i Hygum er opført 1786.

I Fæsted Hede ligger en ejendommelig Befæstning, som med Retning NØ.-SV. gaar tværs over Haslund Krat fra Fæsted Mose til Fæsted Enge ved Kalslund.

En Del Eng og Hede kaldes endnu *Munkskov Enge* og *Hede* efter Munkskovgd., der fordum laa paa Fæsted Hede.

Frøsig er en gammel Benævnelse for en Boplads S. for Fæsted, hvor der før Udskiftningen laa et Par Huse.

Hjortvad, Bavngd. og Ravning, d. v. s. den N. og V. for Hjortvad Aa liggende Del af Sognet, vil i nær Fremtid blive indlemmet i Kalslund S. i Ribe A., til hvilket den hørte før 1864. Det drejer sig om 20 Gde og Hse, heraf Gudsnapgd., Petersminde, Overgd. og Nedergd. i Hjortvad, og Spanggd. i Bavngd.

Syddøren paa Hygum Kirke.

Genforeningsmindesmærker rejstes i Fæsted 1920 og i Harreby 1923.

Reformatoren i Tørninglen, Thomas Knudsen (1503-81) var den første, evangeliske Sognepræst i Hygum; her fødtes hans Søn, Sognepræst ved Frue Kirke i Kbh. Hans Thomessøn (1532-73), Psalmedigter og Samleren af „Den danske Psalmebog". Endvidere Biskop i Aarhus Peder Hygom (1692-1764). — I Brøstrup fødtes Biskop Stefan i Ribe († 1177).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 252 d., 6 t.; 1884: 153 d., 16 t.; 1912: 210 d., 45 t.; 1920: 483 d., 2 t., 11 soc.; 1924: 383 d., 2 t., 49 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 1027 d. og 45 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 386, fra Tskl. 46).

Vestlig i Sognet, i Fortsættelse af Højstriben gennem Fole Sogn, strækker sig forbi Harreby og Fæsted hen imod Hjortvad en anselig Række af c. 50 bevarede eller sløjfede Gravhøje; heriblandt ses Ø. for Harreby den i det Ydre nu dog noget omdannede *Valdemarshøj*, som med sin Højde af c. 6 m hører til Sønderjyllands største Gravhøje, samt den N. for Fæsted liggende, udgravede, store *Stavsehøj*. Et ligneende Antal Høje kendes paa Hjortvad og Bavngd.s Marker. Nogle af dem har ved Gudsnapgd. dannet en tæt Gruppe, men en stor Del af dem er nu overpløjet; en er fredl.; blandt de andre bevarede Høje her er den anselige *Bredhøj* med ganske flad Top; i en tredje af Højene ved Gudsnapgd. er nylig fremgravet en mandslang, stensat Gravkiste (fredl.) fra Stenalderens Slutning. Blandt spredtliggende Høje under Hjortvad er fredl. 2 anselige, den ene kaldet *Skrofhøj*. Atter andre Høje ligger nær Hjortvad Aa under Hygum samt paa Brøstrup Mark, hvor der ses dels en smuk Gruppe af 7-8 tildels velbevarede og indtil 3,5 m store Høje NV. for Byen, dels nogle Høje NØ. for samme. N. for Brøstrup findes 13 Høje, deraf 5 tæt ved hinanden. Den sydøstl. Del af Sognet er derimod næsten højtom. Ved Kemsgd. findes en stærkt ødelagt Langdysse; en anden, ved Fæsted, er nu sløjfet. Ved Fæsted og Brøstrup kendes under flad Mark Gravpladser fra den ældre Jærnalder; ogsaa ved Harreby er fundet Urnegrave under flad Mark og tillige en lille Boplads fra den ældre Jærnalder.

Genforeningsmindesmærke i Fæsted.

Før 1864 hørte til de kongerigske Enklaver Tvegdene Fæstedtoft, 1 Hus i Brøstrup, 1 Gd. og 3 Huse i S.-Aaling. Men af de slesvigske Besiddelser udgjorde 6 Gde og 4 Huse i Fæsted, 1 Gd og 2 Huse i Kamtrup, 5 Gde og 3 Huse i Harreby Fogderiet „Frøs Herred" under Løgumkloster Amt, og 1 Gd i Hygum, 2 Gde i Brøstrup samt Kemsgd. og 9 Huse laa under Gram Gods. 1864 kom en Del af Fæsted og Harreby Enge, Haslund Krat med noget af Kamp til Kongeriget og til Obbekær Sogn, men ejes endnu af Beboerne i Fæsted. Paa den anden Side gik da Hjortvad, Bavngd. og Ravning i Kalslund S. over til Hygum og blev ved Slesvig (3 Gde og 2 Huse i Hjortvad hørte før til Kongeriget). — 1690 hørte Aarup i Gram S. til Hygum.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Hygum (med Brøstrup), Fæsted (med Harreby) og Hjortvad (med Bavngd., Ravning og Knorborg). Til c. 1880 udgjorde Knorborg (med Barslund, Kemsgd. og Aaling) en selvstændig Km.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1766 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 129-135. — Thøste Thøstesen, Fra Hygum Sogn, Minder fra Oldtiden og Middelalderen, i „Hejmdal", Marts-April 1926 og flg.

Lintrup Sogn omgives af Annekset Hjerting, Skrave og Hygum Sogne samt af Føvling og Folding Sogne i Ribe Amt. Kirken nogenlunde midt i Sognet og centralt for dets Byer, 37 km NV. f. Haderslev, 16 km NØ. f. Ribe og 33 km SSV. f. Kolding. Sognet danner den nordvestlige Del af Frøs Hrd.s Bakkeø med foranliggende Hedeflade mod N., nøjagtigere den vestlige Del af Bakkeøens nordlige Afsnit, der skilles fra Hovedpartiet ved Hjortvad Aa, som danner Sognets Sydgrænse. Jordsmonnet er storformet, men falder ved Dover meget stejlt af mod Fladen med lyng- og kratklædte Kløfter. Her er nordøstligst ved Grænsen mod

Skrave det højeste Punkt, 68 m, med den videste Udsigt fra Ø. til V. gennem Jylland, fra Vamdrup til Vilslev ved Kongeaaens Munding; i Nørrejylland ses la Cours Mølle i Askov, Skibelund, Estrup Skov, Tislundbjærg, Stilde og Klelund Plantager, sydpaa Spandet Kirke og Endrupskov Bakker V. for Gram; 29 Kirker skal kunne tælles. Meget stenede Marker. Lavest er Sognet, hvor Kongeaaen og Hjortvad Aa forlader det, henholdsvis 12,8 og c. 14 m. Lintrup har for Størstedelen god, sandbl. Muld (5-7. Kl.), Fladen lette Sandjorder med Grusunderlag (6-8. Kl.), og der findes spredtliggende, mindre Arealer lerbl. Muld (4. Kl.). En stor Del magre Kær og Enge, medens Aamaderne langs Kongeaaen ved fortrinlig Kunstvanding er af god Bonitet. Dover og Vimtrup har i S. og Ø. god, lerbl. Muld (3-4. Kl.), men i Fladen mod N. og V. lette Sandjorder med Sand- og Grusunderlag (6-8. Kl.). Mejlby har lerbl. Muld (4-5. Kl.) med Lerunderlag. Aamader i Dover og Mejlby som i Lintrup. V. for Mejlby en Del magre Kærenge, isprængt mindre Moser med stærkt svovlholdig Tørvejord. Tornum har dyb, sandbl. Muld (4-5. Kl.) med fugtig Kviksandunderlag paa enkelte Steder, ellers med Grus, navnlig for de lette Jorder i 6-7. Kl. Engene i den smalle Dalsænkning ved Hjortvad Aa og de omliggende Kærjorder magre, bedst egnede til Græsning. I Dover findes endnu Smaaskove med iplantet Gran. Til Tornumgaard har tidligere hørt store Skove; gamle Folk mindes endnu den sidste Rydning af dem. Ø. for Lintrup, i Lintrupskov, er der mange Skovhegn med Lind, Bregner og den sjældne Skovblomst blaatoppet Kovede; Enebær og Kristtjørn findes ogsaa, men mere sjældent. Til Fuglbækgaard hører en Plantage paa 20 ha (anlagt 1902), til Lintrup Nørrekro 2 ha Plantage. Landevejen Kolding-Ribe gaar fra Foldingbro til Bavngaard gennem Sognet; ved Foldingbro mødes ogsaa Vejene fra Varde (Ølgod) og Vejle (Bække) for samlede at gaa til Rødding-Gram-Løgumkloster, de gamle Okseveje. Af to Veje fra Hygum Sogn gaar den ene over Lintrup til Oksevejen ved Hjerting, den anden over Tornum til Rødding.

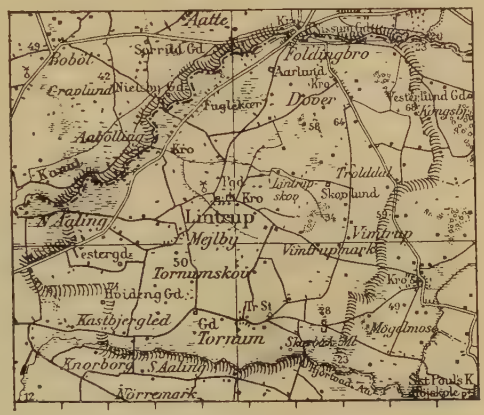

Befolkning i 1921: 1050 (1860: 1158, 1910: 1093), boende i 206 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 4015, deraf **Jordv.** 2239; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 586 Kr. pr. ha. **Areal** 3947 ha (N. 13,197 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3501; besaaet med Hvede 22, Rug 251, Byg 200, Havre 429, Blands. t. Modenhed 233, andre Høstar. 43, Kartofler 72, Foderroer 302, Brak 118, Grønf. og Græsn. 1831, Haver, Hegn o. l. 95, Tørvemoser 4, Skov 78, beb. Grund og Gaardsplads 25, Veje m. m. 125, Hede, Klit og Stenmarker 99, Vand 20. **Frugttræer** 1913: 2296 (1900: 2272). **Kreaturhold** 1924: 433 Heste, 2864 Stkr. Hornkv. (heraf 1239 Køer), 145 Faar, 15 Geder, 3130 Svin (1913: 2292), 11,213 Høns.

I Sognet Byerne: *Lintrup* (1330-48 Linthorp) med Kirke, Præstegd., Skole (opf. 1913), Forsamlingshus (opf. 1923, Arkt. M. Jensen, med 200 Pladser; se Sprogfor.s Almanak 1925 p. 98), 2 Kbmdsforretn., Ml. med Bageri, Gæstgiveri, Filial af Rødding Bank, af Sydjysk Landmandsbank og af Frøs og Kalslund Hrdr.s Sparekasse,

Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Dover* (1330-48 Dowerth) med Skole (opf. 1913), Kbmdshdl. *Vimtrup* (1541 Wymptorp). *Tornum* (1498 Tornum) med Skole (opf. 1913), Forsamlingshus (opf. 1920, se Sprogfor.s Almanak 1925 p. 94) og Kbmdshdl. *Mejlby* (1498 Medelby) med Skole (opf. 1913), Fattiggd., Kbmdshdl., Filial af Rødding Bank, Andelsmejeri (oprettet 1884 som det første Andelsm. i Nordslesvig med 300 Køer, 1914: 800, 1918: 600, 1925: 920). Saml. af Gde og Hse: *Lintrupmark, Lintrupskov, Barsbøl, Lyngbjærg, Dovermark, Foldingbro* (1541-43 Foldingbro) med Gæstgiveri, *Aarlund* (1542 Aarelunt), *Skovlund* (1543 Skoffleng), *Tornummark, Tornumskov, Tornumgaardsmark* (med 6 ha Plantage), *Skærbæk,* med Ml., *Mejlbymark.* Gaarde: *Lintrup Præstegd.* med Ejdsk. 70, Jordv. 45, c. 124 ha, deraf Ager 79, Eng 25, Hede 19, N. 384 Thlr. *Fuglbækgd., L.-Fuglbæk, Villemadgd., St.-Damgd., L.-Damgd., Smedegd., Aarlundgd., Marielyst, Skovgd., Trolddal, Svanholm, Skovlund, Stenkeldsgd., Nissumgd., Søbækled, Tornumgd.* med Ejdsk. 142, Jordv. 104, c. 149 ha, deraf Ager 136, Eng 5, Skov 6, N. 676 Thlr.; *L.-Tornumgd., Skærbæk Ml.* med Ejdsk. 82, Jordv. 43, c. 107 ha, deraf Ager 72, Eng 26, Skov 2, N. 329 Thlr.; *Kastbjærg* (1543 Kastberg), *Kastbjærgled, Brejdablik, Hvidenggd.* med Ejdsk. 85, Jordv. 45, c. 60 ha, deraf Ager 58, N. 267 Thlr.; *Elmelund, Mejlbygd., Vestergd.* med Ejdsk. 120, Jordv. 83, c. 96 ha, deraf Ager 88, Eng 5, N. 504 Thlr.; Tvegdene *Nr.-Aaling* (1543 Olengh), *Lintrup Nørrekro* (Kroen nedlagt), *Byrrumgd.* — Hus: *Silkeborg* ved Mejlby.

Lintrup S., en egen Sognekommune, Lintrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Rødding, hører til Retskr. Frøs Hrd. m. m. og Toftlund Politikr., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Rødding Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 2. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 140. Lægd.

Den hvidkalkede, dels blytækte, dels teglhængte Kirke, tidl. indv. t. Marie Magdalene, har romansk, nu lige afsluttet Kor og Skib samt et senere Taarn mod V. Kor og Skib er af Tuf med iblandet Tegl paa en attisk profileret Kvadersokkel med Bisokkel af Tuf. En søjleprydet Apsis nedreves efter en Brand 1690. Ved Lisener, forbundne med Buefriser, er Korets Mure delt i to Fag og Skibets i 4. Sydsiden er dog stærkt ombygget, men Nordsiden har bevaret sin i et lille Fremspring siddende, nu tilmurede, firkantede Dør med Granitkarme, samt i de tre Fag Vinduer, af hvilke et endnu er aabent. Det middelalderlige Taarn af Tegl har et efter Branden 1690 opført, højt, firsidet, noget indknebet Tag. Kirken har listedelt Bræddeloft, Taarnet alm. Krydshvælving. Meget anselig, romansk Korbue med Sokkel af Granit og Karmsten af Tegl; over den tilmurede, i Maling markerede Apsisbue er indsat en Sten med Chr. V's og Charlotte Amalies Navnetræk. Som Altertavle er brugt et tidligere Epitafium, hvis ovale Midtbillede (Nadvermaleri) indfattes af en Sandstensramme med Pyramidespidser og sentbarokke Ornamenter; et malet Aarstal 1692 angiver rimeligvis Stykkets Alder, og Vaaben og Navnetræk dets oprindelige Ejere. Alterstagerne, i udpræget Barokstil fra 1652, er skænkede 1705 af Bager Jacob Pedersen i København (sml. Hjerting). Den romanske Granitfont har ejendommelige Relieffer; paa Kummen ses en gaadefuld Fremstilling (et Hus?) og en Arkaderække, hvorunder tre Menneskehoveder, to Dyrehoveder og en stor Hund, som jager en lille Hare; paa den firkantede Fod en Lilje, en Drage og et Hjortehoved (Sauermann, Taufsteine p. 42). Prædikestolen, med Snosøjler paa Hjørnerne, er snedkret 1691, men har faaet Felterne pyntede med yngre Rokoko Ornamenter; paa den 1925 nedtagne Himmel (oprindl.) er skaaret: Jens Vognsen, Maren Tygesdatter paa Søholm. Over Korbuen hænger et lille, sentromansk Krucifiks; Frelseren er afbildet med hældende Hoved og krydslagte Fødder, men kongekronet. Tre Epitafier, det ene med Portrætmaleri af Mand og Kvinde, opsat 1654, det andet over Sognepræst Christen Welleius, † 1730, og Hustru Lene Kraglund, det tredje (fra 1734, med fantastiske, barokke Dyreornamenter) over deres Sønner Laurids, Sognepræst til Føvling og Holsted, † 1706, og den otteaarige Christian Berndt W. Den gotiske Klokke med Indskrift „Campana Bte Marie Magdalene Linthorp" fik en Revne og findes nu i Hamborgs Kunstgewerbemuseum (Uldall, Kirkekl. p. 166).

Marmortavle, opsat til Minde om 31 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. For dem er ud for Kirkedøren rejst en Mindesten. (Litt.: Helms, Danske Tufstens-Kirker p. 86).

Dover Kirke, som maa være bleven opført i den ældre Middelalder, har ligget umiddelbart V. for Landevejen gennem Byen, men nævnes allerede som øde i Kirkelisten i „Ribe Oldemoder" (1340-48). Da Grundstenene i Mands Minde blev opbrudte, saas det, at Bygningen har været c. 20 m lang og 10 m bred, og man kunde skelne baade Kor og Taarn. Paa Pladsen findes endnu Kvadre.

Tornumgd. ejedes af Mag. Gunde Lange, Kongens Skriver og Degn i Ribe († 1547), hvis Broder Hans Nielsen til Lydums Søn Gunde Lange til Keldet († 1564) maa have arvet den, hvorefter Gden kom til hans Søn Frederik Lange til Markegd., der 1587 tilskødede Kongen Hovedgden T. med en Særmark, kaldet Enugum. Herefter var T. en kgl. Forpagtergd., der udparcelleredes 1797.

Søholm er forsvundet og Jorden lagt til Hvidenggd. — Det samme gælder „Skærbæk

Foldingbro.

Hse" paa Tornum Mark, 6 smaa Ejendomme, der c. 1910 blev samlet til en almind. Bondegd.

Foldingbro var tidligere Toldsted.

I Mejlby findes en Helligkilde, *Kaastkjeld* eller *Karens Kilde.*

I Lintrup er 1923 som Genforeningsmindesmærke rejst en Natursten med Indskrift: Rejst til Minde om Genforeningen 1920.

Aarene lange vi skulde frem,
Længtes mod Danmark vort ældgamle Hjem,
Grænserne faldt, mens Aarene rinde,
Stenen skal staa som taknemmeligt Minde.

I Lintrup fødtes Biskop Søren Lintrup (1669-1731).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 177 d., 13 t.; 1884: 81 d., 12 t.; 1912: 141 d., 40 t., 1 soc.; 1920: 296 d., 9 t., 9 soc.; 1924: 297 d., 10 t., 20 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 734 d. og 82 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 318, fra Tskl. 44).

Sognet har indeholdt over 150 Gravhøje, af hvilke adskillige endnu er ganske velbevarede. Hovedmængden har sin Plads i Sognets Nordvestside i en meget anselig og tæt Række væsentlig langs Ribe-Foldingbro Landevejen; de fleste ligger paa den jævne Grund neden for Bakkerne, andre derimod op ad Bakkefoden eller ovenfor. Nogle af Højene er meget store, indtil 5 m høje. 4 under Lintrup Præstegd. er fredl. Andre Høje findes i Sognets Sydside, paa Kastbjærg og Tornum Marker nær Hjortvad Aa. Ved Skærbæk Ml. ses Rester af en usædvanlig stor, c. 100 m lang Langdysse, oprindelig med 3 Kamre og omsat med mange og store Randsten (Dyssen blev ødelagt under Verdenskrigen); nær denne ligger en fredl. Gravhøj, og ikke langt derfra har der været c. en

halv Snes Høje. Et Midtparti af Sognet er derimod højfattigt. Ved Dover er under Markflade fremdraget en Gravplads fra den romerske Jærnalder og Folkevandringstiden, og ligesaa ved Tornumskov; ogsaa ved Mejlby Mejeri er fundet Urnegrave fra den ældre Jærnalder.

Før 1864 hørte til de kongerigske Enklaver 1 Gd. og 3 Huse i Lintrup samt 1 Gd. i Dover.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Lintrup, Dover (med Vimtrup), Tornum og Mejlby.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1765 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 142 flg. — Hans G. J. Pilegaard og Aug. F. Schmidt, Fra Lintrup Sogn, Aabenraa 1925.

Hjerting Sogn omgives af Hovedsognet Lintrup, Hygum, Rødding og Skrave Sogne. Kirken midt i Sognet, 32 km NV. f. Haderslev, 19 km NØ. f. Ribe og 29 km SV. f. Kolding. Sognet hører til Frøs Herreds Bakkeø og har en storformet Karakter. Højeste Punkt nordvestligst, 59 m, laveste 20 m sydvestligst, hvor Hjortvad Aa (Farrisbæk), som dels flyder gennem Sognet, dels danner Øst- og Sydgrænsen, og som nordligere optager Møgelbæk, forlader det. Jorden er for Størstedelen lerbl. Muld med Lerunderlag, (4-5. Kl.), en mindre Del sandbl. (6-7. Kl.) med Grusunderlag. Gode Aamader med jævnt gode Vandingsforhold. Hjerting Skov er Fredskov (Bøg med enkelte Aske og Ege og mindre Naaletræsbevoksninger). Landevejen Rødding-Foldingbro gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 407 (1860: 487, 1910: 417), boende i 83 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 1463, deraf **Jordv.** 787; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 686 Kr. pr. ha. **Areal** 1272 ha (N. 4618 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1108; besaaet med Hvede 22, Rug 61, Byg 77, Havre 130, Blands. t. Modenhed 70, andre Høstar. 8, Kartofler 17, Foderroer 89, Brak 30, Grønf. og Græsn. 604, Haver, Hegn o. l. 27, Tørvemoser 9, Skov 73, beb. Grund og Gaardsplads 10, Veje 27, Hede, Klit og Stenmarker 15, Vand 3. **Frugttræer** 1913: 825 (1900: 679). **Kreaturhold** 1924: 146 Heste, 1008 Stkr. Hornkv. (heraf 415 Køer), 11 Faar, 14 Geder, 1004 Svin (1913: 869), 4072 Høns.

I Sognet Byen *Hjerting* (1330-48 Hyrtingh) med 3-Kl. Skole, Forsamlingshus (opf. 1905; Arkt. Henningsen, Haderslev; c. 200 Pladser), Andelsmejeri (opr. 1888 med 600 Køer, 1914: 874, 1918: 651, 1925: 892), 2 Kbmdsforretn., Filial af Frørup Foderstofforening, Gæstgiveri. Saml. af Gde og Hse: *Hjertingskov, Gastrupgaarde, Møgelmose, Hjerting Mose.* Gaarde: 2 større Gde i Gastrupgaarde: en med Ejdsk. 103, Jordv. 60, c. 77 ha, deraf Ager 64, Eng 8, Skov 5, N. 323 Thlr.; en med Ejdsk. 90, Jordv. 57, c. 66 ha, deraf Ager 55, Eng 6, Skov 4, N. 338 Thlr. Tvegdene *Hjerting-Vidier. Bjørnekær* og *Mølvejgd.* — Hus: *Ellelund.*

Hjerting S., en egen Sognekommune, Hjerting Sognefogeddistr., har Tingsted i Rødding, hører under Retskr. Frøs Hrd. m. m. og Toftlund Politikr., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Rødding Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 2. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 141. Lægd.

Den meget lille, hvidkalkede og for Størstedelen blytækte Kirke har tidligtromansk, lige afsluttet Kor og Skib af raa Kamp med Hjørnekvadre. Paa Koret to tilmurede eller blændede, oprindelige Vinduer med Stik af Kilesten (i det ene endnu gamle, rhombeformede Ruder), paa Skibets Nordside to endnu aabne, afsluttede med een Dæksten, samt

firkantet Dør med raa Tympanon. Vestgavlen er i gotisk Tid ommuret med Tegl og prydet med tre Højblændinger over en Savsnitfrise. Nyt Vaabenhus mod N. og Tagrytter vestlig paa Skibet. Kirken har Bræddeloft og en usædvanlig lille, kun godt 2 m høj og 1,5 m bred Korbue, der mangler Kragsten. Altertavlen er et ganske rigt Snedkerarbejde med malet Aarstal 1619, endnu i udpræget Højrenæssance og af „bunden" Opbygning (sml. Skodborg). De enfoldigt skaarne, enbenede Evangelistfigurer mellem Storfelterne, Topstykkets Opstandelsesrelief og hele den tætte, tunge, en Smule barokke Ornamentik viser, at den er gjort af en stedlig Snedker. Farvestafferingen er broget og gammel, dels fra 1619, dels fra 1711. Malerierne forestiller Nadveren, Troen og Haabet samt øverst Korsfæstelsen. De anselige og smukke Alterstager fra 1677 er skænkede til Kirken 1705 af Jacob Pedersen, Bager i København, og har ifl. Indskrift tilhørt det „löbliche Beckerampt"; de hviler paa skjoldholdende Løver med Brød, Kringler og Strutter som Vaabenmærker (sml. Lintrup). Granitfonten bestaar kun af en svær, grov Kumme. Daabsfad med Syndefaldet. Over Korbuen hænger et sentgotisk Lægmandskrucifiks, og ved Skibets Sydvæg staar tre andre gotiske Figurer, to Maria'er, af hvilke den ene er fremstillet som diegivende, og en Nicolaus. Rester af en katolsk Tavle skal være komne til Thaulow-Museet i Kiel. Prædikestol omtrent som i Rødding, vistnok fra 1713. I Degne- og Præstestolene sidder Fyldinger fra Slutn. af 16. Aarh., deribl. fem med Foldeværk. Kirkeklokken, med Minuskelindskrift, er støbt 1411 af Mester Hans Bonstde (Uldall, Kirkekl. p. 78). Sognet har sammen med Lintrup S. rejst Mindestenen paa Lintrup Kirkegd. for de i Verdenskrigen faldne.

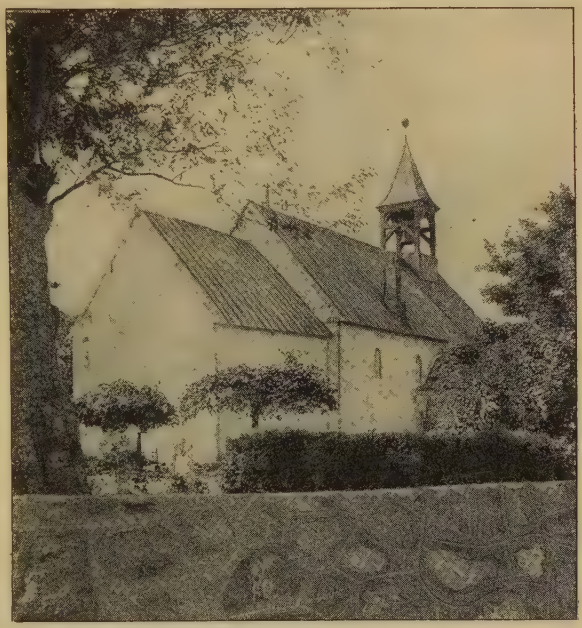

Hjerting Kirke.

Gastrupgd. var en Frigd., som laa i Toften Sønder-Enge, V. for Vejen til Rødding. Siden blev den delt i 3 Gde, som udflyttedes 1848 og 1856; ved en Deling 1862 kom den fjerde til. — I Skoven til Gastrupgd. bygger sorte Storke.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 67 d., 1 t.; 1884: 52 d., 2 t.; 1912: 68 d., 11 t.; 1920: 122 d., 2 t., 1 soc.; 1924: 125 d., 7 t., 5 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 275 d. og 22 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 102, fra Tskl. 6).

I Sognets sydl. Del findes adskillige Gravhøje. Den største, paa Møgelmose Mark, kaldes *Staghøj;* S. for denne har ligget den nu udpløjede *Møllehøj.* Ogsaa *Tinghøj* S. for Hjerting By er ganske anselig. En aflang Højning paa Hjerting Mark er mulig Rest af en Langdysse.

Før 1864 hørte 2 Gde og 12 Huse i Byen Hjerting til de kongerigske Enklaver (Grevskabet Schackenborg).

Ogsaa under den preuss. Administration udgjorde Sognet een Kommune.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1765 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 142 flg.

Gram Sogn, det største i Haderslev Vesteramt, omgives af Sognene Hygum, Fole, Rødding, Ø.-Lindet, Nustrup, Tislund (et ganske kort Stykke), Toftlund,

Højrup og Spandet samt af Seem og Obbekær i Ribe Amt. Mod Hygum og paa den længste Strækning mod Fole dannes Grænsen af Gram Aa, mod Resten af Fole af Hornsbæk, mod Toftlund, Højrup og Seem af Gels Aa. Kirken midt i Sognet, 29 km VNV. f. Haderslev og 18 km ØSØ. f. Ribe. Det meget store Sogn deles af Gram Aa og dens her smalle Flade i to Dele, hvoraf den mindre nordlige hører til Frøs Herreds Bakkeø, den større sydlige dels til Nustrup Bakkeø, dels til Hedefladen om Gels Aa S. for denne. Gram Aa er ved sin Indtræden i Sognet paa en Højde af lidt over 20 m, ved sin Udtræden ikke 4 m over Havet. Gels Aa har inden for Sognet omtrent samme Højdeforhold. Frøs Herreds Bakkeø har sit højeste Punkt nordligst i Sognet i den flade Bakke Rangtang paa V.-Lindet

Mark, 81 m. Derfra sænker Jordsmonnet sig ret brat mod Aaen i lige, sydlig Retning, noget jævnere mod SV. Sønden for Aaen stiger det igen stærkt i Nustrup-højlandet og naar uden for Sognet i Fjellum Høj 52 m; V. for en Sænkning til under 30 m hæver det sig, idet det bliver smallere, efterhaanden som de to Aaer nærmer sig til hinanden, paany til 54 m i Endrupskovs smuktformede og vidtsynlige Bakke. Det lille Stykke af Sognet, som hinsides Gels Aa grænser til Spandet, er flad Hede med Indsande, som, hvor de to Aaer mødes, tilsidst indtager hele Dalens Bredde. De store, rolige Linjer i Bakkerne, de grønne Enge om de brede Aaløb og de anselige Skove, hvorfra Tilløb til Hegn breder sig ud i Landskabet, gør Sognet til et af de smukkeste i Vestslesvig.

Gramgaard har god, lerbl. Muld med Lerunderlag, 3-5. Kl. Nord for Gden er der et stort Lerleje med Teglværk (se ndf). Et Egekrat ved Rødstedbjærg paa Vejen til Nybølgd. Gramby og Skjoldager har god, lerbl. Muld, 4-5. Kl., men ogsaa en mindre Del lette Sandjorder, 6-7. Kl., Ø. f. Skjoldager og mod S. ved Jenning. Udmærkede Aamader og en Del Toftenge nærmere Byerne, et mindre Hedeareal ved Jenning. Ved Skjoldager c. 10 ha god Naaletræsplantning. V.-Lindet har stærkt lerbl. Agermark, 4-5. Kl., i Udkanterne mager, sandbl. Muld, 6-7. Kl.; kun

et mindre, sumpet Engareal ved Gram Aa; Fredskovene Kofenne og Humlegaard c. 42 ha. Kastrup Agermark svarer til Grambys, men er næppe saa god. Ret gode, men ikke saa store Aamader og store Kærenge (Melkærenge), der efter Afvandingen (afsluttet 1925) giver godt Udbytte. Af Tiset Agermark er den mindre Halvdel god, lerbl. Muld, 4-5. Kl., Resten sandbl. Muld med Sand- eller Alunderlag. Ret gode Enge ved Gels Aa. Et større Hedeareal egner sig ikke til Dyrkning. Endrupskov og Aarup har nærmest Byerne en Del gode Toftjorder, men overvejende mager, sandbl. Muld, 6-8. Kl. Gode Aamader ved Gels Aa støtter imidlertid Agerbruget. Amtsbanerne Haderslev-Gram-Rødding og Gram-Arnum-Skærbæk gaar gennem Sognet; ligesaa Landevejene Haderslev-Ribe og Rødding-Arnum.

Befolkning i 1921: 2280 (1860: 2214, 1910: 2327), boende i 493 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 9029, deraf **Jordv.** 3816; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 512 Kr. pr. ha. **Areal** 7872 ha (N. 23,000 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 5850; besaaet med Hvede 35, Rug 344, Byg 207, Havre 528, Blands. t. Modenhed 228, andre Høstar. 45, Kartofler 104, Foderroer 265, Brak 96, Grønf. og Græsn. 3998, Haver, Hegn. o. l. 46, Tørvemoser 4, Skov 1174, beb. Grund og Gaardsplads 40, Veje m. m. 146, Hede, Klit og Stenmarker 550, Vand 62. **Frugttræer** 1913: 3632 (1900: 4056). **Kreaturhold** 1924: 601 Heste, 3905 Stkr. Hornkv. (heraf 1502 Køer), 317 Faar, 11 Geder, 3268 Svin (1913: 2486), 11,973 Høns.

I Sognet Byerne *Gram* (1231 Graam) med Gram Slot og Park (5 ha), Apotek (oprettet 1845; reelt Privilegium), 3 Kbmdsforretn. m. m., Andelsmejeriet „Gramgd." med Osteri (opr. 1902 med 500 Køer, 1914: 1040, 1918: 800, 1925: 1035), 2 aarl. Markeder (Maj og Okt., c. 400 Dyr), Vandml., Elektricitetsværk (opr. 1907 i Forbindelse med Gr. Slots Vandml.; 2 Turb. med 120 HK.), Uldspinderi og Væveri (Spec. Tæpper), Dampteglværk (tilh. Gr. Gods, opf. 1900, aarl. Prod. c. 5 Mill. Sten, 30 Arb.), Filial af Tønder Landmandsbank, Hotel, Gæstgiveri, Ordensbetjent under Toftlund Politikr., Jærnbanest. (med en Middelindt. i $19^{23}/_{24}$ af 24,190 Kr. Nr. 8 af Amtets Jærnbanest.), Telefonst. *Gramby* Stationsby — 1921 168 Gde og Hse med 652 Indb. — med Kirke, Præstegd., Had. Vesteramts Sygehus (se ndf.), 4 Læger, Dyrlæge, 7-Kl. Folkeskole med 2 Realkl. (Dim. Præliminæreks.), Brugsforen., 5 Kbmdsforretn. m. m., Andelsmejeri (opr. 1883 med 350 Køer, 1914: 600, 1918: 550, 1925: 700), Gramby Savværk og Træskofabr. (c. 30 Arb.; Sidespor til Amtsbanen), Hotel, Gramby Bank (opr. 1920 med 275,000 Kr. Aktiekap.; $^{31}/_{12}$ 1925 var Indsk. 1 Mill. Kroner, Res. 37,000), Filialer af Haderslev Bank og Haderslev Amts Sparekasse, Jærnbanest. (om Amtsbanestrækn. Gramby-Arnum se under Haderslev Købstad; med en Middelindt. i $19^{23}/_{24}$ af 32,930 Kr. er Gramby Nr. 7 af Amtets Jærnbanest.), Telegraf- og Telefonst., Postkontor. *Skjoldager* (1542 Schioldacker). *Vester-Lindet* (1541-43 Wester Linnett) med 3-Kl. Skole (opf. 1913), Kbmdshdl., Jærnbanest. *Kastrup* (1330 Kaarschorp) med Sognets Fattiggd., 3-Kl. Skole (opf. 1911), 3 Kbmdsforretn., Gæstgiveri. *Tiset* (1413 Tiswith) med 2-Kl. Skole (opf. 1912), 2 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1888 med 600 Køer, 1914: 500, 1918: 450, 1925: 500), Gæstgiveri, Jærnbanest. *Endrupskov* (1231 Immæthorp) med 2-Kl. Skole (opf. 1878). Saml. af Gde og Hse: *Grambymark, Jenning, Sønderby* (V.-Lindet), *V.-Lindetmark, Birket, Holt, Friskmark, Fælled, L.-Tiset, Landbolsmark, Sønderhede, Storlund, Gelsbro* (1649 Gielsbro) med Gæstgiveri og forhenv. Toldsted, *Aarup* (1335 Athorp), *V.-Nybøl, Endrupskov Østermark.* Gaarde: Hovedgden *Gramgd.* med Ejdsk. 330, Jordv. 239, c. 334 ha, deraf Ager 303, Eng 30, N. 1778 Thlr. Forpagtergden *Billeslund* med Ejdsk. 215, Jordv. 155, c. 168 ha, deraf Ager 151, Eng 17, N. 1085 Thlr. *Grambygd.* med Ejdsk. 85, Jordv. 58, c. 92 ha, deraf Ager 82, Eng 7, N. 344 Thlr. En større

Gd. i Skjoldager med Ejdsk. 78, Jordv. 43, c. 142 ha, deraf Ager 54, Eng 39, Hede 33, N. 305 Thlr. *Vestervang* med Ejdsk. 90, Jordv. 59, c. 91 ha, deraf Ager 50, Eng 29, Skov 10, N. 344 Thlr. *Baskærgd.* med Ejdsk. 92, Jordv. 53, c. 71 ha, deraf Ager 49, Eng 20, N. 327 Thlr. *St.-Sandet* med Ejdsk. 92, Jordv. 59, c. 82 ha, deraf Ager 55, Eng 22, Skov 2, N. 364 Thlr. I Kastrup en større Gd. med Ejdsk. 148, Jordv. 92, c. 135 ha, deraf Ager 59, Eng 69, Hede 6, N. 683 Thlr. *Grøndallund, Loddendal, Markbæklund, Markbækgd., Asdalgd., Hovgaardslund, Brandenhof, Nørgd., Lundsgd., Voddegd., Lykkesgd., Vivang.* Hovedgden *Nybølgd.* med Ejdsk. 150, Jordv. 103, c. 197 ha, deraf Ager 151, Eng 35, N. 810 Thlr. *V.-Nybøl* (tildels tilplantet), *Aarupgd., Skovgd.* (før Gæstgiveri). — Huse: Arbejderboligerne *Demstrup* (ved Gr. Gods Teglværk). Funktionærboligerne *Kroghslund, Humlegd.* og *Laasled* (med Holdeplads). *Møgelballe* med Skovløberhus, *Gramlund* (ogsaa kaldet Taterkro), *Porsgejl* (Gd. og Hs.).

Gram S., en egen Sognekommune, 2 Sognefogeddistr. (østre med Gram, Gramby, Skjoldager, V.-Lindet, Kastrup og vestre med Tiset og Endrupskov) har Tingsted i Rødding, hører til Retskr. Frøs Hrd. m. m. og Toftlund Politikr., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Rødding Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 2. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' Lægder 142a og b.

Den hvidkalkede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Vincens, bestaar af lige afsluttet Kor og Skib og Vesttaarn. Kor og Skib er romanske af Kvader paa Dobbeltsokkel med hulede Skraakanter; Apsis er i sen Tid bleven nedbrudt og dens Materiale anvendt til en østlig Forlængelse af Koret. Saa vel her som paa Skibet findes endnu aabne, oprindl. Vinduer; Dørene er firkantede; Koret har haft en Præstedør mod N. Skibets vestre Del er i den senere Middelalder ommuret med Tegl, og Vestgavlen har haft en Blændingsdekoration. Taarnet (restaur. 1843) har Spir af Tørninglen Typen, hvis Spidsgavle ligesom Taarnets øverste Stokværk stammer fra Renæssancen. Kirkens Indre er moderniseret, Koret har Bræddeloft, Skibet en Slags Trætøndehvælv, der har afløst ældre Hvælvinger; spids Kor- og Taarnbue. I Koret fandtes 1901 nogle nu overhvidtede Kalkmalerier fra Renæssancetiden. Den anselige Altertavle fra c. 1650 er gjort af samme Billedskærer som Tavlen i Ribe Klosterkirke. I Sidevingernes Ornamenter ses Evangelistrelieffer, i Topkartouchen Frelseren, i Felterne gamle, delvis vistnok oprindelige Malerier. Den romanske Granitfont har Arkaderækker baade paa den firkantede Fod, der prydes af Hjørnehoveder, og paa Kummen, hvor Buefelterne brydes af staaende Smaafigurer. En grov Granitkumme, indmuret ved Hovedindgangen, er maaske et Vievandskar; men det fortælles, at den har tjent som Font i den nedennævnte Endrup Kirke. Daabsfad af Nürnbergarbejde med habsburgsk Rigsørn. I Korbuen en Haandklædeholder fra 18. Aarh. Prædikestolen, der noget minder om den i Fole, har i Storfelterne Reliefscener af Christi Barndomshistorie. Over Korbuen et Lægmandskrucifiks med tidliggotisk Figur paa nyt Korstræ. Paa Skibets Nordvæg et Pulpitur med Grev Otto Didrik Schacks og Sophia Dorothea Marschalcks malede Anevaaben. Ved Korbuen et lille Epitafiemaleri (Familie knælende ved Kors) over „Melcher Seste, sin Older 36 Aar", hans Hustru „Katrine Fiskers, som løwer hos Herren, hindes Older is 28, sin salig Høstru, de som havde tilsammen tre Døtre, de 2 leuer oc den ien leuer i herren". Ovale Sten-Epitafier over Præster, det ene opsat 1702 over Fr. Johs. Frisius, † 1665, det andet over Daniel Blechingberg, † 1729, det tredie over Peder Christensen Kraglund, † 1751. Klokke, støbt 1572 af Michel Dibler og Jasper Lauensen. Forsvundne er Stolestader med Adelsvaaben fra 1556 og senere. — Paa Kirkegaarden Mindesmærke for Kabinetssekr. Chr. Ludv. Tillisch, f. 1797, som døde pludselig paa Gram under Chr. VIII.s Ophold der $^{13}/_{9}$ 1844. Smstds afsløredes $^{6}/_{6}$ 1924 et af Billedh. Hansen-Jacobsen udført Mindesmærke over 63 i Verdenskrigen faldne fra Sognet, bestaaende af en legemstor Broncestatue af en Kvinde, symboliserende Sorgen, paa en Stensokkel, hvis tre Sider bærer de faldnes Navne, og paa Bagsiden: Minde over de i Sognet hjemmehørende i Verdenskrigen 1914-18 faldne og savnede Sønderjyder. Derunder et af Kunstneren forfattet Vers:

Ak, Sorgen hun vandrer saa vide,
I tusind Hjem gaar hun ind,
Tilbage hun gaar nu at finde
I fjerne Lande de Grave med Kors
over danske Mænd.

Nederst: Rejst af Gram Sogn. — Smstds. afsløredes 1925 en Granitsten med Relief over Sognepr. i Gram J. Zerlang (1864-1924).

Forhen havde *Endrup* sin egen til Skt. Tøger fra Vestervig indv. Kirke, der nævnes i Ribe Oldemoder og først nedlagdes paa Fr. II.s Tid. V. for Endrupskov paavises endnu dens Plads, og paa Stedet er rejst en Mindestøtte med Indskrift: „Her stod St. Thøgers Kirke". Bygningen har været orienteret, c. 25 m lang og c. 12 m bred, kullet og opf. af raa Kamp. V. for Kirkebakken mellem to Gravhøje fandtes en Helligkilde, *Helligvand,* hvis helbredende Kraft skal have været Aarsag til Kirkens Opførelse (J. H. Byriel, Hellig Thøgers Kirke i Endrupskov, i Fra Ribe Amt III p. 352 flg.) En Helligkilde ved Jenning, ved den gamle Landevej fra Gramby til Kastrup, blev indtil 1850 søgt Skt. Hansaften. Ved Gravninger paa Pladsen er der fundet Ildsteder.

I *Gram* ejede Kongen 1231 10 M. Guld, i Endrup den halve Mølle, 1285 tildømtes 12 Otting i Gram Kongen. 1347 nævnes Jonas Iversen Vind til Gram. Huitfelds Beretning om, at Hr. Erland Kalv som Belønning for sit Frafald fra Kong Vald. af de holstenske Grever fik Gram og Møgeltønder Slotte i Forlening, staar ikke til troende, da Greverne paa den Tid ikke raadede over disse Slotte. 1372 taler Erland Kalv om sine Avindsmænd, som paa den Tid var paa Gram Slot og havde villet føre „Bysskrwd" (Bøssekrudt) derud fra Ribe. Ejheller kan det paavises, at Drosten Claus Limbek, som angivet i Holstenerpræstens Krønike, efter 1360 fik Gram i Pant af Kong Vald. 1394 pantsatte Grev Gert til hans Søn Henneke Limbek for en Sum af 1135 Mark Gram Hrd. med alle Indkomster og Rettigheder, Krigstjeneste og Patronatsret undtagen; Indløsningen skulde ikke finde Sted i hans Levetid og derefter med et Aars Opsigelse. 1398 nævnes Henrik Raspe som Foged paa Gram. Henneke faldt ved Hertugens Side 1404 ved Süderhamme, og Gram Hrd. tilfaldt hans Søn Claus, der stod paa Kong Eriks og Dronn. Margrethes Side, indtil det 1420 kom til et Brud mellem ham og Kongen, der følgende Aar lod ham stævne gentagne Gange for Rigsraadet paa Gram Herredsting foran hans Brofjæl paa Borgen Tørning; men Claus Limbek besvarede Stævningen med at opsige Kong Erik Mandskab og Tjeneste og tog de 4 til Tørning liggende Hrdr. (Tørning Len) i Pant af Htgerne Henrik, Adolf og Gert 1428. 1432 nævnes Joakim Bjørnsen af Gram, tilhørende den adel. Slægt Bjørn; efter hans Død c. 1467 kom det med hans Datter Sophie i Ægteskab med Ditlev Reventlow (1440-c. 75) til dennes Efterkommere, hans Søn Joakim († 1519) og dennes Søn Johan til Tovskov († 1563), hvis Datter Anna bragte det til sin Mand Ditlev Buchwald til Pronstorf. Fra dem kom det til deres Sønner Henneke († c. 1605) og Christopher Buchwald († c. 1615); dennes Søn Ditlev afhændede G. til Dionysius v. Pudewels († 1647), g. m. hans Søster Anna. Pudewels samlede paa Gram et værdifuldt Bibliotek, som ødelagdes i Svenskekrigen 1644. (Se Chr. IV's Breve III p. 459). Hans anden Hustru Cathrine Hedevig Ahlefeldt († 1680) og hendes Stedsønner solgte 1664 G. til Christopher Rantzau, der Dagen efter afhændede det til Feltmarskal Hans Schack, efter hvem det arvedes af hans Søn, Greve Otto Didrik til Schackenborg († 1683), derefter dennes Søn Hans († 1719), hvis Enke Anna Sophie, f. Grevinde Rantzau, beholdt det til sin Død 1760 og 1754 forenede Nybøl dermed. I sit Testamente bestemte hun, at G. og N. skulde tilfalde hendes Stedsøns yngste Søn Frederik Christian Schack (1736-90) og tillige med Giesegaard, Spangager, Ottestrup og Juellund, alle paa Sjælland, oprettes til et Stamhus. Denne Linie uddøde paa Sværdsiden 1821 med Greve Knud Bille Schack; Søsteren Anna Ernestine bragte det til sin og sin Mands, Overhofmester Joh. Ludv. Brockenhuus' Søn Greve Henr. Ad. Brockenhuus Schack († 1847); derefter hans Søn Greve Knud Bille Ludvig Anton Brockenhuus Schack († 1892); nuværende Ejer dennes Søn Greve Ad. Ludvig Brockenhuus Schack (f. 1854). — *Gram Slot.* Den nuværende Hovedbygning udgør et trefløjet, mod N. aabent Anlæg, omgivet af Slotssøen og brede Grave. Ældst er Østfløjen, en lav, smal Bygning af uregelmæssig Form i to Stokv. (19,5 × 6,9 m) opført af store, røde Mursten med Spor af middelalderlig Skiftegang. Den har haft fladbuede Aabninger, og den ret velbevarede Nordgavl har Rundbuefrise mellem Stokværkene, Savsnitbaand og Rundblændinger. Dette Hus tilhører sikkert første Halvdel af 16. Aarh. Feltmarskal Hans Schack opførte c. 1670 Hovedfløjen, et stort, dybt Hus med Kælder og to Stokv. og to „Hemmeligheder" mod S. I 18. Aarh.s sidste Halvdel skalmuredes dette Hus ind

mod Gaarden, fik Midtfremspring med Rammepilastre og Fronton, og det Indre sit i Hovedsagen velbevarede Udseende. Samtidig opførtes Vestfløjen med Kælder og to Stokv.; alle Husene fik svære, hvidskurede Gesimser og afvalmede Tage. Siden da staar Bygningerne i alt væsentligt uforandrede; 1903 istandsattes de af Arkt. Gotfred Tvede. (Litt.: Vilh. Lorenzen, G. i D. Hgde v. 1920).

Godsets Ejendomme (Slot med Park, Gramgd., Gram Ml., Nybølgd., Billeslund, Hornsgd. m. v. 680 ha Skov og 230 ha Plantage), nu ialt 1954 ha med 6500 Thlr. N., overgik 1919 til fri Ejendom. Af Arealet ligger 1672 ha i Gram S. og 282 ha i Fole S. Under Godset hører endvidere ved Chr. V.s Gavebrev af 1673 til Feltmarskal Hans Schack Kirkerne i Gram og Fole paa Grund af hans Fortjenester i Svenskekrigen, „saalænge som han eller hans Descendenter er i Besiddelse af Gram Gods", med Ret til at kalde Præster og Degne. Begge disse Kirker vil dog i meget nær Fremtid med tilh. Kapital (for Grams Vedk. 42,000 Kr.) blive overdraget Menighederne. Før Fæsteafløsningen hørte til Gram Gods hele Sognet undtagen noget af Endrupskov og Gelstoft, der da laa i Tiset, Fole S., Brændstrup By, Dele af Ø.-Lindet og Hygum, Aalkær og noget af Gabøl; det omfattede 12,081 ha.

Gram Slot, set fra Vest.

Gram Skove udgør ialt c. 910 ha; heraf er c. 680 ha egentlig Skov og c. 230 ha Plantage. Af hele Skov- og Plantagearealet ligger c. 760 ha i Gram S. (Lunden 48 ha, Sønderskoven 28, Storskoven 468, Nybøl 46, Brogd. 167 ha, Resten Park o. l.; for Storskovens Vedkommende nævnes endvidere Gejlballe, Enemærke med Puggerhoved, Puggerbløde og Voldstedbjærg, Hegkær, Hestehave, Jens Laursens Kær og Rygaard) og c. 150 ha i Fole S. (Skaftkær 118 og Lysing 32 ha). Tæt ved Slottet den smukke, lille Skov Lunden med mange prægtige Ege og Bøge, Jordsmonnet meget kuperet. NØ. for Slottet ligger Sønderskoven og V. for denne Grams største og mest karakteristiske Skov, *Storskoven,* sikkert Sønderjyllands gennem lange Tider bedst passede Skov. Terrænet er her ret højtliggende, og Jorden gennemgaaende frisk og god, naar undtages de mange saakaldte „Bløder", hvor Vandet ofte kun ligger 0,5 m nede, og hvor der derfor maa foretages store Udgrøftninger, før der kan kultiveres. Bevoksningen er overvejende Bøg, som paa de bedste Steder opnaar en anselig Størrelse (32 m), men dog staar langt tilbage for Bøgen ved Østkysten. Der er i den sidste Menneskealder udført store og smukke Bøgekulturer, baade Selvsaaning og kunstig Saaning, samtidig med at Udhugning og Kulturpleje er udført bedre end de fleste andre Steder i Landsdelene. Særlig interessante er nogle prægtige Skovfyr i Alléen langs Parkens Sydside, vistnok de ældste i Danmark; den største maaler 2,8 m i Stamme-Omfang og 18 m i Højden (se A. Oppermann, Skovfyr i Midt- og Vestjylland, i Det forstlige Forsøgsvæsen i Danmark VI). Afsætningen fra Skovene er god, særlig efter Amtsbanens og Savværkets Anlæggelse.

I Gram Teglværks Glimmerler, en Hav-Aflejring fra Tertiærtidens sidste Del, findes Rester af Snegle, Muslinger, Skildpadder, Krebs, Hval- og Sælhundeknogler, Tænder og Knogler af Kæmpehajer m. m. 1925 fandtes her 2 fuldst. Skeletter af 2 Hajer (4 m lange).

Paa en Banke ved den nordre Bred af Gram Aa skal det ældste Gram have ligget, og i den vestre Udkant af Storskoven er der rejst en Mindestøtte paa den Plads, hvor en yngre Gramgaard har staaet. Ingen af Stederne ses dog tydelige Spor af middelalderlige Anlæg.

Nybøl, oprindl. en Landsby, udskiltes som særligt Gods fra Gram ved Arvedelingen efter Ditlev Buchwald til Gram (se denne), da hans Søn Henneke († c. 1610) blev Ejer, derefter dennes Søn Johan, begge slette Husholdere. 1646 skulde det sælges paa Grund af Gæld. 1711 var Løjtn. Henning Wolf Wonsfleth Ejer. I dennes Konkurs 1720 købte hans Søster Bertha Abel, g. m. Wolf Høken, Godset og solgte det 1724 „i meget miserabel Tilstand" til Dr. theol. Koch i Aabenraa. 1754 købtes det af Grevinde Anna Sophie Schack og lagdes sammen med Gram.

Skovgd. har nu kun 15 ha; tidligere laa her en større Skovgd. under Gram Gods, der blev nedbrudt 1820 samtidigt med, at c. 160 ha lagdes ind under Godset.

Brogd. ved Gelsbro nedlagdes 1880 af Godsforvaltningen og blev tildels tilplantet.

Gaarden *Aaskov* V. for Endrupskov solgtes 1902 til den preussiske Stat, hvorefter Bygningerne blev nedrevet og Jorderne beplantet.

Gram Slot, set fra Øst.

Ved Holt i V.-Lindet omtaler Traditionen en Kirkegaard, og paa Stedet skal der være fundet Munkesten.

Paa Gden Friskmark er indmuret en Tavle med Indskrift: Sine labore nihil. Anders Lauridsen Frisch [1764-1801] lod dette af nye opbygge og kalde Frischmark. Voluntas perficit opus.

Amtssygehuset i Gram er bygget 1860 af Haderslev Amt paa en af Godsbesidderen skænket Grund; 60 Senge. 1925 har Amtet indrettet et nyt Epidemisygehus.

1907 begyndte Ejerlaget at tilplante Aarup Hede.

Tiset-Kastrup Afvandingsselskab fuldendte Foraaret 1925 et storstilet Uddybnings- og Reguleringsarbejde ved Gels Aa i Kastrup og Tiset Enge. Forberedelserne begyndte før Krigen. Under denne opgravede russiske Krigsfanger en Del af Grøfterne, der nu ved Fuldendelsen har en samlet Længde af c. 28 km. Hovedparten af Arbejdet er blevet udført under Hedeselskabets Ledelse; ialt er afvandet c. 1000 ha. Den paahvilende Gæld, c. 45,000 Kr., fordeles paa Arealerne efter Takster, der bestemmes efter Forbedringens Grad; højeste Takst er 66 Kr. pr. ha, laveste godt 13 Kr.

Den „Nordslesvigske Landboforening", den ældste i Landet, blev stiftet paa Gram 1844.

Genforeningsstene er rejst i Gram (se Sprogfor.s Almanak 1923 p. 72 flg.), i Kastrup (se smstds. p. 74 flg.), i Tiset og i Endrupskov.

Af Mænd, fødte i Gram, nævnes: Amtm. Godske Hans Ernst v. Krogh (1778-1852), overtog 1824 Administrationen af de da forgældede Godser Gram og Nybøl; Forstm. Fr. Ferd. v. Krogh (1780-1844); Overvagtm. Jac. Kloppenborg (1793-1876), Forf. af „En gl. Soldats Erindringer"; Amtsraadsmedl., Stænderdep. Hans Diderik Kloppenborg (1802-82); Undervisningsinsp. ved Realskolerne Niels Viberg Müller (1823-1903). — I

Tiset fødtes Grundl. af „Dannevirke“ Peter Chr. Koch (1807-80) og Frimenighedspr. i Rødding Nis Pedersen Lycke (1842-1924).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 353 d., 7 t.; 1884: 223 d., 16 t.; 1920: 786 d., 4 t., 66 soc.; 1924: 709 d., 8 t., 118 soc. Ved Folkeafstemningen 10/2 1920 afgaves 1479 d. og 72 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 422, fra Tyskl. 53).

Sognet er rigt paa Oldtidsmindesmærker, og ikke lidt er endnu ganske velbevaret. I Egnen om Gramby og ved Gram Aa findes saaledes en Del Gravhøje, af hvilke 1 S. for Byen og 2 tæt V. for Kirken er fredlyste; vestlig for disse sidste ses en halv Snes Høje, nu tilpiantede. Ved Gramlund ligger 4 Høje i tæt Gruppe. Ved Skt. Tøgers Kirketomt (Endrupskov Kirke) ses flere overpløjede Høje og paa Endrupskov Hede ogsaa en Del Høje. I Nordspidsen af Aaskov Hede hæver sig lige S. for Gelsbro 3 lyngklædte Høje, og N. for Gelsbro, i Aarup Hede, ses en større Høj, omkring hvilken er en stor Tuegravplads fra den førromerske Jærnalder. Paa V.-Lindet Mark og ved Billeslund er truffet Grave fra den ældre Jærnalder, og i Billeslund Have staar nu en smuk Helleristningssten med mange skaalformede Fordybninger. — En tidligere paa Gram Slot opbevaret Samling Oldsager fra Sten- og Broncealderen, væsentlig fundne i Gramegnen, er nu skænket til Haderslev Amts Museum.

Sognet hørte til Gram Hrd., Ribe Stift. Før 1864 hørte til de kongerigske Enklaver 3 Gde og 5 Hse i Tiset, 1 Gd. og 1 Hus i Endrupskov. Hindballe i Brændstrup hører i kirkelig Henseende til Sognet. Endnu 1690 hørte V.-Lindet til Ø.-Lindet Sogn. Gelstoft er for c. 12 Aar siden henlagt til Højrup Sogn. Efter Jordebogen 1690 hørte Aarup til Hygum Sogn.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Gram Godsdistr., Gramby (med Skjoldager), V.-Lindet, Kastrup, Tiset og Endrupskov.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1690-1768 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 117 flg.

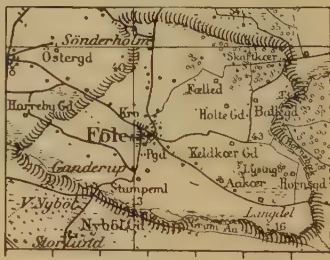

Fole Sogn omgives af Hygum, Rødding og Gram Sogne. Kirken midt i Sognet, 32 km VNV. f. Haderslev og 14 km Ø. f. Ribe. Sognet danner en Del af Frøs Herreds Bakkeøs Hæld mod SV. med foranliggende Hedeslette ved Gram Aa, der danner Sydgrænsen. Fra NØ. til SØ. gennemstrømmes Sognet af Folebæk, der løber ud i Gram Aa. Storformet Jordsmon, højest nordøstligst, over 55 m, lavest ved Aaen sydvestligst, noget under 10 m. Gennemgaaende god, lerbl. Muld, 4-5. Kl., en mindre Del 6-7. Ganderup har overvejende sandbl. Muld, 5. Kl. og lidt 6-7. Udmærkede Aamader til Fole og Mellerup; Ganderup har kun Kærenge, men de er gode. Fredskovene Skaftkær og Lysing (118 og 32 ha) hører til Gram; L.-Lysing er Bondeskov. Vej fra Gram over Obbekær til Ribe.

Befolkning i 1921: 514 (1860: 468, 1910: 498), boende i 101 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 1954, deraf **Jordv.** 1043; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 670 Kr. pr. ha. **Areal** 1723 ha (N. 6613 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1469; besaaet med Hvede 48, Rug 116, Byg 78, Havre 158, Blands. t. Modenhed 95, andre Høstar. 7, Kartofler 26, Foderroer 94, Brak 40, Grønf. og Græsn. 807, Haver, Hegn o. l. 29, Skov 153, beb. Grund og Gaardsplads 9, Veje m. m. 34, Hede, Klit og Stenmarker 12, Vand 17. **Frugttræer** 1913: 968 (1900: 761). **Kreaturhold** 1924: 171 Heste, 1163 Stkr. Hornkv. (heraf 456 Køer), 71 Faar, 8 Geder, 1191 Svin (1913: 881), 4835 Høns.

I Sognet Byerne: *Fole* (1294 Fornel, 1330-48 Foorlæ) med Kirke, 3-Kl. Skole (opf. 1912), Forsamlingshus (opf. 1907, 320 Pladser), 2 Kbmdsforretn., Savskæreri, Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Ganderup* (1442 Ganderup). Saml. af Gde og Hse: *Mellerup*. Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 95, Jordv. 74, c. 96 ha, deraf Ager 70, Eng 10, Skov 15, N. 514 Thlr. *Ganderupgd., Vestergd., Langdeel*. Domænen *Ballegd.* med Ejdsk. 128, Jordv. 78, c. 103 ha, deraf Ager

87, Eng 15, N. 534 Thlr. *Nørregd.* med Ejdsk. 91, Jordv. 62, c. 74 ha, deraf Ager 42, Eng 30, N. 351 Thlr. *Hornsgd.* (tilh. Gram Gods) med Ejdsk. 115, Jordv. 86, c. 132 ha, deraf Ager 105, Eng 18, N. 498 Thlr. *Keldkærgd.* med Ejdsk. 84, Jordv. 54, c. 53 ha, deraf Ager 36, Eng 15, Skov 2, N. 383 Thlr. *Aakær, Holtgd., Kærgd., Alsøvang, Toftgd., Torntved* (1542 Torntwett), *Stampeml.* (Gl. Vandml. S.V. for Ganderup med Landbrug), *Grimsmajgd., Granlien, Majgd., Ottingsgd., Fælled.* — Huse: *Agerskov* og *Skaftkær* (2 Hse) tilhører Gram Gods; *Vesterskov.*

Fole S., en egen Sognekommune, Fole Sognefogeddistr., har Tingsted i Ribe (Bitingsted), hører under Retskr. Frøs Hrd. m. m. og Ribe Politikr, Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Rødding Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Amtets 2. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 154. Lægd. Kirken har fra 1673 tilhørt Gram Gods, men vil i nær Fremtid blive overdraget til Menigheden tillige med en Kapital paa 18,000 Kr.

Den ukalkede, blytækte Kirke har romansk, lige afsluttet Kor og Skib samt senere tilføjet Vesttaarn. Kor og Skib er af Kvadre paa attisk profileret Sokkel, men Murene er omsatte i nyere Tid, saaledes at af de gamle Vinduer kun Østgavlens endnu aabne er bevaret; de simpelt firkantede Døre ligger omtrent midt paa Skibet; paa Korets Sydside Kvader med Relief af et ligearmet Kors. Taarnet har firsidet, noget indknebet Pyramidetag; til dets ældre Dele er muligvis brugt rhinsk Tuf, men det er bleven fuldstændig ombygget og gjort lavere i 1852. Kirken har fladt Brædde loft, men østlig i Koret er indbygget en med Kragsten forsynet, godt 2 m bred Tøndehvælving, et ejendommeligt Anlæg, der virker som en Slags Apsis. Oprindelig Korbue med profilerede Kragsten, rund, lukket Taarnbue. Den firsøjlede Altertavle stammer fra de første Aartier af 17. Aarh.; i Midtfeltet et gammelt, men næppe oprindeligt Getsemanemaleri, i Sidefelterne under Muslingskal-Portaler Statuetter af Tro og Haab, medens Kærlighed og Retfærdighed staar over Gesimsen ved Siden af Topstykket, hvori et Salvatorrelief; paa Loftet ligger Rester af de borttagne Ornamentvinger. Gotiske Alterstager. Den romanske Granitfont har Menneskehoveder paa Fodstykket. Daabsfad af Nürnbergtype, med Bebudelsen; Haandklædestativ fra Renæssancetiden. Prædikestolen, der er skaaret 1627 og stafferet 1652, men senere ommalet, har i Storfelterne Relieffer af Christi Barndomshistorie; Himlen, hvorpaa det ældste Aarstal staar, ligger paa Kirkeloftet. Over Korbuen hænger et moderne Støbejærnskrucifiks, paa Nordvæggen et sentgotisk Lægmandskors. Staalklokke 1920 (om den ældre Klokke med Aftryk af Pilgrimstegn se Uldall, Kirkekl. p. 138). Paa Kirkegden findes eller fandtes en Ligsten over Overinspektør Chr. Lehmann, † 1748; smstds er 1920 rejst en Mindesten for 5 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Fole. 1294 skriver Johan Kok (Cooch) sig til Fornel.

1473 tager Chr. I Lasse Thomesen, hans Hustru og Børn, Gods og Tjenere i kongelig Fred for Troskab og villig Tjeneste samt tillader, at de efter hverandre maa beholde den Gaard i *Ganderup,* som Lasse iboede, fri for al Afgift og kgl. og Herskabs Tynge.

Ballegd. købtes 1899 af den preuss. Stat for 44,000 M. uden Bes. og Inv. og forøgedes 1903 med Dyssegd. paa c. 33 ha. 1908 og 1910 tilkøbtes yderligere henholdsvis 5 og 10 ha. Hele Ejendommen stod formentligt den preuss. Stat ialt i 180,000 M. Til Gden hører 3 ældre Arbejderboliger. Forpagtningsperioden udløber 1933.

Paa *Tinggd.* lige SV. for Præstegden holdt Øvrigheden fra Ribe Ting; Gden nedbrødes 1876.

Voldstedet *Torntved* i Engene N. for Gram Aa er nu næsten helt ukendeligt. Paa Stedet er fundet Mursten og Tagsten, og der er optrukket nedrammede Pæle. 1580 betalte Bønderne i Fole og Ganderup en egen Afgift af Torntvedmark.

Til midt i 1880erne laa ved den opstemmede Bæk ved Fole By et betydeligt Hammerværk, der især fremstillede Spader og Skovle; nu findes her et Savskæreri.

Ved Fole fandtes 1845 en Del Borgerkrigsmønter.

Flads Aa er rig paa Aal; der fanges ogsaa en Del Gedder og Ørred. Ejerne af de tilstødende Enge har Fiskeret.

1920 rejstes i Fole By ved Landevejen Gram-Ribe en Genforeningssten.

I Fole fødtes Laurids Fogtmann (1748-1821); udarbejdede „Reskriptsamlingen 1660-1812".

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 86 d.; 1884: 57 d.; 1912: 80 d., 14 t.; 1920: 122 d., 3 t., 1 soc.; 1924: 140 d., 1 t., 16 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 336 d. og 12 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 119, fra Tskl. 8).

Paa langs gennem Sognet fra SØ. til NV. ses ved Landevejen paa Randen af det højtliggende Terræn en Række af c. en Snes Gravhøje; flere af dem er ganske velbevarede; i en skal være fundet en Egekiste fra Broncealderen. Denne Højstribe fortsætter sig mod NV. ind i Hygum Sogn, forbi Harreby og Fæsted. I Fole By er truffet en Urnegravplads fra den ældre Jærnalder; fra Fole hidrører Halvdelen af en Guldhalsring fra den senere Jærnalder.

Til 1864 hørte til de kongerigske Enklaver 1 Gd. og Kroen i Ganderup samt hele Obbekær By, som ikke afstodes. — Den slesvigske Del af Sognet hørte til 1886 under Gram Gods. Obbekær søgte Fole Kirke til 1880, da det danske Kirkeministerium bestemte, at Byen skulde have egen Kirke og dens Tiende ikke oppebæres af Besidderen af Gram, men betales til Stiftsøvrigheden i Ribe. Kirkeejeren anlagde Sag mod Ministeriet paa Grundlag af Wienerfredens § 19, men Højesteret frikendte dette.

Ogsaa under den preuss. Administration bestod Sognet af een Kommune.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1767 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 135 flg.

Kalslund Herreds Segl. 14. Aarh.

Nørre-Rangstrup Herred

Sognene: *Toftlund, Branderup, Agerskov* (næsten alt), *Bevtoft* (for Størstedelen) og *Tislund.*

C. 1325.

Nørre-Rangstrup Hrd. omfatter den inderste Del af Nordslesvig, regnet fra alle Yderkanter. Det begrænses mod NØ. af Gram Hrd., mod N. af Frøs Hrd. (Gram Sogn), mod V. af Hviding Hrd. og paa en lille Strækning af Lø Hrd., begge i Tønder Amt, mod S. og SØ. af Sønder-Rangstrup Hrd. i Aabenraa Amt. Den største Udstrækning fra NV. til Ø. er 21 km, fra N. til S. 18 km. Overfladen hører til Nordslesvigs Vesteregn og udgøres væsentlig af den Bakkeø, der naturligt kaldes Rangstrup Herreds, idet ogsaa noget af S.-Rangstrup Hrd. hører med dertil. Uden om Bakkeøen ligger mod N. og S. vidtstrakte Flader, med enkelte mindre Bakkeøer, særlig den, paa hvilken Hjartbro ligger; ogsaa Roost Bakkeø kan nævnes, idet Roost By i Arrild Sogn fra gl. Tid hører med til Herredet. Den store Bakkeø skraaner som Regel ret jævnt, men mod S. fra Bovlundbjærg østpaa mærkelig stejlt; ogsaa Bakkeøens Indre er gennemgaaende storformet, kun Gestrup Bakker gør sig særlig gældende (79 m), mere end Egnen om det højeste Punkt, Stenskovbjærg (82,5), det næsthøjeste Punkt i hele Nordslesvig V. for den østlige Hovedbane. Jorderne er gennemgaaende sandede, men rundtom findes ogsaa lerede Strækninger, og særlig har Højlandets sydlige og sydvestlige Hæld endogsaa stærkt lerblandede Jorder, her tilmed støttede af gode Enge. Som Helhed er Herredet det daarligste i Amtet. Søer findes ikke; af Vandløb er der Gels Aa mod NØ. og N., der falder ud i Ribe Aa, mens de mindre Vandløb mod S. og V. har Afløb til Brede Aa. Af Skove er der nærmest kun Hjartbro Skov og Skoven til Mandbjærg, men der er adskillige gamle Egekrat og foruden mindre Nyplantninger den store Bevtoft Plantage. Det samlede Areal udgør 24,692 ha (c. 247 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 59,933 Thlr.; af Arealet var i 1920 de 21,576 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg 1/1 1924 23,001 Kr., heraf Jordværdi 11,363 Kr. Folketallet var 1921: 6219, 1910: 6221, 1860: 5051. I gejstl. Henseende udgør Herredet sammen med Frøs og Hviding Hrdr. samt Nustrup og Skrydstrup Sogne i Gram Hrd. Tørninglen Provsti i Ribe Stift.

I Vald. II's Jrdb. hedder det udelte Hrd. *Rafnsthorphæreth;* ogsaa i Kirkelisten i Ribe Oldemoder, der er nedskrevet mellem 1321 og 1348, er *Rangstorphæreth* endnu udelt; men nogenlunde paa denne Tid maa Delingen være sket, jfr. det ovenfor gengivne Signet, der tilhører 1. Halvdel af 14. Aarh.

Toftlund Sogn omgives af Gram, Tislund, Bevtoft, Agerskov, Branderup Sogne og af Arrild og Højrup Sogne i Tønder Amt. Kirken sydøstligst, 27,5 km VSV. f. Haderslev, 25,5 km SØ. f. Ribe. Sognet danner den nordvestligste, langt ud-

skydende Del af Rangstrup Herreds Bakkeø med foranliggende Flade mod N. ved Gels Aa, der danner Grænsen mod Gram. Fiskbækken skiller det fra Branderup Sogn, dennes Tilløb fra N. Skallebæk fra Arrild og Højrup. Højeste Punkt er Kirkebakken, 56 m; Ørderup ligger paa sin egen lille Bakkeø, omgivet af Enge, i den nordlige Flade (Skovsbjærg, 38 m) og Stenderup ligesaa (40 m). Gels Aa falder paa sit Løb gennem Sognet fra c. 21 m til c. 18. Skallebæk er sydvestligst i 22 m Højde. Toftlund, Stenderup og Ørderup har sandbl. Muld, 5-8. Kl., med Sand- eller Grusunderlag, paa sine Steder Al. Ørderup har den bedste Jord. Nærmest Toftlund By, særlig N. for den er der tillige lerbl. Muld med Lerunderlag, 4-5. Kl. Ved Gels Aa gode Aamader, iøvrigt magre Kærenge, hvoraf en Del henligger udelukkende til Græsning. Af Heden er en Del tilplantet med Gran; den egner sig til Dyrkning, hvor der ikke findes Egekrat. N. og V. for Toftlund en mindre Skov, c. 5 ha, med gammel Bøgebevoksning, isprængt Ask og Eg. Allerup og Rømet har for Størstedelen sandbl. Muld, 6-8. Kl. Nærmest Byerne en Del gode Jorder med lerbl. Muld og Lerunderlag, 4-5. Kl. Ved Rømet et større Lerleje, fortrinlig til Teglværksbrug, som nu er ophørt paa Grund af Stordriftskonkurrencen. Magre Kærenge, hvoraf en Del lavtliggende og sure. Amtsbanen Haderslev-Arnum og Landevejen Haderslev-Brøns gaar gennem Sognet.

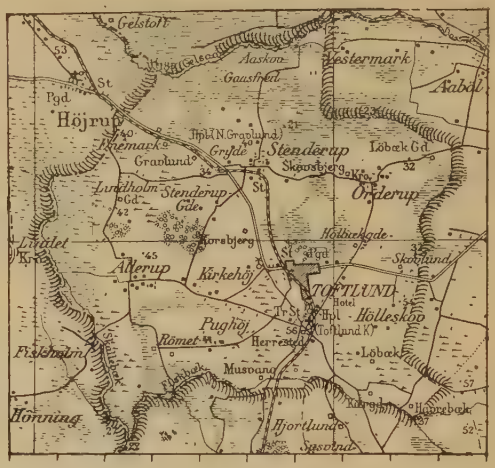

Befolkning i 1921: 1731 (1860: 1025, 1910: 1714), boende i 325 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 6287, deraf **Jordv.** 2497; Bøndergdenes Jorder vurderedes til 476 Kr. pr. ha. **Areal** 4763 ha (N. 11,811 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 4005; besaaet med Hvede 4, Rug 204, Byg 129, Havre 365, Blands. t. Modenhed 129, andre Høstar. 18, Kartofler 56, Foderroer 167, Brak 28, Grønf. og Græsn. 2905, Haver, Hegn o. l. 50, Tørvemoser 33, Skov 79, beb. Grund og Gaardsplads 26, Veje m. m. 122, Hede, Klit og Stenmarker 437, Vand 11. **Frugttræer** 1913: 2715 (1900: 2353). **Kreaturhold** 1924: 391 Heste, 2743 Stkr. Hornkv. (heraf 926 Køer), 81 Faar, 9 Geder, 1887 Svin (1913: 935), 8473 Høns.

I Sognet Kirken, enligt liggende ved Herrestedgd. og ofte endnu kaldet Herrested Kirke (se ndf.); Byerne: *Toftlund* (1510 Tofftlund) — 1921 c. 174 Gde og Hse med 923 Indb. — (delt i Sønder-, Øster- og Vesterby) med Kirke, Præstegd. (opført 1899), Kommune- og Realskole (opført 1923 i Søndergade, Arkitekt Aakjær, Rødding), 7 Klasser og 2 Realkl., 8 Lærere, 225 Elever, Oplandsbibliotek (for Byen og Omegn, opr. 1921, c. 9000 Bind, Læsestue), Børnehjem (opr. 1920 med Plads til 32 Børn), Fattighus, Ting- og Arresthus for N.-Rangstrup og Hviding Hrdr. (opf. 1912), c. 25 Kbmdsforretn. m. m., Apotek (opr. 1877, reelt Privil.), c. 40 Haandværkere, et mindre Trykkeri, et mindre Cementstøberi, en mindre Margarinefabrik, 2 Mlr. (Vesterml. og Sønderml.), Andels-Elektricitetsværk (opr. 1899, c. 300 Brugere), Andelsmejeri (opr. 1900 med c. 800 Køer, 1914: 940, 1925: 1200; et mindre Mejeri i Allerup nedlagdes 1900), Toftlund Sogns Sparekasse (opr. 1872;

$^{31}/_{3}$ 1925 var Indsk. 758,374 Kr., Res. 32,192), Filialer af Haderslev Bank og af Københavns Handelsbank, 2 Hoteller, 3 Gæstgiverier, Jernbanest. (om Aabningen af Amtsbanen se under Haderslev Købstad p. 54; med en Middelindtægt af 49,120 Kr. er Toftlund Stat. Nr. 4 af samtlige Amtsbanestat.), Telegraf- og Telefonst., Postkontor. Byen er Sessionssted for Lægderne 142 a og b, 144-148, 150-152. I April og Septbr. afholdes et Marked med Heste og Hornkvæg (c. 70 Stk.). Byen er Bopæl for Civildommer, Politimester, 1 Overbetjent og 2 Betjente af Ordenspolitiet, den ene af Haderslev Amts 2 Amtslandinspektører, 1 Sagfører, 3 Læger, 2 Dyrlæger. *Stenderup* (1345 Stendorp) med 2-Kl. Skole, Kbmdshdl. og Jernbanest. (S.-Stenderup). *Ørderup* (1292 Iurthrup) med Skole, Kbmdshdl. og Gæstgiveri. *Allerup* (1521 Alderup) med Skole. Saml. af Gde og Hse: *Hølleskov, Pughøj* (1510 Pugehøy), *Rømet* (1319 Rothmethsyv), *Kirkehøj, Stenderupgde, Lindholm* (eller Porsplet), *Stenderup Vestermark, Nørremark* og *Skovlund*. Gaarde: *Herrestedgd.* (1292 Hærixstæth) med Gæstgiveri ved Kirken, Holdeplads, *Musvang* (1578 Musswang), *Kærgd.* (1649 Kiergarde), *Havrebæk, Lebæk, Storvig. Gravlund Domæne* med Holdeplads, Ejdsk. 115, Jordv. 76, c. 162 ha, deraf Ager 114, Eng 45, N. 537 Thlr. En større Gde i Stenderup med Ejdsk. 89, Jordv. 60, c. 112 ha, deraf Ager 44, Eng 60, Skov 3, N. 450 Thlr. *Korsbjærg,* Tvegdene *Enemark* (1508 Jenmerck), *Holbækgd., Lindholmgd., Løbækgd., Popgd., Skovsbjærg.* To større Gde i Ørderup: en med Ejdsk. 109, Jordv. 83, c. 160 ha, deraf Ager 15, Eng 124, N. 570 Thlr., en med Ejdsk. 98, Jordv. 75, c. 136 ha, deraf Ager 40, Eng 85, N. 514 Thlr. En større Gd. i Allerup med Ejdsk. 98, Jordv. 63, c. 152 ha, deraf Ager 63, Eng 45, Skov 35, Mose 2, N. 295 Thlr. *Humlehave.*

Toftlund Kirke.

Toftlund S., en egen Sognekommune, Toftlund Sognefogeddistr., har Tingsted i Toftlund og hører under Rets- og Politikr. N.-Rangstrup Hrd. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Toftlund Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Amtets 3. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 144. Lægd.

Den ukalkede, skifertækte Kirke har romansk Skib og Kor med Apsis, sentmiddelalderligt Taarn mod V. og Vaabenhus fra c. 1700 mod S. Den egentlige Kirke er en

Kvaderstensbygning med dobbelt, hulet Skraakantsokkel og brede, firkantede Døre i rundbuede Spejl, afdækkede med glatte Tympana og hver med 1-1 fritstaaende Søjle med Tærningkapitæler. Sydlig paa Koret en lille Præstedør med korsprydet Tympanon. Østlig paa Apsiden samt paa Korets og Skibets Nordside ses endnu henholdsvis 1 og 3 oprindl. Vinduer. Det gotiske Taarn havde et Spir af den alm. tørninglenske Type, men fik 1634 Saddeltag og skalmuredes 1757, saaledes at alene Østgavlen har bevaret sin gamle Form med de 3 gængse Blændinger. Koret var tidl. hvælvet, nu har hele Kirken fladt Loft; dobbelt Apsisbue og stor, overgribende Korbue. Kirken er restaureret 1883 og 1912-13, ved hvilken Lejlighed en Tilbygning opførtes mod S. Altertavlen, af vestslesvigsk Type, er et enkelt Renæssancearbejde fra Beg. af 17. Aarh., med senere malet Aarstal 1675; i Felterne malede Billeder: Nadveren, Tro og Kærlighed. Romansk Granitfont uden Ornamentik, kun Kummen er gammel. Daabsfad af Kobber (Syndefaldet). Lille, gotisk Lægmandskrucifiks. Sentgotisk Maria, staaende paa Nymaanen, med nøgent Christusbarn. Prædikestolen, der i Storfelterne har Relieffer af nytestamentligt Indhold, i Smalfelterne skaarne, danske Indskrifter, efterligner i landlig Udførelse Prædikestolen i Tønder; trods de gammeldags Stilformer er der paa den samtidige Himmel skaaret 1654. I Degnestolen er brugt tre Fag af en smuk, sentgotisk Prædikestol med to Rækker Foldeværksfyldinger og paa Hjørnerne gotiske Smaaspir. Orgelpulpitur 1731, med malede Billeder af de kloge og de daarlige Jomfruer. Stolestader delvis fra samme Periode. I Korvæggen Gravsten over Provst og kgl. Tolder (τελώνης Regius) Anders Clausen, † 1704, med naive Reliefbilleder af Provsten og hans to Hustruer, der er afbildede som Fides og Spes (Tro og Haab). 1913 er en Række Ligsten fra 18. Aarh. indmurede i Kirkens Ydermure. Moderne Staalklokke. — I Kirken en Mindetavle over 63 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — I Kirkelisten i Ribe Oldemoder (1321-48) kaldes Kirken Heryxstath, og endnu paa Kortet hos Danckwerth 1652 er Navnet Herrested, der i 18. Aarh. bruges i Flæng med Toftlund. Efter den ndf. anførte Præste-Indberetn. fra 1766 synes den nu forsvundne By Herrested at have ligget S. og Ø. for Kirken.

Gravlund Domæne købtes 1909 af den preuss. Stat for 95,000 M. med Bes. og Inv. Nye, tidssvarende Avlsbygninger. Til Gden hører et Arbejderhus til 2 Familier. Forpagtningstiden udløber $^{1}/_{7}$ 1927.

Børnehjemmet i Toftlund tilhører „Nordslesv. Asylforening" (se under Gl.-Haderslev S. p. 99), som 1919 købte den fhv. tyske Landbrugsskole i Byen og her oprettede Hjemmet.

Paa Stenderup Mark har der ifl. Dske Atl. VII p. 182 været en Helligkilde, hvorved der 1681 blev sat en Blok, men som ikke har været søgt siden $^{20}/_{12}$ 1708.

I Stenderup er født Forst. for Bøgildgaard Opdragelsesanstalt Peter Poulsen Schmidt (1797-1885).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 127 d., 11 t.; 1884: 75 d., 81 t.; 1912: 175 d., 139 t.; 1920: 462 d., 18 t., 13 soc.; 1924: 424 d., 34 t., 24 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 836 d. og 200 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 94, fra Tskl. 91).

I Sognet kendes c. 60 Gravhøje. Paa Stenderup Mark, SV. og S. for Byen, samt under Allerup findes nogle mere eller mindre velbevarede, anselige Høje, deriblandt *Tørhøj, Spindekonehøj, Sorthøj* og *Korsbjærghøj*. Ved Toftlund ses enkelte Høje, saaledes V. for Byen den stærkt ødelagte *Pughøj* og tæt Ø. for Kirken en lav Høj, omsluttende en udgravet, aflangt firsidet Stenkiste, nu uden Dæksten (sidstnævnte Høj er fredl.). Andre Høje ved Toftlund vides overpløjede eller sløjfede, deribl. *Kirkehøj* ved Kirkehøj og et Par andre i Nærheden; vestlig paa Kirkegden har ligget to meget store Høje fra Bronzealderen og lige uden for Kirkegden, V. for denne, to andre; disse 4 Høje dannede i sin Tid en meget smuk Gruppe. Tæt V. for Toftlund kendes en stor Urnegravplads fra den førromerske Jærnalder, og en anden Urnegravplads fra den ældre Jærnalder har været i Allerup Hede, N. for Byen.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Toftlund, Stenderup I (med Ørderup) og Allerup.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1766 flg. i Sønderj. Aarb. 1913 p. 146 flg.

Branderup Sogn omgives af Toftlund og Agerskov Sogne samt af N.-Løgum og Arrild Sogne i Tønder Amt. Kirken sydvestlig, 29 km SV. f. Haderslev, 31 km SØ. f. Ribe, 12 km NØ. f. Løgumkloster, 24 km NV. f. Aabenraa og 25 km NV. f. Tønder. Sognet bliver saaledes det midterste i Nordslesvig. Det danner den

sydvestlige Del af Rangstrup Herreds Bakkeø og særligt Sydhældet af Gestrup Bakker i Agerskov Sogn, der nordøstligst er 75 m høje og har deres største Højde, 79 m, lige uden for Sogneskellet. Hældet er gennemgaaende stejlt ned mod Fladerne om Fiskbækken, der danner Nordgrænsen mod Toftlund Sogn, mod Friskærbæk, der løber midt gennem Sognet, og mod Smedebækken, der danner Sydgrænsen mod Agerskov Sogn. Alle løber de mod VSV., hvor Sognet lige naar ned under 20 m's Kurven. De smukke Bakkeformer med Skove, Krat og Hegn og de vide Enge i Fladerne gør Egnen køn og hyggelig. Toftjorderne nærmest Branderup er dyb, lerbl. Muld med fugtig Undergrund, 4-5 Kl., en lille Del i 3. Kl. Vest for Byen god, dyb, sandbl. Muld med Grusunderlag, paa sine Steder stenrig, 6-7. Kl.; Syd for Byen en Del bedre. Rurup Agerjord svarer til Branderup. Magre Kærenge, fortræffelige til Kvæggræsning. Moserne af ringe Beskaffenhed, Branderup Hede til Dels opdyrket og tilplantet, Rurup egner sig til Dyrkning. Nord for Branderup en Del Ellekrat i Friskær, i den vestlige Udmark en lille Skov med middelmaadig Bevoksning af El og Birk. Mandbjærg Skov med fortrinlig Bøgebevoksning og gamle Ege; paa dertil egnede Steder kraftige Bevoksninger af unge Aske- og Granplantninger. Amtsbanen Haderslev-Over-Jerstal-Arnum samt Landevejen Hellevad-Arrild gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 751 (1860: 540, 1910: 717), boende i 45 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 2836, deraf **Jordv.** 1493; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 604 Kr. pr. ha. **Areal** 2504 ha (N. 8734 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2291; besaaet med Hvede 10, Rug 129, Byg 113, Havre 269, Blands. t. Modenhed 61, andre Høstar. 4, Kartofler 26, Foderroer 122, Brak 34, Grønf. og Græsn. 1523, Haver, Hegn o. l. 19, Tørvemoser 3, Skov 83, beb. Grund og Gaardsplads 14, Veje m. m. 51, Hede, Klit og Stenmarker 38, Vand 5. **Frugttræer** 1913: 1458 (1900: 1452). **Kreaturhold** 1924: 274 Heste, 1832 Stkr. Hornkv. (heraf 645 Køer), 32 Faar, 1586 Svin (1913: 989), 5840 Høns.

I Sognet Byerne: *Branderup* (1330-48 Bramthorp) med Kirke, 3-Kl. Skole (opf. 1908), 3 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (oprettet 1888 med 1000 Køer, 1914: 1320, 1918: 1200, 1925: 1463); Gæstgiveri, Jernbanest., Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Rurup* (1319 Ruddorp) med Skole (opf. 1883), Forsamlingshus (opf. 1905; Arkt. H. Nissen, Bæk; 216 Pladser), Kbmdshdl., Ml. Saml. af Gde og Hse: *Møllegade, Smedegade, Kaadnergade, Branderup Østermark, Branderup Mark* (med Jærnbane-Hpl.), *Branderup Hede, Rurup Vestermark, Rurup Nørremark, Friskær.* Gaarde: *Landsig. Branderup Ml.* (Vandml., Jærnbanest.) med Ejdsk. 130, Jordv. 60, c. 96 ha, deraf Ager 25, Eng 64, Skov 5, N. 495 Thlr.; de 80 ha ligger i Bovlund i Agerskov S.; *Røjgaard, Solbakken, Ellelund, Egelund.* Tvegdene *Refslund* (1509 Reffslund) og *Rundbjærg. Skibelundgd.* med Ejdsk. 90, Jordv. 57, c. 88 ha, deraf Ager 61, Eng 21, N. 438 Thlr. En større Gd. i Rurup med Ejdsk. 97, Jordv. 58, c. 91 ha, deraf Ager 79, Eng 5, Skov 4, N. 430 Thlr. *Kærgd.* med Ejdsk. 153, Jordv. 93, c. 150 ha, deraf Ager 68, Eng 66, Skov 12, N. 585 Thlr. *Mandbjærg Domæne* (med Jærnbane-Hpl.): Ejdsk. 215, Jordv. 112,

c. 282 ha, deraf Ager 198, Eng 34, Skov 44, N. 903 Thlr. *Refsminde, Hjortlund, Nygd.*

Branderup S., en egen Sognekommune, Branderup Sognefogeddistr., har Tingsted i Toftlund og hører til Rets- og Politikr. 'N.-Rangstrup Hrd. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Toftlund Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Amtets 3. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 148. Lægd.

Den ukalkede Kirke bestaar af skifertækt, nu lige afsluttet, romansk Kor og Skib, senere tilføjet blytækt Vesttaarn og nyere Vaabenhus mod Syd. Kor og Skib er af Kvader paa hulet Skraakantsokkel; en halvrund Apsis nedreves i Middelalderens Slutning,

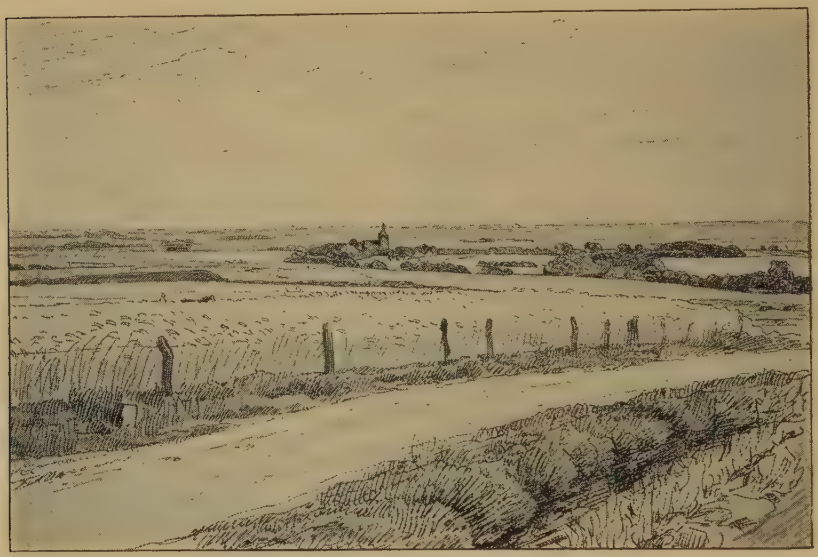

Udsigt mod Branderup fra Gestrup Bakker.

og dens Kvadre anvendtes i Korets Østmur, der har et smalt, aftrappet, fladbuet Vindue samt en rundbuet Dør. Antagelig samtidig er Ydermurene omsatte og flikkede med Tegl. Fra denne Tid stammer ogsaa de meget højtsiddende, ældre Vinduer nordlig paa Kor (1) og Skib (2), der udvendig er romansk formede, men indvendig fladbuede; derimod er den gamle, rundbuede Norddør og den firkantede, med glat Tympanon prydede Syddør bevarede, omend der i Norddøren er indsat et Vindue. Taarnet er sentmiddelalderligt med Spir af tørninglensk Type; det har en nu tilmuret Vestdør og en tilmuret Dør i 2. Stokværk mod S.; Vest- og Sydsiden er skalmurede i 18. Aarh. Kirken har Bjælkeloft, og en af Bjælkerne i Taarnet viser Spor af en Dekoration med 17. Aarh.s Bladranker. Bred, rundbuet, muligvis ommuret Korbue, rundbuet Taarnbue. Den sentgotiske Altertavle fra Slutn. af 1400'erne har i Midtskabet en Figurgruppe, forestillende Marias Himmelkroning, i Fløjene Apostelstatuetter. Alterstager, skænkede 1631 og 1650 af Jørgen Hansen. Lille, glat, romansk Granitfont. Over Korbuen en unggotisk Krucifiksgruppe; Christus er afbildet døende, Maria og Johannes har mere gammeldags Præg. Prædikestol 1725, med snoede Halvsøjler og ottekantede Storfelter; baade selve Stolen og især den ottekantede Himmel viser Eftervirkninger af Tøndertypen. Stort Pulpitur 1724 med allegoriske Malerier 1729. Stolestader 1740. I Degnestolen er brugt tre ældre Fyldinger med Foldeværk. Skriftestol c. 1600. Søjleformet Pengeblok i sentgotisk Manér. Den sentmiddelalderlige Klokke uden Indskrift omstøbtes 1921 (Uldall, Kirkekl. p. 134). Messeklokke. Forsvundet er et Epitaf over Sognepræst i B., Provst Mikkel Petersen

Wolfdal. En Mindetavle over 22 i Verdenskrigen faldne fra Sognet er 1922 ophængt i Kirken. — Samtidigt rejstes for dem en Mindesten paa Kirkegden.

Søndervolde ligger i Roost Enge N. for Fiskbækken. Det sentmiddelalderlige Anlæg minder en Del om Nørrevolde i Arrild S., men er mindre og ikke saa velbevaret. Hovedbanken er ved en Grav tvedelt i et noget uregelmæssigt, kvadratisk Vestparti (35 × 35 m) og et rektangulært Østparti (33 × 45 m). En omgivende Ringvold er delvis udjævnet. Paa Stedet er fundet forkullet Træ og brændt Lerklining.

I Engen S. for Refslund Gaarde findes en Forhøjning, som muligvis ogsaa kan være et Voldsted.

En forsvundet By *Skovbøl* nævnes 1334 (Schogbull).

Mandbjærg Domæne solgtes 1906 til den preuss. Stat for 192,000 M. uden Besætning og Inventar. Af Nybygninger opførtes senere for c. 80,000 M. Til Gden hører 5 Arbejderboliger. Forpagtningen udløb 1/7 1925. Gaarden drives nu af Domæneforvaltningen, der 1926 har frasolgt 6 Husmandslodder; 1927 vil 7 Lodder blive afhændede. — I Mandbjærg Skov holdtes i 1850'erne en Række meget besøgte Folkefester, se under Agerskov Sogn p. 204. (Litt.: J. Fausbøl, En Slægts Historie i Rurup og Mandbjærg i Sønderj. Aarb. 1909 p. 23 flg.).

Plantningsforeningen for N.-Rangstrup Hrd. (opr. 1921), der virker for Plantning af Læ, Hegn og Frugttræer, har sit Hjemsted i Sognet; 1925 c. 55 Medl.

I Rurup fødtes Landdagsmand Anders Dons Hørlyck (1836-1900). — Rationalisten, Seminarieforstander Hans Peter Barfoed var Præst i Branderup 1796-1808.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 106 d., 9 t.; 1884: 88 d., 15 t.; 1920: 221 d., 1 soc.; 1924: 194 d., 12 t., 9 soc. Ved Folkeafstemningen 10/2 1920 afgaves 423 d. og 34 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 92, fra Tskl. 13).

Ved Smedebæk S. for Refslund ligger i Eng 2 Høje, den ene ganske anselig. I Sten- og Broncealderen har Sognet vist ikke været synderlig beboet; enkelte Steder er under flad Mark truffet Urnegrave fra Jærnalderen.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Branderup og Rurup.

Litt.: Præste-Indberetn. fra c. 1768 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 261 flg. — J. Fausbøl, Minder fra Branderup Sogn og Roost, Haderslev 1911.

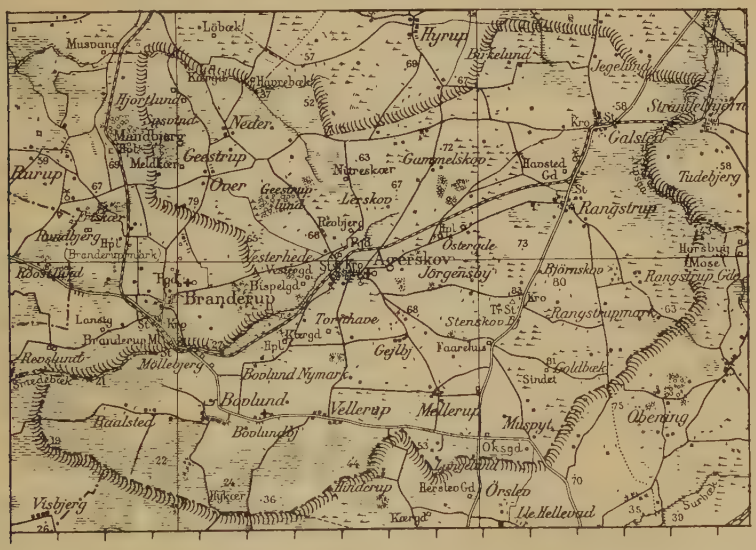

Agerskov Sogn omgives af Branderup, Toftlund og Bevtoft Sogne, af Egvad, Hellevad og Bedsted Sogne i Aabenraa Amt og af N.-Løgum Sogn i Tønder Amt. Kirken midt i Sognet, 26 km. SV. f. Haderslev, 21 km NV. f. Aabenraa, 15 km NØ. f. Løgumkloster, 28 km NV. f. Tønder og 33 km SØ. for Ribe. Det store

Sogn, det største i Amtet, indtager den forholdsvis største og højeste Del af Rangstrup Herreds storformede Bakkeø og naar egentlig kun i SV. ud i Flade i Bovlund Enge, mod hvilke Højlandet falder stejlt af fra 49 m i Bovlundbjærg og 56 m N. f. Vellerup til c. 35 m østligst og c. 20 m vestligst i Fladen. Højest er Bakkeøen i fire Punkter over 80 m sydøstligst ved Sindet og Bjørnskov, af hvilke Stenskovbjærg naar 82,5 m, efter Stensbjærg ved Hovslund i Ø.-Løgum Sogn den største Højde i Nordslesvig V. for den østlige Hovedbane. Efter en Sænkning NV. for dette Afsnit ved Smedebæk og Fiskbæk (lavest ved Branderup Mølle c. 26 m, højst i Nitriskær c. 50 m) højner Bakkeøen sig igen i Gestrup Bakker til 79 m. Udsigten fra disse sidstnævnte Bakker, der har ret stejl Hældning og skyder sig mere frem mellem lavere Egne, er langt smukkere end fra Stenskovbjærgs brede Højflade. Man ser i N. bl. a. Rangtang og Fjellumhøj, i NØ. Højbjærg ved Stepping, i Ø. Pothøj, i S. inde i Mellemslesvig S. for Grænsen Medelby Kirke og Bakker og yderst Hanved Kirke; i SV. Tønder og Møgeltønder Kirkespir, i V. Rømø, Gassehøje, i NV. Lindetskov; c. 40 Kirker tælles. N. for Stenskovbjærg er Landet stadig meget højtliggende, men forholdsvis fladt, V. for Galsted endnu 71 m højt. Sognets nordøstlige Grænse er Gels Aa, som ved sit Udløb af Sognet ligger 40 m højt. Agerskov, Rangstrup og Galsted har let, sandbl. Muld, 5-8. Kl., med Sand- eller Grusunderlag. Store, magre Kærenge, spredtliggende mindre Heder i Agerskov; de fleste Steder er dog Dyrkning eller Tilplantning begyndt. I Udmarken større, gamle Egekrat, som ikke fredes og ikke egner sig til Hugning. Ogsaa til Rangstrup og Galsted en Del ikke-dyrkelig Hede. Gestrup har god Jord, 4-7. Kl., paa sine Steder lerbl. med Lerunderlag. Store Kærenge mod N. og V. giver magert Hø. Et større, udyrkeligt Hedeareal Ø. for Byen er gammelt Egekrat, i senere Tider fredet og i god Vækst. Mellerup med Oksgaarde og Muspøt har gode, dybmuldede Jorder, 5-7. Kl., med delvis Sand- og Grusunderlag. Gode Kærenge. Mod NØ. et større Hedeareal, hvoraf en Del vel egner sig til Dyrkning. Bovlund har gode, stærkt lerblandede Jorder, 3-5. Kl., medens Vellerup Jord gennemgaaende er ringere. Begge Byers Udmarker 5-7. Kl. Store, magre Kærenge. S. for Bovlund en større Plantage med gode Bevoksninger, den ældste c. 40 Aar gammel. Der er ialt 11 Plantager i Sognet paa 2-10 ha i Størrelse og fra 17 til 50 Aar gamle. Amtsbanen Haderslev-Over-Jerstal-Arnum og Landevejene Over-Jerstal-Løgumkloster og Hellevad-Arrild gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 2096 (1860: 1712, 1910: 2043) boende i 381 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 7880, deraf **Jordv.** 4290; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 515 Kr. pr. ha. **Areal** 8897 ha (N. 22,400 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 7849; besaaet med Hvede 8, Rug 463, Byg 332, Havre 709, Blands. til Modenhed 266, andre Høstar. 17, Kartofler 96, Foderroer 486, Brak 73, Grønf. og Græsn. 5399, Haver, Hegn o. l. 121, Tørvemoser 199, Skov 114, beb. Grund og Gaardsplads 41, Veje m. m. 192, Hede, Klit og Stenmarker 362, Vand 19. **Frugttræer** 1913: 3808 (1900: 2948). **Kreaturhold** 1924: 828 Heste, 5707 Stkr. Hornkv. (heraf 2052 Køer), 100 Faar, 4875 Svin (1913: 3267), 17,237 Høns.

I Sognet Byerne: Stationsbyen *Agerskov* (1330-48 Akærskogh) — 1921 c. 62 Gde og Hse med 392 Indb. — med Kirke, 5-Kl. Skole (opf. 1901), Fattiggd., Forbrugsforening, 7 Kbmdsforretn. m. m., Ml., Andelsmejeri (opr. 1906 med 280 Køer, 1914: 310, 1918: 240, 1925: 500), Elektricitetsværk (i Forbindelse med Mejeriet, ejes af Andelsselskabet; Dieselmotor med 35 HK.), Agerskov Sogns Spare- og Laanekasse (opr. 1863; $^{31}/_{8}$ 1924 var Indsk. 357,000 Kr., Res. 17,543), Agentur for Haderslev Bank, Filial af Haderslev Amts Sparekasse, Ordensbetjent under Toftlund Politikr., Gæstgiveri, Foraars- og Efteraarsmarked med Heste og Horn-

kvæg (første Tirsdag i Maj og anden Tirsdag i Oktober; Tilførsel c. 100 Stk.), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. Byen er Sæde for en af de 5 Andelshavere af Sønderjyllands Højspændingsværk (se under Aabenraa Købstad), „Midtsønderjyllands Elektricitetsforsyning", stift. $^{22}/_{1}$ 1920; ifl. „Heimdal" af $^{22}/_{5}$ 1925 var Tilslutningen til dette Selskab $^{1}/_{5}$ 1925: 57 Transformatorst., 1300 Forbrugere, 17,500 Lampesteder, 655 Motorer og 4850 HK. *Gestrup* (1348 Gisdrup) med *Neder-Gestrup* og *Over-Gestrup* med 2-Kl. Skole (opf. 1880). *Mellerup* (1541-43 Meldorp) med Skole (opf. 1905). *Rangstrup* (1231 Rafnsthorp) med 4-Kl. Skole (opf. 1909 mellem Byerne Rangstrup og Galsted), Forsamlingshus (opf. 1923 som Tilbygning til Jærnbanestationen, 2 Sale, henholdsvis 60 og 200 Pladser; se Sprogfor.s Almanak 1925 p. 92), Kbmdshdl., Andelsmejeri („Rangstrup-Galsted Andelsmejeri" opr. 1886 med 286 Køer, 1914: 650, 1919: 535, 1925: 800), Motorml. mellem Byerne Rangstrup og Galsted, Jærnbanest., Telegraf- og Telefonst. *Galsted* (1510 Galsted) med Kbmdshdl., Gæstgiveri, Jærnbanest. *Bovlund* (1266 Borlund) med Frimenighedskirke, Forsamlingshus og 3-Kl. Skole (opf. 1912) paa Bovlundbjærg, Kbmdshdl. *Vellerup* (1345 Welderup). Saml. af Gde og Hse: *Gejlbjærg, Tomhave, Lerskov, Nitriskær Mark, Gammelskov* (1508 Gammelschou), *Gammelskov Mark, Kærgd., Gestrupmark, Gestrup Vestermark, Susvind, Faarhus, Langelund, Sindet* (1542 Sindevit), *Goldbæk* (1542 Goltbeck), *Muspøt* (1541 Musput), *Rangstrupgd.* (1541-43 Ranxstorpgarde), *Birkelund, Bjørnskov* med Kbmdshdl. og Gæstgiveri, *Bjørnsholm, Jørgensby, Jonsborg, Brændgd., Galstedmark, Rangstrupmark, Nymark, Baalsted, Bovlundbjærg, Vellerupmark.* Gaarde: *Bispelgd., Nitriskær* (1542 Nitriskier), *Vestergd., Vojumgd., Østergd.* (Agerskov) med Jærnbane-Hpl., *Nørbygd., Revbjærg, Meldkær* med Ejdsk. 130, Jordv. 78, c. 140 ha, deraf Ager 82, Eng 30, Skov 23, N. 429 Thlr. *Østergd.* (Gestrup) med Ejdsk. 84, Jordv. 58, c. 123 ha, deraf Ager 50, Eng 60, N. 234 Thlr. Tvegdene *Oksgde,* hvoraf den ene med Ejdsk. 85, Jordv. 50, c. 91 ha, deraf Ager 45, Eng 40, N. 267 Thlr. En større Gd. i Rangstrup med Ejdsk. 95, Jordv. 70, c. 167 ha, deraf Ager 106, Eng 23, Skov 14, Mose 11, N. 371 Thlr. *Havstedgd.* med Ejdsk. 82, Jordv. 48, c. 126 ha, deraf Ager 80, Eng 19, Skov 2, Mose 9, N. 188 Thlr. 4 større Gde i Bovlund: en med Ejdsk. 158, Jordv. 106, c. 140 ha, deraf Ager 30, Eng 110, N. 799 Thlr.; en med Ejdsk. 112, Jordv. 75, c. 97 ha, deraf Ager 25, Eng 71, N. 579 Thlr.; en med Ejdsk. 125, Jordv. 80, c. 99 ha, deraf Ager 34, Eng 64, N. 570 Thlr.; en med Ejdsk. 90, Jordv. 53, c. 72 ha, deraf Ager 25, Eng 46, N. 426 Thlr. 4 større Gde i Vellerup: en med Ejdsk. 83, Jordv. 64, c. 98 ha, deraf Ager 38, Eng 50, Mose 4, N. 340 Thlr.; en med Ejdsk. 110, Jordv. 86, c. 125 ha, deraf Ager 38, Eng 84, N. 577 Thlr.; en med Ejdsk. 125, Jordv. 91, c. 121 ha, deraf Ager 57, Eng 55, Skov 7, N. 516 Thlr.; en med Ejdsk. 110, Jordv. 83, c. 122 ha, deraf Ager 66, Eng 54, N. 502 Thlr. — Huse: *Flenghus, Hjortlund, Kronborg, Højsethus, Mølbjærg, Gavl, Højt, Kvindlund, Slykær.*

Agerskov S., en egen Sognekommune, 2 Sognefogeddistr. (nordre med Agerskov og Gestrup, søndre med Bovlund, Mellerup, Rangstrup, Galsted og Vellerup), har Tingsted i Toftlund og hører under Rets- og Politikr. N.-Rangstrup Hrd. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Toftlund Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Amtets 3. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' Lægder 147 a og b.

Den store og smukke, blytækte og delvis cementpudsede Kirke, tidl. indv. t. Skt. Dionysius, er en fortrinlig udført, men desværre stærkt omdannet, romansk Kvaderstenskirke, der oprindl. bestod af Skib, Kor og en med Halvsøjler prydet Apsis, alt hvilende

paa en rig, noget forskellig profileret Sokkel. Allerede i tidlig gotisk Tid afløstes Kor og Apsis dog af et anseligt, lige afsluttet Kor af Tegl og Kvader med trekoblet Vinduesgruppe mod Ø. og 2-2 Vinduer mod S. og N., alle slanke, lancetformede med en Lysningsbredde af kun 23 cm mod en Højde af 205 cm. De er nu enten blændede eller erstattede af nye Vinduer. Skibet er omsat 1858 og har af oprindl. Enkeltheder kun bevaret den rundbuede, alt i Middelalderen ændrede Syddør. Vestgavlen er ombygget af Tegl med Savsnits- og Trappefriser, men er skjult af et sentmiddelalderligt Teglstenstaarn med Spir af tørninglensk Type, hvis Spidsgavle har været rigere end almindeligt. Sentmiddelalderlige Tilføjelser af Tegl er ligeledes et Sakristi paa Korets, et nu nedrevet Kapel paa Skibets Nordside og et Vaabenhus mod S. med en noget yngre Kamin. I dets Mure er indsat Dele af Apsidens Halvsøjler, hvis Former minder om tilsvarende i Ribe Domkirke. Koret har to vistnok oprindl. Hvælvinger med tredelt profilerede Ribber, Sakristiet en ejendommelig, spidsbuet Tøndehvælving med tre Gjorde, Skibet listet Bræddeloft og Taarnet alm. Krydshvælv. Paa hver Side af den gamle Korbue, der har rigt profilerede Kragsten, har været to flade, rundbuet afsluttede Alternischer, af hvilke kun den nordre er bevaret. Spids Taarnbue. I Korhvælvingen stærkt restaurerede Kalkmalerier fra Højrenæssancen med Evangelistsymboler og Brystbilleder af Apostlene. Altertavlen er et rigt Renæssancearbejde af nordøstslesvigsk Type, hvis Alder sikkert angives ved det malede Aarstal 1597; den er restaureret paa Fr. IV's Tid og 1763, da Billederne ommaledes. Romansk Granitfont uden Ornamentik. Sentgotisk Lægmandskrucifiks, hvis Kors er smykket med Randblade og Evangelisttegn, og i hvis Glorieskive der er skaaret en latinsk Minuskelindskrift (I dine Hænder, Herre, overgiver jeg min Aand). Rest af en katolsk Altertavles Midtskab er Brudstykker af en Korsfæstelsesgruppe omtrent som i N.-Løgum. Prædikestol fra 1800, gjort af en Mestersvend i Gestrup. Stolestader fra 1700'erne. Bag Alteret hænger 2 Tideklokker. I Kirken er ophængt en udskaaret Egetræs Mindetavle over 51 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

I Agerskov-Branderup Sogne var der allerede fra 50'ernes Begyndelse en grundtvigsk Bevægelse, hvis Bærer var Bunde Refslund d. Æ. i Bovlund (1828-95), en af Rødding Højskoles ældste Elever. Fra 1852 holdtes Folkefester i Mandbjærg Skov. Fra 1858 var Pastor Boesen i Agerskov Hovedlederen, indtil Preusserne 1867 afsatte ham som Præst. Hans Gerning optoges af Lærer L. B. Poulsen i Rangstrup, der 1870 flyttede til Bovlund. 1879 dannedes Frimenigheden med ham som Præst (til 1916, † 1919). Kirken byggedes 1896, men Preusserne holdt den lukket til 1900; dens Bygmester var Bentsen i Vallekilde, Altertavlen og Alterbordet er tegnet af Martin Nyrop, Alterbilledet malet af Niels Pedersen Mols. (Jfr. Thade Petersen, De sønderj. Frimenigheders Hist. p. 251 flg.). — Paa den 1919 indviede Kirkegd. rejstes 1921 efter Tegning af Billedhugger N. Hansen-Jacobsen en Mindesten over L. B. Poulsen.

Nitriskær. 1570 tilhører Nethiskjær Agerskov Kirke.

Ifl. Indberetn. til Ole Worm 1638 skal der paa Burlund Mark ved „et Elkjær, som kaldes Hjelmsholm eller Slajkjær", findes „en Plan, som kaldes Baalsted, paa hvilket siges at have standet en Herregaard". (Danske Saml. II 4 p. 118.)

Under Krigen blev af et i 1915 dannet Afvandingsselskab afvandet 700 ha Mark og Eng; Kanalerne gravedes af flere Hundrede russiske, franske og engelske Krigsfanger fra Fangelejren i Bovlund. 1921 og 1922 er af 2 andre Afvandingsselskaber afvandet henholdsvis 500 og 300 ha.

Anthon Foss, der dels har komponeret, dels samlet Melodier til Davids Psalmer, var Præst i Agerskov 1675-96. — Knud Aagaard, Forf. af Beskrivelse over Tørning Lehn, 1815, var Præst smstds. 1806-38. — Den som Kvæg- og Hesteopdrætter kendte Lavst Arnum (1835-1908), ogsaa meget benyttet som national Tillidsmand, flyttede 1868 fra N.-Løgum til Bovlund.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 320 d., 5 t.; 1884: 239 d., 8 t.; 1920: 627 d., 4 soc.; 1924: 562 d., 2 t., 34 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 1024 d. og 37 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 156, fra Tskl. 22).

C. 50 Gravhøje kan paavises, især liggende i en Stribe fra SV. mod NØ., fra Vellerup over Agerskov til Galsted; mange af dem er dog nu overpløjede eller udjævnede. Paa en Mark NV. for Rangstrup ligger umiddelbart ved Siden af hinanden de to *Tinghøje;* her skal ifl. Dske Atl. Herredstinget engang i ældre Tid have været holdt. I en Eng ved Galsted er for c. 100 Aar siden fundet en Guldbrakteat og Halvdelen af et stort og prægtigt Sølvspænde fra den efterromerske Jærnalder.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Agerskov, Gestrup,

Mellerup, Rangstrup (med Galsted) og Bovlund (med Vellerup). Galsted var indtil c. 1880 en selvstændig Kommune.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1766 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 253 flg. — J. Fausbøl, Minder fra Agerskov Sogn, 1910.

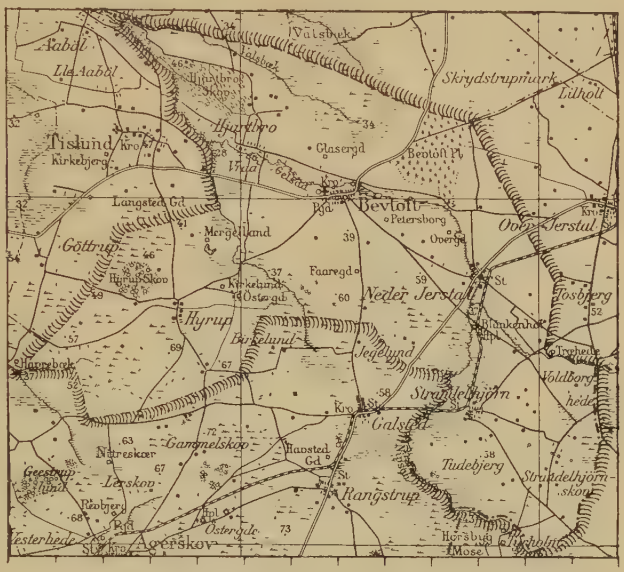

Bevtoft Sogn omgives af Annekset Tislund, Agerskov, Toftlund, Nustrup, Skrydstrup og Vedsted Sogne og af Ø.-Løgum og Egvad Sogne i Aabenraa Amt. Kirken nordlig, 19 km SV. f. Haderslev og 22 km NV. f. Aabenraa. Sognet hører Vesteregnen til og danner den nordøstlige Del af Rangstrup Herreds storformede Bakkeø med foranliggende Flade om Gels Aa, som først udgør Grænsen mod Vedsted Sogn, saa løber umiddelbart forbi Neder-Jerstal, Bevtoft og Hjartbro og tilsidst danner Grænsen mod Tislund Sogn. Hvad der ligger Nord for Aaen, hørte til Gram Hrd. Aaen optager sydfra Nips Aa, som delvis danner Grænsen mod Agerskov Sogn, og Hyrup Bæk, der delvis danner Grænsen mod Tislund. Mellem Gels Aa og Nips Aa bliver Bakkeøen 62 m høj, mellem Gels Aa og Hyrup Bæk 60, SV. f. Hyrup Bæk 69 m. Ude i Fladen ligger isoleret Hjartbro Bakkeø, 3 km lang, indtil 800 m bred, lignende et Skib i sin Form, hævende sig 15 m over Fladen indtil 47 m. Gels Aa træder ind i Sognet i c. 40 m's Højde og forlader det i 25. Bevtoft Agerjord er sandbl. Muld med Grusunderlag. Nærmest Byen og spredt S. for denne mindre Arealer af lerblandet Muld (4-5. Kl.); men ogsaa 7-8. Kl. findes her. Gode Aamader og nogle Kærenge med sundt Høudbytte. Ved Møllen blev 1867 de første Enge med Kunstvanding anlagte i Amtet. Moserne af ringe Dybde med let Tørvejord. Større Hedearealer, som for en Del egner sig til Dyrkning. Hjartbro har lette, sandbl. Muldjorder (6-8. Kl.), paa sine Steder med Grusunderlag, men paa Bakkeøen er der Morænemergel, til Dels stærkt overhobet med Flyvesand. Gode Aamader og større Kærenge. Betydelige Heder i N. og Ø. med Moser af anselig Dybde. Hjartbro Skov bestaar af Bøg med Ask og Eg, som længst mod V. gaar over til højstammet Egekrat, isprængt mindre Naaletræsbevoksninger. Hyrup har gode, dybt sandmuldede Jorder, paa sine Steder lerblandede, 4-7. Kl. Større Mergellejer paa det saakaldte Mergelland, der gennem et 1910 dannet Interessentskab ved Hjælp af Mergelbaner har forsynet de omliggende Sogne (Kalkindhold c. 40 %). Hyrup Skov bestaar af Bøg med Ask og Eg i god Vækst. Spredte Moser med godt Tørveskær. Strandelhjørn har god Ager med lerblandet Muld paa Lerunderlag, nærmest Byen 4-5. Kl.

Neder-Jerstal lette Sandjorder, paa sine Steder dyb, sandblandet Muld i 5-8. Kl., hvilket ogsaa findes paa Strandelhjørn Mark. Til begge Byer betydelige, men magre Kærenge; nærmest Neder-Jerstal gode Aamader. Hederne egner sig ikke til Dyrkning, men Tilplantning er begyndt; Bevtoft Statsplantage omfatter nu 193 ha. Strandelhjørn Skov er gammelt Egekrat, hvoraf en Del hugges til Brænde. Amtsbanen Haderslev-Toftlund og Landevejen Haderslev-Toftlund-Brøns gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 1113 (1860: 1129, 1910: 1221), boende i 232 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 4332, deraf Jordv. 2161; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 405 Kr. pr. ha. **Areal** 6199 ha (N. 11,725 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 5306; besaaet med Hvede 5, Rug 440, Byg 157, Havre 571, Blands. t. Modenhed 247, andre Høstar. 111, Kartofler 69, Foderroer 324, Brak 75, Grønf. og Græsn. 3306, Haver, Hegn o. l. 51, Tørvemoser 97, Skov 389, beb. Grund og Gaardsplads 34, Veje m. m. 122, Hede, Klit og Stenmarker 185, Vand 16. **Frugttræer** 1913: 2274 (1900: 1750). **Kreaturhold** 1924: 420 Heste, 2913 Stkr. Hornkv. (heraf 1115 Køer), 129 Faar, 8 Geder, 2968 Svin (1913: 2069), 8525 Høns.

I Sognet Byerne: *Bevtoft* (1330-48 Bethætoft) — dens bymæssig bebyggede Del omfattede i 1921 41 Gde og Hse med 174 Indb. — med Kirke, 3-Kl. Skole (opf. 1913), Forsamlingshus (opf. 1897, omb. 1908; Arkt. Henningsen, Haderslev; 2 Sale, der tils. har 276 Pladser; se Sønderj. Aarb. 1912 p. 104 flg.), 3 Kbmdsforretn., c. 15 Haandværkere, Andelsmejeri (opr. 1887 med c. 500 Køer, ombygget 1911; 1914: 800 Køer, 1925: 900), Andelskasse (opr. 1920; Indsk. var $^{31}/_{12}$ 1923 c. 81,000 Kr.), Mergelleje, Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Hjartbro* (1542 Hiartbro) med Kbmdshdl. *Hyrup* (c. 1510 Hørup) med Skole (opf. c. 1870), Kbmdshdl., Mergelleje. *Strandelhjørn* (1535 Strandelhorn) med Skole (opf. før 1864) og Kbmdshdl., Andelsmejeri (opr. 1896 med 170 Køer, 1914: 250, 1918: 210, 1925: 300), Jærnbanest. *Neder-Jerstal* (1542 Nedder-Jerstall) med Skole (opf. 1912), Kbmdshdl. og Jærnbanest. Saml. af Gde og Hse: *Bevtoftmark, Hjartbromark* (med Fattiggd.), *Vraa* (1542 Wrae), *Hyrup Vestermark, Hyrup Søndermark, Strandelhjørnmark, Strandelhjørnskov, Jægerlund, Voldborghede, Neder-Jerstalmark.* Gaarde: Til Bevtoft Præstegd. (midt i Byen) hører 204 ha med 578 Thlr. N.; Ejdsk. 120, Jordv. 84, Ager 120 ha, Eng 51, Hede 30. Desuden i Bevtoft en Gd. med Ejdsk. 80, Jordv. 50, c. 84 ha, deraf Ager 51, Eng 23, Skov 5, N. 298 Thlr., *Bevtoftgd.* med Ejdsk. 120, Jordv. 80, c. 186 ha, deraf Ager 148, Eng 8, Skov 6, Mose 2, Hede 20, N. 542 Thlr. *Faargd., Lundsgd., Petersborg, Nygd., Slevadgd., Overgd. Glasergd.* med Ejdsk. 80, Jordv. 48, c. 145 ha, deraf Ager 90, Eng 33, Skov 4, Hede 13, N. 181 Thlr. *Bevtoft Ml.* med Ejdsk. 145, Jordv. 72, c. 197 ha, deraf Ager 130, Eng 53, Skov 2, N. 423 Thlr. *Hjartbrolund, Forbjærg, Kragager* (Gd. og Hus). *Østergd.* med Ejdsk. 84, Jordv. 54, c. 133 ha, deraf Ager 58, Eng 56, Skov 9, N. 323 Thlr. *Kirkelund* (Gd. og Hus), *Nørgd.* Tvegdene *Mergelland.* I Strandelhjørn en Gd. med Ejdsk. 85,, Jordv. 55, c. 90 ha, deraf Ager 40, Eng 46, Skov 1, Mose 2, N. 338 Thlr. *Havnsgd., Damgd., Blankenhof* (med Jrb.-Hpl.), *Søndergd., Tyrholm, Kraggd.* — Huse: *Sofiedal, Sjællandshus, Kreisel.*

Bevtoft S., en egen Sognekommune, Bevtoft Sognefogeddistr., har Tingsted i Toftlund og hører under Rets- og Politikr. N.-Rangstrup Hrd. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Toftlund Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Amtets 3. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 145. Lægd.

Den meget anselige Kirke, tidl. indv. t. Skt. Nicolaus, har romansk, lige afsluttet Kor og Skib, sentmiddelalderligt Vesttaarn med Trappehus og nyere Vaabenhus i S. Kor og Skib er opf. af Kvadre, men synes alt i sentromansk Tid at være bleven omsat, forlænget og maaske gjort bredere, hvilket ogsaa forklarer de meget forvirrede Sokkelforhold. Fra denne Ombygning stammer Korets nu tilmurede, rundbuede og trekoblede Vinduesgruppe, med Karme af Tegl. Af de ældste Vinduer er ingen bevarede, men i Taarnets Nordmur er indsat en Overligger med Dobbeltbue som til et søjledelt Vindue. Simpel firkantet Norddør, Syddør med glat, halvrund Dæksten og 1-1 fritstaaende Søjler med glatte Tærningkapitæler. Taarnet har Spir af tørninglensk Type, men kun Øst- og Vestgavlen staar urørte. Kor og Taarn har 8-ribbet Hvælving med profilerede Ribber, Skibet Bræddeloft. Korbuen er udvidet. Efter Dske Atl. blev Kirken 1625 brugt af de Kejserlige som Hestestald og ruineret indvendig. Om det murede Alterbord, i hvis Helgengemme der endnu paa Dske Atl.' Tid fandtes Relikvier, staar et Fyrretræspanel med sentgotiske Foldeværksfyldinger. Altertavlen stammer fra Renæssancetiden og minder i Opbygningen om Gramtavlen, men Detaljerne er enklere. I Midtfeltet er der et senere Nadvermaleri, i Topstykket et oprindeligt Krucifiksbillede. I Sidefelterne staar to gotiske Figurer, en Kvinde og en Mand, maaske Marie Magdalene og hellig Morten, over Gesimsen fire Apostle og øverst Maria og Johannes, knælende paa Siderne af Christus som Verdensdommer; alle disse Skulpturer er fra Tiden omkring 1450. Tavlens brogede, gamle Staffering svarer til Prædikestolens. Alterstager 1632. Romansk Granitfont som i Grarup (Haderslev Hrd., p. 113) med et Trælaag fra 1598. Højgotisk Lægmandskrucifiks; den tornekronede Christusfigur, med krydslagte Fødder, hænger paa et samtidigt Kors fra 1300'erne; Sidefigurerne, Maria og Johannes, er rimeligvis yngre. Sidealter med Maria og Barnet, fra c. 1500; paa Barnets Finger hang 1748 en lille Sølvplade med et Mariabilled. Endnu findes i Kirken et lille Krucifiks og 9 andre Apostelfigurer svarende til de ovennævnte og sikkert stammende fra den katolske Højaltertavle, men anbragte paa Prædikestolen, der er snedkret 1643 (malet 1645 og 1746). Præstestolen har indridset Ornamentik og Indskrift: Kresten Snek(er) 1579. Lille Lysekrone fra Renæssancetiden. Kirkenøgle 1764. Marmortavle over Provst Jørgen Mecklenburg, † 1808. Klokke 1855 (Mejlstrup, Randers). Forhen skal Kirken have haft tre Klokker, hvoraf een solgtes til Skrydstrup (Gram Hrd., p. 163). Paa Skibets Nordvæg er opsat en Marmortavle over 32 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — I Præstegaarden opbevares en sentgotisk Stolestadegavl (c. 1500) og et gotisk Røgelsekar. — Paa Kirkegden afsløredes $^{27}/_{8}$ 1882 en Mindesten for Hans Andreasen Krüger, se ndf.

H. A. Krügers Mindesten.

Vraa. 1583 skøder Karen Ottesdatter Gyldenstjerne, Enke efter Rigsraad Jørgen Marsvin til Dybæk, til Kongen en Enstedgaard, kaldet Vraa.

Voldstedet af Mulegaard, omtalt 1638 (Dske Saml. 2 R. 4 B. p. 117) kendes ikke. — Ved Strandelhjørn og Hyrup skal der have ligget nu helt sløjfede Voldsteder; paa den førstnævnte Plads er fundet en Træstammebrønd med Lerkarskaar (nu i Haderslev Museum). — Meddelelser om et Voldsted ved Hjartbro (Aagaard, Beskr. over Tørning Lehn p. 234) synes at være mindre paalidelige.

I Hyrup findes en Helligkilde.

I et Anlæg ud for Kirken er 1921 rejst et Genforeningsmindesmærke.

Fra Mergellejet i Hyrup blev 1908-12 med Bane udbragt 400,000 m^3 til Sognet og dets Omegn; i det nævnte Tidsrum opdyrkedes 100 ha Hede.

Afvandingsselskabet „Valsbæk" afvandede under Krigen ved Hjælp af russiske Krigsfanger fra Lejren i Gabøl et Areal paa 1240 ha. — En Afvanding af 60 ha Eng, foretaget af Selskabet „Hyrup Bæk", afsluttedes 1926.

I Bevtoft Mølleaa fiskes Ørred, Gedder, Skaller og særligt Aal; Fiskeretten tilhører Bevtoft Ml. og Blankenhof paa deres Omraader, iøvrigt Staten.

Den ret store Hjartbro Skov, hovedsagelig blandet Bøg og Eg, har bevaret en Del af sin oprindl. Karakter og vidner sammen med de mange mindre Skove og Krat i Midtlandet om tidligere Tiders Skovrigdom.

I Bevtoft Kro fødtes den nordslesvigske Fører, Medlem af den tyske Rigsdag Hans Andreasen Krüger (1816-81); 1841 overtog han Kroen efter Faderen, 1854 købte han Bevtoft Vandml.; var Foregangsmand i Engvandingssagen.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 177 d., 2 t.; 1884: 127 d., 22 t.; 1912: 186 d., 48 t., 1 soc.; 1920: 351 d., 4 soc.; 1924: 312 d., 1 t., 12 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 694 d. og 24 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 128, fra Tskl. 28).

Ved Amtsskellet Ø. for Strandelhjørn har Side om Side staaet to nu udjævnede Langdysser; den ene af dem, 40 m lang, indesluttede en ganske anselig Gravkiste. Tæt NØ. derfor laa en nu sløjfet, stor Jættestue af karakteristisk Art, med et 5,25 m langt Kammer, hvorover 4 Dæksten; Stuen var omsluttet af en rund Høj, der hævede sig 3 m. N. for Neder-Jerstal ses under flad Mark en stensat Grav, SV. for Bevtoft en lignende. Paa Gravhøje er Sognet meget rigt, idet der er talt mindst 125, spredt over hele Omraadet; mange af dem er dog nu mere eller mindre forstyrrede. Blandt de anseligste og bedst bevarede nævnes *Engelhøj* paa Hjartbro Mark og 4 Høje i Bevtoft Plantage; en Gruppe af 5 Høje *(Loddenhøjene),* i det sydøstlige Hjørne af Bevtoft Mark ved Slevad, er i de seneste Aar bleven ødelagt. SSØ. for Neder-Jerstal lige ved Sønderaa har været en lille Gruppe af ganske lave Smaahøje, som ved Undersøgelse viste sig at hidrøre fra Oldtidens Slutning; Gravhøje fra denne Periode synes i det Indre af Nordslesvig at være sjældne. Vestligst i Sognet, mellem Sønderaa og Hjartbro Skov, ses enkelte Smaahøje vistnok fra Jærnalderen; i en af dem er gjort vigtige Gravfund fra Folkevandringstiden (i Haderslev Amts Museum).

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Bevtoft, Hjartbro, Hyrup II og Strandelhjørn (med Neder-Jerstal).

Tislund Sogn omgives af Hovedsognet Bevtoft, Toftlund, Gram (et ganske lille Stykke) og Nustrup Sogne. Kirken midt i Sognet, 23 km SSV. f. Haderslev og 27 km SØ. f. Ribe. Sognet udgør en Del af den nordlige Skraaning af Rangstrup Herreds Bakkeø med foranliggende Flade ved Gels Aa, der danner Grænsen mod Nustrup, dens Tilløb Hyrup Bæk mod Bevtoft. Højeste Punkt er sydligst 49 m, i Tislund By 47 m. Aaen falder fra c. 28 m til c. 21. Sognet har gennemgaaende lette Sandjorder, 6-8. Kl. Paa sine Steder, Gøtrup og Tislund, temmelig dyb Muld med Grusunderlag, op til 5. Kl. Lige N. for Tislund en Del gode Toftjorder, til Dels i 4. Kl.,

lerblandet Muld med Lerunderlag. Gode Aamader ved Gels Aa, større Kærenge med Moser af ringe Værd. Større Hedestrækninger i NV. og S., ikke egnede til Dyrkning. Ø. for Aabøl mindre Arealer med gammelt Egekrat. Landevejen Haderslev-Bevtoft-Toftlund gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1921: 528 (1860: 645, 1910: 526) boende i 110 Gde og Hse. **Ejdsk.** 1924: 1666, deraf **Jordv.** 922; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 388 Kr. pr. ha. **Areal** 2329 ha (N. 5263 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2125; besaaet med Hvede 5, Rug 156, Byg 41, Havre 191, Blands. t. Modenhed 101, andre Høstar. 26, Kartofler 37, Foderroer 115, Brak 37, Grønf. og Græsn. 1417, Haver, Hegn o. l. 24, Tørvemoser 30, Skov 1, beb. Grund og Gaardsplads 12, Veje m. m. 45, Hede, Klit og Stenmarker 82, Vand 9. **Frugttræer** 1913: 805 (1900: 813). **Kreaturhold** 1924: 195 Heste, 1274 Stkr. Hornkv. (heraf 520 Køer), 107 Faar, 5 Geder, 1057 Svin (1913: 715), 4198 Høns.

I Sognet Byerne: *Tislund* (1330-48 Tiislwnd) med Kirke, 2-Kl. Skole (opf.

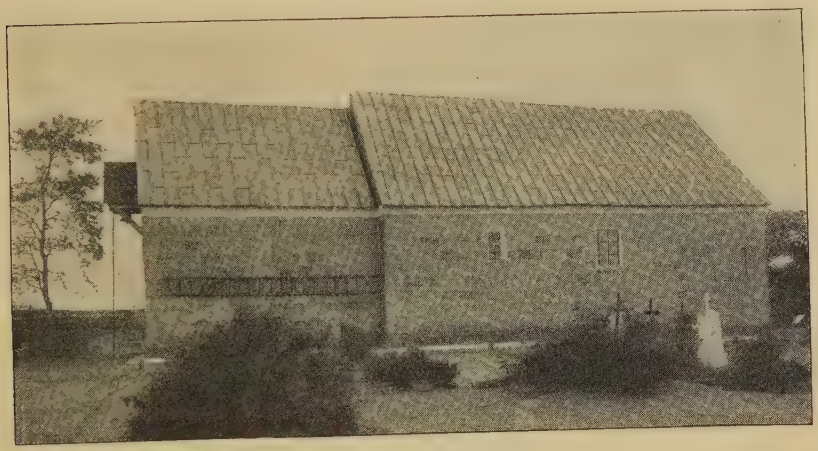

Tislund Kirke.

c. 1860), Forsamlingshus (opf. 1920; c. 150 Pladser, se Sprogfor.s Almanak 1925, p. 96), Brugsforen., Gæstgiveri. *Aabøl* (1542 Abell) med St.-Aabøl, L.-Aabøl (1542 Abellwck) og Ø.-Aabøl, med Skole (opf. 1831), Fattiggd., Kbmdshdl., Andelsmejeri (opr. 1910 med 271 Køer, 1914: 300, 1919: 250, 1925: 400), Gæstgiveri. *Gøtrup* (1541 Gettorp). Gaarde: *Tislund Ml., Stampeml., Langkærgd.* En større Gd. i Aabøl med Ejdsk. 73, Jordv. 48, c. 120 ha, deraf Ager 97, Eng 10, N. 304 Thlr. *Gøtrupgd.* (eller *Bjorholmsminde)* med Ejdsk. 94, Jordv. 61, c. 199 ha, deraf Ager 68, Eng 69, Skov 10, Mose 2, Hede 43, N. 484 Thlr. Gdene *Kirkebjærg, Frydenlund, Krøsendal, Langstedgd., Tolstedgd., Hølleskovgd.* (1649 Hullerschow), *Tinglevhøj, Gøtrup Kro* (nu nedlagt), *Tingstedgd., Sisselholm, Fehrsgd.*

Tislund S., en egen Sognekommune, Tislund Sognefogeddistr., har Tingsted i Toftlund og hører under Rets- og Politikr. N.-Rangstrup Hrd. m. m., Haderslev Amtstuedistr., Haderslev Lægekr., Haderslev Amts 3. Skattekr., Toftlund Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Amtets 3. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 146. Lægd.

Den lille, ukalkede, blytækte og kullede Kirke, tidl. indv. t. Skt. Stephan, er en romansk Kvaderstensbygning med lige afsluttet Kor og Skib paa Skraakantsokkel, med nyere Vaabenhus af Tegl mod S. Baade den tilmurede Norddør og Syddøren er firkan-

tede; et meget lille, aabent, romansk Vindue paa Skibets Nordside, et tilmuret eller blændet østlig paa Kor og sydlig paa Skib. Kirken har Brædeloft, lille, gammel Korbue med profilerede Kragsten og simpel Kamin i Vaabenhuset. Alterbordspanel af Fyr med sentgotiske Foldeværksfelter, efter ornamentale Detaljer at dømme maaske samtidigt med den sentmiddelalderlige Altertavle, i hvis Fløje der staar Apostelfigurer, medens der i Midtskabet er indsat et Nadvermaleri, rimeligvis fra 1776, da Tavlen pyntedes med forskelligt, nyt Snitværk. De oprindl. Midtfigurer, Gud Fader med Gud Søn, Maria med Barnet og en Pave (vistnok Clemens), opbevares sammen med et Par andre sentkatolske Figurer i Sønderborg Museum (en Mariafigur dog i Nationalmus.). Det ene Par Alterstager fra 1632, skænkede 1672, det andet Par yngre. Romansk Granitfont med bølgerankesmykket Kumme og tærningformet Fod omtrent som i Hellevad. Den noget mishandlede Prædikestol er snedkret i vestslesvigsk Ungrenæssancestil c. 1575; forneden er anbragt en kilesnittet Bladfrise, paa Hjørnerne staar leddelte, gotiserende Balustersøjler, og i de høje Fyldinger har der været Planteværk, som er bortskaaret og erstattet med Evangelistmalerier fra 18. Aarh. Lille Lægmandskrucifiks med sentgotisk Figur paa moderne Korstræ. Lysekrone i Ungrenæssancestil, med senere Aarstal 1780. Sentmiddelalderlig, skriftløs Klokke (Uldall, Kirkekl. p. 134). Stor Kirkenøgle fra 1752 (eller 57). Forsvundet fra Kirken er Stolestader og Paneler med Foldeværksfyldinger, en Krucifiksfigur og flere andre middelalderlige Træskulpturer; en Messeklokke er ophængt ved Skolen. I Kirken er 1921 opsat en Mindetavle over de i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Ifl. Stedsagn om Svend Graa og Tule Vognsen skal der have ligget Herregaarde i Tullemose S. for Aabøl og NØ. for Tolstedgaard.

Ved Tislund Skole rejstes 1920 en Genforeningssten.

Under Krigen blev 90 ha Eng afvandet ved Hjælp af russiske Krigsfanger fra Fangelejren i Højrup.

I Aabøl fødtes Frimenighedspræst og Højskoleforstander i Rødding Cornelius Appel (1821-1901), se Rødding S., p. 170.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 114 d., 1 t.; 1884: 70 d., 2 t.; 1912: 94 d., 10 t.; 1920: 168 d., 2 soc.; 1924: 178 d., 1 t. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 339 d. og 10 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 79, fra Tskl. 12).

Paa Aabøl Marker ligger nogle Gravhøje, 3 af disse ganske anselige; en Høj ses ved Tislund Skole og flere sydlig i Sognet under Gøtrup.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Tislund, Aabøl og Gøtrup.

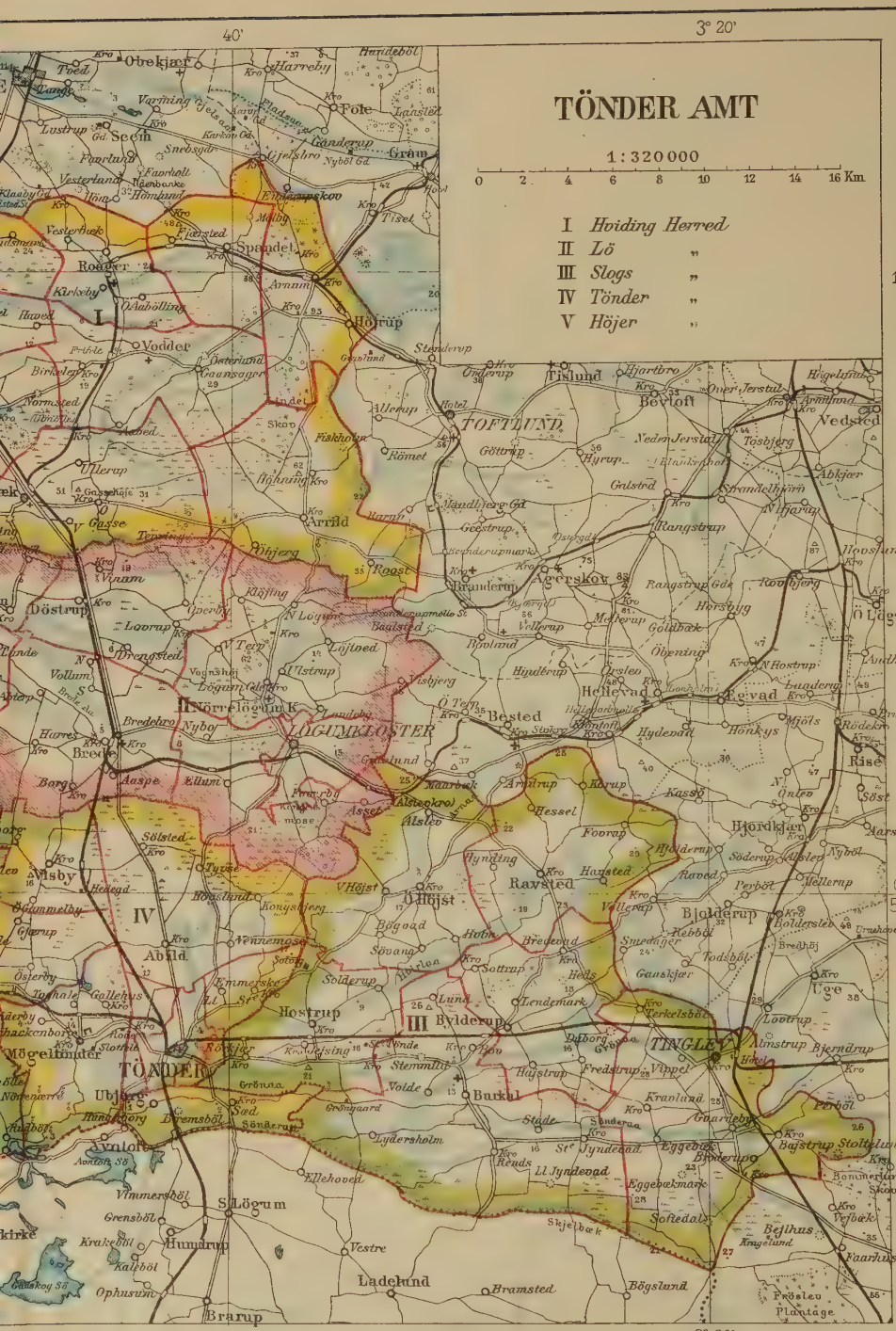

Tegnet og reproduceret ved Generalstabens topografiske Afdeling 1924

TØNDER AMT

Grænser, Omraade og Størrelse. Tønder Amt, det sydvestligste i Danmark, det næststørste i de sønderjyske Landsdele, dog ikke ret meget mindre end Haderslev Amt, begrænses paa hele sin Vestside af Vesterhavet i en Længde af c. 45 km, mod N. af Ribe Amt, mod NØ. og Ø. af Haderslev og Aabenraa Amter, mod S. af det tyske Rige i en Længde af c. 55 km (de mindste Bøjninger af Grænsen ikke medregnede). Gennemgaaende er der ingen Naturgrænser, eller saadanne dannes kun af mindre Vandløb. Kun mod S. udgøres Grænsen af en sammenhængende Række Vandløb. I Paristraktaten $^{5}/_{7}$ 1920 skildres Grænsen saaledes for Amtets Vedkommende: Sydgrænserne for . . . Eggebæk Kommuner; derfra til et Punkt, som bestemmes ved Sønderaa omtrent 500 m Ø. for Sammenløbet mellem denne Aa og Vidaaen: Skelbækkens, Gammelaas og Sønderaas Løb nedad; derfra mod V. indtil et Punkt, som skal vælges paa den nordlige Bred af Rudbøl Sø nær Ringsværft: en Linje, som fastsættes i Marken, saaledes at den løber parallelt med Vidaaen højst 400 m S. for denne Aa og gaar N. om Aventoft; derfra mod V. indtil det Punkt, hvor Kærdiget naar Rudbøl Sø c. 500 m S. f. Rudbøl: Søens Midtlinje; derfra mod V. indtil Siltoft ved Vesterhavet: en Linje, der følger Kærdiget, derpaa Sydgrænsen af Rudbøl Kog, Gl.-Frederikskog og Ny-Frederikskog; derfra en Linje i hovedsagelig nordvestlig Retning, saaledes at Øen Sild overlades til Tyskland og Øen Rømø til Danmark. Til Amtet hører saaledes denne Ø og den ganske lille Jordsand. Amtets Størrelse er 1311,8 km² (131,176 ha). Af det samlede Areal udgør Købstæder og Flækker 3561 ha; Vandarealerne, som er medregnede, udgør 839 ha. Af de sønderjyske Landsdeles Totalareal udgør T. Amt c. 34 pCt., af hele Jyllands Areal c. 4 pCt., af hele Landets Areal c. 3 pCt.

Geologiske Forhold. Der henvises til Beskrivelserne af de enkelte Sogne.

Om **Marsken** se p. 2.

Diger og Koge. Foruden de for ikke saa længe siden inddæmmede Marskstrækninger i Hviding Hrd. og om Brede Aas Udløb er der den langt tidligere inddigede og langt større Tønder Marsk, omfattende det meste af Højer Sogn og hele Højer Landsogn, den større, sydlige Halvdel af Møgeltønder, den vestlige.

større Halvdel af Ubjærg og lidt af Tønder Bygrund og Landsogn. Dertil slutter sig med jævn Overgang store Engomraader længere inde i Landet, som ogsaa er værnede gennem Digerne, altsammen Vidaaens Opland, og langs denne Aa og dens Sidetilløb er der heroppe Sommerdiger. I gamle Dage var Tønder en Søstad — dens Vaaben er et Skib —, men efterhaanden er Byen bleven fjærnet længere og længere fra Havet netop gennem Inddæmningerne, som paa den ene Side støttede sig til Geesten N. for Højer, paa den anden til den middelalderlige Inddigning af Viding (Horsbøl) Hrd. S. for den nuværende Grænse. 1554 lagdes saaledes det meget bugtede Dige fra Højer over Rudbøl op langs Vidaaens nordre Bred, over Aaen ved Lægan, til Grelsbøl; ved Lægan blev nu Tønders Havn. Kogene ved Højer, Møgeltønder og Tønder blev derved beskyttede, (1634 i den store Vandflod gennembrødes dog Diget mellem Rudbøl og V.-Anflod). 1564-66 slog Htg. Hans Diget fra Rudbøl til Fegetasch hinsides den nuværende Grænse, hvorved Gudskogen her indvandtes; men Vidaaen fik sig herved igen en ny Sluse, og Tønders Havn blev ved Rudbøl. 1692 inddigedes Gl.-Frederikskog, 1715 Rudbøl Kog, og Vidaaen overspændtes for tredje Gang nær Hjørnekro, men først 1859-61 satte man Havdiget uden om Ny-Frederikskog, skønt Forlandet her allerede i Slutningen af 18. Aarh. var blevet regnet for modent. For fjerde Gang gik Dæmningsslusen over Aaen; siden Marskens første Inddigning er Vidaaslusen flyttet 15 km mod Vest.

De enkelte Koges Størrelse er: Rørkær Kog (i Hostrup Sogn øverst oppe ved Vidaaen) 245 ha, Ubjærg Kog 1320 ha, Tønder Kog 460 ha, Møgeltønder Kog 2040 ha, Hestholm-Mejerholm Kog 148 ha; efter Paabegyndelsen af Kogenes og Sejersbækdalens Afvanding er „Magisterkogen" bleven dannet af Hestholm-Mejerholm Kog og 180 ha Udendigsland (paa begge Sider af Vidaaen mellem Møgeltønder Kog og den nuvær. Grænse, der 1920 sattes gennemsnitlig 250 m S. for Aaen paa Aventoft Sogns Grund, fra Lægan til Rudbøl Sø) 328 ha, Højer Kog 1318 ha, Rudbøl Kog 570 ha, Gl.-Frederikskog 641 ha og Ny-Frederikskog 1088 ha, ialt 8010 ha. Hertil kommer saa Sejersbækdalen paa 530 ha. Afvandingsforbundet udgjorde før 1920 13,784 Dagslæt. Halvdelen af Marsken ligger under daglig Flod.

Rudbøl Kog og Frederikskogene blev oktroyerede Koge, da de inddigedes. De havde fuldstændig Næringsfrihed og Ejendomsret til Forlandet med Ret til at inddige dette under samme Oktroy som de ældre Koge. Denne Ret benyttede Ejerne af Gl.-Frederikskog, da de inddæmmede Ny-Frederikskog. „Hovedparticipanterne" (Ejerne af over 60 Dagslæt, i Rudbøl Kog 50) udøvede ved en Inspektør Politimyndighed og Administration og havde Ret til at bygge egen Kirke og vælge Præst. 1854 ophævedes „Patrimonialjurisdiktionen".

Som Forholdene ligger nu, maa der for de sønderjyske Landsdele skelnes mellem følgende Havdiger:

1. Havdiget ved Højer (fra den nuværende Landegrænse til Højer), der byggedes omkring 1860 og til Genforeningen indgik som en Del af det det 1. slesvigske Digelag tilhørende Havdige, der beskytter Marskegnene fra Bongsil til Højer. Efter den nye Grænsedragning er den paa dansk Landomraade c. 6,5 km lange Del af dette Dige udskilt fra den øvrige, paa tysk Grund tilbageblivende Del

af Havdiget, og der er for den danske Del af Diget oprettet et særligt Digelag. Vedrørende Digets tilbørlige Vedligeholdelse er optaget en Bestemmelse i den dansk-tyske Grænseoverenskomst. Højden af Havdiget er c. 6,25 m over dagl. Vande = dansk Normal Nul. Diget er forsynet med en Afvandingssluse (for Vidaaen), hvilken Sluse tillige gør Tjeneste som Skibsfartsluse til Højer Havn m. v. Havdiget ved Højer beskytter paa dansk Grund c. 9000 ha mod Oversvømmelse.

2. Havdiget for Bredeaadalen blev bygget i Aarene 1914-19 og strækker sig fra Højlandet ved Ballum til Astrup Banke i en Længde af c. 9,9 km. Dets Højde over dagl. Vande er c. 6,5 m; en Sluse tjener til Regulering af Brede Aas Vandstand; 5000 ha beskyttes mod Oversvømmelse. Byggesummen for Diget med Tilbehør blev i 1913 anslaaet til 1,400,000 Mark. Efter Genforeningen har Digelaget til Afløsning af den ved Digets Bygning stiftede Gæld optaget et Laan paa 450,000 Kr. hos den danske Stat.

3. Havdiget fra V.-Vedsted til Søndernæs udgaar mod S. fra Banken ved Søndernæs og ender mod N. ved det sydvestl. Hjørne af Ribe Dige. Det beskytter Marsken i Brøns, Rejsby og Hviding S. samt de sydl. Marskjorder af V.-Vedsted S. (de nordl. Marskjorder af sidstn. Sogn indgaar under Ribe Dige). Opførelsen blev begyndt i 1923 og fuldførtes i 1926. Det beskytter c. 2900 ha mod Oversvømmelse. Digets Højde over dagl. Vande er 6,75 m, dets Længde er c. 13,4 km, hvoraf 1,8 km ligger N. for den gamle Grænse. Diget er forsynet med 3 Afvandingssluser, nemlig for Brøns Aa, Rejsby Aa og for det tidligere Grænsevandløb mellem V.-Vedsted og Hviding Sogne. Omkostningerne ved Opførelsen af Diget med Tilbehør tillige med Udbedringen af den Skade, der blev tilføjet Diget ved Stormfloden $^{30}/_{8}$ 1923, og Erstatninger til Digearbejderne og de 19 druknedes Efterladte har medført en Udgift paa c. 2,400,000 Kr., hvoraf Staten tilskød hen imod 1,600,000 Kr.

4. Havdigerne paa Rømø ved Havneby blev opf. i 1912, og Højden var da fastsat til c. 4,25 m over dagl. Vande. Det er forsynet med en lille Afvandingssluse. Længden er 1800 m, og de inden for Diget værende Marskjorder har et Areal af c. 150 ha. Omkostningerne beløb sig til c. 80,000 Mark. Ved Stormfloden 1916 blev Diget saa godt som sløjfet. Genopførelsen begyndtes Foraaret 1924 og fuldendtes 1926. Omkostningerne hertil udgjorde 120,000 Kr., idet dog Diget samtidig forhøjedes saaledes, at dets vestlige Del blev 5,5 m og dets østlige 5,0 m over dagl. Vande. Staten tilskød c. 80,000 Kr. Diget er forsynet med en Afvandingssluse. 1925 begyndtes 2 nye Digestrækninger paa Rømø, af hvilke Kirkebydiget paa Øens sydv. Del fuldførtes Efteraaret 1926; dets Længde udgør 4,4 km og Højden fra 5,5 til 6,25 m; det beskytter c. 370 ha. Omkostningerne var c. 300,000 Kr., hvoraf Staten afholder $^{2}/_{3}$. Afvandingen sker gennem Slusen i Havnebydiget. Juvrediget NØ. paa Øen forventes fuldendt 1927 i en Længde af 11 km og en Højde fra 5,0 til 6,75 m; det beskytter c. 650 ha, mest fortrinlig Marskjord. Af Udgiften, c. 800,000 Kr., afholder Staten $^{2}/_{3}$. Diget forsynes med Afvandingssluse.

Vedrørende Tønder Amts mangfoldige **Vandløb** bemærkes, at af Hovedvandløbene (d. v. s. offentlige Vandløb under Amtsraadets Tilsyn) udtømmes Rejsby Aa og Brøns Aa gennem Sluser i V.-Vedsted-Søndernæs Diget, Brede Aa, hvis

øverste Strækning ogsaa hedder Lobæk, gennem Ballum Sluse. Vidaaens fire Hovedgrene er Arnaa, Hvirlaa, Grønaa og Sønderaa; Grønaaen opstaar af Uge Bæk, Terkelsbøl Aa og Slogs Aa, hvis øverste Del hedder Søderup Aa; Sønderaaen, ogsaa kaldet Jyndevad Møllestrøm, udgør en Del af Landegrænsen og optager Bjerndrup Aa og Gejl Aa, Skelbækken (ligeledes Grænsevandløb) og den søndre Gammelaa (ogsaa kaldet Bejl Aa og ligeledes Statsgrænse), medens en Arm af den er den nordre Gammelaa. Sidstnævnte Aa er formentlig den oprindelige Sønderaa og det nuværende Løb kunstigt fremstillet fra Teptoft, hvor Delingen finder Sted, mod V. gennem Rens. Oprensningen og Vedligeholdelsen af de nævnte Vandløb er ordnet ved Regulativer, af hvilke de fleste stammer fra 1866 og hviler paa Anordn. af $^{6}/_{9}$ 1863, men som nu lidt efter lidt moderniseres. Desuden findes et meget stort Antal offentlige Vandløb, som staar under Sogneraadenes Tilsyn, endvidere halvoffentlige Vandløb i Kogene ved Tønder, der sorterer under Kogbestyrelsen, samt Sejersbækken fra Trøjborg til Højer, der bestyres af en saakaldt „Silkommune". Ifølge Overenskomsten af $^{10}/_{4}$ 1922 vedrørende Ordningen af Vandløbs- og Digeforhold ved den dansk-tyske Grænse underkastes visse Spørgsmaal en Behandling af en Grænsevandløbskommission, hvis Kendelser kan appelleres til en Overgrænsevandløbskommission. De to Stater har bevilget et Beløb en Gang for alle til en Oprensning af Grænsevandløbene Skelbæk, Gammelaa og Sønderaa, der foretoges $19^{22}/_{23}$.

I Forbindelse med Vandløbene skal de omfattende **Afvandingsarbejder** omtales særligt. Nedbørsomraadet for Vidaaen (Danmarks tredjestørste Vandløb) udgør 1225 km² og strækker sig fra Hovslund og Løjt Kirkeby mellem Haderslev og Aabenraa og fra Felsted, SØ. for Aabenraa, helt til Vesterhavet. Fra Rinkenæs til Krusaa ligger Vandskellet kun faa km fra Flensborg Fjord og gaar derefter S. om Padborg og et Stykke S. for Grænsen. Vidaaens Løb gennem Marsken har en Længde af c. 20 km, og under urolige Vejrforhold, der ofte hindrer Ebbens regelmæssige Indtræden, oversvømmer Vandmængderne fra Geesten hurtigt store Dele af Marsken, medens de af Mellemdiger og Diger langs Vandløbene beskyttede Arealer samtidigt mister Muligheden for Afledning og derfor efterhaanden oversvømmes af den Nedbør, der falder i Marsken. Som Regel er store Dele af Marsken saaledes under Vand hele Vinteren, og de har undertiden været oversvømmet fra sidst i August til i April Maaned. Som Følge heraf er Korndyrkning i Marsken saa godt som udelukket.

I Menneskealdre har der derfor været arbejdet paa en Løsning af Afvandingen af Tønder Marsk. Den danske Stat bekostede saaledes i 1857 Udarbejdelsen af et Projekt, der dog ikke naaede at blive gennemført. Senere har den tyske Stat i 1872-78 og 1917-18 udarbejdet Afvandingsprojekter, der ej heller blev gennemført, medens Afvandingsarbejder for den sydlige Del, der nu ligger S. for Grænsen, gennemførtes, senest ved Genforeningen. Hertil har den tyske Stat ydet betydelige Tilskud. En ny Plan for dette Omraade er nu udarbejdet, og den tyske Stat yder betydelig, økonomisk Bistand til Gennemførelsen.

Efter Genforeningen nedsatte Landbrugsministeriet i 1921 Afvandingskommissionen for Tønder Amt, der i Aaret 1922 afgav Betænkning vedrørende Afvan-

dingen af Marsken ved Tønder. Kommissionens Forslag, der danner Grundlag for den i April 1925 af Rigsdagen vedtagne Lov om Afvandingen af Marsken ved Tønder, gaar i Hovedsagen ud paa at inddige Skelbæk, Sønderaa, Grønaa og Vidaa og derved optage Geestvandet i Vandløbene, saaledes at det ikke breder sig ud over Marsken. Indvandet fra Marsken pumpes gennem forskellige Pumpestationer op i Vidaaen. Denne Plan er to Gange vedtaget af Lodsejerne og i December 1925 godkendt af Landbrugsministeriet, og de første Arbejder er bortliciterede og begyndte.

Det i Afvandingsplanen interesserede Areal er c. 9000 ha (heri indbefattet Sejersbækomraadet, der ogsaa beskyttes ved et nyt Havdige fra Højer til Emmerlev paa 2,8 km og 6,5 m Højde). Afvandingen sker i hele Omraadet til c. 1 m Dybde. Under indtrædende Stormflod vil den normale Afstrømning fra Marsk og Geest kunne optages, indtil Slusen ved Højer igen træder i Virksomhed. I Tilfælde af, at langvarig Stormflod falder sammen med Maksimalafstrømning, vil Afstrømningen kunne optages i c. 24 Timer. Det aarlige Elektricitetsforbrug, der aftages fra Højspændingsværket i Aabenraa, anslaas til 6 à 800,000 K.W.H. Den samlede Anlægsudgift er anslaaet til c. 3,600,000 Kr., hvoraf Staten betaler $^2/_3$ og yder Lodsejerne Resten som Laan. Den aarlige Udgift bliver c. 16,10 Kr. pr. ha. Arbejdet vil antagelig være gennemført i Løbet af 5 Aar.

Fiskeriet er kun ubetydeligt i de to mindre, nordlige Vandløb, Rejsby Aa og Brøns Aa, hvor det nærmest indskrænker sig til lidt Tatning efter Aal; men det betyder noget mere sydpaa. Ved Brede Aas Sluse tages aarligt c. 3000 kg Aal i Ruser, og i Aaløbet stanges c. 800 kg Aal; baade ved Slusen og højere oppe ved Løgumkloster Mølle fanges tillige nogle Havørreder. I Vidaaen, hvor Aalefiskeriet drives med et stort Antal Ruser, fanges i det nederste Løb uden for Højer Sluse c. 8000 kg og paa Strækningen fra Rudbøl Sø til Slusen c. 3000 kg, i selve Rudbøl Sø c. 800 kg og i de smaa Ruser (kaldet „Hamre") højere oppe ligeledes c. 800 kg aarligt. Brasenbestanden i Rudbøl Sø er næsten bleven udryddet under Krigen. Her og i Aaens nedre Løb fanges foruden Aal kun mindre Mængder af Gedder, Aborrer, Sudere samt Skaller og Rimter, endvidere lidt Ørred og Snæbel. Ved Højer Sluse er etableret en systematisk Fangst og Opbevaring af den fra Havet om Foraaret opgaaende Aaleyngel med Eksport for Øje.

Vaderne. Vadehavet eller Indhavet er den Del af Vesterhavet, der ligger inden for Øerne. Vaderne ligger under dagligt Højvande, men over dagligt Lavvande. Sanden paa Vestsiden af Rømø hører ikke til Vaderne, heller ikke Koresand, Peter Meyers Sand og Kilsand. De er alle saa lavt Land, at faa Centimeter over dagligt Vande oversvømmer dem, mens Vaderne er saa flakt Hav, at de til Dels holder sig tørre, naar Vandstanden bliver en Smule under det daglige.

Det væsentligste af, hvad der findes af Vader ved danske Kyster, ligger mellem Grænsen og Varde Aas Munding. Den største Del af disse, op til Kongeaaens Munding, hører geografisk til Sønderjylland og administrativt til Tønder Amt.

Vaderne fylder ikke hele Indhavet. Naar de ligger tørre ved Ebbe, strækker de Dyb, der skærer ind mellem hvert Par af Øerne, sig som stærkt forgrenede, dybe,

til Dels brede Fjorde ind i dem. Naar et saadant Dyb er naaet ind gennem Mellemrummet mellem et Par Øer, deler det sig i Reglen og sender en Gren langs Østkysten af hver af Øerne. Denne Gren sender atter en eller flere skraat op mod Fastlandet. Kun hvor en Aa udmunder lige for Dybet mellem Øerne, viser dette Tilbøjelighed til at gaa lige ind mod Land. Dybene, der saaledes nord- og sydfra sender en Gren inden om en Ø, naar i Reglen ikke sammen; dog forbindes deres inderste Ender gerne ved en smal Rende, der bærer Navn af Leje, Løb, Rende eller Laa, i et enkelt Tilfælde Grøft. Mens Dybet aldrig løber tørt, gør denne Forbindelsesrende det ved stærkt Lavvande, til Dels ved hver Ebbe.

De Dyb, der fører ind til Vadehavet, er Lister-, Juvre-, Knude- og Galgedyb, samt Draget.

Listerdyb gaar ind mellem Sild og Rømø. Ved Albueodde sender det en Gren inden om Sild. Denne deler sig i List Leje og Højer Dyb. Sidstnævnte danner S. for Jordsand et stort Basin med flere Sandbanker. Fra dette Basin gaar et Løb mod SSØ. og senere mod S., medens det nordøstlige Hjørne af det gennem det nu næsten tilslikkede Koldby Leje Nord paa staar i svag Forbindelse med Rudedyb og Rømø Dyb.

En anden Gren af Listerdyb gaar som Rømø Dyb inden om Rømø. Ved Sydenden af Øen forgrener det sig yderligere i Rudedyb, Kaalgaarden og et Dyb, der gaar ind mod Astrup med en Gren op mod Ballum Sluse, og endelig Rømø Leje som Fortsættelse mod Nord.

Norden om Rømø skærer Juvre Dyb ind med et Par smaa Grene op mod Brøns og Astrup og en større norden om Rejsby Stjært.

Ind mellem Koresand og Mandø paa den ene Side og Fanø paa den anden gaar Draget eller Gammel-Riber Dyb, Knudedyb, Sydvestgab og Galgeløbet, yderligere forgrenet i Jørgens Laa, Øksenlaa, Kelding Laa, Darum Løb og flere Render.

Vaderne, der gennemkrydses af alle disse Dyb og Render, er af meget forskellig Beskaffenhed, i det væsentlige dog enten Sand- eller Slikvader. Store Dele af dem kendetegner sig allerede ved deres Navne som golde Sandvader, f. Eks. Robbesand, Buttersand, Mellemsand og Hunnigen Sande inden for Sild og Juvre Sand ved Rømøs Nordende. Men foruden dem er følgende Strækninger i det væsentlige Sandvader: Hesten, Draget (ikke medtaget paa Kortet), Leghørn og Jordsands Flak mellem Sild og Fastlandet, Skelodde og Isenhage inden for Rømø og Rømøs Flak eller Sønder Banker uden for Øen, Rejsby Stjært, Hviding Nakke, Mandø Flak, Mandø Gyde, Pælrev eller Skøgum Banke og Læggen (udt. Læg-end, med Tonen paa sidste Stavelse) omkring Mandø. Desuden er følgende navnløse Strækninger i det væsentlige Sandvader: hele Strækningen langs Fastlandskysten paa nogle smaa Afbrydelser nær og den smalle Strimmel fra Sydspidsen af Rømø langs dens Østkyst om til Kromos, samt Vaderne omkring Koresand, Kilsand og Peter Meyers Sand.

Slikvader af synderlig Udstrækning findes kun mellem Rømø og Fastlandet, nemlig langs Øens Østkyst fra Tagholm om til Nordøsthjørnet, den omtr. 15 km² store Vese, 6-8 km² omkring det tilslikkede, gamle Aaløb og Pajdyb ud for Skærbæk, 6-7 km² NV. for Ballum, og 1-2 km² mellem Ballum og Baadsbøl.

Mindre Strækninger findes inden for Højer Dyb, ud for Koldby, NV. for V.-Vedsted, ved Nipsaas gamle, tilslikkede Udløb og ved Østkysten af Mandø. Desuden ligger der en 10-200 m bred Strimmel langs en stor Del af Fastlandskysten, en lille Strimmel V. for Jordsand og en ud for Borgbjærg SØ. for Kirken paa Rømø.

Slikvaderne udgør altsaa kun en meget lille Del af de her omtalte Vadestrækninger og hviler omtrent overalt paa et Sandunderlag, enkelte Steder dog paa Mose og Skovbund. Sliklaget er af meget forskellig Tykkelse. Ved Koldby og Ballum er det 30 cm, aftagende udad. Dog er det indtil 50 cm paa en Strækning V. for Koldby Leje. I Pajdyb og det gamle Aaleje er det flere Steder over 1 m, og paa Vesen og ved Rømø er der mange Steder maalt c. 2 m, uden at der naaedes Bund. Paa de nuværende Marskenge, der engang har været Vader, ligger Sandbunden flere Steder endnu dybere. Ved Bygningen af Ballum Sluse naaedes den først 3 m under dagligt Vande, og under Toftum Midtenge paa Rømø ligger den end- og 10 m under Overfladen, omtrent 9 m under dagligt Vande.

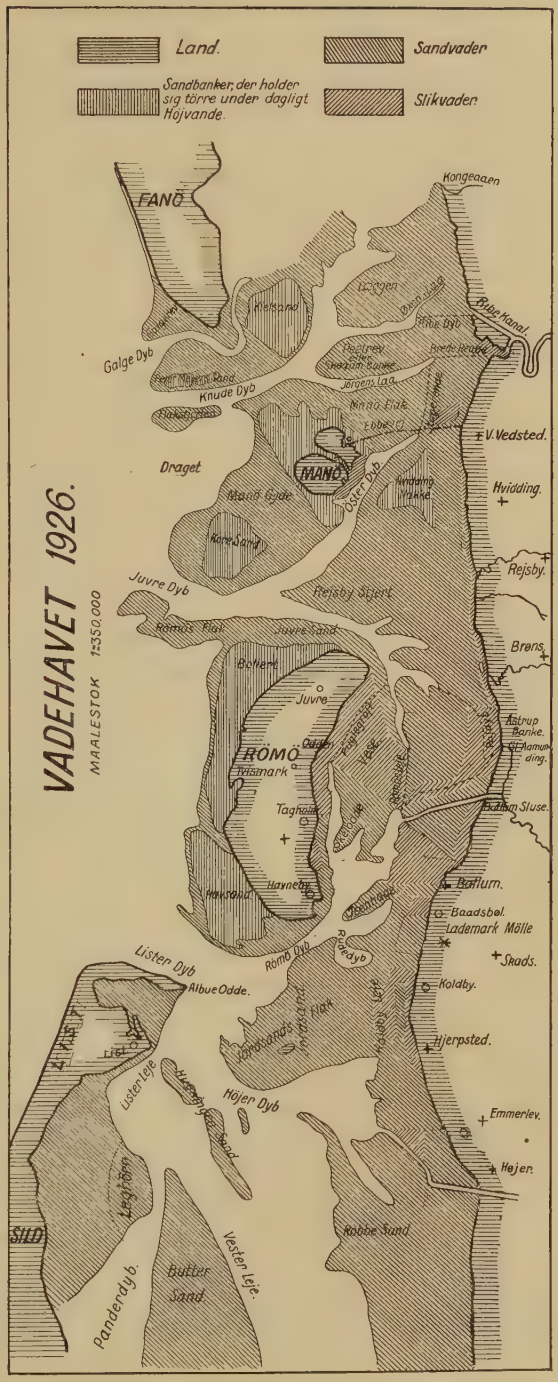

Jordbunden i Slikvaderne beskriver Eug. Warming i „Dansk Plantevækst" som „et yderst fint, mere eller mindre sort, undertiden mørkt blaasort Dynd; det kan være graaligt af indblandet Sand, der straks viser sig for Følelsen, naar man gnider en Prøve mellem Fingrene. Men Overfladen er altid lerbrun, og dette brune Lag kan naa en Tykkelse af nogle faa Centimeter (f. Eks. 5) og er skarpt afsat mod det underliggende sorte". Dette brune Lag er efter C. Wesenberg-Lunds lagttagelser for en meget stor Del dannet af Ekskrementer af utallige, smaa Snegle, som lever her. I ovennævnte Værk og i Videnskabernes Selskabs Skrifter 7. R. II 1904 har de nævnte to Forfattere givet en indgaaende Skildring af Plante og Dyrelivet paa Vaderne.

Vaderne danner en Slette under eller over Havfladen, alt efter som det er Høj- eller Lavvande. Højdeforskellene, der findes paa dem, er smaa og fine. De maa maales i Centimeter. En Vade, der, saaledes som Vesen, hæver sig 60-70 cm over Lavvande, danner ved Højvande blankt Hav, men ved Lavvande en vaad Tundra med det rigeste Fugle-, Fiske- og Bløddyrliv og er gennemfuret paa tværs af utallige Laaer og mindre Vandløb, gennem hvilke det forsinkede Vand fra Pytter og Slund paa de højeste Strøg af Vaden i rivende Strøm søger ned mod Dybet. Ved disse Render, Pytter og Slunde saa vel som langs med Dybene holder de vældige Skarer af Svømme- og Vadefugle Maaltid paa de Smaafisk, der ikke naaede at komme ud med den sidste Flodtids synkende Vande. For Resten fisker de ogsaa ivrigt langs med Kanten af den voksende Flod.

Den store, alt bestemmende Faktor i Vadernes daglige Liv er Tidevandet. To Gange i Døgnet eller nøjagtigere 705 Gange om Aaret trænger Flodbølgen ad Dybene mellem Øerne som gennem vældige Porte ind i Vadehavet, følger Dyb, Lejer og Laaer som gamle, velkendte Stier og overskyller tilsidst Vaderne for kort efter at trække sig tilbage igen, dog ikke helt ad de samme Veje. Kun delvis gaar Vandet, som det senere skal ses, ud gennem det samme Dyb, det kom ind ad.

Der skal omtrent 1200 Millioner m^3 Vand til at give et Vandlag paa gennemsnitligt en Meter i det henved 1200 km^2 store Vadehav fra Nordkysten af Før til Varde Aas Munding. Disse Vandmasser strømmer to Gange i Døgnet ind ad Dybene i Løbet af rigelig $5^1/_2$ Time og ud igennem dem i noget over $6^3/_4$ Time, dog ikke i jævn Fart, men for en stor Del i korte, stærke Stød. Flodbølgen hæver sig i de halvanden Time (27 pCt. af hele Flodtiden) mellem $1^1/_2$ og 3 Timers Flod med over 44 pCt. af hele sin Højde. Sænkningen af Vandstanden i Ebbetiden foregaar ganske vist betydeligt jævnere, men dog saa stærkt i den 3. og 4. Ebbetime, at Vandstanden i disse knap 30 pCt. af Ebbetiden synker med over 41 pCt. At Vandstanden f. Eks. i Dybene stiger saa stærkt i den nævnte halvanden Time, betyder dog ikke, at den største Vandmængde løber ind i Vadehavet i den Tid. Tværtimod løber endnu i indtil $1^1/_2$ Times Flod i Dybene Ebbestrømmen udad og fører Vand bort fra Vadehavet, Flodbølgen i Møde. Det er for en stor Del det, den bygges op af i de første Timer. Først i den 3. og 4. Flodtime føres det meste Vand ind. Da gaar Strømmen f. Eks. i Listerdyb indad med en Fart af 1-1,25 m i Sekundet, stærkest i den 4. Time. Omvendt naar Ebbestrømmen først i den 6. Ebbetime sin

stærkeste Fart udad, hen imod 2 m i Sekundet, og fører i den 5. og 6. Time Hovedmassen af Vandet ud af Indhavet.

Flodbølgens Længde er beregnet til c. 300 km fra Dal til Dal. Dens Højde ude paa det aabne Vesterhav kan ikke være stor; men inde ved Øerne og især ind mod Fastlandet løber den ret højt op, højere jo længere man kommer mod Syd, ind mod den inderste Krog af Helgolandsbugten. I Graadyb er den omtrent 130 cm, i Listerdyb c. 170 og i Fartrapdyb over 200 cm, ved Esbjærg 150 og ved Højer Sluse 204 cm. De to sidste Tal viser den højere Vandstand, der fremkommer ved, at Bølgen løber imod Fastlandskysten. Især under hæftige Storme rejser den sig højere her end ved Øerne, hvor en Del af dens Vande kan faa videre Afløb ind gennem Dybene.

Selv bortset fra Vindens Paavirkning er Flodhøjden og Flodtidens Længde ikke saa lidt forskellig. Springfloden (halvanden Dag efter Fuld- eller Nymaane) bruger kortere Tid til sit Indløb end alle de andre, hen imod en halv Time kortere end Nipfloden (halvanden Dag efter første og sidste Maanekvarter). Den naar ogsaa betydeligt højere op, fordi den er det samlede Produkt af Maanens og Solens Tiltrækning, medens disse ved alle de andre Vandtider falder mere eller mindre ud fra hinanden. Kommer der stærk Paalandsstorm, især af Sydvest, samtidig med Springfloden, sker gerne de største Oversvømmelser. Dog kan en stærk Storm give voldsomt Højvande ogsaa i Forbindelse med en almindelig Flod, naar den har strøget hen over hele Vesterhavet, og dens Virkning forener sig med et barometrisk Lavtryks Løftning af en Del af Havet og træffer Kysten omtrent samtidig med Flodbølgen, som Tilfældet var $^{30}/_{8}$ 1923.

Som nævnt gaar en stor Del af Vandet ikke ud gennem samme Dyb, som det kom ind ad. Det Vand, der kommer ind ad Fartrapdyb, møder først Vandet fra Listerdyb langt N. for Næs Odde og gaar til Dels ud ad det sidstnævnte Dyb. Det, der kommer ind ad dette, løber til Gengæld gennem Rømø Dyb og Fuglegrøften helt om til Juvre og gennem Rømø Leje mindst til det Punkt, hvor Skærbæk Kirke ses i Linje med Gassehøje, og det strømmer for en stor Del ud ad Juvre Dyb. Som Følge af dette Forhold gaar der omtrent 30 pCt. mere Vand ud end ind ad Graadyb.

Dette Forhold har sin væsentligste Grund i, at Højvandet ved vor Vestkyst baade indtræder tidligere og bliver højere paa de sydligere Punkter. Som Følge deraf begynder Flodbølgen at løbe ind ad Fartrapdyb mindst en Time før end ad Listerdyb og ad dette omtrent tre Kvarter før end ad Graadyb. Da Flodhøjden desuden synker fra over 2 m i Fartrapdyb til c. 1,7 m i Listerdyb og omtrent 1,3 m i Graadyb, forstaar man let, at Vandet fra det søndre Dyb har større Magt og fylder mere inden for en Ø end det fra det nordre, og at en stor Del af det, især som Følge af Strømmens Træghed til at vende, maa gaa norden ud. I Graadyb maa det jo give sig Udslag i større Udstrømning, medens hvert af de andre Dyb (paa det sydligste nær) faar erstattet sydfra, hvad det maa afgive nordpaa.

Meget tyder paa, at Vaderne er Land, der i længst forsvundne Tider er sunket i Havet. Mange Steder findes der Moser under Havbunden, saaledes fra Koldby (600 m ude) til N. for Vesterende-Ballum. Ved Ballum Sluse er der ogsaa fundet Mose, men ganske vist inden for Strandkanten, omtrent 2 m under dagligt Vande.

Ligeledes ved Rejsby Sluse. Ogsaa saa vestlig som ved Peter Meyers Sand er der fundet Mose og i de senere Aar gravet mange Læs Tørv ved østlig Vind og stærkt Lavvande, og paa Vestkysten af Sild saa L. Meyn c. 1870 flere Hundrede Læs Tørv gravet op af Havet. Ogsaa Skovrester findes under Havbunden. Forchhammer fortæller om baade Ege- og Fyrrestubbe, der er fundet inden for Rømø, og Egestubbe paa Rømø Flak, c. 11 km fra Land. Ved Uddybningen af Højer Dyb har man fundet Skovbund i 1925 3,25-3,75 m under dagligt Højvande. I den opgravede Tørv findes endnu undertiden tydelige Rester af Træ. N. Hartz har fastslaaet, at alle disse Moser er postglaciale.

Er der saaledes i fjerne Tider sunket store Landstrækninger i Havet, saa er til Gengæld en Del af Vaderne i Tidens Løb bleven til Land igen, nemlig hele Marsken. Til Dels er det sket ved Menneskers Hjælp. Og denne Landvinding kan paa mange Steder stadig drives med Fordel, naar det gøres paa rette Maade. Den preussiske Stat arbejder stærkt derpaa i den tyske Del af det slesvigske Vadehav. Men den anlægger Arbejdet for stort, og derfor bliver det for dyrt. I den danske Del af Havet, navnlig ved Højer, Skærbæk, Rejsby og Hviding, driver Lodsejerne eller Digelagene Landvinding. De tager kun smaa Strækninger for og har Fordel af det. Havet skal lokkes til at give sin Gave.

Arealets Udnyttelse. Af Amtets 131,176 ha Totalareal var i 1920 de 104,213 ha Landbrugsareal. Det besaaede Areal udgjorde 21,036 ha (heraf Hvede 96, Rug 4289, Byg 2599, Havre 8191, Blands. t. Modenhed 1104, ren Bælgsæd og Boghvede 322, Kartofler 1265, Foderroer 3156, andre Høstar. 14). Brakarealerne udgjorde 649 ha, Grønf. og Græsningsar. 82,528, Haver, Hegn o. l. 580, Tørvemoser 1395, Skove og Plantager 3574, beb. Grund og Gaardsplads 843, Veje o. l. 3614, Heder og Lyngbakker, Klitarealer, Stenmarker o. l. 16,118, Vandar. 839. Den følgende Oversigt over Landbrugsarealets procentvise Fordeling viser tydeligt Tønder Amts ejendommelige Særstilling i Sammenligning med de øvrige sønderjyske Amter og det øvrige Danmark. Marsken og de mange Engdrag langs Aaløbene har ganske naturligt ført til en meget ekstensiv Udnyttelse af Landbrugsjorden. Næsten 80 pCt. af denne var ved den første store Landbrugstælling under dansk Styre i 1920 benyttet til Græsning og kun 16 pCt. til Korn. Tønder og Sønderborg Amter betegner Yderpunkterne for sønderjysk Landbrug: Tønder repræsenterer Midt-Sønderjylland samt Vestkysten, Sønderborg Østkystens Lerjord med sin intensive Driftsmaade. Som venteligt, er i Tønder Amt ogsaa Græslejets Varighed meget stor. Her udgjorde nemlig i 1923 Græsmarksarealet i Forhold til Udlægsarealet 6,7 mod kun 4,47 for Sønderjylland som Helhed, 2,97 for hele Jylland og 2,57 for hele Landet. Efter Genforeningen har ikke mindst Stude- og Hesteopdrættets tvivlsomme Rentabilitet ført Tønder Amts Jordbrugere over mod intensivere Drift; paa Græsarealernes Bekostning forøgedes i Tønder Amt og i Sønderjylland under et fra 1920-25 Kornarealerne med henholdsvis 24 og 15 pCt. og Rodfrugtarealerne med 32 og 23 pCt. Med Hensyn til Kornarealernes Fordeling bemærkes, at den for Tønder Amts Vedkommende, mere end Tilfældet er med det øvrige Sønderjylland, svarer til Forholdene i Jylland N. f. Kongeaaen; Rug-, Havre- og Bygarealet er dog forholdsvis større i Tønder Amt, medens til Gengæld Blandsædsarealet (i 1925) kun optager 11 pCt. mod 19 pCt. i Jylland.

Arealer med	De sønderjyske Amter					Det øvrige Danmark		
	Tønder	Haders-lev	Aaben-raa	Sønder-borg	Til-sammen	Jylland	Øerne	Hele Landet
Grønfoder og Græsning	79,3	53,9	60,4	38,9	61,7	45,1	30,4	39,7
Korn	15,9	33,6	29,2	45,2	28,3	36,2	44,8	39,4
Rodfrugter	4,2	8,4	7,8	11,9	7,3	14,3	15,5	14,8
Brak	0,6	4,0	2,6	3,5	2,6	3,8	6,4	4,7
Andet	—	0,1	—	0,5	0,1	0,6	2,9	1,4
Tilsammen...	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Hvedeavlen er ganske betydningsløs. — Amtet er meget skovfattigt, idet de 3574 ha Skov og Plantage kun udgør 2,7 pCt. af Totalarealet mod 5,0 for Sønderjylland som Helhed, 7,9 for hele Jylland og 8,5 pCt. for hele Landet. Hertil kommer, at c. 30 pCt. af de 3574 ha endnu er ubevokset. 20 pCt. er bevokset med Løvtræer, 50 pCt. med Naaletræer. Langt den største Part af Arealet optages af Lindet Statsskovdistrikt, der udgør 2610 ha (1033 ha Plantage, 502 ha Skov og 1075 ha ubevokset); Resten fordeler sig med c. 300 ha paa nogle faa større, private Ejendomme og c. 700 ha paa Bønderskov. Lindet Statsskovdistrikt bestaar af Lindet Skov og Mose samt Hønning og Stensbæk Plantager og Draved Skov med Kongemosen, hvilket sidstnævnte Distrikt ligger i Løgumkloster Landsogn, medens de øvrige Arealer fordeler sig paa Gram, Højrup, Arrild og Døstrup Sogne. Disse til Dels af store Mosestrækninger omgivne Skov- og Plantagearealer er meget interessante i naturhistorisk Henseende. De har bevaret meget af deres Oprindelighed og er Rester af fordums vidtstrakte Skove i Midtlandet. I Lindet Sk. findes bl. a. en gl., naturlig Bevoksning af Bøg. Endvidere Sommer- og Vintereg i Flæng, samt Birk i naturlig Blanding med Ask, El, Bøg og Skovlind. Det er ikke just frodige Bevoksninger; paa udsatte Steder er det kun Krat. De oprindelige Bevoksninger i Draved Skov af lignende Karakter er som de mest interessante fredede. Forøvrigt har Skovene i Tidens Løb faaet Tilplantninger med Naaletræ. Lovrup Pl. („Lovrup Skrup") var tidl. Krat. — Af Frugttræer taltes 1913 c. 47,000, hvoraf Æbletræer 24,000, Pæretræer 13,000; i 1900 var de tilsvarende Tal c. 39,000, 19,000 og 9000.

Høstudbyttet androg for 1920-25 gennemsnitligt aarligt godt 81,000 Afgrødeenheder (1 Afgr. = 1000 kg Korn). Dette udgjorde i Forhold til hele Sønderjyllands, hele Jyllands og hele Landets Høst henholdsvis 19,5, 2,3 og 1,3 pCt. I dette Høstudbytte er dog ikke indbefattet det beregnede Forbrug af Græs og Grønfoder. Medtages dette, der ogsaa for Sønderjyllands Vedkommende er blevet opgjort siden 1922, og som naturligvis maa betyde særlig meget for Tønder Amt, fremkommer et samlet Høstudbytte af c. 151,000 Afgrødeenheder, og de til ovennævnte Forholdstal svarende Procenter bliver da 23,3, 3,1 og 1,8 pCt., hvilket stiller Tønder Amt betydeligt gunstigere.

Vedrørende **Ejendomsfordelingen** i Tønder Amt i Sammenligning med den i Jylland som Helhed kan i Almindelighed henvises til Haderslev Amt p. 29. 25,7 pCt. af samtlige Landejendomme har et Jordtilliggende paa over 30 ha (hele Jylland 15,1 pCt.). Amtet havde $^{15}/_{7}$ 1920 ialt 4435 Landejendomme med et gennemsnitligt Landbrugsareal af 24 ha (Jyll. N. for Kongeaaen 17 ha, Øerne 14 ha).

Amtets samlede Grundskat-Nettoudbytte andrager c. 467,500 Thlr., heraf Købstædernes Markjorder 19,018 Thlr. Ved Vurderingen til Ejendomsskyld 1924 fandtes i Landdistrikterne (50 Thlr. N. sættes lig 1 Td. H.) 73 større Landbrug paa 12 Tdr. H. og derover med ialt 1276 Tdr. H., 1632 Bøndergaarde (1-12 Tdr. H.) med 5531 Tdr. H., 1875 Landbrugshuse (under 1 Td. H., men mindst 1 Td. Land) med ialt 734 Tdr. H. Fra Genforeningen til Foraaret 1927 er der i Amtet blevet oprettet c. 60 Husmandsbrug.

Ved Vurderingen til Ejendomsskyld 1924 androg den saml. Vurderingssum i Amtet 141,7 Mill. Kr., heraf for Ejendomme i Købstæderne 27,3 Mill. Kr., i Landdistrikterne 114,4 Mill. Kr. Den saml. Jordværdi udgjorde 70,5 Mill. Kr., heraf i Købstæderne 6,3, i Landdistrikterne 64,2 Mill. Kr. Bøndergaardenes Jorder vurderedes for Amtet som Helhed til 543 Kr. pr. ha.

Landejendommenes Arrondering er flere Steder i Sønderjylland, dog i ganske udpræget Grad i Tønder Amt, meget daarlig. Der findes i Amtet et betydeligt Antal Landejendomme, hvis Jordtilliggende bestaar af mange (ofte over 30) spredt og ofte i betydelig Afstand fra hinanden liggende Smaaparceller. Denne ganske upraktiske Jordfordeling, der neppe kendes i Landet N. for Kongeaaen, hvor Bonden ved Markfællesskabets Ophævelse som Regel fik sin Jord udlagt samlet, har ikke i væsentlig Grad hemmet Tønder Amts Landbrug med den nemme, ekstensive Driftsmaade (vedvarende Græsning i Forbindelse med Studeopdræt). Men efter Genforeningen stillede Forholdene sig anderledes, idet dansk Landbrugs Rentabilitet i høj Grad vil være afhængig af Ejendommens formaalstjenlige Arrondering. Loven af $^{29}/_{8}$ 1924 om „Foranstaltninger til Fremme af en hensigtsmæssig Jordfordeling mellem Landejendomme i de sønderjyske Landsdele" tager Sigte paa Jordfordelingens Forbedring og betyder for sønderjysk Landbrug Hjælp til Selvhjælp. Der er nedsat en Kommission, som i de Tilfælde, hvor den kan anbefale en Udstykning, en Sammenlægning eller et Mageskifte, fritager Parterne for offentlige Afgifter (dog undtagen Gebyr for Opmaalinger i Marken). Kommissionen kan endvidere indstille til „Laanekassen for Sønderjylland" at bevilge gunstige Laan (paa indtil 25,000 Kr.) til Landmænd, som i Anledning af stedfunden Jordregulering opretter nye Brug eller udflytter deres Bygninger fra Byen til Bymarken; herved bliver dens Arbejde altsaa et Led i Husmandsbrugssagen. Der er ikke Tale om Ekspropriation eller anden tvangsmæssig Regulering; alt maa ske ad frivillig Vej, saa at Resultaterne i første Række afhænger af Jordejerne selv. Jordfordelingskommissionens Sæde er Løgumkloster, hvor Sekretæren har Bopæl. Indtil Juli 1925 har Kommissionen givet Anbefaling til Overdragelser af godt 700 ha, heraf 350 ha i Tønder, 150 ha i Sønderborg, 125 ha i Aabenraa og 75 ha i Haderslev Amter. Det første og hidtil største Resultat opnaaedes i Harres i Brede Sogn (Tønder Amt), hvor mer end 50 Parceller ombyttedes. (Se især M. Hammerichs Redegørelse i „Tønderbogen").

Husdyrhold. Der fandtes $^{15}/_{7}$ 1925: 9415 Heste (1861: 7682, 1913: 10,454, 1918: 9008), 73,634 Stkr. Hornkvæg (47,014, 73,499, 54,477), deraf 23,738 Køer (17,864, 25,749, 23,491), 34,667 Svin (5212, 22,979, 7597), 11,864 Faar (52,920, 10,645, 11,241), 306 Geder (1873: 257, 1913: 847, 1918: 922), c. 185,000 Haner, Høns og Kyllinger (1900: 48, 1912: 63, 1918: 34). Hesteholdet er nu som i Landets øvrige Amter noget mindre end lige før Verdenskrigen. Tønder Amt har gennem Tiderne været et typisk Omraade for Hesteopdræt; i 1912 stod det med godt 38 pCt. unge Heste noget over de jyske Amter med overvejende Hesteopdræt, og i Aaret 1925 udgjorde de drægtige Følhopper i Procent af samtlige Hopper for Tønder Amt 21 mod kun 15 for hele Sønderjylland, 14 for hele Jylland og 12 pCt. for hele Landet. Omtrent den ene Halvdel af Amtets Hestebestand kan henføres til den jyske Race, den anden Halvdel til blandede Racer, der her som overalt i Sønderjylland er meget stærkt repræsenterede. Amtet er det eneste af de sønderjyske Amter, der i 1925 atter praktisk talt har samme Hornkvægbestand som før Krigen og dermed ligner Landet som Helhed; ligesom alle Landets Amter har det endnu en noget mindre Malkekvægbestand end omkring 1914. Fra 1920-25 er hele Hornkvægbestanden bleven forøget med 12 pCt. (Sønderjyll. 11), men Kobestanden med kun 6 pCt. (Sønderjyll. 16), saa at man altsaa nu som før stadig lægger megen Vægt paa Opdræt til Fedning (i 1925 var 20 pCt. af Amtets Hornkvægbestand Stude mod kun 3 pCt. for hele Landet) og langtfra har forøget Koholdet i Forhold til det øvrige Sønderjylland. Køerne udgør af hele Hornkvægbestanden i 1925 kun 32 pCt. Saa godt som alt Hornkvæget tilhører Korthornsracen. Svinebestanden er fra 1920-25 bleven fordoblet og er i 1925 godt 50 pCt. større end lige før Krigen. Faareholdet er bl. a. paa Grund af Udnyttelsen af Digernes Forland endnu forholdsvis meget stort. Hønseholdet blev fra 1920-25 forøget med 157 pCt. og er nu omtrent tre Gange saa stort som omkring 1914. I 1923 taltes i Amtet 526 Kalkuner, 2591 Ænder, 2623 Gæs, 401 Kaniner og 1660 Bistader.

Befolkning. Amtet havde $^{5}/_{11}$ 1925 38,279 Indb. (1860: 34,751, 1910: 35,724, 1921: 35,625), deraf Købstæderne 8679 el. 22,7 pCt. (1860: 5676 el. 16,3 pCt., 1910: 7653 el. 21,4 pCt., 1921: 7857 el. 22,1 pCt.) og Landdistrikterne 29,600. Befolkningstilvæksten andrager fra 1860-1925 kun 10,2 pCt. mod 19,8 pCt. for hele Sønderjylland, 99,8 pCt. i Jylland N. for Kongeaaen og 102,6 pCt. i hele Landet N. for Kongeaaen. Folketætheden i Landdistrikterne er c. 23 Indbyggere pr. km², medens den i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Amter er henholdsvis 33, 39 og 65 og i Jylland N. for Kongeaaen 39, i hele Landet N. for Kongeaaen 49 Indb. pr. km². Efter Erhverv fordeler Befolkningen sig i 1925 som følger: 1927 levede af immateriel Virksomhed, 16,523 af Landbrug, Gartneri, Skovbrug og Fiskeri, 7503 af Haandværk og Industri, 5312 af Handel og Samfærdsel, 7014 af andet og uangivet Erhverv.

Finanser. Amtskommunens finansielle Forhold $19^{24}/_{25}$ (i 1000 Kr.). Samlet, løbende Indtægt 1239, heraf Bidrag fra Sognekommunerne 719, fra Købstæderne 18, Motorafgift 411. Samlet, løbende Udgift 1844, heraf til Fattigvæsenet 33 (herunder Tilskud til Amtsfattigkassen), Bidrag til Amtsskolefonden 55, Rets- og Politivæs. 89, Medicinalvæsenet 159, Vejvæsenet 1014 (med Fradrag af 996 Tilskud fra Stat og Kommuner). Amtsrepartitionsfondens Aktiver $^{31}/_{3}$ 1925 1441, deraf faste Ejendomme 579 (heri ikke

medregnet Amtets Andel i Haderslev Amts Jærnbaner for Strækningen Arnum-Skærbæk; jvf. under Had. Amt p. 30), dens Gæld 2298. M. H. t. Købstædernes finansielle Forhold henvises til Afsnittene om hver enkelt By; Købstæderne er udskilt fra Amtskommunen siden 1/4 1923. For Sognekommunernes Vedkommende anføres følgende: Samlet, løbende Indtægt 2050, heraf Ejendomsskyld 881, Opholdskommuneskat 1038, Erhvervskommuneskat 24, Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 24, Indt. af Kapitaler, faste Ejendomme o. l. 33. Samlet, løbende Udgift 2731, heraf til Fattigvæs. 48, Hjælpekasser 8, Aldersrente 190, Skolevæs. 438, Vejvæs. 895. Aktiver 31/3 1925 2815, deraf faste Ejendomme 2327, Gæld 3542.

Inddeling. Amtet bestaar af Købstaden *Tønder* og Flækkerne *Højer* og *Løgumkloster* samt Herrederne: *Hviding, Tønder-Højer-Lø* og *Slogs*. Amtets samtlige Landkommuner danner een Amtsraadskreds. Amtsraadet har 13 valgte Medlemmer. Amtet har 33 Sognekommuner.

Amtet udgør en Del af 5. Landstingskreds. M. H. t. Valg til Folketinget danner det tillige med Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Amter een Amtskreds med 7 Opstillingskredse.

I gejstlig Henseende hører Amtet til *Ribe Stift* og til 2 Provstier. De 9 Sogne i Hviding Hrd. udgør sammen med de p. 31 nævnte Dele af Haderslev Amt Tørninglen Provsti; de øvrige 24 Sogne i Amtet udgør Tønder Provsti.

Amtet tilhører flg. 3 Politikredse: 1) (Politikr. Nr. 65, Ribe) 5 Sogne af Hviding Hrd.: Hviding, Roager, Spandet, Rejsby og Brøns, 2) (Nr. 67, Toftlund) Arrild, Højrup og Vodder af Hviding Hrd., 3) (Nr. 71, Tønder) de 3 Købstæder, Skærbæk S. i Hviding Hrd. og Amtets 2 øvrige Herreder. Af Politikr. 65 ligger Størstedelen i Ribe Amt; af Politikr. 67 ligger Størstedelen i Haderslev Amt. Politikr. 71 omfatter med Undtagelse af Bedsted S. i S.-Rangstrup Hrd. i Aabenraa Amt kun Tønder Amts Omraade.

Amtet tilhører flg. 3 Retskredse: 1) (Retskr. Nr. 91), Hviding Hrd. undtagen Skærbæk, nemlig med Toftlund som Hovedtingsted for Arrild, Højrup og Vodder og Ribe som Bitingsted for Hviding, Roager, Spandet, Rejsby og Brøns, 2) (Nr. 96, Løgumkloster), Løgumkloster Flække, Skærbæk S. af Hviding Hrd., Ravsted og Højst af Slogs Hrd. og Ballum, Randerup, Mjolden, Døstrup, Brede, N.-Løgum, Løgumkloster Landsogn og Skast af Tønder-Højer-Lø Hrd., 3) (Nr. 97, Tønder), Tønder Købstad, Højer Flække, af Slogs Hrd. Hostrup, Burkal, Tinglev, Bylderup, af Tønder-Højer-Lø Hrd. Rømø, Abild, Visby, Tønder Landsogn, Ubjærg, Møgeltønder, Højer Landsogn, Daler, Emmerlev og Hjerpsted. Til Retskr. Nr. 91 hører endvidere N.-Rangstrup Hrd. af Haderslev Amt, til Nr. 96 Bedsted S. i S.-Rangstrup Hrd., Aabenraa Amt.

Amtet hører til *Søndre Landsrets Nævningekreds* (Sønderborg).

Det udgør 1 Amtslægekreds og 1 Lægekreds. Amtslægen, tillige Kredslæge, bor i Tønder. Amtet hører til 7. Udskrivningskreds. Det deles i 2 Skattekredse: 1) Tønder Købstad, Højer Flække, 9 Sogne af Tønder-Højer-Lø Hrd. og 4 Sogne af Slogs Hrd., 2) Løgumkloster Flække, hele Hviding Hrd. og Resten af de to øvrige Herreder. Amtet udgør een Skyldkreds, der deles i 3 Vurderingskredse: 1) Skærbæk, 2) Løgumkloster, 3) Tønder. M. H. t. Oppebørslen af Skatter danner Amtet eet Amtstuedistrikt (i Tønder).

Historie. Foruden af senere tilkomne Dele bestaar det nuværende Tønder Amt af det gamle Amts nordlige Del. Da den administrative Inddeling af Landet i Løbet af 15. Aarh. antog fast Form, omfattede dette Størstedelen af Ellum Syssel, nemlig Lundtoft, Slogs, Højer, Tønder og Kær Herreder („Geestherrederne"), den nordligste Del af Nordfrisland, Viding og Bøking Herreder („Marskherrederne"), Sild og Østerland-Før samt det ikke til Enklaverne hørende Strøgods i Lø Hrd. (jfr. p. 15 flg.). Indkapslet i Amtet laa det til Løgum hørende Klostergods, det senere Løgumkloster Amt, hvis Kærne dannedes af Sognene Nørre-Løgum og Løgumkloster Landsogn (jfr. p. 16). Ved Hertugdømmets forskellige Delinger tilfaldt Amtet regelmæssigt den hertugelige Andel: 1490 Htg. Frederik (I) af Gottorp, 1544 Hans d. Æ. i Haderslev og ved Delingen 1581 efter hans Død paany Gottorperne, der beholdt det til 1713, da den hertugelige Del af Slesvig erobredes af Frederik IV.

Bortset fra mindre Reguleringer og de ved Marskens Inddigning indvundne Koge bevarede Amtet sit middelalderlige Omfang indtil 1850, da Lundtoft Herred henlagdes til Aabenraa Amt, medens samtidig Løgumkloster Amt fik fælles Amtmand med Tønder, ikke som tidligere med Aabenraa. Ved den i 1867 foretagne Omlægning af den lokale Administration (jfr. p. 17) indlemmedes Løgumkloster Amt fuldstændig i Tønder Kreds, der ligeledes optog de kongerigske Enklaver (jfr. Kortet p. 6) samt Rømø, hvis slesvigske Del hidtil havde ligget under Haderslev Amt.

Svarende til den kirkelige Inddeling i to Provstier sondrede man i daglig Tale i den tyske Tid mellem det overvejende dansksindede Nørreamt og det næsten helt tysksindede Sønderamt, og ved Genforeningen 1920 skares Amtet midt over i disse Bestanddele. De tre sydligste Herreder, Kær, Viding og Bøking, samt Øerne Sild, Før og Amrum, der forblev ved Preussen, udgør fra nu af Sydtønder Kreds med Niebøl som „Kredsstad". Af de til Danmark faldende Herreder, Højer og Tønder, Slogs og Lø, oprettedes Tønder Amt, der i H. til Lov af $^{28}/_{6}$ 1920 udvidedes med det til Haderslev Amt tidligere hørende Hviding Herred.

De vigtigste Fortidsminder. Kun yderlig faa er Vidnesbyrdene om, at der i den ældste Del af Stenalderen, da Elsdyr og Urokse levede her i Landet og Fyrren var det fremherskende Skovtræ, har færdedes Mennesker i Tønder Amt, og paa lignende Maade staar det til med Minderne fra den ældre Stenalder, Køkkenmøddingernes Tid. Muligt er det dog, at ældre Stenalders Bopladser ved den Landsænkning, som siden da har fundet Sted i Sønderjylland, kan være blevet dækkede af Vand og saaledes nu unddrager sig Iagttagelse. Men heller ikke i den yngre Stenalder synes Sønderjyllands Vesteregne at have spillet en fremtrædende Rolle, især ikke for Stengravenes Folk. Kun allerøstligst i Amtet, i Lindetskov i Højrup Sogn, optræder enkelte karakteristiske, store Stengrave; ellers er Amtet blottet for saadanne. Fund af yngre Stenalders Oldsager, fremdragne rundt om i Amtet, dels i Gravhøje, dels under flad Mark, vidner imidlertid om, at Egnen alligevel har huset en ikke helt lille Befolkning. Naar Bebyggelsen ikke har været større, hænger dette delvis sammen med de geografiske Forhold, idet Enge bredte sig stærkt og Amtets lavtliggende Flader mindre tiltrak sig Datidens Befolkning end det højere Land længere østpaa i Sønderjylland. — Med Broncealderen blev Bebyggelsen mere intensiv. De fyldigste Minder herom er Gravhøjene, der i et Antal af c. 600 er paaviste i Amtet, og som vel for en Del tilhører denne Periode af Oldtiden, medens adskillige andre i deres Oprindelse sikkert hidrører fra Stenalderens senere Tider; mange af Højene er dog i Tidens Løb blevet forstyrrede eller udjævnede. Til Dels som Følge af Naturforholdene er Højenes Forekomst dog meget ujævn. Fra Sted til Sted optræder de, især paa Bakkeøer, i større eller mindre Grupper og Samlinger som Udtryk for større eller mindre Bygder, og ved mellemliggende Høje er Grupperne stundom knyttet nærmere til hinanden, saaledes at der hist og her kan erkendes Vejlinier. Paa to Steder

træder Højene i fyldigt Antal helt eller dog nær hen til Vestkysten. Ved Brøns, lige N. for Brøns Aa, ses Gravhøje, og derfra fører en Række Høje østpaa ind i Landet til Gaansager i Vodder Sogn og videre mod Ø.; endvidere strækker sig op mod Brøns Aa forbi Skærbæk en Højlinie, der har sit Tyngdepunkt i Højsamlinger paa de flade Sandbanker ved Øster-Gasse og mod SØ. synes at have haft en vis Forbindelse med en talrig Højgruppe, der ligger paa og om det høje Bakkedrag ved Brede Aa N. for Løgumkloster. Det andet Sted, hvor Højene naar ud til Vestkysten, er omkring Hjerpsted. Her træder det høje Land umiddelbart ud til Kysten, idet Lerbakker fra Ballum af rejser sig i Sammenhæng til Emmerlev. Paa denne Bakkeflade ses omkring Hjerpsted, NV. og S. for Byen, nogle smukke og velbevarede Højgrupper. Iøvrigt har Amtets Vestside kun forholdsvis faa Gravhøje; en lille Samling kendes ved Daler. I Amtets østlige Del er det især paa højt Land ved Fjærsted, Spandet, Arnum og Højrup, at Høje optræder i Samling og Stribe, og denne Stribe synes, om end afbrudt hist og her ved højtomme Partier, til Dels at kunne erkendes som en Vejlinie, der over Toftlund og Agerskov har ført forbi Ravsted og Egebæk over i Oksevejen tæt V. for Flensborg. Fra flere af Amtets Gravhøje hidrører Broncealdersfund, nogle endog ganske anselige. — I Jærnalderen fortsattes Bebyggelsen dels paa det tidligere benyttede Terræn, dels bredte den sig mod V. ud over de lave, flade Strækninger, og her er der efterhaanden fremdraget en hel Række Boplads- og Gravfund især fra den ældre Jærnalder som Vidnesbyrd om, at der i en bred Bræmme langs Vestkysten lige fra Grænsen mod Ribe Herred i N. og ned til Ballum og Hjerpsted i S. var en ikke helt lille Bebyggelse. Ogsaa fra senere Afsnit af Jærnalderen foreligger flere Minder; til de mærkeligste hører Guldhornene fra Gallehus. I Amtets sydligste Del, nær Vidaaen og dens Biaaer, er der fremdraget flere Fund fra Jærnalderens Slutning.

Ligesom i det øvrige Land findes der ogsaa i Tønder Amt en Del Granitkirker, langs Vesterhavet af Kvader, i Slogs Herred af raa Kamp. I alt væsentligt falder Amtets Landsbykirker dog i to store Grupper: mod Nord og Vest de under Indflydelse af Ribe Domkirke opførte Bygninger af rhinsk Tuf, der naar deres højeste Udfoldelse i de store, statelige Kirker i Brøns og Ballum, mod Syd langs Grænsen en Række Teglstenskirker, strækkende sig fra Møgeltønder til Bylderup og Burkal. Af større Værd end disse ret forhutlede Monumenter er den smukke, lille Teglstenskirke i N.-Løgum, der i Middelalderen tilhørte Munkene i Løgum, hvis paa en Gang stolte og yndefulde Teglstenskirke er et af vore skønneste, middelalderlige Mindesmærker. Klosterkirken er dels præget af Overgangstiden mellem romansk Stil og Gotik, dels af den sidste Stilart, der har skudt et sidste Skud i den 1591-92 byggede Kristkirke i Tønder, trods sin sene Opførelsestid endnu helt gotisk. Mellem de ikke faa bevarede, gotiske Altertavler rager Tavlen i Hviding op: en rigt udskaaret Fløjaltertavle med den hl. Jomfru i Rosenkransen. Enestaaende i Landsdelen er Inventaret og Gravminderne i Tønder Kirke, der viser Billedskærerkunstens Udvikling gennem hele det 17. Aarh. fra Højrenæssancen til Enevoldsbarokken. Sentmiddelalderlige Kalkmalerier findes bl. a. i Brøns og Møgeltønder, de sidste dog stærkt skæmmede ved haardhændet Restaurering. Af Amtets Hovedborg, det gamle Tønderhus, er i alt væsentligt kun den i Renæssancen opførte Portbygning i Behold, og Peder Rantzaus stolte Herresæde Trøjborg, fra 1580, er nu en malerisk Ruin. Velbevaret, omend delvis „moderniseret" i Rokokotiden er derimod det af Feltherren Hans Schack i 1660'erne opførte Schackenborg (det gamle Møgeltønderhus) og den 1614 byggede Amtmandsbolig („Slottet") i Løgumkloster. Stor Interesse knytter sig til Amtets Købstæder og Flækker. Paa Hovedgaden i Tønder vidner saa vel enkelte Bygninger fra Midten af 16. til Slutningen af 18. Aarh. — først og fremmest da det Richtsenske Hus („Digegrevens Hus") fra 1777 — som Portaler og smukke Gadedøre om Borgernes Velstand, medens flere af Sidegaderne i sjælden ubrudt Grad har bevaret den smaaborgerlige Bebyggelse fra 18. Aarh.s senere Del. De store, brede Marskgaarde i Højer staar

som ypperlige Prøver paa de vestslesvigske, murede Bøndergaarde, og i Slotsgade i Møgeltønder med dens straatækte, røde Teglstenshuse under de stynede Linde ejer vi en vidunderlig, lille Idyl, som viser, hvor ypperlig en Virkning der kan opnaas ved ganske enkle Midler.

Litt: Ottsen, Der Kreis Tondern, Tønder 1906. — U. A. Holstein, Ausführliche cameralistische Beschreibung d. Amtes T. (Gasparis Urkunden und Materialen 1789). — L. Andresen, Verzeichnis d. landesherrlichen Oberbeamten in Tondern (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. XXXXVIII p. 270 flg.). — Actenstücke zur Geschichte des Steuerwesens im Amte Tondern [1661-1710] (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. III-V). — Zuverlässige Nachricht von d. Gerichtsverfassung d. Kgl. Amtes T. (Schl.-holst. Provinzialber. I p. 437-44). — G. Hanssen, Statistische Forschungen über d. Herzogth. Schleswig, 1. H., Die Küstenstrecke von der Brede Aue bis zur Wid Aue, 1832. — M. H. Nielsen, Stormfloden 1634 og dens Virkninger paa Sønderjyllands Vestkyst (Sønderj. Aarb. 1900 p. 253-92, 1901 p. 57-103). — C. Fogh, Stormfloderne i Aarene 1821-25 (Slesv.Provinsialefterretninger II p. 145-99). — H. P. Carstensen, Die Dorf- u. Flurverfassung im Amte T. im 17. u. 18. Jahrh. (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. LIV p. 153-280). — Tønderbogen 1926. — Om Vadehavet se: N. Hartz, Den submarine Tørv paa Sylt, i Medd. fra Dansk Geolog. Foren., 9, 1903. — L. Meyn, Geognostische Beschreibung der Insel Sylt und ihrer Umgebung, 1876. — J. Reinke, Botanisch-Geolog. Streifzüge an den Küsten des Herzogth. Schleswig (Wissenschaftl. Meeresuntersuchungen, Neue Folge VIII, Ergänzungsheft, 1903). — Eugenius Warming, Dansk Plantevækst, 1, Strandvegetation, og Bidrag til Vadernes, Sandenes og Marskens Naturhist. (Videnskab. Selsk.s Skrifter 7. R. II) 1904. — E. R. Grove, Naturen paa Slesvigs Vestkyst (Tidsskr. f. populære Fremstillinger af Naturvidenskaben 1857). — Moritz, Die Nordseeinsel Röm (Mitteil. d. geogr. Gesellsch. in Hamburg Bd. 19, 1903) og Die Insel Rôm (Veröffentl. d. Instituts f. Meereskunde u. d. Geogr. Institution d. Univ. Berlin 1909). — Hugo Lentz, Fluth und Ebbe, Hamburg 1879. — V. Nordmann, P. Larsen og C. Wesenberg-Lund i Tønderbogen, Tønder 1926. — A. Jessen, Marsken ved Ribe, i Danmarks geol. Unders. II p. 27, 1916. — Thade Petersen, Det sønderj. Vadehav, i Geogr. Tidsskr. 29. B., 1926.

Tønder.

C. 1540.

Tønder Købstad ligger i det gamle Tønder Herred under 54° 56′ 16″ n. Br. og 3° 42′ 22″ v. L. f. Kbh. — 8° 52′ 18″ ø. L. f. Grw. — (beregnet for Kirken), c. 45 km SSØ. for Ribe, 52 km SV. for Haderslev, 42 km NV. for Flensborg og c. 13 km fra Vesterhavet. Den ligger ved Vidaaens nordlige Bred, ikke langt fra det Sted, hvor omtrent alle Vandløbene fra Mellemslesvig mødes og danner den samlede Aa. Byen ligger meget lavt — det højeste Punkt er 5 m, paa Svinetorvet — og er helt omgivet af Engdrag, som mod Vest gaar over i Marsken; kun fra Nord nærmer de sidste Rester af Heden sig til Byen paa en Afstand af c. 3 km. Den nogenlunde regelmæssigt byggede By, der før deltes i fire Kvarterer (Sydøst-, Sydvest-, Nordvest- og Nordøstkvarteret), har sin største Udstrækning, over 2 km, fra V. til Ø., medens der fra N. til S. kun er c. 300 m (bortset fra den nye Bebyggelse ved Leos Allé og Dragonvej, der er opført efter 1920). Hovedgaden, der bugter sig gennem Byen i Hovedretningen V.-Ø., bestaar af Østergade, der fortsætter mod N. gennem Østerport til Ribe Landevej og mod V. fører forbi Storetorv og fortsættes i Storegade, Vestergade og Strucks Allé, der er første Del af Vejen til Møgeltønder. Fra Torvet fører Søndergade mod S. til Sønderport (Landevejen til Husum, Flensborg, Sønderborg og Aabenraa); mod N. fører Smedegade fra Torvet til Retsbygningen, og over Lilletorv fører Richtsensgade til Nordbanegaarden. Af Sidegader nævnes Spikergade og Uldgade. Byen ligger hygge-

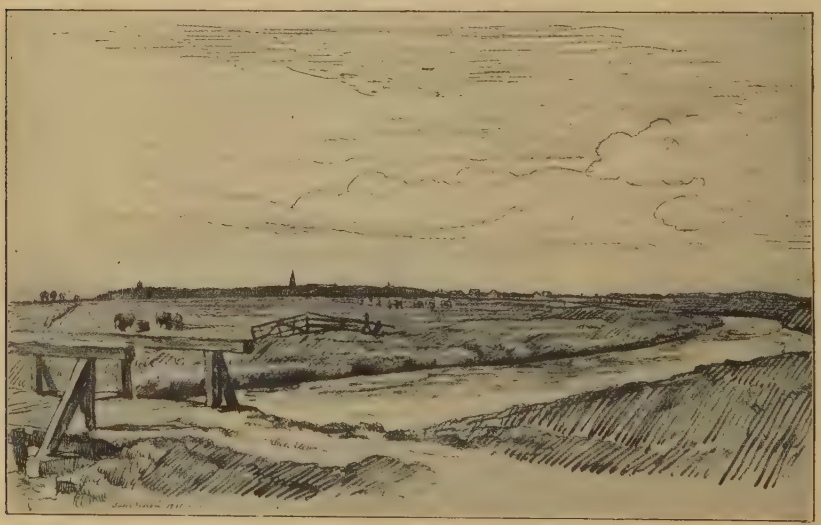

Vidaaen ved Tønder.

ligt og smukt mellem Engene, i S. og Ø. og N. omkranset af Alleer og Anlæg, og det hyggelige Indtryk øges ved Byens ejendommelige Byggemaade med de lave Huse, der for en stor Del vender Gavlene ud til Gaden og er prydede med Karnapper. Dette i Forbindelse med de endnu ret betydelige Kvægmarkeder og det Landbrug, der endnu drives i Tønder, gør, at man bliver mindet om Ribe ved at færdes i Byen. Paa Grund af dens lave Beliggenhed staar hele

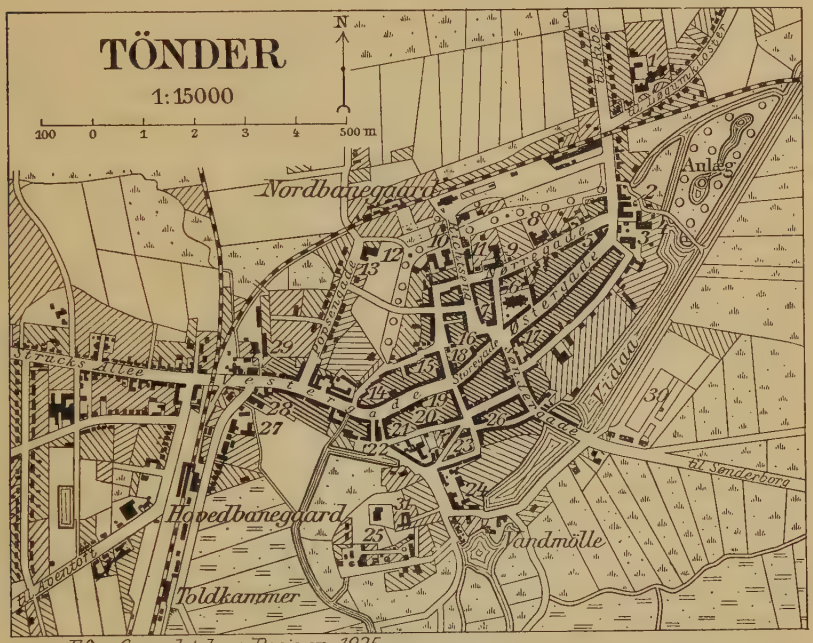

Efter Generalstabens Revision 1925.

1 Amtssygehus	*12 Mindestötte f. Borgmester Richtsen*	*22 Tidl. Hotel „København"*
2 Alderdomshjem (Hospital)	*13 Statsskole*	*23 Amtstue*
3 Mindestötter	*14 Hotel „Tönder"*	*24 Amtshus og Amtmandsbg.*
4 Seminarium	*15 Tinehal*	*25 Gas-, Vand- og Elektricitetsværk*
5 Bryggeri	*16 Missionshotellet*	*26 „Tønderhus"*
6 Kristkirken	*17 Apotek*	*27 Hotel „Marskbanegaard"*
7 Raadhus	*18 Bibliotek*	*28 Telegrafstation*
8 Alexandrineskolen	*19 Tønder Landmandsbank*	*29 Posthus*
9 Retsbygning m. Politist.	*20 Handelsbanken*	*30 Markedsplads*
10 Kommuneskole	*21 Landmandsbanken*	*31 Museum*
11 Hotel „Grand"		

Omegnen fra ud paa Efteraaret til det tidlige Foraar under Vand, undtagen mod N., hvor der er noget højere, og man faar da det Indtryk, at Byen ligger paa et Fremspring i en Sø, hvor kun Landevejene og Jærnbanedæmninger rager op som Diger.

Tønder har 30 Gader, Veje og Stræder samt 5 Pladser (Torvet, Kirkeplads, Skibsbroen, Lilletorv, Svinetorv). Der fandtes $^{3}/_{11}$ 1925 c. 820 Huse. Købstadgrunden med tilhørende Markjorder udgør 942 ha med et Grundskat-Nettoudbytte af 7209 Thlr. Af Arealet var i 1920 38 ha tilsaaet, 587 var Grønfoder og Græsning, 34 Haver o. l., 264 bebygget Grund, Veje o. l. og 19 Vandareal.

De paa den til Byen knyttede Del af Landsognets „Slots- og Frigrund“ (om dennes Oprindelse se p. 255) liggende Komplekser: Amtshuset, Vandmøllen, Badeanstalten, Slotsbanken med Museet og de kommunale Værker d. v. s. Trekanten mellem Møllevej, Slotsgade og Jomfrustien, behandles her.

Bygningernes samlede Brandforsikringssum var 1/1 1924 23,082,000 Kr. Ved Vurdering til Ejendomsskyld 1/1 1924 udgjorde den samlede Vurderingssum 19,272,000 Kr., deraf Jordværdien 3,888,000 Kr.

Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken. Af den middelalderlige, til Skt. Nicolai viede Bykirke er nu kun Taarnet tilbage. Det er en sentgotisk Bygn. med samtidigt Trappehus, opf. af røde og gule Tegl, der vist oprindl. var lagte i ret regelmæssige Bælter; nu er Murene overordentlig stærkt flikkede. Det har i øvre Stokv. 2 og 2 fladbuede Glamhuller og afsluttes af et højt Spir, forneden firsidet med afskaarne Hjørner, foroven ottesidet med 4 Kviste og delvis synlige Spær; over disse er det skifertækt, under dem tækket med Spaan. Det er oftere helt eller delvis ødelagt af Storm (1615 og 1686) eller Lynild (1716). Dets nederste Stokv. dannes af en samtidig Krydshvælving med profilerede Ribber. Om den Kirke, til hvilken Taarnet oprindelig hørte, hedder det, at den var „bygfældig, snæver og lille“, hvorfor det 1589 vedtoges at nedbryde den. Den var opført af Granitkvadre, og Dele af dette Materiale fandt Anvendelse ved Bygningen af den gamle Skole i 1614. Selvom Kirken vistnok omtales første Gang 1365, synes den saaledes at maatte hidrøre fra romansk Tid. I dens Sted opførtes for Midler, indsamlede ved en almindelig Kollekt, de flg. Aar overordentlig hurtigt den nu staaende *Kristkirke,* til hvilken den første Sten lagdes 11/5 1591, og som efter en i Koret hængende Tavle med en Beretning om Kirkens Bygningshistorie indviedes 4/10 1592, efter at den første Prædiken allerede var bleven holdt ved Paasketide. Den er opført af store, røde Tegl i regelmæssigt Krydsskifte som en treskibet Basilika med lavere Sideskibe, der altid har været samlede under eet Tag med Hovedskibet. Kort, enskibet Kor med tresidet Afslutning. Paa Korets Nordside er 1894 tilbygget et nyt Sakristi. Kirken er overordentlig regelret, og trods sin sene Opførelsestid virker den endnu ganske gotisk. I endnu højere Grad end den lidt ældre Kirke i Slangerup er den et Bevis for, hvor vanskeligt Renæssancen havde ved at udforme en særlig kirkelig Arkitektur. Svarende til den indvendige Fagdeling har Sideskibene 3 og 3 stærkt ommurede Stræbepiller samt 4 skraatstillede Hjørnestræbepiller, alle i 3 med Kalkstensplader dækkede Afsætninger, og sadelformede, kobbertækte Smaatage. Korafslutningen har paa hvert Hjørne lignende Stræbepiller, der dog er femdelte. Alle Vinduerne er spidsbuede med affasede og afrundede, profilerede Karme og Stavværk, murede af nye Formsten. De 3 og 3 Sideskibsvinduer er lave og brede, saaledes at de næsten virker rundbuede, hvorimod Korafslutningens er meget høje og slanke; selve Koret har ingen Vinduer. Kirkens Hovedindgang er nu gennem Taarnet, der har en fladbuet Dør i spidsbuet, flerleddet Indfatning, muret i nye, røde og glasserede Tegl. En ganske tilsvarende, vist helt ny Dør findes i søndre Sideskibs Østfag, og desuden har nordre Side-

skib en oprindelig Dør i andet Fag fra V. Hovedskibet er paa 4 Fag Stjærnehvælvinger uden Skjoldbuer og med fladtrykte, spidsbuede, uprofilerede Gjordbuer; Ribberne har her som overalt Pærestavprofiler. Det aabner sig mod de kun halvt saa brede Sideskibe med lave, spidsbuede Arkader, hvis Piller er korsformede med rigt profilerede Gesimser. Sideskibene dækkes af 4 Fag Krydshvælvinger, der ligeledes mangler Skjoldbuer, og hvis spidsbuede Gjordbuer løber ned paa retvinklede Murpiller, der har Gesimser som Arkadepillerne. Koret har Krydshvælving, Korafslutningen et tredelt Hvælv, Sakristiet Bjælkeloft. Indvendig gør Kirken et noget skummelt Indtryk, efter at den ved en Istandsættelse 1894 er bleven pudset i en lys, graabrun Farve; samtidig har den faaet en kedsommelig, nymodens, delvis skabloneret Dekoration langs Ribberne og paa Undersiden af Arkader og Sideskibenes Gjordbuer.

Tønder Kirke.

Kirkens Inventar er vistnok det rigeste og bedst bevarede, der findes i nogen slesvigsk Købstadkirke, og særlig har mange Stykker bevaret deres gamle, brogede Staffering ret uskadt, om end mere eller mindre restaureret 1752. Altertavlen er en statelig, tre Stokværk høj Søjlebygning i Enevoldsbarok, givet 1696 af Amtsforvalterdatter Anne Jürgensen, med Malerier (over Nadverbilledet et Portræt af Giverinden) i rig Ramme med Akantusværk og Statuer af Evangelisterne og Engle med Lidelsesredskaber. To Par Alterstager, det ene med hermeformede Skafter, er omtr. samtidige med Tavlen. Fra den gl. Kirke stammer to Krucifikser, det ene, der er ophængt i Korbuen, højgotisk, næsten legemsstort, det andet i mere sentgotiske Former i søndre Sideskib. Fonten (i ny Tid flyttet fra Østenden af nordre Sideskib til dettes Vestende) har Kumme af sort, belgisk Marmor (med gotiske

Profiler og Hjørnehoveder, fra c. 1350), forarbejdet i Egnen om Maas; Sandstensfoden, med Diademhoveder og Drueklaser, er fra Renæssancetiden ligesom det omgivende Gitterværk med Smedejærnsblomster samt Træhimlen, skaaret 1619 i Ringerinks Manér og smykket med bibelske Relieffer og en Gruppe forestillende Christi Daab. Prædikestolen er et Snedkerarbejde fra 1586, sikkert fra Tønder selv og typisk for en Række lign. Arbejder i Omegnens Landsbykirker; dens Stilformer tilhører den begyndende Højrenæssance. I Felterne bibelske Relieffer, omgivet af muslingskalprydede Arkader og forestillende Syndefaldet, Bebudelsen, Fødslen, Korsfæstelsen, Opstandelsen, Christi Himmelfart, Dommedag og Pinseunderet. I Smalfelterne latinske Bibelsprog; paa Hjørnerne riflede Søjler med balusterformet

Tønder Kirkes Indre.

Nederdel; nederst hænger Kartoucher med Aarstal, Bomærker og Givernavne (Andr. Karstensen, Ingeborch Andreses); Stolen bæres af en Mosesfigur. Opgangstrappen med Evangelistfigurer og mer end bizart Bruskværk samt den store Himmel er senere Tilføjelser; en ved Siden ophængt Tavle oplyser, at den er bekostet 1663 af Borgm. Henrich v. Hatten, som tillige har skænket Penge til at vedligeholde Prædikestolens Lys „so lange die Welt stehet"; dens polykrome Bemaling er „renoveret" 1660. Stoleværket er nyt, men til næsten alle Stole i Sideskibene har man benyttet de gamle Gavle fra 1592-93, der foroven har halvrunde Rosetter. Bevaret er ogsaa øverst i Midtskibet Raadets Stole (4 og 4) med Byens Mærke, bibelske Relieffer og trekantede Gavle, kronede af Smedejærnsornamenter (Kongenavnet er fornyet under Frederik IV). Som „Lektorium" mellem Kor og Skib staar et Pulpitur fra 1625, med skaarne Hermer, Kartoucher og Englehoveder i Højrenæssancestil, med en Række Givernavne og 18 samtidige Malerier, af hvilke to forestiller Evas Skabelse og Syndefaldet, Resten nytestamentlige Scener fra Bebudelsen til Dommedag og Pinseunderet. Ifl. Regnskaber er Arbejdet gjort af Peter Schnitker, sikkert en Elev af Ringerink, og Konterfejer Hans Schmidt. Svarende hertil, men mindre rigt udstyret, er Orgelpulpituret i Kirkens Vestende, i

hvis overmalede Felter der har været Billeder af Museme. Selve det statelige Orgelhus indeholder en Kerne fra c. 1620, men det meste, med barokke Akantusranker, er fra 1685. De 5 Lysekroner er fra 1594, 1622, 1650, 1651 og 1654, af Lysearmene er en fra 1664. Lille, kisteformet Fattigblok med en liggende Lazarus. To Ligbaarer fra 1752. Af Klokkerne er den rigeste støbt 1722 af Laur. Strahlbom i Lybæk, en anden 1702 af Claus Asmussen i Husum; to Genforeningsklokker. Foruden en samtidig, malet Mindetavle om Kirkens Opførelse, en rigt udskaaret Præstetavle fra c. 1700, epitafieformet og med Brystbilleder af Luther, findes der 10 omtrent legemsstore Præsteportrætter fra Joh. Lundius († 1686) til Joh. Schmid

Torvet med Raadhuset til venstre.

(† 1808), hvortil slutter sig Billeder af Provsterne Carstens († 1899) og Kier (afg. 1910) samt en ny Kopi af Hörners paa Frederiksborg værende Billede af Salmedigteren Hans Adolf Brorson, der 1729-37 var Kirkens danske Tredjepræst. Af de ældre Billeder maa fremhæves Brorsons Ven, Provst Joh. Herm. Schrader († 1737), en af Pietismens Banebrydere, og Seminariets Stifter, Provst Balth. Petersen († 1787). I Kirkens Gulv ligger talrige Ligsten, og paa Vægge og Piller er ophængt en statelig Række Epitafier, der giver en fortrinlig Oversigt over den hjemlige Kunsts Udvikling fra Højrenæssancen til Enevoldsbarokken: 1) over Borgm. Thomas Andersen, † 1588, og Hustru Catharina, med Maleri (den vantro Thomas); 2) opsat 1608 med rigt udsk. Ramme i Ringerinks Manér, med Malerier (Fodvaskningen, i Baggr. ses Maleren) og over Gesimsen Portræter af Raadmd. Andr. Carstens, † 1606, og Hustru Ingeborch, † 1620; 3) over Raadmd. Henrich Willems, † 1601, og Hustru Marine, † 1628, med stort Maleri fra 1609 (Mennesket mellem det gl. og ny Testam.) og i Topstykket knælende Portrætfigurer omkring et Krucifiks; 4) over Raadmd. Lorens Petersen, † 1618, og Hustru Marina, † 1643, med Billede af Familien knælende under Dommedag (i Baggr. Malerens Portr.) og Senrenæssanceramme, hvis rige Enkeltheder nærmer sig Barokken, ifl. Kryptogr. opsat

1619; 5) over Thomas Andersen, † 1588, og Efterslægt, med Indskr. og Figurer af Moses og Johs. Døberen, opsat 1626; 6) over Raadmd. Lubbert Wydow, † 1628, og Hustru Catharina, † 1624, med Familiebillede knælende under Lazarus' Opvækkelse, og i det øverste, halvrunde Gavlfelt Christi Opstandelse, opsat 1628; 7) over Sognepræsten Laurentius Thomæus, † 1630, og Hustru Margrethe, † 1632, med latinsk Indskr. og i den halvrunde Gavl Korsmaleri; 8) over Raadmd. Chr. Thomsen og Hustru Catharina, begge † 1669, med Familiemaleri i rig Bruskbarokramme, hvorpaa Statuer og Symboler, som viser Livets Aldre allegoriseret ved Svøbelsebarn, Enhjørning, Hingst, Løve, Okse, Pelikan, Hund, Lam og Lig, opsat 1654; 9) over Raadmd. Berend Ubbing, † 1652, og Hustru Margrethe, † 1671, med gode

Retsbygningen.

Portr. og et Getsemanemaleri i holl. Smag; 10) over Amtsskriver Lucas Preus, † 1632, og Hustruer Margaretha, † 1621, og Meta, † 1646, med ovalt Midtbillede (de hellige 3 Konger) og yderst paa den bruskbarokke Ramme 11 Portr., opsat 1665; 11) over Borgm. Lucas Ambders, med et Maleri (Jesu Fremstilling i Templet) og over den ret enkle Barokramme to Portr. (1686); 12) over Amtsforv. Nicolai Tych, † 1695, med Opstandelsesmaleri og 11 Brystbill. i overordentlig rig, barok Akantusramme, hvori nederst et lille, sentmiddelalderligt Krucifiks. I Koret 8 Mindetavler, skaarne i Egetræ efter Tegning af Eggeling, over 153 i Verdenskrigen faldne. (Om Kirken se Posselt, Zeitschr. schl.-holst. Gesch. XI p. 331 flg.).

Ved Kirken er ansat en dansk Førstepræst og en tysk Andenpræst; der holdes skiftevis dansk og tysk Gudstjeneste til Højmesse og Eftermiddagsgudstjeneste. Kirkens Formue udgør 17,685 Kr., to Huse, hvori Degnebolig (tidl. Præstebolig) og Organistbolig (tidl. Skole), samt nogle Jordarealer, c. 11 ha.

Byens **Kirkegaard** var indtil 1814 paa Kirkepladsen ved Kirken, nu jævnet. En ny Kirkegaard anlagdes 1814 lidt N. for Byen ved Ribe Landevej og udvidedes mod N. 1916; til Brug for Landsognet er her udlagt en særlig afgrænset Del. Kapel paa Kirkegaarden, opf. 1871.

Paa Slotsbanken staar **Porthuset,** nu en Del af Tønder Museum (se p. 240),

som den sidste Rest af det gamle Tønderhus (se under Byens Historie p. 255). Den egentlige Portbygning, af hvilken kun den vestre Del er i Behold, er en Renæssancebygning af store, røde Sten i Krydsskifte med store, fladbuede, affasede Vinduer og en hvælvet Portgennemkørsel med Rustika-Kvadre og Sandstens-Slutsten med et Løvehoved. I Stueetagen en smuk, lille Sal, „Kriminalretten", hvis fire ribbeløse Krydshvælvinger bæres af en ottekantet Granitsøjle og løber ned paa Sandstens-Vægkonsoller, smykkede med Hoveder. En mod V. gaaende Udløberfløj har f.n. en Række Smaarum, dækkede dels med Tøndehvælv, dels med ribbeløse Krydshvælv, af hvilke i hvert Fald det inderste har tjent som Fængsel. Ved Nationalmuseets Udgravninger i 1921 fandt man i Bankens Østside en 1,5 m svær Ringmur, i Borgpladsens Nordøsthjørne et over 2 m svært Fundament af en rund Hjørnebastion; i Porthusets Ydermur sidder de to svære Jærnhængsler, der har tjent til Leje for Slottets Vindebro.

Amtshuset.

Raadhuset, Storetorv, en overpudset Renæssancebygn., oprindl. af røde Mursten og med takkede Gavle, er opf. efter den store Brand 1581, da det ældre Raadhus brændte. 1864 ombyggedes 1. Sal, der indtil da benyttedes til Arrestlokaler, og udlejedes til Amtsretten, som benyttede disse Lokaler indtil 1915, da den fik sin egen Bygning ved Nørregade; 1867 fjernedes de takkede Gavle, Façaden blev pudset, og de gamle, smukke Vinduer erstattedes af nye. I Raadhusets Mødesal findes Billeder af et Par gamle Borgmestre (efter Sigende malede af den lærde Præst Johan Lund, † 1686), og af Graabrodermunken Reinhard, der nævnes i Stadsprivil. af 1243 som den, der skaffede Byen den lybske Stadsret. (Om Raadhuset se Die Heimat XXXV p. 65 flg.).

Paa Lilletorv V. for Raadhuset stod før Byens Kagmand (senere urigtigt kaldet Roland), der nu er opstillet i Museet. To ved Raadhuset tidligere staaende, sentgotiske Bislagsten med Indskrifterne ick moch sterven og eviche to lanck er nu opstillede ved Indgangen til den nye Kirkegaard.

Retsbygningen, Nørregade, er opført 1914—16 (Arkt. Gyszling).

Amtshuset, ved Jomfrustien (Slots- og Frigrunden), er opf. 1907 af Arkitekterne Dincklage og Paulus i Berlin. I Mødesalen et stort Billede af Maleren Josse Gossen, Düsseldorf, der fremstiller et Digeanlæg 1510; flere af Personerne er Portræter, f. Eks. Landraad Rogge.

Amtmandsboligen er opf. 1768 af Amtmd., Grev U. A. Holstein efter Tegn. af Jardin. Bygningen, der er pudset, har 1 Stokværk med høj Kælder og Manzardtag samt fremspringende Midtparti med Trekantgavl, prydet med en Sandstens-

medaillon. Af det indre kan fremhæves den ottekantede Havestue, hvis malede Dørstykker viser Prospekter fra Omegnen.

Porthuset, Amtshuset og Amtmandsboligen hører alle til Tønder Landsogn (Slots- og Frigrunden).

Arresthuset, der ligger bag Retsbygningen, toges i Brug 1915; tidligere benyttedes Porthuset paa Slotsbanken hertil.

Statsskolen, Popsensgade, bygget 1909-10 efter Tegn. af Arkt. Thaysen, Tønder, er en anselig Bygning i røde Mursten med Spir. Gymnastik- og Festsal indrettet i Tilbygning mod Ø. Skolen har en smuk Festsal, hvis Panel er skænket af „den Gamle Private Spare- og Laanekasse" (nu Tønder Sparekasse). Til Genforeningen var Skolen først kommunal, saa Stats-Realskole. Ved Genforeningen 1920 overtoges den af den danske Stat og underkastedes en omfattende Istandsættelse og indre Ombygning, der navnlig gik ud paa at øge Klassernes Antal, saa at Skolen, der oprindelig var indrettet for 6 Klasser med Specialokaler, for Øjeblikket (1926) rummer 13 Klasser, hvoraf den ene dog er installeret i Pedelboligen. Skolen blev straks indrettet som Gymnasieskole med nysproglig Retning og Realafdeling. For at lempe Overgangen bevarede man 2 Underklasser for Børn fra 9-11 Aar, svarende til de 2 tyske Begynderklasser; i Sommeren 1926 blev dette Forhold afviklet. Skolens faste Personale bestaar 1926 af 1 Rektor, 3 Lektorer, 8 Adjunkter, 2 Mellemskolelærere. Elevtallet er 244, hvoraf c. $^3/_5$ udenbys.

Amtmandsboligen.

Det kommunale Skolevæsen omfatter den tyske Folkeskole, den komm. tyske Mellemskole (Alexandrineskolen) og den komm. tyske Pogeskole. Som dansk Folkeskole fungerer Seminariets Øvelsesskole. **Den tyske Folkeskole,** Richtsensgade, opf. 1870-71 (Arkt., Prof. Otzen, Berlin), bestaar af en Forbygning med 7 Klasseværelser, Kontor og Boliger for Overlæreren og 1 Lærer, 1 Bagbygning med 7 Klasseværelser, Tegnesal, Lærerværelse og Bibliotek, samt en Gymnastikbygning med Pedelbolig, opf. 1921 efter Tegn. af Stadsbygm. Thaysen. Skolen havde 1925 14 Klasser, 1 Overlærer, der tillige er Skoleinspektør for Byens tyske Skolevæsen, 14 Lærere og Lærerinder og 330 Elever (1921: 386). — **Den tyske Mellemskole,** Nørregade, opr. som kommunal Mellemskole 1923, har Lokaler i Alexandrineskolen, opf. 1915 efter Tegn. af Stadsbygm. Thaysen, en 2 Etages Bygning med Sidefløj mod N. Skolen ledes af en Viceskoleinspektør og har foruden denne 4

Lærere og Lærerinder. Elevtal 1925: 66. — **Den kommunale Pogeskole,** Richtsensgade, opr. 1857 paa Foranledning af Fysikus Ulrik, en 1 Etages Bygning med 2 Klasseværelser og Beboelseslejlighed for Bestyrerinden, havde 1925 c. 80 Elever. — Af private Skoler findes følgende: Den private tyske Realskole, opr. 1925, har Lokaler i Alexandrineskolen, 1 Klasse med 2 Lærere og (1925) 16 Elever, forbereder til tysk „Einjährigen-Freiwilligen-Prüfung", der eksamineres ved en Kommission, der sendes af Regeringen i Slesvig. — Tønder Folkebørnehave, opr. 1924, har egen Bygning i Vidingherredsgade; den drives af en Forening og havde 1927 en Bestyrerinde og c.100 Elever. — **Teknisk Skole,** opr. 1920, har ikke egne Lokaler, men benytter den tyske Folkeskole; den drives af Haandværkerforeningen i Tønder. (En særlig tysk Klasse begyndte med 15 Elever, men maatte ophæves paa Grund af manglende Tilslutning). Skolen havde 1926 126 Elever. — **Handelsskolen,** oprettet 1/10 1920, har ikke egne Lokaler, men benytter den kommunale Alexandrineskole; den drives af Tønder Handelsforening som Aftenskole, der forbereder til Handelsmedhjælpereksamen; den egentlige Handelsskole havde 1926 c. 125 Elever samt c. 25 i Tillægsfagene (tysk og engelsk Korrespondance og Stenografi).

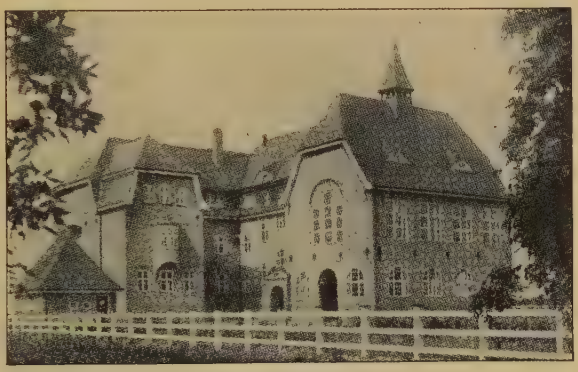

Statsskolen.

Alexandrineskolen.

Statsseminariet, ved Byens Anlæg, Nordens ældste Seminarium, skylder en Kniplingskræmmers Søn, Provst og Konsistorialraad Balthasar Petersens Offervilje sin Oprettelse. Efter at han allerede 1753 ved Siden af sit ældre Institut til Uddannelse af Teologer (opgivet 1762) havde taget sig af vordende Skolelæreres Undervisning, indsendte han 1/8 1786 Fundatsen for et Lærerseminarium, hvis Eksistens han betryggede ved at skænke det Gaarden Gørrismark med 209 Demat (1 Demat = 0,5 ha) Jord og 4 Fenner paa Korntved Mark og 2 paa Byens Mark samt en Kapital paa 12,800 Rdl. 18 Elever, fortrinsvis Lærersønner fra Nordslesvig, skulde optages og hver aarlig have 40 Daler til sit Underhold. Efter hans Død 1/1 1787

blev Seminariet oprettet Mikkelsdag 1788. Amtmand, Borgmester, Provst og Præst dannede Direktionen. Undervisningen skete i Byens Almueskole. Efter en Nyordning af Byens Skolevæsen ved Generalsuperintendent Adler 1803 blev Seminaristerne underviste i den af den dygtige Rektor Johs. Ludolph Forchhammer († 1810, Fader til Geologen Joh. G. F.) ledede Hovedskole, men tillige efter Planen særskilt. Elevtallet steg 1803-10 fra 20 til 80 og under Ledelse af Rektor, Prof. Jacob Decker til 130 i 1827. Efter at det slesv.-holst. Kancelli $^{12}/_{12}$ 1829 havde godkendt et nyt Regulativ, som løste Undervisningen fra Forholdet til Byens Skole, fik Anstalten under Prof. Chr. Aug. Bahnsen 1830-55 en Blomstring i metodisk-videnskabelig Retning. 1847 besluttede man at reorganisere Anstalten. Staten over-

Seminariet.

tog de Byen tilhørende Seminariebygninger i Østergade. Samtidig planlagde man jævnsides med Tønder, hvor Undervisningen var tysk, et lignende Seminarium med dansk Undervisning i Vonsbæk. Krigens Udbrud gjorde denne Plan til intet, og Elevantallet gik meget stærkt tilbage. Ved kgl. Resolution af $^{26}/_{7}$ 1853 blev det tyske Seminarium flyttet til Ekernførde, hvorhen Bahnsen fulgte († 1864). $^{1}/_{8}$ 1856 overdrog man Ledelsen af et dansk Seminarium i Tønder til Arnold Magdalus Kühnel; efter Ombygning og Udvidelse med et tredje Klasseværelse og et Biblioteksrum kunde det indvies $^{7}/_{1}$ 1858. 1860 blev Forstanderboligen færdig. 1859 havde man ophævet den kommunale Direktion, der havde hæmmet Lederens Bevægelsesfrihed og forgæves gennem to Tiaar var bleven bekæmpet af Bahnsen, og Seminariet blev stillet direkte under Ministeriet; Stadens Myndighed blev indskrænket til at forvalte Provst Petersens Legat. Efter at de danske Lærere og Elever ved Krigens Begyndelse Februar 1864 havde forladt Byen, blev Seminariet $^{30}/_{5}$ igen aabnet med Niels Schmidt som Direktør som en tysk Læreruddannelsesanstalt med en tysk og en dansk Afdeling paa hver 3 Klasser. 1884 ophævede man den danske Afdeling, der overflyttedes til Haderslev som et selvstændigt Seminarium. Da 1904 en treklasset Præparandanstalt blev føjet til Seminariet i Tønder, opførte man i Stedet for det gamle Seminarium en statelig Nybygning, som indviedes 1905. $^{21}/_{5}$ 1920 afholdtes Afslutningsfesten for det tyske Seminarium, der flyttedes

til Nibøl, hvor det ophævedes 1/4 1925. Efter en omfattende Istandsættelse af Bygningerne, der under Krigen delvis var blevet benyttede som Lasaret og efter Krigen som Kaserne for de engelske Besættelsestropper, aabnedes Seminariet igen som dansk Statsseminarium med fhv. Sognepr. Emil Albeck som Forstander 31/8 1920. Der indrettedes tre Klasser og i Forbindelse med Seminariet en Præparandklasse. 1922 udvidedes Gymnastikbygningen, og i Tilslutning dertil opførtes efter Tegn. af Arkt. Strøm Tejsen et Elevhjem for 20 kvindelige Elever, indviet 17/2 1923. Seminariets Elevtal var 1925-26 114, deraf 30 i Præparandklassen. Seminariet har 1 Forstander og 6 Lærere, hvoraf den ene tillige er Overlærer for Øvelsesskolen. Det tyske Bibliotek omfatter c. 15,000 Bind, hvoraf en stor Del er skænket af Provst Carstens († 1899); efter Genforeningen er der oprettet et dansk Bibliotek paa c. 2000 Bind. — Paa Seminariepladsen rejstes 1888 et Mindesmærke for Grundlæggeren og i Haven ved Vidaaen 1919 en Mindesten over 1 Lærer, Anstaltens Pedel og 87 Seminarister, der faldt i Verdenskrigen. — (Litt.: H. Eckert, Gründung u. Entwickelung d. Königl. evang. Schullehrer-Seminars in Tondern, Slesvig 1888. — H. Siemonsen, 123 Jahre deutsches Lehrerseminars in Tondern, Nibøl 1925. — E. Albeck, Blade af Tønder Seminariums Historie (Tønder Statssem. Medd. 19^{23}/$_{24}$ og flg.).

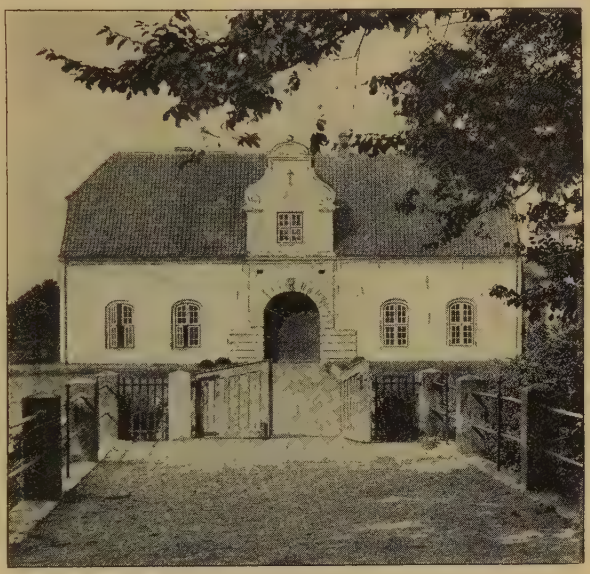

Museet.

Seminariets Øvelsesskole (den danske Folkeskole i Tønder) drives af Staten under Seminarieforstanderens Overtilsyn med en Seminarielærer som Leder. Efter at den nære Forbindelse mellem Seminariet og Byens Skoler var hævet 1829, fik Seminaristerne deres praktiske Uddannelse ved Lektioner i Borgerskolen og Vajsenhusskolen. 1865 bragtes Vajsenhusskolen i nærmere Forbindelse med Seminariet, men Skolen beholdt dog egne Lærere. Ved Kontrakt med Byen blev 1874 en Del af Byens Skolevæsen fuldstændig lagt i Seminariets Haand, og 1874-75 opførte Staten en stor Nybygning med Skoleklasser og Lærerboliger og tillige Festsal for Seminariet. 1878 fik Skolen 6 Klasser, hvortil senere føjedes en enklasset Skole. Undervisningen i disse besørgedes indtil Genforeningen udelukkende af Seminaristerne i ældste Klasse under Seminarielærernes Tilsyn. 1915 opførte Byen efter Tegn. af Arkt. Thaysen en ny Bygning, der fremtræder som Sidefløj mod N. til den i 1905 opførte Seminariebygning. Denne Bygning gik efter Genforeningen over til den danske Stat; til Gengæld forpligtede Staten sig til at undervise op til 250 Børn fra Tønder Kommune gratis, og Seminariets Øvelses-

skole blev saaledes den danske Folkeskole i Tønder. En Seminarielærer leder Skolen, og de andre Seminarielærere har enkelte Timer; desuden underviser ved Skolen 9 faste Lærere og Lærerinder. Skolen, der har 10 Klasser, staar ikke under Tilsyn af Byens Skolekommission, men et frivilligt Forældrenævn sørger for Forbindelsen med Hjemmene. Elevtallet var 1926 285 (1921: 235).

Museet for Tønder Amt og By, der er oprettet 1922, er en selvejende Institution, som opretholdes ved Tilskud fra Stat, Amt og By. Det har Lokale i Slottets gamle Porthus (se p. 255) og i en sig dertil sluttende, efter Tegn. af Arkt. Thaysen 1922-23 med Bidrag fra Staten opført Tilbygning mod V. og S. Ved en forneden hvælvet Gang er denne sat i Forbindelse med Porthusets gamle Udløberfløj, saaledes at der fremkommer en lukket Gaard. I Stueetagen er udstillet Kirkeinventar (i Porthusets hvælvede Sal), samt Møbler og Indbo fra Midten af 16. Aarh. og nedefter og en lille Samling kommunale Antikviteter, saaledes den p. 235 omtalte Kagmand fra Midten af 18. Aarh. I Loftsetagen er i 2 Ovenlyssale ophængt en Samling Malerier og grafiske Blade, hørende til de danske Kunstneres Gave til Sønderjylland.

Biblioteket.

Inddraget i Museet er de gamle Arrester i Porthusets Udløberfløj: fire i Beg. af 19. Aarh. indrettede Celler, hvis Egetræspaneler er dækkede med kuriøse, skaarne Indskrifter og Billeder, og en alm. Celle, i hvilken Redaktør Skovrøy i sin Tid udstod en Maaneds Fængsel „for en Ordens Skyld".

Tønder Bibliotek, opr. 1/10 1923 i lejede Lokaler Østergade 18, men nu henflyttet til den likviderede „Nordslesvigs Bank"s Ejendom paa Hjørnet af Storegade og Kobbergade (opf. 1904 af Arkt. Bachmann, Berlin), som Biblioteket købte i Foraaret 1926. Paa Grund af de nationale Modsætninger er det ikke kommunalt, men drives af en Forening, der faar Amts- og Statstilskud. Bindtal: c. 6000, Antal Udlaan $19^{24}/_{25}$: 20,609, Budget $19^{28}/_{24}$: 10,070 Kr. (Se „Bogens Verden"

1925 p. 83). — **Et tysk Bibliotek,** oprettet $^{17}/_{12}$ 1923 i lejede Lokaler i Spikergade 22, drives af en Forening uden Amts- og Statstilskud, men fik $19^{26}/_{27}$ et Tilskud fra Byen paa 500 Kr. Biblioteket har ingen Læsestue. Bindtal: 3144, Udlaan 1925: 10,871, Budget 1926 c. 1200 Kr. — Desuden Statsseminariets Bibliotek, se p. 239.

Teatret („Tonhalle"), paa Hjørnet af Store- og Kobbergade, blev ombygget og moderniseret 1926 og har c. 300 Siddepladser. — Desuden Scener i „Tønderhus" og „Schützenhof".

Amts- og By-Sygehuset, Carstensgade, er opført 1895 og udvidedes $19^{24}/_{25}$ ved Om- og Tilbygninger. Sygehuset rummer nu 87 normerede Sengepladser og

Sygehuset.

havde 1925 16,400 Sygedage. Det ejes siden 1925 i Fællesskab af Amtet ($^3/_4$) og Byen ($^1/_4$). 1855 var der paa Foranledning af Fysikus Ulrik blevet indrettet et kommunalt Sygehus ved Østerport.

Byens **Fattiggaard** er indrettet paa Gaarden Gørrismark c. 2 km V. for Byen, SV. for Tved i Landsognet. Gaardens Jorder hører under Seminariet. Bygningerne blev efter en Brand i 1847 opførte af Byen i 1853 og indrettede som dens Fattiggaard, samtidig med at Byen overtog Forpagtningen af Gaarden.

Stiftelser: **Helligaandshospitalet** (Alderdomshjem), ved Østerport, er bygget paa Grunden af en gammel Stiftelse, som blev ødelagt ved Ildsvaade 1517, og det skyldes senere Tiders Misforstaaelse, naar det siges at have afløst et Sortebrødrekloster. Forstanderen fik 1523 af Fred. I Lov til at indsamle milde Gaver for at skaffe en ny Bygning til Veje med Kapel og Sygehus for fattige til Ære for den Helligaand; Kongen gav selv dertil Land i Byens Nørremark og i Grelsbøl i Humtrup Sogn. Borgerskabet har ligeledes, særlig i sidste Halvd. af 16. Aarh., skænket Hospitalet talrige Pengegaver, hvis Forrentning endnu som Kanon hviler paa mange Huse i Byen; ogsaa i 17. Aarh. voksede Hospitalets Midler betydeligt ved Legater. 1710 beløb dets rentebærende Formue sig allerede til 21,439 M. 1649 brændte Hospitalet, og allerede $^{26}/_{10}$ 1725 gik det paany op i Luer, men blev 1729-31 ved

Provst Schraders Bestræbelser opbygget igen med et Taarn i sin nuværende Skikkelse. Ogsaa senere er Hospitalet blevet rigt betænkt med Legater, senest 1923 med 20,000 Kr. af den i Tønder fødte Skibsreder A. Leonhardt paa Kuba, som i det hele skænkede 50,000 Kr. til Byen. For Tiden er der 30 gamle Mænd og Kvinder i Hospitalet, hvoraf de 9 dog maanedlig betaler 30 Kr. Foruden Værelse med Lys og Varme faar enhver Middagsmad og ugentlig 2 Liter Mælk og 1/4 kg Smør. Hospitalet forvaltes af Magistraten. Det ejede 1926 foruden Bygningen ved Østerport et Hus i Slotsgade, 48 ha paa Tønder Mark, 31 ha i Kogene, 30 ha (Leos Legat) i Kogene, desuden en Hypotek paa et Hus i Spikergade samt en kontant Formue paa 444 Kr., tilsammen anslaaet til en Værdi af 206,029 Kr.; efter Fradrag af en Gæld paa 31,000 Kr. er Formuen 175,029 Kr. — I Hospitalets Bygning er ogsaa **Vajsenhuset** anbragt, dog saaledes at der 1877 tilbyggedes en særlig Fløj mod Ø. til dets Brug. Det er stiftet af den fra Aabenraa stammende Raadmand og Kniplingskræmmer Peter Struck († 1713) og hans Hustru Beata († 1715). Testamentet blev først holdt hemmeligt af Arvingerne, men takket være Provst Schraders ihærdige Anstrængelser fremdroges det 1730, og de i Mellemtiden med Urette oppebaarne Indkomster tilbagebetaltes Stiftelsen med 35,391 M. 8 1/2 Sk. Denne Sum lagde Grunden til en Stiftelse, der blev anseligt forøget ved sen. tilkommende Legater og afholder Omkostningerne ved Underhold og Opdragelse af fattige Børn. 1735 blev Anstalten aabnet med 8 Drenge. Ifl. Testamentet skal den huse 12 forældreløse Drenge fra Byen Tønder eller, hvis der ikke findes saa mange, fra Byen Aabenraa eller de 5 Sogne Rødenæs, Klangsbøl, Embsbøl, Horsbøl og Nykirke. — **Carstens-Wilms-Stiftelse,** Østergade, Bolig for enlige, gamle Kvinder. I Halvfjerdserne oprettedes paa Provst Carstens' og Seminarielærer Wilms' Foranledning et Svendehjem („Herberge zur Heimat"), hvortil købtes et Hus i Østergade. Efter Genforeningen blev Bygningen 1/4 1921 skænket til Byen med den Bestemmelse, at den skulde tjene som Bolig for ældre, enligt stillede Kvinder. Foruden Opsynsmanden har 7 ældre Kvinder en lille Bolig, hvorfor de til Byen betaler 75 Kr. aarligt. Iøvrigt sørger de selv for deres Ophold. Navnet Carstens-Wilms-Stiftelse fører Huset siden 1921. — Blandt andre milde Stiftelser er især at nævne de Legater, der er stiftede af Kniplingshandler Jørgen Krøger († 1742), Raadmand Paul Popsen († 1800), Købmand Hans Fr. Leo († 1812), Borgmester Carsten Richtsen († 1821) og Borgmester Horup († 1839). Takket være disse Lega-

Hospitalet.

ter er der i Tønder draget særlig god Omsorg for alle Grene af Fattigplejen, for gamle og syge, for Enker og forældreløse Børn, for Studerende o. s. v. Fortjeneste i saa Henseende har ogsaa den $^{18}/_{1}$ 1820 grundl. **„Alte Privat- Sparund Leih-Kasse“** (nu „Tønder Sparekasse“) altid haft; Overskudet er hvert Aar blevet anvendt til Velgørenhed og alm. Velfærd. Den for Almenvellet særlig ivrige Fysikus Krichauff gav 1784 Stødet til Oprettelsen af et Sygehus. Ved Hjælp af Gaver kunde det aabnes 1787, men maatte snart igen lukkes. Bedre Resultat havde Bestræbelserne fra den i lignende Retning meget virksomme Fysikus Ulrik († 1917); ham skyldes det $^{18}/_{11}$ 1855 ved Midler fra Hospitalet og Vajsenhuset grundl. Sygehus for Byen, Forgænger for det nuvær. Amts- og By-Sygehus.

Tønder blev efter Genforeningen 1920 **Garnisonsby** for Sønderjysk Kommandos 2. Bataillon og senere (ifl. Lov af $^{7}/_{8}$ 1922) for 2. Bataillon og en Rytterstyrke af 3. Dragonregiment. I Byen garnisonerer c. 9 Officerer, 10 Officianter, 2 Linie- og 2 Reservekompagnier samt Rytterstyrken. I 1920 opførtes til Brug for Garnisonen en Staldbygning, tilhørende Byen, og en provisorisk Kaserne af Træbarakker umiddelbart N. for Byen. Der foreligger et Projekt til en grundmuret Kaserne til Erstatning for Barakkerne; men der er foreløbig ingen Udsigt til, at det udføres. Til Garnisonen hører en Eksercerplads N. for Byen og et Skydebaneanlæg S. for Hjerpsted. Desuden benyttes den af Tønder Skyttekreds i 1925 anlagte Skydebane N. for Byen.

$^{5}/_{5}$ 1920 flyttedes **Grænsegendarmeriet** frem til den nye Grænse. 4. Gendarmeridistrikt stationeredes i Tønder, og Korpsets Næstkommanderende fik anvist Bolig her. Distriktets Mandskabsstyrke er 1926 76 Mand, heri indbefattet 3 Vagtmestre af 1. og 3 af 2. Grad samt 2 beredne, der er stationeret i Tønder. Gendarmeriet ejer en Del Tjenesteboliger langs med Grænsen og i Tønder en Bolig i Carstensgade for Distriktets Næstkommanderende, købt fra Privateje 1920.

Byens kommunale Værker ligger paa Slotsbanken paa Tønder Slots- og Frigrunds Grund. **Gasværket** er anlagt 1864-65 og gentagne Gange udvidet, sidst i 1911; $19^{24}/_{25}$ produceredes 340,000 m^3 Gas. — **Elektricitetsværket** oprettedes 1910-11 og har efter en foretagen Udvidelse nu 4 Dieselmotorer med tilsammen 490 HK., Produktionen var $19^{24}/_{25}$ 374,000 KW.T. Jævnstrøm. — **Vandværket** anlagdes 1901-02; det daglige Vandforbrug var 1925 c. 500 m^3, Produktion 1925 181,550 m^3. — **Kloakvæsenet** er sammen med de andre kommunale Værker underlagt en Driftsbestyrer. Kloakerne, der anlagdes 1923-24, omfatter 5 Pumpestationer med Maskiner paa tilsammen 88 HK. og 1 stor Emscherbrønd SV. for Byen ved Vidaaen. — **Hovedbrandstationen** har Udkørsel til Richtsensgade og Smedegade; her findes bl. a. 2 Sprøjter og 2 Hydrantvogne. Desuden er der Brandstationer paa Sportspladsen og i Vestergade. Samtlige Stationer ejes af Kommunen og betjenes af et frivilligt Brandværn. — **Eksportstaldene** ved Vidingherredsgade anlagdes 1921. — Den store **Kvæg- og Hestemarkedsplads,** der anlagdes 1893, ligger ved Sønderport. — **Det kommunale Slagtehus** ved Vidingherredsgade indrettedes 1922 i en Bygning, der under Krigen opførtes som Mælketørringsanstalt. 1925 slagtedes her 84 Heste, 1434 Stkr. stort Kvæg, 1663 Svin, 675 Fedekalve, 126 Spædekalve og 375 Faar og Lam. I Slagtehuset indrettedes $19^{25}/_{26}$ et **Eksportsvineslagteri.**

Byen har 2 **Statsbanegaarde:** Hovedbanegaarden i den vestlige Del af Byen, Marskbanegaarden eller Vestbanegaarden, opførtes 1887; Nordbanegaarden eller Tinglevbanegaarden, N. for Richtsensgade, er den ældste, idet den byggedes i 1866. — **Toldkammeret** har Kontor i samme Bygning som Statsbanernes Gods-

ekspedition; 1921 opførtes en **Toldvarehusbygning** (Træbarak) med Pakhus, Vejerbod, Udleveringskontor, Kontorer til Kontrollør og Assistenter. 1922 opførtes paa Statsbanernes Terrain (Vestbanegdens 3. Perron) endvidere en **Toldvisitationsbygning** (Barak) med Revisionssal og Kontorer for Toldopsyn og Paskontrollen. — **Postkontoret,** i Vestergade tæt ved Vestbanegaarden, er opført 1899 (Arkt. Passauer); der er Tjenestebolig for Postmesteren paa 1. Sal. — **Telegraf- og Telefonstationen,** den forhenværende, tyske Rigsbankfilials Bygning i Jærnbanegade tæt ved Vestbanegaarden, toges i Brug Efteraaret 1921.

Af andre Bygninger nævnes: *Tønder Landmandsbank* med Portal i Louis XVI Stil, Vestergade 14, *Hotel Tønder* (tidl. Stadt Hamburg), Vestergade, *Humlekærren,*

Den gamle Skole og Præstegaarden.

tidl. meget kendt Gæstgivergaard ved Siden af Raadhuset, *Tønderhus,* dansk Forsamlingsbygning (opf. 1920), Hj. af Slotsgade og Spikergade, *Handelsbanken,* Vestergade, opf. 1907 (Arkt. Thaysen), *Tønder Bibliotek* (tidl. Nordslesvigs Bank), se p. 240, *Tondernbank,* Storegade, *Hedeselskabets Bygning* ved Ribe Landevej, opf. 1913 som Landbrugsskole (Arkt. Thaysen).

Foreninger: *Skyttekorpset,* stift. 1693. — *Ringriderkorpset* (1748 „Friedrichsgarde"). — *Independent Order of Good Templars* med Logebygning i Vidingherredsgade. — *Læseforeningen,* stift. $^{11}/_{12}$ 1912 for at samle de danske i Byen, nu forenet med Ungdomsforeningen, har ingen egen Bygning, men benytter det i Genforeningsaaret opførte, danske Forsamlingshus „Tønderhus" (se ovf.). — *Handelsforeningen,* stift. 1913 (Detaillistforeningen stift. 1894), driver Handelsskolen (se p. 237). — *Haandværkerforeningen,* stift. 1912, driver den tekniske Skole (se p. 237).

Mindesmærker: Foruden de under Seminariet nævnte (p. 239) rejstes 1881 ved Nørreallé et Mindesmærke for Borgmester Carsten Richtsen (Buste af Billedhugger Møllgaard, f. i Tønder). Paa Kirkepladsen staar et af de tyske Krigerforeninger rejst Mindesmærke for Kejser Wilhelm I, der samtidig skal minde om de faldne fra Krigen 1870-71.

Anlæg: Borgmester Carsten Richtsen († 1812) har især gjort sig fortjent af

Byens Forskønnelse ved 1800 at anlægge en Allé paa Nørre-Borgerdige og skænke Byen denne Spadserevej samt et Legat til Vedligeholdelsen. Ved Hjælp af dette Legat købte Magistraten 1857 af Staten den i Vidaaen liggende Holm og lod straks af de samme Midler tilvejebringe en Forbindelsesvej fra Nørreallé til Sønderallé, det allerede 1768 med Træer beplantede Sønder-Borgerdige, saaledes at fra da af en smuk Spadserevej omkranser Byen. C. 1880 er Holmen ved Hjælp af Midler fra den „Gamle Private Spare- og Laanekasse", der ogsaa har bekostet de 2 Broer over Vidaaen, omdannet til en Bypark, „Anlægget". — Ved Ribe Landevej N. for Byen anlagdes 1912 en stor Sportsplads med Tribunebygning og Bolig for en Opsynsmand. Dette Anlæg skyldes daværende Seminarieforstander Krahe, der samlede Midler dertil i hele Tyskland; 1919 gik Sportspladsen med Bygninger over i Byens Eje.

Portalen paa Store Apotek.

Gamle Huse. Tønder har for en Del bevaret Ejendommenes middelalderlige Bebyggelsesplan, idet Husene er opførte paa smalle, dybe Grundarealer, der strækker sig fra Hovedgade til Baggade, og fordelt paa Grunden paa en Maade, som har sin Forudsætning i Traditioner fra gotisk Tid. Det er især Gavlhuse, der behersker Gadebilledet. Indkørsler og Porte er i de allerfleste Tilfælde henvist til Baggaderne, og sluttende op til Gavlhusets Bagside strækker en eller til Tider to smallere Længer sig ned gennem Grunden, saaledes at Gaarden trinvis vokser i Bredde bagud. De mange Brande, der har hjemsøgt Byen, har ikke skaanet et eneste middelald. Hus, og selv Renæssancen er meget sparsomt repræsenteret. Ældst af de borgerl. Bygninger er Torvet 11 (se Bill. p. 233), et i 2 Stokværk af Munkesten opført Hus, der oprindl. har strakt sig noget længere mod Ø. og skriver sig fra c. 1550. Den stejle, spidse Gavl vender mod Torvet, Langsiden mod Østergade, og Murfladerne brydes af fladbuede Vinduer og Blændinger, der til Dels omsluttes

af karakteristiske, snoede Stave. Inden for Gadedøren findes en rummelig Forhal („Diele") med Trappe til øvre Stokværk. Murene i den gamle Slotsvandmølle skriver sig fra 1598. Byens borgerlige Arkitektur er som Helhed stærkt traditionsbundet og hører i sjælden Grad sammen med den Byggeskik, som raadede i Marskegnene og i sin karakteristiske Udformning umiskendeligt bærer Præg af at være bleven til under direkte nederlandsk Paavirkning. En fast Type skabtes i 17. Aarh., og selvom det rent dekorative Udstyr i den følgende Tid efterhaanden forandredes noget efter de skiftende Stilretninger, bevarede Borgerhuset i T. dog helt op til Slutningen af 18. Aarh. sin Afhængighed af Renæssancetraditionen. I sin reneste Form møder man Typen i Østergade 13, paa hvis pudsede og hvidtede Forside Aarstallet 1668 er anbragt i Jærnankre, og som krones af en høj Gavl med svungne Kamme. Særlig Bagsiden, som staar i røde Sten, viser med sine vandrette Savsnit, Jærnankre og fladbuede Vinduesstik Slægtskabet med de grundmurede Marskgaarde. Noget lignende gælder Kirkepladsen 11, den 1612 opførte, gamle Latinskole, som vender Gavl imod Smedegade. Østergade 1, Store Apotek, der nu fremtræder som et Façadehus, er oprindelig

Vestergade 9.

et Tvillinghus med 2 Gavle mod Gaden og opf. af Borgmester og Digegreve Johan Preuss († 1674); foran Døren er anbragt en pragtfuld, barok Portal af Sandsten, flankeret af 2 snoede Søjler og 2 skjoldbærende Løver; i Officinet et rigt Barokloft. Storegade 6 (tidl. kendt Gæstgivergaard „Zum weissen Schwan") viser med sine svungne Gavlkonturer Afhængighed af Renæssancetraditionen, men hører dog sikkert hjemme i første Del af 18. Aarh., og det samme gælder den ansel., barokke Sandstensportal paa den stærkt ombyggede Façade Storegade 14, hvor Topstykket dannes af 2 Engle med Vaabenskjolde baaret af snoede Søjler. Endnu den Richtsenske Gaard, Vestergade 9, opf. 1777, bevarer trods sit frodige Rokokoudstyr i sin Opbygning Tilknytning til ældre Tradition; ganske vist har den et knækket Baroktag, men Gavlkvisten, som er anbragt i dette midt over Façaden, har gammeldags volutsvungne Kamme, og Murene er af røde Sten med Anvendelse af rigt smedede Jærnankre; Husets fornemste Pryd er den overdaadige Rokokoportal med den prægtige Dør, hvortil en høj Stentrappe fører op mellem 2 Vinduskarnapper; i Husets Indre findes smukt bevarede Rokoko-Interiører. Nabobygningen, Vestergade 7, der er fra omtrent samme

Tid, har en Kvist af lignende Form som Nr. 9, medens Husets Plan virker helt middelalderlig. Først med Nyklassicismens Gennembrud bryder det mere velstaaende Borgerskab afgjort med Gavlhuset, og fra Slutningen af 18. og Beg. af 19. Aarh. skriver sig en Række fornemme Façader, hvis rolige Flader beherskes af høje, smukt fordelte Vinduer og pyntelige Portaler. Som et Minde om ældre Byggeskik bevares dog som Regel en Gavlkvist, der f. Eks. paa Vestergade 14 (Tønder Landmandsbank) er helt renæssanceagtig af Karakter; med sin smukke Louis XVI Portal og sine fornemme Vinduer virker dette Hus særdeles stateligt. Nævnes kan desuden Østergade 2, 15, 19, samt Slotsgade 70 og dets Genbohus. Alle de ovennævnte Bygninger er af Grundmur, thi i T. findes Bindingsværket kun sjældent anvendt i Façader, selvom det forekommer hist og her (Østergade 8); derimod ses det af og til i Siderne paa de mindre Borgerhuse. Disse er i Reglen byggede med Gavl mod Gaden, halvrunde eller kantede Vinduskarnapper og pyntelig udskaarne Døre eller Dørindfatninger, og paa visse Strøg, hvor disse smaaborgerlige Gavlhuse, som i Østergade og den maleriske Uldgade, ligger tæt Side om Side, danner de et sjældent fornøjeligt og hyggeligt Gadebillede. Blandt de mere fremtrædende Bygninger kan endvidere anføres Østergade 25, 27 og 56, sidstnævnte fra 1729.

Portal, Vestergade 9.

Indbyggertallet var (uden Slots- og Frigrund) $^{31}/_{12}$ 1925: 5852, (1860: 3216, 1867: 3452, 1885: 3516, 1890: 3852, 1900: 3969, 1910: 4807, 1921: 5129).

Skibsfart. Ved Tønder Toldsted (Højer og Kystposterne) var ved Udgangen af 1925 hjemmehørende 9 Sejlskibe med 100 N. R. T., samt 3 Baade (under 5 Br. R. T.). I den udenrigske Fart klareredes 1925 for indgaaende 440 Skibe med 848 Tons Gods, deraf 404 Dampskibe med 682, for udg. 440 Skibe med 7062, deraf 404

Dampskibe med 5943; i den indenrigske Fart for indg. 15 Skibe med 493, for udg. 13 Skibe med 5 Tons Gods.

Ved Tønder Toldsted androg Toldindtægterne (i 1000 Kr.) 1925 ialt c. 470, heraf Indførselstold c. 166, Tillægsafgift af Spiritus c. 45, Tobaksafg. c. 40, Omsætningsafg. af Chokolade- og Sukkervarer m. m. c. 17.

Markeder. I Tønder afholdes hver Tirsdag og Fredag Torvedag, om Onsdagen Eksportmarked. Endvidere afholdes aarligt c. 15 Kvæg- og Hestemarkeder, af hvilke Magerkvægmarkederne omkr. 1. Maj og Fedekvægmarkederne den 1. Fredag i August og den 1. og 3. Fredag i September samt Markederne omkr. 1. Oktober er de betydeligste. Alle disse Markeder holdes paa Fredage. De 2 Krammarkeder, Pinse- og Mikkelsmarkedet, afholdes Ugen efter Pinse og sidste Uge i September.

Portal, Slotsgade 70.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg samt Handelsforetagender nævnes: Bachmanns Vandmølle, oprindl. fyrstelig, den gamle Mølle bygget 1598, forpagtet af Familien Bachmann 1790, købt fra Staten 1860, f. T. 6 Arbejdere; J. A. Bødewadt, Guldsmedevarer, opr. 1761, 4 Arbejdere; Tønder Amts Centraltrykkeri, Fortsættelse af det 1812 opr. Forchhammerske Trykkeri, 8 Mand; P. Olufsen, Kolonialvarer, opr. 1852, 4 Mand; Ernst Chr. Klüwer, Kolonial, Foderstoffer, Gødning, opr. 1868, 7 Mand; C. Thomsen, Kolonial, opr. 1875, 4 Mand; S. C. Lorenzen, Kolonial, opr. 1880, 7 Mand; Ernst Vogt, Manufaktur, opr. 1884, 7 Mand; Nic. Andresen, Isenkram, opr. 1884, 8 Mand; Tønder Aktie-Bryggeri, opr. 1888, c. 10 Mand; Ehm Christensen, Manufaktur, opr. 1893, 8 Mand; Johs. Bock, Manufaktur, opr. 1896, 8 Mand; B. Selmer, Cementstensfabrik, Kul- og Tømmerhandel, opr. 1897, 5 Mand; Chr. Petersens Handelsmejeri, opr. 1897, køber Mælken fra Landmænd i Landsognet, Sæd, Rørkær og Visby, 6 Mand; M. C. Christiansen, Isenkram, opr. 1897, c. 20 Mand; Aug. Müller, Kolonial og Droger, Fabrikdepot for Danmark fra Georg Dralles Parfumefabrik, opr. 1903, 12 Mand; C. Tonnesen, Kunststensfabrik, Import og Eksport af Terrazzomaterialer, Carborundumsten og Slibemaskiner, opr. 1905, c. 15 Arbejdere; Ed. Horst, Byggeforretning, opr. 1907, c. 10 Mand; Mælkelaboratoriet „Visby“, (Ed. Busch), kemisk-

biolog.-analyt. Institut, med Laboratorium i Nibøl, opr. 1907, c. 15 Mand; A. Westergaard, Mølleri, Handel med Korn og Foderstoffer, Filial: Løgumkloster Vandmølle, 6 Mand; Ad. Paul, Møbelfabrik, opr. 1912, c. 12 Mand; Carl Tiedemann, Trælast, Bygningsmaterialer, Kul og Koks, opr. 1913, c. 25 Arbejdere; Brødrene Roost, Vogn- og Karosserifabrik, opr. 1919, 16 Mand; Brødrene Tygesen, Manufaktur, opr. 1920, 8 Mand; Tønder Kafferisteri, A/S, Aktiekap. 65.000 Kr., opr. 1920, 5 Mand; J. B. Jepsen, Piano- og Harmoniumbygger, Instrumenthandel, opr. 1922 (Firmaet J. B. Jepsen & Søn grl. i Aabenraa og Flensborg 1902), 5 Mand; Tønder Margarinefabrik, A/S, opr. 1924, c. 10 Mand; C. Thomsen, A/S, Kul, Trælast og Byggematerialer, opr. 1925, Aktiekap. 50,000 Kr., c. 10 Mand;

Østergade.

Tønder og Omegns Eksport-Svineslagteri, A/S, opr. 1926, Aktiekap. 170,000 Kr., c. 10 Mand, indrettet i det kommunale Slagtehus, hvis Drift er overtaget af Selskabet.

I Tønder udgives følgende Aviser: „Neue Tondernsche Zeitung", opr. 1919, efter at „Tondernsche Zeitung" (opr. 1813 som „Tondernsches Intelligenzblatt") var gaaet over i Cornelius Petersens Eje; desuden følgende Lokaludgaver af Dagblade: „Vestslesvigs Tidende" (Lokaludgave af „Flensborg Avis", tr. i Flensborg), „Tønder Avis" (Lokaludgave af „Vestkysten", tr. i Esbjærg), „Tønder Amts Dagblad" (Lokaludgave af „Ribe Stiftstidende", tr. i Ribe), „Tønder Amts Socialdemokrat" (tr. i Sønderborg).

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1925: 122 Heste, 713 Stk. Hornkvæg (deraf 326 Køer), 38 Faar, c. 400 Svin (1913: 645).

Byens Øvrighed bestaar af Politimesteren og en folkevalgt Borgmester. Byraadet bestaar af 15 valgte Medlemmer, blandt disse vælges Magistratens 5 Medlemmer (Borgmesteren som Formand og 4 Raadmænd).

Finansielle Forhold. Indtægter (løbende) $19^{25}/_{26}$ (i 1000 Kr.): 772, deraf Ejendomsskatter (kommunal Ejendomsskyld) 69,1, Formue- og Lejlighedsskat 469,8,

andre Skatter (Aktieselskabsskat, Erhvervskommuneskat) 17,3, Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 24,3. Udgifter (løbende): 646, deraf Byens Styrelse 52,9, offtl. Understøttelser 102,6, Skolevæsen 92,7, Rets- og Politivæsen 27,2, Medicinalvæs. 39,2, Gader og Veje 49,5, Renter af Gæld 201,1. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1926: 3,644, Gæld: 3,491. Skatteproc. udgjorde $19^{25}/_{26}$ 6,4,. Ligningsproc. 8,0.

Kommunens faste Ejendomme: Raadhuset, Kommuneskolen med Pogeskolen, Alexandrineskolen, Humlekærren, Kirkeboderne, Natvægterhusene, 2 Huse i Smedegade, Carstensgade 12 og 14, Vidaagade 41 og 48, Østergade 23, Vidingherredsgade 23, Ribe Landevej 15, Militærstalden, 2 Militærbarakker, 2 Huse ved Elektricitetsværket, 3 Markhuse, Markedspladsen med Bygninger, Sportspladsen med Bygninger, Carstens-Wilms-Stiftelsen, Renovationscentralen, Eksportstalden, Slagtehuset med Inventar, Gørrismark (kun Bygningen), Gas-, Vand- og Elektricitetsværket, c. 28 ha Markjorder, $^{1}/_{4}$ af Sygehuset. Om de betydelige Legatjorder, ved hvis Bestyrelse Byen medvirker, se p. 241.

Allégade.

Af Kriminalpolitiet for Tønder Politikreds er 1 Vagtmester, 1 Overbetjent og 4 Betjente stationeret i Tønder Købstad. Styrken af det ligeledes statsansatte Ordenspoliti (jvf. Haderslev Købstad) er 1 Overbetjent og 6 Betjente for Tønder Købstad. Endvidere er for Grænsetilsynet stationeret i Byen 1 Overbetjent og 10 Betjente. — Brandvæsenet, opr. $^{17}/_{10}$ 1869, er frivilligt og bestaar af ialt 70 Mand, inddelt i 4 Afdelinger, og sorterende under en Brandinspektør. Af Byens 2 Sprøjter (Suge- og Tryksprøjter) og 4 Hydrantvogne tilh. Halvdelen Brandværnet, Halvdelen Kommunen.

Pengeinstitutter: I *Tønder Sparekasse* (Alte Privat- Spar- und Leihkasse), opr. 1820, var $^{1}/_{1}$ 1926 Indsk. c. 700,000 Kr., Reservef. c. 13,000 Kr., Garantifond 40,000 Kr. I *Tønder Landmandsbank,* opr. 1901, var $^{1}/_{4}$ 1926 Aktiekap. 1 Mill., Indsk. 5,75 Mill. Kr. I *Tondernbank,* opr. 1913, Aktiekap. 210,000 Kr., var $^{1}/_{1}$ 1926 Indsk. 2,003 Mill. Kr., Reservef. 111,590 Kr. — Desuden *Handelsbanken i Tønder,* opr. som Filial af „Schleswig-Holsteinische Bank" og overtaget 1920 af Københavns Handelsbank, og en Filial af *Landmandsbanken* i København, opr. 1920.

Om **Havnens** tidligere Betydning se p. 252. Indtil den nye Grænsedragning fragtedes en Del Varer fra og til Tønder fra Skibsbroen.

I gejstlig Henseende udgør Købstaden sammen med Tønder Landsogn Tønder Kirkesogn med Kristkirken som Sognekirke. Byen er Bolig for en Dommer og en Politimester. Den hører til Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., har 1 Apotek, „Store Apotek", opr. 1623, reelt Privil.; det 1697 opr. „Nebenapotheke" eller „Alte Apotheke" blev nedlagt $^{1}/_{8}$ 1920 paa Grund af Oplandets Formindskelse ved Grænseflytningen (se Aage Schæffer, De danske Apotekers Historie I, Kbhv. 1924). Tønder hører til den sønderjyske Amtskreds' 5. Opstillingskr., for hvilken den er Valgsted, til Tønder Vurderingskr., Amtets 1. Skattekr., Tønder Forligskr. og 7. Udskrivningskr.' 211. Lægd (indbefattet Tønder Slots- og Frigrund), samt er Sessionssted for Lægderne 149 og 211-226.

Ved Postvæsenet er ansat 1 Postmester, 1 Kontrollør og 4 Assistenter; ved Telegraf- og Telefonvæsenet 1 Bestyrer, 1 Kontrollør og 5 Assistenter; ved Toldvæsenet 1 Toldforvalter, 1 Kontrollør, 6 Assistenter, 3 Medhjælpere, 1 Kontorist, 1 Overtoldbetjent og 5 Toldbetjente.

Jærnbaner. Tønder er den af de sønderjyske Købstæder, der har den bedste, direkte Statsbaneforbindelse, idet den ligger ved den vestlige Længdebane, paa hvilken Strækningen Ribe-Tønder (Ribe til Grænsen 64 km Enkeltspor) aabnedes for Drift $^{15}/_{11}$ 1887. Endvidere staar Tønder ved den $^{26}/_{6}$ 1867 aabnede Strækning *Tønder-Tinglev* (27 km Enkeltspor) i Forbindelse med den østlige Længdebane og med Sønderborg; ved den $^{15}/_{6}$ 1892 aabnede Strækning *Tønder-Højer-Højer Sluse* (12 km Enkeltspor) fortsættes Banen Sønderborg-Tinglev-Tønder til Vidaaens Udmunding i Vesterhavet. I Driftsaaret $19^{25}/_{26}$ befordredes med Statsbanerne (uden Transit fra eller til Sild via Højer Sluse) 117,108 Personer (heraf 32,714 fra Nordbanegden). Totalvægten af Gods og Kreaturer, ankommet til Tønder med Statsb., udgjorde 42,098 (15,208) Tons, afgaaet 18,257 (1113 fra Nordbanegden Tons. Efter Indtægt staar Tønder Vestbanegd. i Statsbaneregnskabet som Nr. 64.

Historie. Hvor ældgamle Færdselsveje fra Nord overskrider Vidaaen i sydlig Retning og paa et Sted, der dengang laa nær ved Havet, er der tidligt fremstaaet en Bebyggelse, som er bleven til Staden Tønder.

Navnets Etymologi er ikke opklaret (maaske ikke til at opklare); i det danske Folkesprog hedder Byen endnu i Dag „Tynner", i Oldbreve 1214 „Tundær", 1295 Thunderen, 1500 „Tønder". Navnet „Lilletunder" (ved 1300), og „Lille-Tønder" saa sent som 1400, viser, at Byen tidligere var mindre betydelig end det nærliggende „Mykæltundær" (1288), Store-Tønder.

Allerede 1238 grundlagdes her et *Graabrødrekloster*, et Bevis for, at Tønder da maa have været ret betydelig. Klosterets Stiftere var Ridderen Johannes Nafnesøn og hans Hustru Elsif. Det skyldes den første Provinsialminister for Graabrødrene i Danmark Reinhard og Hertug Abels Anbefaling, at Byen 1243 fik lybsk Ret. Det den Gang fra Lybæk sendte Lovhaandskrift findes endnu i det kgl. Bibliotek i København. Tønder blev saaledes den ældste By med Købstadprivilegier i Hertugdømmet efter Slesvig. Retten gjaldt i Tønder til 1900; der var Appel til Overretten i Lybæk, fra 1571 til 1721 til den saak. „Firstadsdomstol". Brugen af denne Stadsret har bidraget til at gøre nedertysk Væsen fremherskende i Byen, hvilket yderligere styrkedes ved livlige Handelsforbindelser med Holland og nordtyske Stæder i 16.-17. Aarh. Sammen med gottorpske Traditioner har dette vel atter medvirket til, at Byen senere hen overvejende havde tyske Sympatier.

Graabrødreklostret blev det eneste i Byen; det laa mellem Vestergade og Slotsgade. Dets Kirke (Vor Frue) indviedes af Ribebispen Gunner $^{16}/_{8}$ 1247; 1267, 1287, 1294, 1336, 1389, 1438 holdt Ordenen her sit Provinsialkapitel. I en stor Ildsvaade, vistnok

ved 1500, brændte Klostret, men blev genopbygget. $^{27}/_{9}$ 1503 reformeredes det af Provinsialvikaren Anders Glob. Kong Hans gav 1504 Munkene Ret til at hente 30-40 Læs Vindfælder fra Skovene i Aabenraa Len, og Hertug Frederiks Hustru Anne skænkede Klosteret 100 M. til Sjælemesser. Da Lutherdommen var bleven den herskende i Byen, fordreves de sidste Munke i Septbr. 1530, efter at Guardianen Niels Tybo forgæves havde bedt Kong Frederik, om de maatte beholde Ly i Klosteret. Hovedbygningerne (Kirke, Sove- og Spisesal) nedbrødes, og Materialerne anvendtes til Slottets Bygning. Chr. III skænkede 1543 Amtsskriveren Jacob von der Wettering Klosterets Grund.

Mellem Laurentiusstrømmen og Huset Vestergade 25 laa Laurentii Kirkegaard med Laurentius Kirken, Sognekirke for Landsognet. Kirkegaarden skænkede Fr. I c. 1530 til Borgmesteren Johs. Ketelsen, selve Kirken blev nedbrudt før 1542, og Sogneboerne fik 1543 Pladser i Byens Sognekirke, Skt. Nicolai. Denne nævnes 1365, men nedbrødes 1589, saa at kun Taarnet blev staaende. Grundstenen til en Nybygning lagdes 1591, og 1592 indviedes denne som Kristkirken (se p. 230). Af andre kirkelige Stiftelser maa nævnes *Helligaandshospitalet* paa Østergade, nær Østerport (se p. 241).

Det 16. og 17. Aarh. bragte Tønder betydelig Velstand ved livlig Handel til Søs, og 17.-18. Aarh. ved Kniplevirksomheden. Velstanden satte sig bl. a. Spor i talrige Legater (se p. 241). Handelen blev allerede fremmet ved et Privilegium fra 1354, ifl. hvilket Indbyggerne i de omliggende Herreder kun maatte søge Torv i Tønder; i hvert Sogn maatte der desuden kun bo een Haandværker af hver Profession. I 16.-17. Aarh. var Kvæghandelen vigtigst. Heste og især Stude blev af Købmændene her opkøbt i stor Udstrækning paa de danske Øer og i Nørrejylland og dels drevne til Nordtyskland, dels og især førte søværts til Holland og Østfrisland sammen med Flæsk, Smør, Huder, tørret Kød, Honning og Korn. Tilbage førtes Kalk, Mursten, Tagsten, Kakler og Fliser, Kolonialvarer, Kryderier, Klædestoffer, Møllesten, Stivelse, Vin, senere Tobak o. a. Med Handelen fulgte stærk Kulturindflydelse paa Byggesæt og husligt Udstyr, Moder og Kunsthaandværk. De store Inddigninger i Tønder Marsk blev ledede af hollandske Digemestre. Under hollandsk Ledelse blev 1600 Vidaaens Løb reguleret ved Udgravningen af Møllestrømmen fra Hostrup til Tønder. Ved Digebygningen 1553-55 fra Højer til Grelsbøl blev Tønder afskaaret fra direkte Forbindelse med Havet, og Rudbøl blev Havnested, efter senere Inddigninger Højer (jfr. Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 21. Bd. p. 187 flg.). Dermed ophørte Tønders Betydning som Søstad. Studehandelen til Holland hørte helt op 1724, da dette Land paalagde en høj Indførselstold. Endnu midt i 18. Aarh. udrustedes dog Skibe fra Tønder til Sælfangst; men ved dette Aarh.'s Slutning ophørte Tønders Rederi helt.

Om Tønders fordums Betydning som Søstad vidner endnu Byens Vaaben. Et Signet, der c. 1540 blev skaaret efter et ældre Segl, der er bevaret under et Oldbrev fra 1443, og som endnu brugtes 1746, viser et enmastet Skib paa Bølger. Sidst i 16. Aarh. fører Byens Raad ved Siden heraf et Segl med en Tremaster, og senere kom dette alm. i Brug. Ved kgl. Godkendelse 1922 er Vaabnet fastslaaet som en paa naturligt farvede Bølger flydende, gylden Fregat i blaat Felt.

Fra Holland kom *Kniplekunsten* til Tønder. Den omtales første Gang c. 1610 og har i de to følgende Aarhundreder spillet en herskende Rolle i Byens og dens nordlige Oplands Næringsliv helt op til Ribe. Fra en ringe Begyndelse organiserede den fra Slesvig indvandrede Købmand Johan Steindecker i Aarene efter 1643, da Næringslivet laa nede, Kniplehusfliden, der saa fra c. 1680, understøttet af Privil. fra Kongen og den gottorpske Hertug, fik et stort Opsving og blev industrimæssigt udviklet. Blomstringstiden er 18. Aarh. Den samlede Afsætning til Danmark, Norge og Hertugdømmerne beløb sig efter Toldrullerne 1780 til 62,000 Rdlr., til Udlandet til 55,000 Rdlr.; 10-12,000 Kvinder var da sysselsatte med at kniple. Afsætningen var højest 1805, da der alene til Udlandet blev solgt for 261,689 Rdlr. Handelen laa for en Fjerdedels Vedkommende i Hænderne paa Grosserere, for tre Fjerdedele paa Bissekræmmerne, som enten fik deres Varer fra de førstnævnte eller for egen Regning sysselsatte Kniplerskerne. Paa Messerne i Brunsvig og Hamborg hævdede Kniplingerne fra Tønder sig ved Siden af de brabantske og sachsiske. Med Hensyn til Forbillederne har Kniplingerne fra Tønder søgt at afpasse sig efter de skiftende Moder. Til 1700 har man arbejdet efter italiensk-flamske Forbilleder, fra 1700-1800 efter flamske og flamsk-franske (Binche, Point de Flandre, Arras, Malines). Ved 1800 bliver Lille-Kniplingen den herskende ved Siden af engelske Mønstre (Regency-point, Bedford-plait, Nottingham-point, Buckingham-point), Blondes de Caen, Point de Paris og Vadstenakniplingen. Saaledes udviklede sig fra 1800 til 1850 en Fylde af nye Motiver, men den fine Teknik forfaldt. Produktionen aftog stadig paa Grund af ringere

Efterspørgsel, hvad der skyldtes ændrede Moder og Konkurrencen med Maskinkniplingen. Fra Byen trak Centrerne sig ud paa Landet, til Møgeltønder, Brede, Visby og Løgumkloster; Mønstrene blev ogsaa ringere og Tekniken enklere, bl. a. sachsisk. Tilbagegangen var ikke til at standse. (Jfr. J. Mestorf, Zur Gesch. d. Spitzen, i Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. XIV. — Fr. Jürgensen Wests Afh. i Sønderj. Aarb. 1901 p. 104 flg. og 1909 p. 206 flg. — Emil Hannover, Tønderske Kniplinger, Kbh. 1911).

Andre Industrier (Fabrik for Kniplingsgarn, grundl. 1790, Plysch- og Silkemanufaktur, grundl. 1777, Fabrik for Huer og Strømper, grundl. 1785) ophørte atter i Beg. af 19. Aarh. Lignende, senere Foretagender, f. Eks. en Uldvarefabrik (A. Hansen, Wolf & Co.) og en Bomuldsfabrik, grundlagte efter 1850, er ligeledes igen blevet opgivne ligesom en samtidig grundlagt Cikoriefabrik, hvis Ejer, N. I. Petersen, forsøgte at dyrke de nødvendige Cikorierødder paa Byens Mark. Godt Ry havde tre Tobaksfabrikker (Angel, Borck, Jensen), som f. Eks. 1862 indførte 307,000 Pd. Raatobak fra Bremen og Amsterdam og 1861 tilvirkede 214,500 Pd. Røgtobak, 35,000 Pd. Skraatobak, 2000 Pd. Snus og 650,000 Cigarer. Længere bestaaende blev det 1851 af Lorenzen grundlagte Jærnstøberi (til 1920) og det 1861 grundlagte, store Bryggeri. Særlig kunstnerisk Anseelse nyder Guldsmedefirmaet Bödewadt, grundlagt 1761. Den første Bogtrykpresse fik Provsten Joh. Herman Schrader og Salmedigteren Brorson 1731 i Gang. 1812 fik Enken Margrete Forchhammer (Moderen til de berømte Videnskabsmænd Johs. Georg og Peter Vilh. F.) Privilegium paa et Bogtrykkeri, og 1813 udgav hun den første Avis „Wöchentliches Tondernsches Intelligenzblatt".

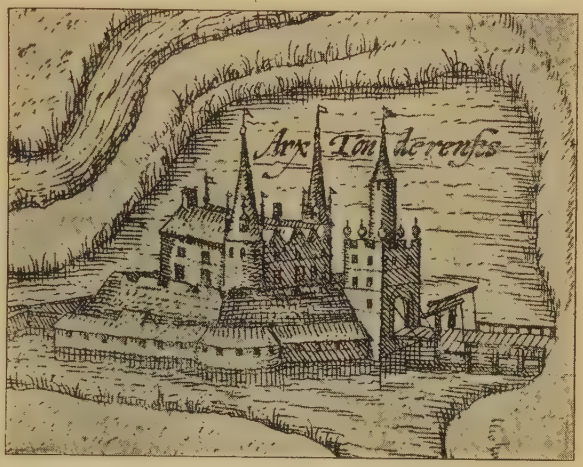

Tønder Slot. Efter Braunius.

I kirkelig Henseende tilhørte Tønder fra gammel Tid Ribe Bispedømme. Efter Reformationen opstod der Strid om den kirkelige Tilsynsret; 1573-76 forhandledes om denne og om en Række andre nordslesvigske Stridsspørgsmaal i Kolding, og 1576 bestemtes det, at Visitationen og Afhøringen af Kirkeregnskaberne i Tønder By, i Ubjærg, i Abild, Højer, Hjerpsted, Skast og Brede Sogne skulde tilkomme Kapitlet i Ribe, men Kapitlets Repræsentant skulde ledsages af Hertugens Amtsskriver; iøvrigt skulde Højheden og Jus patronatus alene tilhøre Hertugen. Da Gottorpernes Suverænitet blev anerkendt 1660, ophørte Domkapitlets Medvirken ved Kirkeregnskaberne i disse Sogne og blev overtaget af Provsten i Tønder. Under Kongens Beslaglæggelse af det gottorpske Slesvig 1684-89 hørte igen Biskoppen i Ribe Kirkeregnskaber i disse Sogne. Efter at Tønder 1721 var kommet under Kongen, modsatte Byen sig, at Kongens Generalsuperintendent holdt Visitation; først fra 1734 blev denne regelmæssig. Indtil 1850 hørte Byen ikke til Provstiet, men stod umiddelbart under Generalsuperintendenten.

I den danske Kirkesangs Historie er Tønder kendt ved, at Hans Adolph Brorson 1729-37 virkede her som Tredjepræst og her har digtet Førstegrøden af sine Salmer. Han boede først i det gamle, bygfældige Organisthus Kirkepladsen 1, senere Storegade 26 og fra Sommeren 1736 i Provst Schraders Hus, Smedegade 6.*)

Byens Historie er allerede tidlig nøje knyttet til *Slottets*. Dette laa paa Stadens søndre Side, vandomflydt, men ikke meget stort. Her boede Landsherrens Advocatus (Høvedsmand, Lensmand, Amtmand). I Middelalderens Kampe har det spillet en ikke ringe Rolle. Htg. Valdemar IV stadfæstede fra Slottet 1284 Flensborgs Stadsret. 1285 indtog

*) I det Hus, som nu bærer en Mindetavle om ham, det gamle Rektorat, Kirkepladsen 7, har han aldrig boet.

Kong Erik Tønder og lagde det øde. 1354 udvidede Htg. Valdemar V her Byens Friheder. Saa blev Borgen kongelig; men den erobredes 1357 af den holstenske Grev Adolf. Efter den sidste Hertug af Abels Slægt og efter Valdemar Atterdags Død 1375 skiftede Borgen hyppigt Herre. Fra 1375 til 1378 var den i Dronning Margretes Værge, 1378 faldt den i Hænderne paa de holstenske Grever, som snart satte sig i Besiddelse af hele Hertugdømmet; men efter Gerhard IV's Død 1404 maatte hans Enke Elisabeth 1405 pantsætte Slottet til Dronningen. Denne overdrog det til den holstenske Adelsmand Erik Krummedige, der var gaaet over til hende, men siden igen stod paa Grevernes Parti. 1411 maatte Hertuginden igen overgive Slottet til Dronningen. Erik Krummedige sluttede sig paany til Kong Erik, som indsatte Claus von Thienen til Høvedsmand. 1417 overgav Borgen sig efter en kort Belejring til Grev Henrik, og et Forsøg fra dansk Side sidst i Febr. paa at tage den tilbage mislykkedes. Ikke bedre gik det med et nyt Forsøg $^1/_9$ 1422 paa at storme Borgen, idet den holstenske Besætning først narrede Belejrerne og saa kastede svære Bjælker, Stene o. a. ned paa de stormende, hvorved 400 Mand

Tønder Slot. Efter Maleri fra 1750.

omkom, blandt dem Føreren Tønne Rønnov. Efter Freden i Vordingborg 1435 beholdt Greverne Slottet med de omliggende Herreder, der nu voksede sammen til en Forvaltningsenhed. Som saadan blev Slot og Len gentagne Gange pantsat, saaledes før 1431 til Hartvig Reventlow og før 1459 til Henning Pogwisch. For den sidste fornyede Chr. I Pantebrevet 1470; men da denne voldsomme Adelsmand 1480 sammen med sine Sønner var bleven gjort fredløs paa Grund af deres tyranniske Fremfærd over for Kongens Undersaatter, tog Kongen Tønder tilbage. De Stridigheder, som fremkaldtes herved mellem Kongen og Hartvigs Sønner, blev først forligte med Kongens Sønner Hans og Frederik 1488. Ved Hertugdømmets Deling 1490 tilfaldt Tønder Htg. Frederik (Fr. I), ved den anden Deling 1544 Htg. Hans d. Æ. og efter dennes Død ved Delingen 1581 Htg. Adolf og hans Efterfølgere, Gottorperne.

Af Slottets middelalderlige Bygninger er der næppe bevaret mindste Spor. I 16. Aarh. er der stadig i større Omfang blevet bygget paa Slottet, saaledes 1519 (Aarstallet stod over den inderste Port) og 1533-35; den sidste Gang blev det forsynet med Rondeller, Volde og tidssvarende Artilleri. I Hans d. Æ.'s Tid blev det udvidet under Ledelse af hans Bygmester Herkules von Oberberg 1574-80, under de gottorpske Hertuger 1583-85 af den bekendte Renæssancemester Jean Baptiste Parr, som endnu 1586 var i hertugelig Tjeneste. 1599-1600 byggede Hollænderen Michel de Hoge her. Ved denne Tid stod Slottet som en statelig Renæssancebygning med Taarn og Rundtaarne med Kegletage. Paa Braunius' Prospekt fra 16. Aarh.'s Slutn. fremtræder Slottets Hovedbygning som en sluttet Firkant, hvis Længer er ordnet om en Gaardsplads og forsynet med 2 Taarne med Spir, det ene østligst paa Sydsiden, det andet ved Nordfløjen. Omkring Bygningen ligger en svær Vold, hvis Yderside mod Vandet er forsynet med murede Skyttegange og

Hjørnebastioner, og i hvis Østside det flere Stokværk høje Porttaarn med Spir rejser sig. Dske Vitruvius (1749) viser Slottet i noget ændret Skikkelse. Hovedfløjen ligger i Ø. og har Kælder, 2 Helstokværk og Halvstokværk med Skydeskaar. Det svære, runde Hjørnetaarn i SØ. har mistet sit Spir, men de svungne Renæssancegavle er bevarede. Mod Gaarden staar et firsidet Trappetaarn med Spir. I S. findes en smallere Fløj, i V. en vistnok nyere Længe, medens Nordsiden lukkes af en svær Mur med Indkørselsport og af en Udløberfløj fra Østfløjen. Det hedder samtidig, at Slottets Bygning ikke er meget anselig. — Ved en Stormflod 1593 blev Slottet beskadiget, ligesaa i endnu højere Grad 1615, da Slotsbroen blev revet bort. Under Kejserkrigen maatte Amtmanden Wolf Blome indlade kejserlige Tropper paa Slottet. Da danske Tropper under Jørgen Ahlefeldt 1629 indesluttede det, overgav Wolf Blome $^{26}/_{5}$ Slottet til de danske Kommissærer, og efter Freden 1629 fik Hertugen det tilbage. Men da den gottorpske Del af Slesvig var sekvestreret af Chr. V, lod denne 1677 Fæstningsværkerne, Volde og Rondeller rive ned og et Taarn nedbryde. 1699 nedtog man fuldstændig et andet gammelt Taarn paa Vest-

Slotsvandmøllen.

siden og brugte Stenene til at bygge en Stald sammesteds. $^{12}/_{9}$ 1721 modtog Fr. IV paa Slottet Hyldingen af sine Undersaatter i Byen og Amtet Tønder, ligesaa Chr. VI $^{2}/_{11}$ 1731. Bygningerne var imidlertid blevet meget forfaldne, og da det var for kostbart at holde dem vedlige, blev de 1750-51 alle nedbrudte med Undtagelse af det 1740 ombyggede Porthus, hvori det gl. Porttaarns nedre Stokværk indgik. Af den uhyre Mængde Kvadre og Kampesten, som sad i Slottets Grundvold, lod Byen 1759 og 1772 mange udgrave for at anvende dem til Brobygningen. Ligesaa har man 1862 her hentet Stene til at bygge Landevejen Tønder-Brøns, deriblandt for 20,000 Rdlr. fra Fundamentet til en af de tidl. fire Rondeller. Til Slottet førte en 72 m lang Bro (til Dels Vindebro), til hvilken den lange, hvælvede Gennemkørsel paa Porthuset sluttede sig. 1740-41 nedbrød man dettes øverste Stokværk, som tjente Portneren til Bolig, og indbyggede Fangeceller. Gamle, underjordiske Fængsler sløjfede man først 1811 og indrettede ovenover 5 nye Celler (jfr. p. 240). 1922 blev Porthuset et Led i Nybygningen for Amtsmuseet.

Paa Slotspladsen har Byen 1864-65 anlagt et Gasværk, 1901—02 et Vandværk og 1910—11 et Elektricitetsværk, se p. 243.

Af den mellem Slottet og Klosteret liggende *Slotsgrund* skænkede Htg. Frederik 1499 Husfogden Niels Ruthe en c. 3500 m^2 stor Plads. Ved Arv kom den til Familien Gjordsen paa Solvig, men 1579 købte Htg. Hans d. Æ. Pladsen tilbage. Allerede i 16. Aarh. blev der paa Slotsgrunden anlagt en Slotshave; andre Grundstykker blev paa denne Tid og senere udstykket og overladt til Slotsbetjente, saasom Gartnere, Kokke, Jægere og andre. 1655 stadfæstede Htg. Fr. III, at de af hans Undersaatter, som var bosatte paa Slotsgrunden, var tingpligtige og skattepligtige til Tønder Herred; borgerlig Næring maatte de ikke drive. I selve Slotshaven lod Amtmanden, Grev U. A. Holstein, efter Tegn. af

Jardin bygge en Amtmandsbolig, hvor han flyttede ind Sommeren 1768 (jfr. p. 235). Pladsen mellem Møllevejen og Slotsgade skænkede Htg. Frederik 1645 til to af sine Embedsmænd og fritog de Huse, som var bygget der, for al Skat og Indkvartering. 1663 bestemte Htg. Chr. Albrecht, at disse Huse ikke skulde være undergivne nogen anden Jurisdiktion end Hofretten paa Gottorp. Om hvorhen Uld- (Wolf-) og Slotsgade og Forstaden til Vestergade hørte, førte Byen gennem Aar Proces med Tønder Herred; $^{22}/_{3}$ 1665 afgjorde Hertugen Sagen til Fordel for Staden, i hvilken derefter de 3 Gader indlemmedes. Byen har siden da arbejdet paa, at Slots- og Frigrunden, hvis Omraade helt er omsluttet af Bygrunden, ogsaa kommunalt kunde blive indlemmet i Staden; men hidtil er der ikke fundet nogen Løsning paa dette Spørgsmaal. Kommunen „Slots- og Frigrunden" var til Genforeningen selvstændig, men hører nu til Tønder Landsogn. Den paa Slotsgrunden liggende Vandmølle var oprindl. Fyrstens. Ved Møllestrømmens Regulering 1598-1600 blev den ældre Mølle erstattet af en Nybygning, der endnu er bevaret. 1687 anlagde Regeringen en Vindmølle paa Vindmølleageren. Begge Møller var forpagtet ud. Med Vandmøllen var i det mindste fra 1717 forbundet en Barkmølle for Garverne og Skomagerne i Byen. 1860 solgte Staten Vandmøllen til den hidtidige Forpagter Bachmann, hvis Familie havde haft den i Forpagtning siden 1790.

Da den senere Generalsuperintendent Jac. Fabricius i 1560'erne fulgte med sin Fader, den kgl. og hertugelige Tolder, til Rendsborg, kunde han, som han selv fortæller, ikke et Ord Tysk. Hernede glemte han imidlertid saa fuldstændig sit danske Maal, at da han efter nogle Aars Forløb kom tilbage til sin Fødeby, gav Drengene ham Øgenavnet „tyske Jacob". Dette lille Træk viser tydeligt, at Folkesproget i tidligere Tid har været dansk, og endnu taler vel Hælvten af den indfødte Befolkning Dansk. Men Kultursproget var her som i de øvrige, slesvigske Købstæder Tysk; den Kongetroskab, der bandt det tysktalende Flensborg til Danmark, manglede i denne gamle, gottorpske By, og modsat i Aabenraa, hvis nationale Forhold ellers i mangt og meget lignede Tønders, opstod her ikke i Brydningstiden nogen Frederik Fischer, der kunde vende sine Bysbørns Sind mod Nord. Da de nationale Modsætninger vaagnede i Trediverne, sluttede Byen sig derfor afgjort til tysk Side og var i den slesvigske Stænderforsamling repræsenteret af den ivrige Slesvigholstener Professor Beseler i Kiel, der 1848 blev Sjælen i den provisoriske Regering. Mellem Krigene gik Danskheden dog saa meget frem, at den dansksindede Raadmand Diemer 1863 valgtes til Stænderdeputeret. Men efter 1864 har Sindelaget været overvejende tysk, og den af Skovrøy 1882 grundlagte „Vestslesvigs Tidende" (1885 forenet med „Flensborg Avis") fik større Betydning for Landet end for Byen. Tyskheden havde dog et mere fredsommeligt Præg end i de øvrige Købstæder; 1908 fraraadede Byraadet saaledes Oprettelsen af en Filial af den tyske Forening, da den kun vilde sætte Splid mellem Borgerne. Og Folkeafstemningen 1920 viste, at Danskheden ikke var saa svag, som Stemmetallene ved Rigsdagsvalgene lod formode. Medens der nemlig 1867 afgaves 78 danske Stemmer mod 382 tyske, og 1912 80 danske mod 687 tyske og 113 socialistiske, var Tallene $^{10}/_{2}$ 1920 761 for Danmark, 2504 for Tyskland, deraf tilrejsende henholdsvis 165 og 850. I samme Retning peger Tallene ved Folketingsvalget 1920: 563 danske, 287 dansk-soc. og 834 tyske Stemmer, og 1924: 758 danske, 541 soc. og 930 tyske Stemmer.

De Hovedveje, der mødes i Tønder, er byggede som følger: Chausseen til Ribe 1861-63, til Grænsen ved Sæd 1863-64, til Højer 1881-83 og ud i den frisiske Marsk 1884-86.

Af Mænd, der er fødte i T., nævnes: Jacob Fabricius (f. 1560), 1586-89 dansk Diakon i Tønder, 1600-10 og 1616-40 Superintendent; Jørgen Andersen, som c. 1650 har skrevet en interessant Beretning om sine Rejser i Asien lige til Japan; Hofpræst Joh. Barth. Bluhme (f. 1681); Bernhard Raupach (f. 1682), der ved Skriftet „De utilitate peregrinationis Danicæ" ydede Bidrag til at udbrede Kundskab til dansk Literatur i Tyskland; Balthasar Petersen (1703-87), Provst i Tønder, Stifter af Seminariet, vidner om den Uret, det danske Sprog led i Slesvig; Orientalisten Oluf Gerhard Tychsen (f. 1734), der var blandt de første, der gav sig af med Kileskriftforskning; den tyske Digter Heinr. Wilh. Gerstenberg (f. 1737); Zoologen Joh. Chr. Fabricius (f. 1745), den ypperste af Linnés Disciple (Faderen, en Præstesøn fra Hostrup, var Fysikus i Tønder); Greve Ernst Fr. v. Walterstorff (f. 1755), Generalguvernør i Vestindien, Direktør for det kgl. Teater, Diplomat; Joh. Fr. Prehn (f. 1771), Søn af Raadmand Thomas P., Deputeret i slesv.-holst. Kancelli, en særdeles dygtig Embedsmand; Thomas Høier Jensen (f. 1771), Præst i Bov, Talsmand for det danske Sprog i Slesvig; Momme Steffens (f. 1790), Herredsfoged paa Als, „Hertugens Adjudant"; Ernst Philip Lüders (f. 1791) til Blangstedgaard, ualmindelig dygtig Landmand, Medlem af Roskilde Stænderforsaml.; Peter Andreas Hansen

(f. 1795), Deltager i den danske Gradmaaling, Direktør for Observatoriet i Gotha; Johs. Andr. Rehhoff (f. 1800), 1837 Provst i Aabenraa, 1848 sl.-holst. Superintendent i Nordslesvig; Carsten Erich Carstens (f. 1810), Præst i Tønder 1840-84 og Provst, Tønders Historieskriver; Andr. Chr. Johs. Schmid (f. 1815), 1850 juridisk Docent i København, 1853 Professor i Kiel, kongevalgt Medlem af Slesvigs Stænderforsaml. og dens Præsident 1853; Brødrene Siegfried Saloman (f. 1816), Komponist, Geskel S. (f. 1821), dansk-svensk Maler, Nola S. (f. 1823), 1873 Chef for Hærens og Flaadens Lægekorps, virkede for Rødekors' Indførelse i Danmark; Karl Johs. Fr. Wilh. Wieding (f. 1825), Professor i Kiel, Slesvigholstener; Heinr. Ferd. Emil Clausen (f. 1832), Præst i Dybbøl, Talsmand for de danske, kirkelige Interesser i Nordslesvig. — Lægen og Forfatteren Joh. Clemens Tode, f. i Hamborg 1736, kom 1752 i Lære i T. og lærte her og i Haderslev sit dansk; Joh. Georg Forchhammer, Grundlægger af Danmarks Geologi (f. 1794 i Husum) havde 1803-10 sit Barndomshjem i Tønder, hvor Faderen var Rektor ved Seminariet.

Litt.: C. E. Carstens, Die Stadt T., Tondern 1861 — L. Andresen, Acta Tunderensia, Mitteilungen aus einer tondernschen Kopiensammlung, i Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. XXXVIII p. 355-402 og XXXIX p. 174-232. — L. Bobé, Bidrag til Tønder Bys og Hostrup Sogns Historie 1540-1692, i Sønderj. Aarb. 1905 p. 99-109. — L. Andresen, Die Familie Preuss und ihre Zeit, i Mitteilungen d. Nordfries. Vereins. f. Heimatskunde VII p. 13-68. — Nachricht von der in d. Stadt T. errichteten . . . Krankenhause, i Schl.-holst. Provinzialberichte I p. 462-70. — Milde Stiftungen d. Stadt T., smstds. III p. 73. — Poul Popsens Legat für die Armen in T., i Schl.-holst. Vaterlandskunde II p. 73 flg. — L. Andresen, Geschichte des tondernschen Fastnachtsgelags und des Schützenkorps, i Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. XXXVII p. 375-459. — Turistfører for T. By og Omegn, 1921. — Tønderbogen. Det tredje danske Hjemstavnskursus, Tønder 1926.

Højer.

Efter Generalstabens Revision 1921.

Flækken Højer (i daglig Udtale Høwwer) ligger under 54° 57′ 45″ n. Br. og 3° 52′ 40″ v. L. for Kbh. — 8° 42′ ø. L. for Grw. — (beregnet for Kirken) paa Slesvigs Vestkyst, paa en flad, isoleret Højde — højeste Punkt i Byen ved Højergaard, N. for Torvet, 7 m over Havet, — lidt N. for Vidaaens Munding, V. og N. for dens Tilløb Sejersbæk. Den ligger c. 13 km VNV. for Tønder og c. 50 km SSV. for Ribe. Flækken deltes før i en østlig og en vestlig Del. I sit hele Anlæg virker den som en Blanding af en Købstad og en Landsby med store, brede Marskgaarde jævnsides med en ganske smaaborgerlig Bebyggelse.

Højer har 10 Gader, Veje og Stræder samt 1 Plads foran Kirken. Der findes c. 250 Gaarde og Huse. Af Grunden med tilhørende

Markjorder, ialt 964 ha med 6993 Thlr. Grundskat-Nettoudbytte, var 1920 43 ha tilsaaet, 845 Grøntfoder og Græsning, 68 bebygget Grund, Veje o. l. og 8 ha Vand. N. for Torvet Højergaard, nu udparcelleret. Antal Frugttræer 1913: 800 (1900: 600).

Bygningernes samlede Brandforsikringssum var 1/1 1924 (1000 Kr.) 3672, Vurderingssummen ved Vurd. til Ejendomsskyld (1924) 3623, Jordværdien 1456.

Af **offentlige** og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Den hvidtede, blytækte, helt mellem Træer liggende **Kirke,** tidl. indv. t. Skt. Peter, har været en ejendommelig, senromansk Bygning, men er desværre overordentlig stærkt omdannet. Den bestod oprindeligt af Skib og Kor med Apsis, paa

Højer Kirke.

forskelligt profileret Kvaderstenssokkel. Materialet var overvejende Kvader, i Murenes øvre Del og i flere Enkeltheder dog tillige Tuf og Tegl. Bedst bevaret er nu Skibet, der ved svagt fremspringende Lisener var delt i 4 Felter, afsluttede med meget vide Rundbuer; 3 af disse samt den gamle, firkantede, af en fremspringende Kvaderbue omgivne Dør er bevarede mod N. Syddøren har glat Tympanon, og muligvis har nogle nu i Vaabenhuset indmurede Kvadere med indhuggede Ornamenter tjent som Karmsten. Enkelte tilmurede Vinduer ses paa Koret og Skibet, hvor de slutter sig til Faginddelingen. Den gamle Vestgavl er af Tegl og Tuf med et Tandsnitsskifte. Maaske alt i ret tidlig gotisk Tid er Apsiden nedbrudt og Koret forlænget mod Ø., i den senere Middelalder tilføjedes 2 Korsfløje, et Taarn i V. og et Vaabenhus i S. og 1748 en Tilbygning ved Korets Nordside, alt af Tegl med Anvendelse af ældre Kvadermateriale, men gennemgaaende stærkt skal-

muret. Taarnet har samtidigt Trappehus og blændingsprydede Gavle i Ø. og V. Koret har en een-Stens ottedelt Hvælving med vulstformede Ribber og tvedelt, spidsbuet Skjoldbue, der antagelig er samtidig med Forlængelsen, Skibet to Fag, ligeledes een-Stens, det ene firdelt med trekløverformede, det andet ottedelt med vulstformede Ribber. I Taarnet og de to Korsfløje alm. Krydshvælv. Korbuen er udvidet, Buerne til Korsfløjene spidse. (Litt.: J. Helms i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1898 p. 55 flg.). Som Altertavle tjente 1862—1906 et Maleri af C. A. Schleisner, der nu har faaet Plads ved Korbuen, efter at den gamle, sentgotiske Altertavle er restaureret og genopstillet. Den stammer fra Tiden c. 1450 og rummer to Rækker Figurer, Apostle, Helgener (Fabian, Sebastian, Georg) og Helgeninder (Katharina, Maria Magdalena, Barbara, Margaretha og Dorothea); i Midten ses Marias Himmelkroning og derunder Peters Korsfæstelse; Malerierne paa Fløjenes Ydersider (konserverede 1920) forestiller Scener af Peters Historie (Matthaei, Werke der Holzplastik p. 76). Af Alterstagerne er det ene Par sentgotiske. Romansk Font af sort Kalksten, forarbejdet i Belgien; den rigt prydede Kumme bæres af fem Støtter (Sauermann, Taufsteine p. 8). Den spirformede Fontehimmel har et malet Aarstal 1685, og skønt den efterligner Renæssancearbejder, er den næppe meget ældre end dette Aar. I Korbuen hænger en usædvanlig rig, sentromansk Krucifiksgruppe; Figurerne er rolige og slanke, Frelseren bærer Krone; Korstræet, der har unggotiske Volutknopper, ender i gennembrudte, kækt gjorte Evangelistmærker, der meget minder om Fjelstrupkorsets (se p. 87); Sidefigurerne staar paa en Fodplanke, der er forbunden med de vandrette Korsarme ved to lodretstillede Planker, som er smykkede med indcirklede Apostelhoveder. Bjælken, hvorpaa det hele er fæstnet, stammer fra 1583; Gruppen er opmalet 1904. Et mindre, unggotisk Krucifiks hænger over Altertavlen. Prædikestolen er moderne; dens Forgænger tilhørte den tønderske Type. I Kirken findes to sentgotiske Figurer af de hellige tre Konger, to Ligbaarer fra 1696 og Lænken fra en Skampæl. Messeklokke. Af Taarnklokkerne er to nu i Flensborg Museum

Højer Kirkes Indre.

(den ene middelalderlig, den anden støbt af Michael Dibler 1566); en tredje Klokke er støbt af Claus Asmussen i Husum 1677. Forsvundne er Billeder af Skt. Jørgen „baade til Hest og til Fods". I Kirken er ophængt en Mindetavle over 49 i Verdenskrigen faldne fra Flækken og Landsogn.

Den gamle **Kirkegaard** ligger ved Kirken. Her findes et Mindesmærke for Amtmand i Tønder, Gehejmekonferensrd. Ernst Albrecht v. Bertouch, † 1815; en Søster til Knud Lyhne Rahbek, g. m. Pastor Holst, er ligeledes begravet her. En ny Kirkegaard indrettedes 1861 N. for Byen og er sidste Gang udvidet 1918.

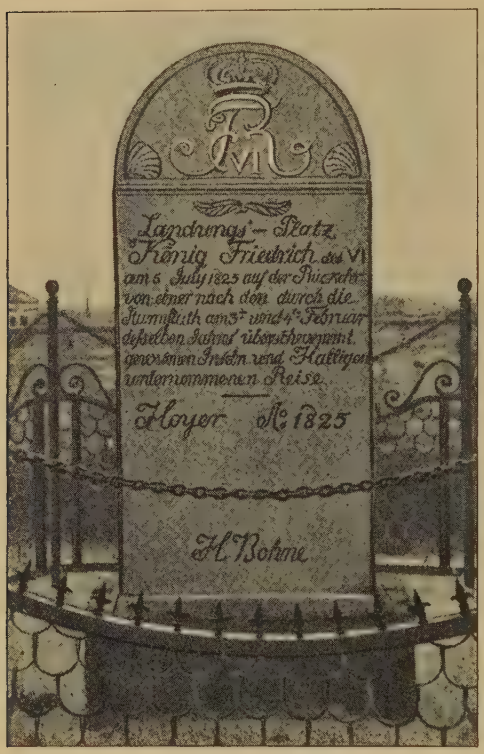

Mindestenen i Højer.

Kommuneskolen, i den sydlige Del af Byen, er en stor 2 Etages Bygning af røde Mursten, opført 1905—06; den er delt i en dansk Afdeling med 2 Klasser, der 1926 havde 2 Lærere og 35 Elever, og en tysk med 5 Klasser, der 1926 havde 4 Lærere og 86 Elever. — **Teknisk Skole,** opr. 1920, er kun Aftenskole og har Lokaler i Kommuneskolen.

Flækken har et **dansk Oplandsbibliotek** i Forsamlingshuset samt et **tysk Bibliotek.**

Sygehuset, opført 1893, 12 Senge, nedlagdes under Verdenskrigen og er solgt til andet Brug; nu benyttes Amtssygehuset i Tønder.

Fattighuset, paa Nørrevej, indrettet 1829 med Plads til 30 Personer, ejes af Højer By med $^4/_5$ og af Højer Landsogn med $^1/_5$; det huser ingen fattige, men er udlejet.

Elektricitetsværket, ved Banegaarden, opf. 1904—05, ejes og drives af Brd. Bastiansen. — **Sprøjtehus** ved Torvet.

I den sydlige Del af Flækken ligger **Statsbanegaarden,** der er taget i Brug ved den 1892 aabnede Strækning Tønder-Højer. — **Toldbygningen,** i Toldgade, har Toldekspeditionslokaler og Tjenestebolig for Kontrolløren. — **Postbygningen,** i Skolegade, opf. 1897, købt af Staten 1920 for 35,000 Kr., har tillige Lokaler for **Telegraf- og Telefonstationen.**

Af **Grænsegendarmeriet** boer 1 Vagtmester og 7 Gendarmer under Tønder Grænsegendarmeridistrikt i Byen.

Af andre Bygninger nævnes den fra Slutn. af 18. Aarh. stammende, men delvis ombyggede *Præstegd.* N. for Kirken, *Apoteket* i Udkanten af Byen ved Tønder Landevej, *Hotel Sylt, Centralhotellet, Stadt Tondern* og *Ohlsens Hotel.*

Foreninger: *Folkeligt Samfund,* opr. 1921, med dansk Forsamlingshus ved

Ballumvejen, indv. 1925, med Læsestue og Sal (Plads til c. 100 Personer), der ogsaa bruges til Gymnastiksal. — *Slesvigsk Forening* (tysk). — Tysk *Sang- og Turnforening*. — En *Sygeplejeforening* er opr. 1901; Sygeplejersker rekvireres fra Flensborg, deres Ophold betales af Kommunen.

Paa Diget V. for Banegden staar en Mindesten med følgende Indskrift: „Landungs-Platz König Friedrich des VI am 5 July 1825 auf der Rückehr von einer nach den durch die Sturmfluth am 3 ten und 4 ten Februar desselben Jahres überschwemmt gewesenen Inseln und Halligen unternommenen Reise. Hoyer A. 1825. H. Bohne". Stenen er flyttet derop fra sin oprindelige Plads ved det gamle Landingssted lidt længere sydpaa. — Dobbelteg paa Torvet, plantet 1898 til Minde om Oprøret 1848.

Lille Plantage under Diget V. for Byen.

Gamle Huse. Den gamle Bebyggelse bestaar overvejende af lave 1 Etages

Gadeparti fra Højer.

Huse, der dels staar i røde Sten, dels er hvidkalkede; flere er endnu straatækte. De mere anselige har Gavlkvist og derunder en rundbuet Dør (et godt Eksempel er Storegade 38); de tilhører gennemgaaende 18. Aarh., et enkelt (i Skolegade) gaar tilbage til 1708. Mere anselige er en Række store, enlængede Gaarde med Kvist, der stammer fra 18. Aarh's. 2. Halvdel og væsentlig samler sig om og ved Torvet, saaledes Fru Sønnichsens Gaard fra 1824, Stuehuset til den gamle Højergaard, der blev Frigaard 1437, Præstegaarden og den gamle Feddersenske Gaard fra 1765. Dels samme Steds, dels i Byens Udkant ligger endelig flere firfløjede Marskgaarde, saaledes Enke Kjærs Gaard fra 1759, hvor de meget brede Huse omslutter en ganske lille Gaardsplads, og Andr. Truelsens Gaard (Kirkegaardsgade 1), hvor Øst- og Vestlængen er ført helt igennem med selvstændige Gavle. Mærkes kan endelig i Byens nordre Udkant en Købmandsgd. fra 1760 med et anseligt Pakhus af haubergliignende Type med Beboelse forneden. (Opmaaling i Gamle Bygninger paa Landet. Udg. af Foreningen af 3. Dec., H. II, 1916).

Indbyggertallet var $^{5}/_{11}$ 1925 1136 (1860: 1041, 1867: 1151, 1885: 1012, 1890: 988, 1900: 1184, 1910: 1249, 1921: 1125).

Markeder: Kvægmarkeder holdes i April og 2 Gange i Oktober, i den senere Tid ubetydelige, Krammarked 2 Gange om Aaret. Ugentlige Torvedage holdes ikke.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg samt Handelsforetagender nævnes: Fedder Hinrichsen, Trælast, Korn og Kul, opr. c. 1800, 4 Arbejdere; C. E. Roll, Mølleri, Engros- og Detailhandel med Mølleprodukter, opr. 1856, 4 Arbejdere; I. H. Jensen, Vogn- og Karosserifabrik, grl. 1877, c. 12 Arbejdere; Johs. P. Pørksen, Byggematerial, Trælast, Kul, Støbegods og Jern, opr. 1892, 4 Arbejdere; Meinert Lützen, Møbelfabrik, opr. 1896, 5 Arbejdere; Chr. Ohlsen & Co., Pumper og Jernvarer engros, opr. 1907, 3 Arbejdere; A. R. Kjærby, Uldvare- og Tæppefabrik, Farveri og Spinderi, grl. 1919, c. 12 Arbejdere; Chr. Holm, Højer Mejeri, opr. 1922, Mælken leveres af Bønderne i Højer og Opland; et i 1901 opr.

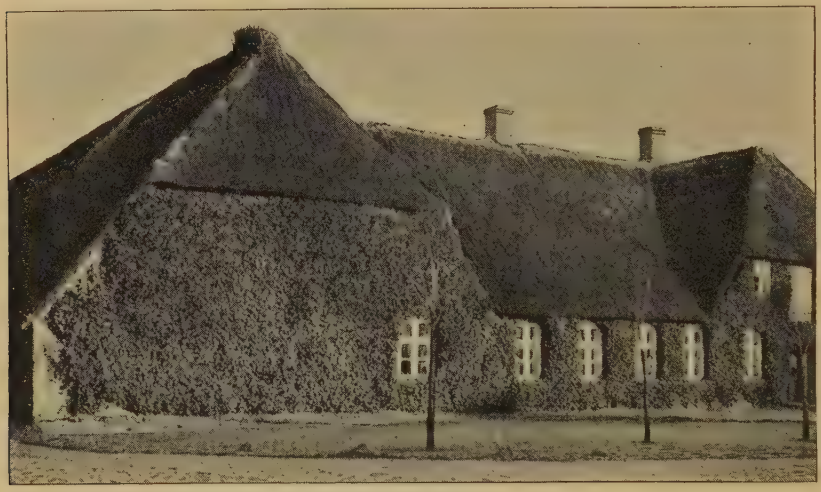

Gaard i Højer.

Andelsmejeri blev af Mangel paa Tilslutning nedlagt i 1922; Brugsforening f. Højer og Om., opr. 1921. Flere Kniplersker driver Knipleri som Bierhverv. Aalefiskeri overvejende Bierhverv. Fra Slusen sendes hvert Foraar store Mængder Glasaal til det indre Tyskland.

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1925: 49 Heste, 668 Stkr. Hornkvæg (deraf 270 Køer), 669 Faar (det relativt store Faarehold skyldes Udnyttelse af Digernes Forland), 118 Svin (1913: 149), 1900 Høns.

Byens Øvrighed bestaar af en folkevalgt Borgmester og et Byraad paa 8 Medlemmer.

Finansielle Forhold. Løbende Indtægter $19^{25}/_{26}$ (i 1000 Kr.) 88, deraf Ejendomsskatter (kommunal Ejendomsskyld) 18, Formue- og Lejlighedsskat 61, Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 4, andre Skatter 1. Løbende Udgifter 91, deraf Byens Styrelse 9, offtl. Understøttelser 14, Skolevæs. 26, Rets- og Politivæs. 6, Medicinalvæs. 8, Gader og Veje 16, Renter af Gæld 5. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1926 197, Gæld 93. Skatteprocenten udgjorde $19^{25}/_{26}$ 5,7, Ligningsprocenten 6,0.

Kommunens faste Ejendomme var $^{31}/_{3}$ 1923 vurderet til 152,140 Kr., nemlig $^{4}/_{5}$ Andel i Fattighuset for Højer og Højer Landsogn, Borgmesterens Bolig, Svende-

hjem („Herberge zur Heimat"), Lærerboligen i Skolegade, den nye Kommuneskole, den gamle Skole, Havnemesterens Bolig, Sprøjtehuset samt to mindre Huse, ialt 148,140 Kr. i Huse og Inventar og 4000 Kr. i Jordarealer.

Byen har 2 Ordenspolitibetjente under Tønder Politikreds. — Brandvæsenet er frivilligt, opr. 1882; det sorterer under en Brandinspektør, har ialt 32 aktive Medlemmer og 3 Sprøjter, der drives med Haandkraft og tilhører Kommunen.

Pengeinstitutter: I *Sparekassen for Højer og Om.* (opr. 1843) var $^{31}/_{3}$ 1925 Indskudene 376,669 Kr., Res. 3940. I Byen er desuden Filialer af *Tønder Landmandsbank* og *Københavns Handelsbank*, endvidere Agentur for *Tondernbank*.

Havnen, der tillige er Udhavn for Tønder, ligger ved Højer Sluse, hvor Vid-

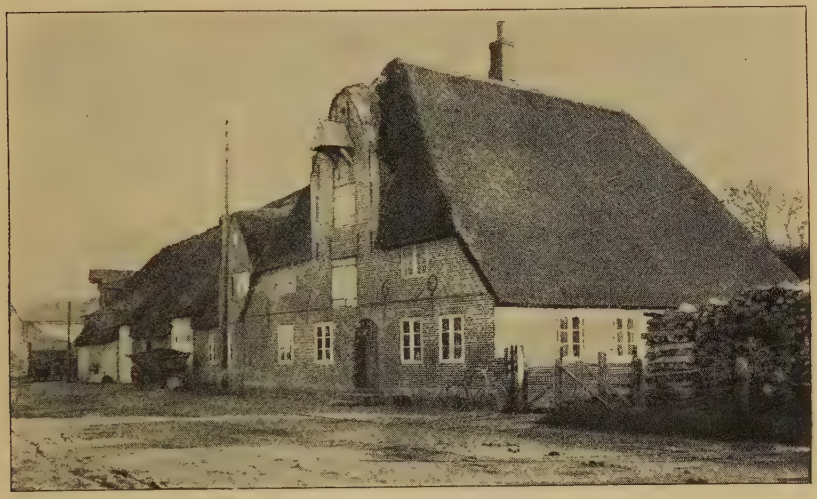

Købmandsgaard i Højer.

aaen udmunder i Vesterhavet. 1799 gravedes en Kanal gennem Vaderne til Havnen ved Højer; den er for Lavvandets Skyld afmærket langt ud ved Hjælp af Riskoste (Vagere). Anlægspladsen for Sejlskibene er inden for Slusen paa højre Bred af Aaen i Ny-Frederikskog, som Højer i 1862 købte af Staten; Anlægspladsen for Dampskibe ligger noget vestligere uden for Slusen for Digets Fod. Sejlløbet, der blev uddybet i 1923—25, har nu en Dybde af c. 2 m ved normal Flod. Der er ingen Fyr; derimod ses de store Fyr paa Sild og Amrum.

I gejstlig Henseende danner Flækken sammen med Højer Landsogn Højer Kirkesogn. Sognepræsten afholder skiftevis dansk og tysk Gudstjeneste. Flækken hører til Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., har 1 Apotek (Det Nagelske Apotek, opr. 1841, reelt Privil.), hører til den sønderjyske Amtskreds' 5. Opstillingskr., Tønder Vurderingskr., Tønder Skattekr., Tønder Forligskr. og 7. Udskrivningskr.' 221. Lægd.

Ved Postvæsenet er ansat 1 Postmester, 1 Assistent og 1 Kontorist; samme Personale besørger ogsaa Betjeningen af Statstelegraf og Telefonstation; af Toldembedsmænd findes i Højer (med Højer Sluse) 1 Toldkontrollør, 2 Medhjælpere, 1 Elev, 1 Overtoldbetjent og 1 Toldbetjent.

Jærnbaner. Højer staar ved den 12 km lange, enkeltsporede Statsbanestrækning *Højer Sluse-Tønder*, der aabnedes for Drift $^{15}/_{6}$ 1892, i Forbindelse med det almindelige Statsbanenæt i Tønder. I Driftsaaret $19^{25}/_{26}$ befordredes fra Højer (uden Transit fra eller til Sild via H. Sluse) med Statsbanerne 32,753 Personer. Totalvægten af Gods og Kreaturer, ankommet til H. udgjorde 10,623 Tons, afgaaet 1324. Efter Indtægt staar H. Jærnbanest. i Statsbaneregnskabet som Nr. 219.

Den tidl. Dampskibsforbindelse fra Slusen til Munkmarsk paa Sild ophørte $^{1}/_{6}$ 1927, da Dæmningen til Sild blev fuldført.

Historie. Højer (1231 Høthær) var i den ældre Middelald. Krongods og tilhørte Kongen, indtil det 1313 overgik til de sønderjyske Hertuger. Oprindl. en almindelig Landsby steg dens Betydning, da Tønder fra Midten af 16. Aarh. paa Grund af Inddigningerne ophørte at være en Søstad; ganske naturligt blev Højer og Rudbøl nu Tønders Havn, hvorfra Varerne ad Vidaaen førtes op til Byen. Efter et Skattemandtal fra 1613 omfattede Stedet foruden 19 Bøndergde tillige 69 Kaadnersteder, af hvilke henholdsvis 3 og 15 hørte under Møgeltønder, altsaa var kongerigske, et Forhold, der vedvarede til 1864. Allerede den Gang har der altsaa været en bymæssig Bebyggelse, idet Kaadnere ikke blot omfattede Daglejere og mindre Landbrugere, men ogsaa Haandværkere. Hele dette Befolkningslag synes dog oprindeligt delvis at have staaet uden for Bondekommunen, der paa Landsbyvis styredes af en Oldermand; men 1694 sluttedes der en Overenskomst mellem dem og Bønderne, hvorefter de forpligtede sig til at yde en fast, aarlig Afgift, „Martinsskat" kaldet efter Betalingsterminen. Allerede i 17. Aarh. var Handelen ikke ringe. Til Holland (Amsterdam) udførtes der Kvæg og Korn — 1638 saaledes 3400 Stude — medens Returfragten navnlig bestod af Kolonialvarer. I lange Tider søgte dog Tønder støttet paa sin 1354 opnaaede Eneret til Købmandsskab og Haandværk at holde Stedet nede. I 1706 ansøgte Beboerne forgæves om Ret til at holde Markeder, og først 1736 opnaaede de ved et kgl. Privil. officielt den Ret til at drive Handel og Haandværk, de forlængst havde haft i Praksis. Faa Aar senere (1743) kaldes Byen første Gang Flække. 1757 hærgedes den af to Brande, der mentes paasatte, og led i den følgende Tid stærkt Afbræk ved, at Holland fra 1770'erne lukkede for Importen af Stude. For at fremme Handel og Skibsfart anlagdes 1799 Højer Kanal gennem Vadehavet, og uagtet Byen led meget ved Krigen med England (1807-14) og Tabet af Norge, var Skibsfarten ikke helt ubetydelig, idet der aarligt ud- og indklareredes c. 250 Skibe; en Losse- og Ladeplads indrettedes i 1840'erne ved Vidaaen. Efterhaanden sandede Kanalen dog mere og mere til, og et Forsøg, man i 1850'erne gjorde paa at etablere en fast Dampskibsforbindelse med England, maatte hurtigt opgives. Nogenlunde samtidigt ophørte ogsaa Flækkens Betydning som Central for Østershandelen, der kan følges tilbage til Beg. af 17. Aarh.; de paa Bankerne i Vesterhavet skrabede Østers pakkedes nemlig i Højer og førtes pr. Akse til Flensborg („Flensborgøsters"). Ogsaa den Rolle som Mellemstation for de fra Sild kommende Badegæster, Byen en Tid havde spillet, maatte ophøre, da Dampskibenes Anlægsplads ved Højer Sluse 1892 sattes i Jærnbaneforbindelse med Tønder. Det er da ogsaa betegnende, at der en Tid var Stemning for, at Flækken skulde søge at blive en almindelig Landkommune og opgive den Forfatning med en Borgmester og to Raadmænd, der 1869 havde afløst den ældre, efter hvilken Byen styredes af 8 Raadmænd. Af Mærkepunkter i Byens senere Historie kan nævnes, at den 1822 fik Markedsret, 1841 et Apotek, 1843 en Sparekasse og 1904 et Elektricitetsværk.

Talesproget i Højer er og har altid været dansk, men svarer ingenlunde til Flertallet af Beboernes Sindelag. Ligesom i Tønder sluttede man sig 1848 til den provisoriske Regering, og ved den første Afstemning i 1867 afgaves der i hele Sognet kun 71 danske mod 186 tyske Stemmer. I den følgende Tid sank det danske Stemmetal til et rent Minimum, men Folkeafstemningen $^{10}{}_{2}$ 1920 viste, at Danskheden dog var adskilligt stærkere, end disse Tal lod formode. Med Fradrag af de tilrejsende (fra Dm. 42, fra Tskl. 164) afgaves der nemlig i selve Flækken 177 danske mod 417 tyske Stemmer. Ved Folketingsvalget 1924 var Stemmetallene 134 d., 244 t., 81 soc. og i 1926 109 d., 279 t., 115 soc.

Litt.: C. Rolfs, Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer, Preetz 1926. — H. Nagel, Mit Livs Erindringer, i Udtog i Nordslesv. Søndagsblad 1910 Nr. 47 flg. — W. Nagel, Barndomserindringer fra Sønderjyll., i Sønderj. Aarb. 1924 p. 137 flg.

Løgumkloster.

Efter Generalstabens Revision 1923.

Flækken Løgumkloster, i daglig Tale kaldet **Kloster,** ligger under 55° 3′ 25″ n. Br. og 3° 37′ 30″ v. L. f. Kbh. — 8° 57′ 10″ ø. L. for Grw. — (beregnet for Kirketaarnet) i Tønder Amt i en flad og sandet Hedeegn ved den venstre Bred af Brede Aa, c. 15 km NNØ. f. Tønder, 30 km V. f. Aabenraa og 40 km SSØ. f. Ribe. Byen ligger lavt; den er bygget i en Runding fra Ø. til N., og Midten indtages af den store, træbevoksede Markedsplads; den østlige Del af Byen kaldes *Starup* (1490 Starup). Hovedfærdselsaarerne dannes af de to Landeveje til Aabenraa og Brede. Den største Part af Byen stammer fra Tiden efter 1809, da en Brand lagde 57 Huse i Aske. I den sidste Menneskealder er dog denne gamle Bebyggelse med hyggelige, røde eller hvidkalkede, teglhængte eller i Udkanterne straatækte Huse bleven stærkt isprængt med moderne Nybygninger. Bedst bevaret er det gamle Præg paa den trekantede Holmplads i Byens østre Ende. Siden 1884 har Byen Gadebelysning (1904 elektrisk).

Flækken har 18 Gader og Stræder samt 2 Pladser (Markedsplads og Holmplads) og op imod 300 Gaarde og Huse. Grunden med tilhørende Markjorder andrager 1655 ha med et Grundskat-Nettoudbytte af 4816 Thlr. Af Arealet var (1920) 211 ha besaaet, 2 Brak, 1192 Grønfoder og Græsning, 6 Skov, 155 Byggegrund, Veje o. l., 76 Heder og Lyngbakker, 13 ha Vandareal. Der fandtes ialt 63 Landejendomme; heraf var 1 paa godt 100 ha, 4 paa 60-90 ha, 9 paa 30-60 ha; Græsningsarealerne er for disse Ejendomme naturligvis langt det overvejende. Antal Frugttræer 1913: 1149 (1900: 1105).

Bygningernes samlede Brandforsikringssum var 1/1 1924 (1000 Kr.) 5583, Vurderingssummen ved Vurd. til Ejendomsskyld (1924) 4433, Jordværdien 1016.

Af **offentlige** og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken og **Klosteret,** som bliver beskrevet særskilt (se p. 272).

Der er et **Missionshus** i Østergade (opf. 1900), men ingen Menighedshuse.

Ved **Kirkegaarden,** der ligger N. og Ø. for Kirken, indrettedes 1924 en Mindelund for de i Verdenskrigen faldne; i dens sydl. Del staar en stor Natursten, der tidl. gjorde Tjeneste som Mindesmærke for Kejser Wilhelm I. Stenen, der oprindl. var en Overligger paa Jættestuen i Lindet Skov, stod tidl. foran Hotel Stadt Hamburg. — I 1915 anlagdes en **Krigsfangekirkegaard** (for russiske, franske og belgiske Krigsfanger) i en lille Lund S. f. Byen i Nærheden af Tønder Landevej. Her rejstes 1923 et Monument.

Tinghuset findes i den af Htg. Johan Adolf af Holsten-Gottorp 1614 som Amtmandsbolig opførte Bygning paa den gamle Klostergrund umiddelbart op til Kirkens sydvestre Hjørne. Bygningen, der i daglig Tale vedblivende gaar under Navn af „Slottet" („e Slot"), er en statelig Renæssancebygning i to Stokv. af røde Sten, med Trekantgavle over Vinduerne og Portgennemkørsel. Paa den herover anbragte

Løgumkloster.

Bygningstavle af Sandsten er Bygherrens Vaaben 1721 blevet borthugget og erstattet med det danske Rigsvaaben og Fr. IV's kronede Navnetræk; endnu kan den oprindelige Indskrift dog skimtes. I Portgennemkørselen er indmuret en Mindetavle over Salmedigteren H. A. Brorson, der 1718-21 var Huslærer for Amtsforvalterens Børn. Af det indre Udstyr er enkelte af de gamle Bjælkelofter med udskaarne Knægte bevaret i Stueetagen. „Slottet", der har en moderne Udløberfløj mod Syd, anvendes nu til Retskontorer og Tjenestebolig for Dommeren og Dommerfuldmægtigen.

Byen har intet Raadhus. **Borgmesterkontoret** er indrettet i et komm. Beboelseshus i Allégade. Som **Arrestbygning** har til 1/7 1926 tjent den bevarede Del af Klostrets Østfløj; men nu er der indrettet 2 Arrestceller i det saakaldte Porthus.

Kommuneskolen, Markledgade, opf. 1905 (Arkt. H. Henningsen, Haderslev), har 8 Klasser og er delt i en dansk og en tysk Afdeling; 1/4 1927 havde Skolen 1 Overlærer, 7 Lærere og 188 Elever. **Den tyske Privatskole** (Mellemskole), ved Landebyvej, opf. 1925 (Arkt. Thaysen, Tønder), havde 1/4 1927 2 Lærere og 30 Elever; Skolen havde tidl. Lokaler i Good Templar Logen. **Teknisk Skole** (den tidl. tyske „Fortbildungsschule") har Lokale i Kommuneskolen og drives af Haandværkerlauget.

Løgumkloster og Omegns Bibliotek har Lokale i Kommuneskolen, hvor det

tillige om Vinteren har en Læsestue; $19^{20}/_{27}$ var Antallet af Udlaan 9539; Bindtal 2470.

Teaterscener findes i „Stadt Hamburg“ og „Central Hotel“.

Sygehuset, ved Landebyvej, ny indrettet efter Planer af Arkt. G. Hansen, Vejle, og indviet $^1/_1$ 1925, ejes af Flækken; 20 Sengepladser (deraf 4 epidemiske), 2 Sygeplejersker.

Flækken har 2 **Alderdomshjem,** der ejes og drives af Løgumkloster Spare- og Laanekasse, Alderdomshjemmet i den gamle Skolebygning, Søndergade, for 6 ældre Ægtepar og Alderdomshjemmet for enligtstillede Kvinder, „Bag Gaardene“, der har 4 Pladser. — **Fattiggaarden,** Jørgensgaardsvej, opf. 1896, har 8 Pladser; den

Slottet.

ejes med $^2/_3$ af Flækken, $^1/_3$ af Løgumkloster Landsogn; til den hører 53 ha Landbrugsjord, der delvis drives af Bestyreren, delvis er bortforpagtet. — **Det Günderothske Hospital,** Slotsgade, stiftedes 1701 af Amtmand F. v. Günderoth; det yder fri Bolig og Brændselshjælp til 4 enligstillede Kvinder.

Flækken har intet Gasværk. — **Elektricitetsværket** var oprindeligt privat, men overtoges 1921 af Kommunen for 115,000 Kr. Det blev da ombygget og udvidet saaledes, at det staar Komm. i 300,000 Kr. Det har 2 Dieselmotorer til henholdsvis 180 og 60 HK. Produktionen androg 1924/25 c. 220,000 K.W.T. — Flækken har intet Vandværk, ingen Brandstation, intet offentligt Slagtehus eller andre kommunale Institutioner af lignende Art.

Statsbanegaarden for den 1888 aabnede Strækning Løgumkloster-Bredebro (9 km) ligger „Ved Banen“. Her ligger ogsaa den tidl. Banegd. for den fra $^1/_4$ 1926 nedlagte Amtsbane Løgumkloster-Aabenraa (Længde 54,3 km., Driften aabnedes 1901). — Ingen Toldbygning. — I **Posthuset,** Vestergade, har Post-, Telegraf- og Telefonvæsenet Kontorer; Bygningen opførtes 1907 af Bygmester Pöhlmann, Skærbæk, for egen Regning og erhvervedes 1917 af Staten.

Af andre Bygninger nævnes: *Præstegaarden* i Storegade; i Nærheden *Apoteket; Good Templar Logen,* Elmeallé; *Løgumkloster Bank,* Storegade; Hotellerne *Stadt Hamburg, Central* og *Royal* i Markledgade samt *Hotel Holmplads;* det kønne Beboelseshus til den ældgamle Vandmølle; *Hedeselskabets Kontor* med Planteskole ved Tønder Landevej; der udleveres Planter til de sønderj. Plantningsforeninger og til 20 efter Genforeningen oprettede Fredskovsplantager og gives gratis Vejledning vedr. Anlæg af Hegns- og Læplantninger. Fra 1923-25 udleveredes gennemsnitl. aarl. 523,000 Løvtræs- og 598,000 Naaletræsplanter til en Værdi af c. 35,000 Kr. Før Genforeningen fandtes en Del „Waldgenossenschaften" til Fremme af Plantningen.

Haandværkerhjemmet, Storegade, ejes af Haandværkerforeningen, opr. $^{28}/_{9}$ 1872. Ejendommen var i privat Eje til 1889, da den købtes af et Selskab og indrettedes til „Herberge zur Heimat"; ved Genforeningen overgik den til Haandværkerforeningen.

Præstegaarden.

Ud over de to ovenfor nævnte Monumenter er der ingen Mindesmærker.

Anlæg. Der er ingen særlige Lystanlæg, men kønne Alléer i Byen og dens nærmeste Omegn. Alléen omkring Markedspladsen bekostedes 1894 af Byens Sparekasse.

Indbyggertallet var $^{5}/_{11}$ 1925 1677 (1860: 1419, 1867: 1473, 1871: 1451, 1885: 1339, 1890: 1367, 1900: 1446, 1911: 1597, 1921: 1603).

Markeder. Der afholdes aarl. tre store Markeder (Marts, Juni og August) med Kreaturer, især Heste. I August er der samtidig stort Krammarked. Mindre Kreaturmarkeder afholdes i Februar, April, Juli og September. Hver Torsdag er der Torvedag.

Af Fabrikker, industrielle Anlæg og Handelsforetagender nævnes: A. Haases Sønner, Garveri og Læderhandel, grl. 1830, 4 Arb.; H. M. Hansen, Kolonial, Isenkram, Stentøj, Manufaktur m. m., grl. 1840, i 1925 udskiltes Handelen med Korn, Foderstoffer og Kul fra Firmaet og drives nu under Firmaet H. N. Hansen; C. H. Bock Sønner, Løgumkl. Pibefabrik, grl. 1859, c. 10 Arb.; Løgumkloster Andelsmejeri, opr. 1895, oprindl. privat, 1910 Andelsselskab, i 1925 c. 400 Køer fra Flækken og Dele af Landsognet samt N.-Løgum S.; Emil Holdt, Løgumkl. Møbelfabrik, grl. 1902, c. 10 Arb.; Brugsforeningen for L. og Omegn, opr. 1909; Løgumkl. Tømmerhandel, A S, opr. 1925, Aktiekap. 60,000 Kr.; Løgumkl. Bogtrykkeri betyder først noget fra og med 1920, herfra udgaar „L. Avis". Vandmøllen er nu uden Betydning i Sammenligning med tidligere; i Tiden fra $^{20}/_{5}$-$^{20}/_{7}$

hvert Aar males kun ved elektrisk Kraft, da Lodsejerne ved Brede Aa i den Tid har Krav paa Vandet til Overrisling af Engene.

I Løgumkloster udkommer fra $^{1}/_{10}$ 1920 Ugebladet „Løgumkl. Avis".

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1925: 129 Heste, 952 Stkr. Hornkv. (deraf 317 Køer), 10 Geder, 59 Faar, 342 Svin (1913: 519), 4571 Høns.

Byens Øvrighed bestaar af en folkevalgt Borgmester. Byraadet bestaar af Borgmesteren og 8 Byraadsmedlemmer. $^{1}/_{4}$ 1923 udskiltes Flækken fra Amtet.

Finansielle Forhold. Løbende Indtægter $19^{25}/_{26}$ (i 1000 Kr.) 177, deraf Ejendomsskatter (kommunal Ejendomsskyld) 24, Formue- og Lejlighedsskat 90,

Lillegade.

Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 9, andre Skatter 1. Løbende Udgifter 147, deraf Byens Styrelse 10, offtl. Underst. 28, Skolevæs. 29, Rets- og Politivæs. 4, Medicinalvæs. 9, Gader og Veje 13, Renter af Gæld 24. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1926 525, Gæld 441. Skatteprocenten udgjorde $19^{25}/_{26}$ 6,8, Ligningsprocenten 7,3.

Kommunens faste Ejendomme: Administrationsbygningen („Borgmesterkontoret"), Kommuneskolen, $^{2}/_{3}$ af Fattiggaarden, Elektricitetsværket, Sygehuset, Sprøjtehuset, „Bag Gaardene", 2 Beboelseshuse, forskellige Jorder, ialt c. 65 ha og alt paa Flækkens Grund.

Af Kriminalpolitiet for Løgumkloster Politikreds er 1 Betjent stationeret i Løgumkloster; Flækken har desuden 1 Ordensbetjent. — Brandvæsenet er frivilligt og bestaar af 1 Brandinspektør, 1 Vicebrandinsp., 1 Værkmester, 3 Brandsvende og 46 andre Medlemmer, ialt 52 Mand.

Pengeinstitutter: I *Spare- og Laanekassen for Løgumkloster og Omegn* (opr. 1821) var $^{31}/_{3}$ 1925 Indsk. 881,000 Kr., Res. 61,000, desuden Dispositionsfond paa 10,000 Kr.; Garantikapitalen paa 10,000 Kr. er fuldt indbetalt. *Løgumkloster Bank* (opr. 1886) med Aktiekap. 320,000 Kr., hvoraf 1925 indbetalt 260,000; $^{31}/_{12}$ 1924 udgjorde Indsk. 738,000 Kr., Res. 36,000.

I gejstlig Henseende udgør Flækken sammen med Landsognet (der omfatter de tidl. Kommuner Assit, Dravedskov og Ellum) eet Sogn. Der afholdes dansk

Gudstjeneste hver Søndag, tysk Gudstjeneste ved Sognepræsten i N.-Løgum en Søndag i hver Maaned. I Byen bor en tysk Frimenighedspræst, til hvem der 1926 er opført en Bolig (Arkt. Thaysen, Tønder).

Byen er Bolig for en Dommer. Den hører til Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., har 1 Apotek (opr. 1777) med reelt Privil. Byen hører til den sønderjyske Amtskr.' 6. Opstillingskr., for hvilken den er Valgsted, hører til Løgumkloster Vurderingskr., Løgumkloster Skattekr., Løgumkloster Forligskr. og 7. Udskrivningskr.' 205. Lægd, samt er Sessionssted for Lægderne 199-210.

Ved Postvæsenet er ansat 1 Postmester, 2 Assistenter og 1 Kontorist; af samme Personale bestyres Telegraf- og Telefonvæsenet.

Jærnbaner. Løgumkloster staar ved Statsbanestrækningen *Løgumkloster-Bredebro* i Forbindelse med den i 1887 aabnede Længdebane Ribe-Tønder(-Hamborg). Den aabnedes for Drift $^{21}/_{9}$ 1888 og har c. 9 km Enkeltspor. I Driftsaaret $19^{25}/_{26}$ befordredes fra Løgumkloster med Statsbanerne 18,202 Personer. Totalvægten af Gods og Kreaturer, ankommet til Løgumkl. med Statsb., udgjorde 10,342 Tons, afgaaet 1523. Efter Indtægt staar Løgumkl. Station i Statsbaneregnskabet som Nr. 183. — Den smalsporede Amtsbaneforbindelse med Aabenraa (se p. 267) var — ikke mindst paa Grund af den betydelige Omvej over Hovslund — meget urentabel og blev nedlagt $^{1}/_{4}$ 1926. Indtil den nu paabegyndte, normalsporede Statsbanestrækning, der skal forbinde L. med Rødekro i omtrent lige Linie, bliver fuldført, besørger det $^{1}/_{4}$ 1926 i Aabenraa oprettede Rutebilaktieselskab Forbindelsen mellem L. og Rødekro.

Historie. Klostret i Løgum er grundlagt af Bisperne i Ribe, i hvis Stift det da som nu laa, og med Rette nævner derfor Klostrets gamle Dødebog ikke færre end 3 Ribebisper Radulf, Stefan og Gunner som dets „første Stifter", en Hæderstitel, de forøvrigt maa dele med adskillige Lægmænd. Ligesom flere andre Klostre som f. Eks. Øm i Himmelbjærgegnen maa dets første Spire søges andet Steds, nemlig i Seem ved Ribe. Her var der, uvist naar, blevet anlagt et Benediktinerkloster, der omfattede baade Nonner og Munke; men da Bisp Radulf som et Led i sin Udsoning med Ærkebiskop Eskil (1166) maatte forpligte sig til at stifte et Cistercienserkloster i den sydlige Del af sit Stift, ombyttede han Benediktinerne med Cistercienserbrødre fra Herridsvad i Skaane. Det var altsaa et lignende Skifte som det, der kort forinden havde fundet Sted i Sorø, hvor Absalon lod „de graa Munke" indtage „de sorte Munkes" Plads i det af hans Fader og Farbrødre grundede Kloster. Klostret skiftede dog ikke blot Orden, men ogsaa Sted, idet det blev bestemt, at det skulde flyttes fra Seem til Løgum. Men lige til 1501 bevarede Klostret sit gamle Gods i Seem, hvor endnu Navne som Munkesø, Munkemølle og Munkegaard minder om Fortiden. Selve Flytningen kan dog ikke have fundet Sted for efter Radulfs Død. Denne indtraf nemlig 1171, og først 1173 fortæller de samtidige Aarboger, at „Munkesamfundet kom til Løgum". Biskop var dengang Stefan, selv tidl. Cistercienser og tilmed Abbed i Herridsvad, Løgums Moderkloster, og derfor dobbelt interesseret i det nye Anlæg. Naar man valgte Løgum (1237 Løghum), hvis Navn paa Munkevis latiniseredes til *Locus dei* (Guds Sted), laa Grunden vistnok først og fremmest i, at det alt tilhørte den gamle Stiftelse i Seem. Men forøvrigt har det sikkert den Gang frembudt bedre Betingelser for Anlæg af et Klosterbo, end det nu om Stunder skulde synes. Lobækken og Brede Aa gav Fisk til Fastebordet og drev den Mølle, der var et nødvendigt Tilbehør ved ethvert Cistercienserkloster, og Egnen har været mere skovrig end i vore Dage. Mod S. ligger endnu Draved Skov, hvis Udstrækning da var langt større, og de kratklædte Brinker langs Lobækken var den Gang dækkede med Skov, i hvilken Brødrene endnu ved Middelalderens Slutning havde et „Falkeleje".

Meget Vanheld ramte i Begyndelsen Brødrene. Deres Kvæg døde af Pest, deres Faar druknede, to af deres Ladegaarde brændte, og sluttelig fortærede Ilden Klostrets „Omgang" og to Dage senere Bageriet, hvor det reddede Løsøre var samlet. I den nye Ribebisp Omer havde Klostret dog en trofast Ven. Han stadfæstede dets ældste Privile-

gier, der var brændte ved denne Lejlighed, og bekræftede sine Forgængeres Overdragelse af Bispetienden i Lø Hrd. og de Dele af Gram og Rangstrup Hrdr., der hørte under Stiftet, samt skænkede det Kirken i N.-Løgum og andet Gods. Biskop Valdemar af Slesvig overdrog Munkene Bispetienden af Bylderup Sogn, og af Ribebisperne fik de senere Kirkerne i Daler (1227) og Spandet (1323). Forholdet til Bispestolen kunde dog ogsaa have sine Skyggesider, og trykkende følte navnlig de 3 Ugers Gæsteri, Klostret fra gammel Tid var pligtigt at yde Bispen. Det var derfor sikkert en Fordel, at Abbeden 1299 opnaaede Fritagelse herfor, selvom denne maatte købes med Afstaaelse af Tienden i de tre nævnte Herreder samt Gods i Abterp og Ballum. Men ogsaa Landets verdslige Øvrighed var Brødrene god. Ikke blot opnaaede de de samme Friheder som andre Klostre og — uvist naar — Birkeret for Kærnen i deres Besiddelser (N.-Løgum Sogn og Landsognet); men Valdemar Sejr skænkede dem Gods i Harreby, Abel overlod dem sin Gaard i Svanstrup med dertil hørende Patronatsret til Brede Kirke, og Erik Klipping indrømmede dem Toldfrihed for det Gods, de indførte over Aabenraa. Meget Gods skænkedes desuden til Klostret for Sjælemesser og Retten til at begraves i Klosterkirken. Ikke færre end 5 Bisper var jordfæstede der, hvor ogsaa talrige, sønderjyske Adelsmænd søgte deres Lejersted, saaledes bl. a. Ridderen Henneke Limbek til Trøjborg, der 1379 udsonede sig med Klostret, paa hvilket han tidligere havde fejdet. Overhovedet gav disse Gaver ofte Anledning til Strid. Om Patronatsretten til Brede maatte Klostret saaledes føre en langvarig Retstrætte, og da det 1280 havde faaet Gods testamenteret i Bolderslev Sogn — bl. a. Skoven Urne — gjorde Ridderen Jens Urne det en Tid lang Godset stridig. Samtidig blev det overfaldet af andre Adelsmænd, der endog nedbrød nogle af dets Huse, saaledes at Abbeden maatte søge selve Ærkebispen om Hjælp. Alvorligere var dog den Fare, der i Klostrets sidste Levetid synes at have truet det. „Ørentudere" havde nemlig over for Htg. Fred. (I) sværtet Munkene som „Misgærningsmænd og Modstandere af hans hertugelige Myndighed", hvorfor han pønsede paa at uddrive dem af Klostret, ja muligvis overgive det til en anden Orden. Det vides ikke, om der ligger politiske Bevæggrunde bag disse Beskyldninger, som alene kendes fra et Brev fra selve Cistercienserne Overhoved, Abbeden i Citeaux. Men givet er det, at Klostret, der jo laa i Ribe Stift, følte sig nær knyttet til Kongeriget. Da det saaledes 1518 skulde have en Afskrift af sin „Dødebog", d. v. s. Fortegnelsen over de Personer, for hvilke der skulde læses Sjælemesser, udførtes denne i Sorø.

Ligesom Klostret søgte at afrunde sine Besiddelser ved Magelæg, øgede det dem ogsaa ved Køb, og navnlig i Slutn. af 15. Aarh. synes man at have raadet over betydelige Midler. I 1491 købes saaledes Vippelgd. i Tinglev S. og 1494 Vraagd. og Visgd. Langt mere omfattende var dog den Handel, der 1496 sluttedes med Væbneren Ditlev Ahlefeldt, af hvem man købte ikke færre end 30 Gde, overvejende i Ravsted Sogn, for det efter Datidens Forhold meget anselige Beløb 4900 M. lybsk, hvortil endvidere føjedes Løftet om evig Sjælemesse samt — et Smykke til Ditlevs Hustru Fru Lene.

Selv om Klostret i Godsrigdom ikke kunde maale sig med de store, kongerigske Herreklostre som Sorø og Antvorskov, var det ved Middelalderens Slutning utvivlsomt en af Sønderjyllands største Godsejere, og Abbeden indtog en til dets Rigdom svarende, anset Stilling. Bortset fra selve Klosterladegaarden, der først nedlagdes i Slutn. af 18. Aarh., bestod Tilliggendet udelukkende af Fæstegods. De spredtliggende Ladegaarde (Grangier), der kendes fra andre Cistercienserklostre, nævnes kun i den allerældste Tid, og lige saa lidt vi ved Besked om det aandelige Liv, der udgik fra Klostret, lige saa lidt mærker vi noget til den Foregangsvirksomhed i Landbruget, der ellers tillægges Ordenen. Det eneste Spor, denne muligvis har efterladt sig, turde være Nybo, hvis Navn kunde tyde paa, at det var et Anlæg fra Klostertiden. Gennem Klostrets Brevbog kan man i nogen Grad følge Besiddelsernes Vækst. Man ser, at det ikke blot havde Gods helt op ad Ribe til og i selve Ribe By, men ogsaa paa Østkysten, f. Eks. i Ø.-Løgum og Kværs. Hvor meget Gods Klostret ejede i sin Velmagts Tid, kan derimod ikke afgøres med fuld Sikkerhed, da der ikke er bevaret nogen Jordebog fra Tiden før Reformationen. I nogen Grad erstattes dette Savn imidlertid ved et Skattemandtal fra 1548, selve Klostrets Nedlæggelsesaar, der dog ikke omfattede Ejendommene i Ribe. Efter dette havde Klostret ialt 175 Fæstere; Halvdelen (89) boede i selve Birket (N.-Løgum S. og Landsognet), de øvrige var spredte i ikke mindre end 46 Byer fordelte i Herrederne Tønder, Slogs, Lø, Hviding, N.- og S.-Rangstrup samt Frøs, hvor Klostret havde Fæstegods i Kamtrup, Fæsted og Harreby. Desuden ejede det i den katolske Tid de ovennævnte Kirker Løgum, Daler, Brede og Spandet samt vistnok to Møller foruden selve Klostermøllen.

Som de andre Cistercienserklostre overlevede det Reformationen; men da Abbeden Morten Iversen (Martinus Ivari) døde 1548, blev det sekulariseret og dets Gods omdannet til et særligt Amt, Løgumkloster Amt, der foreløbig tilfaldt Htg. Hans og efter hans Død Gottorp'erne, og som saadant bevaredes langt den overvejende Del af Klostrets gamle Besiddelser, indtil den preussiske Kredsordning indførtes 1867 (jfr. p. 16 flg.).

I det ovennævnte Skattemandtal fra 1548 nævnes ogsaa „Closterdorp". Det lader sig ikke afgøre, om denne By først er opstaaet i Klostertiden som Følge af Klostrets Anlæg, eller om det er en ældre Bondeby, der har skiftet Navn. Skattemandtallet har kun 6 Fæstere; men i Amtets ældste bevarede Jordebog fra 1607, hvor Størrelsen angives til 13 Bol, er Antallet steget til 19, der boede i en „Halvandengaard", 6 Helgaarde og 12 Halvgaarde. Jævnsides med dem forekommer desuden 32 „Kaad" med 45 Kaadnere, af hvilke flere bærer Haandværkernavne, saaledes at der ikke kan være Tvivl om, at Bebyggelsen havde antaget en bymæssig Karakter. Byen kaldes her „Klosterby". Men tidligt møder man Navnet Løgumkloster (c. 1546 Lemclosterbuy), der efterhaanden bliver det gængse, saaledes at det dog i daglig Tale afkortes til „Kloster". I Løbet af 17. Aarh. er Byen vokset ret betydeligt; thi efter et Skattemandtal fra 1685 fandtes der foruden 20 Bønder tillige 80 „Wish Katen". Et Aarhundrede senere var de sidste derimod kun vokset til 102 Kaadnersteder, og Bøndernes Tal var uforandret. Næst efter Tønder var Byen Centret for Kniplingsindustrien, og af megen Betydning var ogsaa de store Heste- og Kvægmarkeder, der afholdtes paa den rummelige Markedsplads i Byens Midte. Men Hovederhvervet var dog Landbruget. Navnlig efter at den kgl. Ladegaard — den gamle Klosterladegaard — var bleven delt mellem Indvaanerne, har disse næsten alle en eller flere Køer, hedder det i en Beskrivelse fra c. 1800, der endvidere fremhæver, at „sin fortrinligste Næring skylder Flækken ubestridelig den Omstændighed, at der her findes en kgl. Amtstue, til hvilken hele Amtets Skatter hver Maaned skal indbetales."

I kirkelig Henseende var Byen til 1739 forenet med N.-Løgum, saaledes at de havde fælles Præst og Fattigvæsen. Naar der ved denne Lejlighed indførtes tysk Gudstjeneste hver 4. Søndag i Klosterkirken — eller som den da kaldtes Slotskirken — skyldtes det utvivlsomt Hensynet til de faa, tyskdannede Embedsmænd. Thi Omgangssproget maa den Gang have været rent dansk, saaledes som det endnu praktisk talt er. I national Henseende har Sindelaget derimod altid været stærkt blandet. Allerede ved Februarafstemningen i 1867 var der et lille, tysk Flertal (138 mod 122), og selv om dette forsvandt ved Afstemningen i August s. A., formaaede Danskheden dog ikke at hævde sig. Ved Valget 1912 stemte saaledes kun 85 dansk, 169 tysk. Saa meget mere overraskende var det, at Byen ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 gav dansk Flertal med 542 danske mod 516 tyske Stemmer, af hvilke henholdsvis 110 og 170 skyldtes tilrejsende. Ved Folketingsvalget 1924 var Stemmetallene 225 d., 169 t., 141 soc. og i 1926 286 d., 236 t., 122 soc.

Af Mænd, fødte i L., nævnes: Proviantskriver paa Kbh.s Slot Hans Hansen Osten (f. 1617); Lærer ved Gymnasiet i Flensborg Georg Herman Overbeck (1743-96), den første Slesviger, der virkede for Modersmaalet.

Litt.: Klostrets Brevbog er trykt efter en Afskrift fra Tiden efter Reformationen (c. 1578) i „Scriptores rerum Danicarum" VIII p. 1-258, dets Dødebog efter Originalen i Arnamagnæanske Samling i samme Værks 4. Bd. p. 575 flg., Skattemandtallet fra 1548 i F. Falkenstjerne, Sønderj. Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden p. 387 flg. Nogen brugelig Skildring af Klostrets Historie findes derimod ikke. Om Flækken se Smaaefterretninger af Kruchenburg i Schl.-holst. Provinzialberichte 1797 II p. 201-10.

Løgum Kloster med Kirken.

Sydligt i Løgumkloster By ligger Klostret og den store Klosterkirke. Den er som alle Cistercienernes Kirker en Maria-Kirke, indviet til „den i Himlen optagne Maria".

Her som andre Steder har Cistercienserne lagt deres Kloster i Lavlandet nær Sø og Aa, med Møllesøen og Brede Aa N. for og Bækkeløbet fra Draved Mose

tæt sønden om Klostret, kun 100 à 150 m fra Bygningerne. Skønt lavtliggende ses den høje Kirke, længe før man naar den, langt borte i det side, lave Land; men den er ogsaa en af Danmarks rankeste Kirkebygninger, og dens Højde virker dobbelt stærkt, fordi Længden er forholdsvis ringe.

Kirken laa paa Nordsiden af Klostergaarden, af hvis Bygninger nu kun en Del af Østfløjen er bevaret. Og saa kort er Kirkens Langskib, at det kun naar at dække $^2/_3$ af Klostergaardens Nordside. Det er imidlertid sandsynligt, at man her

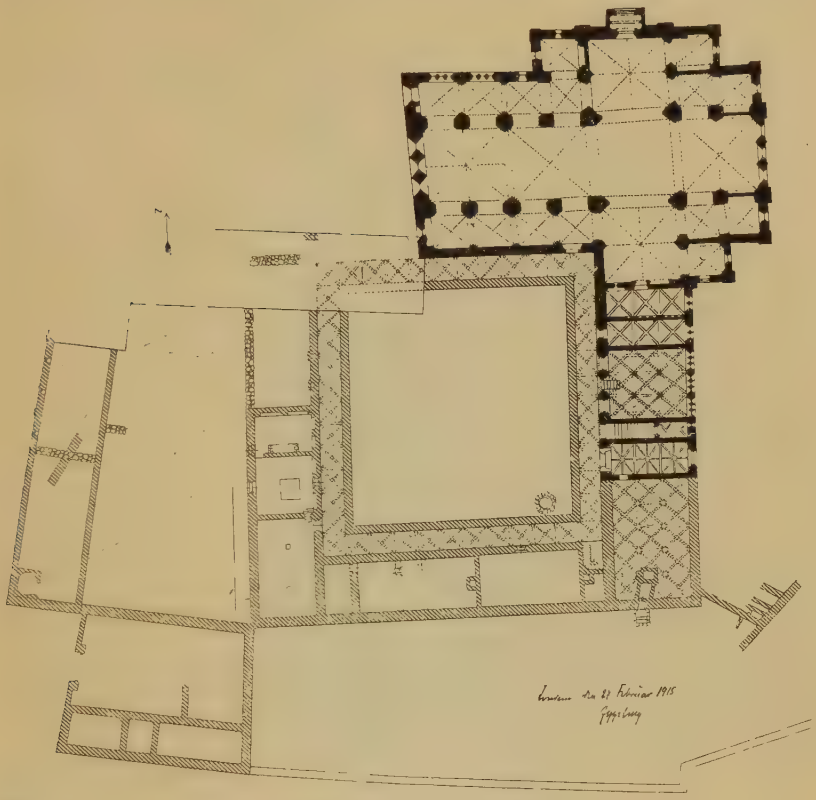

Grundplan af Løgum Kloster.

i Løgumkloster som i alle andre Cistercienserkirker har paatænkt, maaske planlagt, et længere Kirkeskib. Havde Skibet blot haft to Fag til, vilde det i Analogi med 12. Aarh.s Klosteranlæg have lukket for Kloster og Fratergaard i Nord. Men Langskibet fik alene to Fag, blev kun dobbelt saa langt som Højkor og Korsarme, der hver er paa et Fag. Derfor gør Korsarmene sig stærkt gældende, og det karakteristiske ved denne Kirke er ikke blot Højden og Rejsningen, men ogsaa i udpræget Grad Korsformen. Da nu den taarnløse Kirke har Spir over Korsskæringen, hvad der understreger denne og giver den en Midtpointe, og Længden saa vel af Højkorets som af Korsarmenes Tagryg næsten er $^2/_3$ af Langskibets, nærmer den sig i sin Karakter stærkt Centralanlæget. Allerede Jacob Helms har gjort opmærksom herpaa i sin smukke Afhandling i Trap, Hertugdømmet Slesvig.

Ved sit korte Langskib adskiller Løgumkloster Kirke sig altsaa fra de Kirketyper, der udvikledes af Cistercienserne i 12. Aarh. Paa hver Side af Midtskibet findes et lavt Sideskib, og mens Midtskibet har to Hvælvingsfag, er der fire i hvert af Sideskibene. Højkoret er som i Sorø lige afsluttet i Ø., og til Østsiden af Korsarmene slutter sig fire Kapeller: to til nordre, to til søndre Korsarm, alle lige afsluttede i Ø. Endelig ligger der ved Vestsiden af nordre Korsarm endnu et Kapel, det nordvestre, hvorimod der ikke er noget Kapel paa Vestsiden af søndre Korsarm, da Klostrets Korsgang paa dette Sted sluttede sig til Korsarm og Sideskib. Naar man ser bort fra det korte Skib i Løgum, synes Kirken altsaa i Hovedtrækkene fuldkomment at svare til Sorø Kirke, og dog adskiller dens Østparti sig paa et enkelt Punkt ganske afgørende fra Sorøs, nemlig derved, at det af de to Korsarmes Østkapeller, der ligger nærmest N. for og nærmest S. for Højkoret, har samme Længde som dette, er paa to Hvælvingsfag og derfor fuldstændig virker som et nordre og et søndre Sideskib til Højkoret. Mens Vitskøl Klosterkirke har Omgang langs alle Korets tre Sider, er der da i Løgum kun Omgang ved to af Korets Sider. Kirken i Løgum staar saaledes m. H. t. sit Østparti som en Mellemtype mellem Vitskøl og Sorø.

Løgumkloster Kirke, set fra Øst.

Allerede Plananlægget røber, at Løgumkloster Kirke ikke hører til vore ældste Cistercienserkirker. I endnu højere Grad ser man dette ved en Betragtning af Kirkens Arkitektur og Opbygning. Bygningens Højde og Rejsning, de stejle Gavl- og Taglinier, Gavlenes Blændingsarkitektur, Vinduernes Former, særligt de tredelte Vinduer i Højkorets og Korsarmenes Overmure, Anvendelsen af glaserede Sten, særligt Formsten, og endelig den fra Ø. til V. i Kirken gennemførte Skiften mellem Rundbuer og Spidsbuer viser, at Kirken tilhører Overgangsstilen. I store Træk er den en Bygning fra 13. Aarh.

I Midtskibets østligste Fag finder man, saa vel i Nord- som i Sydmuren, en lodret Fortandingslinie, der viser et tydeligt Skel mellem et ældre, østligt og et yngre, vestligt Parti af Kirken. De to Partier repræsenterer to Hovedafsnit inden for

Kirkens Bygningshistorie: et ældre Afsnit fra Overgangstiden med mange udpræget romanske Elementer og et yngre Afsnit, stærkt gotisk præget, men dog med enkelte romanske og Overgangsformer. De to Afsnit kunde kaldes det romansk prægede og det gotisk prægede Hovedafsnit inden for Klosterkirkens Bygningshistorie.

Inden for det ældre, romansk prægede Bygningsafsnit, som altsaa udgør Kor og Kors lige fra Korgavlen i Ø., vestpaa indtil og med den østligste Arkadepille i Skibet, er atter de nedre Partier i Arkadehøjde ældre end de øvre. Kun de spidsbuede Arkadebuer fra Korsarmene ind til Kapeller og Sideskibe ligesom Profilet af den ydre Kampestenssokkel og Profilet af Arkadepillernes Kragbaand vidner om, at Overgangstiden er inde.

Løgumkloster Kirke, nordre Korsarm.

Højkorets to „Sideskibe" hører dog ikke til dette allerældste Anlæg. Det havde blot to lige store, ligeafsluttede Kapeller ved Østsiden af hver Korsarm. I saa Henseende svarede Planen altsaa oprindeligt fuldstændig til Sorøs Plan og til Vitskøls oprindelige Plananlæg. Og som Vitskøls oprindl. Korgavl er KoretsGavl i Løgum tredelt.

Ikke heller den skønne og ejendommelige, aabne, overhvælvede Forhal ved nordre Korsarmsgavl er absolut oprindelig, lige saa lidt som det nordvestre Kapel. Højkorets „Sideskibe" og nordre Forhal er dog kommet til faa Aar efter, endnu inden de øvre Partier paabyggedes, mens nordvestre Kapel er tilføjet noget senere.

Den fint nuancerede og organisk opbyggede Korgavl med dens Etageinddeling viser tydeligt Udviklingen fra det ældre, romanske Anlæg forneden til de yngre Overgangspartier foroven. Nederst er Gavlmuren tredelt ved de fine, fra egne Sokkelfremspring opstigende Rundstave, indrammende tre lige store, rundbuede Vinduer, mens de tre Vinduer i den øvre Etage ikke blot er spidsbuede, men tillige sammenkoblede til en samlet Tregruppe, med Midtvinduet højest og med Rundstavene indgaaende i Vinduesprofilet, tilmed forsynede med Skaftringe og med Ringkapitæler. Denne Vindusgruppe er i udpræget Overgangsstil ligesom Gavlfel-

tet foroven med sine stigende Gavlblændinger indrammede af et stort Gavlblændingsfelt med stigende Buer, hvor Rundbuen dog er saa at sige eneherskende. Korsgavlene er som Korgavlen i romansk præget Overgangsstil, mens Kamtakkerne, der giver alle Gavle stejlere Rejsning og mere gotisk Karakter, er tilkommet i senere Middelalder.

Ingen Enkelthed i hele det store, østre Hovedafsnit har i højere Grad end Overmurenes skønne, spidsbuede Tregruppe-Vinduer bidraget til at give Kirken dens stærkt udtalte Overgangspræg og været medvirkende til, at man lige siden Helms' Tid har villet rykke Kirkens Grundlæggelse et Stykke ind i 13. Aarh. Forskellige murtekniske Forhold tyder imidlertid paa, at disse Vinduer ikke er oprindelige, men at man i hvert af Overmurenes Fag i Stedet for den under en stor, bred Spidsbue samlede, trekoblede Vindusgruppe fra første Færd har planlagt, muligvis gennemført, i alt Fald begyndt simple, enkle, sikkert dog spidsbuede Vinduer. Saaledes er der indvendigt saa vel i Højkor som i Korsarme bevaret tydelige Spor af, at man inden Opførelsen af de nuværende Hvælvinger havde planlagt og muret Afsæt til et ældre Sæt Hvælvinger, inden for hvilke der slet ikke havde været Plads til de nuvær., brede Vindusgrupper, men alene til Vinduer, der var betydeligt smallere. Af de trekoblede Vinduer er der to i hver af Korets og Korsets Overmure, og svarende hertil er hver Overmur delt i to Fag, som indrammes af Lisener, der foroven bærer Taggesimsens Rundbuefrise.

Østpartiet har paa alle Hjørner slanke, ikke stærkt fremspringende Støttepiller, der nærmest har Karakter af brede Lisener, saaledes som det ret almindeligt træffes i denne Tids Arkitektur. Paa de tre Hovedgavle løber Støttepillerne op og bærer Gavlfeltets stigende Buefrise. Midt paa nordre Korsarms Gavlside løfter den slanke Portalbygning sig med sine tre Etager. Nederst fører en stor, aaben, fint profileret Rundbue ind til den ejendommelige Forhal med dens fire Nicher, de 6 Granitsøjler og den mærkelige Hvælving, dannet af to krumme Tøndehvælvingsflader. Mens Granitsøjlernes Baser med deres Mandehoveder bringer Søjlebaser paa Ribe Domkirkes Apsis i Erindring, er det iøvrigt vanskeligt selv i Udlandet at paavise noget direkte Forbillede for denne Portalbygnings skønne, ejendommelige Rum, der giver Korsarmsdøren Karakter af Kirkens Hovedindgang. De øvrige Etager i denne Portalbygnings Nordside er blændingsprydede. Dens Blændingsgavl øverst er helt ny, stammer fra sidste Restaurering (før 1920), og det vilde vistnok nu være ugørligt, saa ønskeligt det end var, ved Undersøgelse at fastslaa Portalbygningens oprindelige, øverste Afslutning.

I Kirkens vestre og yngste Hovedafsnit — halvandet Fag af Midtskibet, tre Fag af Sideskibene — finder vi tydeligt nok Gotikens Formsprog. Naar man alligevel har fortsat Højkorets og Korsarmenes romanske Rundbuefrise under Højkirkens Taggesims, ikke blot paa det ældste Halvfag, men ogsaa paa de gotiske Partier i hele deres Længde, er det et Vidnesbyrd om, at dette Bygningsafsnits Opførelse er faldet ikke altfor længe efter Fuldførelsen af de østre Partier. Buefrisens Gennemførelse mildner i høj Grad Modsætningen mellem de to Bygningsafsnit. Vinduerne i de vestre Højkirkemure er rent gotiske; men det smukke Stavværk, de har faaet ved sidste Restaurering (efter 1920), og som de iøvrigt kunde skønnes at have haft oprindeligt, har tredelt Vinduerne paa en saadan Maade, at de føles beslægtede med Østpartiets tredelte Højkirkevinduer. Dette Træk og den samtidigt gennemførte Afpudsning af Buefrisens Buefelter bidrager til at give Helhed i Kirkens Ydre trods Modsætningen mellem romansk og gotisk.

Mens søndre Sideskib intet Vindue har i Syd, fordi Korsgangen her sluttede sig

til Kirken, er der derimod Vinduer i alle tre frie Fag af nordre Sideskib. De to vestligste Fag har hvert et Tregruppevindue meget nær i Slægt med Vinduerne i østre Bygningsafsnit. En Undersøgelse viser da ogsaa, at Sideskibenes Sidemure er byggede før Midtskibet, umiddelbart efter det store, østre Bygningsafsnit. Disse Sideskibsmure maa alligevel regnes for at høre til det sidste Bygningsafsnit, da de som Vestgavlen mangler den veltilhuggede, profilerede Granitsokkel, som vi finder i hele det store, østre Afsnit.

Udpræget gotisk er den store Vestgavl med de tre mægtige, spidsbuede Vinduer — det midterste højest —, hvis Sider og Buer er opløst i mange profilerede Led, afrundede og affasede skiftende med hinanden, i hvilke mørktglaserede Sten skifter med røde. Den spidsbuede, ret lave Dør i nordre Sideskibs Vestgavl har samme Profiler og samme Anvendelse af Glasursten. Vestgavlens Gavlfelt med dens stigende, spidsbuede Blændinger skyldes sidste Restaurering (før 1920). Den har som alle andre Gavle Kamtakker.

Løgumkloster Kirkes Indre.

Ligesom det Ydre præges det indre Kirkerum stærkt af Bygningens Højde, Korsformen og det korte Skib. Hele Kirken er overhvælvet. Alle Arkader med Undtagelse af dem i Korsarmene er rundbuede, hvorimod alle Hvælvingers Gjordbuer er spidsbuede. Medens Korsskæringen har en kuplet, ribbeløs Hvælving, er der otteribbede, forøvrigt ogsaa kuplede Hvælvinger med kløverbladformet Ribbeprofil i Højkor og Korsarme. Ikke blot er Hvælvingernes Gjordbuer baarne af og organisk forbundne med de høje, slanke Søjlebundter, som med deres sværere og spinklere Halv- og Trekvartsøjler, afrundede og retvinklede Led føjer sig til de fire store Korspillers Murkærne og hviler paa rige, attisk prægede Sokler; men ogsaa midt paa Højkorets og Korspillernes Vægge løfter sig slanke Vægpiller af lignende Karakter som Bærere af Hvælvingernes Midtribber, mens fine Rundstave fra Gulv til Hvælving slutter sig til de tre Hovedrums Hjørner, bærende Hvælvingernes Hjørneribber. Kors og Kor ejer baade Rumfylde og organisk Struktur, og

den festlige Højdevirkning forstærkes ved Væg- og Korspillers slanke Søjlebundter.

Østkapellerne har firribbede Krydshvælvinger med samme Profil som i Kor og Kors. Men i Krydshvælvingernes Top sidder en ejendommelig, nedhængende Granitslutsten, imod hvilken Hvælvingsribberne løber, og som i nærbeslægtet Form træffes i Øm Kloster, i Aarhus Domkirke og enkelte andre Steder i Jylland. Mod Østkapellerne aabner Højkoret sig med rundstavprydede Arkader. Disse har dog ikke staaet helt aabne; men Spærremure, der omtrent naar op til Arkadebuernes Vederlag, og som foroven ud mod Kapellet er prydede med Buefrise og Savsnitsskifte, har skilt disse Sideskibe fra Højkoret, hvor Højalteret stod, mens Kapellerne rummede mindre Altre for de private Messer.

Som Korsarmene i en Cistercienserkirke faar deres særegne Præg af de Kapeller, der slutter sig til deres Østside, er søndre Korsarms Gavlvæg præget af Kirkens Forbindelse med Klostret. Forneden førte en Dør ud til Sakristiet, mens man ad en muret Trappe i Korsarmens sydvestre Hjørne kom op til Sovesalens (Dormitoriets) Dør. En saadan Trappe har der været i Løgum; den var imidlertid bleven nedbrudt c. 1844, mens derimod Dormitoriedøren blev bevaret. Svage Spor af den nedbrudte Trappe saas dog paa Væggene, og sammenholdtes disse Spor med, hvad der kunde sluttes af Dormitoriedørens Plads, kunde Trappens Bredde og Forhold fastslaas. Den genopførtes da i 1924.

Et lille, hvælvet Rum under Trappen fik gennem en smal Lysaabning i Gavlmuren et svagt Lys fra Sakristiet, og Sakristidøren sad i denne Gavlmur umiddelbart op til Trappepartiet. Den rundbuede Sakristidør og en med den sammenkoblet, større rundbuet Blænding danner tilsammen en af et Murfremspring indrammet Dobbeltbue af udmærket, arkitektonisk Virkning. Muligt har her været en Alterplads. Foruden Dormitorie- og Sakristidør førte endnu en Dør fra Kirken til Klostret, nemlig fra det østligste Fag af Langskibets søndre Sideskib ud til Klostrets Korsgang. Og i det sydligste af Østkapellerne var der Dør ud til Kirkegaarden. Mærkeligt er det, at man i det ældste, stærkt romansk prægede Afsnit af Kirken og ligeledes i Klostret gentagne Gange finder Fladbuen anvendt i Dørpartier; dog er lignende Forhold ogsaa fundet andre Steder.

I Cisterciensernes taarnløse Kirker førte gerne i eller ved Korset en Vindeltrappe op til Tagrummet. Her i Løgum gaar en lang, muret Trappe fra det nordøstligste Kapel op igennem nordre Korsarmsgavl til en i den fremspringende, nordre Portalbygnings øvre Partier liggende Vindeltrappe, og herfra fører atter dels en Trappe op til Korsarmens Tagrum, dels en lang, smal, muret Gang i Gavlens Murtykkelse tværs gennem et af de store Gavlvinduer og videre gennem en Trappe i Murtykkelsen af Korsarmens Vestmur ned til nordre Sideskibs Tagrum. Disse Trapper og skjulte Gange er af en egen, romantisk Charme. Iøvrigt havde man oprindelig planlagt og begyndt en Murtrappe fra Tagrummet over det nordligste Østkapel op til Korsarmens Tagrum. Men da man for at faa Plads til de trekoblede Højkirkevinduer indbyggede højere Hvælvinger end oprindeligt planlagt, maatte denne Trappe opgives, og det paabegyndte Stykke blev delvis tilmuret.

Medens der i Domkirkerne findes et Galleri af Triforieaabninger indskudt mellem Arkaderne forneden og Højkirkevinduerne øverst, mangler det i Cisterciensernes Kirker. Her i Løgum er der dog i Korsarmene Tilløb til et saadant Galleri, og i Langskibet er det gennemført baade i det østligste og i de tre vestligste Halvfag. Da den østre Arkade er højere end de tre vestre, sidder ogsaa den østligste Triforieaabning højere end de andre, hvad der understreger Forskellen mel-

lem de to Hovedafsnit og sammen med Forskellen i Arkaderne frembringer en uligevægtig Virkning i Skibet. At Højkirkevinduerne er blevet anbragt i nogenlunde ens Højde, gør trods Forskellen mellem den ældre og yngre Type atter øverste Parti mere ensartet, og af stor Betydning for Kirkens samlede Helhedsindtryk er det, at Skibets to Hvælvinger med deres kuplede Form i Karakteren nærmer sig Hvælvingerne i Østpartiet. Ens er Skibets to Hvælvinger dog ikke, idet den vestre er otteribbet, mens den østre er en firribbet Krydshvælving. En Vægpille i Nord og Syd bærer den spidsbuede Gjordbue mellem de to Hvælvinger, og midt paa vestre Hvælvingsfags Nord- og Sydvæg findes der en slank og høj Rundstav som Bærer af Hvælvingens Midtribber. Men disse Vægpiller er som tilsvarende i Sideskibene af gotisk Form.

Mens Midtskibets Hvælvinger har hel Sten tykke Kapper ligesom Hvælvingerne i Østpartiet og er byggede i Kuppelskifter som disse, har de Ribber af et rent gotisk Profil. Ogsaa Sideskibshvælvingerne har gotisk Profil (dog forskelligt fra Midtskibets); men deres Hvælvingskapper er af en noget yngre Konstruktionstype og kun en halv Sten tykke. Det er sandsynligt, at disse Sideskibshvælvinger virkeligt er yngre end Midtskibets. I saa Fald repræsenterer de den yngste Byggeperiode i den middelalderlige Klosterkirke.

En enkelt af Sideskibshvælvingerne er dog ældre end de andre, nemlig den østligste Hvælving i nordre Sideskib. Denne Hvælving samt Hvælvingen i det umiddelbart N. herfor liggende, nordvestre Kapel er begge hel Stens Krydshvælvinger, stærkt beslægtede med Hvælvingerne i østre Bygningsafsnit. I det lille, nordvestre Kapel er endnu bevaret et af glaserede Mursten opbygget Bækken (en Piscina) til Renselse af Alterkalken, og et lignende, men noget mindre findes i et af nordre Korsarms Østkapeller.

Et Vidnesbyrd om, at Kirken lige fra sit Anlæg har staaet i Overgangstidens Tegn, er, at dens Arkaders Kragbaand har et af tre Rundstave bestaaende Profil, og at de lodrette Rundstave i Vinduer og andre Steder har Ringkapitæler og Skaftringe, ligesom disse Led oftest er glaserede. Glaserede Profilsten benyttes hele Kirken igennem fra Ø. til V. og kommer særlig stærkt til Anvendelse i Vestgavlen. Denne er ikke mindre storladen end Østgavlen. Ind mod Kirkerummet har den nederst et lavt Galleri af spidsbuede, dybe Murnicher, den samme Niche stadig gentaget i een lang Række. Herover er de tre mægtigt høje Vestvinduer, der fra faa Skifter over Nichegalleriet naar helt op til Hvælvingen, af en overordentlig Virkning. I Kirkerummet har man Lejlighed til at se og sammenligne de to Hovedgavle. Østgavlen med sine to Vindusstokværk er nok saa fin, den er mere følsom og gennemkultiveret i Komposition og Enkeltheder, og med sine skraa Vindussmige er den mildere i Virkningen. Dens Højdevirkning er frembragt ved andre Midler, men er ikke ringere. I Forhold hertil virker Vestgavlen lidt grov, men den er forbavsende frisk i sin Storlinethed. To vidt forskellige Tidsaldre har givet disse Gavle deres Præg: Overgangstiden med dens stærkt udtalte, romanske Traditioner og den nye, friske Unggotik. Den store Kirkebygning, som disse to Gavle afslutter i Ø. og V., har fulgt denne Udvikling i alle dens Faser og afspejler dem i sine forskellige Afsnit med fin Nuancering.

Østfløjen, den eneste Bygning, der staar tilbage fra det gamle Kloster, er ikke bevaret i sin fulde Udstrækning; men der staar dog noget over Halvdelen af den gamle, østre Klosterfløj. Fra Nord til Syd er her følgende Rum: Umiddelbart op til Kirken Sakristiet med dets tre Krydshvælvinger. S. herfor et ganske tilsvarende Rum med Dør til Korsgangen. Her var sandsynligvis Liberiet, det Sted, hvor

Klostrets Bøger opbevaredes. Saa fulgte Kapitelsalen, der havde 9 Krydshvælvinger, baarne af 4 fritstaaende Søjler, som var muret af glaserede Tegl. Døren til Korsgangen sad mellem to rigt udstyrede Vindusaabninger, saaledes som man finder det i de fleste gamle Klostre, og lige over for i Ø. var der tre store, rige, tredelte Vindusgrupper. Med sin skønne Arkitektur og med de gamle, murede Bænke for Brødrene var Kapitelsalen Klostrets fornemste og mærkeligste Rum. S. for Kapitelsalen laa Trapperummet, ogsaa med Indgang fra Korsgangen. Den murede Trappe førte op til øvre Etage, hvor Dormitoriet laa. Umiddelbart Ø. for Trapperummet var der et af to smaa Krydshvælvinger overhvælvet Rum for Portneren. Det har i Ø. foruden Vinduet en meget smal Lysaabning. I V. staar det i Forbindelse med et ganske lavt, tøndehvælvet Rum under Trappen (Carcer?), mens der i S. er Dør ud til det store, rummelige Portrum, overhvælvet med tre Krydshvælvinger og med Portaabning baade i Ø. og V. (mod Yderverdenen og mod Korsgang og Klostergaard). Mere staar der ikke nu af Klosterfløjen; men ved de Gravninger, der under Verdenskrigen blev foretaget, har Arkitekt Eggeling fremdraget Fundament og Murrester under Jordsmonnet, hvorved man kan danne sig et Skøn over Klostrets Udstrækning og flere af Rummenes Benyttelse. Saaledes har Østfløjens Parti S. for Portrummet været helt optaget af en stor Sal, Brødrehallen, der synes at have været overhvælvet af 15 Krydshvælvinger, ordnede i tre Rækker paa langs gennem Bygningen. Af de otte fritstaaende Søjler, som har baaret Hvælvingerne, staar der Stumper tilbage, der viser, at de har svaret til Søjlerne i Kapitelsalen, men været af uglaserede Tegl. Det var Østfløjens sydligste Rum. Nær dets søndre Ende, med Indfyring udefra, fandtes her under Gulvet Rester af en lille Varmekælder til Opvarmning af Hallen. Rummet i øvre Etage, oven over Sakristiet, er delt i to: et lille 1 Fags vestre Rum, Dormitoriets Forstue mod Kirken, og et større paa 2 Hvælvingsfag, muligvis, som Helms mener, Klostrets Skatkammer.

Af de andre to Klosterbygninger, som sammen med Østfløjen og Kirken omgav Klostergaarden eller Fratergaarden, blev der ogsaa ved Gravning fundet Rester. Baade Syd- og Vestfløj var smallere end Østfløjen. Langs Indersiden af alle Bygninger løb en sammenhængende, hvælvet Korsgang eller Processionsgang, der har staaet med aabne Arkader mod Fratergaarden. Dette Gaardsrum har, maalt inden for Korsgangen, været c. $26^{3}/_{4}$ m (Ø.-V.) × c. $28^{1}/_{4}$ m (N.-S.), kun lidt mindre end Fratergaarden i Sorø, som var c. $29^{3}/_{4}$ m i Kvadrat; derimod var den større end i de to betydelige nørrejyske Cistercienserklostre Vitskøl og Øm. Sydfløjen indeholdt flere Rum, deriblandt Brødrenes Spisesal eller Refectorium og helt mod Ø., for Enden af østre Korsgang, en Trappe op til Fløjens øvre Etage. Et stort Rum i Vestfløjens søndre Ende kan antages at have været Lægbrødrenes Refectorium, og N. for det Køkkenet og et hertil hørende mindre Rum. Inde i Klostergaarden, nær sydøstre Hjørne, fandtes den gamle Brønd. Op til Vestfløjens Yderside blev der fundet en Gaard, der paa de andre Sider var omgivet af Bygninger, antageligt for Lægbrødrene eller deres Virksomhed. Endeligt menes der at være fremdraget nogle Rester af Klostrets Priveter uden for østre Fløjs Sydøsthjørne.

Stilen i Kirken genfinder vi i den bevarede Østfløj. Den udstrakte Brug af to- og trekoblede Vinduer, Anvendelsen af Rundstave i Vindussider, glaserede Rundstave med Ringkapitæler og Skaftringe viser, at østre Klosterfløj nøje slutter sig til de yngste Partier i Klosterkirkens store, østre Hovedafsnit, særligt Højkirkemurenes trekoblede Vinduer og det nordvestre Kapel. I dette Kapel finder vi visse bestemte Stenprofiler og glaserede Formsten, der ikke forekommer noget andet Sted i Kirken, men som gaar igen flere Steder i den bevarede Klosterfløj.

Efter hvad man kan slutte af disse Stiltræk, maa man da antage, at Kirkens Kor og Kors for en væsentlig Del har været opført, inden man tog fat paa Klostret. Men dette stemmer fuldstændigt med, hvad selve Murværket fortæller os. Paa Sydsiden af søndre Korsarmsgavl ses det nemlig, at der er blevet afsat en lodret Fortanding, i hvilken Klosterfløjens Murværk griber ind. Dette er tydeligt nok først kommet til, efter at Kirkegavlen er opført i det mindste til denne Højde. Og yderligere sidder der i Kirkegavlens øvre Stokværk to Vinduer, som efter deres Fuldførelse er blevet tilmurede, ganske simpelt fordi Klosterfløjens Tag naar op over dem. Paa det Tidspunkt, da disse højtsiddende Vindusaabninger blev anbragt, var man altsaa endnu ikke klar over Højden af Klosterfløjen.

Klostrets østre Fløj maa da være bygget omtrent samtidigt med, at de øverste Dele af Kirkens store, østre Hovedafsnit fik deres endelige Form med de tredelte Vinduer, og samtidigt med, at nordvestre Kapel opførtes, mens den derimod er ældre end Klosterkirkens vestre Hovedafsnit.

Paa hvilken Tid er nu de forskellige, ulige gamle Dele af Kirken opført? Først er der østre Hovedafsnits allerældste Del, Arkadestokværket af Kor og Kors med Kapellerne paa Østsiden af Korsarmene. Undersøgelsen viser, at Korgavlens tre store, nederste Vinduer har hørt med til dette Parti, altsaa allerældste Byggeperiode. Dette ældste Parti af Korgavlen stod da i noget større Højde end Kapellerne, hvis Gavle først kom til, da Arbejdet en Aarrække efter genoptoges. Men til denne allerældste Byggeperiode hørte ogsaa de 6 Krydshvælvinger over Kapellerne. Da de imidlertid kom til at staa uden Tag i en Aarrække, murede man, for at beskytte de hel Sten tykke Hvælvinger, en halv Stens Skal af Munkesten uden paa dem. Det viser sig tydeligt endnu den Dag i Dag, at denne Murstensbeklædning paa Hvælvingerne gennem længere Tid har staaet udsat for Vejrligets Indflydelse, Regn, Frost, Sne og stærke Temperaturforandringer, som i høj Grad har paavirket ikke blot Overfladen af den beskyttende Hvælvingsbeklædning, men tillige Yderfladen af visse fritstaaende Partier af Højkorets Murværk, der endnu kan ses fra Rummet over Kapelhvælvingerne.

Tages alle Forhold i Betragtning, baade de nævnte, rent tekniske og de ikke mindre vigtige, stilistiske: de nedre Østpartiers næsten rent romanske Stil, kan der neppe være Tvivl om, at disse tilhører en Byggeperiode, der falder i Slutn. af 12. Aarh. Skønt to af Ribebisperne fra dette Aarh.s sidste Halvdel omtales som „dette Steds første Grundlægger", er det dog ikke under deres Bispetid, Kirkebygningens Anlæg falder. Den første af dem, Biskop Radulf (1162-71) døde, inden Brødrene flyttede fra Seem ved Ribe til Løgum, og den næste, Biskop Stefan (1171-77), har sikkert faaet Prædikatet „første Grundlægger", fordi det var under hans Ægide — han havde selv været Cistercienser —, at Klostret 1173 flyttedes fra Seem til Løgum. Nej, Klosterkirken maa være begyndt under den næste Ribebisp, Orm eller Omerus, den Biskop, der efter Domkirkens Brand i 1176 blev denne Kirkebygnings virksomme Bygherre. Han nævnes som Løgumklosters Velgører, og da han døde her $^{22}/_{6}$ 1204, blev han begravet i Klosterkirken. Østpartiets nedre Etage maa antages at have været færdig omkring denne Tid, Østkapellerne overhvælvede, og Højkorets nederste, da opførte Parti kan formodes at have haft et midlertidigt Tagdække.

Om der efter Biskop Orms Tid er indtruffet en foreløbig Standsning, eller Arbejdet uden Afbrydelse er ført videre under den følgende Ribebisp, Oluf (1204-14), er vanskeligt at sige. Store Arbejder er der vistnok ikke udført under ham, og efter hans Tid indtræffer der en Periode, da Arbejdet synes at være gaaet helt istaa.

Men det er sandsynligt, at Kirkens skønne og ejendommelige, nordre Forhal stammer fra Biskop Olufs Tid. Han vides at have interesseret sig for Klostret, og da han døde $^{29}/_{4}$ 1214, blev ogsaa han begravet i Klosterkirken. Der kan imidlertid ikke være Tvivl om, at Arbejdet ikke blot er blevet optaget, men ogsaa har været vidt fremskredet inden Midten af Aarhundredet. Og naar vi ved, at Biskop Gunner (1230-46) af Paven 1234 blev gjort til Værnsmand for alle Cistercienserne i Danmark og i Klostrets Dødebog — ligesom Bisperne Radulf og Stefan — kaldes Klostrets „første Grundlægger", maa vi antage, at det er ham, der har bragt Byggeriet ud over det døde Punkt, saaledes at Arbejdet paa Kor og Korsarme, der hidtil havde staaet i ringe Højde, nu er blevet optaget med fuld Kraft og Murene rejst i deres fulde Højde. Og det er ikke helt usandsynligt, at Grunden under østre Klosterfløj er lagt og Begyndelsen af denne Bygnings Mure foretaget under denne Biskop. I saa Fald er han Klosterbygningens Grundlægger.

Den endelige Fuldførelse af Kirkens Østparti, Opførelsen af det nordvestre Kapel og Langskibets Sidemure saa vel som Hovedarbejdet ved og Fuldførelsen af østre Klosterfløj har dog sikkert strakt sig et Stykke ind i hans Efterfølgers Bispetid. Denne Efterfølger, Esger, døde $^{14}/_{2}$ 1273 og var den tredje Ribebisp, som blev begravet i Klosterkirken.

Hvad angaar de gotiske Partier af Kirkens Skib, har de neppe staaet fuldførte før hen imod 1300, ja det er ikke usandsynligt, at deres Overhvælving er foretaget efter dette Aar, i alt Fald gælder dette utvivlsomt de udpræget gotiske halv Stens Hvælvinger i Sideskibene.

Saaledes maa Opførelsen og Fuldendelsen af Løgumklosters Kirke antages at have varet mellem 100 og 150 Aar.

I Aarhundrederne efter Reformationen er Kirken og dens Inventar undergaaet forskellige Forandringer og Størstedelen af Klostret nedbrudt. Dog kan det af et Par Synsforretninger fra 1706 og 1708 ses, at Klostrets Syd- og Vestfløj endnu har staaet paa denne Tid, omend — for Sydfløjens Vedkommende — i stærkt forfalden Stand. Og om Vestfløjen vides det, at den først blev helt nedrevet 1840. En Restaurering af Kirken blev foretaget i 1844-45 ved Bygningsinspektør V. F. Meyer, men den var lidet heldig, og flere karakterfulde Træk forsvandt ved denne Lejlighed. Den Restaurering, der under Ledelse af Arkitekt Eggeling paabegyndtes i Aaret før Verdenskrigen, og hvorved det hidtil hvidtede Kirkerum kom til at staa i Stenenes naturlige Farve, var da højlig tiltrængt. Den fortsattes under Verdenskrigen, og Størsteparten af Murarbejdet ude og inde blev gennemført. Selv om det ikke kan nægtes, at Restaureringen er noget haardt udført, og at man kan paavise bestemte Fejl, er Arbejdet som Helhed al Ære værd for den tyske Arkitekt. Han havde imidlertid forsømt at sørge for, at Tagene var tætte, og da efter Genforeningen Arkitekt Harald Lønborg Jensen overtog Arbejdet, maatte han derfor raade Bod paa den store Skade, som indtrængende Regn havde forvoldt paa Tagtømmer og Hvælvinger, hvor Svamp og Skimmel huserede slemt. Med stor Bekostning maatte Tagværket gaas efter og delvis fornyes, og Taget klædtes med Kobber. Under Arkitekt Lønborg Jensens Ledelse fuldendtes Restaureringen. Saaledes blev f. Eks. Hvælvingerne og Nordportalen istandsatte, Dormitorietrappen opført, Varmeværk indlagt og den uheldige, naalespidse Tagrytter, der stammede fra Restaureringen 1844-45, erstattedes med et langt kraftigere, flamsk Spir. Selve Kirken genindviedes $^{11}/_{7}$ 1926, men endnu staar Klosterbygningen tilbage.

Ved Kirkens Hovedistandsættelse er dens Inventar fornyet og restaureret under Ledelse af Kirkens Arkitekt og med Nationalmuseets Bistand. I Stedet for den tidligere Altertavle (en Opstilling i gotisk Stil fra 1844, med ældre Malerier af Jes Jessen fra Aabenraa 1799) er der paa Højalterets Plads sat en sentkatolsk Fløjaltertavle fra Jerne K. ved Esbjærg, hvis oprindelige Farvegivning er meget omhyggeligt fornyet af Konservator N. Termansen, der i det hele har udført Istandsættelsen af Klosterkirkens gamle Inventar.

Skønt adskillige Minder fra Klostertiden nu bevares i Nationalmuseet*), er Kirken dog ganske rig paa Inventar fra Katolicismens Tid. Alterstagerne er sentgotiske ligesom et lille Guldrelief med Maria og Barnet, der skal være fundet paa Kirkegden og nu er anbragt paa en Hostieæske. Det interessanteste Stykke er en Altertavle fra c. 1300, i sit Udstyr svarende til den nysnævnte Alterbordsforside, men noget yngre og i Modsætn. til denne desværre stærkt restaureret i vor Tid; Midtskabet er delt i 16 nu tomme Rum, der indfattes af spidsbuede Arkader med gennembrudt Ornamentik (Cirkelslag og Stjerner); paa hver Fløj er der 8 lignende, men enklere Arkader, smykkede med malede Vindrueblade og hver indfattende en malet Helgenskikkelse, øverst fire Apostle, i anden Række Georg, Clemens, Dionysius og Mauritius, i tredje Række Benedict (?), Ambrosius, Augustinus og en Abbed, i nederste Række 4 Helgeninder. Tavlen, hvis tomme Felter sikkert har været bestemte til Opstilling af Relikvier, er den ældste Fløjaltertavle i Danmark og tillige et af Landets ældste Eksempler paa gotisk Kunsthaandværk. Fra omtr. samme Tid stammer en tredelt Prælatstol, hvis Spidsgavle har lignende, gennembrudt, rimeligvis af Haandskriftsudsmykning paavirket Ornamentik; Stolen er nu genopstillet i Koret og er bleven opmalet efter de fundne Spor af dens oprindelige Staffering. De egentlige Korstole stammer fra Katolicismens allerseneste Tid; paa Endegavlene er skaaret Fr. I's og Anna af Brandenburgs Vaaben samt Helgenrelieffer (Christoffer, Maria, Bernhardt og Benedict under sentgotisk Greneværk). Stolene er iøvrigt af sædvanlig Type, med bevægelige Sæder og højt, glat Rygpanel. Rester af det med Korstolene samtidige Lectorium, der skilte Skibet fra Koret, er brugte under det nye Orgel, dels Døre med Jærngitre og Foldeværksfyldinger, dels et Pulpiturpanel med Statuetter af Christus og Apostlene samt deres Navne i sentgotiske Minuskler. Ogsaa dette Panel har faaet sin oprindelige Farvegivning. Et anseligt Lægmandskrucifiks fra Beg. af 15. Aarh. er ophængt i Koret, og der er udført to nye Sidefigurer (Maria og Johannes) af Billedhugger J. N. Sondrup. Forskellige Steder i Kirken opbevares andre middelalderlige Træfigurer fra Altertavler: en Konge, en Maria med Barnet (14. Aarh.), en staaende Benedict (under firsidet, gotisk Baldakin), en Annagruppe (15. Aarh.) samt en Pietàgruppe og en lidende Christus (sentgotisk). Desuden findes et mindre, sentgotisk Skab med Gitterdør og Rester af et Christusmaleri.

Fra Tiden efter Reformationen stammer Trædøbefonten, et Billedskærerarbejde fra 1704 med barokt Akantusværk og Børneskikkelser, samt Prædikestolen, af tøndersk Type c. 1580; i Felterne (to Fag er tilføjede af nyt) fremstilles Dyderne som Kvindeskikkelser. Ny er ogsaa Prædikestolens Opgang samt Stolestaderne i Skibet.

I Kapellet S. for Højkoret en Stentavle til Minde om, at kgl. Amtmd. C. A. v. Massow 1751 skænkede Kapellet til Sakristi, skønt han havde købt det til Arvebegravelse. Af Gravminder findes foruden en Del Ligsten fra 18. Aarh. Rester af

*) Højalterets mærkelige Antemensale, med Malerier fra c. 1300 (Christus som Verdensdommer, Scener af Christi Historie, deribl. en Fremstilling af den galende Hane paa Herodes' Bord), en Abbedstav af Elfenben og en sentgotisk Alterkalk.

et Epitaf fra 1689 over hertug. Amtmd., svensk Oberst Friderich von Günderoth. I Kapellet V. for nordre Korsarm er opsat Mindetavler over faldne i Verdenskrigen. Den lille Klokke i Spiret, der i Indskriften kaldes „Seiger" (Urklokke) er støbt 1442 under Abbed Nicolaves Snoer. Klokke fra 1777 (Beseler, Rendsborg). Forsvundet er en Tavle med rimede Heksametre over de i Kirken begravede Biskopper (Marmora Danica III p. 48).

Litt.: Nogen Monografi foreligger ikke, hvorfor der foruden til den af J. Helms forfattede, indgaaende Skildring i Trap, Hertugdømmet Slesvig (1864), alene kan henvises til Eggelings Meddelelser i Schl.-holst. Kunstkalender 1920 p. 69 flg.

14. Aarh.'s Begyndelse.

Hviding Herred.

Sognene: Hviding, Rejsby, Roager, Spandet, Højrup, Vodder, Brøns, Skærbæk, Arrild.

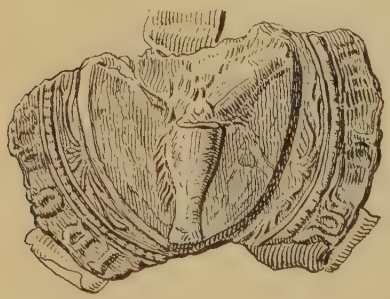

C. 1350.

Hviding Hrd. udgør den nordligste Del af Amtet, hvormed det først forenedes 1920, medens det tidligere var en Del af Haderslev Amt (Vesteramt), se p. 23. Det begrænses vestlig i hele sin Udstrækning af Vesterhavet, mod N. af Ribe Hrd, mod NØ. af Frøs Hrd., mod Ø. af N.-Rangstrup Hrd. og mod S. af Lø Hrd. Den største Udstrækning fra NV. til SØ. er 30 km, fra NØ. til SV. 24 km. Roost By i Arrild Sogn hørte oprindl. til N.-Rangstrup Hrd. og danner den sydvestligste Del af dette Herreds store Bakkeø. Resten af Hviding Hrd. er lave Bakkeøer, der vestligt gaar over i Hedeflade og denne igen i Marsk. Strygningsretningen for de højeste Egne er fra SØ. mod NV., fortsat uden for Omraadet ind mod Ribe. I Højrup Sogn naar det højeste Punkt 53 m, længere mod NV. Faarmandshøj 59 m og Nørrehøj 48 m. Men mest fremtrædende er det isolerede Bakkeøparti

Gassehøje mod SV., der skyder sig langt ud til Marsken mellem Hedeflader, saaledes at det kan ses omtrent hele Vejen mellem Tønder og Ribe og selv giver en vældig Udsigt; højeste Punkt 51 m. Jordens Beskaffenhed er den mest omvekslende i Nordslesvig; fra frugtbar Marsk i de vestlige Sogne og fra stærke Lerjorder somme Steder i Bakkeøerne, omgivne af rige Enge, til det magreste Sand. Kan man i Nordslesvig tale om sammenhængende Hede, er det egentlig kun her. Østligst ligger den store, oprindelig af Eg og Bøg bestaaende Lindet Skov, fortsat i Egekrat; enkelte andre Rester af gammel Skov findes, og adskillig Nyplantning. Mod Ribe Hrd. udgøres Grænsen for en Del af Vesterbæk, mod Frøs Hrd. paa næsten hele Strækningen af Gels Aa, mod Lø Hrd. af Lobæk, som paa sit sidste Løb kaldes Røgelstrømmen og udmunder i Brede Aa nær dennes Munding i Vesterhavet. Skallebæk skiller Roost Bakkeø fra Herredets Hoveddel; inden for dette er iøvrigt Vandløbene Rejsby Aa og Brøns Aa, der dannes ved Sammenløb af Holbæk, Elbæk og Ulbæk. Det samlede Areal udgør 32,711 ha (c. 327 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 80,114 Thlr.; af Arealet var i 1920 de 25,261 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg 1/1 1924 27,254 Kr., heraf Jordværdi 13,735 Kr. Folketallet var 1925: 7920, 1921: 7368 , 1910: 7548, 1860: 6120. I gejstlig Henseende udgør Herredet sammen med Frøs (undt. Skodborg S.) og N.-Rangstrup Hrdr. samt Nustrup og Skrydstrup Sogne i Gram Hrd. Tørninglen Provsti i Ribe Stift.

I Vald. II's Jrdb. hedder Herredet *Hwitynghæreth* og hørte til Ellum Syssel. Om dets Historie jfr. p. 149.

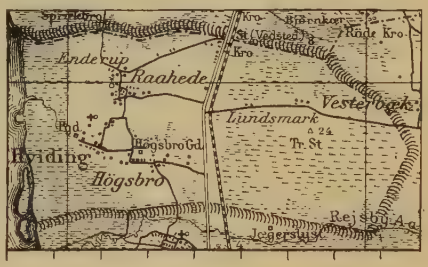

Hviding Sogn omgives af Rejsby og Roager Sogne samt V.-Vedsted S. i Ribe Amt og Vesterhavet. Kirken vestligst, nær Havet, 9 km SV. f. Ribe, og 38,5 km NNV. for Tønder. Sognet er lavtliggende, skraanende mod V. Lundsmark Bakkeø 24 m høj. Ved de fleste Byer gode Toftjorder med Sandmuld, vest- og sydpaa klægblandet, 4-5. Kl., Udmarkerne derimod daarligere Sandjorder, 6-7. Kl., paa sine Steder med Grus- og Alunderlag, Lundsmark Jord ringest. Magre Geestenge, men gode Marskenge med Landvinding. I Sognet den 1900 anlagte Højsbro Plantage (17 ha), de 1905 anlagte Endrup (c. 6 ha) og Raahede Plantager (7 ha). Den vestlige Hovedbane og Landevejen Ribe-Tønder gaar midt gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 669 (1860: 510, 1910: 676, 1921: 590). **Ejdsk.** 1924: 2043, deraf **Jordv.** 1113; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 428 Kr. pr. ha. **Areal** 2885 ha (N. 7942 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2183 ha; besaaet med Rug 95, Byg 60, Havre 151, Blands. t. Modenhed 9, andre Høstar. 11, Kartofler 28, Foderroer 73, Brak 7, Grønf. og Græsn. 1749, Tørvemoser 2, Skov 27, Veje 75, Hede, Klit og Stenmarker 587, Vand 11. **Frugttræer** 1913: 1278 (1900: 848). **Kreaturhold** 1925: 200 Heste, 1473 Stkr. Hornkv. (heraf 459 Køer), 103 Faar, 2 Geder, 563 Svin (1913: 368), 2810 Høns.

I Sognet Byerne: *Hviding* (1291 Hwittingh) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1856), Telefon- og Telegrafst. *Højsbro* (1492 Højsbro) med Gæstgiveri, Forsamlingshus, opf. 1906, gammelt Fattighus (med Vippebrønd) i Plantagen. *Raahede* (1440 Rohedheby) med Ml., Kbmdshdl., Gæstgiveri. *Endrup* (1294 Øndrup),

Lundsmark (1485 Lunssmarck). *Hviding Stationsby* — 1925 c. 150 Indb., sammenbygget med V.-Vedsted ved den gamle Grænse — med Skole (opf. 1890, f. T. ubenyttet), Stats-Sindssygehospital (opr. 1923 i den gamle Stationsbygn. og i de i Hviding og V.-Vedsted S. ved Genforeningen fraflyttede Embedsboliger; Plads til 190 Patienter), Kbmdshdl., Maskinsnedkeri, Gæstgiveri. Den 1923 byggede Vedsted Station ligger paa Hvidings Grund; i Driftsaaret 1925-26 befordredes 15,043 Personer; Totalvægten af ank. Gods og Kreaturer 3194 Tons, afg. 70,466. Saml. af Gde og Hse: *Høgsbromark, Endrupmark, Raahedemark.* Gaarde: *Høgsbrogd.* med Ejdsk. 100, Jordv. 70, c. 190 ha, deraf Ager 63, Eng 50, Skov 5, Hede 70, N. 575 Thlr.; *Østergd., Midtgd., Vestergd.* i Lundsmark.

Hviding S., en egen Sognekommune, Hviding Sognefogeddistr., har Bitingsted i Ribe og hører under N.-Rangstrup og Hviding Hrdrs. Retskr., Ribe Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Skærbæk Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 157. Lægd.

Hviding Kirke.

Den blytækte, ukalkede Kirke, der bestaar af oprindeligt Kor med Apsis og Skib samt nyere Vaabenhus mod S., er en sentromansk Tufstensbygning paa karnisformet Kvadersokkel. Paa flere Punkter adskiller den sig fra Egnens andre Tufstenskirker. Apsiden har saaledes ikke Halvsøjler, men kun Lisener, der deler den i 7 Fag, foroven afsluttede af tvedelte Buer, og i noget over Murens halve Højde løber et Tandsnitsskifte, som fortsættes paa Kor og Skib. Kormurene er ved Lisener, forbundne med en Rundbuefrise, delte i to Fag, og ogsaa Skibet har en lignende Blændingsinddeling, af hvilken nu kun fire Fag er bevarede, idet Vestdelen er helt ommuret 1766. Oprindelige, maaske dog noget udvidede Vinduer paa Korets Sydside (2) og østlig paa Apsis. I gotisk Tid forhøjedes Skibet c. 1 m med Tegl, og der indsattes ejendommelige, lave, vifteformede, syvbladede Vinduer, indfattede af meget brede, spidsbuede Blændinger med profilerede Karme, mindende om Vinduerne i Ribe Domkirkes Højkirke (jfr. Haupt V p. 393). Senere hen ødelagdes disse mod S. og tilmuredes mod N. Interessant Norddør med Karme og trekantet Overligger af Granit og rundbuet, af et fremspringende Tufstensbaand omgivet, med Mønstermurværk udfyldt Spejl. Nu findes der kun en lille, aaben Tagrytter østlig paa Skibet; men efter en Præsteindberetning fra 1638 har Kirken haft „to høje Spir, som to Tvillingjomfruer skulle have ladet opsætte"; de var dog faldet ned 100 Aar tidligere, og muligvis staar det i Forbindelse hermed, at Kongen 1554 under Kirken dens Tiende til dens Bygnings Behov. Et fritstaaende Klokketaarn af Bindingsværk er forlængst nedrevet. Apsis har Halvkuppelhvælv, Kor og Skib Bræddeloft med malede, marmorerede Felter fra 18. Aarhundrede. Høj Triumfbue. Mod N. konchaformet Sidealterniche, i hvilken er blevet afdækket et romansk Kalkmaleri af en Helgen; den tilsvarende mod S. er omdannet til Prædikestolsopgang. I Skibet en sentgotisk, tarvelig, malet Dekoration, bestaaende af et Panelværk og en Frise af ikke-heraldiske Vaaben. Kirken er for en Snes Aar siden bleven restaureret, hvorved Apsis og næsten hele Koret er blevet nybyggede, medens Nordsidens yngre Vinduer gengaves deres gamle Form. (Litt.: Helms, Tufstenskirker p. 80 flg.). Den katolske Skabs-

altertavle er et usædvanligt rigt og karakterfuldt Arbejde fra den seneste gotiske Tid, c. 1510-20. Midtpartiet udfyldes af et mægtigt Rosenkransrelief; inden for Kransen ses den korsfæstede Frelser, omgivet af Himlens Hærskarer, øverst Gudfader, Maria og Engle, derunder Skikkelser fra det gamle og det nye Testamente, Profeter og Apostle, i næste Række mandlige, katolske Helgener og nederst hellige Kvinder; neden for Kransen knæler Repræsentanter for den gejstlige og verdslige Stands forskellige Rangklasser. Paa Fløjene ses fire Scener, hvori Engle optræder, og i Fodstykket staar 15 Nødhjælperhelgener. Ligesom Figurstilen er ogsaa Ornamentiken udpræget sentgotisk; blomstrende Rankeværk træder i Stedet for Stavværk. Tavlen, der er restaureret i ny Tid, har 1682 faaet et malet Fodbrædt, (Matthaei, Holzplastik p. 183; R. Haupt i Zeitschr. f. christl. Kunst XII p. 33). Den romanske Font, af Wesersandsten, er et nordtysk Arbejde, der i meget afviger fra den almindelige, nordvestslesvigske Type; den arkadesmykkede Kumme er hugget i eet med Foden, paa hvis Hjørner der sidder fire sammenkrøbne Menneskeskikkelser, (Sauermann, Taufsteine, Fig. 8). I Korbuen hænger, støttet paa en Tværbjælke fra 1666, et Krucifiks fra 1300'erne, som efter en ny, gennemgribende Farveistandsættelse virker karakterløst moderne, og paa Triumfvæggen en lille, sentgotisk Sidealtertavle fra Tiden kort før 1500; i Midtskabet Skulpturer, forestillende Anna selvtredje og to hellige Kvinder, og paa Fløjene malede Billeder af de to sidste (Magdalene og en Nonne); ved en moderne Istandsættelse har man bevaret den lutheranske Underskrift:

Hviding Kirkes Altertavle.

Sancti venerandi non adorandi (Helgener bør æres, ikke tilbedes). Prædikestol fra 1768, baaret af en Engel, med Evangeliststatuetter og sentbarokt Akantusværk. Præsteepitafier, det ene, med snoede Søjler, over Thomas Henrichsen Weile, † 1686, det andet over Sønnen Hans Wedel, † 1706, og dennes Svigersøn Clemens Fog, † 1763. To nye Klokker, den ene en Genforeningsklokke. En Klokke, støbt af Hans van Damme i Hamborg 1589 paa Foranledning af Ludvig Nielsen (Rosenkrantz) til Huxbru (Høgsbro) og Troels Nielsen til Astorp (Astrupgd.), blev c. 1900 som ubrugelig afhændet til Museum für hamburgische Altertümer. Forsvundne er katolske Skabe med Jærngitterværk. — I Anlæget ved Kirkegden er rejst en Mindesten for de i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Høgsbrogaard tilhørte Familien Rosenkrantz. Niels Ludvigsen nævnes 1523 til Hockesbro, † 1551, hans Søn Ludvig Nielsen († c. 1590), hvis Enke Johanne Pedersdatter Galskyt bragte Godset til sin anden Ægtefælle, Christopher Rosenkrantz til Høgsbro, der blev henrettet 1610 for at have forfalsket Gældsbreve, en Forbrydelse, der har afgivet Emnet for Marstrands bekendte Maleri i Chr. IV' Kapel i Roskilde Domkirke (jfr. Hist. Tidsskr. 4. R. III p. 518 flg. og IV p. 43 flg.). Hans Arvinger sølgte 1613 Gden for 7000 Rdlr. til Statholder Gert Rantzau, der knyttede den til Lindved, hvorfra den atter fraskiltes 1748. 1770 blev Hovedgden nedlagt og Jorderne fordelt blandt Bønderne. (Jfr. Sønderj. Maanedsskr. I p. 140 flg.). Den nuvær. Ejer er Niels Beyer Hostrup, i hvis Slægt Gden har været siden 1748.

Raahede. 1583 fik Karen Hak, Enke efter Amtmd. i Løgumkloster Arend van Pegau,

Kronens Herlighed i den jordegne Bondegd. i R., som hun og hendes Husbond havde tilkøbt sig Bonderettighederne i, og som hun da beboede.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 95 d., 5 t.; 1884 (Hviding + Rejsby): 106 d., 8 t.; 1912: 92 d., 35 t.; 1920: 188 d., 10 soc.; 1924: 164 d., 25 soc.; 1926: 181 d., 23 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 347 d. og 70 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 118, fra Tskl. 45). Det store Antal tyske Stemmer, der straks igen forsvinder, forklares af, at Hviding til 1920 var Grænse-Jærnbanestation og Toldsted.

Omkring Lundsmark, V., S. og SØ. for Gden, har der været mindst en halv Snes Gravhøje, de fleste ret lave; men kun nogle af disse er endnu bevarede. Iøvrigt kendes Gravhøje ikke i Sognet. Fra Stenalderen foreligger enkelte Fund af Stensager. I den Banke, som bærer Kirken, er der under Jordflade fremdraget nogle Grave fra den ældre Jærnalder, med Sæt af Lerkar; andetsteds i Sognet er fundet Lerkarskaar og Urner med brændte Ben, ligeledes fra Jærnalderen.

Før 1864 hørte c. 8 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 4 Gde i Hviding og 3 Gde og 2 Hse i Raahede.

Ogsaa under den preuss. Administration udgjorde Sognet een Kommune.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1765 og 1768 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 77 flg.

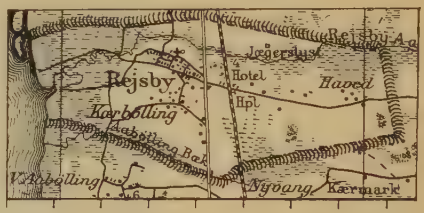

Rejsby Sogn omgives af Hviding, Roager, Vodder og Brøns Sogne samt Vesterhavet. Kirken nordvestlig, 10 km SSV. f. Ribe og 35 km NNV. f. Tønder. Sognet er fladt, skraanende mod V. Højeste Punkt S. f. Haved 12 m. Rejsby Aa løber gennem Sognets nordlige Del, Aabølling Bæk paa Sydgrænsen. Agermarken let Muld, 6-7. Kl. Engene dels Geestenge, som kan overrisles, dels gode Marskenge, som forøges ved Tilslikning. Ved Haved 5 ha Løvskov med mindre god, ældre Bevoksning af Ask, Birk og El. Den vestlige Hovedbane og Landevejen Ribe-Tønder gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 480 (1860: 461, 1910: 464, 1921: 455). **Ejdsk.** 1924: 1762, deraf **Jordv.** 978; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 557 Kr. pr. ha. **Areal** 1830 ha (N. 7018 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1729; besaaet med Rug 55, Byg 42, Havre 134, Blands. t. Modenhed 19, Kartofler 17, Foderroer 50, Brak 2, Grønf. og Græsn. 1410, Haver, Hegn o. l. 5, Skov 16, beb. Grund og Gaardsplads 11, Veje 52, Hede, Klit og Stenmarker 6, Vand 11. **Frugttræer** 1913: 743 (1900: 753). **Kreaturhold** 1925: 154 Heste, 1255 Stkr. Hornkv. (heraf 395 Køer), 78 Faar, 7 Geder, 454 Svin (1913: 312), 3605 Høns.

I Sognet Byerne: *Rejsby* (1330-48 Riisby), i daglig Tale delt i Østerby og Vesterby, med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1902), 2 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1887 med 950 Køer, 1914: 1080, 1918: 880, 1927: 1330), Afholdshotel (med Sal til Gymnastik og Møder), 2 Gæstgiverier med Landbrug, hvoraf den gamle Kirkekro tillige har den ene af de nævnte Kbmdsforretn., Jærnbanest. (i Driftsaaret 1925-26 befordredes fra Rejsby med Statsb. 10,880 Personer; Totalvægten af ankommet Gods og Kreaturer 1819 Tons, afgaaet 494 Tons), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Kærbølling* (1429 Kærbøll). *Haved* (1482 Hawedt). Saml. af Gde og Hse: *Rejsby Østermark*. Gaarde: En større Gd. i Rejsby med Ejdsk. 94, Jordv. 67, c. 100 ha, deraf Ager 54, Eng 40, Hede 2, N. 422 Thlr.; *Havedgd.* med Ejdsk. 155, Jordv. 120, c. 183 ha, deraf Ager 110, Eng 60, Skov 2, Hede 9, N. 716 Thlr. *Jægerslyst* nordligst og *Brunhøj* sydligst i Sognet.

Rejsby S., en egen Sognekommune, Rejsby Sognefogeddistr., har Bitingsted i Ribe og hører til N.-Rangstrup og Hviding Hrdrs. Retskr., Ribe Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Skærbæk Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 158. Lægd.

Den hvidtede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Laurentius, bestaar af et Skib med nu lige afsluttet Kor, Taarn mod V., Sakristi og Vaabenhus mod N. Den egentlige Kirke er romansk af rhinsk Tuf og Tegl paa en Kvaderstens Skraakantsokkel. Koret havde tidligere en Apsis; men denne er nu nedrevet og Østgavlen ommuret med smaa Sten. I det hele har Kirken lidt meget i Tidens Løb, og af den ældre Udsmykning er alene bevaret Dele af en Lisen og en Trappefrise paa Korets samt Rester af en Savsnitsfrise paa Skibets Nordside. Gennem den tykke Overpudsning ses her tillige 3 oprindelige Vinduer. Norddøren med Dobbeltstik af Tegl og Tuf sidder i et Fremspring. Taarnet havde oprindelig 4 Spidsgavle, men afsluttes nu af en noget uheldigt virkende, høj, ottesidet, spirformet Hætte; det er sent middelalderligt ligesom det noget yngre Sakristi, hvis smukke Gavl har tvedelte Blændinger. Koret har gibset Loft, Skibet Bræddeloft med tarvelig Dekoration fra 18. Aarh., Sakristi og Taarn alm. Krydshvælvinger. Stor og vid, men vist oprindelig Korbue, rund Taarnbue. Simpelt Alterbordspanel af Fyr fra c. 1600. Altertavle, bekostet 1677, med bunden Opbygning i fire Stokværk, men med Snosøjler, Springlister og barokke Bruskornamenter; paa Fodstykke og Gesimser staar Statuetter (Apostle, Evangelister, Moses, Johannes og Christus), i Felterne findes Malerier, der ligesom den smukke, brogede Staffering er oprindelige. To Par Alterstager, begge gotiske. Romansk Granitfont omtrent som i Spandet; den lave Kumme er smykket med fire Menneskehoveder, hvorimellem parvis ordnede Løver, Griffe eller Drager; den runde Fod har to Hoveder og Rankeslyng (Sauermann, Taufsteine p. 51). Fontehimmel med Snitværk 1671. Prædikestol i Højrenæssancestil, rimeligvis af en Ribe-Snedker; paa Hjørnerne staar korintiske Søjler, i Storfelterne findes Reliefscener af Christi Barndomshistorie; paa selve Stolen er malet 1612, paa Himmelen 1626; den brogede Staffering er stærkt opfrisket. I Degnestolen er brugt Stumper af sentgotisk Snitværk; en ældre Degnestol med barokt Planteværk, skaaret 1692, er sammen med Stavværksbuer fra en katolsk Altertavle brugt ved en ny Trappe til Vestpulpituret (1739, malet 1772). Paa Nordmuren hænger et lille Alabastrelief fra Renæssancetiden, forestillende Maria og Josef. Klokke 1731 (Armowitz, Husum) samt en Genforeningsklokke. Forsvundne fra Kirken er en Række gotiske Figurer (Krucifiks, Maria og Anna) samt Gravsten over Sognepræsterne Peter Sørensen Vedel, † 1691, og Johannes Luffe, født i Oxford 1703, † 1752.

Rejsby. 1294 overdrog Jens Stycke Løgum Kloster sin Ejendom i R. 1305 testamenterede Provst Nikolaus kaldet Kotkarl til Domkirken sin Gd. i R. 1394 nævnes Svend Jensen i R. hans Enke Elsef. 1400 oplod Pors Stigsens Sønner Stig og Pors til Henneke Limbek Sognet R., som de arvede efter deres Moder og hun efter sine Børn med Jesse Nist. 1436 overdrog Else, Sven Jenssøn Brostorps Enke, Kapitlet i Ribe den Gd. i R. Sogn, som hun beboede, for sin Sjæls Frelse. 1452 nævnes Væbneren Peder Hansen (til Vesterbæk) til R., der tilhørte Moderens Søster Elsef Svendsdatter. — Jens Lavesøn, Præst i Højer, skødede 1429 til Ribe Kapitel en Gd. i *Kærbøl* i R. Sogn, kaldet Søndergd. (Syndergorth), som Peder Clausen 1438 gjorde Krav paa. 1452 nævnes Lavrids R. til S.

Sognet har i Tidens Løb været hjemsøgt af talrige, større eller mindre Stormfloder. Ved Rejsby Sluse afsløredes 1925 en Mindesten om Stormfloden $^{30}/_{8}$ 1923, hvorved 19 Mennesker druknede.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 93 d., 3 t.; (1884 Rejsby og Hviding: 106 d., 8 t.); 1912: 86 d., 8 t.; 1920: 190 d., 3 soc.; 1924: 154 d., 4 soc.; 1926: 177 d., 8 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 320 d. og 5 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 94, fra Tskl. 8).

Med sine flade og ganske lavtliggende Jorder synes Sognet ikke at have været synderlig beboet i Sten- og Broncealderen. Der kendes her ikke et eneste jordfast Mindesmærke fra disse to Kulturperioder. Derimod er der enkelte Steder fundet Lerkarskaar fra Jærnalderen som Vidnesbyrd om, at Bebyggelsen nu havde bredt sig ud paa disse lave Strækninger.

Før 1864 hørte c. 32 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 3 Gde og 2 Hse i Rejsby, 6 Gde og 4 Hse i Kærbølling og 3 Gde i Haved.

Ogsaa under den preuss. Administration udgjorde Sognet een Kommune.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1760erne i Sønderj. Aarb. 1913 p. 107 flg.

Roager Sogn omgives af Hviding, Rejsby, Vodder og Spandet Sogne samt Seem, Ribe Domkirke og V.-Vedsted Sogne i Ribe Amt. Kirken midt i Sognet, 10 km SSØ. f. Ribe og 34 km N. f. Tønder. Jordsmonnet ret fladt med Skraaning mod V. Nord for Kirkebæk (Rejsby Aa) 28 m og sydøstligst 32 m, sydvestligst

ved Bækkens Udløb af Sognet 0,6 m. Tilløbet Nørrebæk danner Sydgrænsen. Til Sognets Byer hører en Del gode 4-5. Kl.s Jorder; men de fleste Jorder er lettere med Sand- og Grus-, pletvis Alunderlag. Gode Kærenge. Heden er svundet meget i de senere Aar; hvad der ikke tages under Plov, bliver tilplantet. Staved Skov er c. 9 ha med mindre god Bevoksning af Eg, Asp, Ask og El. Amtsbanen Arnum-Skærbæk gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 577 (1860: 563, 1910: 621, 1921: 555). **Ejdsk.** 1924: 2442, deraf **Jordv.** 1303; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 528 Kr. pr. ha. **Areal** 2607 ha (N. 7593 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2312; besaaet med Hvede 2, Rug 104, Byg 85, Havre 211, Blands. t. Modenhed 67, andre Høstar. 3, Kartofler 32, Foderroer 105, Brak 47, Grønf. og Græsn. 1656, Haver, Hegn o. l. 35, Tørvemoser 1, Skov 9, beb. Grund og Gaardsplads 11, Veje 70, Hede, Klit og Stenmarker 165, Vand 4. **Frugttræer** 1913: 931 (1900: 696). **Kreaturhold** 1925: 248 Heste, 1886 Stkr. Hornkv. (heraf 578 Køer), 17 Faar, 7 Geder, 994 Svin (1913: 646), 4608 Høns.

I Sognet Byerne: *Roager Kirkeby* (1291 Rothakær) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1906), Forsamlingshus (opf. 1905, c. 200 Pladser, Arkt. M. Møller, Birkelev), Kirkekroen med Kbmdshdl., Kontorsted for Skærbæk Bank, Jærnbanest. midt mellem Kirkeby og Roager, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Roager* med 2-Kl. Skole (midt mellem R. og Vesterbæk, opf. 1909), Gæstgiveri med Kbmdshdl., Ml. *Vesterbæk* (1291 Wæstærbæch) med Gæstgiveriet Røde Kro (ved den gamle Landsgrænse fra før 1864). *Ø.-Aabølling* (1294 Obeling) med Kbmdshdl., Jærnbanestation. Saml. af Gde og Hse: *Vodderbro.* Gaarde: *Riberhusgden* i Kirkeby med Ejdsk. 82, Jordv. 53, c. 89 ha, deraf Ager 63, Eng 23, N. 352 Thlr.; *Nørregden* i Ø.-Aabølling med Ejdsk. 83, Jordv. 53, c. 102 ha, deraf Ager 70, Eng 10, tildels opdyrket Hede 20, N. 323 Thlr. Domænen *Ø.-Aabølling* med Ejdsk. 69, Jordv. 46, c. 105 ha, deraf Ager 80, Eng 10, Hede 15, N. 277 Thlr. Tvegdene *Ravnholt.* — Huse: *Grønlund, Schmidtfeld, Stavedskov* (1438 Stagherskogh), *Hessellund.*

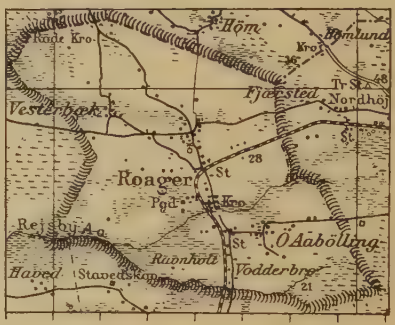

Roager S., en egen Sognekommune, Roager Sognefogeddistr., har Bitingsted i Ribe og hører til N.-Rangstrup og Hviding Hrdrs. Retskr., Ribe Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Skærbæk Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 156. Lægd.

Den anselige, hvidtede og blytækte Kirke, tidligere indv. t. Skt. Andreas, har romansk Skib, Kor og Apsis samt senere tilføjet Taarn mod V., Sakristi og tarveligt Vaabenhus mod N. og er et smukt Eksempel paa de under Indflydelse af Ribe Domkirke byggede Tufstenskirker. Som underordnet Materiale er som sædvanligt brugt Granit og navnlig mod V. store, graalige Tegl. Apsiden har 4 Halvsøjler med Tærningkapitæler, forbundne med Bueslag, og mellem dem Blændingsfag, afsluttede med tvedelte Buer. Ved Lisener, der paa Koret forbindes med Trappefriser, paa Skibet med Rundbuer, var Koret og Skibet delt i henholdsvis 2 og 4 Fag, hvert oprindelig med sit Vindu, samt et bredere Dørfelt. Nu er denne Udsmykning dog kun bevaret paa Nordsiden, som har et af sine oprindelige Vinduer med et sentromansk Glasmaleri af Bispen Skt. Villehadus (Villads). Tilmuret, firkantet Norddør med rundbuet Spejl og Spor af en Præstedør sydlig paa Koret. Taarnet med Spir af tørninglensk Type er ligesom Sakristiet og det stærkt omdannede Vaabenhus sentmiddelalderlige, af Tegl. I Vaabenhuset en Kamin. Apsis har Halvkuppelhvælv, Koret en senere indbygget og Sakristiet en oprindelig Krydshvælving

med noget forskelligt profilerede Ribber, i Skibet Bræddeloft. Dobbelt Apsisbue, bred og høj Korbue, paa hvis Nordside ind mod Skibet en halvrund Alterniche. I Aarene umiddelbart før Krigen er en Istandsættelse af Kirken bleven paabegyndt, hvorved desværre den meget forfaldne Apsis og Dele af Koret er blevne opførte helt af nyt. Ved Udgravning fandtes Rester af et malet Vindu, svarende til det nedenfor beskrevne, der samtidig restaureredes. (Litt.: Helms, Tufstensk. p. 80-81 og Tavle 57). Skt. Villehadus' Billede er samlet af forskelligfarvede smaa Glasstykker mellem Blysprosser og viser ham i Bispedragt, med Mitra og Krumstav; Grunden er blaa, Ornamentborterne røde og grønlige, Enkeltheder er indtegnede med sort Farve. Det meget sjældne, i hele Sønderjylland enestaaende Stykke sidder dog næppe ganske paa sin oprindelige Plads, og muligvis er det i tidligere Tid samlet af to forskellige Bispevinduer. I det

Roager Kirke.

murede Alterbord fandtes tidligere Relikvier af Skt. Andreas. Altertavle 1796, med Krucifiksmaleri i bred, kraftig Ramme. Af Lysestagerne er det ene Par fra 1639. Rig, sentgotisk Alterkalk med indgraverede Stavværksornamenter. Romansk Granitfont af nordvestslesvigsk Type, med Arkaderækker baade paa Kummen og paa den firkantede, hjørnehovedsmykkede Fod. Paa Fontehimmelen, fra 1686, er opstillet 11 smaa, sentgotiske Nødhjælperfigurer fra Fodstykket af en katolsk Altertavle. Paa Skibets Vægge er anbragt to Englefigurer, holdende Kors og Søjle, samt en større, tre mindre og fem smaa Apostelfigurer foruden en Biskop, alle sentgotiske og for en Del sikkert stammende fra en ødelagt Mariatavle. Prædikestol, skaaret 1607, af tøndersk Type; i Smalfelterne findes skaarne Indskrifter, i Storfelterne nytestamentlige Relieffer og i Himmelens Topkartoucher Dyderne. Stolestader fra 18. Aarh. Ligsten 1767 over Chr. Schmidt. Kirkeklokke uden Indskrift; i Sakristiet ligger en lille Messeklokke. Fjernet fra Kirken er et Røgelsekar og Stolestader med Vaabenskjolde, hvoribl. Ribebispen Iver Munks Mærke (nu i Ribe Museum), samt en Navnetavle over Lektorer fra Ribe, „hvoraf Kirken indtil 1738 blev forsynet". — Paa Kirkegden et Mindesmærke over Gaardejer Søren Andersen fra Ø.-Aabølling, falden i Sammenstødet ved Brøns $^{22}/_{1}$ 1849, se p. 303. Smstds. rejstes 1921 en Mindesten for 18 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Roager Kirkeby siges i gamle Dage at være kaldet Sønder-Roager (se Sønderj. Aarb. 1913 p. 87).

Vesterbæk. 1398-1403 nævnes Lave Laurendsen Skram til Westerbec; 1430 tilhørte

Gden Eggert Christiernsen Frille; men 1438 var Jens Ulf Ejer, 1442-46 Peter Clausen (Væbner; fører i Vaabenet en Maane og en Stjerne), 1451 Tilluf Henriksen, 1487-94 Thomes Persen Ulf, der arvede den efter sin Oldefader Jens Ulf; hans Enke Ide, Jens Mortensen Seefelds Datter af Revsnæs, levede 1519; Sønnen Peder Thomsen Ulf tilskiftede sig Gaarden 1512; 1533-46 Jes Ulf hans Broder; 1580 Anne Stygge Thomesdatter, g. m. Niels Juul til Kongstedlund (1590). 1613 købte Gert Rantzau Godset for 7200 Rdlr.

Stavedskov. Af denne Gd. har Slægten Staverskov Navn (Vaabenmærke: en Hjort); Johannes Staverskov nævnes 1304. Af Slægten Glambek førte Oluf Pedersen til Donneruplund, † 1586, hans Sønner Hartvig, Splid og Fasti Navnet S. og endnu dennes Søn Oluf († c. 1625), Slægtens sidste Mand; en Linie af Slægten Gøye kaldte sig ligeledes S.

Glasmaleri i Roager Kirke.

Domænen *Ø.-Aabølling* købtes 1900 af den preuss. Stat for c. 50,000 M. uden Bes. og Inv. Forpagtningsperioden udløber $^{1}/_{7}$ 1936. Bygningerne er nu nye og tidssvarende. Til Gden hører et nyt Arbejderhus.

I Roager Kirkebys Kro samledes „Oldermandsting" hvert Aar i Fastetiden: Hviding Hrd.s Sognefogder og Sandemænd med Herredsfogden; sidste Gang 1865.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 102 d., 1 t.; 1884: 57 d., 11 t.; 1912: 86 d., 23 t., 1 soc.; 1920: 201 d., 5 soc.; 1924: 173 d., 10 soc.; 1926: 221 d., 6 Bondens Selvstyre, 5 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 433 d. og 18 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 115, fra Tskl. 18).

Kun en enkelt og nu overpløjet Gravhøj kendes i Sognet, NØ. for Ø.-Aabølling. Derimod er der under Markflade fremdraget adskillige, til Dels endog ret betydelige Minder fra Oldtiden. Fra Roager Marker, især N. for Byen, haves saaledes flere Enkeltfund af Flintsager, og der kendes her ogsaa et større Bopladslag fra den yngre Stenalder. Fyldigst Spor har dog den ældre Jærnalder efterladt sig. S. for Vesterbæk er der undersøgt en Gravplads med c. en Snes Urnegrave, og N. for samme Landsby kendes to andre Urnegravpladser. NV. for Roager, ikke langt fra Røde Kro, findes udstrakte Bopladslag fra den ældre Jærnalder, delvis undersøgte af Nationalmuseet; Ø. derfor er i Hedejord truffet Jærnalders Lerkarskaar m. m. og i en Hedemose ejendommelige Fordybninger med Lerkarskaar m. m., fra Jærnalderen.

Før 1864 hørte c. 14 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 1 Gd. og 2 Hse i Roager Kirkeby, 4 Gde og 5 Hse i Roager og 1 Gd. i Ø.-Aabølling; en Halvgd. i Kirkeby laa under Løgumkloster Amt.

Ogsaa under den preuss. Administration udgjorde Sognet een Kommune; dog udgjorde Ø.-Aabølling til c. 1880 en selvstændig Km. sammen med Kirkeby.

Litt.: Præste-Indberetn. fra c. 1765 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 83 flg. — Om Udskiftningen af Roager By se Sønderj. Maanedsskr. I p. 154 flg.

Spandet Sogn omgives af Gram Sogn i Haderslev Amt, af Højrup, Vodder og Roager Sogne i Tønder Amt samt af Seem Sogn i Ribe Amt. Kirken midt i Sognet, 12 km SØ. f. Ribe og 36 km N. f. Tønder. Jordsmonnet er i Forhold til de vestligere Dele af Hviding Hrd. ret højtliggende og storformet bakket. Fra Højrup Sogn gaar et Bakkedrag gennem Sognet i nordvestlig Retning, med Faarmandshøj østlig 59 m og Nørrehøj ved Fjersted 48 m. Mod NØ. sænker dette Bakkedrag

sig ret brat mod en Flyvesands-Hedeslette i 15-20 m' Højde. Rejsby Aa har sit Udspring i Spandet S. af 3 Bække, og gennem Mølby fører Nørrebæk til Gels Aa. Toftjorderne om Spandet og Fjersted er Lermuld med Lerunderlag, 4-5. Kl., Mølby har kun sandbl. Toftjord, 6-7. Kl. Det øvrige Tilliggende er til alle Byer sandbl. Muld, 6-8. Kl., som dog især V. for Spandet og S. for Fjersted paa Grund af den dybe Muld og den fugtige Undergrund af Kviksand og Grus er forholdsvis frugtbart, 5-6. Kl. Ved Spandetgaard et større Lerleje, hvor der i umindelige Tider har været Teglværk, nu dog nedlagt. Større Hedearealer i Spandets østlige og Fjersteds nordlige Udmark, paa sine Steder bevokset med Egekrat og ikke egnet til Dyrkning. Fjersted Skov, 20 ha, er delvis gammel Løvskov med fortrinlig Bøge- og Egebevoksning, iblandet Ask, El og Birk og unge, kraftige Granbevoksninger. Paa Spandetmark 3 ha Ege- og Granskov, hvor Granerne nu erstattes med Løvtræer. Amtsbanen Arnum-Skærbæk gaar gennem Sognet ligesom sydøstligst Landevejen Haderslev-Brøns.

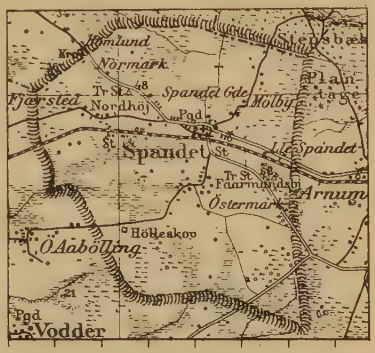

Befolkning i 1925: 577 (1860: 480, 1910: 558, 1921: 502). **Ejdsk.** 1924: 1877, deraf **Jordv.** 973; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 417 Kr. pr. ha. **Areal** 2708 ha (N. 4914 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2353; besaaet med Hvede 3, Rug 94, Byg 54, Havre 165, Blands. t. Modenhed 60, andre Høstar. 5, Kartofler 28, Foderroer 84, Brak 29, Grønf. og Græsn. 1831, Haver, Hegn o. l. 8, Tørvemoser 27, Skov 39, beb. Grund og Gaardsplads 9, Veje 45, Hede, Klit og Stenmarker 218, Vand 9. **Frugttræer** 1913: 733 (1900: 759). **Kreaturhold** 1925: 203 Heste, 1544 Stkr. Hornkv. (heraf 478 Køer), 71 Faar, 10 Geder, 632 Svin (1913: 592), 4124 Høns.

I Sognet Byerne: *Spandet* (1330-48 Spandwyth) med Jærnbanest. (dog nærmest Spandetgde), med Gæstgiveri og Kbmdshdl., i Nærheden Brugsforening, Telegraf- og Telefonst. *Spandetgaarde* med Spandet Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1904), Forsamlingshus (opf. 1908, c. 300 Pladser, Arkt. Hansen, Skærbæk), Kbmdshdl., Ml., Andelsmejeri (opr. 1886; til 1911 hørte Seem S., Ribe Amt, til Mejeriet; 1927: 537 Køer). *Fjersted* (c. 1492 Fierdstedt) med Kbmdshdl., Jrb.-Hpl. Saml. af Gde og Hse: *Spandet Søndermark* og *Østermark, L.-Spandet, Trekroner, Mølby* (1542 Melbuy), *Hølleskov* (7 Husmandsbrug, udstykket fra Gdn H.). Gaarde: En større Gd. i Spandet med Ejdsk. 94, Jordv. 62, c. 111 ha, deraf Ager 75, Eng 30, N. 341 Thlr. *Mølby Møllegd.* (Mln ligger nu i Spandetgde), *Spandetkro* (Kroen nedlagt); en større Gd. i Fjersted med Ejdsk. 82, Jordv. 50, c. 130 ha, deraf Ager 85, Eng 15, Hede 30, N. 275 Thlr. *Spandetkær* (Gd. og Hs.). Hus: *Virksig* (den nordl. Ejendom i Mølby).

Spandet S., en egen Sognekommune, Spandet Sognefogeddistr., har Bitingsted i Ribe og hører under N.-Rangstrup og Hviding Hrdrs. Retskr., Ribe Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Skærbæk Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 155. Lægd.

Den smukke, kalkede og overvejende skifertækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Jakob, har romansk Skib med Kor og Apsis samt senere tilføjet Vesttaarn. Materialet i Kor og Apsis er overvejende rhinsk Tuf, i Skibet mest Tegl. Ligesom den øvrige Kirke hviler

Apsiden paa en dobbelt Skraakantsokkel af Granit, den har Trappefrise af Tegl og 4 Lisener; ligesom i Brøns overskæres de i Mandshøjde af en omløbende Rundstav. Koret har Hjørne- og Midtlisen, forbundne med Rundbuefriser af Tegl, enkelte paa den fortrinligt bevarede Nordside, hvor de to gamle Vinduer endnu er i Behold, krydsende paa den stærkt omdannede Sydside. Ogsaa Skibet er ved Lisener delt i 4 ulige brede Fag, der alle afsluttes af en Rundbuefrise, samt et alene med en Savsnitsfrise prydet Dørfelt. Inddelingen er velbevaret mod N., hvor tre oprindl., nu tilmurede Vinduer ses; begge de rundbuede Døre, der har Stik af Tuf, er tilmurede. Taarnet er af Tegl og sentmiddelalderligt med højt Spir af den tørninglenske Type. Syd- og Vestsiden er skalmuret 1744 og 1816. Apsis har en oprindelig Halvkuppelhvælving og dobbelt Bue med profilerede Kragsten, Koret en 8-ribbet Hvælving med firkantet profilerede Ribber. Paa hver Side af den anselige Korbue en halvrund Alterniche. Skibet har Bræddeloft, Taarnet alm. Krydshvælving og en spids, nu tilmuret Bue. — Kirken henlagdes 1323 af Ribebispen under Løgum Kloster, da dens Indtægter var saa ringe, at den ej kunde lønne en Præst. Der er dog ingen Grund til med Helms (Tufstenskirker p. 84-86) at antage, at den nuv. Bygning først skulde være opført efter denne Tid; den maa være ca. 100 Aar ældre. (Jfr. Aarb. f. nord. Oldk. 1914 p. 154 flg.). Alterbordspanel med Fr. V's Navnetræk. Altertavle i Senrenæssancestil, ret simpel og delvis omdannet 1754, med Billeder fra dette Aar (Tavle over Bidragydere, men efter Sagnet bekostede af en Kniplepige) og med ti sentgotiske Apostelfigurer. Romansk Granitfont omtrent som i Rejsby; Kummen er smykket med fire Hoveder, Løver om Træer og Ornamenter, den cirkelrunde Fodplade med to Hoveder, Løver og Drager. Sentgotisk Krucifiks samt Rester af en ældre, gotisk Krucifiksfigur. To sentgotiske Helgenfigurer, den ene en Kvinde med et Lam (Skt. Agnes), samt en lille Gruppe, forestillende Marias Himmelkroning. Prædikestolen, paa hvis samtidige Himmel ses Chr. IV's Navnetræk og Aarstallet 1640, har korintiske Hjørnesøjler og Evangelistrelieffer. Stolestader 1701. Series Pastorum 1754. I Taarnet ligger et Par Ligsten, den ene over Hr. Rasmus Hansøn Kiersing, † 1723. To Klokker, den ældste fra 1757 (Beseler, Rendsborg).

Spandet Kirke.

Spandet. 1351 bortpanter Htg. Valdemar til Valdemar Sappi Spandwith; 1400 udleverer Hr. Jon Litle til Henneke Limbek det til hans Oldefader udstedte Pantebrev. 1443 nævnes Spanwith.

Spandetgd. skal efter Sagnet have tilhørt Erik Emuns Morder Sorteplog. 1523 var Claus Sehested Ejer, hvorefter Gaarden ved hans Død 1567 kom til hans Datter Magdalene, g. m. Mourids Podebusk til Kørup.

Et Voldsted i Fjersted Skov er sløjfet i Mands Minde.

I 1848 fandtes endnu en meget betydelig Egeskov omtrent fra Klaabygd. til den Vej, der fra Høm fører ned til Roager; den hørte til Roager og stødte umiddelbart op til Sogneskellet mod Seem, men Heden nordfor bærer endnu Navnet Vesterlund; mod S. maaske helt ned til Vejen fra Ribe til Roager. Ved 1800 var Skoven vel ca. 300 Tdr. Land og ved 1850 c. 200 Tdr. og bestod af unge Egetræer; men c. 1850 fandt en Skomager med et lille Garveri i Roager paa med Ejernes Tilladelse at afbarke de paa Roden

staaende Træer tillige med al anden Opvækst, og Skoven forsvandt Stykke for Stykke, indtil c. 1855 ikke en Træstub var tilbage. Desuden var de fleste Gaardmænd i Roager Maltgørere, baade af deres egen Byg og noget indkøbt Korn; hertil brugtes en Mængde Grenebrænde. Det samme gælder om Vodder og Spandet Sogne.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 101 d., 3 t.; 1884: 61 d., 6 t.; 1912 (Spandet + Højrup): 149 d., 85 t.; 1920: 156 d., 1 t.; 1924: 160 d., 1 soc.; 1926: 170 d., 9 Bond. Selvst., 10 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 375 d. og 21 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 118, fra Tskl. 19).

Der kendes i Sognet c. 70 Gravhøje. Væsentligst har de deres Plads i en lang og udpræget Række paa højt Land paatværs gennem Sognet, langs Vejen fra Arnum over Spandet Kirke og Spandetgd. hen efter Høm. Til denne Række slutter sig mod V., ved Fjersted, et mindre Antal Høje, og mod Ø. langs Sogneskellet mod Højrup fortsættes Rækken i en Stribe paa ca. en Snes Høje, til Dels liggende i Egekrat. Omtrent Halvparten af samtlige Høje er dog nu overpløjet eller sløjfet, og de øvrige Høje er for Størstedelen mere eller mindre beskadigede. Nogle har en ganske anselig Størrelse, saaledes *Faarmandshøj* (med trigonom. Stat.) østligst i Højrækken og enkelte Høje VNV. for Spandetgd. og N. for Fjersted. — I Præste-Indberetn. fra 1768 nævnes i Sognet „de saakaldte hedniske Lunde, hvori findes overmaade store Stene, som er rangeret, derimellem var ordentlige Kældere, og er nu af Bønderne bleven kløvet og ruineret;" muligt menes dermed Oldtids Stengrave.

Før 1864 hørte c. 9 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 1 Gd. i Spandet og 1 Gd. og 4 Hse i Fjersted.

Ogsaa under den preuss. Administration bestod Sognet af een Kommune; dog udgjorde Fjersted indtil 1872 en selvstændig Km.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1768 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 88 flg.

Højrup Sogn omgives af Arrild, Vodder og Spandet Sogne samt af Gram og Toftlund Sogne i Haderslev Amt. Kirken sydøstligt, 18 km SØ. f. Ribe, 36 km NNØ. f. Tønder og 20 km NNØ. f. Løgumkloster. Sognet danner et Højdedrag, som kommer S. fra Arrild Sogn og fortsættes mod NV. ind i Spandet. Det er den nordvestligste Del af den iøvrigt saa lidet fremtrædende Hviding Hrd.s Bakkeø, jævnere faldende mod SV., men ret stejlt (indtil 30 m) med udprægede Erosionsterrasser NØ. mod Gels Aa Hedeflade; Aaen danner Nordøstgrænsen. Hernede i Fladen Flyvesandsdannelser. Højeste Punkt mellem Højrup Kirke og Møllebakken (Møllen er flyttet til Toftlund) er 53 m; Gels Aa træder ind i Sognet i 18 m's Højde og forlader det i c. 13. Sognet er næst efter Rømø det ringeste i Nordslesvig med Hensyn til Jordskyld; dog har det gode Toftjorder nærmest Byerne, lerbl. Muld, 4-5. Kl., men ellers Sandjord, 6-8. Kl. Gode Aamader ved Gels Aa og en Del magre Kærenge. Det mest udprægede Hedesogn i Nordslesvig ved Siden af Vodder. En større Mose S. f. Højrup benyttes til Tørveskær. Af den c. 800 ha store Stensbæk Hede ligger c. 500 ha i Højrup og Resten i Gram S., Størstedelen er nu tilplantet af Staten, der ejer den ligesom Lindetskov Forstdistrikt, hvis Størrelse udgør godt 900 ha, hvoraf 400 i Højrup og 500 i Arrild S. Lindetskov er gammel Bevoksning af Bøg og Eg, der mod V. er af ringe Beskaffenhed, men

mod Ø. betydelig bedre. Mere og mere er den gamle Skov bleven tilplantet med Naaletræ, som det fra 1885 er sket med de tilkøbte Arealer. Skoven har været planløst behandlet; Rødgranen vil vel altid blive Hovedtræet, men en Fremtidsopgave er det at bevare Løvtræerne, særlig Egen, i størst muligt Omfang. Med de gamle Krat og Nutids Plantager videre mod S. gennem Arrild og Døstrup Sogne kan her skabes en samlet Skovstrækning — dog med Mellemrum — paa 13 km's Længde. Kongemosen Ø. f. Skoven har stort og dybt Tørveskær, men er kun sparsomt udnyttet. I Arnum mødes Amtsbanegrenene fra Gram, Toftlund og Skærbæk. Ved Ny Kro skærer Landevejene Toftlund-Brøns og Gram-Løgumkloster hinanden. Tvegdne Enemark hører til Højrup Kirkesogn, men til Toftlund Km. (se p. 197).

Befolkning i 1925: 862 (1860: 633, 1910: 756, 1921: 862). **Ejdsk.** 1924: 2571, deraf **Jordv.** 1048; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 361 Kr. pr. ha. **Areal** 3502 ha (N. 5300 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2190; besaaet med Hvede 1, Rug 114, Byg 33, Havre 164, Blands. t. Modenhed 71, andre Høstar. 8, Kartofler 39, Foderroer 60, Brak 17, Grønf. og Græsn. 1683, Haver, Hegn o. l. 10, Tørvemoser 70, Skov 966, beb. Grund og Gaardsplads 9, Veje 57, Hede, Klit og Stenmarker 191, Vand 9. **Frugttræer** 1913: 1183 (1900: 699). **Kreaturhold** 1925: 220 Heste, 1280 Stkr. Hornkv. (heraf 509 Køer), 55 Faar, 4 Geder, 605 Svin (1913: 560), 3400 Høns.

I Sognet Byerne: *Højrup* (1330-48 Høthorp) med Kirke, Præstegd., Skole (opf. 1910), 2 Kbmdsforretn., Jærnbanest. („V.-Højrup"). *Arnum* (1355 Arnum), delt i A. og Arnum Vesterby — 1925 havde den bymæssig bebyggede Del 100 Gde og Hse med 500 Indb. — med 5-Kl. Skole (opf. 1911), 5 Kbmdsforretn. m. v., Mi., Andelsmejeri (opr. 1913 med 380 Køer, 1914: 400, 1918: 300, 1927: 600), 12 Haandværkere, Filialer af Gramby Bank, Toftlund Handelsbank og Haderslev Amts Sparekasse, Haandkøbsudsalg fra Apoteket i Gram, Nordslesvig Asylforenings Børnehjem (i den 1920 købte, forhenværende tyske Husholdningsskoles Bygning, 40 Pladser; se iøvrigt under Gl.-Haderslev S. p. 99), Hotel, Gæstgiveri, 3 aarl. Markeder med Heste og Hornkvæg (April, Aug., Sept.), Jærnbanest. (med en Middelindtægt i Regnskabsaaret 1923-24 paa c. 21,000 Kr. var Arnum Nr. 12 blandt Haderslev Amtsbanestationer), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. Saml. af Gde og Hse: *L.-Højrup, Arnum Søndermark* (med A. Nykro), *Fogager, Gelstoft* (med Fattiggd., fælles for H. og Spandet Sogne). Gaarde: *Skovridergdn.* i Lindetskov.

Højrup S., en egen Sognekommune, Højrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Toftlund og hører under Rets- og Politikr. N.-Rangstrup og Hviding Hrdr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Skærbæk Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 151. Lægd.

Den blytækte Kirke er et stærkt ødelagt, romansk Anlæg, der oprindelig bestod af Skib og Kor med Apsis; uvist naar nedreves denne og erstattedes med en lille, firkantet Udbygning. Hovedmaterialet er rhinsk Tuf; af Granit er dog Korets og Skibets Skraakantsokkel, og enkeltvis er ogsaa Tegl anvendt. Efter et Lynnedslag 1855 blev hele Kirken skalmuret med Tegl paa Skibets Nordside nær. Ved Lisener, forbundne med Buefriser, er dennes stærkt overpudsede Mur delt i et Dørfelt og 4 Blændinger. Ejendommeligt er det, at Vestgavlen er tvedelt ved en Lisen, men Anlægget her skjules dog for Størstedelen af et i Middelalderen opført Teglstenstaarn, der nu har firsidet Pyramidetag. Kirken har Bjælkeloft, Taarnet alm. Krydshvælving. Oprindelig Korbue, rundbuet Sidealterniche mod S., gennem hvilken Opgang til Prædikestolen. Sentgotisk Alterskab fra sidste Halvdel af 1400erne; i Fløjene Apostelstatuetter, i Midtskabet fire Helgenfigurer af samme Størrelse, Katarina, Gertrud, en Ridder og en Diakon; den egentlige Midtgruppe, der forestillede Christus som Verdensdommer, tilbedt af Maria og Johannes Døber, er dog fjærnet og erstattet med et moderne Krucifiks; ligeledes er de oprindelige Stav-

værksbaldakiner ombyttede med Ornamenter fra 1700erne, og Tavlen er pyntet med udsavede Vinger og Topstykker omtrent som i Arrild*); Knæfaldsskranke som i Arrild. Alterstager 1635 og 1798. I Korbuen et lille, sentgotisk Processionskors, over samme et større, sentromansk Lægmandskrucifiks (tornekronet Figur med krydslagte Fødder). Prædikestol i enkel Renæssancestil med skaarne Indskrifter 1582 og i Storfelterne nyere Malerier; Himmelen er omtrent samtidig med Flertallet af Kirkens Stolestader, fra 1767. Orgelpulpitur 1729. Mindetavle over Hr. Jens Hegelund Schierning, † 1763. Ligsten over Hr. Jens Thøgersen Ferslev, † 1735. Klokke 1611, støbt af Borchardt Gelgiesser. — Til Flensborg Museum er fra Kirken foruden de ovennævnte Altertavlefigurer kommet en anden middelalderlig Træfigur (Maria med Barnet), en prismeformet, romansk Gravsten samt den gullandske Kalkstensfont (Sauermann, Taufsteine Fig. 10). Dske Atl. nævner et lille, nu forsvundet, romansk Relikvieskrin eller Bærealter. — I Kirken er 1921 opsat en Mindetavle over 34 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Højrup. 1424 afstaar Væbneren Johan Skel al sin Rettighed til en Gd. i Hødrup By og Sogn, som Præsten i Roager Hr. Jep Svendsøn s. A. skødede til Kannik i Ribe Hr. Jens Brok. 1436 nævnes Kristjern Andersen af Hødhropp, Broder til Kannik i Ribe Niels Andersen. Ved Testamente af 1462 overlader Anders Brok, Kantor i Ribe, Nonneklostret smstds. sin Ret i en Gd. i H. og til Skt. Ansgarius Alter sin Ret i en Gd. i N.-Fardrup, som var ham pantsat af Hr. Johan Frille i H.

Arnum. 1454 nævnes Lasse Arch til Arnumgd.; 1473-76 var Anders Jonsen Skram Ejer.

I Engene „Abildgaardskær" N. for Gels Aa ligger et Voldsted. Det bestaar nu kun af en uanselig, cirkelrund Banke, c. 24 m i Diam.; en lav Yderborg er forgravet. I Engbunden spores Egetømmer. — S. for Aaen skal der ogsaa have været et nu helt sløjfet Voldsted.

Gelstoft var tidligere en Landsby, der 1638 kom helt i Kronens Eje og efterhaanden omdannedes til en større Avlsgaard. Denne solgtes 1814 og blev i 1890erne efter mange Ejerskifter Fattiggd.

Lindet Skov strakte sig for 200 Aar siden op til Svinhøjhusene, ud forbi det nuværende Gravlundskrat, mod N. til den gamle Ulvepæl, der endnu 1849 stod ved Foldingbrovejen lidt N. for Skovriderens Mark. Studevejen gik, hvor nu Vejen fra Ridelaagen gaar.

Stensbæk Plantage er dannet af Jorderne fra to Gde, der 1900 købtes af den preuss. Stat, som to Aar efter forøgede Arealet ved Køb af Gden Aaskov. Disse tre Gde er brændte. Den samlede Plantage er 800 ha.

1911 aabnedes ved Arnum et Mergelleje, som endnu er i Drift.

Forfatteren Valdemar Adolph Thisted (1815-87) var Præst i H. 1855-62.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 111 d., 2 t.; 1884: 64 d., 17 t.; 1912 (Højrup + Spandet): 149 d., 85 t.; 1920: 145 d., 3 t., 4 soc.; 1924: 130 d., 25 t., 31 soc.; 1926: 176 d., 37 t., 14 Bond. Selvst., 38 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 393 d. og 103 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 87, fra Tskl. 31).

I den østl. Udkant af Lindet Skov ses en ret stærkt ødelagt, stor Langdysse med Rest af 3 stensatte Grave, og ikke langt derfra, længere inde i Skoven, en forstyrret, jættestuelignende Stengrav, hvis ene Dæksten er ført til Løgumkloster og nu staar der som Mindesmærke over faldne i Verdenskrigen. 2 lave Jordhøjninger umiddelbart ved Langdyssen er mulig ogsaa Rester af Dysser. Andet Steds i Skoven ligger nogle velbevarede Gravhøje. S. for Højrup ses paa højt Terræn, i Gruppe, 5 større Gravhøje, V. for Højrup ligger atter en stor Høj og tæt NØ. for Arnum Nykro den anselige, men noget afgravede *Store-Dragshøj;* i Nærheden af denne sidste har der været nogle nu sløjfede Høje. Ogsaa NNV. for Arnum Nykro, men et Stykke fra denne, har der ligget en Højgruppe, med 5 Høje; i en af disse, den nu fuldstændig sløjfede *Lille-Dragshøj,* er i 1859 fremdraget en velbevaret Egekiste fra den ældre Broncealder, hvori ubrændt Lig og forskellige Rester af Klædning, endvidere Trækar, Broncedolk m. m. *Store-* og *Lille-Bavnehøj* NV. for Kirken er forlængst sløjfede.

Før 1864 hørte c. 12 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 4 Gde, 6 Hse og 1 Ml. i Højrup og 2 Gde og 8 Hse i Arnum.

Ogsaa under den preuss. Administration bestod Sognet af een Kommune, Højrup II; dog hørte Statsskovarealet under Forstgutsbezirk IV, og Arnum udgjorde til 1872 en selvstændig Km.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1765-75 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 94 flg.

*) Det af Haupt I p. 405 meddelte Aarstal er tilfældigt indsnittet i Bagsiden.

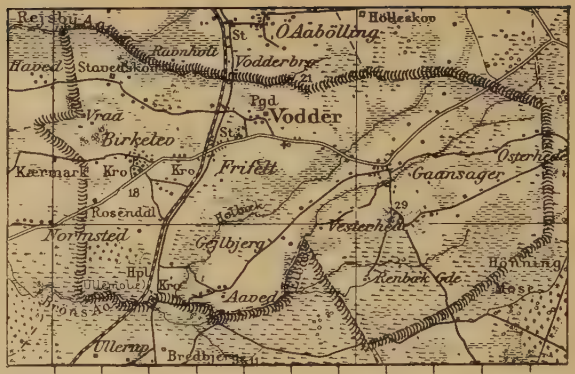

Vodder Sogn omgives af Arrild, Højrup, Spandet, Roager, Rejsby, Brøns og Skærbæk Sogne. Kirken midt i Sognet mod N., 14 km SSØ. f. Ribe, 19 km NV. f. Løgumkloster og 31 km N. for Tønder. Sognet er fladt med lave Bakkeøer ved Byerne skraanende mod SV. til Brøns Aa, mod NV. til Rejsby Aa (Nørrebæk), begge i 0,6 m's Højde ved Udløbet af Sognet. Ved Birkelev er der 19 m højt, ved Vodder 23, ved Aaved 18, ved Gaansager 29 og nordøstligst 32 m. Tilløb til Brøns Aa er Holbæk og Renbæk med Elbæk. Vodder har nærmest Byen lerbl. Muld med Lerunderlag, 4-5. Kl., men Størstedelen er 6-8. Kl. Gode Kærenge, som til Dels overrisles. Birkelev har en Del god Mark med lerbl. Muld og Lerunderlag, 4-5. Kl., men Størstedelen af Udmarkerne naar ikke op over 6-7. Kl., da her findes Sand- og Grusunderlag, paa sine Steder Al. Ved Frifelt et Lerleje (Teglværket nu nedlagt). Den store Hede, c. 113 ha, i den søndre Udmark er tilplantet med Fyr og Gran. Vraa Skov er gl. Løvskov, c. 12 ha, med mindre god Bevoksning af Bøg, Eg og El; ung Naaletræsbevoksning. Gaansager har N. for Byen god, lerbl. Muld, 4-5. Kl., og ogsaa S. for Byen er der Lerunderlag. Den øvrige Bymark let, sandbl. Jord, 6-8. Kl. Spredtliggende, magre Kærenge, store Heder og Moser. Heden til Dels god og paa sine Steder med Lerunderlag, hvorfor den egner sig fortrinlig til Dyrkning. S. f. Byen „Lunden", som til 1887 var glt. Egekrat, nu tilplantet med Ask og Eg, iblandet Fyr og Gran, c. 20 ha. Amtsbanen Arnum-Skærbæk og Landevejen Haderslev-Toftlund-Brøns gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 880 (1860: 520, 1910: 958, 1921: 876). **Ejdsk.** 1924: 3013, deraf **Jordv.** 1409; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 371 Kr. pr. ha. **Areal** 4533 ha (N. 6457 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3429; besaaet med Rug 122, Byg 66, Havre 309, Blands. t. Modenhed 57, andre Høstar. 11, Kartofler 52, Foderroer 106, Brak 83, Grønf. og Græsn. 2633, Haver, Hegn o. l. 14, Tørvemoser 105, Skov 146, beb. Grund og Gaardsplads 12, Veje 89, Hede, Klit og Stenmarker 724, Vand 14. **Frugttræer** 1913: 1117 (1900: 649). **Kreaturhold** 1925: 288 Heste, 2218 Stkr. Hornkv. (heraf 841 Køer), 16 Faar, 15 Geder, 1072 Svin (1913: 753), 5085 Høns.

I Sognet Byerne: *Vodder* (c. 1293 Othær) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1904), Andelsmejeri (opr. 1886 for V. og Roager Sogne med 300 Køer, 1914: 1200, 1918: 1000, 1927: 1500), Kbmdshdl., Agentur for Tønder Landmandsbank. *Gaansager* (1317 Guthinsakermark) med 2-Kl. Skole (opf. 1904), Kbmdshdl., Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonst. *Frifelt* med 2 Kbmdshdl., Gæstgiveri, Jærnbanest., Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Birkelev* (1393 Bierkløf) med 2-Kl. Skole (opf. 1908), Kbmdshdl. Saml. af Gde og Hse: *Ø.-Hede, S.-Hede, Ø.-Lund, Holbæk* (1333 Holbech), *Gaansager Vestermark, Gejlbjærg, Aaved* (1293 Awith) *Stavedskov, Birkelev N.-* og *Søndermark, Gammelby, Vraa* (1542 Vrae), *Ringelsvang, Kællingsbjærg.* Gaarde: En større Gd. i Gaansager med Ejdsk. 82, Jordv. 54, c. 116 ha, Ager 88, Eng 24, Skov 3, N. 207 Thlr. Tvegdene *Rejnbækgd., Vraaskov, Lundgd., Højersminde.* Huse: *Keldstoft* og *Rosendal.*

Vodder S., en egen Sognekommune, Vodder Sognefogeddistr., har Tingsted i Toftlund og hører under Rets- og Politikr. N.-Rangstrup og Hviding Hrdr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Skærbæk Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 150. Lægd.

Den hvidtede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Laurentius, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus mod N. og et ved Korets Østside liggende Sakristi, hvis Grundplan giver det nogen Lighed med en Apsis. Koret og Skibet er romanske, men medens det førstnævnte ligesom Skibets Østmur er af rhinsk Tuf paa attisk profileret Kvadersokkel, er Skibet af Kvader paa hulet Skraakantsokkel med Undtagelse af Vestdelen, der ombyggedes af Tegl samtidig med Taarnets Opførelse. Koret har Hjørne- og Midtlisen, i hvert Fag endnu mod N. et Vindu; ogsaa Østmuren er delt af en Lisen, som paa Midten har en Udvidelse til det indvendigt som Blænding staaende Vindu. Paa Skibets Nordside tre tilmurede Vinduer og en firkantet Dør i rundbuet Spejl. I Løbet af Middelalderen tilføjedes af Tegl Sakristiet, der har tre brede Murlisener, det tarvelige Vaabenhus samt Taarnet med Spir af tørninglensk Type. Koret har Krydshvælving med profilerede Ribber, Skibet listedelt Bræddeloft, Taarnet alm. Krydshvælving og Sakristiet, i hvis Østmur er indsat et Piscina, Halvkuppelhvælving. Meget høj og smal Korbue, rund Taarnbue. (Litt.: Helms, Tufstenskirker p. 86 flg.). Alterbord muret af Tuf. Den sentgotiske Skabsaltertavle (c. 1500) har i Fløjene Apostelfigurer, i Midtskabet en Korsfæstelsesgruppe, ved hvis Sider desuden er anbragt Johannes Døber og Laurentius, vistnok af samme Billedskærer som Tavlen i Hammelev (se p. 148). To Par Alterstager, begge gotisk profilerede. Romansk Granitfont uden Ornamentik. Over Korbuen et Krucifiks. I den tilmurede Norddør Midtskabet af en sentgotisk Laurentiustavle med en ungdommelig, diakonklædt Helgenfigur, som holder Bog og Rist; det karakterfulde Arbejde stammer fra c. 1500. Prædikestolen, der ifl. en Tavle i Sakristiet ikke blot er malet, men ogsaa opsat og forfærdiget 1655, er trods dette sene Aarstal næsten upaavirket af Barokken og slutter sig til den „ripensiske" Højrenæssancetype; i Storfelterne er der nytestamentlige Relieffer, paa Hjørnerne korintiske Søjler; Himmelen er ældre, skaaret 1609. I Sakristiet staar et Præstehøjsæde fra 1700erne. Epitaf over Sognepræst Damianus Johanssen, † 1683, og Hustru, opsat 1698 af deres førstefødte Søn. I Taarnrummet hænger en lille Tinkeklokke, støbt af Hans van Damme i Hamborg 1582. Moderne Taarnklokke. Paa Loftet ligger Rester af et sentgotisk Krucifiks. — I Kirken er ophængt en Mindetavle over 24 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Vodder. 1351 bortpanter Htg. Valdemar Oddær Sogn til Valdemar Sappi; 1400 udleverede Hr. Jon Litle til Henneke Limbek det til hans Oldefader udstedte Pantebrev.

Gaansager. 1317 skænker Borger i Ribe Jens Voltersen til sit Kapel ved Vor Frue Kirke i Ribe Jorder paa Guthins Ager Mark, som han har købt af Peder Jensen, Provst Knud Sleets Broder i Aarhus. 1438 nævnes en Mand ved Navn Tol af Godenssagher.

Birkelev. 1393 solgte Laurends Jensen (Skram) af Emmerlev til Lage Degn sin Hustru Elisabeth Pedersdatters Gd. i Bierkløf.

Holbæk Voldsted N. for Gaansager er helt sløjfet.

Joh. Fr. Camerer (1720-92), Ridefoged i Hviding og N.-Rangstrup Hrdr., boede i V., topografisk og statsøkonomisk Forfatter. — Hans Vilh. Riber Schøler (1811-75) var 1843-46 Præst i V. og blev 1844 Medbestyrer af Rødding Højskole. — Provst Hans Ludvig Schielderup Parelius Koch (1837-1917), Forstander for Brøns Højskole, historisk Forfatter, er født i Vodder Præstegd.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 127 d.; 1884: 83 d., 2 t.; 1912: 130 d., 37 t.; 1920: 300 d., 8 t.; 1924: 262 d., 9 t., 21 soc.; 1926: 255 d., 22 t., 32 Bond. Selvst., 27 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 481 d. og 31 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 108, fra Tskl. 6).

S. for Birkelev er fredlyst et lille Areal med c. 30 ganske tæt liggende Smaahøje og Tuer, sikkert hidrørende fra Jærnalderens Begyndelse. Denne Plads er i sin Art den betydeligste i Sønderjylland. Iøvrigt kendes af jordfaste Oldtidsmindesmærker i Sognet kun en Snes større og mindre Gravhøje, de fleste nu dog ødelagte eller sløjfede. Ø. for Aaved har saaledes ligget 4 Høje, omkring Gaansager henved en halv Snes Høje, af hvilke kun to *(Skrowhøje)* endnu er bevarede, og S. derfor enkelte Høje. N. for Gaansager, tæt ved Sogneskellet, ses Rester af en ødelagt Stengrav. Enkelte Steder i Sognet er under Markflade fremdraget Urnegrave fra Jærnalderen.

Før 1864 hørte c. 3 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 2 Gde i Vodder og 2 Hse i Birkelev; 1 Gd. i Birkelev og 2 Gde i Gaansager laa under Løgumkloster Amt.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Gaansager og Vodder (med Frifelt og Birkelev); dog udgjorde Birkelev til c. 1880 en selvstændig Kommune.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1768 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 103 flg.

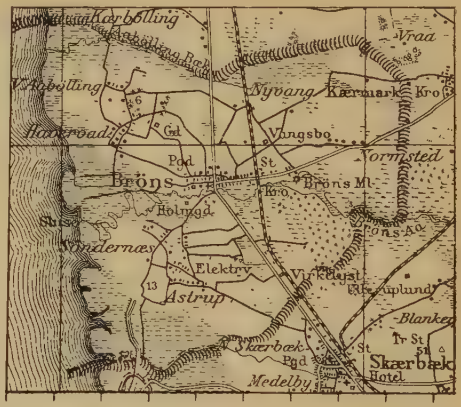

Brøns Sogn omgives af Rejsby, Vodder, Skærbæk og Ballum Sogne samt Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, 15 km SSV. f. Ribe, 21 km NV. f. Løgumkloster og 30 km NNV. f. Tønder. Jordsmonnet er ganske fladt, jævnt skraanende mod V., højeste Punkter S. f. Normsted 17 m og allersydøstligst 20 m. Midt gennem Sognet løber den stærkt bugtede Brøns Aa; Nordgrænsen dannes paa en Strækning af Aabølling Bæk. Brøns har for Størstedelen let Sandmuld, 6-7 Kl., nærmest Byen noget bedre. Gode Aamader med fortrinlige Vandingsforhold. Marskengene forøges i hele Sognet stærkt ved Tilslikning. Mod SØ. stor Hede, der ikke egner sig til Dyrkning. Astrup og Søndernæs har omkring Byerne lerbl. Muld med Lerunderlag, 5-Kl. En Del lette Jorder Ø. for Byerne, med Sand- og Grusunderlag, 6-7. Kl. Astrup har en Del Hede i Ø., tilplantet med Fyr og Gran. Havervad og Ø.-Aabølling har overvejende sandbl. Muld, 6. Kl.; dog ogsaa en større Del lerbl. Muld med Lerunderlag, 4-5. Kl. Den vestlige Hovedbane, Hovedlandevejen Ribe-Tønder og Landevejen fra Haderslev over Toftlund til Brøns gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 866 (1860: 733, 1910: 848, 1921: 820). **Ejdsk.** 1924: 3456, deraf **Jordv.** 2117; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 582 Kr. pr. ha. **Areal** 3860 ha (N. 12,869 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3206; besaaet med Hvede 1, Rug 124, Byg 102, Havre 224, Blands. t. Modenhed 24, andre Høstar. 7, Kartofler 17, Foderroer 67, Brak 9, Grønf. og Græsn. 2631, Haver, Hegn o. l. 32, Skov 162, beb. Grund og Gaardsplads 35, Veje 117, Hede, Klit og Stenmarker 215, Vand 93. **Frugttræer** 1913: 1390 (1900: 1056). **Kreaturhold** 1925: 300 Heste, 2234 Stkr. Hornkv. (heraf 691 Køer), 170 Faar, 20 Geder, 622 Svin (1913: 614), 5600 Høns.

I Sognet Byerne: *Brøns* (1231 Brytyenes) — dens bymæss. bebyggede Del havde 1925 50 Gde og Hse med 206 Indb. — med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1875), Forsamlingshus (opf. 1905; 250 Pladser; Arkt. H. Sivertsen, Raahede), Lydik Jacobsens Stiftelse (fra 1/4 1925 2 Friboliger med Have for to værdige, trængende Familier; opr. til Minde om Ægteparrets i Verdenskrigen faldne Søn og for dennes Penge), Brugsforening, Lokalforening under Jysk Andelsfoderstofforretn., 5 andre Kbmdsforretn. m. m., 10 selvstænd. Haandværkere, Vandml. med betydeligt Landbrug, Brøns Sogns Spare- og Laanekasse (opr. 1883; 31/3 1926 var Indskudene 143,000 Kr., Res. 5500), Agenturer for Sydjysk Landmandsbank (Ribe) og Tønder Landmandsbank, 2 Gæstgiverier, Jærnbanest. (i Driftsaaret 1925-26 befordredes fra Brøns med Statsb. 14,029 Personer; Totalvægten af ankommet Gods og Kreaturer 4933 Tons, afgaaet 605), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *V.-Aabølling* (1320 Aabeling) og *Havervad* (1394-98 Hawerurt, 1400 Hauerword) med Skole

(opf. 1822) midt mellem Byerne, *Søndernæs* (1296 Synderneez) og *Astrup* (1336 Aghæstorph), med 2-Kl. Skole (opf. 1914) omtrentligt mellem Byerne. Saml. af Gde og Hse: *Brønsmark, Normsted* (1470 Normstedt), *Astrupgd.* (3 Gde). Gaarde: *Vangsbo* med Ejdsk. 113, Jordv. 81, c. 140 ha, deraf Ager 63, Eng 74, Skov 1, N. 640 Thlr. *Kærgd., Kærmark* med Ejdsk. 102, Jordv. 78, c. 150 ha, heraf Ager 102, Eng 33, Skov 3, N. 445 Thlr. *Brøns Ml.* (jfr. ovenfor); en større Gd. i Brøns med Ejdsk. 95, Jordv. 63, c. 86 ha, deraf Ager 40, Eng 40, Skov 6, N. 415 Thlr. *Holmgd.* (1542 Holm); en større Gd. i V.-Aabølling med Ejdsk. 88, Jordv. 65, c. 91 ha, deraf Ager 46, Eng 44, N. 456 Thlr. *Havervadgd.* med Ejdsk. 130, Jordv. 103, c. 159 ha, deraf Ager 126, Eng 30, Skov 3, N. 746 Thlr. Tvegdene *Astrupgd.;* 2 større Gde i Astrup: en med Ejdsk. 90, Jordv. 71, c. 87 ha, deraf Ager 60, Eng 23, N. 405 Thlr.; en med Ejdsk. 115, Jordv. 92, c. 102 ha, deraf Ager 63, Eng 37, N. 679 Thlr. *Virkelyst* (en af Astrupgds Gde). Huse: *Nyvang, Galgevang, Vandborg* (Vandbjærg; 2 Hse), *Slot* (2 Hse).

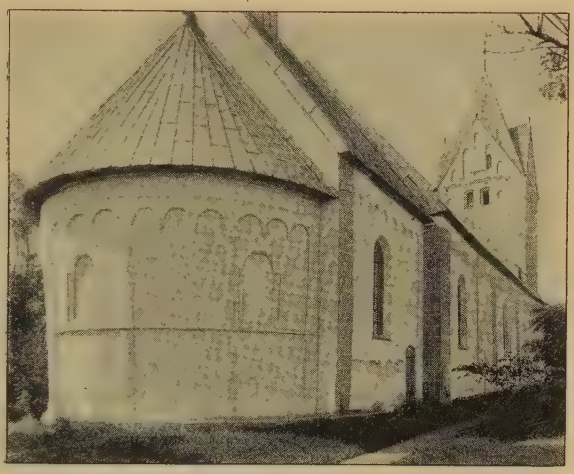

Brøns Kirke.

Brøns S., en egen Sognekommune, Brøns Sognefogeddistr., har Bitingsted i Ribe og hører under N.-Rangstrup og Hviding Hrdrs. Retskr., Ribe Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Skærbæk Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 159. Lægd.

Den hvidkalkede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Villads, var gennem hele Middelalderen annekteret Ærkedegnedømmet i Ribe og var ubestridt Landets smukkeste og ejendommeligste Tufstensbygning, men er desværre bleven stærkt hærget ved en Hovedistandsættelse i 1850erne. Den bestaar nu af et sentromansk Skib, Kor og Apsis samt et smallere, gotisk Taarn i V. og Tagrytter østlig paa Skibet; et Sakristi og 2 Vaabenhuse mod N. og S. nedbrødes i 1850erne. Hovedmaterialet er rhinsk Tuf, men jævnsides er anvendt Tegl, og hele Bygningen har en attisk Kvadersokkel. Apsis er ved Halvsøjler, forbundne ved 3 og 3 Bueslag, delt i 5 Felter med 3 nu blændede Vinduer med Smaasøjler ved Karmene. Under Vinduerne har Muren en omløbende Rundstav; en lignende, men mindre løber over Bueslagene. Koret har Rundbuefrise, Skibet en Frise af krydsende Teglstave. Ligesom paa Koret springer Murene her i Mandshøjde noget tilbage; de er fagdelte ved Lisener og har haft Dørene liggende i Murfremspring. Mod N. ses 3 tilmurede, ret smaa, oprindelige Vinduer, de nuv. er fra 1850erne. Den delvis af Taarnet skjulte Vestgavl er overvejende af Tegl med enkelte Tufskifter og har haft en lignende Rundbuefrise. Taarnet, der er af Tegl, men cementpudset, har Spir af vanlig tørninglensk Type. Paa dets Vestside en Indgang med 4 Granitsøjler, der delvis synes at stamme fra den gamle Kirke. Apsis har senere indbygget, ejendommeligt formet Hvælving, der af et Baand deles i en øvre og nedre Halvdel. Kor og Skib fik 1856-57 gibsede Lofter, nu er de gamle Bjælkelofter med malede Bladslyng fremdragne paany. Taarnet har en oprindelig, simpel Krydshvælving. Høj, bred Korbue, Triumfmuren har mod V. attisk profileret Sokkel. Rund Taarnbue. 1903 fremdroges nogle Kalkmalerier; stærkt restavrerede

af Wilckens. Korets og Skibets Mure er fn. malede som Træpaneler og har derover mod N. vestlig Billeder af Skt. Christoffer og Skt. Jørgen, østlig 13 Scener af Lidelseshistorien under Bueslag. Over dem atter to store Billeder, paa det ene ridende Skarer paa Vej mod Himmelborgen, paa det andet Paven, omgivet af Kardinaler og Munke og holdende et med mange Segl forsynet, indskriftsløst Dokument, som to Narre synes at tyde; nedenunder disputerende Skarer. Ogsaa Sydsiden havde nu tilkalkede Malerier. Billederne skriver sig fra den seneste, katolske Tid, og man fristes til i den ret uforklarlige Hovedfremstilling at se en Hentydning til Brydningen mellem den nye og den gamle Lære. (Litt.: Helms, Tufstenskirker p. 82 flg). Altertavlen er et stateligt Senrenæssancearbejde, i alle Hovedtræk svarende til Tavlen i Gram (se p. 188) og vistn. gjort af en Ribe-Snedker c. 1640; Malerierne (Nadver, Opstandelse, Daab og Kors) synes opmalede i 18. Aarh. Bogpult 1734 med udsavet Navnetræk Jesus. Af Alterstagerne er det ene Par gotiske. Den romanske

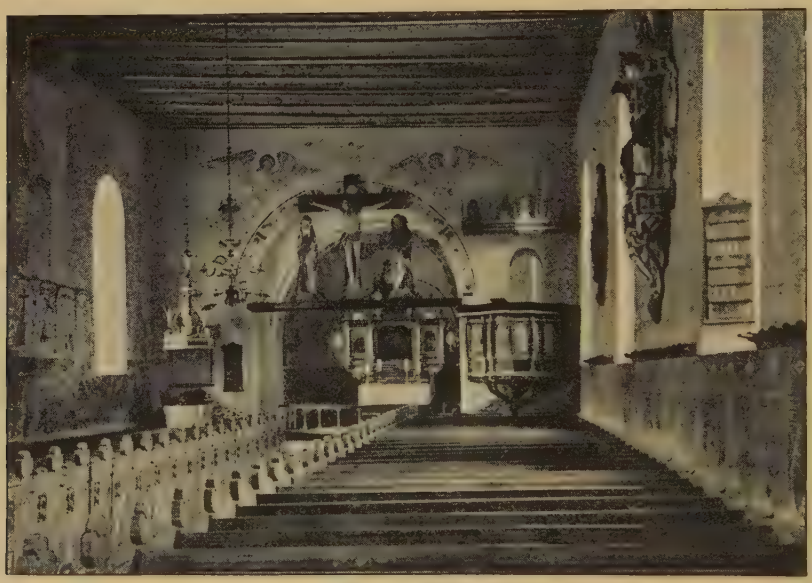

Brøns Kirkes Indre.

Granitfont har paa Kummen Hoveder og Ornamenter over krydsende Rundbuer; paa den firkantede Fod Hjørnehoveder og et Par Relieffer, to Dyr (Løve, Galt), og et Kors mellem to Fugle. Fontehimmel som den i Rejsby. Over Korbuen en sentgotisk Krucifiksgruppe fra Tiden før 1500, restaureret og genopmalet. Prædikestolen er et Renæssancearbejde af landligt Præg, skaaret 1605, nærmest i Tilknytning til de samtidige Prædikestole af ripensisk Type; i Smalfelterne er der skaarne Indskrifter, i Storfelterne nytestamentlige Relieffer. Stolestader med udsavede Ornamenter fra Chr. VI's Tid. Orgel og Orgelpulpitur, skænket af Møller Peder Thomesen, 1698-99; paa Brystværnet er opstillet 12 sentgotiske Apostelfigurer fra en Altertavle. Andetsteds staar en mindre Bispefigur af sentgotisk Arbejde. Lysekrone 1736. To Epitafier i Bruskbarokstil, med malede Indskrifter, begge opsatte 1668, et mindre af Sten over Herredsfoged Hans Andersen Haffuerwad, † 1651, et større af Træ, med to ovale Portrætbilleder staaende over Gesimsen, opsat af Hans Outsen og Hustru Dorte Jensdatter. I Taarnet en korsmærket, romansk Granitsten. To Genforeningsklokker samt en slank, skriftløs Klokke fra Middelalderen (Uldall, Kirkekl. p. 134). I Nationalmuseet opbevares en unggotisk Mariastatue, en Kirkekiste samt en Træsøjle, der har baaret et Monstranshus. Forsvundet er en jærnbeslaaet Kirkedør fra 1549 og flere Gravsten, deribl. over Sandemand Niels Villadsen, † 1596.

Brøns. 1394 skænker Lave Pedersøn Dieghn (Skram), Væbner, til Kapitlet i Ribe for sine og sin Hustru Ingerds Aarstider alt sit Gods i Brydenes i Byerne Hawerurt og

Syndernes samt det Gods, han har købt af Christian Kaas d. Y. i Brydenes Sogn og Syndernes By. 1400 ejer Kristjern Eriksøn Urne en Gd. i Brodens Sogn i Landsbyen Hauerword. 1442 giver Jon Pedersøn, Kannik i Ribe, for sine Aarstider det Gods, han har købt af Johannes Skel i Søndernes i Brødens Sogn.

Normsted. 1314 nævnes Svend Litle af Normsted.

Astrupgd. Den ældste, kendte Ejer af A. er Troels Winter, Herredsfoged i Hviding H. 1470-92, Stamfader til den i Norge levende Slægt Astrup. 1514 faar Sønnen Peder Troelsen, Herredsfoged 1508-33, Skøde paa A.; ham fulgte i Besiddelsen Sønnen Niels Pedersen, derefter dennes Sønner Fædder Nielsen (1595- c. 1627) og Troels Nielsen, der delte Gden 1602. Troels Nielsens Søn Niels Troelsen († c. 1662) fik efter Faderen den vestre Gd., derefter Sønnen Anders Nielsen Astrup (1640-1702) og dennes Datter Maren Andersdatter (1686-1758). Jfr. F. C. Sommer, Slægten Astrup, 1905. — Om Astrupgd. se Sønderj. Maanedsskr. I p. 150 flg.

I Sognet nævnes 1542 og 1580 en Gd. *Atkier.* — Dske Atl. omtaler en Gd. *Høn* (1541-43 Heyn).

I Søndernæs rejstes 1920 og i Brøns 1924 Mindestene for de i Verdenskrigen faldne, henholdsvis 6 og 22.

Til Minde om Bøndernes Sammenstød med Slesvigholstenerne ved Brøns Januar 1849 er 1858 ved Landevejen i Byen rejst en Granitsten med Indskrift: For Troskab mod Konge og Fæderneland. Ej Minde om en Glimredag, kun om et trofast Hjerteslag. Den i Kampen faldne Gaardejer Søren Andersen er begravet paa Roager Kirkegd. (se p. 291). Jfr. Sprogfor.s Almanak 1901 p. 1 flg. og 1902 p. 1 flg. samt Th. Knudsen, Landstormen ved Brøns, i Sønderj. Maanedsskr. III p. 17 flg.

I Nov. 1868 aabnede Præsten og Kirkehistorikeren H. L. Koch en Højskole i Brøns, som dog allerede 1870 lukkedes af den preuss. Regering.

I B. er født Skolemanden Villads Nielsen Brøns (c. 1560) og Forfatterinden, Fru Lucie Hörlyck (1870-1912). — I Astrup er født Matematikeren Hans Outzen Bjørn (1777-1843).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 156 d., 1 t.; 1884: 106 d., 5 t.; 1912: 137 d., 17 t.; 1920: 308 d., 4 soc.; 1924: 309 d., 1 t., 11 soc.; 1926: 314 d., 13 Bond. Selvst., 7 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 511 d. og 28 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 94, fra Tskl. 22).

Kun i Sognets Østside findes Gravhøje, ialt en halv Snes; en lille Højgruppe ses straks Ø. for Brøns Mølle og en anden Ø. derfor, umiddelbart ved Sogneskellet. Disse Høje er af Mellemstørrelse eller mindre. Tinghøj eller Tingbjærg ved Brøns Jernbanestation er sikkert en naturlig Højning. I Sognets Vestside, som først ret synes at være bleven bebygget i den ældre Jærnalder, er der under Markflade fremdraget en Del Minder fra Jærnalderen, dels Gravfund, dels Bopladsfund; ved Søndernæs har Nationalmuseet saaledes undersøgt en ret betydelig Boplads fra den ældre Jærnalder, med Hustomt.

Før 1864 hørte c. 8 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 2 Gde og 1 Hus i Havervad, 3 Gde og 1 Hus i V.-Aabølling, 3 Gde og 1 Hus i Søndernæs og 1 Gd. i Astrup; 1 Gd. i Astrup laa under Løgumkloster Amt.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Brøns, Havervad (med V.-Aabølling) og Astrup (med Søndernæs).

Skærbæk Sogn omgives af Brøns, Vodder, Arrild, Døstrup, Mjolden og Ballum Sogne samt Vesterhavet. Kirken ret vestlig, 26 km NNV. f. Tønder, 19 km S. f. Ribe og 16 km NV. f. Løgumkloster. Sognet, der er langstrakt fra V. til Ø., bestaar af 3 Dele, vestligst Marsken, i Midten det ret isolerede, storformede Bakkeparti Gassehøje, 51 m, omgivet mod S. og N., men særlig mod Ø. af flade Mose-, Kær- og Hedestrækninger, der paa Østgrænsen ligger indtil 23 m højt. Brede Aa danner Grænsen mod SV., dens Tilløb Røgelstrøm Sydgrænsen, Brøns Aa og dens Tilløb Renbækken Nordgrænsen. Bjørnkærbæk og Sølbæk (Ellerbæk, Ulbæk) søger ligeledes gennem den østlige Hede nordpaa til Brøns Aa. Fra N. for Skærbæk Mosehus, hvor Brøns Aa gaar nordligt ind i Brøns S., dannes Skærbæk Sogns Nordvestgrænse af alm. Grøfter mellem Markerne til helt vesterud, hvor Vandløbet „Skifle" danner Grænsen mellem Skærbæk og Astrup Enge. Skærbæk har den bedste, lerbl. Muldjord umiddelbart ved Byen, 4-5. Kl. Mod Ø., N. og S. en Del let,

sandbl. Muld med Sand- eller Grusunderlag, 6-8. Kl. Kærengene mod S. ret gode; paa Mosedragene i disse dyrkes Tagrør. De store Marskenge har forskellig Godhed. Et Hedeareal tilplantet fra 1875: Kalby Plantage; nu frodig Bevoksning af Fyr og Gran. Ø. og V.-Gasse har omkring Byerne og S. for disse god, lerbl. Muld med Lerunderlag, 4-5. Kl. Den nordlige og østlige Udmark er derimod let, sandbl. Muld, en mindre Del 6. Kl., den største Del 7-8. Kl., paa sine Steder med Grus og Alunderlag. Ullerup har for Størstedelen let, sandbl. Muld, 6-8. Kl., med Sand- eller Grusunderlag. Gode Aamader med fortrinligt Høudbytte S. for Byerne, de øvrige Kærenge mindre gode. I de store Heder, der ikke egner sig til Dyrkning, findes gamle Egekrat. De spredtliggende, større Moser i Ø.-Gasse har dyb Tørvejord, fortrinlig egnet til Tilvirkning. Den vestlige Hovedbane og

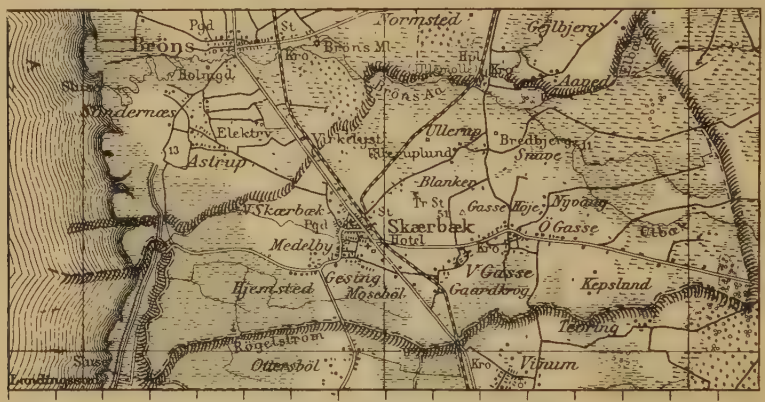

Amtsbanen fra Arnum gaar gennem Sognet; ligesaa Landevejene Ribe-Tønder, Aabenraa-Arrild-Skærbæk og Skærbæk-Ballum-Højer.

Befolkning i 1925: 2202 (1860: 1467, 1910: 1909, 1921: 1936). **Ejdsk.** 1924: 6583, deraf **Jordv.** 2722; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 544 Kr. pr. ha. **Areal** 5245 ha (N. 15,998 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 4131; besaaet med Hvede 4, Rug 148, Byg 108, Havre 342, Blands. t. Modenhed 32, andre Høstar. 8, Kartofler 63, Foderroer 114, Brak 37, Grønf. og Græsn. 3275, Haver, Hegn o. l. 35, Tørvemoser 30, Skov 40, beb. Grund og Gaardsplads 33, Veje 215, Hede, Klit og Stenmarker 743, Vand 18. **Frugttræer** 1913: 2766 (1900: 2419). **Kreaturhold** 1925: 365 Heste, 2671 Stkr. Hornkv. (heraf 923 Køer), 235 Faar, 19 Geder, 1432 Svin (1913: 960), 9791 Høns.

I Sognet Byerne: *Skærbæk* (1293 Skærbæch) — 1925: 125 Gde og Hse med 700 Indb. — med Kirke, Præstegd., Frimenighedskirke, 2 Missionshuse, Forsamlingshus (i en 1903 købt Good Templar Loge; c. 350 Pladser), 5-Kl. Kommuneskole (opf. 1912), Realskole (indrettet 1919 i det nedlagte Centralhotel), c. 30 Kbmdsforretn. o. l., c. 50 selvstænd. Haandværkere, Ml., Andelsmejeri (opr. 1886 med 500 Køer, 1914: 900, 1918: 1100, 1927: 1250), Svineslagteri (opr. 1923-24 med en Akt.-Kap. paa 200,000 Kr., har kostet 370,000 Kr. med Inventar; der slagtes 25-35,000 Svin aarlig og sysselsættes c. 25 Mand), mindre Tekstilfabrik (Uldspinderi, Væveri, Karteri, opr. 1888; c. 4 Arbejd.), Skærbæk Bank (opr. 1920; $^{31}/_{12}$ 1926 var indbetalt Akt.-Kap. 100,000 Kr., Indsk. 161,000, Res. 16,600), Spare- og Laanekasse for Skærbæk og Omegn (opr. 1860; $^{31}/_{3}$ 1926 var Indsk. 882,000 Kr., Res. 49,000), Filialer af Tønder Landmandsbank og Københavns Handelsbank, 2 mindre

Trykkerier, 2 Hoteller, Gæstgiveri. En af de 5 Andelshavere i Sønderjyllands Højspændingsværk (se under Aabenraa Købstad). „Elektricitetsforsynings Andelsselskabet Sønderjyllands Vestkyst", har Sæde i Skærbæk; Tilslutningen til dette Selskab var (ifl. „Hejmdal" $^{22}/_{5}$ 1925) $^{1}/_{5}$ 1925: 73 Transformatorst., 2000 Forbrugere, 26,000 Lampesteder, 700 Motorer, 4300 HK. 3 Læger, 2 Dyrlæger, Apotek (reelt Privil., opr. 1858), Toldkontrolpost, Ordenspolitibetjent, Udgivelsessted for „Skærbæk Avis" og „Luthersk Missionsblad". Der afholdes aarl. 3 Markeder (April, Maj, Okt., mest med Hornkv.). Statsbanest. (i Driftsaaret 1925-26 befordredes fra Sk. med Statsb. 34,103 Personer; Totalvægten af ank. Gods og Kreat. 10,318 Tons, afg. 4905 Tons), Amtsbanest. (om Strækn. Skærbæk-Arnum se under Haderslev Købstad p. 54; med en Middelindtægt af 52,000 Kr. var Skærbæk St. i Regnskabsaaret 1923-24 Nr. 3 af Haderslev Amtsbaners Stationer; Nr. 1 Haderslev Købstad, Nr. 2 Vojens), Telegraf- og Telefonst., Postkontor. *N.-Skærbæk* (1578 Nørscherrebeck), *Melby, Gesing* (1314 Gesingmark), delt i Ø.- og V.-Gesing, *Hjemsted* (1542 Hyemstedt) med mindre Cementstøberi i Hjemstedbjærg. *V.-Gasse* (1300-20 Gashøgmarc). *Ø.-Gasse* (1542 Ostergasse) med 2-Kl. Skole (opf. 1771, istandsat 1921), Kbmdshdl., Gæstgiveri. Saml. af Gde og Hse: *Kagebøl* (1639 Kagbüell), *Gesingmark, Hundegade, Mosbøl* (1485 Mossebøl), *Barsbøl* (1482 Barssbøl), *Gaardkrog* (1542 Gardekrogh), *Ullerup* (1293 Uldrop), *Ulmølle* (1544 Ulmølle) med Jærnb.-Hpl., *Snav, Blankær, Nyvang, Østergassemark, N.-Hede, Ø.-Hede, L.-Kepslund,* Tvegdene *St.-Kepslund* (1482 Kiæpslund). Gaarde: 2 større Gde i Skærbæk: en med Ejdsk. 115, Jordv. 90, c. 77 ha, deraf Ager 45, Eng 30, N. 841 Thlr.; en med Ejdsk. 86, Jordv. 68, c. 89 ha, deraf Ager 55, Eng 34, N. 456 Thlr.; Præstegden med Ejdsk. 95, Jordv. 60, c. 84 ha, deraf Ager 61, N. 300 Thlr.; en Gd. i N.-Skærbæk med Ejdsk. 115, Jordv. 90, c. 102 ha, deraf Ager 29, Eng 50, Skov 7, Hede 10, N. 750 Thlr. *Skærbækgd., Ulleruplund* (1293 Wlleroplundhe), *Bredbjærg.* Huse: *Brohoved, Mosehus, Barsbøl Fort* (2 Hse).

Skærbæk Kirke.

Skærbæk S., en egen Sognekommune, Skærbæk Sognefogeddistr., har Tingsted i Løgumkloster og hører til Retskreds Lø Hrd. m. m., Tønder Politikr., Tønder

Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Amts 2. Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Skærbæk Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 149. Lægd.

Den anselige, ukalkede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Simon og Judas, har romansk, lige afsluttet Kor og Skib, to senere tilføjede Korsfløje og et Vesttaarn. Kor og Skib er af Kvader paa hulet Skraakantsokkel. Flere oprindelige Vinduer er bevarede, deribl. et aabent østlig paa Koret, paa hvis Sydside en endnu i Brug værende, lille Præstedør med halvrund Dæksten, Rester af Skibets rundbuede Syddør, til hvilken muligvis de nu ved Vestdøren paa Taarnet opstillede Søjleskafter har hørt. Efter en nu forsvunden Indskrift byggedes Taarnet, der har tørninglensk Spir, 1509; nordlig paa Skibet rejstes 1716 en Udbygning, og 1863-64 kom en lignende mod S. Koret har otteribbet Hvælving med profilerede Ribber, Korsskæringen en ny, ribbeløs Hvælving, det øvrige Skib to Krydshvælvinger og Taarnet en oprindelig, otteribbet Hvælving; i Korsfløjene gibsede Lofter. Romansk Korbue; spids Taarnbue. Den statelige Senrenæssance-Altertavle (som i Gram og Brøns) er ifl. en malet Indskrift gjort efter 1631; i Felterne har den Malerier (Nadver, Opstandelse, Getsemane og Golgata), i Topstykket er skaaret en Salvatorfigur. Af Alterstagerne er det ene Par gotiske, det andet Par skænket 1637. Romansk Font af gullandsk Kalksten. I Korbuen et sentgotisk Lægmandskrucifiks, paa hvis Korstræ Evangelistmærkerne. Prædikestolen er af tøndersk Type, skaaret 1606; i Storfelterne nytestamentlige Relieffer, i Smalfelterne skaarne Indskrifter. Klokke 1748 (Armowitz, Husum). Talrige Snitværker m. m. blev solgt 1864. I Kirken ophængtes 1921 en udskaaret Egetræs Mindetavle over 56 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — Paa Kirkegden staar 9 smaa Mindestene, dels over 2 Soldater fra Sognet, der døde paa tyske Lasaretter, dels over 6 tyske og 1 russisk Soldat, der døde i Sognet under Krigen.

Frimenighedskirken, indv. $^{28}/_{8}$ 1909, er bygget af røde Mursten med Zinktag (Arkt. N. Jacobsen, Odense) og bestaar af et Langskib med Sideskib, forbundne med tre Buedøre, saaledes at Sideskibet ogsaa kan benyttes som Menighedssal; ialt er der c. 450 Siddepladser. Alterprydelsen er et Freskomaleri af den norske Kunstner Lofthus, Alterbordsforsiden et udskaaret Arbejde fra 1592, stammende fra en Gd. i Raahede (Hviding Sogn); Prædikestolen er af bornholmsk Granit ligesom Døbefontens Fod, medens selve den romanske Kumme er gammel. Kirken har kostet 25,000 M. I Kirken er indsat en Mindesten over 8 Personer, der $^{12}/_{6}$ 1912 druknede i Brede Aa ved Hybjærg paa en Udflugt til Ballum.

I Sognet synes at have ligget en By *Brønstrup* (1300-20 Brynstorp marc, endnu 1578 Brønstrup Marck).

Ulleruplund. 1491-1524 nævnes Svend Troelsen, Herskabsfoged paa Tørning, i Ull., vistnok Søn af Troels Winter til Astrupgd., hvorefter hans Brodersøn Hans Pedersen (Peder Troelsens Søn) havde Gden i Fæste (1542-64); derefter var Indehavere af Gden hans Sønner Anders Hansen og Laurens Hansen Lund, Herredsfoged i Hviding Hrd. (1605-11), derefter sidstnævntes Søn Hans Laurensen Lund († 1660), dennes Søn Bennet Hansen Lund († c. 1662), hvorefter Gden gik ud af Slægten.

Ullerupgaard ejedes c. 1550 af Benedikt Sehested († c. 1560); hans Søn Sivert († 1612, begr. i Næstved) solgte 1604 U. for 750 Rdlr. til Didrik Høk.

Ved V.-Gasse skal have staaet en Kirke eller et Kapel. — Paa Kagebøl Mark skal have staaet en Herregaard (Dske Atl. VII p. 191). — V. for de Huse, der kaldes Padborg, findes en Helligkilde (Dske Atl. VII p. 191). Her siges ogsaa, at syge Skt. Hans Nat søgte til Smaakilder „af en Vandspands Størrelse", som imellemstunder opkommer paa Mosebredden S. for Barsbøl, Mosbøl og Gesing.

I Skærbæk findes flere smukke, maleriske Bønderbygninger af Grundmur; en enkelt Gavl viser Stilformer, der snarest tilhører Midten af 17. Aarh. I Skolebygningen 3 Indskrifttavler fra 1742. Foran en moderne Bygning staar to fra en Gd. i Barsbøl hidflyttede Kalkstensstøtter fra 1780, med Navnet Janneck Jenssen og rimede Indskrifter:

Din ind og udgang gud bevar
frie dig fra nød og Alskens far
og haver nogen ont i Sind
Gid det gaaer ud, før hand gaaer ind.

Giv naade til, O milde Gud
vi vore levedage
i lydighed mod dine bud
Kand viiselig fremdrage.

V. for Skærbæk laa tidl. den af gentagne Stormfloder ødelagte By *Misthusum* (1394 Mysthusum), ogsaa kaldet Husum, hvis sidste Beboere flyttede bort 1811. Nu staar paa Stedet kun et lille Hus, hvor Markvogteren bor om Sommeren. Tønder Museum ejer fra dette Hus en Bjælke med Indskrift: 1634 da skede den store Flod oc borttog al det Hus.

Under Verdenskrigen var der Fangelejre i Barsbøl og i Ulmølle; Fangerne byggede de i 1924 bortsprængte Artilleridækninger i Kalby Plantage og Hjemstedbjærg.

Om Sognepræst Chr. Johannes Jacobsen (f. 1854) og hans Foretagender i S. 1884-1903 se H. P. Hanssen i Sønderj. Aarb. 1907 p. 324 flg.

I Melby fødtes Øjenlæge, Prof. v. Kbhvns Univ. Jannik Bjerrum (1851-1920).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 212 d., 13 t.; 1884: 132 d., 30 t.; 1912: 208 d., 105 t., 12 soc.; 1920: 535 d., 36 t., 48 soc.; 1924: 520 d., 37 t., 135 soc.; 1926: 568 d., 81 t., 13 Bond. Selvst., 168 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 980 d. og 164 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 156, fra Tskl. 85).

De c. 60 Gravhøje, som kendes i Sognet, samler sig især i dettes midterste, høje Del. De mest fremtrædende Høje findes paa det skjoldformede Plateau Gassehøje N. for V.-Gasse; vestligst ligger her den store og anselige Gassehøjsgruppe, forhen bestaaende af 11 Høje, men nu kun af 6, idet Resten er sløjfet under Verdenskrigen; de bevarede Høje er ganske store, indtil 4,25 m høje, men alle noget beskadigede. Straks Ø. her-

Gassehøje.

for paa samme Højdedrag har der været en anden Samling af Høje, ialt 9; men kun 3 af dem forefindes endnu, om end i stærkt beskadiget Stand; en af disse er 4,5 m høj. Ogsaa straks SV. for førstnævnte Højgruppe, men paa lidt lavere Terræn, har der været en lille Højsamling, med 4 Høje, af hvilke kun 2 endnu staar, men ganske ødelagte. Omtr. midt mellem Skærbæk og Ullerup findes ligeledes nogle Høje, men tidligere har der været flere; *Tørvehøj* i Plantagen bærer et Udsigtstaarn. Ved Sognets Nordgrænse, tæt Ø. for Ulmølle, ses en lille Gruppe af Smaahøje. Det store, til Dels lave Terræn V. for Skærbæk er ganske uden Gravhøje. Her er der derimod under Markflade gjort Fund fra Jærnalderen, baade Urnegrave og (langs Sydskraaningen af Hjemstedbjærg) en Boplads.

Før 1864 hørte c. 12 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig Kroen, Møllen, 1 Gd. og 1 Hus i Skærbæk, 2 Gde i Hjemsted, 3 Gde og 2 Hse i Gesing, 2 Gde og 5 Hse i Hundegade, 1 Gd. i Mosbøl, 1 Gd. og 2 Hse i V.-Gasse, 1 Gd. og 2 Hse i Ø.-Gasse og 1 Gd. og 1 Hus i Ullerup; 2 Gde og 20 Hse i Skærbæk, 1 Gd. i Gesing, 1 Gd. og 1 Hus i Mosbøl, 2 Gde i Barsbøl og Ulmølle laa under Løgumkloster Amt.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Skærbæk (med N.-Skærbæk, Melby, Gesing og Hjemsted), V.-Gasse og Ø.-Gasse.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1766 i Sønderj. Aarb. 1913 p. 115 flg. — H. Lausten-Thomsen, Skærbæk (Nordslesv. Søndagsblad 1908, Nr. 31).

Arrild Sogn omgives af Højrup, Vodder, Skærbæk, Døstrup og N.-Løgum Sogne samt af Branderup og Toftlund Sogne i Haderslev Amt. Kirken noget sydlig i Sognet, men dog centralt for Byerne, 24 km SØ. f. Ribe, 24 km NNØ. f.

Tønder og 10 km N. f. Løgumkloster. Den mellemste Del af Sognet i hele Udstrækningen fra N. til S. udgør Midtpartiet af den anselige Bakkeø, som begynder i Spandet-Højrup og fortsættes ind i N.-Løgum. Nordligst i Sognet naar den c. 40 m, SV. f. Hønning 62 m (Højbjærg, hvorfra 15 Kirker tælles) og sænker sig derefter til noget over 20 m paa Grænsen af N.-Løgum. Mod V. glider den jævnt ud i den store Hedeflade, som fylder Vestdelen af Sognet, og naar her ned til c. 20 m; i Ø. falder den noget mere stejlt af mod Arrild Aa (Fiskbæk) og dens Tilløb fra N., Skallebæk, der flyder i jævne Omgivelser; omtrent fra Sydgrænsen kaldes Aaen Lobæk. Arrild Aa danner først paa en Strækning Sognets Østgrænse og deler det dernæst i en større, vestlig og en meget mindre, østlig Del, der omfatter den ret isolerede Bakkeø (35 m) om Roost. Nordøstligst i denne Bys Omraade skyder den store Rangstrup Herreds Bakkeø sig ud, højest 45 m. Friskærbæk løber Ø. og S. om Roost ud i Lobæk, som forlader Sognet i 17 m's Højde. Arrilds Toftjorder nærmest Byen sandbl. Lerjord, 4-5. Kl., den øvrige Mark sandbl. Muld, 6-8. Kl., med Sand- og Grusunderlag. Gode Aamader og magre Kærenge. Større Lerleje paa Højbjærg. Hønning har sandbl. Muld med Sand- og Grusunderlag, paa sine Steder Al, 6-8. Kl. Magre Kærenge, fortrinligt Tørveskær. Toftjorderne til Roost nær Byen dyb, lerbl. Muld med fugtig Undergrund, 3-5. Kl.; den øvrige Mark ogsaa forholdsvis frugtbar, 5-7. Kl. Gode Enge, som til Dels kan overrisles. Til Roost hører Skovene Kær og Rosendal (Elkærskov er forsvundet), mest El med enkelte Ege og Bøge, Underskoven Røn, Hassel, Ask osv. Paa Arrild og Hønning Heder store Egekrat, Levninger af Fortidsskove; i Hønning Mose findes mange Træstammer, særlig Eg. Landevejen Foldingbro-Løgumkloster-Tønder gaar gennem Sognet, krydset af Landevejen Aabenraa-Skærbæk.

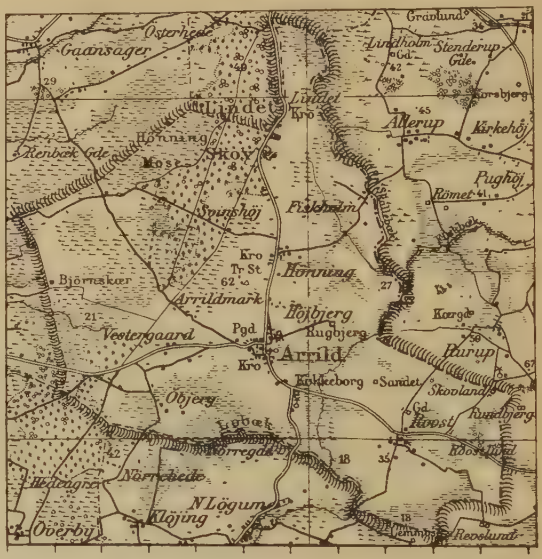

Befolkning i 1925: 807 (1860: 753, 1910: 758, 1921: 772). **Ejdsk.** 1924: 3507, deraf **Jordv.** 2072; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 409 Kr. pr. ha. **Areal** 5541 ha (N. 12,023 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3728; besaaet med Hvede 5, Rug 265, Byg 108, Havre 318, Blands. t. Modenhed 69, andre Høstar. 10, Kartofler 39, Foderroer 170, Brak 43, Grønf. og Græsn. 2701, Haver, Hegn o. l. 28, Tørvemoser 272, Skov 632, beb. Grund og Gaardsplads 14, Veje 101, Hede, Klit og Stenmarker 755, Vand 11. **Frugttræer** 1913: 1628 (1900: 1475). **Kreaturhold** 1925: 349 Heste, 2565 Stkr. Hornkv. (heraf 848 Køer), 235 Faar, 6 Geder, 1098 Svin (1913: 759), 4265 Høns.

I Sognet Byerne: *Arrild* (1300-20 Arælld) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1909), Brugsfor., Kbmdshdl., Ml., Andelsmejeri (opr. 1888 med 350 Køer, 1914: 450, 1918: 500, 1926: 600), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Øbjærg* (1514

Øbierg) med Telegraf- og Telefonst. *Hønning* (1300-20 Hyning) med Skole (opf. 1920), Gæstgiveri, industriel Udnyttelse af Mosearealerne. *Roost* (1510 Roste) med Skole (opf. 1834). Saml. af Gde og Hse: *Arrildmark, Skegildmund* (Skikkelmund), *Højbjærg, Vestergde, Svinhøj, Fiskholm, Lindet.* Gaarde: *Hønborg, Kokkenborg, Rugbjærg* med Ejdsk. 116, Jordv. 81, c. 155 ha, Ager 100, Eng 50, N. 324 Thlr. *Lindetkro* (nedlagt). *Lindetgd.* (1542 Linditt). *Sandet* med Ejdsk. 165, Jordv. 120, c. 140 ha, deraf Ager 54, Eng 83, N. 800 Thlr. *Hofmansgave* med Ejdsk. 145, Jordv. 102, c. 140 ha, deraf Ager 70, Eng 60, Skov 4, N. 683 Thlr. *Roostgd.* med Ejdsk. 142, Jordv. 112, c. 139 ha, deraf Ager 63, Eng 73, N. 764 Thlr. *Skovland* (Gd. og Hs.), *Graasten, Bjørnkær. Roost Østergd.* med Ejdsk. 110, Jordv. 75, c. 90 ha, deraf Ager 65, Eng 23, N. 496 Thlr. *Roost Fogedgd.* med Ejdsk. 130, Jordv. 90, c. 127 ha, deraf Ager 91, Eng 32, Skov 2, N. 635 Thlr. Desuden 3 større Gde i Roost: en med Ejdsk. 147, Jordv. 108, c. 115 ha, deraf Ager 86, Eng 26, Skov 1, N. 634 Thlr.; en med Ejdsk. 137, Jordv. 102, c. 126 ha, deraf Ager 95, Eng 26, Skov 3, N. 732 Thlr.; en med Ejdsk. 103, Jordv. 68, c. 85 ha, deraf Ager 58, Eng 19, Skov 6, N. 450 Thlr. Huse: *Slottet, Dueborg, Roostlund, Roostkær.*

Arrild S., en egen Sognekommune, Arrild Sognefogeddistr., har Tingsted i Toftlund og hører under Rets- og Politikr. N.-Rangstrup og Hviding Hrdr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Skærbæk Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 152. Lægd.

Den kalkede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Vor Frue, har romansk, lige afsluttet Kor og Skib samt senere tilføjet Vesttaarn. Et Vaabenhus paa Skibets Nordside er nu nedbrudt. Kor og Skib er overvejende af Kvadre paa profileret Sokkel; dog er Overdelen af Skibets Mure mod Ø. af rhinsk Tuf, der er nogenlunde bevaret mod S., hvor Muren har Trappefrisegesims og er delt i to Fag. Korets Østgavl og Skibets Vestgavl er i gotisk Tid ommurede med Tegl, førstnævnte har 5 spidsbuede Blændinger, den sidste kun Savsnit. Af oprindl. Enkeltheder kan nævnes et Vindue nordlig paa Koret, en firkantet Præstedør smstds. samt en rundbuet Norddør, alle tilmurede. Taarnet er sentmiddelalderligt af Tegl, Spiret af tørninglensk Type, opført efter en Brand 1776. Koret har en 8-ribbet Hvælving, Taarnet alm. Krydshvælving og Skibet kasetteret Bjælkeloft, der 1911 blev meget uheldigt restaureret. Paa den østligste Bjælke staar malet, at Ridefoged Detleff Outzen i Roost har ladet Bjælkerne indlægge Aar 1700, og at Kirkeværge Hans Outzen lod Kirken staffere 1747; paa Bjælkerne er malet barokke Bølgeranker og i Brædderne ottekantede Kasetter Frugtklaser, alt med sort og brunt paa hvid Bund. Gammel Korbue med Sokkel og Kragsten, rund Taarnbue. Alterbordspanel med malede Rokokodekorationer. Sentgotisk Fløjaltertavle fra Slutn. af 1400erne; i Fløjene Apostlene, i Midtskabet en figurrig Korsfæstelsesgruppe med tre Kors, svævende Engle og Grupper af gode og onde; 1710 er paasat Topstykker og Vinger. Knæfaldsskranke med udsavede Balustre, fra 1700erne. Den ejendommelige, slanke Kalkstensfont stammer sikkert fra sidste Halvdel af 1500erne og har samtidig, kegleformet Hætte med snoede Ribber. Korbuekrucifikset er vistn. moderne. Sentgotisk Sidealtertavle med Maria paa Halvmaanen, staaende under Kølbue med rigt Stavværk; paa Fløjenes Ydersider er bevaret gamle Malerier: Magdalene, Mikael, Antonius(?) og Laurentius. Prædikestol af tøndersk Type med nytestamentl. Relieffer, ifl. malet Indskrift stafferet 1621, men ommalet 1716, fra hvilken Tid de nuværende, brogede Farver stammer. Præstestol med Renæssance-Tralværk. Sentgotisk Degnestol med gennembrudt Stavværk og Spirgavl. Forstanderskabsstol ved Fonten med Bladværk, c. 1700. Paa de andre Stadegavle findes Felter med Foldeværk, c. 1550; enkeltvis forekommer de for Vestjylland ejendommelige Hjerteudsnit. Orgelpulpitur stafferet c. 1700 (Apostelmalerier). Lysekrone 1747. Klokke fra 1731 (Armowitz, Husum). — Paa Kirkegden rejstes 1922 en Mindesten for 23 i Verdenskrigen faldne og savnede fra Sognet.

Arrild. 1351 bortpanter Htg. Valdemar Arylt Sogn til Valdemar Sappi; 1400 udleverer Hr. Jon Litle til Henneke Limbek det til hans Oldefader udstedte Pantebrev. 1438 nævnes Niels Nielsen i Arrild.

Roost. 1334 nævnes Hr. Johannes Rostatt. I Engen Melvad sydvestlig for R. ligger en Borgplads, nu til Dels udkørt. *Roost Fogedgd.*, den største i R., blev 1662 tilskødet

Ridefogeden Hans Outzen; 1706 nævnes som Ejer Detleff Outzen, og i denne Slægt forblev Gden til 1829, da den købtes for 7000 Rdlr. af H. A. Jessen fra Tønder, hvis Efterkommere endnu ejer den. *Roostgd.* har i over 300 Aar været delt i to halve Gde; paa den sydligste fødtes 1625 Hans Rostgaard, den bekendte Helt fra Kronborg, fra hvem hele Slægten nedstammer. Den Hans Ousen eller Ovesen i R., der nævnes 1589, er antagelig Fader til Ove Rostgaard, der atter i sit Ægteskab med Kirsten Bennik blev Fader til Hans Rostgaard.

Nørrevolde eller *Ørnsholm* (ikke Arnsholm) ligger i Rugbjærggds Enge, N. for Fiskbæks bugtede Løb. Den anselige Borgplads bestaar af en tvedelt, c. 4 m høj Hovedbanke med et cirkelrundt Vestparti (Diameter 40 m) og et større, hjærteformet Østparti, der vender Spidsen mod NØ. De to Dele skilles og omgives af Grave, og uden om disse løber en lavere, c. 2 m høj Ringvold, der mod Nord udvider sig til en smal Forborg og her ledsages af en ganske svag, yderste Vold. Paa Hovedbanken findes Munkesten og Kalk, og især i Vestpartiet er der ved planløse Gravninger blottet Fundamenter af raa Kampesten.

Søndervolde, i Roost Enge, har i sit Anlæg haft Lighed med Nørrevolde, men er lidt mindre og ikke saa vel bevaret. Den tvedelte Nordbanke har et kvadratisk Vestparti og et lavere, rektangulært Østparti. Ringvolden er stærkt udjævnet. Ved tilfældige Gravninger er der iagttaget Brandspor, forkullet Træ og rødbrændt Klineler.

Paa en Mark NV. for Vestergde ses Spor efter ældgamle, firkantede Dyrkningsstykker, indhegnede af lave Jorddiger.

I Roostgd. findes Halvdelen af et romansk Vievandskar med Palmetter og Hjørnehoveder.

Ved Vejen mellem Arrild og Hønning fandtes tidligere en Helligkilde.

Ved Hønning Skole rejstes 1923 et Genforeningsmindesmærke.

Om Hans Rostgaard, f. i Roost (1625-84) se ovfr. — Slægten Cederfeld de Simonsen stammer fra Roost. — Her fødtes og levede sin meste Tid den nordslesv. Skoleforenings Kasserer, Gaardejer Hinrich Thomsen (1845-1919).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 96 d., 21 t.; 1884: 68 d., 23 t.; 1912: 93 d., 45 t.; 1920: 205 d., 15 t., 3 soc.; 1924: 140 d., 14 t., 10 soc.; 1926: 162 d., 35 t., 13 Bond. Selvst., 48 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 382 d. og 72 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 91, fra Tskl. 15).

Jordfaste Oldtidsmindesmærker gør sig nu ikke særligt gældende i Sognet, men i Virkeligheden har der oprindelig været et ganske betydeligt Antal, mindst 60, der hovedsagelig har ligget i en ret sammenhængende Stribe langs Vejen forbi Arrild og Hønning, nogle ogsaa S. for Roost, andre ved Vestergde. Over Halvparten af Højene er nu imidlertid ganske sløjfet, og de øvrige er for Størstedelen overpløjede. I Hønning Plantages Nordende ses et Par ret velbevarede Gravhøje. Oldsagsfund er gjort flere Steder i Sognet; i Lindet Mose er fremdraget 2 Haandledsringe af Sølv, fra Vikingetiden.

Før 1864 hørte til de kongerigske Enklaver 1 Gd. i Hønning, der udgjorde 3 pCt. af Sognets Areal; 2 Gde i Arrild laa under Løgumkloster Amt.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Arrild (med Øbjærg) Hønning og Roost.

Litt.: J. Fausbøl, Minder fra Branderup Sogn og Roost, Haderslev 1911.

Tønder, Højer og Lø Herreder.

Sognene: Tønder Landsogn, Ubjærg, Møgeltønder, Højer Landsogn, Daler, Visby, Emmerlev, Hjerpsted, Ballum, Rømø, Mjolden, Randerup, Skast, Brede, Døstrup, Nørre-Løgum, Løgumkloster Landsogn og *Abild.*

C. 1300.

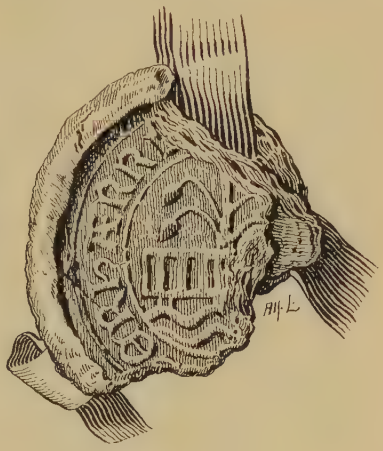

14. Aarh.s Midte.

Disse Herreder kan af historiske Grunde kun skildres i Sammenhæng. De udgør den sydvestlige Del af Amtet, begrænset mod N. af Hviding Hrd., mod NØ. paa kortere Strækninger af Haderslev og Aabenraa Amter, mod Ø. af Slogs Hrd., mod S. af Kær og Viding Hrdr. sønden for Grænsen og mod V. af Vesterhavet, hvori Rømø og den lille Ø Jordsand. Herrederne danner nærmest en skæv, opretstaaende Firkant med Overlinjen bredere end Grundlinjen. Den største Udstrækning (Rømø ikke medregnet) fra NØ. til SV. er 33 km, fra NV. til SØ. 32 km. Overfladen har Vestlandets Karakter. Hovedforskellen er mellem Marsk og Geest. Den sydlige Marsk gaar fra Tønder ud til Højer, bredest mod Vest, gennemstrømmet af Vidaaen. Nord for Højer træder Geesten ud til Havet, mest med lav Klint (indtil 13 m), men ved Ballum begynder den nordligere, mindre Marskstrækning, fortsat over til Søndernæs-Astrup i Hviding Hrd., vandet af Brede Aa. Ved Aa- og Bækløb med omgivende Enge og Kær deles Geesten i flere Afsnit. Nordøstligst hæver sig brat over det lave England om Lobækken NV. for Løgumkloster Vognshøjpartiet (62 m), det anseligste i hele Nordslesvigs egentlige Vestland, fortsat mod N. over Lovrup Skrup (43 m) ind gennem hele den østl. Del af Hviding Hrd. Dets Hæld er derimod mod V. ganske jævnt

15. Aarh.

ned mod Brede Aas lavtliggende England, der danner en stor Bugt ind mellem dette Omraade og Partiet Ballum-Emmerlev, som gaar ud til Havet og er mest særtegnet; det højner sig i Emmerlev Sogn til 24 m og begrænses mod Ø. og S. af Sejersbækken. Det øvrige Geestland er mindre karakteristisk og gennemgaaende meget fladt og lidet hævet over Havet. Ellum Bakkeø er dog ret iøjnefaldende og naar en Højde af 27 m, Draved Skov ligger 20 m højt; ved Kongsbjærg i Abild Sogn er Højden 25 m, Emmerske Bjærg 17 m. Ude i Englandet som i Marsken ligger der adskillige endnu lavere Bakkeøer eller Bakkeholme; i Ubjærg Sogn til 6 m Højde, i Mjolden til 8 m. Herredernes Jordbundsgodhed er meget forskellig, fra det frugtbareste Ler i nogle af Marskkogene til det goldeste Sand. Enkelte Steder paa Bakkeøerne er der god Lerjord, som i Daler Sogn og en Del af Møgeltønder, ved Emmerske og i Hostrup Sogn. I de flade Bækkener kunde Vandet ikke komme bort, og her findes udstrakte Moser, særlig de store Strækninger mellem Abild og Løgumkloster Sogne (Kongens Mose). Til Hovedaaerne slutter sig mindre Vandløb: Vidaaen modtager inden for Herrederne Tilløb af Grænseaaen Sønderaa, Grønaa, Hvirlaa og Arnaa, men kun disse Vandløbs allernederste Strækninger findes her; endelig ogsaa Sejersbækken, der afvander den store Kogsbøl Mose. Brede Aa modtager ved Løgumkloster Lobæk og denne igen højere oppe Smedebæk; nær Brede Aas Munding falder Røgelstrømmen i den, som danner Grænsen mod Hviding Hrd. Søer af Betydning findes ikke. Fladerne er meget skovfattige, selv om Stednavne, historiske Efterretninger og Rester af Skovflora tyder paa, at det ikke altid har været saa. Af gamle Skove findes kun Draved Skov (173 ha); Egekrattet Lovrup Skov har dannet Kærnen i en større Beplantning, og enkelte andre Steder er Tilplantning begyndt, særlig paa Godset Schackenborg ved Gallehus (109 ha), ved Løgumkloster (Aaved 25 ha) og paa Østhældet af Vognshøj, ogsaa her støttet til gamle Krat. Det samlede Areal udgør 60,481 ha (605 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 261,017 Thlr.; af Arealet var i 1920 de 45,007 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg 1/1 1924 57,561 Kr., heraf Jordværdi 34,347 Kr. Folketallet var 1925: 13,345, 1921: 12,794, 1910: 13,197, 1860: 15,867. I Herrederne ligger Tønder Købstad, Højer Flække og Løgumkloster Flække, der ikke er medregnet i ovennævnte Tal. I gejstlig Henseende udgør de sammen med Slogs Herred Tønder Provsti i Ribe Stift.

C. 1600.

C. 1650.

I Vald. II's Jrdb. nævnes Høthærshæreth og Løgæhæreth, begge i Ellumsyssel; 1305 nævnes Tundærheret, og i den fra Aarene 1330-48 stammende Fortegnelse over Kirkerne i Ribe Stift i „Ribe Oldemoder" møder vi alle tre Herreder med følgende Sogne: Mjolden, Døstrup, Randerup, Brede, (N.-)Løgum og Møgeltønder (Løghæreth), Daler, Abild, Ubjærg, Visby og Lilletønder (Tunderhæreth), Hjerpsted, Ballum, Anflod (forsvundet), Højer, Emmerlev og Skast (Høthærshæreth). I Løbet af Middelalderen skete der imidlertid den Ændring, at Ribe Bispestols Gods, de senere kongerigske Enklaver, i juridisk og administrativ Henseende udskiltes fra Herrederne og kom til at danne tre selvstændige, senere med Riberhus forenede Smaalen: Møgeltønder Birk, Ballum Birk og Trøjborg med Størstedelen af Lø Hrd. (jfr. p. 15 og Kortet p. 6). Ogsaa Løgum Klostergods udskiltes fra Herredsinddelingen, et Forhold, der fikseredes ved Klostrets

Overgang til et verdslig Amt 1548 (p. 16). Fra Reformationen til 1864 bestod den til Amtet hørende Del af Tønder Hrd. derfor praktisk talt foruden af Tønder Landsogn (1543 kaldet Emmerske S.) kun af Sognene Abild og Ubjærg, medens Højer Hrd. var indskrænket til Højer og Hjerpsted samt de slesvigske Dele af Emmerlev og Skast Sogne. Uvist naar, blev disse to Smaaherreder forenede under een Herredsfoged med Sæde i Tønder.

Efter Genforeningen er Lø og Tønder Hrdr. i gejstlig Henseende forenede og forøgede med Rømø, der tidligere dels hørte under Ballum Birk (den kongerigske Del), dels under Hviding Hrd. (den slesvigske Del), og Ballum, medens Daler efter Statskalenderen er henlagt til Højer Hrd. Da man i verdslig Henseende, ligeledes efter Statskalenderen, derimod stadig regner med Begrebet Tønder Hrd., har man fundet det rigtigst her at behandle de tre Herreder under et.

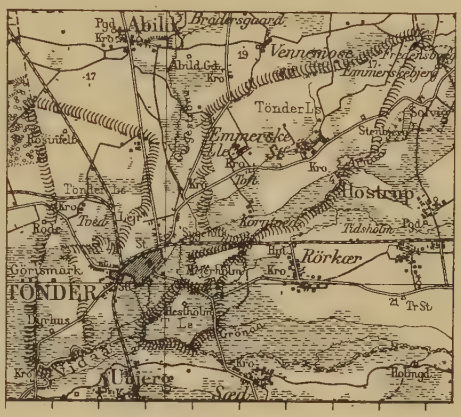

Tønder Landsogn bestaar af fire ved Tønder Købstad adskilte Omraader, et større nordøstligt, hvis væsentlige Del er de to Landsbyer St.- og L.-Emmerske samt Korntved, en vestlig Del om Landsbyen Tved, en sydvestlig: Tønder Slots- og Frigrund, samt endelig en sydøstlig: Gaardene Hestholm og Mejerholm. Regnes Tønder Købstad med, omgives det samlede Distrikt af Sognene Møgeltønder, Abild, Hostrup og Ubjærg. Som Kirke benyttes Tønder Kirke, se p. 230; dog findes der en Kirkesal i St.-Emmerske (se nedenfor). Jordsmonnet bestaar af nogen Marsk sydlig og sydvestlig og iøvrigt af lavt, sandet eller sandmuldet Geestland, højest nordøstligst i Emmerske Bjærg, 17 m. L.-Emmerske har til Dels god Lerjord. Østlig, umiddelbart efter deres Indtræden i Sognet, forener Arnaa og Hvirlaa sig til Vidaaen; denne gennemløber ogsaa Tønder Købstad og danner Syd herfor et Delta med flere Sidearme. Aaens Vandrigdom bliver derefter i høj Grad forøget ved Optagelsen østfra af Grønaa, der paa en kortere Strækning er Landsognets sydlige Grænse. Omkring Aaerne er der betydelige Enge, der værnes af Sommerdiger. Sognets sydøstlige Omraade, Gaardene Hestholm og Mejerholm, dannes næsten helt af Marsk og Eng, kun afbrudt af to lave Geestholme, hvorpaa de to Gaardes Bygninger ligger. Den vestlige Længdebane og Jærnbanen Tønder-Højer gaar gennem Sognet; ligesaa alle Landeveje, der udgaar fra Tønder: til Højer, Ribe, Løgumkloster, Hadersiev, Aabenraa og Sønderborg samt til Husum og Aventoft hinsides Grænsen.

Befolkning i 1925: 608 (1860: 633, 1910: 549, 1921: 555). **Ejdsk.** 1924: 3329, deraf **Jordv.** 1723; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 766 Kr. pr. ha. **Areal** 1898 ha (N. 9663 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1810; besaaet med Hvede 1, Rug 72, Byg 59, Havre 149, Blands. t. Modenhed 26, andre Høstar. 1, Kartofler 25, Foderroer 58, Brak 5, Grønf. og Græsn. 1414, Haver, Hegn o. l. 6, Tørvemoser 9, Skov 3, beb. Grund og Gaardsplads 10, Veje 47, Vand 13. **Frugttræer** 1913: 722 (1900: 735). **Kreaturhold** 1925: 186 Heste, 2112 Stkr. Hornkv. (heraf 535 Køer), 276 Faar, 6 Geder, 712 Svin (1913: 308), 3542 Høns.

I Sognet Byerne: *St.-Emmerske* (1251 Imberschæth, 1491 Stor Emmersche) med Kbmdshdl. og Gæstgiveriet Jægerslyst (med Landbrug). *L.-Emmerske* (1543

Lutken Emmersche), midt mellem Byerne Skolen („Bedehuset", se ndf.). *Tønder Slots- og Frigrund,* der fremtræder som en Del af Tønder Købstad og allerede med Hensyn til kommunale Værker, Museum, Badeanstalt, Bachmanns Vandml. m. v. er medtaget under denne, se p. 230. *Tved* (1423 Tuete). Saml. af Gde og Hse: *Emmerskebjærg, Hedehuse* (Vid. Selsk. Kort: Heedehuuse), *Toft* (1286 Toffte) med Kbmdshdl. og Gæstgiveri, *Korntved* (1313 Kornetwed), *Tvedmark* (om „Flyvepladsen", hvoraf de 54 ha ligger paa Sogneskellet paa Tvedmark, se under Abild S.). Gaarde: *Stenbjærg* (Vid. Selsk. Kort: Steenberg), *Skrup* (1652 Schrube) hører i kirk. Hens. til Hostrup S.; 2 større, ubenævnte Gde i Korntved: en med Ejdsk. 79, Jordv. 53, c. 77 ha, deraf Ager 52, Eng 24, N. 342 Thlr.; en med Ejdsk. 98, Jordv. 63, c. 90 ha, deraf Ager 35, Eng 54, N. 461 Thlr. Paa T. Slots- og Frigrund *Mejerholm, Nyholm,* udstykket 1925, ligeledes *Hestholm* (1272 Hesteholm) med Ejdsk. 129, Jordv. 51, c. 63 ha, deraf Ager 50, Eng 13, N. 635 Thlr. I og ved Tved *Dyrhus* (1490 Dyurhusse), *Gørrismark* (1449 Gorgesmarcke) med Ejdsk. 141, Jordv. 95, c. 114 ha, deraf Ager 78, Eng 35, N. 610 Thlr.; 1786 skænkedes den af Provst Balthasar Petersen til en Stiftelse, hvis Midler gaar til Understøttelse af Elever paa Tønder Seminarium (jfr. p. 237). Bygningerne benyttes som Fattiggd. for Tønder Købstad (jfr. p. 241). *Diemersminde, Rosinfelt* (Ejer: Grev Schack, Schackenborg) med Ejdsk. 135, Jordv. 89, c. 137 ha, deraf Ager 108, Eng 15, Skov 3, Hede 8, N. 612 Thlr.; endvidere en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 150, Jordv. 120, c. 113 ha, deraf Ager 85, Eng 27, N. 750 Thlr. Huse: *Nørborg* (Sognets Fattiggd.) og *Tvedtoft.*

Tønder Landsogn, en egen Sognekommune, Tønder Landsogns Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Tønder Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 212. Lægd (dog uden Slots- og Frigrund, der hører til 211: Tønder Købst.).

Til 1542 havde Landsognet en egen Kirke, Laurentius-Kirken, i Tønder Købstad; 1543 fik Beboerne anvist Pladser i Tønder Kirke, der benyttes siden da (jfr. p. 252). Et Stykke Jord paa Købstadens Kirkegd. tjener som Kirkegd. for Sognet. — Skolen mellem St.- og L.-Emmerske fik 1730 en Bedesal tilbygget, bekostet af Provst Schrader. Skolen udvidedes 1835, saaledes at Bedesalen nu ligger midt i Huset, hvoraf Navnet Bedehuset. Her afholdes stadig Gudstjeneste hveranden Søndag. I den oprindl. Bygning er indmuret en Tavle, hvorpaa staar: Dieses Haus ist unter Gottes Segen zu Erbauung und Unterweisung in der Gottseligkeit für alte und junge denen Eingepfarreten zu Tondern gewiedmet und erbaut im Jahr Christi 1730.

Emmerske. 1313 sköder Jacob Abildgaard Jord i E. til Løgum Kloster. 1368 sköder Niels Pedersen til Hr. Janke (Janekin) Jenssøn Juel alt sit Gods i Embersketh.

Hestholm tilhørte tidl. Landsherren og tjente som Ladegd. for Tønder Slot. Fra 1608 forpagtedes Gden ud og solgtes 1695 af Htgen til Bendix Ahlefeldt; men først 1752 gav Staten Afkald paa Tilbagekøbsretten.

Ved Siden af Stuedøren paa Dyrhus er indmuret en Granitsten med Kors, Bomærkeskjolde og Aarstallet 1547.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 79 d., 15 t.; 1884: 31 d., 14 t.; 1912 (uden Slots- og Frigrund): 38 d., 27 t., 1 soc.; 1920: 85 d., 44 t., 18 soc.; 1924: 108 d., 41 t., 37 soc.; 1926: 106 d., 48 t., 12 Bond. Selvst., 50 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 154 d. og 73 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 40, fra Tskl. 19).

Der findes ikke jordfaste Oldtidsmindesmærker i Sognet.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne St.-Emmerske, L.-Emmerske, Tønder Slots- og Frigrund og Tved.

Ubjærg Sogn omgives af Møgeltønder Sogn, Tønder By og Landsogn, Hostrup og Burkal Sogne samt Kær Hrd. sønden for Grænsen. Kirken vestlig, 3 km fra

Tønder. Gennem det i Ø.-V. meget langstrakte Sogn strækker sig i samme Retning næsten uafbrudt lave, sandede Holme (højest 6 m), hvorpaa Bebyggelserne ligger. Øst for Landevejen Tønder-Husum bestaar Jorderne derudover af Eng, Vest for Vejen af Marsk. Lillestrømmen, derefter Grønaa og saa Vidaaen udgør Nordgrænsen, Sønderaaen Sognegrænse og Landegrænse. Langs Aaerne er der Sommerdiger. Den vestlige Længdebane gaar gennem Sognet, ligesaa Landevejen Tønder-Husum og vestligst Landevejen fra Tønder ud i Viding Hrd.

Befolkning i 1925: 470 (1860: 473, 1910: 442, 1921: 429). **Ejdsk.** 1924: 2082, deraf **Jordv.** 1208; Bøndergdenes Jorder vurderedes til 828 Kr. pr. ha. **Areal** 1482 ha (N. 11,571 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1422; besaaet med Rug 12, Byg 16, Havre 97, Blands. t. Modenhed 1, andre Høstar. 1, Kartofler 21, Foderroer 9, Brak 2, Grønf. og Græsn. 1263, Skov 1, Veje 38, Vand 21. **Frugttræer** 1913: 543 (1900: 393). **Kreaturhold** 1925: 140 Heste, 1133 Stkr. Hornkv. (heraf 332 Køer), 267 Faar, 243 Svin (1913: 212), 1501 Høns.

I Sognet Byerne: *Ubjærg* (c. 1330 Vbyergh) med Kirke, Præstegd., Skole (opf. 1863), Gæstgiveri. *Sæd* (1482 Seeth) med dansk Skole (f. T. i lejede Lokaler) og tysk Skole (der har overtaget Byens gamle Skole, opf. 1840), Kbmdshdl., privat Mejeri (opr. 1923, modtager Mælk fra Besætninger med ialt 250 Køer), Gæstgiveri, 7 Statsejendomme, bygget siden 1920 (Toldbygning ved Grænsen S. for Sæd og en ved Møllehus, Resten Beboelseshuse for Gendarmer og Toldbetjente). Saml. af Gde og Hse: *Møllehus* vestligst i Sognet ved Grænsen ved Sønderaa med Møllehus Kro, Toldkontrolpost under Tønder Toldsted, Afvandingsml. (se ndf.), *Bremsbøl* (1543 Bremmeszbull), *Sædmark* med Fattiggd. (bortforpagtet). Gaarde: *Engholm, Bjærgemark;* endvidere i Ubjærg 2 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 142, Jordv. 92, c. 105 ha, deraf Ager 50, Eng 50, N. 863 Thlr.; en med Ejdsk. 88, Jordv. 68, c. 72 ha, deraf Ager 1, Eng 70, N. 686 Thlr. I Bremsbøl en Gd. med Ejdsk. 77, Jordv. 57, c. 61 ha, deraf Ager 38, Eng 6, N. 633 Thlr. I Sæd en Gd. med Ejdsk. 72, Jordv. 47, c. 54 ha, deraf Ager 12, Eng 41, N. 401 Thlr. Hus: *Sædholm.*

Ubjærg S., en egen Sognekommune, Ubjærg Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Tønder Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 213. Lægd.

Den lille Kirke, tidl. indv. t. Skt. Laurentius, er en romansk Teglstenskirke, bestaaende af Skib og Kor med Apsis, hvis Overdel ved en nyere Ombygning har faaet femkantet Form, ligesom Skibet i Renæssancetiden er skalmuret i V. og S. Nyere Tagrytter paa Vestenden. Paa Apsiden ses Spor af tre Vinduer, og i 1925 er de smaa, gamle, rundbuede Nordvinduer (1 i Koret og 2 i Skibet) blevet genaabnede. Kirken har tidligere været hvælvet, men har nu fladt Brædde loft, der i Skibet er prydet med tre store Malerier fra 1747 paa blaa Bund, indfattet i røde Kartoucherammer med graat Bladværk og forestillende Syndefaldet, Korsfæstelsen og Dommedag. Koret har Brædde loft, der dækker et Bjælkeloft fra 1691 med blaa Brædder og blaa, rødtmarmorerede Bjælker. Den gamle Korbue med skraakantet Kragsten er bevaret. Altertavle fra 1747, med Nadvermaleri og to Statuetter, forestillende Moses og Jesus. Af Alterstagerne er det ene Par sentgotiske, det andet fra 1688. Romansk Granitfont med Arkader paa Kummen og Rankeværk paa Foden. I Korbuen hænger et sentgotisk Lægmandskrucifiks fra den

seneste katolske Tid, og i Kirken henstaar to Helgenindefigurer fra samme Tid (c. 1525). Prædikestol i Rokokostil 1783, Vestpulpitur med Apostelmalerier 1747. Præstestol fra samme Tid. Paa Skibets Nordvæg et Panel med Malerier, forestillende de syv Dyder, samt et ovalt Brystbillede af stud. theol. Joh. Vierheller, der 1694 har skænket „dieses Chor". Malet Epitaf over en Præstesøn Michael Wülff, † 1623, med Billede af den unge afdøde, knælende for Christus og de smaa Børn. Paa Væggen hænger desuden seks nytestamentlige Malerier fra 18. Aarh. To sentmiddelalderlige Klokker, den ene ifl. et Klokkestøbersignet støbt af „Oluf Jurgensøn" (c. 1400), den anden lidt yngre med Spejlskrift: „Osana het ic, Jasper got mik" (Uldall, Kirkekl. p. 74 og 94). I Kirken er ophængt en Mindetavle over 20 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Sæd har i over 100 Aar drevet betydeligt Havebrug; endnu indtil Krigen kørte om

Ubjærg Kirkes Indre.

Sommeren hver Uge Vogne med Haveprodukter til Flensborg; særlig Vægt lægges paa at avle den fine „Sædninger Kartoffel".

Gdene i Bremsbøl er opførte paa Værfer; ligeledes flere gamle Gde i Sæd By, der ofte er bleven hjemsøgt af Stormfloderne.

S. for Sæd staar ved den gamle Husumvej „Stenen foran Sæd", ifl. Optegnelse i Ubjærg Kirkebog rejst til Advarsel, fordi en fattig Kvinde i Sæd 1712 dræbte sine Børn og sig selv; Indskriften kan ikke mere læses. Lidt V. derfor ved Landevejen til Grænsen rejstes 1925 et meget stort Mindesmærke med tysk Indskrift over Sognets faldne fra de sidste Krige.

Fiskeriretten i Aaerne inden for Kogens Sommerdige tilhører Ubjærg Kog; de enkelte Strækninger er bortforpagtede. Fiskeriretten i de store Vandløb uden for Digerne tilhører „Treherreds"-Forbundet (Tønder-Højer Hrd., Viding Hrd., Kær Hrd.) og er ligeledes bortforpagtet i enkelte Strækninger.

Indtil 1892 skete Afvandingen ved 2 hollandske Vindmøller, opført før 1800. 1892 oprettedes „Ubjærg Kogs Damp-Afvandingsforbund", og Afvandingen foregik derefter ved en Dampmaskine, der indbyggedes i et særligt Hus, opført i Nærheden af Møllehuset ved Sønderaa i Sognets Sydvesthjørne; nu er der her indlagt en Oliemotor. 1917 opførtes desuden en Vindturbine N. for Ubjærg. De aarlige Udgifter til Afvandingen afhænger af Nedbørsmængden. I 1924 kostede Kogens Afvanding c. 6400 Kr. Desuden har Kogen Udgifter (c. 4000 Kr.) til Sommerdigerne og det store Kogsforbund.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: (Oplysn. fra 1871 og 1884 haves ikke); 1912: 1 d., 76 t., 1 soc.; 1920: 21 d., 82 t., 6 soc.; 1924: 43 d., 93 t., 42 soc.;

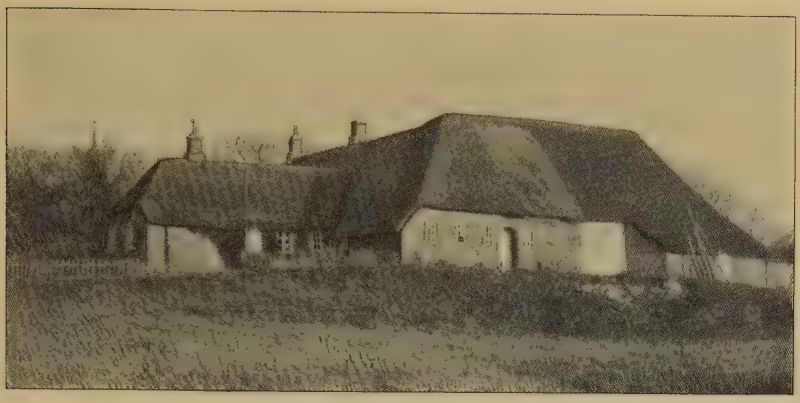

Ubjærg Præstegaard.

1926: 39 d., 93 t., 2 Bond. Selvst., 47 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 43 d. og 215 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 16, fra Tskl. 54).
Jordfaste Oldtidsmindesmærker findes ikke i Sognet.
Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Ubjærg og Sæd.

Møgeltønder Sogn omgives af Ubjærg Sogn, Tønder Landsogn, Abild og Daler Sogne, Højer Flække og Landsogn samt Aventoft Sogn S. f. Grænsen. Kirken midt i Sognet, 4 km V. f. Tønder, 7 km ØSØ. f. Højer og 44 km S. f. Ribe. Mere end Halvdelen af Sognet mod S. er Marsk eller Eng, den nordlige, mindre Halvdel sandet eller sandmuldet Geest med Lerunderlag. Selv denne Geest er meget flad, i Midten 14 m, sænkende sig mod N. til Lindskov Mølledam (8 m) og Mølle-strøm. Sydligst i Marsken løber Vidaaen med sine Deltaarme; den danner dog ikke Grænsen, idet Sognet ved Grænsereguleringen 1920 forøgedes med c. 131 ha S. f. Aaen, tidligere hørende til Aventoft Sogn, skæmtvis kaldet „Magisterkogen“ (se p. 212). Vidaaens Løb er fra 0,5 m over til 0,5 m under Havfladen. Marsken, Møgeltønder Kog, skærmes ved Dige (se p. 212). Jærnbanen og Landevejen Tønder-Højer gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1340 (1860: 1490, 1910: 1319, 1921: 1318). **Ejdsk.** 1924: 5468, deraf **Jordv.** 3251; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 932 Kr. pr. ha. **Areal** 3488 ha (N. 21,105 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3196; besaaet med Hvede 9, Rug 41, Byg 115, Havre 322, Blands. t. Modenhed 2, andre Høstar. 1, Kartofler 20, Foderroer 84, Brak 11, Grønf. og Græsn. 2591, Haver, Hegn o. l. 18, Skov 108, beb. Grund og Gaardsplads 26, Veje 94, Hede, Klit og Stenmarker 10, Vand 36. **Frugttræer** 1913: 1713 (1900: 1648). **Kreaturhold** 1925: 310 Heste, 3102 Stkr. Hornkv. (heraf 1034 Køer), 756 Faar, 1175 Svin (1913: 525), 7000 Høns.

I Sognet Byerne: *Møgeltønder* (1288 Mykæltundær) — bestaaende af Slotsgaden, Sønderbyen og Stationsbyen, 1925: 744 Indb. — med Kirke, Præstegd., 4-Kl. Skole (opf. 1904), Forsamlingshus („Møgeltønderhus", opf. 1907; Arkt. Jep Fink, Aabenraa, c. 300 Pladser), Fattiggaard (ubenyttet), Schackenborg Slot, 10 Kbmdsforretn. o. l., Andelsmejeriet „Guldhorn" (opr. 1897 med 400 Køer, 1914: 620, 1918: 520, 1927: 950), Andels-Elektricitetsværk (bygget 1909 og drevet af de tidl. Komm. Møgeltønder og Sønderby til 1920, derefter som Andelsforetagende med c. 150 Medl., 2 Dieselmotorer paa 50 og 40 HK), 2 større og flere mindre Cementvareværksteder (betydelige Sand- og Grusgrave i og ved Byen), Møgeltønder Sparekasse (opr. 1900, $^{31}/_{3}$ 1927 var Indsk. 287,733 Kr., Res. 11,975), 2 Gæstgiverier (Slotskroen, med smuk Have, og Vesterkroen med en smukt tilplantet Sandgrav), Jærnbanest. (i Regnskabsaaret 1925-26 befordredes fra M. med Statsbane 17,912 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreaturer var 4386 Tons, af afg. 3554), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Bønderby* (1444 Bynderby), *Stokkebro* (1688 Stochebroe) med Kbmdshdl. og Gæstgiveri (med Landbrug paa 55 ha). *Toghale* (1444 Toghehale), *Gallehus* (1537 Gallihusz) med Kbmdshdl. og Gæstgiveri. Saml. af Gde og Hse: *Nørtoft* (1662 Nøer Thofft), *Kogene, Ved Aaen.* Gaarde: Schackenborgs Avlsgaard *Slotfelt* med Ejdsk. 124, Jordv. 79, c. 70 ha, deraf Ager 50, Eng 19, N. 618 Thlr.; *Rode Domæne* (1537 Rade, 1688 Røygaard) med Ejdsk. 238, Jordv. 135, c. 127 ha, deraf Ager 108, Eng 18, N. 828 Thlr. *Villegd., S.-Villegd.;* endvidere i Møgeltønders Omegn 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 90, Jordv. 57, c. 61 ha, deraf Ager 21, Eng 39, N. 401 Thlr.; en med Ejdsk. 105, Jordv. 75, c. 71 ha, deraf Ager 28, Eng 41, N. 602 Thlr.; en med Ejdsk. 142, Jordv. 106, c. 97 ha, deraf Ager 46, Eng 51, N. 634 Thlr. Gæstgiveriet *Lægan* (i Sognets sydøstligste Hjørne ved Tønder-Aventoft Vejen og Vidaaen), *Grippenfelt* (Gd. og Hs.), *Gammeldige, Vesterfelt* (1688 Westerfelt) med Ejdsk. 192, Jordv. 148, c. 127 ha, deraf Ager 80, Eng 43, N. 1439 Thlr. *Vester-Anflod* (1233 Andæflyth, 1688 Wester-Anflod) med Ejdsk. 124, Jordv. 70, c. 80 ha, deraf Ager 55, Eng 20, N. 610 Thlr. *Brodersmark* (1688 Brors March); *Sødamgd.* (1688 Søydam) og *Fældsværf* (1688 Felds Werre) tilh. Grev Schack, *Emmerløkke* (1688 Emmer

Møgeltønder Kirke.

Løche), *Supskog* (1688 Sups Kocks); *Sydfelt* (1688 Sudsfeldt) med Ejdsk. 90, Jordv. 63, c. 84 ha, deraf Eng 81, N. 720 Thlr. *Sødam* (1688 Søydam), *Kærgaardsgd.* (Vid. Selsk. Kort: Kiærgaardshof) med Ejdsk. 125, Jordv. 83, c. 90 ha, deraf Ager 48, Eng 23, N. 878 Thlr.; *Pokkenbølgd.* (før 1660 Pugværf, 1688 Pochenbølle Gaard); *Markhedegd.* (1688 Marchheede Gaard); Tvegdne *Kannikhus* (1530 Chanichuze), *Brink* (1537 Brinnck): desuden 2 større, ubenævnte Gde i Bønderby: en med Ejdsk. 99, Jordv. 68, c. 68 ha, deraf Ager 25, Eng 42, N. 478 Thlr.; en med Ejdsk. 125, Jordv. 83, c. 86 ha, deraf Ager 70, Mose 6, N. 424 Thlr. *Søndertoft;* en større Gd. i Toghale med Ejdsk. 129, Jordv. 95, c. 101 ha, deraf Ager 73, Eng 4, Skov 11, Mose 5, Hede 4, N. 544 Thlr. *Lindskov Ml.* (1662 Lindschouff Mølle og 1688 Lindschou Wand Mølle), Vejr- og Vandml. med 45 ha Jord. *Nyvang, Ø.-Nordfelt, V.-Nordfelt, Lysemark, Rosengaard.* Huse: *Tømmerhus, Østergd.,* Gæstgiveriet *Altona* ved Landevejen midt mellem Møgeltønder og Tønder, med smuk Lysthave, *Øster-Slotfelt, Midtfelt, Hegnsgd., Trægd., Toghalemark, Frifelt, Gallehusskov* (Skovfogedbolig).

Møgeltønder Kirkes Kor.

Møgeltønder S., en egen Sognekommune, Møgeltønder Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Tønder Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 214. Lægd.

Den meget anselige, hvidtede og blytækte Kirke, tidl. indv. til Skt. Nicolaus, var oprindl. en lille, romansk Teglstensbygning med Skib og lige afsluttet Kor. Alt i senromansk Tid forlængedes dog dette og fik mod Ø. en trekoblet, rundbuet Vindusgruppe; kun det midterste Vindue er bevaret, de andre tilmurede. Samtidig eller lidt senere forlængedes Skibet mod V. med Tegl paa en Skraakantsokkel af Kvader. Medens det gamle Skib havde Rundbuefrise og Hjørnelisener — Korets Gesimser er helt ommurede — fik Forlængelsen en Trappefrise. Paa den findes to gamle Døre, af hvilke den i et Fremspring siddende Norddør er rundbuet, hvorimod Syddøren er spidsbuet med ret-

vinklede og afrundede False. Talrige, rundbuede, delvis endnu aabne Vinduer saa vel paa den oprindl. Kirke som paa Udvidelserne. Ved Overgang fra Middelalder til nyere Tid indbyggedes i Vestpartiet et stadseligt Taarn, hvis af store Tegl i delvis Renæssanceskifte opførte Mure fra et udelt Underrum hæver sig op over Taget, hvilende paa to udkragede Bueslag. Dets høje, ottesidede Spir med fire blændingsprydede Gavle nedblæste under en Storm $^{16}/_{12}$ 1628 og sønderslog „al Overdelen med Skamlene", men genrejstes 1630, dog i en noget kortere Skikkelse. Paa Taarnets Vestside er indmuret en romansk Kvader med krydsende Rundbue og Kors. Nordlig paa Koret opførtes 1763 et Gravkapel for den grevelige Schackske Familie med svungne Gavle og en pompøs Sandstensportal (fra 1853). Nordlig paa Skibet et lille Trappehus til Herskabsstolen, sydlig paa Koret nyt Vaabenhus. Under Korets østlige Del en Gravkælder, i hvilken 3 smukke Sandstenssarkofager, der rummer Støvet af Greve Hans Schack († 1719) og hans

Slotsgade.

Hustruer. Skibet har Bræddeloft med nogle i 1850erne dækkede Billeder af Skabelsen, Lidelsen og Dommedag (vistn. fra 1693), Koret to tidlige, otteribbede Hvælvinger med vulstformede Ribber og svær Gjordbue, spidsbuet ligesom de tvedelte Skjoldbuer. Paa Korets Vægge og Hvælvinger fandtes 1884 Rester af en Renæssance- og Barokdekoration fra c. 1630 og 18. Aarh.s 1. Halvdel, der nedhuggedes til Fordel for en Dekoration fra 16. Aarh.s Midte, som 1898 er bleven meget stærkt restaureret af A. Wilckens. Mellem rigt Bladværk ses paa den østre Kappe de hell. tre Kongers Tilbedelse, i de to tilstødende Kapper Skarer af hell. Mænd (hvoribl. Johannes Døb. og Moses) og Kvinder, i de øvrige store, musicerende Engle. Gjordbuen har senromanske Malerier, forestillende Christus og Apostlene i runde Medailloner, og paa Korets Østmur er malet det danske Kongevaaben samt Chr. III.s Dronning Dorotheas Vaaben. Bag Orgelet er 1921 afdækket nogle ikke restaurerede Kalkmalerier fra 16. Aarh.s Midte, bl. a. forestillende Judith og Holofernes. Det femfløjede Alterskab er sentgotisk (c. 1500). Midtpartiet fyldes af en figurrig, vrimlende livfuld Korsfæstelsesscene, i Fløjene staar Apostelstatuetter, og paa Dørenes Ydersider findes Rester af Passionsmalerier. Til det gotiske Træværk er der c. 1700 føjet et Topstykke (med Opstandelsesrelief, Evangelist- og Englestatuetter) samt Sidevinger med barokke Akantusranker, og omtrent ved samme Tid er der malet et nyt Nadverbillede i Fodstykket. En Alterkalk stammer fra Renæssancetiden, en yngre Kalk og en Oblatæske med Sølvfiligran er tilvirket i Tønder. Chr. IV's Bibel i gammelt Bind. Af Alterstagerne er to Par gotiske, det tredje Par fra 1659. Romansk Font af Granit, hvis Form synes noget paavirket af den nederlandske Fontetype; Træhimmel i Bruskbarok, c. 1660, med mange Statuetter (Christi Daab, Apostle, Engle med Lidelsesred-

skaber). Prædikestol fra 1694, hvilende paa legende Børn og smykket med Børneskikkelser, der bærer Christi Lidelsesredskaber; paa Himmelen ses Navne og Vaabenskjolde. Af Stolestaderne er nogle fra 1630, men Flertallet stammer fra 16. Aarh.; Laagerne er for en Del fra 17. Aarh., Størstedelen fra 18. Aarh. I en af Mandsstolene findes sentgotiske Foldeværksfyldinger fra et vestjysk Snedkerværksted. Korets Stoleværk er nyt (1898). Orgel fra 1679 med Topstykker (Schack-Gabel) fra 1737 og med smukke, gamle Farver. I Skibet staar et stort Pulpitur fra 1692, og paa dets Nordvæg Rester af et lignende Korpulpitur fra 1737; begge med samtidige Malerier. I Kirken opbevares endvidere en Række sentgotiske Alter-Figurer: Maria med Barnet, en Biskop (Skt. Nicolaus) og et Relief, forestillende Christi Fødsel. En Epitafieramme med bruskbarokt Snitværk (c. 1650) er siden 18. Aarh.s Midte taget i Brug som Præstetavle. Desuden findes et forfaldent Epitafium fra 1653 og en Mindetavle fra c. 1700 over Georgius Ursinus, der

Posselts Gaard.

i 30 Aar havde rejst uden Lands med Medlemmer af den Schackske Slægt, og to Præstetavler fra 1741, den ene til Minde om Lago Johannis, som 1658-59 var Anfører for de kbhvnske Studenter, samt et Portrætmaleri af en Bonde Peder Henriksen, død 1592, 127 Aar gammel. Et Par i Kirken tidligere anbragte Malerier af Guldhornene findes nu paa Schackenborg. En Bjælke i Tagværket med Aarstallet 1578 har sikkert baaret et nu forsvundet Lægmandskrucifiks. Den store Klokke er fra 1642 (af B. Melchior, Flensborg), den lille fra 1333 (Uldall, Kirkekl. p. 63). — Paa Kirkegden afsløredes 1922 et Mindesmærke for 47 i Verdenskrigen faldne fra Sognet; det er tegnet af Godsinspektør H. C. Davidsen, Schackenborg, og bestaar af 5 oven paa hinanden i Obeliskform anbragte Granitblokke, hver med Navnene paa de i det paagældende Aar faldne.

Møgeltønder ligger paa Skraaningen af den saakaldte „Geest" og danner en ejendommelig samlet Bebyggelse. Enestaaende i Landet er den lige og brede Slotsgade, hvis købstadsagtige Bebyggelse begyndte i 17. Aarh., og som nu, bortset fra et Par nye, smagløse Huse, udelukkende bestaar af gamle og smukke Bygninger. Alle gamle Huse og Gaarde, i Slotsgaden saa vel som inde i Byen, fremtræder nogenlunde ensartet, øjensynlig i Kraft af hævdvundne Traditioner, der vidner om god og solid Haandværkeruddannelse og er stærkt paavirket af frisisk Byggeskik. Det er udelukkende 1 Etages Bygninger, opførte af røde Sten, der som oftest staar uoverkalkede, snart med Tegltag, snart tækkede med Straa. Man ser hist og her fremspringende Karnapper, og oftest findes en muret Kvist over en ellipseformet Indgangsdør. Det smukkeste Eksempel er den her afbildede Posselts Gd. Slotsgaden faar desuden sit Særpræg ved de foran Husrækkerne staaende, velplejede Lindetræer, som mod Ø. støder til Schackenborgs Allé og

Park. I Slotsgaden, yderst mod Ø. paa Sydsiden, laa det i første Halvdel af 18. Aarh. opf. Ting- og Arresthus for Møgeltønder Birk (nedbrudt 1849 ved Grundlovens Indførelse). I samme Husrække, skraas over for Slotskroen, ligger Hovedbygningen af den 1790 anlagte Fabrik for vævede Kniplinger. Det var ogsaa i Møgeltønder Slotsgade, at „Vestslesvigs Tidende" grundlagdes og havde sit Trykkeri. Møgeltønder er bleven hjemsøgt af 2 store Ildebrande: 1804, da 25 Gde og Huse i Byen brændte, og 1861, da en lang Husrække paa Slotsgadens Nordside brændte.

Møgeltønder tilhørte fra gammel Tid Ribe Bispestol, og allerede 1258 nævnes en biskoppelig Gd. i Byen, det senere *Møgeltønderhus*. Det nedbrødes 1265, antagelig under en Fejde mellem Bispen og Htg. Erik, men maa hurtigt være blevet genopført; thi 1288 lovede Erik Mændved at undsætte Borgen, hvis den skulde blive belejret af Htg. Valdemar. Under Kampene mellem Erik af Pommern og Holstenerne blev den 1417 forlenet til den sjællandske Ridder Morten Jensen Gyrstinge. Efter Reformationen forlenedes Slottet til Ditlev Ahlefeldt, til hvem det pantsattes 1546 for 16,000 M. lybsk; han efterfulgtes af Niels Lange (1562-64), som indløste det, men allerede 1564 pantsattes det paany til Efterfølgeren, Claus Rantzau (1564-73), og 1583 tilskødedes det Benedikt Rantzau. I 1599 tilbagekøbtes det af Kronen og forenedes 1600 med Riberhus Len. Saa vel i Torstensonfejden 1643-45 som i Svenskekrigen 1658-59 led Slottet stor Skade. Saaledes hedder det bl. a. i den derover optagne Synsforretning, at det store, grundmurede Hus i Borggaarden paa 17 Fag (altsaa selve Slottet), der blev brugt til Tærskelade og Kornlade, hverken havde Vinduer eller „Indværk". Paa det gamle, firkantede Taarn, der havde været brugt til Kornhus, var Overdelen faldet ned, og iøvrigt havde det hverken Bjælker, Indværk, Døre eller Vinduer. $^{81}/_{1}$ 1661 blev Hans Schack, der nu var Rigets Feltherre, Præsident i Krigskollegiet og Medlem af Statskollegiet, forlenet med Riberhus og Møgeltønderhus paa Livstid som Vederlag for „Troskab og villig Tjeneste" og i Stedet for 6000 Rdl. aarl. „Løn og Besolding" for alle hans høje Bestillinger. Ifl. Forleningsbrevet skulde hans Enke nyde 3000 Rdl. i aarl. Pension. Hun skulde derfor beholde Møgeltønderhus, men da dette kun ansloges til 1200 Rdl., skulde der lægges saa meget af Riberhus Len dertil, at hun kunde nyde de fulde 3000 Rdl. „Af synderlig Gunst" maatte ogsaa Feltherrens ældste Søn Otto Didrik Schack for sin Livstid nyde Indtægten af Godset. Kort efter, $^{5}/_{9}$ 1661, købte Feltherren Møgeltønderhus og den nævnte Del af Riberhus Len af Kongen for 96,000 Rdl. 1671 blev Feltherren ophøjet i Grevestanden og udvidede Godset med det Formaal at oprette det til et Grevskab. Dette skete 1676, et halvt Aar efter hans Død, til Gunst for Greve Otto Didrik Schack og hans Efterkommere, og Godset fik nu officielt Navnet *Schackenborg*. Ved Godsets Oprettelse til Grevskab var det ret betydeligt, idet det foruden Schackenborg Hovedgaard omfattede Møgeltønder, Ballum, Lustrup og Vesterland-Før Birker, d. v. s. Sognene Møgeltønder, Daler og Ballum, $^{1}/_{3}$ af Emmerlev Sogn, den sydlige Halvdel af Rømø, List paa Sild, Halvdelen af Før og hele Amrum, samt Strøgods rundt omkring i Vestslesvig og ved Ribe. Ialt var Godsets Tilliggende spredt i c. 30 Landsbyer. Efter den dagældende Landetakst havde Godset ialt rigeligt 2200 Tdr. H. Foruden Højhed til nævnte Birker havde Lensbesidderen Patronatsrettigheder til Kirkerne Møgeltønder, Daler, Emmerlev, Ballum, Rømø, Vesterland-Før og Amrum, samt Ret til Østersfiskeri i Vesterhavet, saavidt Grevskabets Forstrande strakte sig. 1682 afstod Lensgreve Otto Didrik Schack imidlertid Ølandene, nemlig Rømø-Sønderland, List paa Sild, Vesterland-Før og Amrum, til Kongen mod for sig og sin Søn at nyde 1000 Rdl. aarlig. 1770 og de flg. Aar gennemførtes Ejendomsarvefæsteforholdet, idet Kongen $^{9}{}_{2}$ 1770 bevilgede, at Grevskabets Bønder fik deres Steder overladt til Ejendom og fritoges for alt Hoveri mod at erlægge en tilsvarende, aarlig Afgift samt en bestemt Rekognition ved Ejerskifte. S. A. blev Hovedgaardsjorderne overladt Bønderne til Ejendomsarvefæste, og Aaret efter blev Avlsbygningerne (med Undtagelse af den nordlige Lade), som laa i den nuværende Køkkenhave inden for Slotsgraven, nedbrudte. 1873 og de flg. Aar afløstes Arvefæsteafgifterne, og i Slutn. af forrige samt Beg. af dette Aarh. er næsten alle Livsfæstesteder (oprindelig 600) bortsolgte. De ved disse Afløsninger og Salg opstaaede Kapitaler blev til Dels anvendte til Køb af andre Ejendomme, saaledes Solvig og St.-Tønde i Hostrup Sogn, Slotfelt og Fældsværf m. m. i Møgeltønder Sogn. Godsets nuværende Tilliggende andrager 1257 ha med et Grundskatnettoudbytte af 6562 Thlr. og fordeler sig saaledes:

C. 1650.

i Møgeltønder S. 468 ha med 2908 Thlr. N., i Tønder Lds. 108 ha med 448 Thlr., i Abild S. 37 ha med 128 Thlr., i Hostrup S. 565 ha med 2715 Thlr., i Burkal S. 77 ha med 350 Thlr., desuden 2 ha med 13 Thlr. til Daler og Emmerlev Kirker. Af Arealet er 194 ha Skov, Plantage eller Krat, hvoraf Gallehus Skov i Møgeltønder S. 112 ha, Skoven til Avlsgden St.-Tønde 62 ha (13 ha i Hostrup og 49 ha i Burkal S.) og Skoven til Avlsgden Solvig paa 20 ha i Hostrup S. Foruden Kirkerne i Møgeltønder, Daler, Emmerlev og Ballum, der endnu hører til Godset, nævnes af enkelte Ejendomme i Møgeltønder S. Schackenborg Slot med Park, et Hus i Slotsgaden, Slotskroen (købt 1906), Avlsgden Slotfelt (købt 1883-84), Husmandsstederne Midtfelt og Fældsværf, Sødamgd. (ved Aaen), en Gd. i Bønderby (indt. 1917 Fæstegd.), Kannikhus i Bønderby (indt. 1917 Fæstegd.), mest i Tønder Lds. Avlsgden Rosinfelt (købt 1906), mest i Hostrup S. St.-Tønde (købt 1897) og et Husmandssted paa Abild Mark. 1810 blev Møgeltønder og Ballum Birker

Schackenborg.

sammenlagte og 1844 trods Befolkningens Protester forenede med Lø Herred. Et fælles Tinghus blev nogle Aar efter opf. i Visby (den nuv. Forsamlingsbygning). Lustrup Birk lagdes 1807 til Ribe Birk. Godset har uafbrudt været i Erektors Slægt og besiddes siden 1905 af Amtmd., Lensgreve Otto Didrik Schack. $^{3}/_{12}$ 1924 overgik Grevskabet til fri Ejendom. I den Anledning afstodes $^{1}/_{4}$ 1925 30,5 ha Jord til Staten. — Af Middelalderens Møgeltønderhus er nu kun Rester tilbage i Kælderpartiet af det nuværende Schackenborgs søndre Fløj. En Synsforretning 1661 nævner i Borggden bl. a. „det store, grundmurede Hus“ og et „firkantet, grundmuret Taarn“, i tre Stokværk. Desuden omtales Stald- og Ladegden med Porthus. Hele Bygningsanlægget var omgivet af Grave med en Tværgrav mellem Borggd. og Ladegd. De stærkt forfaldne Bygninger nedreves omtrent fuldstændig af Hans Schack, der opførte det nye Schackenborg, som efter en paa Midtfløjens Sydgavl indmuret Indskriftstavle blev færdig 1664. Slottet kom til at bestaa af en Hovedfløj mod V. med to lidt lavere Sidefløje, alle i to Stokværk og af røde Mursten. Det symmetriske Barokanlæg aabner sig mod Ø., hvor en Bro fører over til Ladegden. Midt paa Hovedfløjen var den monumentale, søjle- eller pilastersmykkede Portal. Af den oprindelige Udsmykning er i Midtfløjen bevaret et Par Stuklofter i rig og kraftig Barok med forskellige allegoriske Fremstillinger. Hovedanlægget har Spor af bastionerede Volde, ligesom 6 Kanoner fra Feltherrens Tid endnu er opstillede her. Af den i Forhold til Hovedbygningen ganske symmetrisk anlagte Ladegd. staar endnu det af Hans Schack opførte Porthus og den lige overfor liggende Stald, der 1785 afløste den oprindelige. Da Greve Hans Schack (f. 1735) tiltraadte Grevskabet 1755, var Bygningerne forfaldne. Han lod da straks efter Tiltrædelsen Hovedbygningen istandsætte og

udsmykke; saaledes fik Døre og Vinduer Indfatninger i Stuk, Murene blev hvidtede, en Altan over Hovedindgangen blev fjernet for at give Plads for en pilastersmykket Portal med Vaabenskjolde, de store Sale i Hovedfløjen fik Stuklofter og Vægdekoration i Rokokostil. Ogsaa senere, i nævnte Greves Tid, blev der foretaget forskellige Forbedringer af Bygningerne, bl. a. blev Portalen prydet med et nyt Vaaben, udhugget i Sandsten (Grev Schacks og Moltkes Vaabener), Hovedbygningen i 1770erne forsynet med nyt Tag af glaserede, blaa, hollandske Tagsten (i Stedet for røde Tagsten). Siden da staar Hovedbygningen i alt væsentligt uforandret. I 1878 er den bleven istandsat. — Den ca. 7 ha store Have Syd for Slottet anlagtes allerede i Feltherrens Tid, men omlagdes c. 100 Aar derefter og omdannedes senere til Park. Denne udvidedes mod Syd omkring 1880. (Litt.: Vilh. Lorenzen, S. i Dske Hgde v. 1920).

Gallehus har, saa langt man kan gaa tilbage, kun bestaaet af to mindre Gde og en

Pórthuset paa Schackenborg.

Del Smaahuse. Byen er bygget i Trekant om en stor, aaben Plads (c. 8 ha), der til Udskiftningen var Fællesjord og indesluttedes af tre Veje, hvoraf den østlige var den gamle Ribevej. — Ved Gallehus tilplantedes 1808 i denne ellers skovløse Egn af den daværende Besidder af Schackenborg et mindre Areal med Naaletræ. Dette var Begyndelsen til *Gallehus Skov,* der særlig øgedes ved Plantninger 1880-96. — Ved G. laa tidl. Retterstedet med en Galge.

Rode Domæne, til 1847 Arvefæstegd. under Grevskabet Schackenborg, købtes 1904 af den preuss. Stat for 151,000 M. uden Besætning og Inventar. Efter en Brand i 1915 er Bygningerne nyopførte. Forpagtningsperioden udløber 1933.

Ved Lægan har der i gammel Tid været en Anlægsplads eller Havn; 0,5 km N. derfor, tæt ved Landevejen til Tønder, ses et stort Værf, der kaldes „Spydholm". Her laa i sin Tid en stor Gd. af samme Navn (1537 Sputholm, 1688 Spydsholm).

Ved Vejen nordpaa laa i gamle Dage et Tingsted (i Grænsen mellem Skolepladsen og Posselts Mark); her blev Præsten Laurits Thomsen 1614 brændt for Blodskam.

Sognets betydelige Mergellejer udnyttedes 1907-08 især til Sydfelts lavere Jorder.

1915-16 anlagdes c. 5 km nye Veje i Sydfelt af 40 russiske Krigsfanger fra 2 derværende Lejre.

I Toghale Skole, der nu er Privatbolig, fødtes Redaktør J. Jessen (1854-1906).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 212 d., 12 t.; 1884: 129 d., 10 t.; 1912: 164 d., 41 t., 28 soc.; 1920: 411 d., 23 t., 51 soc.; 1924: 332 d., 20 t., 111 soc.; 1926: 317 d., 37 t., 36 Bond. Selvst., 130 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 712 d. og 113 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 132, fra Tskl. 57).

Omkring Møgeltønder og Schackenborg har der ligget en halv Snes Gravhøje, alle nu slæjede. To af dem straks N. for Møgeltønder, kaldtes *Tinghøj* og *Galgehøj*. Et nu fornyet Oldtidsmindesmærke *(Holger Danskes Høj)* tæt ved Banegden i Møgeltønder betegnes som en Dysse med 5 Sidesten og en stor Dæksten; et andet Oldtidsmindesmærke (i selve Byen) skal have indeholdt en jættestueliignende Stensætning. Sognets mærkeligste Oldtidsminder er de to Guldhorn, der 1639 og 1734 fandtes ved Gallehus, men 1802 blev stjaalne fra Kunstkammeret i København, hvor de opbevaredes, og omsmeltede. Hornene var af nordisk Arbejde, fra Midten af 1. Aartusinde e. Chr., og har vistnok tjent som Drikke- eller Offerhorn; det ene bar en Runeindskrift: Jeg Hyltingen Lægast gjorde Hornet. En tilfredsstillende Tydning af Hornenes mange og mærkelige Fremstillinger er endnu ikke fremsat. Hornene fandtes liggende tæt under Jordoverfladen i c. 20 m's indbyrdes Afstand. Paa Findestederne har Lensgreve O. D. Schack 1907 ladet rejse to Mindesten. (Om den talrige Litteratur om Guldhornene se navnlig O. Sander: Guldhornen från Gallehus, Stockholm 1888. — P. Lauridsen, Hist. og topogr. Oplysn. om Guldhornsfundene, i Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1908).

Før 1864 hørte c. 91 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver. Slesvigske var 3 Gde og 8 Hse i Bønderby, 1 Gd. og 3 Hse i Nørtoft og Toghale, Stokkebro Kro og Trægd.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Møgeltønder, Sønderby, Sydtoft (Gemk. Ved Aaen), Bønderby, Stokkebro (med Toghale) og Gallehus.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1766 og 1768 i Sønderj. Aarb. 1910 p. 204 flg. — Gamle Bygninger paa Landet. Udg. af For. af 3. Dec. 1892 I, Kbh. 1911.

Højer Landsogn omgives af Flækken Højers Grund og Møgeltønder Sogn samt Aventoft og Rødenæs Sogne hinsides Grænsen og af Vesterhavet. Landegrænsen gaar fra Rudbøl Sø midt op paa den Vej, der forbinder Byerne Rudbøl og Rosenkrans, følger derpaa Midten af Vejen c. 100 m mod S., hvorved den Del af Rosenkrans, der ligger V. for Vejen, er kommet til at ligge i Danmark, Resten af Byen i Tyskland. Om Kirken se Højer Flække p. 258. Sognet bestaar udelukkende af Marsk, for Størstedelen nyere inddiget, god Marsk i Gl.-Frederikskog (592 ha), Rudbøl Kog (536 ha) og Ny-Frederikskog (858 ha), for en lille Del mindre god, ældre Marsk „Ved Gaden". Bolligerne ligger paa Digerne eller paa Værfer, ialt c. 20, hvoraf de fleste som alle Værfer fra gammel Tid af har særlige Navne. Digerne danner ogsaa Vejene. Hovedvejen fra Rudbøl til Højer gaar paa Diget, der opførtes 1555. Dette Diges nordl. Halvdel fra Hjørnekroen til Højer var Havdige indtil 1861 og fremtræder derfor højere og stærkere end den sydl. Halvdel. I Rudbøl By begynder den ejendommelige Klinkechaussé, bygget af haardtbrændte, hollandske Klinker; Vejen fortsætter flere Mil mod S. gennem Marsken. Uden for Havdiget findes et stort Forland. Vidaaen danner ved sin Indtræden i Sognet Rudbøl Sø, hvori Marskholmene Horn og Kornkog, gaar derefter i bugtet Løb gennem Rudbøl Kog og Ny-Frederikskog og ledes gennem Højer Sluse ad Højer Kanal ud i Havet. Jærnbanen Tønder-Højer havde sit Endepunkt ved Slusen.

Befolkning i 1925: 431 (1860: 499, 1910: 386, 1921: 448), Ejdsk. 1924: 4839, deraf Jordv. 4029; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1203 Kr. pr. ha. Areal 2963 ha (N. 46,859 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2674; besaaet med Byg 16,

Havre 71, Blands. t. Modenhed 3, Foderroer 4, Grønf. og Græsn. 2580, Haver, Hegn o. l. 18, beb. Grund og Gaardsplads 8, Veje 171, Vand 92. **Frugttræer** 1913: 480 (1900: 404). **Kreaturhold** 1925: 114 Heste, 1388 Stkr. Hornkv. (heraf 309 Køer), 3196 Faar, 209 Svin (1913: 138), 2295 Høns.

I Sognet Byen *Rudbøl* (1444 Rutebul) med tysk Skole (opf. 1882), dansk Skole (opf. 1923), Kbmdshdl., Gæstgiveri, Toldkontrolpost, Telegraf- og Telefonst., de spredte Bebyggelser *Ved Gaden* (1648 Die Gate) med Hjørnekroen, *Gl.-Frederikskog* med tysk Skole (opf. 1819) og 2 Gæstgiverier, *Rudbøl Kog* og *Ny-Frederikskog* med Bebyggelse ved *Højer Sluse,* bestaaende af Banegd., Slusevogterhus (Gæstgiveri) og Gden Hohenwarte. Gaarde: I Rudbøl *Hauberg* med Ejdsk. 350, c. 205 ha, i „Ved Gaden" *Poppenbøl* (1443 Poppenbul) med Ejdsk.

Marsken ved Rudbøl.

141, c. 102 ha, og 3 ubenævnte, større Gde, en med Ejdsk. 143, c. 107 ha; en med Ejdsk. 105, c. 70 ha; en med Ejdsk. 73, c. 62 ha; i Ny-Frederikskog *Hohenwarte* med Ejdsk. 320, c. 136 ha.

Højer Landsogn., en egen Sognekommune, Højer Landsogns Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Tønder Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 222. Lægd. De 3 Koge, der danner Størstedelen af Sognet, hører til de octroyerede Koge, som ved kgl. eller htgl. Octroy før Inddigningen har faaet egen Retshøjhed og Forvaltning (derfor i gammel Tid eget Rettersted og indtil 1920 særligt preuss. „Amtsdistrikt"), Jagtrettighed samt Ejendomsrettighed til det Forland, der danner sig uden for Diget, jfr. p. 212. I Landsognet er stationeret 1 Vagtmester og 13 Grænsegendarmer.

Kirken er fælles med Højer Flække, hvor ogsaa Kirkegden findes. Om Anflod Kirke se ndf.

1688 nævnes Høyerbirch.

Rudbøl. 1680 købte Hans Johan Henrik v. der Wisch Vaaningshuset i Rutebull med Tilliggende af Borgmester Peter Preuss i Tønder.

Husentoftmark, nu *Gade* (Gathe). 1443 overdrager Htg. Adolf til Boye Oxen og Hune Petersen Gden og Marken H. mod Afgift til Slottet Lille-Tønder. 1580 stadfæster Htg. Hans d. Æ. dette Brev for Boye Oxens Ætlinge, Herredsfoged i Højer Hrd. Lorends Ludsens Arvinger; 1616 bekræftes Brevet atter for afd. Moritz Martens Sønner Lorends og Lyder Moritsen, der ligeledes var af Boyes Efterslægt.

Poppenbøl. 1443 gav Htg. Adolf Paye Brunkersen Gden Poppenbul i Hodersherred paa Livstid.

Rudbøl, Poppenbøl og Ved Gaden dannede tidl. Kirkesognet Anflod (Andæflyth) med Kirke lidt N. for Rudbøl paa det sydl. af Gadeværferne, nævnt 1233. Sognet gik til Grunde i den „store Menneskedrukning" $^{16}/_{1}$ 1362 eller maaske først i „Allehelgensfloden" $^{1}/_{11}$ 1436, da Iver Petersen Rosenkrantz paa Kogsbøl paa denne Tid fik overladt Kirken i Anflod, „der efter en stor Oversvømmelse stod ene tilbage".

1314 gjorde Erik Mændved et forgæves Forsøg paa at forbinde Øen Vidingherred med Fastlandet ved Anflod gennem et Dige fra Rudbøl til Fegetasch. 1506-13 ledede

Rudbøl Toldsted.

Htg. Frederik personligt Arbejdet med at slaa Dige fra Rudbøl til Oldorf ved Rødenæs. 1553-55 opførtes under Htg. Hans d. Æ. Diget fra Højer over Rudbøl til Lægan og Grelsbøl. 1562-66 lykkedes det omsider at forbinde Vidingherred med Fastlandet ved Diget fra Rudbøl til Fegetasch. I den derved dannede Havbugt gik det hurtigt med Marskdannelsen. 1618 inddigedes Brunsodde Kog S. for den nuværende Grænse. 1627 fik den tidl. Borgmester Cornelius Claassen Pietall fra Medebleck i Holland af Htg. Fr. III Koncession paa at inddige hele Bugten op til Højer paa een Gang og samtidig bygge en Kanal fra Rudbøl til Flensborg. $^{27}/_{10}$ 1629 fik den nye Stad Rudbøl, „som samme Steds skulde funderes og anrettes", Rettigheder som Fristad med Religionsfrihed i Lighed med det kort forinden grundlagte Frederiksstad. Den store Inddigning mislykkedes og ligeledes et nyt Forsøg, der blev gjort 1636; først 1861 havde Diget sluttet sig om Havbugten, idet Gl.-Frederikskog inddigedes 1692, Rudbøl Kog 1715 og Ny-Frederikskog 1859-61. Som Følge af den gamle Octroy delte Lodsejerne i den gamle Frederikskog den 1861 indvundne, nye Kog, og en af „Hovedparticipianterne" opførte ved Slusen Gden Hohenwarte, der c. 1910 købtes af den preuss. Landdagsmand Schifferer og nu ejes af dennes Søn.

Om Havnen ved Højer Sluse se p. 263; om Havdiget se p. 212.

Banegden, nu nedl., er en Træbygn., der ligesom Stationen i Højer toges i Brug 1892; i Driftsaaret 1925-26 befordredes fra Slusen med Statsbane 983 Personer; desuden gik som Transitgods fra og til Øen Sild ialt 4444 Tons Gods og Kreaturer. I Stationsbygningen har en Toldkontrolpost til Huse; hertil knytter sig en særlig Interesse, idet til $^{1}/_{6}$ 1927, da Jærnbanedæmningen Klangsbøl-Sild aabnedes for Trafiken, iflg. Over-

enskomst de tyske Badetog til Sild medførte plomberede Vogne til Stationen, hvorfra de rejsende gennem en afspærret Passage uden Told- og Paseftersyn gik ned paa Digets vestre Side til Vidaaens Bred, hvor Hjuldamperen til Sild optog dem og deres Rejsegods; i Regnskabsaaret 1926-27 passerede paa denne Maade frem og tilbage ialt 25,215 Personer. Samtidigt med denne ejendommelige Transits Ophør blev ogsaa den tidl. Hjuldamperforbindelse med Munkmarsk paa Sild ophævet.

I Ny-Frederikskog ejer Tønder Amt 75 ha med 1362 Thlr. N. Endvidere er der flere store Legatjorder i Sognet, af hvilke nævnes: Tønder Bys Hospitalstiftelses 75 ha med

Højer Sluse.

N. 1256 Thlr. i Ny-Frederikskog, Tønder Vajsenhus' 31 ha med N. 2320 Thlr. i Frederikskogene og de Günderothske Stiftelsers (Aabenraa) 58 ha med 1110 Thlr. N. i Rudbøl Kog samt Leos Legats 30 ha i Frederikskogene.

Stemmeafgivningen ved Folketingsvalgene: 1920: 21 d., 62 t., 9 soc.; 1924: 45 d., 64 t., 30 soc.; 1926: 36 d., 88 t., 8 Bond. Selvst., 43 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 74 d. og 119 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 7, fra Tskl. 22).

Gravhøje kendes ikke i Sognet. Paa Kirkegden er ved Gravning i c. 3 m Dybde fundet talrige Lerkarskaar fra den ældre Jærnalder.

Under den preuss. Administration bestod Landsognet af Kommunerne Rudbøl, Rudbøl Kog og Frederikskog (med Gl.- og Ny-Frederikskog).

Litt.: C. Rolfs, Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer, Preetz 1926.

Daler Sogn omgives af Visby, Emmerlev, Højer, Møgeltønder og Abild Sogne. Kirken vestlig, 9 km NV. f. Tønder, 3 km Ø. f. Højer, 40 km S. f. Ribe. Sognet er meget fladt (paa Nordgrænsen 17 m, mellem de tre Byer 16 m) og falder mod V. (Sejersbæk) og S. (Møllestrømmen); sydvestligst c. 0,5 m over Havet. Mod S. og V. bestaar det af Enge og Kær. Agerjorden er sandmuldet med Lerunderlag. Jærnbanen samt Landevejen Tønder-Højer gaar gennem Sognet. — Sogne- og Kommunegrænsen falder ikke sammen, idet en Del af Gærup i kirkelig Henseende hører til Visby S.; hele Gærup behandles dog her.

Befolkning i 1925: 670 (1860: 807, 1910: 720, 1921: 675). **Ejdsk.** 1924: 2856, deraf **Jordv.** 1692; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 808 Kr. pr. ha. **Areal** 2256 ha (N. 10,539 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2049; besaaet med Hvede 6, Rug 35, Byg 76, Havre 245, Blands. t. Modenhed 25, andre Høstar. 1, Kartofler 17, Foderroer 85, Brak 6, Grønf. og Græsn. 1553, Haver, Hegn o. l. 4, Skov 3, beb. Grund og Gaardsplads 14, Veje 100, Hede, Klit og Stenmarker 78, Vand 8. **Frugttræer** 1913: 896 (1900: 628). **Kreaturhold** 1925: 254 Heste, 1853 Stkr. Hornkv. (heraf 569 Køer), 400 Faar, 7 Geder, 686 Svin (1913: 477), 4684 Høns.

I Sognet Byerne: *Daler* (1227 Daler) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole („Daler-Gærup Centralskole", opf. 1921 — den gamle Skole brændte 1917 — midt mellem Byerne med Gymnastiksal for hele Sognet), Ml. (ligeledes mellem de to Byer med Bageri og mindre Landbrug), 2 Kbmdsforretn., hvoraf den ene tillige Gæstgiveri („Kirkekro"), Spare- og Laanekassen for Daler S. (opr. 1883; $^{31}/_{3}$ 1926 var Indskudene 33,000 Kr., indbetalt Garantikap. 13,500, Res. 1300), Jærnbanest. (i Driftsaaret 1925-26 befordredes med Statsbanen 6437 Personer; Totalvægten af Gods og Kreaturer, ank. til Daler, udgjorde 1715 Tons, afg. 92 Tons), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Gærup* (1305 Gerthorp) med Andelsmejeri (opr. 1912 ved Flytning af det i 1887 grundlagte Mejeri i Daler; i 1883: 70 Køer, 1914: 375, 1918: 375, 1927: 525). *Østerby* (1543 Osterbuy) med Skole (opr. 1871) og Kbmdshdl., tillige Gæstgiveri. Saml. af Gde og Hse: *Kathale, Skov, Østerbymark* (før altid kaldt „æ Hegning"). Gaarde: I Daler en med Ejdsk. 115, Jordv. 76, c. 69 ha, deraf Ager 42, Eng 25, N. 570 Thlr.; en med Ejdsk. 103, Jordv. 75, c. 88 ha, deraf Ager 42, Eng 42, Hede 3, N. 586 Thlr.; en med Ejdsk. 87, Jordv. 53, c. 60 ha, deraf Ager 32, Eng 26, N. 389 Thlr.; en med Ejdsk. 80, Jordv. 50, c. 57 ha, deraf Ager 28, Eng 25, N. 381 Thlr. I Gærup *Vestergd.* med Ejdsk. 80, Jordv. 52, c. 64 ha, deraf Ager 44, Eng 17, N. 376 Thlr.; en Gd. med Ejdsk. 85, Jordv. 56, c. 75 ha, deraf Ager 45, Eng 13, Hede 17, N. 416 Thlr. I Østerby: en med Ejdsk. 119, Jordv. 90, c. 97 ha, deraf Ager 71, Eng 17, Hede 7, N. 591 Thlr.; en med Ejdsk. 84, Jordv. 54, c. 59 ha, deraf Ager 42, Eng 14, N. 316 Thlr.; en med Ejdsk. 103, Jordv. 63, c. 98 ha, deraf Ager 54, Eng 13, Hede 30, N. 380 Thlr. Huse: *Snurom Kro* (Gæstgiveriet nedlagt), *Dalermark, Nørrehede, Sønderhede, Melskov.*

Daler S., en egen Sognekommune, Daler Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Tønder Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 220. Lægd.

Den hvidtede og blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Mauritius, var oprindelig en romansk Kvaderstensbygning; men vist allerede i ret tidlig gotisk Tid er Koret blevet forlænget og ombygget, saaledes at nu kun de 3-4 nederste Skifter er Kvader, Resten Tegl. Alene Østmuren, paa hvis Gavl en Korsblænding over tre lige høje, tagformet afdækkede Blændinger, har bevaret sit middelalderlige Udseende; Siderne er skalmurede i nyere Tid. Ogsaa Skibet er blevet ommuret; men endnu staar dog Nordsidens tre gamle Vinduer indvendig som Blændinger. Det svære, anselige Vesttaarn af Tegl paa en Underdel af Kvader har højt, ottesidet Spir mellem fire Spidsgavle, som i St. f. de sædvanlige Blændinger har 2-2 fladbuede Glamhuller. Ligesom Vaabenhuset mod N. stammer det fra Middelalderens Slutning. Endnu i 18. Aarh. havde Koret Hvælvinger; nu har hele Kirken fladt Loft; gammel Korbue med simple Kragsten. Nogle i 1904 afdækkede Kalkmalerier fra 16. Aarh. (bl. a. et Lykkehjul) er atter overhvidtede, medens en 1918 fundet, kalkmalet Dekoration (Rankeværk) om Korbuen er restavreret. Sentgotisk Fløjaltertavle (c. 1450) med een lang Række Figurer, en Krucifiksgruppe og Apostlene og med Predellamaleri og Topornament fra 18. Aarh. Kalken og det ene Par Alterstager er sentgotiske. Den romanske Granitfont har arkadesmykket Kumme og paa Foden Hjørnehoveder. Over Korbuen hænger en lille, gotisk, i 1922 malet Krucifiksgruppe (c. 1400), og paa Triumfvæggens nordre Del er anbragt en katolsk Sidealtertavle (c. 1490) med

Maria og Barnet i Solgisel; Fløjmalerierne er ødelagte. Prædikestolen er skænket 1606 af Jakob Moritz fra Lybæk og hans Broder, hvis Fader laa begravet i Kirken; Snitværket, hvis nytestamentlige Billedrække afbrydes af et Kors med knælende Stifterportrætter, afviger fra Egnens gængse Arbejder og stammer maaske fra Lybæk. I Koret staar Rester af en sentgotisk Degnestol ganske som den i Mjolden (Ribearbejde c. 1500), og Skibets gamle Stolestaderækker bærer Aarstal fra 1640 til 1756. Epitafiemaleri fra 1735, forestillende Korsfæstelse og Opstandelse. Ligbaare fra 1700erne, med malet Dødning og danske Vers. To Klokker, den ene sentgotisk med Aftryk af fire Pilgrimstegn, hvoraf et fra Maria-Einsiedeln i Schweiz (Uldall, Kirkekl. p. 138), den anden støbt af Reinholt Benninck i Lybæk og skænket af Prædikestolens Giveres Sønner. I Kirken afsløredes 1921 en Mindetavle over 23 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — Paa Kirkegden afsløredes 1914 en Mindesten over Peter Jessen (1858-1913), Broder til Red. J. Jessen og Lærer i D. i 22 Aar.

Daler Kirke.

I den nordligste Gd. i Østerby, der bærer Aarstallet 1766, findes 2 Bjælker med Indskrifter, den ene fra 1625; ved Gden staar to Ledpæle af Sandsten med indhuggede Englehoveder, gammeltestamentl. Skriftsprog og Aarstallet 1774. Gdens Marker er indhegnede med Stenpæle, af hvilke nogle bærer Aarstallene 1754 og 1757.

I Gærup Enge laa Tomten af *Kobbervold,* der sløjfedes i 1850erne. Paa den runde Højning, der var omgivet af en Grav, blev der trukket saa mange Pæle op, at man holdt Auktion over dem; der findes Mursten og Kalk paa Stedet. Efter Bevoksningen kan Tværmaalet til Gravens Midte skønnes at have været c. 35 m.

Uden for en Gd. i Østerby staar et Brudstykke af en Runesten, der har ligget ved et Hus i Visby, hvor det tjente som Sæde og til at stige til Hest fra; det tilhører nu Pastor Rymann i Daler. Stenen er 90 cm høj, 45 cm bred, flækket paa langs og 40 cm tyk ved Bundfladen; der ses 6 + 7 Runer i 2 Linier.

I Østerby Hede og Moser er fundet Træstammer.

I Daler fødtes Arkæologen Georg Zoëga (1755-1809) som Søn af Sognepræst Vilhad Chr. Z.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Visby og Daler Sogne tils. i 1871: 228 d., 3 t.; 1884: 126 d., 4 t.; 1912: 190 d., 38 t., 8 soc.; Daler alene i 1920: 213 d., 18 t., 5 soc.; 1924: 170 d., 10 t., 32 soc.; 1926: 200 d., 12 t., 8 Bond. Selvst., 43 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 344 d. og 68 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 48, fra Tskl. 16).

Ved Daler Ml. har ligget en Gruppe af 7 Gravhøje, væsentlig tilhørende Broncealderen, men nu alle sløjfede, og tæt S. for Daler By har der været en lignende, tæt Gruppe af 6 Høje (to af disse kaldtes *Bannerhøje).* Ikke langt fra sidstnævnte Gruppe, Ø. og SØ. for Daler By, vides om 3 Høje, og nær Daler Østerbys Sydende har været en lille, tæt Gruppe af 4 Høje. Iøvrigt kendes ikke mange Høje i Sognet; NV. for Daler Østerby

ses Rest af en større Høj *(Grønhøj)*, og ved Gærup er og har der været enkelte Høje, deribl. den nu sløjfede *Tøthøj*.

Før 1864 hørte c. 73 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 15 Gde og 24 Hse i Daler, 13 Gde og 38 Hse i Østerby og 6 Gde og 9 Hse i Gærup. Af Sognets slesv. Del hørte 2 Gde og 3 Hse i Daler til Løgumkloster Amt.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Daler, Gærup og Østerby.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1766 og 1768 i Sønderj. Aarb. 1910 p. 185 flg.

Visby Sogn omgives af Brede, Emmerlev, Daler og Abild Sogne. Kirken midt i Sognet, 10 km NV. f. Tønder, 7,5 km NØ. f. Højer, 35,5 km S. f. Ribe. Sognet er højest i Ø. (Kohøj 19 m) og falder gennemgaaende jævnt af mod N. og V., mod Borg og Trøjborg Enge (7 m—c. 1 m), som gennemstrømmes af Mollerup Aa og Borg Aa, der V. for Trøjborg forenes i Sejersbækken. Jorderne sandede og sandmuldede med Lerunderlag. Den vestlige Længdebane gaar gennem Sognet. — Sogne- og Kommunegrænsen falder ikke sammen, idet den nordl. Del af Gærup kun i kirkelig Henseende hører til Visby S., medens den i kommunal Henseende hører til Daler S., hvor hele Gærup behandles.

Befolkning i 1925: 681 (1860: 815, 1910: 690, 1921: 673). **Ejdsk.** 1924: 2244, deraf **Jordv.** 1222; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 585 Kr. pr. ha. **Areal** 1991 ha (N. 8080 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1680; besaaet med Hvede 2, Rug 53, Byg 61, Havre 155, Blands. t. Modenhed 45, andre Høstar. 7, Kartofler 33, Foderroer 72, Brak 25, Grønf. og Græsn. 1227, Haver, Hegn o. l. 39, Tørvemoser 42, Skov 7, beb. Grund og Gaardsplads 17, Veje 107, Hede, Klit og Stenmarker 69, Vand 30. **Frugttræer** 1913: 1110 (1900: 693). **Kreaturhold** 1925: 175 Heste, 1503 Stkr. Hornkv. (heraf 499 Køer), 31 Faar, 29 Geder, 720 Svin (1913: 387), 4806 Høns.

I Sognet Byerne: *Visby* (1278 Wysteby, 1305 Wisby mark) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1919), Forsamlingshus („Visby-Daler Forsamlingshus", indv. 1894 i Herredets gl. Tinghus, 200 Pl.; se Sønderj. Aarb. 1912 p. 61), Arbejder-Brugsforen., 2 Kbmdsforretn., Ml., Andelsmejeri (opr. 1903 med 350 Køer, 1914: 400, 1919: 300, 1927: 500), Visby Sogns Sparekasse (grundl. 1924 som Sammenslutning af „V. S. og Omegns Spar." (1873) og „V. Arbejdersp." (1871); $^{31}/_{8}$ 1926 var Indsk. 348,000 Kr., Res. 8000), Hotel og Gæstgiveri, Jærnbanest. (i Driftsaaret $19^{25}/_{26}$ befordredes med Statsbanen 16,784 Personer; Totalvægten af Gods og Kreaturer, ank. til Visby, udgjorde 6280 Tons, afg. 480 Tons), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Mollerup* (1662 Mollerup), *Nørby* (1662 Noerbye) med Fattiggd., *Ø.-Gammelby* (14. Aarh.s sidste Halvdel Gamelbymark). Saml. af Gde og Hse: *Visbymark, Visby Hedegd.* Gaarde: *Trøjborg* (1347 Trøyborgh) med Ejdsk. 432, Jordv. 334, c. 377 ha, deraf Ager 130, Eng 160, Skov 2, Mose 66, N. 2651 Thlr.; *Visby Hedegd.* med Ejdsk. 243, Jordv. 157, c. 300 ha, deraf Ager 150, Eng 62, Skov 2, Mose 7, Hede 61, N. 931 Thlr.; endvidere i Visby en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 75, Jordv. 42, c. 49 ha, deraf Ager 29, Eng 13, Mose 6, N. 290 Thlr. *Nørmark.*

Visby S., en egen Sognekommune, Visby Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstuedistr.,

Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Tønder Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 216. Lægd.

Den pudsede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Laurentius, er en firkantet Teglstensbygning med svagt tilspidsede Vinduer fra Slutn. af 16. Aarh., der har afløst en romansk Kirke med Apsis, hvis hulede Skraakantsokkel har fundet Anvendelse i den nye. Mod N. samtidigt Vaabenhus med svunget Gavl, ligesom Kirkens Østgavl, og Kamin. Taarnet havde tidligere højt Spir, men er 1857 blevet helt ombygget og har nu en Hjælm mellem 4 Gavle. Indvendig har Kirken paneleret Bræddeloft fra 1754, i hvilket Aar den undergik en lidet heldig Forandring. Paa Kirkens Vægge afdækkedes 1924 en gennemgaaende daarligt bevaret Apostelrække fra 17. Aarhundredes senere Del. De enkelte, legemsstore Figurer, der var placerede mellem Vinduerne, var omgivne af firkantede Rammer. Det ganske rige Træinventar fra Renæssancetiden har

Ruinerne af Trøjborg.

broget Maling fra 18. Aarhundrede. Alterbordet, der kun bestaar af Træværk, har et Panel fra samme Tid som Altertavlen, der har fire Søjler i bunden Opbygning; paa dens Fodstykke er skaaret Aarstallet 1593, i Topstykket ses et Relief af Moses med Lovens Tavler og i Topkartouchen Rantzau-Vaabnet; de malede Billeder er yngre. Alterkalken, et Par Alterstager samt et Lægmandskrucifiks (paa nyt Korstræ) er sentgotiske. Fonten er et Snedkerarbejde af samme Karakter som Alteret, og paa dens rigt ornamenterede Himmel ses ligeledes Rantzau-Vaabnet. Samtidig er ogsaa Prædikestolen, et enkelt Snedkerarbejde med malede Felter og med en noget rigere Himmel, der i visse Træk minder om tønderske Værker. Stolestaderne stammer fra 1592-93; paa Herskabsstolene er skaaret Peter Rantzaus og Hustrus Catharina vom Dahms Vaaben og Navne. Messeklokke. Klokke fra 1590 (Michel Dibler), nu revnet, men opstillet i Taarnrummet. I St. f. har Kirken faaet en Klokke, der tidligere har hængt i Frue Kirke i Haderslev. Under Taarnet har været en aaben Begravelse for Trøjborgs Ejere. Fjærnet fra Kirken er en broderet Messehagel med Godske og Anna Rantzaus Vaaben og Navne, der siden 1923 opbevares i Tønder Museum. — Paa Kirkegden en Gravsten over Knud Lausten Knudsen til Trøjborg († 1866) med Indskrift:

Med Frihed, Liv og Lys i Pagt han var saa jævn og sand,
Saa tro imod sit Modersmaal og mod sit Fædreland.

Smstds. rejstes 1922 et Mindesmærke for 25 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Trøjborg nævnes 1347 som Htg. Valdemars Slot (Trøyborg) og kom som Pant til

Johan Limbek. 1407 afkøbte Dronning Margrete Claus Limbek T., udløste det af Johan Skarpenberg, som havde det i Pant, og pantsatte det til Ribe Bispestol for 5000 Mark. 1424 omtales T. i Kejserprocessen. 1442 modtog Gunde Nielsen Lange af Bisp Christiern i Ribe „i god Tro og Slotslove" Kirkens Slot Troyburg, som han da havde i Værge og Henrik Rantzau tilforn havde, og som han skulde have til Paaske et Aar og bygge paa Slottet paa det nye, allerede paabegyndte Hus. Af Lensmænd nævnes 1460 Jep Friis, 1490-1505 Thomas Iversen Juel, Broder til Biskop Hartvig Juel. 1499 fik Biskop Iver Munk T. uafløst for Livstid. Efter Hans Nielsen Lange (1504-18) blev Hr. Wolf Pogwisch til Bukhavn og Frue Kirstine Munk 1532 forlenet med T. af Bisp Iver paa dennes Livstid og 4 Aar derudover. 1540 gav Kongen ham Forleningen paa Livstid. Ved hans Død gaves den 1554 til Niels Lange (1558), derefter til Wladislav Wobitzer, af hvem Feltherren Daniel Rantzau 1566 fik Tilladelse til at indløse det for 7000 Rdlr., hvorefter det blev ham forlenet arvelig, og i Tilfælde af at han skulde dø barnløs, hans Broder Peter Rantzau og dennes Livsarvinger. Ved Daniel Rantzaus Død 1569 tiltraadte Peter Rantzau Forleningen og mageskiftede 1579 Vamdrupgd. med T., hvor han Aaret efter opførte en firfløjet, toetages Hovedbygning. Ved hans Død 1602 førtes Strid mellem Arvingerne, og T. tilfaldt ved Forlig hans Brodersøn Godskè Rantzau (om hans Strid med Selvejerne i Lø Hrd. se Sønderj. Aarb. 1895 p. 225 flg.), efter hans Død 1616 hans Enke Anna Blome († 1651) og deres Søn Daniel Rantzau († 1658), dennes Enke Mette Sehested († 1670), hvis Datter Anna Dorothea ægtede Hans Adolph Buchwald († 1679); efter ham fulgte Sønnen Otto Frederik Buchwald († 1739) og dennes Søn Frederik († 1761), hvis Datter Ida Hedevig var gift først med Overhofmarskal, Greve Chr. Fred. Moltke til Turebyholm († 1771), derefter med Carl Adolph v. Plessen, der 1776 solgte T. Af senere Ejere kendes Kancelliraad Holst og Amtmd. Neergaard, af hvis Bo Gden 1851 solgtes til den kendte Folkeleder Knud Lausten Knudsen, der samtidigt købte Visby Hedegd. (Se om ham Mjolden S. p. 347). 1906 solgte hans Søn Hans Ocksen Knudsen Gden til Boy Højer fra Tornumgd., der 1927 mageskiftede den med Stamparcellen af Domænen Juhlsminde i Hjerndrup S., Had. Amt, der andrager 83 ha og i Handelen er ansat til 190,000 Kr. med fuld Besætn.; Trøjborg med sine 377 ha Jordtilliggende er ansat til 555,000 Kr. Indtil Gdens endelige Skæbne er afgjort (der foreligger Planer om Udstykning og Indretning af en Nationalpark om Ruinen), drives den af en af Domæneforvaltningen indsat Bestyrer. — Allerede Middelalderens Trøjborg maa antages at have ligget paa det nuværendes Plads, et omtrent firkantet Omraade, nu omgivet af et dobbelt Sæt Grave med mellemliggende Voldrester. 1442 bygges der paa „det nye Hus"; men af middelalderlige Bygninger findes ikke længer Spor. De nuværende, storslaaede og maleriske Ruiner stammer fra den Bygning, Peter Rantzau opførte i 1580erne, næst efter Slottene i Haderslev og Husum det mest glimrende af Renæssancens Arkitekturværker i Sønderjylland. Slottet var firfløjet, opført af Mursten med Enkeltheder i Sandsten og paa en Sokkel af hugget Granit. Nordfløjens Ydermur var et Stykke op beklædt med bosserede Kvadre. Anlægget dannede en regelmæssig Firkant, 32 × 32 m, med Nord- og Sydfløjen som Hovedhusene (6,75 og 6,50 m indv. Bredde). Slottet havde delvis hvælvede Kældere og to Stokværk. I Slotsgden var 4 i Vinklerne indbyggede, flerkantede Trappetaarne med høje, kobbertækte Etagespir. Hovedhusene havde svungne Gavle i Granit og Sandsten, prydede med siddende Løver med Vaabenskjolde. Portalen midt for Nordfløjen var smykket med Pilastre og bar en prægtig Overbygning, alt i Weser Sandsten, malet og forgyldt og endnu delvis bevaret. Portalen bærer Bygherrens og hans Hustru Catharina vom Dahms Vaaben, og Overbygningens Indskrifttavle har følgende Indskrift:

Troyburgh heis ich von alters her
lis ferner willstu wissen mehr.
Als Friederich der Ander schon
in Dennemarken trug die Kron
und wieder Sweden kriegt acht Ihar
hat Daniel Rantzow Feldobrstr dar
vom reich mich vordient und erworben
für ihm und seinen Leibes erben
weil er vor Warburg ward erschossen
und kein Leibserben hinderglassen
hat nun Peter Rantzow sein bruder
mich für sein Erbgut Wamdorf wider
nach Bgehr des Königs gtauscht und gbaut
wie ich allhie itz werd beschaut.

Der Kron und seinem Gschlecht zum Ehrn.
Mein Glücke steht zu Gott dem Hern.
Nach Christi gburt merk ebn es war
Tausend funfhundert achtzig jahr.

Ovenover staar: Omnia vanitas (Alt er Forfængelighed), og nedenunder:

Quæris opes condisque arces ut non moriturus
Cras moreris nec scis quis tua possideat.

(Skatte du samler, og Borge du bygger, som dø du ej skulde, Død du i Morgen ej ved, hvem der ejer dit Gods). Paa Slottet fandtes et Kapel og en anselig Riddersal. Alle Kaminer skal have baaret Bygherrens og hans Hustrus Vaaben. En Klokke, nu i den tidligere Ladegaard, bærer Rantzauernes Vaaben og Indskriften: Verb. domini manet in æternum. Godt mi Michel Dibler. Det is war. Peter Ranczow. En Trævindebro førte fra Portalen over Indergraven. Ø. for Hovedanlæget laa Ladegden. Til op i 19. Aarh. havde Slottet staaet ret uforandret, men efterhaanden forfaldt det mere og mere og nedreves 1854, efter at den daværende Ejer først havde tilbudt det til Staten, naar den vilde anvende det til Seminarium. Dog staar endnu væsentlige Dele af Kælderstokværket og Vestfløjens Ydermur. (Litt.: Vilh. Lorenzen, Rantzauske Borge og Herresæder p. 58 flg. — L. Andresen, Trøjborg, i Die Heimat XVII p. 179 flg.).

Visby Hedegd. hørte til Trøjborg og solgtes sammen med denne til Knud Lausten Knudsen (se ovenf.). Ved Afløsningen i 1850erne af Fæsteafgifterne af Godsets Gde og Strøgods forblev Gden ved Trøjborg, indtil Godset deltes mellem Knudsens Sønner, da Gden tilfaldt Kresten K. (1836-1922), kendt som Opdrætter af Korthornskvæg. Hovedbygningen er opført af Amtmd. Neergaard, antageligt i 1840erne. Fra Hedegd. udlagdes senere Gden Nørmark. Den lidt Ø. for Trøjborg liggende Ml. var et Led i Hedegds Brænderidrift.

I Moserne er fundet Træstammer.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Visby og Daler Sogne tils. i 1871: 228 d., 3 t.; 1884: 126 d., 4 t.; 1912: 190 d., 38 t., 8 soc.; Visby alene i 1920: 174 d., 3 t., 49 soc.; 1924: 139 d., 2 t., 87 soc.; 1926: 150 d., 3 t., 7 Bond. Selvst., 99 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 415 d. og 48 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 83, fra Tskl. 33).

Ved Sogneskellet ØSØ. for Nørmark ligger umiddelbart Side om Side 2 stærkt ødelagte Gravhøje (den ene kaldet *Kohøj).* To andre Gravhøje ses i Plantagen straks Ø. for Øster-Gammelby. Iøvrigt kendes jordfaste Oldtidsmindesmærker ikke i Sognet; men Oldsagfund (Flintredskaber) og Urnegrave under Markflade er fremdragne enkelte Steder.

Før 1864 hørte til de kongerigske Enklaver hele Sognet undtagen 2 Hse i Gærup, der hørte under Løgumkloster Amt.

Ogsaa under den preuss. Administration bestod Sognet af een Kommune.

Emmerlev Sogn omgives af Hjerpsted, Skast, Brede, Visby, Daler og Højer Sogne samt Vesterhavet. Kirken sydlig, 13 km NV. for Tønder, 3 km N. for Højer, 38 km S. for Ribe. Sognet danner den sydligste Del af Bakkeøen Ballum-Emmerlev; det staar ud mod Havet med Kleven, der naar en Højde af 13 m; indenfor hæver Landet sig til 24 m (trigon. Stat.) mellem V.-Gammelby og N.-Sejerslev; SØ. for Kirken 18 m. Østlig falder Jordsmonnet af mod Kogsbøl Mose (4 m) og dens Afløb i sydlig Retning, Sejersbæk, der er omgivet af gode Enge, der sydligt ogsaa fortsættes mod V. ud til Havet, mod hvilket de beskyttes ved det 1926 fuldførte Havdige mellem

E. og Højer, hvis Opførelse staar i Forbindelse med de omfattende Afvandingsarbejder, ved hvilke der V. for Sejersbækkens nuværende Løb graves en Kanal (Dybde 1,5 m, Bredde foroven 8 m, forneden 3,5 m), jfr. p. 212. De højere liggende Strøg N. for Emmerlev, ved Kærgaard og S.-Sejerslev samt S. og V. for N.-Sejerslev har god, sandblandet Muld paa Lerunderlag, mest 2-4. Kl.; iøvrigt sandmuldet Jord med Sand- og Grusunderlag, 5-8. Kl.; lidt Hede i NV. Nogen Beplantning har fundet Sted, især i Sognets nordl. Del; Plantagen paa 26 ha i Kogsbøl Mose er den største Skovparcel. I Kogsbøl Mose (266 ha) betydeligt Tørveskær, jfr. ndf. Landevejene Højer-Ballum og V.-Gammelby-Hjerpsted gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 973 (1860: 1503, 1910: 1089, 1921: 952). **Ejdsk.** 1924: 4342, deraf **Jordv.** 2584; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 834 Kr. pr. ha. **Areal** 3368 ha (N. 18,450 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2821; besaaet med Hvede 13, Rug 65, Byg 107, Havre 292, Blands. t. Modenhed 28, andre Høstar. 5, Kartofler 33, Foderroer 88, Brak 17, Grønf. og Græsn. 2173, Haver, Hegn o. l. 68, Tørvemoser 142, Skov 46, beb. Grund og Gaardsplads 17, Veje 106, Hede, Klit og Stenmarker 143, Vand 25. **Frugttræer** 1913: 1748 (1900: 1434). **Kreaturhold** 1925: 304 Heste, 2515 Stkr. Hornkv. (heraf 773 Køer), 816 Faar, 12 Geder, 1060 Svin (1913: 494), 6296 Høns.

I Sognet Byerne: *Emmerlev* (1292 Æmmærløf) med Skole (opf. 1857), Alderdomshjem, Gæstgiveri med Kbmdshdl.; Byens vestl. Del hedder *Emmerlev Klev* (1648 Klyff, Dske Atl. Emmerløv Kløv), med Sommerbeværtningen „Sommerlyst". *Kærgd.* (1280 Kiærgd.) med Ml. (Emmerlev eller Kogsbøl Ml.). *S.-Sejerslev* (1292 Sæghærsløf mark) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1905), Forsamlingshus (opf. 1910; Arkt. Nicolai Jensen, 220 Pl.), 2 Kbmdsforretn., Andelsmejeriet Højtoft (opr. 1886 med 500 Køer, 1914: 800, 1918: 600, 1926: 1000), Emmerlev Sogns Spare- og Laanekasse (oprettet 1876; $^{31}/_{8}$ 1926 udgjorde Indskudene c. 150,000 Kr., Reserver c. 15,000), Gæstgiveriet Højkro ved Kirken. *N.-Sejerslev* (1543 Seyerszleff) med Skole, Fattighus (udlejet), Maskinfabrik, Gæstgiveri med Købmandshandel. *V.-Gammelby* (1543 Gammelbuy). Saml. af Gde og Hse: *Frifelt, Nyland, Hemme, Vraagd., Duborg.* Gaarde: *Byvang,* midt i Emmerlev By, med Ejdsk. 90, Jordv. 49, c. 50 ha, deraf Ager 33, Eng 15, Skov 1, N. 481 Thlr. Endvidere i Emmerlev en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 76, Jordv. 45, c. 63 ha, deraf Ager 45, Eng 15, N. 446 Thlr. 2 større Gde i Kærgd.: en med Ejdsk. 108, Jordv. 60, c. 63 ha, deraf Ager 35, Eng 23, N. 499 Thlr.; en med Ejdsk. 92, Jordv. 55, c. 62 ha, deraf Ager 36, Eng 17, Mose 7, N. 437 Thlr. *Hovgd.* I S.-Sejerslev *Hemgde* med Ejdsk. 185, Jordv. 136, c. 107 ha, deraf Ager 80, Eng 22, N. 1309 Thlr. Endvidere en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 83, Jordv. 57, c. 59 ha, deraf Ager 38, Eng 12, N. 507 Thlr. En med Ejdsk. 90, Jordv. 57, c. 49 ha, deraf Ager 31, Eng 16, N. 450 Thlr. Præstegden Ejdsk. 73, Jordv. 51, c. 51 ha, deraf Ager 37, Eng 11, N. 392 Thlr. *Søndergde* med Ejdsk. 246, Jordv. 155, c. 179 ha, deraf Ager 116, Eng 52, N. 1316 Thlr. *Kogsbøl Ladegd.* med Ejdsk. 194, Jordv. 131, c. 154 ha, deraf Ager 95, Eng 50, N. 1055 Thlr. Endvidere en større Gd. i N.-Sejerslev med Ejdsk. 109, Jordv. 67, c. 73 ha, deraf Ager 45, Eng 24, N. 671 Thlr. I V.-Gammelby en Gd. med Ejdsk. 93, Jordv. 70, c. 100 ha, deraf Ager 49, Eng 20, Plantage 11, Hede 9, N. 585 Thlr.; en med Ejdsk. 105, Jordv. 60, c. 124 ha, deraf Ager 85, Eng 12, Skov 2, Hede 18, N. 427 Thlr. *Kronborg.* Huse: *Lille-Mølle* (her laa tidl. en Mølle for det Trøjborgske Distrikt), *Mariasminde* (Gæstgiveri med mindre Landbrug).

Emmerlev S., en egen Sognekommune, Emmerlev Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstue-

distr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Tønder Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 219. Lægd.

Den paa Taarnet nær skifertækte, meget anselige Kirke, der var nøje knyttet til Ærkedegnedømmet i Ribe og tidl. indv. til Skt. Andreas, er en romansk Kvaderstensbygning, oprindl. bestaaende af Skib og Kor med halvrund Apsis og senere tilføjet Taarn i V., Vaabenhus og Sakristi i N. Allerede i senromansk Tid nedbrødes dog Apsiden, og Koret forlængedes mod Ø., saaledes at det fik lige afsluttet Gavl med 3 slanke, rundbuede, nu blændede Vinduer; Gavlen er ommuret 1648 og har smaa, tvedelte Blændinger i tre Rækker. Den gamle Kirke har noget forskelligt formet Sokkel, dels skraakantet, dels hulkehlet. Vinduerne, af hvilke 3 af Skibets er oprindelige, 4 ses tilmurede mod N., har under den i et Stykke hugne Dæksten Stik af rhinsk Tuf. Dørene synes rundbuede, foran den nordre ligger en halvrund Tympanon. Det svære, undersætsige Taarn af tørninglensk Type er indtil Skibets Højde af raa Kamp, foroven af Tegl, Øst- og Nordgavl oprindelige med tvedelt Midtblænding og smaa, skjoldformede Blændinger, de andre ommurede i 18. og 19. Aarh. Vaabenhus og Sakristi af Tegl, sentmiddelalderlige, men stærkt ombyggede. Koret har to Fag senere indbyggede, men gamle Hvælvinger, begge kuplede med tredelte Ribber, der er afhuggede i det østre Fag. Skibet 4 Fag ottedelte Hvælvinger, af hvilke det østre, der er samtidig med Korets, har tredelte Ribber. Taarnet har ottedelt Hvælv med retkantede Ribber. Sakristiet Krydshvælv med profilerede Ribber; begge oprindelige. Korhvælvingens Gjordbue tjener som Korbue, rund Taarnbue. Kirkens Indre underkastedes 1862-63 en i kunstnerisk og historisk Henseende lidet heldig „Restauration", hvorved bl. a. det gl. Stoleværk fra 1603 erstattedes med nyt. I Kirkegaardshegnet 3 murede Porte, der delvis synes middelalderlige. Den gotiske Altertavle minder meget om den i Højer, men er ikke saa fuldstændigt bevaret, af Figurer findes nu kun Apostlene, Marias Himmelkroning og et nymodens Krucifiks, som Erstatning for de borttagne Fløje er der c. 1700 opsat nye Malerier og udskaarne Vinger. To Par gotiske Lysestager. Romansk Granitfont. Fad af Nürnberg-Arbejde med Marias Bebudelse. Den i nyere Tid omdannede Prædikestol indeholder nytestamentlige Relieffer og Indskrifter af tøndersk Arbejde, c. 1600. Paa Væggene er anbragt to Tavler fra 1603, den ene med Ohtte Carsten Rosenkrantz' Navn i Kryptogramskrift (fremhævede Initialer i en Sætning af religiøst Indhold), den anden med Navnene paa hans Hustruer, Anne Grib og Karen Breide; en Ligsten med Figurrelieffer over samme tre Personer er nu ulæselig. I St. for to Klokker fra 1745 (Armowitz, Husum) og 1776 (Beseler, Rendsborg), der indsmeltedes under Krigen, har Kirken nu to Genforeningsklokker. I Kirken fandtes

Emmerlev Kirke.

tidligere et Vor Frue Alter, der allerede nævnes 1343, og til hvilket Rosenkrantzerne paa Kogsbøl havde givet 5 Gde. En prismeformet, romansk Gravsten af Granit er nu i Kiel-Museet (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. XV p. 308); forsvundet er en Ligsten over Slesvigkanniken Nicolaus Blach (fra 1300'erne?) samt en Metalplade med Indskrift over Fru Anne Galskiøt, Magnus Juels til Hundsbæk, † 1600. — Paa Kirkegden rejstes 1921 en Mindesten for 26 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Emmerlev. Lage Diegn (Skram) pantsætter 1384 til Oluf Iversen, kaldet Steen (ligeledes af Slægten Skram) sin Del af Adelsgden (curia) Emerløf, som han havde faaet med sin Hustru Ingjerd Pedersdatter, og den Del af samme, som hans Hustru havde efter sin Broder Nils Blik (se Birkelev). 1393 nævnes Lavrends Jensen (Skram) af Emberløf Sogn. 1432 og 1438 nævnes Emerløffgd., 1515 Wester Emmerleff.

Kærgd. 1315 nævnes Bonde Snafs til K. 1369 nævnes Otto Bondesøn Snafs, der ved Mageskifte fik Gden (curia) Kiergarth, forhen tilhørende Vor Frue Alter i Emberløf, mod en Gd. beliggende Ø. for E. Kirke med Gde i Syndringthauel og Østringthauel, som han havde arvet efter sin Fader Bonde Snafs. Det var hans Hensigt at befæste K., der maaske har egnet sig bedre dertil end hans anden Gd., men han maatte forpligte sig til, at der fra de Bygninger, han vilde opføre, ikke skulde tilføjes Kirkens Undergivne nogen Skade. 1420 pantsatte Hr. Otto Snafs til Hr. Morten Jensen Gyrstinge for 400 M. lybsk alt sit Arvegods i Hødhers Herred, Kerrægardh med $2^1/_2$ M. 6 Ørtug Land, 6 Gde i Emmerløff, 4 Gde i Hødher S., alle Fru Cæcilies „hemme" og alle Enge paa Emmerløf og Hødher Mark. 1436 pantsatte Hr. Morten Jensen det af Hr. Otto Snafs købte Gods til Ribe Domkapitel.

Kogsbøl Ladegd. (1240-1440 Koxbyl), en adel. Gd., der i over 200 Aar tilh. den sønderjyske Gren af Slægten Rosenkrantz. 1393 skrives Peter Eriksen (Rosenkrantz) til Cuxbyl; efter hans Død (1418) ejedes Gden af hans Sønner Claus Pedersen til Tovskov (1431-36) og Iver Pedersen (1436-94), om hvem det berettes, at han efter en stor Oversvømmelse af de holstenske Grever fik Kirken i Anflod, der ene stod tilbage, og som han lagde under Kogsbøl, der arvedes af hans Sønner Claus Iversen til Tønde (1494-1500), Erik Iversen (1479-96) og Iver (1487-1506). Claus Iversens Søn Erik Clausen til „Trægd." efterlod Sønnerne Gotskalk Eriksen, Chr. II.s Kansler († 1544), Claus, Sivert og Iver, hvilke tre sidste skrives til Kogsbøl. Gden gik over til Erik Iversens Efterslægt, Sønnen Iver Eriksens Søn Bendix Rosenkrantz til Gribsgd. (g. m. Anne Carstensdatter Grib). Deres Sønner var Christoffer til Høgsbro, Hundsbæk og Sejerslev (1594) og Carsten til Gribsgd., der begge skrives til Kogsbøl. Christoffer Rosenkrantz blev anklaget for Dokumentforfalskning og paa Herredagen i København dømt æreløs og til at miste sit Hoved; henrettet $^{23}/_3$ 1610. Sagnet har med Urette givet Chr. IV Æren for at have afsløret hans Falskneri ved at paavise Uoverensstemmelsen i Tidsfølgen mellem det forfalskede Brevs Datum og Vandmærket. Af Otte Christoffer Rosenkrantz' Kreditorer solgtes Kogsbøl 1613 for 18,600 Rdlr. til Statholder Gert Rantzau, der gav Gden i Medgift til sin Datter Hedevig Marie Elisabeth, g. m. Marskal af Frankrig Josias Rantzau, der 1639 overlod Gden til sin Svoger Christian Rantzau for 30,000 Rdlr. Derefter gik den over til Familien Ahlefeldt, der 1686 bortarvefæstede den og Søndergde, der senere stadig har haft fælles Ejer; 1841 afløstes Fæstet, efter at de 1828 var blevet overtagne af Familien Feddersen, der stadig ejer dem. Det anselige, c. 2 ha store Voldsted, der omgives af brede Grave, ligger NV. for N.-Sejerslev.

Søndergde. Om Erik Iversen Rosenkrantz til Kogsbøl siges, at han først byggede Süderhof i N.-Sejerslev. Af hans Sønnesøn Bendix Iversens tre Sønner fik ved Arvedelingen efter Faderen Carsten Kogsbøl, Otto Søndergde og Claus Sejerslev. Otto († c. 1625) efterlod S. til Broderen Carsten, fra hvem den med Kogsbøl kom til Statholder Gert Rantzau. Senere udlagdes den for Gæld til Familien Ahlefeldt og forenedes med Kogsbøl Ladegd.

Gribsgd. har Navn efter en fra Holsten indvandret, allerede 1349 forekommende Adelsslægt. Gden, om hvis Navn endnu Gribstoft minder, laa ved Gammelby. Carsten Grib, der maaske har givet Gaarden Navn, efterlod Datteren Anna til G., der 1582 som Enke efter Bendix Iversen Rosenkrantz udstedte Vidnesbyrd om en af hendes Fader indstiftet Donation til Skt. Johannes- og Graabrødreklostrene i Slesvig. 1625 var Peder Rantzau Ejer.

Siensgordh nævnes i Ribe Oldemoder som curia principalis; den havde tilh. Diakonen Ivar Thordsen, hvis Arving Andreas Pors havde skødet den til Kapitlet i Ribe.

Trælbanke eller *Trælborg* kaldes en Kredsvold i Engen Ø. for Kærgd. By. Tværmaalet fra Voldkrone til Voldkrone er 85 m, men Volden selv er nu saa stærkt udjævnet, at

dens Tværmaal fra Fod til Fod er c. 25 m. Voldens Højde er, set indefra, 1,15-1,30 m. I „Sognekrønike for Emmerlef Sogn. Begyndt i Vaaren 1855 af Johannes Hansen" beskrives Trælborg 1858 saaledes: „Lige for Enden af Trælborgvejen, der fra Kærgd. mod Ø. fører ned til Engene, ligger ved Engenes Begyndelse og grænsende til Eng-Land paa 3 Sider en Fenne, der hedder Trælbanke. Denne Banke er en ringformet Jordvold. Voldens Højde 4 Alen. Inden for Kredsen findes en cirkelrund Slette, c. 110 Alen i Tværmaal, der ved Opfyldning af Voldens Jord nu har samme Vandmaal som Grunden uden for Ringvolden; men for c. 20 Aar siden (altsaa 1838) var den saa dyb, at en opretstaaende Mand næppe kunde se Skorstenene i Kærgaard By".

I Kogsbøl Mose er fundet Træstammer og Rødder.

I E. rejstes 1909 en Mindesten for Biskop P. O. Boisens Forældre, særlig hans Moder, Gedske Marie Outzen. — N. for Højkro er 1921 rejst et Genforeningsmindesmærke.

I E. fødtes Biskop over Lolland-Falsters Stift Peter Outzen Boisen (1762-1831) og Retshistorikeren, Stænderpræsident, Professor Niels Nicolaus Falck (1784-1850). — I S.-Sejerslev fødtes den dansksindede Stænderdeputeret og Senator i Flensborg Peter Nielsen (1779-1847).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1874: 189 d., 2 t.; 1884: 79 d., 23 t.; 1920: 327 d., 29 t., 3 soc.; 1924: 257 d., 23 t., 13 soc.; 1926: 284 d., 41 t., 7 Bond. Selvst., 35 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 563 d. og 89 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 90, fra Tskl. 19).

I Sognets højtliggende Kyststrækning findes som Vidnesbyrd om en ikke ringe Kystbosættelse her i Oldtiden et større Antal Gravhøje, henv. 30 ialt, væsentligst liggende i Samlinger. Nordligst, i umiddelbar Tilslutning til Højgrupperne i Hjerpsted Sogn, ses en lille, sluttet Samling af 5 mindre Høje, alle dog nu beskadigede. Lidt sydligere fremtræder c. 20 Høje, dannende en noget mere aaben Samling. Anseligst blandt disse er den 5 m høje, velbevarede og fredlyste *Galgehøj* (her stod efter Sigende endnu saa sent som 1770 en Galge; Aar 1856 blev paa Tønder Amtshus' Foranledning her opstillet en nu fjernet Granitsten med paamalet Indskrift: Hoyer Herreds Rettersted), og ikke meget mindre er 2 andre ligeledes velbevarede og fredlyste Høje, tidligere kaldede *Storhøj* og *Gamle Galgehøj;* af de øvrige Høje her er 2 middelstore velbevarede og fredlyste, medens de fleste andre nu kun fremtræder som overpløjede eller udjævnede, lave Højninger. Atter sydligere ligger Fod ved Fod de to *Tinghøje,* begge lave, men meget brede. Lidt længere borte fra Kysten har tæt V. for Kirken været en lille Samling af 3 nu sløjfede Høje; i den ene af disse *(Nøragerhøj)* er fremdraget et karakteristisk Egekistefund fra den ældre Broncealder, bl. a. med Broncesværd og Guldarmring. Tæt S. for Kirken har staaet den nu ligeledes sløjfede *Klynghøj.* Hele Sognets store, østl. og nordøstl. Del er derimod saa at sige højtom. Ved Kærgd. og S. for Emmerlev er fundet Oldsager fra den yngre Stenalder, sidstnævnte Sted (i og ved en Sandbanke, kaldet Gl.-Kirkegd.) tillige Urnegrave fra Jærnalderen.

Før 1864 hørte c. 30 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig Skolen, 16 Gde og 32 Hse i Emmerlev, Præstegden, Skole, Ml. (nedbrudt), 9 Gde og 10 Hse i S.-Sejerslev, 6 Gde og 10 Hse i Kærgd., Ml. (nedbrudt) og 3 Hse i Nyland og 3 Hse i Hemme.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Emmerlev, Kærgd., S.-Sejerslev og N.-Sejerslev (med V.-Gammelby).

Litt.: Da Emmerlev Kirke skulde udvides. En Brevveksling (1745-50), i Sønderj. Maanedsskr. IV p. 49 flg. — Præste-Indberetn. fra 1766 i Sønderj. Aarb. 1910 p. 194 flg. — Den ovenfor citerede „Sognekrønike" af Johs. Hansen, der var Lærer i S.-Sejerslev 1832-62, er et Haandskrift i 2 Foliobind, der opbevares hos hans ugifte Døtre i nævnte By.

Hjerpsted Sogn omgives af Ballum og Emmerlev Sogne samt Vesterhavet. Kirken ensom vestligt, 17 km NV. for Tønder, 7 km NNV. for Højer, 35 km SSV. for Ribe. Sognet hører til Bakkeøen Ballum-Emmerlev og staar med lave Klinter (indtil 8 m) ud mod Havet. En Gravhøj sydligt 19 m, og Storehøje mellem Sognets to Byer 18 m; Landhøj nordøstligst, se Skast. Jordsmonnet er ved Kirken og nordpaa til Koldby sandbl. Muld med Lerunderlag, mest 3-4. Kl.; iøvrigt er Jorden sandet og skarpsandet med Alunderlag. Mod Ø. Hede, hvoraf ca. 20 ha

tilplantet. Aalbækken danner mod S. Grænsen mod Emmerlev S. I den østlige Hede Vestersø og Søndersø.

Befolkning i 1925: 221 (1860: 385, 1910: 264, 1921: 222). **Ejdsk.** 1924: 911, deraf Jordv. 550; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 527 Kr. pr. ha. **Areal** 1168 ha (N. 3503 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 743; besaaet med Hvede 1, Rug 28, Byg 28, Havre 73, Blands. t. Modenhed 21, andre Høstar. 1, Kartofler 8, Foderroer 29, Brak 14, Grønf. og Græsn. 540, Plantager 20, beb. Grund og Gaardsplads 9, Veje 42, Hede, Klit og Stenmarker 342, Vand 12. **Frugttræer** 1913: 341 (1900: 221). **Kreaturhold** 1925: 90 Heste, 610 Stkr. Hornkvæg (heraf 196 Køer), 285 Faar, 3 Geder, 264 Svin (1913: 146), 1639 Høns.

I Sognet Byerne: *Hjerpsted* (ca. 1330 Hyarpzhøgh) med Kirke, Præstegd., Skole, Kbmdshdl., Gæstgiveri, Telefonst. *Koldby* (1543 Koldebuy). Gaarde: En større, ubenævnt Gd. i Hjerpsted med Ejdsk. 72, Jordv. 55, c. 93 ha, deraf Ager 51, Eng 8, Hede 23, N. 463 Thlr. *Aalbæk* (i dagl. Tale næsten altid „Stampmøllen") med Beværtning.

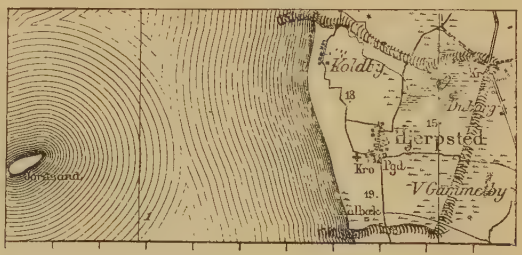

Hjerpsted S., en egen Sognekommune, Hjerpsted Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Tønder Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 218. Lægd.

Den ukalkede, blytækte Kirke, tidl. indv. til Skt. Hans, bestaar af Skib og nu lige afsluttet Kor, Taarn i V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor er romanske, af Kvader paa attisk profileret Sokkel; en Apsis nedreves 1715, og Koret fik lige Østmur med en smuk Gavl, prydet med Savsnit og 3 Rækker rundbuede Dobbeltblændinger. Det har i S. en lille, tilmuret Præstedør, i N. et tilmuret, oprindeligt Vindue, to ligeledes tilmurede paa Skibets Nordside. Det sentgotiske Teglstenstaarn har Saddeltage og Gavle med trekoblede Blændinger i Ø. og V. Vaabenhuset er af Munketegl, antagelig fra Midten af 16. Aarh. Kor og Skib har Bræddeloft med tværløbende, udsavede Lister og Kirkeværgernes Navne samt Aarstallet 1686 udskaaret i en Bladkrans. Korbuen er nedbrudt, rund Bue til Taarnet, i hvilket en alm. Krydshvælving. Alterbordspanel med landligt Snitværk og Relieffer af Dyderne, skaaret 1622. Altertavle 1855, Alterstager 1736. Den romanske Granitfont har Menneskehoveder baade paa Foden og den arkadesmykkede Kumme. Daabsfad af Nürnbergarbejde, med Kanaans Drue. Daabskande af Tin 1716. Et tidliggotisk Lægmandskrucifiks ligger i Forfald paa Loftet; et mindre, sentgotisk findes i selve Kirken. Prædikestol i Højrenæssancestil c. 1580, rimeligvis snedkret i Tønder; paa Hjørnerne staar slanke Hermer og i Felterne ses Relieffer af fem kristelige Dyder. Skibets Vægge er delvis klædte med et Panel af samme Arbejde som Alterbordet. I Stolestaderne findes enkelte Felter med Foldeværk og Akantusornamenter af vestjysk Karakter (c. 1580). Præstestol 1715. Vestpulpitur 1709 med nytestamentlige Malerier fra 1747. Epitaf opsat 1683 af Thomas Tychsen og stafferet 1710, med Maleri af Fodvaskningen i bruskbarok Ramme. Klokke fra 1475 (Uldall, Kirkekl. p. 223). I Kirken er ophængt en udskaaret Mindetavle over 6 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

C. 8 km fra Stranden ligger den ubeboede Ø *Jordsand* (1231 Hiortsand), hvor der endnu 1696 laa to smaa Gde. Flere Hundrede af de faldne fra Slaget i Listerdyb skal være begravet her. Øen anvendtes tidligere til Højbjærgning, men er nu et fredet Tilholdssted for Maager og andre Strandfugle. (Litt.: E. Moritz, Die Hallig Jordsand, i Globus B. 88 p. 109 flg. — R. Jul. Olsen, Jordsand som dansk Fuglefristed, i Dansk ornitologisk Forenings Tidsskr. 1922 p. 59 flg.).

I Præstegden fødtes Prof. i Tysk ved Kbhvns. Universitet Morten Thomas Hermann Møller (1850-1923).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Hjerpsted, Randerup og Skast Sogne tils. i 1877: 138 d., 1 t.; 1884: 83 d.; Hjerpsted alene i 1920: 88 d., 1 t.; 1924: 108 d.; 1926: 116 d., 1 soc. Ved Folkeafstemningen 10/2 1920 afgaves 136 d. og 20 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 13, fra Tskl. 13).

I Tilslutning til Højsamlingerne i Emmerlev Sogns Kyststrækning findes i Hjerpsted Sogn paa det høje Land ud mod Havet talrige Gravhøje, henv. 60 ialt, alle samlede i større eller mindre Grupper og vistnok især hidrørende fra Broncealderen. Nordligst, ved Koldby, ses saaledes 4 Høje. Lidt længere mod S. breder en ualmindelig stor og smuk, tætsluttet Gruppe sig paa Bakkefladen NV. for Hjerpsted; der har her ligget henv. 30 Høje, af hvilke dog kun c. 12 endnu er helt eller dog i det væsentlige bevarede (3 af disse, deribl. en med 5,35 m's Højde, er fredlyste), medens de øvrige er overpløjede. Straks V. for Hjerpsted har ligget enkelte og nu sløjfede Høje. Paa Bakkefladen S. for Byen har der været en mindre Gruppe paa 8 Høje, af hvilke 5 endnu staar (de 3 anseligste og bedst bevarede af disse er fredlyste), og straks herved mod SØ. et Par Høje (en af disse er fredl.). Ikke langt herfra, men paa en lavere Del af samme Banke, ud mod Havet, ses en halv Snes Høje, til Dels velbevarede, men kun indtil 2,75 m høje. De c. 10 andre Gravhøje, som kendes i Sognet, breder sig paa en lille Banke Ø. for Hjerpsted; kun 2 af dem *(Hedagerhøj* og *Gammelbyhøj)* naar en Højde af 2-2,75 m, de øvrige er ganske lave. I Forbindelse med Højgrupperne i Emmerlev Sogn vidner Højene i Hjerpsted Sogn om Tilstedeværelsen af en vigtig Broncealdersbygd; der er iøvrigt næppe noget andet Sted i Sønderjylland, hvor Broncealdershøjene i saa stort Antal er saa velbevarede som her.

Før 1864 hørte til de kongerigske Enklaver 2 Hse i Hjerpsted.

Ogsaa under den preuss. Administration udgjorde Sognet een Kommune.

Ballum Sogn omgives af Hjerpsted, Skast, Randerup, Mjolden og Skærbæk Sogne samt Vesterhavet. Kirken midt paa det fra N. til S. 14 km lange Sogns Vestside, nær Havet, 22 km NV. f. Tønder, 27,5 km SSV. f. Ribe, 15 km N. f. Højer og 19 km VNV. f. Løgumkloster. Sognet er i den mindre, nordlige Halvdel Marsk (indtil 4 m o. H.), i den større, sydlige den nordligste Del af Bakkeøen Ballum-Emmerlev, indtil 14 m højt sydøstligst i Landhøj, hvor Ballum, Skast, Emmerlev og Hjerpsted Sogne mødes, jævnt skraanende ned i Havet, i Ballum By noget mere brat affaldende mod Marsken. Jorderne er sandede og sandmuldede. Brede Aa danner med et meget slynget Løb Nordøstgrænsen. Aaens Udløb i Havet er nyt; fra dens Bøjning mod N. blev ved Digets Bygning (se p. 213) et Løb gravet lige mod V. forbi Slusekroen, hvor Vandet gennem en Sluse har Afløb til Havet. Landevejen Skærbæk-Højer gaar gennem Sognet; Landevej fra Bredebro.

Befolkning i 1925: 1000 (1860: 1548, 1910: 1050, 1921: 963). **Ejdsk.** 1924: 4281, deraf **Jordv.** 2396; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 801 Kr. pr. ha. **Areal** 2964 ha (N. 24,505 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2617; besaaet med Hvede 2, Rug 71, Byg 76, Havre 174, Blands. t. Modenhed 19, andre Høstar. 6, Kartofler 25, Foderroer 56, Brak 19, Grønf. og Græsn. 2169, Haver, Hegn o. l. 11, Tørvemoser 22, beb. Grund og Gaardsplads 14, Veje 113, Hede, Klit, Stenmarker 155, Vand 32. **Frugttræer** 1913: 1769 (1900: 1243). **Kreaturhold** 1925: 228 Heste, 2063 Stkr. Hornkv. (heraf 547 Køer), 546 Faar, 13 Geder, 1039 Svin (1913: 355), 6211 Høns.

Kun Sognet som Helhed fører Navnet *Ballum* (1214 Balghum). I Sognet 3 Sæt sammenhængende Byer, længst mod N. fra V. til Ø.: *Vesterende-Ballum* (1664 Westerende) med Kirke, Præstegd., Skole (c. 100 Aar gammel, se ndf.), 2 Kbmdsforretn., Afholdsbeværtn. („Kirkekroen"), *Østerende-Ballum* (1664 Øster Ende) og *Mølby-Ballum;* i Midten af Sognet fra V. til Ø.: *Baadsbøl-Ballum* (Bodsbøl; 1530 Bodszböl) med Missionshus (opf. 1891 af den lutherske Missionsforening), 2 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1901; 1927: 695 Køer), Agentur for Tønder Landmandsbank, Ballum Sparekasse ($^{31}/_{8}$ 1926 var Indsk. 140.000 Kr., Res. 2000), Toldkontrollør, Gæstgiveri („Færgekroen"; om Færgefarten se ndf.), Posteksp., *Husum-Ballum* (1662 Huszum) med 2-Kl. Skole (opf. 1912), Forsamlingshus („Ballumhus", opført 1911, 210 Pladser), Alderdomshjem, Brugsforen., Kbmdshdl., Ordenspolitibetjent under Tønder Politikr., Udflytterbyen *Harknag* (1662 Har Knag); endvidere i Sognets sydl. Del fra N. til S.: *Buntje-Ballum* (1662 Bundt Hie), *Nørrehus-Ballum* med Skole (opf. 1852) og *Rejsby-Ballum* (1543 Rysbui). Saml. af Gde og Hse: *Østerendehede, Buntjehede.*

Ballum Kirke.

Gaarde: I Vesterende en Gd. med Ejdsk. 129, Jordv. 116, c. 87 ha, deraf Ager 27, Eng 58, N. 1058 Thlr.; i Østerende en Gd. med Ejdsk. 95, Jordv. 72, c. 46 ha, deraf Ager 18, Eng 26, N. 692 Thlr., en Gd. med Ejdsk. 98, Jordv. 75, c. 54 ha, deraf Ager 24, Eng 29, N. 685 Thlr., en Gd. med Ejdsk. 109, Jordv. 81, c. 58 ha, deraf Ager 28, Eng 28, N. 760 Thlr., en Gd. med Ejdsk. 95, Jordv. 78, c. 48 ha, deraf Ager 17, Eng 31, N. 730 Thlr.; i Mølby en Gd. med Ejdsk. 101, Jordv. 84, c. 68 ha, deraf Ager 18, Eng 49; i Baadsbøl en Gd. med Ejdsk. 100, Jordv. 66, c. 68 ha, deraf Ager 50, Eng 15, N. 529 Thlr.; i Husum en Gd. med Ejdsk. 88, Jordv. 66, c. 49 ha, deraf Ager 17, Eng 31, N. 640 Thlr., en Gd. med Ejdsk. 98, Jordv. 76, c. 61 ha, deraf Ager 28, Eng 31, N. 635 Thlr.; *Hedegd.* SØ. for Husum; i Rejsby en Gd. med Ejdsk. 105, Jordv. 77, c. 97 ha, deraf Ager 47, Eng 27, Hede 21, N. 705 Thlr. *Damgd.* paa Rejsby Østermark. Huse: *Kringlum* (1291 Cringholm) 2 Hse, *Gallehøj* (2 Hse), *Bækken.* — Fra Slusen opretholder Staten ved Motorbaad Færge til Rømø (se ndf.). — Der er 7 Fiskere i Sognet; der fanges aarligt for c. 20,000 Kr.

Ballum S., en egen Sognekommune, Ballum Sognefogeddistr., har Tingsted i Løgumkloster og hører under Retskr. Lø Hrd. m. m. og Tønder Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Tønder Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Løgumkloster Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 199. Lægd.

Den anselige, hvidtede og blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Nicolaus, er en af Vestkystens mest tiltalende Tufstensbygninger og bestaar af sentromansk Skib, Kor og

Apsis, et smallere, gotisk Taarn i V. og Sakristi i N. samt et nyt Vaabenhus ligeledes mod N., alle af Tegl. Materialet i den gamle Kirke er overvejende Tuf, dog er tillige til Skibet anvendt en Del Tegl, og hele Bygningen staar paa en attisk profileret Granitsokkel. Apsiden har krydsende Rundbuefrise og er ved Lisener med højt, kraftigt Fodstykke delt i 7 foroven rundbuet afsluttede Fag; i 3 af disse har der været Vinduer, af hvilke det midterste endnu er aabent. Korets Østgavl (ommuret) har en opadstigende Rundbuefrise, Murene er ved en Rundstav delt i to vandrette Felter, af hvilke det øverste, forsænkede har Rundbuefrise, det nederste er ved smalle Lisener delt i 4 Fag. Det oprindelige, store, rundbuede Nordvindue er bevaret. Ogsaa Skibet, der har en af krydsende Teglstave muret Frise, er fagdelt ved Lisener; til hvert af dets 5 Fag har der sikkert oprindelig svaret et Vindue, men disse er omdannede og mod N. tilmurede og skjulte under den tykke Hvidtekalk; de i 2. Fag fra V. siddende Døre er udvidede eller tilmurede. Taarnet med samtidigt Trappehus har firsidet Pyramidetag mellem 4 Gavle, prydede med 5 spidsbuede Blændinger og Savsnitsfriser ligesom Sakristiets Gavl. Et Sydkapel, der tidl. havde tjent som Skolestue, nedbrødes 1859-60, og 1865-66 nedtoges et paa Koret siddende, lille Spir, hvori hang to Messeklokker. Apsis har Halvkuppelhvælv, Koret Krydshvælving med profilerede Ribber, Skibet Bjælkeloft og Taarnet alm. Krydshvælving. Høj og bred, oprindelig Korbue, spids, tilmuret Taarnbue. I Apsis er der fundet nu tildækkede, romanske Kalkmalerier: siddende Apostelfigurer; paa Skibets Nordvæg Rester af en kalkmalet Epitafieindramning. Tre murede Kirkegaardsportaler, de to ommurede, den tredje af store Renæssancesten. (Litt.: Helms, Tufstenskirker p. 83 flg.). Alterbordsforside med Maleri c. 1600: Synderinden toer Christi Fødder. Altertavle af Larsen-Stevns. Af Alterstagerne er det ene Par sentgotiske, det andet fra 1648. Romansk Døbefont af sort Kalksten, omtrent som i Højer; paa Kummen ses to Løver og to andre Dyreskikkelser (Drage). Den anselige Prædikestol, skaaret i Højrenæssancestil Aar 1600, med nytestamentlige Relieffer og stor Himmel, er et typisk, tøndersk Arbejde. I Taarnrummet hænger et paa Kobber malet Billede med Christi Kors og knælende Portrætfigurer, sikkert en Levning af et Stenepitafium, som Tolder, Birkefoged Anders Thomsen opsatte 1653. Under Taarntrappen er som Fundamentsten indmuret en trapezformet, romansk Ligsten af Granit, og paa Sydsiden af Taarnet sidder en mindre Kvader, med Planteornament. Klokker fra 1781 (Beseler, Rendsborg) og 1709 (Joh. Asmussen). Forsvundet er en katolsk Altertavle med Marias Himmelkroning samt en Ligsten over en Ejer af Herregaarden Brink, efter Sigende Jørgen Juel og hans Frue Bege, † 1498 Dagen før Skt. Jørgens Dag, hvis Vaaben desuden stod malede paa den søndre Kirkevæg. Endnu skal der have været en middelalderlig Gravskrift over en Olaus Staverskov. — Kirken blev 1214 annekteret til Ribe Domkapitel. — Paa Kirkegden er rejst en Mindesten for 30 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Ballum maaske identisk med Balg, til hvilket Peder Brun 1294 skriver sig. 1537-38 nævnes Ballum marsch Sogenn.

1642 og flg. Aar paatænkte Chr. IV at anlægge en By og en Havn ved Ballum.

I Sognet har ligget 7 adelige Gaarde: Staverskov, Grove, Gundersmark, Brink (1379 Brincke, 1664 Brinch Laedegd.), Bobensmark, Kausmark og Ladmark. Staverskov laa NV. for Vesterende, hvor der nu er Vadehav, Grove og Gundermark N. for Vesterende i Ballum Enge, Brink S. for Mølby, Bobensmark mellem Husum og Skast og Kausmark og Lademark S. for Baadsbøl; de 3 førstnævnte er ødelagte ved Havets Oversvømmelse.

Ved Delefogdens Gd. i Husum findes tre Kalkstensstøtter fra 1772 med Thyge Jensen Mærsks og Lene Marie Mærsks Navn samt Figurer og Vers. — Ved en Gd. i Vesterende staar ligeledes tre Sten fra 1762 med Indskrifter og Navnebogstaver.

Skolen i Vesterende-Ballum var før 2-Kl., men siden 1904 1-Kl.; Bygningen er et gammelt Tinghus (for Lø Hrd.), der 1826 købtes af Greven paa Schackenborg og indrettedes til Skole.

Lademark Ml. brændte 1926 og er ikke genopbygget.

Færgeforbindelsen med Rømø var tidl. Monopol for en Slægt i Baadsbøl-Ballum og foregik til 1922 fra Færgekroen der; siden da gaar en Motorbaad fra Slusen ved Brede Aas nye Udløb til Kongsmark paa Rømø; Ruten drives nu af Staten.

I Forsamlingshusets Have er 1922 rejst et Genforeningsmindesmærke.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 230 d., 1 t.; 1884: 138 d.; 1912: 148 d., 16 t., 2 soc.; 1920: 371 d., 3 t., 3 soc.; 1924: 346 d., 5 t., 1 soc.; 1926: 365 d., 10 t., 1 Bond. Selvst., 27 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 708 d. og 30 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 137, fra Tskl. 24).

C. 15 Gravhøje kendes i Sognet, alle nu dog mere eller mindre ødelagte eller sløj-

fede. N. for Baadsbøl har saaledes ligget de to *Bavnehøje,* og Ø. for Harknag de to *Galgehøje,* af hvilke den ene nu er overpløjet, den anden næsten helt sløjfet (ved disse Høje siges Ballum Birks Rettersted i sin Tid at have været). 8 andre Høje har ligget i to Grupper S. for Husum. Under Markflade er der hist og her gjort Fund af Lerkar, formentlig fra Jærnalderen.

Før 1864 hørte Sognet helt under Kongeriget og udgjorde sammen med de kongerigske Dele af Skærbæk S. og Rømø et eget Birk, Ballum Birk (jfr. p. 312).

Ogsaa under den preuss. Administration udgjorde Sognet een Kommune; dog var det før 1880 delt i 3 Km.: Ballum-Husum, Ballum-Østerende og Rejsby.

Litt.: G. Hanssen, Die Küstenstrecke von der Brede Aue bis zur Wid Aue, i 1. H. af Statist. Forschungen ü. d. Herzogth. Schl. — A. Petersen, Vesterende-Ballum Skole i 100 Aar, i Sønderj. Maanedsskr. II p. 84 flg.

Rømø (1231 Rymø) ligger i Vesterhavet ud for Ballum, Skærbæk og Brøns Sogne, 5-8 km fra Fastlandet. Kirken lidt inde paa den søndre Tredjedel, 27,5 km SSV. for Ribe og 29 km NV. for Tønder. Jordsmonnet er fladt, 1,5-3 m over dagl. Højvande, det Indre dog dækket af Klitter, hvis højeste Top „Høst" maaler c. 17 m. Langs Østranden ligger — flere Steder afbrudt af Klitpartier — en Strimmel Marsk, der fra Odden ved N.-Tvismark nordpaa udvider sig indtil c. 2 km Bredde N. for Juvre. Efter en navnlig paa den søndre Halvdel delvis oversandet Strimmel Agerland (med Bebyggelsen) følger vestpaa et 2-4 km bredt og c. 12 km langt Klit- og Hedebælte. Uden for det en 500-1000 m bred Strimmel Sandmarsk „Stranden" (næppe mere end et Par Hundrede Aar gammel), afsluttet af en Klitrække, der fastholdes og delvis er dannet ved Marehalmsplantning. Ud mod det aabne Hav ligger en 1-3 km bred Sandflade (Bollert i NV., Havsand i SV.) kun faa Tommer over dgl. Højvande. Marsken er 1-10 m dyb, meget frugtbar, hidtil jævnlig oversvømmet, men nu for Størstedelen inddiget. Om Havneby-, Kirkeby- og Juvrediget se p. 213. Agerlandet er skarpt og magert med Sandunderlag og til Dels overføget med Sand. Tidligere Kærstrækninger er noget muldrigere, men sure. Klitterne er alle dækkede med Lyng eller Marehalm. En Del af Heden opdyrkedes for c. 100 Aar siden, et Par ha ved Toftum blev tilplantet 1884-85. 1920 købte Staten 509 ha Klitareal, hvoraf nu c. 100 ha er tilplantet med Fyr.

Befolkning i 1925: 766 (1860: 1336, 1910: 802, 1921: 699). **Ejdsk.** 1924: 1492, deraf **Jordv.** 647; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 181 Kr. pr. ha. **Areal** 9974 ha (N. 4789 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2056; besaaet med Rug 67, Byg 72, Havre 25, Blands. til Modenhed 3, Kartofler 15, Foderroer 3, Grønf. og Græsn. 1871, Haver, Hegn o. l. 5, beb. Grund og Gaardsplads 14, Veje 116, Hede, Klit og Stenmarker 7774, Vand 9. **Frugttræer** 1913: 1983 (1900: 1442). **Kreaturhold** 1925: 153 Heste, 842 Stkr. Hornkv. (heraf 299 Køer), 1358 Faar, 34 Geder, 123 Svin (1913: 134), 7653 Høns.

Paa Øen Byerne (alle langs Østkysten): *Juvre* (1291 Øri, 1542 Ure) med Redningsstation, *Toftum* (1542 Toutum) med Skole, *Bolilmark* (1542 Bolillmarck) med Mejeri, opr. 1903; 1914: 280 Køer, 1926: 270. *Padborg* (N.-Tvismark), *Tvismark* (1541 Twismarck) med Ml., *Kongsmark* (1541 Konsmarck) med Skole, Forsamlingshus (købt 1920, 130 Siddepl.), Kro, Kbmdshdl., Anløbsbro, Telegraf- og Telefonst., Posteksp., *Tagholm* (1649 Tagholm), *Kromose* (1614 Kromusz), *Kirkeby* med Kirke, Præstegd., Redningsstation, Kbmdshdl., *Nørhede, Østerhede* (1649 Hiede), *Vesterhede* (Vid. Selsk. Kort: Vester Heede), *Mølby* med Kbmdshdl., *Dun* (Dunby), *Østerby, Havneby* (Vid. Selsk. Kort: Havnen) med Anløbssted, Kro, Hvilehjem for Kvinder, *Sønderby, Vraaby* (Vid. Selsk. Kort: Vraae), *Vestergaarde* (1649 Westergarde). V. for Kongsmark Badestedet *Lakolk* (1649 Lakolck), c. 50 Træhuse, ude af Drift fra 1914-26.

Rømø Kirke.

Rømø S., en egen Sognekommune, Rømø Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Købstad m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Tønder Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 217. Lægd.

Den meget store, hvidkalkede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Clemens, er af Tegl og gaar muligvis tilbage til romansk Tid, men har i Aarenes Løb ganske mistet sit gamle Præg. I den senere Middelalder tilføjedes et Vesttaarn med lavt Spir af tørninglensk Type. En Udbygning mod N. rejstes 1626 i Henh. t. Kongebrev af $^{28}/_{6}$ 1623 (jfr. Sønderj. Aarb. 1923 p. 314) og en Sydfløj 1701, hvorved Kirken fik Korsform. Den stigende Folkemængde nødvendiggjorde imidlertid Opførelsen af endnu en Nordfløj 1751, og i Forbindelse hermed ombyggedes samtidig Koret, saa det blev jævnhøjt og -bredt med Skibet. Det Indre var til 1727 i det mindste delvis hvælvet; nu har det Bjælkeloft. Kirken undergik 1830-33 en Hovedistandsættelse. (Litt.: Sønderj. Aarb. 1906 p. 72 flg.). I den barokke Altertavle, som indeholder et Nadvermaleri og bærer det

malede Aarstal 1686, er brugt to sentgotiske Bispefigurer, den ene med Kalk og Kors, den anden Skt. Clemens; øverst sidder et Ornament fra c. 1600. Romansk Granitfont med Hoveder baade paa den arkadesmykkede Kumme og paa Foden. Daabsfad med nederlandsk Indskrift (c. 1650). Højgotisk Trækrucifiks. Prædikestol i Ungrenæssancestil, skaaret 1584, med mangeleddede Balustersøjler og ornamentale Fyldinger; Formen svarer til den Type, der var almindelig i Herrederne N. for Ribe. Prædikestolshimmel fra 1643. Under Loftet hænger tre Lysekroner, den ene fra 1704, samt Skibsmodeller. Portræt af Sognepræst J. R. Winther (1625). Ovalt Stenepitaf, opsat 1735, over Købmand Hans Jørgensen, † 1717. Klokker fra 1717 (Joh. Asmussen, Husum) og 1837. I Kirken opsattes 1921 en Mindetavle for 11 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

I Marskengene N. for Østerby ses et Voldsted, hvis Oprindelse ikke kendes.

I Vraaby fødtes Red. af „Dannevirke" Mathias Cornelius Mathiesen (1853-1915).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 120 d., 11 t.; 1884: 106 d., 19 t.; 1912: 60 d., 60 t., 1 soc.; 1920: 205 d., 3 t., 4 soc.; 1924: 183 d., 3 t., 4 soc.; 1926: 245 d., 7 t., 4 Bond. Selvst., 36 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 514 d. og 92 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 159, fra Tskl. 60).

Rømø Kirkegaard.

Der kendes ingen jordfaste Oldtidsmindesmærker, ligesom Oldsagfund heller ikke vides at være gjort. Øen synes saaledes først ret sildigt at være bleven bebygget.

Da næppe en Tredjedel af Øens Areal kan udnyttes, var Landbrugets Betydning i ældre Tid kun ringe; endnu i Beg. af 19. Aarh. avledes der paa Øens nordligste og bedste Del kun c. 100 Tdr. Korn. Fællesskabet holdt sig da ogsaa langt længere her end paa Fastlandet; i Toftum ophævedes det saaledes først 1838, ja i Juvre forsvandt det først fuldstændig 1895. Hovederhvervet var derfor i ældre Tid Fiskeri og først og fremmest Søfart, mens man overlod Kvinderne at passe Bedriften hjemme. Allerede i 17. Aarh. drev man ikke ubetydelig Sejlads paa Ribe og Holland — da Svenskerne besatte Øen 1643 skal de saaledes have brændt 26 Skibe —, men først lidt ind i 18. Aarh. begyndte Kilderne at flyde noget mere rigeligt. Man synes dengang ikke at have haft egne Fartøjer, men tog ligesom Beboerne af de andre Vesterhavsøer Tjeneste paa hamborgske og hollandske Skibe, der drev Hvalfangst ved Grønland. Grønlandsfartens egentlige Glansperiode falder i Tiden 1750, der endnu lever i Mindet som Øens Guldalder. I 1770 fandtes der saaledes 40 „Komandører" (Hvalfangerkaptajner) paa Øen. Fra c. 1800 blev Islandsfarten og alm. Fragtfart den overvejende, og først i Løbet af Firserne gjorde Søfartens ændrede Kaar og Opgangen i Landbruget Ende paa den gamle Tradition, at enhver Rømøbo skulde til Søs. Ogsaa Fiskeriet, der tidligere ikke var ringe, tabte da sin Betydning. Nu er ogsaa Brugen af den smukke, gamle Kvindedragt ophørt.

1348 pantsattes Øen til Henneke Limbek og kom med Trøjborg 1407 i Dronning Margrethes Eje, der atter pantsatte den til Ribe Bispestol. Senere hen var den sydlige Del ublandet kongerigsk, den nordlige overvejende slesvigsk, uden at man forøvrigt er i Stand til at udrede Aarsagen til denne forskellige, statsretslige Stilling, der herovre naaede Højdepunktet af Forvirring. Før 1864 hørte til de kongerigske Enklaver 14 Gde og Hse i Rømø Kirkeby, 10 Gde og Hse i Østerhede, 11 Gde og Hse i Nørhede, 11 Gde og Hse i Vesterhede, 12 Gde og Hse i Østerby, 21 Gde og Hse i Vraaby, 17 Gde og Hse i Mølby, 29 Gde og Hse i Sønderby, 25 Gde og Hse i Havneby, 14 Gde

og Hse i Tagholm, 1 Gd. i Kongsmark, 2 Gde og 5 Hse i N.-Tvismark, 1 Gd. i Toftum, 7 Gde og 1 Hs. i Juvre.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Juvre (med Toftum, Bolilmark og Padborg), Kongsmark (med Tvismark og Tagholm) samt Kirkeby (med de øvrige Byer).

Litt.: E. Moritz, Die Nordseeinsel Röm, Hambg 1903, og Die Insel Röm, Berlin 1909. — Thade Petersen, Rømø, i Sønderj. Aarb. 1903-06. — H. Handelmann, Die Burg auf Röm, i Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. IX p. 186 flg.

Mjolden Sogn omgives af Ballum, Randerup, Døstrup og Skærbæk Sogne. Kirken sydøstlig, 21 km NNV. f. Tønder, 24 km S. f. Ribe, 14 km NV. f. Løgumkloster. Sognet deles af Brede Aa, der træder ind i det i 1 m's Højde, i en større, nordlig og en mindre, sydlig Del. Nordgrænsen dannes af Røgelstrømmen, der ved Indløbet er c. 3 m over Havet og løber ud i Aaen. Men fra Strømmen fører en Bæk (Østgrænsen) allerede forinden over til Brede Aa, saa at Sognets Hoveddel er afsondret som en Ø. Jordsmonnet er meget fladt; op over Marsk, Eng og Kær hæver sig en Bakkeholm med Byerne og Agerjord til c. 8 m; den sydlige Del af Sognet (Forballum) danner en egen lille Bakkeø (indtil 5 m) med omgivende Marsk. Hybjærg ligger i Marsken paa en 5 m høj Holm. Omtrent mellem Ottersbøl og Randerup er Grænsen mellem Hedeflade og Marsk med sandet Marsk til Overgangsled; iøvrigt har Sognet sandmuldede Jorder. Sognets Huse er til Dels byggede paa Værfer. Møllebjærget tilplantet (c. 15 ha). Landevejen Skærbæk-Højer gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 357 (1860: 442, 1910: 362, 1921: 348). **Ejdsk.** 1924: 1764, deraf **Jordv.** 1155; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 734 Kr. pr. ha. **Areal** 1732 ha (N. 13,789 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1629; besaaet med Hvede 2, Rug 49, Byg 34, Havre 92, Blands. t. Modenhed 2, andre Høstar. 1, Kartofler 20, Foderroer 35, Brak 5, Grønf. og Græsn. 1389, Haver, Hegn o. l. 6, Tørvemoser 4, Skov 15, beb. Grund og Gaardsplads 6, Veje 45, Hede, Klit og Stenmarker 7, Vand 20. **Frugttræer** 1913: 606 (1900: 422). **Kreaturhold** 1925: 156 Heste, 1058 Stkr. Hornkv. (heraf 333 Køer), 116 Faar, 611 Svin (1913: 426), 2086 Høns.

I Sognet Byerne: *Mjolden* (c. 1300 Mialdorn) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1863), Fattiggd. (ubenyttet), Brugsforening. *Ottersbøl* (1373 Otersbølø). *Forballum* (1291 Forbalgum) med Andelsmejeri (opr. 1886 med 200 Køer, 1914: 255, 1917: 200, 1927: 235; i 1900 gik Mjolden By med 80 Køer fra Forballum over til Døstrup Mejeri). Saml. af Gde og Hse: *Møllebjærge, Nørrehusene, Roj, Knold* (3 „Ottinger"), *Hybjærg* (1490 Høybierg). Gaarde: *Ottersbøl Ml., Ottersbøl Domæne* med Ejdsk. 82, Jordv. 55, c. 82 ha, deraf Ager 39, Eng 38, N. 554 Thlr.; endvidere i Ottersbøl en Gd. med Ejdsk. 88, Jordv. 62, c. 101 ha, deraf Ager 50, Eng 50, N. 614 Thlr.; i Mjolden 2 større Gde, en med Ejdsk. 104, Jordv. 84, c. 96 ha, deraf Ager 21, Eng 65, N. 814 Thlr., en med Ejdsk. 90, Jordv. 69, c. 80 ha, deraf Ager 25, Eng 53, Skov 1, N. 623 Thlr. *Vraa.* Huse: Gæstgiveriet *Mjolden Færgegd.* (Vid. Selsk. Kort: Meolden Færgehus) med mindre Landbrug, midt mellem Mjolden og Forballum, havde indtil Brobygningen over Brede Aa i 1878 Færgerettigheden. *Slottet* er 2 sammenbyggede Beboelseshse i Ottersbøl.

Mjolden S., en egen Sognekommune, Mjolden Sognefogeddistr., har Tingsted i

Løgumkloster og hører under Retskr. Lø Hrd. m. m. og Tønder Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Løgumkloster Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 201. Lægd.

Den pudsede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Mauritius, bestaar af et romansk Skib og Kor med halvrund Apsis samt et senere tilføjet Taarn i V. og Vaabenhus i S., begge af Tegl. Den oprindelige Kirke er opført af raat tilhugne Kvadre paa forsk. formet Skraakantsokkel, dog er det øverste af Skibets Mure vist alt fra første Færd af Tegl. Af oprindelige Enkeltheder ses et tilmuret Vindue paa Korets Nordside, samt den ligeledes tilmurede Syddør med rundbuet Indfatning af Tegl. Taarnet er middelalderligt, men stærkt ombygget og skalmuret 1835; dets ældste Spir brændte 1691, og det har nu Saddeltag med Gavle i Ø. og V. fra 1788. Apsis har Halvkuppelhvælv, Koret Krydshvælving med profilerede Ribber, Skibet Bjælkeloft og Taarnet alm. Krydshvælving. Dobbelt Apsisbue, slank, rundbuet Korbue. Kirken er restaureret 1856-57. (Litt.: Helms, Tufstenskirker p. 88). Alterbordspanel med naive Figurer og Foldefyldinger, forarbejdet af en vestjysk Landsbysnedker henimod Aar 1600, vistnok ligesom et løst Indskriftbrædt et Arbejde fra 1599 af Christen Hansen Snedker. Altertavle i Højrenæssancestil, c. 1600, med fire Søjler, af hvilke det midterste Par er højere end de yderste; Malerierne (Daab, Korsfæstelse og Getsemanebøn) er vistnok de oprindelige, Stafferingen er broget og delvis gammel. Alterkalk fra 1663. Romansk Granitfont med arkadesmykket Kumme paa Fod med Hjørnehoveder og et Par Mandsfigurer i Relief. Daabsfad af Nürnbergarbejde, med Bebudelsen. Over Korbuen et ret tidligt, gotisk Lægmandskrucifiks paa nyt Korstræ. To andre Figurer, en sentromansk Maria med Barnet og en rustningklædt Ridder med Skjold (c. 1400), staar i Koret. Prædikestol, skaaret 1609, omtrent som i Randerup. Klokke 1621 (Peter og Lucas Dibler) med Ribe Lensmands og Bisps Navne. I Taarnet et Dommedagsmaleri fra 1735, givet af Hans Hanssen og Kirsten Hanskone fra Forballum. I Kirken er 1922 opsat en Mindetavle for 8 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

1386 nævnes *Vestregaarth.* Dske Atl. nævner som forsvundne: Trauberggaard og Fahrgaarde.

Ottersbøl Domæne købtes 1900 af den preuss. Stat; dengang 32 ha, senere tilkøbt 50 ha. Gden brændte 1901, men er genopført. Forpagtningsperioden udløber $^1/_7$ 1936.

I Forballum er 1923 rejst en af Gaardejer Broder Johansen smstds. udført Genforeningssten.

I Sognet er fundet Træstammer og Rødder.

Gaardejer i Forballum, den senere Ejer af Trøjborg, Knud Lausten Knudsen (1806-66) var Hovedmanden i den folkelige og kirkelige Bevægelse i Nordvest-Slesvig. I denne tog ogsaa Christen Kold (1816-70) og Chr. Sigfred Ley (1806-74), der var Huslærere hos K. L. Knudsen, virksom Del.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Mjolden og Døstrup Sogne tils. i 1877: 213 d., 4 t.; 1884: 136 d., 3 t.; 1912: 200 d., 10 t.(?); Mjolden alene i 1920: 136 d., 2 t., 7 soc.; 1924: 122 d., 6 soc.; 1926: 123 d., 2 t., 1 Bond. Selvst., 10 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_2$ 1920 afgaves 227 d. og 7 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 62, fra Tskl. 5).

Gravhøje kendes nu ikke i Sognet. I en Præsteberetn. fra 1767 nævnes 3 „Høje" eller „Bjærge" med Højnavne, men om de virkelig har været Oldtidsgravhøje, er ikke sikkert. Et Fund af to Metalkar fra den ældre Jærnalder siges gjort i en Kæmpehøj ved Forballum. Derimod er der flere Steder i Sognet (ved Ottersbøl, Mjolden og Forballum) under Markflade fremdraget Lerkar fra den ældre Jærnalder, dels Urnegrave med brændte Menneskeben og forskellige Smaasager af Metal, dels Lerkar i mandslange Grave med ubrændt Lig. Enkelte Grave af sidstnævnte Art, ved Ottersbøl, er undersøgt af Nationalmuseet; her er ogsaa fundet og undersøgt en Boplads fra den ældre Jærnalder. Som Vidnesbyrd om, at der dog ogsaa allerede i Stenalderen har færdedes Mennesker her, er der gjort enkelte Oldsagfund fra denne Kulturperiode.

Før 1864 hørte c. 85 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 13 Gde og 22 Hse i Mjolden, 8 Gde og 10 Hse i Ottersbøl, 1 Gd. og 2 Hse i Forballum. Den slesv. Del af Sognet hørte under Løgumkloster Amt med Undt. af 1 Gd. i Mjolden og Ottersbøl Ml., der laa under Tønder Amt.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Mjolden (med Forballum) og Ottersbøl.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1767 i Sønderj. Aarb. 1910 p. 158 flg.

Randerup Sogn omgives af Mjolden, Brede, Skast og Ballum Sogne. Kirken midt i Sognet, 20 km NNV. f. Tønder, 26,5 km S. f. Ribe og 14,5 km VNV. f. Løgumkloster. Sognet bestaar af en lav og flad Bakkeø (9 m) om Randerup og en lignende lavere om Lunde (5 m), omgivne af Enge og Kær. Paa Nordgrænsen flyder Brede Aa. Jorderne er dels lerbl., dels sandbl. Muld med Ler- eller Sandunderlag, 3-8. Kl., mest 3-4. Kærengene bruges især til Græsning og findes mest paa Randerup Mark, medens Aamaderne mest hører til Lunde. Landevejen Skærbæk-Højer gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 214 (1860: 259, 1910: 227, 1921: 203). **Ejdsk.** 1924: 1259, deraf **Jordv.** 829; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 818 Kr. pr. ha. **Areal** 1031 ha (N. 5748 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 974; besaaet med Rug 27, Byg 38, Havre 80, Blands. t. Modenhed 4, Kartofler 7, Foderroer 26, Brak 6, Grønf. og Græsn. 786, Haver, Hegn o. l. 3, Tørvemoser 2, beb. Grund og Gaardsplads 9, Veje 37, Vand 6. **Frugttræer** 1913: 259 (1900: 203). **Kreaturhold** 1925: 99 Heste, 824 Stkr. Hornkv. (heraf 227 Køer), 149 Faar, 301 Svin (1913: 108), 1331 Høns.

I Sognet Byerne: *Randerup* (1307 Randorp) med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opført 1912), Forsamlingshus (opført 1921, Arkitekt Bygmester S. Lykou, 100 Pladser), Kbmdshdl., Ml., Andelsmejeri („Forballum", opr. 1885 med 140 Køer, 1914: 200, 1918: 180, 1927: 328), Mergelleje (Gravemaskine, Afsætning til Randerup, Ballum og Brede Sogne), Gæstgiveri. *Lunde* (1537 Lunde). Saml. af Gde og Hse: *Hedehusene* S. f. Randerup, *Spindborg* (Gd. og Hs.). Gaarde: Præstegden med Ejdsk. 81, Jordv. 71, c. 77 ha, deraf Ager 52, Eng 23, N. 350 Thlr. I Lunde en større Gd. med Ejdsk. 89, Jordv. 73, c. 85 ha, deraf Ager 30, Eng 54, N. 740 Thlr. Huse: *Vestergde* (2 Hse, se ndf.), *Terager, Staved.*

Randerup S., en egen Sognekommune, Randerup Sognefogeddistr., har Tingsted i Løgumkloster og hører under Retskr. Lø Hrd. m. m. og Tønder Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr. og Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Løgumkloster Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 200. Lægd.

Den tykt overpudsede, blytækte Kirke bestaar af romansk Skib og Kor med lige Østvæg; senere tilføjedes et Taarn i V. og Vaabenhus i S. Koret, hvis Østmur er ombygget, samt Triumfmuren er Tuf, Skibet af store, raat tilhugne Kvadre med iblandet Tuf, begge har Kvadersokkel med hulet Skraakant. Korets Syddør har en Tympanon med Korsrelief, et oprindeligt, tilmuret Vindue skimtes mod N. Skibets Sydside er ombygget 1610; mod N. to tilmurede Vinduer og en Dør. Det smalle, gotiske Taarn (rep. 1763) er af Tegl og Kamp, det har Saddeltag med Gavle i Ø.-V. og mod N. gl., fladbuet Dør til 2. Stokværk. Vaabenhuset gotisk, af Tegl. Kirken har Bræddeloft, Taarnet simpel Krydshvælving. Oprindelig, ret vid, noget overgribende Korbue med profilerede Kragsten, slank, rund Taarnbue. (Litt.: Helms, Tufstenskirker p. 87). Altertavle af vestslesvigsk Senrenæssance-Arbejde, i Hovedlinjerne omtrent som Tavlen i Brøns, med malet Aarstal 1651, malede Billedfelter og paa Topstykket skaarne Figurer (Evangelister, Moses og Johannes Døber). Alterkalk 1763. Romansk Granitfont, hvis arkadesmykkede Kumme (med to Hoveder) hviler paa en ny Fod. Over Korbuen hænger et moderne Krucifiks, paa Vestvæggen et gammelt, med stærkt bevæget Figur og bladsmykket Kors, fra Tiden før 1400. Prædikestolen i Renæssancestil, skaaret 16XI (ɔ: 1611) med nytestamentlige Relieffer og samtidig, firsidet Himmel, er et ret enkelt Arbejde i tøndersk Maner. Paa enkelte Stolestadepaneler findes Snitværk i vestjysk Ungrenæssance (c. 1580). Lille Malmlysekrone. Epitaf fra 1686 over Sognepræst Broder Pedersen († 1685), med Snitværksramme, hvis Stilformer endnu bærer Renæssance-Præg. En sentgotisk Altertavle (Laurentius, Marias Himmelkroning og Petrus) samt nogle Stolestader er flyttede til

Thaulow-Museet i Kiel (Museumsbericht 1902-3 p. 7). Forsvundet er et Korskab fra 1484 og omstøbt den gamle Klokke fra 1592 (M. Dibler). — Paa Kirkegden rejstes 1913 en Mindesten for Hans Adolph Brorson, se ndfr.

Ø. for Præstegden paa Søgaardshøj skal have ligget en Herregd. (jfr. Dske Atl. VII p. 886 og Sønderj. Aarb. 1910 p. 166).

Vestergde var oprindl. 5 Hse, af hvilke de 3 nu er brændte. — Om Oprindelsen til Navnet *Spindborg*, se Dske Atl. VII p. 886.

I en Mose er fundet hele, forkullede Træstammer.

Paa Randerup Østermark afvandedes i 1924 c. 70 ha Ager og Eng.

I Præstegden fødtes „det rare Kløverblad", Sognepræst v. Nikolaj K. i Kbhvn. Nicolai Brorson (1690-1757), Biskop i Aalborg Broder Brorson (1692-1778) og Biskop i Ribe, Salmedigteren Hans Adolph Brorson (1694-1764); sidstnævnte var 1722-29 Præst i R., hvor baade Faderen og Farfaderen havde været Præster.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Randerup, Hjerpsted og Skast Sogne tils. i 1877: 138 d., 1 t.; 1884: 83 d.; Randerup alene i 1920: 66 d.; 1924: 66 d.; 1926: 80 d., 1 t., 3 Bond. Selvst., 1 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 130 d. og 8 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 25, fra Tskl. 3).

Der vides kun om enkelte Gravhøje i Sognet, alle liggende nær ved Randerup; i dem er fremdraget Fund fra Sten- og Broncealder.

Før 1864 hørte til de kongerigske Enklaver hele Sognet undtagen 2 Gde i Randerup, der laa under Løgumkloster Amt.

Ogsaa under den preuss. Administration bestod Sognet af een Kommune.

Litt.: Præste-Indberetn. fra 1767 i Sønderj. Aarb. 1910 p. 162 flg.

Skast Sogn omgives af Ballum, Emmerlev, Brede og Randerup Sogne. Kirken midt i Sognet, 18 km NV. f. Tønder, 16,5 km V. f. Løgumkloster, 30 km S. f. Ribe og 11 km N. f. Højer. Sognets vestl. Del hører til den store Ballum-Emmerlev Bakkeø (Landhøj sydligst paa Skellet mod Ballum, Hjerpsted og Emmerlev 14 m), den østlige Del er lavtliggende Mose og Eng (2-4 m). Jorden er let sandet og sandmuldet. Landevejen Skærbæk-Højer gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 269 (1860: 401, 1910: 281, 1921: 270). **Ejdsk.** 1924: 1024, deraf **Jordv.** 612; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 584 Kr. pr. ha. **Areal** 1162 ha (N. 3406 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 747; besaaet med Hvede 2, Rug 31, Byg 39, Havre 89, Blands. t. Modenhed 11, andre Høstar. 9, Kartofler 22, Foderroer 30, Grønf. og Græsn. 514, Tørvemoser 146, beb. Grund og Gaardsplads 15, Veje 36, Hede, Klit og Stenmarker 216, Vand 2. **Frugttræer** 1913: 463 (1900: 270). **Kreaturhold** 1925: 87 Heste, 670 Stkr. Hornkv. (heraf 222 Køer), 47 Faar, 2 Geder, 270 Svin (1913: 112), 2000 Høns.

I Sognet Byen *Skast* (c. 1330 Skastath) med Kirke, Præstegd., Skole (meget gammel), 2 Kbmdsforretn., Gæstgiveri. Saml. af Gde og Hse: *Hedehusene*. Gaarde: *Skastgd.* med Ejdsk. 130, Jordv. 98, c. 169 ha, deraf Ager 88, Eng 38, Mose 39, Hede 4, N. 685 Thlr. *Aasgd.* (1648 Ahs) med Ejdsk. 135, Jordv. 105, c. 181 ha, deraf Ager 88, Eng 41, Mose og Hede 52, N. 723 Thlr.

Skast S., en egen Sognekommune, Skast Sognefogeddistr., har Tingsted i Løgumkloster og hører under Retskr. Lø Hrd. m. m. og Tønder Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr. og Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Løgumkloster Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 210. Lægd.

Den lille, hvidtede, dels bly- dels skifertækte **Kirke**, tidl. indv. t. Skt. Laurentius, bestaar af et romansk Skib og Kor med halvrund Apsis, et senere Taarn i V. og Vaabenhus i S. Kor, Apsis og Triumfmuren er af rhinsk Tuf paa hulet Skraakantsokkel af Kvader og over denne et Kvaderskifte. Fra Mandshøjde deles Apsiden ved Lisener i 3 brede Fag, Koret har Hjørnelisener; over Kvaderskiftet træder Murene noget tilbage og

afsluttes f. n. med et Skraakantskifte. Saa vel dette som Apsis har en Trappefrisegesims. Skibet er af Tegl med to Skifter Kvader over Soklen, dets Mure har en lignende, men højere liggende Inddragning, Triumfmuren virker som Hjørnelisen, den vestre er ødelagt ved Ommuring. Apsis har 1, Korets og Skibets Nordside 1 og 3 smaa, oprindl. Vinduer, der alle er aabne. Dørene har ligget i smaa, nu stærkt ødelagte Murfremspring, den nordre er tilmuret, den søndre har Kærne og Tympanon af Granit og Stik af Tegl. Vestgavlen er i tidliggotisk Tid bleven ommuret og har 5 stigende Rundbueblændinger og Savsnit; senere paamuredes Tinder. Endnu senere tilføjedes det smalle Vesttaarn, der udvendig viser middelalderligt, indvendigt Renæssanceforbandt. Adgangen er gennem en senere gennembrudt Dør nordlig i 2. Stokværk. Saddeltag med Gavle i Ø.-V. og indvendig høje, fladbuede Murudsparinger. Vaabenhuset med skævtliggende Dør synes middelalderligt, men ombygget. Apsiden har Halvkuppelhvælv, Kor og Skib Bjælkeloft fra 1725, Taarnet flad Hvælving med delte Ribber. Koret aabner sig mod Apsis med en dobbelt Spidsbue, Korbuen er ødelagt; rund Taarnbue. (Litt.: Helms, Tufstenskirker p. 84). I Apsisvinduet sidder en malet Rude med Navnet Andreas Beyer in Schast. Alterbordspanel af umalet Fyrretræ fra 1619 omtrent som i Hjerpsted. Sentgotisk Altertavle (c. 1450), i hvis Midtskab der i Stedet for den oprindelige Skulptur er indsat Kirkens sentgotiske Lægmandskrucifiks, medens der i de bedre bevarede Fløje staar Apostelstatuetter. Sentgotisk Alterkalk med Indskrift: Elemosina Petri Ugel. Romansk Granitfont med arkadesmykket Kumme. Prædikestol 1585, med Relieffigurer af Frelseren, Johannes Døber, Joh. Evangelist, Petrus og Paulus. Stolestader fra 1612; paa et Par af Sydrækkens Gavle findes Billeder af en Præst og hans Kone. Over Vestdøren hænger en sentgotisk Mariafigur; desuden findes et Opstandelsesmaleri fra 1725 og et andet, lidt yngre Maleri med tolv Timetal og tolv Passionsfremstillinger ordnede om et Krucifiks. Messeklokke. Taarnklokke af sentmiddelalderlig Form, men uden Indskrift (Uldall, Kirkekl. p. 134). Dske Atl. VII p. 285 nævner en Række Ligsten fra 18. Aarh. over Præster og Ejere af Skastgd. I Vaabenhuset er opstillet en Mindetavle for 9 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Skastgd.s gamle Bygninger (af hugne Sten, med Hvælvinger og store, rundbuede Vinduer) er nedrevne 1877, men Dele af Østlængens Ydermur findes dog bevarede, bl. a. en Stræbepille af Kampesten. Paa en Mursten er indridset 1604. De ottekantede Søjler, som bar Hvælvene i Sydfløjen, er ligeledes skaanede; men forsvunden er en Bygningsindskrift: „Af Haab til Gud er dette Hus 1606 bygt af Brødrene Hans og Knud Absen og derefter beboet af Anders Andersen, Peder Beyer og Peder Pedersen Beyer, som Stenen 1751 til Amindelse oprejste".

I en Mose er fundet Træstammer.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Skast, Randerup og Hjerpsted Sogne tils. i 1877: 138 d., 1 t.; 1884: 83 d.; Skast alene i 1920: 95 d.; 1924: 79 d., 4 t., 9 soc.; 1926: 81 d., 10 t., 17 Bond. Selvst., 3 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 176 d. og 3 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 22, fra Tskl. 5).

I Sognet findes ingen Gravhøje.

Før 1864 hørte c. 48 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 5 Gde og 21 Hse i Skast. Af den slesv. Del hørte 2 Gde og 2 Hse i Skast under Løgumkloster Amt.

Ogsaa under den preuss. Administration udgjorde Sognet een Kommune.

Litt.: Et nordslesvigsk Hjem, af Pastorinde Hansen, f. Beyer.

Brede Sogn omgives af Sognene Døstrup, Mjolden, Randerup, Skast, Emmerlev, Visby, Abild, Løgumkloster Landsogn og N.-Løgum (et ganske lille Stykke). Kirken midt i Sognet, 14 km N. f. Tønder, 30,5 km S. f. Ribe, 7,5 km V. f. Løgumkloster. Gennem Sognet løber Brede Aa fra Ø. til V. i en Højde fra c. 7-c. 2 m. Hvad der ligger paa Aaens højre Side, er overordentlig fladt (højst 8 m); paa den venstre Bred er Jordsmonnet noget højere; Aaspe, Harres og Borg ligger paa en storformet Bakkeø, som V. for Borg naar 19 m's Højde, S. for Harres og S. for Aaspe 16 m. Abterps Grund har en egen lille Bakkeholm (9 m). Agerjorderne er sandede eller sandmuldede. Den vestlige Længdebane og Banen Bredebro-Løgumkloster (der i Løbet af Oktober 1927 førtes igennem til Rødekro) samt Landevejene Ribe-Tønder, Bredebro-Løgumkloster og Bredebro-Ballum løber gennem

Sognet. Sogne- og Kommunegrænsen falder ikke sammen, idet 5 Gde i N.-Vollum i kirkelig Henseende hører til Døstrup S.; hele Vollum medtages dog her.

Befolkning i 1925: 1544 (1860: 1413, 1910: 1484, 1921: 1469). **Ejdsk.** 1924: 6241, deraf **Jordv.** 3460; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 624 Kr. pr. ha. **Areal** 5429 ha (N. 22,749 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 5045; besaaet med Rug 254, Byg 152, Havre 517, Blands. t. Modenhed 36, andre Høstar. 4, Kartofler 58, Foderroer 187, Brak 36, Grønf. og Græsn. 3801, Haver, Hegn o. l. 1, Tørvemoser 67, Skov 5, beb. Grund og Gaardsplads 13, Veje 172, Hede, Klit og Stenmarker 80, Vand 46. **Frugttræer** 1913: 1563 (1900: 1687). **Kreaturhold** 1925: 474 Heste, 3350 Stkr. Hornkv. (heraf 1040 Køer), 260 Faar, 4 Geder, 1423 Svin (1913: 823), 6900 Høns.

I Sognet Byerne: *Bredebro* (1649 Bredbro) — i 1925 talte den bymæssig bebyggede Del 384 Indb. — med Kirke, 4-Kl. Skole (taget i Brug 1923), Forsamlingshus (opf. 1907, Arkt. Thaysen, Tønder, 2 Sale til ialt c. 400 Pers.), 9 Købmandsforretn., 28 Haandværkere, Andelsmejeri (opr. 1886 med 400 Køer, 1914: 1100, 1918: 1000, 1927: 1400), Andelselektricitetsværk (opr. 1920 som Højspændingsværk, 2 Dieselmotorer à 75 HK, 230 Andelshavere), Brede Sogns Spare- og Laanekasse (opr. 1875; $^{31}/_{3}$ 1926 var Indsk. 507,000 Kr., Res. 23,000), Hotel, Gæstgiveri („Kirke- ell. Gammelkro"), Jærnbanest. (i Driftsaaret $19^{25}/_{26}$ befordredes fra Bredebro med Statsbane 30,415 Personer; Totalvægten af ank. Gods og Kreat. var 7830 Tons, afg. 1410), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Brede* (1256 Brethwadt) — dens bymæssig bebygg. Del talte i 1925 254 Indb. — med Præstegd. (efter en Brand 1912 ved Lynnedslag opf. efter Tegn. af Arkt. Schnittger, Kiel), 3 Kbmdsforretn., den ene med Ml., Ml. med Bageri, 4 Haandværkere, Filial af Tønder Landmandsbank. *Borg* (1355 Burg) med Skole (opf. 1909), 2 Kbmdsforretn., Gæstgiveri. *Harres* (1365 Harix) med Skole (opf. 1863), Kbmdshdl., Telefonst.; vedr. Jordfordelingskommissionens Virksomhed i H. efter Genforeningen se Indledn. til Tønder Amt p. 222. *Abterp* (1376 Abterp) med Skole (opf. c. 1865) og Kbmdshdl. *N.-Vollum* (1479 Wolm, 1508 Nörwollum) med Billetsalgssted (i Driftsaaret $19^{25}/_{26}$ befordredes 4776 Personer). *S.-Vollum* (1508 Synderwollum) med Skole (opført 1906). *Kummerlev* (1231 Cumled) med Gæstgiveri. *Aaspe* (1420 Aspæ). Saml. af Gde og Hse: *Galgemark, Borghede, Harreshede, Vollummark, Svanstrup* (1231 Swansthorp), *Storde* (1327 Storthe), *Trælborg*. Gaarde: *Bodsholm* (1537-38 Bosholm); desuden i Brede en Gd. med Ejdsk. 85, Jordv. 65, c. 87 ha, deraf Ager 63, Eng 8, Hede 15, N. 514 Thlr. I Borg 2 større Gde: en med Ejdsk. 84, Jordv. 56, c. 65 ha, deraf Ager 42, Eng 18, N. 410 Thlr.; en med Ejdsk. 116, Jordv. 80, c. 105 ha, deraf Ager 50, Eng 30, Mose 5, Hede 18, N. 588 Thlr. *Harresgd.* med Ejdsk. 95, Jordv. 70, c. 106 ha, deraf Ager 67, Eng 34, Hede 3, N. 505 Thlr.; endvidere 2 større Gde i Harres: en med Ejdsk. 87, Jordv. 55, c. 108 ha, deraf Ager 64, Eng 31, Skov 4, Mose 5, Hede 4, N. 318 Thlr.; en med Ejdsk. 93, Jordv. 67, c. 135 ha, deraf Ager 80,

Eng 50, Mose 4, N. 472 Thlr. *Blomsig.* 2 større Gde i Abterp: en med Ejdsk. 90, Jordv. 70, c. 88 ha, deraf Ager 64, Eng 23, N. 509 Thlr.; en med Ejdsk. 124, Jordv. 96, c. 116 ha, deraf Ager 77, Eng 38, N. 764 Thlr. I S.-Vollum en Gd. med Ejdsk 99, Jordv. 73, c. 86 ha, deraf Ager 51, Eng 30, N. 606 Thlr.; en Gd. med Ejdsk. 88, Jordv. 67, c. 96 ha, deraf Ager 66, Eng 30, N. 498 Thlr. *Vollumgd.* I Aaspe en Gd. med Ejdsk. 106, Jordv. 76, c. 126 ha, deraf Ager 85, Eng 28, Hede 11, N. 573 Thlr. *Vældgd.* Huse: *Sandskaar* (2 Hse SV. for Harres).

Brede S., en egen Sognekommune, Brede Sognefogeddistr., har Tingsted i Løgumkloster og hører under Retskr. Lø Hrd. m. m. og Tønder Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr. og Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Løgumkloster Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 203. Lægd.

Brede Kirke.

Den meget ansel., ukalkede, blytækte Kirke, der i Middelald. tilhørte Løgum Kloster (fra 1252) og tidl. var indv. t. Skt. Laurentius, var en romansk Kvaderstensbygning, til hvis Skib sluttede sig et Kor med halvrund Apsis, alt paa en Sokkel med Karnisprofil. Til Bygningen er der anvendt rhinsk Tuf, uden at dette Materiale dog er synligt. I 1722 nedbrødes Kor og Apsis, Skibet forlængedes 15 m mod Ø. og fik en lige afsluttet, med vandrette Gesimsbaand og Rundbueblændinger prydet Gavl. Paa Skibets Mure, der er omsatte, ses mod N. en rundbuet Dør og tre Vinduer, alle tilmurede. I Middelalderen tilføjedes af Tegl et Vaabenhus i S., foran hvilket ligger en halvrund Granittympanon, samt et smallere Taarn i V. med slankt, firsidet Spir og senere tilbygget Trappehus i N. Kirken, hvis Indre er istandsat 1898, ved hvilken Lejlighed der indbyggedes en ny Korbue, har Bjælkeloft, Taarnet alm. Krydshvælving. (Litt.: Helms, Tufstenskirker p. 87 flg.). Den ejendommelige Altertavle, der rimeligvis er udgaaet fra et tøndersk Snedkerværksted, minder med sit buede Topfelt noget om v. Wydow-Epitafiet i Tønder Kirke (p. 234), men har mere barokke Enkeltheder; under Søjleparrene staar Smaafigurer, forestillende Troen og Styrken; Malerierne er moderne, men det oprindelige Nadverbillede hænger i Kirken. Af Alterstagerne er det ene Par sentgotiske. Romansk Granitfont med arkadesmykket Kumme. Sentgotisk Lægmandskrucifiks. Lille Processionskors af Træ (c. 1400). Prædikestol som i Døstrup, af tøndersk Arbejde med malet Aarstal 1612. Pulpitur med symbolske Malerier, c. 1700. I Stoleværket findes enkelte Rester af Ungrenæssance-Fyldinger. Epitafium med to ovale Portrætter over Præsten Erik Wind 1672. Mindetavle med Maleri af en Mand, som piskes af en Tyrk, opsat til Erindring om Jørgen Martensen af Trælborg, † 1676 „under Tyrkiske Trældoms Fengsel", og bekostet af hans Løsepenge. Portrætmalerier af Præsten Laurentz Frisius 1706 samt af Præsten Johan Lautrup (1840), Fader til Digterinden Anna Lautrup. Klokke 1727 (Asm. Asmussen, Husum). — Paa Kirkegden afsløredes 1921 en Mindesten over 55 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Kummerlev og *Svanstrup* var Kongsgods og var i Vald. II's Jrdb. ansat til 15 og

Brede Kirkes Indre.

16 M. Guld. Kong Abel skænkede ved Brev af 1252 S. til Løgum Kloster, og K. blev først adelig, senere Klostrets Ejendom. — Gden *Storde* skænkedes 1327 af Haquinus Knudtssen, Rykulfus Rugghi og Nicolaus Bast til Løgum Kloster. — *Trælborg* skænkedes til Klostret af Væbner Andreas Trugelsen, der 1412 nævnes som Ejer af *Dyreborg* (Diræborch, 1420 Dyerburgh). — 1503 nævnes en By *Bing* med 4 Bønder, 1527 Gallyborg og Gallyborgmarck.

I Harres Mose er fundet Trærødder.

Sognet var Hovedsædet for Kniplingstilvirkningen. Om denne se p. 252.

I Bredebro By rejstes Sommeren 1927 en Genforeningssten.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 195 d., 11 t.; 1884: 114 d., 21 t.; 1912: 174 d., 75 t., 4 soc.; 1920: 428 d., 8 t., 47 soc.; 1924: 437 d., 12 t., 77 soc.; 1926: 457 d., 25 t., 36 Bond. Selvst., 100 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 794 d. og 138 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 220, fra Tskl. 142).

De c. 15 nu dog for Størstedelen ødelagte eller sløjfede Gravhøje, der er paaviste

Bredebro Skole.

i Sognet, har alle deres Plads i dettes sydl. og sydvestl. Del. Omtr. Halvdelen af dem laa paa et lavt Højdedrag S. for Harres, men kun 2 af disse Høje er endnu nogenlunde bevarede. Ikke langt derfra, ved Borg og Brede, ses Sporene af de øvrige Høje.

Før 1864 hørte c. 68 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 11 Gde og 21 Hse i Brede, 5 Gde og 18 Hse i Bredebro, 9 Gde og 7 Hse i Harres, 14 Gde og 28 Hse i Borg, 7 Gde og 12 Hse i Abterp, 4 Gde og 2 Hse i N.-Vollum, 4 Gde og 8 Hse i Aaspe, 7 Gde og 1 Hs. i S.-Vollum samt Gdene Bodsholm og Vældgd. Den slesv. Del af Sognet hørte under Løgumkloster Amt med Undt. af 2 Hse i Brede, der laa under Tønder Amt.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Bredebro, Brede, Borg, Harres, Abterp, Vollum (N.- og S.-Vollum), Aaspe (med Kummerlev).

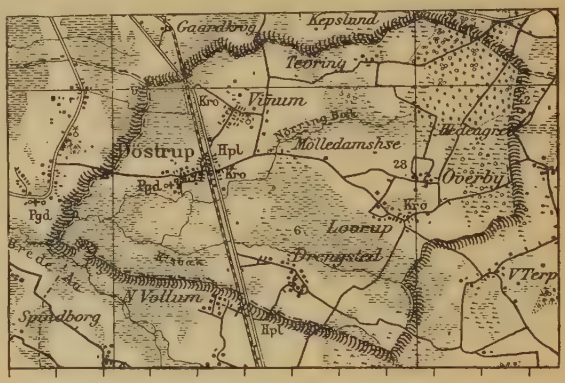

Døstrup Sogn omgives af Mjolden, Brede, N.-Løgum, Arrild og Skærbæk Sogne. Kirken vestligt, 21 km NNV. f. Tønder, 24 km S. f. Ribe, 12 km NV. f. Løgumkloster. Jordsmonnet er i de sydvestlige to Tredjedele overordentligt fladt (mellem 7 og 1 m). Kun den nordøstlige Tredjedel er højere og danner Vestskraaningen af Vognshøjpartiet i N.-Løgum. Paa Grænsen af dette Sogn naas i Lovrup Skrub en Højde af c. 43 m. Jorderne er sandede, mod Ø. Hede og Plantage. Af Sognets Skovareal hører 288 ha til Lindetskov Statsskovdistr. Røgelstrømmen danner Nordgrænsen mod Skærbæk, Norringbæk løber omtrent midt gennem Sognet. Den vestlige Længdebane samt Landevejen Ribe-Tønder gaar gennem Sognet. — Sogne- og Kommunegrænsen falder ikke sammen, idet 5 Ejendomme i N.-Vollum (Brede Km.) hører med til Kirkesognet; disse behandles under Brede S.

Befolkning i 1925: 1023 (1860: 936, 1910: 942, 1921: 991). **Ejdsk.** 1924: 4040, deraf **Jordv.** 2091; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 559 Kr. pr. ha. **Areal** 4037 ha (N. 13,631 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3313; besaaet med Hvede 3, Rug 134, Byg 72, Havre 335, Blands. t. Modenhed 22, Kartofler 38, Foderroer 106, Brak 19, Grønf. og Græsning 2584, Haver, Hegn o. l. 7, Tørvemoser 54, Skov 334, beb. Grund og Gaardsplads 14, Veje 128, Hede, Klit og Stenmarker 172, Vand 15. **Frugttræer** 1913: 1121 (1900: 791). **Kreaturhold** 1925: 341 Heste, 2376 Stkr. Hornkv. (heraf 722 Køer), 140 Faar, 10 Geder, 1169 Svin (1913: 676), 6718 Høns.

I Sognet Byerne: *Døstrup* (1291 Dusdorp) — dens bymæss. bebyggede Del havde i 1925 379 Indb. — med Kirke, lille Kapel ved Kirkegden, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1913), Forsamlingshus (opf. 1906, Arkt. Enemark, Døstrup, 200 Pladser), 4 Kbmdsforretn. o. l., Motorml., Andelsmejeri (opr. 1884 med 400 Køer, 1914: 800, 1918: 700, 1926: 1000), Spare- og Laanekassen for Døstrup S. (opr. 1898; $^{31}/_{3}$ 1926 androg Indskudene 145,000 Kr.), 2 Gæstgiverier (det ene „Kirkekroen"), Jærnbanest. (i Driftsaaret $19^{25}/_{26}$ befordredes fra D. med Statsbanen 17,506 Personer; Totalvægten af ank. Gods og Kreaturer androg 6183 Tons, afg. 504), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Vinum* (1420 Vynum) med Fattiggd. (ubenyttet, Landbruget bortforpagtet), Ml., Gæstgiveri med Kbmdshdl., Teglværk (aarl. Prod. c. 1 Million Sten; c. 10 Arbejdere). *Tevring* (1662 Tøuring) med Telefonst. *Overby* (1494 Offuerbye) med Skole midt mellem Overby og Lovrup (opf. 1875). *Lovrup* (1479 Lorup) med Andelselektricitetsværk (opr. 1910, 1 Sugegasmotor paa 15 HK.,

23 Medlemmer), 2 Kbmdsforretn., den ene i Forbindelse med Gæstgiveri og Landbrug, Telegraf- og Telefonst. *Drengsted* (1479 Drengstedt) med Skole (opf. 1892) og Kbmdshdl. Saml. af Gde og Hse: *Mølledamshusene, Hedeagerhusene, Markhusene.* Gaarde: I Døstrup en større Gd. med Ejdsk. 75, Jordv. 54, c. 79 ha, deraf Ager 48, Eng 31, N. 393 Thlr. *Vinumgd.* med Ejdsk. 81, Jordv. 49, c. 72 ha, deraf Ager 46, Eng 25, N. 293 Thlr.; i Tevring 2 større Gde: en med Ejdsk. 81, Jordv. 53, c. 119 ha, deraf Ager 74, Eng 22, Mose 3, Hede 20, N. 305 Thlr.; en med Ejdsk. 85, Jordv. 63, c. 138 ha, deraf Ager 81, Eng 36, N. 549 Thlr.; i Overby *Povlskro;* i Drengsted en Gd. med Ejdsk. 100, Jordv. 70, c. 117 ha, deraf Ager 75, Eng 38, Hede 3, N. 586 Thlr.

Døstrup S., en egen Sognekommune, Døstrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Løgumkloster og hører under Retskr. Lø Hrd. m. m. og Tønder Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Løgumkloster Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 202. Lægd.

Døstrup Kirkegaardsportal.

Den blytækte Kirke, tidligere indviet til Skt. Laurentius, er en stærkt mishandlet, romansk Kvaderstensbygning med halvrund Apsis, Kor og Skib; senere tilføjedes et Taarn i V. og en stor Udbygning i N. Hele Kirken har Skraakantsokkel og Apsiden 3 dog stærkt udvidede, romanske Vinduer; uden for Syddøren ligger som Trin en halvrund Granittympanon. Triumf- og Korgavlen er ommurede med Tegl, hvoraf ogsaa det øverste af Skibets helt cementpudsede Mure skal bestaa. Det ligeledes stærkt cementerede Taarn er gotisk, af Tegl paa 4 Stokværk af Tørninglentypen med højt 8-sidet Spir mellem 4 Smaakviste. Tilbygningen fra 1734, der skal være opført „for de mange Kniplingsskolers og Folkemængdens Skyld", er af smaa, røde Tegl paa en Sokkel af Kvadre; den har en smuk Gavl med 3 vandrette Gesimsbaand og fladbuede Blændinger. Apsiden har en vistnok ommuret Halvkuppelhvælving, Koret Krydshvælving med profilerede Ribber, Skibet Bjælkeloft, Taarnet oprindelig, simpel Krydshvælving. Rund Korbue uden Kragsten, rund Taarnbue. I Kirken er fremdraget nogle stærkt ødelagte, romanske Kalkmalerier, bl. a. forestillende Belejringen af en By. God, muret Kirkegaardsport fra efterreformatorisk Tid. I det murede Alterbord findes et Relikviegemme af Tufsten, hvori der ligger Rester af Relikvier. Alterbordsforside af Fyrretræ, skaaret 1572, med Akantusværk og Stavværk, et interessant, landligt Snedkerarbejde af udpræget vestjysk Karakter, med oprindelig Staffering. Altertavle i Højrenæssancestil med firsøjlet, bunden Arkitektur af nørrejysk Karakter og med enkelte barokke Detailler, c. 1625; Billederne er fornyede ligesom den brogede Staffering. Af Alterstagerne er det ene Par sentgotiske. Den romanske Granitfont har arkadesmykket Kumme og paa Foden Hjørnehoveder. To Lægmandskrucifikser, det ene almindelig sentgotisk, det andet unggotisk med bladsmykket Kors, hvortil der har sluttet sig store, ornamenterede Træbuer. Anselig Prædikestol af tøndersk Snedkerarbejde, 1601, med nytestamentlige Relieffer og stor Himmel. Pulpitur c. 1700. Præstetavle fra 18. Aarh. Epitafium med Maleri af Jakobs Drøm, i nederlandsk Maner, opsat 1687 over Mette Andersdatter, † 1667, og hendes anden Mand Gregers Hansen, † 1685. Gravtræ over Knud Jenssøn, Sognets første evangeliske Præst, og hans Hustru, begge † 1586, og Ligsten over samme Ægtepar. I Korsarmens Sokkel er indmuret to romanske Granitgravsten med Processionskors,

og en tredje af samme Art slides som Tærskelsten. To Klokker, den ene fra 1723 (J. Asmussen, Husum). Paa Loftet ligger en Fontehimmel i Renæssancestil samt en Ligbaare fra 18. Aarh. med danske Vers. En smuk, gotisk Sidealtertavle (c. 1500) med en Laurentiusfigur er fra Kirken 1903 overdraget til Thaulow Museet i Kiel paa 99½ Aar. I Kirken er ophængt en Mindetavle af Eg over 28 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Under Verdenskrigen var der en Fangelejr i Sognet.

Over for Præstegden rejstes 1922 en Genforeningssten.

I D. fødtes Sognepr. ved Garnisons Kirke i Kbhvn. Chr. Fred. Brorson (1768-1847).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Døstrup og Mjolden Sogne tils. i 1877: 213 d., 4 t.; 1884: 136 d., 3 t.; 1912: 200 d., 10 t.; Døstrup alene i 1920: 298 d., 1 t., 37 soc.; 1924: 288 d., 1 t., 54 soc.; 1926: 339 d., 4 t., 18 Bond. Selvst., 35 soc. Ved Folkeafstemningen ¹⁰/₂ 1920 afgaves 536 d. og 28 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 106, fra Tskl. 17).

Saa godt som alle de c. 50 Gravhøje, der kendes i Sognet, ligger paa Højdedraget i Sognets Østside, under Lovrup og Tevring, dels i Skovplantning, dels i Hede eller paa Agerjord, hist og her samlet i Smaagrupper. Det er gennemgaaende Gravhøje af Mellemstørrelse, og de fleste af dem er mere eller mindre beskadigede. Anseligst, 4 m høj, men nu stærkt omdannet, er *Povlskrohøj* i en Have ved Overby. Paa en af de to *Tillinghøje* siges at have været Rettersted. Noget vestligere, ved Mølledamshusene NV. for Lovrup, har ligget 8 Gravhøje i en Samling, men kun Halvdelen af dem er endnu bevaret. Ved Drengsted er et Par Steder under Markflade truffet talrige Urner, formentlig fra Jærnalderen.

Før 1864 hørte c. 80 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 15 Gde og 29 Hse i Døstrup, 13 Gde og 14 Hse i Vinum, 11 Gde og 7 Hse i Lovrup, 3 Gde og 5 Hse i Overby, 10 Gde og 12 Hse i Drengsted, hele Tevring (4 Gde), 5 Gde og 1 Hs. i N.-Vollum. Den slesv. Del hørte saa godt som helt under Løgumkloster Amt.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Døstrup, Vinum Overby (med Tevring), Lovrup og Drengsted.

Litt.: F. P. Blidstrup, En gl. Præsteslægt, i Sønderj. Aarb. 1923 p. 206 flg.

Nørre-Løgum Sogn omgives af Arrild, Døstrup, Brede og Løgumkloster Sogne, af Bedsted i Aabenraa Amt og Agerskov og Branderup i Hadersleb Amt. Kirken sydlig, 16,5 km NNØ. f. Tønder, 2,5 km NV. f. Løgumkloster, 30 km SSØ. f. Ribe. Sognet deles af Lobækken, der gennem den store Mølledam ved Løgumkloster løber ud i Brede Aa og østfra optager Smedebæk, i en østlig og en vestlig Halvdel, der er meget ulige. Ø. f. Aaen er der flade Mose-, Kær- og Engdrag, hørende til Slogs Hrd.s Fladen, hvori intet Punkt er højere end 20 m undtagen den isolerede Bakkeø Visbjærg østligst, der naar 26 m. Den vestlige Halvdel derimod er den sydligste og højeste Del af det Højdedrag, der er gaaet gennem Spandet, Højrup og Arrild Sogne, „Løgum Bjærge". Det falder meget stejlt, ja brinket med dybt nedskaarne, kratfyldte Kløfter af mod det flade Land om Lobækken i Ø., men sænker sig meget jævnere mod V. og mod SV., hvor Landet igen bliver

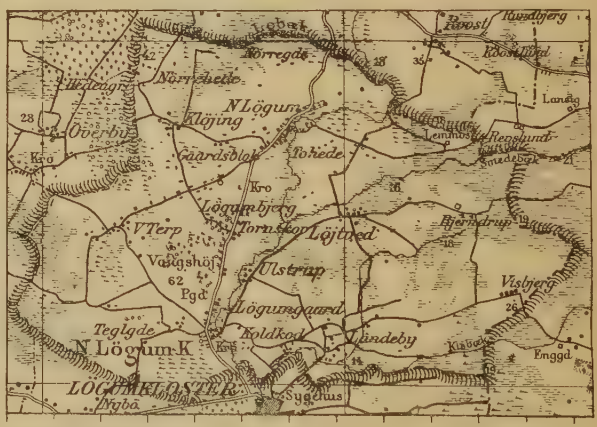

ganske fladt og naar ned til c. 7 m. Højest er den med Gravhøje kronede Vognshøj, 62 m, den højeste Bakke i det egentlige Vestslesvig med en meget vid Udsigt, der strækker sig til Ribe Domkirke, Rangstrup-Højlandet, Aabenraa Skovene, Tinglev, Tønder, Rømø og List paa Sild. Terrænet Ø. for Vognshøj hører med sine Kløfter, Egekrat og Plantninger til de hyggeligste og luneste Egne i det ellers saa barske Tønder Amt, men længere sydøstligt, ind mod Løgumkloster, er det meget forvirret med Hensyn til Jordblanding og Jordformer; der er Indsande og Lerknuder. Landevejen Løgumkloster-Arrild gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1204 (1860: 1224, 1910: 1052, 1921: 1061). **Ejdsk.** 1924: 4904, deraf **Jordv.** 2903; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 505 Kr. pr. ha. **Areal** 6071 ha (N. 19,594 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 5416; besaaet med Hvede 16, Rug 288, Byg 152, Havre 520, Blands. t. Modenhed 43, andre Høstar. 14, Kartofler 83, Foderroer 174, Brak 11, Grønf. og Græsn. 4115, Haver, Hegn o. l. 30, Tørvemoser 3, Skov 86, beb. Grund og Gaardsplads 32, Veje 108, Hede, Klit og Stenmarker 370, Vand 26. **Frugttræer** 1913: 1693 (1900: 1574). **Kreaturhold** 1925: 439 Heste, 3577 Stkr. Hornkvæg (heraf 1207 Køer), 98 Faar, 5 Geder, 1804 Svin (1913: 1003), 8766 Høns.

I Sognet Byerne: *Løgumgde* (1228 Løghum, 1548 Luomgardt) med Kirke, Præstegd., Skole (opf. 1865, restaur. 1920), Efterskole (se ndf.), Brugsforen., Ml. med mindre Landbrug, Andelsmejeri (opr. 1885 med 500 Køer, 1914: 860, 1918: 800, 1927: 1100), Spare- og Laanekasse f. N.-Løgum S. (opr. 1872; $^{31}/_{3}$ 1926 var Indskudene 203,000 Kr., Res. 8000), Gæstgiveri (Kirkekro). *Teglgd.* (1492 Tegelgaard), Teglværk (aarl. Prod. c. 1 Million Sten; 10 Arbejdere). *V.-Terp* (1479 Terp) med Skole (opf. 1908) og Fattiggd. *Kløjing* (1490 Kløing) med Skole (opf. 1864). *N.-Løgum* med Skole (opf. 1911), Missionshus (opf. 1910), Kbmdshdl. *Ulstrup* (1492 Wlstrup). *Løjtved* (1280 Løttwedt) med Skole (opf. 1910). *Bjerndrup* (1319 Bierndorp), *Visbjærg* (1342 Wiisbierg), *Landeby* (1490 Landbui), *Koldkaad* (1546 Koldkod). Saml. af Gde og Hse: *Løgumgd. Mark* (2 Gde), *Løgumbjærge, N.-Hede, Gaardsblok, Nørregd.* (Gd. og Hs.), *Lundsgd.* (1460 Lundts gaardth), *Tohede, Tornskov* (1496 Tornschou marck), *Lundstoft, Landebymark.* Gaarde: *Faargd.* (1546 Foerby) med Ejdsk. 93, Jordv. 65, c. 126 ha, deraf Ager 107, Skov 4, Hede 11, N. 431 Thlr.; 2 større, ubenævnte Gde i Tornskov: en med Ejdsk. 90, Jordv. 62, c. 114 ha, deraf Ager 78, Eng 16, Skov 20, N. 414 Thlr.; en med Ejdsk. 84, Jordv. 45, c. 103 ha, deraf Ager 51, Eng 20, Skov 15, Mose 15, N. 281 Thlr.; *Frydendal Kro* med Jordbrug paa 25 ha; *Lemmose; Annasminde* (før Løjentoft); en Gd. i Nørregd. med Ejdsk. 118, Jordv. 81, c. 121 ha, deraf Ager 64, Eng 46, Hede 10, N. 555 Thlr.; i Løjtved *Nørregd.* og *Vestergd.;* desuden en Gd. med Ejdsk. 95, Jordv. 70, c. 106 ha, deraf Ager 75, Eng 30, N. 500 Thlr.; i Bjerndrup *Marienhof;* desuden en Gd. med Ejdsk. 150, Jordv. 130, c. 166 ha, deraf Ager 80, Eng 86, N. 1155 Thlr.; en Gd. i Landeby med Ejdsk. 85, Jordv. 55, ca. 78 ha, deraf Ager 40, Eng 35, N. 355 Thlr. *Højgd., Ceciliesminde.*

N.-Løgum S., en egen Sognekommune, N.-Løgum Sognefogeddistr., har Tingsted i Løgumkloster og hører under Retskr. Lø Hrd. m. m. og Tønder Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Skærbæk Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Løgumkloster Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 204. Lægd.

Sogn Kirke, som den i daglig Tale kaldes, ligesom Sognet fra gammel Tid benævnes „Sogn Sogn", er en anselig, blytækt og overpudset, romansk Teglstensbygning, bestaaende af lige afsluttet Kor og Skib, smallere Vesttaarn og Vaaben-

hus i S. Korets Østgavl er stærkt ommuret, og Soklen ændret, paa Skibet bestaar den af en Rundstav over en Skraakant. Saa vel Kor som Skib har en Rundbuefrise, hvis enkelte Bueslag løber ned paa afvekslende sorte og bruntglasserede Smaasøjler og slutter sig til Hjørnelisener, der nu kun er fuldstændigt bevarede paa Koret. Dette har haft et rundbuet Vindue paa hver Side, Skibet tre og tre; alle Nordvinduerne er bevarede i tilmuret Stand. Dørene sidder i smaa Murfremspring, som foroven har en savsnitslignende Frise, dannet af smaa, afrundede Led, den nordre er tilmuret, den søndre blændet; den er rundbuet med en Profilering af skiftevis afrundede og retkantede Led. I tidlig gotisk Tid er Skibet forlænget mod V.; dette Parti, der mangler Buefrisen, har haft ret høje, spidsbuede Vinduer med skraa Smige, af hvilke et ses indvendigt som Blænding. Endnu senere i Middelalderen tilføjedes Taarnet, der har Pyramidetag og er af Tegl ligesom det fra 17. Aarh. stammende Vaabenhus; i Taarnfundamentet indmuret en Alterdæksten af Kalksten. Koret har et, Skibet tre Hvælvings-

Nørre-Løgum Kirke.

fag, alle ottedelte med retkantede Ribber; den gamle Korbue er bevaret. Den stærkt moderniserede Altertavle indeholder Brudstykker af et sentgotisk Fløjalter, oprindelig som det i Vodder, med Figurer af en Korsfæstelsesgruppe; Apostelstatuetter fra de bortagne Fløje er nu anbragte paa Kirkens Vestpulpitur. Paa Alterbordsforsiden findes Rester af et sentgotisk Maleri, Christus som Verdensdommer. Alterkalk, ifl. sentgotisk Minuskelindskrift skænket af Petrus til „Monasterio Loci Dei". To Par gotiske Lysestager. Figurrig, romansk Granitfont; paa Kummen ses i fladt Relief en tronende Christus, ved hans Sider staaende Skikkelser, der løfter Hænderne, længere fra ham en Mand med Drikkehorn og en Drage i Kamp med en lille Ridder samt to løbende Løver og Bladværk, Foden har Hjørnehoveder (Sauermann, Taufsteine p. 44). Højgotisk Lægmandskrucifiks med mager, karakterfuld Figur. Paa Pulpituret et mindre, roligere Krucifiks. Prædikestol, skaaret 1648, landlig Efterligning af de tønderske Stole fra Aarhundredets Begyndelse. Lille Lysekrone 1749, 2 nye Lysekroner fra før 1920, skænket af en af Præsterne. Sentmiddelalderlig Klokke, hvis Minuskelindskrift, der til Dels maa læses i Spejl, meddeler, at Abbed Thomas lod den støbe; Løgum Kloster havde en Abbed af dette Navn sidst i 14. Aarh. (Uldall, Kirkekl. p. 74). En hel Række middelalderlige Figurer er forsvundne fra Kirken. I denne er ophængt to Tavler for 62 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — Kirken tilhørte gennem hele Middelalderen Løgum Kloster.

Løgumgde Efterskole oprettedes 1920 af indremissionske Kredse. Den er en Kostskole, der tillige giver Præliminær- og Artiumskursus. Plads til c. 150 Elever. Sammen med Skolen drives et Landbrug paa 80 ha. Skolens rummelige Gymnastiksal tjener Egnens Folk som Forsamlingssal.

I Sognets Moser er fundet Træstammer, af hvilke mange er forkullede.

Ved Landevejen i Løgumgde rejstes 1923 en Genforeningssten.

I Landeby fødtes Opdrætteren, den danske Patriot Laust Arnum i Bovlund (1835-1908).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 84 d., 51 t.; 1884: 40 d., 83 t.; 1912: 59 d., 119 t.; 1920: 149 d., 80 t.; 1924: 132 d., 74 t., 13 soc.; 1926: 209 d., 141 t., 20 Bond. Selvst., 17 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 363 d. og 227 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 83, fra Tskl. 47).

Dels i Sognets Nordvestside, i umiddelbar Tilslutning til Højene i Døstrup Sogns Østside, dels paa det høje Bakkedrag (Vognshøj) ved Løgumgde og Teglgd. ligger eller har der ligget et stort Antal Gravhøje, ialt c. 75. En ganske særlig udpræget og talrig Gruppe udgør Højene paa Vognshøj; sjældent ses en saa tæt og stor Højsamling med ialt c. 50 Høje. Øjensynlig hidrører den i det væsentlige fra Broncealderen, og fra flere af Højene foreligger Oldsagfund. For Størstedelen er Højene nu dog ødelagte; nogle af dem er ret store, men gennemgaaende har det været mindre Høje. Midt i Gruppen hæver sig den henv. 5 m høje *Vognshøj*, der nu er fredet og delvis restaureret af Ejeren. I den store, øvrige Del af Sognet kendes kun ganske faa Gravhøje.

Før 1864 (1867) hørte hele Sognet under Løgumkloster Amt.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Løgumgde, V.-Terp, Kløjing, N.-Løgum, Løjtved og Landeby.

Litt.: J. Brodersen, Fra gamle Dage, Kbh. 1913.

Løgumkloster Landsogn omgives af Flækken Løgumklosters Grund og af N.-Løgum, Brede, Abild og Højst Sogne. Kirken i Løgumkloster, se p. 272. Sognet deles af Brede Aa, der løber fra Ø. til V., i en mindre, nordvestlig og en langt større, sydlig Del. Den første Del er Hedeflade, som nærmest ind mod Flækken er blevet til en nu tilplantet Indsande, men iøvrigt endnu for en Del ligger i Lyng. Den sydlige Del kan igen tredeles. Østligt afsondres ved et Tilløb til Brede Aa Assit og Faverby: Flade med Eng, Mose, Kær og Hede. Sydligt skiller den store Kongens Mose den Bakkeø ud, hvorpaa Draved Skov ligger; højeste Punkt over 20 m. Den fortsættes ind i Abild S. i Kongsbjærg Bakkeø. Kongens Mose selv ligger paa en Højde af 15-18 m. Vestligt ligger den større Ellum Bakkeø med jævnt Fald til de fleste Sider, men ret stejlt mod N. ned mod Aaen; her er det højeste Punkt 27 m, Aaen selv ligger under sit Løb gennem Sognet i 9-7 m's Højde. Ogsaa her er megen Hede og Kær. Sognets Jordsmon er gennemgaaende sandet eller skarpsandet; ved Telt er der Lerunderlag, ved Ellum store Mergellejer. Staten ejer ialt c. 556 ha af Sognets Areal; heraf er 198 ha Draved Skov og 358 ha Kongens Mose. Tværbanen Bredebro-Løgumkloster-Rødekro gaar gennem Sognet, ligeledes Landevejene fra Løgumkloster til Arnum, Bredebro og Tønder.

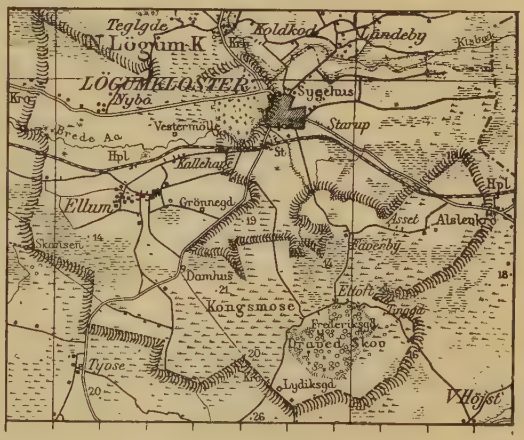

Befolkning i 1925: 522 (1860: 540, 1910: 518, 1921: 522). **Ejdsk.** 1924: 2181, deraf **Jordv.** 1413; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 410 Kr. pr. ha.

Areal 4183 ha (N. 7059 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2507; besaaet med Hvede 2, Rug 158, Byg 50, Havre 214, Blands. t. Modenhed 18, andre Høstar. 5, Kartofler 33, Foderroer 95, Brak 1, Grønf. og Græsn. 1931, Haver, Hegn o. l. 2, Tørvemoser 154, Skov 283, beb. Grund og Gaardsplads 7, Veje 75, Hede, Klit og Stenmarker 1142, Vand 13. **Frugttræer** 1913: 666 (1900: 398). **Kreaturhold** 1925: 230 Heste, 1797 Stkr. Hornkv. (heraf 542 Køer), 145 Faar, 856 Svin (1913: 326), 3726 Høns.

I Sognet Byen *Ellum* (1479 Ellom) med 2-Kl. Skole (opf. 1910), Kbmdshdl., Andelsmejeri (opr. 1910 med c. 200 Køer, 1914: 250, 1918: 230, 1927: 300), Gæstgiveri og Jærnbanest. (i Driftsaaret $19^{25}/_{26}$ befordredes fra Ellum med Statsbanen 4716 Personer; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 193 Tons, afg. 73). Saml. af Gde og Hse: *Nybo* (1288 Nybo), *Ellummark, Ellumhede, Kalhave, Assit* (1503 Assithe marck), *Eltoft, Draved* med Skole (nybygget 1877; indtil da benyttedes en lerklinet Skovhytte ved Frederiksgd.), Skovfogedbolig, Telegraf- og Telefonst., *Tinggd., Frederiksgdsmark, Skovgd.* Gaarde: *Flesborg* (1510 Fleschborg), *Aaved* (1510 Owidt), Tvegdene *Søgd.* (1607 Søøgaardt), *Vestermølle* (1492 Westermølle), *Faverby* (1607 Faurbuy) med Ejdsk. 116, Jordv. 92, c. 234 ha, deraf Ager 120, Eng 43, Mose og Hede 70, N. 419 Thlr.; *Frederiksgd.* med Ejdsk. 83, Jordv. 60, c. 148 ha, deraf Ager 88, Eng 20, Skov 9, Mose og Hede 30, N. 315 Thlr.; *Telt* (Gæstgiveri og Landbrug), *Lydiksgd., Koldmosekirke, Damhus* (Gæstgiveri og Landbrug), *Sølgd., Grøngd., Skovgd.* (tidl. Hoheneck).

Løgumkloster Landsogn, en egen Sognekommune, Løgumkloster Landsogns Sognefogeddistr., har Tingsted i Løgumkloster, hører under Retskr. Lø Hrd. m. m. og Tønder Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr. og Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Løgumkloster Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 206. Lægd.

Landsognet har Kirkegd. tilfælles med Flækken.

Draved nævnes 1263. 1280 skænker Martha Litle en Otting i Draved til Løgum Kloster.

Gden *Kogsted* (1279 Cogstath), nær Løgumkloster, overdroges d. A. af Mark Bondessøn ved Mageskifte til Klostret. Senere maa den paany være kommet i privat Eje; 1365 solgte Lave Degn den til Niels Bramtorp, hvis Enke Catherina 1376 ved Mageskifte overdrog Gden til Abbed Thomas i Løgum.

Frederiksgd. anlagdes 1782 af Birkefoged Poulsen i Løgumkloster paa Jorder, der udskiltes fra kgl. Domænejorder. 1799, 1814 og 1857 udskiltes Gdene Eltoft, Tinggd. og Lydiksgd. fra Gden, og denne deltes atter 1907, hvorved Gden *Hoheneck* (nu Skovgd.) opstod.

Jorderne til *Damhus* erhvervedes c. 1790 ved Køb fra Staten; i Kontrakten benævnes Ejendommen som Assitdam, men efter at Bygningerne var opførte, kaldtes den Damhus. Kroen var tidl. Bedested for Studetransporterne sydpaa.

I en Have i Ellum staar paa en Jordforhøjning en stor Kampesten; hvis den fjernes, skal efter „et gammelt Sigende" en stor Del af Byen brænde.

Ved Byen Ellum rejstes 1921 en Mindesten for 11 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 67 d., 11 t.; 1884: 28 d., 19 t.; 1912: 50 d., 37 t.; 1920: 130 d., 15 t.; 1924: 120 d., 8 t., 9 soc.; 1926: 109 d., 12 t., 40 Bond. Selvst., 8 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 234 d. og 53 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 32, fra Tyskl. 12).

Under den preuss. Administration bestod Landsognet af Kommunerne Ellum (med Nybo, Ellummark, Aaved, Ellumhede, Flesborg, Søgd. og Vesterml.), Assit (med Eltoft, Faverby, Frederiksgd., Tinggd., Lydiksgd., Telt) og Draved Forstdistrikt; Draved udskiltes dog først c. 1870 som særlig kommunal Enhed fra Assit.

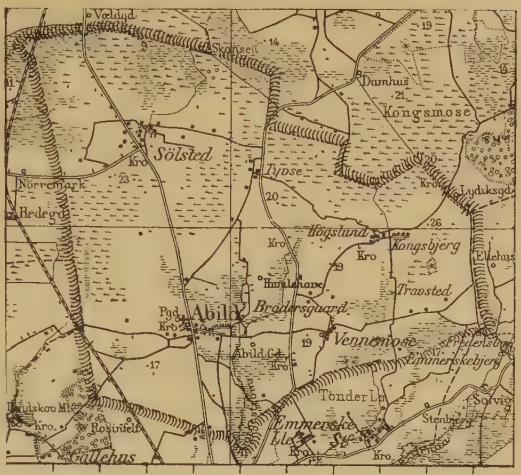

Abild Sogn omgives af Brede, Visby, Daler, Møgeltønder Sogne, Tønder By og Landsogn, Hostrup (et ganske lille Stykke), Højst og Løgumkloster Sogne. Kirken sydvestlig, 5 km N. f. Tønder, 10,5 km SV. f. Løgumkloster, 39,5 km SSØ. f. Ribe. Sognet er meget jævnt og fladt, men ikke Hedeflade i egentlig Forstand. Jorden er sandet, muldsandet og lermuldet. Nordvestligt 23 m, nordøstligt (Kongsbjærg) 25 m, i Moserne nordvestligt 7 m, ved „Bækken" („Galgestrøm") fra Sognegrænsen til Udløbet i Vidaaen) sydligst 4 m. Et Mosestykke ved Tykskov Mark kaldes Porremose. Hedeopdyrkningen har i den sidste Menneskealder gjort store Fremskridt. Den vestlige Længdebane samt Landevejene Tønder-Ribe og Tønder-Løgumkloster gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1052 (1860: 1163, 1910: 1020, 1921: 996). **Ejdsk.** 1924: 4304, deraf **Jordv.** 2582; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 571 Kr. pr. ha. **Areal** 5284 ha (N. 15,977 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 4308; besaaet med Hvede 2, Rug 126, Byg 81, Havre 326, Blands. t. Modenhed 93, andre Høstar. 9, Kartofler 38, Foderroer 153, Brak 60, Grønf. og Græsn. 3420, Haver, Hegn o. l. 13, Tørvemoser 114, beb. Grund og Gaardsplads 20, Veje 170, Hede, Klit og Stenmarker 649, Vand 10. **Frugttræer** 1913: 1889 (1900: 1501). **Kreaturhold** 1925: 413 Heste, 3587 Stkr. Hornkv. (heraf 1118 Køer), 229 Faar, 12 Geder, 1482 Svin (1913: 727), 6357 Høns.

I Sognet Byerne: *Abild* (c. 1330 Apæld) med Kirke, Præstegd., en dansk og en tysk Skole), Forsamlingshus („Landbohjem", opr. 1923 ved Køb af den tyske Kro; se Sprogfor.s Almanak 1925 p. 92), 2 Kbmdsforretn., Ml., Gæstgiveri med Kbmdshdl., større Bageri. *N.-Abild. Sølsted* (1365 Siluestedt) med 2-Kl. Skole, Missionshus, Kbmdshdl., 2 mindre Cementstøberier, motordrevet Tørveværk i Sølsted Mose (ogsaa kaldet Stormose), Gæstgiveri. *Tykskov* (1548 Tyufshodt). *Højslund* (1305 Høxlundt) med Kbmdshdl. *Kongsbjærg* (1421 Koningesbergh). *Venemose* (1482 Wenemosse) med Skole. Saml. af Gde og Hse: *Tykskovmark, Travsted* (1490 Trougsted), *Brodersgd.* (1543 Broderszgartt), *Brodersgaardmark, S.-Venemose, Abildgd.* med Andelsmejeri („Abildgaard", opr. 1886 med 300 Køer, 1914: 600, 1918: 650, 1927: 1000) og Gæstgiveri („Abildgd. Kro"). Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 70, Jordv. 51, c. 89 ha, deraf Ager 54, Eng 15, Hede 18, N. 316 Thlr.; paa Abildmark *Bomgd., Søndergd.* og *Batteriet* (se ndf.), endvidere en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 71, Jordv. 60, c. 141 ha, deraf Ager 62, Eng 5, Hede 58, N. 128 Thlr.; *Karolinegd. Nørgd.* med Ejdsk. 85, Jordv. 55, c. 107 ha, deraf Ager 30, Eng 59, Hede 17, N. 158 Thlr.; *Stengd. Abildgd.* med Ejdsk. 95, Jordv. 60, c. 81 ha, deraf Ager 60, Eng 20, N. 383 Thlr.; paa Tykskovmark *Humlehave* (1543 Homelhaue); desuden en Gd. med Ejdsk. 115, Jordv. 88, c. 103 ha, deraf Ager 77, Eng 25, N. 598 Thlr.; *Klinborg* (var tidligere Kro); 2 større Gde i Travsted: en med Ejdsk. 92, Jordv. 51, c. 92 ha, deraf Ager 68, Eng 7, Hede 15, N. 362 Thlr.; en med Ejdsk. 190,

Jordv. 120, c. 139 ha, deraf Ager 108, Eng 22, Skov 5, N. 684 Thlr. *Frederiksgave;* en større Gd. i Venemose med Ejdsk. 106, Jordv. 72, c. 82 ha, deraf Ager 57, Eng 16, Plantage 7, N. 453 Thlr.; *Lykgd.;* en Gd. i S.-Venemose med Ejdsk. 72, Jordv. 42, c. 76 ha, deraf Ager 51, Eng 4, N. 265 Thlr.; *Washington.* Huse: *Bomhus, Relingsminde, Middagssted, Slan; Abildkær, Brandkær, Holm, Kohøj, Nyland, Blaabjærg, Wartburg, Nedsted, Jesperlund, Trilde, Damhus, Kolonien, Nyhus* (eller *Blæsom),* Fattiggden *Nørhus, Knold.*

Abild S., en egen Sognekommune, Abild Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Tønder Vurderingskr., Sønderjyllands 5. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 215. Lægd.

Den teglhængte, overpudsede Kirke, tidl. indv. til Skt. Nicolaus og i Middelalderen tilhørende Løgum Kloster, bestaar af lige afsluttet Kor med Savsnitgesims og bredere Skib, til hvilken senere føjedes et Taarn i V. og nyere Sakristi mod S., alt af Tegl. At dømme efter to nu genaabnede, slanke, rundbuede Vinduer paa Korets Østvæg er Kirken opført i senromansk Tid, men har forøvr. mistet alt Stilpræg, saa meget mere som „den mellemste Del" d: Skibet efter en paa dets Sydside indmuret Indskriftsten 1709 er bygget af nyt fra Grunden af. Det gotiske Taarn har Saddeltag og er ligesom Kirken stærkt moderniseret (rep. 1749). Det har mod Ø. 3 spidsbuede Blændinger, mod V. Savsnit. Koret har haft 2 Fag Hvælvinger, men kun Gjordbuen er bevaret, og hele Kirken har nu Bjælkeloft. Triumfmuren er nedrevet. Gotisk Fløjaltertavle, overmalet 1769 og senere. I Midtskabet Maria, Treenigheden og Skt. Nicolaus, i Fløjene Apostle. Alterkalk fra 1680. Paa Alterbordet et lille, sentgotisk Krucifiks og to Sæt Malmstager, det ældste barokt, det yngste fra 1688. Romansk Granitfont, hvis Kumme er smykket med Ranker og krydsende Bueslag, medens Foden har Hjørneblade. Fontehimmel fra 1692-94. Nygotisk Prædikestol. Den gamle, fra c. 1600 stammende, enkle Prædikestol er ligesom Rester af en senromansk Krucifiksgruppe deponeret i Amtsmuseet i Tønder. Nyt Stoleværk. Pulpitur paa Skibets Nord- og Vestvæg. Den fra 1594 stammende Klokke (Michel Dibler, Flensborg) blev indsmeltet under Krigen. Genforeningsklokke. Dske Atl. VII p. 292 nævner en Ligsten over Herredsfoged Peter Petersen, † 1561.

Paa Humlehave boede formentlig Nicholaus Humblehaue, der nævnes 1360. — Trilde Mølle nævnes 1649.

Frederiksgave anlagdes 1764 som Bolig for Kolonister, der skulde opdyrke Heden.

C. 3,5 km N. f. Tønder Købstad ligger V. f. Landevejen Tønder-Ribe den Staten tilhørende, 217 ha store „Flyveplads" (54 ha i T. Landsogn og 163 ha i Abild S.), der under Krigen købtes sammen fra forskellige Lodsejere. Her opførtes derefter to store Luftskibshaller til de tyske Zeppelinere. $^{25}/_{3}$ 1916 og $^{19}/_{7}$ 1918 var Hallerne Genstand for engelske Flyverangreb; det sidste medførte en Del Beskadigelser paa den ene. Den største Hal, der var 45 m høj, 275 m lang og 75 m bred, stod endnu et Par Aar efter Genforeningen, men er nu fjernet. En Del af Pladsen benyttes nu ved Militærøvelser, medens Størstedelen er bortforpagtet og en Del agtes beplantet. Den ovennævnte Gd. „Batteriet" fik sit Navn under Krigen, fordi der her laa et Batteri til Flyvepladsens Beskyttelse; dens Bygninger er Barakker fra den Tid.

I Moserne er fundet Træstammer og Rødder af anselig Størrelse.

S. for Præstegdshaven rejstes 1922 en Mindesten for 23 i Verdenskrigen faldne Danske fra Sognet og s. A. en Sten for 12 faldne Tyskere.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 134 d., 29 t.; 1884: 26 d., 32 t.; 1912: 59 d., 89 t., 4 soc.; 1920: 210 d., 65 t., 12 soc.; 1924: 178 d., 66 t., 41 soc.; 1926: 200 d., 99 t., 28 Bond. Selvst., 37 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 402 d. og 219 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 85, fra Tskl. 55).

Jordfaste Oldtidsmindesmærker kendes ikke i Sognet. I Sølsted Mose er fundet en Sølvarmring fra Vikingetiden.

Før 1864 hørte c. 5 pCt. af Sognets Areal til de kongerigske Enklaver, nemlig 9 Gde og 7 Hse i Abild. Af den slesv. Del hørte ialt 25 Gde og nogle Hse til Løgumkloster Amt.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Abild, Sølsted, Tykskov, Venemose (med S.-Venemose) og Høgslund (med Kongsbjærg).

Slogs Herred.

Sognene: Hostrup, Højst, Rabsted, Bylderup, Burkal, Tinglev.

C. 1600.

Slogs Herred, den sydøstlige Del af Amtet, begrænses mod V. af Tønder og Lø Hrdr., mod N. af S.-Rangstrup Hrd., mod Ø. af Rise og Lundtoft Hrdr., de tre sidste i Aabenraa Amt, mod S. af Kær Hrd. S. f. Landegrænsen. Afvigelserne mellem Sogneomraaderne og det oprindelige Herredsomfang er ikke store. Herredet danner nærmest en Trekant med Grundlinjen mod S. Den største Udstrækning fra V. til Ø. er 30 km, fra NV. til SØ. 27 km. Det udgør Kærnen af den store Slogs Hrd.s Hedeflade, som ogsaa strækker sig frem til N., Ø. og V. uden for Herredet. Overfladen er særdeles jævn, østligst c. 30 m over Havet, vestligst naaende næsten ud til Marsken. Af Bakkeøer er der saa godt som ingen undtagen den, der fra Lund i Ø. (25 m) gaar frem mod V., til den afsluttes i Jejsing Bakke (21 m) og V. f. Rørkær (15 m). Jorden er paa denne Bakkeø bedre end i de omgivende Flader, særlig vestligst er Agerjorden god Lermuld, men iøvrigt omfatter Herredet Nordslesvigs magreste og derfor tyndest befolkede Strøg. Men den gennemgaaende saa magre Agerjord gennemstrømmes af mange Vandløb, der alle er samlede ved Tønder i Vidaaen. Vandløbene er omgivne af Enge, smalle mod Ø., men vidende sig mere og mere ud, indtil de i de vestlige Dele af Burkal og Hostrup Sogne danner et sammenhængende Eng-Land, ligesom Aaerne her samles og skilles og atter samles i Deltadannelser. Under de enkelte Sogne skildres Vandløbene udførligere; her nævnes kun de vigtigste fra N. til S.: Arnaa, Hvirlaa, Søderup Aa, der længere nede hedder Slogs Aa, Uge Bæk, der forenes med Slogs Aa til Grønaa, Bjerndrup Aa og Gejl Aa, der forenede hedder Sønderaa, men sender Gammelaa over til Grønaa og sydfra modtager Grænsevandløbene Skelbæk og Gammelaa. Af gammel Skov er der kun et Par Kratrester; en Del Plantager findes. Enkelte Steder, særlig mod SØ., er der endnu Lynghede. Det samlede Areal udgør 34,423 ha (344,2 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 107,345 Thlr.; af Arealet var i 1920 de 31,027 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg $^{1}/_{1}$ 1924 29,567 Kr., heraf Jordværdi 16,100 Kr. Folketallet var 1925: 8335, 1921: 7606, 1910: 7326, 1860: 7088. I gejstlig Henseende udgør Herredet sammen med Tønder, Højer og Lø Herreder Tønder Provsti i Ribe Stift.

Slogs Herred, der hørte under Ellumsyssel, kaldes i Vald. II's Jrdb. Locthorphæreth efter den helt mod Ø. liggende By Locthorp, nu Lovtrup, der oprindl. hørte til Tinglev, nu til Uge Sogn i Lundtoft Hrd., og som først 1850 udskiltes fra Slogs Hrd. Ved Midten af 14. Aarh. træffes dog det senere Navn, f. Eks. 1353: Slox Hrd. I 1373 nævnes det som hørende til den sønderjyske Hertuginde Richissas Livgeding.

Hostrup Sogn omgives af Sognene Tønder og Tønder Landsogn, Ubjærg, Burkal, Højst og Abild (et ganske lille Stykke). Kirken midt i Sognet, 6 km Ø. f. Tønder. Sognet har Slogs Hrd.s Slette-Karakter, men er dog noget mere afvekslende end de andre Sogne i Herredet, idet et Højdedrag kommende fra Lund Bakkeø i Ø. gaar midt gennem Sognet i vestlig Retning, særtegnet ved en ualmindelig Mængde Mergelgrave. Østligst ligger det c. 18 m højt, efter en Sænkning hæver det sig igen i Jejsing Bakke til 21 m, der falder meget stejlt af mod S. og frembyder en ejendommelig Udsigt; endnu paa Rørkær Mark er det

15 m højt. I N., V. og S. omgives dette Højdedrag af flade Enge, kun lige paa Sognets Nordgrænse er en Udløber fra Emmerske Bjærg, 15 m høj. Nordvestligst løber Arnaa gennem Sognet fra 9 m's Højde og forlader det ved 4 m. Lige uden for Sognet i Tønder Landsogn modtager den Hvirlaa (1484 Wyrleaa), der er kommet ind i Sognet i 11 m's Højde, begge disse Aaer N. f. Højdedraget. S. f. dette løber Grønaa (5 m ved Indtrædelsen i Sognet), som ved sin Udgang forener sig med Lillestrømmen, der danner hele Sognets Sydgrænse (ved 5 m ind i Sognet, ved Udgangen omtrent i Højde med Havet). Grønaa ledsages i sit nedre Løb paa begge Sider af Diger; gode og udstrakte Enge langs alle disse Aaløb. Agerjorden er ved Rørkær, Jejsing og Solvig god Lermuld, i den øvrige Del af Sognet Sandmuld. Jærnbanen Tinglev-Tønder og Landevejen Tønder-Flensborg gaar gennem Sognet; dets nordligste Del berøres af den nye Tønder-Aabenraa Landevej.

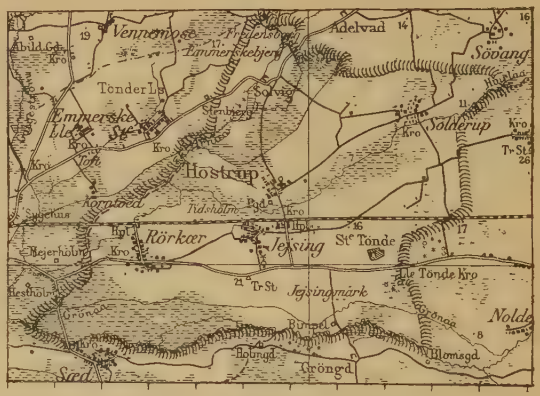

Befolkning i 1925: 1040 (1860: 1148, 1910: 936, 1921: 970), **Ejdsk.** 1924: 4596, deraf **Jordv.** 2978; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 798 Kr. pr. ha. **Areal** 3823 ha (N. 20,615 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3611; besaaet med Hvede 4, Rug 89, Byg 75, Havre 223, Blands. t. Modenhed 22, Kartofler 32, Foderroer 82, Brak 4, Grønf. og Græsn. 3080, Haver, Hegn o. l. 4, Skov 28, beb. Grund og Gaardsplads 15, Veje 125, Hede, Klit og Stenmarker 12, Vand 28. **Frugttræer** 1913: 1948 (1900: 2085). **Kreaturhold** 1925: 278 Heste, 3004 Stkr. Hornkv. (heraf 898 Køer), 208 Faar, 4 Geder, 1460 Svin (1913: 554), 5887 Høns.

I Sognet Byerne: *Hostrup* (1231 Horsthorp) med Kirke, Præstegd., Skole (opf. 1876), Fattiggd. (ubenyttet, Avlsbruget bortforpagtet), Gæstgiveri med Kbmdshdl. *Jejsing* (1272 Exing march) med Kommuneskole samt tysk Skole (opf. 1923), Forsamlingshs. (opf. 1909, Arkt. Risom, Kbhvn.; 200 Pladser), 6 Kbmdsforretn. (den ene med Gæstgiveri), Andelsmejeri (opr. 1897 med 350 Køer, 1914: 550, 1918: 400, 1927: 700), Ml., Andelselektricitetværk (for Hovedparten af Byerne Jejsing og Hostrup, opr. 1921, 2 Motorer, 43 HK.; 15 Andelshavere), Spare- og Laanekassen for Hostrup S. (opr. 1844; $^{31}/_{3}$ 1926 var Indsk. 99,000 Kr., Res. 10,000), Ordenspolitibetj., Jærnbanest. (i Driftsaaret 1926-27 befordredes fra Jejsing med Statsb. 15,863 Personer; Totalvægten af ank. Gods og Kreaturer 13,105 Tons, afg. 438), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Rørkær* (1272 Rorkiar) med Skole, Kbmdshdl., Maskinhdl., mindre Elektricitetsværk (for Lys, Vind- og Dieselmotor; den tidl. Rørkær Kommune er Ejer), Gæstgiveri, Jærnbanest. (i Driftsaaret 1926-27 befordredes fra Rørkær med Statsb. 4707 Personer; Totalvægten af ank. Gods og Kreaturer 12 Tons, afg. 7), Telegraf- og Telefonst. *Solderup* (1364 Soldorp) med Kommuneskole samt tysk Skole (opf. 1921), Kbmdshdl. Saml. af Gde og Hse: *Jejsingmark, Tidsholm,* (1319 Tyazholm), *Solderupmark, Trespring.* Gaarde: *Solvig* (1391 Solwick) tilh. Schackenborg Gods, med Arbejderboligen Gottrup, med Ejdsk. 296, Jordv. 241, c. 358 ha, deraf Ager 112, Eng 217, Skov 9, Hede og Krat 10, N. 1562 Thlr. *Solvig*

Ml. (se ndf.). *Nøjsomhed.* I Rørkær *Helliggdn.* med Ejdsk. 91, Jordv. 71, c. 71 ha, deraf Ager 15, Eng 56, N. 463 Thlr.; desuden i Rørkær 4 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 109, Jordv. 85, c. 78 ha, deraf Ager 51, Eng 13, Mose 12, N. 517 Thlr.; en med Ejdsk. 107, Jordv. 74, c. 66 ha, deraf Ager 43, Eng 9, Skov 12, N. 532 Thlr.; en med Ejdsk. 80, Jordv. 62, c. 51 ha, deraf Ager 34, Eng 17, N. 413 Thlr.; en med Ejdsk. 110, Jordv. 80, c. 71 ha, deraf Ager 30, Eng 40, N. 594 Thlr. *Bimbøl,* eget Elektricitetsanlæg til Lys og Kraft med Ejdsk. 98, Jordv. 74, c. 100 ha, deraf Ager 77, Eng 22, N. 434 Thlr. *St.-Tønde* (1648 Tunde) tilhører Schackenborg Gods, eget elektrisk Lysanlæg, eget Mejeri, der dog ogsaa arbejder for Omegnens Landbrug, opr. 1885, Antal Køer 1914: 300, 1926: 500; Ejdsk. 310, Jordv. 240, c. 308 ha, deraf Ager 163, Eng 74, Skov 50, Hede 12, N. 1574 Thlr. Endvidere i Jejsing 4 større ubenævnte Gde.: en med Ejdsk. 140, Jordv. 106, c. 88 ha, deraf Ager 58, Eng 30, N. 708 Thlr.; en med Ejdsk. 156, Jordv. 121, c. 124 ha, deraf Ager 78, Eng 45, N. 849 Thlr.; en med Ejdsk. 81, Jordv. 65, c. 70 ha, deraf Ager 19, Eng 46, N. 421 Thlr.; en med Ejdsk. 126, Jordv. 96, c. 94 ha, deraf Ager 40, Eng 50, N. 625 Thlr. *Haabets Minde* (tidl. Mosekro). Gden. Skrup NV. f. Hostrup hører kun i kirkelig Henseende til Sognet og er opført under Tønder Landsogn; Arbejderboligen Gottrup ved Solvig hører ligeledes kun i kirkelig Henseende til H. Sogn. Huse: *Fredensbjærg, Kærborg, Vange, Julianebjærg, Kokhuset.*

Hostrup S., en egen Sognekommune, Hostrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Løgumkloster Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 223. Lægd.

Den stærkt cementpudsede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Jacob d. Y., bestaar af senromansk Skib og Kor med Apsis, senere tilføjet Vesttaarn med Trappehus og nyt Vaabenhus mod S. Materialet er helt igennem Tegl, dog skal der til den gamle Kirke ogsaa være anvendt Tuf. Apsiden, med attisk profileret Sokkel, har en Buefrise under en Savsnitsfrise, Koret alene en Buefrise og Skibet mod N. Savsnitsfrise, mod S. dels Bue-, dels Trappefrise. De rundbuede Døre laa i Fremspring. Bedst bevaret er den gamle Vestgavl, der har fremspringende Kantlister og øverst en lille, spidsbuet Blænding. Den skjules af Taarnet, af hvilket alene Underdelen er middelalderlig, medens Saddeltaget med Gavle i Ø. og V. og store Kviste mod N. og S. afløste et højt, 1650 af Lynild ødelagt Spir; det blev istandsat 1756-57. Kirken har Bjælkeloft, Apside- og Korbuen er ommurede 1862; gammel, rund Taarnbue. En sagkyndig Istandsættelse af den værdifulde Bygning er begyndt 1926. Moderne Altertavle. En smuk Alterkalk i Renæssancestil, 1592, med Dorothea Rantzaus Vaaben, ødelagdes ved Brand 1913. Romansk Granitfont, hvis Kumme er smykket med Rankeværk, Dyr og fire Hoveder, og hvis runde Fod ligeledes har fire Hoveder. Fontelaag i Renæssancestil, c. 1600. Sengotisk Lægmandskrucifiks, nu hængende paa sin gamle Plads over Korbuen. Prædikestol 1862. Pulpitur c. 1700. Orgel i rigt udskaaret Hus, der stammer fra Ribe Domkirke og er udført c. 1630-40 i Bruskbarokstil, med c. 100 Aar yngre Sidevinger. Lysekrone, skænket af Hans Lassæus Nissen fra St.-Tønde († 1713). Klokke 1790 (I. G. W. Landre, Lybæk). I Nationalmuseet opbevares en i Alterbordet fundet Blykapsel med en Pergamentseddel, hvorefter dette blev indviet 1477 af Bisp Helrik til Maria, Laurentius, Magdalene og Andreas (jfr. C. F. Herbst, Om Hostrup Kirkes Alter og dets Relikvieæske, i Slesv. Provincialefterretn. IV p. 162 flg.). Den efter 1864 forsvundne, katolske Altertavle rummede Figurer af Maria, Apostlene, Nicolaus og Dionysius, af hvilke den sidstnævnte er genfundet 1926 i et tilmuret, romansk Vindue. Tre Præstebilleder (Paulus Claudius, † 1665, Johannes Mauritius, † 1695 og G. Eichel, † 1767). Under Gulvet har der været Begravelser for Ejere af Solvig og St.-Tønde. I Kirken er ophængt en Mindetavle over 26 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Hostrup. 1319 sælger Henneke Moltke alt sit Gods i Horstorp, nemlig i Exen (Jejsing), Rørkier, Hestholm og Tyazholm (Tidsholm). — Udskiftningen begyndte for Hostrup Bys Vedkommende allerede 1724 og fortsattes i de flg. Aar, saa at den i Hovedsagen

var afsluttet før Loven af $^{10}/_{2}$ 1766. De andre Byer i Sognet fulgte det af Hostrup By givne Eksempel. Engene udskiftedes endnu tidligere, saaledes i Rørkær allerede 1717. — Til 1680 var der kun een Skole for hele Sognet; men derefter byggedes der Skoler med Lærerbolig i Jejsing, Rørkær og Solderup, især ved den ovenf. nævnte Sognepr. Mauritius' Medvirkning.

Solvig, en adelig Gd., til hvilken Peder Eriksen Sappi (til Solwyk, Sollick), Sønnesøn af Hr. Abel, Valdemar IV's uægte Søn, skriver sig 1390-97. Hans Datter Anna medbragte S. i sit Ægteskab med Mads Gjordsen d. Æ. (1409-42), hvis Søn Claus havde Gden (1443-c. 1460), derefter dennes Søn Eggert, der faldt 1500 i Ditmarsken. 1502 sad hans Enke Anna Eriksdatter (Fasti) paa Gden. Efter ham ejedes den af hans Sønner Mag. Claus, Erkedegn i Ribe, kgl. Kansler († 1532), Erik og Mathias (1519-61), der efterlod den til Datteren Anna gift med Erik Lange (Munk) til Engelsholm, der døde paa S. 1572, hvorefter hans Børn Erik Lange, kendt som Guldmager og gift med Tyge Brahes Søster Sophie, og Margrethe Lange, salig Jens Kaases, 1583 skødede S. til Fr. II., der endnu s. A. mageskiftede den til Melchior Rantzau mod Tovskov. Hans Enke Dorothea, Christopher Rantzau til Quarnbecks Enke, skødede med sine Brødre Benedict og Jørgen paa sin umyndige Søn Henriks Vegne 1601 S. til Hertug Johan Adolf, der 1604 pantsatte Gden til Amtmand Ditlev Rantzau. Solvig udlagdes tillige med Godserne Kogsbøl og Søndergde til Arvingerne efter den 1664 afdøde, gottorpske Statholder Frederik Ahlefeldt som Erstatning for de betydelige Forskud, han havde ydet Hertugerne. Sønnen Oberst Frederik Ahlefeldt erhvervede 1681 S. og solgte den 1693 for 44,000 Rdlr. til samtlige derboende, frie Undersaatter, der samtidig løstes fra alle deres undersaatlige Pligter. Bønderne solgte den nogle Aar efter til Regeringen, der 1768 overlod Hovedparcellen til Georg Outzen, af Geheimeraad v. Salderns Slægt, i Arveforpagtning. 1884 solgte Joh. Ludolph Outzen Gden til Greve Hans Schack, der istandsatte Avlsbygningerne og iværksatte en Forbedring af Gdens store Engareal. — I Slutn. af 16. Aarh. var Solvig efter Braunius' Prospekt af Tønder et Dobbelthus, omgivet af Grave og mulig bygget af Melchior Rantzau. En antagelig ældre Bygning, et Enkelthus, gengives paa den rantzauske Tavle (se Vilh. Lorenzen, Rantzauske Borge og Herresæder p. 57). — Vandmøllen ved Solvig, der er meget gammel, købtes 1884 af Greve Hans Schack, men nedlagdes 1924, da Bønderne erhvervede den for at faa Raadighed over Vandet, som til Tider forvoldte Skade paa Engene langs Arnaa. De nuværende Bygninger stammer fra 1770.

St.-Tønde, privilig. Gd. 1481 nævnes Esge Friis (fra Haraldskær) som Arving til Tynde sammen med Claus Gjordsens Hustru Anna (Rød ?), Claus Iversen Rosenkrantz og dennes Hustru Margrethe Rød og Fru Kirstine (deres Moder ?). Claus Gjordsens Søn Eggert udkøbte 1494 sine Medarvinger af Tønde; han faldt 1500 ved Hemmingsted og efterlod Gden til Datteren Bege, g. m. Jesper Holk; som Enke († 1553) skrives hun 1534 til T. Herredsfoged Hans Nissen til Hajstrupgd. († 1654) købte 1639 Ødegden Tunde af Htg. Frederik for 1200 Rdlr. Sp. Hans Søn Anders Nissen arvede den († c. 1720); dennes Søn Andreas Nissen var gift med Elsabe Margrethe Ambders, der i 2. Ægteskab blev gift med den bekendte Historiker, Generalprokurør Andreas Højer (1690-1739). Efter ham havde Gden forskellige Ejere indtil 1800, da den kom i Slægten Momsens Besiddelse. 1897 købtes den ved Tvangssalg af Greve Hans Schack.

Julianebjærg har Navn efter et 1764 paa Solderup Mark opr. Koloniststed Julianenborg, der blev nedbrudt c. 1860; en Vej i Nærheden hedder endnu „æ Kolonivej".

I de Eljemske Enge S. for Rørkær ligger en sandet Banke, *Eljempold*, hvor der efter Sagnet skal have ligget en Borg.

En Brønd paa en Bakke ved Rørkær kaldtes ifl. Dske Atl. VII p. 294 *Helligkilde* og Vandet skulde især være gavnligt mod hidsige Febre, men allerede i Slutn. af 18. Aarh. var dens Lægedomskraft gaaet i Glemme. En ved Kilden opstillet Pengeblok skal være forsvundet c. 1845-50. Lige til 1828 modtog Sognets Fattigkasse aarlige Beløb af Blokken (jfr. J. Hansen, Helligkilde og Fattigblok, i Sønderj. Maanedsskr. II p. 111).

En Plads ved Vejkrydset Ø. for Rørkær By kaldes „Ryttergraven", hvortil knytter sig et Sagn fra Svenskekrigen.

I Sognets Moser er fundet Rester af Egetræer samt Hjortetakker.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 98 d., 46 t.; 1884: 38 d., 37 t.; 1912: 67 d., 102 t., 6 soc.; 1920: 178 d., 117 t., 38 soc.; 1924: 128 d., 90 t., 113 soc.; 1926: 144 d., 114 t., 15 Bond. Selvst., 103 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 299 d. og 285 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 34, fra Tskl. 87).

Gravhøje kendes ikke i Sognet. Nær St.-Tønde er i en lav Højning fremdraget en større Urnegravplads fra den ældre Jærnalder (Oldsager herfra i Museet i Kiel).

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Hostrup, Rørkær, Jejsing og Solderup.

Litt.: L. Bobé, Bidrag til Tønder Bys og Hostrup Sogns Historie 1540-1692, i Sønderj. Aarb. 1905 p. 99 flg. — J. Hansen, Hostrup Sogn som Garnison, i Sønderj. Maanedsskr. II p. 44 flg. — En Skolemester-Kontrakt fra 1738 [fra Rørkær], sst. II p. 170 flg.

Højst Sogn omgives af Rabsted, Bylderup, Hostrup, Abild, Løgumkloster Sogne, Løgumkloster Flække (et ganske lille Stykke) og af Bedsted Sogn i Aabenraa Amt. Kirken midt i Sognet, 13 km NØ. for Tønder, 8,5 km SØ. for Løgumkloster, 24,5 km V. f. Aabenraa. Sognet tilhører udelukkende den vestslesvigske Slette, næsten uden nogen synlig Bakkeø. Arnaa løber gennem Sognet fra NØ. til SV. i en Højde fra c. 9 m til c. 2 m og deler det i en nordvestlig og en sydøstlig Del. Hvirlaa danner paa en Strækning Sydgrænsen (c. 17-12 m). Kun nordøstligst ved Korskro kommer man op over 20 m Kurven. Ret megen Hede og Mose mod NV. Alslev Mose danner en Fortsættelse af den store Kongens Mose i Løgumkloster Landsogn. Om Aaerne er der Enge, Jorden i det hele sandet og sandmuldet, ved Mosbøl er der Ler- og Mergelunderlag; Sognets Jorder er i 3-8. Kl. I 1882 anlagdes i Ø.-Højst en Plantage, og senere flere Beplantninger. Landevejen Tønder-Haderslev og nordligt Vejen Løgumkloster-Rabsted-Bredevad-Flensborg gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 848 (1860: 868, 1910: 860, 1921: 877). **Ejdsk.** 1924: 3988, deraf Jordv. 2362; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 479 Kr. pr. ha. **Areal** 5113 ha (N. 14,064 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 4495; besaaet med Hvede 7, Rug 200, Byg 95, Havre 418, Blands. t. Modenhed 47, andre Høstar. 13, Kartofler 49, Foderroer 134, Brak 18, Grønf. og Græsn. 3514, Haver, Hegn o. l. 12, Tørvemoser 30, Skov 88, beb. Grund og Gaardsplads 24, Veje 107, Hede, Klit og Stenmarker 336, Vand 21. **Frugttræer** 1913: 1496 (1900: 1487). **Kreaturhold** 1925: 331 Heste, 2884 Stkr. Hornkv. (heraf 880 Køer), 120 Faar, 6 Geder, 1513 Svin (1913: 781), 6500 Høns.

I Sognet (12. Aarh. Høxet, 1412 Høgstæthe) Byerne: *Ø.-Højst* (1505 Østerhøyst) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1844) og tysk Kommuneskole (opf. 1921), Forsamlingshus (opf. 1923, Ark. Jep Fink, c. 250 Pladser; se Sprogfor.s Almanak 1925 p. 93), 4 Kbmdsforretn., Ml., Andelsmejeri (opr. 1888 med 600 Køer, 1914: 800, 1918: 800, 1926: 1000), Spare- og Laanekasse (opr. 1874; $^{31}/_{3}$ 1926 var Indsk. 86,574 Kr., Res. 2298), Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonst., Posteksp.; *Alslev N. f. Aaen* (1280 Alsleff) med 2-Kl. Skole (opf. 1878 efter Brand), *V.-Højst* (1353 Westerhøste), *Bøgvad* (1352 Bockwat), *Søvang* (1352 Syowong), *Holm* (12. Aarh.s Slutn. Holmæ). Sml. af Gde og Hse: *Alslev Vraa, Alslev S. f. Aaen, Alslev Kro* med Kbmdshdl., priv. Mejeri (opr. 1914 med 196 Køer, 1918: 200, 1927: 547), lille Dampmølleri, Gæstgiveri, Jærnbanest. *Sandet* (3 Gde). *Ellehus* (1543 Eldehuszen) bestaaende af Domænen E.'s Stamparcel og 9 nyoprettede Stats-

husmandsbrug. Gaarde: *Vittegd., Langvad, Metaslund, S.-Bodsholm, Frifelt, Korskro* med Gæstgiveri, *Skovbovad, N.-Bodsholm* (1279 Boddsholmæ); desuden i Alslev S. f. Aaen 2 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 86, Jordv. 65, c. 124 ha, deraf Ager 81, Eng 35, Mose 3, N. 544 Thlr.; en med Ejdsk. 84, Jordv. 63, c. 98 ha, deraf Ager 10, Eng 70, Mose og Hede 16, N. 314 Thlr. *Alslev Kro, Delsgd., Mosbøl, Ellehus Domæne,* nu Ejdsk. 98, Jordv. 71, c, 77 ha, deraf Ager 57, Eng 10, Skov 10, N. 314 Thlr., se ndf.; *Lundsgd.* (1543 Lunszegarde), *Vitbæk, Margrethegd., St.-Svinborg* (1543 Swineborch), *L.-Svinborg, Adelvad* (1539 Adellwayt) med Ejdsk. 143, Jordv. 104, c. 174 ha, deraf Ager 122, Eng 50, N. 738 Thlr.; *Bøgvadmark* ell. *Springgd.*; en større Gd. i Holm med Ejdsk. 115, Jordv. 78, c. 184 ha, deraf Ager 71, Eng 77, Skov 35, N. 621 Thlr. Huse: *Træholm, Kog, Vesterminde, Guldbjærg, Middelborg, Hungerborg, Svendborg, Petersborg.*

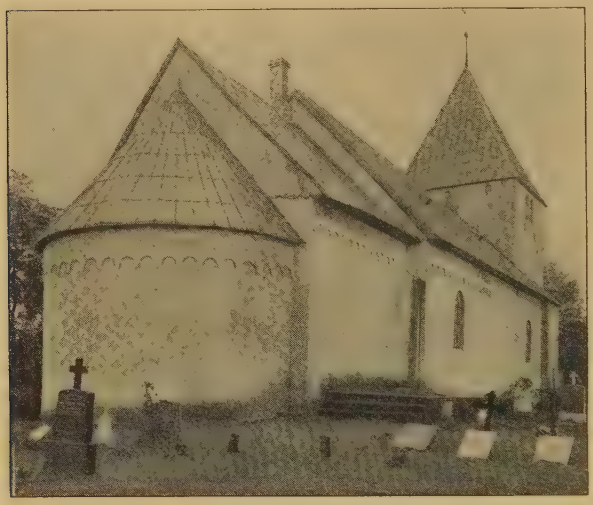

Højst Kirke.

Højst S., en egen Sognekommune, Højst Sognefogeddistr., har Tingsted i Løgumkloster, hører under Retskr. Lø Hrd. m. m. og Tønder Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Løgumkloster Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Løgumkloster Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 208. Lægd.

Den hvidtede, blytækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Nicolaus, er en i sine Hovedtræk velbevaret, romansk Teglstensbygning, bestaaende af Skib og Kor med halvrund Apsis; senere tilføjedes et smallere Taarn i V. og et Vaabenhus i S. Hele den oprindelige Kirke har Savsnits- og enkelt Rundbuefrise, men mangler Sokkel; bevaret er den i et Fremspring siddende Syddør med retvinklede False og Kragsten, to af Apsidens tre Vinduer, to paa Korets og to paa Skibets Nordside (alle tilmurede). Taarnet er gotisk, af Tegl, med samtidigt Trappehus mod N. og Pyramidetag. Vaabenhuset (18. Aarh.) har svungne Gavle og Pilasterinddeling omkring Døren. Apsis har skraat Træloft, Koret Krydshvælv, Skibet tre og Taarnet en 8-delt Hvælving, alle med retkantede Ribber. I Skibet er afdækket og restaureret (1927) en ornamental Dekoration paa Ribberne samt enkelte Bomærker, alt efter en over Korbuen malet Indskrift stammende fra 1501. Paa hver Side af den runde Korbue har været en Sidealterniche med flad Bund og Rundbuestik, af hvilke den søndre er bevaret. Rund Taarnbue. Sengotisk, femfløjet Altertavle fra c. 1500, men omdannet 1702; i Midtskabet er en figurrig Korsfæstelsesscene, i Fløjene Apostelstatuetter. Alterkalk 1631. Fire gotiske Alterstager. Romansk Granitfont, hvis Kumme er smykket med Arkader, hvorunder ses fire Tegn, Anker, Lilje, Nøgle og flakt Fugl; Foden har Hjørnehoveder. Paa Nordvæggen en sentgotisk Krucifiksgruppe, hvis Christusfigur dog er fornyet 1744, givet af den daværende Ejer af Lundsgd., og i Taarnet findes Midtskabet af en Sidealtertavle fra den sidste, katolske Tid (c. 1525) med en Maria i Rosenkrans og sentgotiske Løvværksornamenter. Nederst paa Skabet er anbragt en Stavværksbue fra en tredie Altertavle, og sidst i 18. Aarhundrede fandtes der ogsaa i Kirken en saadan, viet til Skt. Nicolaus; de to Sidealtre stod hver

paa sin Side af Triumfbuen. Prædikestolen er et typisk, tøndersk Snedkerarbejde fra 1603 med nytestamentlige Relieffer; dens Farver stammer vistnok fra 1694. Forsvundet er bl. a. et Røgelsekar. To Klokker, den ene fra 1752 (Bieber, Hamborg), den anden en Genforeningsklokke. I Kirken er ophængt 28 Mindetavler for de i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Indtil Slutningen af Middelalderen søgte Alslev og V.-Højst til „Lyom" (Nr.-Løgum) Kirke i Lø Hrd., Ribe Stift, men 1529 sluttedes et Forlig med Abbeden i Løgum Kloster, at Højst fra nu af skulde være deres rette Sognekirke. Endnu 1539 gik Skellet mellem Lø og Slogs Hrdr. dog „ad den Aa og Strøm, som løber mellem Ø.- og V.-Højst" (Arnaa).

Søvang. 1395 sælger Væbneren Bo Top til Peder Eriksen (Sappi) alt sit Gods i Zewang, der hedder Puekholm, hvilket Hr. Jens Top havde havt.

Domænen Ellehus købtes 1906 af den preuss. Stat for 100,000 M. uden Besætn. og Inventar; 1908 tilkøbtes *Margrethegd.* for 89,000 M. uden Bes. og Inv. Ejendommens Areal udgjorde da 226 ha med N. 1025 Thlr. Forpagtningen udløb $^{1}/_{7}$ 1925, hvorefter Gden overtoges af Domæneforvaltningen. 1924 blev 135 ha bortgivet til 9 Husmandsbrug, Stamparcellen paa ovennævnte 77 ha er bortforpagtet.

1292 nævnes Solbiærigh mark (endnu 1531 Solberg), 1475 og 1480 en Løgum Kloster tilhørende Ejendom Sløerkier. — Byen Bastlund mellem Højst og Alslev nedlagdes 1503.

I Engene ved Arnaa og i Hjortmose er opgravet store Træstammer.

I Højst fødtes Enevold Ewald (1696-1754), Præst ved Vajsenhuset, Digteren Johannes E.s Fader.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 80 d., 31 t.; 1884: 46 d., 41 t.; 1912: 77 d., 90 t., 2 soc.; 1920: 161 d., 92 t., 12 soc.; 1924: 108 d., 70 t., 29 soc.; 1926: 149 d., 93 t., 10 Bond. Selvst., 34 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 282 d. og 203 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 45, fra Tskl. 38).

Maria-Alter i Højst Kirke.

Kun 2 nu sløjfede Gravhøje kendes i Sognet, begge liggende ved Alslev, men paa hver sin Side af Arnaa.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Ø.-Højst, Alslev N. f. Aaen, Alslev S. f. Aaen, V.-Højst, Mosbøl (oprindelig „Aabøllinger", omfattende Mosbøl, Ellehus m. m.), Bøgvad, Søvang og Holm.

Rabsted [Ravsted] **Sogn** omgives af Sognene Højst og Bylderup i Tønder Amt og Bjolderup, Hjordkær, Hellevad og Bedsted i Aabenraa Amt. Kirken midt i Sog-

net, 19 km NØ. f. Tønder, 12,5 km SØ. f. Løgumkloster, 20 km V. f. Aabenraa. Sognet tilhører helt den vestslesvigske Slette uden en eneste synlig Bakkeø. Sydvestligst forlader Hvirlaa og sydligst Lundbæk Sognet i c. 17 m's Højde. Lundbæk kommer ind i Sognet i 28 m's Højde. Nordligst danner Arnaa Grænsen mod Bedsted Sogn med 25-24 m's Højde. Nogle mindre Parceller N. f. Arnaa hører dog til Rabsted Sogn. Sognets højeste Punkt nordøstligt ved Foverup er 31 m. Omkring Aaerne er der Enge; Jordsmonnet er sandet, men dog ret frugtbart. De fleste Enge i 4-5. Kl., Agerjorden i 5-7. Kl. Heden er næsten forsvundet; ved Hyndingholm er 50 ha beplantet med Gran. Landevejen Løgumkloster-Bredevad-Flensborg gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1055 (1860: 976, 1910: 1095, 1921: 1044), **Ejdsk.** 1924: 4626, deraf **Jordv.** 2760; Bøndergdenes Jorder vurderedes til 554 Kr. pr. ha. **Areal** 5086 ha (N. 17,426 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 4681; besaaet med Rug 240, Byg 137, Havre 444, Blands. t. Modenhed 76, andre Høstar. 5, Kartofler 58, Foderroer 187, Brak 10, Grønf. og Græsn. 3524, Haver, Hegn o. l. 6, Tørvemoser 1, Skov 72, beb. Grund og Gaardsplads 23, Veje 101, Hede, Klit og Stenmarker 186, Vand 16. **Frugttræer** 1913: 1977 (1900: 1711). **Kreaturhold** 1925: 486 Heste, 3390 Stkr. Hornkv. (heraf 1196 Køer), 99 Faar, 10 Geder, 2628 Svin (1913: 1876), 5231 Høns.

I Sognet Byerne: *Rabsted* (Ravsted; 1436 Rapstede) — 1925 havde den bymæs. bebyggede Del c. 395 Indb. — med Kirke, Præstegd., 3-Kl. dansk Skole (opf. 1923) og 2-Kl. tysk Skole (opf. 1908), Forsamlingshus (opf. 1924 som Sidefløj til den danske Skole, Arkt. Gottschalck; se Sprogf.s Almanak 1925 p. 93), 3 Kbmdsforretn. o. l., Vind- og Motorml., privat Mejeri (opr. 1887 som Andelsmejeri med 450 Køer, 1914: 250, siden 1919 i privat Eje, 1927: 950 Køer), „Den private Spare- og Laanekasse" (opr. 1864; $^{31}/_{3}$ 1926 var Indsk. 132,000 Kr., Res. 42,000) og „Spar- und Darlehnskasse" (Andelskasse, opr. 1899; $^{31}/_{12}$ 1925 var Indsk. 96,000 Kr., Res. 5000), Ordenspolitibetjent under Tønder Politikr., 2 aarl. Kreaturmarkeder (sidst i April og først i Okt., tidl. betydelig, nu dog kun lille Tilførsel), 3 Gæstgiverier, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Havsted* med Skole (opf. 1840). *Foverup* (Fovderup; 1448 Fowerdrup) med Missionshus (opf. 1907), Skole (opf. i Beg. af 18. Aarh.), Kbmdshdl., Andelsmejeri (opr. som priv. M. 1899 med 160 Køer, siden 1907 Andelsmej., 1914: 180 Køer, 1918: 200, 1927: 300), Gæstgiveri. *Korup* (1480 Korup) med Skole (opf. 1877). *Hynding* (1472 Hønninge). *Horns* (1352 Hornset). Sml. af Gde og Hse: *Rabstedmark, Havstedmark, Foverupmark, Korupmark, St.-Knivsig* (1496 Knyffsijgh), *L.-Knivsig, Hejsel* (1543 Hessel), bl. a. med 13 Husmandsbrug, opr. i Aarene $19^{25}/_{26}$ ved Udstykning fra 2 større Bøndergde, *Hyndingholm* og *Hyndingdam*. Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 70, Jordv. 56, c. 121 ha, deraf Ager 85, Eng 34, N. 558 Thlr.; endvidere 2 større, ubenævnte Gde i Rabsted: en med Ejdsk. 120, Jordv. 85, c. 141 ha, deraf Ager

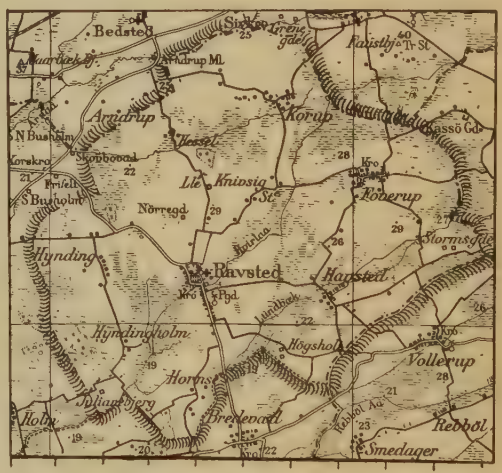

100, Eng 15, Skov 17, N. 679 Thlr.; en med Ejdsk. 85, Jordv. 60, c. 105 ha, deraf Ager 40, Eng 52, Skov 8, N. 444 Thlr.; *Nørgd., Kurgd.* og *Lund.* I Havsted en større Gd. med Ejdsk. 90, Jordv. 60, c. 83 ha, deraf Ager 52, Eng 30, N. 453 Thlr.; endvidere *Havstedgd.* og Tvegdne *Stormsgd.* I Korup *Hvidhøjgd.* med Ejdsk. 92, Jordv. 63, c. 124 ha, deraf Ager 90, Eng 26, Skov 1, N. 375 Thlr. og *Aagd.* I St.-Knivsig en Gd. med Ejdsk. 90, Jordv. 68, c. 115 ha, deraf Ager 82, Eng 22, Skov 11, N. 346 Thlr.; i Hynding en Gd. med Ejdsk. 82, Jordv. 61, c. 123 ha, deraf Ager 75, Eng 30, Hede 16, N. 459 Thlr. *Hyndingdam*, Tvegdne *Høgsholt* (1486 Høgssholt), begge nu under samme Ejer med Ejdsk. 120, Jordv. 88, c. 143 ha, deraf Ager 89, Eng 50, N. 727 Thlr. *Hornsgd.* Huse: *Sønderballe, Aldershvile, Nørborg* og *Hvimmenhede* i Rabsted; *Koruphse*; paa Havstedmark *Spanien, Portugal* og *Frankrig*; i Hyndingholm: *Julianeborg,* i Hyndingdam: *Troldrøgel.*

Rabsted S., en egen Sognekommune, Rabsted Sognefogeddistr., har Tingsted i Løgumkloster, hører under Retskr. Lø Hrd. m. m. og Tønder Politikr., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Løgumkloster Skattekr., Løgumkloster Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Løgumkloster Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 209. Lægd.

Den anselige, hvidkalkede, blytækte Kirke bestod oprindl. af et romansk Skib og Kor med halvrund Apsis af raa og kløvet Kamp paa Skraakantsokkel. Koret havde 2-2 Vinduer, af hvilke et endnu er aabent, Resten blændede; gammel, firkantet Præstedør paa Koret. Allerede i senromansk Tid nedreves dog Apsis, og Koret forlængedes mod Ø.; antagelig samtidig øgedes Skibet mod V. Materialet var ogsaa her Kamp; men Tegl anvendtes til Stik om de store, rundbuede Vinduer, af hvilke 2 ses paa Korgavlen (tilmurede) og 2-2 over Skibets vestligste Hvælving. Ogsaa den rundbuede Syddør har Teglstensstik. I sengotisk Tid tilføjedes et Vesttaarn af gule Sten med Sadeltag, hvis Gavle og Sider har smaa, runde eller rhombeformede Blændinger. Indgangsdøren var i 2. Stokværk mod N.; 1746 tilføjedes et Trappehus, og 1773 ommuredes Vestsiden. Paa Muren øverst oppe i Taarnets vestre Gavlspids findes Chr. VII.s kronede Navnetræk; en gammel, faneformet Vejrfløj paa Taarnet har Aarstallet 1773. Ligeledes sengotisk er det stærkt ommurede Vaabenhus („Karnhus") mod S. med Aarstallet 1743. Den gamle, meget svære og tunge, stærkt jernbeslaaede Egetræsdør i Vaabenhuset ind til Kirken er endnu bevaret. Paa Korets Sydside foran Præstedøren lille Tilbygning fra 1769. Koret har to Krydshvælv, Skibet tre 8-delte Hvælvinger, alle med retkantede Ribber; i Taarnrummet nu Bjælkeloft, men Spor af en lav Hvælving ses. Den oprindelige, overgribende, romanske Korbue er delvis bevaret. Taarnbuen er spids. Om Kirkegaarden et gammelt Stendige med tre murede Porte. Kirkens Indre og Inventar er istandsat 1921-22. Sengotisk, femfløjet Altertavle fra c. 1500; i Midtskabet staar Treenigheden mellem „Imperialissima virgo Maria" og Laurentius, paa Fløjene Apostelstatuetter; Snitværket har delvis bevaret sin oprindl. Staffering (bl. a. Bogstavbræmmen paa Laurentius' Diakonkaabe); Fløjenes ydre Malerier (Lidelseshistorien, Loven og Evangeliet) er derimod naivt fornyede c. 1700. Endnu lukkes Tavlen i Fastetiden, saa at Passionssiden kommer frem. Indtil 1921 fandtes der ligesom i adskillige sydslesvigske Kirker ingen Knæfaldsskranke, men kun et Par Smaaskamler N. og S. for Alteret; en for en modtog Altergæsterne Brødet ved Alterets Nordside og Vinen ved dets Sydside, efter at være gaaede bag om Alteret. Alterkalk 1635. Af Alterstagerne har det ene Par Aarstallet 1701 og Navnet „Tyccho Jürgensen zu Kniefzig". Romansk Granitfont med Rankefrise og Arkader paa Kummen og med Hjørnehoveder paa Foden. Sentgotisk Lægmandskrucifiks. Prædikestolen, skaaret 1603, er en anselig og god Repræsentant for Egnens tønderske Arbejder, med bibelske Relieffer og stor Himmel. Præstestolen dannes af det gamle Orgelhus fra 1634; foroven sidder en gotisk Bladfrise, skaaret 1924 efter Rester, som har kronet Altertavlen. Den tidligere Præstestol bruges som Degnestol. Stolestaderne, hvis malede Blomsterdekorationer er genfremdragne 1924 af Malermester J. H. Nielsen, er fra 18. Aarh.; under Bænkene sidder to ejendommelige Egeplanker med udskaarne Buer, der maaske kan forklares som Rester af middelalderlige Vægbænke. Kirkeklokke 1717. Tre Præstetavler og to Degnetavler. Firkantet Epitafiemaleri, ret ødelagt, med Portrætfigurer knælende foran en Kruci-

fiksgruppe, over Sognepræst Johannes Thomæus († 1662) og Marina Chrestensdatter. Marmortavle over tre i Krigen 1870-71 faldne. I Midtgangen ligger 4 Gravsten fra 18. Aarh. To Støbestaalsklokker fra 1882. Forsvundet er en Sidealtertavle med Mariafigur. — Paa Kirkegden rejstes 1921 af Sognets dansksindede et Mindesmærke med 30 Navne paa faldne og savnede i Verdenskrigen.

Ifl. Sagnet skal der ved Høgsholt have ligget en Borg. 1375 nævnes Adelsmanden Peter Høgholt.

Huset Spanien har Navn efter Marken „Spansberg", hvorpaa det ligger; derefter fik de to andre i Nærh. opførte Huse deres Navne.

I Rabsted rejstes 1922 paa en indhegnet Plads af Sognets tysksindede et Mindesmærke med 21 Navne paa faldne og savnede i Verdenskrigen. — Paa en Plads midt i Byen staar to „slesvig-holstenske Ege"; fra Midten af 19. Aarh. har R. Kirkeby været anset for at være den mest tysksindede Landsby i Nordslesvig. Sognet var saaledes sammen med Løgumkloster det eneste Sogn med tysk Flertal N. for „Afstemningslinien" ved Valget til den nordtyske Rigsdag i Febr. 1867. Ved det næste Valg i Aug. s. A. var Flertallet derimod dansk.

I Moser og Enge hele Sognet over er fundet og findes stadigt store Egestammer og Hjortetakker.

I R. fødtes Botanikeren og Nationaløkonomen Johan Zoëga (1742-88).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 52 d., 79 t.; 1884: 47 t.; 1912: 74 d., 104 t., 5 soc.; 1920: 202 d., 120 t., 5 soc.; 1924: 161 d., 94 t., 37 soc.; 1926: 173 d., 158 t., 31 Bond. Selvst., 20 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 354 d. og 236 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 44, fra Tskl. 63).

Nordligst i Sognet, ved Skellet mod Bedsted Sogn, hæver sig V. for Korup en stor, men noget beskadiget Gravhøj, og S. derfor ligger, V. for Knivsig, en halv Snes Høje, paa een ganske anselig Høj nær nu dog alle overpløjede. Atter sydligere, S. f. Rabsted, findes c. 8 Gravhøje, deriblandt *Hornshøj* og en lille Høj straks ved Skellet mod Bylderup Sogn; de andre Høje er overpløjede. Alle disse Høje i Rabsted Sogn synes at have ligget ved en gammel Vejforbindelse, der fra Agerskov Sogn har strakt sig gennem Hellevad Sogn og derfra videre gennem Rabsted og Bylderup dybt ind i Tinglev Sogn til Gaardeby, hvor der synes at have været en vigtig Bygd tæt op til den senere Oksevej gennem Sønderjyllands Østside.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Rabsted, Havsted, Foverup, Korup, Hejsel, Hynding og Horns.

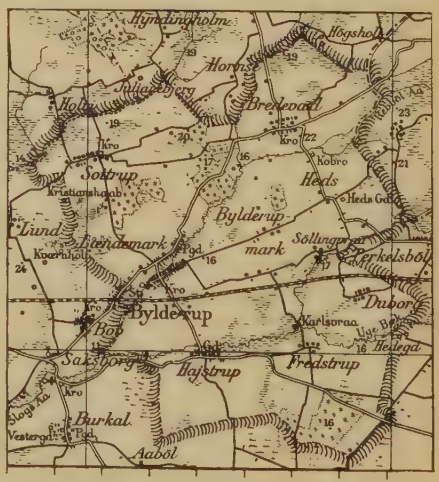

Bylderup Sogn omgives af Sognene Rabsted, Højst, Burkal, Tinglev og af Bjolderup Sogn i Aabenraa Amt. Kirken vestlig, 14,5 km Ø. f. Tønder og 23,5 km SV. f. Aabenraa. Sognet tilhører helt den vestslesvigske Slette. Slogs Aa strømmer gennem Sognet fra NØ. til SV. (c. 20-11 m) fra Gdn Nymølle — hvor Søderup Aa fra Ø. og Lundbæk fra N. forener sig og faar Navnet Slogs Aa — til den lidt V. f. Sogneskellet munder ud i Grønaa, der kommer fra Ø. Ved Gdn Karlsvraa mødes Terkelsbøl Aa (18-15 m) og Uge Bæk (17-11 m) og kaldes saa Grønaa. Nordvestligst dannes Grænsen mod Højst af Hvirlaa (c. 17-14 m). Nordøstligst naar Jordsmonnet ved Bredevad 22 m og i en Gravhøj paa Heds Mark 23 m. Jordsmonnet er sandmuldet og magersandet, enkelte Steder med Al som Underlag. Smalle, men gode Enge. Sognets Jorder er i 4-8. Kl. Heden er næsten forsvundet; store Plantninger ved Fredstrup, Lændemark, Sottrup. Jærnbanen Tinglev-Tønder og Landevejene Tønder-Aabenraa og Løgumkloster-Tinglev gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 906 (1860: 911, 1910: 997, 1921: 874), **Ejdsk.** 1924: 3474, deraf **Jordv.** 1932; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 466 Kr. pr. ha. **Areal** 4348 ha (N. 13,322 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3817; besaaet med Hvede 5, Rug 236, Byg 103, Havre 362, Blands. t. Modenhed 17, andre Høstar. 36, Kartofler 48, Foderroer 212, Brak 19, Grønf. og Græsn. 2779, Haver, Hegn o. l. 11, Skov 314, beb. Grund og Gaardsplads 8, Veje 127, Hede 42, Vand 29. **Frugttræer** 1913: 1501 (1900: 1136). **Kreaturhold** 1925: 370 Heste, 2460 Stkr. Hornkv. (heraf 909 Køer), 109 Faar, 10 Geder, 2038 Svin (1913: 1306), 5008 Høns.

I Sognet Byerne: *Bylderup* (1206 Buldorp) med Kirke, 3-Kl. Skole (opf. 1877), Forsamlingshuset „Slogsherredshus“ (opf. 1910, Arkt. Henningsen & Tvede, Kbhvn.; 250 Pladser; her har den 1925 under Skolen oprettede, tyske Klasse foreløbigt Lokale), Kbmdshdl. og Manufakturhdl., Spare- og Laanekasse f. Bylderup S. (opr. 1870; $^{31}/_{3}$ 1927 var Indsk. 97,175 Kr., Res. 2963), Gæstgiveri (Kirkekro); en Del af Byen hedder *S.-Bylderup. Lændemark* (1493 Lendemarck) med Præstegd., tysk Privatskole (opf. 1925), Kbmdshdl., Ml., Tømmerhdl. og Foderstofhdl. *Sottrup* (1480 Sotterup) med Missionshus (opf. 1905), Kbmdshdl., Gæstgiveri. *Bredevad* (1269 Bretheuath) med Skole (opf. 1907), Fattiggdn Nymølle, Kbmdshdl., Gæstgiveri. *Duborg* (1543 Duffborch), *Fredstrup* (1445 Frestorppe), *Hajstrup* (1421 Hasdorpe). Saml. af Gde og Hse: *Bylderupmark, Sottrupmark, Heds* (1470 Heis) og paa Heds Mark *Nystaden, Søllingvraa* (1496 Sollingwraa) med Ml. (gammel, kgl. Vandml. ved Terkelsbøl Aa, Turbine). Gaarde: *Hedsgd.* med Ejdsk. 78, Jordv. 49, c. 92 ha, deraf Ager 77, Eng 14, N. 350 Thlr.; *Kobro, Rævegrav; Karlsvraa* (1238 Karlsswhra) med Ejdsk. 76, Jordv. 68, c. 102 ha, deraf Ager 70, Eng 32, N. 583 Thlr.; en Gd. i Hajstrup med Ejdsk. 115, Jordv. 75, c. 149 ha, deraf Ager 111, Eng 36, N. 641 Thlr.; *Hajstrupgd.* med Ejdsk. 102, Jordv. 72, c. 134 ha, deraf Ager 114, Eng 18, N. 641 Thlr.

Bylderup Kirke.

Bylderup S., en egen Sognekommune, Bylderup Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Løgumkloster Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 224. Lægd.

Den kalkede og skifertækte, indtil 1880 blytækte Teglstenskirke, tidl. indviet til Vor Frue, er den gamle Herredskirke. Til dens romanske Kærne: Skib og Kor med meget bred Apsis, er føjet en middelalderlig, vestlig Forlængelse med indbygget Taarn og et Vaabenhus mod S. Hele den oprindelige Kirke har haft Savsnitsfrise, der dog paa Kor og Apsis ikke dannes af kantstillede Sten, men af smaa Rundstave; under

den har disse Bygningsdele en Rundbuefrise. En skraakantet, muret Sokkel kan nu kun iagttages paa Apsiden; denne har haft 3, Koret 2-2, Skibet 4-4 rundbuede Vinduer, der alle er bevarede (omend tilmurede) mod N., hvor ogsaa den gamle, rundbuede Dør i svagt Murfremspring kan skimtes. Paa den senere tilbyggede Vestdel Spor af Lisener, mellem hvilke der kun godt 1 m over Jorden ses en lille, rundbuet, tilmuret Aabning. Taarnet hviler paa fire plumpe Murpiller, som over Loftet er forbundne med spidse Buer; sin nuv. Afslutning med Sadeltag i S. og N. fik det efter et Lynnedslag 1682. Det har 1912-13 undergaaet en Hovedistandsættelse. Apsis har Halvkuppelhvælv, Koret alm. Krydshvælv og Skibet fladt, 1885 gipset Loft. Dobbelt Apsisbue, høj, rundbuet Korbue. Paa Korets Vægge og Hvælving afdækkedes 1922 nogle ikke restavrerede, ornamentale Kalkmalerier fra Slutn. af 16. Aarh. Altertavlen er et smukt Renæssancearbejde fra c. 1610-20, med fire Søjler i bunden Opbygning og rige Kartouchevinger; paa Fodstykket staar Statuetter af Petrus og Paulus. Snitværket er rimeligvis udgaaet fra Henrik Ringelings Værksted i Flensborg; Malerierne er fornyede 1759. Alterkalk i sentgotisk Form. Træfont, baaret af en Johannes-Døber-Figur, med et Vaaben, der førtes af Hajstrupgd.s Ejere, ifl. Dske Atl. skænket 1710 af den Nissenske Slægts Venner i Hamborg; samme Aarstal findes paa Tinfadet og det buklede Messinglaag, der ifl. Indskriften er skænket af de samme som selve Fonten og ligeledes anskaffet i Hamborg. I Vaabenhuset staar Rester af en gotisk Kalkstensfont. Over Korbuen hænger et lille, sentgotisk Processionskors. Prædikestolen er udgaaet fra samme, rimeligvis tønderske Værksted som den i Skast, men er anseligere og rigere; i Storfelterne ses Htg. Adolfs og Kristine af Hessens Vaaben samt Relieffer af Frelseren, Paulus og Petrus; paa den samtidige Himmel er skaaret Aarstallet 1585 og flere Navne. Nyt Orgel. Uden for Kirken ligger en Ligsten over Herredsfoged Nis Henriksen, † MVCLIIII (1554), og tidl. opbevaredes i Kirken Sporer og den af Pile gennemborede Kappe, som samme Mand bar, da han 1523 talte Fr. I's Sag paa Urnehoved. Til den Nissenske Slægt knytter sig ogsaa to Epitafier, det ene opsat 1618 over Nis Hansen, † 1616, og Anna Nissen, † 1620, med et figurrigt Familiebillede (6 Sønner og 6 Døtre, alle knælende ved Christi Kors) i en rigt udskaaret Ramme, der ligesom Altertavlen er et Ringelingsk Arbejde; det andet en mindre Tavle fra 1619 med latinsk Mindevers over samme Mand (bevaret oprindelig Staffering). Desuden findes i Kirken et Korsfæstelsesmaleri fra Beg. af 18. Aarh. Klokke fra 1711 (Johan Asmussen, Husum), ifl. den lange Indskrift første Gang støbt 1626 og nedstyrtet 1682. En mindre, under Verdenskrigen fjærnet Klokke fra 1674 er erstattet af en Genforeningsklokke. Mindetavle over 34 i Verdenskrigen faldne fra Sognet, ophængt før Genforeningen, men efter denne omdannet efter Tegn. af Arkt. Jep Fink, Aabenraa. Fjernede fra Kirken er udskaarne Stolestader fra Renæssancetiden, med Relieffer af Adam og Eva. I Tønder Museum er deponeret et Maleri forestillende Helvede, skænket af Herredsfoged Hindrich Funcke.

Bylderup. 1353 pantsætter Htg. Valdemar og hans Søn Valdemar deres Sogn Byldorp til Marsken Hr. Erik Holk, der 1362 bortpanter det til Johan Grimersøn.

Karlsvraa. Allerede 1245 forekommer Hr. Lago de Carlswrah. 1493 var Poul Rantzau af Karlswraa Student i Rostock; 1498 nævnes som Besidder Henrik Rantzau. C. 1500 solgte Brødrene Henrik, Otto, Poul, Hans, Claus og Joakim Rantzau, afg. Eler Rantzaus Sønner, K. med Byerne Duborgh og Vestergd. til Htg. Frederik for 4000 Rdlr. Sommeren 1927 er der Ø. f. Gden opført en ny Gd., til hvilken Halvdelen af Jorderne lægges.

Hajstrupgd. ejedes 1420 af Peter Petersen; af hans Sønner blev Nis Stamfader til den bekendte Slægt Esmarch, den anden, Henrik Petersen (1470-1500), arvede Gden, som han efterlod til sin Søn, den i Historie, Sagn og Digtning berømmede Nis Henriksen (1478-1554), fra 1518 Herredsfoged i Slogs Hrd., se ovenfor. Han giordes til „Frimand" og fik Gden som Arvefæste; senere, da han kom i Besiddelse af Vraagd., fik han samme Rettigheder for denne Gd. Hajstrupgd. arvedes af hans Søn Hans (1535-75), Herredsfoged efter Faderen, Sønnen Nis Hansen († 1616), Herredsfoged fra 1591, dennes Søn Hans Nissen til St.-Tønde, Herredsfoged († 1654), dennes Søn Hans Nissen (1625-81), hvis Datter Helene Marie Nissen, der arvede den efter sine barnløse Brødre, var ugift og solgte Gden 1743 til Herredsfoged Vilhadus Fabricius. Han afhændede 1754 H. til Familien Sønnichsen, der 1903 solgte den til L. J. Hansen, hvis Søn nu har den i Forpagtning. Gden er nyopført efter en Brand 1919. (Litt.: G. Friis, Herredsf. Nis Henriksen og hans Slægt, i Sønderj. Aarb. 1891 p. 213 flg.).

Paa Bredevad Mark ligger Herredets gamle Rettersted, paa hvilket Galgen stod til i 1850erne, da den nedtoges paa Gr. af Brøstfældighed. Nu staar paa dens Sted en tilhugget Sten med Indskrift: Sluxherreds Rettersted.

Bylderup Sogns Afvandingsselskab har 1923-24 ladet Vandstanden i Terkelsbøl Aa,

Uge Bæk og Grønaa sænke i en Længde af 7 km, hvorved de tilgrænsende Engarealer har vundet betydeligt.

I Bylderup fødtes Sognepr. i Varnæs Bertel Chr. Gjødesen (1673-1733); udgav 1717 en dansk Psalmebog (til Dels med Psalmer af ham selv), der var i Brug i enkelte Egne af Nordslesvig til midt i 19. Aarh.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 103 d., 34 t.; 1884: 66 d., 15 t.; 1912: 68 d., 86 t., 2 soc.; 1920: 174 d., 78 t., 15 soc.; 1924: 135 d., 63 t., 26 soc.; 1926: 158 d., 103 t., 22 Bond. Selvst., 48 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 348 d. og 204 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 44, fra Tskl. 59).

N. for Heds ligger tæt ved Søderup Aa en ganske anselig, fredlyst Gravhøj, og ikke langt fra den har der været to nu sløjfede Høje. En lille Høj ses V. for Bredevad, og SSV. herfor, under Lændemark, findes to udpløjede Høje umiddelbart Side om Side. I en forlængst sløjfet Høj mellem Bylderup og Bredevad er fremdraget en sjældent smuk Stridsøkse fra den yngre Stenalder. De 5 øvrige Gravhøje, der kendes i Sognet, samler sig i en ret tæt Gruppe straks NV. for Hajstrup; i Midten ligger den meget anselige, vidt om synlige, udgravede *Galgehøj* (4,5 m høj) og omkring den de andre Høje, nu dog alle udpløjede eller ødelagte.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Bylderup, Lændemark, Sottrup, Bredevad, Heds, Duborg, Fredstrup, Hajstrup og Godsdistriktet Hajstrupgd.

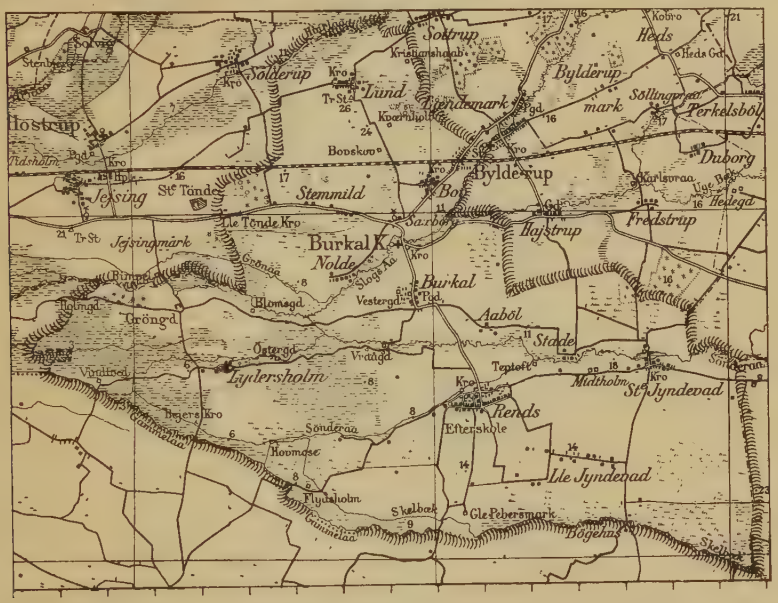

Burkal Sogn omgives af Sognene Ubjærg, Hostrup, Højst, Bylderup og Tinglev samt af Kær Hrd. S. f. Grænsen. Kirken omtrent midt i Sognet, 12,5 km Ø. f. Tønder og 26 km SV. f. Aabenraa. Det store Sogn er ganske overordentlig fladt. Hvirlaa danner Nordgrænsen med et Fald fra c. 14 til c. 11 m. Slogs Aa (12-11 m over Havfladen) danner paa en lille Strækning Nordøstgrænsen og forener sig saa med Uge Bæk til Grønaa, der løbende fra Ø. til V. danner Sydgrænsen for Sognets nordlige Parti, indtil den forlader Sognet i c. 6 m's Højde. Dette nordlige Parti danner en Bakkeø (mange Mergelgrave), der i Teglovnspold paa Lund Mark naar 25 m. Der er her en trigonometrisk Station, hvorfra alle Herredets Sogne og deres Kirker kan overskues; det er det højeste Punkt inden for de fire vestligste Sogne. Syd for Grønaa falder langt den største Del af Sognet uhyre jævnt fra 20 m sydøstligst til c. 2 m vestligst paa en Strækning af 15 km, og Vandløbene har

her Deltakarakter. Sønderaa kommer østfra ind i Sognet i 16 m's Højde, deler sig ved Teptoft (11 m) i den nordligere Gammelaa og den sydligere Sønderaa. Ved Skovhus udsender Gammelaa mod N. Lillestrøm, der ved et lille Sidevandløb er forbundet med Grønaa, men ogsaa efter at have dannet Sognets Grænse mod Hostrup Sogn i 3 m's Højde forlader det for vestligere igen at forene sig med Grønaa. Sønderaa nærmer sig fra Teptoft mere og mere Landegrænsen og danner vestligst i Sognet denne, afløsende Skelbæk, der fra Sydøstpunktet har været Grænse ind til Pebersmark, hvor den deler sig i en nordligere Arm, der bliver ved at hedde Skelbæk, og en sydligere, der som en ny Gammelaa danner Grænsen, til den ved Vindtved forenes med Sønderaa. Byer og Enkeltgaarde kommer saaledes til delvis at ligge helt vandomflydte; 9 bærer Navnet Holm. Aaerne ledsages af Enge, der bliver bredere og bredere i vestlig Retning og tilsidst er sammenhængende fra Aa over til Aa. Jordmonnet er østligt meget sandet og magert, der er Hedestrækninger, og den meste Jord er tørre Græsmarker, men mod V. bliver Jorden sandmuldet. Ogsaa Lund Bakkeø har bedre Jord med Lerunderlag. Paa tidligere Skovrigdom tyder Krat, Fund i Moserne og Stednavne. Nordvestligst om Tønde er der store Plantager og ogsaa andet Steds Tilplantninger. Jærnbanen Tinglev-Tønder gaar gennem Sognet, ligesaa Landevejen Tønder-Krusaa-Sønderborg.

Befolkning i 1925: 2011 (1860: 1884, 1910: 1571, 1921: 1712). **Ejdsk.** 1924: 6795, deraf **Jordv.** 3673; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 442 Kr. pr. ha. **Areal** 8762 ha (N. 28,273 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 7899; besaaet med Hvede 1, Rug 397, Byg 161, Havre 465, Blands. t. Modenhed 52, andre Høstar. 67, Kartofler 120, Foderroer 181, Brak 72, Grønf. og Græsn. 6383, Haver, Hegn o. l. 93, Tørvemoser 15, Skov 121, beb. Grund og Gaardsplads 41, Veje 219, Hede, Klit og Stenmarker 301, Vand 73. **Frugttræer** 1913: 2542 (1900: 2131). **Kreaturhold** 1925: 609 Heste, 4772 Stkr. Hornkv. (heraf 1542 Køer), 234 Faar, 9 Geder, 2599 Svin (1913: 1715), 12,007 Høns.

I Sognet Byerne: *Burkal* (1423 Burkal) med Præstegd., Kbmdshdl.; Kirken midt mellem Burkal og *Bov* (1365 Bughe, Bwæ) lidt S. f. Saksborg; Stationsbyen *Bylderup-Bov* — 1926 232 Indb. — med 10 Kbmdsforretn., 13 Haandværkere, Andelsmejeri (opr. 1886 med c. 1000 Køer, 1914: 1000, 1918: 800, 1927: 1200; i dette Mejeris oprindl. Distrikt er senere anlagt Andelsmejeriet i Terkelsbøl, Tinglev S., og private Mejerier i Rends og Jyndevad), Svineslagteri (A/S, toges i Brug Juli 1926; Arkt. Ing. Gjerstrup, Kbhvn.; hele Anlæget, der er indrettet paa at kunne slagte 6-700 Svin ugentligt, staar med Bygninger og Inventar i 380,000 Kr.); Agentur for Tønder Landmandsbank, 2 Gæstgiverier, Læge, Dyrlæge; Markeder i April, Juli og Oktober, Tilførsel c. 400 Heste og Kreaturer; Jærnbanest. (i Driftsaaret 1926-27 befordredes fra Bylderup-Bov med Statsb. 24,218 Personer; Totalvægten af ank. Gods og Kreaturer 9113 Tons, afg. 1789), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Lund* (1480 Lund) med Skole (opf. 1838), *Nolde* (1450 Nolde), *Lydersholm* (1237 Lythersholm) med Skole (opr. 1885), *Rends* (1340 Rindsseet) med 3-Kl. Skole (2 danske, 1 tysk Klasse, opf. 1922), Efterskole (opr. 1921 for c. 60 Elever), Missionshus (opf. 1923), 3. Grænsegendarmeri-Inspektion, Kbmdshdl., Ml., hvis Vandkraft siden 1893 tillige driver et privat Mejeri (1893: 200 Køer, 1914: 300, 1918: 300, 1927: 400), *St.-Jyndevad* (1238 Jønewath) med 3-Kl. Skole (2 danske, 1 tysk Klasse, opf. 1922), Kbmdshdl., Vandml., privat Mejeri (drevet ved Vandkraft, opr. 1894 med 132 Køer, 1914: c. 200, under Krigen ude af Drift, 1927: c. 300), Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *L.-Jyndevad, Stade* (1437 Stody), *Stemmild*. Saml. af Gde og Hse: *Burkalmark* med Fattiggd., *Saksborg* med 3-Kl. Skole (Burkal Skole nedlagdes 1922 og flyttedes til S.; 2 danske og 1 tysk Klasse), Stubml., Gæstgiveri, *Kværnholt* (1543 Qvernholt) med Stamparcel

paa 55 ha og 5 Husmandsbrug paa den tidl. Gd. Kværnholts Jorder, *Lundmark, Grøngdsmark, Rendsmark, Jyndevadmark, Stademark, Aabøl* (1493 Obyll). Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 76, Jordv. 57, c. 125 ha, deraf Ager 86, Eng 17, Hede 20, N. 471 Thlr. *Vraagd.* (1496 Wraagard) med Ejdsk. 123, Jordv. 90, c. 122 ha, heraf Ager 72, Eng 35, Skov 12, N. 784 Thlr. *Vestergd.* (1543 Westergarde) med Ejdsk. 113, Jordv. 85, c. 120 ha, deraf Ager 89, Eng 29, N. 701 Thlr.; endvidere i Burkal en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 120, Jordv. 95, c. 123 ha, deraf Ager 86, Eng 28, Hede 8, N. 758 Thlr. *Saksborggd.* (se ovfr.), *Bovmark, Snurom, Boskov, L.-Tønde* med Gæstgiveri. I Stemmild en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 79, Jordv. 50, c. 99 ha, deraf Ager 71, Eng 20, Hede 5, N. 310 Thlr. *Noldemark;* endvidere 3 større, ubenævnte Gde i Nolde: en med Ejdsk. 125, Jordv. 94, c. 166 ha, deraf Ager 125, Eng 31, Hede 8, N. 973 Thlr.; en med Ejdsk. 88, Jordv. 63, c. 86 ha, deraf Ager 53, Eng 28, Hede 4, N. 426 Thlr.; en med Ejdsk. 69, Jordv. 45, c. 78 ha, deraf Ager 55, Eng 16, Plantage 1, Hede 3, N. 335 Thlr. *Grøngd.* med Ejdsk. 124, Jordv. 94, 217 ha, deraf Ager 127, Eng 49, Skov 15, Hede 25, N. 794 Thlr. *Blommesgd., Holmgd.* (tidl. Ugleholm), *Vindtved, L.-Grøngd., Karlsminde. Majborg, Skovhus.* I Lydersholm en større Gaard med Ejdsk. 160, Jordv. 121, c. 260 ha, deraf Ager 113, Eng 89, Skov 4, Mose 9, Hede 40, N. 1301 Thlr. *Østergd., Beiergd., Hovmose. Rends Hedegd.* (bygget paa kort før 1914 opdyrket Hede) med Ejdsk. 65, Jordv. 56, 260 ha, deraf Ager 250, Eng 10, N. 78 Thlr. *Pebersmark* (1543 Pepersmark), *Teptoft* (1543 Teptofft), *Flydsholm* (1543 Flueszholm), *Dorthenhof, Fresmark, Ny-Østerholm, Gl.-Østerholm.* Huse: Paa Burkal Mark *Pulvertaarn* (et tidl. Kolonisths.).

Burkal Kirkes Indre.

Burkal S., en egen Sognekommune, Burkal Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Købstad m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Løgumkloster Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 225. Lægd.

Den ret anselige, hvidtede og blytækte Kirke er en romansk Teglstensbygning, bestaaende af Skib, Kor og Apsis samt et tarveligt, senere tilbygget Vaabenhus mod S. Apsiden har muret Skraakantsokkel, Rundbuefrise og Spor af et oprindeligt Vindue, dens

Sydmur har i gotisk Tid faaet tre slanke, spidsbuede Blændinger. Koret synes at have haft 2-2 Vinduer; nordlig paa Skibet ses endnu en Savsnitsfrise, tre tilmurede, gamle Vinduer og Spor af en Dør, men ellers er Murene dækkede med et tykt Pudslag. Sydsiden er omdannet 1778. I sentgotisk Tid forlængedes Skibet mod V. og fik et Taarn, der efter en Brand 1783 afløstes af den nuværende Tagrytter af Træ. Apsis og Kor har simple, gotiske Hvælvinger med urestaurerede Kalkmalerier fra Beg. af 18. Aarh., forestillende Treenigheden, Evangelisterne, Elias og Johannes Døberen samt musicerende Engle. Samtidigt hermed er Skibets gamle Bjælkeloft med ottekantede, smukt dekorerede Felter fra c. 1700, der dog nu er skjulte under et nyt Bræddeloft. Korbuen er rund og overgribende, uden Kragsten. Altertavlen er et rigt Snitværk i Højrenæssancestil, skaaret 1622, i Ringelings Maner; den har bunden Opbygning med søjlebygget Midtparti og Sidehermer, men ejendommeligst virker den ved sine Relieffer, der her træder i Stedet for Malerier, i Midtfeltet Nadveren, omgivet af Evangelister og Dyder, i Sidefelterne Optrin af Christi Lidelseshistorie og i Topstykket Korsfæstelsen. Alterkalk 1646, anskaffet to Aar efter, at den ældre Kalk var røvet af svenske Ryttere. Et Par af Alterstagerne bærer Aarstallet 1763. Font af Træ, sikkert fra Ringelings Værksted; til den bordformede Kumme, der støttes af fire Evangeliststatuetter, slutter sig en rigt udskaaret Himmel med Relieffer og Figurer. I Korbuen er anbragt en sentgotisk Krucifiksgruppe. Den anselige Prædikestol, med nytestamentlige Relieffer og stor, firkantet Himmel, er et tøndersk Snedkerarbejde (c. 1600). Stolestader fra 18. Aarh. Pulpitur fra Beg. af 17. Aarh. I Koret Messeklokke. Taarnklokke 1783 (Kriesche, Lybæk). — Paa Kirkegden en Mindesten for 67 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. Ved Kirkegden en Sten til Minde om, at „Danmarks sjette Frederik" 1825 kom denne Vej tilbage fra Vesterhavsøerne.

Burkal. 1503 mageskifter Abbed og Konvent i Løgum Kloster med Htg. Frederik Klostrets Ejendomme i Ludersholm, Tuetmoes og Bastlund paa den Betingelse, at Gdene i Bastlund skulde nedbrydes og Indbyggerne i Alslev bruge Marken.

Nolde. 1437 tilskødede Hr. Otte Snafs Lyder Gjordsen sin Landsby Nülde til Htg. Adolf til tro Haand. — 1505 nævnes Hans Andersen i Nolde.

Vraagd. ejedes 1490 af Erik Sture, hvis Datter bragte sin Ægtefælle Ditlev v. d. Wisch († 1500) Gden. 1494 tilskødede han Løgum Kloster Vraagd. og sammen med sin Hustru Lene Sollingvraa og S.-Mølle, hvorefter Ægteparret udstedte Skøde paa samtl. Gde, ialt 30.

Grøngd. var tidl. en fyrstelig Gd., opf. 1574 af Htg. Hans d. Æ., men nedlagt og udparcelleret 1775. Om Gden laa et ufremkommeligt Skovkær, som Htgen lod rydde.

Paa Lund og Kværnholt Marker findes Rester af en gammel Vold, der kaldes „æ Tingdig". — Paa Rends Mark ligger en Vold, „æ Kærredig"; Engene, der omgiver den, kaldes „Ringbolej" (Ringborgled?).

Stubmøllen i Saksborg flyttedes c. 1865 hertil fra Sønderborg; en Bjælke bærer Chr. VII's Navnetræk og Aarstallet 1785.

Paa Rends Mark afvandedes 1922 c. 220 ha Eng.

I Burkal fødtes 1708 Toldkammer- og Finansdeputeret, Konferensraad Lorentz Prætorius, ivrig Tilhænger af den herrnhutiske Bevægelse. — I Bov fødtes Direktør for Observatoriet i Altona Adolf Cornelius Petersen (1804-54). — Johs. Kok (1821-87) var Præst i Burkal 1851-64, Forf. bl. a. af „Det danske Folkesprog i Sønderjylland" og „Danske Ordsprog og Talemaader fra Sønderjylland".

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 160 d., 63 t.; 1884: 11 d., 23 t.; 1912: 33 d., 216 t., 3 soc.; 1920: 262 d., 173 t., 18 soc.; 1924: 236 d., 166 t., 103 soc.; 1926: 235 d., 274 t., 42 Bond. Selvst., 128 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 445 d. og 422 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 65, fra Tskl. 107).

S. for Bov, i en Jordhøjning ved Grønaa, er afdækket en stor, jættestuelignende Stengrav; ved Nationalmuseets Undersøgelse af den fremdroges her karakteristiske Sager fra den yngre Stenalder, især mange Skaar af Lerkar. Dette er den vestligst kendte Stenalders Stengrav i Sydsiden af de sønderjyske Landsdele. Iøvrigt vides kun om ganske enkelte jordfaste Oldtidsmindesmærker i Sognet. I Heden SV. f. Rends hæver sig en mindre Gravhøj, og ikke langt derfra ses en lignende, men overpløjet. En nu udpløjet Høj har ligget NØ. for Lund. N. for Rends er i en lille Højning fremdraget et Gravfund fra den yngre Jærnalder, og fra Jyndevad hidrører et Sølvfund fra Oldtidens sidste Afsnit, bestaaende af Smykkeringe, Kæder, Stænger, Barrer m. m., alt af Sølv, men overhugget, samt adskillige Mønter, mest kufiske.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Burkal, Bov, Lund, Stemmild, Nolde, Grøngd., Lydersholm, Rends, Jyndevad og Stade.

Litt.: Johs. Kok, Den mellemslesv. Slette og dens Beboere, i Slesv. Provinsialefterretn. I p. 59 flg.

Tinglev Sogn omgives af Sognene Burkal og Bylderup i Tønder Amt, af Bjolderup, Uge, Kliplev, Holbøl og Bov i Aabenraa Amt og af Kær Hrd. S. for Grænsen. Kirken nordøstligst, 24 km Ø. f. Tønder, 17 km SV. for Aabenraa. Sognet tilhører helt Hedeslettelandet uden fremtrædende Højder, men som liggende nærmere Vandskellet med større Højde over Havet end Herredets andre Sogne, noget mere bølgende mod N. end mod S.; omkring Kirkebyen og N. for Gaardeby har Jorden Morænesand-Karakter. Foruden af Skelbæk, der danner Landegrænsen, og af Terkelsbøl Aa, som en kortere Strækning danner Nordgrænsen, kommende fra den store Ulvemose, der breder sig over Sammenstødsegnene af Tinglev, Bjolderup og Uge Sogne (højst 23 m), vandes Sognet af 2 Hovedvandløb i Retningen Ø.-V. Nordligst kommer fra Uge Sogn Uge Bæk, trædende ind ved 23 m's Højde og forladende det ved 17 m. Sydligere Sønderaa, der igen inde i Sognet ved Gaardeby-Broderup er samlet af Bjerndrup Aa (22 m ved Indtrædelsen) og Gejl Aa (27 m ved Indtrædelsen); Sidevandløb til Gejl Aa er fra N. Nørrestrøm og Gerrebæk, fra S. Rødebæk fra Bov Sogn og Lundbæk. Den tidligere Tinglev Sø med Afløb til Bjerndrup Aa er nu udtørret. Sønderaa gaar ud af Sognet i 15 m's Højde. Allerlængst mod Ø. ved Stoltelund er man 30 m over Havet, men Sognets højeste Punkt er Gravhøjen Kravlund Høj SV. for Tinglev, 31 m. Omkring Vandløbene er der Enge, der dog er smalle i Sammenligning med Engene længere vestpaa. S. for Sønderaa ligger endnu store Hedestrækninger. Sognets Agerjord er efter sin Oprindelse daarlig, sandet, ja skarpsandet, ofte med Alunderlag; det er Nordslesvigs i saa Henseende daarligste Sogn; Jorderne er i 5-8. Kl. Den østlige Længdebane og Sidebanen Tinglev-Tønder gaar gennem Sognet, ligesaa Landevejen Tønder-Krusaa-Sønderborg. — Visgaarde i Kliplev S., Aabenraa Amt, hører i kirkelig Henseende til T. Sogn, men behandles under Kliplev.

Befolkning i 1925: 2475 (1860: 1301, 1910: 1867, 1921: 2129). **Ejdsk.** 1924: 6088, deraf **Jordv.** 2395; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 326 Kr. pr. ha. **Areal** 7291 ha (N. 13,645 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 6524; besaaet med Hvede 1, Rug 458, Byg 90, Havre 364, Blands. t. Modenhed 65, andre Høstar. 84, Kartofler 115, Foderroer 190, Brak 13, Grønf. og Græsn. 5144, Haver, Hegn o. l. 22, Tørvemoser 83, Skov 15, beb. Grund og Gaardsplads 34, Veje 242, Hede, Klit og Stenmarker 335, Vand 36. **Frugttræer** 1913: 2899 (1900: 2028). **Kreaturhold** 1925: 521 Heste, 3305 Stkr. Hornkv. (heraf 1174 Køer), 233 Faar, 27 Geder, 2277 Svin (1913: 2493), 8552 Høns.

I Sognet Byerne: *Tinglev* (1436 Tingheleff) Stationsby — 1925 1298 Indb. — med Kirke, Præstegd., 4-Kl. dansk Kommuneskole, 2-Kl. tysk do. (opf. 1905; Arkt. Andreas Dall), privat, dansk Realskole (opf. 1924, dimitterer til Realeks.), privat tysk Mellemskole (opr. 1926, Arkt. Thaysen; dimitterer til tysksproget Mellemskoleeks.), tysk Højskole (opr. 1905, Bygningen opf. 1908, Arkt. Dinklage, Paulus og Lilloe, Berlin; her afholdes ogsaa Gudstjenester ved en i Tinglev bosat, tysk Præst under „Nordschlesw. Gemeinde der evang. Kirche Schlesw.-Holsteins"), dansk Forsamlingshus, „Tinglevhus" (opr. 1924 af et A/S ved Køb af Jærnbanehotellet, der stadig er i Drift), Missionshuset „Bethania" (opf. 1926), 20 Kbmdsforretn. o. l., 2. Mlr. (Vejrml. og Motorml.), begge med betydelig Korn- og Foderstofhdl. o. l., mindre Rørvævsfabrik, desuden 51 Haandværkere o. l., Andelselektricitetsværk (opr. 1922, 2 Raaoliemotorer à 100 HK.; 180 Andelshavere i T. og Terkelsbøl Byer), Filialer af Tønder Landmandsbank og Kbhvns. Handelsbanks Tønder Afdel., Tinglev Sogns Sparekasse (opr. 1867; $^{31}/_{3}$ 1927 var Indsk. 111,500 Kr., Res. 10,700), Raiffeisenkasse (opr. 1889; 1920-$^{1}/_{1}$ 1927 Andelskasse; $^{31}/_{3}$ 1927 var Indsk. 164,000 Kr., Res. 21,000), Apotek (opr. 1898, reelt Privil.), 2 Læger, Dyrlæge, Ordenspolitibetj. under Tønder Politikr., ovennævnte Hotel „Tinglevhus" og 4 Gæstgiverier, 2 Bagerier, Jærnbanest. (vedr. Statsbanestr. T.-Tønder og T.-Sønderborg se henholdsv. under T. og Sønderb. Købstæder; i Driftsaaret 1926-27 befordredes fra T. 39,118 Personer; Totalvægten af ank. Gods og Kreaturer 7504 Tons, afg. 2470), Telegraf- og Telefonst., Postkontor, 4 aarl. Markeder (April, Maj, August, Oktober) og hver Onsdag Grisemarked, Udgivelsessted for det dansksindede „Der Schleswiger" (et Trykkeri for den tyske Presse er under Opførelse) og „Tinglev Ugeblad". *Terkelsbøl* (1421 Torkelbu) med Skole (opr. 1914), 5 Kbmdsforretn. o. l., Andelsmejeri (opr. 1907 med 300 Køer, 1914: 350, 1918: 343, 1926: 567), betydeligt Tørveværk med Motordrift, Gæstgiveri med Trælasthdl. o. l., Afholdsbeværtning med Landbrug og Kornhdl., Jærnbanest. (i Driftsaaret 1926-27 befordredes fra T. 9023 Pers.; Totalvægten af ank. Gods og Kreaturer 966 Tons, afg. 258), Telegraf- og Telefonst. *Kravlund* (1543 Krakelundt) med Kbmdshdl. *Eggebæk* (1352 Egbeck) med Skole (opr. 1913). *Broderup* (1543 Broderrupp) med Andelsmejeri (opr. 1887 med 733 Køer, 1914: 750, 1918: 724, 1926: 1015). *Bajstrup* (1543 Basdorppe) med 2-Kl. Skole (opf. 1911), 3 Kbmdsforretn. o. l., Motorml., Jærnbanestation (i Driftsaaret 1925-26 befordredes fra B. 7782 Pers., Totalvægten af ank. Gods og Kreaturer 1984 Tons, afg. 265), Telegraf- og Telefonst. *Gaardeby* (1543 Gordtbwe). Saml. af Gde og Hse: *Tinglevmark, Vippel* (1491 Wippel), *Terkelsbølmark, Kravlundmark, Hedegd.* (1648 Hedegard), *Eggebækmark, Dybbøl, Lundbæk, Skelbæk, Sofiedal* med Skole (opf. c. 1860), *Broderupmark, Stoltelund* (se ndf.). Gaarde: *Krusgd., Klingbjærg, Søbjærg, Søndergd., Østergd.* (ogsaa Theodorsminde), *Kogsbølgd.;* desuden i Terkelsbøl en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 68, Jordv. 49, c. 108 ha, deraf Ager 81, Eng 25, Mose 2, N. 400 Thlr., *Hyrupgd., Knak, Klostergde, Damgd., Rødbæk* med Gæstgiveri, *Lundtoft, Bæk*; en større, ubenævnt Gd. i Stoltelund med Ejdsk. 75, Jordv. 52, c. 142 ha, deraf Ager 81, Eng 42, Mose 5, N. 428 Thlr., *Klokhus, Gerrebæk* (1403 Geherbeke) med Gæstgiveri, *Højumgd.* Huse: *Magdeborg, Karensgd., Krig, Bølaa, Sandbjærg, Rødekærmark.*

Tinglev S., en egen Sognekommune, Tinglev Sognefogeddistr., har Tingsted i Tønder og hører under Rets- og Politikr. Tønder Kbst. m. m., Tønder Amtstuedistr., Tønder Lægekr., Tønder Skattekr., Løgumkloster Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Tønder Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 226. Lægd.

Den meget anselige, hvidtede og for Størstedelen teglhængte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Leonhard, bestaar af et romansk Skib og Kor med stor, halvrund Apsis af raa Kamp

med Hjørnekvadre og Skraakantsokkel. Apsiden har haft tre Vinduer; to og to af de oprindelige Vinduer ses paa Skibet, tilmurede ligesom den gamle, rundbuede Norddør; undtagelsesvis synes Kirken tillige at have haft en Vestportal. I den senere Middelalder forlængedes Skibet mod V. med Tegl, samtidig med at der her rejstes et ind over Forlængelsen gaaende Taarn, hvis Teglstensmure senere delvis er ommuret med kløvet Kamp. Det ældre Spir nedbrændte 1783, det nuv., høje Lanternespir er fra 1810. Mod S. smukt, sentgotisk Vaabenhus af Tegl, hvis Mure har Blændinger afsluttede med dobbelte Fladbuer. Apsidens Halvkuppelhvælv er af Tegl og sikkert nyere, Kor og Skib har fladt Loft, Taarnet 8-delt Hvælving med tredelte Ribber. Bred, rund Apsisbue, spids Korbue, rund Taarnbue. Kirken har indvendig en tarvelig, moderne, „romansk" Dekoration. Ny Altertavle, skænket af Pastor Johannsen efter en Søns Død 1902; den gamle Altertavle fra c. 1700 hænger paa Korets Nordvæg. Alterkalk 1670. Alterstager 1719 og 1730. Romansk Granitfont med glat, slank Kumme og Hjørnehoved-Fod; Tinfad 1786; Kobberfad og Kande fra 1925. Lægmandskrucifiks foran Korbuen, bestaaende af en almindelig, sentgotisk Figur paa et ældre, tidliggotisk Kors; de øverste Korsarme forenes med buede Træstykker, der tilsammen danner en Kløverbladsbue, og hvorpaa to af de udskaarne Evangelisttegn er anbragte. Smuk Prædikestol med samtidig Himmel i Højrenæssancestil, tilvirket i Henrik Ringelings Værksted (c. 1600); i Felterne er der Relieffer med Scener af Adams og Jesu Historie, paa Hjørnerammerne Pilastre med Smaafigurer. Ifl. Indskrift er Stolen stafferet 1747. Maleri „Eet er fornødent", af Pedro Schmiegelow (opvokset hos Pastor Beyer i Tinglev, nu Tegnelærer i Fulda), og Marmorrelief af Jeremias Christensen (f. i Tinglev 1859, † i Berlin 1908, se Sønderj. Maanedsskr. I p. 115 flg.). Klokke 1784 (Beseler, Rendsborg). Den tidligere Klokke var fra 1525. Forsvundne er en Del katolske Figurer, hvoribl. en Skt. Jørgen til Hest. — Paa Kirkegden er begravet Topografen J. N. Schmidt, † 1852, og Digterinden Anna Christiane Ludvigsen, f. Lautrup, † 1884; her rejstes 1922 en Mindesten for 71 i Verdenskrigen faldne fra Sognet og 1925 en Mindesten, eft. Tegn. af Arkt. Carl Brummer, paa Fællesgraven for 16 engelske, franske og russiske Soldater, der døde i Krigsfangelejren paa Gaardeby Mark.

Tinglev Kirke.

Stoltelund var en adelig Gd. under Godset Søgd. i Kliplev S., Aabenraa Amt, og ejedes af Slægten Ahlefeldt til 1725, da den kom i Etatsraadinde Grunds Besiddelse. Hun skænkede 1741 Gden til en af hende i Bredsted oprettet Stiftelse for Præsteenker. 1786 udparcelleredes Godset.

I Sognet ligger *Olmersdiget,* en Jordvold i Retning N.-S. med en foranliggende Grav mod Ø. hen imod den udtørrede Tinglev Sø. Jvfr. Sønderj. Maanedsskr. I p. 169 flg.

Det i 1910 oprettede Terkelsbøl Afvandingsselskab har for 8 Byer afvandet ialt 900 ha Eng og Kær. — Tinglev og Omegns Plantningsforening oprettedes 1923 med c. 100 Medl. i Tilslutn. til Hedeselskabet.

I den vestre Ende af Tinglev rejstes 1925 en Genforeningssten.

I Terkelsbøl fødtes Sognepræst i Breklum, antikvarisk Forf. Nicolaus Outzen (1752-1826).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 111 d., 66 t.; 1884: 4 d., 64 t.; 1912: 63 d., 250 t., 6 soc.; 1920: 234 d., 219 t., 91 soc.; 1924: 245 d., 251 t., 238 soc.; 1926: 272 d., 323 t., 53 Bond. Selvst., 275 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 448 d. og 582 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 61, fra Tskl. 124).

Der kendes c. 50 Gravhøje i Sognet. Nordvestligst, paa Terkelsbøl Mark, V. for Byen, ses 3 overpløjede Høje; i den ene af disse fandtes 1868 en Egekiste fra den ældre Broncealder og deri svage Rester af Liget (nu i Museet i Kiel). SØ. herfor, paa Kravlund Mark, hæver sig højt og synlig viden om to ganske anselige, men noget beskadigede Høje. Tæt ved og i Tinglev kendes nogle Høje (deribl. har en delvis ligget paa selve Kirkens Plads), og ikke langt SØ. for Byen har været enkelte andre. Fyldigst optræder Højene dog i Egnen ved Gaardeby. Ved Gerrebæk Kro har saaledes ligget to Høje og tæt NØ. derfor atter to (af den ene af disse, *Rævhøj,* er kun en Rest nu bevaret); straks N. for Gaardeby findes den c. 3,25 m høje *Sorthøj,* og i Nærheden deraf har været enkelte andre Høje; endelig ses tæt V. for Gaardeby, i Vinklen mellem Sønderaa og Gerrebæk, en i denne Egn af Sønderjylland sjælden stor og tætsluttet Samling af 4 store, i det væsentlige bevarede Høje samt Højninger efter 9 overpløjede eller ødelagte Høje. S. for Sønderaa, ved Lundbæk og paa Broderup Mark, kendes enkelte Høje. Alle Sognets Gravhøje tilhører sikkert for Størstedelen Broncealderen. Flere af dem synes at betegne en Vejforbindelse, der fra Gaardeby-Højgruppen i Nærheden af den gamle Oksevej har strakt sig over Terkelsbøl ind gennem Bylderup og Rabsted Sogne og derfra videre mod N. (se p. 372). Den ældre Jærnalder er repræsenteret ved to Urnegravpladser, fremdragne under Markflade dels ved Tinglev Banegd., dels ved Gaardeby.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Tinglev, Terkelsbøl, Kravlund, Eggebæk, Sofiedal, Broderup og Godsdistriktet Stoltelund (med Bajstrup og Gaardeby). Bommerlund Km., der nu er lagt ind under Aabenraa Amt sammen med sit Kirkesogn Bov, hørte indtil Genforeningen til Tønder Kreds.

Tegnet og reproduceret ved Generalstabens topografiske Afdeling 1924

AABENRAA AMT

Grænser, Omraade og Størrelse. Aabenraa Amt er med Hensyn til Størrelse og Folketal det næstmindste af de fire sønderjyske Amter; Sønderborg Amt er mindre i Omfang, Tønder i Folketal. Det begrænses mod N. af Haderslev Amt (Gram og N.-Rangstrup Hrdr.), mod V. af Tønder (Lø og Slogs Hrdr.), mod Ø. af Sønderborg Amt (Sundeved) og gaar mod S. ned til Landegrænsen og til Flensborg Fjord, mod NØ. ud til Als Sund og Aabenraa Fjord, til det aabne Bælt og til Genner Fjord. Naturlige Grænser i Form af Aaløb findes næsten ingen Steder undtagen ind mod det tyske Rige: Krusaaens Dalføre og højere oppe store Mosedrag. Medens Afvandingen mod Lillebælt (med Aabenraa og Flensborg Fjorde) sker ad korte Bække med gennemgaaende stærkt Fald, afvandes langt den største Del af Amtet mod Vesterhavet gennem de øvre Grene af de større, mere jævnt faldende vestlige Aaer, særlig af Vidaaens, i hvis Opland, der optager den sydligste, vestligste og mellemste Del af Amtet, de eneste større Søer (Søgaard Sø og Hostrup Sø) er beliggende. Amtets Størrelse er 784,5 km² (78,454 ha); Vandarealerne, som er medregnede, udgør 633 ha. Af de sønderjyske Landsdeles Totalareal udgør Amtet c. 20 pCt., af hele Jyllands Areal c. 3 pCt., af hele Landets Areal c. 2 pCt. Amtets Omraade er en Del større end den forhenværende Aabenraa Kreds, idet en Del af Holbøl S., tidl. Hønsnap Kommune, samt Størstedelen af Bov S. hørte til Flensborg Kreds og tidl. Bommerlund Kommune i Bov S. til Tønder Kreds. Af Bov Sogns øvrige tidl. Kommuner er Bov, Kragelund, Vejbæk, N.-Smedeby og Kollund praktisk talt helt og Krusaa for Størstedelen indlemmede i Danmark, ligesom ogsaa Frøslev Kom. i Hanved S. er afstaaet og lagt til Bov Sogn.

Geologiske Forhold. Der henvises til Beskrivelserne af de enkelte Sogne.

Arealets Udnyttelse. Af Amtets 78,454 ha Totalareal var i 1920 de 64,042 ha Landbrugsareal. Det besaaede Areal udgjorde 23,669 ha (heraf Hvede 1163, Rug 3783, Byg 2855, Havre 7199, Blands. t. Modenhed 3192, ren Bælgsæd og Boghvede 484, Kartofler 957, Foderroer 4000, andre Høstar. 36). Brakarealerne udgjorde 1687 ha, Grønf. og Græsningsar. 38,686, Haver, Hegn o. l. 812, Tørvemoser 2103, Skove og Plantager 5869, beb. Grund og Gaardsplads 868, Veje o. l. 1834, Heder og Lyngbakker, Klitarealer, Stenmarker o. l. 2293, Vandar. 633. Siden 1920, for hvilket Aar de ovennævnte Tal gælder, har Landbruget i Aabenraa Amt gjort

Driften langt intensivere, idet der nu lægges meget større Vægt paa de egentlige Afgrøder, medens Græsning og Brak er i Tilbagegang. Ser man bort fra den aarlige Bevægelse i Tallene og nøjes med at stille Aarene 1920 og 1927 overfor hinanden, er Kornarealerne i denne Periode blevet forøget med 18 pCt. og Rodfrugtarealerne med 21 pCt., medens til Gengæld Brakken formindskedes med 55 og Græsningsarealerne med 28 pCt. Kornarealernes Fordeling genspejler tydeligt Amtets Jordbundsforhold: Østkystens Jorder drives nu som almindeligt paa de danske Øer, medens Amtets vestlige, magrere Del ligner de jyske Egne i Almindelighed. En procentvis Fordeling af Kornarealerne i 1927 viser da ogsaa en Skala, der ligger nær op ad en Skala for hele Landet: 8 pCt. dyrkes med Hvede, 17 med Rug, 21 med Byg, 32 med Havre, 22 med Blandsæd og Resten med Bælgsæd og Boghvede. Blandsæden, der nu snart gennem et Par Menneskealdre for Landet N. f. Kongeaaen i de magre Egne har staaet i tiltagende Yndest for dens relative Sikkerhed, indtager i 1927 en meget større Part af Kornarealerne end i 1920, idet dens Tilvækst i denne Periode udgør 50 pCt., saaledes at den for Aabenraa Amt betyder forholdsvis meget mere end for Jylland som Helhed.

Høstudbyttet androg for 1920-26 gennemsnitligt aarligt 84,845 Afgrødeenheder (1 Afgr. = 1000 kg Korn), hvilket i Forhold til hele Sønderjyllands, hele Jyllands og hele Landets Høst udgør henholdsvis 27,6, 3,3 og 1,9 pCt. I hvilken Udstrækning Jordbruget siden Genforeningen er blevet forbedret og nu er mere intensivt i Aabenraa Amt, viser følgende Tal: fra 1920-23 var den gennemsnitlige, aarlige Høst kun 70,491 Afgrødeenheder mod 103,980 i Treaaret 1924-26, hvilket betyder en Tilvækst paa 48 pCt.

Vedrørende **Ejendomsfordelingen** i Aabenraa Amt i Sammenligning med den i Jylland som Helhed kan i Almindelighed henvises til Haderslev Amt p. 29. Af samtlige Landejendomme har de 24,7 pCt. et Jordtilliggende paa over 30 ha (hele Jylland 15,1 pCt.). $^{15}/_{7}$ 1920 fandtes ialt 2877 Landejendomme (med mindst 1 Td. Land) med et gennemsnitligt Landbrugsareal af 22 ha (Jyll. N. for Kongeaaen 17 ha, Øerne 14 ha).

Amtets samlede Grundskat-Nettoudbytte andrager c. 325,600 Thlr., heraf Købstadens Markjorder 9844 Thlr. Ved Vurderingen til Ejendomsskyld 1927 fandtes i Landdistrikterne (50 Thlr. N. sættes lig 1 Td. H.) 38 større Landbrug paa 12 Tdr. H. og derover med ialt 768 Tdr. H., 1299 Bøndergaarde (1-12 Tdr. H.) med 4328 Tdr. H., 1370 Landbrugshuse (under 1 Td. H., men med mindst 1 Td. Land) med ialt 573 Tdr. H. Fra Genforeningen til Efteraaret 1927 er der i Amtet blevet oprettet c. 110 Husmandsbrug, deraf 24 paa Fiskebæk, 25 paa Kiding, 13 paa Aarup. For 1928 er der planlagt 40 nye Brug, heraf 15 paa Grøngrøft.

Ved Vurderingen til Ejendomsskyld 1927 androg den saml. Vurderingssum i Amtet 138,5 Mill. Kr., heraf for Ejendomme i Købstaden 34,5 Mill. Kr., i Landdistrikterne 104,0 Mill. Kr. Den saml. Jordværdi udgjorde 58,0 Mill. Kr. heraf i Købstaden 10,0, i Landdistrikterne 48,0 Mill. Kr. Bøndergaardenes Jorder vurderedes for Amtet som Helhed til 638 Kr. pr. ha.

Skovarealet udgør 7,5 pCt. af Totalarealet, saaledes at Amtet paa det nærmeste er lige saa skovrigt som Jylland som Helhed (7,9 pCt.) og hele Landet (8,5 pCt.). Af de 5869 ha Skov- og Plantagearealer var i 1923 langt den største Del bevok-

set; de 4468 ha er Statsskov, 86 ha kommunal Skov (Flensborg Bys ved Krusaa), Resten med Undtagelse af Søgaard Skov og Tralskov mindre Bønderskove under 50 ha bevokset Areal. Statsskovarealet administreres i 2 Distrikter: Aabenraa og Graasten. Aabenraa Skovdistrikt ligger paa Aab. Købstadgrund, i Ø.-Løgum, Rise, Kliplev og Ensted Sogne; dets Løvskov danner en Bue uden om Aabenraa Købstad, og Jorden bestaar næsten udelukkende af ret stift Ler, der dog paa Gr. af det meget stærkt kuperede Terræn frembyder et fortrinligt Voksested for de fleste Skovtræer; navnlig i Jørgensgd. og Hjelm findes smukke Bøgebevoksninger, sidstnævnte Sted bl. a. en c. 200-aarig Bøg, 4,4 m i Stammeomfang og 28,5 m høj; den ærværdigste Bøg i disse Skove er dog „Odinsbøgen" i Nørreskov (c. 5,7 og 28 m). Plantagerne ligger længere inde i Landet og for en enkelts Vedkommende (Rugbjærg) paa meget ringe Jord; Lerskov Plantage anlagdes før 1838, de andre efter 1870. Fra den tyske Tid er dette Distrikt — ganske vist efter danske Synspunkter — svagt udhugget, men iøvrigt velbehandlet. Krigsperioden har ikke skadet Distriktet i nævneværdig Grad; mange, især de ældre Bevoksninger, er saa gode, som det kan ønskes. Graasten Skovdistrikt ligger i Asbøl, Graasten, Rinkenæs, Kværs, Holbøl, Bov og Varnæs Sogne. Bøgen, der i Løvskovene er langt den fremherskende Træart, naar — under et betragtet — paa Grund af de forskellige Besiddelsesforhold og Bestyrelsesformer gennem Tiderne ikke den smukke Udvikling, som man kunde vente paa et saa begunstiget Voksested. Store Dele af Skovene er i tidligere eller senere Tid indkøbt Bønderskov og prægede af planløs Behandling, og selv i de under tidligere Statsdrift bestyrede Skove er Vækstforholdene nedsatte paa Grund af manglende Vandafledning og for svag Tynding. Skovene er derfor masserige, men i Forhold dertil lavt producerende. Flere af Skovene nærmest Graasten er parklignende; ved Slottet staar nogle meget anselige Elme og Aske, ved Domænegaardens Smedje en mægtig, meget smuk, gammel Eg (5,3 og 25 m). Under Distriktet drives en ret omfattende Ferskvandsfiskerikultur af en under Skovrideren sorterende Fiskemester, og i en mindre Planteskole under Distriktet dyrkes Graasten-Æbler.

Fiskeriet. Med Hensyn til Ferskvandsfiskeriet bemærkes, at der i Hostrup Sø fanges 300-400 kg Aal, c. 200 kg Gedder, c. 100 kg Aborre og 15-1600 kg Brasen, medens der i Søgaard Sø foruden mindre Partier af de nævnte Fisk tillige fanges lidt Sandart. I den væsentlig mindre Graasten Slotsø fanges 300-400 kg Aal, 300-500 kg Gedder, 500-900 kg Brasen, c. 200 kg Skaller og lidt Sandart, medens der i det ligeledes under Statsskovdistriktet hørende Karpedam-Brug ved Graasten tages 500-900 kg Karper, c. 100 kg Suder og nogle faa kg Ørred. I Vandløbene i Vidaaens Opland er Aalefiskeriet i smaa Ruser, „Hamre", det vigtigste uden at være betydeligt; i nogle af disse Vandløb forekommer Bækørred, medens der i de fleste af de mod Ø. faldende Smaavandløb finder Opgang Sted af Havørred; regelmæssigst og størst er Opgangen i Bovrup Bæk (Blaabæk) i Grænsen mod Sønderborg Amt ved Als Fjord, hvor Graasten Skovdistrikt ved Blaakrog har en lille Ørredtejne, hvori der aarlig tages 200-300 kg Havørred. Saltvandsfiskeriet er ret betydeligt langs Amtets Østkyst; der fandtes i 1926 ialt 133 Fiskere i Amtet (hvoraf 82 med Fiskeri som Hovederhverv), der af værdifuldere Far-

tøjer ejede 8 Motorbaade paa mellem 5 og 15 Tons og 46 Motorbaade paa under 5 Tons; Fangstredskabernes Værdi opgjordes ialt til c. 100,000 Kr. og Værdien af Fangsten af Aal, Rødspætter, Torsk, Sild, Brisling og Skrubber til c. 135,000 Kr. — Af Frugttræer taltes 1913 c. 80,000, hvoraf Æbletræer 50,000, Pæretræer 14,000; i 1900 var de tilsvarende Tal c. 53,000, 29,000 og 8000.

Husdyrhold. Der fandtes $^{15}/_{7}$ 1927 6849 Heste (1861: 5484, 1913: 7567, 1918: 6592), 47,684 Stkr. Hornkvæg (30,479, 53,615, 36,898), deraf 20,993 Køer (17,822, 22,569, 16,489), 64,215 Svin (5899, 44,467, 10,325), $^{15}/_{7}$ 1925: 1435 Faar (22,952, 2090, 4046), 208 Geder (c. 373, 671, 829), c. 180,000 Haner, Høns og Kyllinger (1900: 46, 1912: 64, 1918: 40). Hesteholdet er nu som i Landets øvrige Amter noget mindre end lige før Verdenskrigen. Næsten den ene Halvdel af Amtets Hestebestand kan henføres til den jyske Race, den anden Halvdel til blandede Racer, der ved Racetællingen i 1923 viste sig at være stærkt repræsenterede overalt i Sønderjylland. Amtets hele Hornkvægbestand er endnu i 1927 c. 11 pCt. mindre end i 1913; Svinebestanden derimod er nu 44 pCt. større og Hønseholdet næsten tredoblet i Sammenligning med Førkrigstiden. Køerne udgør 1927 i Forhold til hele Hornkvægbestanden kun 44 pCt., hvilket er en Del under Gennemsnittet for hele Landet, der ligger nær op ad de 50 pCt.; Krigens og Mund- og Klovsygens Følger gør sig altsaa endnu i høj Grad bemærkbare, idet der maa udsættes relativt mange Stykker af Besætningen. Tre Femtedele af Hornkvæget tilhører Korthornsracen, 12 pCt. rød, dansk Malkerace, og ogsaa den hollandske Race spiller en vis Rolle; men den meget betydelige Rest tilhører blandede Racer. — I 1923 taltes i Amtet 645 Kalkuner, 2425 Ænder, 2037 Gæs, 467 Kaniner og 1076 Bistader.

Befolkning. Amtet havde $^{5}/_{11}$ 1925 38,615 Indb. (1860: 30,067, 1910: 34,711, 1921: 35,067), deraf Købstaden 8752 el. 22,7 pCt. (samme Købstadprocent som i Tønder Amt, se p. 223; 1860 havde Købstaden 5133 el. 17,1 pCt. af Amtets Befolkning, 1910: 7769 el. 22,4 pCt., 1921: 7961 el. 22,7 pCt.) og Landdistrikterne 29,863 Indb. Befolkningstilvæksten andrager fra 1860-1925 ialt 28,4 pCt. mod 19,8 pCt. for hele Sønderjylland, 99,8 pCt. i Jylland N. for Kongeaaen og 102,6 pCt. i hele Landet N. for Kongeaaen. Folketætheden i Landdistrikterne er c. 39 Indbyggere pr. km², medens den i Haderslev, Tønder og Sønderborg Amter er henholdsvis 33, 23 og 65 og i Jylland N. for Kongeaaen 39, i hele Landet N. for Kongeaaen 49 Indb. pr. km². Efter Erhverv fordeler Befolkningen sig i 1925 som følger: 1944 levede af immateriel Virksomhed, 16,668 af Landbrug, Gartneri, Skovbrug og Fiskeri, 7569 af Haandværk og Industri, 5358 af Handel og Samfærdsel, 7076 af andet og uangivet Erhverv.

Finanser. Amtskommunens finansielle Forhold $19^{25}/_{26}$ (i 1000 Kr.). Samlet, løbende Indtægt 1120, heraf Bidrag fra Sognekommunerne 800, fra Købstaden 24, Motorafgift 208. Samlet, løbende Udgift 1138, heraf til Fattigvæsenet 43 (herunder Tilskud til Amtsfattigkassen), Bidrag til Amtsskolefonden 38, Rets- og Politivæs. 74, Medicinalvæsenet 114, Vejvæsenet 610 (med Fradrag af 23 i Tilskud fra Stat og Kommuner). Amtsrepartitionsfondens Aktiver $^{31}/_{3}$ 1926 987, heraf faste Ejendomme 317, Gæld 348. M. H. t. Købstadens finansielle Forhold henvises til Afsnittet om Aabenraa By; denne er udskilt fra Amtskommunen siden $^{1}/_{4}$ 1924. For Sognekommunernes Ved-

kommende anføres følgende: Samlet, løbende Indtægt 2107, heraf Ejendomsskyld 850, Opholdskommuneskat 1160, Erhvervskommuneskat 12, Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 31, Indt. af Kapitaler, faste Ejendomme o. l. 40. Samlet, løbende Udgift 2088, heraf til Fattigvæs. 106, Hjælpekasser 13, Aldersrente 156, Skolevæs. 444, Vejvæs. 259. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1926 2860, heraf faste Ejendomme 2259, Gæld 1087.

Inddeling. Amtet bestaar af Købstaden *Aabenraa* samt Herrederne: *S.-Rangstrup, Rise* og *Lundtoft-Vis*. Amtets samtlige Landkommuner danner een Amtsraadskreds. Amtsraadet har 11 valgte Medlemmer. Amtet har 20 Kommuner, men kun 18 Sogne, idet Varnæs og Asbøl Kirkesogne bestaar af hver 2 Kommuner.

Amtet udgør en Del af 5. Landstingskreds. M. H. t. Valg til Folketinget danner det tillige med Haderslev, Tønder og Sønderborg Amter een Amtskreds med 7 Opstillingskredse.

I gejstlig Henseende hører Amtet til *Haderslev Stift* og udgør Aabenraa Provsti.

Amtet tilhører flg. 3 Politikredse: 1) (Politikr. Nr. 68, Aabenraa) Aabenraa Købstad, S.-Rangstrup Hrd. undtagen Bedsted S., Rise Hrd. og af Lundtoft-Vis Hrdr. Uge og Ensted Sogne, Varnæs Kommune og Felsted S. undtagen Traasbøl, Grøngrøft og Kiding, 2) (Nr. 70, Graasten) Traasbøl, Grøngrøft og Kiding af Felsted S., Bovrup Kommune af Varnæs Sogn, Asbøl og Graasten Kommuner samt Rinkenæs, Kværs, Kliplev, Holbøl og Bov Sogne, alt i Lundtoft-Vis Hrdr., 3) (Nr. 71, Tønder) kun Bedsted S. af S.-Rangstrup Hrd. Medens Nr. 68 kun omfatter Aabenraa Amts og Nr. 71 med Undtagelse af Bedsted S. kun Tønder Amts Omraade, hører til Nr. 70 betydelige Dele af Sønderborg Amt, nemlig Nybøl og Ullerup Sogne samt Egernsund By af Broager S.

Amtet tilhører flg. 3 Retskredse: 1) (Retskr. Nr. 92, Aabenraa) med det under Politikr. 68 nævnte Omraade, 2) (Nr. 95, Graasten) med det under Politikr. 70 nævnte Omraade, 3) (Nr. 96, Løgumkloster) med Bedsted S. Som ved Politikredsene gælder ogsaa her, at Nr. 92 kun omfatter Aabenraa Amts og Nr. 96 med Undtagelse af Bedsted S. kun Tønder Amts Omraade, medens til Nr. 95 hører Nybøl og Ullerup Sogne samt Egernsund af Sønderborg Amt.

Amtet hører til *Søndre Landsrets Nævningekreds* (Sønderborg).

Det udgør 1 Amtslægekreds og 1 Lægekreds. Amtslægen, tillige Kredslæge, bor i Aabenraa. Amtet hører til 7. Udskrivningskreds. Det deles i 2 Skattekredse: 1) Aabenraa Skattekr. med Købstaden og S.-Rangstrup og Rise Hrdr. undt. Bjolderup S, 2) Lundtoft Hrd.s Skattekr. med Bjolderup S. af Rise Hrd. og Lundtoft-Vis Hrdr. Amtet udgør sammen med Sønderborg Amt een Skyldkreds og deles i 2 Vurderingskredse: 1) Aabenraa Amts nordre med Købstaden og S.-Rangstrup og Rise Hrdr. og 2) Aabenraa Amts søndre med Lundtoft-Vis Hrdr. M. H. t. Oppebørslen af Skatter danner Amtet eet Amtstuedistrikt (i Aabenraa).

Historie. Da Aabenraa Amt eller Brundlund Len havde udformet sig i den senere Middelalder, omfattede det foruden Byen kun Rise og S.-Rangstrup Hrdr. samt Varnæs Birk. Det var under Chr. I en Tid lang pantsat til Lensmanden Henrik Rantzau,

tilfaldt ved Hertugdømmernes første Deling 1490 den kgl. (segebergske) Andel, men gik ved den endelige, afgørende Deling 1544 over til Hertugerne paa Gottorp. Indtil 1713 hørte det derfor til „æ Fyrstendom", hvilket ikke har været uden Betydning i national Henseende. Efter nogle mindre Arronderinger i 18. Aarh., med Hensyn til hvilke henvises til 1. Udg. p. 328, modtog det 1850 en større Udvidelse, idet Lundtoft Hrd., der hidtil havde hørt til Tønder A., overflyttedes til Aabenraa. En mindre Udvidelse fik det ved Genforeningen, da de afstaaede Dele af Vis Hrd. (Bov S. og Frøslev i Hanved S. samt Hønsnap Kom. i Holbøl S.), der tidl. havde ligget under Flensborg Kr., henlagdes til Amtet.

De vigtigste Fortidsminder. Ganske som i andre Dele af Sønderjylland er Vidnesbyrdene om en Bebyggelse under den ældre Stenalder kun sparsomme. Flintøkser af den for dette Kulturafsnit karakteristiske Art (Skivespaltere) er ganske vist opsamlet hist og her paa Løjtlands Nordside, og mulig betegner disse Fundpladser smaa Bosteder; men endnu er de for faa i Tal til, at nærmere kan sluttes om den ældre Stenalders Udbredelse her. Derimod har den yngre Stenalder efterladt sig adskillige Minder, først og fremmest gennem Megalithgrave, af hvilke der kendes c. 80, dels bevarede, dels sløjfede. Rund- og Langdysser udgør Hovedmængden, medens der med Sikkerhed kun er paavist en enkelt Jættestue. Stengravenes Udbredelse i Amtet er dog ret begrænset. Mest optræder de i Kystegnene, i et forholdsvis smalt Bælte inden for Kysten i hele dennes Udstrækning fra N. til S., gaaende V. og S. om Genner Fjord og saa ud langs Kysten af Løjt, derfra videre langs Aabenraa Fjord og dennes Sydside lige hen til Nordenden af Amtsskellet mod Sundeved, og saa atter begyndende ved dette Amtsskels Sydende for at fortsætte langs Nybøl Nor og Flensborg Fjord. Desuden optræder Stengrave dog ogsaa, men spredt, længere vestpaa i Amtet, saaledes i Egnen ved Ø.-Løgum; blandt de vestligst beliggende Stengrave er et Dyssekammer i Kliplev Sogn. — Megalithgravenes Udbredelse skulde saaledes nærmest vidne om en Kystbosættelse ved en Befolkning, der for en ikke ringe Del havde Forbindelser over Havet. Paa den anden Side viser dog Oldsagfund, at den yngre Stenalder efterhaanden har naaet helt hen til Amtets Vestside, og i samme Retning peger ogsaa Gravfund fra Høje, idet i hvert Fald en Del af Højene har vist sig at gaa tilbage til Stenalderens Slutningsperiode, om end en stor Part af dem vel maa antages at hidrøre fra Broncealderen.

Gravhøjene optræder i Amtet i ret betydeligt Antal. Ialt er paavist c. 1000 (deriblandt enkelte Langhøje — den anseligste er Hanebjærg ved Hovslund), men mangfoldige af dem er rigtignok nu afgravede, overpløjede eller endog sløjfede. Deres Fordeling i Amtet er ret ulige, som Udtryk for, at Bebyggelsen paa Grund af Natur- og Terrænforhold har holdt sig til visse Egne og skyet andre. I Amtets Kystside optræder adskillige Høje, dels mellem Stenalders Megalithgravene, dels rykket noget længere bort fra Kysten, idet Bosættelsen efterhaanden førtes videre ind i Landet. Paa Amtets to Halvøer naaede Bebyggelsen under Sten- og Broncealderen dog næppe ind til disses Midte. Paa Halvøen mellem Aabenraa Fjord og Flensborg Fjord og tilgrænsende Egne er saaledes et bredt Midtparti saa at sige højtomt (den sydøstl. Del af Ensted Sogn, Østsiden af Kliplev Sogn, det nordøstl. Parti af Holbøl Sogn, fremdeles den sydl. Del af Felsted Sogn, Kværs Sogn samt den sydl. Del af Varnæs Sogn og den nordl. Del af Adsbøl Sogn). Paa Halvøen Løjt er ligeledes Midtpartiet højfattigt; det bakkede Terræn her var formentlig dengang skovklædt.

Længere vestpaa i Amtet samler derimod et stort Antal af Gravhøjene sig til en mere eller mindre sluttet Stribe, der gaar gennem Amtet fra N. til S., med Fortsættelse i begge Retninger i de tilstødende Amter. Denne lange og udprægede Højstribe betegner et Stykke af den Hovedfærdselslinje gennem Sønderjylland, der i Oldtiden førte fra Holsten op i Sønderjylland. Højene ligger her nær op til den gamle Oksevej (hen gennem Bjolderup Sogn ved Bollerslev, derfra op straks østen om Hjordkær, vest forbi Rise og

forbi Andholm og saa vesten forbi Ø.-Løgum og Hovslund). — I en hist og her endog ret stor Afstand Ø. for denne Højstribe forekommer Gravhøje kun ganske sparsomt, saaledes paa Strækningen mellem Ø.-Løgum og Egnen V. for Genner. Enkelte Steder kunde det dog synes, at der fra Hovedfærdselslinjen har gaaet mindre Forbindelseslinjer ud mod Ø., saaledes ved Søst og Rise-Hjarup. — V. for den nævnte Højstribe optræder derimod mangfoldige Gravhøje; flere Steder samler de sig til Grupper eller Rækker, som om de betegner Smaabygder eller Vejforbindelser, saaledes ved Rugbjærg og Nørre-Hjarup, Horsbyg, Øbening, Mjøls og Hønkys. Kun allervestligst i Amtet, i Bedsted Sogn, findes saa at sige ikke Gravhøje; de sandede, af Kær- og Hedestrækninger opfyldte Flader har næppe ret egnet sig for Befolkningen i Stenalderens Slutning og Broncealderen.

Jærnalderen er kun repræsenteret ved faa jordfaste Mindesmærker. Ejendommeligst har været de nu forsvundne, stensatte Skibssætninger ved Genner Fjord; ved Hovslund har staaet en Runesten. Under Markflade er derimod adskillige Steder truffet Urnegrave fra den ældre Jærnalder, af og til dannende Gravpladser. Fra den yngre Jærnalder haves kun faa Fund.

Amtet danner i kunstarkæologisk Henseende en Overgang mellem Egnene mod Nord og Syd. Her standser den nørrejyske Kvaderstensarkitektur, hvis sydligste Udløber er den smuktbyggede Kirke i Ensted, og den nordslesvigske Bulhusbygning (Varnæs Præstegdslade). Men til Gengæld møder vi i Varnæs og Felsted de nordligste Repræsentanter for Mellem- og Sydslesvigs saa karakteristiske, fritstaaende Klokketaarne af Træ. Det overvejende Flertal af Kirkerne er af raa Marksten og frembyder ingen Interesse, ligesom ogsaa de enkelte romanske Landsbykirker af Tegl (Felsted, Asbøl) er uden Betydning. Et smukt og ejendommeligt Bygværk var derimod den fra Overgangstiden stammende, ligeledes af Tegl opførte Skt. Nicolai Kirke i Aabenraa, der dog nu virker forhutlet og vanrøgtet. Fra gotisk Tid er der Kirken i Kliplev, hvis smukke Kor vidner om den Betydning, Byen engang har haft som Valfarts- og Markedsplads. Endelig er Ahlefeldternes Slotskirke i Graasten et overordentlig karakteristisk Udslag af Enevoldsbarokken fra Tiden 1700. Af Kirkeinventaret er der navnlig Grund til at fremhæve de gotiske Fløjaltertavler, der — jævnsides med talrige Enkeltfigurer — findes i de 9 af Amtets 18 Landsbykirker, og mellem dem atter den fra 1520 stammende, udmærkede Tavle i Løjt med ypperlige Fløjmalerier. Samme Kirkes Kor har en rig, sentgotisk, kalkmalet Tidselværksdekoration; beslægtede, ligeledes ornamentale Kalkmalerier i Holbøl. Nævnes bør ogsaa de skønne Ungrenæssanceligsten i Kliplev over Ahlefeldterne fra Søgaard. Af verdslige Mindesmærker har Amtet kun faa af Betydning, da saa vel Brundlund Slot som Slottet i Graasten paa Kirkeinteriøret nær helt har mistet deres Karakter ved Ombygning. Foruden de mange gode 18. Aarh.s Smaahuse i Aabenraa bør dog nævnes det pæne, lille Stuehus paa Skovbølgaard og „Palæet" i Graasten.

Litt.: Beschreibung d. Ämter A. u. Lügumkloster, i Niemanns Miscellanea I p. 1 flg.

Aabenraa.

C. 1450.

Aabenraa Købstad ligger under 55° 02′ 40″ n. Br. og 3° 9′ 30″ v. L. f. Kbh. — 9° 25′ 9″ ø. L. f. Grw. — (beregnet for Kirken), i det gamle Rise Hrd., c. 24 km S. f. Haderslev og 29 km N. for Flensborg ved det nordvestlige Hjørne af den c. 10 km lange og 3,5 km brede Aabenraa Fjord ved en lille Vig. Den ligger meget smukt paa et ujævnt Terræn, omgivet paa Landsiden næst helt af skovklædte Bakker. Byens højeste Punkt er ved Kirken, 17 m, det laveste ved Skibbroen, 1 m; det højeste Punkt paa Byens Omraade er i Nørreskoven, nemlig 46 m, det laveste er Engene S. for Byen med 0,5 m. Byens Udstrækning er fra N. til S. 5,3 km, fra Ø. til V. 6,3 km. Dens Hovedfærdselsaare gaar i Retning Nord og Syd fra Nørrechaussé til Nørreport, hvor den spalter sig i to parallelt løbende Gader. Den ene — og indtil c. 1924 eneste — gaar over Ramsherred, Storegade og Søndergade, den anden over den ny anlagte og nu allerede delvis bebyggede Havnegade, Skibbroen, Nyvej og Sønderport til Sønderchaussé, hvor den forenes med den førstnævnte, gamle Hovedaare. Nørrechausséen fører til Haderslev, Sønderchausséen til Sønderborg og Grænsen; her gaar ligeledes Vejen fra til

Aabenraa, set fra Nordøst.

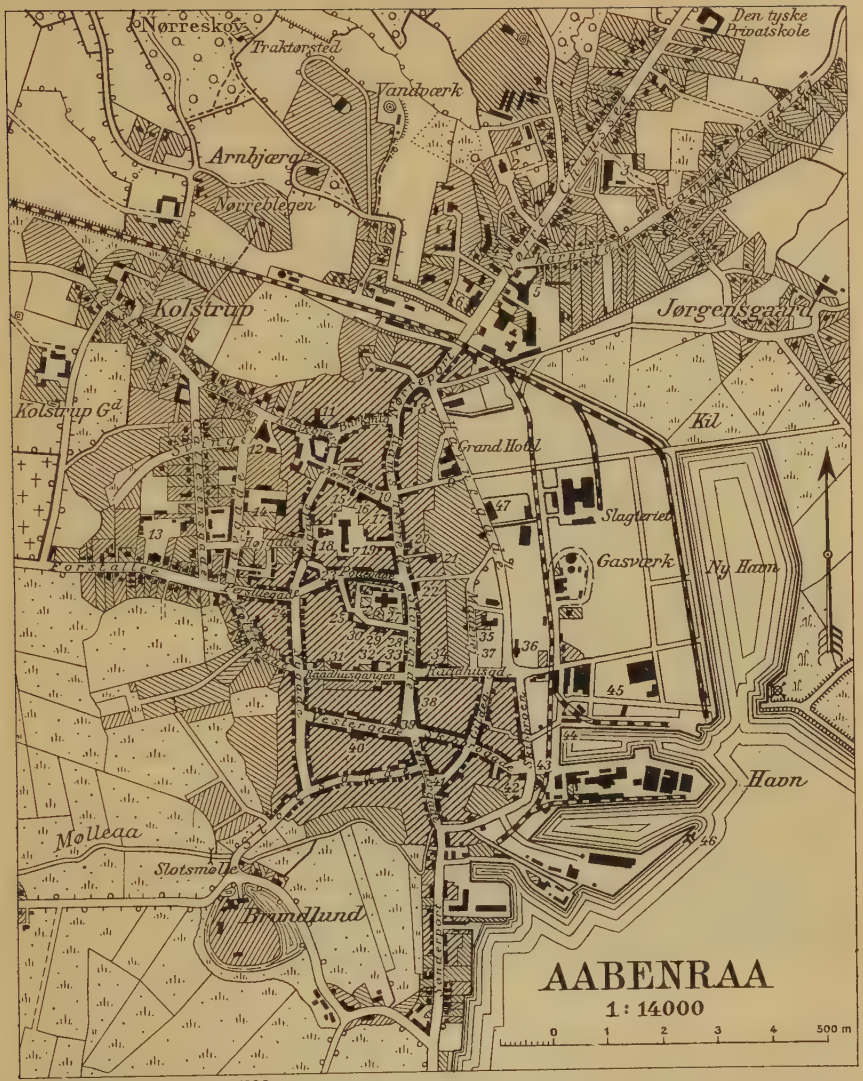

Efter Generalstabens Revision 1923.

1 *Amtssygehus*
2 *Skt. Jørgens Kirke*
3 *Bryggeriet „Aabenraa"*
4 *Folkehjem*
5 *Maskinfabrik*
6 *Ting- og Arresthus*
7 *Statsbanestation*
8 *Hotel Danmark (Missionshot.)*
9 *Teater*
10 *Nørretorv*
11 *Missionshotellet*
12 *Motorfabrik*
13 *Statsskole*
14 *Læderfabrik*
15 *Herberg for Haandværkere*
16 *Post- og Telegrafkontor*
17 *Hotel Royal*
18 *Kommuneskole*
19 *Tysk Bibliotek*
20 *Svaneapoteket*
21 *Vaskeri og Badeanstalt*
22 *Handelsbanken*
23 *Vægterpladsen*
24 *Günderoths Stiftelse*
25 *Præstebolig*
26 *Skt. Nikolai Kirke*
27 *Aabenraa By- og Amtsparekasse*
28 *Den nordslesvigske Folkebank*
29 *Provstebolig*
30 *Danckwerth-Jørgensens Stiftelse*
31 *Det sønderjyske Landsbibliotek*
32 *Kommuneskole*
33 *Raadhus*
34 *„Hejmdals" Bygning*
35 *Amtshuset*
36 *Ruteautomobilstation*
37 *Markedsplads*
38 *Løveapoteket*
39 *Storetorv*
40 *Stadttheater*
41 *Søndertorv*
42 *Toldkammer*
43 *Havnefogedbolig*
44 *Dampskibsekspedition*
45 *Højspændingsværk*
46 *Kommunal Badeanstalt*
47 *Telegrafdistriktet*

Tønder. Paa Ramsherred ved N.-Torv gaar Vejen fra til Rødekro og Løgumkloster over Gaderne Nørregade, Klingbjærg og Kolstrupgade. Det stærkt kuperede Terræn i Forbindelse med den smaaborgerlige Bebyggelse fra 18. Aarh., der endnu i flere Gader (Nygade, Slotsgade, Vestergade, Vægterpladsen) er næsten eneraadende, giver Byen et hyggeligt og malerisk Præg. Der er i indeværende Aarh. og ikke mindst siden Genforeningen opstaaet nye Bydele, blandt hvilke i historisk Rækkefølge fremhæves: Karpedam, Jørgensgaard, Callesensgade, Kirkebakken og Hjelmvej.

Skt. Nicolai Kirke.

Byen har 65 Gader og Veje samt 5 Torve (Nørretorv, Vægterplads, Storetorv, Søndertorv og Markedspladsen). Købstadgrunden med tilhørende Markjorder udgør 1711 ha med et Grundskat-Nettoudbytte af 9844 Thlr.; 1860 indlemmedes Slotsgade, som tidl. hørte under Amtsjurisdiktionen, og 1900 hele Kolstrup Kommune med 532 ha, som allerede før den Tid havde haft Kirke-, Skole- og Fattigvæsen fælles med Byen. Der fandtes Sommeren 1927 ialt 933 Huse. Af Arealet var (1920) 191 ha besaaet, 23 Brak, 523 Grønfoder og Græsning, 20 Haver o. l., 582 Skov, 358 bebygget Grund, Veje o. l. og 14 ha Vandareal. Der fandtes ialt 54 Landejendomme; af disse nævnes: *Jørgensgd., Bøgelundsbæk, Karlsminde, Kolstrupgd., Egedal, Langbjærg, Enemark, Kleksie, Peterslund, Bøgelund,* Kommunens Gaard *Sønderskov, Skelbæk.* Paa Markjorderne ligger endvidere Frugtplantagerne *Karpedam* og *Lindbjærg,* Jacobsens Nellikekulturer og Handelsgartneriet *Porskær.* Paa Farversmøllevej ligger Kommunens Renovationsanstalt. Paa en Del af Kommunens Jorder indrettedes allerede 1831 *Hjelmhaverne,* som mod en mindre Godtgørelse udlejes til mindre bemidlede Borgere, kort før Krigen Haverne ved Lindbjærg og efter Krigen Kolonihaverne ved Farversmøllevej. — Antal Frugttræer 1913: 8428, 1900: 6072.

Bygningernes samlede Brandforsikringssum var 1/1 1927 38,564,000 Kr. Ved Vurdering til Ejendomsskyld s. Dato udgjorde den saml. Vurderingssum 34,532,000 Kr., deraf Jordværdien 9,961,000 Kr.

Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken (Skt. Nicolai) har engang været et Mindesmærke af betydelig Interesse, men Ildebrande og talrige Istandsættelser har i høj Grad forvansket dens Ydre, saaledes at nu egentlig kun nordre Korsarm saa nogenlunde har bevaret sit gamle Udseende. 1610 ødelagde en Ildebrand Taget og Taarnet, 1758 underkastedes Kirken en Hovedistandsættelse, fra hvilken antagelig den over Korsskæringen siddende, 1906 nedtagne Tagrytter stammede. Den blev 1908 erstattet med et smstds. siddende, muret Taarn med 2 Trappegavle og teglhængt Saddeltag, kronet med et Spir, hvis under Krigen nedtagne Kobberbeklædning er erstattet med grøntmalet Blik (Arkt. Chr. Voigt, Kiel). Andre Istandsættelser fandt Sted 1813 flg., 1869-71, da de tidligere afvalmede Gavle genopførtes og Sydfløjen, hvor nu Hovedindgangen er, restaureredes, samt 1881, da Øst-, Vest- og Nordgavlen ombyggedes og den nordre Apside indrettedes til Ligkapel. Det er en Korskirke med nu omtrent lige langt Kor og Skib. Til den nordre Korsarm slutter sig en halvrund Alterbygning, hvis Runding dog til Hælvten skjules af et middelalderligt Sakristi, til hvis Østvæg slutter sig to mindre, fra ny Tid stammende Tilbygninger, hvori Præsteværelse og Varmeværk. Ogsaa oprindelig har Kirken haft Korsform; men dens Grundplan og Udseende har afveget betydeligt fra den nuværende. Indvendig i den søndre Korsarm viser Murværkets Karakter, at ogsaa den har haft en Apsis, og den Omstændighed, at i Korets andet Hvælvingsfag fra Ø. det gamle Murværk ikke standser ved Gjordbuen, men fortsættes en Ubetydelighed længere mod Ø., gør det sandsynligt, at denne Bygningsdel ligeledes har været afsluttet med en halvrund Alterbygning. Grundplanen har altsaa mindet om Vor Frue Kirke i Haderslev i dennes ældste Skikkelse og med sit engelsk-normanniske Skema: en Korskirke med tre Apsider, afveget betydeligt fra det ellers sædvanlige. Materialet er jævnt store, røde og gule Tegl, og efter det sentromanske Præg, der er over Enkelthederne, maa Opførelsestiden sættes til 13. Aarh.s 1. Halvdel. Hele Kirken har en høj Skraakantsokkel af Tegl, Kor og Korsfløje tillige en noget udhvælvet Skraakantsokkel af Kvadersten. Hjørnerne havde Lisener, og de rundbuede Døre

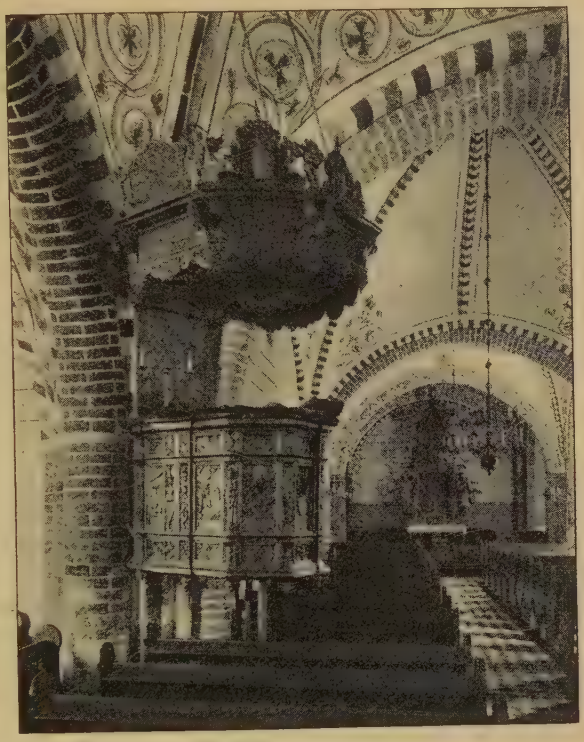

Skt. Nicolai Kirkes Indre.

laa i Fremspring; den nordre er endnu bevaret (tilmuret), den søndre derimod omdannet. Den nordre Apside har sine 3 gamle Vinduer i Behold, rundbuede med et afrundet og et affaset Led paa de skraa Smige samt aftrappet Saalbænk. Paa de øvrige Bygningsdele synes de efter et Par tilmurede, slanke, rundbuede Vinduer, der ses over Sakristiets Loft, at have været samlede i Grupper paa 2 og 2. Den nordre Korsfløjs Gavl, der er den bedst bevarede Del af Kirken, har forneden en rundbuet Murblænding med Mønstermuring og dobbelt Fals; en Rest af en tilsvarende ses ved det lille Trappehus. Foroven en slank, spidsbuet Blænding (el. Vindue) med Rundstav. Alt i Middelalderen er Kirken undergaaet flere Forandringer. Ved den nordre Korsfløjs n.ø. Hjørne opførtes et Trappehus, og Apsiden blev som omtalt halvt skjult af et sentmiddelalderligt Sakristi. Af langt mere indgribende Betydning var det dog, at Koret mistede sin Apsis og forlængedes med to Fag mod Ø. Dette synes allerede at være sket i forholdsvis tidlig gotisk Tid, og naar det i en Indskrift paa Altertavlen siges, at Amtsforvalter Joachim Danckwerth med Raad og Daad bistod ved Korets Bygning, kan dette antagelig kun hentyde til den Skalmuring, der nu skjuler det gamle Murværk.

Ulige bedre bevaret og nu af større Interesse end det Ydre er det Indre, der 1899-1900 er bleven istandsat og af Wilckens smykket med en Dekoration, der for Hvælvingsribbernes Vedk. bygger paa fundne Spor. Ganske vist har Skibet nu en Tøndehvælving af Træ i Stedet for de murede Hvælvinger, der efter enkelte Rester at dømme maa have dækket det. Korsskæringen, Korsarmene og Korets vestligste Fag har derimod sine gamle, med Bygningen samtidige Hvælvinger i Behold. De er firdelte i Korsskæringen, men ellers ottedelte og har kraftige, til Gulvet løbende, trekløverformede Ribber med nedhængende Slutsten. Skjoldbuerne er dels runde, dels spidsbuede, i Koret tvedelte med afrundede Sider. Gjordbuerne har svære Rundstave, der løber ned eller rettere fortsættes i Halvsøjler med et lille Gesimsled og Hjørneknolde paa Fodstykkerne; en enkelt af dem er skiftevis muret af røde og gule Tegl. Hvælvingerne i Korforlængelsen svarer ret nøje til det gamle Kors, men er firdelte og har noget sværere Ribber, der i det østligste Fag løber helt ned til Gulvet, Skjoldbuerne er enkelt spidsbuede og retkantede. Sakristiet har alm. Krydshvælvinger, de øvrige Tilbygninger fladt Loft. Den bevarede Apside er tilmuret ind mod Kirken, der i Skibets s. v. Hjørne har en indbygget Vindeltrappe. — Altertavlen, fra 1642 (renoveret 1761 og restaureret 1902), er et Snitværk i Bruskbarokstil, som trods en vis Storslaaethed virker rigt, ja næsten overlæsset. Storfeltet og Topfeltet fyldes af dystre, vistn. oprindl. Malerier af den Korsfæstede og Christus som Smertensmand. Paa Rammerne er stillet Søjler, af hvilke de største er snoede, og tæt op til dem staar Figurer, Moses og Aaron, Petrus og Paulus, øverst den opstandne Frelser. Dertil kommer en Vrimmel af Englehoveder og Engle med Bøger, Musikinstrumenter og Palmegrene. Efter en malet Indskrift paa Fodstykket er Tavlen skænket af Amtsforv. Joachim Danckwerth og Hustru, hvis Vaabener ses paa Storgesimsen, og hvis ovale Portrætmalerier, der nu hænger paa Korvæggen, før har siddet foroven paa Tavlen. Af de to Alterkalke har den ældste gotisk Fod med støbt Korsgruppe og graveret Nicolausfigur, ifølge den latinske Minuskelindskrift 1466 anskaffet til Kirkens Højalter (sci nicolai in openra), Knoppen er fornyet i Renæssancetiden; den anden fra 1751. Af Alterstagerne har det ene Par sentgotiske Former, det andet barokke. Font af Træ i Louis XVI-Stil. Prædikestolen, der ifl. en nu forsvunden Indskrift over Opgangen er opsat 1565 (Dske Atl. VII p. 232), stammer for Størstedelen fra dette Aar; i Storfelterne ses Sehesteds og Rantzaus Vaaben

(med ombyttede, malede Navne: H. Bartrum Seehsted; F. Mette S.) samt to religiøse Relieffer: Abels Død og Christi Nedfart til de dødes Rige; i de øvre Smalfelter er skaaret Evangelisttegn, og Rammeværket er iøvrigt prydet med Akantusværk, Hermer og Masker. Til den ene Side er føjet et Fag med et plumpt Syndefaldsrelief og pudsige, rokokomæssige Efterligninger af de ældre Deles Ungrenæssanceornamentik, sikkert samtidig med Opgangen og dens malede Evangelistbilleder, fra 1761, da hele Stolen er bleven stafferet med de nuværende, kønne Farver. Himmelen er i Højrenæssancestil fra 1625 og er smykket med lange Indskrifter, Topkartoucher med Dyderne og paa Hjørnerne Englefigurer med Lidelsesredskaberne. Stoleværket stammer fra Restaureringen 1899-1900, ved hvilken Lejlighed et i søndre Korsarm siddende Pulpitur nedtoges. Orgelet er i Louis XVI-Stil, fra c. 1800. Under Hvælvingerne hænger foruden fire gamle Lysekroner (de tre med Aarstal 1709, 1723, 1725) en Skibsmodel (Fregat med Fr. V's Navnetræk i Bagstavnen). Af Klokkerne er den ene støbt af Melchior Lucas i Husum 1613; to Genforeningsklokker. Ved Istandsættelserne er alle gamle Gravminder af Betydning fjærnede, og tilbage er kun en Sten over Overførster Hinrich v. Günderoth, † 1750, og Hustru Sophia, f. v. Saldern, † 1748, samt Portrætmaleri af Provst Peter Paulsen († 1855). I skrevne Kilder nævnes: Bertram Sehesteds Gravmæle, der stod i Koret foran Alteret, højt opmuret (N. statsb. Mag. IV p. 845), og tre Epitafier, hvoraf det ene allerede paa Dske Atlas' Tid var ulæseligt, medens det andet mindede om en elleveaarig Adelsjomfru Ide Rantzau, † 1591, og det tredje var opsat 1623 over Borgm. Claus Esmarch, som blev myrdet 1619. Forsvundet er ogsaa Benhusets Indskrift: „Hir ist der Herr und Knecht geleich, Gott helff uns all ins Himmelreich."

Skt. Jørgens Kirke.

Ved Kirken er ansat en dansk og en tysk Sognepræst; der holdes skiftevis dansk og tysk Højmesse- og Eftermiddagsgudstjeneste. — Kirken har ingen Formue og ingen Gæld.

Skt. Jørgens Kirke blev bygget som Kirke for den 1900 stiftede Frimenig-

hedskreds, der efter Genforeningen gik ind i Folkekirken, hvorefter Kirken Okt. 1922 indtoges til Sognebrug; den ejes dog vedblivende af en Kreds af den gamle Frimenighed. Kirken opførtes 1903-4 (indv. 4/4 1904) paa en af Sprogforeningen skænket, til „Folkehjem" (se ndf.) hørende Grund (Arkt. N. Jacobsen, Odense). Den gulkalkede og teglhængte Bygning er nærmest i romansk Stil med et særskilt, lige afsluttet Kor og et i Østpartiet indbygget Taarn med spidst, firsidet Pyramidetag. Af Hensyn til Terrænet har Koret modsat det sædvanlige maattet lægges mod V., og Indgangen er gennem Taarnet. Koret har fladt og Skibet tredelt Bjælkeloft, der er bejset og stafferet ligesom Stolestaderne. — Alterprydelsen er nu et forgyldt Trækors, og som Alterkalk tjener en Sølvpokal, der blev skænket den

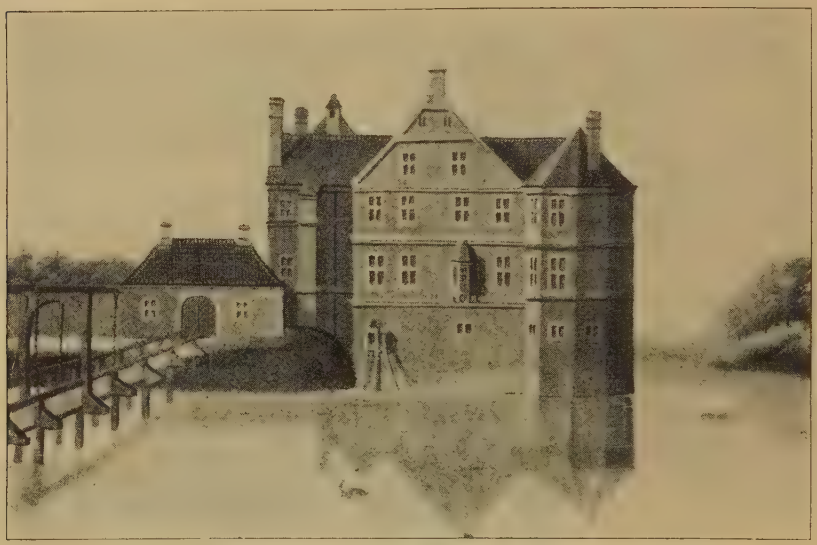

Brundlund Slot. Efter Maleri fra 1750.

danske Præst Pastor Holdt af Menigheden ved hans Afsked 1865. Ny Granitfont i romaniserende Stil. (Litt.: Thade Petersen, Frimenighedskirken i Aabenraa, i Højskolebl. 29. Bd. p. 489 flg.).

Ved Kirken er ansat 1 Præst; der holdes kun dansk Gudstjeneste. — Kirken har ingen Formue og ingen Gæld.

Missionshuset, paa Klingbjærg, ejes af Missionsforeningen for Aabenraa og Omegn, der stiftedes 1913; til Huset, der byggedes 1908 (Arkt. Gydesen, Hadersslev) er knyttet et Missionshotel. — **Lutherhuset,** Nørretorv, stiftedes 1883 af Provst Gøttig med det Formaal at være et Hjem for Hjemløse; det var før 1920 „Herberge zur Heimat", blev 1924 udlejet til K. F. U. M. og administreres af Menighedsraadet.

Byens **Kirkegaard** ligger ved Forstallé; den anlagdes 1826 og udvidedes 1870 og 1902; dens Størrelse er nu 3,5 ha. Paa Kirkegden findes flg. Mindesmærker: nær ved Hovedindgangen et for 32 danske Krigere, rejst af danske Mænd; endvidere for Redaktør Frederik Fischer († 1871), Farver Martin Bahnsen († 1875), Tobaksfabrikant J. P. Junggreen († 1886; dette Mindesmærke er en mægtig Bavtasten paa Kirkegdens nye, nordl. Del, rejst 14/7 1891; „Lykkeligt det Folk, der

fostrer slige Sønner"), Advokat C. H. Bekker († 1877), Gdr. Jac. Michelsen († 1899), Tobaksfabrikant M. Andresen († 1916) og Bibliotekar Nikolaj Andersen († 1919).

Brundlund. 1411 betingede Dronning Margrethe sig Ret til at nedrive en ældre Borg og skal have begyndt Anlægget af B., der laa N. for Nybro, paa den nuværende Slotsgades Grund ud for Vestergade. Den nye Borg, hvis Navn staar i Forbindelse med den 1203 omtalte Landsby Brunnemark, opførtes S. for Broen over Aaen, paa et ret højt liggende Terræn, et Høidedrag eller en vandomflydt Holm; senere var Slottet omgivet af brede Grave. Allerede 1429 kaldes Slottet „temmelig fast" og var Middelalderen igennem af en Del Betydning; oftest kaldes det Aabenraa Hus. Den nuværende Bygning er et Enkelthus i tre Stokværk og i Retning Nord-Syd (18 × 23 m); nordøstre og sydøstre Hjørne har

Brundlund Slot.

flerkantede Taarne; paa sydvestre Hjørne staar et ligeledes flerkantet Trappetaarn. Selve Hovedhuset er opført af store, røde Mursten i alt Fald delvist i middelalderlig Skiftegang og paa Kampestenssokkel. Det har hvælvet Kælder og derover to Stokværk. I Nordmuren ses Sporene af en bred, spidsbuet Portaabning, og utænkeligt er det ikke, at Huset i sin Kærne stammer fra Middelalderen, men om det er et Værk af Dronning Margrethe, er uvist. De to sydlige Taarne synes ikke oprindelige, men tilbyggede i Renæssancetiden, da Bygningen fik den Skikkelse, den beholdt til 1785; Nordvesttaarnet, med hvælvet Kælder, opførtes 1581 af Amtsforvalter Hans Petersen. Som Brundlund er gengivet i Midten af 18. Aarh. i Thurah, Den danske Vitruvius og paa et Maleri fra 1750 af Rach og Eegberg bærer Slottet ganske Præg af Renæssancen. Meget muligt har dog til Hovedanlægget hørt flere Bygninger. En stor Del Granitkvadre fra den gamle Slotsgrund blev i Begyndelsen af 18. Aarhundrede brugt til Opførelsen af Christiansborg Slot. Uden for Graven staar nu det nederste Parti af et Brotaarn, oprindelig paa mindst tre Stokværk, med Skydeskaar ud mod Broen. Det er opført af store, røde Mursten i middelalderlig Skiftegang og er ikke yngre end 16. Aarh.s Midte. Senere er det blevet omdannet til Vandmølle og overlodes 1707 i Arveforpagtning til Sofie Hedevig Ahlefeldt. Nær Slottet laa fra c. 1600 Ladegaarden, delvis omgivet af Grave. I 17. Aarh. havde Brundlund bevaret meget af sin fæstningsagtige Ka-

rakter. 1658-60 var det værnet af „Defensions- og Palisadebygninger". Af Volde er endnu svage Spor, og Gravene er delvist bevarede. 1653 havde Amtsforv. Danckwerth anlagt den nuværende Dæmning over Graven med tilhørende Vindebro og opført nederste Stokværk af nuværende Porthus, c. 1825 forhøjet med et Stokværk. Hovedbygningen blev i 18. Aarh. stærkt omdannet; 1785 og senere 1805-07 ved en af C. F. Hansen foretaget Ombygning fik den i Hovedsagen det nuværende, nøgterne og trøstesløse Udseende, med pudsede Mure, berøvet de høje Gavle og Taarnhattene. Slottet benyttes som Bolig for Amtmanden. (Litt.: Thurah, Den danske Vitruvius II p. 224 flg. — Th. Ries i Apenrader Tagebl., 1911, Nr. 17. — Samme, Schloss Brunlund 1411-1911, i Die Heimat XXI Nr. 5. — Samme, Brundlund Slot 1411-1911, i Nordsl. Søndagsblad $^{19}/_{3}$ 1911).

Slotsmøllen.

Raadhuset, ved Storegade lige over for Raadhusgade, en 2 Etages Bygning, blev 1828 opført af Bygmester Callesen af Materialer fra den nedbrudte Badeanstalt Frederikslyst (jfr. p. 417). I Raadhussalen findes Malerier af danske Konger, samt midlertidigt en Del Malerier og enkelte Skulpturarbejder, der hører til de danske Kunstneres Gave til Sønderjylland. I Bygningen findes Kontorer for Borgmesterembedet, Personregistret, Stadsingeniøren, Kæmneren, Folkeregistret, Skattevæsenet og Regnskabsvæsenet for Byens tekniske Virksomheder.

Amtshuset, ved Havnevej, opførtes 1901 af Jablonowski, Haderslev; her findes Lokaler for Amtskontoret, Amtsraadet, Amtsraadskontoret, Amtstuen, Amtsskolekonsulenten, Hedeselskabet samt **Amtsmuseet** (se p. 400) og „Det midlertidige **Arkivdepot** for de sønderjydske Landsdele" (se p. 400).

Tinghuset, paa Nørrechaussé, opf. 1907 af Jablonowski, rummer Kontorer for Aabenraa Retskreds og Politikreds. Her findes ogsaa **Politistationen** med Lokaler for Ordens- og Kriminalpolitiet.

Arresthuset, bag Tinghuset, byggedes samtidigt; Plads til 21 Arrestanter.

Aabenraa Statsskole, ved Forstallé, er opført 1906 af Jablonowski som en 3 Etages Bygning og fik 1920 tillagt den i 1914 af Arkt. Henning opførte Præparandanstalt (Forseminarium); ved Skolen er en Gymnastiksal. Foruden Klasseværelserne findes specielt 2 Fysik-, 1 Geografi-, 1 Naturfags-, 1 Tegne- og 1 Sløjdværelse. Paa Festsalens Væg hænger en Tavle med Navne paa de i Verdenskrigen faldne Lærere og Elever. — Skolens faste Personale bestod 1925 af 1 Rektor, 1 Lektor, 8 Adjunkter, 2 Mellemskolelærere. $^{1}/_{9}$ 1925 havde den 303 Elever (1920: 141). Ved Genforeningen blev den $^{1}/_{5}$ 1904 aabnede, kgl. preussiske

Realskole omdannet til en fuldstændig, højere Almenskole med nysproglig Linje. Desuden indrettedes der tyske Afviklingsklasser, hvor Undervisningen meddeltes paa Tysk og efter tysk Skoleplan af Lærere med Orlov fra den tidl. tyske Realskole; endvidere indrettedes en foreløbig, dansk Forberedelsesskole fra 2. til 5. Skoleaar. Den tyske Afdeling dimitterede sine sidste Elever Foraaret 1925;. Forberedelsesklassen er ophævet $^1/_7$ 1926.

Det kommunale Skolevæsen omfatter den danske og den tyske Folkeskole samt den tyske Mellemskole. **Den danske Folkeskole** benytter Skolen i Nygade Nr. 23 og Skolen i Raadhusgang; førstnævnte opførtes 1878 og er en 2 Etages Bygning med 11 Klasseværelser, Kontor, Lærer- og Samlingsværelse, Overlærer- og Pedelbolig. Skolen i Raadhusgang er opført 1907 og er en 3 Etages Bygning med 10 Klasseværelser, Kontor, Lærer- og Samlingsværelse samt Festsal og Pedelbolig; den var i den tyske Tid kommunal Pige-Mellemskole. Ved den danske Borgerskole var 1926 ansat 1 Overlærer, der tillige er Skoleinspektør, og 19 Lærere og Lærerinder. Skolen besøges af 651 Elever. **Den tyske Folke- og Mellemskole** benytter Skolen paa Skolevej, hvis ældre Del er opført 1833, den nyere 1914 af Arkitekt Callesen; denne blev dog først taget i Brug 1921. Skolen er en 2 Etages Bygning med 16 Klasseværelser (hvoraf 2 benyttes af den danske Afdeling), Kontor, Lærer- og Samlingsværelse. Ved den tyske Afdeling er ansat 1 Overlærer, 10 Lærere og Lærerinder; den besøges af 265 Elever. Skolerne benyttede tidligere en Træbygning ved Havnevejen til Undervisning i Gymnastik, men nu en ny Gymnastiksal paa Legepladsen ved de to Skoler i Nygade, der blev færdig i Sommeren 1927. — **Den tyske Privatskole** er oprettet 1920; den havde først Lokaler i en Privatbolig i Fiskergade, senere i en tidl. Husholdningsskole paa Skolevej, men fik 1926 sin egen Bygning ved Nørrechaussé (Arkt. Th. Riewe). Denne, der er en 2 Etages Bygning, har 9 Klasseværelser foruden 2 Sløjd-, 2 Fysik-, 1 Tegne- og 1 Badeværelse, desuden Gymnastiksal og Pedelbolig. Ved Skolen er ansat 1 Overlærer og 6 Lærere; den besøges af 154 Elever. — 1866 oprettedes en dansk Realskole under Ledelse af J. Juhler, der tidl. havde været Lærer ved Borgerskolen, men var bleven afsat 1865. Aaret efter hans Død 1883 blev den lukket af den preussiske Regering. — Den 1920 oprettede **Tekniske Skole** benytter Folkeskolens Lokaler Nygade 23; den drives af Aabenraa Haandværker- og Industriforening som Aftenskole og har 9 Lærere og c. 150 Elever. — **Handelsskolen** er oprettet 1920; den benytter ligeledes Folkeskolens Lokaler

Raadhuset.

og drives af Aabenraa Handelsforening; 9 Lærere og c. 110 Elever. — I den tyske Tid bestod de obligatoriske „Apenrader Gewerbeschule“ og „A. Handelsschule“.

Aabenraa Amts Museum har Lokaler i Amtshuset med Indgang fra Madevejen; det er stiftet 1901, efter at der i længere Tid havde været en etnografisk Samling i Huset paa Hj. af Storegade og St.-Pottergade. Da Amtssparekassen oprettedes, blev hele Museet nedpakket i Kasser og indtil 1923 opbevaret paa Amtshusets Loft. 1924 og 1925 indrettedes det igen i de gamle Lokaler og aabnedes 1926. Oldsamlingen tæller c. 1500 Numre fra Sten-, Bronce- og Jernalderen, alt fra Aabenraa Amt, endvidere en Samling Husgeraad og Klædningsstykker fra Slutn. af 18. og Beg. af 19. Aarh. Endvidere er der gjort en Begyndelse til en Samling, der skulde give Oplysning om Kulturforhold i Aabenraa Amt og By i

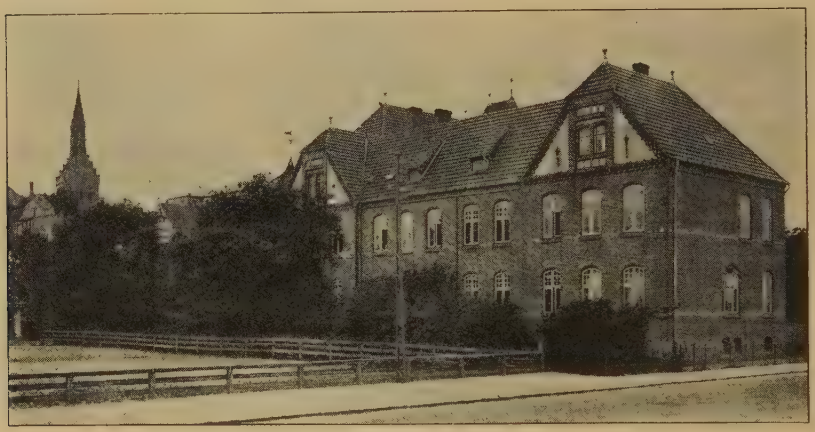

Amtshuset.

første Halvdel af 19. Aarh., ligesom der findes en mindre, etnografisk Samling, især hjembragt fra Kina. — Museet ejes af Aabenraa Amt og By, men vil blive overdraget til en 1926 stiftet Museumsforening.

Det sønderjyske Landsbibliotek ligger bag Raadhuset ved Raadhusgangen i en 1914 opført Bygning (Arkitekt Gyssling, Slesvig); Bygningen, der opførtes af „Verein für Jugendpflege“ som Ungdomshjem, blev under Krigen benyttet til Folkekøkken. Det er oprettet 1923 som en selvejende Institution med egen Bygning. Det samlede Udlaan 1925-26 var 68,120 Bind, Læsesalsbesøget 21,417. Biblioteket er paa 17,429 Bind; Grundstammen udgøres af Sprogforeningens gamle Bogbestand, men ved Oprettelsen modtog Biblioteket betydelige Gaver fra Statsbiblioteket i Aarhus (3000 Bind) og fra „Sønderjydske Fonds“ Bogindsamling. Indtægterne hidrører fra By, Amt og Stat samt private Institutioner. Budgettet for 1925-26 androg 34,000 Kr. — **Det tyske Bibliotek** reorganiseredes Sommeren 1927 og har Lokaler ved Skolevej i Nærheden af den tyske Folkeskole; det tæller 5000 Bind. — **Det midlertidige Arkivdepot** for de sønderjyske Landsdele oprettedes Januar 1923 i foreløbige Lokaler i Amtshuset; vedrørende dets Opgaver m. m. se Gribsvad, Det midl. Arkivdepot, i Sprogfor.s Almanak 1924.

Teatret, Havnegade, opf. 1923 efter Tegn. af Arkt. Jep Fink, ejes af et Aktie-

selskab; 400 Siddepladser. — Den tyske Forening ejer et ældre Teaterlokale, nemlig **Stadtteater** i Vestergade.

Amts- og By-Sygehuset, ved Bjærggade, er opført 1891 (Arkt. Angelroth); efter en betydelig Udvidelse i 1911 (Arkt. Mettwarp) har det nu 70 Senge og en Epidemiafdeling med 10 Senge. Lige ved Siden af ligger **Tuberkulosehospitalet,** opf. 1910 af Landsforsikringsanstalten i Kiel (Arkt. Kessler); 30 Senge. Foruden Aabenraa Amt har Haderslev og Sønderborg Amter Andel i Hospitalet. **Skt. Ansgar Klinik,** Fiskergade, ejes af Skt. Hedvigs Søstrene (Moderklostret i Breslau, det danske Moderhus i Odense) og oprettedes Sept. 1926. Bygningen har tidligere bl. a. været Hotel, Officerskasino, Drengemellemskole, Landbrugsskole. Efter den 1927 stedfundne Udvidelse ved Tilkøb af en tilstødende Ejendom er der Plads til

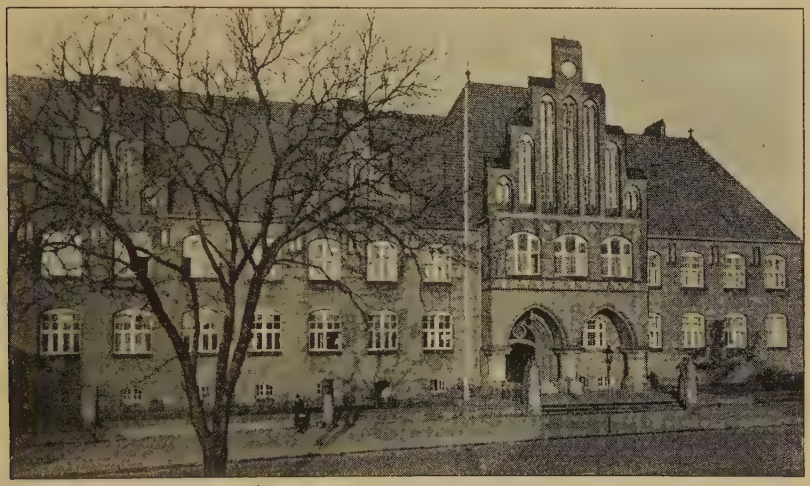

Tinghuset.

50 Patienter. F. T. er det en Privatklinik overvejende for Øre-, Hals-, Næse- og Øjensygdomme.

Fattiggaarden, Persillegade, har Plads til c. 40 Personer; ved den ligger Byens **Alderdomsasyl,** oprindl. Sygehus, 13 Pladser; i Asylet er der Kontor for Byens Forsørgelsesvæsen.

Stiftelser: **Günderoths Stiftelse** oprettedes 1741 af Kammerraad Hinrich v. G. og hans Hustru Sophia, født von Saldern, samt Staldmester Ernst Christoph v. G. og er delt i 2 Afdelinger: Fattigstiftelsen og Skolestiftelsen. Den ejer 2 store og 3 mindre Ejendomme, 58 ha Marskjord i Rudbøl Kog samt en Kapitalformue, der efter en foreløbig Renteregulering indbringer 2822 Kr. aarligt. Stiftelsen forvaltes af Magistraten og Sognepræsten. Fattigstiftelsen ligger paa Hjørnet af Nygade og Persillegade; til den hører 3 mindre Beboelsesejendomme, hvori 20 Præbender har Friboliger. Disse kommer i første Række Stifternes Efterkommere til Gode, i anden Række Efterkommerne af Kancelliraad Kamphøvener. Skolestiftelsen, Nygade, var oprindelig Skolestiftelse for fattige Børn og derefter i en lang Aarrække udlejet til Brug for Præparandanstalten, men er efter Genforeningen **Ungdomshjem og Børneasyl.** — **Dankwerth-Leistmann-Hansen-Stiftelsen,** paa Kirkepladsen og i Lille-Pottergade, bestaar af 3 oprindelig

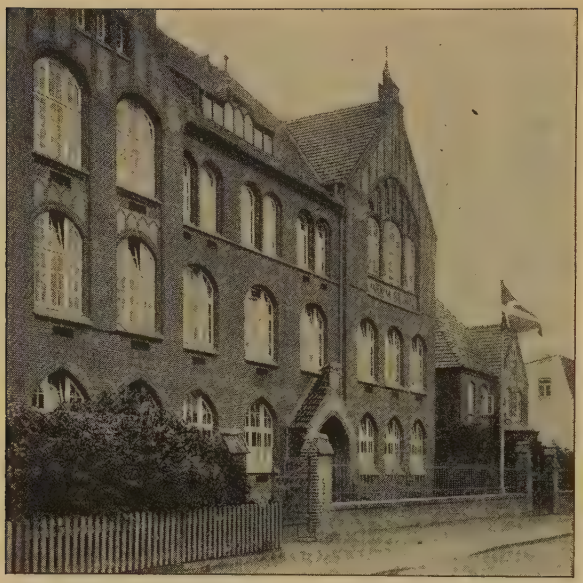

Statsskolen.

selvstændige, smaa Stiftelser, oprettede henholdsvis c. 1650, 1625 og 1813, og bestyres af Fattigudvalget. Der er 12 Familie- og 11 Enkeltmandsboliger; Rentereguleringen udgør 605 Kr. aarligt. — **Schwennesens Stiftelse,** ved Sønderport, oprettedes 1779 af Købmand Jacob S. Der er 6 Boliger; Stifterens Familie har Præbende, og iøvrigt kan værdige trængende faa Fribolig. Den forvaltes af et af Byraadet valgt Udvalg og modtager i H. t. Valutareguleringen en aarl. Rente af 1250 Kr. — **Riggelsens Boligstiftelse,** Nygade, oprettedes 1852; den yder Bolig for en mindre Leje, som anvendes til Stiftelsens Vedligeholdelse, har 6 Lejligheder og forvaltes af et Udvalg, der vælges af Byraadet. — **Alderdomshjemmet „Alderstrøst“,** Callesensgade, er oprettet af en Forening af samme Navn, der stiftedes 1880. 1907 lagdes Planen til Bygningen, og 1912 toges den i Brug. Der er 6 Familie- og 6 Enkeltmandslejligheder. Stiftelsen modtager i H. t. Valutareguleringen aarligt 1672 Kr.

Gasværket, Gasværksvej, er anlagt 1863 af Kommunen; den sidste store Ombygning fandt Sted 1913. 1926-27 produceredes 709,000 m³ Gas. — Byen faar elektrisk Lys og Kraft fra Højspændingsværket (se dette p. 409). Der er opført to Transformatorer til Byens Forsyning (Storegade 32 og Nørrechaussé) samt en paa Havnearealet til Havnen og de der liggende Virksomheder, af hvilke atter de to Kulkraner har en særlig Transformator. Kommunens samlede Forbrug androg 1926-27 c. 714,000 KW til 110 og 220 Volt, dels Jævn-, dels Vekselstrøm.

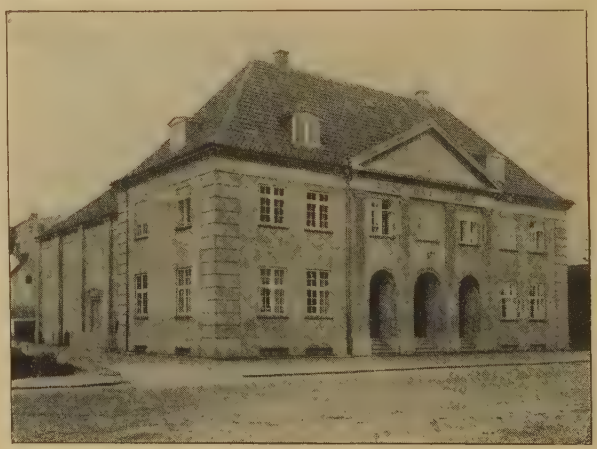

Teatret.

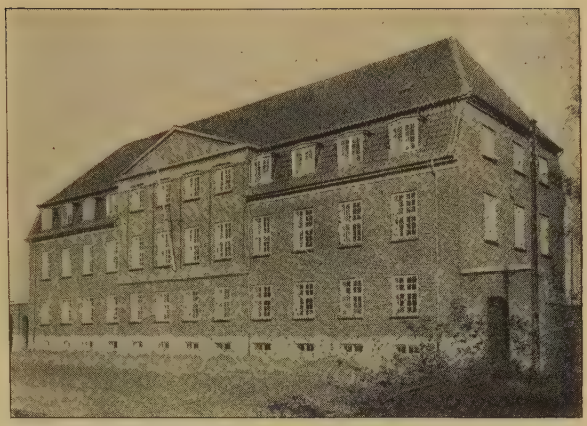

Telegrafvæsenets Bygning.

Det gamle Elektricitetsværk, Ramsherred 49, der byggedes 1902 og overtoges af Kommunen i 1923, er nu solgt til Vaskeri og Badeanstalt. — **Vandværket** ligger N. f. Byen paa Galgebjærg og Ø. f. denne paa Lensnakke; det anlagdes 1795; den sidste store Udvidelse skete 1912, og i 1926 anlagdes en Pumpestation i Nøfreskoven. En Højbeholder i Nørreskoven opførtes 1923. Der produceres godt 300,000 m³ Vand aarligt. — **Brandstationen** bag Raadhuset har 2 Sprøjter og 4 Apparater til Hydranterne i Byen. Byen har 2 Sprøjtehuse ved Raadhuset, 1 bag Skt. Nicolai Kirke og 1 i Kolstrup. — **Renovationsanstalten,** en Barakbygning, ligger paa Bymarken SV. for Byen. — **Kommunens Eksportstalde** indrettedes 1926 ved Nyvej; herfra eksporteres hver Torsdag Hornkvæg til Hamborg, ligeledes afholdes her det ugentlige Grisemarked. — **Det kommunale Slagtehus** toges i Brug 1926 og er sammenbygget med **Aabenraa Andelssvineslagteri** paa Havnearealet (se p. 414).

Statsbanegaarden, Nørrechaussé, opførtes 1867-68 og er Endestation for den $^{12}/_{9}$ 1868 aabnede Strækning Aabenraa-Rødekro, 1927 forlænget til Bredebro (se p. 415). — **Toldbygningen,** Skibbrogade, opførtes 1852; der er planlagt en ny Bygning ved den nye Havn. — **Posthuset** ligger paa Nørretorv; den preuss. Stat erhvervede i sin Tid Bygningen af en Privatmand; den er flere Gange bleven udvidet, sidst i 1921, da der samtidigt foretoges en fuldstændig Modernisering. — **Telegrafvæsenets Administrationsbygning,** Havnegade, er bygget efter Tegn. af Arkt. Jep Fink og toges i Brug 1925. I Stueetagen findes den tekniske Virksomheds Laboratorium og Værksteder samt Lager af Materiel o. lign., paa 1. Sal Administrationskontorerne, og i Mansardetagen Tjenesteboliger. Modsat Forholdene i det øvrige Land, hvor Staten kun driver Telegrafvæsenet og Statstelefonen, d. v. s. Telefonforbindelsen mellem Landsdelene og lange

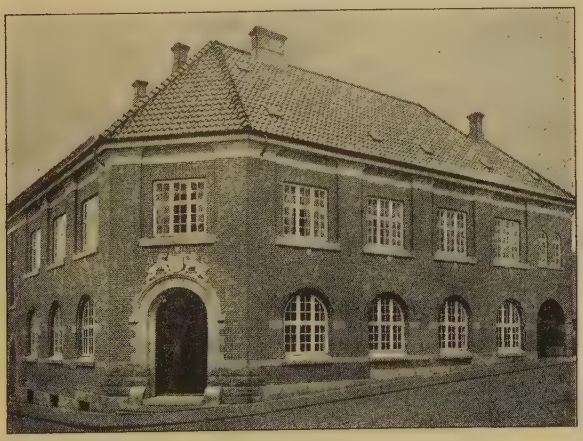

Nordslesvigsk Folkebank.

Forbindelser i Jylland, medens det lokale Telefonvæsen er overdraget til koncessionerede Selskaber, driver den i Sønderjylland ogsaa det lokale Telefonvæsen. Der fandtes ved Overtagelsen 4 Bycentraler og 52 Landcentraler med ialt 2765 Abonnenter samt 99 offentlige Samtalestationer. Senere erhvervedes et under Haderslev Amts Jærnbaner hørende, særligt, lille Telefonanlæg med 749 Abonnenter. Hele Nettet saa vel som Centraler og Apparater var stærkt forældet og var baseret paa Trafik mod Syd. En fuldstændig Ombygning og Omlægning har derfor fundet Sted, idet Trafiken efter Genforeningen vendte sig mod Nord, og det sønderjyske Telefonnet er nu fuldt ud paa Højde med Tidens Krav. Udviklingen vil fremgaa af følgende Tal: Ved Overtagelsen c. 3500 Abonnenter, 1/4 1921: 4200, 1922: 5100, 1923: 6700, 1924: 8100, 1925: 9432, 1926: 10,083, omkring hvilket Punkt Antallet stadig svinger, idet Telefontætheden i Sønderjylland nu praktisk talt er

Folkehjem.

paa Højde med det øvrige Lands. 1/4 1927 udgjorde Antallet af Centraler 6 med over 200 Abonnenter, 53 med 51-200, 38 med indtil 50, samt 48 Samtalestationer. Den samlede Ledningslængde var 42,744 km, hvoraf 22,539 var Luftledning og 20,205 Kabel. Der anvendes overalt Dobbeltledninger, og Partssystemet, d. v. s. Tilknytning af indtil 4 (undertiden indtil 8) Abonnenter til samme Ledning, finder meget udstrakt Anvendelse paa Landet. Personalet udgjorde 1/4 1927 ialt 313, der fordelte sig med 21 i Administrationskontorerne, 201 til Centralernes og Telegrafstationernes Betjening og 91 ved teknisk Tjeneste. — I Administrationsbygningen er et Værelse indrettet til **Talestudie,** men endnu ikke taget i Brug.

Af andre Bygninger nævnes: *Amtslandinspektørkontoret,* Bjærggade, i den tidligere Navigationsskole, der opførtes 1877 (Arkt. Nönchen, Haderslev), *Det tyske Konsulats Bygning* paa Toppen af Arnbjærg, er en dertil indkøbt, større Privatvilla, *Provsteboligen* paa Kirkepladsen, opf. 1909 (Arkt. Chr. Voigt, Kiel), *Præsteboligen,* sammesteds, opf. 1894, *Foreningen Skt. Jørgens Præstebolig* paa Kirkebakken, opf. 1924 (Arkt. Jep Fink), *Hotel Danmark,* Nørreport, siden 1/4 1925 Missionshotel, *Hotel Royal,* Nørretorv, *Grand Hotel,* Havnegade, opf. 1925-26 (Arkt. Jep Fink). Endvidere nævnes: *Nordslesvigsk Folkebanks Bygning,* Storegade, opf. 1911-12 (Arkt. Niels Jacobsen, Odense), *Sparekassen f. Aabenraa By og Amts Bygn.,* opf. c. 1910 af Arkt. Habicht, Berlin, var indtil 26/6 1920 Rigsbank-

filial og Landmandsbankfilial indtil 1924, *Københavns Handelsbanks Filials Bygn.*, tidl. Schlesw.-holst. Bank, opf. 1915 (Arkt. Herm. Carstensen, Aabenraa).

Foreninger: *Sprogforeningen* stiftedes 1880; dens Formaal er at værne om det danske Sprog i Sønderjylland. Medlemstallet er c. 5200. Sprogforeningen ejer „Folkehjem" ved Nørrechaussé; Bygningen, der tidl. var Restauranten „Schweitz", blev købt 1901 og udv. 1910 efter Tegn. af Arkt. Magdahl Nielsen; stor Forsamlingssal. Herfra udgik under Fremmedherredømmet Arbejdet for Bogsamlingssagen (jvfr. Sprogforeningen, en Redegørelse af Bestyrelsen, 1911). — *Frederiksklubben*, stiftet 1848, er en af de ældste, danske Foreninger i Sønderjylland; dens Formaal er at være et Samlingspunkt for alle Byens Danske gennem selskabeligt Samvær (jvfr. M. Michelsen, Ved Frederiksklubbens Jubilæum, 1923). — *Historisk Samfund for Sønderjylland*, stift. 1922, udgiver Sønderjyske Aarbøger 2. Række, der begyndte at udkomme 1923; 1. Række, der ligeledes udkom i Aabenraa, begyndte 1889. — *Handelsforeningen*, stiftet 1847, (jvfr. H. J. Rud, Aabenraa Handelsforening, 1922). — *Haandværker- og Industriforeningen*, stiftet 1919. — S. A. oprettedes *„Verein deutsches Haus"*, der fra 1922 ejer „Stadtteater" (se p. 401). — Forsamlingshuse for *Independent Order of Good Templars* med Logebygning, Forstallé 11, og *Frimurerlogen Skt. Nicolaus* med Bygning, Nørrechaussé 35. *Odd Fellow Logen „Baldur"* har Mødesal paa Missionshotellet Danmark.

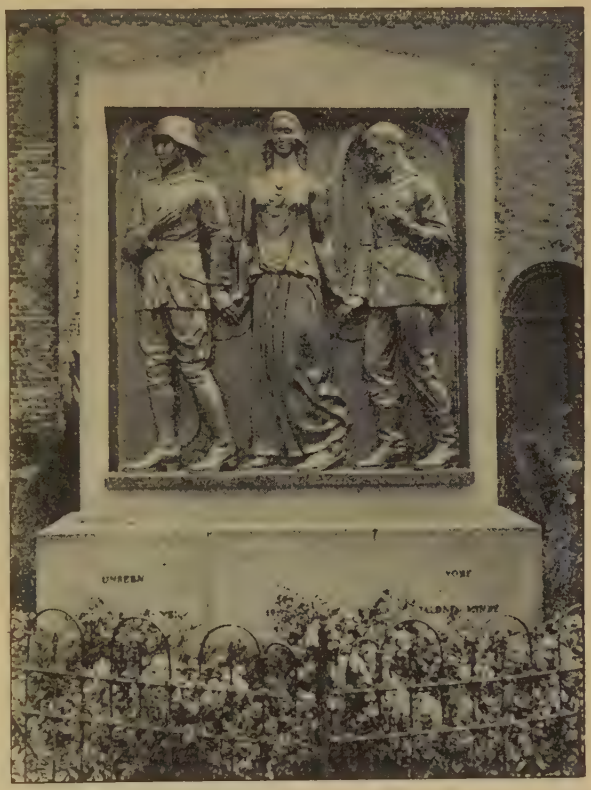

Mindesmærke for de i Verdenskrigen faldne.

Mindesmærker: Paa Kirkepladsen rejstes 1923 et af Billedhugger Johs. Bjerg udført Mindesmærke for de i Verdenskrigen faldne.

Anlæg, Lystskove m. m.: Staten ejer Skovfogedstedet *Jørgensgd.*, Skovløberstederne *Nørreskovhus, Møllekær* og *Farverhus*, endvidere Skovridergden *Vesterlund;* af de paa Bygrunden liggende Statsskovparceller nævnes *Jørgensgd. Skov* (160 ha), *Nørreskov* (80 ha), *Langebjærg* (22 ha); medens disse Parceller ligger isolerede, er de følgende paa tilsammen 293 ha sammenhængende: *Vestermark, Enemark, Kogang, Hjelm, N.- og S.-Hessel* og *Sønderskov;* i Hjelm, der

drives som Lystskov, findes Bodenhofs Kilde med Springvand, i Sønderskov Kilderne Hjortekilde og Helligkilde samt den gamle „von Bergens Eg“ med en Plade til Minde om, at Skovrider v. B. blev skudt her 1795 af den senere hængte Krybskytte Annes. Blandt Udflugtsstederne fremhæves: *Arnbjærg, Strandhotellet, Sommerlyst, Nymølle, Cæcilielyst, Farvermølle* og *Skyttegden* i Hjelm Skov.

Gamle Huse. Skønt Aabenraa ikke har borgerlige Huse, som naar længere tilbage i Tiden end 18. Aarh., er den i sin Arkitektur stærkt traditionspræget, og mange Strøg, særlig Vægterpladsen og Slotsgade, virker som Helhed overordentlig malerisk og gammeldags. I Løbet af 18. Aarh. ombyggedes Byen saa at sige fuldstændigt, og først og fremmest blev det det smaaborgerlige Gavlhus, som gav Gaderne Præg. Disse Smaahuse, af hvilke mangen Gang kun Forsiden alene er af Grundmur, Resten af Bindingsværk, røber deres Afstamning fra Renæssancen ved de stejle, knejsende Gavle, hvis Flader smykkes af statelige, smedede Jærnankre med Spiraler og symmetriske Snørkler. Ogsaa Navnebogstaver og Aarstal har i mange Tilfælde fundet Plads paa Gavlene, og med særlig Forkærlighed har man udsmykket Gadedøren, som yndefuldt afspejler Brydningen mellem de gennem Aarhundredet skiftende Stilarter, Barok, Rokoko, Louis XVI og Empire. Ofte flankeres Døren af Pilastre, som bærer et barokt Topstykke, hvori den firsidede Indskriftstavle af Sandsten er anbragt, og denne sidste hører i sin rigt udviklede, traditionsbundne Form til de Smaatræk, som karakteriserer Borgerhuset i Byen. Udarbejdede med stor Dygtighed og Omhu bærer disse reliefhugne Plader Indskrifter paa Tysk og Latin i pyntelige, snørklede Bogstaver, samt Ejernavne, Bomærker og Aarstal, indfattede i dekorative Rammer. Karnapper findes i Mængde, selv Smaahuse har stundom to, en paa hver Side af Gadedøren, og i de 2 Stokv. høje, grundmurede Façadehuse fra samme Periode er de som en med Bygningen organisk Bestanddel ført op gennem begge Etager (f. Eks. Skibbrogade 3-5, 7 og 8), medens de paa Kvisthuset Gildegade 15 (med Aarstal 1752) skyder frem som symmetriske Fløjpartier. I de ældre Bygninger fra 18. Aarh.s første Halvdel krones Vinduerne af en profileret, vandret Liste (Storegade 2, 1738, Skibbrogade 3-5, 1737 og 1748) eller smaa Gavltrekanter (Skibbrogade 8, 1752, Slotsgade 14, Nygade 50, 1748), medens Rokokoen fra 1760erne bl. a. finder Udtryk i den let svungne Gesimsbue over Vinduerne (Søndergade 1, Slotsgade 29, Søndergade 20, Klinkbjærg 1, 1767). Blandt Gavlhuse i 2 Stokværk kan fremhæves Slotsgade 29, med barok Portal og Dør (1770), blandt 2 Etages Façadehuse Slotsgade 14, 1767,

Vægterpladsen ved Jomfrugangen.

Skibbrogade 3-5, 7 og 8, samt Søndergade 20, hvis noble Rokoko-Façade vel nok er Byens fineste Stykke borgerlig Arkitektur. Nyklassicismen har især sat sit Præg paa en Række Gadedøre, men enkelte Bygninger (Storegade 24 og Slotsgade 29) staar dog som Repræsentanter for denne Stilretning, medens de 3 Bulhuslænger, som endnu er i Behold (Bagbygninger for Sønderg. 2, Sønderg. 10, Hj. af Slotsgade, samt Vestergade 5) har Rod i meget ærværdige Byggetraditioner. (Kleinstadtbilder aus Schlesw.-Holst.: Apenrade, Flensb. 1909. — Hugo Matthiessen, Haderslev og Aabenraa. Gamle Gader og Gaarde, Kbh. 1925).

Slotsgade.

Indbyggertallet var $^{5}/_{11}$ 1925 8752 (1769: 2701, 1803: 2834, 1845: 4086, 1860: 5133, 1867: 6155, 1871: 5929, 1885: 6069, 1890: 5361, 1905: 7023, 1910: 7769, 1921: 7961).

Skibsfart: Ved Aabenraa Toldsted var ved Udgangen af 1926 hjemmehørende 3 Dampskibe paa ialt 4258 Netto R. T., 2 Motorskibe paa ialt 381 N. R. T., 7 Sejlskibe paa ialt 81 N. R. T. samt 21 Baade (under 5 Br. R. T.); endvidere 19 Sten- og Fiskerfartøjer over 5 Br. R. T. og 29 under denne Grænse. I den udenrigske Fart klareredes 1926 for indgaaende 334 Skibe med 74,429 Tons Gods, deraf 67 Dampskibe med 47,402, for udg. 342 Skibe med 6164, deraf 61 Dampskibe med 696; i den indenrigske Fart for indg. 1133 Skibe med 17,615, deraf Dampskibe 713 med 8781, for udg. 1127 Skibe med 11,619, deraf Dampskibe 718 med 1957 Tons Gods.

Ved Aabenraa Toldsted androg Toldindtægterne i Finansaaret $19^{26}/_{27}$ (i 1000 Kr.) 591, heraf Indførselstold 231, Tillægsafgift af Spiritus 193, Tobaksafg. 33, Omsætningsafg. af Chokolade- og Sukkervarer 9.

I Byen findes 23 Fiskere, hvoraf 13 driver Fiskeri som Hovederhverv; der benyttes 15 Motorbaade. Fangstens Værdi udgjorde 1926 c. 17,000 Kr.

Markeder: I Aabenraa afholdes hver Torsdag et ugentligt Eksportmarked med

Kreaturer; Tirsdag og Lørdag er Torvedage, Tirsdag samtidigt Grisemarked; Heste- og Hornkvægmarkeder afholdes 2 Gange i Februar, 3 i Maj, 2 i Juli, 3 i Oktober, 1 i December.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg samt Handelsforetagender nævnes: I. A. Schmidt, betydelig Købmandsgd. fra c. 1800; Johansens Farveri fra samme Tid; J. Frosts Boghandel (tidl. F. Sørensen), grl. 1802; Marcussen & Søn, Kirkeorgel-Fabrik, grl. 1806; Virksomheden er Danmarks ældste og et af Landets største Orgelbyggerier, der beskæftiges 12 Arbejd., en Filialfabrik i Kiel; I. I. Voetmann, Trælasthandel, Saveri og Høvleværk, grl. 1842, et af de betydeligste Firmaer i Sønderjylland, c. 50 Arbejd.; Hoffgaards Varehus, grl. 1844, siden 1923 A/S med 120,000 Kr. Kap.; Wohlenbergs Boghdl., grl. 1848; Hans Ries, Korn og Foderstoffer, grl. 1849; I. M. Hansens Maskinhdl., grl. 1852; Japsens Uldvarefabrik, opr. 1868; „Cimbria", Tømmerhdl., grl. 1869, 1900 A/S med 200,000 Kr. Kap.; Jacobsens Farveri, opr. 1871; Andr. Nielsen, Aab. Fiskerøgeri, grl. 1873, drev før Krigen betydelig Eksport af „Kieler Sprott", har store Anlæg til Avl af Pælemuslinger; Fischers Maskinfabrik m. m., opr. 1874, c. 10 Arbejd.; Michael Jepsens Rederi, opr. 1878, f. T. bestaar Rederiets Flaade kun af 2 Skibe med en Brutto Reg. Tonn. af 4291, før Krigen ejede det 14 Baade, der — som nu — væsentlig gik i Fragtfart paa Kinakysten; Aabenr. Aktiebryggeri-Selsk., grl. 1880, Aktiekap. er 150,000 Kr., 8 Arbejd.; et priv. Købemejeri i Skibbrog., opr. 1890; Chr. Jacobsens Eksportgartneri paa Lindbjærg, opr. 1892, Specialitet Nelliker; I. P. Top, Jærn, Staal, Bygningsartikler, grl. 1897; Aabenraa Motorfabr., grl. 1899 af Heinrich Callesen, udv. $19^{12}/_{13}$ og 1917, c. 100 Arbejd.; Clausens & Co.s Rederi, opr. 1901 som Hansen & Closters Rederi, overtaget 1910, 2 Skibe med 4978 Brutto Reg. T.; Andersen og Christiansen (Magasin du Nord), grl. 1902; Holger Fink & Co., Bygningsartikler og Jærn, grl. 1907; Ceres, Korn- og Foderstoffer, grl. 1908, Aktiekap. er 200,000 Kr., betydeligt Foderblandingsanl.; Aabenraa Kulkompagni, grl. 1908, siden 1920 A/S med 250,000 Kr. Kap.; Matth. Nielsen, Korn, Foderstoffer, Kunstgødn., grl. 1908, eget Rederi (4

Søndergade 22-20.

Damp-, 8 Sejlskibe), betydelige Anl. ved Havnen; Peter Jessen, Manufakt. og Konfektion, grl. 1912; Hans Beyer, Hdl. med Maskiner f. Landbr. og Industri, grl. 1914; Laue Tandrup, Læder og Skotøj en gros, grl. 1919; Det sønderjyske Kompagni, grl. 1920, Aktiekap. er 1,500,000 Kr., har en Soda- og Blodfoderfabrik ved Gammelhavn; Chr. Springborg, Kolonial en gros, grl. 1920; Sønderjysk Frøforsyning, grl. 1920 med Aktiekap. paa 100,000 Kr. efter Udskillelse af Holger Fink & Co.; Aabenraa Margarinefabrik, grl. 1924; A/S Prima, Kulimport og Skibsfart, grl. 1925, Aktiekap. er 100,000 Kr., beskæftiger 12-15 Arbejd.; Aabenraa Fællesmejeri, Kolstrupgd., opr. 1925 med c. 500 Køer, oprindl. Købemejeri under Kolstrupgd. (opr. 1900); Andelsslagteriet, opr. Decbr. 1922 i et tidl. privat Slagteri i Søndergade og beregnet til 15,000 Svin aarlig. 1924 besluttedes en Udvidelse ved en Nybygning paa det nye Havneareal, der toges i Brug $^{8}/_{7}$ 1926. Andelsslagteriet, der drives i Forbindelse med Kommunens offentlige Slagtehus, har ialt kostet c. 800,000 Kr. Dets højeste Ydelse er sat til c. 90-100,000 Svin aarl.; i dets første Driftsaar slagtedes c. 60,000 Svin, lev. af c. 800 Andelshavere.

Sønderport 1.

Sønderjyllands Højspændingsværk. Allerede før Verdenskrigens Udbrud var der i Slesvig og Holsten Planer fremme om en samlet Elektrificering af dette store Omraade, idet de forskellige Kredse med Sognekommuner havde sluttet sig sammen i et saakaldt „Zweck-Verband", der havde til Opgave at løse Elektricitetsforsyningsspørgsmaalet paa Grundlag af, at Elektriciteten skulde fremstilles i et enkelt, stort Kraftværk i Rendsborg i Forbindelse med det ret stort anlagte Kraftværk i Flensborg og herfra fordeles ud over Landsdelen gennem Højspændingsledninger for 60,000 og 15,000 Volt. Efter Fredsslutningen blev Spørgsmaalet om Elektricitetsforsyningen atter brændende, idet der i den Del af Sønderjylland, der kom tilbage til Danmark, kun fandtes Elektricitetsforsyningsanlæg i Købstæderne og nogle enkelte Stationsbyer, medens der kun var faa Steder, hvor Elektriciteten anvendtes i Landbrugets Tjeneste, som Tilfældet var i en Del af Egnen N. f. Flensborg, der gennem 17 Transformatorstationer forsynedes fra Flensborg Kraftværk med 15,000 Volt. I Begyndelsen af 1919 blev Sagen om en rationel Elektrificering af hele Sønderjylland gennem Andelsforetagender efter dansk Mønster taget

Storegade 2.

op. Under Medvirkning af det raadgivende Ingeniørfirma Eriksen & Sardemann, Aarhus, hvis sønderjyske Afdelingsleder var Ingeniør Jes Christiansen, blev der i Løbet af 1919 og Beg. af 1920 stiftet 5 Andels-Elektricitetsforsyningsselskaber, der omfattede Hovedparten af Sønderjylland. $^{14}/_{11}$ 1922 blev den stiftende Generalforsamling i Sønderjyllands Højspændingsværk afholdt, idet der i dette Selskab foreløbig kun indtraadte 4 Andelshavere, nemlig Aabenraa Kommune, Sønderborg og Aabenraa Amters Elektricitetsforsyning, Tyrstrup Hrd. og Omegns Elektricitetsforsyning og Elektricitetsforsynings-Andelsskabet Sønderjyllands Vestkyst, idet Vedtægterne for Selskabet dog var affattede saaledes, at der var Adgang for andre Købstæder og Forsyningsselskaber til at indtræde i dette, saaledes at de nye Andelshavere i det væsentlige ligestilledes med de i Selskabet tidligere indtraadte, ligesom der for Købstadkommuner og Selskaber, der ikke maatte ønske at indtræde som Andelshavere, vilde kunne aftages Elektricitet ved direkte Køb fra saadanne af Selskabets Andelshavere, i hvis

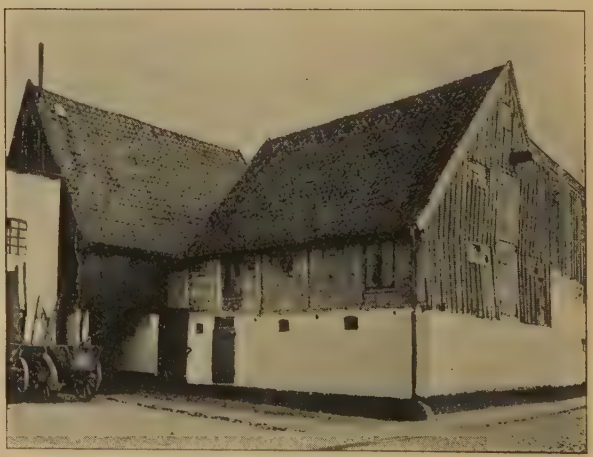

Slotsgade. Baghuse til Søndergade 10.

naturlige Forsyningsomraade de er beliggende. Om Vedtægterne skal samtidig bemærkes, at enhver Andelshaver i Henhold til disse er forpligtet til, naar Selskabet maatte ønske det, vederlagsfrit at stille sit Højspændingsnet til Raadighed for Transit af Elektricitet til andre Andelshavere, idet dog de Udgifter, der maatte følge af, at en Andelshavers Ledningsnet grundet paa Transiteringen maa udføres i større Dimensioner, maa bæres af Selskabet. I December 1923 indtraadte Midtsønderjyllands Elektricitetsforsyning som Andelshaver i Værket, medens Haderslev Næs Elektricitetsforsyningsselskab $^{21}/_{8}$ 1923 afsluttede Købekontrakt med Højspændingsværket, hvorefter dette udbyggede Ledningsanlæget og Transformatorstationerne for egen Regning. Haderslev Næs Elektricitetsforsyning kan dog til enhver Tid overtage Anlæget paa i Kontrakten nærmere fastsatte Vilkaar og indtræde som Andelshaver i Højspændingsværket. Den store Central paa Aabenraa Bys nye Havneareal er funderet paa 1400 Stk. 10-14 m lange Granpæle. Den første Pæl rammedes $^{12}/_{12}$ 1922, og hele Funderingen med Kølevandskanaler var færdig $^{1}/_{5}$ 1923. Terrænet blev derefter fyldt op til Kote 2,5 med Sand, der skylledes ind. Opfyldningen var færdig i Efteraaret 1923, hvorefter Byggearbejderne kunde fortsættes. Grund-

Gadedør, Slotsgade 31.

Indskriftsten, Lille-Pottergade.

stenen nedlagdes $^{6}/_{9}$ 1923, og Bygningen (Arkt. Jep Fink, Aabenraa) er udført med et Skelet af Jærnbeton og Udfyldningsmurværk af røde Sten. Maskinanlæget bestaar af 2 Stk. 2500 KW Atlas Dampturbiner. Kondensationsanlæget, der er anbragt i Kælderen under Turbinerne, er Overfladekondensatorer for Saltvand. Højspændingsinstrumentering og Tavlerum findes i en særlig, 8 m bred 3 Etages Bygning parallelt med Maskinsalen. Ved Siden af Værket er bygget en Administrationsbygning med Kontorer, Bestyrelseslokaler og Bolig for Direktør og 1. Maskinmester. Værket blev sat i Drift $^{24}/_{10}$ 1924. $^{23}/_{5}$ 1925 blev Sønderjyllands Højspændingsværk officielt indviet af Kong Christian X. Tilslutningen til Sønderjyllands Højspændingsværk i Sommeren 1927 fremgaar af hosstaaende Oversigt. Gennem Andelshavernes Ledningsnet er der yderligere Forbindelse med Sønderborg Elektricitetsværk, Kamgarnsspinderiets Kraftcentral i Sønderborg, Haderslev

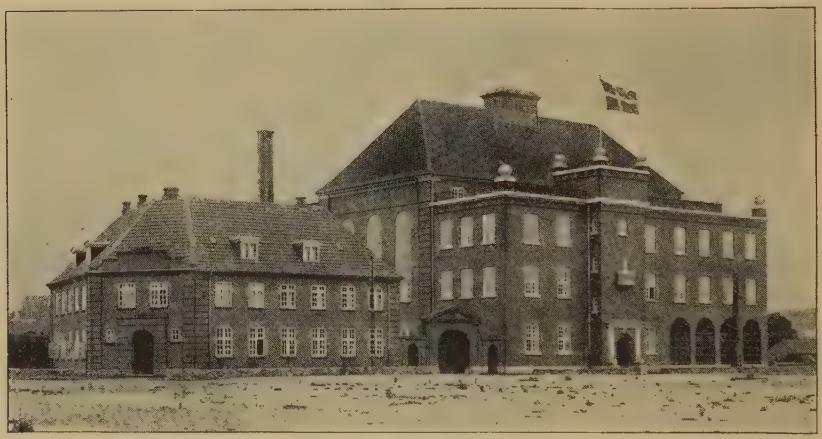

Sønderjyllands Højspændingsværk.

Elektricitetsværk, Bredebro og Løgumkloster Højspændingsanlæg. Højspændingsværket leverede i 1925 5,4 Mill. KW, 1926 6,8 Mill. KW, 1927 regner man med 8 Mill. KW. Forsyningsselskaberne er organiserede paa den Maade, at de hver for sig har bygget deres eget Anlæg, som de selv administrerer gennem Kontorer i Sønderborg, Skærbæk, Agerskov, Christiansfeld og Aabenraa. Direktøren for Sønderjyllands Højspændingsværk har den øverste, tekniske Ledelse af alle Anlæg.

I Aabenraa udgives følgende Aviser: „Hejmdal", grl. 1880, blev 1893 overtaget af H. P. Hanssen, i 1900 omdannet til et Selskab med indskrænket Ansvar, for endelig 1921 at blive A/S. „Apenrader Tageblatt", grl. 1905, er fremgaaet af de to tidl. tyske Aviser „Apenrader Anzeiger" og „Apenrader Zeitung", blev ligeledes ved Genforeningen et A/S. „Aabenraa Amts Avis", grl. 1919 (tr. i Haderslev). „Aabenraa Amts Socialdemokrat", grl. 1920 (tr. i Kolding). „Aabenraa Avis", grl. 1868 (tr. i Flensborg). — Byens første, af Fr. Fischer 1839 grundlagte Blad, der fra 1849 udkom under Navnet „Freja", blev 1874 forenet med „Dannevirke" i Haderslev (se p. 49).

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1927: 197 Heste, 697 Stkr. Hornkvæg (deraf 264 Køer) og 380 Svin (1913: 844).

Byens Øvrighed bestaar af Politimesteren og en folkevalgt Borgmester. Byraadet bestaar af 17 valgte Medlemmer, heri indbefattet Magistratens 5 Medlem-

Selskaber	Transformator Stationer		Højspænding	Lavspænding	Lysmaalere	Kraftmaalere	Lampesteder	HK
	Antal	KWA	km	km				
Sønderborg og Aabenraa Amters Elektricitetsforsyning	170	5419	373	730	6819	2226	99431	19489
Elektricitetsforsynings Andelsselskabet Sønderjyllands Vestkyst.	86	1728,75	205	343	2827	996	34845	6870,2
Midtsønderjyllands Elektricitetsforsyning	64	1610	188	336	1670	785	23696	6157
Tyrstrup Hrd. og Omegns Elektricitetsforsyning	42	1357,5	113	211	1317	541	19354	5015,5
Aabenraa By	4	1000	2	22,2	2085	190	22734	1620,4
Haderslev Næs Elektricitetsforsyning ...	30	915	84	125	935	269	13628	2420,25
Ialt...	396	12030,25	965	1767,2	15653	5007	213688	41572,35

mer (Borgmesteren som Formand og 4 andre af Byraadet udgaaede og valgte Medlemmer).

Finansielle Forhold. Indtægter $19^{25}/_{26}$ (i 1000 Kr.) 1246, deraf Ejendomsskatter (kommunal Ejendomsskyld) 141, Formue- og Lejlighedsskat 721, Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 42, andre Skatter 38. Udgifter 965, deraf Byens Styrelse 135, offtl. Underst. 168, Skolevæs. 135, Rets- og Politivæs. 43, Medicinalvæs. 41, Gader og Veje 149, Renter af Gæld 166. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1926 4035, Gæld 2863. Skatteprocenten udgjorde $19^{25}/_{26}$ 7,2, Ligningsprocenten 9.

Kommunens faste Ejendomme: Raadhuset, 3 Skolebygninger, en Gymnastiksal, Fattiggden, Gasværket, Vandværket, de elektr. Transformatorer, Brandstationen, Eksportstaldene, Slagtehuset, den tidl. Flyvehal paa søndre Havnemole, Renovationsanstalten, Andel i Sygehuset, 3 Stiftelser, talrige Beboelsesejendomme m. m., Sønderskovgden med 25 ha, desuden 115 ha „til Dyrkning eller Bebyggelse", nemlig Sønderskovparcellerne paa 53 ha (herunder 2,6 ha Skov ved Skovlyst), 4 Hjelmparceller paa ialt 54 ha, en Parcel ved Lindbjærg paa 3 ha, medens Resten er Arealer ved Svinget og Havnegade.

Kriminalpolitiet for Aabenraa Politikreds udgør 1 Overvagtmester, 1 Vagtmester og 3 Betjente for Aabenraa Købstad; dennes Ordenspoliti, der ligeledes er statsansat (se under Haderslev p. 50), er 1 Overbetjent og 8 Betjente. — Brandvæsenet er frivilligt, opr. 1878, bestaar af 86 Mand. Det sorterer under en af Byen lønnet Brandmester, der ligeledes har Ansvaret for Byens Brandmateriel.

Pengeinstitutter: *Sparekassen for Aabenraa By og Amt* (opr. 1923) er en Sammenslutning af Aabenraa Amts Spar. og Aabenraa Bys Spar. (førstn. opr. 1906, sidstn. 1819, den overtoges dog først 1884 af Byen); $^{31}/_{3}$ 1927 androg Indsk. c. 4,5 Mill. Kr., Reservef. 95,000 Kr. *Den nordslesvigske Folkebank* (opr. 1872) havde $^{31}/_{12}$ 1926 en Aktiekap. paa 1 Mill. Kr., Indsk. c. 6,5 Mill. Kr., Reservef. 370,000 Kr. *Apenrader Bank* (opr. 1926) med en Aktiekap. paa 200,000 Kr. Desuden har *Københavns Handelsbank* en Filial i Byen.

Havnen. Aabenraa Fjord er i Modsætning til de fleste andre østjyske Fjorde bred og dyb. Vanddybden er i c. 3 km Bredde ind gennem Fjorden indtil 700 m fra Havneindløbet 20-30 m; derfra er der uddybet Sejlrende 7,5 m dyb og 50 m bred. Der findes 3 Havneanlæg: Nordhavn og Sydhavn, der tilsammen betegnes Gammelhavn, og den nye Havn. Det samlede Havneareal udgør 575,000 m², altsaa godt 100 Tdr. Land. Disse fordeles paa følgende Maade: Gammelhavn 105,000, deraf 35,000 til Havnebassinet og 70,000 til Oplagspladser m. m. Nyhavn 460,000, deraf 60,000 til Havnebassinet og 150,000 til Oplagspladser m. m. og endeligt 250,000 disponible til fremtidig Brug. Foran Havneindløbet findes et Svejebassin, hvor Skibe paa indtil 150 m Længde kan sveje rundt. Nordhavnen er den ældste Havn, anlagt 1609 af Borgmester Esmarch, men gentagne Gange udvidet og har nu en Dybde af 5,5 m og en Kajlængde paa 600 m. Ved Nordhavnen ligger Math. Nielsens og Ceres' Kornpakhuse, Voetmanns Trælager, Sønderjydsk Ko.s Blodfoder- og Sodafabriker, endvidere Det forenede Dampskibsselskabs Pakhus og Kulhandelsselskabets Kullager. Sydhavnen, bygget 1897-99, har en Dybde af 4,5 m og en Kajlængde paa 350 m, dertil kommer Havnens sydl. Bred, som bruges til Fiskeri- og Lystfartøjer. Ved Sydhavnen har Fink & Co. Oplagsplads for Sten og Rør. Det nye Havneanlæg, der gaar i Retning S. og N., blev taget i Brug 1925. Det har en Kajlængde af 450 m, hvoraf den sydligste Del, 300 m, har en Dybde af 7,5 m, den nordligste 6,5 m. Havnebassinet har i Bunden en Bredde af 50 m og i Overfladen 65-70 m. Kajgaden er 21,3 m bred og er brolagt i hele sin Længde. Paa det nye Havneareal ligger Math. Nielsens Silopakhus (3000 Tons), Aabenraa Kulkompagni og Prima's Kullager, begge med Lossekraner, Aabenraa Andelssvineslagteri og Sønderjyllands Højspændingsværk. Paa det disponible Havneareal har Det danske Petroleumsselskab anlagt 3 Oliebeholdere. — Hele Havnen, saavel den gamle som den nye Havn, har Jærnbanespor, elektrisk Lys og Vandledninger. Der findes faste, grønne og røde Ledefyr. Lodsningen besørges af 1 Lods, der har Bopæl i Byen. Havnevæsnet bestyres af Havneudvalget, der bestaar af Borgmesteren, 4 Byraadsmedlemmer og 2 uden for Byraadet valgte, sagkyndige Medlemmer. Havnens Formue var $^{31}/_{3}$ 1927 c. 2,840,000 Kr., dens Gæld 1,505,000 Kr., Indtægt af Havne- og Bropenge c. 200,000 Kroner.

I gejstlig Henseende er Aabenraa Købstad et Sogn, der er delt i en dansk Menighed med 2 Præster og en tysk Menighed med 1 Præst; der er desuden en Præst for den katolske Menighed, der afholder Gudstjeneste i Skt. Ansgar Klinikens Kapel. Byen er Bolig for en Dommer og en Politimester. Den hører til Aabenraa Amtstuedistr., Aabenraa Lægekr. og har 2 Apoteker: Løveapoteket paa Storetorv (opr. 1709) med reelt Privilegium fra samme Aar og Svaneapoteket i Ramsherred (opr. 1851) ligeledes med reelt Privil. Byen hører til den sønderjyske Amtskr.' 2. Opstillingskr., for hvilken den er Valgsted. Den tilhører Aabenraa nordre Vurderingskr., Aabenraa Skattekr., Amtets 1. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 160. Lægd, samt er Sessionssted for Lægderne 160-170 og 173b.

Ved Postvæsenet er ansat 1 Postmester, 2 Postkontrollører og 3 Assistenter, ved Telegraf- og Telefonvæsenet 1 Bestyrer, 2 Kontrollører og 5 Assistenter; dog bemærkes, at der ved Centralen for det sønderjyske Telegraf- og Telefonvæsen i Havnegade desuden er ansat 1 Telegrafingeniør, 1 Telegrafinspektør, 1 Telegraf-

mester, 1 Telegrafkontrollør og 2 Assistenter; ved Toldvæsenet er ansat 1 Toldforvalter, 2 Kontrollører og 4 Assistenter.

Jærnbaner. Aabenraa staar ved Statsbanestrækningen *Aabenraa-Rødekro* i Forbindelse med den i 1860erne aabnede Længdebane Fredericia-Hamborg. Aabenraa Station aabnedes for Drift 1868 (c. 6,7 km Enkeltspor). Strækningen er i 1927 forlænget, idet den ved Statsbanelinien Rødekro-Løgumkloster-Bredebro har faaet direkte Forbindelse med den vestl. Længdebane Bramming-Tønder. I Driftsaaret $19^{26}/_{27}$ befordredes fra Aabenraa med Statsbane 78,087 Personer. Totalvægten af Gods og Kreaturer, ankommet til Aabenraa med Statsbane, udgjorde 22,552 Tons, afgaaet 29,513 Tons. Efter Indtægt staar Aabenraa Station i Statsbaneregnskabet som Nr. 56. Ved Jærnbanen er ansat 1 Stationsforst., 1 Godsekspeditør og 6 Assistenter; men desuden har de danske Statsbaners 10. Trafiksektion, under hvilken samtlige 300 km Jærnbanenet i Sønderjylland sorterer, Kontor i St.-Pottergade, hvor der er ansat 1 Trafikinspektør, 1 Trafikkontrollør og 3 Assistenter; i samme Gade ligger Kontorerne for de danske Statsbaners 15. Banesektion for den østlige Del af det sønderj. Statsbanenet, hvor der er ansat 1 Baneingeniør, 1 Ingeniørassistent og 1 Assistent. — Den tidl. Amtsbane, der bestod af Strækningerne Aabenraa-Graasten (aabnet for Drift 1899) og Aabenraa-Løgumkloster (aabnet 1901) blev af økonomiske Grunde nedlagt $^1/_4$ 1926, men straks erstattet af Aabenraa Automobilselskab, der er et privat A/S og har følgende Ruter: 1) Aabenraa-Sønderborg, 2) Aa.-Varnæs (for 1 og 2: Forbindelse 4 Gange dagl. i hver Retning), 3) Aa.-Graasten og 4) Aa.-Rugbjærg (3 og 4 kun 2 Gange dagl. i hver Retning). Aabenraa Automobilselskab har Station paa den tidl. Amtsbanegaard, der desuden er bleven Rutebilstation for alle andre Rutebiler, der kører til Aabenraa ad følgende Ruter: 5) Aa.-Haderslev, 6) Aa.-Flensborg, 7) Aa.-Rabsted, 8) Aa.-Skærbæk, 9) Aa.-Tinglev. Aabenraa Automobilselskab ledes af en Direktør; der befordres i Gennemsnit pr. Maaned c. 7000 Personer og 3000 Pakker.

Aabenraa staar i regelmæssig Dampskibsforbindelse med København ved et af D. F. D. S. Skibe, og med Sønderborg er der Forbindelse 2 Gange dagl. ved Flensborg-Egernsund-Sønderborg Dampskibsselskabs Skibe. — Den tidl. saa blomstrende Rederivirksomhed er nu kun ubetydelig.

Historie. Aabenraa har sit Navn af en forsvunden Landsby Opnør og Aaen (nu Mølleaaen), ved hvis Udløb Byen ligger. Navnet skreves 1335 Opneraa, i Tidens Løb omdannedes det til Oppenraa, Aabenraa og i plattyske Former til Openra, Apenra, der saa i 16. Aarh. blev til Apenrade, hvilken Form imidlertid aldrig har haft Hjemstavnsret i den i Byen talte, danske Dialekt, i hvilken Byen den Dag i Dag hedder „Affenraa". Det er usikkert, hvor den gamle Landsby Opnør, der har givet den yngre Købstad Navn, har ligget. 2-3 km V. for Byen imellem Nymølle og Enemark findes der nogle „Obningsløkker", der vel har faaet deres Navn af Obningerne, Indbyggerne af Opnør eller Gammel-Opnør, som Landsbyen kaldtes, efter at Opnøraa var opstaaet. Har Landsbyen ligget i Nærheden af disse Løkker, maa den have givet Aaen, som flyder der forbi, Navnet Opnøraa, hvilket Navn saa er gaaet over fra Aaen til Byen, der opstod ved dens Udløb. Gl.-Opnør maa saa være blevet nedlagt ved Oprettelsen af Ladegaarden til Brundlund Slot og dens Jorder være lagt ind herunder, ligesom Tilfældet var med Landsbyen Hessel. Andre mener dog, at Opnør skal have ligget ved Fjorden og have sit Navn af Ør, gruset Strandbred. Skulde det være Tilfældet, er dens Jorder antagelig blevet lagt til Jørgensgaard. Opnør nævnes i Kong Valdemars Jordebog (1231), idet Kongen der ejer $2^1/_2$ Mark Gulds Jord, og i Aabenraa Skraa fra 1335 omtales Gl.-Opner som en af de Landsbyer, paa hvis Jorder Kong Valdemar har givet Aabenraa Græsningsret. Iblandt Slesvigbispens Præbender nævnes en halv Otting i Opner Skov. Herudover ved vi intet om Opnør eller Gl.-Opner.

Aabenraa er antagelig opstaaet som et Fiskerleje ved Fjorden og synes at være blevet Købstad paa Valdemar Sejrs Tid. Dens Byret, „Skraa", der er nedskrevet paa Pergament

1335, siges at indeholde Byens Vedtægter, saaledes som de var paa Kong Valdemars Tid. Heri nævnes, at denne gav Indbyggerne Fægang paa 7 Landsbyers Marker: Hostrup, Stubbæk, Aarup, Hessel, Gl.-Opner, Løjt og Brunde, og Fægang i Østerskoven paa nogle Jorder, som Kongen købte paa Gl.-Opners og Kolstrups Mark, og som derfor kaldtes Kongskøb. Jorderne gav Kongen tilbage til Ejerne imod, at Aabenraa fik Fægang paa dem. I senere Tider havde Aabenraa Græsningsret i Sønder- og Nørreskov, men maatte dog betale en Afgift derfor. Samtidig med at Kong Valdemar har givet Byen denne Græsningsret, har han antagelig undtaget Byen og det nærmest tilgrænsende (Landet indenfor Byfreden) fra Herredstinget og lagt det under Byens egen Ret. Byfreden begrænsedes til Lands af Kongelund, der maa have været en Skov S. eller SV. for Byen, af en lille Bæk SV. for Byen, af „gunnythwet lith", der ligger lige V. for Byen mellem denne og den nuværende Kirkegd., af Kolstrup Stenbro og Bækken N. for Byen; til Søs gik den ud til Skærrev.

I Kong Valdemars Jordebog opføres der ogsaa Told blandt Kongens Indtægter af Rise Herred, hvoraf kan sluttes, at der i Aabenraa er sket Indførsel af Varer. Byens Købstadrettigheder er da sikkert ældre end 1231. I 1257 gav Kong Kristoffer Munkene i Løgum Kloster Toldfrihed for Varer, der indførtes gennem Havnen i Aabenraa eller gennem andre Havne inden for Rigets Grænser. 1335 blev Byens Skraa nedskrevet paa Latin og $^1/_5$ s. A. stadfæstet i Sønderborg af Htg. Valdemar V. Den henviser flere Steder til Lovbogen eller Sønderjyllands Lovbog, hvilket kun kan være Jyske Lov. Forøvrigt er Skraaens Bestemmelser opstaaet paa Stedet selv. Senere, da den ikke længere var tilstrækkelig, er Flensborg Stadsret bleven afskrevet med nogle faa Ændringer og brugt som Stadsret i Aabenraa ved Siden af Skraaen.

Den ældste Del af Byen laa paa Sydskraaningen af Bakken, imellem Storetorv og Sønderbro, Skibbroen og den senere Nybro. Organisten Claus Møller nævner i sin Beskrivelse af Byen fra 1620 som de 4 ældste Gader Fiskergade, Østergade (Skibbrogade), Søndergade og Vestergade. For Enden af Vestergade laa det ældste Slot, fra hvilket der gik Volde og Grave norden om Byen til Fjorden og imod SV. til Aaen. Af disse var der endnu Spor tilbage i Beg. af 17. Aarh. 1247 skal Byen og Slottet været blevet brændt af Erik Plovpenning i Striden med Abel. 1366 havde Htg. Henrik af Sønderjylland Slottet inde, men Valdemar Atterdag kom i Besiddelse af det i sine sidste Aar. Efter hans Død lod hans Foged sig købe til at overgive Slottet til de holstenske Grever. Efter Gerhard VI's Død 1404 kom Dronning Margrethe i Besiddelse af Tønder og Aabenraa Slotte. $^{20}/_1$ 1411 kom det til Forlig imellem hende og Holstenerne angaaende Aabenraa Slot, idet Htg. Erik af Sachsen og hans holstenske Hustru Elisabeth for 3000 M. lybsk pantsatte til Dronningen Aabenraa Slot og By med Varnæs Birk, Sødorp, Alslev og 2 Sogne i Angel, nogle Rettigheder i Flensborg, S.-Rangstrup og Rise Hrdr., det halve Barsø og det Gods og Len, der laa til Aabenraa Slot. Margrethe betingede sig at maatte bygge Slottet et andet Sted, og hun nedrev da ogsaa straks det gamle Slot og skal have begyndt Opførelsen af et nyt, Brundlund, SV. for Byen, muligvis fordi det her i de sumpede Enge vilde være mere uindtageligt. Under Erik af Pommerns Krig med Hanseaterne og de holstenske Grever indtog Htg. Vilhelm af Brunsvig-Lyneborg 1429 Aabenraa By og Brundlund Slot efter en Belejring paa 4 Uger, hvorefter han befæstede Slottet endnu stærkere. 1470 var Aabenraa Slot pantsat til Henrik Rantzau for 24,000 M. Ved Delingen 1490 mellem Kong Hans og Htg. Frederik tilfaldt Aabenraa den segebergske Del (Kongens). Ved Chr. II's Flugt 1523 sad en af hans tro Tilhængere Benedict von der Wisch paa Brundlund, og ogsaa Aabenraa Borgerskab med Borgmester Hans Kristensen i Spidsen var Kongen tro, hvorfor Fr. I's lybske Lejetropper paa Marchen op igennem Landet en Nat, efter at man Dagen i Forvejen havde nægtet at udlevere dem Øl, overrumplede og indtog Byen og Slottet og derefter plyndrede og brændte. Ved denne Lejlighed gik hele Byens Arkiv tabt med Undtagelse af Privilegiebrevene. 1525 pantsatte Fr. I Aabenraa Slot, By og Fogderi til Benedict Pogwisch for 10,000 M. lybsk; disse henstod endnu ubetalt ved Delingen 1544, da Aabenraa kom til Htg. Adolf og saaledes i Tiden indtil 1713 hørte til de gottorpske Besiddelser.

Imidlertid havde Byen udviklet sig ud over sine oprindelige Grænser. Ved Slottets Nedrivning 1411 maa der være sket Ændringer i den vestlige Del af Byen, og Nybro skriver sig antagelig fra denne Tid. Hvornaar Nygade er bleven bebygget, kan ikke siges. Ramsherred paa Bakkens Nordside skal være blevet bebygget i Slutn. af 15. Aarh. Tidligere voksede her Buske og Krat, hvor Tyve og alskens Pak holdt til. Ved Foden af Bakken løb Tyvkærbækken, og her fandtes Galgen, indtil den efter gentagne Flytninger rejstes paa Arnbjærg, N. for Byen. I sidste Halvdel af 18. og Beg. af 19. Aarh.

stod Byen stille. Et Forsøg, der c. 1820 med Lægen Dr. Neuber i Spidsen blev gjort paa at trække Badegæster til Byen, mislykkedes. Paa Lindsnakke N. for Fjorden byggedes 1819-20 et stort Kurhus, „Frederikslyst", opkaldt efter Fr. VI, paa Skibbroen indrettedes en Badepavillon, og med store Fester indviedes Foretagendet, men efter faa Aars Forløb maatte det nedlægges. I 1850erne var Byen i Udvikling; Nyvej anlagdes, den sumpede, inderste Vig af Fjorden, Kilen, inddæmmedes og udtørredes 1854-56. Det 1795 anlagte Springvand, der fik Vandet fra en Kilde paa Arnbjærg, blev 1858 moderniseret, og Jærnrør nedlagdes i Gaderne i Stedet for Trærør. $^{1}/_{1}$ 1861 lagdes Slotsgade, der tidligere havde hørt under Amtsjurisdiktionen, ind under Byen. Efter 1864 stagnerede Aabenraa som de fleste andre sønderjyske Byer, ja i Tiden 1867-1895 gik den endog tilbage i Indbyggertal. En Tid var her Garnison, men sidst i 1880erne flyttedes den til Haderslev. Først sidst i 1890erne begynder nogen Fremgang. Byens Grænser udvidedes da heller ikke meget under det tyske Styre, nærmest kun med nogle Villakvarterer; 1901 blev dog Kolstrup med 6-700 Indbyggere indlemmet. Efter Genforeningen har Aabenraa været i god Vækst; mod V. er Callesensgade bleven bebygget, mod Ø. Havnevej og Pladsen ved den nye Havn anlagt.

Byen har lidt meget af Ildebrande. $^{25}/_{10}$ 1576 brændte hele den sydlige Del. $^{19}/_{5}$ 1610 opkom der Ild paa Skibbroen ved 2 Mænds Uforsigtighed, og i Løbet af $2^{1}/_{2}$ Time brændte næsten hele Byen (156 Huse, Kirkens Tag og Taarn, Skolen, Raadhuset), og adskillige Mennesker omkom. Branden vakte stor Medlidenhed rundtom, og der indkom Bidrag til de nødlidte ikke blot fra Hertugdømmerne, men ogsaa fra Kongeriget, Nordtyskland og Nederlandene. 1629 brændte 24 Huse, 1669 Slotsgade, 1679 Gildegade, 1680 Vestergade, 1694 Skibbrogade og 1707 38 Huse. I 17. Aarh. led Byen endvidere meget af Krigene. 1627-29 laa Wallensteins Tropper her, 1644 Oberst Douglas' (de danske gjorde Indfald og dræbte 28 svenske Ryttere), 1657 igen svenske og 1659 de allierede Tropper. Flere Gange, bl. a. 1629, har Pest hærget Byen.

I den ældste Del af Byen skal der have ligget en *Skt. Knuds Kirke,* N. for Skibbrogade og V. for den nuværende Gildegade, hvor der i senere Tid skal være fundet Knogler ved Gravning i Grunden. Hvornaar Kirken er forsvundet, vides ikke. *Skt. Nikolai Kirke* laa oprindelig uden for Byen. Til den var der knyttet 7 gejstlige, Marianere, hvilket Navn har givet Anledning til den Gisning, at Kirken oprindl. skulde have været en Maria-Kirke. Marianerne havde deres Boliger omkring Kirken, og uden om det hele Anlæg skal der have været Volde og Grave, som mod S. antagelig har staaet i Forbindelse med selve Byens Befæstning. Reformationen maa være bleven indført i al Ro. Man lod Marianerne blive boende, saa længe de levede; enkelte af dem gik over til Lutherdommen og giftede sig. En evangelisk Præst, Johannes Brun fra Salzwedel, blev indsat 1526. Man byggede et Hus til ham N. for Tyvkærbækken, indtil de fleste Marianere var døde; først da blev en af deres Boliger brugt til Præstebolig. Marianerne havde ogsaa et Kalendehus, der efter Reformationen blev Byens Raadhus; dette gamle Kalendehus brændte ved Branden 1610; men faa Aar efter blev der opført et nyt Raadhus paa samme Sted. Det stod i 200 Aar indtil 1828, da det nuværende Raadhus blev bygget paa det gamles Plads. Kirkegaarden var paa Pladsen omkring Kirken, indtil der 1826 anlagdes en ny uden for Byen. Et *Andreaskapel* skal have ligget S. for Byen paa en Bakke, der efter dette i lang Tid bevarede Navnet Kapelbjærget. Kapellet blev revet ned ved Reformationen ifølge Satiredigtet „Dialogus" fra Reformationstiden. Naar der i dette Digt ogsaa tales om Sankta Annas Billede udi Aabenraa, er der maaske hentydet til Skt. Annas Alter i Nikolaikirken. N. for Fjorden har der været et Spedalskhospital, en *Skt. Jørgensgaard* med et *Skt. Jørgenskapel,* der skal være nedbrudt 1600. Knud Snubbe testamenterede c. 1283 1 Mark til Aabenraa Hospital, hvormed maaske menes Skt. Jørgensgd., da der ellers ikke kendes noget Hospital i Aabenraa. Efter Reformationen sad der en Lensmand paa Jørgensgd. 1543 nævnes Sorte Hans, der levede endnu 1565, da han dette Aar skænkede Prædikestolen til Nikolai Kirke. Han var da Kirkeværge. 1596 blev Jørgensgd. lagt til Slottet. 1581 var Møllen bleven flyttet til Jørgensgd. og opført under Navnet Nymølle der, hvor den endnu findes.

Af Gilder fandtes der 1335 et Skt. Knuds og et Skt. Nikolai Gilde samt et Skt. Nikolai Lægbroderskab. Skt. Knuds Gildet har sikkert haft sit Hus i eller ved Gildegade, der saa har faaet sit Navn deraf.

Handel og Haandværk har tidl. kun spillet en ringe Rolle i Aabenraa. Byens Opland var for lille, Adgangen til Lands var daarlig, Bakkerne lukkede Omegnen ude, Vejen imod S. gik om Sommeren langs Strandkanten, men om Vinteren blev den oversvømmet, og man maatte da søge ad Omveje ind over det højere liggende Land, og heller ikke

imod N. var Adgangen let; Vejen til Haderslev gik over Rise ad Oksevejen. Desuden led Byen af Konkurrencen fra Nabobyerne Haderslev og især Flensborg. Der fandtes i Byen en Mængde Humlehaver, og der bryggedes særlig godt Øl, der kaldtes „Kükelhahn" og solgtes til Adelen rundt om paa Herregaardene. Af Haandværkere dannede kun Skomagere og Skrædere Lav, Skomagerne vistnok fra 1496 og Skræderne fra 1553, senere ogsaa Snedkerne. 1610 bestemmes Skrædernes Antal til 6, 1728 Slagternes til 4. Et privilegeret Apotek fandtes her fra 1709. 1737 byggedes en Gryn- og Grutmølle, der brændte 1920. Af Fabriker fandtes i 18. Aarh. kun en Glanslinnedfabrik, i første Halvdel af 19. Aarh. et Par Sukkerkogerier, et Par Tobaksfabriker og 1 Kalkbrænderi. I 1880erne oprettedes Bastiansens Maskinfabrik. Marcussens Orgelbyggeri har leveret Orgler til Kirker rundtom, ogsaa op gennem Kongeriget. 1922-24 byggedes Sønderjyllands Højspændingsværk. I Byens nærmeste Omegn har der i lang Tid været drevet en Del Teglværker, hvoraf nu de fleste er nedlagt. Handelen var kun ringe. Først fra c. 1900 er Aabenraa i stigende Grad blevet Stabelplads for Tømmer og Foderstoffer. 1895 indrettedes der Karantænestalde i Aabenraa, og en stor Del af Indførelsen af Kvæg fra Kongeriget til Tyskland gik herigennem. Fra gammel Tid havde Byen 2 Aarsmarkeder, fra 1666 3.

Byens Hovednæringsveje var tidligere Fiskeri og Skibsfart. Byen er opstaaet som et Fiskerleje, og dens Vaaben, der bestaar af 3 Makreler, vidner om Fiskeriets Betydning for den. Af Skraaen synes det at fremgaa, at man har deltaget i Sildefiskeriet paa Skaane. Endnu i 17. Aarh. dreves et betydeligt Fiskeri i Fjorden, hvor der fangedes Torsk, Makreler, Sild og Aal. Efterhaanden opvoksede der ogsaa en ikke ringe Skibsfart. Dog først fra Slutn. af 17. Aarh. udviklede den sig til noget betydeligere. Danckwerth siger endnu c. 1650, at Skibsfarten og Næringen til Søs vel ikke er stor, men dog forbedrer sig fra Aar til Aar. 1695 skal der i Aabenraa for første Gang være blevet udrustet et Skib til Rusland. Den aabenraaske Skibsfart drog Fordel af Nederlandenes Krig med Frankrig 1672-79 og af den store, nordiske Krig, i hvert Fald indtil 1713, og i disse Aar lagdes Grunden til det kommende Aarhundredes Udvikling. Byen kunde ikke nær selv fragte alle Aabenraa-Skibene, hvorfor de sejlede for Købmænd i Flensborg (om hvis Skippere det hedder, at de ikke var saa befarne som de aabenraaske), Hamborg og Lybæk. Heraf drog Skipperne stor Fordel, saa at „de her er de bedste Borgere, medens de øvrige Borgere og Haandværkere kun har det daglige Brød, hver efter sin Næring". 1735 siges der, at Størstedelen af Borgerskabet bestaar af Skippere og Søfarende, og at Skibsfarten er saa at sige Byens Sjæl. De største af Skibene sejlede for det islandske Kompagni og paa Narva og Island, de mindre paa Finmarken, København, Flensborg, Lybæk og andre Østersøhavne. 1713 talte Aabenraa Handelsflaade 45 Skibe, ialt med en Drægtighed af 1088 Kommercelæster. Opsvinget kulminerede midt i Aarhundredet; 1748 var 115 Skibe med tilsammen 4232 Kommercelæster hjemmehørende i Aabenraa. Men i 1750erne kom Omslaget. Aabenraaskibene havde for en stor Del sejlet paa Sverige eller været fragtet med Tømmer fra Østersøhavnene til England, men nu forbød Sverige Udførsel paa andre Skibe end svenske, og England hævdede ligeledes kraftigere Navigationsakten. Dette blev til stor Skade for Aabenraas Skibsfart, og Skibenes Antal og Drægtighed gik tilbage igennem hele den sidste Halvdel af Aarhundredet, indtil Tilbagegangen kulminerede i Krigsaarene 1807-14. 1765 talte Aabenraa Handelsflaade 67 Skibe med en Drægtighed af 3220 Kommercelæster, 1775 59 Skibe og 2414 Km. L., 1780 50 Skibe og 2386 Km. L., 1790 51 Skibe og 2548½ Km. L., 1800 44 Skibe og 2251½ Km. L., 1805 38 Skibe og 2132½ Km. L., 1810 28 Skibe og 1381½ Km. L., 1812 20 Skibe og 936 Km. L., kun halvt saa mange Skibe og ringere Drægtighed end 100 Aar i Forvejen. Først fra 1824 er der stærk Stigning saavel i Antal af Skibe som i Drægtighed, 1824 47 Skibe og 2183 Km. L., 1830 59 Skibe og 3444½ Km. L., 1841 60 Skibe og 4556 Km. L., 1847 49 Skibe og 4055 Km. L. Af de 49 Skibe var 14 Fregatter, 4 Barker, 15 Brigger, 10 Skonnerter, 1 Slup, 4 Jagter og 1 Dampskib. 1769 indgik der 360 Skibe i Havnen, deraf 339 indenlandske (122 hjemmehørende i Aabenraa). 1845 indkom der 757 Skibe, deraf 39 fra Udlandet og 1 Dampskib, 1862 indgik der 754 Skibe (657 i indenrigsk og 97 i udenrigsk Fart) og udgik 726 (638 i indenrigsk og 88 i udenrigsk Fart). Efter Treaarskrigen fortsattes Skibsfartens Udvikling i hurtigt Tempo; 1862 var der 81 Skibe med en Drægtighed af 5601¼ Km. L. Skipperne gik i 19. Aarh. i langt højere Grad end tidligere paa Langfart, nu ikke blot til Middelhavet, men ogsaa til Ostindien, Sydhavet og Kinakysten, hvor det aabenraaske Flag med de 3 Makreler var velkendt. Endnu efter 1864 fortsattes Skibsfarten i nogen Tid, indtil Sejlskibenes Forsvinden bragte den til at sygne hen. Dog

opstod her ogsaa Dampskibsrederier, det første i 1880erne, da Kaptajn Michael Jebsen begyndte at sejle paa Kina; Rederiet blev dog senere overflyttet til Hamborg. Efter Genforeningen er der opstaaet nye Rederier.

Skibbroen skal være begyndt i Borgmester Claus Esmarchs Tid (1608-10). Der klages i Beg. af 18. Aarh. over, at Havnen kun var af ringe Dybde, saa at Skibene ikke kunde gaa helt ind, men maatte blive liggende et Stykke ude og losse Varerne ved Hjælp af Pramme. I Løbet af 18. Aarh. maa den være bleven uddybet. Om Havnen se videre p. 414.

I nær Forbindelse med Skibsfarten staar Skibsbyggeriet. Allerede i sidste Halvdel af 17. Aarh. blev der bygget Skibe, og i første Halvdel af 18. Aarh. byggedes der adskillige. Af de 115 Skibe, Byens Handelsflaade udgjorde i 1748, var de 22 bygget i Aabenraa, deraf de 19 i Tiden 1721-46. I 1820erne begyndte Skibsbyggeriet i større Stil. Jacob Paulsen byggede 2-3 Skibe aarlig og sysselsatte 50-60 Tømmermænd. 1832 kom Andersens Værft til. 1840 sysselsatte de 2 Værfter c. 200 Mand. 1841 oprettedes yderligere Michelsens Værft, 1857 Reimers, noget senere Rabens. Desuden havde den største Reder, Agent Bruhn, et stort Værft paa Kalvø i Genner Fjord. Værfterne var berømte ud over Landets Grænser. 1836-61 byggede Paulsen 44 Skibe (4850 Km. L.), Skifter Andersen 1832-61 57 Skibe (5590 Km. L.); det største (323 Km. L.) blev Paket Hamborg-New York. I Løbet af 1870erne gik det tilbage for Skibsbyggeriet. Byens Skibsfart tog af, Jærnskibene besejrede Træskibene, og man formaaede ikke at konkurrere med Flensborgs Skibsværfter. 1878 byggedes det sidste Skib paa Paulsens Værft. Jacobsen, der havde overtaget Michelsens Værft, standsede dette 1880. 1895 gik det sidste Skibsværft Fallit og brændte straks efter; det havde dog ikke i lang Tid bygget noget nyt Skib.

Fra Middelalderen styredes Byen af en Borgmester og et Raad paa 4, undertiden 6 Raadmænd. Ved Siden heraf stod der et Deputeretkollegium af 24, siden 12 Borgere. Borgmesteren valgtes undertiden af Raad og Deputerede, en enkelt Gang endog af Borgerskabet, men indsattes oftest fraoven. Der har næppe fundet Valg Sted efter 1723; 1781 nægtedes Tilladelse for Raad og Deputerede til at vælge Borgmesteren. Byfogden, der indsattes af Amtmanden, fik efterhaanden kun meget ringe Betydning. Resol. af $^{19}/_{2}$ 1664 bestemte, at Retssager, der tidl. var blevet afgjort af Byfogeden, Sandemænd og Nævninger, herefter skulde afgøres af Borgmester og Raad som første Instans, og $^{8}/_{9}$ 1665 fik Byen Privilegium paa, at Domme, afsagte af Borgmester og Raad, ikke skulde kunne appelleres, naar Sagen ikke drejede sig om mere end 100 Mark. 1869 indførtes den slesvig-holstenske „Städte-Ordnung".

Aabenraa var ansat til 100 Plove; 1650 blev Tallet reduceret til 75, 1681 til 50. Ved Siden heraf fandtes der en Inddeling i Stavne, hvorefter der svaredes en Grundskat til Byen. Stavn synes at have betydet et „helt Hus". Der fandtes halve og fjerdedels Stavne, og Antallet af Stavne og Huse falder ikke sammen, saa langt tilbage denne Inddeling kan følges (1609). Naar ubebyggede Steder blev bebygget, blev de ansat til Stavnsregistret, hvorfor Antallet af Stavne vokser. 1609 var der 118 Stavne, 1709 $120^{6}/_{6}$, 1776 $138^{1}/_{12}$, 1837 137.

Den 1335 nedskrevne Skraa er skrevet paa Latin, men mange Ord og Udtryk vidner godt nok om, at Sproget i Aabenraa var Dansk, f. Eks. Byfrith, northern by, fægang, kungskøp, østerskugh, arnægiald, matskap, korsbunden packe, pund humæl osv. Senere, antagelig i Beg. af 15. Aarh., bliver Skraaen oversat til Plattysk, der vel er trængt ind i Byens Styrelse med de holstenske Grever. I 15. Aarh. er der sket nogen Indvandring af tyske Haandværkere, der jo ogsaa nok har bragt plattysk Sprog med sig. Der kan dog ikke være Tvivl om, at Talesproget i Aabenraa vedblev at være overvejende Dansk. Et Vidnesbyrd herom haves i, at da Højtysk i 17. Aarh. trænger ind som Embedssprog, forsvinder Plattysk fra Aabenraa i Modsætning til, hvad Tilfældet var i Flensborg. Tysk var Embedssprog og Kirke- og Skolesprog; dog holdtes der dansk Frokrædiken, men med tysk Salmesang. 1752 siges det, at Sproget i Aabenraa er „pure Dansk" med Undtagelse af, at nogle ansete Folk skiller sig fra Pøbelen ved at bruge det tyske Sprog. Paa denne Tid skete der nogen Indvandring af Haandværkere nordfra, og en stor Del af Indbyggerne har næppe forstaaet Tysk. Dette Sprogforhold har nogenlunde holdt sig ned igennem Tiderne. I Indberetninger fra 1811 siges, at Folkesproget ubetinget er Dansk, og fra 1829, at mere end $^{3}/_{4}$ af Indbyggerne taler Dansk. 1854 erklærede Raadmand Bahnsen i Stænderforsamlingen, at af Byens 800 Familier betjente kun 30 sig af det tyske Sprog som Omgangssprog, og af disse 30 Familier var der kun 2, som ikke kunde tale Dansk. Det tyske Styre efter 1864 har nok styrket det tyske Sprog i Byen noget;

men i det store Hele har de indfødte Aabenraaere uanset Sindelaget trofast holdt fast ved det danske Sprog i deres egen Aabenraadialekt, der adskiller sig stærkt fra Omegnens. 1925 talte af 2250 Husholdninger 227 kun tysk og 193 begge Sprog. I 231 Tilfælde var enten Mand eller Kone indvandret sydfra, i 58 begge Ægtefolk. Fra 1850 indførtes der dansk Rets- og Forvaltningssprog i Aabenraa, Ligestillethed for de 2 Sprog m. H. t. Prædiken, dansk Undervisningssprog, men Undervisning i Tysk. 1864 indførtes igen tysk Skolesprog.

At Byen i hen ved 200 Aar stod under gottorpsk Herskab, har haft Indflydelse paa dens nationale Sindelag. Her sad som Præst Gottorpernes ivrige Tilhænger, Provst Arnkiel, der 1684 nægtede at aflægge Ed til Chr. V og derfor blev afsat, men kom tilbage sammen med Gottorperne 1689 og levede her til sin Død 1713. I 19. Aarh. fik da ogsaa Slesvigholstenismen let Indpas i Aabenraa, den mere konservative Side af den repræsenteret af Borgmester Schow og Provst Rehhof, den demokratiske bl. a. af Hans Kopperholdt, der 1825-39 udgav „Allgemeines Wochenblatt". Senere gik de 2 Retninger sammen. Ved Hundeklemmen V. for Byen holdtes i 1840erne store, slesvigholstenske Fester i Lighed med de danske Fester paa Skamlingsbanke. Byens Stænderdeputerede var Advokat Gülich, der 1842 med sit „Fort mit dem Stempfel der Knechtschaft" fremkaldte Hiort Lorenzens danske Tale. Af bevidst Danskhed fandtes der intet i Byen, før Frederik Fischer $^{2}/_{10}$ 1839 begyndte Udgivelsen af sit Blad (indtil $^{1}/_{4}$ 1840 paa Tysk med Navnet „Apenrader Wochenblatt", derefter paa Dansk under Navnene „Aabenraa Ugeblad" ($^{1}/_{4}$ 1840-$^{1}/_{10}$1841), „Apenrader Ugeblad" ($^{1}/_{10}$ 1841-1848), fra 1849: „Freja"). Dr. Grauer og Farver Bahnsen sluttede sig hurtigt til ham; men ellers talte det danske Parti kun faa betydelige Tilhængere inden Krigen. Denne vakte pludseligt Danskheden; Skibstømrerne demonstrerede for den, og 1849 stiftedes „Frederiksklubben", der, efter at den under Forfølgelser i tysk Tid maatte skifte Navn, nu igen bestaar under sit gamle Navn. I den rolige Opgangsperiode 1850-63 gjorde Danskheden Fremgang. Præsten Andr. Leth virkede i den Tid i Byen. Ved Valget $^{12}/_{2}$ 1867 afgaves der 516 danske og 471 tyske Stemmer. Det laveste Stemmetal opnaaede Danskerne 1886 med 225 Stemmer (Tyskerne 432). 1912 havde Danskerne 456, Tyskerne 782 Stemmer. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves der 2224 Stemmer for Danmark, 2725 for Tyskland; naar de tilrejsende trækkes fra: 1779 danske (49 %), 1826 tyske (51 %). Ved Folketingsvalget 1924 afgaves 1406 d. Stemmer (41 %), 995 t. (29 %), 1023 soc. (30 %); ved Byraadsvalget 1925: 1290 d. (43 %), 1018 t. (34 %), 677 soc. (23 %); ved Folketingsvalget 1926: 1169 d. (32 %), 1094 t. (29$^{1}/_{2}$ %), 56 Bond. Selvst. ($1^{1}/_{2}$ %), 1360 soc. (37 %).

Under Fremmedherredømmet blev Byen mere og mere et Centrum for det danske, nationale Arbejde. 1880 var „Sprogforeningen" (Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig) bleven stiftet her, og alle dens Formænd har været fra Aabenraa eller bosiddende der. Siden 1889 har desuden Sekretæren og Kassereren været bosiddende i Aabenraa, og s. A. flyttedes dens Boglager hertil.

Af Mænd, der er **fødte** i Aabenraa, nævnes: Jørgen Petersen († c. 1587), Præst og Provst i Tønder, Modstander af Concordieformlen, gennem sine Døtre efterladende sig en talrig Efterslægt; Caspar v. Saldern (f. 1710), Søn af en Amtsforvalter, den bekendte gottorpsk-russiske Diplomat; Georg Schade (f. 1712), som Deist forvist til Christiansø; Chr. Albr. Fabricius (f. 1734), Kommitt. i Kommercekollegiet, Medlem af den store Landbokommission, en af de dygtigste Bondevenner; Chr. Jessen (f. 1743), Hofpræst paa Augustenborg, Baggesens Ven; Lægen Joh. Dan. Herholdt (f. 1764); Broderen, Kirurg i København, Fader til Arkitekten, var ogsaa født her; Digterinde Anna Christiane Ludvigsen (f. 1794), Datter af Præsten Joh. Chr. Lautrup; Chr. Fr. Ecklon (f. 1795), en Slagtersøn, med Understøttelse af den danske Regering Udforsker af Sydafrikas Flora; Præstesønnen Aug. Jes Regenburg (f. 1815), mellem de to Krige Lederen af de danske Fremstød i Slesvig; de danske Førere af gamle Aabenraaslægter, Raadmand og Farver Martin Bahnsen (f. 1809), Redaktør Fr. Fischer (f. 1809), Tobaksfabrikant J. P. Junggreen (f. 1827), Kaptajn Carl Chr. Fischer (f. 1844) fra Porskær og Gaardejer i Kolstrup Jacob Michelsen (f. 1845); den tyske Fører, Skibsreder Michael Jebsen (f. 1835).

Litt.: Auszug einer handschriftlichen „Beschreibung von der Consistence der Stadt und des Ambtes Apenrade", i S. H. L. Provinzialber. 1789 I p. 247-52. — Organisten Claus Møllers Beskrivelse af Aabenraa By, i S. H. L. Provinzialber. 1790 p. 508-18 og 1791 II p. 26-30. — A. W. Neuber, Der Name Apenrade, Aabenraa 1840. — Chr. Paulsens Artikler om Navnet „Aabenraa", i „Aabenraa Ugeblad" 1840 og i Saml. mindre Skrifter I p. 256-73, 1857. — Schifffahrt u. Schiffsbau der Stadt Apenrade, i S. H. L. Landesber. I p. 286 flg., 1846. — Handelsflotte der Stadt Apenrade im Jahre 1847, i

S. H. L. Landesber. II p. 387 flg., 1847. — „De med jydske Lov beslægtede gamle slesvigske Stadsretter", udg. ved P. G. Thorsen, p. 50-63, 153-230, Kbh. 1855. — Fr. Fischer, Om den store Ildebrand i Aabenraa 1610, i Slesv. Provindsialefterr. II p. 215-30, 1862. — A. D. Jørgensen, Nordslesvigske Byers Fortid. II. Aabenraa, i Ny Almanak for Nordslesv. for 1876 og i Hist. Afhandl. IV p. 271-85, Kbh. 1899. — Thade Petersen, Aabenraa, i Højskolebladet 1898, Sp. 1153-60, 1217-24. — Fr. Holm, Kurzgefasster Führer durch Apenrade und seine nächste Umgebung, Aabenraa 1905. — Aug. Sach, Das Herzogthum Schleswig in seiner ethnografischen und nationalen Entwickelung III p. 259-80, Halle a. S. 1907. — Kleinstadtbilder aus Schleswig-Holstein: Apenrade. Hrsg. vom Flensburger Kunstgewerbe-Museum, Flensb. 1909. — P. Lauridsen, Da Sønderjylland vaagnede II, Kbh. 1911. — Th. Ries, Brundlund Slot 1411-1911, i Nordslesv. Søndagsblad, Folkelig Del 1911 p. 89-91, 97-99 og paa Tysk i Die Heimat XXI, 1911 p. 101-108. — Th. Ries, Zur Geschichte des Namens der Stadt Apenrade, i Unsere Heimat Nordschleswig, hrsg. von A. J. Lorenzen, p. 233-38, 1912. — Th. Ries, Aus Alt-Apenrade. „In und um St. Nikolai", Haderslev 1914. — Aabenraa. Fører gennem By og Omegn. Udg. af Aabenraa Turistforening ved Harald I. Rud, Aabenraa 1921. — Aabenraa Handelsforening 1847-1922. Udg. ved H. I. Rud, Aabenraa 1922. — Th. Ries, Fra Aabenraa Byting, i Sønderj. Aarb. 1923 p. 110-25. — Th. Ries, Det gamle Aabenraa, i Sønderj. Aarb. 1923 p. 237-55. — M. Michelsen, Frederiksklubben, et Jubilæumsskrift, Aabenraa 1923. — Hugo Matthiessen, Haderslev og Aabenraa. Gamle Gader og Gaarde p. 49-81, Kbh. 1925. — Wilhelm Ewald, Erinnerungen an die Revolution und den Arbeiterrat i Apenrade, (U. A.).

Sønder-Rangstrup Herred.

Sognene: Bedsted, Hellevad, Egvad, Ø.-Løgum.

S.-Rangstrup Herred, det nordvestligste i Amtet, begrænses mod S. af Rise Hrd., mod SV. af Slogs og Lø Hrdr. i Tønder Amt, mod NV. og N. af N.-Rangstrup og Gram Hrdr. i Haderslev Amt, paa Østsiden, som er meget kort, af Genner Fjord. Et Par Smaabyer i Haderslev Amt hører kirkeligt til Hellevad Sogn, Arndrup By i Bedsted Sogn ligger i Slogs Hrd.; Mjøls, Lunderup, Dybvad og Rødekro i Rise Sogn derimod i S.-Rangstrup Hrd. Herredet er kun sognebredt, men har en Udstrækning fra Ø. til V. af 30 km. Overfladen hører kun allerøstligst til det østlige Bundmoræneland, og Vandskellet gaar nær Genner Fjord; det meste af Herredet har Vestlandskarakter, overvejende Hedeflade med Enge, Kær og Moser og med mindre Bakkeøer; nordvestligst hører den betydelige Rangstrup Hrd.s Bakkeø for et ikke stort Omraades Vedkommende til Herredet med et delvis meget stejlt Fald. Mod Ø. er der karakterfulde Endemoræneevolde baade om Herredets højeste Punkt Knivsbjærg (97 m) og længere vestude; en Aas fra Ø. til V. skærer Knivsbjærgmoræneen. Rangstrup Hrd.s Bakkeø naar i S.-Rangstrup Hrd. 75 m, en Bakkeø østligere naar i Stensbjærg 87 m. Mod V. er Landet lavest c. 19 m o. H. Mod Ø. gaar kun mindre Bække i dybe Kløfter med stærkt Fald ned til Genner Fjord; vestlig er Surbækken det Vandløb, der mest hører Herredet til; her nævnes endvidere Arnaa, der opstaar ved Aamødet af Rødaa og Surbæk, og Hvirlaa sydligst. Paa Nordgrænsen løber Rudbæk (Sønderaa, Gels Aa). Gamle Skove findes kun allerøstligst og dertil Øbening Skov, men der er større og mindre Plantager (Lerskov, Rugbjærg). Af Hede er der ikke meget tilbage. Store Moser mod Ø. Det samlede Areal udgør 17,036 ha (170,36 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 41,580 Thlr.; af Arealet var i 1920 de 14,617 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg 1/1 1927 14,967 Kr., heraf Jordværdi 7161. Folketallet var 1925: 4276, 1921: 4112, 1910: 4116, 1860: 3725. I gejstlig Henseende

udgør Herredet sammen med Amtets øvrige Dele Aabenraa Provsti i Haderslev Stift.

Sammen med N.-Rangstrup Hrd. i Haderslev Amt udgjorde Herredet i Vald. II's Jrdb. *Rafnsthorphæreth,* men maa være udskilt derfra i Løbet af 14. Aarh.s 1. Halvdel; jfr. p. 195. Det hørte i Middelalderen under Barvedssyssel.

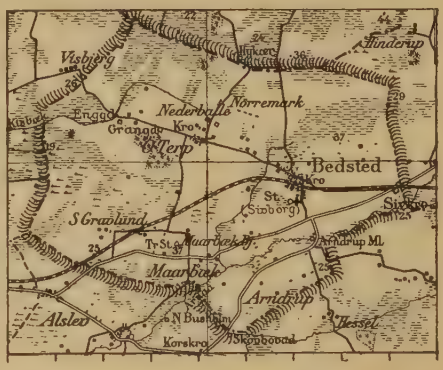

Bedsted Sogn, det nordvestligste Sogn i Aabenraa Amt, omgives af Hellevad Sogn i selve Amtet, af Agerskov Sogn i Haderslev Amt og af N.-Løgum, Løgumkloster Flække og Landsogn, Højst og Rabsted Sogne i Tønder Amt. Arndrup By hører egentlig til Slogs Hrd. Kirken østlig, 20 km V. f. Aabenraa, 10 km Ø. f. Løgumkloster, 20 km NØ. f. Tønder. Gennem Sognets sydligste Del, til Dels dannende Grænsen mod Rabsted Sogn, løber i vestlig Retning Arnaa (kun Arndrup By ligger søndenfor), 25 m o. H., hvor den træder ind i Sognet, 19-20 m, hvor den forlader det. Nordligst løber Kisbæk, 27-21 m o. H. Sognet tilhører Vestsletten, men mellem Aaerne fremtræder fra Ø. til V. de to Bakkeøer i Fortsættelse af hinanden, hvorpaa Byerne Bedsted (37 m) og Ø.-Terp (36 m) ligger, den første selv som Fortsættelse af Svejlund Bakkeø i Hellevad Sogn. Sydvestligere Maarbæk Bjærg (37 m, trigonom. Station). Jorden er i Størstedelen af Sognet sandblandet Muld med Grus- og Sandunderlag, daarligst i Arndrup (5-8. Kl., overvejende 7.), noget bedre i de andre Byer (3-8., langt overvejende 6.), men i Ø.-Terp for en stor Del med Lerunderlag (2-7. Kl., overvejende 5.). Arndrup, Bedsted og Maarbæk har saa vel gode Aamader som Kærenge, hvoraf Nørkær ved Bedsted er af god Beskaffenhed; Gravlunds Kærenge er middelgode, Ø.-Terp har en Del Kærenge, hvoraf en mindre Del kan overrisles. Paa sine Steder i Engene Al, hvorfor Græsset i tørre Somre kan visne. I den udgravede Dybmose ved Bedsted forsøges Rørplantning. Maarbæk-Gravlund har større Mosearealer med ringe Tørveproduktion. Heden er forsvundet undtagen vestligst. Større Granplantning (c. 20 ha) i fortrinlig Kultur ved Ø.-Terp, i Omdriften til Dels med Løvtræ. Jærnbanen Rødekro-Løgumkloster og Landevejene Aabenraa-Løgumkloster og Haderslev-Tønder gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 721 (1860: 659, 1910: 603, 1921: 662). **Ejdsk.** 1927: 2951, deraf **Jordv.** 1634; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 488 Kr. pr. ha. **Areal** 3317 ha (N. 11,196 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3026; besaaet med Hvede 9, Rug 132, Byg 91, Havre 305, Blands. t. Modenhed 142, andre Høstar. 6, Kartofler 62, Foderroer 130, Grønf. og Græsn. 2149, Haver, Hegn o. l. 12, Tørvemoser 17, Skov 33, beb. Grund og Gaardsplads 9, Veje 80, Hede, Klit og Stenmarker 128, Vand 12. **Frugttræer** 1913: 1186 (1900: 1115). **Kreaturhold** 1927: 296 Heste, 2281 Stkr. Hornkv. (heraf 837 Køer), 89 Faar, 8 Geder, 2293 Svin (1913: 757), 5240 Høns.

I Sognet Byerne: *Bedsted* (c. 1330 Bylstath) med Kirke, Præstegd., 3-Kl. Skole (opf. 1902), 3 Kbmdsforretn., privat Købemejeri (opr. 1901; c. 250 Køer), Jærnbanest., Gæstgiveri, Posteksp. *Arndrup* (1266 Arndrup). *Maarbæk* (1505 Mordbeck). *Gravlund* (1477 Grafflund). *Ø.-Terp* (1266 Bilstedterp) med Skole (opf. 1883), tysk Privatskole (opf. 1918), 2 Kbmdsforretn., privat Købemejeri (opr. 1909;

c. 300 Køer), Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonst. Saml. af Gde og Hse: *Bedsted-mark, Ø.-Terp V.-, Ø.-* og *N.-Mark.* Gaarde: *Bedsted-Sivkro Domæne* østligst i Sognet med Ejdsk. 206, Jordv. 149, c. 296 ha, deraf Ager 268, Eng 26, N. 1186 Thlr.; *Arndrup Vandml.* (1607 Arndrup mohle); *Ø.-Terp Domæne* med Ejdsk. 138, Jordv. 93, c. 158 ha, deraf Ager 87, Eng 69, N. 732 Thlr.; endvidere i Ø.-Terp en Gd. med Ejdsk. 204, Jordv. 144, c. 248 ha, deraf Ager 159, Eng 62, Skov 23, N. 1101 Thlr., *Nørballe* med Ejdsk. 151, Jordv. 106, c. 163 ha, deraf Ager 58, Eng 84, Skov 8, Hede 9, N. 913 Thlr., *Overballe, Nederballe, Basseklint, Tyrki, Hvemhalyst, Enggd.;* ved Gravlund *Grækenland.*

Bedsted S., en egen Sognekommune, Bedsted Sognefogeddistr., har Tingsted i Løgumkloster og hører under Retskr. Lø Hrd. m. m. og Tønder Politikr., Aabenraa

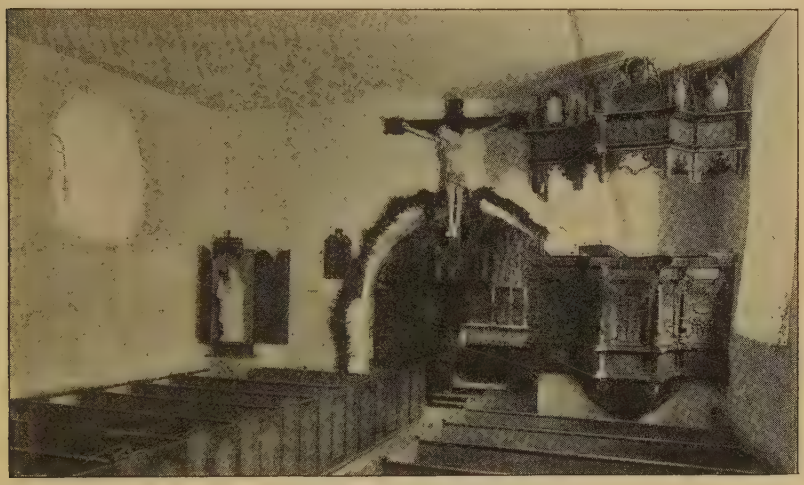

Bedsted Kirkes Indre.

Amtstuedistr., Lægekr. og Skattekr., Aabenraa Amts nordre Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Løgumkloster Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 207. Lægd.

Den hvidtede, skifertækte Kirke, tidl. indv. t. Vor Frue og Skt. Godehard, bestaar af et meget langt, romansk Skib med lige afsluttet Kor, et senere, i Middelalderen tilføjet Taarn i V. og Vaabenhus mod S. Den egentlige Kirke er af raa og kløvet Kamp med Hjørnekvadre og hulet Sokkel paa Kor og Skibets Østdel. Nordlig paa Koret et, paa Skibet to oprindl. Vinduer, hvoraf et aabent; Norddøren ses indv. som en firkantet Blænding. Taarn og Vaabenhus er af Tegl; førstnævnte, hvis Underrum har talrige, store, fladbuede Spareblændinger, har et senere tilbygget Trappehus i N. og stærkt ommurede Gavle i Ø. og V., der ligesom Korets 1857 ombyggede Østgavl har svungne Cementafdækninger. Hele Kirken har fladt, gipset Loft; den vistnok udvidede Triumfbue og Taarnbuen er runde. Vaabenhuset har indvendig en Fladbuefrise, der hviler paa stærkt fremspringende Konsoller. Stor, muret Kirkegaardsportal med rundbuede Indgange. Skønt et Billede af Skt. Nicolaus, der ifl. Dske Atl. stod i Kirken, nu er forsvundet, er denne dog endnu rig paa gotiske Træfigurer. Det katolske Alterskab stammer fra den seneste, gotiske Tid, c. 1510-20; i Midtskabet ses en figurrig Korsfæstelsesscene med Ryttere, til Siderne derfor Statuer af Anna selvtredje, Johannes Døber, Magdalene og Antonius, samt paa de snoede Søjler to Smaastatuetter af Kirkefædre; i Fløjene findes de tolv Apostle, paa Fodstykket et nyere Nadvermaleri; Enkeltfigurernes Fodskamler har bevaret sentgotisk Rankeværk i gennembrudt Arbejde, men Ornamentbaldakinerne over deres Hoveder er fornyede i 18. Aarh. Alterkalk 1592. Af Alterstagerne er det ene Par go-

tiske, det andet skænket 1638. Romansk Granitfont, hvis Kumme er smykket med en Arkaderække, og hvis Fod har Hjørnehoveder. To Sidefigurer fra en sentgotisk Krucifiksgruppe er nu anbragte i Norddørens Blænding, og foruden det Krucifiks, hvortil de hører, ejer Kirken endnu tre mindre Krucifikser, deriblandt et ganske lille, alle fra 15. Aarh. Endelig findes et Sidealter fra c. 1450 med en enkelt, yndefuld Mariafigur, som omsluttes af et Skab med glatte, vinkelbøjede Fløje og Stavværksbaldakin. Prædikestol i Renæssancestil af samme Arbejde som i Hellevad, rimeligvis fra 1620-30, med ret plumpe, nytestamentlige Relieffer, en sen og landlig Efterligning af den tønderske Type (Himmel fra 1737). Sentgotisk Vægskab. Klokke med Minuskelindskrift og flere smaa Helgenbilleder, støbt 1490 til Garyp i den hollandske Provins Friesland af Klokkestøberen Herman (Uldall, Kirkekl. p. 192). Forsvundet er et tarveligt, men ualmindeligt Røgelsekar af Kobber samt et Gravminde over Sognepræst Jens Petersen, † 1641. — Paa Kirkegden ligger begravet Maleren J. Th. Lundbye, der faldt for et Vaadeskud ved Arndrup Ml. $^{26}/_{4}$ 1848. Endvidere en 1921 rejst Mindesten for 22 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Domænen *Ø.-Terp* købtes 1909 af den preuss. Stat for 140,000 M. uden Besætn. og Inventar; Arealet udvidedes senere med 17 ha. Til Gden hører en gammel Arbejderbolig. Forpagtningsperioden udløber $^{1}/_{7}$ 1928. Domænens Udstykning begyndte Foraaret 1928; den ved Bygningerne forblivende Stamparcel, der er sat til 28 ha, solgtes Febr. 1928 for 35,000 Kr. uden Besætn. til Mathias Brodersen, Svejlund (Hellevad S.).

Domænen *Bedsted-Sivkro* bestaar af 2 Gde; den i Bedsted købtes 1909 af den preuss. Stat for c. 106,000 M., Sivkro 1910; denne Gd. har i Modsætning til den i Bedsted nye, gode Bygninger og et Arbejderhus til 2 Familier. Forpagtningsperioden udløb $^{1}/_{7}$ 1927, hvorefter Staten overtog Driften.

Mellem Arndrup og Bedsted rejstes 1925 ved Landevejen en Mindesten for J. Th. Lundbye (se ovenf.) efter Tegn. af E. Utzon-Frank; Stenen viser et Relief efter Lundbyes Tegning af en pompejansk Pige samt Indskriften:

For hvad der i Evighedsbog staar skrevet
Slet ingen forgæves har kæmpet og levet.

I B. fødtes Veterinærerne Erik Nissen Viborg (1759-1822) og Georg Chr. With (1796-1861).

Fra Arndrup stammer Slægten Arendrup.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 81 d., 18 t.; 1884: 49 d., 28 t.; 1912: 38 d., 48 t., 2 soc.; 1920: 123 d., 40 t., 1 soc.; 1924: 128 d., 51 t., 11 soc.; 1926: 186 d., 64 t., 19 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 268 d. og 91 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 59, fra Tskl. 18).

Der kendes kun ganske faa Gravhøje i Sognet, alle nu udpløjede eller sløjfede; 3 af dem har ligget paa det høje Land straks Ø. for Ø.-Terp, 2 andre under Maarbæk og Arndrup. Sognet har øjensynligt i Oldtiden ikke været synderlig bebygget.

Før 1864 hørte en ikke ringe Del af Sognet til Løgumkloster Amt, medens Byen Arndrup i jurisdiktionel Henseende regnedes til Slogs Hrd.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Bedsted (med Arndrup), Maarbæk (med Gravlund) og Ø.-Terp; dog udgjorde Arndrup til c. 1900 en selvstændig Kommune.

Hellevad Sogn omgives af Annekset Egvad og af Hjordkær Sogn i Aabenraa Amt, af Rabsted Sogn i Tønder Amt, igen i Aabenraa Amt af Bedsted og af Agerskov Sogn i Haderslev Amt. Kirken østlig, 14 km VNV. f. Aabenraa, 16 km Ø. f. Løgumkloster. Muspøt og Goldbæk i Haderslev Amt hører i kirkelig Henseende til Sognet. Gennem Sognet løber allersydligst Hvirlaa, til Dels dannende Grænsen mod Hjordkær Sogn (34-27 m o. H.) og nordligere Rødaa og Surbæk, begge 35 m ved Indtrædelsen i Sognet fra Egvad; vestligst forener de sig til Arnaa i en Højde af 25 m. Det meste af Sognet tilhører den vestslesvigske Hedeslette med mindre Bakkeøer, Favstbjærg S. f. Klovtoft 40 m høj, „Bjærget" i Svejlund Bakkeø, der fortsættes ind i Bedsted Sogn, 37 m højt. Men nordligt hæver Jordsmonnet sig endogsaa meget stejlt op som den sydligste Afslutning af den store Rangstrup Hrd.s Bakkeø og naar N. f. Hellevad i Brystrup Gravhøje 70 m, nordvestligst 73 m og paa Sognets Grund, men i Haderslev Amt ved Muspøt 75 m. Hinderup,

Svejlund, Hellevad til Dels og den sydlige Del af Hydevad har lerblandet Muldjord med Ler til Underlag (i Hydevad op i 3. Kl.), Resten af Hellevad sandblandet Muld med Grus- eller Sandunderlag, Klovtoft leret Muld med Sand- og Grusunderlag. Nord for Hydevad og overvejende i Lønholm er der sandblandet Muld med Sand- og Grusunderlag, ligesaa Ørslev langt overvejende. Paa Hellevad Jord er der til 1873 blevet drevet Teglværksbrug. Hinderup har kun Kærenge, iøvrigt gode Aamader og Kærenge, særlig til Klovtoft og Svejlund. Af Hede er der meget lidt tilbage; smaa Plantninger i Hellevad, Klovtoft, Hydevad, Hinderup og ved Hellevad Mølle. Jærnbanen Rødekro-Løgumkloster og Landevejene Aabenraa-Løgumkloster, Aabenraa-Ribe og Haderslev-Tønder gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1016 (1860: 809, 1910: 967, 1921: 935). **Ejdsk.** 1927: 3708, deraf **Jordv.** 1683; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 470 Kr. pr. ha. **Areal** 3520 ha (N. 9257 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3218; besaaet med Hvede 3, Rug 187, Byg 120, Havre 272, Blands. t. Modenhed 120, andre Høstar. 10, Kartofler 53, Foderroer 219, Brak 23, Grønf. og Græsn. 2211, Haver, Hegn o. l. 32, Tørvemoser 6, Skov 12, beb. Grund og Gaardsplads 23, Veje 86, Hede, Klit og Stenmarker 130, Vand 13. **Frugtræer** 1913: 1486 (1900: 1529). **Kreaturhold** 1927: 352 Heste, 2666 Stkr. Hornkv. (heraf 926 Køer), 85 Faar, 9 Geder, 3719 Svin (1913: 1890), 7670 Høns.

I Sognet Byerne: *Hellevad* (c. 1330 Hællæwath) — dens bymæssig bebyggede Del havde i 1925 386 Indbyggere — med Kirke, Præstegd., 3-Kl. Skole (nyopf. 1902), Fattiggd. (opf. c. 1854; Jorden, c. 12 ha, bortforpagtet), 12 Kbmdsforretn., Ml., Andelsmejeri (opr. 1887 med 450 Køer, 1914: 900, 1918: 700, 1928: 1850; 1920 indtraadte de tidl. Leverandører til Hellevad Vandml.s Mejeri i Andelsmejeriet, der 1925 forsynedes med nye Maskiner), 15 Haandværkere, Filialer af Sparekassen for Aabenraa By og Amt, Nordslesvigsk Folkebank og Handelsbanken, 2 Læger, 2 Gæstgiverier (det ene: Kløver Es), Jærnbanest., Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Hydevad* (1519 Hyffwath). *Klovtoft* (1334 Kloutofft) med 2-Kl. Skole (nybygget 1901), 2 Kbmdsforretn., Ml., Afholdsbeværtning, Dyrlæge, Jærnbanest. *Ørslev* (1535 Orszleue). Saml. af Gde og Hse: N. f. Hellevad ved Landevejen til Ribe ligger 7 nyoprettede Husmandsbrug, der er udstykket fra en større Gd. og i dagl. Tale kaldes *Brystrup,* idet de skal ligge omtrent der, hvor Byen B. i gamle Dage laa. *L.-Hellevad* med Missionshus („Bornholmerne", opf. 1890), *Hellevadmark, Kamp, Gejlpold, Lønholm, Svejlundstok, Svejlund, Hinderup* (1535 Hinderup). Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 71, Jordv. 52, c. 137 ha, deraf Ager 120, Eng 17, N. 295 Thlr., *Sindetholm, Sophiegd., Gren* (delt 1909), *Kærgd., Fredsmark, Hellevad Vandml.* med Ejdsk. 128, Jordv. 57, c. 124 ha, deraf Ager 113, Eng 8, N. 293 Thlr.; sammen med Gden drives Mejeri, Ml., Bageri, Slagterforretning; *Herslevgd.* med Ejdsk. 74, Jordv. 47, c. 76 ha, deraf Ager 68, Eng 6, N. 317 Thlr.; i Hinderup en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 73, Jordv. 46, c. 106 ha, deraf Ager 41, Eng 53, N. 231 Thlr. S. f. Klovtoft Huset *Sprækborg.*

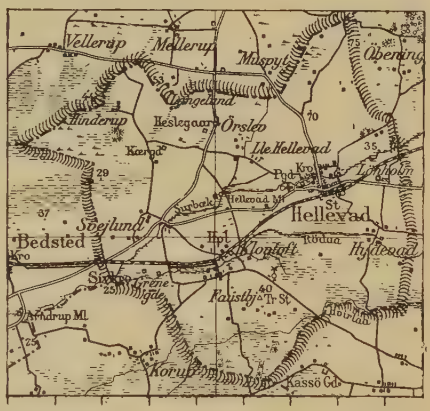

Hellevad S., en egen Sognekommune, Hellevad Sognefogeddistr., har Tingsted i Aabenraa og hører under Rets- og Politikr. Aabenraa Kbst. m. m., Aabenraa Amtstuedistr., Lægekr. og Skattekr., Aabenraa Amts nordre Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 161. Lægd.

Den stærkt overpudsede, teglhængte, tidl. til Skt. Laurentius indv. Kirke, der c. 1186 skænkedes til Domkapitlet i Ribe, bestaar af Skib med nu lige afsluttet Kor, Taarn i V., Sakristi og Tilbygning mod N. og synes at have været en i romansk Tid opført Kampestensbygning med Apsis, hvis Skraakantsokkel nu ligger østlig under Koret. Dette er nemlig i tidlig gotisk Tid forlænget og delvis ommuret med Tegl samt forsynet med meget slanke, spidsbuede Vinduer, der nu ses i blændet eller tilmuret Stand mod Ø. (1) og N. (3). De øvrige Vinduer er ligesom Dørene dels omdannede i den senere Middelalder, dels nye. Taarnet, der skal være brændt 1589, ved at Præsten Niels Helvad skød Duer, har Saddeltag med Gavle i Ø. og V. og udvendig Trappe til 2. Stokværk; Sakristiet skal være opført 1549, Tilbygningen er fra 1910, alle af Tegl. Koret, hvis gamle Sydmur i Mandshøjde indvendig er stærkt indraget, har ligesom Skibet Bjælkeloft, Sakristi og Taarn simple, otteribbede, oprindl. Hvælvinger. Nyere, rundbuet Korbue og rund Taarnbue, paa hvilken en malet, nu fornyet Indskrift: „Quidquid delirant reges plectuntur Achivi (hvad de store forbryde, maa de smaa sone) anno MDXXI kom Kassø fra Heldevad". Den skal være sat af Niels Helvad, men synes ældre. Paa Korets og Skibets Nordvæg afdækkedes 1922 en tarvelig, kalkmalet Dekoration, henholdsv. sentgotiske Indvielseskors og en Tæppedekoration fra 17. Aarh. Sentgotisk Fløjaltertavle fra c. 1500, som i Fløjene har Apostelstatuetter og i Midtskabet en Korsfæstelsesgruppe, flankeret af Laurentius, Kirkens Værnehelgen, og Johannes Døber; i 1700erne er der foran Skabsrammerne stillet fire simple Søjler, og samtidig er der gjort nyt Fodstykke og nye Topstykker med malede Billeder; øverst staar en Opstandelsesfigur samt fjorten Nødhjælperhelgener, de sidste rimeligvis fra den katolske Predella. Alterkalk fra c. 1600, efter Stemplerne gjort af en Guldsmed F. C. F. i Tønder. Gotiske Alterstager. Romansk Granitfont, hvis Kumme er smykket med rigt flettede Ranker og Menneskehoveder, og hvis Fod er tærningformet (Sauermann, Taufsteine p. 38); dens brogede Maling stammer rimeligvis fra Renæssancetiden. Prædikestol i plump Renæssancestil af samme Bondesnedker som Stolen i Bedsted og i alle Hovedtræk svarende til denne. I et Korvindue sidder en lille Mindesten over Sognepræst Laurentius Dytmarsøn, † 1565, og sammes Dattermand og Efterfølger Hans Nissøn, † 1590, opsat 1618 af sidstnævntes Søn Niels Helvad, kendt som historisk Forfatter. Klokken (Armowitz, Husum) bærer Indskriften: „nata 1369, denata 1730 et ex cineribus renata 1738. Est mea vox bombam possum depellere satam. Fjærnet fra Kirken er en Række smaa, romanske Figurer (Christus og otte Apostle), som har siddet paa en nu ødelagt Alterbordsforside af omtrent samme Alder som den fra Egvad. — Paa Kirkegden rejstes 1921 en Mindesten for 25 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

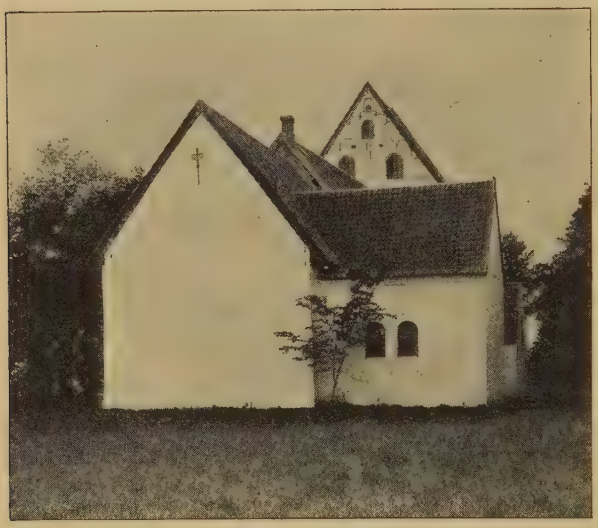

Hellevad Kirke.

N. f. Hellevad har ifl. Sagnet ligget Byen Brystrup, hvorefter Brystruphøjene benævnes. — Kassø hørte til Sognet til 1521, da det lagdes til det nyoprettede Hjordkær Sogn.

I Dybdal ved L.-Hellevad har der været en Helligkilde; den faldt sammen ved Sandgravning c. 1870.

Niels Helvad (Helvaderus, 1564-1634), Almanakforfatter og Folkeskribent, fødtes i Hellevad som Søn af Stedets Præst og var selv Præst der fra Faderens Død 1590 til 1609 og paany 1611-12.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 78 d., 12 t.; 1884: 69 d., 25 t.; 1912: 87 d., 72 t., 10 soc.; 1920: 204 d., 84 t., 4 soc.; 1924: 162 d., 80 t., 67 soc.; 1926: 196 d., 116 t., 1 Bond. Selvst., 56 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 355 d. og 166 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 44, fra Tskl. 32).

Godt halvhundrede Gravhøje kendes i Sognet, men de allerfleste er enten ødelagte ved Gravninger, overpløjede eller sløjfede. NØ. for Hellevad ved Sogneskellet ses 4 ret velbevarede Høje, der sammen med 4 andre, men nu overpløjede danner en tætsluttet Gruppe; ikke langt V. derfor ses en 5. velbevaret Høj. Disse Høje slutter sig dels til andre i Sognets Nordside paa Højdedragene N. for Hellevad, ved Ørslev og straks Ø. for Hinderup, dels til Høje paa Øbening Mark i Nabosognet Egvad. — Ogsaa S. for Hellevad, ved Klovtoft og ved Svejlund har ligget en Del Høje. I en Bakkeskraaning tæt Ø. for Hinderup er under Markflade fremdraget en Urnegravplads fra tidlig Jærnalder (delvis undersøgt af Nationalmuseet).

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Hellevad (med L.-Hellevad, Kamp og Gejlpold), Hydevad, Klovtoft (med Svejlundstok og Svejlund) og Ørslev (med Hinderup); dog var Hinderup indtil 1894 og Svejlund indtil 1895 selvstændige Kommuner.

Litt.: F. Gribsvad, i „Hejmdal" Sept. 1927—Marts 1928.

Egvad Sogn omgives af Hovedsognet Hellevad, af Hjordkær, Rise og Ø.-Løgum Sogne i Aabenraa Amt og af Bevtoft (en ganske lille Strækning) og Agerskov Sogne i Haderslev Amt. Kirken ret sydlig, 11 km VNV. f. Aabenraa, 19,5 km Ø. f. Løgumkloster. Hønkys Jord, gennem hvilken Rødaa løber imod V., tilhører helt Vestsletten (højst 43 m, lavest 36 m), ligesaa Egnen om Kirken og den sydøstlige Del af N.-Hostrup; derimod udgør Resten af Sognet (den nordvestlige Halvdel) den sydøstlige Skraaning af Rangstrup Hrd.s Bakkeø med Højder indtil 72 m (Tingbjærg V. f. Horsbyg) og 75 m (NV. f. Øbening). Surbækken udspringer nordøstligst (45 m højt) i Stevningen og i Kissigengene paa Grænsen af Ø.-Løgum og omkredser dette Højland i Ø. og S. Nordligst den store Horsbyg Mose (c. 49 m), gennem hvilken Goldbæk løber nordpaa, dannende Grænsen mod Agerskov Sogn (43 m, idet den forlader Sognet). Det meste af Sognet har sandblandet Muld med Sand- og Grusunderlag (6. Kl. fremherskende); i Højlandet har en mindre Del af Horsbyg Lerjord med Lerunderlag og Øbening dels lerblandet, dels sandblandet Muld med Ler-, Sand- og Grusunderlag (5-6. Kl. hyppigst). Mest middelgode Kærenge; til Hønkys ogsaa Aamader; Øbening har kun liden Eng. Horsbyg Mose har dyb Tørvejord. Øbening har gammel Bøgeskov (20 ha), nu ogsaa Gran; skal være i fortrinlig Stand, men synes paa Grund af sin høje Beliggenhed meget udsat for Vindangreb. Lidt Hede endnu i Fladen til Hønkys og N.-Hostrup. Jærnbanen Rødekro-Løgumkloster og Landevejen Aabenraa-Løgumkloster gaar igennem Sognet.

Befolkning i 1925: 631 (1860: 683, 1910: 784 (et stort Antal Polakker arbejdede da ved Mergelbanen i Øbening), 1921: 686). **Ejdsk.** 1927: 2143, deraf **Jordv.** 1020; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 369 Kr. pr. ha. **Areal** 2984 ha (N. 5134 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2604; besaaet med Hvede 4, Rug 193, Byg 105, Havre 266, Blands. t. Modenhed 112, andre Høstar. 15, Kartofler 41, Foderroer 187, Brak 47, Grønf. og Græsn. 1634, Haver, Hegn o. l. 19, Tørvemoser 72, Skov 36, beb. Grund og Gaardsplads 13, Veje 75, Hede, Klit og Stenmarker 157, Vand 8. **Frugttræer** 1913: 931 (1900: 658). **Kreaturhold** 1927: 254 Heste, 1835 Stkr. Hornkv. (heraf 692 Køer), 72 Faar, 3 Geder, 2596 Svin (1913: 1263), 5023 Høns.

I Sognet (c. 1330 Ychoueth) *Egvad Kirke* i en Saml. af mindre Landejendomme og Hse ved Landevejen Løgumkloster - Aabenraa. Endvidere Byerne: *Hønkys* (1477 Heynkyss) med 2-Kl. Skole (ny opf. 1912), Kbmdshdl., Telegraf- og Telefonst. *Øbening* (1496 Øbening). *Horsbyg* (1535 Horsbugge). *N.-Hostrup* (1477 Hostrop) med 3-Kl. Skole (opf. 1890, en Klasse tilbygget 1912), Forsamlingshus (opf. 1909, Arkt. Jep Fink; c. 300 Pladser), 2 Kbmdsforretn., Jærnbanest. Saml. af Gde og Hse: Foruden ovennævnte *Egvad* er der *Hønkys Nørre-* og *Østermark, Horsbyg Mose, N.-Hostrup Øster-, Vester-, Nørre-* og *Søndermark, Hostrup Kaadnermark.* Gaarde: I Hønkys *Kløvergd.*; i Øbening *Raaholt* med Ejdsk. 77, Jordv. 47, c. 103 ha, deraf Ager 54, Eng 30, Skov 3, Mose og Hede 13, N. 274 Thlr.; i Horsbyg *Tingbjærggd., Fredenslund, Fjerholm,* i N.-Hostrup *Østergd.* og *Hostrupgd.* Huse: *Nykro* Ø. f. Egvad ved Landevejen (Gæstgiveriet nedlagt 1920), *Skovhus* ved Øbening.

Egvad Kirke.

Egvad S., en egen Sognekommune, Egvad Sognefogeddistr., har Tingsted i Aabenraa og hører under Rets- og Politikr. Aabenraa Kbst. m. m., Aabenraa Amtstuedistr., Lægekr. og Skattekr., Aabenraa Amts nordre Vurderingskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 162. Lægd.

Den enligtliggende, hvidkalkede og paa den blytækte Apsis nær teglhængte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Laurentius, bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn i V. og Vaabenhus i S. Det er en velbevaret, romansk Kvaderstenskirke paa profileret Sokkel med Hjørnehoveder, der paa Apsiden, Korets og Skibets Nordside endnu har aabne, oprindelige Vinduer (1-1-2). Ogsaa de gamle, firkantede Døre er i Behold, Nordsidens dog blændet. Taarnet, der er sentmiddelalderligt, af delvis gule Tegl, men skalmuret 1763 undt. mod N., har Trappehus og Saddeltag med Gavle i Ø. og V.; Vaabenhuset er af Munkesten og Kamp. Apsiden har Halvkuppelhvælv, Skib og Kor gibsede Lofter og Taarnet Ansætninger til Hvælvinger. Oprindelig, overgribende Korbue, spids Taarnbue. Altertavle af sentgotisk Skabstype fra c. 1500; Midtskabet, der trods Tavlens hjemlige Herkomst efter nederlandsk Skik har forhøjet Midtparti, rummer en Korsfæstelsesgruppe,

hvoraf Frelserens høje Kors rager op i Topstykket; i Fløjene staar Apostlene, og i Topfløjene sidder Johannes Døber og en Diakonhelgen (Laurentius?). Glat, romansk Granitfont. Daabsfad af Kobber med tre krydslagte Fisk, c. 1700. I Triumfbuen er indmuret et jærnbundet, gotisk Egeskab, og over samme er anbragt en sentgotisk Krucifiksgruppe, hvis Kors ender i Firpas med Evangelisttegn. I Taarnet hænger et andet, mindre, men noget ældre Krucifiks (nyt Korstræ). Prædikestol i Empirestil, 1838. Vestpulpitur med Apostelmalerier, c. 1700. I Koret hænger en Messeklokke. Taarnklokke fra 1566 (Michel Dibler). Foran det af Granitkvadre opmurede Alterbord har der staaet et meget mærkeligt, sentromansk Antemensale af Egetræ, nu i Thaulow Museet i Kiel, som desuden fra Kirken har modtaget en tidliggotisk Diakonfigur (Laurentius?); Antemensalet har Arkaderækker, ordnede om en Spidsoval; i Felterne har der rimeligvis været malede Figurer.

I et lille, dertil indrettet Anlæg Ø. for Kirkegden rejstes 1921 en Mindesten for 26 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

I Horsbyg Mose er der fundet Træstammer.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 72 d., 18 t.; 1884: 53 d., 10 t.; 1912: 105 d., 20 t., 4 soc.; 1920: 195 d., 10 t., 4 soc.; 1924: 133 d., 5 t., 15 soc.; 1926: 186 d., 10 t., 10 Bond. Selvst., 24 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 348 d. og 31 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 54, fra Tskl. 17).

Størsteparten af de c. 65 Gravhøje, som kendes i Sognet, samler sig i dettes nordl. Parti i et til Dels ret bredt Bælte fra SV. mod NØ., paa Højdedragene ved Øbening og Horsbyg, S. og Ø. for begge disse Byer; i V. fortsætter Højene sig ind i Hellevad Sogns nordl. Del. Næsten alle disse Høje er dog nu afgravede, overpløjede eller sløjfede; hist og her, især under Horsbyg, dannede de Smaagrupper. En velbevaret Høj ligger i tæt Gruppe med 3 andre, men beskadigede Høje tæt Ø. for Horsbyg. Ved N.-Hostrup Skole ses en velbevaret Langhøj, og ikke langt derfra har ligget en nu sløjfet Runddysse. Sognets øvrige Høje, nu alle overpløjede, har ligget ved Hønkys, nær Rødaa, i en Stribe fra Ø.-V., med Tilslutn. til Høje i Nabosognet Rise.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Hønkys, Øbening, Horsbyg og N.-Hostrup.

Litt.: F. Gribsvad, i „Hejmdal" Sept. 1927—Marts 1928.

Øster-Løgum Sogn omgives af Genner Fjord, af Sognene Løjt, Rise, Egvad i Amtet og af Bevtoft, Vedsted og Hoptrup Sogne i Haderslev Amt. Fra Løjt skilles det ved Elsted Bæk (Strygdamsbæk, Kallesbæk), der udmunder inderst i Fjorden, fra Egvad ved Surbæk, fra Vedsted ved Sønderaa (Gels Aa). Kirken midt i Sognet, noget til S., 9 km NNV. f. Aabenraa, 17 km SV. f. Haderslev. Det store Sogn, der er 14 km langt fra Ø. til V., hører til de med Hensyn til Jordbundsforholdene mest afvekslende i Nordslesvig. Faa Steder ligger Hovedvandskellet

ned gennem Nordslesvig saa nær det østlige Hav, faa Steder naar Vestlandet saa nær ud til dette. Vandskellet kommer ind fra Vedsted Sogn i N., gaar som et langt, smalt Højdedrag gennem Hovslund Skov, danner en bredere Højflade (mer end 60 m over Havet) omkring Knivsbjærg med en Mængde Bakker over 80 m og Knivsbjærg selv 97 m, bliver derefter meget lavere (c. 45 m) i Moselandet ved Lerskov Plantage (Rolandsbjærg ude i Mosen 57 m), hvorefter det bøjer mod SØ. ind paa Løjt. De Dele af Sognet, der har Fald mod Ø., bliver saaledes ikke ret store. Paa dette Terræn findes en af Nordslesvigs mest iøjnefaldende Endemoræner fra Pothøj i Vedsted Sogn til Knivsbjærg, 9 km lang. Fra Knivsbjærg gaar flere Buer ud mod S. bag hinanden, over Lerskov Plantage ind paa Løjt, særlig udprægede V. for Genner By. En Aas derimod, en Istidsflodseng med væsentlig lagdelt Materiale, gaar krydsende Endemorænen parallel med Isens Bevægelse gennem Sognene Ø.-Løgum og Løjt og ender i Rise, men er i førstnævnte Sogn mest karakteristisk c. 900 m fra Fjorden lige N. f. Grænsevandløbet Kallesbæk (54 m); efter at være fortsat hinsides Bækken i Løjt kommer den ind i Lerskov Plantage og vedbliver paa Ø.-Løgum Sogns Grund, til den S. f. Lerskovgaardene gaar ind i Rise Sogn. Paa begge Sider er den omgivet af store Moser. Et af de herligste Punkter i Nordslesvig er ved denne Aases Fald ned mod Bækken ved Rundemølle med Udsigt over den lille Ø Kalvø til Sønderballehoved, Løjt, Barsø og fjærnest Fyn. Faldet fra Knivsbjærg ned til Fjorden er meget stejlt (97 m paa 800 m), og Fjorden er umiddelbart ved Kysten 20 m dyb. Kysten er en Klintekyst paa indtil 35 m's Højde, kun ud for Kalvø med en smal Engbort nedenfor. Fra Bakken, næst Skamlingsbakke og Højbjærg ved Stepping Nordslesvigs største Højde, er der en vid Udsigt, til Aabenraaskovene, Rangstrup Hrd.s Bakkeø, Pothøj, Højbjærg, Skamlingsbakke, Fyn og Als. V. f. Vandskellet kommer en Egn med en Gennemsnitshøjde af 45-55 m, hvor udstrakte Moser tyder paa Vanskelighed ved Afløbsforholdene; Vandet maa enten nordover gennem Rudbæk (Gels Aa, ved Udtrædelsen af Sognet c. 41 m over Havet), der danner Nordgrænsen, eller søndenom til Rødaa, thi endnu vestligere løber et langstrakt, smalt Højdedrag fra N. til S., fra N.-Hjarup til Andholm, gennem næsten hele Sognet: igen en Istidsmoræne, c. 6 km lang, som i Hovbjærg naar 68 m og hæver sig indtil 18 m over de bagved liggende Moser. Atter vestligere ligger en bredere Bakkeø med Arnbjærg (over 70 m) og Stensbjærg nordligst (87 m), det højeste Punkt i Nordslesvig V. f. den østlige Længdebane. Denne Bakke er saaledes isoleret liggende, at Udsigten i Retningen N.-S. gaar fra Nørrejylland til ind i Mellemslesvig S. f. Landegrænsen, men i Ø. og V. er begrænset henholdsvis af Pothøj-Knivsbjærg og af Nustrup og Rangstrup Hrd.s Bakkeøer. 300 m V. for Bakken er der Stenpakning. Sydligere er en Gravhøj N. f. Rugbjærg By 73 m høj og Vaarbjærg sydligst 69 m. Allervestligst har man saa den flade Hedeslette (c. 43 m) med isolerede, smaa Bakkeøer: Kopsholt 58 m og Tyrholm 53 m. Mod NV. staar Sletten i Forbindelse med Gels Aa Fladen, mod SV. med Slogs Hrd.s. Som Jordsmonnet er vekslende, er ogsaa Jordens Frugtbarhed det. Den østligste By, Genner, har dels lerblandet, dels sandblandet Muld med Ler, Sand eller Grus til Underlag (2-8. Kl., mest 4-5.). Det øvrige Sogns Agerjord er sandblandet Muld med Sand- eller Grusunderlag og paa sine Steder Al; i Ø.-Løgum, N.-Hjarup og Hovslund pletvis lerblandet Muld med Lerunderlag (5-8. Kl.; daarligst i Ø.-Løgum og Andholm, i Hovslund helt op i 2. Kl.). Engene, betydeligst til Andholm og Lerskov og mod V., er mest magre Kærenge. Store Moser, til Dels med dyb Tørvejord; paa Lerskov Mark tilhører de Staten. Adskillig Hede. Til Genner og Hovslund Bønderskove, oprindl. Bøg.

Under Aabenraa Statsskovdistrikt hører de store Naaletræsplantager Rugbjærg (159 ha) og Lerskov (215 ha); sidstnævnte er anlagt allerede 1838. Den østlige Længdebane og Oksevejene Haderslev-Rødekro og Foldingbro-Over-Jerstal-Rødekro („Pottevejen") gaar igennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1908 (1860: 1574, 1910: 1762, 1921: 1829). **Ejdsk.** 1927: 6165, deraf Jordv. 2824; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 423 Kr. pr. ha. **Areal** 7215 ha (N. 15,993 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 5769; besaaet med Hvede 17, Rug 368, Byg 169, Havre 581, Blands. t. Modenhed 266, andre Høstar. 47, Kartofler 90, Foderroer 279, Brak 127, Grønf. og Græsn. 3825, Haver, Hegn o. l. 36, Tørvemoser 357, Skov 544, beb. Grund og Gaardsplads 27, Veje 185, Hede, Klit og Stenmarker 285, Vand 12. **Frugttræer** 1913: 2963 (1900: 1947). **Kreaturhold** 1927: 557 Heste, 3824 Stkr. Hornkvæg (heraf 1460 Køer), 241 Faar, 21 Geder, 3968 Svin (1913: 2971), 12,385 Høns.

Øster-Løgum Kirke.

I Sognet Byerne: *Ø.-Løgum* (1359 Øster Lugum) med Kirke, Præstegd., 3-Kl. Skole (nævnes 1620, laa oprindl. S. f. Kirken, blev 1833 opf. paa sin nuv. Plads, ombygg. 1906), Fattiggd., Ø.-Løgum Sogns Andelskasse (opr. 1891; $^{81}/_{12}$ 1926 var Indsk. 44,787 Kr., Res. 8700), 2 Kbmdsforretn., Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonst. *Genner* (1206 Ginnegarth) med 4-Kl. Skole (opf. 1904), Forsamlingshus (opf. 1907, Arkt. Jep Fink, c. 300 Pladser), 3 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1923 med 320 Køer, 1928: 440), Gæstgiveri (Lyngtoft Kro), Posteksp. *Hovslund By* (1535 Hauerslundt) med Skole (opf. 1908, dansk og tysk Afdeling), 2 Kbmdsforretn. *Hovslund Station* med Skole (opf. 1924), Andelsmejeri (opr. 1908, Antal Køer 1928: c. 750), 3 Kbmdsforretn., Gæstgiveri, Jærnbanest. (fra H. Station befordredes i Regnskabsaaret 1926-27 ialt 12,246 Personer; Vægten af ank. Gods og Kreaturer androg 1263 Tons, afg. 467), Telegraf- og Telefonst. *Rugbjærg* (1509 Roubierre) med Skole (opf. 1893), mindre, privat Vandværk, Gæstgiveri. *N.-Hjarup* (1509 Jarup) med Skole (opf. 1893). Saml. af Gde og Hse: *Andholm* (1509 Andholm), *Østerhede, Nørrehede, Lerskov* (1535 Lederschow), *Damgd.* med Ml., *Tyrholm* (3 Gde). Gaarde: I Ø.-Løgum: *Fogedgd., Brunsgd., Bjærggd., Hejselbjærg* (1542 Heselberge), var i ældre Tider en Ladegd., hørende under Haderslev Amt, *Lyngbjærg, Faarhus* (nedlagt Kro), *Ellebjærggd.*; i Genner: *Smedegd.,*

Østergd., Kiersgd. (udflyttede fra selve Byen 1772), *Møllergd., Hovgd., Moskov, Blæsvang, Gammeldelgd., Nygd., Slibemølle, Kobbelgd.;* i Hovslund: *Bøgelund, Langbjærg, Grønnebækgd., Fuglsang, Spader Es, Nygd., Styrtom, Rævkær;* i Rugbjærg: *Annesminde, Kopsholt* (1609 Kopszholdtt) med Ejdsk. 86, Jordv. 54, c. 124 ha, deraf Ager 91, Eng 26, Mose 6, N. 333 Thlr., nævnes 1541 som hertugelig Frigd.; i N.-Hjarup: *Sandkrò* (Kroen nedlagt). Huse: *Kukkehus, Svartenpot, Barlund* (2 Hse), *Kogager, Jærnhyt.* N. f. Genner By *Knivsbjærg* og ved Stranden Pigehjemmet *Elim* (jfr. ndf.). 9 Fiskere, hvoraf 7 med Fiskeri som Hovederhverv; Fangstens Værdi 1926 c. 16,000 Kr.

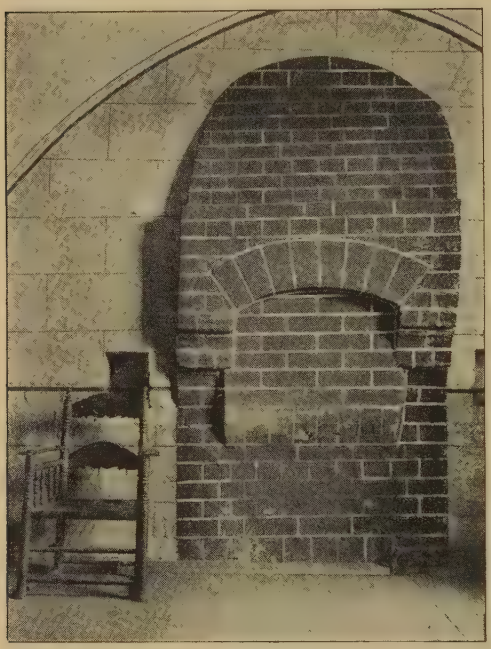

Kamin i Øster-Løgum Kirke.

Ø.-Løgum S., en egen Sognekommune, Ø.-Løgum Sognefogeddistr., har Tingsted i Aabenraa og hører under Rets- og Politikr. Aabenraa Kbst. m. m., Aabenraa Amtstuedistr., Lægekr. og Skattekr., Aabenraa Amts nordre Vurderingskr., Sønderjyllands 2. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 163. Lægd.

Det store Sogn, der faldt i to Dele: Øster- og Vestersognet, skal tidligere have haft endnu en til Skt. Jacob viet Kirke, der laa i Genner, og hvis Plads vises paa de Meierske Kort hos Danckwerth, ligesom den stedlige Tradition, dog vist med Urette, hævder, at Materialet er anvendt til Ø.-Løgum Kirke. Den nuværende, hvidkalkede, skifertækte Enekirke, tidl. indv. t. Skt. Nicolaus, bestaar af Skib og nu lige afsluttet Kor, Taarn mod V., Sakristi mod N. og nyt Vaabenhus paa Taarnets Vestside. Det er en romansk Kampestensbygning med Hjørnekvadre og Sokkel med Karnisprofil; i Koret findes dog en Del Kvader, og helt af dette Materiale synes en Apsis at have været, der nedreves i Middelalderens Slutning, hvorefter Koret forlængedes mod Ø., dels med Tegl, dels med Kvader. Kirken „restaureredes" udvendigt 1838 og indvendigt 1853, men endnu ses dog af oprindelige Enkeltheder et tilmuret Vindue indvendig i Koret, samt de to tilmurede, kvadersatte Døre. I den senere Middelalder er Skibet forlænget mod V. med Tegl og Kamp og har faaet store, spidsbuede Døre, der nu ligeledes er tilmurede. Senere synes Vestgavlen ommuret i Forb. med Opførelsen af Taarnet. Dette er af Tegl, sentmiddelalderligt, men stærkt ommuret, med Sadeltage og Gavle i Ø. og V., der ligesom det samtidige Sakristis har høje, rundbuede, enkelte el. tvedelte, samt runde el. rhombeformet aftrappede Blændinger. Kor og Sakristi har alm. Krydshvælvinger, Skibet Bjælkeloft, Taarnet en Stjernehvælving. Gammel, rundbuet Korbue med Kragsten, spids Taarnbue. Paa Korhvælvingen tarvelig Kalkdekoration af geometrisk Art, i Sakristiet en smuk, muret, sentmiddelalderlig Kamin. Den sentgotiske Altertavle har samme nederlandske Form som Egvadtavlen, men er noget senere (c. 1520) og rigere. Den figurvrimlende Korsfæstelsesscene, hvori der forekommer Ryttere, krones øverst af Gud Fader; Fløjene fyldes med Optrin af Christi Lidelseshistorie og øverst to Helgeninder (Katarina, Gertrud), og i det noget omdannede Fodstykke staar Christus og Apostlene; Peter og Johannes er nu anbragt over

Tavlen. Ornamentikken er fornyet i 1700erne, da der ogsaa er opstillet en Topfigur (den opstandne Frelser), men den efterligner det oprindelige, sentgotiske Planteværk og passer godt til Figurernes knitrende og flagrende Klædebon. Alterkalk fra 1630. Romansk Granitfont omtrent som i Hellevad, uden Hoveder, men med rige Rankeslyng og paa Foden et Træ mellem to Fugle. Over Korbuen en sentgotisk Krucifiksgruppe. Prædikestolen er et Snedkerarbejde i Ungrenæssancestil, skaaret 1562; Storfelterne dekoreres af Akantusværk, hængende under Englehoveder; Himmelen er c. 50 Aar yngre. I Skibet hænger en Fregatmodel (Michel Koch 1778). Skaaret Ligtræ med tysk Indskrift over Sognepræst Henricus Brun, † 1618. Klokke 1826 (J. F. Beseler). Af to katolske Sidealtertavler er den ene (med fem Helgener) kommet til Flensborg Museum, den anden til Vedsted Kirke (se p. 155). Om forsvundne Ligsten og Epitafier jfr. Sønderj. Maanedsskr. III p. 165 flg.

Lerskov var til c. 1660 en Landsby, hvis Beboere alle uddøde i Svenskekrigen undtagen Nis Hjerresen. Han og hans Efterkommere inddrog Landsbyens Jordtilliggende (c. 1000 Tdr. L.). 1820 stilledes Ejendommen paa Grund af Skatterestancer til Tvangs-

Oksevejen Vest for Ø.-Løgum, set mod Nord, 1921.

auktion; men da intet Bud fremkom, fik den daværende Ejer Hinrich Jørgensen Lov til at beholde den mod til Staten at afgive 400 Tdr. L., der udgør den nuværende Lerskov Plantage. 1863 deltes Ejendommen, idet den kendte, danske Fører Nis Callesen (1837-1922) byggede Ny-Lerskov.

Grønnebækgd. hørte tidligere til Aarup Gods (Ensted S.), hvorfra Htg. Chr. August 1727 solgte den paa Gr. af dens afsides Beliggenhed. Fra Gden er senere Fuglsang, Styrtom, Rævkær og Barlund udskilte.

Møllergd. og *Smedegd.* laa til 1772 midt i Genner By, da de nedbrødes og udflyttedes dels paa Gr. af Brøstfældighed, dels af Hensyn til Brandfaren i den tæt sammenbyggede By. 1812 brændte begge Gdene, og 1912 brændte Møllergd. paany, men er genopført.

Elm ved Genner Strand oprettedes 1906 af Diakonissestiftelsen i Flensborg som Hvile- og Rekreationshjem for Søstrene. Det blev ved Genforeningen solgt til Staten for 50,000 Kr. og benyttes nu som Opdragelseshjem for faldne Kvinder.

Fra Genner Fjord var der endnu i Slutn. af 19. Aarh. en betydelig Udførsel af Tørv fra Moserne i Genner og Ø.-Løgum. — 1807 var c. 12 Skibe hjemmehørende i G.

I Rugbjærg dreves c. 1790-1810 en ikke ubetydelig Urmagervirksomhed (Bornholmer-Ure).

Den bedst bevarede Del af Oksevejen i Ø.-Løgum S., nemlig et 150 m langt Stykke paa det høje Land S. for Immervad er fredlyst 1926 paa Foranledning af Naturfredningsnævnet for Aabenraa Amt.

I Sognets Sydside ses et Fortidsanlæg af uvis Alder, næppe dog fra Oldtiden, tidligere kaldet *Volden,* nu almindelig kaldet *Store Lavning* eller *Graven.* Det er en Art Landspærring, som støttende sig med begge Ender til Mosedrag (i V. Hostrup Enge, i Ø. Engstrækninger ved Rødaa) strækker sig i Retning Ø.-V. tværs over Oksevejen lidt N. for Faarhus Kro. Partiet V. for Oksevejen er næsten udjævnet; Partiet Ø. for Vejen er

derimod bedre bevaret og staar over en c. 150 m l. Strækning som en c. 5 m bred og c. 2 m dyb Grav, med en lav Jordvold paa Sydsiden; i de allerseneste Aar er Graven dog her beskadiget ved Anlæg af en Markvej i dens Bund. Sandsynligvis hænger dette Anlæg sammen med en tilsvarende, men ganske kort og nu næsten udjævnet Spærring, der ses østligere, ved Sognegrænsen S. for Lerskov; ogsaa den synes at støtte sig med begge Ender til fugtige Strækninger, i Ø. til Engene ved Kallesbæk, der har sit Udløb i Bunden af Genner Fjord (jfr. Sønderj. Maanedsskr. IV p. 116).

Paa Hovslund Bymark stod tidligere Nordslesvigs eneste Runesten med Mandsnavnet Hairulfr. 1854 blev den udtaget af det Stendige, hvor den oprindl. stod, flyttet til en Plæne i Nærheden og fredet, men fjernedes 1864 af Preusserne og førtes til Prins Friedrich Carls Jagtslot Dreilinden ved Wansee nær Berlin (jfr. Wimmer, Runemindesm. II, 1; Haandudgave 1919 p. 93).

Paa Knivsbjærg rejstes 1899 det 45 m høje, i Granit udførte Bismarckstaarn af det 1894 af Tyskere i Haderslev og Aabenraa stiftede Knivsbjærg-Selskab. Den i en

Store Lavning.

Niche paa Taarnet opstillede Kolossalstatue af Bismarck flyttedes før Genforeningen til Bismarckstaarnet paa Skærsbjærg i Nørre-Angel.

Paa Barlund Bakke ved Hovslund har været en Helligkilde.

I Ø.-Løgum rejstes 1923 en Mindesten for 46 i Verdenskrigen faldne og i Genner 1920 en Mindesten for 13 faldne.

I Genner fødtes Provst i Aabenraa Peter Genner († 1584). — I Hovslund fødtes Sognepr. i Ø.-Løgum Peter Kier (1771-1834), Forf. af Haandskrifterne „Ø.-L. Menigheds Annaler" og „Ø.-L. Sogns Historie og Topografi" (jfr. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Provinzialber. III p. 404 flg.).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Ø.-Løgum og Løjt Sogne tils. 1871: 511 d., 117 t.; 1884: 352 d., 123 t.; 1912: 439 d., 251 t., 71 soc.; Ø.-Løgum alene i 1920: 493 d., 70 t., 21 soc.; 1924: 377 d., 63 t., 134 soc.; 1926: 444 d., 106 t., 25 Bond. Selvst., 103 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 869 d. og 181 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 131, fra Tskl. 58).

Ø.-Løgum er det paa jordfaste Oldtidsmindesmærker rigeste Sogn i Aabenraa Amt, idet der er paavist c. 220 saadanne; heraf er c. 15 Stenalders Megalithgrave (Dysser o. lign.) og henved 200 Gravhøje. De fleste af Stengravene er dog nu ødelagte eller sløjfede, og Højene er paa en halv Snes nær enten mere eller mindre ødelagte ved Gravninger, overpløjede eller endog sløjfede. — Mindesmærkernes Udbredelse i Sognet er ganske karakteristisk. Paa Genner Marker, væsentligst Ø. for Haderslev-Aabenraa Landevej, kendes c. 50-60, som Vidnesbyrd om en Kystbosættelse ved Bunden af Genner Fjord. Henved 10 af disse Mindesmærker er Langdysser og Dyssekamre, men paa eet Dyssekammer nær (tæt V. for Knivsbjærg, udgravet i 1908) er de nu alle ødelagte eller sløjfede. Ikke langt fra Østergd. ses 2 velbevarede Gravhøje: den kratbevoksede *Bøghøj*

og en ganske anselig, fredlyst Høj, og nær Smedegd. ses ligeledes en velbevaret Høj. Paa Markerne „Madeskov" ved Bunden af Genner Fjord har været en ejendommelig Gruppe af stensatte „Skibssætninger", vist fra Oldtidens Slutning, de saakaldte *Danebrogsskibe,* alle forlængst sløjfede. Nær Sønderballe er truffet et Kulturlag fra den yngre Stenalder. — Vestlig for disse 50-60 Mindesmærker paa Genner Marker helt hen til Hovslund og Ø.-Løgum er Terrænet næsten højtomt; med sine store Kærstrækninger har det i Oldtiden væsentlig været ubeboet; kun længst mod N., paa det høje Land, findes enkelte Mindesmærker, deribl. Rest af en oprindl. tokamret Langdysse *(Kæmpekisterne).* Straks paa den anden Side af Hovslund og Ø.-Løgum strækker der sig fra N.-S. hen gennem hele Sognet, væsentligst langs Østsiden af Oksevejen paa det høje Land og med Fortsættelse i Nabosognene Vedsted og Rise, en udpræget Højstribe, med ialt c. 80 Høje; særlig tæt ligger disse i Egnen ved Ø.-Løgum samt V. for Hovslund; sidstnævnte Sted hæver sig den velbevarede og mægtige Langhøj *Hanebjærg,* og ikke langt derfra ligger en formentlig Bautasten; her har ogsaa i sin Tid Hovslund-Runestenen staaet. Saa at sige alle Højene i denne Stribe er nu enten ødelagte, overpløjede eller sløjfede; enkelte har omsluttet et stensat Gravkammer. — Atter vestligere i Sognet strækker sig omtr. fra Hovslund Station i nordvestl. Retn. paa det høje Land mod N.-Hjarup og videre i NV. adskillige, nu dog mest ødelagte Høje; velbevarede er endnu her 2 anselige Høje tæt SV. for N.-Hjarup lige ved Sogneskellet, og ikke langt derfra ses et Dyssekammer med omgivende, lille Jordhøjning. Ogsaa ved og S. for Rugbjærg kendes en Del Høje (c. 30), af hvilke flere i Gruppe paa Vaarbjærg. 2 af Højene ved Rugbjærg er velbevarede og fredl., den ene af disse hørende til Gruppen *Trehøjene.* I Statsplantagen S. for Rugbjærg ses ligeledes enkelte ret velbevarede Høje. — Blandt betydelige Oldsagfund fra Sognet skal nævnes et Broncealders Depotfund fra Lerskov (nu i Aarhus Museum) og et Urnefund fra ældre Jærnalder, fremdraget under Bunden af en Høj ved Genner; i Lerkarret Bronceøsekar med Si, Guldring, Sporer m. m. (Fundet nu i Museet i Kiel). (En Beretning om Sognets Oldtidsmindesmærker, forf. af Stedets Præst P. Kier, er i Udtog trykt i Antiqvar. Annaler I (1812)).

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Ø.-Løgum, Genner, Hovslund, Rugbjærg, N.-Hjarup og Andholm.

Litt.: Antiqvar. Annaler I p. 323 flg. — Sønderj. Aarb. 1900 p. 230. — Sønderj. Maanedsskr. III p. 56 flg.

Rise Herred.

Sognene: Løjt, Rise, Hjordkær, Bjolderup.

Rise Herred, det midterste i Amtet, begrænses af S.-Rangstrup Hrd., af Slogs Hrd. i Tønder Amt og af Lundtoft Hrd., samt af Lille-Bælt med Aabenraa og Genner Fjorde. Øen Barsø hører hertil. Som saa ofte i Nordslesvig falder Herredsgrænsen ikke sammen med Sognegrænserne; en Del af Rise Sogn (se dette) hører oprindelig til S.-Rangstrup Hrd. Desuden har Aabenraa Købstad ligget i Herredet. Fra NØ. til SV. er det kun sognebrede Hrd.s Længde 24 km, Barsø ikke medregnet. Overfladens Former og Sammensætning er meget forskellig. Vandskellet gaar i omvendt S-Form omtrent parallel med Kysten i ringe Afstand fra denne ud gennem Løjt Sogn og V. om Aabenraa Fjords inderste Del. Hvad der ligger Ø. for dette og delvis ogsaa en Bræmme V. derfor er leret Bundmoræneland, paa Løjt meget kuperet (Trindbjærg 92 m, Arnbjærg 86, Blaahøj 80, „de brune Bjærge" 82 og 81), sydligere mere jævnt, kun at det falder meget stejlt og kløftet ned mod Aabenraa-Dalbunden. Flere Steder spores Endemoræner eller Stenpakninger og groft Grus. Oksevejen kan saa omtrent siges at danne Grænsen for dette Omraade. Vestlandet hører til Slogs Hrd.s Fladen, nær Rødekro ligger den Smeltevandskegle, hvorfra Smeltevandet har bredt sig vestpaa, Jorderne er her sandede. Den østlige Skraaning afvandes kun gennem mindre Vandløb, vestlig er Hovedvandløbene Rødaa og dens Tilløb Hjarup Aa, Søderup Aa, Lundbæk, Terkelsbøl Aa og Porsaa, alle længere vestpaa, inde i Tønder Amt, efterhaanden

optagne i Vidaaen. Lavest her mod V. er Herredet i den store Ulvemose paa Grænsen af Bjolderup, Uge og Tinglev Sogne: 19 m. Skove findes kun østligst, uden for Løjt alle i Tilslutning til Aabenraa Skovomraadet. Heden er næsten helt forsvundet. Det samlede Areal udgør 19,082 ha (191 km²) med et Grundskattoudbytte af 94,340 Thlr., af Arealet var i 1920 de 16,885 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg 1/1 1927 28,503 Kr., deraf Jordværdi 13,674. Folketallet var 1925: 7571, 1921: 7107, 1910: 7163, 1860: 6327. I gejstlig Hens. udgør Herredet sammen med Amtets øvrige Dele Aabenraa Provsti i Haderslev Stift.

I Vald. II's Jrdb. hedder Herredet *Risæhæreth* og hørte til Ellumsyssel. 1373 hørte det til Hertugindens Livgeding.

Løjt Sogn danner en Halvø ud i Lille-Bælt mellem Genner Fjord mod N. og Aabenraa Fjord mod S. Det omgives endvidere af Aabenraa Købstad, Rise og Ø.-Løgum Sogne. Kirken nogenlunde midt i Sognet, 6,5 km NNØ. f. Aabenraa, 18 km S. f. Haderslev. Gennem Sognet gaar Hovedvandskellet i en buet Linje nær ved og parallel med Kysten, kommende fra Moseegnen om Lerskov i Ø.-Løgum Sogn i en Højde af gennemsnitlig 45-50 m, gaaende østpaa over Illenbjærg (76 m, et Stykke af en Endemorænebue, Fortsættelse af Knivsbjærgs Omgivelser; paa Vestskraaningen Stenpakning), sydpaa gennem Kirkeby i en Højde af noget over 60 m, løftende sig i Trindbjærg N. f. Stollig til Halvøens største Højde (92 m), fortsat vestpaa i „de brune Bjærge" (81 og 82 m), der syner langt ud i Vestlandet, ved Vennersminde endnu 71 m og med en Højde af over 60 m gaaende ind i Rise Sogn. Landet Ø. f. Vandskellet danner den mest kuperede og urolige Bakkeegn med enkeltstaaende Højder, skilte ved dybe Dale med Bækkeløb. Til de mest fremtrædende Punkter hører Blaahøj (80 m) med sin Gravhøj, Arnbjærg S. derfor (86 m), de isolerede Bakkepartier NØ. f. Dyrhave (61 m) og ved Blaasholm (59 m) og Bakkerne N. f. Jørgensgaards Skov (66 m). Arnbjærg gaar mod S. meget brat ned mod en Engflade med 2 Smaasøer, der kun ligger 25 m over Havet. Fra denne Eng gaar et Vandløb først mod V. og saa mod S. forbi den skøntbeliggende Stenbjærg Vandmølle og udmunder i Aabenraa Fjord. Fra Blaahøj løber Møllebæk nordpaa mellem Kirkeby og Barsmark ud til Bæltet. Kallesbæk er nævnet under Ø.-Løgum Sogn, mod hvilket den danner Grænsen. Ved Vandmøllen Rundemølle her er et af de pragtfuldeste Partier paa Slesvigs Østkyst. Den skønneste Udsigt haves fra Arnbjærg, hvorfra man ser fire Vande mødes: det aabne Bælt, Als Fjord, Aabenraa Fjord og Genner Fjord. Bakkerne N. f. Jørgensgaards Skov tager sig mægtigt ud, naar man fra Skoven gaar ned til Straagaard. Kysten staar med stejle Klinter, især ved Sønderskov (26 m);

Skove kranser Kysterne; over højt og lavt er de levende Hegn dragne, der udvider sig til Smaalunde, til kølige Skyggegivere over Væld og Bække. Længere vestpaa, mellem Stollig og Bodum, bliver Landet roligere, men falder dog meget stejlt ned mod Bøglundsbækken, der danner Skellet mod Aabenraa Bygrund. Inden for Vandskelslinjen, omsluttet af denne til N., Ø. og S., findes et lignende Hedefladestrøg med Moser som i Ø.-Løgum Sogn. Vandet rinder mod V. gennem Hjarup Aa, der udspringer ved „de brune Bjærge" og ved Udgangen af Sognet ligger 44 m højt. Hvor Haderslev Landevej kommer ind i Sognet ved Gennerhule, kommer en under Ø.-Løgum Sogn omtalt Istidsflodseng ud paa Løjt for igen at gaa ind i det andet Sogn ved Lerskov Plantage, højest 56 m. Barsø (2,5 km fra Løjt Færge til Landingsstedet) staar med stejl, til Dels lodret Klint baade mod Ø. (16 m) og mod V. ud til Havet. En Sænkning deler Øen i en nordlig Halvdel, der i Gyldenbjærg stiger til 38 m, og en sydlig, der kun naar 26 m. Stollig, Skovby, Høgebjærg og Barsmark hører næsten helt til Østlandet med lerblandet Muldjord paa Lerunderlag (2-4. Kl.); kun V. f. Skovby en Del mager Sandjord (6-7. Kl.). Kirkeby og Bodum har ogsaa til Dels Lerjord med Lerunderlag, men ogsaa sandblandet Muld med Sand- eller Grusunderlag (2-8. Kl.); paa sine Steder Al. Disse Byer har gode Aamader og Kærenge, paa tre Sider omgives Bodum af Moser med dyb Tørvejord. Af Aabenraa Statsskovdistrikt ligger kun en Ubetydelighed (1,43 ha) i Sognet, derimod spredt om i dette en hel Del mindre Bønderskove, en større til Kirkeby, Nørreskov, ned mod Genner Fjord. Heden vestpaa er næsten helt forsvundet. Barsø har dels mod N. og Ø. ler-, dels sydvestlig sandblandet Muld med Ler-, Sand- eller Grusunderlag (3-6. Kl., mest 4-5.) og gode Strandenge. Landevejen Haderslev-Aabenraa gaar igennem Sognet. — Straagaard og en Del af Stentoft hører i kirkelig Henseende til Aabenraa Købstad.

Befolkning i 1925: 2447 (1860: 3057, 1910: 2575, 1921: 2424). **Ejdsk.** 1927: 8991, deraf **Jordv.** 4693; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 875 Kr. pr. ha. **Areal** 5643 ha (N. 37,320 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 4776; besaaet med Hvede 184, Rug 227, Byg 205, Havre 502, Blands. t. Modenhed 315, andre Høstar. 42, Kartofler 83, Foderroer 227, Brak 237, Grønf. og Græsn. 2754, Haver, Hegn o. l. 167, Tørvemoser 63, Skov 232, beb. Grund og Gaardsplads 54, Veje 174, Hede, Klit og Stenmarker 155, Vand 22. **Frugttræer** 1913: 5606 (1900: 5187). **Kreaturhold** 1927: 592 Heste, 4012 Stkr. Hornkv. (heraf 1598 Køer), 434 Faar, 27 Geder, 4671 Svin (1913: 2532), 14,874 Høns.

I Sognet Byerne: *Løjt Kirkeby* (1335 Loyte, 1523 Kerckbu) — dens bymæssigt bebyggede Del talte 1925 573 Indb. — med Kirke, 2 Præstegde, 7-Kl. Skole med Realklasse (ny opf. 1914), Fattiggd., Missionshus (opf. 1904), 3 Møller, 8 Kbmdsforretn. o. l., Andelsmejeri (opr. 1894 med 345 Køer, 1914: 985, 1922 gaar Genner fra med 200 Køer, 1927: 1000), Løjt Sogns Sparekasse (opr. $^{1}/_{3}$ 1851; $^{31}/_{3}$ 1928 var Indsk. 191,000 Kr., Res. 5500), Læge, 24 selvstændige Haandværkere, 3 Gæstgiverier, Kystopsynspost under Aabenraa Toldsted ved Løjt Sønderskov, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Barsmark* (1231 Barsmark) med 2-Kl. Skole (opr. 1874, nybygget 1925), Kbmdshdl. og Gæstgiveri i fælles Drift, Overfartssted til Barsø (kaldet Løjt Færge) med Afholdsbeværtning, yndet Udflugtssted for Aabenraa. *Skovby* (1352 Skuby) med 2-Kl. Skole (opf. 1909) samt tysk Privatskole for hele Sognet (opr. 1920), Gæstgiveri. *Stollig* (1361 Stoleegg) med 2 Kbmdsforretn., hvoraf den ene i Fællesdrift med et af de 3 Gæstgiverier, Andelsmejeri (opr. 1894 med 200 Køer; dreves til 1903 med Vandkraft paa Møllen ved *Knappen*, men flyttedes saa til Byen; 1914: 400 Køer, 1919: 350, 1927: 470). *Bodum* (1344 Bothum) med Skole (opf. 1908), Kbmdshdl., Afholdsbeværtning i

„Bodum Kro". Øen *Barsø* (1231 Bars), c. 2,5 km fra Fastlandet, med Skole (nyopf. 1926), Fællesmølle for Øens Beboere, Kystopsynspost, Telegraf- og Telefonst. Saml. af Gde og Hse: *Løjt Kloster, Vesterballe, Nørby* (1423 Norby), *Dybvighoved, Vestermark, Sønderskov, Nørreskov, Fasbro, Holm* (1648 Holm), *Sprams Huse, Elsestræer, Høgebjærg, Dyrhave, Aabæk* (1436 Obekholt), *Fladsten* (1639-40 Fladsteenn), *Stentoft.* Gaarde: I Løjt Kirkeby: *Frydendal, Skrevensten, Sønderskovgd., Lammetsbjærg, Trinabild, Rundemølle* (1535 Rundemolne), *Sillehule* (1436 Selshole), Tvegdne *Elbjærg, Fuglelund, Boesgd., Skadesgd., Vustoft, Keldstoft, Toftegd., Hellet* med Ejdsk. 73, Jordv. 52, c. 61 ha, deraf Ager 52, Eng 4, Skov 5, N. 465 Thlr.; en Gd. med Ejdsk. 73, Jordv. 48, c. 55 ha, deraf Ager

Løjt Kirke.

50, Eng 3, Skov 2, N. 424 Thlr. I Barsmark: Tvegdene *Ottesgde, Østergd., Højgd., Fogedgd., Spramsgd., Nygd.*, Tvegdene *Povlgde, Kobberholt* (1648 Kopperholt), *Dalholt* (1543 Dallhollth), *Brøde, Tosthøj, Væltoft, Overgd., Elsholm* (1648 Elsholm) med Ejdsk. 86, Jordv. 61, c. 62 ha, deraf Ager 44, Eng 12, Skov 6, N. 567 Thlr.; *Lontoft* med Ejdsk. 86, Jordv. 59, c. 52 ha, deraf Ager 47, Eng 4, Skov 1, N. 578 Thlr.; *Møllegd.* med Ejdsk. 79, Jordv. 57, c. 52 ha, deraf Ager 44, Eng 5, Skov 2, N. 523 Thlr. *Jakobsgd.* med Ejdsk. 99, Jordv. 68, c. 57 ha, deraf Ager 50, Eng 4, Skov 2, N. 652 Thlr. *Bossensgd.* med Ejdsk. 90, Jordv. 61, c. 60 ha, deraf Ager 50, Eng 4, Skov 6, N. 573 Thlr. *Drengsgd.* med Ejdsk. 110, Jordv. 81, c. 76 ha, deraf Ager 67, Eng 5, Skov 3, N. 781 Thlr. *Knudsgd.* med Ejdsk. 103, Jordv. 63, c. 55 ha, deraf Ager 50, Eng 3, Skov 1, N. 564 Thlr.; en Gd. med Ejdsk. 80, Jordv. 56, c. 45 ha, deraf Ager 41, Eng 2, Skov 2, N. 561 Thlr. I Stollig: *Vennersminde, Blaasholm, Valhalla, Stolliggd.* med Ejdsk. 78, Jordv. 52, c. 54 ha, deraf Ager 44, Eng 4, Skov 6, N. 389 Thlr. *Straagd.* med Ejdsk. 90, Jordv. 64, c. 76 ha, deraf Ager 56, Eng 8, Skov 11, N. 559 Thlr. I Skovby: *St.*- og *L.-Høgebjærg, Bruhnsgd.* med Ejdsk. 115, Jordv.

87, c. 88 ha, deraf Ager 78, Eng 4, Skov 4, N. 780 Thlr. *Kragsgd.* med Ejdsk. 90, Jordv. 58, c. 55 ha, deraf Ager 44, Eng 8, Skov 1, N. 541 Thlr.; en Gd. med Ejdsk. 74, Jordv. 50, c. 46 ha, deraf Ager 40, Eng 2, Skov 2, N. 490 Thlr.; en Gd. med Ejdsk. 90, Jordv. 58, c. 59 ha, deraf Ager 50, Eng 5, Skov 2, N. 521 Thlr. *Skippersgd.* og *Thielsgd.* I Bodum: *Harbækgd.* Paa Barsø en Gd. med Ejdsk. 98, Jordv. 67, c. 94 ha, deraf Ager 85, Eng 5, N. 643 Thlr.; en Gd. med Ejdsk. 73, Jordv. 50, c. 58 ha, deraf Ager 50, Eng 6, N. 522 Thlr. Huse: *L.-Mølle, Kragtoft, Raahule, Løjt Færge, Skraldshøj,* Udflugtsstedet *Knappen.* — Der er 8 Fiskere i Sognet, hvoraf 3 har Fiskeri som Hovederhverv. Fra Barsø drives en Del Kystskibsfart med mindre Fartøjer.

Løjt S., en egen Sognekommune, Løjt Sognefogeddistr., har Tingsted i Aabenraa og hører under Rets- og Politikr. Aabenraa Kbst. m. m., Aabenraa Amtstuedistr., Lægekr. og Skattekr., Aabenraa Amts nordre Vurderingskr., Sønderjyllands 2. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 164. Lægd.

Løjt Kirkes Indre.

Den anselige, overkalkede og skifertækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Jørgen, er en stærkt omdannet, romansk Kampestensbygning, til hvilken der foruden et Taarn i V., Vaabenhus i S. og Sakristi i N. tillige er føjet to Kapeller i N. og S., der giver Kirken Udseende af en Korskirke. Af den oprindelige Kirke er alene bevaret Skibets af Kamp med Hjørnekvadre paa en profileret Sokkel opførte Mure. Paa det meget lange Kor er selve Gavlen af Tegl, Undermuren af raa Kamp uden Sokkel. Indvendig skimtes her i Østgavlen Rester af de to yderste af 3 lige høje, rundbuede, smigede Vinduer, og fra Sakristiloftet ses Korets to romanske, med Munkesten indfattede Vinduer. Paa Skibet Spor af den gamle, kvadersatte Norddør og paa Korets Sydside usikre Spor af en Præstedør. Af Tilbygningerne, der alle er sentmiddelalderlige og af Tegl, har Sakristiet glat Gavl med to Tandsnitskifter, nordre Korsarm, som ved en smal Forbindelsesbygning er forenet med Sakristiet, har blændingsprydet Gavl, samt paa alle Mure en Frise af smaa, aftrappede Blændinger og dobbelte Savsnit. Søndre Korsarms Sidemure har delvis samme Frise samt Mønstermurværk, Gavlen er ligesom Vaabenhusets ommuret i nyere Tid. Det statelige Taarn er en sentmiddelalderlig Teglstensbygning, hvortil i Renæssancen er føjet et Trappehus mod N.; det har højt, ottesidet Spir, der tjener som Sømærke og hæver sig mellem 4 Smaagavle, af hvilke den østre og nordre har bevaret deres oprindelige

Udseende med 3 spidsbuede Blændinger og to smaa, korsdelte Rektangelblændinger. Vest- og Sydsiden skalmuredes henholdsvis 1747 og 1766. Paa Korets Østside et 1778 af Præsten Chr. Bendixen opført Gravkapel. Hele Kirken er hvælvet. Koret har to og Skibet tre ottedelte Fag med retvinklede Ribber, der i Skibets Vestfag mødes i en skjoldformet Slutsten med indridset Bomærke; paa de øvrige Slutsten Stjerner. Korsarmene, der aabner sig mod Skibet med spidsbuede Arkader, som viser, at de er opførte, før Skibet overhvælvedes, har samtidige Hvælvinger svarende til Skibets. Sakristiet, i hvilket en tilmuret Kamin, har alm. Krydshvælving og Taarnet en Stjernehvælving; i dets Vestvæg ses indvendig en nu tilmuret Dør. Den gamle, rundbuede Korbue er bevaret. Koret har smukke, sentgotiske, nu restaurerede Kalkmalerier: grønne Rankeslyng med Smaafigurer samt den sidste, slesvigske Bisp Godske Ahlefeldts og Bispedømmets forenede Vaaben under en Bispehue og Indskriften: dns Gotschalc von Alevelde eps sleswicens. Efter et nu forsvundet Aarstal er Dekorationen udført 1520. Paa det murede Alterbord staar en Skabsaltertavle fra 1520, en af de rigeste og pragtfuldeste i Landet. Midtskabet fyldes af en Korsfæstelsesscene med mange smaa Figurer og Ryttere; sammenkomponeret med Hovedoptrinet ses i Baggrunden Gangen til Golgata og Korsets Opstilling samt Gravlæggelsen, og til Siderne staar større Statuer af Johannes Døber og Erasmus. I Fløjene de tolv Apostle, i Fodstykket Anna selvtredje samt malede Billeder af fire Helgener. Udvendigt paa Fløjene og paa de ydre Fløje er der andre Malerier med Scener af Christi Lidelseshistorie, og naar de ydre Fløje lukkes, ses paa disse Martyrbilleder (Johannes Døber henrettes, Erasmus pines, Johannes Evangelist som Bisp koges i Oljegryden) og paa de yderste, faste Fløje endnu tolv malede Helgenskikkelser. Hele Skabet er kronet af en udhvælvende Baldakin, og ikke blot er Malerierne de oprindelige, men ogsaa Snitværket har i Hovedsagen bevaret den gamle Staffering. Kun den plattyske Stifterindskrift med Aarstallet er nymalet, men om dettes Rigtighed kan der ikke være Tvivl; det stemmer ganske med den stærkt maniererede Figurstil og det rige, sentgotiske Grene- og Rankeværk, som omgiver Skulpturerne. I Bogstavernes Majuskelformer og i visse af Maleriernes ornamentale Enkeltheder spores Renæssancestilens Indflydelse (Matthaei, Schnitzaltäre p. 130). Kalk 1701. Glat, romansk Granitfont. Prædikestolen, med malede Aarstal 1551 (rettere 1557) og 1787, stammer sikkert fra førstnævnte Aar, men af det oprindelige Træ er kun levnet Rammeværkspartier og de smaa Ungrenæssance-Akantusblade i de øvre Hjørnefelter, ligesom Bertram og Metta van Sehstedes Navne og det skaarne Aarstal 1557 er fjærnede; det øvrige og Himmelen med dens pyntelige Louis XVI Ornamenter skyldes den senere Fornyelse. Omtrent samtidig med Prædikestolens Omdannelse er Stolestaderne, hvorpaa Jes Jessen fra Aabenraa 1785 har malet bibelske Billeder og nydelige Blomster (Hannover, Maleren Eckersberg p. 7). Vestpulpitur 1728; Korsarmspulpiturer fra samme Tid som Staderne. „Riffelmaleri" fra 18. Aarh. med Korsfæstelsen og Opstandelsen, ifl. Dske Atl. skænket af Borgmester Loit i Flensborg. I Sakristiet et Maleri af den angrende Petrus. Klokker 1865 og 1920. Forsvundet er et Billede af Hellig Jørgen til Hest. — Paa Kirkegden taltes sidst i 1700erne henved 300 Ligsten. Den gamle Kirkegd. omkring Kirken nedlagdes 1878 og omdannedes 1914 til et Anlæg, i hvis nordre Del der 1920 rejstes et Mindesmærke for 96 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. Den nye Kirkegd. ligger c. 1 km fra Kirken.

Elsholm. 1351 var Markvard Ruthæ bosiddende i Elsholm (Yggylsøholm) med Hus og Jorder i Barsmark. Den nuv. Gd. ligger ved Kanten af den tidligere Sø og omgives paa Landsiderne af Gravsænkninger. Ø. for Gden fører en Dæmning tværs over Søen, og tæt S. for Dæmningen findes nedrammede Pæle og en lille Forhøjning, hvorpaa der ved en af Nationalmuseet foretaget Prøvegravning fandtes svage Rester af et Ildsted, forbrændt Lerklining og faa middelalderlige Potteskaar. Den oprindl. Hovedbygning har været opført her paa en Pælekonstruktion.

Barsmark nævnes som Krongods 1231 i Vald. II's Jrdb.

Stolliggd. 1361 nævnes Nicolaus Friis de Stoleegy af Skaktavl-Friisernes Slægt; Gden nedarvedes til hans Sønnesøn Niels Friis (1434), dennes Brodersøn Henrik Friis (1474-83), hvis Datter Anna ved Giftermaal bragte den til Ove Lunge. 1519 solgte Volf Pogwisch Benedikts Søn til Chr. II Stoldikgarde med Landsbyerne Norby og Kirkeby samt Øvre- og Nedre-Rundemølle, hvilket Gods han 1516 havde faaet med Anders Friis' Datter, og som hans Svigerfaders Farbrodersøn Henrik Friis ejede. S. lagdes til Aabenraa og overdroges til Morten Gaas paa Livstid. 1530 indehavdes S. af en Hr. Auensen eller Hr. Oge, da Volf Pogwisch anmodede Kongen om at maatte faa S. tilbage, fordi Chr. II

ikke efter Løfte havde opladt ham Segeberg Amt. Niels Friis' Sønnesøn, Biskop Jørgen Friis i Viborg († 1547), førte Proces med Ove Lunge om Besiddelsen af S.

Fladsten angives at have været ejet af Jep Friis til Stolliggd., der gik til Kongeriget, hvor han ejede Gods. En senere Ejer var Niels Juel og hans Søn Ove.

Høgebjærg var en hertugel. Avlsgaard, der udparcelleredes 1773. — Ø. for Høgebjærg By ligger *Avrøholm* Voldsted.

Sønderby, der laa SV. f. Kirkeby, er forsvundet.

I en Eng mellem Barsmark og Rørkær findes Jærnslagger fra en Jærnudvindingsplads.

Den af „Løjtkaptajnerne" i tidligere Tid drevne Skibsfart paa Kina er nu ophørt.

Paa Barsø findes endnu Jord, der drives i Fælleseje, nemlig Nørrerævl og Søndermade.

I Sillehule Skov ligger en Helligkilde. En anden saadan, *Kapellandam,* fandtes i Skoven Lønholt.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Løjt og Ø.-Løgum Sogne tils. 1871: 511 d., 117 t.; 1884: 352 d., 123 t.; 1912: 439 d., 251 t., 71 soc.; Løjt alene 1920: 379 d., 146 t., 109 soc.; 1924: 357 d., 156 t., 239 soc.; 1926: 372 d., 200 t., 30 Bond. Selvst., 225 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 1119 d. og 353 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 153, fra Tskl. 101).

Af alle Sogne i Aabenraa Amt er Løjt det paa store Stenalders Stengrave rigeste. Alle disse har deres Plads nær Kysten over hele Strækningen fra Bunden af Genner Fjord helt rundt om Halvøen til Sognets Sydvesthjørne mod Aabenraa Fjord. Størsteparten er Dysser; kun en enkelt eller to Jættestuer kendes. N. for Gden Sillehule ses en ret ødelagt Langdysse, NØ. for Rundemølle, i Løkken Lindholm, en fredl. Runddysse, og i Løjt Nørreskov Ø. for Dybvig Rest af en Runddysse samt en afgravet Langdysse, hvis ene, velbevarede Gravkammer er fredlyst. V. for Dybvig har været et Par nu sløjfede Stenalders Mindesmærker. N. for Barsmark, ved Dalholt, findes betydelige Rester af en lille formentlig Jættestue; østlig for Barsmark ses ligeledes Rest af en Jættestue og umiddelbart overfor den, paa den anden Side af Vejen, en stenkranset Langdysse *(Agerstenshøj),* med et udgravet, men atter jordfyldt, rummeligt Dyssekammer, hvis Dæksten dog nu mangler. I Udkanten af Sønderskov ligger en fredl. Runddysse og ikke langt derfra i den til Præsteembedet hørende Løkke Tvekløft en fredl., trekamret Langdysse; en anden, men ret forstyrret Langdysse ses i Udkanten af Præsteskov. Ved Dyrhave ligger paa Højden ved Skarrerev den anselige, fredl. Stenalders Hellekiste *Myrpold;* den oprindelig omgivende, stenkransede Jordhøj er nu fuldstændig fjernet og ligesaa noget af Stengravens Indgangsende; det betydelige Oldsagfund, som er gjort i denne Stengrav, opbevares i Aarhus Museum. Desuden kendes i Sognet Pladsen for c. 15 forlængst sløjfede Stenalders Stengrave. — Fremdeles har der i Sognet været mangfoldige Gravhøje, mulig henv. 100, væsentlig vistnok hidrørende fra Broncealderen; men de allerfleste er nu mere eller mindre ødelagte eller sløjfede. Næsten alle har deres Plads i Halvøens Yderside, medens der i dens Indre kun kendes ganske enkelte. Nær Sønderskov ses i den lille Milkær Skov en smuk Gruppe af 5 velbevarede, fredl. Gravhøje (deraf to sammenbyggede), samt uden for Skoven en stor, ligeledes fredl. Langhøj; til Gruppen hører yderligere et Par nu noget ødelagte Høje i Skoven, den ene af disse bygget ud over et Stenalders Dyssekammer. N. for denne Gruppe har været en anden Gruppe, paa 7 Høje; paa et Par nær er disse nu overpløjede. I Tværhule Skov ses en fredl. Høj; NØ. for Blasholm har i tæt Gruppe ligget de 3 nu overpløjede *Dyrhøje,* og S. og SØ. for Blasholm har i og ved Dyrhave ligget nogle nu overpløjede Høje; i en af disse er fremdraget en Broncealders Grav, som hvis ene Endesten tjente en jordfast Sten (nu fredl.) med adskillige skaalformede Fordybninger. Ogsaa Oldsagfund kendes i ret stort Antal. Ved Genner Fjord er fremdraget en Del Sager fra ældre Stenalder; i Skovby har været en større Urnegravplads fra tidlig Jærnalder, og fra Bodum hidrører et Gravfund fra en lidt senere Del af Jærnalderen. — Paa Barsø kendes kun et Par Oldtidsmindesmærker. (Se Hans Kjær, Oldtidsminder i Aabenraa-Egnen, i „Grænsevagten" Okt. 1923).

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Løjt Kirkeby, Barsmark, Skovby, Stollig, Bodum, Høgebjærg med Dyrhave og Barsø; dog var Nørby indtil 1895, da den indlemmedes i Løjt Kirkeby, en selvstændig Kommune.

Rise Sogn omgives af Sognene Løjt, Ø.-Løgum, Egvad, Hjordkær og af Aabenraa Købstad. Mjøls, Lunderup, Dybvad og Dele af Rødekro hører egentlig til S.-Rangstrup Hrd. Kirken sydlig i Sognet, 5 km VNV. f. Aabenraa. Sognets østlige Del hører til det Højdedrag uden om Aabenraa, der danner Landets Hoved-

vandskel, kommende ind i Sognet mod Ø. fra Løjt, gaaende over Rise-Hjarup og Brunde og omtrent ved Rise bøjende mod S. over Søst. Selve Vandskellet er kun fladtbølgende og ligger ikke stort over 40 m højt, men S. og Ø. f. det, mellem de Vandløbsdale, der med stejlt Fald skærer sig ned for at samles i Aabenraadalen (Bøglundsbæk, Nymølle Aa og dennes Tilløb, Bækken ved Skedebjærg og Svolms Aa), bølger Landet mægtigt op og falder meget stejlt mod den nævnte Dal. Skovgaard ligger 81 m højt (trigonom. Stat.), og et stort Plateau i videre Omkreds er over 60 m's Kurven; mellem Nymølle Aa og Svolms Aa naar Jordsmonnet over 65 m, og Mønterhøj Ø. f. Søst, berømt for sin skønne Udsigt, er 68 m høj. Paa den anden Side naar her mod Ø. Bøglundsbæk inden for Sognegrænsen ned til 24 m, Nymølledam ned til 17 m. Tværs over Bækdalene gaar Tærskler, opbyggede af eller paa Overfladen dækkede af Endemoræne. Den sydøstligste Spids af Rise-Hjarup Jord, Størstedelen af Brunde, Rise og Søst hører til det østlige Lerbakkeland, Resten af Rise-Hjarup og Brunde til Grusovergangslandet; de talrige Stenpakninger med groft rullet Grus fra Rødekro sydpaa ind i Hjordkær Sogn, omtrent følgende Oksevejen, træder her i Stedet for Endemoræne og danner Grænsen mod Sognets vestlige Del, der har en helt anden Karakter end Østsognet. Den hører til Slogs Hrd.s Fladen; c. 1 km N. f. Rødekro ligger denne Flades højeste Strøg, og den falder herfra radialt med for det meste tørre Render, ligeledes radialt straalende ud med mellemliggende Rygge, alt saare jævnt. Her har vi en typisk Smeltevandskegle, mod hvilken den under Ø.-Løgum beskrevne Aas (Istidsflodseng), der fortsættes ind i Sognet endende i Vinklen mellem Rødaa og Hjarup Aa, peger hen. Herfra har den sendt sit Smeltevand vestpaa. Den østlige Hovedbane sænker sig fra 53 m ved Sognets Nordgrænse til 42 m sydligst. Den mod V. løbende Rødaa kommer ind i Sognet fra Ø.-Løgum i 43 m's Højde og forlader det ved 38 m; dens Tilløb Hjarup Aa kommer ind fra Løjt ved 44 m; vestligst i N.-Enlev er Jordsmonnet 34 m højt. Sognets Frugtbarhedsforhold maa efter det anførte blive højst uligeartet. Rise, Søst, Rise-Hjarup og Brunde har dels lerblandet Muldjord med Lerunderlag, dels sandblandet Muld med Sand eller Grus under. Boniteten veksler i Rise og Søst fra 2. til 6. Kl., i Rise-Hjarup fra 1. til 7., i Brunde fra 3. til 5.; 3-4. overvejende, i Rise-Hjarup dog ogsaa til Dels 5. I Brunde drives paa Leret et ret betydeligt Teglværk. Mjøls, Lunderup og N.-Enlev har kun sandblandet Muld med Sand- eller Grusunderlag og paa sine Steder Al, 5-8. Kl., i Lunderup ogsaa 4., 6-7. hyppigst. Rise, Søst, Rise-Hjarup og Brunde har middelgode Aamader; de vestlige Byer magre Kærenge, der dog nu er forbedrede ved Afvanding og Kanalisering. Rise-Hjarup har et større Moseareal med dyb Tørvejord, der tilvirkes i temmelig stor Udstrækning. Af Aabenraa Statsskovdistrikt ligger Skedebjærg og Jørgensbjærg Skove paa ialt 162 ha i Kommunen.

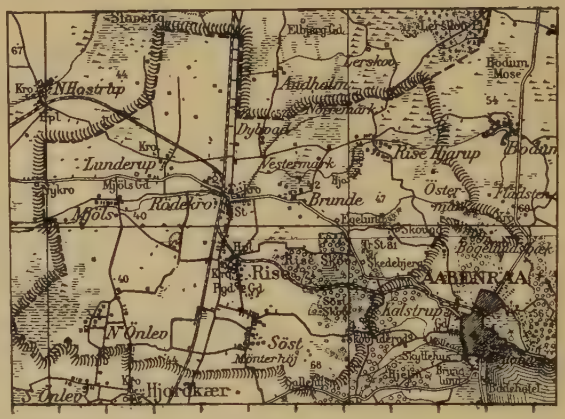

Rise, Søst og Rise-Hjarup har større Bondeskove, Brunde mindre. Heden er næsten forsvundet. Den østlige Hovedbane og Banen Aabenraa-Bredebro gaar igennem Sognet, ligesaa Landevejen Aabenraa-Løgumkloster og Oksevejen; Banen Rødekro-Løgumkloster gaar over Lunderups Jorder.

Befolkning i 1925: 2347 (1860: 1369, 1910: 1901; 1921: 2014). **Ejdsk.** 1927: 8003, deraf **Jordv.** 3283; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 734 Kr. pr. ha. **Areal** 4538 ha (N. 18,750 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3943; besaaet med Hvede 81, Rug 254, Byg 186, Havre 430, Blands. t. Modenhed 234, andre Høstar. 40, Kartofler 66, Foderroer 247, Brak 135, Grønf. og Græsn. 2270, Haver, Hegn o. l. 64, Tørvemoser 76, Skov 227, beb. Grund og Gaardsplads 40, Veje 131, Hede, Klit og Stenmarker 45, Vand 12. **Frugttræer** 1913: 4888 (1900: 2738). **Kreaturhold** 1927: 440 Heste, 2730 Stkr. Hornkv. (heraf 1197 Køer), 41 Faar, 23 Geder, 4100 Svin (1913: 3005), 11,362 Høns.

I Sognet Byerne: *Rise* (1436 Rise) med Kirke, Præstegd. (opf. 1898), 2-Kl. Skole (opf. 1915, samtidigt med at Søst Skole nedlagdes), 2 Kbmdsforretn., 2 Gæstgiverier, Trb. *Brunde* (1335 Brunnæmark) med Kbmdshdl. *Rødekro Stationsby* — 1925 med 1300 Indb. — med 5-Kl. Skole (opf. 1910, medens den tidl. Skole i Brunde for Brunde, Rødekro og Lunderup nedlagdes), Brugsforen., 6 Kbmdsforretn., 2 Motorml. (den ene Rødeml. med 24 ha Landbr.), Andelsmejeri (opr. 1888 med 400 Køer, 1914: 800, 1918: 800, 1928: 1200; flyttet og nyopb. 1926), betydeligt Grusværk (Fibiger, Villefrance, Hoffmann & Sønner; Ejdsk. 1927: 111, Jordv. 89, c. 85 ha), Cementstøberi, Savskæreri, Vognfabrik, Tømmerhdl., desuden 12 selvstænd. Haandværkere, privat Elektricitetsværk (Kraften leveres fra Rødeml.), Filial af Nordslesv. Folkebank, Aabenraa, Læge, Hotel og Gæstgiveri, Overbanemesteren for 41. Distr., Jærnbanest. (i Driftsaaret 1926-27 befordredes fra Rødekro med Statsb. 58,822 Personer; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 7751 Tons, afg. 7040), Telegraf- og Telefonst., Postkontor. *Rise-Hjarup* (1535 Jarderup) med Skole (opf. 1911) og Kbmdshdl. *Lunderup* (1477 Lunderup). *Mjøls* (1509 Møls) med 2-Kl. Skole (opf. 1926), Kbmdshdl., Gæstgiveri, Fattiggd. (opf. 1877). *N.-Enlev* (1250-1300 Ønsløff) med Kbmdshdl. *Søst* (1436 Zost). Saml. af Gde og Hse: *Rise Østermark* og *Vestermark, Fællesgade, Dybvad* (1535 Dupwat), *Lunderupmark, Mjølsmark, Søstmark.* Gaarde: *Præstegdn* med Ejdsk. 84, Jordv. 60, c. 87 ha, deraf Ager 44, Eng 15, Skov 27, N. 524 Thlr.; en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 93, Jordv. 58, c. 60 ha, deraf Ager 51, Eng 6, Skov 1, N. 527 Thlr.; *Risgd., Skrivergd., Borrediggd.;* i og ved Brunde *Egelund* med Ejdsk. 116, Jordv. 90, c. 103 ha, deraf Ager 84, Eng 11, Skov 5, N. 792 Thlr.; *Skovgd.* med Ejdsk. 117, Jordv. 82, c. 87 ha, deraf Ager 70, Eng 2, Skov 10, N. 770 Thlr.; desuden 2 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 125, Jordv. 90, c. 100 ha, deraf Ager 79, Eng 7, Skov 10, N. 701 Thlr.; en med Ejdsk. 78, Jordv. 55, c. 57 ha, deraf Ager 34, Eng 21, N. 422 Thlr.; i Rise-Hjarup en større Gd. med Ejdsk. 97, Jordv. 58, c. 101 ha, deraf Ager 55, Eng 10, Skov 4, Mose 4, Hede 25, N. 424 Thlr. *Søstgd.* med Ejdsk. 127, Jordv. 80, c. 85 ha, deraf Ager 60, Eng 14, Skov 9, N. 730 Thlr. *Mønterhøj. Fredenshøj Teglværk* (med 18 ha Landbrug), opr. 1902, Ejdsk. 160, 26 Arbejd., aarl. Prod. c. 2,5 Mill. Sten, beligg. ved Landevejen meilem Aabenraa og Brunde. Huse: *Hjortholthus,* Skovfogedstedet *Skedebjærg,* Skovløberstedet *Svolmshave,* Udflugtsstedet *Nymølle, Christiansdal.*

Rise S., en egen Sognekommune, Rise Sognefogeddistr., har Tingsted i Aabenraa og hører under Rets- og Politikr. Aabenraa Kbst. m. m., Aabenraa Amtstue-

distr., Lægekr. og Skattekr., Aabenraa Amts nordre Vurderingskr., Sønderjyllands 2. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 165. Lægd.

Den kalkede, skifertækte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Laurentius, bestaar af Skib og nu lige afsluttet Kor, Taarn mod V., Sakristi mod N. og Korsfløj mod S. Den oprindelige Kirke har været en smuk og anselig Kvaderstensbygning paa karnisprofileret Sokkel, til hvis Kor sluttede sig en Apsis. Denne nedreves dog 1724, og Korgavlen lukkedes med smaa Sten; Kirken har i det hele lidt stærkt ved talrige Istandsættelser, ikke mindst ved den sidste efter en Brand 1893. Spor af de oprindelige Portaler og rundbuede Vinduer med Kilestik er dog synlige. Alle Tilbygninger er af Tegl og sentmiddelalderlige; af Interesse er kun Sakristigavlen, der har rektangulære, korsdelte Blændinger og indmurede Firpas. Taarnet er helt skalmuret 1788 og oftere; dets høje, ottesidede Spir (af samme Type som Bjolderup) ødelagdes 1627 og 1893 af Lynet, ved hvilken Lejlighed ogsaa Kirken led megen Skade. Kor, Sakristi og Korsarm har simple Krydshvælvinger, Skibet fladt Loft, Taarnet Ansætning til Hvælvinger. Alle Forbindelsesbuerne er spidse. Ved den sidste Istandsættelse et alt gammelt Inventar fjernet; Altertavlen og Prædikestolen er ført til Kiel, og levnet er kun Alterkalken fra 1647 og den romanske Granitfont, der ganske ligner den i Kværs. Klokke 1893. Den tidligere Altertavle var et katolsk Fløjskab med Korsfæstelsen, to Helgener, hvoribl. Laurentius, og de tolv Apostle, over et Fodstykke med Nadvermaleri af Jes Jessen. Prædikestolen var fra 1607, Stolestaderne fra 1607 og 1634, og Orgelet var smykket med barokt Akantusværk fra c. 1700. — Paa Kirkegden en dansk og en tysk Krigergrav. Sstds. rejstes 1920 et Mindesmærke for 45 i Verdenskrigen faldne Tyskere fra Sognet; der faldt yderligere 12 Danske, men disse fik som Følge af den nationale Spænding intet Mindesmærke.

Risgd., der tidl. kaldtes Risborg, overdroges 1661 af Htg. Chr. Albrecht ved et Frihedsbrev til Amtmd. over Aabenraa Amt Heinrich Brockdorff, da Arvingerne efter den tidl. Ejer, Herredsfoged Thomas Andersen, under hvem Gden var bleven ganske øde, ikke saa sig i Stand til at bringe den paa Fode igen og derfor frakendtes deres Ret til den. Frihedsbrevet var personligt, men fornyedes 1672 for Heinr. Brockdorffs Enke, Mette Rumohr, og ligeledes 1684 for Sønnen, Kammerpage Chr. Albrecht Brockdorff. 1709 hævedes Skattefriheden; men da Ejeren ikke kunde udrede de efterhaanden voksende Skatterestancer, sattes Gden til Salg og tilsloges 1720 Kammerraad Lyders for 1500 Rdlr., hvormed Størstedelen af de kgl. Restancer blev betalt. 1731 klagede L. forgæves til Rentekamret over Godsets sørgelige Forfatning, fremkaldt af de tyngende Skatter og Byrder, men erklærede sig tilsidst villig til for 2000 Rdlr. at afstaa det til Staten. Salget fandt Sted 1733, og Gden bortforpagtedes derefter. I Statens Eje forblev den vistnok til 1774, da der foretoges en større Udstykning, hvorved der oprettedes 14 saakaldte Hovtjenersteder og 9 Kirketjenersteder, medens Skoven lagdes ind under Statsskovene omkring Aabenraa. Stamparcellen var derefter paa c. 100 ha; den har ofte skiftet Ejer og er nu efter en Udstykning 1924 c. 60 ha. — Voldstedet *Risborg Ø.* for Byen, paa en Mark under Borrediggd., er nu fuldstændig sløjfet, men man ser dog endnu en uregelmæssig Banke, begrænset af naturlige Sænkninger og et Bækkeløb og mod S., hvor Banken er højest, og hvor der findes flest Murbrokker, af en buet Grav. Slægten Lindenov skal sidst have ejet Risborg. Den ene Ende af det gamle Stuehus paa Risgd., nu Lade, menes at være opført af Mursten fra Risborg.

Søstgd. købtes 1905 af den preuss. Stat for 151,000 M. uden Besætn. og Inv.; i Aarenes Løb tilkøbtes c. 30 ha, saaledes at dens saml. Tilliggende udgjorde c. 136 ha med 1090 Thlr. N. Efter en Ildebrand 1910 opbyggedes Gden paany. Efter Forpagtningens Afstaaelse drev Domæneforvaltningen Gdene fra 1/4 1923 til 1/4 1924, hvorefter der fraskiltes 5 Husmandsbrug og 1 Tillægsparcel paa ialt 51 ha, medens ovennævnte Stamparcel paa c. 85 ha solgtes til J. P. Møller fra Kathrinelund ved Sønderborg.

Rødekro Stationsby ligger ved Skæringspunktet mellem Oksevejen og Aabenraa-Løgumkloster Landevej. Fra 1863, da Statsbanestat. blev taget i Brug, har denne Bebyggelse udviklet sig fra det enlige, gamle Rødekro Brænderi til en ret anselig, bymæssig Bebyggelse, til hvis yderligere Fremgang den i Okt. 1927 aabnede Statsbanestrækning Rødekro-Løgumkloster formentlig vil bidrage.

1893 brændte foruden Kirken Rise Skole, 1 Gd. og 3 Huse.

Paa Præstegdens Mark findes en Helligkilde.

Paa Skolepladsen i Rise-Hjarup rejstes 1921 en Genforeningssten.

I Rødekro fødtes Stænderdeputeret, Kammerraad Chr. Hansen Møller (1804-88), der byggede Skovgd., hvor han drev Mønsterlandbrug.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 151 d., 63 t.; 1884: 110 d., 74 t.; 1912: 148 d., 168 t., 15 soc.; 1920: 430 d., 140 t., 98 soc.; 1924: 367 d., 121 t., 191 soc.; 1926: 435 d., 144 t., 16 Bond. Selvst., 260 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 736 d. og 401 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 124, fra Tskl. 115).

Af de c. 125 Gravhøje, som kendes i Sognet, samler en større Mængde sig i en ret bred Stribe, der nær Oksevejen strækker sig fra S. mod N. gennem Sognet, i Tilslutn. til Høje i Nabosognene Hjordkær og Ø.-Løgum, og her betegner en Del af en ældgammel Færdselslinje op gennem Sønderjylland. Fra denne Højstribe strækker sig forbi Mjøls en Højstribe mod V. over mod Hønkys i Egvad Sogn. Fremdeles kendes spredt i Sognet nogle Høje, saaledes ved Rise-Hjarup og Søst. Størsteparten af Sognets Gravhøje er overpløjet, men hen ved en Snes er dog endnu mere eller mindre velbevarede. Saaledes ses nær V. for Rise 4 større Høje paa Række (deribl. *Fladhøj);* sydl. i Sognet, V. for Søst, ligeledes 4 Høje, deribl. *Kongens Høj;* nær S. for Mjøls 3 Høje og i Statsskov Ø. for Rise 7 mindre, træbevoksede Høje, de 5 af disse dannende en tæt Gruppe. I to Høje i Sognet, ved Dybvad, og V. for Rise, er gjort Egekistefund fra den ældre Broncealder. Ved Kirken har ligget en nu sløjfet Stendysse.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Rise, Brunde, Rise-Hjarup, Lunderup, Mjøls, N.-Enlev, Søst; Rødekro Stationsby hørte dels til Brunde, dels til Lunderup Kommuner.

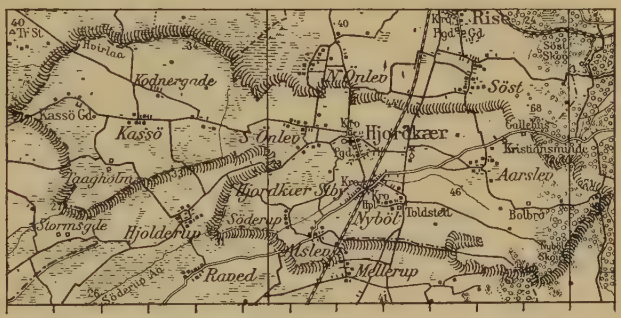

Hjordkær Sogn omgives af Aabenraa Købstad, Rise, Egvad og Hellevad Sogne, af Rabsted Sogn i Tønder Amt og af Bjolderup og Ensted Sogne. Kirken midt i det fra Ø. til V. meget langstrakte Sogn, 7,5 km V. f. Aabenraa. Den S. for Søderup Aa liggende Del af Alslev hører til Bjolderup Kirkesogn, men til Hjordkær Kom. og behandles her. Østligst hører Sognet til Vandskelshøjdedraget V. f. Aabenraa Fjord med Højder indtil 80 m nordligst i Aarslev Skov, og næsten alt i Sognet Ø. f. Aarslev By ligger mere end 60 m over Havet. Ved en Sænkning fra N. til S. er dette Højparti skilt fra det øvrige Sogn. Nordligst i Sænkningen udspringer i et Engdrag Hesselbæk i 31 m's Højde for straks at gaa mod NØ. ind paa Aabenraas Grund. Sydligere i Sænkningen udspringer i en anden Eng i 59 m's Højde Ugebæk, der senere vender sig mod V. Hele denne Del af Sognet er stærkt bakket, men antager V. f. Sænkningen en mere storformet Karakter; indtil Linjen N.-Enlev, Hjordkær, Nybøl ligger det endnu mere end 40 m højt; længere mod V. bliver Landet næsten ganske fladt. Hvor Søderup Aa løber ud af Sognet mod SV., ligger den c. 30 m højt, Lundbæk noget nordligere ligeledes ved Udløbet 27 m. Nybøl og Aarslev østligt har lerblandet Muldjord med Lerunderlag (2-4. Kl.); Teglværker ved Christiansminde og Nyværk. Hjordkær og Alslev har dels lerblandet, dels sandblandet Muld med Ler-, Sand- eller Grusunderlag (3-7. Kl.), Resten af Sognet sandblandet Muld med Sand- eller Grusunderlag, 6-8. Kl. (6. hyppigst). De østlige Byer har gode Toftenge, de vestlige Aamader og Kærenge, gode og magre. Til Nybøl og Aarslev ligger Bønderskove, sammenhængende med det øvrige Aabenraa Skovomraade; der er ingen Statsskov i Kommunen. Heden er forsvundet. Den østlige Længdebane, Landevejen Aabenraa-Tønder og Oksevejen gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1181 (1860: 785, 1910: 1161, 1921: 1085). **Ejdsk.** 1927: 5148, deraf **Jordv.** 2497; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 705 Kr. pr. ha. **Areal** 3300 ha (N. 15,575 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3041; besaaet med Hvede 45, Rug 123, Byg 112, Havre 266, Blands. t. Modenhed 192, andre Høstar. 7, Kartofler 20, Foderroer 192, Brak 48, Grønf. og Græsn. 2036, Haver, Hegn o. l. 9, Skov 140, beb. Grund og Gaardsplads 14, Veje 76, Hede, Klit og Stenmarker 9, Vand 11. **Frugttræer** 1913: 2432 (1900: 1808). **Kreaturhold** 1927: 335 Heste, 2294 Stkr. Hornkv. (heraf 1029 Køer), 41 Faar, 4 Geder, 3580 Svin (1913: 2428), 6604 Høns.

I Sognet Byerne: *Hjordkær* (1196 Hiortteker) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (udvidet 1908), Kbmdsforretn., endvidere 1 km S. f. Kirkebyen den ved Baneoverskæringen med Aabenraa-Tønder Landevej paa 3 forskellige Bygrunde (Nybøl, Hjordkær og Alslev) beliggende *Hjordkær Stationsby* — 1925: 307 Indbygg. — med Forsamlingshus (opr. 1909 ved Køb af et 1907 bygget Privathus; Ombygning ved Arkt. Jep Fink; c. 260 Pladser; Afholdsbeværtning og Rejsestald), 6 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1894 med 270 Køer, 1914: 480, 1918: 450, 1927: 1000), Maskinfabrik, Savværk, 11 selvstændige Haandværkere, Agenturer for Nordslesv. Folkebank, Københavns Handelsbank og Sparek. f. Aabenraa By og Amt, Gæstgiveri, Jærnbanest. (i 1926-27 befordredes fra Hj. med Statsbane 14,142 Personer; Vægten af ank. Gods og Kreaturer androg 4109 Tons, afg. 1342), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Søderup* (c. 1085 Suddathorp). *Alslev* (1285 Alsløf). *Nybøl* (1196 Nobøle) med Skole midt mellem N. By og Hjordkær St. (opr. 1846 efter en Adskillelse fra Hjordkær Skole). *Aarslev* (1196 Arsleue) med Skole (opf. 1896), Ml. (med 4,5 ha Landbrugsjord) og Kbmdshdl. *S.-Enlev* (1460 Enløff). *Kassø* (1496 Kasse) med Skole (nybygget 1905) og Brugsforen. Saml. af Gde og Hse: *Søderupmark, Nybølmark, Kassømark.* Gaarde: *Søderupgd.;* i Nybøl *Toldsted* (1648 Tolstede) med Ejdsk. 143, Jordv. 96, c. 91 ha, deraf Ager 74, Eng 5, Skov 10, N. 776 Thlr. samt en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 100, Jordv. 70, c. 72 ha, deraf Ager 60, Skov 10, N. 595 Thlr., ved Aarslev *Christansminde* (indtil 1919 Teglværk) med Ejdsk. 87, Jordv. 52, c. 56 ha, deraf Ager 50, Skov 1, N. 473 Thlr., *Gallehus* (tidl. Gæstgiveri), *Nyværk* (indtil 1919 Teglværk); desuden 2 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 99, Jordv. 63, c. 62 ha, deraf Ager 51, Skov 9, N. 509 Thlr.; en med Ejdsk. 121, Jordv. 78, c. 77 ha, deraf Ager 63, Eng 6, Skov 6, N. 667 Thlr.; ved S.-Enlev *Kelsbjærg; Kassøgd.* med Ejdsk. 147, Jordv. 112, c. 238 ha, deraf Ager 170, Eng 53, Skov 4, Hede 5, N. 616 Thlr.; endvidere ved Kassø en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 76, Jordv. 42, c. 76 ha, deraf Ager 67, Eng 8, N. 238 Thlr., *Taagholm* (1648 Tagholm). Huse: *Friesesminde, Klintholm, Kassø Kaadnerhuse.*

Hjordkær S., en egen Sognekommune, Hjordkær Sognefogeddistr., har Tingsted i Aabenraa og hører under Rets- og Politikr. Aabenraa Kbst. m. m., Aabenraa Amtstuedistr., Lægekr. og Skattekr., Aabenraa Amts nordre Vurderingskr., Sønderjyllands 2. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 166. Lægd.

Den ældre Kirke skal have ligget i S.-Enlev og være brændt af de Danske 1411, og først 1520-22 skal i Følge Niels Helvad den nuv. Kirke være bleven opført, væsentlig af Sten fra de omliggende Høje. Det er en simpel, firkantet, pudset og teglhængt Bygning med Kor og Skib i et og Vaabenhus mod S., der ved Istandsættelser 1722, 1761 og senere har mistet ethvert Stilpræg. Det Indre har Bjælkeloft med Skablonmaling. Et fritstaaende Klokkehus af Træ fra 1793 har afløst et Taarn el. en Tagrytter. Den firsøjlede Renæssancealtertavle minder i Opbygning ganske om den i Bjolderup, men dens mere renæssancemæssige Kartoucheornamentik tyder paa, at den er en halv Snes Aar ældre, og visse Enkeltheder som Figurer af Christus og Paulus samt Sidevingerne er fornyede c. 1700; Malerierne i Fodstykke og Topstykke (Christi Daab, Ecce

Homo) er malede af Jes Jessen c. 1793; Midtbilledet er moderne. Gotiske Alterstager. Messeklokke. Glat, romansk Granitfont. Daabsfad af Tin, skænket af Johan Runnau 1699. Prædikestolen er et sent Arbejde, som efterligner Flensborgskæreren Ringerinks Maner; i Storfelterne findes nytestamentlige Relieffer, i Smaafelterne skaarne, plattyske Indskrifter, de dobbelte Hjørnehermer forestiller otte Apostle. Den samtidige Himmel har hertugeligt Vaaben, men er i 1700erne ogsaa udstyret med et dansk Rigsvaaben, ligesom selve Stolens Hængeornamenter er fornyede. Stolestader 1676. Lysekrone. Ligsten over Sognepræst Gregorius Synderhovius, † 1681, og hans Søn, † 1667. Smuk Klokke i Renæssancestil, støbt 1582 af Michel Dibler. — Paa Kirkegden rejstes 1923 et Mindesmærke for 38 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Sognet oprettedes 1522 af S.-Enlev S., hvis Kirke menes at være afbrændt 1411 af Erik af Pommerns Krigere, samt af nogle Byer i Rise, Bjolderup og Hellevad Sogne, som Chr. II lagde dertil, saaledes Kassø (jfr. Indskriften i Hellevad Kirke).

Søderup og *Aarslev* nævnes i Vald. II's Jrdb. som Kongsgods; førstnævnte Sted døde Svend Estridsen $^{28}/_{4}$ 1076.

Vilbygd., med Spor af Voldgrave, og Stamplund, brændt 1908, er lagt ind under Kasssøgd.

Ved Gaarden Toldsted, en tidligere Kro, betaltes der Studetold.

Hjordkær Stationsby er ligesom Rødekro i Rise S. først opstaaet efter Jærnbanens Aabning i 60erne; dengang laa her kun 2 Kaadnerhuse.

I Sognets Moser er fundet Træstammer.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 109 d., 39 t.; 1884: 85 d., 40 t.; 1912: 103 d., 80 t., 3 soc.; 1920: 248 d., 32 t., 37 soc.; 1924: 241 d., 32 t., 76 soc.; 1926: 289 d., 57 t., 53 Bond. Selvst., 62 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 510 d. og 154 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 75, fra Tskl. 46).

Gennem Sognet strækker sig fra N. til S., over Nybøl og Hjordkær, en Højstribe med ialt c. 30 Gravhøje, i Tilslutn. til Høje i Nabosognene mod N. og S. (Rise og Bjolderup); de allerfleste er dog nu overpløjede eller sløjfede; nogenlunde bevarede er en Høj i Kirkegaardsdiget samt Ø. derfor den ret anselige *Mølhøj*. En anden, men meget aaben Højstribe, med c. 20 Høje, gaar fra Hjordkær i vnv. Retn. over S.-Enlev, Østermark, derefter N. forbi Kassø og saa ind i Hellevad Sogn mod Klovtoft; ogsaa disse Høje er nu overpløjede; i en af dem, ved Stamplund NV. for Kassø, er gjort et Egekistefund fra ældre Broncealder. I hele den øvrige Del af Sognet kendes kun c. 15 Høje, alle overpløjede paa nær den anselige *Kong Arns Høj* NØ. for S.-Enlev. I en nu overpløjet Høj Ø. for Nybøl er gjort et Egekistefund fra ældre Broncealder.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Hjordkær, Søderup, Alslev, Nybøl, Aarslev, S.-Enlev og Kassø.

Bjolderup Sogn omgives af Hjordkær, Ensted og Uge Sogne og af Tinglev, Bylderup og Rabsted i Tønder Amt. Kirken midt i Sognet, 12 km SV. f. Aabenraa, 25 km ØNØ. f. Tønder. En Del af Alslev hører i kirkelig Henseende til Bjolderup, men er behandlet under Hjordkær. Sognet, der i Retning Ø.-V. er 15 km langt, tilhører i V. Slogs Hrd.s Fladen, men højner sig mod Ø. ret stærkt fra c. 35 m Kurven og faar ved Lerjord, levende Hegn og Skov Østlandskarakter. Fra Vandskellet i Aabenraa Skovene skyder sig en Højderyg frem mod SV. med dette Sogn paa den ene og Uge paa den anden Side. Allernordøstligst naas her 61 m og endnu SØ. f. Bollerslev 48 m. Det er vel denne Højderyg, hvor Skoven slipper, der oprindelig har baaret Navnet Urnehoved, „Skoven paa Urnæ". Vidt ser man ud over Vestlandet. Men ogsaa den øvrige Del af Sognet har et noget stærkere Relief end de vestligere Egne. Paa Grænsen mod Hjordkær Sogn løber Lundbæk paa 34-28 m's Højde, gennem den nordvestlige Del Søderup Aa (31-21 m), dernæst Terkelsbøl Aa, der har sit Vand fra den store Ulvemose her. Sydvestligst paa Grænsen af Tinglev (lavest 19 m) og paa Sydgrænsen mod Uge Porsaa, som ogsaa flyder gennem Ulvemosen. Sognets korte Østgrænse dannes af Uge Bæk, der her i Højlandet har et stærkt Fald (56-44 m) gennem Skov. Bollerslev Agerjord er til Hælvten, Mellerup for en Tredjedels Vedkommende lerblandet, iøvrigt

sandblandet Muld med Ler-, Sand- eller Grusunderlag (2-7. Kl.). Bjolderup, Todsbøl og Vollerup har sandblandet Muld med Sand- eller Grusunderlag (3-8. Kl.), Smedager, Gaaskær, Raved og Hjolderup lette Sandjorder (4-7. Kl.), noget bedre i de to sidste Byer. De vestlige Byer ligger i et udpræget Eng- og Kærland; fortrinlige Kærenge til Smedager, Raved, Bjolderup og især til Todsbøl. Ogsaa Halvdelen af Gaaskærs Enge er fortrinlige, men den anden Halvdel ligesom Hjolderups ringere, til Dels med Alundergrund. Todsbøl-Gaaskær har c. 50 ha Mose med dyb Tørvejord. Til Bollerslev er der c. 100 ha Bondeskov, de sidste

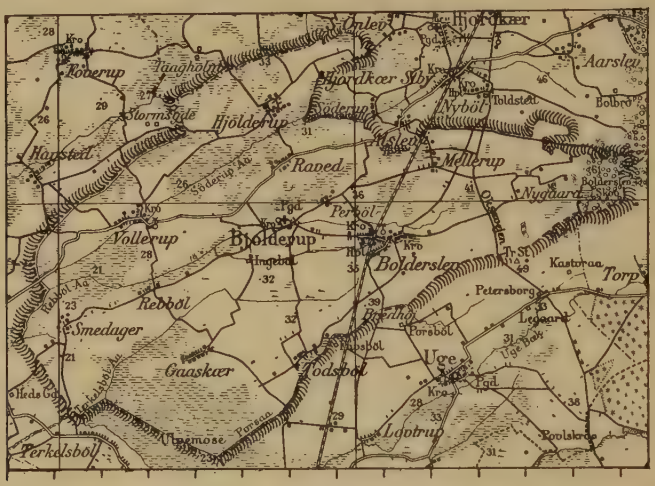

Udløbere af Aabenraa Skovene. Den østlige Længdebane, Landevejen Aabenraa-Tønder og Oksevejen gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1596 (1860: 1116, 1910: 1526, 1921: 1584). **Ejdsk.** 1927: 6361, deraf **Jordv.** 3201; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 582 Kr. pr. ha. **Areal** 5601 ha (N. 22,695 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 5125; besaaet med Hvede 31, Rug 274, Byg 177, Havre 434, Blands. t. Modenhed 142, andre Høstar. 8, Kartofler 60, Foderroer 235, Brak 56, Grønf. og Græsn. 3708, Haver, Hegn o. l. 19, Tørvemoser 73, Skov 101, beb. Grund og Gaardsplads 34, Veje 152, Hede, Klit og Stenmarker 76, Vand 21. **Frugttræer** 1913: 2534 (1900: 2042). **Kreaturhold** 1927: 451 Heste, 2921 Stkr. Hornkv. (heraf 1132 Køer), 124 Faar, 4 Geder, 3590 Svin (1913: 2359), 8289 Høns.

I Sognet Byerne: *Bjolderup* (1250-1300 Biuldorp) med Kirke, Præstegd., Skole (opr. 1755, nyb. 1908), Kbmdshdl., Bj. Sogns Spare- og Laanekasse (opr. 1863, i 1900 omd. til Selsk. m. indskr. Ansvar; $^{31}/_{8}$ 1926 var Indsk. 190,000 Kr., Res. 15,000), Gæstgiveri. *Perbøl* (1437 Perbul). *Bolderslev Stationsby* (1285 Baldesløøf) — 1925: 747 Indb. — med 4-Kl. Skole (ombygg. 1922), Missionshus (nybygg. 1910), Forsamlingshus (indrettet 1910 ved Køb af det gamle Missionshus; 200 Pladser), 16 Kbmdsforretn., 8 selvstænd. Haandværkere, Andelsmejeri (opr. 1887 med 450 Køer, 1914: 500, 1918: 500, 1928: 800), Ml., Jacobsens Maskin- og Møbelsnedkeri samt Bygningsmaterialehdl. (opr. 1912, 12 Arbejdere), et mindre Karteri og Spinderi, Filialer af Nordslesv. Folkebank og Københavns Handelsbank, 2 Gæstgiverier, Jærnbanest. (i Driftsaaret 1926-27 befordredes fra B. med Statsb. 20,003 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreaturer androg 2913 Tons, afg. 468), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Mellerup* (1411 Meldorpe). *Raved* (1397 Rawyt). *Hjolde-*

rup (1444 Joldorpe) med Andelsmejeri (opr. 1904 med 70 Køer, 1914: 90, 1918: 90, 1928: 200). *Vollerup* (1351-1400 Waldorp) med Skole (nyopf. 1908), Kbmdshdl., Ml., Gæstgiveri. *Smedager* (1470 Smedeacker) og *Rebbøl* (1450 Rebul) med Andelsmejeri (opr. 1921 med 400 Køer, 1928: 400), Skolen (opf. 1873) mellem Byerne. *Gaaskær* (1470 Gosskiær) med Indbetalingssted for Aab. By og Amtsparek. og *Todsbøl* (1246-73 Totisbool), Skolen mellem Byerne. Saml. af Gde og Hse: *Bollerslevmark, Ravedmark, Hjolderupmark, Smedagermark,* ved Todsbøl *Maarholm* og *Nørmark*. Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 27, Jordv. 14, c. 22 ha, deraf Ager 16, Eng 5, Skov 1, N. 100 Thlr. S. f. Bjolderup *Ingebøl* (1542 Ingebull) med Ejdsk. 83, Jordv. 59, c. 124 ha, deraf Ager 101, Eng 20, N. 420 Thlr. Paa Bollerslevmark *Kronborg, Lindely, Jørgensgd., Nørager;* desuden en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 73, Jordv. 48, c. 65 ha, deraf Ager 55, Skov 6, Mose 3, N. 426 Thlr.; i Bollerslevskov *Nygd.* med Ejdsk. 73, Jordv. 46, c. 53 ha, deraf Ager 48, Eng 1, Skov 4, N. 444 Thlr., *Middelbjærg*; paa Hjolderupmark *Klintholm,* paa Vollerupmark *Aabohus.* Huse: Paa Bollerslevmark *Trekroner* (3 Hse), paa Smedagermark *Bremerhus.*

Bjolderup Kirke.

Bjolderup S., en egen Sognekommune, Bjolderup Sognefogeddistr., har Tingsted i Aabenraa og hører under Rets- og Politikr. Aabenraa Kbst. m. m., Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts nordre Vurderingskr., Sønderjyllands 2. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 167. Lægd.

Den enligtliggende, kalkede, skifertækte Kirke, tidl. indv. t. Vor Frue, bestaar af Kor med Apsis og Skib, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Paa Nordsiden har desuden ligget et nedbrudt, overhvælvet Kapel, hvis Skjoldbue endnu staar; nu findes her et langt, lavt Skur til Varmeapparatet. Det er en romansk Kampestensbygning med kvaderhugne Hjørner og Sokkel, der paa Apsis og Kor har en Karnisprofil over en Skraakant, paa Skibet kun førstnævnte Led. Paa dettes Nordside ses som Blændinger 3 oprindelige Vinduer, Koret har haft 2-2, Apsiden 3 endnu delvis bevarede. Syddøren har været prydet med 1-1 fritstaaende Søjler. Det sentmiddelalderlige, med Skibet jævnbrede Taarn er opført af vekslende Skifter af røde og gule Tegl paa en høj Kampestensfod. Det har et højt Spir, f. n. firsidet med afskaarne Hjørner, f. o. ottesidet. Vaaben-

huset er en smuk, lille Bygning fra 1816, hvis Dør har en antikiserende Portalindramning med Pilastre og Trekantgavl. Apsis har Halvkuppelhvælv, den øvrige Kirke gibset Loft, Taarnet Krydshvælving med profilerede Ribber. I dets 2. Stokværk Anlæg til en Kamin. I Dske Atl. fortælles, at Væggene 1697 blev malede bl. a. med en Fremstilling af Helvede, hvor Djævlene havde Ugleskikkelse. Da Amtmanden havde en Ugle i sit Vaaben, opfattede han dette som en personlig Hentydning og forlangte og fik Billedet overhvidtet. Under Wallensteinsfejden blev Kirken afbrændt 1628. Saa godt som alt Inventaret er fornyet efter Trediveaarskrigens Ødelæggelser. Den statelige Altertavle, skaaret 1639, har fire Søjler, som staar paa firkantede Postamenter og bærer en gennemløbende Hovedgesims, i Hovedtrækkene minder den om Hjordkærtavlen, men Ornamentikken er helt barokbrusket. I Felterne findes Malerier: i Storfeltet Nadveren, i Topstykket Jesus og i Fodstykket Daaben, det sidste fra Rokokotiden. Mellem Søjlerne staar Statuer af Frelseren og Døberen og, uden for Vingerne, af de fire Evangelister. Af Alterstagerne er det ene Par gotiske, det andet Par skænkede 1735. Font af Træ fra Baroktiden (1640?) med malede Evangelistbilleder. Prædikestolen svarer i Alder og Stil til Altertavlen; Opbygningen er i Ringerinksk Maner, men Ornamentikken brusket; Hjørnehermerne forestiller Apostlene, og i Storfelterne er der bibelske Relieffer (Syndefaldet og Christi Historie); den brogede Staffering er malet 1765. Over Korbuen hænger et Krucifiks fra Baroktiden, paa Loftet ligger Rester af en sentgotisk Præstestol og Nordpulpitur fra 1700erne. Messeklokke. Klokke 1682 (Jens Asmussen, Husum). — Paa Kirkegden rejstes 1921 et Mindesmærke for 51 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — Tidligere sad i Kirkegdsdiget en Runegravsten, som 1841 blev skænket til Museum f. vaterländ. Alterthümer i Kiel; den er smykket med et Kors, og Runerne lyder: „Ketil Urnæ ligir hir" (Wimmer, Danske Runemindesm. VI Nr. 8).

Bolderslev. 1411 sætter Claus og Otto Snafs Godske Tinhus i Pant 4 byggede Gde i Bioldorp S., to i Bolderschleue og 2 i Meldorp. Htg. Adolf († 1459) gav Jes Bundesen til Bollersleben Privileg. paa hans Gd., stadfæstet 1530 af Htg. Christian for Bunde Jensen, 1614 for Rasmus Petersen, 1666 for Jeronimus Hansen.

Til Urnehoved Ting henlægges Erik Emunes Drab 1137. Pladsen for Tingstedet kan ikke bestemt paavises. Sandsynligst er vel stadig den af J. N. Schmidt fremsatte Hypotese, at det skal have ligget nær Gden Urnehoved i Uge S. ved den nu jævnede Høj Løgpold lige N. for Sognegrænsen (Antiqvar. Tidsskr. 1849-51 p. 47-57). Jfr. herimod dog den af Vilh. Marstrand hævdede Paastand (se „Hejmdal" $^{30}/_{8}$, $^{31}/_{8}$, $^{3}/_{9}$ og $^{10}/_{9}$ 1926).

Gaaskær havde Markfællesskab med Todsbøl.

I Sognets Moser er fundet talrige Ege- og Granstammer.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 159 d., 31 t.; 1884: 123 d., 38 t.; 1912: 149 d., 100 t., 4 soc.; 1920: 306 d., 98 t., 55 soc.; 1924: 272 d., 71 t., 114 soc.; 1926: 332 d., 105 t., 13 Bond. Selvst., 96 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 639 d. og 212 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 66, fra Tskl. 37).

Gennem Sognet strækker der sig fra SV. mod NØ. tæt forbi Bollerslev og Mellerup og i Tilslutn. til Høje dels ved Porsbøl i Nabosognet Uge, dels ved Nybøl og Hjordkær i Nabosognet Hjordkær en mere eller mindre udpræget Højstribe paa ialt c. 30 Gravhøje, af hvilke dog kun ganske enkelte sydligst i Rækken endnu er bevarede, deribl. den anselige *Bredhøj* med stor, plan Topflade; tæt ved ses den halvt afgravede *Toppehøj*, i hvilken der 1827 fremdroges en Egebulkiste fra den ældre Broncealder, med ret betydeligt Gravgods. Andet Steds i Sognet kendes spredtvis godt en halv Snes Høje, næsten alle nu dog overpløjede eller sløjfede. Hist og her i Sognet er under Markflade gjort Urnefund fra Jærnalderen, saaledes paa Bollerslev og Todsbøl Marker.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Bjolderup (med Perbøl), Bolderslev, Mellerup, Raved, Hjolderup, Vollerup, Smedager (med Rebbøl), Gaaskær og Todsbøl.

Lundtoft-Vis Herreder.

Sognene: Uge, Ensted, Felsted, Varnæs, Asbøl, Graasten, Rinkenæs, Kværs, Kliplev, Holbøl, Bov.

18. Aarh.

Disse Herreder er først sammensluttede efter Genforeningen 1920, idet en Del af Vis Hrd. i Flensborg Amt ind mod Lundtoft Hrd. knyttedes til Danmark: Hønsnap By i Holbøl Sogn, Bov Sogn for Størstedelen og Frøslev By i Hanved Sogn. Det samlede Hrd., det sydøstligste i Amtet, begrænses af Rise Hrd. i samme Amt, Aabenraa og Als Fjorde, Sundeved i Sønderborg Amt, Flensborg Fjord, Vis Hrd.s S. f. Grænsen liggende Hoveddel og Kær Hrd., ligeledes S. f. Rigsgrænsen, endelig af Slogs Hrd. i Tønder Amt. Den største Udstrækning er 33 km fra NØ. til SV. og 26 km mere i Retning fra Ø. til V. Overfladeforholdet og Jordbeskaffenheden er meget forskellig. Midtpartiet dannes af et meget sammensat Jordsmon om Hostrup Sø (36 m) og Søgaard Sø (35 m), disse omgivne af Moser, Enge, Hedeflader, Indsande, Gruspartier, Endemoræner, strygende fra N. til S., og Ler-Bakkeøer, vestligt gaaende ud i ganske jævn Hedeslette, mod N., Ø. og SØ. indfattet af Østslesvigs sammenhængende Bundmoræneland, i hvilket ogsaa Hovedvandskellet findes, meget nær ved Fjordene. I dette Bundmoræneland er de højeste Punkter Bygbjærg (74 m), Tastebjærg (74 m) og Tornhøj (73 m), alle i Felsted Sogn; i Rinkenæs Skov naar et Punkt 71 m, de over Vestlandet meget dominerende Bakker Ø. f. Kværs er indtil 74 m høje. Mod Fjordene staar Landet ofte med høje Klinter (indtil 35 m i Felsted Sogn), og man skal kun ganske kort ind for at faa højere Punkter (40 m i Bov Sogn). Endemoræneerne er højest i de ligeledes meget fremtrædende Bjærgskov Bakker Ø. f. Hostrup Sø (73 m) og V. f. Hønsnap (Staghøj 67 m og et Punkt i Nærheden 70 m), Indsanden Frøslev Polde er 51 m høj. Til de østlige Fjorde løber kun Bække, vestpaa Uge Bæk og de to anselige Aaer, Bjerndrup Aa, hvorigennem Hostrup og Søgaard Søer afvandes, og som faar Vand saa østlig som fra Felsted Sogn, og Gejl Aa. Grænsen mod det tyske Rige dannes for en Del af Krusaa. De gamle Løvskove samler sig nærmest nær Fjordene, især ind mod Aabenraa og om Graasten; vestligere ligger Søgaard Skov og store Plantager, saaledes Aartoft, Kelstrup, Bommerlund og Frøslev. Det samlede Areal udgør 41,781 ha (418 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 183,426 Thlr.; af Arealet var i 1920 de 31,968 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg 1/1 1927 60,501 Kr., deraf Jordværdi 27,192 Kr. Folketallet var 1925: 18,016, 1921: 15,887, 1910: 15,663. I gejstlig Henseende udgør Herrederne sammen med Amtets øvrige Dele Aabenraa Provsti i Haderslev Stift.

I Vald. II's Jrdb. hedder Herrederne *Clyppæløfhæreth* (Kliplev Hrd.) og *Wizhæreth,* men allerede 1344 møder man Navnet *Lyungtofthaeret,* da Htg. Valdemar pantsætter det til Johan Limbek for 500 M. S. og 265 M. l.; 1357 er det endnu pantsat. 1398 pantsættes det af Htg. Gerhard til Klaus Ahlefeldt for 600 M. S. og 665 M. l. 1460 pantsættes det for 13,060 M. paa Livstid til Claus og Benedict Ahlefeldt til Søgd., Benedict Ahlefeldts Sønner. 1498 indløses det. — Lundtoft Hrd. hørte i Middelalderen til Ellumsyssel, senere, indtil 1850, til Tønder Amt med Undtagelse af Varnæs Sogn.

Uge Sogn omgives af Sognene Bjolderup, Ensted og Kliplev og af Tinglev Sogn i Tønder Amt. Kirken midt i Sognet, 11 km SV. f. Aabenraa og 28 km Ø. f. Tønder. Sognet hører Landets Vestskraaning til, men nordøstligst, kun 6 km fra Aabenraa Fjord, naar det omtrent til Vandskellet. Det under Bjolderup nævnte

Højdedrag med nærmest Bundmorænekarakter strækker sig ogsaa her fra Aabenraa-skovene mod SV., højest nordøstligst 53 m, nær Oksevejen 49 m (trigonom. Stat.). De store Grussamlinger paa Uge Hede Ø. f. Uge By ækvivalerer Endemorænen. Den øvrige Del af Sognet er jævnt eller meget storformet, en Del af Slogs Hrd.s Fladen, dog noget mere uroligt end de vestligere Egne. Uge Bæk er kommet ind S. f. Højdedraget og løber gennem hele Sognet fra NØ. til SV. (35 m til 21 m Højde). Almstrup Bæk udspringer i Sognet. Uge By har 1/3 lerblandet, 2/3 sandblandet Muld med Ler-, Sand- eller Grusunderlag (3-8. Kl., hyppigst 5-6.), Lovtrup og Almstrup lette Sandjorder (5-7. Kl.). Sognet har gode Aamader og Kærenge. 100 ha af Uge Hede var købt af Amtet til Grusvinding, men ligger nu mest hen som en Ørken; dog er Tilplantning begyndt. Nordøstligst nogen Bondeskov. Heden er næsten forsvundet. Den østlige Hovedbane gaar gennem den vestlige Del af Sognet, der tværdeles af Landevejene Aabenraa-Tinglev og mod Ø. skæres af Oksevejen.

Befolkning i 1925: 599 (1860: 597, 1910: 697, 1921: 586). **Ejdsk.** 1927: 2573, deraf **Jordv.** 1354; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 481 Kr. pr. ha. **Areal** 3000 ha (N. 8744 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2628; besaaet med Hvede 19, Rug 147, Byg 90, Havre 202, Blands. t. Modenhed 119, andre Høstar. 11, Kartofler 25, Foderroer 122, Brak 60, Grønf. og Græsn. 1833, Haver, Hegn o. l. 2, Tørvemoser 112, Skov 32, beb. Grund og Gaardsplads 5, Veje 70, Hede, Klit og Stenmarker 135, Vand 16. **Frugttræer** 1913: 1071 (1900: 758). **Kreaturhold** 1927: 241 Heste, 1766 Stkr. Hornkv. (heraf 634 Køer), 20 Faar, 5 Geder, 1780 Svin (1913: 1059), 3167 Høns.

I Sognet Byerne: *Uge* (1250-1300 Wkæ) med Kirke, Præstegd. (opf. 1906 af Bygmester Nissen, Felsted), 2-Kl. Skole (opf. 1893), tysk Privatskole (opr. 1919), Forsamlingshus (opf. 1927 paa det gamle Mejeris Grund; Arkt. Jep Fink; 170 Pladser; Talerstolen er skænket af Sønderj. Forening, Aarhus), 2 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (grl. 1898 med c. 200 Køer, 1914: 300, 1918: 300; nybygget 1926 for 80,000 Kr.; 1928: 500 Køer), Gæstgiveri, Posteksp. *Lovtrup* (1480 Loctrup) med Kbmdshdl., Andelsmejeri (opr. 1897 med 150 Køer, 1914: 150, 1918: 150, 1928: 200). *Almstrup* (1543 Almstorp). Saml. af Gde og Hse: *Ugemark, Petersborg, Lovtrup Vestermark* og *Østermark*. Gaarde: Ø. f. Uge ved Tønder-Sønderborg-Landevejen Udflyttergdene *Teglgd., Johannesminde, Østergd., Majbølgd., Ligd.* med Ejdsk. 144, Jordv. 110, c. 140 ha, deraf Ager 121, Eng 13, Skov 2, N. 999 Thlr., *Petersborg, Urnehoved, Kastvraa, Skelgd., Skovsminde, Porsbøl,* NV. f. Lovtrup *Fagsbøl* (1543 Fauesbull) med Ejdsk. 78, Jordv. 46, c. 92 ha, deraf Ager 70, Eng 22, N. 433 Thlr. Huse: *Povlskrohus, Stenbjærghus, Porskær.*

Uge S., en egen Sognekommune, Uge Sognefogeddistr., har Tingsted i Aabenraa og hører under Rets- og Politikr. Aabenraa Kbst. m. m., Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts søndre Vurderingskr., Sønderjyllands 2. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 168. Lægd.

Den hvidkalkede, stærkt overpudsede og med Cementtagsten tækkede Kirke har romansk, af raa og kløvet Kamp paa Skraakantsokkel opført, lige afsluttet Kor og Skib, hvortil i den senere Middelalder er føjet et 1753 ommuret Vaabenhus af Tegl mod S. Kirken skal være bleven afbrændt 1627, men genopført 1632; da og senere er den bleven stærkt skalmuret, saaledes at af oprindelige Enkeltheder kun den rundbuede Syddør er i Brug, medens den ligeledes rundbuede Norddør samt et Vindue paa Korets Øst- og Nordside kan skimtes. Kirken, hvis Indre er istandsat 1896, har Bræddeloft; den gamle, rundbuede Korbue er bevaret. Fritliggende Klokkehus af Træ fra 1757. Altertavle i Enevoldsbarok, med snoede Søjler, Akantusornamenter, Evangelistfigurer og Nadvermaleri, vistnok fra 1694. Romansk Granitfont af Sundevedtype, omtrent som i Sottrup, men med enklere Fod. Prædikestol, skaaret 1633, et landligt Arbejde efter Ringerinkske Forbilleder; i Storfelterne findes Relieffer af kristelige Dyder; paa Opgangen er malet en Indskrift, som erindrer om en nu fjernet Staffering 1694. Over Korbuen et Krucifiks fra 17. Aarh. Præstestol 1651. Klokke 1703 (Claus Asmussen). I Kirken ophængtes 1919 en Mindetavle for 21 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

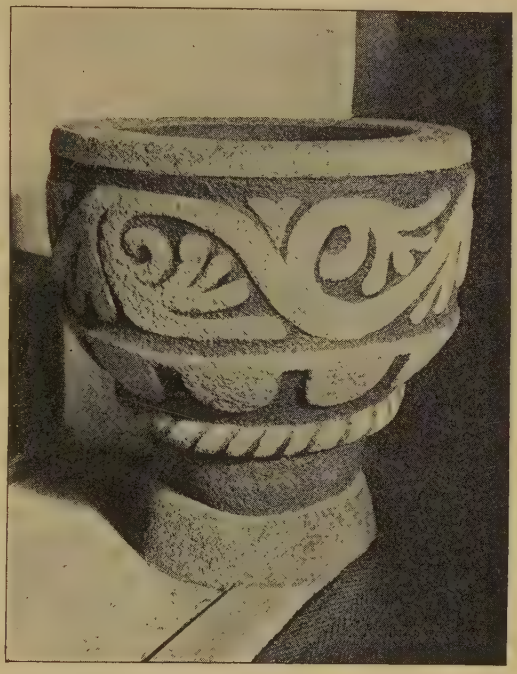

Døbefonten i Uge Kirke.

Uge By skal være brændt af Wallenstein 1627. Efter Sagnet havde han sin Lejr paa en kun nordfra tilgængelig Halvø, der som en Holm skyder sig ud i Engen S. f. Lovtrup By. Paa Stedet, der kaldes „Heed", er der fundet Stensætninger med Askehobe.

Lovtrup og *Almstrup* hørte tidl. til Tinglev S. i Slogs Hrd., Tønder Amt, jfr. p. 363.

Som en formentig Fortsættelse af det saakaldte *Olgers-* eller *Olmersdige* ved Gaardeby i Tinglev S. syd for Tinglev Sø (se p. 381) strækker der sig NØ. f. denne Resterne af en mærkelig, gammel Spærre- eller Forsvarslinie ind gennem Uge S. I Almstrup Enge ud mod den udtørrede Tinglev Sø fremtræder den som en sammenhængende Række svære, omhyggeligt tilhuggede Egepæle, nedsatte i Tørvejorden, tæt Side om Side, medens den paa et højere liggende Stykke af Almstrup Mark bestaar af en c. 1,5 m dyb, foroven c. 3 m bred Grav, der nu er bevaret i en Længde af c. 50 m. N. herfor kan Pælerækken forfølges i nordøstlig Retning tværs over Engdraget om Almstrup Bæk, og langs Aakær-Engene viser Resterne af Forsvarslinien sig som en Jordvold og Grav paa Grænsen mellem Eng og Mark. NØ. f. Uge By kan man tværs over Engene ved Uge Bæk spore Pælerækken i Retning af Ligd. og Petersborg, og enkelte Holdepunkter i Terrænet her gør det sandsynligt, at Diget har haft Forbindelse med de nu næsten helt sløjfede Jordværker i Nærheden af Gratbjærg paa Urnehoved, som gaar under Navnet „Skansen".

Fra Gden Urnehoveds Marker, tæt ved Korsvejen ved Petersborg, leveredes 1889-91 pr. Bane c. 70,000 m^3 Mergel til Kliplev, Bjerndrup, Stoltelund, Bajstrup og Uge Kommuner, i 1924-26 c. 110,000 m^3 til Kliplev, Tinglev, Uge og Ensted Sogne (dengang under Hedeselskabets Ledelse).

Ind mod Aartoft Plantage ligger ensomt to nyoprettede Landbrug, et paa c. 100 ha og et paa c. 20 ha, paa et Areal, der for faa Aar tilbage benyttedes som Grusgrav. Denne grundlagdes 1901 af Th. Andresen, Aartoft, 1906 solgtes den for 285,000 M.

til Aabenraa Kreds og kom med Nyanskaffelser til at staa denne i c. 411,000 M. I sin Tid var 3 store Gravemaskiner i Gang paa Anlæget, der var Kredsens Smertensbarn. Afsætningen skete for Størstedelen til Statsbanerne. Af ialt c. 125 ha Land blev 75 gennemgravet i c. 4 m Dybde; af disse er c. 15 ha tilplantet, og Resten venter paa Opdyrkning.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Uge og Ensted Sogne tils. i 1871: 188 d., 84 t.; 1884: 140 d., 72 t.; 1912: 177 d., 100 t., 33 soc.; Uge Sogn alene 1920: 93 d., 83 t., 10 soc.; 1924: 83 d., 75 t., 36 soc.; 1926: 94 d., 87 t., 11 Bond. Selvst., 39 soc. Ved Folkeafstemningen 10/2 1920 afgaves 174 d. og 165 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 26, fra Tskl. 36).

Ved Porsbøl ses enkelte større Gravhøje, i Tilslutn. til en Højstribe nær Bollerslev i Nabosognet Bjolderup. Iøvrigt kendes i Sognet c. 25 Gravhøje, alle dog nu overpløjede eller sløjfede; enkelte Steder, saaledes ved Lovtrup og N. for Uge, har Højene ligget i Smaagrupper. I den overpløjede *Mølhøj* N. f. Uge er fremdraget en Egebulkiste fra ældre Broncealder.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Uge og Lovtrup (med Almstrup).

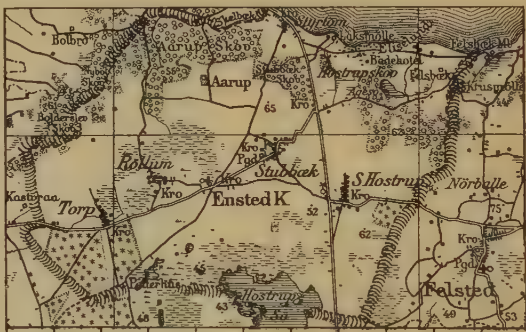

Ensted Sogn omgives af Aabenraa Fjord, Aabenraa Købstad og Hjordkær, Bjolderup, Uge, Kliplev og Felsted Sogne. Kirken enligt, midt i Sognet, 6 km S. f. Aabenraa. Skønt Sognet grænser til Aabenraa Fjord, gaar Landets Hovedvandskel igennem det i Retning NV.-SØ. i en Afstand fra Vandet af kun 1500 m. Det ligger ved sin Indtræden i Sognet fra Hjordkær 71 m højt, sænker sig ved Aarup til 55-60 m, naar mellem Stubbæk og Lundsbjærg Kro igen op til 71 m, er Ø. f. Ensted Kirke 65 m, paa S.-Hostrups Grund 50-62 m (S. f. Hostrup Krat) og gaar saa ind i Felsted Sogn. Vestligt er det et overordentlig bevæget Jordsmon (indtil 65 m), hvad der især skyldes de dybe Bækkekløfter, om Skelbæk, der danner Grænsen mod Aabenraa Bygrund, om Laksmøllebæk, om Agesø (28 m højtliggende) og dens Afløb til Felsbæk (Rudbæk), der danner Østgrænsen. Den nordlige Del af Jorden til alle Sognets Byer har Del i dette Bundmoræneland med Skove og levende Hegn; den sydlige Del derimod hører til Grus-Overgangslandet, og S. f. Torp er man endog i det yderste Parti af Slogs Hrd.s Fladen. Her kan man tænke paa en Smeltevandskegles Toppunkt. To Dale kommer nordvestligst op fra Aabenraakedlen, og Uge Bæk har her sit Udspring i samme Mose N. f. Røllum, som afvandes gennem de nævnte Dales Vandløb. Mosen ligger c. 37 m højt, Uge Bæk ved sit Udløb af Sognet mod SV. 35 m. Man er ved Sognets Grænse lige op ad de store Gruslejer i Uge. Ikke blot mod SV. mod Hedefladen, ogsaa mod S. sænker Sognet sig til de triste Moseomgivelser af Hostrup Sø (36 m) og Julsø (38 m), men sydøstligst møder man i Hostrup Krat og videre ind mod Kliplev Sogn en karakteristisk Endemoræneryg (se ogsaa Kliplev Sogn). Ogsaa Forhold V. f. Felsbæk kan tyde paa en Israndslinje. Sognets Jordbundsbeskaffenhed er givet af ovennævnte Skildring. Mod N. lerblandet, mod S. sandblandet Muld med Ler-, Sand- eller Grusunderlag; i de vestlige Byer ansat i 3-8. Kl. (5. hyppigst), i Stubbæk og Hostrup i 2-7. (4. hyppigst). Paa S.-Hostrups Grund ligger Hostrup Sø,

300 ha; Godset Søgd. i Kliplev Sogn har alle Rettigheder. Age Sø i Hostrupskov er 11 ha; Fiskerirettighederne ejes med 1/3 af Staten og 1/2 af Felsbækgd. Julsø paa Røllummark, c. 2 ha, er for Størstedelen udtørret og opdyrket; Fiskerirettighederne i Privateje. Staten ejer i Sognet ialt 518 ha Skov og Plantage: Hostrup Krat (29 ha Gran og Bøg) anlagdes 1846 og fældedes for Størstedelen under Verdenskrigen, men er nu atter tilplantet, Aarup Skove (272 ha gl. Ege- og Bøgebestand) og Torp Plantage (217 ha), der anlagdes paa en 1884 købt Hedestrækning. Landevejen Aabenraa-Flensborg, hvorfra ved S.-Hostrup Landevejene Aabenraa-Sønderborg og Aabenraa-Tønder udskiller sig, gaar gennem Sognet. — Der er 20 Fiskere i Sognet; Fangsten udgjorde 1926 c. 30,000 Kr.

Befolkning i 1925: 1438 (1860: 1339, 1910: 1292, 1921: 1286). **Ejdsk.** 1927: 4706, deraf **Jordv.** 2550; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 698 Kr. pr. ha. **Areal** 4216 ha (N. 16,028 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2743; besaaet med Hvede 66, Rug 145, Byg 193, Havre 393, Blands. t. Modenhed 165, andre Høstar. 30, Kartofler 39, Foderroer 189, Brak 145, Grønf. og Græsn. 1378, Haver, Hegn o. l. 54, Tørvemoser 172, Skov 1026, beb. Grund og Gaardsplads 19, Veje 92, Hede, Klit og Stenmarker 97, Vand 13. **Frugttræer** 1913: 2577 (1900: 2397). **Kreaturhold** 1927: 311 Heste, 2212 Stkr. Hornkv. (heraf 1115 Køer), 2 Faar, 11 Geder, 3228 Svin (1913: 2191), 9200 Høns.

I Sognet Byerne: *Stubbæk* (1335 Stubeky) med Præstegd. (opført 1912, Arkt. Jacobsen, Bolderslev), 3-Kl. Skole (nybygg. 1909), Alderdomshjem, Forsamlingshus (indr. 1924 i den gamle Kro; en lille og en stor Sal, 50 og 200 Pladser), 2 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1893 med 187 Køer, 1914: 880, 1918: 634, 1928: 1032; i 1920 blev Mejeriet ombygget og udvidet), Telegraf- og Telefonst. Fiskerlejet *Styrtom* (tidl. Stubbæk Skov) med Kbmdshdl. og Gæstgiveri. *S.-Hostrup* (1231 Horsthorp) med Skole (omb. 1923), Gæstgiveri med Kbmdshdl. og mindre Landbrug, Ml., Destruktionsanstalt (opr. 1912). *Hostrupskov* med Skole (opf. 1902), 2 Kbmdsforretn., Badehotellet *Eliselund,* Fiskerleje og Anlægsbro for Fjordskibe. *Røllum* (1543 Rollum) med Skole (opf. 1900) og Gæstgiveri med Kbmdshdl. og mindre Landbrug. *Torp* (1648 Torp). Saml. af Gde og Hse: *Ensted* (1231 Enstath) med Kirken, Kirkekro og mindre Landbrug, *Lundsbjærg* med Gæstgiveri, *Klatrup* (d. e. Stubbæk og Røllum Søndermark), *Aarup* (1203 Athorp) Stamparcellen af Aarupgd. og 13 i 1923 udstykkede Husmandsbrug, *Aarupskov* (Skovfogedsted og Skovløberhus), *Stubbækmark, Hostrupmark* med betydeligt Grusleje, der udnyttes privat og af Kommunen; i Hostrupskov: *Begyndt; Røllumskov, Røllummark, Torpmark.* Gaarde: I Stubbæk *Aarupgd.* med Ejdsk. 210, Jordv. 140, c. 158 ha, deraf Ager 146, Eng og Mose 11, Skov 1, N. 1137 Thlr. *Præstegden,* Jorden bortforp., med Ejdsk. 32, Jordv. 18, c. 36 ha, deraf Ager 27, Mose 9, N. 142 Thlr. *Tinggd.* med Ejdsk,. 83, Jordv. 60, c. 87 ha, deraf Ager 64, Eng 1, Skov 12, Mose 10, N. 415 Thlr. *Lillehave* med Ejdsk. 75, Jordv. 50, c. 51 ha, deraf Ager 43, Eng 3, Mose 1, Skov 4, N. 460 Thlr.; endvidere tre større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk 97, Jordv. 68, c. 91 ha, deraf Ager 63, Eng 8, Skov 4, Mose 3, Hede 13, N. 418 Thlr.; en med Ejdsk. 100, Jordv. 70, c. 107 ha, deraf Ager 79, Skov 10, Mose 18, N. 478 Thlr.; en med Ejdsk. 70, Jordv. 47, c. 76 ha, deraf Ager 60, Skov 6, Eng og Mose 10, N. 309 Thlr. I Styrtom *Helenesminde, Høffelbjærg* og *Laksmølle;* Møllen er bygget 1780. I S.-Hostrup *Tinggd.* med Ejdsk. 145, Jordv. 104, c. 186 ha, deraf Ager 98, Eng 8, Skov 33, Mose 10, Hede 33, N. 860 Thlr. *Elmetoft* med Ejdsk. 92, Jordv. 66, c. 78 ha, deraf Ager 47, Eng 10, Skov 18, Mose 3, N. 594 Thlr. *Snelskær* med Ejdsk. 125, Jordv. 87, c. 147 ha, deraf Ager 95, Eng 4, Skov 19, Mose 5, Hede 24, N. 671 Thlr. *Østergd.*; paa Hostrup-

mark *Stentoft* og *Spangtoft.* I Hostrupskov *Felsbækgd.,* ogsaa kaldet Bjærgegd., med Ejdsk. 50, Jordv. 32, c. 46 ha, deraf Ager 39, Eng 4, Skov 3, N. 213 Thlr., og *Vingelhøj.* I Røllum en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 88, Jordv. 61, c. 97 ha, deraf Ager 71, Eng 8, Skov 16, Mose 2, N. 420 Thlr.; paa Topmark *Katrinegd.* Huse: I Aarupskov *Skovlyst,* i Styrtom *Sølyst,* i Hostrupskov *Højtoft, Fuglsang, Bakkely.*

Ensted S., en egen Sognekommune, Ensted Sognefogeddistr., har Tingsted i Aabenraa og hører under Rets- og Politikr., Aabenraa Kbst. m. m., Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts søndre Vur-

Ensted Kirke.

deringskr., Sønderjyllands 2. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 169. Lægd.

Den ukalkede, skifertækte og kullede Kirke er en god, lille, romansk Kvaderstensbygning, bestaaende af Skib og lige afsluttet Kor med karnisformet Sokkel samt nyere Vaabenhus mod S. Et tilmuret, oprindeligt Vindue med Kilestik paa Korets Øst- og Nordvæg samt nordlig paa Skibet, hvor ogsaa den tilmurede, firkantede Norddør ses. Syddøren er af Tegl og ændret, Vestgavlen er ombygget 1742. Mod S. et 1840 ombygget Vaabenhus af Tegl med Solur fra 1771. Hele Kirken har gibset Loft. Paa hver Side af den smukke, rundbuede Korbue, der har profileret Kragsten og karnisformet Sokkel, en konchaformet Alterniche. Fritstaaende Klokkehus af Tegl fra 1826. Kvaderstens Alterbord. Altertavlen er en Kopi efter Eckersbergs Alterbillede i Hagenbjærg paa Als, indfattet i en samtidig, søjlebygget Ramme fra 1841. Kalk 1661. Romansk Granitfont omtrent som i Kværs. Prædikestolen er omdannet i Empiretiden, men indeholder Felter (nytestamentl. Relieffer og plattyske Indskrifter) af en Renæssancestol fra 1647 (et Topstykke med Indskrift findes i Nationalmuseet). Over Korbuen hænger en vistnok sentgotisk Krucifiksfigur paa nyt Kors. Lille Messeklokke. To Klokker, den ene Baltzer Melchior 1654, den anden en Genforeningsklokke. Tre Egetræs Tavler med Navnene paa 48 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — Paa Kirkegden rejstes 1921 en Mindesten for de faldne.

Aarup bestod af 6 Bøndergde, der 1608 af Fr. Ahlefeldt blev lagt under Søgd. 1725 købtes Gden af Htg. Chr. Aug. af Augustenborg, hvis Efterkommere ejede den til 1852, da den blev Statsejendom. 1863 solgtes den uden Privilegier, Bøndergods og Skov til Edv. Tolderlund, der kort efter solgte den til Lensbaron Rosenørn-Lehn og Grev Brockenhuus-Schack paa Giesegaard, hvis Arvinger c. 1895 solgte den til Drescher fra Nordborg.

Efter nogle tyske Ejere overgik den 1920 til Svend Lund fra Fyen. 1923 blev der af Gdens Tilliggende udlagt 100 ha, hvoraf der dannedes 13 Husmandsbrug. — N. f. Aarup stod forhen paa „Kapelløkken" et Kapel *Helligsted,* hvorfra „Pilgrimsstien" førte til det endnu berømtere Valfartssted ved Kliplev Kirke. I Aarup Skov staar ved Kilden til „Helligbækken" en Sten, hvor efter Sagnet Egnens første Kristne døbtes.

Tinggd. i S.-Hostrup er endnu Sognets største Bondegd. Vejen, der fører til Gden, hedder den Dag i Dag „e Tingfort". Egnens Tingsted, der betegnes ved en oprejst, tilhugget Granitsten, den saakaldte „Ekscellens", laa, hvor Vejene fra Torp, Røllum, Stubbæk og S.-Hostrup mødes. — Egnens gamle Rakkerkule og Rakkerbolig laa ved „Martinsskellet" mellem Stubbæk og S.-Hostrup. S. f. Ensted Kirke paa *Galgeløkken* laa Egnens Rettersted. Skampælen med Halsjærnet, der endnu for 35 Aar siden stod ved Kirkegaardslaagen, opbevares i Aabenraa Amtsmuseum.

Felsbækgd., tidl. med over 300 Tdr. Ager foruden Skov og Sø, ejedes til 1752 af Htgen af Augustenborg, da Gden solgtes til Peter Henningsen, hvis direkte Efterkommere endnu ejer den. 1778 afstodes $^1/_3$ af Jorden til Krusmølle. 1860 blev en anden Tredjedel udlagt til Husmandsbrug. Af Privilegier er blot Fiskeretten paa Age Sø og „Friskovsretten", Ret til af fælde og plante Træer efter eget Skøn, tilbage.

Udskiftningen af Fællesjorden foregik fra 1776-1778, hvilke Aarstal er udhugne paa Stene i de gamle Diger, der er typiske for Egnen.

Den første, faste Skole i Sognet byggedes 1647 i Røllum.

Dybkær med Brændevinsbrænderi, Springvand og stort Landbrug laa V. f. Stubbæk og var Hovedbedested for Prangere og Fragtvogne fra Jylland til Holsten. Den sidste Rest af de fordums saa store Krobygninger, et Stykke af den store Gæstestald, blev først fjernet 1886.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Ensted og Uge Sogne tils. 1871: 188 d., 84 t.; 1884: 140 d., 72 t.; 1912: 177 d., 100 t., 33 soc.; Ensted Sogn alene 1920: 255 d., 27 t., 47 soc.; 1924: 197 d., 28 t., 94 soc.; 1926: 245 d., 68 t., 12 Bond. Selvst., 127 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_2$ 1920 afgaves 531 d. og 143 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 81, fra Tskl. 58).

Som Udtryk for en Kystbosættelse i Sognet under den yngre Stenalder ligger i Sognets nordøstl. Del ud mod Fjorden en Del Megalithgrave. 3 ødelagte Runddysser ses saaledes i Skov tæt N. for Lundsbjærg Kro, og straks Ø. for denne har der været 2 Dysser. Ved Badestedet Eliselund staar fredl. Rester af en stor Stengrav (vistnok en Jættestue), hvilken dog i ny Tid er bleven stærkt forvansket. Straks S. for dette Mindesmærke ligger i Skov, paa Række, 3 Runddysser. Fremdeles findes i Skov, N. for Age Sø, en Runddysse, og S. for Søen atter en Runddysse, særdeles velbevaret og med mange Randsten, samt Rester af en formentlig Langdysse; atter lidt sydligere et Par Oldtidsmindesmærker. Endelig har ved Felsbækgd. ligget en formentlig Runddysse. Hele Sognets sydl. Halvdel er derimod ganske blottet for Megalithgrave; her har til Gengæld ligget enkelte runde Gravhøje, og her ses endnu en Langhøj, medens Gravhøje ikke kendes i Sognets nordl. Halvdel.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Stubbæk (med Styrtom), S.-Hostrup (med Hostrupskov) og Røllum (med Torp).

Felsted Sogn omgives af Aabenraa Fjord og Sognene Ensted, Kliplev, Kværs, Asbøl, Ullerup (Sønderborg Amt) og Varnæs. Kirken sydvestlig, 9,5 km SØ. f. Aabenraa, 8,5 km NV. f. Graasten. Gdene Vaarbjærg, Ludvigsro og Brændholm af Kværs Kommune og Assenholm af Kliplev Kommune hører til Felsted Kirkesogn, men behandles ikke her. Skønt Sognet er fremskudt langt mod Ø. og grænser ud til Aabenraa Fjord, gaar dog Jyllands Hovedvandskel igennem det, i vest-østlig Retning, kommende fra Ensted Sogn, N. om Felsted By (Bygbjærg 74 m), over Slyngsten (paa et Sted, der hedder Hulvej, hvor Vandet fra det ene Hjulspor skal løbe gennem Sisselbæk til Vesterhavet, men fra det andet gennem Eskær Bæk til Østersøen) og Traasbøl. Som Vandskellets østligste Punkt kan sættes Tornhøj paa Kidingmark (73 m), hvor man ser fra Assens Sukkerfabriks Skorsten til Husby Kirkespir i Angel og til Egnen ved Urnehoved vestlig. Herfra gaar Vandskellet mod SV. ind i Kværs Sogn. Mellem Vandskellet og Fjorden har Landet samme Karakter som i Ensted Sogn, mod hvilket Felsbæk danner Grænsen, mens Dyrbæk

skiller det fra Varnæs i Ø. Egnen beherskes af Tastebjærg (74 m, trigonom. Stat.), hvis nordvestlige Skraaning sænker sig overmaade brat ned i Syvmandsskoven og mod Felsbækkens nederste Omgivelser. Udsigten naar fra Als og Dybbølbjærg til det høje Land ved Bov, i NØ. til Haderslev Næs og Fyn. Et stort Omraade S. og SV. f. Bakken er endnu over 60 m højt, hvilken Højde ogsaa sydligere naas af en Mængde enlige Toppe. Østlig ud ad Varnæs fladner Landet til, mod Fjorden staar Sognet derimod i denne Retning med høje Klinter (indtil 35 m). Disse Egne ved Fjorden hører til de naturskønneste i Nordslesvig. Mod SV. sænker Jordsmonnet sig mod en stor Mosestrækning; Bjerndrup Aa løber her ud af Sognet i 37 m's Højde; samme Højde omtrent sydøstligst. Tumbøl, Traasbøl, Kiding, Grøngrøft, Svejrup og Skovbøl har lerblandet Muld med Lerunderlag, bedst i Svejrup (1-4. Kl.), daarligst i Tumbøl (2-5. Kl.); paa sine Steder i Tumbøl og Grøngrøft naar Mergelen op til Overfladen. Felsted, Nørballe og Felstedskov har ved Siden af den lerblandede Muld ogsaa en Del lette Sandjorder (2-7. Kl.). Spredte Kærenge og ved Byerne Toftenge, Kiding og Grøngrøft har slet ingen Eng, men rundtom er der større og mindre Mosedrag delvis med Tørvetilvirkning og til Afgræsning. Bønderskove, deribl. Syvmandsskoven, ligger nær Fjorden; af Skovene mod SØ. fremhæves Tralskov (med Ræveskov og Kidingtyk), der tidl. hørte under Kiding. Skovrigt er Sognet ikke. Det meget stejle Terræn ved Syvmandsskoven gør et smukt, men lidet kultiveret Indtryk. Landevejen Aabenraa-Sønderborg gaar gennem Sognet og spalter sig ved Kirkebyen i Landevejen til Graasten; førstnævnte Strækning udbyggedes 1924-25, og sidstnævnte Stræknings Regulering begyndte 1927 og vil formentlig være fuldendt 1929.

Befolkning i 1925: 2111 (1860: 2023, 1910: 2150, 1921: 2084). **Ejdsk.** 1927: 8657, deraf **Jordv.** 4570; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 942 Kr. pr. ha. **Areal** 4616 ha (N. 35,403 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 4077; besaaet med Hvede 209, Rug 158, Byg 316, Havre 607, Blands. t. Modenhed 309, andre Høstar. 37, Kartofler 50, Foderroer 344, Brak 204, Grønf. og Græsn. 1843, Haver, Hegn o. l. 120, Tørvemoser 99, Skov 129, beb. Grund og Gaardsplads 51, Veje 78, Hede, Klit og Stenmarker 42, Vand 20. **Frugttræer** 1913: 4036 (1900: 4092). **Kreaturhold** 1927: 527 Heste, 3882 Stkr. Hornkv. (heraf 2062 Køer), 67 Faar, 23 Geder, 6236 Svin (1913: 4964), 14,054 Høns.

I Sognet Byerne: *Felsted* (1436 Veddelsted) — den bymæss. bebygg. Del havde 1925 340 Indbygg. — med Kirke, Præstegd. (bygget c. 1770) og det dertil tidligere hørende, smukke, lille Enkesæde fra Slutn. af 18. Aarh., 3-Kl. Skole (opr. 1751, nyopf. 1900), 4 Kbmdsforretn., 2 Udsalg af Korn- og Foderstoffer med Motormølleri, 20 Haandv., Andelsmejeri (opr. 1888 med 500 Køer, 1914: 1049, 1918: 980, 1928: 1210, i 1920 fordeltes Andelshaverne i det ophævede Tumbøl Mejeri paa Felsted og Traasbøl Andelsmejerier), Ordenspolitibetjent under Aabenraa Politikr., Læge, Dyrlæge, Indbetalingssted for Aab. By- og Amtssparek., 3 Gæstg.,

Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Tumbøl* (1543 Tumbull) med 3-Kl. Skole (opr. 1740, nyopf. 1838, udvidet med 5 Fag 1875, ombygget 1926), 2 Kbmdsforretn., Mølleri med Korn- og Foderstofhandel, Gæstgiveri med mindre Landbrug. *Traasbøl* (1543 Trasbull) med Skole (opført 1811, nyopført 1903), 2 Købmandsforretninger, Andelsmejeri (oprettet 1888 med 203 Køer, 1914: 270, 1918: 370, 1928: 530), Gæstgiveri med mindre Landbrug. *Svejrup* (1543 Swerupp). *Skovbøl* (Gl.-Skovbøl; 1334 Schogbyll) med 3-Kl. Skole (nybygget efter en Ildebrand 1920), 2 Købmandsforretninger, Gæstgiveri med mindre Landbrug. *Felstedskov* med Skole (opr. c. 1800, nyopf. 1820 og atter 1879), Kbmdshdl., 2 Vandmlr., Gæstgiveri med mindre Landbrug. Saml. af Gde og Hse: *Nørballe* (1543 Norderballe), *Felstedmark, Slyngsten* med Fattiggd. og Alderdomshjem, *Tumbøl Søndermark, Tumbøl Mose* (Møgelmose), *Spang, Køling, Traasbøl Sønderm., Traasbøl Nørrem.,*

Felsted Præsteenkesæde.

Traasbøl Vesterm., Kiding, Kaldkær, Skovbølgdsm., Vældkær, Ny-Skovbøl, Stenneskær. Gaarde: i Felsted *Iversens Gd.*, med Ejdsk. 103, Jordv. 76, c. 91 ha, deraf Ager 58, Eng 15, Skov 15, Mose 3, N. 585 Thlr. (jfr. En Selvejerbondegd.s Hist. gennem 3 Aarh., i Sprogfor.s Almanak 1898). *Præstegden* med Ejdsk. 40, Jordv. 24, c. 25 ha, deraf Ager 22, Mose 3, N. 161 Thlr., bortforpagtet i mindre Parceller, *Kantrupgd., Rottehoved, Skræbølgd.* I Tumbøl Tvegdene *Bøgholm*, i Slyngsten *Hansens Gd.* med Ejdsk. 120, Jordv. 79, c. 68 ha, deraf Ager 66, Eng 1, Skov 1, N. 599 Thlr. Tvegdne *Højbjærg;* en større Gd. i Tumbøl med Ejdsk. 77, Jordv. 49, c. 45 ha, deraf Ager 41, Eng 2, Skov 2, N. 364 Thlr. *Kirkebjærg*, Tvegdene *Stensvang. Grøngrøft* (1648 Grongrift) med Ejdsk. 414, Jordv. 294, c. 276 ha, deraf Ager 220, Skov 20, Mose 35, N. 2717 Thlr. *Grøngrøft Mose.* I Traasbøl *Østerholm* med Ejdsk. 75, Jordv. 48, c. 42 ha, deraf Ager 37, Eng 4, N. 419 Thlr. *Nøldbjærggd.* med Ejdsk. 78, Jordv. 50, c. 50 ha, deraf Ager 45, Eng 3, Skov 2, N. 423 Thlr. *Hovbjærggd., Bundtbjærggd., Ravnbjærggd., Vonskærgd., Kiding* (1543 Kydynghe) bestaaende af den 51 ha store Stamparcel af den udstykkede Gd. samt 150 ha, som Forpagteren har købt af Statens Jordlovsudvalg, altsaa ialt 201 ha. Skovridergden *Tralskov.* I Skovbøl *Skovbølgd.* med Ejdsk. 212, Jordv. 140, c. 128 ha, deraf Ager 119, Eng 2, Skov 1, N. 1146 Thlr.;

en større Gd. i Skovbøl med Ejdsk. 130, Jordv. 81, c. 83 ha, deraf Ager 62, Skov 20, N. 704 Thlr. *Bøghøj*. I Felstedskov *Felsbækmølle* (Vandml.), *Krusmølle* (1609 Krause muhle), Vandml. med Elektricitetsværk, opr. 1914 med 17 Forbrugere. Huse: *Grønbæk, Kidinglund, Krathus*.

Felsted S., en egen Sognekommune, Felsted Sognefogeddistr., Størstedelen har Tingsted i Aabenraa og hører under Rets- og Politikr. Aabenraa Kbst. m. m. samt til Aabenraa Forligskr.; men Traasbøl, Kiding og Grøngrøft har Tingsted i Graasten og hører til Lundtoft og Nybøl Hrdr.s Retskr., Graasten Politikr. og Forligskr.; Sognet hører til Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts søndre Vurderingskr., Sønderjyllands 2. Folketingskr., 7. Udskrivningskr.' 170. Lægd.

Den hvidtede, skifertækte, tidl. t. Skt. Dionysius indv. Kirke, der i Slutn. af 13. Aarh. annekteredes Ellum Syssels Provsti, er en romansk Teglstensbygning paa Granitsokkel med Rundstav og bestaar af Skib og lige afsluttet Kor samt et i nyere Tid tilbygget Vaabenhus mod N. og et stærkt skæmmende Varmeværkshus ved Korets Østside (1897). 1780, da Kirken mistede sit Kobbertag, blev Vestgavlen ommuret med smaa Sten og fik 3 plumpe Stræbepiller, og 1856-58 led Bygningen stærkt ved en „Restauration", paa hvilken man har søgt at raade Bod ved en ny Istandsættelse 1910, ved hvilken Lejlighed man fremdrog de gamle Vinduer paa Kirkens Nordside, 1 paa Koret og 5 paa Skibet; i de vestligste blev der fundet rødmalede Rammer af Eg. Samtidig gennembrødes en Dør paa Korets Sydside. Af andre oprindelige Enkeltheder ses den øverste Del af den gamle, rundbuede Norddør over Vaabenhusloftet, medens Syddøren er blændet. Skibet har Bjælkeloft, Koret en senere indbygget Krydshvælving. Høj, rundbuet Korbue, der dog er grimt udvidet forneden. Paa Loftet er det nederste Bjælkelag tæt besat med Knager, idet det har tjent som Vaabenkammer for Kystmilitsen under Krigen 1807-14. Et fritstaaende Klokketaarn af Eg, paa hvis Midtstolpe Aarstallet 1769, har afløst en ældre Tagrytter. Stor, muret Kirkegdsport fra 1795. Det sentgotiske Alterskab, fra c. 1450, indeholder i Midtpartiet en Fremstilling af Christus, som himmelkroner Maria, to Engle med Røgelsekar og tolv Apostle; Fløjene har ikke haft Snitværk, men kun Malerier, som nu er ødelagte. Over Altertavlen er anbragt en sentgotisk Krucifiksgruppe med knitrende Klædebon, c. 1500. Af Lysestagerne er et Par sentgotiske, tinstøbte, med Helgennavnet Skt. Dionysius, et andet Par fra 1680 og et tredje Par fra 1693. Den romanske Granitfont, der tilhører en i Sundeved forekommende Type, udmærker sig ved ejendommelige Figurer i ganske fladt Relief: en Jæger med Horn og Spyd samt to Hunde jager en Hare hen imod et stærkt stiliseret Træ (Livets Træ), hvortil der fra den anden Side kommer to opsadlede Heste med Faner bag sig; mellem Hestene ses en Baad, hvorfra Jonas styrtes ned i Hvalfiskens Svælg (Sauermann, Taufsteine p. 43). Daabsfad af Nürnbergarbejde med Syndefaldsrelief. Fontehimmel fra 1692. Ved Siden af Korbuen staar i Alternichen, sikkert paa oprindelig Plads, en sentgotisk Sidealtertavle med Jomfru Maria i Midtskabet og fire Helgeninder paa Fløjene (Gertrud?, Magdalene, Anna, Barbara). Prædikestol fra c. 1800. I Skibet Pulpiturer fra 18. Aarh. I Koret Præstestol fra 1624, med danske, plattyske og latinske Indskrifter samt Hylde til Opstilling af Begravelseslys, fra 1786-87. Under Korloftet hænger en sentgotisk Messeklokke. To større Klokker, den ene fra 1847 (Beseler, Rendsborg), den anden en Genforeningsklokke. — Ved en Istandsættelse i 1850erne forsvandt en Ligsten over Sognepræst Jørgen Beyer, † 1660, og samtidigt tilkastedes aabne Begravelser (Præsten Andr. Petræus, † 1726, og Marie Magdalene Seidelin, f. Bachmann, † 1757; over sidstn. bevaret Indskriftplade). Tidligere er ifl. Dske Atl. mange Helgenbilleder „udryddede". — Paa Kirkegden rejstes 1921 et Mindesmærke for 89 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Skovbølgd. ejedes 1543 af Povl Uken († c. 1571), derefter af hans Enke Magdalene Andersen, 1583 af hendes Søn Povl Uken, myrdet 1589, og indtil 1616 af hans Enke Magdalene Rathlau og Sønnen Claus Uken, hvorefter Gden kom til Slægten Buchwaldt: Jesper Buchwaldt (1626), hans Sønner Claus († 1663), Volf († 1662), Joakim og Markvard († 1654) i Fællesskab, derefter Bendix Frederik Rumohr, der 1700 solgte Gden til Statholder, Greve Frederik Ahlefeldt; ved den store Ahlefeldtske Konkurs 1725 købtes den af Overinspektør Nikolai Poulsen; 1775 overtoges den af dennes Sønnesøn Kancelliraad Henning Poulsen til Ballegd. († 1778). Af de senere Ejere kan nævnes Nordmanden Kittel, ivrig Slesvigholstener, der købte Gden 1822; i 1880 gik den over

i Familien Bruhns Eje. — Den pyntelige, lille Hovedbygning i eet Stokværk med Kælder og Kvist er opført 1765, antagelig paa det gamle, af Grave omgivne Voldsted.

Kiding var oprindelig en Landsby, hvis 8 Gaarde 1716 omdannedes til en Ladegd. under Søgd. Den laa tæt Ø. for Gden, hvor der endnu for en Menneskealder siden opløjedes Potteskaar o. l. Ved Godset Søgd.s Opløsning 1725 købtes den af Htgen af Augustenborg og overgik sammen med de øvrige, hertugelige Godser til den danske Stat, der 1862 solgte den for 274,500 Rdlr. til Baron O. D. Rosenørn-Lehn, den senere Udenrigsminister i Ministeriet Estrup. Ved hans Død 1892 arvedes den af hans Broder Baron Erik C. H. R.-L. og efter dennes Død (1904) sammen med Baroniet Hvidkilde af hans Datter g. m. Grev Fr. Ludv. Ahlefeldt-Laurvig. 1910 overgik den til deres Søn, Grev Chr. E. Julius A.-L.-Lehn. Dens Størrelse var da 507 ha, hvoraf 424 ha Ager, Resten Skov; Grundskat-Nettoudbyttet var 4488 Thlr., og Ejdsk. og Jordv. androg 1924 henholdsvis 818 og 580. Ved Baroniets Afløsning 1926 afstodes den samlede, pligtige Jord, ialt 376 ha, fra K. Skovene med mindre Landbrug, Skovfoged- og Arbejderbolig, ialt 75 ha (Tralskov med Ræveskov og Kidingtyk), heraf 30 ha i Felsted S., Resten i

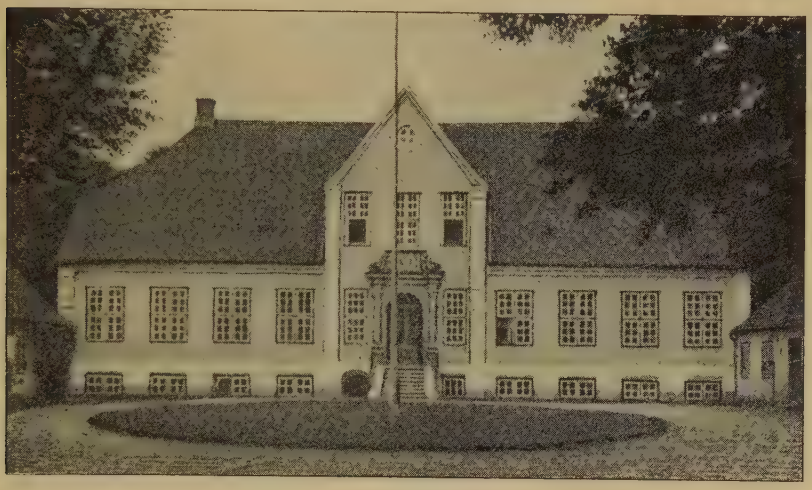

Skovbølgaard.

Asbøl S., afhændedes 1926 til Forstkand. Neergaard Petersen. Bygningerne og den 51 ha store Stamparcel solgtes 1928 til Forpagter Lauesgaard, der yderligere af Statens Jordlovsudvalg købte 150 ha; Resten af Jorden, 226 ha, vil i Løbet af 1928 være færdig udstykket paa 30 selvst. Husmandsbrug og 3 Tillægsparceller, saaledes at den nedlagte Landsby nu er genopstaaet.

Ogsaa *Grøngrøft* var 1725 en Ladegd. under Søgd., maaske opstaaet paa Bekostning af en forsvunden Landsby Vaarbjærg, hvis 8 Gde nævnes i Skattemandtal fra 1543, vist under Kværs S. (Varbarch, Vartbarch), men som ikke forekommer paa Kortene i Danckwerths Landesbeschreibung. Den købtes ved Auktionen af Kancelliraad Aug. Chr. Paulsen og tilhørte derefter i over 100 Aar Familierne Boysen og Bachmann. 1884 solgtes den til G. Degetau og 1888 til W. Siemers fra Hamborg. 1916 solgte Familien S. den til Købmd. Peter Kruse, Hamborg, som 1920 afhændede Gden til Propr. Højrup; 1924 overgik den til Winther & Co., Tønder; ved disses Konkurs 1926 overtog P. Kruse atter Ejendommen for efter Udstykningen i 1927 at afhænde Stamparcellen, 158 ha, til P. Høj & Co. Af det øvrige Areal er 71 ha blevet bortsolgt som Tillægsparceller til bestaaende Brug, og 105 ha er erhvervet af Staten for 1375 Kr. pr. ha til Udstykning i 15 Husmandsbrug samt 1 Tillægsparcel i Løbet af 1928. — Bygningerne er uden Interesse. Indgangen til Haven dannes fra gammel Tid af et Par mægtige Hvalkæber.

Gden *Stenneskær* udstykkedes 1922.

Af tidl. Tiders udstrakte Skove i Felsted S. er nu kun Rester tilbage. — Uden for Iversens Gd. i Felsted staar to mægtige Træer, det ene en Eg, en af Landets ældste

og største (7,2 m i St. Omf., nu kun 12 m høj, maaske sine 700 Aar gl.). Gaarden skal beviselig have staaet i 4 Aarh. paa samme Sted, og der er knyttet den Folketro til Træet, at „en Ildebrand er sat væk i det", hvorfor Gden ikke kan brænde, saalænge Egen staar. Lynet har engang ødelagt Træets ene Side, og Hulheden er plomberet. Stiftsprovst Mørk Hansen har i sin Tid opelsket en Frøplante af Træet og senere plantet den ved Talerstolen paa Skamlingsbanken (se Sprogfor.s Almanak 1920). — Det andet Træ er en meget smuk Skovlind (5,6 og 18 m), antagelig 200 Aar gl.

Ved Tumbøl har ligget en Helligkilde med Pengeblok.

I Svejrup fødtes Sprogmanden, cand. math. Nicolai Andersen (1862-1919), fra 1900 til sin Død Sprogforeningens Sekretær. — I Felsted fødtes Sprogmanden og Botanikeren, Magister Marcus Lorenzen (1847-1928). — Generalsuperintendent B. P. Godt (1814-85) var Præst i F. 1846-50 og Politikeren M. Mørk Hansen (1815-95) 1850-64.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 307 d., 45 t.; 1884: 233 d., 19 t.; 1912: 294 d., 53 t., 15 soc.; 1920: 534 d., 13 t., 32 soc.; 1924: 433 d., 16 t., 100 soc.; 1926: 451 d., 75 t., 52 Bond. Selvst., 143 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 1108 d. og 106 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 118, fra Tskl. 81).

De henv. 40 jordfaste Oldtidsmindesmærker, som kendes i Sognet, har væsentligst deres Plads i dettes nordl. Del. Her ligger nær Krusmølle, ved Stranden, en ødelagt Langdysse og ikke langt derfra et Par andre, nu ligeledes forstyrrede Stenalders Mindesmærker. I Felstedskov ses en Høj *(Grævlinghøj)* med Rest af et Dyssekammer. NØ. for Ny-Skovbøl ligger tæt sammen i Skov 3 ganske anselige og til Dels ret velbevarede Gravhøje. Sognets øvrige Høje, c. 30 i Tal, er derimod alle overpløjede eller sløjfede.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Felsted, Tumbøl, Grøngrøft, Traasbøl med Kiding, Svejrup, Skovbølgd. med Skovbøl og Felstedskov.

Litt.: J. Fausbøl, Minder fra Sundeved og Felsted Sogn, Aabenraa 1914.

Varnæs Kirkesogn omgives af Aabenraa Fjord og Als Fjord, mellem hvilke Varnæs Hoved skyder sig ud, samt af Sognene Felsted og Ullerup (Sønderborg Amt). Kirken nordvestlig, 10,5 km ØSØ. f. Aabenraa, 10 km N. f. Graasten, 17,5 km NV. f. Sønderborg. Sognet har helt Østlandskarakter, Bundmoræne, dog med en ret bakket Overflade; de højeste Punkter er Bovrupbjærg allersydligst, 64 m, Brokbjærg ogsaa S. f. Bovrup, 63 m, Galgebjærg ved Varnæs By, 54 m. Dyrbæk gør Skel mod Felsted Sogn, Bovrup Bæk mod Ullerup; i den sidste falder Blaabæk, der har gjort Skel mellem Sognets to Byer. Bækkene er dybt nedskaarne. Varnæs Hoved er delvis afskaaret fra det øvrige Sogn ved Skovsø, en tidligere Vig med skov- og græsklædte Bredder, hvis Indløb er tilsandet. Klinterne ved Kysten naar flere Steder over 20 m. Sognet har for Størstedelen lerblandet Muld med Lerunderlag, dog mod Stranden en Del lettere Sandjorder med Sand- og Grusunderlag. Vurderingen i Varnæs 1-6. Kl., i Bovrup 1-5., 2-3. fremherskende. Spredtliggende, magre Kærenge. Varnæs har gammel Bøgeskov; dette Skovareal, Tykskov, paa 34 ha har Bønderne i Varnæs endnu den Dag i Dag i Fælleseje; Skoven Søbjærg grupperer sig om den 11 ha store Skovsø, der hører til Graasten Skovdistr. Det til Bovrup hørende Skovareal bestaar af smaa Skovparceller („Knæk"), der ejes af to og to Bønder i Fællesskab. Landevejen Aabenraa-Sønderborg gaar gennem Sognets sydlige Del (Bovrup Sognekommune). — Sognet bestaar endnu som under den preuss. Administration af 2 Kommuner, nemlig Varnæs og Bovrup, som i det følgende behandles hver for sig.

1. Varnæs Sognekommune.

Befolkning i 1925: 833 (1910: 969, 1921: 873). **Ejdsk.** 1927: 3309, deraf **Jordv.** 1671; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1084 Kr. pr. ha. **Areal** 1460 ha (N. 14,497 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1324; besaaet med Hvede 80, Rug 73, Byg 150, Havre 264, Blands. t. Modenhed 62, andre Høstar. 39, Kartofler 10, Foderroer 146, Brak 36, Grønf. og Græsn. 464, Haver, Hegn o. l. 29, Tørvemoser 22, Skov 39, beb. Grund og Gaardsplads 15, Veje 21, Hede, Klit og Stenmarker 7, Vand 3. **Frugttræer** 1913: 2068 (1900: 1829). **Kreaturhold** 1927: 179 Heste, 1403 Stkr. Hornkv. (heraf 675 Køer), 8 Faar, 3 Geder, 3285 Svin (1913: 2674), 6656 Høns.

I Varnæs Kommune Byerne: *Varnæs* (1231 Warnæs) — dens bymæss. bebygg. Del talte 1925 415 Indb. — med Kirke, Præstegd., 4-Kl. Skole (opf. 1899, ombygg. 1920), 6 Kbmdsforretn., 25 Haandv., Andelsmejeri (opr. 1888 med c. 400 Køer, 1914: c. 900, 1918: c. 700, 1928: c. 1000; 1903 gik en Del af Andelshaverne ind under det nyopr. Mejeri i Bovrup), Agenturer for Graasten Bank, Nordslesvigsk Folkebank i Aabenraa og Sparekassen f. Aabenraa By og Amt, Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonstation, Postekspedition. *Blaakrog,* delt i Over- og Neder-Bl., med Gæstgiveri. Saml. af Gde og Hse: *Varnæsløkke, Vesterhjørne, Varnæsvig* med Dampskibsanlægsbro, Forlystelsesetablissement og flere Fiskerhuse. Gaarde: midt i Varnæs By *Flybjærggd.* med Ejdsk. 144, Jordv. 98, c. 78 ha, deraf Ager 72, Eng 7, N. 819 Thlr., *Præstegden* med Ejdsk. 62, Jordv. 49, c. 42 ha, deraf Ager 40, N. 464 Thlr.; Tvegdene *Søndermark; Skovbølmose, Stokagergd.* (ell. Vestermark) med Ejdsk. 153, Jordv. 108, c. 77 ha, deraf Ager 74, Eng 3, N. 1010 Thlr.; *Dyrbæk* (1648 Durbeck) med Ejdsk. 81, Jordv. 54, c. 48 ha, deraf Ager 44, Eng 2, N. 496 Thlr.; Tvegdene *Mikkelsdam; Surløkke, Snedled, Kærgd.* med Ejdsk. 83, Jordv. 65, c. 47 ha, deraf Ager 41, Eng 4, N. 661 Thlr.; *Voragergd.* (e Bol), *Volden,* Tvegdene *Hosted* og *Ornum* (1648 Ornum); *Nørreskov, Petrebæk,* Tvegdene *Naldtang; H. Chr. Lycks Gd.* med Ejdsk. 81, Jordv. 51, c. 57 ha, deraf Ager 38, Eng 8, Skov 3, Mose 6, N. 383 Thlr.; *Hørtoft, Stangled, Vibekær, Lillemark,* Tvegdene *Blaahøj; Graven;* Tvegden *Møllehøj; Grønløkke, Ørlager, Vrangkær.* Huse: *Hovedhus* nordligst ved Fjorden; *Karreshøj* i Varnæs By (2 Hse). — Der er 8 Fiskere i Kommunen, hvoraf 5 med Fiskeri som Hovederhverv; Fangstens Værdi 1926 c. 17,000 Kr.

Varnæs Km. udgør et eget Sognefogeddistr., har Tingsted i Aabenraa og hører under Rets- og Politikr. Aabenraa Kbst. m. m., Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts søndre Vurderingskr., Sønderjyllands 2. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' Lægd 173 b.

2. Bovrup Sognekommune.

Befolkning i 1925: 683 (1910: 719, 1921: 678). **Ejdsk.** 1927: 2869, deraf **Jordv.** 1398; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1087 Kr. pr. ha. **Areal** 1188 ha (N. 11,377 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1094; besaaet med Hvede 45, Rug 63, Byg 125, Havre 220, Blands. t. Modenhed 48, andre Høstar. 18, Kartofler 9, Foderroer 129, Brak 33, Grønf. og Græsn. 404, Haver, Hegn o. l. 31, Tørvemoser 8, Skov 11, beb. Grund og Gaardsplads 13, Veje 27, Vand 4. **Frugttræer** 1913: 1546 (1900: 1228). **Kreaturhold** 1927: 130 Heste, 1236 Stkr. Hornkv. (heraf 602 Køer), 2080 Svin (1913: 1968), 4686 Høns.

I Bovrup Kommune Byen *Bovrup* (1231 Baghthorp) — dens bymæss. bebygg. Del havde 1925 313 Indb. — med 4-Kl. Skole (opf. 1872, udvid. 1922), 5 Kbmdsforretn., 20 Haandv., Andelsmejeri (opr. 1903 med 324 Køer, 1914: c. 700, 1918: c. 600, 1928: c. 800), Agenturer for Københavns Handelsbanks Aabenraa Filial,

Nordslesv. Folkebank, Graasten Bank og Sparekassen f. Aabenraa By og Amt, Læge, 2 Gæstgiverier, Posteksp. Saml. af Gde og Hse: *Bovrup Søndermark, Kildekær.* Gaarde: Tvegdene *Ravnhøj; Krybily, Naldpold. Kildekærgd.* med Ejdsk. 92, Jordv. 60, c. 68 ha, deraf Ager 62, Eng 2, Skov 3, N. 408 Thlr.

Bovrup Km. udgør et eget Sognefogeddistr., har Tingsted i Graasten, hører til Lundtoft og Nybøl Hrd.s Retskr. og Graasten Politikr., Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts søndre Vurderingskr., Sønderjyllands 2. Folketingskr., Graasten Forligskr., 7. Udskrivningskr.' Lægd 173 a.

Den stærkt overpudsede, kullede Kirke, der efter Kirkeseglet at dømme tidl. har været indv. til Skt. Peter, bestaar af romansk, lige afsluttet Kor og Skib af raa og kløvet Kamp med Hjørnekvadre og hulet Skraakantsokkel. Hertil er senere føjet en ligeledes overvejende af kløvet Kamp opført Tilbygning mod S., der har haft en Gesims af to

Varnæs Kirke.

Savsnitsskifter, samt et tarveligt Vaabenhus fra 1709 mod N. Paa Koret en tilmuret Præstedør med rundbuet Stik. Den tilmurede Syddør er udvendig retkantet med Karm af svære Granitsten. Norddøren er omdannet. Spor af oprindelige Vinduer skimtes paa Koret, men ellers er de endnu i 1860erne synlige, oprindelige Vinduer forsvundne el. omdannede ved en Restaurering 1868, og senere er Vestgavlen, der har tre moderne Stræbepiller, bleven ødelagt af et Hus til Varmeværket. Til et paa Korets Østgavl indmuret, vel af Granit hugget Mandshoved er knyttet Sagnet om „Ridder Viggo", og en Vandsamling i en Hulhed i den ved Koret staaende, store, smukke Løn tilskrives lægende Kraft (jfr. Fr. Fischer, Slesv. Folkesagn, 3. Udg. 1890). Det indre har fladt Loft, men i Kapellet skimtes Ansætninger til Skjoldbuer. Korbuen er spids, senere omdannet. Gammelt, fritstaaende Klokkehus af svært Egetømmer uden Midtstolpe og med Beklædning af Fyr. Paa den vestlige Side hænger Sognets gamle Halsjærn. Muret Alterbord. Det sentgotiske Alterskab, paa hvis Fodstykke Jes Jessen 1790 har malet et Nadverbillede, og som foroven er kronet af en Buebaldakin, stammer fra c. 1500; det har i Midtskabet en figurrig Korsfæstelsesgruppe med flere Ryttere; i Fløjene staar Apostlene. Alterkalk med blomstergraveret, sentgotisk Fod og Knop. To Par Alterstager af sentmiddelalderlig Form, det ene dog med Aarstallet 1692. Sentgotisk Røgelsekar. Døbefontens romanske Granitkumme er smykket med Tovstave; den ottekantede, vistnok murede Fod stammer fra senere Tid. Fontelaag fra 1632. I Korbuen er anbragt et Lægmandskrucifiks, hvis Figur er sentromansk, medens Korstræet, med skaarne Evangelistmærker og Rester af Randblade, stammer fra den seneste gotiske Tid og er opsat sammen med det kølbuesvungne, med „Krabber" smykkede Støttetræ, som nu er anbragt under Korset. Prædikestolen i Højrenæssancestil, skaaret 1606; i Storfelterne er der ny-

testamentlige Reliefier; den samtidige Himmel er skænket af „Matz Asmuss, tho Warns". Præstestol 1621 („Nis Thomsen tho Warns"). Pulpitur med Blomstermalerier af Jessen 1790 (sml. Løjt p. 440). Kirkeskib fra 1784 („Asmus I. Smith und Sohn"). Lysekrone fra Baroktiden med Jupiter som Topfigur. I Korgulvet Ligstene over Præsterne Fabricius, † 1700, Berthold Chr. Ægidius, Udg. af „Flensborg-Psalmebogen", † 1733, og P. Meyland, † 1777. Klokke fra 1690 (Claus Asmussen, Husum) og Genforeningsklokke. Paa Kirkens søndre Gavl opsattes 1923 et af Thomas Skovgaard udført Granitrelief til Minde om 47 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. — Paa Kirkegden 2 Krigergrave.

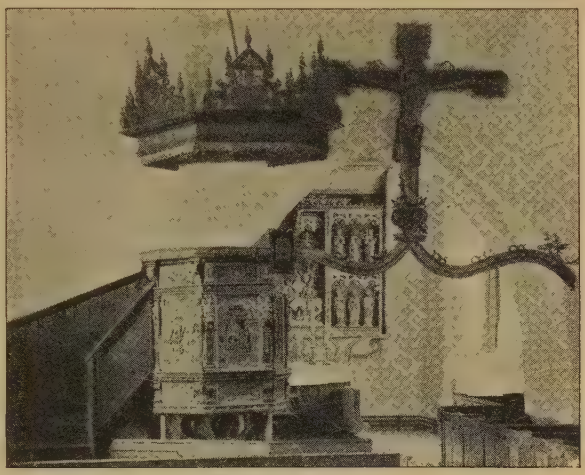

Varnæs Kirkes Indre.

Varnæs Birk nævnes i Vald. II's Jordebog 1231 og hørte antagelig til Kongehusets Slægtsgods. Fra Kong Valdemar gik det over til Kong Abel og hans Sønner. C. 1270 fik Kong eller Htg. Erik af Peder Jonsen „illustris" tilskødet hans Gods i Warnesmarc. Varnæs By og Bymark var ublandet undtagen et større Ornum (Særmark) paa Bymarken, maaske det oprindelige Tilliggende til den kongelige Borg, den saakaldte Vold, hvis Borgplads ses ved Vigen, en lille Bugt V. f. Varnæs. Htg. Valdemar pantsatte c. 1344 Varnæs med Møllen i Blaa til Gotskalk Barsebek af den holstenske Adelsslægt fra B. ved Preetz, fra hvem Pantet gik over til hans Søn Ludvig Barsebek, der traadte i Kong Valdemars Tjeneste, hvorfor de holstenske Grever efter Kongens Død 1375 inddrog V., hvilket omtales i Kong Eriks Klage af 1404. V. gik over til Greve Claus, der lagde Birket til Aabenraa.

Bovrup By regnedes 1543 som hørende til Sønderborg Amt.

Ornum var næppe mere end en stor Bondegd., opført c. 1575 paa Varnæs Mark af Hans Blome til Melsgd.s Søn Hans Blome og opkaldt efter Jorden O. B., der 1589 skød sin Nabo Povl Uken til Skovbølgd., blev 1591 dræbt af dennes Fætter, og umiddelbart efter solgte Hans Blomes Enke Drude Rantzau O. for 2800 Rdlr. til Amtmanden i Aabenraa Cai Rantzau til Hanerau, der 1597 solgte Gden til Htgen af Gottorp, som lod O. nedbryde og overlod Jorden til Bønderne. (Sønderj. Aarb. 1891 p. 68 flg.).

18. Aarh.

Varnæs By udflyttedes allerede ved Udskiftningen 1710-11, den ældste i Danmark. Skovene udskiftedes ikke, og endnu den Dag i Dag ejes de af Bønderne i Fællesskab; de benævnes: Tykskov, Dyrbæk, Søbjærg (ved Skovsøen) og Blaakrog. Byen bestod ved Udskiftningen af 31 Bol, der endnu har bevaret deres Navne. De 8 af dem var hele Bol d. v. s. med kun een Ejer, de øvrige havde 2 Ejere (et enkelt flere); deraf den Ejendommelighed, at Gdene endnu ligger to og to sammen. Hvor der var 2 Ejere af Bolet i 1710-11, byggede de hver sin Gd. paa Bolets Jord og drev denne i Fællesskab. I Slutningen af 18. Aarh. delte Ejerne Bolet.

Ved den 1779 opførte Præstegd. findes en Bulhuslade, vistnok den sydligste i Sønderjylland. — Flere af Husene i Varnæs By har pynteligt Mønstermurværk; i et enkelt skal findes gamle Paneler.

Tokkebjærg V. f. Varnæs By er et gammelt Rettersted.

I Haven ved en Gd. i Blaakrog staar en usædvanlig stor og kraftig Taks, der skal

være plantet 1710. Ligeledes findes i Præstegdshaven en stor Taks samt flere andre anselige Træer.

I Blaakrog fødtes Maleren Christoffer Vilh. Eckersberg (1783-1859); en Mindesten er rejst.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: hele Kirkesognet 1871: 188 d., 17 t.; 1884: 155 d., 16 t.; Varnæs Kommune alene 1912: 157 d., 25 t., 16 soc.; 1920; 268 d., 2 t., 34 soc.; 1924: 199 d., 90 soc.; 1926: 234 d., 2 t., 7 Bond. Selvst., 124 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 488 d. og 16 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 36, fra Tskl. 15). Bovrup Kommune alene 1912: 102 d., 26 t., 11 soc.; 1920: 137 d., 1 t., 24 soc.; 1924: 129 d., 7 t., 43 soc.; 1926: 185 d., 28 t., 3 Bond. Selvst., 62 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 327 d. og 40 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 22, fra Tskl. 15).

I den lille Varnæs Tykskov ud mod Stranden findes et af Sønderjyllands smukkeste Stenaldersmindesmærker: en særdeles velbevaret, fredl. Langdysse, *Kæmpestenen* kaldet, knap 50 m lang, med et af 4 Sidesten dannet, anseligt og jordfrit Gravkammer, hvorover en svær Dæksten; Dyssens Jordhøjning er omsat med c. 90 Randsten i tætstaaende og næsten fuldstændig Kreds. I Udkanten af samme Skov ses en anden, men betydelig mindre og tillige forstyrret Langdysse. Tæt S. for Blaakrog hæver sig en kratbevokset Høj omsat med Randsten. Iøvrigt kendes i Sognet mindst 40 Gravhøje, paa enkelte nær liggende i dettes Nordside, men alle nu overpløjede; en Snes af disse Høje har ligget i Række langs Vejen fra Blaakrog til Varnæs.

Litt.: J. Fausbøl, Degn Gammelgaard i Varnæs og Varnæs i ældre Dage, Aabenraa 1913.

Asbøl-Graasten Kirkesogn omfatter fra gammel Tid omtrentlig de nuværende Kommuner Asbøl og Graasten, der i det følgende vil blive behandlede hver for sig.

Asbøl Sognekommune grænser til Graasten, der oprindl. har hørt til Sognet, og uden om hvilken By det danner en Bue mod NØ., N. og NV., Rinkenæs (paa en ganske lille Strækning), Kværs og Felsted Sogne, til Ullerup og Nybøl Sogne i Sønderborg Amt og til Nybøl Nor. Kirken sydøstligst nær Noret, ikke 3 km NØ. for Graasten, 12 km V. for Sønderborg. Sognet tilhører helt det frugtbare, østlige Bundmoræneland med Lermuld paa Lerunderlag. Dets Overflade skraaner jævnt op fra Noret til 59 m i Kølingbjærg lige uden for Grænsen mod Felsted. Herfra bag om Skovene Tralskov og Roden er Jorden noget mere bevæget og naar ligeledes her 59 m ind mod Kværs Sogn. Flere Bække mødes til et kort Fællesløb ud til Noret. Af Graasten Skovdistr. ligger 106 ha i Kommunen, af Tralskov (jfr. Felsted S.) 45 ha. Banelinjen Tinglev-Sønderborg og Landevejen Flensborg-Sønderborg skærer Kommunens sydøstlige Del, medens Landevejen Aabenraa (Felsted)-Graasten gaar gennem den vestligste Del. — 9 Landejendomme i Ladegaardsskov og Skolebygningen (dog ikke Lærerboligen paa den anden Side af Landevejen) hører i kirkelig Henseende til Kværs Sogn, men medtages her. Af Ullerup Kommune hører til Gengæld Kobberholm, Bøjskov og Bøjskovskov til Asbøl Kirkesogn.

Befolkning i 1925: 594 (1910: 394, 1921: 386). **Ejdsk.** 1927: 1987, deraf **Jordv.** 947; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1140 Kr. pr. ha. **Areal** 864 ha (N. 8390 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 672; besaaet med Hvede 81, Rug 13, Byg 71, Havre 147, Blands. t. Modenhed 15, andre Høstar. 4, Kartofler 4, Foderroer 76, Brak 30, Grønf. og Græsn. 231, Haver, Hegn o. l. 8, Tørvemoser 1, Skov 151, beb. Grund og Gaardsplads 7, Veje 19, Hede, Klit og Stenmarker 1, Vand 5. **Frugttræer** 1913: 1087 (1900: 931). **Kreaturhold** 1927: 118 Heste, 683 Stkr. Hornkv. (heraf 400 Køer), 3 Faar, 10 Geder, 1612 Svin (1913: 672), 2625 Høns.

I Kommunen Byerne: *Asbøl* (1436 Attesbul) med Kirke, tidl. Præstegd. (se ndf.), Skole (nyopf. 1901), Ml., Gæstgiveri, Trb. ved Statsb., gammelt Laksefiskeri. *Lade-*

gaardsskov med 2-Kl. Skole (nyopf. 1902, med Lærerbolig, opf. 1909), Kbmdshdl., Andelsmejeri (opr. 1899 med 127 Køer, 1914: 500, 1918: 400, 1928: 650). *Fiskebækskov* med Jægerslyst Motormølle og Kbmdshdl. Saml. af Gde og Hse: *Fiskebæk* (1533 Fysbeke), bestaaende af Graasten Landbrugsskole og 24 nyoprettede Husmandsbrug paa Hovedgden Fiskebæks Jorder; se ndf. Gaarde: I Asbøl *Birkely* og *Holbæk* (1409 Holbeke); Graasten Landbrugsskoles Avlsbrug (se ndf.); i Ladegaardsskov *Postdam* med Ejdsk. 75, Jordv. 41, c. 43 ha, deraf Ager 40, Eng 2, Skov 1, N. 304 Thlr.; i Fiskebækskov *Kværsdam*. Hus: *Døn* ved Asbøl.

Asbøl Kommune udgør et eget Sognefogeddistr., har Tingsted i Graasten, hører under Lundtoft og Nybøl Hrd.rs Retskr. samt Graasten Politikr., til Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts søndre Vur-

Figurer i Asbøl Kirke.

deringskr., Sønderjyllands 3. Folketingskr., Graasten Forligskr., 7. Udskrivningskr.' Lægd 182b.

Den uanselige, pudsede og teglhængte Kirke, der i Middelalderen var et under Ullerup hørende Kapel, bestaar af et romansk Skib og lige afsluttet Kor, et stærkt omdannet, sentmiddelalderl. Vaabenhus mod N. samt et nyt, bræddeklædt Klokkehus af Træ ved Vestgavlen. Materialet er Tegl, og indvendigt ses flere af de oprindelige Vinduer staaende som Blændinger. Mod V. er Murene tykkere, hvad der tyder paa, at her har været et Taarn. Koret har alm. Krydshvælv, Skibet Bjælkeloft. Stor, rund Korbue. Kirken, der ved en Restaurering i 1768 og senere Ombygninger havde mistet ethvert Stilpræg, er 1925-26 bleven restaureret under Ledelse af kgl. Bygningsinsp. Vilh. Petersen, ved hvilken Lejlighed Støbejærnsvinduer erstattedes med Trævinduer, Vaabenhuset, der tidligere tjente som Klokketaarn, gjordes lavere, en moderne Tilbygning mod V. nedreves, det gamle Bjælkeloft fremdroges, og Klokkehuset opførtes. (Litt.: Provincialbericht 1792 1 p. 319-52). Altertavlen er et moderne Maleri (Kopi efter Fra Bartolommeos Korsnedtagelse), skænket af W. Ahlmann i Graasten til Erindring om hans Forældre. Et noget ældre Altermaleri (den kananæiske Kvinde, af F. C. Lund 1856) er ophængt paa Triumfvæggen. Delvis sentkatolsk Alterkalk. Oblatæske fra 1700. To Par sentgotiske Alterstager. Moderne Døbefont. Prædikestol fra Beg. af 18. Aarh., med Evangeliststatuetter i Felterne. Orgelpulpitur fra 1691. Sentgotisk Messeklokke i Smedejærnsstativ fra 17. Aarh. Af de to større Klokker er den ene fra 1503, den anden en Genforeningsklokke (Uldall, Kirkekl. p. 139 og 285). Et Krucifiks fra c. 1700, en unggotisk og en sentgotisk Maria og flere andre sentgotiske Figurer, hvoraf en Række Helgeninder skal stamme fra Højaltertavlen, er opstillede i Kirken. — Paa Kirkegden en Gravsten over Fru Eleonore

Haack, † 1735. Endvidere en dansk Krigergrav og en dansk og en tysk Fællesgrav, alle fra Treaarskrigen. 1922 rejstes et Mindesmærke for 15 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. 1878 købtes en ny Kirkegd. i Vinklen mellem Hovedlandevejen og Vejen til Fiskebæk. De samlede Kirkejorder andrager c. 15 ha med 210 Thlr. N.

Fiskebæk er dannet af en 1601 nedlagt Landsby og hørte under Søgd. til 1725, da Godset tilfaldt Htgen af Augustenborg. 1920 afhændede Htg. Ernst Günther hele den fhv. preuss. Kommuneenhed „Graasten Godsdistrikt" tillige med Sønderborg Slot og Augustenborg Slot og Hovedgd. til den danske Stat for 5 Mill. Kr. Graasten Godsdistrikt bestod af Graasten Hovedgd., de nu under Gr. Statsskovdistr. hørende 530 ha Skov og Gden Fiskebæk; denne Gd.s Areal var dengang 275 ha med 3891 Thlr. N. 1/4 1924 blev en Stamparcel paa 110 ha overdraget til A/S Graasten Landbrugsskole; paa Resten af Arealet er hidtil blevet oprettet 24 Statshusmandsbrug, saaledes at den tidl. By Fiskebæk nu praktisk talt er genopstaaet.

Den gamle Præstegd. i Asbøl solgtes 1912, efter at en ny var bleven opført paa Slotsbakken i Graasten.

Graasten Landbrugsskole, opf. 1924, drives af et A/S med en indbetalt Kapital paa 180,000 Kr. Foruden den nyopførte, trefløjede, egentlige Skole ejer Skolen Fiskebæks

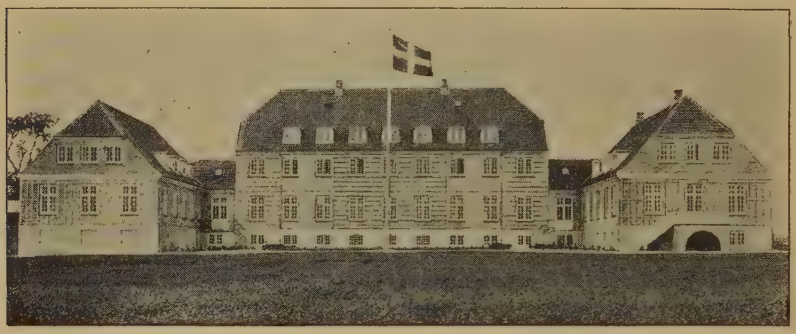

Graasten Landbrugsskole.

gamle, men gode Stuehus og de efter en Ildebrand 1905 nyopførte Avlsbygninger, der er Driftscentrum for den af Gden overtagne Stamparcel paa 110 ha; til Avlsgden hører ogsaa fire gode Arbejderhse. Skolens gennemsnitlige, aarlige Elevantal er c. 100. 1926 oprettedes i Forbindelse med Skolen en Beslagskole.

Paa *Holbæks* Jorder fandtes 1912 ved Dræning Murrester, glacerede Lerskaar o. lign. samt lodret staaende, svære Egepæle, muligvis fra Broen over Graven mellem den egentlige Borg af samme Navn som den nuværende Gd. og Ladebygningerne. (Jfr. Sønderj. Aarb. 1891 p. 56). H. betegnes endnu af Danckwerth som Hovedgd.

Treaarskrigens andet Felttog aabnedes med en Fægtning ved Asbøl 3/4 1849.

I Asbøl fødtes Forstander for Døvstummeinstitutet i Slesvig, Stænderdeputeret Peter Paulsen (1808-86), og i Ladegdsskov Formand for Sprogforeningen Mathias Andresen (1858-1916).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Asbøl-Graasten Kommuner tils. 1871: 124 d., 65 t.; 1884: 123 d., 91 t.; 1912: 152 d., 143 t., 51 soc. Asbøl Kommune alene 1920: 90 d., 2 t., 20 soc.; 1924: 67 d., 2 t., 51 soc.; 1926: 113 d., 9 t., 5 Bond. Selvst., 73 soc. Ved Folkeafstemningen 10/2 1920 afgaves i Asbøl-Graasten Kommuner tils. 720 d. og 437 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 111, fra Tskl. 216, i Graasten By henholdsvis 91 og 187).

I Graasten Dyrehave og tilstødende Arealer samt i den sydl. Ende af Roden Skov ligger c. 25 mere eller mindre velbevarede Oldtidsmindesmærker, de fleste træbevoksede; mest er det runde Gravhøje (en af disse kaldet *Alfs-Grav),* men desuden er der nogle Langhøje eller Langdysser, i enkelte af hvilke ses stensatte Gravkamre. I hele den øvrige, store Del af Sognet kendes kun ganske faa Gravhøje, dog ingen i Sognets nordl. Halvdel, der vel saaledes ikke har været synderlig beboet i Oldtiden.

Den nuværende Asbøl Kommune bestaar af de forhenværende preuss. Kommuner Asbøl og Ladegaardsskov samt en Del af Graasten Godsdistrikt.

Graasten Sognekommune, i Asbøl-Graasten Kirkesogn, begrænses af Nybøl Nor med Sidevigen Sildekule og af Sognene Asbøl og Rinkenæs. Sognegrænsen mod Rinkenæs i Alnor og ved Naldmadebro er ret indviklet. Kirken, paa Slottet, 22 km SØ. f. Aabenraa og 15 km V. f. Sønderborg (se p. 477). Jordsmonnet tilhører helt den østlige Bundmoræne med frugtbart Ler og Lermuld. Højest er det mod V. (indtil 45 m) og skraaner derfra ret jævnt mod Vig og Slotssø. Dog fures det af flere Bækløb i dybe Kløfter, hvoraf en danner Grænsen mod Rinkenæs. Mod V. og N. ligger Statsskovene Dyrehaven og Roden, mod Ø. Saltholm, Vandholm, Øvre- og Nedre-Stjerne; mellem Skovene mod N. og Graasten By ligger Slotssøen og længere mod N. betydelige Fiskedamme, hvilke Arealer tilhører Staten og forvaltes af en Fiskemester under Gr. Skovdistr. De højeste Punkter er Humlebakken (53 m) og Hjærtehøj (27 m), hvorfra der er den yndigste Udsigt; man kan kalde Byens Beliggenhed den mest idylliske i Nordslesvig. Banelinjen Tinglev-Sønderborg og Landevejene Flensborg-Sønderborg og Aabenraa (Felsted)-Graasten gaar igennem Kommunen. Denne bestaar af *Graasten By,* der paa Grund af sin Størrelse, sit købstadmæssige Præg og sin Betydning for Oplandet, særligt nu efter Grænsedragningen, hvor ganske naturligt en Del af Flensborgs gamle Opland søger den, vil blive behandlet særskilt i det følgende, endvidere af *Naldmadebro,* en Samling Smaahuse 1 km SV. for Gr., en Del af Byen *Alnor* (det øvrige af Byen til Rinkenæs S.) 1,5 km SV. for Gr., 3 Huse paa *Toft* ved Egernsund og en mindre Gaard paa det nedlagte Teglværk Fiskenæs' Jorder.

Graasten By ligger under 54° 55′ 38″ n. Br. og 2° 58′ 52″ v. L. f. Kbh., 9° 35′ 47″ ø. L. f. Grw., 22 km SØ. for Aabenraa, 15 km V. for Sønderborg og 25 km NØ. for Flensborg ved Sildekulen, der er en Vig af Nybøl Nor, som ved det smalle, dybe Egernsund staar i Forbindelse med Flensborg Fjord. Fra Ø. til V. har Byen en Udstrækning af 975 m og fra S. til N. af 450 m. Byen ligger lavt, idet det højeste Punkt, paa Torvet, kun ligger 4 m over normal Vandstand. Hovedfærdselsaaren er den i 1856-57 anlagte Landevej Sønderborg-Krusaa-Flensborg, der gennem Byen fra Ø. til V. fører Navnene Slotsgade, Torvet, Storegade og Ahlefeldtvej; foruden dette Hovedstrøg med Torvet findes 13 andre Gader. En Bydel mod V. hedder *Konkel.* Forbindelsen med Aabenraa over Felsted og S.-Hostrup udbygges 1927-28 som moderne Landevej. — Nedenstaaende statistiske Oplysninger gælder for hele Kommunen, hvilket dog praktisk talt svarer til Graasten By med Byjorder.

Befolkning i 1925: 2013 (1860: c. 600, 1910: 1620, 1921: 1549). **Ejdsk.** 1927: 6885, deraf **Jordv.** 1843. Brandassurancen androg 9559; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1216 Kr. pr. ha. **Areal** 730 ha (N. 5501 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 354; besaaet med Hvede 38, Rug 3, Byg 35, Havre 48, Blands. t. Modenhed 11, andre Høstar. 1, Kartofler 3, Foderroer 26, Brak 40, Grønf. og Græsn. 149, Haver, Hegn o. l. 30, Skov 208, beb. Grund og Gaardsplads 16, Veje 34, Klit og Stenmarker 3, Vand 85. **Frugttræer** 1913: 5256 (1900: 4060). **Kreaturhold** 1927: 37 Heste, 274 Stkr. Hornkv. (heraf 165 Køer), 377 Svin (1913: 568), 2983 Høns.

De to største Landejendomme er Domænen *Graasten Gods* med Ejdsk. 410, Jordv. 300, c. 266 ha, deraf Ager 262, N. 2634 Thlr., og *Palæet* med Ejdsk. 165, Jordv. 108, c. 90 ha, deraf Ager 80, Eng 5, Skov 5, N. 420 Thlr. Af Graa-

sten Statsskovdistr. hører ialt 237 ha under Kommunen med Skovridergd., Skovfogedsted og Fiskemesterbolig; nævnte Areal indbefatter Graasten Sø paa 31 ha.

1924 opførtes ved Fredensgade et **Missionshus** (Arkt. Egefeldt), der ogsaa rummer Lokaler for K. F. U. M. og K. F. U. K.; det 1909 opførte Missionshus (Arkt. Jablonowski) solgtes 1920 og er nu Husholdningsskole. Særlige Menighedshuse findes ikke. — En tysk Frimenighedspræst har Bolig i Byen.

Kirkegaarden ligger ved Asbøl By og er fælles tor begge Kommuner.

Efter Generalstabens Revision

Der er intet Raadhus; **Kommunekontoret** er indrettet i et privat Beboelseshus i Jærnbanegade.

Tinghuset, i Slottet, omfatter Retssal, Dommerkontor og Politikontor i Sydfløjen og paa 1. Sal Bolig for Dommeren og Politimesteren.

Arresthuset, Skolegade, opf. c. 1785, har 3 Arrestceller og Bolig for Arrestforvareren; desuden har Politikontoret paa Slottet 2 Arrestceller.

Kommuneskolen, i den saakaldte Troldsløkke, er en stor 2 Etages Bygning af røde Mursten, opf. 1898-99 (Arkt. Prahl) med 4 Klasser, 4 Lærere og 250 Elever; den udvidedes 1920 (Arkt. Stender) med en Tilbygning mod N. i røde Mursten, saaledes at den nu har 12 Klasser, 10 Lærere og 300 Elever, Lærerværelse, Kontor for Overlæreren, 2 Beboelseslejligheder og Bolig for Skolebetjenten. 1927 opførtes N. f. Kommuneskolen en Gymnastiksal, hvor der tillige er Badeindretning og paa 1. Sal Sløjdsal. Kommuneskolen omfatter nu en Folkeskole, en Mellemskole og en Realskole med Ret til at dimittere til Realeksamen. — En **teknisk Skole,** opr. 1920, og en **Handelsskole,** opr. 1924, har Lokaler i Kommuneskolen. — **Den tyske Privatskole,** der i 1880 oprettedes i eget Hus i Fredensgade, har nu Lo-

kaler i Elleysgade i en tidl. Husholdningsskolebygning; den har 4 Lærere og 50-60 Elever. — Den statsanerkendte **Husholdningsskole** oprettedes 1920 i det tidl. Missionshus; fra 1923 er her tillige en Ungdomsskole for unge Piger.

Biblioteket for Graasten og Omegn, opr. 1921, har Lokale i Slottets Taarnbygning, hvor der tillige er Læsesal og Bolig for Bibliotekaren. Det er Oplandsbibliotek for Gr., Asbøl, Rinkenæs og Kværs Kommuner. 1927-28 var Antallet af Udlaan 21,124, Bindtal godt 5000. — I den tyske Privatskole er der et **tysk Bibliotek** (Bindtal 800, Antal Udlaan 1927-28 450), der er oprettet og vedligeholdes af den Otto Ahlmannske Familiestiftelse.

Teaterscener findes i Hotel Graasten og i Kurhotellet.

Byen har intet Sygehus; de Syge indlægges enten paa Amtssygehuset i Aabenraa eller paa Statshospitalet i Sønderborg.

Fattiggaarden, i Konkel, ejes fra 1921 af Graasten Kommune; den opførtes c. 1855 og har Plads til 18 Personer; Bestyreren er Forpagter af det til Gden hørende, mindre Landbrug (3,43 ha). Aldersrentenyderne kan finde Optagelse og Forplejning mod Godtgørelse paa Fattiggden; der indsamles til et Fond til Oprettelse af et Hjem.

Dør paa Jepsens Gæstgivergaard.

Hospitalet, Skolegade, oprettedes 1785 af Htgen af Augustenborg, men overgik 1852 til Kommunen; det har 5 Boliger, hver med Stue, Køkken, et lille Stykke Havejord og Brændselsrum; Beboerne har fri Bolig og elektr. Lys.

Elektricitetsværket, Ringgade, oprettedes 1905 af et Privatselskab, men overtoges 1910 af Kommunen. Værket har 2 Dieselmotorer paa tils. 115 HK. og en Ensretter. Produktionen androg 1926 c. 113,000 KW. — Byen har hverken Gas- eller Vandværk og ingen Brandstation.

Statsbanegaarden for den 1901 aabnede Banelinie Sønderborg-Tinglev ligger ved Sydenden af Jærnbanegade (her ogsaa den 1926 nedlagte Amtsbanegd.). — **Toldkamret,** ved Havnen, opf. 1923, indeholder foruden Kontorer Bolig for Toldforvalteren. — **Posthuset,** ved Ahlefeldtvej, har Kontorer for Post-, Telegraf-

og Telefonvæsenet. Bygningen opførtes 1884 (Arkt. Ulrich) og var indtil 1920 i Privateje, men blev saa overtaget af Staten; paa 1. Sal har Postmesteren Tjenestebolig.

Gendarmerikontoret og **Gendarmerikommandørboligen** ligger paa Slotsbakken. Da **Grænsegendarmeriet** har sit Hovedsæde i Graasten, gives nedenstaaende en kort Redegørelse for dette Korps. Medens Grænsegendarmeriets Styrke ved Lov af $^{12}/_{9}$ 1919 blev fastsat til at bestaa af Chef, Næstkommanderende, 2 Stabssergenter, 7 Oversergenter og 91 Sergenter og Gendarmer, var Korpset allerede i Februar Maaned s. A. midlertidigt blevet forøget med 284 Mand, da forskellige Forhold gjorde en meget grundig Bevogtning og Afspærring af Grænsen ønskelig, og allerede fra $^{1}/_{2}$ 1920 modtog Korpset yderligere en midlertidig Forøgelse paa 145 Mand. Samtidig med Forøgelsen blev der efterhaanden midlertidigt ansat 4 Officerer ud over det normerede Antal, ligesom Antallet af Stabs- og Oversergenter midlertidigt forhøjedes til henholdsvis 7 og 9. Med denne Styrke foretoges $^{5}/_{5}$ 1920 Nedrykningen til den nye Grænse, idet der dog efterlodes c. 100 Mand ved Kongeaagrænsen til fortsat Bevogtning af denne, indtil Toldforholdene m. m. kunde blive endelig ordnede. I November 1920 var hele Grænsegendarmeriets Styrke samlet ved den nye Grænse. Grænsegendarmeriets Styrke er herefter nedbragt 2 Gange, først ved Lov af $^{28}/_{3}$ 1923, idet denne Nedbringelse foregik ved en gradvis Reduktion, derefter ved Lov af $^{30}/_{6}$ 1927, efter hvilken Lov Styrken fastsattes til: Chef, Næstkommanderende, Regnskabsfører, 2 Distriktsofficerer, 18 Grænsevagtmestre af 1. og 17 Grænsevagtmestre af 2. Grad samt 245 Grænseovergendarmer af 1. Grad, Grænseovergendarmer af 2. Grad og Grænsegendarmer. Nedbringelsen foregik saaledes, at 1 Distriktsofficer samt 35 Grænseovergendarmer afskediges $^{31}/_{8}$ 1927 med 3 Maaneders Varsel, hvorimod det resterende Antal skal nedbringes til det normerede Antal ved en gradvis Reduktion i Løbet af 4 Aar fra $^{1}/_{4}$ 1927 at regne. Grænsegendarmeriet bevogter som et militært organiseret Toldpoliti Landtoldgrænsen og Kysten af Flensborg Fjord (Strækningen fra Mommark paa Als til Højer Sluse). Under Bevogtningen af Grænsen tjener det i første Række til Støtte for Toldvæsenet ved denne, men samvirker desuden paa forskellig Maade med Politiet i Grænseegnene. Den af Grænsegendarmeriet besatte Linie er inddelt i 3 Grænsegendarmeridistrikter, som har Stationer i Sønderborg, i Kollund og i Tønder. Hvert

Palæet.

Distrikt er atter inddelt i Grænsegendarmeriafsnit, af hvilke der er ialt 16. Styrken er iøvrigt fordelt med afvekslende Tæthed langs hele den nævnte Grænsestrækning under Hensyn til Udsendelsen af de nødvendige Poster og Patrouiller ved Grænsen. Langs Grænsen ejer Grænsegendarmeriet, som er underlagt Departementet for Told- og Forbrugsafgifter, et Antal Huse med Tjenesteboliger for en Del af Personalet.

Af andre Bygninger nævnes: Paa Slotsbakken *Præstegden* (opf. 1910; Arkt. Jablonowski), *Graasten Domænes Hovedbygning* (ombygg. 1876), *Apoteket* (opf. 1828, ombygget 1852), *Skovridergden* ved Aabenraa Landevej (opf. 1925; Arkt. Lemche) og *Skovfogedboligen* ved samme Vej mellem Roden og Dyrehaven (opf. 1925; Arkt. Lemche). I Slotsgade *Jepsens Gæstgivergd.* fra 18. Aarh. (med smuk Rokokodør). Paa Torvet *Hotel Graasten* (tidligere Stadt Hamburg) med en fra Slutn. af 18. Aarh. stammende, men stærkt moderniseret Bygning, *Kurhotellet* ved Havnen (opf. 1882; Arkt. Prahl), Gden *Palæets* Bygninger: Stuehuset, der er en 2 Etages Bygning, opførtes c. 1810 af Materiale fra Søgd. Slot; paa 1. Sal en større Sal med smukt Stukloft, medens Udhusene er fra en senere Tid, da Jorderne tilkøbtes. Skraas over for Palæet ligger Villaen *„Steinburg"*, der tilhører den Otto Ahlmannske Familiestiftelse og opførtes 1844; til Villaen hører 3,6 ha Park, Frugt- og Køkkenhave samt Gartnerbolig; Gartneriet er bortforpagtet til Gartneren. *Graasten Bank* (opf. 1924-25) i Nygade og *Handelsbankens Bygning* sammesteds (opf. 1912, udvidet 1920).

Foreninger (ingen har egen Bygning): *Den gamle Borgerforening* (opr. 1865). — *Borger- og Kommunalforeningen af 1920.* — *Handelsforeningen* og *Haandværker- og Industriforeningen* (begge opr. 1920).

Mindesmærker: En Mindesten med Navnene paa 46 i Verdenskrigen faldne fra Kommunen rejstes 1923 ved Indgangen fra Landevejen til Slottets Sydfløj. Foran Kurhotellet findes en Mindesten for Grundlæggeren af Fjorddampskibsselskabet, F. M. Bruhn, Flensborg, der var født i Gr. I Ahlmanns Park findes en Mindesten for Grundlæggeren af Familiestiftelsen, Otto Friedrich Ahlmann.

Lystanlægget ved Slottet er tilgængeligt for alle.

Skibsfart: 1926 klareredes for Indgaaende 1459 Skibe med 90,579 N.R.T. og 11,514 Tons Gods til Udlosning, for Udgaaende 1461 Skibe med 90,487 N.R.T. og 11,145 Tons indladet Gods. Da Graasten Havn til $^{1}/_{10}$ 1928 hørte under Egernsund Toldsted, henvises til Broager S. i Sønderborg Amt; dog bemærkes, at af de ved nævnte Toldsted opførte Indtægter opkrævedes (1000 Kr.) de 73 i Graasten, heraf Indførselstold 38. Nu er Toldkamret flyttet til Graasten.

Markeder: En Gang om Foraaret og en Gang om Efteraaret afholdes et mindre Marked med Kvæg og Heste.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg samt Handelsforetagender nævnes: Graasten Jærnstøberi og Maskinfabrik (opr. $18^{95}/_{96}$; 10 Arb.); Hermann Bøghs Trælasthandel (opr. 1883; 6 Arb.); Graasten Teglværk ved Nybøl Nor og Banelinien Gr.-Sønderborg (opf. 1902 af Hertug Ernst Günther, senere A/S, 1922 købt af H. Clausen, Hillerød, c. 65 Arb., 1926 fremstilledes 3,4 Mill. Mursten og 850,000 Tagsten); Andelsslagteriet (opr. 1923 og udvidet $19^{27}/_{28}$; de samlede Omkostninger ved Anlægget, der kan modtage 1000-1200 Svin ugentlig og omtrent er udnyttet, andrager 460,462 Kr.; der sysselsættes 45 Pers.); Sønderjysk Stavefabr. (opr. 1923; Aktiekap. andrager 120,000 Kr.; 12 Arb.). Byen har 42 Kbmdsforretn., 50 selvstændige Haandværkere og 3 Gæstgivergaarde.

I Graasten udgives „Gr. Avis", en Aflægger af „Dybbøl Posten" i Sønderborg. Kommunen styres af et Sogneraad paa 7 Medlemmer.

Finansielle Forhold: Indtægter $19^{25}/_{26}$ (i 1000 Kr.) 245, deraf Ejendomsskatter (kommunal Ejendomsskyld) 56, Formue- og Lejlighedsskat 165, Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 6. Udgifter 235, deraf Kommunens Styrelse 10, offtl. Underst. 48, Skolevæs. 42, Gader og Veje 39, Renter af Gæld 21. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1926 451, Gæld 314. Skatteproc. udgjorde $19^{25}/_{26}$ 7, Ligningsproc. 8.

Kommunens faste Ejendomme: Kommuneskolen, Overlærerboligen, Arresthuset, Hospitalet, den gamle Skole (opf. 1783, nu ombygg. til Beboelse), Elektricitetsværket med Bestyrerbolig, Sprøjtehuset.

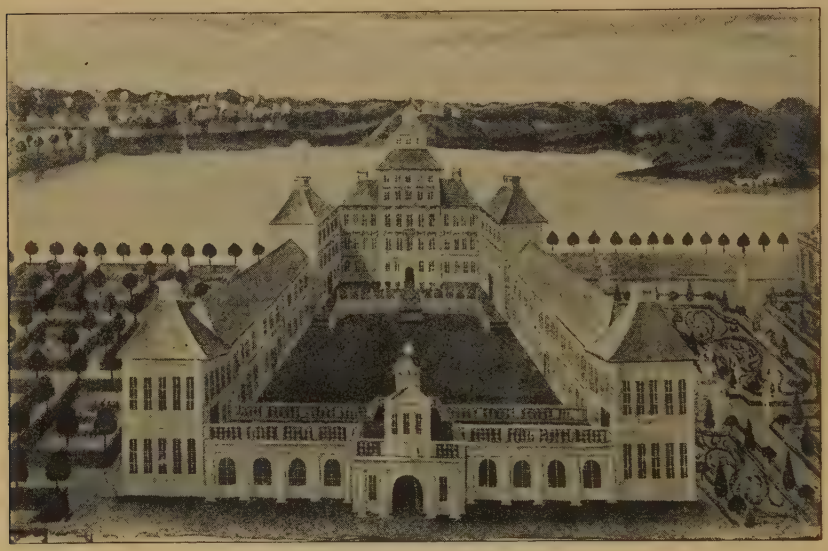

Graasten Slot. Efter Maleri fra 18. Aarh.

Af Kriminalpolitiet for Graasten Politikr. er 1 Vagtmester og 2 Betjente stationerede i Gr., af Ordenspolitiet 1 Overbetjent og 2 Betjente; af Grænsegendarmeriet: Kommandøren og 5 Grænsegendarmer samt Kontorpersonalet. — Brandvæsenet, opr. 1880, er frivilligt; det har 50 Medlemmer. Sprøjtehuset med Redskaber ligger ved Havnegade.

Pengeinstitutter: *Graasten Bank,* opr. 1920, er en Sammenslutning af Spare- og Laanekassen for Sundeved og Omegn (opr. 1852) og Kreditbanken i Graasten (opr. 1892), Aktiekap. 500,000 Kr., $^{31}/_{12}$ 1927 var Indsk. 2,507,921, Res. 340,000. Filial af *Københavns Handelsbank,* opr. 1920 ved Overtagelse af den tidl. Schlesw.-Holst. Bank. Filial af *Folkebanken for Als og Sundeved* (Sønderborg), Indbetalingssted for *Aabenraa Bys og Amts Sparekasse.*

Havnen er i den nordl. Ende af Sildekulen. Det tidl. Indløb havde Flensborg-Sønderborg Dampskibsselskab ladet uddybe ind til sin Anlægsbro ved Vestenden af det nuværende, nye Bolværk. Mod Nord fandtes et lille Havneanlæg, bygget 1857, der bestod af en c. 33 m lang Stenbro med et Bolværk af nedrammede Pæle. Renden ind til denne Havn og Havnen selv var kun c. 2 m dyb, saaledes at større Skibe maatte losse i Pramme ude i Fjorden. Til en 1920 begyndt Ud-

videlse gav Staten 200,000 Kr., og Aabenraa Amt, Bikuben og Handelsbanken ydede meget fordelagtige Laan paa henholdsvis 100,000, 100,000 og 160,000 Kr. Fra den gamle Dampskibsbro ud for Kurhotellet blev et Bolværk rejst mod Ø. i en Længde af 150 m. Fyld til at jævne og opfylde Pladsen med blev taget fra Stængerodde Bakken, der før Verdenskrigen var bevokset med pragtfulde Bøgetræer, som Hertug Ernst Günther lod fælde og sælge; endvidere hentedes Sandfyld fra Havet. Havnepladsen har nu en Længde af 150 m og en gennemsnitl. Bredde af 60-70 m. Størstedelen er optaget af Pakhuse og Lagre. 3 Pakhuse byggedes af Korn- og Foderstofforretninger, 1 af en Byggematerialhandel, 1 som Pakhus for et Paketfartselskab, 1 til en Støbegodsforretn.; en større Lagerplads er udlejet til Graasten Kulkompagni. Ved Enden af Nygade er Havnekontoret med Vejerbod og Dampskibsselskabets Pakhus, der efter Anlægget maatte flyttes længere søværts. Sejlrenden gjordes bredere og dybere (5 m), saaledes at Havnen nu kan

Graasten Slot.

besejles af Skibe indtil 1700 Tons Dødvægt. Havnen bestyres af Sogneraadsformanden og 2 Udvalgsmedlemmer; den har Tilslutning til Statsbanegaarden, har en Foged og en Lods. Der er en betydelig Udførsel af Kvæg til Tyskland samt af Træ fra Statsskovene; af Indførslen fremhæves foruden Korn- og Foderstoffer Træ til Stavefabrikken og Trælast til Firmaet Bøgh. $^{10}/_{8}$ 1923 gik det første Skib ind i den nye Havn; men den officielle Aabning fandt først Sted i September 1923. Af Havnens Regnskab $19^{26}/_{27}$ nævnes (1000 Kr.) Gæld: 342, Havne- og Bropenge: 39.

Graasten Kommune er endnu ikke officielt udskilt af Asbøl-Graasten Kirkesogn. Der afholdes i Slotskirken hver Søn- og Helligdag dansk Gudstjeneste ved Sognepræsten, en Gang om Maaneden og hver Andenhelligdag tysk Gudstj. ved den tyske Præst i Sønderborg. 1927 ansatte den nordslesvigske, tyske Frimenighed en Præst i Byen, der prædiker 1 Gang om Maaneden.

Byen er Bolig for en Dommer og en Politimester. Kommunen er et eget Sognefogeddistr., hører til Lundtoft og Nybøl Hrdr.s Retskr., Graasten Politikr., Skattekr. og Forligskr., til Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr. (det i Gr. By beliggende Hjorteapotek, opr. 1828, har reelt Privilegium), Aabenraa Amts søndre Vurderingskr., Sønderjyllands 3. Folketingskr., 7. Udskrivningskr.' Lægd 182 a samt er Sessionssted for Lægderne 171-173 a, 175 b, 177-178, 180-183.

Ved Postvæsenet er ansat 1 Postmester, 2 Assistenter og 5 Kontorister, der tillige bestyrer Telegraf- og Telefonvæsenet.

Jærnbaner. Graasten staar ved den i 1901 aabnede, ensporede Statsbanestrækning Sønderborg-Tinglev, der har Sidebanen Tørsbøl-Padborg, i Forbindelse med Længdebanen Fredericia-Hamborg og ved Sidebanen fra V.-Sottrup i Forbindelse med Broager. I Driftsaaret $19^{26}/_{27}$ befordredes fra Gr. 37,070 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreaturer androg 14,470 Tons, afg. 10,084; efter Gennemsnitsindtægten staar Gr. som Nr. 80 af samtl. danske Stationer. Fra 1899 til 1926 stod Gr. ved en smalsporet Amtsbane i Forbindelse med Aabenraa.

Graasten har flere Gange daglig Dampskibsforbindelse med Flensborg og Sønderborg og samtidigt med Badestederne paa Nordsiden af Flensborg Fjord.

Graasten Slot. Herrerne til Søgd. ejede Landet heromkring, maaske endog tilbage til Limbekkernes Tid, i hvert Fald gjorde Ahlefeldterne det. Overleveringen siger, at de havde et Jagthus her paa dette smukke, idylliske Sted ved Skov og Fjord. Det skal have ligget paa Halvøen Troldsløkke, der skilte Sildekule fra Alnor. Senere, antage-

Graasten Slot.

lig paa Reformationstiden, opførtes der en Hovedgaard midt paa Halvøen. Den første Ejer af denne, der kendes, er Gregers Ahlefeldt, som ofte opholdt sig her. Han fandt sin Død paa Ditmarskertoget 1559. Efter ham ejede Sønnen Hans († 1580) Graasten og derefter dennes Søn Gregers Ahlefeldt, „Herre til Søgaard, Stoltelund og Graasten". Ved Mageskifter samlede han Bøndergodset i Asbøl og Fiskebæk, nedlagde disse Byer og gjorde Jorderne til Hovedgdsmarker under Graasten og Avlsgden Fiskebæk. 1603 brændte Hovedgden, og Gregers Ahlefeldt flyttede den nu til dens nuværende Plads NØ. for Noret. 1604 opførtes Ladegden, 1616 var Slottet færdigt. Samtidigt byggedes der to Dæmninger over Noret, fra Stængerodde paa Troldsløkke til Fiskenæs og „Vindebroen" fra det nordøstligste Punkt paa Troldsløkke over til Slottet. Noret blev derved til en Sø. Gregers Ahlefeldts Søn Hans Ahlefeldt solgte 1648 Graasten og Fiskebæk til Htg. Filip af Glyksborg for 90,000 Rdlr. Godset var da matrikuleret til 45 Plove. 1662 solgte Htg. Filip det igen for 65,000 Rdlr. til Frederik Ahlefeldt til Søgd., den senere Storkansler († 1686). Under ham og hans to Sønner Frederik († 1708) og Karl († 1722) oprandt Graastens Storhedstid. Det var Ahlefeldternes Hovedsæde og Centret for Styrelsen af den kongelige Del af Hertugdømmerne, idet baade Storkansleren og begge Sønnerne var Kongens Statholdere i Hertugdømmerne. Sønnen Frederik opførte det nuv. Slot og flyttede Stalde og Ladebygninger, der tidligere havde staaet, hvor Kirkefløjen nu byggedes, nordpaa til Hollænderiet, hvorved „Herregden" opstod. Et stort Haveanlæg blev opført og et kostbart Orangeri indrettet. I Haven opelskedes c. 1710-20 det bekendte Graasten-Æble. Efter Karl Ahlefeldts Død fulgte Ahlefeldternes Fallit 1725. Graasten tillige med Fiskebæk og Kiding købtes af Htg. Chr. August af Augustenborg for 92,500 Rdlr. Desuden købte han Aarup for 20,000 Rdlr., medens hans Moder, Storkansler Frederik Ahlefeldts Datter Sophie Amalie, som Medgift havde bragt Avnbølgd. til Augustenborgerne. Med Overgangen til Augustenborgerne var Graasten Slots Storhedstid forbi. Det stod nu tomt en stor Del af Aaret og blev nærmest kun brugt som Sommer-

opholdssted. 1752 blev det restaureret, men 1757 brændte det, og det Slot, Htg. Fred. Chr. d. Æ. lod opføre Aaret efter, var kun en svag Afglans af Ahlefeldternes pragtfulde Graasten. Fred. Chr. d. Y. omdannede Haven og Parken i engelsk Stil. Som paa Augustenborg samlede han ogsaa paa Graasten danske og tyske Digtere og Kunstnere om sig, bl. a. Baggesen, der karakteriserede Graasten som „Chariternes Tempel". 1842 begyndtes en Nyopførelse af Mellembygningen. Den var endnu ikke helt færdig, da Krigen brød ud 1848. Paa Grund af Htgens Deltagelse i Begivenhederne 1848 inddrog den danske Stat hans Ejendomme. Ved Cessions- og Renunciationsakten af $^{30}/_{12}$ 1852 overdrog Htg. Chr. August sine Godser til Kongen af Danmark, hvorefter ved Patent af $^{2}/_{3}$ 1853 de graastenske Godser udskiltes af det 2. Angler adelige Godsdistrikt og indlemmedes i Aabenraa Amt. 1862 solgtes Graasten og Fiskebæk Godser til Grev Moltke-Hvitfeldt for 504,200 Rdlr. Denne solgte dem igen 1865 til Prins Chr. af Augustenborg, en yngre Søn af Htg. Chr. August. 1885 kom Graasten i Htg. Ernst Günthers Besiddelse, en Søn af den augustenborgske Tronprætendent Frederik og Broder til den tyske Kejserinde Augusta Viktoria; han arbejdede med stor Iver paa at arrondere og øge Ejendommens Tilliggende. 1921 solgte Ernst Günthers Arvinger Godset til den danske Stat. Slottet anvendes nu til Kontorer og Bolig for Dommer og Politimester, Midterfløjen til Folkebibliotek med Læse- og Foredragssal. En stor Del af Godset er udstykket.

Slotskapellet.

Det af Frederik Ahlefeldt c. 1662 byggede Slot med et prægtigt Haveanlæg maatte vige for det af Fr. Ahlefeldt d. Y. i Begyndelsen af 18. Aarhundrede opførte *Graasten Slot*, det største og skønneste Arkitekturværk i Sønderjylland fra 18. Aarhundrede. Dette storartede Barokanlæg, der fuldførtes 1709, har Datidens hollandske Landslotte som nærmeste Forbillede og gaar i sin Anlægstype tilbage til ældre, fransk Slotstradition. Det var opf. af røde Mursten og bestod af en trefløjet Hovedbygning mod V., i tre Stokværk. Hovedfløjens taarnagtige Midterparti havde Etagespir. Hovedtrappen var i en Udbygning mod Haven. De to korte Sidefløje fortsattes i lange, men lavere Bygninger, i to Stokværk, endende i firkantede, igen noget højere Pavilloner. Disse var forbundne ved en lav, af toskanske Pilastre inddelt Gallerifløj, aaben ind mod Slotsgaarden, med et ligeledes pilasterprydet Portparti i to Stokværk (foroven med doriske Pilastre) og med et lavt Spir. Over Gallerifløjen var indrettet en balustersmykket Altan. Foran Indgangen midt for Hovedfløjen bar et Galleri paa 8 toskanske Søjler en rummelig Altan. Den indre Slotsgd. (mellem Hovedbygningens tre Fløje) var afgrænset af en Mur, hvis Piller bar Stenstatuer af de 12 antikke Hovedguder. Af de store, smukt udstyrede Rum berømmes Spisesalen og, i Taarnpartiets øverste Stokværk, den ovale, med Gibsstatuer smykkede „Kongesal". Om Anlæget blev helt færdigt, er tvivlsomt. 1749 manglede, efter Den danske Vitruvius, søndre Sidebygning. I nordre Sidebygning findes endnu *Kapellet*, indrettet efter de brabantske Jesuitterkirker, 29 (i øvre Stokværk 32) m × 8,5 m og Højden 8 m. Det hele Kapellet omløbende Galleri bæres af korintiske Søjler med forgyldte Kapitæler og har

en rigt udskaaret Brystning i Enevoldsbarok med Akantusværk og Engle. Tilsvarende, men mindre Søjler paa Galleriet bærer Loftet, der har Stukrelieffer af Bebudelsen med Jehovah i Skyerne, Treenigheden og Dommedag, alt omgivet af en Vrimmel af Engle. Galleriets Underside og Loft har i Fyldingerne indsatte Malerier paa Lærred henholdsvis af Skabelsen til og med Syndefaldet og af Christi Barndomshistorie og Mirakler, og paa Væggene er ophængt to Serier løse Malerier forestillende Christi Barndoms- og Lidelseshistorie samt Profeterne. Billederne, hvis kunstneriske Værdi er ringe, er restavrerede 1925 flg. Hovedadgangen er fra Gaarden, midt for den ene Langside. Derover er, i den ovale Indsvingning af Galleriet, Herskabsstolen anbragt, og lige overfor, i den tilsvarende Indsvingning, Prædikestolen. Kapellet er saaledes komponeret med stærk Fremhævelse af Tværaksen — efter datidig, protestantisk Skik. Dog er Altertavlen anbragt for Østvæggen — efter gammel, katolsk Sædvane. Den pompøse Altertavle, der naar fra Loft til Gulv, og hvis arkitektoniske Opbygning er stemt sammen med Kapellets, har Vinger i rig Enevoldsbarok og er prydet med Statuetter af Moses og Aron, Christus med Verdenskuglen og Johannes Døberen samt Evangelisterne. I de tre Felter Malerier af Kvinderne med Christi Lig efter van Dyck, Opstandelse og Himmelfart, i Fodstykket af Nadverens Indstiftelse. Paa Alterbordet et lille, barokt Elfenbenskrucifiks og et Par barokke Malmstager. Den ganske enkle Font er af rødspættet Marmor, antagelig fra 18. Aarh. Prædikestolen er et tarveligt Snedkerarbejde med malede Rokoko-Ornamenter fra 18. Aarh.s Midte, hvorimod Himlen ligesom Orgelfaçaden hører til Kapellets oprindelige Udstyr. Den har mellem Akantusbøjler og Bladværk Engle med Lidelsesredskaber og bærer et stort Krucifiks. Tre barokke Malmlysekroner og to Klokker, af hvilke den største er støbt af Conrad Leimann i Lybæk, den mindste af Beseler i Rendsborg 1785. — I det prægtige og store Haveanlæg laa *Orangeribygningen* (N. for Slottet). 1757 brændte Størstedelen af Slottet; kun nordre Sidefløj med Kapellet og de to Endepavilloner skaanedes. Efter Branden (gen)opførtes Slottets søndre Sidebygning (over en af Dørene i Sydvæggen staar 1759). Hovedbygningens Midterfløj forsvandt helt, og de to Sidefløje ombyggedes, leddeltes med Rokokoens Rammepilastre og forbandtes ved en lav Forbindelsesgang i eet Stokværk; 1842 er her, i Anlægets Akse, opført en Midterpavillon med Spir, og i Aarene 1905-09 er dette Parti blevet stærkt ombygget af Htg. Ernst Günther, der i det hele foretog store Byggearbejder paa Slottet. (Litt.: Thurah, Den danske Vitruvius II. — L. Bobé, Slægten Ahlefeldt: Storkansler Fr. Ahlefeldt, p. 14, 53 flg. — Danske Herregaarde ved 1920 III p. 691 flg. — Hirschfeld, Theorie d. Gartenkunst 4 p. 191 flg. — A. D. Jørgensen, i Vort Havebrug $^{21}/_{5}$ 1887).

Slotskapellet.

Begyndelsen til *Graasten By* var nogle Tjenerboliger ved Slottet. Efterhaanden købte Haandværkere Byggepladser S. for Vindebroen og slog sig ned her. Det ældste,

bevarede Skøde er fra 1699, fra Frederik Ahlefeldt til Farver Martin Bahnsen fra Aabenraa. I Beskrivelsen af de graastenske Godser ved Auktionen 1725 hedder det: „Desuden findes der endnu de saakaldte nye Huse, der ligger ikke langt fra Slottet som en lille Flække og er til en ikke ringe Pynt for det. De fleste af dem tilhører Herskabet, og dem har Kirke- og andre Betjente hidtil beboet frit". Derpaa nævnes der 6, som har købt deres Huse, Haver og Jorder af Grev Karl Ahlefeldt eller hans Forgænger, medens 6 dels har betalt noget vist i Herreregistret, dels har gjort Hovtjeneste for deres Huse. Omkring 1780 talte Byen 30 Huse, 1910 noget over 200. — Begyndelsen til Graasten Havn gjordes i 1740, da der indrettedes en Losse- og Ladeplads ved Stængerodde. 1785 lod Htgen af Augustenborg bygge et Fattighus med fri Bolig, Brændsel og nogen Understøttelse til 8 Lemmer. 1787 oprettede han en Spindeanstalt; oprindelig arbejdede kun Børn i den, snart efter dog ogsaa Kvinder og gamle, svagelige Mænd. 1790 arbejdede 129 Spindekvinder i Anstalten. Ligeledes oprettedes der en Skole i Graasten og en Biskole paa Graasten Mark, og der gjordes Begyndelsen til et Skolebibliotek. 1846 oprettedes Graasten Postkontor, 1847 Spare- og Laanekassen for Graasten og Omegn, 1852 Sparekassen i Graasten for Sundeved. 1882 byggedes „Kurhuset". Som Byens driftigste Købmand maa nævnes Otto Friedrich Ahlmann, der grundede sin Forretning 1810; den var i Slægtens Eje, indtil Indehaveren i 1880erne gik fallit. — *Palæet* er en herskabslignende Bygning. Blandt Ejerne kan nævnes Hofraad Thomsen (Beg. af 19. Aarh.), Farver M. A. Jürgensen (1855) og Købmand Hans Ahlmann (1875). I de første Aar efter Genforeningen var Graasten i betydelig Fremvækst. Havnen blev udvidet (færdig 1923).

Hvad de nationale Forhold angaar, har Slottet haft adskillig Betydning for Byen. Slotskapellet var tillige Kirke for dens Indbyggere. Ahlefeldterne og Augustenborgerne lod prædike paa Tysk i Kirken. Undertiden var her en særlig Slotspræst, saaledes Johan Pascius (1695-1702), der indviede Kirken, og Karl Ahlefeldt kaldte en Præst Samuel Thomsen til Asbøl, der ikke kunde prædike paa Dansk. Burchardi siger 1792, at i Graasten Slotskirke holdtes Gudstjenesten paa det tyske Sprog, dog blev der for deres Skyld, som ikke kunde Tysk, hver 3. Søndag prædiket paa Dansk. Til 1848 levede Byens Indbyggere fredeligt sammen uden for den nationale Kamp, men dette Aars Begivenheder vakte dem brat og delte dem i to omtrent lige store Lejre. Danskernes Fører blev A. D. Jørgensens Fader, Farver M. A. Jürgensen. Efter 1864 var det Sønnen, Farver A. P. Jürgensen. Der blev aldrig tysk Flertal ved noget Valg.

I Graasten fødtes Historikeren, Rigsarkivar A. D. Jørgensen (1840-97).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Asbøl-Graasten Sogne 1871: 124 d., 65 t.; 1884: 123 d., 91 t.; 1912: 152 d., 143 t., 51 soc.; Graasten Kommune alene 1920: 213 d., 91 t., 121 soc.; 1924: 325 d., 76 t., 164 soc.; 1926: 358 d., 131 t., 15 Bond. Selvst., 272 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves i Asbøl-Graasten Sogn tils. 720 d. og 437 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 111, fra Tskl. 216, i Graasten By henholdsvis 91 og 187).

Litt.: O. H. Moller, Bericht von verschiedenen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig, wie auch von etlichen Freygütern desselben p. 8 flg. (Flensborg Skoleprogram 1861). — Schl.-Holst. Provinzialber. 1790 p. 349-354 (om Spindeanstalten). — C. A. Burchardi, Beschreibung des Kirchspiels Atzbüll, i Schl.-Holst. Provinzialber. 1792 I p. 329-339. — Th. Thomsen, Ueber den Ursprung und den bisherigen Fortgang des Fleckens Gravenstein, 1829. — A. D. Jørgensen, Gråstens ældre Historie, i Sønderj. Aarb. 1889 p. 1-43 (optrykt i Hist. Afhandlinger IV p. 371-399; oversat til Tysk 1927 af Johannes Ahlmann som: Gravensteins ältere Geschichte). — Hans Petersen, Graasten i Fortid og Nutid, i „Fædrelandet" V 1910 Nr. 24.

Rinkenæs Sogn omgives af Graasten, Asbøl (paa en ganske kort Strækning), Kværs og Holbøl Sogne, af Flensborg Fjord og af Sildekule (en Vig af Nybøl Nor) med det snævre Indløb Egernsund, som skiller Sognet fra Broagerland. Kirken noget vestlig i Sognet, 17,5 km SØ. f. Aabenraa, 4 km SV. f. Graasten. Sognet tilhører helt det østlige Bundmoræneland, lerblandet Muld med Lerunderlag, 2-4. Kl. I Rinkenæs Skov naar et Punkt 71 m og V. f. Buskmose et andet 64 m, begge disse Punkter i Slesvigs Hovedvandskel; endvidere Keldbjærg ved Landevejen sydvestligst, 61 m, men skønnest er Udsigten fra Ravnsbjærg (58 m) lige S. f. Rinkenæs Skov til Dybbølbjærg, Broagerland, Angel (helt ud til Gelting),

Flensborgs Taarne, Hanved Kirke S. f. Landegrænsen, og, naar man gaar lidt mod Syd, til det høje Nørre-Als. Klinterne mod Fjorden naar ved Munkmølle 20 m, og lige indenfor er Landet 37 m højt. En lav Strækning fra Fjord til Fjord med Eng og Vand i Bunden skiller Dalsgaard og Sandager ud for sig. Sognets Hoveddel staar med stejlt Hæld mod dette isolerede Parti (indtil 15 m højt ved Sandager). To dybt nedskaarne Bække, hvoraf den ene danner Grænsen mod Asbøl, samles ved Naldmadebro og munder ud i Sildekulen. Derefter Markbæk forbi Kirken. Nok en Bæk, der munder ud ved Stranderød, danner et Stykke af Grænsen mod Holbøl Sogn, ligesaa vestligere endnu paa Strækningen ud til Fjorden Munkmølles Bæk. Sognet er et af de smukkeste i Nordslesvig, kun Hoptrup og Løjt kan vist komme op ved Siden af det, men Naturen er her blidere. „Alt hvad er spredt for den vandrendes Øje trindt i vort Land, det har sig samlet her". Fjord med Odder og Klinter og oplivet af Fartøjer, Kløfter med Bække og Enge, levende Hegn over Bakkedrag, store Abildgaarde om hyggelige Huse og Gaarde spredtliggende Bønderskove og som Baggrund store Skove, Vandmølle dybt nede og Teglværker med røde Tage og tilvejrsstrævende Skorstene, lune Idyller og vide Udsigter. Af Graasten Statsskovdistr. ligger 289 ha i Rinkenæs S., der udgør Størsteparten af Rinkenæs Skov (261 ha) og Buskmose Skov (80 ha); der er desuden endnu 22 ha Bønderskov tilbage. Banelinjen Tinglev-Sønderborg og Landevejen Flensborg-Sønderborg gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1568 (1860: 1334, 1910: 1428, 1921: 1476). **Ejdsk.** 1927: 4626, deraf **Jordv.** 1936; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1164 Kr. pr. ha. **Areal** 1769 ha (N. 16,447 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1267; besaaet med Hvede 79, Rug 53, Byg 95, Havre 183, Blands. t. Modenhed 64, andre Høstar. 22, Kartofler 8, Foderroer 117, Brak 54, Grønf. og Græsn. 592, Haver, Hegn o. l. 41, Skov 311, beb. Grund og Gaardsplads 100, Veje 41, Hede, Klit og Stenmarker 3, Vand 6. **Frugttræer** 1913: 14,584 (1900: 3718). **Kreaturhold** 1927: 166 Heste, 1178 Stkr. Hornkv. (heraf 693 Køer), 16 Geder, 2062 Svin (1913: 2141), 8000 Høns.

I Sognet Byerne: *Rinkenæs* (1352 Rinckenis), delt i Overby og Nederby, med Kirke og Præstegd. ensomt c. 2 km NV. f. Byen, 5-Kl. Skole (opf. 1874), 4 Kbmdsforretn., Motorml., Andelsmejeri (opr. 1901 med 300 Køer, 1914: 450, 1918: 300, 1927: 520), 2 Gæstgiverier (Over- og Nederkro), Jærnbanest. (i Driftsaaret $19^{26}/_{27}$ befordredes fra R. med Statsb. 11,961 Personer; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 1729 Tons, afg. 652), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Trappen* — 41 af Fiskere og Skippere beboede Hse med c. 150 Indb. (1925) — med 2 Købmandsforretninger og Ml. *Alnor* — med 51 Hse og 405 Indb. (1925), hvoraf kun 21 Hse med 234 Indb. hører til Rinkenæs Sogn og Kommune, medens Resten baade i kommunal og gejstl. Henseende hører under Graasten, jfr. p. 469 — med Gæstgiveri og 4-Kl. Skole (opf. 1913). *Bækken* (1648 Becken) med Skole (opf. 1911), Kbmdshdl., Savværk. *Sandager* med 2 Badehoteller og Anlægsbro for Fjorddampskibene. *Dalsgd.* med Kbmdsforretn. og Fyrtaarn. Saml. af Gde og Hse: *Toft* med Teglværk (opr. 1905, aarl. Prod. 3-4 Mill. Sten; 22 Arbejd.; til Teglværket hører 12 ha Jord), Fiskerøgeri; *Hovgd., Rinkenæsmark, Buskmose* (1543 Buscmusz), bestaa-

ende af Stamparcellen af Domænen B. og 7 nyoprettede Husmandsbrug med Fattiggd. (opf. 1854), *Stranderød* (med 2 Fiskerøgerier). *Volsballe* (1648 Wulsbul). Gaarde: I Rinkenæs *Benniksgd.* med Ejdsk. 242, Jordv. 162, c. 137 ha, deraf Ager 110, Eng 18, N. 1442 Thlr.; *Schønheim;* mellem Alnor og Toft *Pelzergd.* med Frugtplantage; paa Rinkenæsmark *Tummelsbjærg* med Ejdsk. 160, Jordv. 116, c. 104 ha, deraf Ager 76, Eng 20, Skov 4, N. 1048 Thlr.; *Præstegden* med Ejdsk. 60, Jordv. 20, c. 17 ha, deraf Ager 16, Eng 1, N. 237 Thlr., *Buskmose Domæne* med Ejdsk. 244, Jordv. 158, c. 127 ha, deraf Ager 115, Eng 8, N. 1217 Thlr., *Ovn;* ved Hovgd. Tvegdne *Markbæk;* ved Bækken *Balle* og *Munkml.* (gl., nu ubenyttet Vandml.). Huse: *Spangsbæk, Kanel, Slot, Knudsmade, Trekroner, Brendstoft* (nedl. Teglværk), *Nakke, Grav, Ryborg,* 2 Hse paa „Kamp". — I Sognet er der 48 Fiskere, hvoraf 34 med Fiskeri som Hovederhverv; Fangstens Værdi 1926 c. 48,000 Kr.

Rinkenæs S., en egen Sognekommune, Rinkenæs Sognefogeddistr., har Tingsted i Graasten og hører under Lundtoft og Nybøl Hrdr.s Retskr. samt Graasten Politikr., Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts søndre Vurderingskr., Sønderjyllands 3. Folketingskr., Graasten Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 181. Lægd.

Den tidl. t. Skt. Laurentius indv., enligt liggende, kullede Kirke er en hvidtet og teglhængt, romansk Bygning, bestaaende af Skib og lige afsluttet Kor uden Sokkel, hvortil der blev føjet et lille, sentmiddelalderligt Vaabenhus mod S., samt et nu nedrevet Kapel paa Skibets Nordside. Spor af 3 oprindelige Vinduer er bevaret, ligesom den gamle, af tre svære Granitsten indfattede Syddør er i Brug. Vestgavlen er vist helt ombygget 1839 og nu beklædt med malede Zinkplader. Korbuemuren er nedrevet, og hele Kirken har nu fladt Loft, men ved Korets Østgavl staar to svære, sentgotiske Stræbepiller til Støtte for en 1799 nedfalden Hvælving. Paa Vaabenhusets Tag et lille Klokkehus til Erstatning for en fritstaaende Klokkestabel, der blæste ned 1884. Altertavlen er moderne, men af en sentgotisk Altertavle er der bevaret Brudstykker, som er opstillede rundt om i Kirken, tre større Figurer, Jomfru Maria, Laurentius med Rist, Antonius med Svin, og 12 mindre Apostle; Brudstykker af den kronende Blomsterfrise er brugt paa en Hylde i Koret. Et Nadvermaleri fra 1698 stammer fra det senere opmalede Fodstykke. En lille Hest af Træ har maaske hørt til en Skt. Jørgensfigur. Sentgotisk Alterkalk med graveret Laurentius-Billede; to Par gotiske Lysestager. Font fra Empiretiden; af den romanske Granitfont kendes den firkantede, med Arkader smykkede Fod. Prædikestolen har skaaren Indskrift: „Dorothea Munck mit Naffn monne vere, thenne Predigstoel gaf ieg til Guds Ære Anno Christi 1606" samt to Adelsvaaben, af hvilke Bennichvaabnet er gengivet i en ellers ukendt Form, medens Munkvaabnet hører til Slægten M. af Ellinggd. i Vendsyssel; Hjørnerne er delvis fornyede c. 1800. Pulpitur 1723. I Vaabenhuset hænger en Messeklokke og i Kirken et lille, gotisk Krucifiks, i Koret et større. Skriftløs, sikkert middelalderlig Kirkeklokke. Forsvundne er tre Ligsten over Medlemmer af Slægten Bennich, en vistnok oprindl. lagt over Riggel B. og Fru Dorte Munk, men senere brugt af Peter B., † 1684, en anden over Rasmus B., Husfoged paa Tønderhus, † 1615, en tredje over Hans B. zu Boismoes, † 1669 (se Sønderj. Aarb. 1906 p. 163). — Paa Kirkegden Mindesmærke over 66 danske og preuss. Soldater, faldne i Krigen 1864. Sstds. er begravet den i Vilstrup ved Haderslev fødte Præst og Folkedigter Niels Johannes Jensen, der fra 1886-1906 var Præst i Sognet. 1922 rejstes et Mindesmærke for 41 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Rinkenæs. Domkapitlet i Slesvig tilskødede 1605 Godske Rathlau til Gereby Landsbyen Rinkenæs. 1617-26 sad Jacob (Hennekes Søn) Sehested paa R.

Buskmose Domæne erhvervedes 1905 af den preuss. Stat for 380,000 M.; før Udstykningen 1926-27 udgjorde Jordtilliggendet 191 ha med 1918 Thlr. N. foruden 80 ha Skov, der nu er overtaget af Statsskovvæsenet; den nuværende Stamparcel er bortforpagtet til 1934. — Den slotsagtige, med Taarn forsynede Hovedbygning er opført af den tidl. Landraad i Aabenraa v. Uslar, der ejede Gden fra 1885.

Benniksgd. var en Frigd., der ejedes af Slægten Bennich, hvis Stamfader Peter B. 1488 adledes af Kong Hans. Af hans Slægt kan nævnes Rasmus B., Husfoged paa

Tønderhus, † 1615. I 17. Aarh. deltes Gden. Den Halvdel, der beholdt det gamle Navn, gik i et Par Aarh. i Arv fra Fader til Søn, indtil den sidste Ejer, Tingskriver Peter Jepsen, bekendt som dansk Stænderdeputeret i 1840erne, 1867 solgte den. 1904 solgtes den af F. H. Jakobsen til Klosterkamret i Hannover for 250,000 M., og 1906 tilkøbtes den tidligere udskilte Halvdel, saaledes at Gdens samlede Størrelse blev 202 ha, hvoraf 50 ha Skov. Nuv. Ejer Marquardt Petersen, Flensborg.

Hovgd. var tidligere en Frigd. Den beboedes 1559 af Fru Dorte Munk, der skænkede Kirken dens Prædikestol.

Paa Gden *Schønheim* en af Lorenz Jessen c. 1780 anlagt Have, hvor der tidligere dreves en betydelig Frugtavl med Eksport til Rusland.

I Rinkenæs Skole og Overkro var der Lasaret under Krigen 1864.

I Slutn. af forr. Aarh. byggede den sorte Stork flere Aar i Træk Rede i Rinkenæs Skov.

„Skt. Kirsten paa Bjærget" var en berømt Helligkilde. Ved Munkmølle og i Rinkenæs Nederby findes stærkt radiumsholdige Kilder.

Ved Landevejen en af Sognet rejst Mindesten over Sejer Steffensen, den første, danske Soldat, der faldt i Treaarskrigen $^{6}/_{4}$ 1848 („Sejr vandt, hvor Sejer døde"). I Udkanten af Skoven N. f. Trappen Mindesmærke over nogle 1864 faldne, preuss. Soldater.

Ved Jærnbanestationen en 1927 rejst Genforeningssten.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 81 d., 14 t.; 1884: 91 d., 58 t.; 1912: 114 d., 78 t., 82 soc.; 1920: 217 d., 116 t., 70 soc.; 1924: 209 d., 113 t., 156 soc.; 1926: 220 d., 148 t., 32 Bond. Selvst., 196 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 582 d. og 283 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 73, fra Tskl. 141).

I Rinkenæs Skov ses østligst to noget forstyrrede Langdysser og NV. for disse, ligeledes i Skoven, 3 lave, runde Høje med stensatte Gravkamre; kun et af disse synes endnu fuldt bevaret. Ved Buskmose har ligget en Dysse, og desuden fandtes endnu i Beg. af 19. Aarh., uvist dog hvor i Sognet, et stort, stensat Gravkammer (mulig en Jættestue). De c. 10 Gravhøje, som kendes i Sognet, er nu alle overpløjede eller sløjfede; mest havde de deres Plads sydl. i Sognet.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Rinkenæs (med Trappen, Alnor, Sandager og Dalsgaard) og Bækken.

Kværs Sogn omgives af Sognene Kliplev, Felsted, Asbøl, Rinkenæs og Holbøl. Kirken midt i Sognet, noget vestlig, 13,5 km SØ. f. Aabenraa, 6,5 km NV. f. Graasten. Den vestlige Tredjedel af Sognet hører til Overgangslandet, de østlige Totredjedele derimod til Østslesvigs sammenhængende Bundmoræne, men denne er midt i Sognet lige Ø. f. Kirkebyen højnet op i en Mængde foroven ret flade Bakker, men med stejle Sider og skilte fra hverandre ved Kløfter og snævre Dale. Dette Midtparti faar noget Karakteren af en Endemoræne og staar kendeligt frem over det jævnere Bundmorænelandet i N., Ø. og S., men hæver sig dog anseligst over den flade Vestslette. Denne ligger paa en Højde over Havet af 39 m (sydvestligst i Tørsbøl Søndermose), 47 m (i Overmose) og 44 m i Heden V. f. Kirkebyen. Bundmorænelandet ligger gennemgaaende over 50 m Kurven, mange mindre Partier naar op over 60 m, men Sognets tronende Midte har Bakker paa indtil 74 m. Ved de levende Hegn i Østsognet uddybes yderligere Modsætningen til den vestlige, hegnløse Hede- og Moseflade med sandføgne Høje. Faa Steder i Nordslesvig er Overgangen i Landskabsformerne saa brat. Nordvestligst træder Bjerndrup Aa, der kommende fra Felsted Sogn en kort Strækning danner Grænse mod Kliplev, ud af Sognet i 38 m's Højde. Sydligt er der Gejl Aa, som er udsprunget paa Vandskelsgrænsen ind mod Rinkenæs; først løber den gennem Bundmorænelandet mod

V., men idet den træder ud i Fladen, bøjer den mod S. og forlader Sognet ved 37 m. Allerede denne Skildring siger, hvorledes Jordbeskaffenheden er: Lermuld med Lerunderlag mod Ø., lette Sandjorder mod V., Afveksling fra 2. til 7. Kl., Tørsbøl Jord noget ringere end Kværs'. Ved Ladegaard naar sine Steder Mergelen nær op til Overfladen. Denne Gaard har en stor Kæreng, Kværs har fortrinlige Toftenge, Tørsbøl middelgode Skovenge. Østlig og sydlig store Bønderskove med gammel Bøgebevoksning, den vestlige Hede, der er Fælleseje, til Dels tilplantet. Af Graasten Statsskovdistr. ligger 54 ha i Kv. Sogn. Den store Kværs Mose har dyb Tørvejord. Banelinjerne Tinglev-Sønderborg og Tørsbøl-Padborg gaar gennem Sognets sydligste Del; helt mod NØ. skæres det af Landevejen Aabenraa (Felsted)-Graasten. — Dele af den tidl. Ladegaard Kommune, nemlig Gdene Vaarbjærg, Ludvigsro og Brænholm samt en navnløs Gd. og 3 Hse, der alle hører til Snurom, hører i kirkelig Henseende til Felsted S., men behandles her. Til Gengæld hører Dele af de tidl. Kommuner Søgaard, Grøngrøft og Ladegaardsskov til Kværs Kirkesogn, nemlig 2 Gde og 1 Hs. paa Søgd. Mark og 1 Hs. paa Søgd. Hede, endvidere 1 Gd. i Grøngrøft Mose og af Ladegdsskov den Del, der ligger N. og V. for Ladegdskov Skole.

Befolkning i 1925: 1052 (1910: 993, 1921: 1000). **Ejdsk.** 1927: 3562, deraf **Jordv.** 1915; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 912 Kr. pr. ha. **Areal** 2349 ha (N. 14,565 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2040; besaaet med Hvede 73, Rug 89, Byg 135, Havre 309, Blands. til Modenhed 144, andre Høstar. 16, Kartofler 16, Foderroer 171, Brak 92, Grønf. og Græsn. 995, Haver, Hegn o. l. 31, Tørvemoser 52, Skov 110, beb. Grund og Gaardsplads 19, Veje 47, Hede, Klit og Stenmarker 35, Vand 15. **Frugttræer** 1913: 2020 (1900: 1782). **Kreaturhold** 1927: 231 Heste, 1584 Stkr. Hornkv. (heraf 871 Køer), 7 Faar, 3 Geder, 2354 Svin (1913: 1979), 6997 Høns.

I Sognet Byerne: *Kværs* (1360 Qwersse) med Præstegd. (opf. 1912, Bygmester Holm, Kværs; den ligger i den vestl. Del af Byen, der fører Navnet Vestergd.), 2-Kl. Skole (opf. 1807, ombygget 1890), 4 Kbmdsforretn., deraf den ene med Ml., Andelsmejeri (opr. 1899 med 900 Køer, 1928: 1000), Kværs Sogns Andelskasse (opr. som Raiffeisenkasse; $^{31}/_{12}$ 1927 var Indsk. 21,000 Kr.), Filial af Aabenraa By og Amts Sparekasse, Gæstgiveri, Telegraf- og Telefonst. *Tørsbøl* (1543 Tursbul) med Skole (opf. 1911), 3 Kbmdshdlr., Gæstgiveri, Afholdshjem (det tidl., i 1906 opf., danske Forsamlingshus), Jærnbanest. (1926-27 befordredes fra T. med Statsb. 10,836 Personer; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 1007 Tons, afg. 603), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. Saml. af Gde og Hse: *Kværs Østermark, Kværshede, Kværsløkke, Engskov, Snurom* med Kbmdshdl. med Ml. og Gæstgiveri, *Katgab* (Gd. og Hs.), *Pugholm* (2 Gde og 1 Hs.). Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 54, Jordv. 34, c. 36 ha, deraf Ager 26, Eng 7, N. 248 Thlr.; endvidere i Kværsløkke N. f. Kværs 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 112, Jordv. 71, c. 74 ha, deraf Ager 65, Eng 1, Skov 3, Hede 4, N. 522 Thlr.; en med Ejdsk. 89, Jordv. 54, c. 55 ha, deraf Ager 51, Skov 2, Hede 2, N. 393 Thlr.; en med Ejdsk. 86, Jordv. 48, c. 49 ha, deraf Ager 41, Eng 4, Skov 2, Mose 1, N. 327 Thlr. N. herfor *Tvingholm* og *L.-Kværsballe*. V. for disse *St.-Kværsballe* ell. Frifelt med Ejdsk. 88, Jordv. 62, c. 59 ha, deraf Ager 50, Eng 5, Skov 3, N. 460 Thlr. Ø. f. Tvingholm *Holdam*. NØ. f. Kværs *Langelo* med Ejdsk. 145, Jordv. 100, c. 87 ha, deraf Ager 76, Eng 6, Skov 3, N. 780 Thlr. og *Ladegd.* (1648 Laigarde) med Ejdsk. 275, Jordv. 200, c. 160 ha, deraf Ager 156, N. 1781 Thlr. Ø. f. Kværs *Aventoft* (tidl. Avballe), *Egeskov* og ved Snurom *Vaarbjærg, Ludvigsro* og *Brænholm*, derfra med Vejen til Graasten Tvegdne *Kokhave*, hvoraf den ene med Ejdsk. 77, Jordv. 50, c. 51 ha, deraf Ager 34, Eng 7, Skov 7, N. 423 Thlr. *Frydendal* og *Grødebjærg*. Paa Kværs

Østermark *Borsbøl* med Ejdsk. 81, Jordv. 55, c. 50 ha, deraf Ager 48, Skov 1, N. 388 Thlr., *Kragebjærg, Eskærgd.* og *Eskær.* Paa Kværshede *Hedegd., Tidselholt* og *Jordbro.* SØ. f. Tørsbøl *Petersholm* og Ø. f. Tørsbøl Skov *Melskov.* Huse: *Rostorn* (Hs. med Smedie) og *Stokbro.*

Kværs S., en egen Sognekommune, Kværs Sognefogeddistr., har Tingsted i Graasten og hører under Lundtoft og Nybøl Hrdr.s Retskr. samt Graasten Politikr., Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts søndre Vurderingskr., Sønderjyllands 3. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 172. Lægd.

Kirken er en tarvelig, hvidtet, teglhængt og kullet, romansk Kampestensbygning, bestaaende af Skib og lige afsluttet Kor, der begge har karnisformet Kvaderstenssokkel. Vestgavlen ommuret 1691, Østgavlen 1619. Af de oprindelige Vinduer er to bevarede i aaben Stand paa Skibets Nordside, men ellers er Kirken bleven moderniseret 1859. Tilføjelser fra nyere Tid er to Tilbygninger mod N., af hvilke den ene er Vaabenhus, medens den anden har været Gravkapel for Ladegd. Kirken har fladt Bræddeloft, og hele Muren mellem Skib og Kor er nedrevet. Klokkehus af Træ mod V. Altertavlen bestaar af tre Malerier, i Midten Korsnedtagelsen, Kopi efter Rubens af H. Henningsen 1840, de to andre Getsemane og Opstandelsen, af Jessen; i Tavlens Ordning mærker man tydelig Paavirkning af en sentkatolsk Altertavle, hvoraf da ogsaa Fodstykket og den kronende Korsblomstfrise er bevaret. Alterkalk fra 1704. Lysestager, skænkede af „Lorentz Jespersen aus Türsbül" 1704. I Korets Nordvæg sidder et jærnbundet Vægskab. Prædikestolen har i Rammeværk fra Beg. af 1800erne gamle Fyldinger med nytestamentlige Relieffer fra c. 1600. Font i Empirestil. Nyere Orgel. Præsteepitaf, opsat 1764 „ikke af nogen forfængelig Aarsag, men til en udforsket Efterretning som en Antiquitet, og fordi Hans Wohnsen ikke har villet søge andet Kald". Kirkens Indre er 1924 istandsat ved Arkt. Thomas Havning med nye Stolestader, Alterparti og Varmeværk. Paa Vaabenhusets Vestvæg Gravsten over Jomfru Anna Margareta v. Ahlefeldt, † 1653. Klokken er støbt 1472 af Bertolt Meier som Sejerklokke (Zeiger, Urklokke) til Kliplev Kirke og har foran Minuskelindskriften et lille Relief af Skt. Hjælper, maaske en Afstøbning af et Pilgrimstegn (jfr. p. 489; Uldall, Kirkekl. p. 298). Kirkens romanske Granitfont er kommet til Museet i Flensborg (Sauermann p. 52), og flere middelalderlige Træfigurer, Rester af et tidliggotisk Krucifiks, en Pietà, Johannes Døber og flere, er nu dels i Sønderborg Museum, dels i Præstegden. — Paa Kirkegden rejstes 1920 et Mindesmærke for 37 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Sognet var til 1704 Anneks til Kliplev.

Tidligere hørte Størstedelen af Sognet under *Ladegd.,* til 1726 en Ladegd. under Søgd., men fra da af et adeligt Gods, der købtes af Ritmester Bøhme. Senere Ejere var fra 1758 H. Petersen og 1811-1905 Familien Ohlsen. Den sidste Ejer, Julius Ohlsen, solgte det 1905 for 280,000 M. til Klosterkamret i Hannover, men købte det tilbage umiddelbart før Genforeningen.

1360 skænkede Fru Abel, Enke efter Ratzleuus Stake, en Gd. i Kværs S., kaldet *Æbyld,* til Løgum Kloster, der 1366 afstod samme Gd. til Lydekynus Arestzssen.

Den fra Kværs til Engskov førende Vej kaldes Limbeksvejen („e Limbeksfoort"), sikkert et Minde om den Tid, da Limbekkerne sad som Herrer paa det nærliggende Søgd. Paa Præstegdens hosliggende Jorder er fundet Murbrokker paa en Højning i en nu længst udtørret Sø, hvor Hans Limbeks Slot skal have staaet.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 105 d., 33 t.; 1884: 78 d., 34 t.; 1912: 92 d., 63 t., 12 soc.; 1920: 216 d., 13 t., 9 soc.; 1924: 180 d., 37 t., 60 soc.; 1926: 162 d., 74 t., 40 Bond. Selvst., 87 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 426 d. og 103 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 36, fra Tyskl. 41).

Østligst i Sognet, ved Rinkenæs Skov, ses Rester af en Runddysse. Andetsteds i Sognet synes at have været enkelte Gravhøje, alle dog forlængst sløjfede.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Kværs, Tørsbøl og Godsdistriktet Ladegd.; der henvises dog til den for den nordl. Del af Sognet bestaaende, ret store Forskel mellem den verdslige Kommune Kværs og Kirkesognet Kv. (jvf. ovenfor).

Kliplev Sogn omgives af Sognene Uge, Ensted, Felsted, Kværs, Holbøl samt af Tinglev Sogn i Tønder Amt. Kirken midt i Sognet, 12 km S. f. Aabenraa,

12,5 km V. f. Graasten. Det i Retningen Ø.-V. 15 km langstrakte Sogn er i udpræget Grad en Overgangsegn fra Østland til Vestland. Med det sammenhængende, østlige Bundmoræneland har det ingen Forbindelse. Hele den vestlige Del af Sognet, Bjerndrup, Perbøl, og hvad der ligger V. for Oksevejen, hører udpræget med til Slogs Herreds Fladen og har lette Sandjorder med Sandunderlag (5-8. Kl., hyppigst 6-7.). Lundtoft, Søgaard og Kliplev Jord er nærmest Bakkeø med dels lerblandet, dels sandblandet Muld med Ler- eller Sandunderlag (3-8. Kl., 4-6. hyppigst, Søgaard Storskifte 3.). Søgaard Hede (6-7. Kl.) danner sammen med den tilstødende Del af Kværs Sogn en egen lille Hedeflade foran de høje Kværs Bakker. Men hvad der har størst Interesse, er de mægtige Endemoræner, som stryger gennem Sognet fra N. til S. og de med disse i geologisk Henseende sammen-

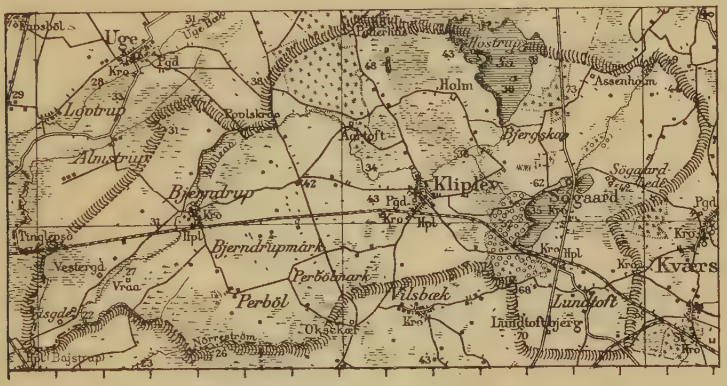

hørende Mosedrag og Søer. V. f. Julsø ved Sognets Nordgrænse begynder den vestlige Endemoræne, som gaar herfra til Kliplev. Den er 100-200 m bred, ser fra Ø. af over Moselandet ud som en Vold, men sænker sig jævnere mod V. Den har bag sig mod Ø. en Sænkning, hvis laveste Del udgøres af Hostrup Sø (36 m over Havet, 254 ha), Julsø (38 m) og iøvrigt af Moseland, hvoraf Bakkeholme stikker op (som f. Eks. Gaarden Holms Grund, 48 m høj). Endemorænen selv naar 48 m's Højde; den er fuld af Stene, ofte store Blokke. Hinsides Bjerndrup Mølleaa, der her ligger 35 m højt, breder Jordsmonnet sig ud til et Bakkeland, ogsaa meget stenbundent. En anden Endemoræne er begyndt i Hostrup Krat i Ensted Sogn og gaar herfra, 6 km lang, 1 km bred, til V. f. Søgaard. Ø. f. sig har den i Felsted Sogn et Moseland (45 m højt), men mest imponerende højner den sig til 73 m i Bjærgskovs knudrede Bakker, 35 m omtrent lige op fra den vestfor liggende Hostrup Sø, og endnu hvor den foreløbig ender N. f. Søgaard Sø (35 m, 86 ha), er den 62 m høj. Hinsides Bjerndrup Mølleaa fortsættes ogsaa den V. f. Søgaard Sø, mere og mere nærmende sig den vestlige Moræne og er endnu, inden den gaar ind i Holbøl Sogn, indtil 68 m høj. Ogsaa æstetisk er Sognet ejendommeligt, ret kaotisk ved Blandingen af Indsøer, Moser, lave Sandholme ude i disse, vandrette Sandsletter med sammenføgne Høje, Bundmoræne og Endemoræne, fremfor alt Bjærgskovs meget stejle, upløjede Bakker med Stenstrøninger, der i Afstand ligner græssende Faarehjorder; Bakkerne paa Østsiden giver Læ for forpjuskede Bøge, men den stolte Plantage, der kronede Højderne, blev hugget om under Krigen; Udsigten herfra er over de tungsindige, men stemningsfulde Omgivelser om Hostrup Sø og Mosedragene; Søgaard Sø er mere smilende med Skovomgi-

velse (Skovene til Hovedgaarden og til Lundtoft By). Nordvestlig i Fladen den 236 ha store Aartoft Plantage. Store Egestammer i Kliplev og Holm Moser tyder paa fordums Skove. Alt Vand gaar mod V. Bjerndrup Aa løber gennem Sognet i hele dets Længde, kommende fra Felsted i en Højde af 38 m, løbende gennem Søgaard Sø, paa en kort Strækning dannende Grænsen mod Uge, udvidet til en 10 ha stor Mølledam ved Bjerndrup og forladende Sognet i c. 20 m's Højde. Hostrup Sø, som gør Grænse mod Ensted Sogn, staar ved et kort Afløb i Forbindelse med den. Afvandet gennem den bliver ogsaa den udtørrede Tinglev Sø og de store Eng- og Kærarealer om denne, hvoraf en Del ogsaa ligger paa dette Sogns Grund allervestligst. Ved Aaen har Søgaard, Kliplev og Bjerndrup gode Mader. Sydgrænsen mod Holbøl og Tinglev udgøres paa en Strækning af Nørrestrøm (26 m), der løber til Gejl Aa. Paa Holm Mose (c. 160 ha) er før drevet stor Tørvetilvirkning; de store Moser har man begyndt at pløje. Samlet Hede findes ikke mere, men nok spredte, mindre Lyngarealer. Banelinjen Tinglev-Sønderborg og Oksevejen gaar gennem Sognet, der mod Ø. skæres af Landevejen Aabenraa-Flensborg. — Gden Assenholm, der hører til Felsted Kirkesogn, og Tvegdene Visgaarde, der i kirkelig Henseende hører til Tinglev, medtages her.

Befolkning i 1925: 1857 (1860: 1532, 1910: 1781, 1921: 1821). **Ejdsk.** 1927: 5725, deraf **Jordv.** 2698; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 462 Kr. pr. ha. **Areal** 6482 ha (N. 13,428 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 4950; besaaet med Hvede 13, Rug 441, Byg 118, Havre 524, Blands. t. Modenhed 283, andre Høstar. 41, Kartofler 83, Foderroer 341, Brak 68, Grønf. og Græsning 3038, Haver, Hegn o. l. 22, Tørvemoser 403, Skov 492, beb. Grund og Gaardsplads 44, Veje 124, Hede, Klit og Stenmarker 179, Vand 268. **Frugttræer** 1913: 4543 (1900: 1531). **Kreaturhold** 1927: 479 Heste, 3433 Stkr. Hornkv. (heraf 1518 Køer), 51 Faar, 3 Geder, 4486 Svin (1913: 3324), 10,572 Høns.

I Sognet Byerne: *Kliplev* (1231 Klyppælef) Stationsby — 1925 504 Indb. — med Kirke, Præstegd. (opf. 1747), 4-Kl. Skole (opf. 1910-11), Brugsforen., 8 Kbmdsforretn., 25 selvstænd. Haandværkere, Ml., Andelsmejeri (opr. 1896 med 330 Køer, 1914: 586, 1918: 490, 1928: 702), Kl. Sogns Spare- og Laanekasse ($^{31}/_{3}$ 1928 var Indsk. 417,000 Kr., Res. 17,000), Kliplev Andelskasse ($^{31}/_{3}$ 1928 var Indsk. 80,000 Kr., Res. 15,000), Filial af Graasten Bank, Jærnbanest. (1926-27 befordredes fra Kl. med Statsb. 15,438 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreaturer androg 1365 Tons, afg. 2169), 3 Gæstgiverier (dog har paa Markedsdagene mange Ejendomme Ret til Udskænkning af stærke Drikke), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. Betydelige Kreaturmarkeder afholdes $^{2}/_{4}$ og $^{9}/_{9}$. *Lundtoft* (1543 Luntofft) med Kbmdsfhdl., Jærnbanest. (1926-27 befordredes med Statsb. fra L. 8422 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 685 Tons, afg. 3812), Gæstgiveri. *Perbøl* (1543 Perbull). *Bjerndrup* (1377 Byerdrup) med Kommuneskole (opf. 1910), tysk Privatskole (opr. 1927; i den $^{26}/_{2}$ 1928 indviede Bygning tillige Ungdomshjem og Forsamlingshus), 2 Kbmdsforretn., Vandml., Andelsmejeri (opr. 1898 med 250 Køer, 1914: 280, 1918: 260, 1928: 300), Jærnbanest. (1926-27 befordredes fra Bj. med Statsb. 10,554 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreaturer androg 775 Tons, afg. 163). Saml. af Gde og Hse: *Kliplevmark, Kliplev Søndermark* og *Kliplev Nørremark, Aartoftmark, Holmmark, Søgaardsmark* med Gæstgiveri, *Søgaardshede, Bjærgskov* med Skole (opført 1909), *Sønderkobbel, Lundtoftmark, Perbølmark, Bjerndrupmark, Bj. Østermark* og *Bj. Vestermark.* Gaarde: *Løkpold, Aartoft* (1648 Aretoft) med Ejdsk. 72, Jordv. 45, c. 97 ha, deraf Ager 77, Eng 10, Mose 8, N. 409 Thlr.; *L.-Aartoft* (Kro), *Balledam; Holm* (1543 Holm) med Ejdsk. 90, Jordv. 62, c. 174 ha, deraf Ager 76, Eng 50, Skov 5, Mose 37, N. 232 Thlr.;

Humlegd., Povlskro (1652 Pauels Krog), *Stenkiste, Stevning; Søgaard* (1357 Sehgarden) med Ejdsk. 288, Jordv. 163, c. 822 ha, deraf Ager 129, Skov 256, Tinglev Sø (Eng) 75, Hostrup Sø 254, Søgaard store Sø 74, lille Sø 12, Julsø 3, Mose 18, N. 2500 Thlr. *Bremsmade* med Ejdsk. 86, Jordv. 58, c. 60 ha, deraf Ager 60, N. 467 Thlr., *Assenholm Kog, Lundtofthøj* (nedlagt Kro), *L.-Lundtoft, Lundtoftbjærg* med Ejdsk. 120, Jordv. 80, c. 116 ha, deraf Ager 105, Skov 4, Mose 3, N. 475 Thlr. *Skovløkke.* Ved Bjerndrup *Vestergde,* Tvegdne *Visgde* og *Vraa.* Huse: *Væl, Julsø, Pottehus,* Skovfogedboligerne ved Aartoft og ved Søgd. Skov, *Hjernshøj* ved Bjerndrup.

Kliplev S., en egen Sognekommune, Kliplev Sognefogeddistr., har Tingsted i Graasten, hører til Lundtoft og Nybøl Hrdr.s Retskr. samt Graasten Politikr., Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts søndre Vurderingskr., Sønderjyllands 2. Folketingskr., Aabenraa Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 171. Lægd.

Kliplev Kirkes Kor.

Kirken var i Middelalderen et stærkt besøgt Valfartssted (se nedenfor), og heri maa Grunden sikkert søges til, at den adskiller sig saa stærkt fra Egnens almindelige Kirketype. Kærnen i den ansælige, men ved Istandsættelser stærkt ødelagte og meget overpudsede, noget nøgternt virkende Bygning synes at være en i romansk Tid opført Kampestenskirke med profileret Sokkel, hvis Kor i ret sen gotisk Tid er blevet afløst af et med Skibet jævnbredt, men højere Kor af røde og gule Tegl, delvis lagt i Bælter, som det endnu ses paa Østgavlen, den eneste Del af Kirken, der ikke er cementpudset. Maaske er dog ogsaa Skibet helt ombygget (jfr. Stræbepillerne), og i hvert Fald er de forskelligt profilerede, hugne Granitsokler nu de eneste, synlige Spor af det oprindelige, romanske Anlæg. Af Enkeltheder kan mærkes Østvinduet med muret Stavværk og profileret Karm, den rigt leddelte Syddør, der dækkes af Vaabenhuset, samt Skibets Stræbepiller, der modsat Korets nogenlunde har bevaret deres gamle Form. De viser, at Kirken fra først af har skullet overhvælves, og Koret har da ogsaa tre smalle, meget høje Hvælvingsfag, hvis leddelte Ribber og Gjordbuer løber ned paa dekorative Mandehoveder. For Skibet har ligehøje Hvælvinger været planlagte, men er hurtigt opgivne og afløste af to Fag lavere Hvælvinger med Pærestavribber og retkantede Gjordbuer. I Forbindelse hermed staar det antageligt, at den høje, slanke Korbue er gjort lavere og fladbuet. I Skibets nordvestre Hjørne fører en indbygget Vindeltrappe op til Loftet. Til den oprindelige Kirke, over hvis Kor knejser en sirlig, gotisk Tagrytter (fra 1436?), hører et Sakristi mod N. Senere Tilbygninger er et nu til Varmehus omdannet Sakristi paa Korets Nordside, et Kapel paa Skibets Nordside, i hvilket Skt. Hjælpers Billede var opstillet, et Vaabenhus mod S. og et V. for dette bygget Kapel med dobbelt Taggavl; ligesom

Nordkapellet er dettes Mure jævnhøje og i Flugt med Skibets Vestmur, hvorved Kirken set fra denne Side virker overmaade bred. Nordkapellet, der aabner sig mod Kirken med en rundbuet Arkade, har to oprindelige, smalle Hvælvingsfag med Pærestavribber og Gjordbuer; Sydkapellet, som vistn. bestaar af to ikke samtidigt opførte Bygninger, har to spidsbuede Arkader og to langstrakte, ligeledes oprindelige Hvælvfag, hvis Ribber i Vestfaget er pærestavformede, i Østfaget retkantet profilerede. Det har haft spidsbuede Vinduer, der dog i Lighed med næsten alle de øvrige er omdannede ved en af Hieron. v. Thienen 1754-56 udført Istandsættelse, om hvilken en paa Vaabenhuset over den store, barokke Indgangsdør indmuret Tavle minder. Kirkens Indre er 1884 og 1903 blevet restaureret og dekoreret. Stateligt, vistnok middelalderligt Klokketaarn af Eg paa den nu nedlagte Kirkegd. Anselig, efterreformatorisk, muret Kirkegaardsportal. Altertavle i landlig Rokokostil, med Snosøjler og Malerier (Nadver, Opstandelse) af Martin Lund i Flensborg 1774. Fire sentgotiske Alterstager. To Knæleskamler fra 18. Aarh., tidligere brugte i St. for Alterskranke og benyttede til c. 1885. Sentgotisk Krucifiksgruppe. Den spirformede Fonthimmel, smykket med Kartouche-Relieffer, Englefigurer, Hermer og en Christi Daab, er et Snitværk af Henrik Ringerink i Flensborg (1612); selve Døbefonten er ødelagt, men fire Ringeringske Figurer fra dens Fod staar nu paa den moderne Korskranke. Ottekantet Daabsfad med drevne Blomster. Over Fonten er opsat en Kimermand fra c. 1650, der i Forbindelse med et Urværk har kunnet hamre paa en Klokke (som Per Døver og Kirsten Kimer i Roskilde). Prædikestolen er ligeledes af Ringerink, skaaret 1610, et fint og karakteristisk Arbejde i Mesterens Højrenæssancestil, med bibelske Relieffer og Apostelfigurer; Himmelen, med Ahlefeldt-Pogwisch Vaaben, og Opgangsdøren er fra samme Tid som selve Stolen. Stolestader og Pulpiturer fra 18. Aarh. Klokker af Støbestaal. Urklokke fra 1638. Kirken er rig paa Gravminder over Ahlefeldter fra Søgaard. I Nordkapellet ligger 1) en Sten over Frans v. A., † 1559, og Hustru Katrine, i Sydkapellet seks andre Sten: 2) Benedict, Frans Sohne, † 1538, og Hustru, 3) Gregor, † 1559, 4) Gotfredes, † 1551, 5) Detlef (Dødsaar ej udfyldt) og Hustru Mette, † 1560, 6) . . . ske, † 1556 (stærkt ødelagt Sten over en ung Mand), 7) Johan, † 1580, og Hustru Margrete Rantzau med en lille Søn. Alle Stenene har Portrætfigurer af de afdøde; tre af dem (2-4) er indfattede i Trærammer, hvorpaa Personalskriften staar, og de fleste skyldes sikkert den Billedhugger, der paa Detlefs Sten har sat Signaturen HB; herfra maa dog undtages den yngste Sten, hvis Figurer knæler ved et Krucifiks. Endvidere er i Nordkapellet indmuret en Sandsten med fem Adelsvaaben, opsat af Statholder Henrik Rantzau til Minde om hans Datter Catharina, † 1587, Fr v. Ahlefeldts Hustru. I Koret hænger en Trætavle over Brigitta v. A., † 1580, ifl. Regn-

Kliplev Kirkes Indre.

skab udført af Ringerink, opsat af hendes Broder Gregorius 1617 til Erindring om, at hun skænkede Kirken 2000 M., hvoraf Prædikestol og andet Inventar blev betalt. Klingpung, skænket af den fra Felttoget 1712 bekendte Frans Böckmanns Enke. Under Sydkapellet er der en hvælvet Gravkælder; her og andet Steds staar Kister, delvis fra Renæssancetiden. Forhen hang i Nordkapellet et kjortelklædt Skt. Hjælper-Krucifiks „med gylden Krone, gyldne Handsker og Sko", hvortil man i Middelalderen valfartede paa de to Korsdage. Men efter Reformationen kunde „S. Hjælper ikke hjælpe sig selv", og paa Chr. IV's Tid var det „som en afmægtig Gud, uden Arme og Ben". Endnu for et Hundredaar siden laa det dog paa Kirkeloftet; først senere er det sammen med Offerblokken helt forsvundet, og saa sent som for en Snes Aar tilbage holdt Valfarttraditionen sig, idet Korsmesse om Høsten var Egnens store, aarlige Begivenhed (jfr. Nustrup S. p. 160 og Aarb. f. nord. Oldkynd. 1907 p. 54*). — Kirkegden laa til 1852 paa Højen omkring Kirken, hvor nu kun enkelte Gravsteder er bevarede. I „Kapellanshaven" ved Kirken staar et 1921 rejst Mindesmærke over 78 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Ahlefeldt-Gravminde i Kliplev Kirke.

Kirkebyen gav oprindelig Herredet Navn, og „Tingstien", der gaar fra Kl. til Felsted, kunde tyde paa, at Tinget har været holdt her. En Bakke i Skoven mellem Kl. og Lundtoft, efter hvilken By Herredet allerede kaldes i 14. Aarh. (1344), hedder „Tingbjærget".

Søgaard (i Folkesproget Sjøgaard, tyske Former 1357 Sehgarden, 1441 Zegharde), et af de ældste og største, adelige Godser i Hertugdømmerne, omfattede i sin største Udstrækning 245 Plove, deriblandt det gamle Lundtoftherreds 49 Plove og de af nedlagte Landsbyer oprettede Gde og Avlsgde Graasten, Grøngrøft, Fiskebæk, Kiding, Aarup, Kelstrup, Bøgskov o. s. v. Den i Trap's Slesvig 1. Udg. og Oldekop som første Ejer af Søgd. nævnte Conrad v. Ahlefeldt (1152) og de følgende fem Besiddere af hans Slægt tilhører Sagnet. Godset forekommer tidligt i Forbindelse med den berømte Adelsæt Limbek, hvis første, kendte Mand er Hr. Gotskalk Limbek, død før 1335, der efterlod 8 Sønner, af hvilke den ældste, Hr. Johan 1344 fik Lundtoft Hrd. i Pant (se ovfr.) af Htg. Valdemar, til hvem han s. A. forpligtede sig at ville afstaa Herredet efter Pantesummens Udbetaling, undtagen Gden Søgd. og sine andre Godser, som han fordum retmæssigt havde erhvervet. Efter hans Død (c. 1355) arvedes S. af den yngre Broder Hr. Lyder, der 1375 sammen med sine 3 Sønner udstedte et Vidnesbyrd om, at Søgd. var Greverne af Holstens aabne Slot. Henneke L., ældste Søn af førnævnte, efterlod kun en Datter, g. m. Hr. Wolf Pogwisch, hvorefter dette Ægtepars Datter skal have bragt S. i Medgift til sin Ægtefælle, Hr. Claus Ahlefeldt, der 1398 fik Pantebrev paa Lundtoft Hrd.; han faldt i Toget mod Ditmarskerne 1404. Enken, „Fruen fra Søgd.", levede endnu 1424 og efterlod S. til Sønnen Benedict († 1470), hvis Sønner atter var Benedict († c. 1470) og Claus (1458-87), begge til Søgd., som derefter kom til sidstnævntes Børn Benedict († c. 1514), Jørgen († 1500) og Abel, hvis Søsterlod erhvervedes af Kongen. Brødrene delte Godset mellem sig, og ved at opføre en høj Tværmur mellem Gdens Bygninger (se Afbildn. hos Henninges) fremkom to helt adskilte Boliger. C. 1530 var af Herredets Bønder de 61 blevne kongelige, medens endnu 178 laa under Søgd. 1543 omfattede Godset 178 Gde i Lundtoft Hrd., 48 i Sundeved og 25 længere vesterpaa. De følgende Ejere var Benedicts Sønner Frantz og Gregers (begge faldne 1559 ved Heide). Frantz Ahlefeldts Halvsøgd. arvedes af Datteren

*) Skt. Hjælperbilleder er afstøbt paa Klokkerne i Kværs, som oprindelig er gjort til Kliplev, og i Jørl.

Dorothea († 1599), g. i første Ægteskab m. Hans Ahlefeldt til Seestermühe († 1559), hvis Søn Frederik († 1607) atter blev Fader til Frederik Ahlefeldt († 1657), der ved Giftermaal med Arvedatteren af den anden Halvsøgd.-Linje atter samlede Gden. Gregers Ahlefeldts Halvpart gik over til Sønnen Hans († 1580), derefter til dennes Søn Gregers († c. 1620), der 1600 skrives til Halvsøgd., Stoltelund og Graasten; hans to Børn var Hans, Landmarskal og Verbitter i Itzehoe († 1663 i Indlager) og Bertha († 1632), g. m. ovennævnte Frederik Ahlefeldt til Halvsøgd., Grøngrøft og Aarup. Deres Søn, den senere Storkansler Fr. Ahlefeldt († 1686) udkøbte samtlige Medarvinger og efterlod Søgd. til sine Sønner, General, Greve Frederik A. († 1708) og Greve Carl Ahlefeldt († 1722), Statholdere i Hertugdømmerne. Ved sidstnævntes Konkurs splittedes det store Tilliggende til Søgd.; ved Auktionen i hans Bo 1725 købte Htg. Chr. August af Augustenborg Graasten, Fiskebæk, Kiding og Aarup, Overinspektør Nicolai Paulsen Ballegd., Skovbølgd., Bøgskov og Kelstrup, Kancelliraad August Chr. Paulsen Grøngrøft, Etatsraad Grund

Søgaard.

Stoltelund og Borgmester Böhme Kværs Ladegd. Begge Søgde og Aartoft (30,000 og 7700 Rdlr.) tilsloges Godske v. Thienen († ugift 1744) og gik derefter over til hans afdøde Broders Søn Hieronymus v. Thienen († 1786), hvis Arving var dennes Stedbroder, Greve Werner v. d. Schulenburg († 1810) i Moderens andet Ægteskab med Feltmarskal Werner v. d. Schulenburg. Godset kom derpaa til Landraad Leopold Vilh. v. S. († 1834), hvis Enke s. A. solgte Søgd. og Aartoft for 189,000 M. til Advokat G. F. Güntzel, efter hvis Enkes Død de afhændedes 1854 til Amtm. i Aabenraa E. S. E. Heltzen for 154,000 Rdlr. Efter dennes Død 1898 købtes Søgd. for 500,000 M. af Konferensraad Axel Heide, der atter 1908 afhændede den til Godsejer Villars Lunn, som 1912 solgte den til den nuv. Ejer Andr. Raben. 1922 bortsolgtes 230 ha Agerland og c. 70 ha af Julsø. — I Slutn. af 16. Aarh. var Gden efter den rantzauske Tavle en trefløjet Bygning i røde Mursten. Den fjerde Side lukkedes af en Spærremur med Port. Bygningen var tæt omgivet af Grave. 1643 blev den skudt ned af Torstenson. Den nuværende Hovedbygning, der stammer fra Güntzels Tid (1835), men senere er udvidet og har faaet takkede Gavle, er uden arkitektonisk Betydning. (Litt.: Vilh. Lorenzen, Rantzauske Borge og Herresæder p. 58). — Af det gamle Søgd., der laa paa en Holm i Søen S. for den nuværende Gd., findes kun sparsomme Levninger. Det lave Voldsted er gennemskaaret af Vejanlæg, og dets Form ret ukendelig. Hovedbygningen, hvis Mure nu er afbrudte indtil Grundvandshøjde, har sikkert hævet sig direkte op af en Vandgrav, der til alle fire Sider har været omgivet af en Vold, som endnu delvis er bevaret. Voldens Højde er c. 1,5 m, men ved Sydøsthjørnet hæver den sig til mer end den dobbelte Højde, og her har der utvivlsomt rejst sig en Bygning. S. for Voldstedet, hvor Søen nu er forvandlet til Eng, staar Egetræs Bropæle. Ved forskellige Gravninger (1911 og 1920) er der fundet nedstyrtede Murklumper af røde Mursten i moderne Skiftegang, Rester af Kakelovne samt

glaserede Gulvfliser med Navnene Johan og Margret von Anefeld. Dele af Fundet er nu i Nationalmuseet og i Sønderborg Museum.

Aartoft var et Gods, tilhørende Søgd., paa c. 1200 Tdr. Land; det har i Tiden 1650-1700 optaget Gden Fruermark, hvoraf Spor skal findes S. for Aartoft. Ved Auktion $^{1}/_{8}$ 1791 søgte Ejeren af Søgd. at udparcellere Gden; det lykkedes ikke, kun 1 Bondegd. og nogle Smaaejendomme solgtes, deribl. L.-Aartoft, en Landevejskro ved Aabenraa-Kliplev Vejen og Pottehuset ved samme; her er der drevet Pottemageri til op imod vor Tid. 1873 købte den preuss. Stat 237 ha af Gdens Areal til Beplantning.

Holm kaldtes en Frigd., der allerede 1578 tilhørte Søgd., men i 18. Aarh. solgtes til Slægten Zander. Gdens Jord dannede en Holm, omgivet af Hostrup Sø mod Ø. og Moser paa de andre Sider. I et til Gden hørende Hus var der Pottemageri, hvorfra Affald findes; ogsaa glaserede Varer fremstilledes. Navne paa Pottemagerne, der var Svenskere, kendes fra Kirkebogen c. 1800.

Povlskro, nu en Bondegd. paa en Parcel ved Oksevejen, var tidl. en vigtig Landevejskro; den nedlagdes, da Trafiken søgte andre Veje, og Oksedrivningen ophørte.

I Bjerndrup var i Middelalderen en Kirke, der nedlagdes efter Reformationen, men om hvilken Marknavne som Kirkebol og Præsteeng endnu vidner. Paa dens Tomt paa en Bakke tæt ved Aaen ligger nu en Bondegd., i hvis Have man har fundet Skeletter og Grundsten.

I Kliplev fødtes Lærer Jes Nielsen Schmidt (1827-52), Forf. til „Slesvigs Land og Folk" (1852); jordet paa Tinglev Kirkegd.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 247 d., 67 t.; 1884: 196 d., 33 t.; 1912: 135 d., 138 t., 9 soc.; 1920: 368 d., 47 t., 29 soc.; 1924: 284 d., 37 t., 50 soc.; 1926: 367 d., 81 t., 55 Bond. Selvst., 64 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 748 d. og 187 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 81, fra Tskl. 63).

Ved Gden Stenkiste SV. for Kliplev ses et fritstaaende Dyssekammer med anselig Dæksten (fredl.). Straks derved har ligget en anden, men nu ødelagt Dysse. Ø. for Kliplev vides en Langdysse at have ligget endnu til midt i 19. Aarh. I Aartoft Plantage ses en Langhøj og en ganske lille Rundhøj. Iøvrigt kendes i Sognet c. 20 Gravhøje, men alle er nu sløjfede paa nær de 2 ret anselige, men forstyrrede *Hjernshøje,* der ligger tæt sammen paa højt Terræn V. for Kliplev, paa hver sin Side af Oksevejen.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Kliplev, Søgaard, Lundtoft, Perbøl og Bjerndrup; dog udgjorde Visgaarde i Bjerndrup Km. til c. 1880 en selvstændig Km.

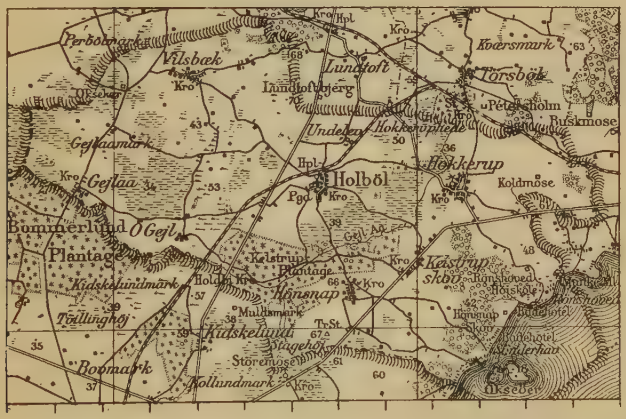

Holbøl Sogn omgives af Sognene Rinkenæs, Kværs, Kliplev, Tinglev (i Tønder Amt) og Bov samt af Flensborg Fjord. Til Sognet hører de to Okseøer (8,6 og 3,8 ha). Kirken midt i Sognet, 18 km S. f. Aabenraa, 12,5 km VSV. f. Graasten. Det i Retningen V.-Ø. 12 km lange Sogn minder i meget om Kliplev; dog fattes det Søerne, og det har mod Ø. Del i det sammenhængende Bundmoræneland,

som imidlertid ikke gaar synderligt længere ind end til Vandskellet, der ved Tallingbjærg ikke er mere end 1300 m fjærnet fra Fjorden. Hokkerup for Størstedelen, en Del af Kelstrupskov og lidt af Hønsnap og Sønderhav faar saaledes lerblandet Muld med Lerunderlag (2-4. Kl.); ogsaa vestligere paa en Bakkeø har Holbøl, Undelev og Vilsbæk en Del Jord af samme Beskaffenhed, men iøvrigt sandblandet Muld med Grus- eller Sandunderlag, saa at Byernes Jord veksler fra 3. til 8. Kl. (4-6. fremherskende), idet ogsaa noget af den er Hedeflade. Ø.-Gejl og Gejl Aa hører kun denne sidste Jordbundsform til. Interessantest er imidlertid Endemoræneterrænet. Ø. f. Vilsbæk og endende ved Undelev har vi Fortsættelsen af det under Kliplev nævnte, brede Bakkeland med Fladbjærg og Grønhøj, 70 m høje. Efter en lille Afbrydelse kommer saa SV. f. Holbøl en mægtig Endemoræne, næsten 7 km lang, indtil over 1 km bred, som fladbuet gaar V. om Hønsnap og næsten naar Fjorden. Gejl Aa gennembryder den i 30-35 m's Højde; N. for Aaen naar Morænen kun 60 m's Højde, men S. derfor 70 m i det højeste Punkt og 67 m i det mest fremtrædende, Staghøj (trigonom. Stat.); saa gaar Kæden ind i Bov Sogn. Megen Stensammenskruning. En anden noget vestligere Kæde Ø. f. Ø.-Gejl (53 m høj) fortsættes i Kiskelund Bakker i Bov Sogn hinsides Gejl Aa. Ø. f. Hovedkæden ligger dels Holbøl Bakkeø, dels ligesom i Kliplev en Række store Moser, som danner Skellet mod det østlige Bundmoræneland; gennem dem eller nær dem er Gejl Aa flydt, før den bryder igennem Endemorænen; den er fra Kliplev kommet ind i Sognet i c. 37 m's Højde og forlader det i 26; mens den løber i Hedefladen, danner den Grænsen mod Bov Sogn; gennem den og dens Sideaa Nørrestrøm afvandes Hovedparten af Sognet. Til Fjorden flyder kun Smaabække, men i dybe Kløfter inde i Skove; mod Stranden er Klinterne indtil over 20 m høje, og lige indenfor er der Punkter paa indtil 33 m. Dette er med til at betinge Østsognets Skønhed sammen med Okseøerne, der har Klinter paa 18-20 m's Højde. Smukt er der ogsaa, hvor Gejl Aa i Kelstrup Plantage gennembryder Endemorænen, og fra Staghøj rækker Udsigten til hinsides Flensborg. Af Graasten Skovdistr. ligger 462 ha i Holbøl S., heraf Kelstrup Fredskov med 62 ha og Kelstrup Plantage med 330 ha. Til de østlige Byer, særlig Hokkerup, er der Bondeskov. Krattet ved Vilsbæk er Egepurrer og en Del Risbøg. De østlige Byer har gode Kærenge og Aamader, de vestlige kun magre Kærenge og Aamader ved Gejl Aa. Paa Moserne tilvirkedes tidligere megen Tørv for Teglværkerne paa Broagerland, nu kun til eget Brug, skønt Tørvejorden er dyb og fortrinlig. Vestlig endnu adskillig Hede. Banelinjen Tørsbøl-Padborg og Landevejen Aabenraa-Flensborg tværdeler Sognet, der mod Ø. passeres af Landevejen Flensborg-Sønderborg, mod V. af Oksevejen. Byerne Hønsnap og Sønderhav samt Okseøerne hørte tidligere under Vis Hrd. i Flensborg A. og indtil Genforeningen under Flensborg Kreds (Amt). — Hesselgd. hører i kirkelig Henseende til Rinkenæs S.

Befolkning i 1925: 1662 (1860: 1504, 1910: 1595, 1921: 1546). **Ejdsk.** 1927: 5784, deraf **Jordv.** 2795; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 612 Kr. pr. ha. **Areal** 5390 ha (N. 17,254 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3767; besaaet med Hvede 60, Rug 307, Byg 201, Havre 525, Blands. t. Modenhed 165, andre Høstar. 70, Kartofler 73, Foderroer 279, Brak 134, Grønf. og Græsn. 1953, Haver, Hegn o. l. 36, Tørvemoser 394, Skov 532, beb. Grund og Gaardsplads 15, Veje 150, Hede, Klit og Stenmarker 473, Vand 23. **Frugttræer** 1913: 4550 (1900: 3005). **Kreaturhold** 1927: 399 Heste, 2685 Stkr. Hornkv. (heraf 1316 Køer), 27 Faar, 17 Geder, 4041 Svin (1913: 2292), 14,603 Høns.

I Sognet Byerne: *Holbøl* (1436 Holbul) med Kirke, Præstegd. (opf. 1913, Arkt. P. Gram, Haderslev), 2-Kl. Skole (opf. 1910), Kbmdsforretn., Ml., Andelsmejeri

(opr. 1886 med 400 Køer, 1914: 500, 1918: 500, 1928: 650), Tørvefabr. (opr. 1918, c. 10 Arbejd.), Filialer af Graasten Bank og af Sparekassen for Aabenraa By og Amt, Gæstgiveri (agtes omdannet til Forsamlingshus), Ordenspolitibetj., Jærnbanest. (begyndt 1901; 1926-27 befordredes fra H. med Statsb. 3411 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreaturer androg 934 Tons, afg. 1585), Posteksp. *Vilsbæk* (1231 Wiuælsbæc) med 2-Kl. Skole (opf. 1908), Kbmdshdl., Andelsmejeri (opr. 1907 med 300 Køer, 1914: 350, 1918: 400, 1928: 450). *Gejlaa* (1543 Wester Gellowe) med Skole (opf. 1913, flyttet fra Bommerlund), Kbmdshdl., Gæstgiveri. *Ø.-Gejl* (1543 Ostergeld) med Telegraf- og Telefonst. *Hønsnap* (1352 Hoenschnap) med Skole (opf. 1902), Kbmdshdl. *Sønderhav,* Badested, med 2 Strandhoteller, Pensionater, Købmdshdl., Dampskibsanlægsbro, Toldkontrolpost, Telegraf- og Telefonst. *Kelstrupskov* med Købmdshdl., Gæstgiveri. *Hokkerup* (1543 Hockerupp) med 2-Kl. Skole (opf. 1882), 2 Kbmdsforretn., Ml., Andelsmejeri (opr. 1899 med 400 Køer, 1914: 470, 1918: 470, 1928: 490), 2 Gæstgiverier, Telegraf- og Telefonst. *Rønshoved* (1711 Randeshövet), Badested, med Rønshoved Højskole (opr. 1921), den nordslesv. Kvindeforenings Børnehjem, Strandhotel, Restaurant, Kbmdshdl., Dampskibsanlægsbro, Telegraf- og Telefonst. Saml. af Gde og Hse: *Holbølmark, Undelev* (1543 Vndeleue), *Vilsbækmark, Gejlaamark* med Kbmdshdl. og Gæstgiveri, *Hønsnapmark, Keelbjærg, Hokkerup Vestermark*. Ud for Sønderhav *Okseøerne* (St.- og L.-Okseø, 1231 Øksnø major et minor), hver med et mindre Landbrug. Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 50, Jordv. 35, c. 72 ha, N. 195 Thlr.; *Undelevgd.* med Ejdsk. 95, Jordv. 50, c. 106 ha, deraf Ager 70, Eng 27, N. 295 Thlr.; endvidere en større, ubenævnt Gd. i Undelev med Ejdsk. 102, Jordv. 70, c. 104 ha, deraf Ager 82, Eng 6, Skov 4, Mose 10, N. 441 Thlr.; ved Vilsbæk *Oksenkær, Gejlholm, Fladbjærggd., Lundsgd., Grimtoft, Gosenland; Gejlaa Krogd.* med Ejdsk. 80, Jordv. 40, c. 126 ha, deraf Ager 91, Eng 8, Hede 26, N. 175 Thlr. Ø. f. Ø.-Gejl *Holdbi* med Gæstgiveri ved Landevejen; desuden ved Ø.-Gejl en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 82, Jordv. 58,

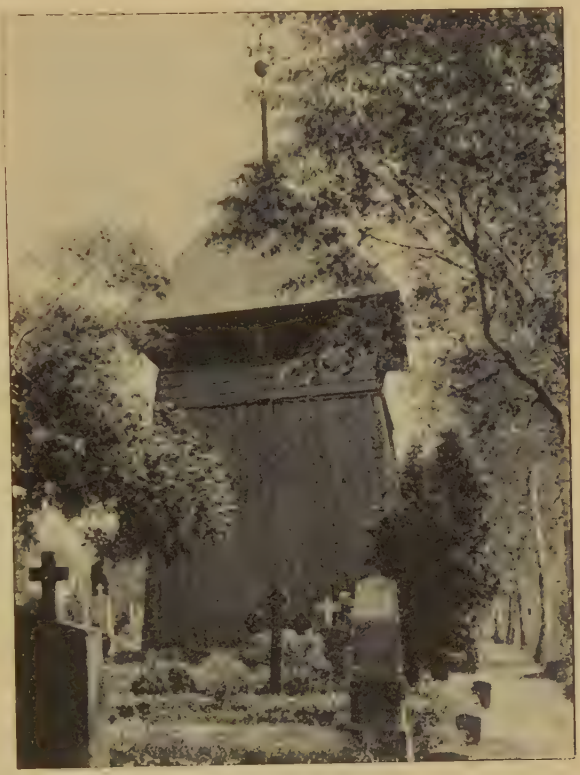

Holbøl Kirkes Klokkehus.

c. 160 ha, deraf Ager 84, Eng 8, Mose 10, Hede 57, N. 209 Thlr. og ved Hønsnap en med Ejdsk. 85, Jordv. 49, c. 70 ha, deraf Ager 55, Skov 4, N. 380 Thlr. S. f. Hønsnap *Elsø;* N. f. Sønderhav *Ballegd., Skovgd.* og *Fruerskov;* ved Kelstrupskov *Staaf; Rønshovedgd.* med Ejdsk. 155, Jordv. 92, c. 92 ha, deraf Ager 77, Eng 12, Skov 2, N. 824 Thlr.; N. f. denne *Tallingbjærg, Hesselgd.* og *Koldmose* med Ejdsk. 162, Jordv. 102, c. 108 ha, deraf Ager 86, Eng 8, Skov 8, Mose 4, N. 1000 Thlr.; endvidere i og ved Hokkerup *Ramsgd., Damkærgd.* med Ejdsk. 107, Jordv. 70, c. 80 ha, deraf Ager 59, Eng 9, Skov 7, N. 576 Thlr., og flere større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 91, Jordv. 61, c. 60 ha, deraf Ager 52, Skov 3, N. 477 Thlr.: en med Ejdsk. 90, Jordv. 62, c. 69 ha, deraf Ager 54, Eng 4, Skov 6, N. 498 Thlr.; en med Ejdsk. 112, Jordv. 82, c. 97 ha, deraf Ager 64, Eng 17, Skov 7, N. 670 Thlr. Huse: Statens Skovfogedsted *Kelstrupgd.* og Skovløbersted *Kelstruphus* i Kelstrup Skov. — Der er 9 Fiskere i Sognet, hvoraf de 4 med Fiskeri som Hovederhverv; Fangstens Værdi 1926 c. 8000 Kr.

Holbøl S., en egen Sognekommune, Holbøl Sognefogeddistr., har Tingsted i Graasten, hører under Retskr. Lundtoft og Nybøl Hrdr. samt Graasten Politikr., Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts søndre Vurderingskr., Sønderjyllands 3. Folketingskr., Graasten Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 180. Lægd.

Den hvidkalkede, skifertækte Kirke bestaar af Skib og nu lige afsluttet Kor samt Vaabenhus i S. Det er en antagelig romansk Kampestenskirke med Hjørnekvadre og profileret Sokkel, men alt i tidliggotisk Tid er Korets Østgavl, der har en høj Korsblænding, og Størstedelen af Kirkens Nordside bleven ombygget af Tegl. Af de oprindelige Vinduer er ingen bevarede, hvorimod Østvæggen har et blændet, smukt formet, slankt, spidsbuet Vindue med aftrappet Saalbænk og skraa Smige med Fals. Dørene er rundbuede i spidsbuet Spejl. Skibets Gavle er ombyggede i ny Tid. Vaabenhuset har Solur fra 1698, men er flere Gange ombygget. Koret har alm. Krydshvælving, Skibet Bjælkeloft. Korbuen er udvidet. Smukt, fritliggende Klokkehus af Eg med Midtstolpe, paa hvilken Aarstallet 1750. I Koret er afdækket interessante Kalkmalerier, der er ret haardt restaurerede af Wilckens 1913 under Ledelse af Prof. Haupt. Østkappen har en Fremstilling af Dommedag, de øvrige Kapper og Væggene sentgotiske Planteslyng, samtidige og nøje beslægtede med Løjts. Paa Korbuevæggens Østside Rester af en kalkm. Indskrift (maria ihs?), der overskæres af det senere indbyggede Hvælv. Efter Maleriernes Overhvidtning er paa Nordvæggen i en Medaillon malet en tysk Series Pastorum fra c. 1700. Paa Korbuen en stærkt opmalet Dekoration med Planteslyng og to Indvielseskors. Paa det murede Alterbord, hvori der som Relikvie skal have været „noget af Jomfru Mariæ Mælk", staar en sentgotisk Altertavle fra c. 1450. Ordningen ligner Felstedtavlens, idet Midtskabet fyldes af to Rækker Figurer, Johannes Døberen, Magdalena og tolv Apostle, og idet de glatte Fløje kun har Malerier (nu fra 1700erne); bag paa Tavlen er 1707 malet „Felix Parochia ista in qua non est Nobilista" samt Præstenavne. Tavlen krones af en Blomsterfrise, og over den har været anbragt et sentgotisk Krucifiks (paa nyt Kors), som nu er flyttet til Triumfvæggen. Kalk i Renæssancestil. To Par Alterstager, det ene af sentgotisk, det andet af barok Form. Messeklokke. Moderne Døbefont af Træ. Prædikestol, skaaret 1641 af en Landsnedker, der har fastholdt Højrenæssancens Former i rig, gnidret Udgave. Fontelukke og Præstestolslukke fra 1700erne. Maleri, skænket af Thomas S. Lorentzen, Kbh. Klokke, støbt 1595 af Jones Kramp. Forsvundet er en Font fra 1701 samt en katolsk Skt. Jørgensgruppe. — Kirkegden udvidedes 1908 og atter 1922; paa den nye Del rejstes s. A. et Mindesmærke for 58 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Den tidl. Hovedgd. *Kelstrup* (1421 Kældorp) oprettedes af 4 nedlagte Bøndergde som Ladegd. under Søgd. Ved Ahlefeldternes Konkurs 1725 overgik den til Privateje og købtes senere af Htgen af Augustenborg, fra hvem den 1852 overgik til den danske Stat. Hele Arealet er nu tilplantet med Løv- og Naaleskov og kaldes Kelstrup Statsskov; den overtoges ved Genforeningen af den danske Stat. Hvor Hovedgden laa, ligger nu Skovfogedstedet Kelstrupgd. (se ovenfor).

Det gamle Vadested over Gejl Aa er 1926 fredet af Naturfredningsnævnet.

Fra Holbøl S. stammer Familien Holbøll.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Sognet uden tidl. Hønsnap Kommune i Flensborg Kreds 1871: 84 d., 37 t.; 1884: 42 d., 45 t.; 1912: 106 d., 85 t., 20 soc. Hele Sognet 1920: 381 d., 129 t., 22 soc.; 1924: 343 d., 109 t., 77 soc.; 1926: 251 d., 141 t., 58 Bond. Selvst., 156 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 598 d. og 279 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 57, fra Tskl. 91).

I og ved Skovene ud mod Flensborg Fjord findes som Minde om en Kystbosættelse her under den yngre Stenalder c. 15 Stenalders Megalithgrave; men de fleste er nu mere eller mindre forstyrrede. Der kendes her 5 Langdysser, den ene (i Kelstrup Skov) med 3 stensatte Gravkamre; Resten Runddysser, Dyssekamre o. lign. Længere inde i Sognet optræder Gravhøje, i et Antal af c. 80-85; men Størsteparten af dem er nu mere eller mindre ødelagt; hist og her danner de Samlinger, saaledes ved Holbøl og Hønsnap. Ved Holbøl ses ogsaa Rest af den i Dske Atl. omtalte *Kongens Høj*, der „indvendig var med Kampesten zirlig hvælvet". Ved Foden af et Bakkedrag har der Ø. op til den nu udtørrede Ellesø været to store Grupper af ganske lave og smaa Høje (Tuer), vistnok fra ældre Jærnalder, men disse er nu næsten alle ødelagte eller udgravede. Ogsaa i Østerbjærge kendes ved Fladbjærg nogle Mindesmærker fra tidlig Jærnalder, med Urnegrave eller andre Grave med brændte Menneskeben.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Holbøl, Vilsbæk, Gejlaa, Ø.-Gejl, Hønsnap (med Sønderhav og Okseøerne), Lyksborg Forstdistr., Kelstrupskov og Hokkerup (med Rønshoved); dog udgjorde Undelev i Holbøl Km. indtil c. 1880 en selvstændig Km., og Lyksborg Forstdistr. udskiltes først c. 1880 fra Holbøl Km.

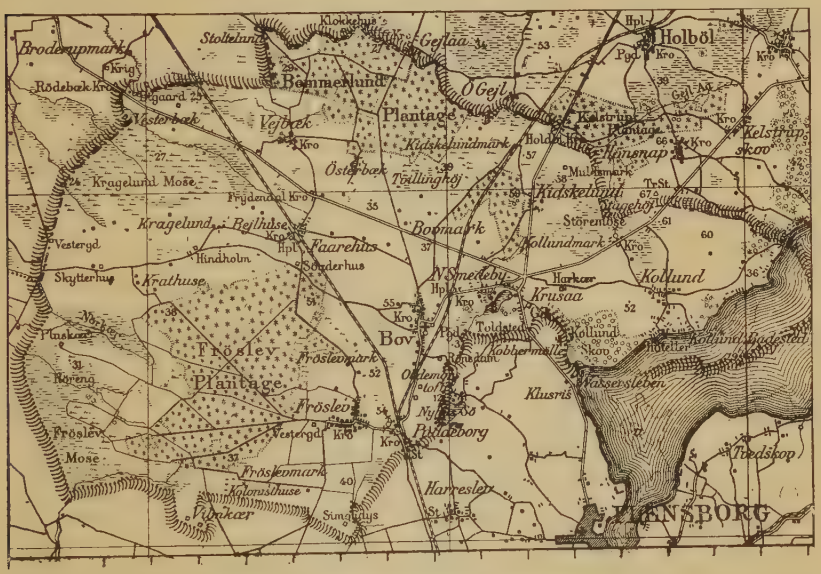

Bov Sogn, det sydligste, Danmark tilhørende Sogn paa den jyske Halvø, grænser til Flensborg Fjord, til Sognene Holbøl i Aabenraa Amt og Tinglev i Tønder Amt samt til Medelby og Hanved Sogne hinsides Rigsgrænsen, der delvis dannes af Krusaa med Nyhus Sø og Krusaa Mølledam. Kirken midt i Sognet, men sydligt, 23 km S. f. Aabenraa, 17 km SV. f. Graasten. Ligesom de to nordligere Sogne Holbøl og Kliplev er Bov Sogn strakt i Retningen Ø.-V. (over 16 km) og er ligesom disse et meget sammensat Omraade med Hensyn til Jordbundens Tilblivelse og Beskaffenhed. En smal Stribe langs Fjorden, fortsat op til Krusaa, N.-Smedeby, Bov og Frøslev paa Vestsiden af Krusaadalen, hører til det østlige Bundmorænelands ret rolige Former. Langt den største, vestlige Del hører til Slogs Hrd.s Sandflader,

mellem disse er der et gruset Overgangsland. Ogsaa her er interessantest de to Endemorænedrag, der kommer fra Holbøl Sogn. Det østlige naar ved Kollundbjærg 60 m, Sognets højeste Punkt. Det andet, der paa Sognets Grund er meget længere, bliver N. f. Kiskelund 59 m, hvorefter det brat synker ned mod en Sandflade i 35 m's Højde. S. f. de to Morænedrag ligger Storemose (39 m). Morænelandet østpaa naar ved Kollund c. 60 m's Højde, omkring Bov c. 55. Kysten staar med Klinter over 20 m høje; nær inde bag Klinten er der indtil 28 m højt. Ud for Kollund Skov er der ganske vist dannet en smal Engstribe, men bag den hæver Landet sig stejlt indtil 40 m, furet af meget dybe Kløfter, i det hele et meget skønt Jordsmon. Skoven længere inde staar derimod paa fladt Jordsmon, naar kun til 50 m. Den stejle Klint fortsættes, ledsagende Krusaa, NV. paa op i Landet, ligeledes c. 40 m høj og skovklædt op over Aaens side Enge, hvori Rigsgrænsen gaar; ved Krusaa Mølledam (8 m) bøjer Dalstrøget om mod SV. og S. indtil Nyhus Sø (12 m). Søernes forskellige Højder beror paa Tærskler tværs over Dalen. Lave Randmoræner kan følges langs Dalen fra N.-Smedeby over Bov til Padborg. Oven for Nyhus Sø har man endnu en snæver Dal med en Bæk, men her, lige ved Padborg Banegaard, ender den brat, og man dukker op i Hedeslette med en Mose, Søndermose, fra hvilken Meden Aa rinder mod V., men snart paa tysk Grund. Jærnbanen er gaaet ind i Tyskland lige paa Hovedvandskellet; i 37 m's Højde forlader den Danmark. Hele denne Dal op langs Krusaa er en typisk Fjorddal. Ved N.-Smedeby har en Dal fra Kiskelund udmundet i Krusaa Mølledam, tidligere vel Afløb for de store Moser mellem Endemorænerne, som nu fører Vandet til Gejl Aa. Ved den er store Gruslejer. I Fladen V. f. Frøslev er Frøslev Polde, en Indsande, mod N. afsluttet med en sammenhængende Klitrække (51 m) c. 10 m over det omgivende Land. Frøslev Mose allersydvestligst ligger under 25 m's Kurven; herfra gaar Bække ind i Medelby Sogn S. f. Grænsen for at munde ud i Grænsevandløbet Skelbæk. Langs Kysten findes smukke Løvskove, vestpaa indtager Statsplantagerne Bommerlund (664 ha), Frøslev (722 ha) og Kiskelund (55 ha) meget store Arealer; det samlede, under Graasten Skovdistrikt hørende Statsskovareal i Bov S. udgør 1458 ha. Desuden er der henimod 400 ha privat Skov (Granplantager). Egentlig Hede findes som Følge af disse Tilplantninger næsten ikke mere, men de store Moser er lynggroede. Skønneste og mest lærerige Udsigt over Dal og Flade er fra en Gravhøj (43 m) 200 m N. f. Krusaa Mølledam. Gejl Aa danner Sognets Nordgrænse (c. 32-24 m's Højde); fra den store Kragelund Mose nordvestligt (24 m) faar den adskillige Tilløb: Lundbæk o. s. v., men først i Tinglev Sogn. Agerjordens Bonitet er følgende: for Bov 3-8. Kl, for Frøslev, N.-Smedeby, Krusaa og Kollund 4-8. Kl. og for Vejbæk og Kragelund 5-8. Kl. Hele Sognet hørte indtil Genforeningen til Flensborg Kreds (Vis Hrd.); med det er nu forenet Frøslev By, der indtil Genforeningen hørte til Hanved Sogn i Flensborg Kreds (Vis Hrd.). Den østlige Hovedbane og Banelinjen Tørsbøl-Padborg gaar gennem Sognet, ligesaa Oksevejen og Landevejene Aabenraa-Flensborg, Flensborg-Sønderborg og Tønder-Krusaa, der alle tre mødes i det store Vejkryds ved Krusaa.

Befolkning i 1925: 3606 (1860: 1880, 1910: 2025, 1921: 2602). **Ejdsk.** 1927: 9818, deraf **Jordv.** 3515; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 380 Kr. pr. ha. **Areal** 9717 ha (N. 21,792 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 7052; besaaet med Hvede 9, Rug 521, Byg 127, Havre 668, Blands. t. Modenhed 260, andre Høstar. 45, Kartofler 144, Foderroer 309, Brak 96, Grønf. og Græsn. 4873, Haver, Hegn o. l. 50, Tørvemoser 169, Skov 1883, beb. Grund og Gaardsplads 56, Veje 118, Hede, Klit og Stenmarker 333, Vand 56. **Frugttræer** 1913: 5849 (1900: 4412). **Kreaturhold** 1927: 557 Heste, 4088 Stkr. Hornkv. (heraf 1807 Køer), 120 Faar, 11 Geder, 3777 Svin (1913: 2581), 13,000 Høns.

I Sognet Byerne: *Bov* (1313 Bow, 1352 Bugæ) med Kirke, Præstegd. (opf. 1766), 5-Kl. Skole (opf. 1909; der er 3 danske og 2 tyske Klasser), 3 Kbmdsforretn., Vandv., Læge, 27 Grænsegendarmer, Gæstgiveri (Kirkekroen). Grænsestationen *Padborg* — 1928 c. 1100 Indb. — med Forsamlingshuset „Padborghus" (opr. 1928 ved Køb af Hotel Padborg; 300 Pladser), 13 Kbmdsforretn. m. m., Filial af Graasten Bank, Ml., Vandv., Biografteater, Haandkøbsapotek, Hotel, Grænsedyrlæge, 8 Statspolitibetj., Statspoliti-, Stations- og Toldbygninger (i Driftsaaret 1926-27 befordredes — Transitten fra og til det sydl. Udl. ikke medregnet — fra P. med Statsb. 56,026 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 37,173 Tons, afg. 21,211), Telegraf- og Telefonst., Postk. Jvf. iøvr. om Padborgs Udvikl. ndf. *N.-Smedeby* (1483 Smedebu) med 2 Kbmdsforretn., Filial af Sparek. f. Aab. By og Amt, Gæstgiveri, Jærnbanest. (opf. 1900; 1926-27 befordredes fra N.-Smedeby 2290 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreaturer androg 967 Tons, afg. 35,905), Skærvefabrik (opr. 1921, 120 Arb.). Grænsebyen *Krusaa* (1483 Krokesa) med Toldst. (indr. i den 1921 ombygg. og udv. Krusaa Kro; her er stationeret 1 Toldkontrollør og 3 Assistenter, 5 Statspolitiembedsmænd og 30 Grænsegendarmer), 3 Kbmdsforretn., Elektricitetsværk, Vandml., Mejeri (opr. 1920 med 350 Køer; 1928: 350), mindre Margarinefabr. (opr. 1924), Gæstgiveri, Telefoncentral. *Kollund* (1483 Kalund) med Skole (nyopf. 1910-11 efter en Ildebrand), 2 Kbmdsforretn., 3 Badehoteller, Forsamlingshus (opf. 1924; Arkt. Dall, Flensborg; 185 Pladser), 1 Kriminalbetj., 4 Ordensbetj., 18 Grænsegendarmer (Grænsegendarmeriets 2. Distr. har her sit Sæde), Anlægsbro for Fjorddampskibe, Vandværk, Telegraf- og Telefonst. *Kiskelund* (1499 Kyszkelunt) med Skole (opf. 1926) og Kbmdshdl. *Vejbæk* (1483 Wedebeke) med Skole (opf. 1894), 2 Kbmdsforretn., Gæstgiveri. *Kragelund* (1652 Kraglundt) med Skole (opf. 1913), 2 Kbmdsforretn., Gæstgiveri, 14 Grænsegendarmer. *Frøslev* med Skole (opf. 1922), 3 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1899 med 150 Køer; 1914: 200, 1918: 200, 1928: 750; den store Forøgelse fra 1918-28 skyldes særlig, at før Genforeningen Kollund, Bov og til Dels Frøslev leverede Mælken til Flensborg Købstad); Sparekasse, kaldet „Padborg Sparek." ($^{31}/_{8}$ 1927 var Indsk. 301,000 Kr., Res. 12,000), 32 Grænsegendarmer, Gæstgiveri. *Faarhus* med 2 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1903 med 300 Køer; 1914: 400, 1918: 400, 1928: 500), Jærnbanest. (1926-27 befordredes fra F. med Statsb. 7622 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreaturer androg 873 Tons, afg. 550), Gæstgiveri, Ordenspolitibetj., Toldkontrolpost, Telegraf- og Telefonst., Posteksp. Saml. af Gde og Hse: *Bovmark, Rønsdam* (med Grænsegendarm-Anmeldelsespost paa Vejen Bov-Nyhus-Flensborg), *N.-Smedebymark, Kollundmark* med Gæstgiveri, *Kiskelundmark, Bommerlund* (1543 Bummerlunt), tidl. med et bekendt Brænderi, *Østerbæk, Vesterbæk, Krathuse, Julianeaa, Kaadnermark, Frøslev Kaadnermark, Frøslevmark, Kolonisthuse.* Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 35, Jordv. 22, c. 54 ha, deraf Ager 52, Eng 2, N. 121 Thlr. SØ. f. Bov *Rønsdam,* oprindl. Kro, derefter Fattiggd., fra c. 1918 i Privateje. *Krusaagd. Domæne* med Ejdsk. 220, Jordv. 98, c. 321 ha, deraf Ager 200, Eng 5, Skov 71, Mose 43, N. 1133 Thlr. *Padborg Ml.* med Ejdsk. 100 og 31 ha Jord. Tvegdne *Oldemorstoft* (Valdemarstoft): en med Ejdsk. 113, Jordv. 85, c. 97 ha, deraf Ager 79, Eng 10, Skov 4, N. 493 Thlr.; en med Ejdsk. 79, Jordv. 48, c. 43 ha, deraf Ager 39, Eng 3, N. 260 Thlr. Ø. f. Krusaa *Harkær* med Ejdsk. 93, Jordv. 57, c. 105 ha, deraf Ager 93, Skov 2, Mose 7, N. 281 Thlr.; i Kollund *Frigd.* med Ejdsk. 126, Jordv. 76, c. 146 ha, deraf Ager 88, Skov 44, Mose 12, N. 524 Thlr.; *Kollundgd.;* endvidere ved Kollund en større Gd. med Ejdsk. 84, Jordv. 51, c. 114 ha, heraf Ager 98, Eng 3, Skov 7, Mose 5, N. 292 Thlr. samt *Dubjærg;* N. f.

Kiskelund *Mulsmark,* nordvestligst i Sognet *Egvad* (1652 Eckwat); N. f. Vesterbæk *Bigd.;* i og V. f. Kragelund *Kamp, Vestergd., Grønvang, Skyttehus, Vesterholm, Plantgd., Hindholm, Hjortholm, Kragelundgd., Frydenborg;* mellem Faarhus og Vejbæk *Frydendal Kro;* N. f. Frøslev Mose *Pluskærgd.;* ved Frøslev *Vestergd.* og *Nyvang;* paa Frøslevmark *Christiansminde;* ved Landegrænsen Tvegdene *Vilmkær, Simondys.* Huse: Ved Kollund *Pramhus;* S. f. Faarhus *Sønderhus;* 2 Skovløbersteder i Bommerlund Statsplantage og et Skovfogedsted med 15 ha Jord i Frøslev Statsplantage *(Ryttergabshus* og *Kiskelundshus).*

Bov S., en egen Sognekommune, 2 Sognefogeddistrikter, har Tingsted i Graasten, hører til Lundtoft og Nybøl Hrdr.s Retskr. og til Graasten Politikr., Aabenraa Amtstuedistr. og Lægekr., Lundtoft Hrd.s Skattekr., Aabenraa Amts søndre Vurde-

Bov Kirke.

ringskr., Sønderjyllands 6. Folketingskr., Graasten Forligskr., 7. Udskrivningskr. 183. Lægd.

Den ret anselige, hvidtede og skifertækte, romanske Kirke bestaar af Skib og lige afsluttet Kor, opført af raa og kløvet Kamp med Hjørnekvadre og profileret Sokkel. Vaabenhus mod S. fra 1817, nyt Vesttaarn af kløvet Kamp med højt, 8-sidet Spir mellem 4 Spidsgavle (opført 1905). Koret har Dobbeltsokkel, forskelligt formet i N. og S., Skibet Skraakantsokkel. Paa Korets Nordside et tilmuret, romansk Vindue, paa Skibets 3 aabne, det vestligste dog noget omdannet. Portalerne er rundbuede med to retvinklede False, der mod N. senere er blevet delvis ommurede med Tegl; den søndre havde til 1817 Søjleportal bestaaende af 1-1 Søjle med Tærningkapitæler, dobbelt Tovsnoning om Foden og glat Tympanon, der da flyttedes til Vaabenhuset. Koret har simpel Krydshvælving, paa hvis vestre Kappe et nu overhvidtet Maleri af den hl. Andreas gaaende paa Havet (!), malet el. opmalet i 18. Aarh. Paa den udvidede Korbue 24 gentagne Gange (sidst 1851) renoverede Vaabenskjolde til Minde om Ejerne af Oldemorstoft. Skibet har fladt Loft, en oprindelig, rundbuet Aabning forbinder dets Loftsrum med Koret. Meget lille Tagrytter østlig paa Skibet. Altertavlen, fra 1771, er et rigt Snitværk i Rokokostil med et skaaret Krucifiks i Midtfeltet (restaur. 1926). To Par Alterstager fra c. 1700. Den romanske Granitfont, hvis Kumme er dekoreret med Arkader, er nu paany taget i Brug og opstillet under Korbuen. En yngre Træfont, der er udskaaret i Barokstil og sammen med en tilsvarende Himmel skænkedes 1715 af Hinrich Hinrichsen i Bov til Erindring om hans afdøde Hustru, er flyttet til Kirkens Vestende. Prædikestol af Ringerink i Flensborg, omtr. som Kliplevstolen, ifl. den tyske Indskrift paa Himmelen skænket 1626 af Herredsfoged Nis Asmusen til Oldemorstoft. I Koret en Figurgruppe af Egetræ fra c. 1300, forestillende Christi Daab, et jærnbundet Vægskab med Aarstallet

1745 samt et Epitaf med Familiemaleri i bruskbarok Ramme, opsat 1655 af Mag. Johannes Conradi. Gravsten over Sognepræst Laurentius Martini, † 1630. To Klokker, en fra 1914 og en fra 1922. Mindesten for Kapt. Hegermann-Lindencrone, dødelig saaret ved Bov 9/4 1848 (begr. paa Aabenraa Kirkegd.). — Der er to Kirkegde, den gamle ved Kirken midt i Byen, den nye V. f. Byen, købt 1884. Paa den gamle findes en Grav for en dansk Soldat, dræbt ved et Vaadeskud ved Nyhus (paa Tilbagetoget fra Slesvig).

Ved Genforeningen bestod *Padborg* kun af Stationsbygningen, en Kro og et Par Privathuse. Nu er det en opblomstrende Stationsby, som ganske vist endnu har Ufærdighedens Præg over sig. Foruden et ikke ringe Antal af større og mindre Beboelseshuse, som Staten har bygget til sine Funktionærer, er der siden 1920 bygget c. 90 private Ejendomme i Henh. til en Bebyggelsesplan, udarbejdet af Ing. Lützhøft, Aabenraa. En Byggeforening for Boligbyggeri og en Kommunalforening er begge særdeles virksomme. Den nye Jærnbanestation toges i Brug 1/6 1928. Hele Anlægget er beregnet at ville koste 2,8 Mill. Kr.; det har en Længde af 3,2 km. Foruden Hovedbygningen findes der Ekspeditionsbygning, Lokomotivremise, Vandtaarn og Toldbygning. Et Ambulance- og Hjælpetog er stationeret i Padborg. Umiddelbart ved Banegden opførtes 1926 Politibygningen.

Bov Præstegaard.

Kollund. Jes Thomsen til K. fik 1488 af Kong Hans et Adels- eller Vaabenbrev. Hans Sønnesøns Sønnesøn Nis Boysen fik 1648 af Fr. III Stadfæstelse paa Skjold, Hjelm og riddermæssige Privileg.; senere kgl. Stadfæstelse af Slægtens Privilegier gaves 1670, 1699, 1731, 1747, 1767 og 1818, i Henhold til hvilke den endnu blomstrende Efterslægt af Nis Boysen 1907 er bleven regnet til den danske Adel (jfr. Staatsbürgerl. Mag. VII p. 486 flg.). — I Kollund Skov, der ejes af Flensborg By, findes en Mindesten for Dr. med. Grossheim, der i sin Tid formaaede Byen til at købe Skoven, der ellers formentlig var bleven ryddet; Skoven beskyttes mod Havet af en Kampestensmur. — Ved Pramhus i Kollund Østerskov var der tidl. en Landgangsbro af store Kampesten. Midt i Østerskoven en stor, privat Park, tilhørende Anthons Sønner i Flensborg.

Kragelund. Herfra stammer formentlig en adelig Slægt Krugelund, der i Skjoldet førte en Murgavl. 1385 nævnes Absalon Krughelund (1394 til Tved), 1394 Erland Crugelund.

Krusaagaard og *Krusaa Vandmølle* er af forholdsvis ny Oprindelse og har ført en meget omskiftende Tilværelse. Den oprettedes c. 1811 ved, at Ejeren af den nærliggende Kobbermølle, thor Straten, købte 2 Bøndergde i Krusaa og 2 i Kiskelund, som han lagde sammen til een Ejendom, Krusaagd., med tilsvarende Bygninger. De skiftende Ejere af Kobbermøllen har derefter samtidig ejet Krusaagd., der bestyredes af Forvaltere. Imidlertid blev en Ejer af Kobbermøllen, Raben, ked af dette Forhold og solgte 1889 Gden til en Hr. Freitag for 133,000 M. Siden har den skiftet Ejer mange Gange. Saaledes afstod en Kapt. Reuter den 1912 til Friherre v. Rheinbaben, der allerede 1915 solgte den til Kommercerd. Hübsch, som ogsaa købte Krusaa Vandmølle og forbedrede begge Ejendomme ganske betydeligt. 1920 købtes Gden af J. W. Hanssen, der 1924 afstod den til Staten og siden i den lejede, herskabelige Hovedbygn. driver et Pensionat. Avlsbruget, der var bortforpagtet 1922-24, ledes nu af en Bestyrer for Statens Regning. Skønt Gden under Hübsch forbedredes en Del, navnlig ogsaa ved, at den tilkøbte Krusaa Vandmølles udmærkede Jorder lagdes ind under og vedblivende hører til den, er det dog en ret mager

Gaard, der for Størstedelen næppe egner sig til Udstykning i Husmandsbrug. Man har til Hensigt at fortsætte den i sin Tid begyndte Kultivering af 65 ha Mose og Moseeng, som hører til Gden. Staten har hertil bevilget 42,000 Kr. Hovedarbejdet ved denne Kultivering agtes udført i Vinteren 1928-29 for at sysselsætte en Del arbejdsløse i Aarets vanskeligste Tid. Gden har en henrivende Beliggenhed. Den nuværende, anselige Hovedbygning opførtes 1846. — *Krusaa Vandmølle,* der ligger tæt ved Gden, kun skilt fra den ved Landevejen Aabenraa-Flensborg, solgtes 1924 ikke til Staten, men ejes af Godsejer Hanssens Søn, Ingeniør H. Møllen, der i flere Slægtled har været i Slægten Beeck's Eje, har i sin Tid været af stor Betydning for hele Egnen og gav Ejeren stor Anseelse og Velstand. Vandkraften udnyttes nu ved 2 Turbiner, som af Kommerceraad Hübsch med stor Bekostning installeredes i den sumpede Bund. Den største Turbine (45-50 HK) driver et Elektricitetsværk, hvorfra Krusaa og Kiskelund forsynes med elektr. Strøm (Jævnstrøm). De andre Virksomheder, som drives i de Møllen tilhørende Bygninger (Mølleri, Mejeri og Margarinefabrikation), er bortforpagtet. Møllen drives af den anden, mindre Turbine (c. 30 HK), medens Mejeri og Margarinefabrik drives ved elektr. Strøm

Toldbygningen i Krusaa.

fra Hovedturbinen. Møllen solgtes Efteraaret 1928 tillige med 33 ha (deri indbefattet Mølledam, Engdrag og en Del Skov) til J. Laursen, Friisholt ved Randers.

I Slesvigbispens Jordebog 1352 nævnes de forsvundne Byer Bethelund og Ware.

Efter Opførelsen af Gejlaa Skole (Holbøl S.) 1913 nedlagdes Bommerlund Skole. Efter at Spritfabrikken, der fremstiller den i Tyskland meget kendte „Bommerlunder", 1863 først var flyttet til Søgd., senere til Flensborg, blev Børneantallet i Bommerlund i Længden for lille til Opretholdelse af en Skole.

Paa de store Tørvemosestrækninger ved Frøslev ligger en hel lille By af Tørvelader, hvorfra om Vinteren de i Sommerens Løb strøgne Tørv køres hjem; 1864 skal Preusserne have søgt efter denne paa Kortet indtegnede „By" „Tørvelade" (i Folkemunde kaldet „Brødløs") med Indkvartering for Øje. — Af det Areal paa 150 ha, som Udstykningsforeningen ejer paa Frøslev Nedermark, er Efteraaret 1928 tre Parceller, hver paa c. 17 ha, solgt til unge Landmænd til Oprettelse af selvstændige Brug.

Ø. for Tvegdne Oldemorstoft ligger et Markareal, der endnu har det historiske Navn „Humlegaarden", hvor i det 15. Aarh. et Jagthus af samme Navn skal have ligget. Paa dette Markareal fandtes for et Par Aar siden 0,5-1 m under Jorden et Kalkleje af temmelig stor Udstrækning. I Nærheden heraf findes en Kilde, hvis Vand er paavist at være radiumholdigt.

I den sydlige Del af Kirkebyen findes en indhegnet Plads med en Mindesten for den første Træfning mellem den danske og den slesvigholstenske Hær; Indskriften lyder: „Sejren ved Bov d. 9. April 1848. Rejst af Bov Sogns Beboere 1923". — Paa Sydøsthjørnet af det store Vejkryds ved Krusaa (Skæringspunktet for Sønderborg-Tønder og Aabenraa-Flensborg Landeveje), er der rejst en stor Sten med følgende Indskrift: „Her mødte Christian X de danske sydfra den 12. 7. 1920. I skal ikke blive glemte". Omgivelserne er nu fredede.

I Frøslev er født den danske Fører, Kromand og Digter paa Folkemaalet Karsten Thomsen (1837-89).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1920: 396 d., 184 t., 107 soc.; 1924: 478 d., 160 t., 446 soc.; 1926: 437 d., 249 t., 78 Bond. Selvst., 507 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 671 d. og 510 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 58, fra Tskl. 171).

Sognets jordfaste Oldtidsmindesmærker har alle deres Plads i dettes høje og bakkede, østlige Halvdel, medens den vestlige Halvdel med sine store Flader og Mosestrækninger er blottet for saadanne. Østligst i Sognet har der været flere Stenalders Megalithgrave. N. for Kollund lige ved Sogneskellet ses en nu fritstaaende, udgravet Stengrav (fredl.) og i Kollund Østerskov en Langdysse med to velbevarede Gravkamre. I Flensborg Byskov ligger tæt sammen 2 ødelagte Langdysser og en ødelagt Runddysse og SØ. for disse, i samme Skov, en noget bedre bevaret Runddysse. 6 andre, men nu sløjfede Dysser kendes dels NV. for N.-Smedeby, dels umiddelbart ved Krusaa og Ø. for Kollund. Gravhøje kendes i et Antal af c. 80, men de fleste er nu overpløjede eller sløjfede. Straks ved Krusaa ses en bevaret Høj; tæt V. for Bov har ligget en Gruppe af en halv Snes Høje, nu alle overpløjede. S. og SV. for Frøslev har været en Samling af c. 20 Høje, men kun c. 5 af disse er endnu ret velbevarede og derhos til Dels ganske anselige. En stor Høj ses endvidere i Sognets Sydspids, S. for Frøslev. NV. for N.-Smedeby ses den meget højtliggende, men beskadigede Gravhøj *Stagehøj,* paa hvis Top staar en stor, kgl. Vildtbanesten med Chr. VII's kronede Navnetræk og Aarstal 1783 (fredl. tillige med en Del af Højen).

Bov Sogns nuværende Omraade bestaar i store Træk af følgende, fhv. preuss. Kommuner: Bov (med Padborg), Krusaa (med Kiskelund), N.-Smedeby, Kollund, Vejbæk, Kragelund og Frøslev, alle tilhørende den tidl. Flensborg Kreds; desuden Bommerlund af den tidl. Tønder Kreds. Ved Grænsedragningen fraskiltes fra Kirkesognet Kobbermølle Kommune og Nyhus Kommune (Nyhus, Sosti og Klusris).

SØNDERBORG AMT

Grænser, Omraade og Størrelse. Sønderborg Amt omfatter Halvøen Sundeved og Øen Als, skilte fra hinanden ved Als Fjord (c. 11 km lang) og det snævrere Als Sund (c. 10 km langt). Af Landgrænser er der kun den korte, vestlige mod Aabenraa Amt (c. 11 km lang), dannet delvis af Bovrup Bæk, der løber til Als Fjord, og af Fiskebæk, der falder ud i Nybøl Nor. Den egentlige Havgrænse er Als Fjords nordligste Del, Lille-Bælt mod N. og Ø., Østersøen mod SØ. og den ydre Del af Flensborg Fjord mod S. Fra det nordlige Sundeved gaar mod S. Halvøen Broagerland, udsondret ved Egernsund, ved Nybøl Nor og ved Bugten Vemmingbund, kun forbundet med de nordligere Sogne ved et godt 2 km bredt, lavt Drag. Medens Als' Østkyst og Nordkyst forløber mærkeligt lige, skærer sig mod V. Stegsvig, Sandvig, Stevning Nor, Ketting Nor og Augustenborg Fjord ind fra Als Fjord og fra Augustenborg Fjord igen flere mindre Vige. Mens der herved dannes en Række Halvøer og Odder med bred Grundlinje mellem Vandene, er sydligst Halvøen Kegnæs kun forbundet med Hovedøen ved et meget smalt Drag og skilt fra den i hele sin Udstrækning ved Hørup Hav, der gaar ind fra Flensborg Fjord. Amtets største Udstrækning er c. 33 km fra NV. til SØ. (gennem Als) og c. 30 km fra V. til Ø. (gennem Broagerland og Als Sønder Herred). Amtets Størrelse er 442,3 km² (44,227 ha); det er det mindste, danske Amt. Als selv er 316,5 km², Sundeved 125,8 km². Af det samlede Areal er Købstaden Sønderborg og Flækkerne Augustenborg og Nordborg 1335 ha; Vandarealerne, som er medregnede, udgør 538 ha. Af de sønderjyske Landsdeles Totalareal udgør Amtet c. 11 pCt., af hele Jyllands Areal 1,5 pCt., af hele Landets Areal 1 pCt.

Geologiske Forhold. Der henvises til Beskrivelserne af de enkelte Sogne.

Arealets Udnyttelse. Af Amtets 44,227 ha Totalareal var i 1920 de 37,246 ha Landbrugsareal. Det besaaede Areal udgjorde 21,455 ha (heraf Hvede 2244, Rug 1746, Byg 4247, Havre 5567, Blands. t. Modenhed 1352, ren Bælgsæd og Boghvede 1669, Kartofler 693, Foderroer 3739, Sukkerroer 3, Frøarealer 195). Brakarealerne udgjorde 1320 ha, Grønf. og Græsningsar. 14,471, Haver, Hegn o. l. 1232, Tørvemoser 90, Skove og Plantager 2842, beb. Grund og Gaardsplads 829, Veje

SÖNDERBORG AMT
1 : 320 000
0 2 4 6 8 10 12 14 16 Km
I Als Nörre Herred
II Als Sönder „
III Nyböl „
3° 0'
2° 40'
55° 0'
54° 45'
AABENRAA FJORD
ALS FJORD
FLENSBORG FJORD
LILLE-
BÆLT
ALS
NORDBORG
SØNDERBORG
SUNDEVED
AUGUSTENBORG
BROAGER
LYKSBORG
GRAASTEN
KEGNÆS
Barsø
Vaunæs
Rinkenæs
Gjelting
Bygt
Nykirke
Munkbrarup
Husby
Grumtoft
Hyrup
Kværn
Stenbjerg
Sterup
Egen
Kettingskov
Asserballe
Tandslet
Lysabild
Nybøl
Dybbøl
Hønning
Ketting
Notmarkskov
Fyrskib
Bredgrund
Tegnet og reproduceret ved Generalstabens topografiske Afdeling 1924

Agerbrugets stigende Intensitet i de sønderjyske Amter fra 1920-28.

		Haderslev Amt	Tønder Amt	Aabenraa Amt	Sønderborg Amt	Tils. Sønderjylland
		ha	ha	ha	ha	ha
Kornarealer	1920	38,620	16,601	18,676	16,825	90,722
	1928	46,449	23,224	22,748	18,650	111,071
Rodfrugtarealer	1920	9,561	4,422	4,964	4,435	23,382
	1928	13,981	6,786	6,520	5,092	32,379
Andre Høstarealer	1920	159	13	29	195	396
	1928	685	64	204	330	1,283
Brakarealer	1920	4,621	649	1,687	1,320	8,277
	1928	1,417	239	699	363	2,718
Grønfoder- og Græsningsarealer i Agermarken.	1920	44,566	50,066	25,870	11,182	131,684
	1928	37,878	41,108	22,700	10,537	112,223
Dyrket Areal ialt	1920	97,527	71,751	51,226	33,957	254,461
	1928	100,410	71,421	52,871	34,972	259,674

o. l. 1204, Heder og Lyngbakker, Klitarealer, Stenmarker o. l. 246, Vandar. 538. Af ovenstaaende Oversigt, i hvilken for samtlige, sønderjyske Amter Aarene 1920 og 1928 er stillet over for hinanden, fremgaar, i hvor høj Grad Sønderjylland siden Genforeningen under de nye Forhold er gaaet over til intensivere Drift. Dels er selve det dyrkede Areal blevet noget forøget, idet der er taget nogle Græsningsarealer uden for Agermarken (Eng, Kær, Fælled o. l.) under Plov, og dels er der sket en Forskydning inden for det dyrkede Areal, idet der nu lægges meget større Vægt paa de egentlige Afgrøder, medens Græsningsarealerne i Agermarken og Brak er i Tilbagegang. For Sønderborg Amts Vedkommende, der allerede før Verdenskrigen var forholdsvis intensivt drevet, er Kornarealerne fra 1920-28 blevet forøget med 11 pCt. og Rodfrugtarealerne med 15 pCt., medens til Gengæld Brakken blev formindsket med tre Fjerdedele og Græsningsarealerne i Agermarken med 6 pCt. Sammenligner man Sønderborg som et ret typisk Ø-Amt med Fyn, vil det ses, at Intensiteten endnu ikke helt er naaet op paa Højde med denne Øgruppe, idet f. Eks. Rodfrugtarealet i Forhold til det dyrkede Areal i 1928 for Sønderborg Amt og Fyn udgjorde henholdsvis 15 og 18 pCt. Iøvrigt er Korndyrkningen ret forskellig: Bygarealet betyder nogenlunde det samme for begge Landsdele; Hvede- og Havrearealet er forholdsvis større, Rug- og Blandsædarealet forholdsvis mindre i Sønderborg Amt end paa Fyn. Mest typisk er for Sønderborg Amt det store Hvede- og det lille Blandsædareal. Dette Amt har med sin fine Jord kunnet fortsætte med den vante Dyrkning af de rene Afgrøder, især Byg, medens Landets magrere, dog ogsaa bedre Egne holder sig mere og mere til Blandsæden som den sikrere Afgrøde. — Skovarealet udgør 6,4 pCt. af Totalarealet, saaledes at Amtet ikke er fuldt saa skovrigt som Jylland som Helhed (7,9 pCt.) og hele Landet (8,5 pCt.). Efter Bevoksningsforhold var i 1923 Arealets Fordeling følgende: Bøg 58 pCt., Eg 3, anden Løvskov 35, altsaa Løvskov ialt 96 pCt.,

Naaletræer 4 pCt. De 1866 ha (heraf ikke træbevokset 289 ha) er Statsskov og udgør Sønderborg Statsskovdistrikt, der bestaar af 19 Skove, spredt over hele Amtet, særlig langs dets Kyster, af nogle Søer, Enge og Græsningsarealer. Skovene staar i Hovedsagen paa stiv Lerjord, hvoraf en ikke ubetydelig Del er lavtliggende og vanskelig at afvande. Jordbunden er iøvrigt meget frugtbar. Bøgen er fremherskende Træart, oftest i Blanding med Eg, Ask, Ær og Ælm, i Lavningerne findes ofte Rødæl. Alle disse Træarter opnaar meget betydelige Højder og — navnlig Bøgen — er i nogle af Skovene, særlig Als Nørreskov og Skelde Kobbelskov, af en sjælden Skønhed. Foruden Statsskovene er der een større, privat Skov, nemlig Sandbjærg Skov i Sottrup Sogn med 57 ha; endvidere findes c. 250 private Bønderskovparceller under 50 ha. — Af Frugttræer taltes 1913 c. 92,000, hvoraf Æbletræer c. 61,000, Pæretræer c. 16,000; i 1900 var de tilsvarende Tal 91,000, 58,000 og 14,000. De gode Jordbundsforhold gør, at Amtet allerede fra gammel Tid har været meget frugtrigt; men Frugttræerne trænger efter Kyndiges Mening i høj Grad til Fornyelse.

Høstudbyttet androg for Firaaret 1920-23 86,139 og for Firaaret 1924-27 105,096 Afgrødeenheder (1 Afgr. = 1000 kg Korn) gennemsnitligt aarligt. Landbrugets Genopbyggelse i Sønderborg Amt har altsaa bl. a. sat sig Frugt i den nævnte Høstforøgelse, der svarer til 22 pCt. Af nedenstaaende Oversigt fremgaar Udviklingen af Høstudbyttet i Sønderjylland fra Aar til Aar (Tallene for Aarene 1926 og 1927, i hvilke Aar Høststatistikkens Metoder forandredes noget, er for Sammenligningens Skyld gjort ensartede med de øvrige Aar; da den sønderjyske Grønfoder- og Græsningsstatistik først begyndtes i 1922, er der i Oversigten kun taget Hensyn til Korn-, Roe- og Frøhøsten). Tallene for det formentlig meget fine Høstaar 1928 foreligger desværre ikke ved Trykningen. Men denne Tabel er sammen med de tilsvarende for Agerbrugets stigende Intensitet og Husdyrholdets Forøgelse et Bevis paa de store, produktive Værdier, der er skabt siden Genforeningen

Høstudbyttet i de sønderjyske Amter fra 1920-28 i Afgrødeenheder.
(Uden Grønfoder og Græsning).

	Haderslev Amt	Tønder Amt	Aabenraa Amt	Sønderborg Amt	Tils. Sønderjylland
1920	112,324	55,867	52,699	67,625	288,515
1921	142,113	60,467	70,682	86,559	359,821
1922	154,211	76,221	68,610	88,709	387,751
1923	191,840	94,617	89,971	101,665	478,093
I Gennemsnit 1920-23	150,122	71,793	70,491	86,139	378,545
1924	191,886	93,152	99,210	104,155	488,403
1925	208,284	107,844	108,740	117,834	542,702
1926	212,678	127,658	108,892	104,232	553,460
1927	194,521	108,887	93,906	94,164	491,478
I Gennemsnit 1924-27	201,842	109,386	102,687	105,096	519,011

i Sønderjylland paa Landbrugets Omraade, og som man altid maa have i Erindring ved Bedømmelsen af den samtidigt forøgede Gældstiftelse.

Vedrørende **Ejendomsfordelingen** i Sønderborg Amt bemærkes, at af samtlige 2483 Landejendomme (Ejendomme med mindst 1 Td. Ld. $^{15}/_{7}$ 1920) er godt en Tredjedel (34 pCt.) under 5 ha, 28 pCt. paa 5-15 ha, 24 pCt. paa 15-30 ha og 14 pCt. paa over 30 ha. I Sammenligning med hele Sønderjylland har Amtet forholdsvis flere Ejendomme af den mindste Gruppe og Gruppen paa 15-30 ha. Det gennemsnitlige Jordtilliggende til hver Ejendom var 16 ha, hvilket er noget mere end Øernes Gennemsnit (14 ha) og betydeligt mere end Fyns Gennemsnit (12 ha); jvf. iøvrigt under Haderslev Amt p. 29.

Amtets samlede Grundskat-Nettoudbytte andrager c. 489,000 Thlr. (= $^{1}/_{4}$ af hele Sønderjyllands Gr.-N.), heraf Købstadens og Flækkernes Markjorder 14,408 Thlr. Ved Vurderingen til Ejendomsskyld 1927 fandtes i Landdistrikterne (50 Thlr. N. sættes lig 1 Td. H.) 69 større Landbrug paa 12 Tdr. H. og derover med ialt 1460 Tdr. H., 1577 Bøndergaarde (1-12 Tdr. H.) med 7020 Tdr. H., 598 Landbrugshuse (under 1 Td. H., men med mindst 1 Td. Land) med ialt 326 Tdr. H. Fra Genforeningen til Efteraaret 1928 er der i Amtet blevet oprettet 86 Husmandsbrug, heraf paa Domænen Rønhaves Jorder 42 og paa Augustenborg Hovedgaards Jorder 23.

Ved Vurderingen til Ejendomsskyld 1927 androg den saml. Vurderingssum i Amtet 159,7 Mill. Kr., heraf for Ejendomme i Købstaden og Flækkerne 52,2 Mill. Kr., i Landdistrikterne 107,5 Mill. Kr. Den saml. Jordværdi udgjorde 62,8 Mill. Kr., heraf i Købstaden og Flækkerne 13,1, i Landdistrikterne 49,7 Mill. Kr. Bøndergaardenes Jorder vurderedes for Amtet som Helhed til 1184 Kr. pr. ha.

Fiskeriet. Amtet, der ved Als Fjord og Als Sund falder i to ulige store Dele, har forholdsvis lange og uregelmæssige Kystlinjer. De ret talrige, men ikke store Vandløb munder alle ud enten i selve Lille-Bælt eller i Sundet mellem Als og Sundeved og i den nordøstligste Del af Flensborg Fjord. Heller ikke Søerne, af hvilke de fleste ligger paa Als, udmærker sig ved nogen særlig Størrelse eller noget betydeligt Fiskeri. I denne Forbindelse bør det nævnes, at nogle af de paa Vestkysten af Als værende Nor allerede for Aar tilbage er blevet inddæmmede og anvendte til Fiskeri, selv om dette næppe altid har været Hovedformaalet med Inddæmningen. Saaledes blev Ketting Nor (60 ha) 1875 inddæmmet for at tørlægges, men da det viste sig, at Tørlægningen ikke lod sig gennemføre, blev der fra 1887 gennem Indplantninger af Sættefisk indført en forholdsvis intensiv Karpe- og Suderdrift, der ved Fiskeri hvert andet Aar gav et Udbytte paa 16-17,000 Karper og Suder. Da Noret ikke lod sig tømme ved Udfiskningen, blev Karpedriften ret bekostelig og aldrig rigtig rationel og indstilledes derfor 1904, men efterfulgtes af en Drift, væsentligst baseret paa Fangst af Aal i en i Dæmningens Hovedsluse anbragt Fangstindretning. Der fiskes dog ogsaa med Ruser og Kroge, og Udbyttet angives til c. 2000 kg Aal, 400 kg Suder og 200 kg Gedder. Over en Tredjedel af Noret er bevokset med Rør, og der skæres 800-1000 Traver Rør om Aaret. I den meget mindre — kun 11 ha store — Inddæmning, Kærvig ved Als Sund, er ganske vist Indplantning af Karper forsøgt for nogle Aar siden, men bortset fra lidt Aal giver denne ogsaa stærkt rørbevoksede Inddæmning intet Fiskeriudbytte; derimod skæres der c. 300 Traver Rør. Endvidere kan det nævnes, at Farresdam

1874 blev inddæmmet og, efter at et resultatløst Indplantningsforsøg med Karper var anstillet, i en Aarrække drevet som et indbringende Aalevand, men efter et Dæmningsbrud 1904 staar dette Vand atter i aaben Forbindelse med Dyvig. En tilsvarende Oprindelse som inddæmmet Vand har iøvrigt ogsaa i hvert Fald en af de til Sønderborg Statsskovdistrikt henhørende Søer, Lillehav (20 ha), der oprindelig var den inderste Ende af Augustenborg Fjord; men Inddæmningen her fandt allerede Sted omkring 1825. I den herværende Dæmning, der senere et Par Gange, nemlig 1865 og 1900 af Hensyn til Overførelsen af henholdsvis Landevejen og Amtsbanen til Augustenborg, er bleven forstærket og gjort bredere, findes en selvlukkende Sluse, umiddelbart inden for hvilken Aalefangsten finder Sted. Her var der tidligere anbragt en særlig, fast Fangstindretning, men efter at denne var gaaet til under Stormfloden 1872, fanges Aalene her med en stor Ruse. Medens Bund- og Bevoksningsforholdene i Lillehav iøvrigt ikke er til Hinder for Vaaddragning, kan dette af de nævnte Aarsager ikke gøres i Skovdistriktets to andre heri udmundende, ovenfor liggende Fiskevande, Nydam og Mjang Sø, og hele Fiskeriet er derfor i Hovedsagen henlagt til Lillehav. Fangsten angives her at være fra 200-500 kg Aal, væsentligst ved Rusefiskeriet, medens 25-50 kg Gedder og 20-50 kg Suder foruden en Del Aborrer og Skaller tages ved Vaaddragningen. Nydam, hvis Areal angives at være c. 5 ha, viser sig nærmest som en smal Kanal omgivet af Rørbevoksninger, og naar Arealet af den meget lave og dyndede Mjang Sø angives til 68 ha, kan man regne, at i hvert Fald de 35 ha udgøres af lave, omend jævnligt oversvømmede Enge og tætte Rørbevoksninger. I de sidstnævnte har et rigt Fugleliv (Vandhøns, flere forskellige Andearter, Rørdrum o. s. v.) Tilhold, men i ikke mindre Grad hjemsøges Skovdistriktets Vande til Skade for Fiskebestanden af Skarer af Hejrer, hvoraf der i Øens Skove er flere ret betydelige Kolonier, saa at der kan regnes med et aarligt Tillæg af 500-700 Unger. Hartsø paa Kegnæs er blevet udtørret for 3-4 Aar siden. I Nordborg Sø (c. 60 ha), hvor Fiskeriretten, der tidligere var Byens, nu ejes af en Privatmand, der igen har bortforpagtet den, drives Fiskeriet kun som Lystfiskeri, hvortil Forpagteren udsteder Kort. Søen, hvis større, vestlige Del har ret ujævn Bund med Dybder paa 7-8 m, er i den smalle, østlige Del op mod Lavensby mere fladvandet og med blød, dyndet Bund. Foruden Aal findes der navnlig Gedder, Aborrer og Brasen i Søen, og der angives at fanges c. 200 kg Gedder og 50 kg Brasen. Ved Nordborg Sø's Afløb, der gaar mod NV., ligger den lille Hopsø, der nu dog nærmest har Karakter af nogle Mosehuller. Fiskeriretten er her Lodsejernes, men Fiskeriet, der er uden Betydning, drives kun som Lystfiskeri. Paa Sundevedsiden af Als Sund ligger Sandbjærg Mølledam (c. 20 ha) oven for den for en Del Aar siden nedlagte Mølle. Fiskeriet, der er bortforpagtet, og som her kan foregaa ved Tømning af den med Kunst opstemmede Dam, har, efter at der 1924 blev udsat Karpeyngel, ved Udfiskningen 1927 givet 1250 kg Karper, 600 kg Gedder, 200 kg Aborrer, 250 kg Suder, 50 kg Brasen og 3000 kg Skaller og smaa Brasen. I en Del af de smaa Vandløb i Amtet finder der Opgang Sted af Havørred og i følgende: Vibæk og Majbølgaardsbæk, der begger falder i Hørup Hav, og Svendsmøllebæk, Kornbæk, Fjordsmosebæk og Tarupbæk, der alle falder i Lille-Bælt paa Østsiden af Als, samt i Bækken ved Nørremølle i Sundeved og Skeldebæk i Broagerland fanges der aarlig 200-300 kg

lige moden Havørred for at forsyne Udklækningsanstalten i Vibæk med befrugtet Rogn. Denne Amtets eneste Udklækningsanstalt, der anlagdes for c. 40 Aar siden, ejes af et Interessentskab, der gennem Udsætning af Yngel i de Vandløb, hvorfra Rognen kommer, virker for Ørredbestandens Vedligeholdelse i disse. Der fandtes i 1926 ialt 258 Fiskere i Amtet (hvoraf 125 med Fiskeri som Hovederhverv), der af værdifuldere Fartøjer ejede 20 Motorbaade paa mellem 5 og 15 Tons og 55 Motorbaade paa under 5 Tons; Fangstredskabernes Værdi opgjordes ialt til c. 264,000 Kr. og Værdien af Fangsten til c. 400,000 Kr.

Husdyrhold. Der fandtes $^{15}/_{7}$ 1928 6071 Heste (1861: 5218, 1913: 6682, 1918: 6012), 35,953 Stkr. Hornkvæg (23,745, 36,116, 24,015), deraf 20,031 Køer (16,765, 20,577, 13,182), 71,890 Svin (8148, 77,521, 10,250), $^{15}/_{7}$ 1925: 874 Faar (23,421, 1780, 3286), 170 Geder (c. 340, 363, 633), c. 226,000 Haner, Høns og Kyllinger (1900: 79, 1912: 95, 1918: 49). Hesteholdet er nu som i Landets øvrige Amter noget mindre end lige før Verdenskrigen. Omtrent den ene Halvdel af Amtets Hestebestand kan henføres til den jyske Race, den anden Halvdel til blandede Racer, der ved Racetællingen i 1923 viste sig at være stærkt repræsenterede overalt i Sønderjylland. Amtets Hornkvægbestand er 1928 praktisk talt igen paa Højde med Bestanden 1913. Tre Femtedele af Hornkvæget tilhører rød, dansk Malkerace, en Fjerdedel Korthornsracen, 8 pCt. hollandsk Race, og Resten var Blandinger. Sønderborg Amt havde lige før Krigen et Svinehold saa stort som relativt næppe nogen anden Landsdel i hele Verden den Gang; 1928 er Antallet af Svin 7 pCt. lavere end i 1913.

Udviklingen i Husdyrbruget fra 1920-28.

		Haderslev Amt	Tønder Amt	Aabenraa Amt	Sønderborg Amt	Tils. Sønderjylland
Heste	1920	13,222	10,821	7,647	6,620	38,310
	1928	12,334	9,760	6,880	6,071	35,045
Hornkvæg ialt	1920	78,485	65,641	44,574	29,368	218,068
	1928	95,023	78,949	50,840	35,953	260,765
Heraf Køer	1920 ialt	29,392	22,444	16,941	13,993	82,770
	1920 pCt.	37	34	38	48	38
	1928 ialt	39,008	27,252	21,842	20,031	108,133
	1928 pCt.	41	35	43	56	41
Svin	1920	39,568	17,692	22,842	28,029	108,131
	1928	88,098	46,188	52,545	71,890	258,721

Ovenstaaende gives en Oversigt over Udviklingen af Kreaturholdet siden Genforeningen; der har været en meget stor Fremgang over hele Linjen for de egentlige Produktionsgrene. For Sønderborg Amts Vedkommende var Tilvæksten i Hornkvæg-, Malkekvæg- og Svinebestanden henholdsvis 22, 43 og 156 pCt. Dette Amt turde nu nærme sig stærkt til Ø-Amternes Gennemsnit med Hensyn til den dyriske Produktion; eksempelvis udgør Køernes Antal i Forhold til hele Hornkvægbestanden 1928 ligesom paa Fyn 56 pCt. — Hønseholdet var ved den sidste Tæl-

Købstædernes og Landdistrikternes Haandværk og Industri 1925.

	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Heraf egentlige industrielle Arbejdere	Mekanisk Kraft HK.	Af 1000 Indbyggere var industrielt sysselsatte
Haderslev Købstad	435	1,799	1,223	1,387	126
Christiansfeld Flække	50	114	62	128	169
Tils. Købstæder	485	1,913	1,285	1,515	128
Landdistrikterne	1,150	2,310	1,232	3,078	52
Ialt Haderslev Amt	1,635	4,223	2,517	4,593	71
Aabenraa Købstad	278	1,283	885	802	147
Landdistrikterne	794	2,161	1,349	3,540	72
Ialt Aabenraa Amt	1,072	3,444	2,234	4,342	89
Tønder Købstad	199	660	460	359	113
Højer Flække	61	123	69	297	108
Løgumkloster Flække	88	190	98	139	113
Tils. Købstæder	348	973	627	795	112
Landdistrikterne	711	1,280	616	1,397	43
Ialt Tønder Amt	1,059	2,253	1,243	2,192	59
Sønderborg Købstad	304	2,161	1,631	4,174	207
Augustenborg Flække	37	106	74	213	109
Nordborg Flække	65	109	55	158	95
Tils. Købstæder	406	2,376	1,760	4,545	189
Landdistrikterne	895	2,187	1,361	3,111	79
Ialt Sønderborg Amt	1,301	4,563	3,121	7,656	113
Hele Sønderjylland — Købstæder	1,517	6,545	4,557	7,657	145
Hele Sønderjylland — Landdistrikter	3,550	7,938	4,558	11,126	60
Hele Sønderjylland — Tils.	5,067	14,483	9,115	18,783	82
Hele Jylland — Købstæder	13,536	75,978	55,509	85,486	166
Hele Jylland — Landdistrikter	26,572	59,894	33,527	92,176	54
Hele Jylland — Tils.	40,108	135,872	89,036	177,662	86
Hele Landet — Købstæder	40,058	270,829	199,043	269,176	183
Hele Landet — Landdistrikter	49,131	121,646	70,787	168,440	62
Hele Landet — Tils.	89,189	392,475	269,830	437,616	114

ling 1925 mere end dobbelt saa stort som 1912; Faare- og Gedeholdet er ganske betydningsløst. 1923 taltes i Amtet 733 Kalkuner, 3592 Ænder, 2695 Gæs, 218 Kaniner og 1577 Bistader.

Befolkning. Amtet havde $^{5}/_{11}$ 1925 40,339 Indb. (1860: 31,783, 1910: 40,012, 1921: 36,675), deraf Købstaden og Flækkerne 12,573 el. 31 pCt. (1860: 5729 el. 18 pCt., 1910: 12,217 el. 31 pCt., 1921: 10,330 el. 28 pCt.; Byerne hævder altsaa efter de første Tab i Overgangstiden atter deres relative Stilling fra Førkrigstiden) og Landdistrikterne 27,766 Indb. Befolkningstilvæksten andrager fra 1860-1925 altsaa kun 27 pCt. imod 100 pCt. i Jylland N. for Kongeaaen og 103 pCt. i Danmark N. for Kongeaaen. Folketætheden i Landdistrikterne er c. 65 Indbyggere pr. km², medens den i Haderslev, Aabenraa og Tønder Amter er henholdsvis 33, 39 og 23 og i Jylland N. for Kongeaaen 39, i hele Landet N. for Kongeaaen 49 Indb. pr. km². Efter Erhverv fordeler Befolkningen sig i 1925 som følger: 2030 levede af immateriel Virksomhed, 17,412 af Landbrug, Gartneri, Skovbrug og Fiskeri, 7907 af Haandværk og Industri, 5598 af Handel og Samfærdsel, 7392 af andet eller uangivet Erhverv.

Sønderjyllands Haandværk og Industri. $^{15}/_{7}$ 1925 afholdtes i Danmark en Erhvervstælling, særligt omfattende Haandværk og Industri samt Handel. Bearbejdelsen af Tællingen er nu ved Trykningen saa langt fremskreden, at Tallene for de sønderjyske Landsdele kan indføjes her; dette er naturligvis af stor Interesse, eftersom der ikke ellers for det til de genforenede Landsdele svarende Omraade foreligger Tal til Belysning af de ovennævnte Erhvervsgrene.

Som det fremgaar af foranstaaende Tabel, fandtes i hele Sønderjylland 5067 Virksomheder med et samlet Personel paa 14,483 Personer, af hvilke 9115 var

Haandværk og Industri efter Virksomhedernes Størrelse 1925.

Virksomheder med		Antal Virksomheder	Samlet Personel	Heraf egentlige industrielle Arbejdere	Virksomheder med mekanisk Kraft	
					Antal	Maskinstyrke HK.
Sønderjylland	0 Arbejdere	2,462	2,239		331	2,769
	1-5 —	2,311	6,375	4,160	978	7,717
	6-20 —	234	2,788	2,315	118	3,247
	21-100 —	55	2,181	1,871	42	2,867
	over 100 Arb.	5	900	769	3	2,183
	Tils. Sønderjylland	5,067	14,483	9,115	1,472	18,783
Hele Landet	0 Arbejdere	44,104	40,730		6,748	29,756
	1-5 —	38,033	116,106	74,653	15,242	105,452
	6-20 —	5,259	65,359	51,652	2,875	60,805
	21-100 —	1,476	74,276	60,826	1,176	95,151
	over 100 Arb.	317	96,004	82,699	290	146,452
	Tils. hele Landet	89,189	392,475	269,830	26,331	437,616

Købstædernes og Landdistrikternes Handel 1925.

	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Heraf Kontor- og Butiks-personale	Omsætning 1000 Kr.	Af 1000 Indbyggere var sysselsat i Handelsvirksomheder
Haderslev Købstad	517	1,327	534	64,596	93
Christiansfeld Flække	50	83	25	1,808	123
Tils. Købstæder	567	1,410	559	66,404	94
Landdistrikterne	724	950	251	45,650	21
Ialt Haderslev Amt	1,291	2,360	810	112,054	40
Aabenraa Købstad	380	862	343	56,696	98
Landdistrikterne	597	814	190	27,573	27
Ialt Aabenraa Amt	977	1,676	533	84,269	43
Tønder Købstad	240	539	214	17,098	92
Højer Flække	59	85	22	1,643	75
Løgumkloster Flække	82	108	32	2,856	64
Tils. Købstæder	381	732	268	21,597	84
Landdistrikterne	491	602	136	18,464	20
Ialt Tønder Amt	872	1,334	404	40,061	35
Sønderborg Købstad	363	1,088	432	50,982	104
Augustenborg Flække	21	44	17	5,795	45
Nordborg Flække	70	88	19	2,288	77
Tils. Købstæder	454	1,220	468	59,065	97
Landdistrikterne	548	700	147	27,141	25
Ialt Sønderborg Amt	1,002	1,920	615	86,206	48
Hele Sønderjylland — Købstæder	1,782	4,224	1,638	203,762	94
Hele Sønderjylland — Landdistrikter	2,360	3,066	724	118,828	23
Hele Sønderjylland — Tils.	4,142	7,290	2,362	322,590	41
Hele Jylland — Købstæder	15,889	40,696	14,717	2,206,479	89
Hele Jylland — Landdistrikter	16,305	21,996	6,240	841,773	20
Hele Jylland — Tils.	32,194	62,692	20,957	3,048,252	40
Hele Landet — Købstæder	49,976	142,342	56,221	9,781,054	96
Hele Landet — Landdistrikter	29,250	41,427	11,286	1,539,494	21
Hele Landet — Tils.	79,226	183,769	67,507	11,320,548	54

egentlige, industrielle Arbejdere. Den samlede, mekaniske Kraft, der anvendtes i disse Virksomheder, androg 18,783 HK. Af hvert 1000 Indbyggere var industrielt sysselsatte: i hele Sønderjylland 82, i hele Landet 114, i Sønderborg Amt 113 (189 i Købstæderne og 79 i Landdistrikterne). Som man ser, staar Sønderborg i Sammenligning med de øvrige Amter meget tydeligt foran med Hensyn til det haandværksmæssigt eller industrielt sysselsatte Personel.

Af foranstaaende Oversigt vil det ses, hvorledes Virksomhederne med Personel m. m. fordeler sig efter Størrelse, for Sønderjylland og for hele Landet. Af de 317 allerstørste Virksomheder ligger kun 5 i Sønderjylland og heraf de 2, nemlig Kamgarnspinderiet og Margarinefabrikken Bona, i Sønderborg Købstad. Vedrørende den meget betydelige Teglværksindustri se under Broager Sogn.

Sønderjyllands Handel. Med Hensyn til Handelen har Sønderborg Amt, som det fremgaar af foranstaaende Tabel, ligeledes et Forspring fremfor de øvrige Amter, idet af hvert 1000 Indbyggere de 48 var sysselsatte i Handelsvirksomheder (97 i Købstæderne og 25 i Landdistrikterne). Det bemærkes, at der til Handel her er medregnet Hoteller, Gæstgiverier, Restauranter, Kafeer. Der fandtes i hele Sønderjylland 4142 Handelsvirksomheder med et samlet Personel paa 7290 Personer og en samlet Omsætning paa 323 Mill. Kr., svarende til 78,000 Kr. pr. Virksomhed mod 143,000 Kr. for hele Landet. For de sønderjyske Købstæder androg Omsætningen pr. Virksomhed 114,000 mod 139,000 Kr. for samtlige jyske Købstæder. Sønderborg, Haderslev og Aabenraa Amter har nøjagtig den samme Omsætning pr. Virksomhed, medens Tønder Amt med kun c. 45,000 Kr. ligger meget lavere. De her benyttede Omsætningstal refererer sig i Hovedsagen til Regnskabsaaret 1924.

Finanser. Amtskommunens finansielle Forhold $19^{26}/_{27}$ (i 1000 Kr.). Samlet, løbende Indt. 996, heraf Bidrag fra Sognekommunerne 721, fra Købstaden og Flækkerne 19, Motorafgift 107. Samlet; løbende Udg. 840, heraf til Fattigvæs. 47 (herunder Tilskud til Amtsfattigkassen), Bidrag til Amtsskolefonden 56, Rets- og Politivæs. 35, Medicinalvæs. 99, Vejvæs. 292 (med Fradrag af 227 i Tilskud fra Staten). Amtsrepartitionsfondens Aktiver $^{31}/_{3}$ 1927 5295, heraf faste Ejendomme 3304 (hvoraf Amtsbanerne 2308) Gæld 2950 (heraf paa Amtsbanerne 1318). M. H. t. Købstadens og Flækkernes finansielle Forhold henvises til de specielle Afsnit. Sønderborg Købstad og Augustenborg Flække er udskilt fra Amtskommunen fra $^{1}/_{4}$ 1924, Nordborg Flække forbliver indtil videre under Amtskommunen. For Sognekommunernes Vedkommende anføres følgende: Samlet, løbende Indtægt 2003, heraf Ejendomsskyld 428, Grundskyld 616, Opholdskommuneskat 933, Erhvervskommuneskat 11, Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 23, Indtægter af Kapitaler, faste Ejendomme o. l. 37. Samlet, løbende Udgift 2021, heraf til Fattigvæs. 105, Hjælpekasser 19, Aldersrente 133, Skolevæs. 330, Vejvæs. 379. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1927 2374, heraf faste Ejendomme 1680, Gæld 1007.

Inddeling. Amtet bestaar af Købstaden *Sønderborg,* Flækkerne *Augustenborg* og *Nordborg* samt Herrederne: *Nybøl, Als Sønder-H.* og *Als Nørre-H.* Amtets Landkommuner samt Nordborg Flække udgør tilsammen Sønderborg Amtsraadskreds. Til Amtsraadet vælger Landdistrikterne 11 Medlemmer og Nordborg Flække 1 Medlem. Amtet tæller 19 Landkommuner, men kun 18 Sogne, idet Holm og Pøl Kommuner tils. udgør Nordborg Landsogn.

Amtet hører til 5. Landstingskreds og danner ved Valg til Folketinget tillige med Haderslev, Aabenraa og Tønder Amter een Amtskreds (med 7 Opstillingskredse).

I gejstlig Henseende hører Amtet til *Haderslev Stift* og udgør Sønderborg Provsti. Provstiet tæller 21 Pastorater.

Amtet tilhører 2 Politikredse, idet Nybøl og Ullerup Komm. samt Egernsund By af Broager Komm. hører til Politikr. Nr. 70 (Graasten), medens den øvrige Del af Amtet udgør Politikr. Nr. 69 (Sønderborg).

Amtet ligger under 3 Retskredse, idet Nybøl og Ullerup Kommuner samt Egernsund By hører til Retskr. Nr. 95 (Graasten), Sønderborg Kbst., Dybbøl og Sottrup Komm. samt Resten af Broager Komm. udgør Retskr. Nr. 93 (Sønderborg), og Øen Als (undt. Sønderborg Kbst.) udgør Retskr. Nr. 94 (Sønderborg).

Amtet danner sammen med Haderslev, Aabenraa og Tønder Amter een *Nævningekreds* under Vestre Landsret.

Amtet udgør 1 Amtslægekreds og 1 Lægekreds. Amtslægen, der tillige er Kredslæge, bor i Sønderborg. Amtet hører til 7. Udskrivningskreds. Det deles i 2 Skattekredse: 1) Als Skattekreds, der omfatter Øen Als undt. Sønderborg Kbst., og 2) Sønderborg Skattekreds, der bestaar af Sønderborg Kbst. og Nybøl Herred.

Amtet udgør een Skyldkreds med 2 Vurderingskredse, der falder sammen med de 2 Skattekredse. M. H. t. Oppebørslen af Skatter danner Amtet eet Amtstuedistrikt (i Sønderborg).

Historie. Det nuværende Sønderborg Amt er dannet af to oprindelig selvstændige Amter (Len), der kan følges tilbage til 14. Aarh. og først forenes under een Amtmand ved kgl. Resol. af $^{22}/_{9}$ 1777: Sønderborg Amt, hvortil Sundeved vistnok altid har været regnet, og Nordborg Amt, der foruden Als Nørre-Herred tillige omfattede Ærø. Ved Hertugdømmets Delinger saa vel 1490 som 1544 tilfaldt Amterne den kgl. Andel; men ved Delingen 1564 kom de under Htg. Hans d. Y. Efter hans Død 1622 deltes de ligesom hans øvrige Besiddelser mellem hans talrige Sønner, saaledes at den glücksborgske Linje fik Sundeved, medens Als og Ærø udstykkedes mellem de forskellige sønderborgske og den nordborgske Linje. I Løbet af 18. Aarh. vendte dog alle disse Linjers Besiddelse tilbage til Kronen med Undtagelse af den augustenborgskes. De betydelige, augustenborgske Godser henregnedes ikke til noget Amt, men stod under en hertugelig Overinspektør, ligesom de dannede et eget Herred (Augustenborg Hrd.). Denne Tilstand vedvarede endnu nogle Aar, efter at Godserne som Følge af Hertugens Tilslutning til det slesvigholstenske Oprør var inddragne af den danske Stat, og først ved Pat. af $^{2}/_{8}$ 1853 indlemmedes de i Sønderborg Amt. Fra Septbr. 1850 til 1864 var dette forenet med Aabenraa Amt under en fælles Amtmand, og 1867 omdannedes det ved Ærøs Udskillelse formindskede Amt til Sønderborg Kreds, der ved Genforeningen atter i uforandret Størrelse gik over til at blive Sønderborg Amt.

De vigtigste Fortidsminder. Jordfaste Oldtidsmindesmærker gør sig nu ikke synderligt gældende i Landskabet; hvad der forefindes, har mest sin Plads i Skov og er derved undgaaet den Ødelæggelse, som i senere Tid har ramt Mindesmærkerne paa aaben Mark. I hele Amtet er nu kun bevaret 175 Gravhøje af de c. 950, som kendes; derimod er c. 65 af ialt c. 100 Stenalders Stengrave endnu mere eller mindre velbevarede.

Af det samlede Antal jordfaste Oldtidsmindesmærker falder godt 250 paa *Sundeved*. Storstensgrave kendes her kun i ringe Mængde, ialt c. 20, og ingen af dem rummes i

Sognene Dybbøl og Sottrup. Stenalders Megalithkulturen synes saaledes ikke at have været særlig stærkt udbredt i dette Landomraade. Fra Broncealderen hidrører vistnok Flertallet af Egnens Gravhøje, og de har overvejende deres Plads i Strækningen ud mod Havet, baade mod N. og S., hist og her samlede i Smaagrupper. Fra Jærnalderen foreligger ingen jordfaste Mindesmærker; til denne Kulturperiode hører derimod det mærkelige Fund af Baade og Krigerudstyr m. m., fra Nydam Mose, og i Ullerup Sogn er der fremdraget Gravfund o. a. fra Jærnalderen.

Hvorvidt *Als* har faaet sin første Bebyggelse allerede under den ældre Stenalder, er usikkert. Fra Kulturperiodens yngre Del foreligger derimod foruden talrige Enkeltfund af Oldsager m. m. to større Bopladsfund (fra Hagenbjærg og Hørup Sogne), og desuden kendes c. 80 Stenalders Stengrave, navnlig Langdysser. Mest har Megalithgravene deres Plads i Kystegnene, ingen dog i Nordborg Sogn og det tilgrænsende Oksbøl Sogn, og i det store Ulkebøl Sogn kendes kun en eneste. Enkelte Steder, saaledes nær Sandvigs Kyst i Hagenbjærg Sogn og i en Skov i Asserballe Sogn, optræder Stengravene i Gruppe. En ikke helt ringe Udbredelse har Megalithkulturen saaledes haft paa Als. I Broncealderen maa der have været en ret stor Bebyggelse her; derom vidner ikke alene adskillige Oldsagfund, men ogsaa Gravhøjene, hvilke kendes i et Antal af c. 700 paa Øen, og som sikkert for en stor Del hidrører fra denne Kulturperiode. Kun 150 af Højene er dog endnu bevarede, og kun ganske faa af disse udmærker sig ved anselig Størrelse. Overvejende ligger de bevarede Høje i Skov (især i Nørreskov, Sønderskov og Lambjærg Indtægt). Hist og her danner Højene Samlinger; den største, med c. 50 Høje, ses i Sønderskoven (Ulkebøl Sogn). Fra Jærnalderen synes derimod ikke at foreligge jordfaste Mindesmærker. Til Gengæld hidrører fra denne Kulturperiodes ældste Del et mærkeligt Fund af Baade og Krigerudstyr, optaget i Hjortspringkobbel Mose (Svenstrup Sogn); Urnegrav- og Bopladsfund fra en lidt senere Tid foreligger fra Hagenbjærg Sogn, og i Ketting er gjort et rigt Gravfund fra Vikingetiden.

Karakteristisk for Amtets middelalderlige Mindesmærker er det relativt store Antal Teglstenskirker, ialt godt en Tredjedel af den samlede Kirkebestand, der dels tilhører den senere romanske Tid som Broager og Tandslet, dels Overgangstiden (Nordborg) eller den yngre Middelalder. Ypperst mellem dem staar Broager Kirke, der trods de Ændringer, den i Tidens Løb er undergaaet, hører til Nordslesvigs mest interessante Kirkebygninger. De øvrige Kirker er enkle, romanske Kampestensbygninger paa kvaderhuggen Sokkel og enkeltvis som Hørup med en reliefprydet Døroverligger. De staar de sydfynske Kirker nær, og ogsaa de svære, gotiske Taarne ved nogle alsiske Kirker (Ulkebøl, Notmark) vidner om, at Øen hørte under Odense Bispedømme. Mod Syd peger derimod de slanke Tvillingspir paa Broager Kirke og Spiret paa Genbokirken, Sottrup. Medens den først i Beg. af 17. Aarh. opførte Kirke paa Kegnæs er uden Betydning, ejer Amtet fra efterreformatorisk Tid to Kirkerum af stor Skønhed og Interesse: det lille Slotskapel i Sønderborg i fin og behersket Ungrenæssance og med ypperligt Højrenæssanceinventar og Augustenborg Slotskirke, et ejendommeligt Eksempel paa Overgangen mellem Rokoko og Louis XVI. Ligesom i de andre sønderjyske Amter er ogsaa her bevaret ikke faa middelalderlige Fløjaltertavler, mellem hvilke den skønne, lille, fra et flamsk Værksted udgaaede Tavle i Ulkebøl bærer Prisen. Ligeledes findes der talrige, delvis fra Unggotiken stammende Krucifikser. I Renæssancen mærkes Flensborgs Nærhed paa de Prædikestole, der enten er udgaaede fra Billedskæreren Ringerinks Værksted i denne By (Nybøl) eller er stærkt paavirkede derfra. Gode, om Tønder mindende Barokepitafier findes i Sønderborg Kirke, og i Ligstenen over Thomas Sture i Notmark Kirke ejer Amtet et usædvanligt stateligt, sikkert fra et nordtysk Værksted udgaaet Monument. — Mellem de verdslige Mindesmærker maa nævnes de 3 Slotte. Af Nordborg staar ganske vist kun en tilmed stærkt ombygget Rest; men uagtet Sønderborg i Tidens Løb har faaet et meget nøgternt, kaserneagtigt Udseende, har det dog

betydelig Interesse som Landets snart sagt eneste middelalderlige Fyrsteborg. Virker det i 1770erne opførte Augustenborg end noget tørt, er Anlægget med det statelige Porthus og de lave Domestikfløje og Stalde saare anseligt. Fremhæves maa ogsaa det for Hertuginde Louise Augusta noget senere opførte Enkesæde, „Palæet", og Flækkens talrige, nydelige Smaahuse, hvorimod Bebyggelsen i Sønderborg har lidt adskilligt ved Bombardementet 1864 og senere Moderniseringer.

Litt.: P. Döring, Beschreibung d. Kreises Sonderburg, Sønderborg 1876. — J. Chr. Gude, Bericht von d. Halbinsel Sundewitt u. d. Glücksburgschen Erblande, 1778. — E. Duus, Topogr.-hist. Darstellung d. Halbinsel Sundewitt, Slesvig 1836. — G. Hanssen, Landwirtschaftliche Zustände früherer Zeiten auf der Halbinsel Sundewitt, i Agrarhist. Abhandlungen II p. 500-77. — Chr. C. Lorenzen, Gamle og nye Minder fra Sundeved, Haderslev 1859. — J. Fausbøl, Minder fra Sundeved og Felsted Sogn, Aabenraa 1914. — P. Andresen, Sundeveds Bebyggelse, i Sønderj. Aarb. 1925 p. 282-98. — H. Ussing, Det gamle Als, Kbh. 1926. — Karl Hansen, Die Schlösser und Burgen d. Insel Alsen im Mittelalter, i Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. d. Herzogth. IV p. 267-313. — A. D. Jørgensen, Herregårdene på Als i 16. årh., i Sønderj. Aarb. 1897 p. 96-137. — J. Hansen, Die Flurverfassungen der Dörfer auf der Insel Alsen im 17. und 18. Jahrh., Kiel 1914.

Sønderborg.

Sønderborg Købstad, den sydligste By i de sønderjyske Landsdele, ligger under 54° 54′ 47″ n. Br. og 2° 47′ 22″ v. L. f. Kbh., — 9° 47′ 18″ ø. L. f. Grw. — (beregnet for Kirken), 70 km Ø. f. Tønder, 34 km SØ. f. Aabenraa, 14 km Ø. f. Graasten, 27 km S. f. Nordborg og 17 km V. f. Mommark. Den ligger paa begge Sider af det sydlige Indløb til det smalle, men dybe Als Sund, Størstedelen paa Sydvestkysten af Als, den mindre Del paa Sundevedsiden. De to Bydele er forbundne ved den gamle, 233 m lange Pontonbro, „Frederik den Syvendes Bro", bygget 1856, der nu afløses af en fast Færdsels- og Jærnbanebro. Sønderborg er meget smukt beliggende paa storkuplede Bakker, der skraaner temmeligt stejlt ned mod Als Sund og mere jævnt ned mod Østersøen, der her mellem Broagerland og Kegnæs nu ofte benævnes Sønderborg Bugt. Paa Alssiden naar Bakkerne i Byens nordlige Del, Engelshøj og Skanse 1 a ved Mølledammen, op til 40 m, paa Sundevedsiden inden for Bygrænsen over 20 m, og Stigningen fortsættes, til den naar 68 m paa Dybbøl Banke. De lavest liggende Dele ved Havnen omkring Sønderbro er kun 1 m over Vandet og overskylles let ved Højvande. Byens Udstrækning paa Alssiden fra Als Sund til Sønderskoven er hen ved 3 km, fra Østersøen (Sønderborg Bugt) til Byens Nordgrænse c. 2,5 km. Hovedfærdselsaaren er Perlegade, der mod N. fortsættes i Alsgade og Augustenborg Landevej og mod S. fører over Raadhustorvet, hvor den forgrener sig i St.- og L.-Raadhusgade („Foran Raadhuset" og „Bag R."); den stejle St.-Raadhusgade fortsættes i Brogade, som mod V. fører mod Sønderbro og Havnen. Herfra gaar S.-Havnegade langs Sundet mod N. til Pontonbroen og Nørrebro, hvorfra den fortsættes i N.-Havnegade med de store, nye Havneanlæg. Ad Pontonbroen kommer man til Dybbølgade paa

1 Statshospital	20 Havnekontor	39 Kommuneskole
2 Sergentskole	21 Missionshotel	40 Det nordiske Kamgarnsspinderi
3 Kaserne	22 Skole (tysk)	41 Statsskole
4 Generalsbolig	23 Amtshuset og Amtmandsbolig	42 Dom- og Arresthus
5 Valsemölle	24 Elektricitetsværk	43 Parkhotellet
6 Præstebolig	25 Politigaarden	44 Hotel „Bellevue"
7 Skole	26 Hildebrandts Hotel	45 Provstebolig
8 Skt. Jörgens Hospital	27 Raadhus	46 Slotsmöllen
9 Bryggeri	28 Sparekasse	47 Missionshotellet „Strand"
10 Oliefabrik	29 Post- og Telegrafkontor	48 Sönderborg Slot
11 Fattiggaard	30 Kommunekontorer	49 Museum
12 Amtssygehus	31 Apotek	50 Slotshotellet
13 Mejeri	32 Centralhotel	51 Hotel „Alssund"
14 „Sönderborghus"	33 Handelsbanken	52 Toldkammer
15 Spare- og Laanekasse for Ulkeböl Sogn	34 Folkebanken for Als og Sundeved	53 Dampskibsekspedition
16 K.F.U.M.	35 Landmandsbanken (Filial)	54 Pontonbro
17 Mindesten	36 Biblioteket	55 Hotel „Alhambra"
18 Gl. Kloster	37 Banegaard (Als Amtsbaner)	56 Banegaard, Stats-
19 Kirke	38 Kar- og Badeanstalt	57 Hotel „Dybböl"
		58 Sönderborg Andelssmøreslagteri

Efter Generalstabens Revision 1925

Sundevedsiden. Den nye Bro vil føre Trafikken fra Dybbølgade direkte ind i Byens Centrum, Hjørnet af Perlegade og Jærnbanegade, der ad Løngang fortsættes mod NØ. tilbage til Perlegade og Alsgade. Sønderborg led meget under Krigen 1864, da store Dele af Byen blev skudt i Grus; men trods den Skade, Bombardementet forvoldte,

Fra Sønderborg.

har dog betydelige Dele af Byen endnu et ret gammeldags Præg, hvilket navnlig gælder Gaderne ved Havnen, især Havbogade. Men den smaaborgerlige Hygge, der tidl. var over Byen, naar man fra Dybbøl Banke saa ud over den lave Bebyggelse med de røde Tage, er bleven brudt, først ved Opførelsen af det høje Kirketaarn og endnu mere ved de store, tidligere tyske Militæranlæg. Endelig er i Yderkanterne helt nye Bydele skudt frem, baade mod N. og især ved Byens Østside ud mod Ladegaarden. En Hovedaare i denne Bydel er Kongevej, Byens længste Gade, 1,3 km, med sin smukke Kastanieallé og en mærkelig Blanding af offentlige Bygninger (Sygehus, Skoler, Domhus) og store og smaa Villaer i stærkt blandet Arkitektur fra sydtysk prægede Schwarzwaldhuse til Huse af dansk Landsbytype. Det er iøvrigt de mange Nybygninger og nye Kvarterer, som nu præger Byen stærkest; der er siden Genforeningen anlagt mange nye Gader, og næsten overalt i de nyere Bydele er der foran Husene smukke, velholdte Haver, der giver Præg baade af Hygge og Frodighed. Parallel med Byens Udvikling gik en betydelig Byggevirksomhed i de til Købstaden grænsende Dele af Sundsmark (Ulkebøl S.) og Dybbøl, især langs Hovedlandevejene.

Byen har 85 Gader, Veje og Stræder samt 5 Pladser (Raadhustorvet, Humletorvet, Nørrebro, Sønderbro og Slotspladsen). Naar den nye Gade i Fortsættelse af den nye Bro gennemføres, bliver der foran Kirken anlagt et Torv, der ogsaa skal tjene som Parkeringsplads. Købstaden med tilhørende Markjorder har et samlet Areal paa 544 ha med et Grundskat-Nettoudbytte af 6687 Thlr.; heri er indbefattet de i 1927 til Havnen indlemmede 3,5 ha af Ulkebøl S. langs Als Sund, fra By-

grænsen mod N. til „Verdens Ende". Ogsaa fra 1905-1910 udvidedes Byens Areal med en Ubetydelighed (4 ha), dels ved Erhvervelsen af en Parcel af Gaarden Lavbrinke i Ulkebøl S., dels ved Udfyldning ved Als Sund for Marineanlægget og ved den ydre Fjord for Marinens Skydeøvelser. 1928 var der i Byen c. 1250 Huse. Af Arealet var (1920) 188 ha besaaet, 19 Brak, 81 Grønfoder og Græsning, 1 ha Skov, 36 ha Haver o. l., 218 bebygget Grund, Veje o. l. og 1 ha Vand (Mølledammen). Antallet af Landejendomme var ialt 10; heraf var 9 under 5 ha, 1 (Kommunens Ladegd.) paa 222 ha. Paa Byens Markjorder ligger Ladegaarden og Gasværket (begge kommunale), tillige 19 ha med Kolonihaver paa Vejen til Sønderskoven i Fortsættelse af Goethegade.

Bygningernes samlede Brandforsikringssum var 1/1 1927 48,599,000 Kr. Ved Vurdering til Ejendomsskyld s. D. udgjorde den samlede Vurderingssum 44,932,000 Kr., deraf Jordværdien 11,358,000 Kr.

Sønderborg Kirke.

Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Den nuvær. **Kirke** er en Udvidelse af en til Vor Frue indviet, middelalderlig Teglstensbygning, hvis nordre Skib endnu er bevaret; den er opf. 1594-1600 af Murermesteren Peter de Castella, i 1600 afløst af M. Jacob, paa Foranledning af Htg. Hans d. Yngre. Efter Kontrakten skulde han nedbryde Taget og Koret af den gamle Kirke og opføre en jævnbred og ligelang Forlængelse paa henholdsvis 9 og 11 Favne, desuden et hvælvet Kor og et Taarn, hvis Mure skulde være 2 Favne højere end Taget. Kirken, hvis Indre trods den sene Opførelsestid endnu er helt gotisk præget, er en treskibet Kirkehal, hvis senere stærkt skalmurede Mure paa den ovenfor omtalte Undtagelse nær er opførte af store, røde Tegl i Renæssanceskifte paa en Kampestenssokkel, paa 6 Fag med samtidige, tvedelte Stræbepiller, til hvilken slutter sig et smallere Kor med lige Østvæg, og med en lille, samtidig Tilbygning i det sø. Hjørne mellem Skib og Kor. Paa dets Nordvæg en senere tilføjet Bindingsværksbygning. Korets Gavlfelt er leddelt ved 6 flade Murpilastre og gennemløbende Murstensbaand. Det havde oprindelig svungen Renæssancegavl, men nu lige Taglinje, der slutter sig daarlig til Pilastrene. Skibets Østgavl er glat, blot gennembrudt af Luger, der fører Lys ind over Hvælvene. Kirkens Hovedindgang er mod S. gennem en elipsebuet Dør med profileret Karm i det andet Fag fra Vest; paa det østlige Fag en rund-

buet Dør. De nu gennemgaaende fladbuede Vinduer synes tidligere at have været rundbuede med murede Sprosser. Østlig paa Skibet en lille Tagrytter og mod V. et 1883 af Arkitekt Prale fra Flensborg opført, højt og hæsligt, gotiserende Murstenstaarn. Koret, der indvendig er noget bredere end Midtskibet, er dækket af en 8-delt Hvælving med runde Gjord- og Skjoldbuer og afrundede Ribber. Hovedskibet aabner sig mod de meget smalle Sideskibe med 6 rundbuede Arkader, adskilte ved korsformede, murede Piller med Smaastave i Hjørnerne til Hvælvingsribberne; af Hensyn til det fra først af planlagte Taarn er Pillerne i det vestlige Fag betydelig sværere, og her findes i det sydvestlige Hjørne en rund, indbygget Vindeltrappe. Saa vel Hovedskibet som de meget høje Sideskibe er

Sønderborg Kirkes Indre.

dækket af 8-delte Hvælvinger med afrundede Ribber og adskilte ved runde Gjordbuer, Sideskibene har runde Skjoldbuer, som løber ned paa Smaapilastre. Kirken er 1924 bleven underkastet en Hovedistandsættelse under Ledelse af Arkitekt Th. Havning.

Kirkens vigtigste Inventargenstande er udførte i rig Højrenæssancestil. Altertavlen, med det malede Aarstal 1618, er snedkret af Sønderborgmesteren Niels Tagsen, der utvivlsomt har været Elev af Ringerink i Flensborg; to Par slanke Søjler, der hviler paa Postamenter med Relieffremstillinger af Dyderne, bærer den stærkt udhvælvede Gesims; Snitværket er hvidmalet og forgyldt i nyere Tid, men Tavlen har bevaret oprindelige, fint udførte Malerier (Nadveren, Opstandelsen og i Topkartoucherne Hoveder). Af Alterkalkene er den ene fra sentkatolsk Tid, men skænket til Kirken 1606 af Fru Mette Petersen (Uck), de andre fra 1657 og 1659. Af de seks Alterstager er de to Par sentgotiske, det tredje Par skænket 1635 af Johan og Thora Jebsen. Malmdøbefonten, hvis billedsmykkede Kumme hviler paa fire Evangelistfigurer, er ifølge sin lange, plattyske Indskrift skænket af Raadmand

Hans Matzen med Hustru og Døtre og støbt af Melchior Lucas i Husum 1600. Daabsfad af Nürnbergarbejde (Bebudelsen). Haandklædeholder fra 1719. Prædikestolen og dens samtidige, firkantede Himmel er sikkert udgaaet fra Ringerinks Værksted i Flensborg (c. 1610-20); i Felterne er der fint skaarne, bibelske Relieffer (fra Syndefald til Dommedag); Hjørnerne er prydede med Rankeslyng. Omtr. i samme Stil som Prædikestolen, men et Arbejde af Niels Tagsen, er et Pulpitur med Hertug Alexanders og Hertuginde Dorotheas Vaaben. I Koret sentgotisk, jernbundet Vægskab med et Maleri af den blodbestænkte Frelser indvendig paa Døren. Sentgotisk Lægmandskrucifiks. Tre Lysekroner, af hvilke den ene er forfærdiget i Nürnberg 1653, og tre Lysearme. Tre nye Klokker (de to Genforeningsklokker) samt Urklokker fra 1682 og 1763. Af Gravminder findes en smuk, men ret slidt Ligsten i Ungrenæssancestil, med rustningklædt Portrætfigur, over Amtmand Detlef Brockdorff, † 1538. Paa yderste Taarnpille sidder en Stentavle over Marrin Mattes Dochter, † 1570, med samme Vaaben som paa Døbefonten. Paa Væggene hænger, foruden ti Præsteportrætter fra Johan Boldich, † 1674, til Johannes Clausen, † 1781, og et Maleri af Pastor Pegman († 1670) med Familie, en Række Epitafier i rigt skaarne Rammer: 1) over Johan Goldtbek og Hustru Sofie, † 1651, opsat i 1620erne, med religiøse Billeder og Ramme, skaaret af Niels Tagsen; 2) opsat 1626, i lignende Stil, med Snitværksramme af Niels Tagsen og religiøse Malerier, som efter Signaturen er malet af Konterfejer Wulf Petersen (bosat i S. 1625-52), 3) opsat 1650, over Slægten Jebsen; 4) opsat 1653, over Ernst Baltzarn; 5) opsat 1654, over Jørgen Brandt; 6) opsat 1657, over Slægten Jürgensen, med smaa Portrætmalerier paa Kobber af Jacob Martin. De fire sidstnævnte Mindetavler er i Hovedtrækkene ens; om et religiøst Maleri grupperer sig i de vilde, bruskbarokke Rammer med deres mange Figurer Brystbilleder af Familiernes Medlemmer; Snit-

Døbefonten i Sønderborg Kirke.

værket skyldes sikkert en stedlig Billedskærer. En Række Epitafier er ødelagte, deribl. Mindetavler over Slotspræst Nicolaus Gerhardi (opsat 1605), over hertug. Raad Henric Waldenrodt, † 1600, og over Præsten Georg Bruun, † 1631, 107 Aar gammel (Marmora Danica III p. 29). Paa nu forsvundne Stolestader saas bl. a. Hertug Hans' og Hertuginde Agnes Hedvigs Vaaben. Under Kirkegulvet er der 63 Gravkældre, som blev undersøgte ved Kirkens Istandsættelse 1924. (Litt.: J. Raben, Skt. Mariekirken i Sønderborg (ogsaa i tysk Udg.), Sønderborg 1924).

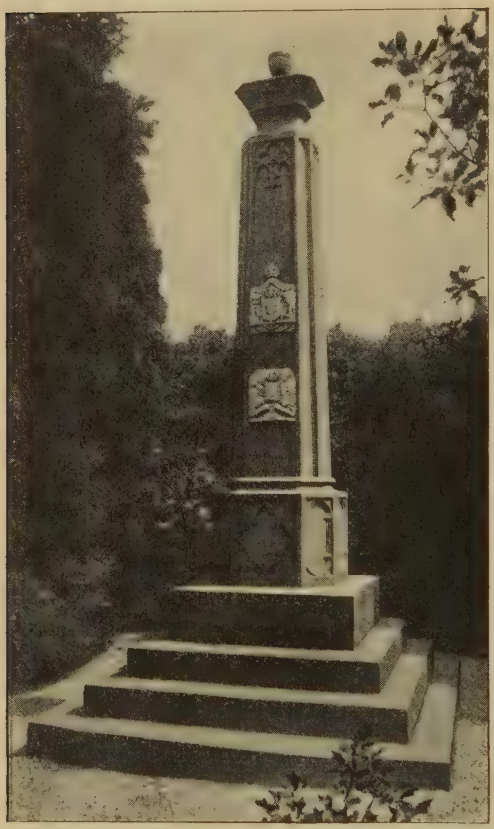

Mindesmærke for faldne i Treaarskrigen.

Ved Kirken er ansat en dansk og en tysk Sognepræst samt en residerende Kapellan for den danske Menighed. Hveranden Helligdag har hver af de to Menigheder Højmesse.

Skt. Jørgens Kapel (se ndf.).

Menighedshuset, Østergade (opført 1910 af Menigheden for 70,000 M.; Arkt. C. Voss, Kiel), er en graa Bygning med rødt Tegltag. Den lyse, store Forsamlingssal benyttes baade af den danske og den tyske Menighed; der er desuden Lokaler for det tyske Folkebibliotek, K. F. U. K. og Menighedsplejen.

I **den katolske Præstebolig,** Kongevej, afholdes der katolsk Gudstjeneste.

Kirkegaarde: Byens ældste Kirkegd., der nu er fuldkommen forsvundet, formodes at have ligget i Nærheden af den gamle Provstebolig i Rosengade. Den nedlagte Kirkegd. omkring Kirken blev anlagt, da Kirken blev bygget; den benyttedes til almindelig Begravelsesplads indtil Beg. af 19. Aarh., da man maatte anlægge en ny Kirkegd.; den sidste Jordfæstelse i en af de gamle Slægtsgrave fandt Sted 1875. I den af høje Lindetræer indrammede, nordlige Del af denne gamle Kirkegd. findes Mindesmærket for 192 i Verdenskrigen faldne fra Sønderborg, en 4 m høj Sokkel med en Sarkofag, efter Tegning af Arkitekt Thomas Havning, afsløret $^{20}/_{5}$ 1923; om Mindesmærket er senere indrettet et lille Anlæg. Den nuværende Kirkegd. N. f. Kirken ved Kirkeallé (i gamle Dage „Rebslagerbane") er anlagt 1817 og flere Gange udvidet, først 1864, derpaa 1882, 1893 og 1903; den er nu omgivet af privat Bebyggelse. Af det samlede Areal paa 3 ha er kun de 2 ha taget i Brug. 1894 opførtes et Ligkapel (Arkt. Grotrian) med Bolig for Graveren, skænket af 2 Borgere. De smukke Alleer af Løv- og Naaletræer

samt de utallige Roser giver Kirkegaarden et meget smukt Præg. I den ældre Del ser man mange gamle, sønderjyske Slægtsnavne som Ahlmann, Augustesen, Behn, Günther-Hansen, Hauschild, Karberg, Knarhøi, Momsen, Otten, Petersen-Mann, Raben, Schau, Seidler, Stein m. m. Men ogsaa Minderne fra vore sidste Krige taler et stærkt Sprog gennem de mange Soldatergrave; der er her jordfæstet 219 danske faldne. Ud for Midtindgangen ved Kirkeallé staar en Granitobelisk med Indskriften: „Denne Sten satte det danske Folk over trofaste Sønner, døde for Fædrelandet i Aarene 1849-50-51" og lidt N. derfor en graamalet Sandstensobelisk, omgivet af et Jærngitter, til „Minde om Danske, Svenske og Nordmænd, faldne i Kampen for Danmarks Sag i Aaret 1848. Den dyre Broderpagt er bloddøbt vorden, og Kjærlighedens Magt er seet i Norden! Hav Tak, hver Broder kjær! Med Sorg og Smerte begrov vi Eder her — og i vort Hjerte!" Længere imod SV. under en stor Blodbøg staar en beskeden Granitsten som „Minde over danske Krigere, faldne i Kampen for Fædrelandet 1864", og i Nærheden en større, kanonhegnet Sten over „Den bei Düppel und auf Alsen, im Jahre 1864, gefallenen preussischen Kriegern". Ind imellem ligger der mange Enkeltgrave for Soldater fra Krigene, dels faldne og dels døde paa Lazaretterne. Mod V., paa den nyere Del af Kirkegden, staar en Mindesten for de paa Sønderborgs Lazaretter døde Krigsdeltagere 1914-18. Af Enkeltgrave over kendte Sønderborg-Borgere fra den senere Tid kan nævnes Redaktør J. Moldt († 1906), Landraad v. Tschirschnitz († 1912), Slagtermester J. Timm († 1916), J. P. Reimers († 1922), fhv. Købmand Georg Hansen († 1926) og Chr. Ricard († 1927), Præsident for Søndre Landsret 1920-27.

Mindesmærke for Sønderborgere, faldne i Verdenskrigen.

Sønderborg Slot. Slottet, der ligger paa en Odde sydvestligst, umiddelbart ved Als Sund, er en massiv Bygning med Munkestensmure og Tegltage. De fire Fløje, som er 3 Stokværk høje over Kælderen, er sammenbyggede i en meget uregelmæssig Firkant; Vinklerne er skæve, og Ydermurene mod N. og især mod V. følger ikke nogen lige Linje, men er brudt i flere Flugter. Dette kan maaske tyde paa, at der i Slottets nordvestre Hjørne skjuler sig Rester af en ældre og mindre Bygning, men sikre Vidnesbyrd herom kan dog ikke paapeges, og det ældste, nu

synlige Murværk maa antages at stamme fra c. 1500; den første skriftlige Oplysning om Slottets Bygningshistorie er Frederik I's Ordre til at indrette Christian II's Fængsel i „det blaa Taarn", og paa dette Tidspunkt maa Slottet have haft sin

Sønderborg Slot, Østfaçaden.

nuvær. Grundplan. Det sentmiddelalderlige Murværk, som især er synligt i Slottets Ydersider, er over en Sokkel af Granitkvadre muret af blandede, røde og gulladne Munkesten i ret uregelmæssigt Munkeskifte. I det Ydre er der kun bevaret yderst faa oprindelige Enkeltheder; i de sidste Aar er der genfremdraget en Dør i Nordmuren, med et spidsbuet Spejl, hvori der er muret et lille Kors. Dog ses det, at Slottet har været en stærk Fæstning. Den øverste Etage har været formet som en Vægtergang, hvis Skydeskaar (hvert andet skraat nedadrettet) endnu spores i Østmuren. Endvidere har der været et firkantet, forlængst nedrevet Taarn ved Nordøsthjørnet, og paa de andre Hjørner har der staaet svære, runde Hjørnetaarne. Af disse er Nordvesttaarnet endnu bevaret, i alt Fald dets nedre Dele, der i det Indre har kuppelagtigt hvælvede Rum, af hvilke det nederste kun har været tilgængeligt gennem et Hul midt i Hvælvingen. Nedrevne er derimod de to søndre Hjørnetaarne, af hvilke det sydøstre, det nysnævnte „blaa Taarn", var Slottets

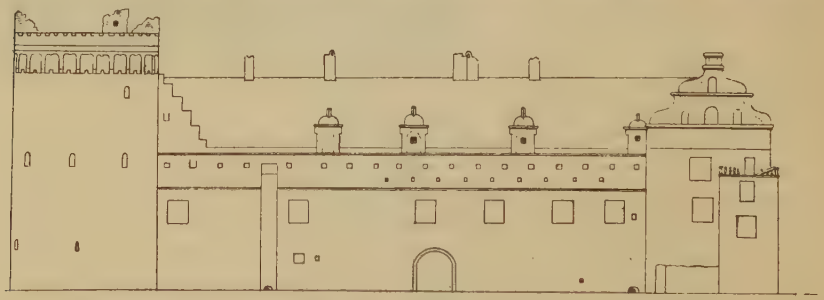

Sønderborg Slot, Østfaçaden. Efter en Tegn. fra Beg. af 18. Aarh.

anseligste. Det har været indrettet paa lignende Maade som det bevarede Taarn, med hvælvede Rum og Loftslem til den nederste Fangekælder. Christian II's Fængsel har sikkert været i Etagen ovenover; bag det nyopmurede Sydøsthjørne ses endnu et lille Stykke af den rundede Væg, og der findes en Trappe i Muren,

som har ført ned til Fængslet. Foruden i Nordvesttaarnet er der i Vestfløjen bevaret et enkelt, sentmiddelalderligt hvælvet Rum, nemlig det, der nu tjener som Indgang til Museet, og som (utvivlsomt med Urette) kaldes Slottets katolske Kapel; dets 6 gotiske Krydshvælv bæres af to runde Murstenssøjler med Profilled af Formsten.

Under Christian III var der hyppigt Tale om Byggearbejder paa Slottet, saaledes 1549-50 og især 1556-57, da Bygningerne var meget „bygfældige", og da Køkken, Bagers, Bryggers, Kornhus m. m. ombyggedes, ligesom der opførtes en „Vægtermur" (under Ledelse af Hercules Bygmester). Fra denne Byggeperiode stammer sikkert Dele af Slottets Sydfløj, især den meget svære, vestre Del af søndre Ydermur, som er muret i moderne Skiftegang, med mange svære Granitkvadre, der har indfattet Skydeskaar (et Par delvis genaabnede efter 1919), hvorfra Skytset har kunnet bestryge Indsejlingen til Sundet. Under Chr. III og Dronning Dorothea maa endvidere Slotsporten i Østfløjen have faaet sin nuvær. Form, ligesom Gaardsiderne er blevet stærkt ændrede og de to Vindeltrappetaarne byggede af nyt. Endelig har Dronningen indrettet det nedennævnte Slotskapel.

Sønderborg Slot, nordvestre Hjørnetaarn.

Som Slottet stod efter disse Ombygninger, har det langt fra virket saa nøgternt som nu. Der har, efter Afbildninger fra 18. Aarh. at dømme, været mange forskellige Vinduesformer, udkragende Taarngesimser og høje, gotiske Spir. Men alt dette forsvandt ved Ombygninger af det forfaldne Slot i 18. Aarh. Allerede Frederik IV nedrev efter Indstilling af den tidligere Generalbygmester v. Platen, der 1716 var bleven Amtmand i Sønderborg, det mod Byen vendende, firkantede Nordøsttaarn samt nedtog Spirene paa tre runde Taarne, der fik flade Tage, og 1750 resolverede Frederik V, at de tre skadelige „Rundeler" skulde nedbrydes, for ikke at plage Undersaatterne med Ægt og Arbejde mere end nødvendigt, dog kun een om Aaret. Befalingen gentoges 1754, og derefter forsvandt Blaataarn, der var ruineret allerede i Krigsaarene 1658-60, medens Nordvesttaarnet fik Lov til at blive staaende. I Sammenhæng hermed er sikkert den øverste Etage paa alle 4 Fløje stærkt ombygget, og Slottet har faaet sine nuværende, ensartet firkantede Vinduer og i det hele det Udseende, som det har bevaret til vore Dage.

Sønderborg Slotsgaard, nordv. Hjørne.

Til Hovedbygningen har der paa Renæssancetiden sluttet sig Udenværker og Grave, især mod Øst, hvor de har omfattet den nuværende, grusbelagte Plads foran Slottet, og mod Syd. Rester af de ydre Ringmure og Hjørnetaarne ses endnu, de fleste Steder staaende med blottet Murkærne af Kampesten.

Slotskapellet i Nordfløjen, der sidste Gang blev benyttet til kirkelig Brug 1843, er ifl. en paa Orgelpulpituret malet Indskrift indrettet 1568-70 af Dronning Dorothea. Det to Stokværk høje Rum overdækkes af 4 Renæssancehvælv med rigt ornamenterede Slutsten, hvilende paa en slank Granitsøjle, hvis Fodstykke og Kapitæl er i sentromansk Stil og stammer fra 13. Aarh. En stor, malet Tavle med Chr. III's og Dorotheas Anerækker er fjærnet og findes nu paa Primkenau; men iøvrigt har det stemningsfulde Rum bevaret sit kirkelige Udstyr: Lutheransk Fløjaltertavle fra Tiden hen imod 1600, med samtidige Malerier, i Midtfeltet Korsfæstelsen, paa Fløjene Isaks Ofring og Kobberslangens Ophøjelse samt udvendigt Skabelse og Dommedag. Font af rødligt Marmor, hvilende paa fire Evangelistfigurer af Alabast og dækket af en Træhimmel, hvorpaa Alabastskjolde med Danmarks og Sachsens Vaaben, sikkert Arbejde af Cornelis Floris i Antwerpen c. 1560. Prædikestol i Ringerinks Maner, skaaret af Sønderborgsnedkeren Niels Tagsen. Langs alle fire Vægge staar et Træpulpitur, som bæres af joniske Søjler, og hvis Brystning, med malede Skriftsprog, bærer to lukkede Loger med Snitværk af Niels Tagsen. Et nedre Pulpitur, med malede Vaaben, bærer et under Htg. Alexander (1622-27) udført Orgelhus. Indgangen til det hertugelige Gravkapel er omgivet af et portalformet Epitafium af Alabast og sort Marmor; over dets Gesims knæler Figurer af Htg. Hans d. Y., † 1622, hans første Ægtefælle Elisabeth af Brunsvig-

Sønderborg Slot, nordøstre Runddel.

Grubenhagen, † 1585, og deres 14 Børn, Mændene paa den ene, Kvinderne paa den anden Side af et stort Opstandelsesrelief. I de fire Gravkapeller findes 46 Kister med Lig af Hertugslægten, sml. Traps Slesvig 1. Udg. p. 390 flg. (Litt.: C. A. Thomsen, Beskrivelse over Sønderborg og Augustenborg Slotte, samt Fortegnelse over de i Sønderborg Slots Gravcapel hensatte Lig, Flensborg 1865. — J. Raben, Sønderborg Slot, Sønderborg 1920).

Sønderborg Slotskapel.

Raadhuset, ved Torvet midt for Perlegade, mellem St.- og L.-Raadhusgade, blev næsten helt ødelagt ved Bombardementet 1864. Det genopførtes 1868 paa den gamle Plads og i sin tidligere Stil, som det staar nu, en 2 Etages Bygning i en Slags Nygotik med Trappegavl og et lille Spir. 1922 blev Raadhussalen fuldkommen nyistandsat, forsynet med Centralvarme og med massivt Egetræs Inventar, tegnet af Møbelarkt. M. C. Rasmussen og udført af Brdr. Wolf, Sønderborg. I Salen hænger en dansk Silkefane, skænket af Rebekka Logen af Odd Fellow Ordenen. I Bygningen findes foruden Raadhussalen Kontorer for Borgmesterembedet, Magistraten, Kæmneren, Forsørgelsesvæsenet og andre Kommunekontorer.

Amtshuset, ved Løkken, en 2 Etages Bygning af gule Mursten, opf. c. 1875, rummer Amtskontorer og Amtsraadssalen samt Kontorer for Amtsskolekonsulenten og Amtsvejinspektøren. — Til 1913 boede den tyske Landraad her.

Amtstuen og Sønderborg Skovkasse er 1926 flyttet fra Amtshuset til et af Statens Huse, Jomfrustien 9.

Amtmandsboligen, ved Siden af Amtshuset, er opf. 1912-13 (Arkt. Rellensmann) for c. 60,000 M.

Politigaarden, Perlegade 11, er opf. i Efteraaret 1864. Forhen laa her en lille Ejendom, og i den bagved liggende Have ud mod Mariegade laa en Del af Htg.

Ernst Günthers Palæ; begge disse Ejendomme blev nedskudt af Preusserne Natten mellem 2. og 3. April 1864; Palæet, der i 17. Aarh. var Enkesæde for den Htg. Ernst Güntherske Linje af Augustenborg, havde siden c. 1650 været i denne Linjes Eje. 1875 fik Sønderborg fast Garnison, og Politigden blev taget i Brug som Kommandantur. Bygningen blev 1920 købt af den danske Stat, taget i Brug som Politigaard i Januar 1921 og fuldstændig restaureret 1922. Den indeholder Kontorer for Politimesteren, Ordens- og Kriminalpolitiet, samt en Lejlighed for Overvagtmesteren i Kriminalpolitiet og 2 Lejligheder for Ordenspolitiet.

Sønderborg Slotskapel. Indgangen til det hertugelige Gravkapel.

Domhuset, ved Kongevej, en tolænget, høj, men smal 3 Etages rød Murstensbygning, opf. 1911-13 efter Tegning af tyske Statsarkitekter, navnlig Rahn, Flensborg. Det byggedes paa et Grundstykke, som Staten erhvervede ved at mageskifte den tidl. Amtsretsbygning (Hj. af Perleg. og Østerg.) med Kommunen, og var bestemt til Kontorer for den stedlige Amtsret. Efter at den danske Stat 1920 havde erhvervet saa vel Grund som Bygning, blev der indrettet Retssale og Embedskontorer for Søndre Landsret, Underretterne for Sønderborg Købstad, Nybøl Hrd., Als N.- og S.-Hrdr. og en Del af Lundtoft og Vis Hrdr. samt for Statsadvokaten for Søndre Landsretskreds; endvidere var i nogle Aar ansat en særlig Grundbogsdommer. — *Søndre Landsret* bestod af en Præsident og 4 Landsdommere samt en Justitssekretær og 2-3 Fuldmægtige. Landsrettens Omraade var de 4 sønderj. Amter, hvor der skulde dømmes efter 3 Sæt Love: tyske, Overgangs- og danske Love. Retten behandlede under sin Virken fra c. 350 til godt 500 Sager aarligt, deribl. talrige Markhypoteksager, Kronelaansager og Erstatningssager, medens Efterkrigstiden gav Anledning til et forholdsvis betydeligt Antal kriminelle Sager. Landsretten ophævedes fra Udgangen af 1927 at regne, hvorefter de sønderj. Landsdele lagdes ind under Vestre Landsret. — Paa Domhuset afholder nu *Vestre Landsret*

sit Nævningeting (for de sønderj. Landsdele), hvorfor Nævningetingssal og nogle Kontorer er forbeholdt Retten under dens fjerdingaarlige Rejser til Tinget. Samtidig med Landsrettens Ophævelse skiftede Statsadvokaturet Navn til 3. jyske Statsadvokatur, men beholdt Hjemsted paa Domhuset og udvidedes ud over de sønderj. Amter med Ribe og Vejle Amter. For Underretskredsenes Vedkommende skete fra $^{1}/_{1}$ 1923 den Forandring, at en Del af Lundtoft og Vis Hrdr. lagdes sammen med Dele af Nybøl Hrd. (Ullerup og Nybøl Kommuner samt Egernsund By) og fik Kontor og Retssal paa Graasten Slot, idet dog Retten stadig i Arrestantsager sættes paa Domhuset i Sønderborg. — Til Landsretten knyttedes i Aarene efter

Raadhuset.

1920 et ret omfattende Bibliotek, væsentlig bestaaende af juridisk Literatur, som stadig findes paa Domhuset.

Arresthuset med Arrestforvarerbolig foran ligger ved Siden af og bag ved Domhuset og byggedes paa samme Tid som dette. Det har Plads til 30 Arrestanter, 18 Enkeltmandsceller og 4 Tremandsceller og benyttes af Politikredsene Nr. 69 (Sønderborg Købstad, Als Hrdr. og Dele af Nybøl Hrd.) og Nr. 70 (Lundtoft og Nybøl Hrdr.). Politimesteren i Sønderborg er Arrestinspektør.

Sønderborg Statsskole, ved Kongevej, er en moderne Bygning, opf. 1910-11 af røde Mursten (Arktr. Jürgensen og Bachmann, Charlottenburg) med en 74 m lang 2 Etages Façade til Gaden; Bagbygningen har 3 Etager. Skolen kostede 271,000 M., med Inventar (blandt andet er der gennem tre Etager anbragt et Foucault's Pendul) 288,000 M. Efter den danske Stats Overtagelse af Skolen blev den underkastet en omfattende Istandsættelse og genaabnedes $^{26}/_{8}$ 1920. Skolen er en fuldstændig, højere Almenskole med nysproglig og matematisk-naturvidenskabelig Linje. Foruden 11 egentlige Klasseværelser findes en Del Særlokaler for Gymnastik, Haandarbejde, Sang, Geografi, Naturhistorie (2 Lokaler med gode Samlinger), 5 Fysik- og Kemilokaler, Lærerværelse og Bibliotek med c. 6000 Bind, hvoraf c. 4000 Bind stammer fra den tyske Skole, desuden en stor, smuk Festsal, der allerede ved Overtagelsen var smykket med et stort Maleri, forestillende Augustenborgfjorden (malet af Momme Nissen) og en Bronceafstøbning

af en græsk Statue (den bedende Yngling). 1927 blev Salen og andre Rum i Skolen yderligere smykket med 23 Portrætbuster i Gibs af navnkundige, danske Mænd, en Gave fra Ny-Carlsberg Fonden. Skolens Personale bestod Maj 1927 af 1 Rektor, 8 Lektorer, 5 Adjunkter og 3 Mellemskolelærere. Ved Indvielsen 1920 talte Skolen 170 Elever, foruden 63 Elever i den midlertidige, tyske Afdeling, der afsluttedes 1925. Maj 1927 havde Skolen 344 Elever.

I Chr. III's Kirkeordinans af 1542 for Hertugdømmerne fastsattes det, at der skulde være latinske Skoler i alle Byer og Flækker, og 1550 bestemte Kongen, at de Indtægter, som Væbneren Peter Stød og Hustru i sin Tid havde testamenteret Skt. Jørgens Kapellet i Sønderborg, skulde anvendes til Bedste for Kirke og *Skole* i Sønderborg. Fra det 16. Aarh.'s sidste Halvdel fandtes ogsaa her en primitiv Latinskole; c. 1570 omtales første Gang en Skolemester i Sønderborg. Denne Skole, som kun omfattede de lavere Klasser, ophævedes 1806. Vi ved meget lidt om den, men den har sikkert haft det samme, ogsaa i aandelig Forstand fattige Præg som lignende Skoler i andre af Landets smaa Købstæder. Lærerne har ligesom saa mange af Sønderjyllands Præster været tyskfødte, og Undervisningssproget har været først Latin og senere Tysk, hvad det blev ved med at være ogsaa i Byernes Folkeskoler indtil først i 1850erne, da de nordlige Byer fik dansk Skolesprog. I flere Aartier fandtes nu kun en Borger- og Almueskole i Sønderborg. 1858 oprettedes der en betalende Klasse ved Borgerskolen, hvor Eleverne fik nogen Undervisning i Sprog. Tidl. var det blevet bestemt, at en af Lærerne skulde have videnskabelig Uddannelse og kaldes Rektor. Denne Betalingsklasse blev den første Spire til en dansk Realskole, som med Tilskud fra Statskassen blev opr. i 1862. Skolen fik kun en kort Levetid, idet den blev lukket under Krigen 1864 for aldrig at blive aabnet mere. Dens Arvtager blev en lignende tysk Skole, som aabnedes i 1865 under meget beskedne Former og store Vanskeligheder paa Grund af Elevernes danske Modersmaal. 1866 havde denne Skole 3 toaarige Klasser, beregnet for det 9. til det 14. Aar. Foruden i moderne Sprog undervistes der i Latin. Dansk havde to Timer om Ugen i hver Klasse. Denne Danskundervisning blev ved til nogle Aar efter Aarhundredskiftet, fra Firsernes Begyndelse dog kun som valgfrit Fag. I 1870 var de to nederste Klasser blevet delt, saa at der nu var 4 etaarige og 1 toaarig Klasse foruden en Forberedelsesklasse. Skolen, som var kommunal, kaldtes „Höhere Bürgerschule". Dens Leder var en akademisk uddannet Mand ligesom ogsaa de allerfleste af de hyppigt skiftende Lærere. 1871 havde Skolen 110 Elever; det var dog forholdsvis faa, der gennemgik hele Skolen, og det samme gælder ogsaa for den følgende Tid. I Begyndelsen havde Skolen til Huse i Folkeskolens Lokaler, men i Aarene 1869-70 lod den preussiske Regering opføre en egen Bygning til den i Kirkeallé (Herzog Friedrich-Schule) — nu en af Byens Folkeskoler. I 1879 blev Skolen overtaget af Staten og 1882 omdannet til Realprogymnasium. I de følgende Aar var Skolen imidlertid i stærk Tilbagegang, i Skoleaaret 1891-92 var

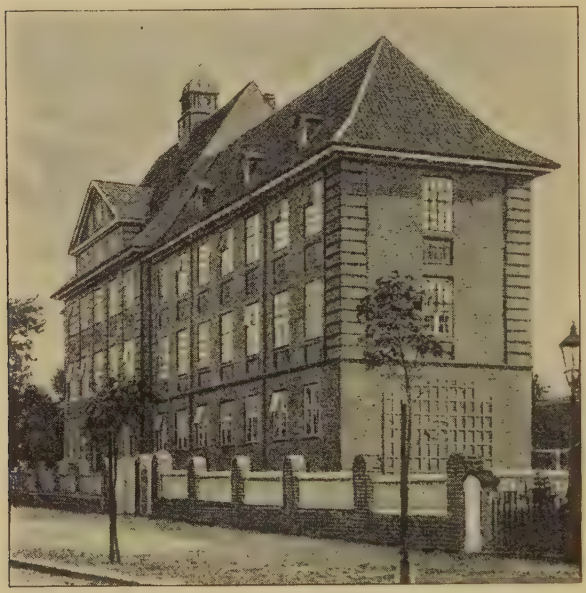

Domhuset.

Elevantallet saaledes nede paa 47, siden gik det atter fremad med det voksende Folketal i Byen. 1893 blev Skolen omdannet til Realskole, til hvilken der i Aarene 1907 til 1910 hvert Aar blev føjet en ny Klasse, saaledes at Skolen blev en Overrealskole. Nu var Skolebygningen bleven for lille, og man besluttede at rejse en ny. Da Skolen blev Overrealskole, havde Regeringen stillet den Betingelse, at Byen skulde bære de deraf følgende Byggeomkostninger, og Skolen blev saaledes bygget for Byens Regning. Planeringsarbejderne paa Grunden ved Kejser Wilhelms Allé, nu Kongevej, begyndte Vinteren 1907-08, og ved Paasketid 1911 stod Bygningen færdig til Indflytning. Den højtidelige Indvielse fandt dog først Sted $^{5}/_{8}$ 1911. Paa dette Tidspunkt talte Skolen 243 Elever. Denne Skoles Afløser er Sønderborg Statsskole. (Litt.: Sønderb. Statsskoles Program 1921. — Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg, 4. og 5. Hefte. — Dybbølposten $^{14-15}/_{2}$ 1928).

Det kommunale Skolevæsen omfatter den danske og den tyske Folkeskole, begge med Mellemskole. $^{31}/_{12}$ 1928 var der i Sønderborg 1084 skolepligtige Børn;

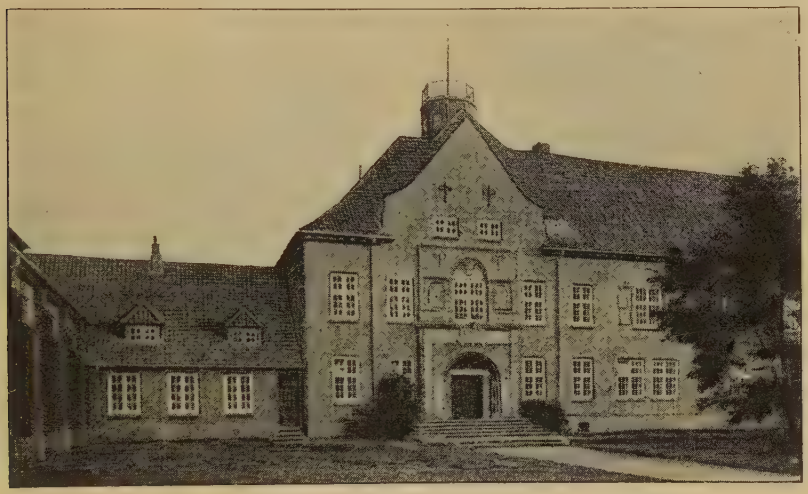

Statsskolen.

deraf undervistes i den danskprogede Folkeskole 671 og i den tysksprogede 399. Ved Skolevæsenet var ansat 2 Overlærere og med Pligt til at undervise ved begge Afdelinger 20 Lærere, 10 Lærerinder, 1 Timelærer og 3 Timelærerinder. — **Den danske Folkeskole** benytter Skolen ved Kongevej (ved Siden af Statsskolen), der er opf. 1907 for 172,000 M. (Arkt. Schlichting, Flensborg), udvidet 1926-27 (c. 400,000 Kr.; Arkt. Dall og Mundt) med 2 Gymnastiksale, Skolekøkken, Sløjd-, Haandarbejds-, Tegne-, Naturhistorie- og Fysiklokaler. Desuden indeholder Skolen nu 23 Klasseværelser, Lærer- og Lærerindeværelse og Pedelbolig. Den danskprogede Skole havde $^{31}/_{12}$ 1928 25 Klasser (20 Folkeskole- og 5 Mellemskoleklasser). — **Den tyske Folke- og Mellemskole** benytter for Tiden 5 Bygninger, nemlig **Htg. Frederiks Skolens** 2 Bygninger (den gule ved Skolealle og den røde ved Kirkeallé, den sidste opf. 1869-70 med 7 Klasseværelser, 1 Fysikværelse og en Festsal samt en Pedelbolig), desuden **Rektorskolen** ved Skolealle (opf. 1871 og senere udvidet) med 5 Klasseværelser og Overlærerbolig; endelig er der de 2 gamle Skoler ved Kirken, **Vilhelmineskolen** og **Caroline Amalieskolen,** der begge skal nedrives 1929; til Gengæld skal saa Htg. Frederiks Skolen udvides og en ny Gymnastiksal bygges. Den tysksprogede Skole havde $^{31}/_{12}$ 1928 18 Klasser (14 Folkeskole- og 4

Mellemskoleklasser. — **Dansk Privatskole,** Hjørnet af Ahlmannsvej og Ringridevej, opf. 1924 (Arkt. Bøtker; 1928 udvidet med Gymnastiksal, Arkt. Mundt), har Plads til 100 Elever og er Forberedelsesskole til Statsskolen. — **Den tekniske Skole** (opr. 1920 af Haandværker- og Industriforeningen) holdtes først i Kommuneskolen paa Kongevej, men fra 1925 i Slottets Østfløj. I Skolen underviser 5 Kommunelærere samt 8-10 Haandværksmestre; c. 165 Elever. Til Skolen er knyttet en 2 Maaneders Dagskole for Malere med c. 30 Elever og en Installatørskole for Elektrikere. Endvidere afholder den Kursus for Bagere. — **Sønderborg Handels-Aftenskole** (opr. 1920) har Lokaler i Kongevejens Kommuneskole; 8 Lærere og c. 120 Elever.

Krigsinvalideskolen. Efter Verdenskrigen var der i Sønderjylland foruden de faldnes Enker og Børn et stort Antal Krigsinvalider, som trængte til Støtte. Et af de Foretagender, den sønderjyske Fond har ofret mest paa, er Krigsinvalideskolen i Sønderborg, som den oprettede sammen med Foreningen „Det røde Kors", der til Sagens Gennemførelse ydede 50,000 Kr. Desuden fik man Løfte om, at Staten vilde betale Kosten, medens de øvrige Udgifter skulde betales halvt af Statskassen og halvt af den sønderj. Fond. Efter Forhandling med Staten blev Skolen indrettet i den tidligere tyske Marineskole (nu Sergentskole), og paa det omgivende Areal blev 6 Barakker fra Lejren ved Hald overført og genopstillet for at tjene som Værksteder. En Del Inventar fra Horserødlejren fik man til Laans. Skolen indviedes $^{26}/_{9}$ 1920 og bestod af 3 Afdelinger: Hospitalsafdelingen, Bandageafdelingen og Skoleafdelingen; den styredes af en Direktion paa 5 Medlemmer, hvoraf 2 som Repræsentanter for Staten valgtes af Stats- og Justitsministeriet, medens 3 andre valgtes af den sønderj. Fond og det røde Kors i Forening. Da Afgangen af Elever ikke fandt Sted holdvis, men enkeltvis, kom der en Tid, da Udgifterne blev uforholdsmæssig store, og det besluttedes da at lukke Skolen $^{1}/_{10}$ 1924. Udgifterne havde ialt andraget 1,728,834 Kr. (Se iøvrigt Krigsinvalideskolen i Sønderborg. Beretn. afg. af Skolens Direktion, Kbh. 1926).

Sønderborg Amts Museum. Museets nuværende Leder, J. Raben, og nu afdøde Læge i Sønderborg, Dr. med. Hans Wullenweber, stiftede 1908 en Forening til Bevarelse af Oldsager og Oldtidsminder i Sønderborg Amt. Det varede ikke længe, før Foreningen begyndte at samle Oldsager og Folkeminder, og der lejedes i Foraaret 1909 et lille Værelse i et Hotel i Byen til foreløbig Opmagasinering af de indsamlede Ting. $^{1}/_{10}$ 1910 kunde Foreningen leje 3 Værelser i det nybyggede Menighedshus, hvor det første „Hjemstavnsmuseum" i Sønderborg aabnedes. Samlingen forøgedes meget stærkt, og efter et Par Aars Forløb gjorde Pladsmangelen sig gældende. Paa Grund af Verdenskrigen lykkedes det først 1917 at leje en større Bygning, hvor Samlingen kunde stilles op, og i Foraaret 1918 kunde Museet atter aabnes, nu i 10 Værelser. Den stadig stærkere Udvidelse af Samlingen medførte, at Foreningens Midler ikke var tilstrækkelige til at føre Sagen videre. Foraaret 1920 tilbød man derfor Sønderborg Amt Samlingen, samtidig med at denne skulde have sit nye Hjem paa Sønderborg Slot. Amtsraadet tog imod Tilbudet, og $^{1}/_{1}$ 1921 overgik Samlingerne i Amtets Eje. Efter at en Del Værelser i Slottets Vestfløj var bleven istandsat, kunde Overflytningen af Samlingen begynde i April 1921, og kort efter blev den aabnet. Siden da har Samlingen gennemgaaet en rig Udvikling. 1927 var 33 Værelser i Slottets Nord-, Vest- og Sydfløj indrettet med de forskellige Afdelinger. — Foruden de historiske Rum, Dronning Dorotheas Kirke, „det gamle Kapel", Resten af Chr. II's Fængsel og Fangehullerne har Museet indrettet følgende Afdelinger: Oldsagssamlingen, Middelalder

og kirkelig Kunst, Sønderborg Bys og Slottets Historie, Sønderborg Skipperlav, Augustenborgs Historie, Krigssamlingerne fra begge slesvigske Krige, Afstemningstiden og Genforeningen, Folkemindesamlingen, Landbrug og en Malerisamling. Af Folkemindesamlingen nævnes i Særdeleshed: gamle alsiske Bondestuer og alsiske Folkedragter. I Foraaret 1928 aabnedes atter en ny Afdeling, bestaaende af 3 Sale, indeholdende Minder fra Verdenskrigen, den tyske Revolution og Afstemningstiden. Museet styres af en Museumskommission ved Museumsforstanderen. Staten har som Slottets Ejer givet Museet frit Lokale paa Slottet.

Sønderborg Bibliotek begyndte 1921 Virksomheden i lejede Lokaler i Sønderborghus, men opførte 1924-25 sin egen Bygning (Arkt. Bill) i Jærnbanegade 17 (indviet $^{20}/_{4}$ 1925). Bygningen kostede 75,000 Kr., og Inventaret, der er skænket af Dansk-Amerikanere, c. 10,000 Kr. I Stuen findes Udlaanssal med Plads

Statshospitalet.

til 10,000 Bind, Læsesal for voksne og Udlaans- og Læsesal for Børn; i Kælderen Bogmagasin og paa 1. Sal Bibliotekarbolig. Biblioteket, der fra $^{1}/_{4}$ 1926 er Centralbibliotek for Amtet, er selvejende og opretholdes ved Tilskud fra Sønderborg Biblioteksforening, By, Amt og Stat. I 1926-27 var Budgettet 28,000 Kr., Bindtallet 12,750, Udlaanet 65,625 Bd., deraf 12,660 Børnebøger, Læsesalsbesøget 15,940 voksne og 7390 Børn. — Det tyske Bibliotek, **Deutsche Volksbibliothek,** har Lokaler i Menighedshuset og ejer c. 2000 Bind.

Teatre. Byen har 3 Scener: i Centralhotellet, 500 Pl., i Sønderborghus, 400 Pl. og i Haus Adalbert, 500 Pl.

Statshospitalet, ved Engelshøjgade, er indrettet i det tidl. tyske Marinelazaret og bestaar af flere Bygninger (Administrationsbygn., Kirurgisk Afd., Medicinsk Afd., Køkken, Vaskeri, to Overlæge-Tjenesteboliger), opf. 1908-11 af det tyske Marinegarnisonsbygningsinspektorat. Efter en 1920-21 foretagen Hovedistands. og Montering blev det aabnet $^{1}/_{4}$ 1921. 1928 udvidedes det med 2 nye Bygn. (Arkt. Varming), nemlig Bolig for Sygeplejepersonalet og en Badeanstalt med Røntgen- og Lysbehandling. Hospitalet er fortrinsvis beregnet for Patienter fra de sønderjyske Landsdele og har to Afdelinger, den medicinske med 70 Senge og den kirurgiske med 60 Senge; heraf er der paa Finansloven bevilget 20 Frisenge, 10 for hver Afdeling. 1926-27 var Antallet af Sygedage 54,412. Til Hospitalet er

knyttet 2 Overlæger, 2 Reservelæger og 3 Lægekandidater samt 14 Sygeplejersker og 25 Elever. Hospitalet styres af en Direktion, hvori Amtmanden er Formand og de to Overlæger fødte Medlemmer. Den daglige Ledelse forestaas af en Hospitalsforvalter.

Amtssygehuset, ved Kongevej, er opf. 1893-94 (Arkt. Arp & Sohn, Kiel), udvidet 1906-07 for c. 150,000 M. og derefter med en større Tilbygning 1923-24 (Arkt. Andr. Jensen, Svenborg) for 183,300 Kr. Det har en medicinsk og en kirurgisk Afd. med 120 Senge og en epidemisk Afd. med 24 Senge. 1926-27 udgjorde Sygedagene 50,305. Til Sygehuset er knyttet en Overlæge og 2 Reservelæger samt 8 Sygeplejersker og 22 Elever.

Milde Stiftelser: **Skt. Jørgens Hospital,** ved Kirkeallé (tillige med den gamle Renæssancebygning ved Kirken) nævnes allerede 1307 (Hospitale in Søndræburgh Alsø) og var som andre Skt. Jørgens Stiftelser bestemt for Mennesker, der led af smitsomme Sygdomme, især spedalske; 1437 bekræftede Htg. Adolf dets Privilegier, og 1565 fastslog Enkedronning Dorothea dets Indkomster. Den nuværende Bygning, opf. 1860 (Arkt. Winstrup), tjener som Bolig for 20 gamle, enligtstillede Kvinder; den rummer ogsaa et Kapel, hvor der hveranden Helligdag holdes offentlig, dansk Gudstjeneste og een Gang maanedlig tysk Gudstjeneste. Stiftelsens Legatrenter blev ved Valutareguleringen omregnet til 646 Kr. aarl.; desuden ejer den c. 20 ha Jord; den styres af en Direktion, bestaaende af Borgmesteren, de to Sognepræster og to Borgere, valgt af Byraadet. Noget andet Alderdomshjem har Byen endnu ikke, men den ejer en hertil bestemt Kapital (1928: c. 135,000 Kr.), der er fremkommen dels ved Gaver, dels som Overskud fra de aarlige Ringridefester og dels ved Henlæggelser af Kommunen. — Fattiggaarden, eller som den kaldes, **Forsørgelsesanstalten,** paa Hj. af Rebslagergade og Løngang, bestaar af 2 Bygninger (opf. 1856) og har Plads til 26 Personer.

Børnehjem: Efter at et i den tyske Tid oprettet Børnehjem var standset, stiftede en Privatkreds i Efteraaret 1920 **Børnehjemmet „Lyshøj",** hvortil med Støtte af „Sønderjysk Fond" indkøbtes en Ejendom i Arnkilsgade. Hjemmet, der har Plads til 20 Børn, modtager en aarl. Understøttelse fra Amtet. — **Børneasylet,** ved Kirkeallé, stiftet 1870 af afd. Brygger Petersen og Hustru, opretholdes dels ved egne Midler og dels ved Stats- og kommunal Støtte. Der gives baade danske og tyske Timer til Børnene.

Sønderborg blev ved Genforeningen 1920 **Garnisonsby** for Sønderjysk Kommandos Stab og dets 1. Batl. og senere (ifl. Lov af 7/2 1922) for 1. Jyske Divisions Chef og Stab, 2. Reg.s Chef og Stab og dets 18. Batl., bestaaende af 2 Linie- og 2 Reservekompagnier. I 1926 henlagdes Fodfolkets Sergentskole hertil. Af faste Befalingsmænd garnisonerer i Byen c. 16 Officerer, c. 16 Officianter og 15 Musikere af 2. Reg.s Musikkorps. Under Militærvæsenet hører et af 2 store Kasernebygninger og Eksercerhus m. m. bestaaende Kaserneanlæg samt Skydebaner og Eksercerplads og forskellige Huse med Tjenesteboliger. Kaserneanlægget er en Del af den tidligere, tyske Marinestations Bygninger, af hvilke nu en Del benyttes som Statshospital, andre til Boliger for Embedsmænd m. fl. Den ene Kasernebygning benyttedes 1920-24 af Invalideskolen, og i Bygningen har *Invalidenævnet* vedblivende Kontorer og Bandageværksted. Kasernebygningerne er opført i Grundmur, røde Sten og Tegltag 1906-08 af det tyske Marinegarnisonsbygningsinspektorat.

Gasværket, Ø. for Byen ved Ladegden, fremstillede i 1927 800,000 m³, og dets Driftsregnskab balancerede med 277,500 Kr.; det har en bogført Værdi af

560,000 Kr. Det første Gasværk blev anlagt privat 1857 (engelsk Kapital) Ø. for Slottet, overgik ifl. gammel Kontrakt til Kommunen 1881 og ombyggedes 1903-04 for c. 140,000 M. Men allerede 1907-08 maatte et helt nyt opføres for c. 400,000 M. paa den nuværende Plads, medens den gamle Plads solgtes for 50,000 M. til Foreningen „Seemannshaus", der lod opføre et Marinehjem, en Del af det nuv. Hotel Strand. — **Elektricitetsværket,** Skt. Jørgensgade, er anl. 1907-08, overtaget af Kommunen 1921 og omtrent fuldstændig fornyet og udvidet i de følgende Aar; det har nu en bogført Værdi af 860,000 Kr. I 1926-27 fremstillede det 1,650,000 KW. og Driftsregnskabet balancerede med 470,000 Kr. — **Vandværker.** Byen har to saadanne. Vandværket paa Alssiden ved Damgades Forlængelse (i Ulkebøl Kommune) er anlagt 1897-98 (Mortensen & Galster) for 150,000 M. Dets bogførte Værdi 1927 er 250,000 Kr., og det ydede s. A. 500,000 m^3 Vand, hvoraf

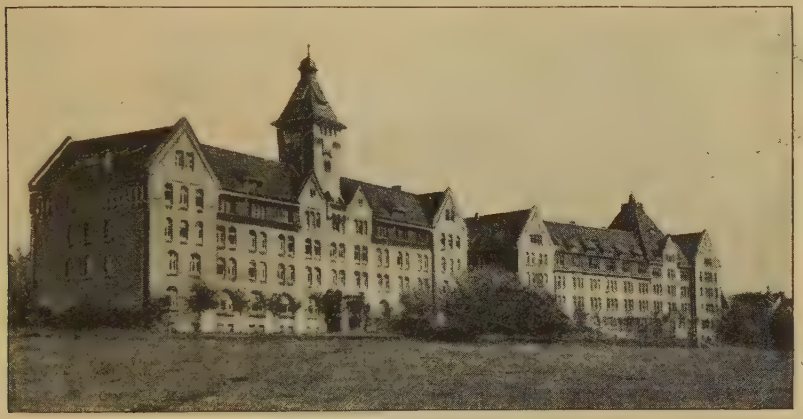

Kasernen.

300,000 m^3 solgtes gennem Vandmaalere. Det nye Vandværk paa Sundevedsiden er opf. 1926 for 140,000 Kr. og ydede i 1927 25,000 m^3 Vand. Begge Værker drives ved Elektricitet. Driftsregnskabet for 1927 balancerer med 96,500 Kr. N. for Byen, til Dels nedgravet paa Engelshøj, et stort Vandreservoir, der rummer 3000 m^3. — **Brandstationen,** ved Løkken, har 2 Sprøjter, 2 Hydrant- og Slangevogne, 1 stor, mekanisk Stige og 2 mindre, 1 Røgmaske-Apparat og en Sanitetsafdeling. 2 Sirener til Alarmering af Brandmandskabet dirigeres fra Politigden, hvor den ene er anbragt. — **Eksportstalden,** paa Nørrebro, blev opført 1923 og har Plads til c. 80 Kreaturer, 80 Svin og 60 Kalve.

Sønderborg har 2 Banegaarde: **Statsbanegaarden,** paa Sundevedsiden ved Sundet, opf. 1904, og **Amtsbanegaarden** ved Jærnbanegade, udvidet og nyopført 1912-13 (Arkt. Theede, Kiel), Udgangspunkt for Amtsbanerne paa Als. — **Toldkammerbygningen,** i 2 Stokværk og kalkpudset i rød Farve, ligger tæt op til Slottet og er i sin nuværende Skikkelse opf. 1925-26 (Arkt. J. Vilh. Petersen, Odense). Det er en Udvidelse og Ombygning af den gamle Toldkammerbygning, der var opf. mellem 1850 og 1860. — **Postbygningen,** Hj. af Raadhustorvet og Østergade, ombygg. 1913-16, er en 2 Etages Bygning med Mansard af Kalksten med rødt Tegltag, i sydtysk Stil. Med 847 m^2 bebygget Areal (Hovedbygningen 739 m^2) er den Provinsens største Postbygning. $^2/_3$ 1750 oprettedes i Sønderborg et Bipostkontor, der $^2/_7$ s. A. udvidedes til Hovedpostkontor. — **Telegraf-**

og Telefonstationen findes i Postbygningen paa 1. Sal. Til 1/6 1920 var Telegrafforretningerne, heri indbefattet al Telefontjeneste (se p. 404), forenede under Posttjenesten. Fra 1/6 1920 til 31/3 1928 administreredes de særskilt; derefter henlagdes de atter under Postvæsenet. — I Postbygningen er tillige indrettet en **klimatologisk Hovedstation** under Meteorologisk Institut.

Af andre Bygninger nævnes: *Statens Vandbygningsvæsens* Administrationsbygning (tidl. tysk Officerskasino, opf. 1871), Jærnbanegade over for Amtsbanegaarden, ombyggedes helt 1921. Bygningen rummer i Stuen Kontor og Tjenestebolig for Distriktsingeniøren, hvis Distrikt omfatter Sydjylland og Sydfyn med omliggende Øer, og paa 1. Sal Kontorer for Amtslandinspektøren. StatensVandbygningsvæsen har i Finsensgade og Oehlenschlägersgade opf. 2 Bygninger 1921-22 (Arkt. Bill), der er Tjenesteboliger for Skibsmandskabet, som hører under Distriktet, samt i 1927 Lagerbygninger ved Havnen. *Folkebanken for Als og Sundeved,* Hj. af Perlegade og Jærnbanegade, ombygg. 1925 (Arkitekt Bill). *Landmandsbanken,* tidligere Sonderburger Bank, Perlegade 26, opført 1906-07; den mod Gaden vendende Gavl er opbygget af Granitblokke og gør et fremmedartet Indtryk blandt de omliggende, jævne Smaahuse. *Hotel Alssund,* ved Sønderbro, opf. 1834, *Hotel Alhambra,* opf. 1908, smukt beliggende ved Sundet paa Sundevedsiden, *Haus Adalbert,* Helgolandsgade, opf. 1906 (Arkt. Willrath, Flensborg), Samlingssted for Tyskheden i Sønderborg. *Sønderborghus,* i Løngang, skraas over for Amtsbanegden, er bygget 1913-14 (Arkt. Martin Nyrop) som et Samlingssted ikke saa meget for de danske i selve Byen som for Landbefolkningen paa Als og Sundeved og indviedes 24/5 1914. Et Par Maaneder senere brugte de tyske Statsmyndigheder det til Fængsel for en Række kendte, danske Mænd fra Sønderborg og Omegn. Senere under Krigen blev det benyttet til Lazaret. Salen kan rumme 400, og en mindre Sal, der nærmest var beregnet til Frimenighedens Gudstjenester, har 80 Siddepladser. Desuden findes her Borgerforeningens Lokale. Huset drives som Hotel. Tanken om et Sønderborghus kan føres tilbage

Sønderborghus.

til 1907. *K. F. U. M.'s Bygning* paa Løkken ud for Skoleallé, tidligere Missionshus, erhvervedes 1922. I Stuen K. F. U. M. Pensionat og paa 1. Sal Soldaterhjem, hvor der findes en større og en mindre Sal. *Frimurerlogen* „Den faste Borg ved Alssund", Herman Bangs Vej, opf. 1904, fuldstændig restaureret 1924 (Arkt. Bill). *Fagforeningshuset,* Bjærggade, en 3 Etages Bygning, opf. 1906 for Midler, som var indgaaet i smaa, ugentlige Bidrag, samlet af Arbejderne selv (Arkt. Murermester Bock). Myndighederne søgte ved Opførelsen at forhindre, at det blev indrettet som Forsamlingshus; det maatte kun bygges som Herberg for Svende og Arbejdere. 1922 blev Bygningen ændret og udvidet, saa at den store Sal kan rumme 400 Mennesker, og Huset afgiver nu velegnede Kontorer og Forsamlingslokaler for Arbejderbevægelsen i Sønderborg.

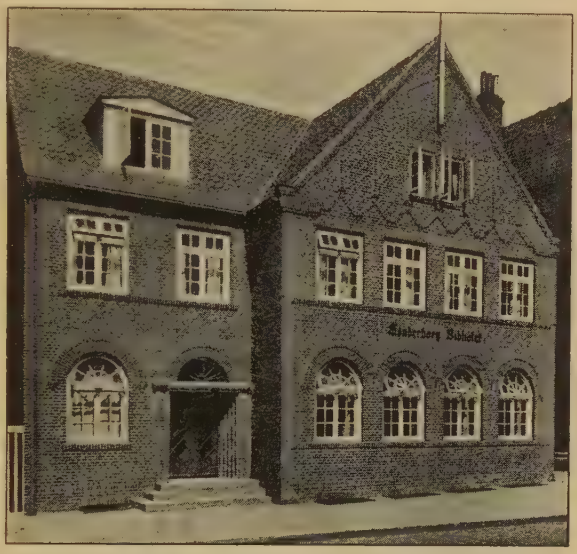

Biblioteket.

Foreninger: *Borgerforeningen,* stiftet $^{6}/_{4}$ 1857, var oprindelig ikke nogen særlig dansk Forening, men blev i Løbet af en halv Snes Aar Samlingsstedet for det danske Borgerskab, da de politiske Brydninger tog til efter Krigen 1864. Foreningen tæller nu c. 400 Medlemmer og har Lokale i Sønderborghus.

Mindesmærker: For Slagtermester J. P. Reimers, den sønderjyske Høvding, der døde $^{25}/_{8}$ 1922, er der paa Løkken ud for hans sidste Bopæl rejst en Granitsten med hans Brystbillede i Broncerelief (af N. Hansen-Jacobsen) og derunder en Indskrift, forfattet af V. Rørdam. Mindesmærket afsløredes $^{24}/_{11}$ 1926 paa 100 Aars Dagen for Reimers' Fødsel.

Anlæg: Af Byens mange Lystanlæg kan nævnes *Løkken,* omtrent midt i Byen, og mod N. omkring *Mølledammen* en smuk Spadseresti med Alleer og Siddepladser (anlagt 1928) og stødende op dertil et lille Skovanlæg paa en Bakke ved Dammens Vestside, hvorfra der er en meget smuk Udsigt ud mod Augustenborg. Mod S. *Kurhuslunden* paa en høj Skrænt langs Østersøen med Parkhotellet, tidligere Kurhuset, desuden et lille Voldanlæg *(Blegen)* ved den gamle Skanse ved Batterivej, samt *Slotsanlæget,* efter Haveinspektør Clemen Jensens Plan anlagt 1926-27 omkring det gamle Slot. Herfra gaar en meget smuk *Strandpromenade* c. 1,5 km mod Ø., forsynet med en Kajmur langs Vandet og beplantet paa Bysiden. Ved Strandpromenaden ud for Kongevej findes en kommunal Søbadeanstalt med Dame- og Herreafdeling, opf. 1923. Fra Kongevej er der mod Ø. Indgang til *Ringridepladsen* med Ringridehallen, opf. af Kommunen 1909. Sønderborgs Ringridefester samler hvert Aar indtil 600 Ryttere og 40,000 Gæster. Den store Plads,

c. 5 ha, tjener dog ikke blot til Ringridning, men er Byens *Sportsplads,* og her afholdes ogsaa Dyrskuer, Udstillinger m. m.

Gamle Huse. Bombardementet 1864 ryddede stærkt op i de gamle, centrale Dele af Byen, ved hvilken Lejlighed en Række ældre Ejendomme lagdes i Ruiner, og siden da har det stærke Opsving i stort Omfang moderniseret Gaderne. Hist og her gemmer der sig dog endnu Minder om Byens gamle Byggekultur. Kirkegade 8 er et bredt, 1 Stokværk højt Gavlhus af Bindingsværk med Renæssanceknægte, Karnap og fjæleklædt Gavltrekant. Paa det udskaarne Dørtræ ses i en af Kassetteværk omsluttet Kartouche Aarstallet 1643, samt Jesu Monogram, i et andet en Indskrift paa Tysk. Samme Aarstal genfindes, indskaaret i en Løsholt, paa det af svært Egetømmer opførte Hus, Hospitalsgade 4. Perlegade 51 er et knægtbygget Renæssance-Gavlhus i 2 Stokv. med ombygget Façade af Grundmur. De fremskudte Bjælkeender dækkes af nedhængende, ornamenterede „Stolpeskæl". Samme Træk gaar igen i Perlegade 61, hvis Sidelænge har bevaret sin gl. Skikkelse af Egebindingsværk i 2 Stokv. med profilerede Renæssanceknægte, medens Forhuset er stærkt ombygget. Af mindre, knægtbyggede Huse i 1 Stokv. kan nævnes Skt. Jørgensg. 12 (Gavlhus), Bjærgg. 15-17, Slotsg. 10 (Gavlhus). Gammelt, opr. knægtbygget Bindingsværk synes at gemme sig bag de overpudsede Façader Skt. Jørgensg. 3, Roseng. 7 og Havbog. 47-49. I Bindingsværksbaghuset Skt. Jørgensbjærg 3 findes en Løsholt med Bomærke, Bogstaverne HP, samt Aarstal 1667. Et malerisk Gaardinteriør Perlegade 50. Af grundmurede Barokgaarde kan fremhæves Perlegade 58 samt Provstegaarden, Rosengade 18 (med rig Rokokoportal). I Møllegaarden, Alsgade 16, findes et smukt Interiør med Stukarbejder af Brødrene Angelo og Frans Anton Taddei i Louis XVI Stil (Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg, Marts 1920). Havbogade med dens mange smaa Gavlhuse danner et hyggeligt, smaaborgerligt Gadebillede.

Perlegade 51.

Indbyggertallet var $^{5}/_{11}$ 1925 10,454 (1769: 2692, 1803: 2761, 1845: 3299, 1860: 3894, indbef. 1 dansk Batl., 1867: 5558, 1871: 5474, 1880: 5829, indbef.

1 Infant.- og 1 Artilleribatl., 1885: 5266, 1890: 5120, 1900: 5522, indbef. 1 Infanteribatl., 1901 (før Marinebygningerne paabegyndtes): 5642, 1905: 7045, 1906 (uden Marine): 7119, 1907 (Skibsartilleriskolen taget i Brug): 8718, 1908 (Marinestationen taget i Brug i fuldt Omfang): 10,228, 1909: 10,523, 1910: 10,939, 1911: 11,087, 1912: 11,521, 1921 (Marinestationen ophævet): 8533.

Skibsfart: Ved Sønderborg Toldsted var ved Udgangen af Aaret 1926 hjemmehørende 6 Dampskibe paa ialt 391 Rg. Tons Netto, 4 Motorskibe paa ialt 319 Rg. T. N., 30 Sejlskibe paa ialt 500 Reg. T. N. samt 10 Baade (under 5 Br. R. T.). Endvidere var ved Toldstedet hjemmehørende 43 Sten- og Fiskefartøjer over 5 Tons Brutto og 46 Sten- og Fiskefartøjer under 5 Tons Br. I den udenrigske Fart klareredes 1927 for indgaaende 2025 Skibe med 125,764 Tons Gods, deraf 1351 Dampskibe med 61,424, for udg. 2059 Skibe med 14,064, deraf 1346 Dampskibe med 9085; i den indenrigske Fart for indg. 2009 Skibe med 40,937, deraf Dampskibe 1176 med 16,833, for udg. 1945 Skibe med 19,656, deraf Dampskibe 1180 med 11,887 Tons Gods.

Havbogade 54-56.

Toldindtægterne i Finansaaret $19^{26}/_{27}$ (i 1000 Kr.) 1632, heraf Indførselstold 879, Tillægsafgift af Spiritus 260, Tobaksafgifter 127, Omsætningsafgift af Chokolade- og Sukkervarer 77.

I Byen findes 17 Fiskere, hvoraf 13 driver Fiskeri som Hovederhverv; der benyttes 19 Motorbaade. Redskabernes Værdi androg 1926 c. 46,000 Kr., Fangstens Værdi 82,000 Kr.

Markeder: I Sønderborg afholdes hver Onsdag et ugenligt Eksportmarked paa Nørrebro med Kreaturer og 1 Dag i Januar, April og Oktober med Heste. Onsdag og Lørdag er Torvedage, der holdes paa Østergade ved Posthuset.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg samt Handelsforetagender nævnes: F. C. Eggerts Bogtrykkeri, grl. 1847. Carl A. Nielsens Maskinfabrik, grl. 1850; Specialitet Kirkeopvarmningsanlæg. Sønderborg Eksport-Bryggeri, grl. 1853 af P. Petersen, af hvis direkte Slægtninge Virksomheden endnu ejes; Bryghuset, Maskinhuset og Kedelhuset blev nyopført 1906 og den 1895 opførte Sodavandsfabrik moderniseret; c. 30 Arbejdere. Sønderborg Jærnstøberi og Maskinfabrik, grl. 1857 af Stein & Meyland, forskellige Gange udvidet; Specialitet Jærnbanebomme og Signalmaster; c. 30 Arb. Sønderborg mekaniske Netfabrik, grl. 1878 af M. L. Utzon; nu A/S med 15,000 Kr. Kap. Sønderborg Andelsmejeri regner sin Oprettelse fra 1872, da der i Ulkebølskov blev anlagt et Mejeri, som 1906 flyttedes til Sønderborg, hvor man købte et i 1900 oprettet Privatmejeri; senere er der foretaget

betydelige Udvidelser og Moderniseringer; før Krigen behandledes aarlig godt 2 Mill. kg Sødmælk, i 1928 c. 5,5 Mill. kg fra c. 1800 Køer; der sysselsættes c. 15 Mand; fra 10 Vogne sælges Mælk i Byen; desuden 6 Udsalgssteder; i 1928 indrettedes et stort Iscremeanlæg. J. N. Mailand, Vin en gros og en detail, grl. 1878. Margarinefabrikken „Bona", grl. 1889 af P. Knarhøj i en lille Bygning i Søndergade; 1907 opførtes en ny, stor Fabriksbygn., der igen udvidedes 1921 og 1924, efter at Virksomheden i 1919 var blevet A/S (hollandsk Kapital); Antal Arbejdere c. 200. Kulhandel, A/S, grl. 1890 af G. Hanssen og Jürgensen, blev 1921 efter Sammenslutn. med Firmaet Holm & Molzens Filial A/S med Hovedkontor i den tidl. tyske Rigsbankbygning ved Kongevej, Kapitalen er 400,000 Kr.; Antal Arb.

Perlegade 50.

c. 25. Axel Helmer, Isenkram og Udstyr en gros og en detail, grl. 1903, udvidet 1923.. Knutzen & Jensen, Korn- og Foderstoffer, grl. 1905, har $19^{27}/_{28}$ opf. stor Lagerbygning ved Havnen. Filial af Odense Ægforretning, opr. 1906; større Kummeanlæg til Præservering. Sønderjyske Landmænds Andels-Smøreksportforening, grl. 1908 som Andelsselskab; det omfatter 1929 41 sønderj. Mejerier med aarl. Omsætn. paa c. 11 Mill. Kr. Georg Nielsens Maskinfabrik, grl. 1909; den drives i Forbindelse med en betydelig Centralvarme- og Sanitetsanlægsforretn. Alsisk Frøavl, Andelsselskab, grl. 1910, Frøavl og Frøhdl.; Avlen sker ved Kontrakt med Landmænd og omfatter navnligt Roe-, Græs- og Kløverfrø. Sønderborg Brødfabrik, grl. 1913. J. Otzens Bogtrykkeri, grl. 1913. A/S Sønderborg Trælasthandel, tidl. A. Bartram's Trælasthandel, Høvleri og Saveri, grl. 1914. Alsisk Honning- og Sirupsfabrik, grl. 1919. Sønderborg Oliefabrik, A/S, opr. 1919 til Overtagelse af den af P. Knarhøj 1912 anlagte Oliefabrik; har i 1928 maattet standse. Sønderborg Valsemølle, Indeh. Adolf Lorenzen, grl. 1920. Sønderborg Kafferisteri, grl. 1920. Erich Jacobsens Enkes Efterflg., Tobaksvarer en gros, grl. 1920. Det nordiske Kamgarnspinderi A/S (Kap. 1,600,000 Kr.), Sønderborgs største Industriforetagende, startedes 1921 under Navnet „Det danske Kamgarnspinderi" med 14 Arbejdere; efter store Udvidelser omfatter det nu et bebygget Areal af 14,000 m^2 og beskæftiger 350 Arbejdere,

foruden c. 50 som Handelspersonale. Spinderiet fremstiller kun Haandstrikke- og Maskinstrikkegarn, det sidste specielt til Trikotagefabrikker; Aarsproduktionen andrager 6-700 Tons Garn, hvoraf c. 75 pCt. afsættes her i Landet; der drives et Farveri med en Ydeevne paa 3 Tons daglig; ogsaa en Del Farvning for andre. Sønderborg Jærnforretning, Specialforretning for Smede, grl. 1921. Sønderborg Andels-Svineslagteri aabnedes for Drift $^{1}/_{3}$ 1925; Byggesummen androg over 2 Mill. Kr.

Perlegade 58.

I Sønderborg udgives følgende Aviser: „Dybbøl-Posten", grl. 1868. (Efter Treaarskrigen udkom et dansk Blad i Sønderborg, „Den danske Slesviger", som kort efter den tyske Besættelse 1864 maatte standse; det kom senere i Gang under Navnet „Sønderborg Avis", indtil Redaktøren, Grimm, døde 1865). „Sonderburger Zeitung", grl. 1865 under Navnet „Ny Sønderborg Avis"; fra 1873 antog det Titlen „Sonderburger Zeitung" og skreves udelukkende paa Tysk; $^{31}/_{1}$ 1929 ophørte Bladet og overgik til „Nordschleswigsche Zeitung", der fra $^{1}/_{2}$ 1929 udkommer i Aabenraa som en Sammenslutning af „Apenrader Tageblatt", „Haderslebener Zeitung", „Neue Tondernsche Zeitung" og „Sonderburger Zeitung" med Lokalredaktioner i de sønderj. Købstæder. „Sønderborg Amts Socialdemokrat", udkom første Gang $^{26}/_{5}$ 1920 og var indtil 1922 Aflægger af „Kolding Socialdemokrat"; 1922-25 tr. i Kolding, fra $^{1}/_{1}$ 1926 trykt i Sønderborg. „Sønderborg Amts Avis" (tr. i Haderslev), „Hejmdal" (tr. i Aabenraa) og „Flensborg Avis" (tr. i Flensborg) har Lokalredaktioner i Sønderborg.

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1928: 169 Heste, 259 Stkr. Hornkvæg (deraf 160 Køer) og 210 Svin (1913: 894).

Byens Øvrighed bestaar af Politimesteren og en folkevalgt Borgmester. Byraadet bestaar af 21 valgte Medlemmer, heri indbefattet Magistratens 5 (Borgmesteren som Formand og 4 andre af Byraadet fremgaaede og valgte Medlemmer).

Finansielle Forhold. Indtægter $19^{26}/_{27}$ (i 1000 Kr.) 1615, deraf Ejendomsskatter 163, Formue- og Lejlighedsskat 801, Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 56, andre Skatter 24. Udgifter 1337, deraf Byens Styrelse 114, offtl. Underst. 280, Skolevæs. 170, Rets- og Politivæs. 48, Medicinalvæs. 69, Gader og Veje 299, Renter af Gæld 209. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1927 7314, Gæld 4794. Skatteprocenten udgjorde $19^{26}/_{27}$ 7,0, Ligningsprocenten 8,7.

Kommunens faste Ejendomme er følgende: Sønderborg Ladegd. (købt 1860 af Staten for 180,000 Rdlr.) med Driftsbygninger og tilliggende Jorder, hvoraf en Del efterhaanden bliver inddraget under Bebyggelsen. Gaardens bogførte Værdi i Kommunens Regnskab er 523,600 Kr., dens Driftsregnskab balancerer 1926-27 med c. 200,000 Kr. Desuden ejer Byen inden for Bygrænsen c. 35 ha, for en Del egnet til Byggepladser. Endvidere Raadhuset, Kongevejs Skolen, Hertug Frederiks Skolen (den gule og den røde) og Rektorskolen, Caroline Amalie Skolen og Vilhelmine Skolen, der begge skal nedrives 1929 for at give Plads for det nye Torv foran Kirken, Fattiggden, Eksportstalden, Brandvæsensdepotet, Brandstationen, Søbadeanstalten, Ringridehallen paa Ringridepladsen, Vandværkerne, Elektricitetsværket og Gasværket samt 44 Beboelseshuse.

Portal paa Provstegaarden.

Kriminalpolitiet for Sønderborg Politikreds udgør 1 Overvagtmester og 4 Betjente. Byens Ordenspoliti, der ligeledes er statsansat (se p. 50), bestaar af 1 Overbetjent og 9 Betjente. Under Politimesteren sorterer desuden 4 Landbetjente. — Brandvæsenet, opr. 1877, er frivilligt og bestaar af c. 110 Mand. Det sorterer under en Brandinspektør, der lønnes af Byen. (Jvf. Sønderborg frivillige Brandværns Jubilæum, Sønderborg 1927).

Pengeinstitutter: *Sønderborg Bys Sparekasse,* St.-Raadhusgade, sammenbygget med Raadhuset, opr. $^{28}/_{2}$ 1820 som Privatsparekasse, $^{1}/_{5}$ 1886 overtaget af Sønderborg Kommune. Kommunen hæfter for Sparekassens samtlige Forpligtelser, og Byraadet vælger Tilsynsraadet. Indsk. $^{1}/_{4}$ 1928: 8,822,200 Kr., Res. 206,627. *Spare- og Laanekassen for Ulkebøl Sogn,* Perlegade 46, opr. 1867, $^{1}/_{4}$ 1928 androg Indsk. 1,392,200 Kr., Res. 8000. *Folkebanken for Als og Sundeved,* Hj. af Jærnbaneg. og Perleg., opr. 1909, havde $^{31}/_{12}$ 1927 en Aktiekap. paa 951,000 Kr., Indsk. 5,074,800 Kr., Res, 295,000. Desuden har *Københavns Handelsbank* og *Den danske Landmandsbank* Filialer i Byen.

Havnen dannes af det c. 200 m brede og 12-20 m dybe Als Sund, der i Retningen N.-S. skiller Als fra Sundeved. De forskellige Vinde kan bevirke en Stigen eller Falden i Vandstanden paa 1-2 m, og den ofte stærke Strøm gennem Sundet holder som Regel Havnen isfri selv i strænge Vintre. Skibene lagde tidligere til ved nedrammede Pæle eller smaa Træbroer, der fra Land var bygget ud i Vandet, og da Bredderne falder stejlt, var det nemt at faa tilstrækkelig Vanddybde til Datidens Skibe. Bortset fra disse Træbroer og et enkelt Træbolværk N. for Slottet blev der tidligere ikke gjort noget væsentligt for Havnens Udvikling. 1905-08 lagde den tyske Marine en Station i Sønderborg, byggede 2 store Kaserner m. m. samt en Række indtil 16 Pæles Duc d'Alber i Havnen som Fortøjningspladser for Marinens Skibe og lod 1912 Bredderne indfatte med Jærnbetonspunsvægge. Det forenede Flensborg-Egernsund-Sønderborg Dampskibsselskab havde alt tidligere bygget en Anlægsbro med Pakhus ved Sønderbro. Men først Genforeningen bragte store Planer om Havnens Udbygning, og Staten tilbød betydelige Tilskud i H. t. Lov af $^{18}/_{3}$ 1922 om Udvidelser af sønderjyske Havne. Disse Udvidelser er nu tilendebragt. Samtidig fremkom Planer om at bygge en Bro over Als Sund, og efter lange Forhandlinger vedtoges det at bygge en fast Færdsels- og Jærnbanebro c. 100 m N. for Pontonbroen til Afløsning af denne. Den gamle Bro bestaar af to faste Broled paa begge Sider af Sundet, forbundne ved bevægelige Broklapper med den egentlige Pontonbro, i hvis Midte Aabningsleddet for gennemsejlende Skibe findes. Arbejdet paa den nye Bro, som skal være færdig 1930, er langt fremskredet baade paa Sundevedsiden, hvor den begynder S. for Statsbanegaarden, og paa Alssiden ud for Kirken; den faar en Højde af 8 m over Vandet og en 30 m bred Klapaabning. Broen opføres i Henhold til Lov af $^{29}/_{3}$ 1924 og ejes af Sønderborg Amt og By. Broen (saa vel den nye som Pontonbroen) deler Havnen i to Afdelinger, Nord- og Sydhavnen. Sydhavnens Bredde ved Indsejlingen er c. 80 m med en c. 12 m Vanddybde. Havnens Bredde iøvrigt er c. 200 m. Der findes Lossebroer og Kajanlæg fra 3-6 m Vanddybde. Paa Vestsiden (Sundevedsiden) findes Fiskerkajen — c. 45 m lang og med 3 m Vanddybde; desuden 40 m moderne Betonkaj med 6 m Vanddybde og Oplagspladser bagved. Ved Slottet findes c. 110 m Træbolværk med 4-5,5 m Vanddybde. Nordhavnens Bredde er c. 200 m. Den nye, moderne Betonkaj med Vanddybde fra 5-7,5 m er bygget 1922-26. Kajen har en Længde af c. 550 m, deraf c. 200 m Kulkaj, indrettet med elektrisk Lossekran. Ved hele Havnen findes Sporanlæg og Vandledning til ferskt Vand. Paa Storkajen er der installeret en elektrisk Lossekran med 3500 kg Bæreevne; ved Enden af Kulkajen en Haandkran med 20,000 kg Bæreevne. Desuden findes paa begge Sider af Nordhavnen en Del Lossebroer med 3-7 m Vanddybde. N. for Havnens Haandkran ved Oliefabrikkens Anlæg er der bygget 80 m Træpier med 6,5 m Vanddybde. Ved Havnen er der 2 private Ophalingsbeddinger for Skibe indtil 250 Tons, Baadebyggeri og Maskinværksted. Dykkerassistance kan faas. Store Beholdninger af Kul og Brændselsolie forefindes. Motorbaade og Dampere foretager Bugsering. Lods med Bopæl i Byen. To Ledefyr til Besejling af Havnen er rejste tæt N. for Slottet. Havnevæsenet styres af Havneudvalget, der bestaar af Borgmesteren og 6 af Byraadet valgte Medlemmer, hvoraf 2 er tagne uden for Byraadet. Ved Havnen er ansat en Havnefoged. Havnens Netto-Formue var $^{1}/_{4}$ 1928 c. 720,000 Kr., Gæld c. 1,720,000 Kr. Indtægt af Havne- og Bropenge 1925-26 var c. 250,000 Kr. og Indtægten af udlejede Arealer c. 40,000 Kr.

I gejstlig Henseende udgør Købstaden eet Sogn. Byen er Bolig for Amtmanden over Sønderborg Amt, Statsadvokaten for 3. jyske Statsadvokatur, 2 Dommere og en Politimester. Den hører til Sønderborg Amtstuedistr., Sønderborg Lægekr. og har 1 Apotek, Løveapoteket i Perlegade (opr. 1653) med reelt Privilegium. Byen hører til den sønderjyske Amtskr.' 3. Opstillingskr., for hvilken den er Valgsted. Den tilhører Sønderborg Vurderingskr., Sønderborg Skattekr., Amtets 2. Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 174. Lægd, samt er Sessionssted for Lægderne 174, 175a, 176, 179, 190-98.

Ved Postkontoret, der omfatter baade Postvæsenet og Telegrafvæsenet, er ansat 1 Postmester, 4 Kontrollører, 18 Assistenter, 20 Kontorister og Telefonister og 37 Tjenestemænd af Postbudklassen. (4 Postekspeditioner og 7 Telegrafekspeditioner er underlagt Kontoret). Postindtægterne var i Aaret 1926-27 312,800 Kr. Der afsendtes 1,641,000 alm. Brevforsendelser, ankom 1,439,000. Der var 899 Telefonabonnenter, ekspederedes 2,435,733 Samtaler og 35,937 Telegrammer. Ved Sønderborg Toldsted er ansat 1 Toldforvalter, 3 Toldkontrollører og 7 Toldassistenter foruden Toldmedhjælpere og Elever, Toldbetjente og Pakhuspersonale.

Jærnbaner. Sønderborg staar ved Statsbanestrækningen *Sønderborg-Tinglev-Tønder* i Forbindelse med saa vel den østjyske Længdebane, Hamborg-Tinglev-Fredericia, som den vestjyske, Husum-Tønder-Bramming-Esbjærg. Strækningen Sønderborg-Tinglev, 42 km, aabnet for Drift $^{15}/_{7}$ 1901, har to Stikbaner mod S., en fra Tørsbøl til Padborg, aabnet samme Dato, og en anden fra Vester-Sottrup (7 km fra Sønderborg) gennem Broager til Skelle, aabnet $^{15}/_{8}$ 1910. I Driftsaaret $19^{26}/_{27}$ befordredes fra S. med Statsbane 83,495 Pers. Totalvægten af Gods og Kreaturer, ank. til S. med Statsbane, udgjorde 23,672 Tons, afg. 29,324. Efter Indtægt staar Sønderborg Station i Statsbaneregnskabet som Nr. 33. — Sønderborg er Udgangspunktet for *Amtsbanerne* paa Als, aabnet for Drift $^{6}/_{3}$ 1898 (Guderup-Nordborg dog først $^{2}/_{7}$ 1898) med 1 m Sporvidde; Anlægskapitalen var 2,579,598 M.; de fører dels mod N. til Nordborg (31 km) og dels mod Ø. til Mommark Færge (18 km) og Skovby (19 km). Fra Mommark er der Færgeforbindelse med Faaborg, aabnet Sept. 1922. I Driftaaret $19^{26}/_{27}$ befordredes med Amtsbanerne 466,910 Pers., deraf fra Sønderborg Station 153,549. Godstrafikken udgjorde 51,175 Tons, deraf afg. fra Sønderborg 22,512 Tons, ank. 8843.

Sønderborg staar i regelmæssig Dampskibsforbindelse med København ved et af D. F. D. S. Skibe og et Motorskib „Svalen"; med Aabenraa og mellemliggende Anløbsstationer er der Forbindelse 2 Gange daglig og med Graasten-Kollund-Flensborg og mellemliggende Anløbsstationer 3 Gange daglig ved A/S Sønderborg Dampskibsselskabs Skibe, der ogsaa 1 Gang ugl. besørger Forbindelsen med Høruphav. Samme Selskabs Skibe opretholder Fragtruter mellem Sønderborg og Kiel 2 Gange ugenligt, og 1 Gang ugl. med Hamborg, Kolding, Vejle, Aarhus, Aalborg, Haderslev og Assens. Sønderborg Dampskibsselskab, grl. 1874, er i Interessentskab med Flensborg-Egernsund-Sønderborg Dampskibsselskab (Hovedkontor i Flensborg). Det raader over 28 i Rutefart gaaende Skibe og over 25 Anløbsbroer mellem Aabenraa-Sønderborg-Flensborg.

Historie. Byen skylder *Sønderborg Slot* sit Navn og maaske ogsaa sin Oprindelse. Det vides ikke, hvornaar Slottet først er opført, men 1256 nævnes i hvert Fald Sønderborg i et Dokument, idet Htg. Valdemar $^{15}/_{7}$ d. A. udstedte et Brev til Munkene i Løgum Kloster, dateret „Synderburg Alsie" (SRD VIII p. 113). Under Kampene om Sønderjylland havde snart Kongerne, snart Hertugerne Slottet inde. 1289, da Htg. Valdemar Eriksen under Danehoffet i Nyborg havde taget Drost Peder Hoseøl til Fange, bragte

han ham til Sønderborg (efter nogle Kilder dog Nordborg) og holdt ham i Fængsel her. Da Kong Kristoffer II efter Htg. Eriks Død 1325 gjorde Fordring paa Formynderskabet for Sønnen Valdemar, skal han have indtaget Sønderborg Slot. Det maa dog straks efter igen være kommet i Htg. Valdemars Haand, og $^{80}/_{3}$ 1326 besegledes her et Forbund mellem Hertugen og Drosten Laurens Jonsen og Marsken Ludvig Albrektsen imod Kristoffer. Senere havde Htg. Valdemar V sin Residens paa Sønderborg, og her stod ved Pinsetid 1340 Valdemar Atterdags Bryllup med Hertugens Søster Helvig. Da Hertugen havde sluttet sig til Kongens Fjender, belejrede denne Sønderborg 1358, efter at han havde indtaget Nordborg Slot. Hertugen var ikke paa Slottet, men derimod hans Hustru, Richardis. Hun gik med sine Jomfruer ud til Kongen og opnaaede, at han gav hende Slottet og Byen tilbage imod, at hun udstedte et Brev, hvori hun paatog sig visse Forpligtelser, bl. a. at Hertugen, saa længe Krigen varede, kun maatte opholde sig paa Slottet 2-3 Dage ad Gangen og kun med 20 Mand. 1410 belejrede Erik af Pommern Sønderborg uden at kunne indtage det og lod her Dronning Margrethes Yndling, den i Sverige berygtede Abraham Brodersen, hvem Belejringen var overdraget, henrette paa Grund af tyrannisk Færd — Sagnet siger, fordi han havde krænket nogle Jomfruer. 1453 nævnes Hartich Split som Høvedsmand til Sønderborg, 1480 Gotzick Rantzow. $^{28}/_{11}$ 1460 pantsatte Chr. I til Johan v. Ahlefeldt for 18,000 M. „Sønderborg Slot og By med Fogedier, Herreder og Tilhørende, Sundeved og Als Nørreherred, Nybølherred og Kegnæs“ med alle Indkomster og Rettigheder uopsigelig, saa længe Johan v. Ahlefeldt levede. I Segeberg-Recessen af 1488 erklærede Johan v. Ahlefeldts Børn, at alle deres paa Sønderborg og Ærø lydende Pantebreve var indløste, hvilket maa være sket 1470 eller forinden, da Kong Chr. dette Aar pantsatte „vort Slot og By Sønderborg“ med samme Tilhørende til sin Dronning Dorothea for 14,000 rhinske Gylden. Chr. II lod 1523 en Del af de holstenske Grevers Arkiv paa Segeberg føre til Sønderborg Slot, der var et af Rigets fasteste og mest sikre. Dette var vel ogsaa Grunden til, at det 1532 blev valgt til Fængsel for Chr. II, den mest bekendte Episode i Sønderborgs Historie. Nyere Undersøgelser har vist, at Fortællingerne om Kongens haarde Fængsel er meget overdrevne. Salen i det blaa Taarn, Runddelen paa det sydøstlige Hjørne, var bestemt til Fængsel for ham, men den største Del af sin Fængselstid synes han dog at have haft flere Værelser til sin Raadighed, ligesom han kunde bevæge sig frit omkring paa Slottets Grund og i det hele blev behandlet standsmæssigt. Kun til Tider blev Fængslet strængere, saaledes først paa Aaret 1533, da det opdagedes, at han ved Hjælp af sin Dværg og en Borger Hans Smed i Sønderborg samt Præsten i Lysabild havde sat sig i Forbindelse med sine Tilhængere. Ogsaa under Grevefejden blev hans Fængsel strængere, men en Indmuring synes der dog ikke at have været Tale om. Efter Freden i Speier 1544 mellem Chr. III og Kejseren, hvor det bestemtes, at Chr. II's Fængsel skulde formildes, fik han større Frihed og kunde nu gaa omkring i Byen. Februar 1549 overflyttedes han til Kalundborg. Chr. III's Dronning Dorothea fik 1559 overladt Sønderborg Len til Livgeding og boede til sin Død afvekslende her og paa Koldinghus. Hun døde paa Sønderborg $^{7}/_{10}$ 1571. Derefter overtog Htg. Hans d. Y. Sønderborg Len, som var blevet tildelt ham ved Arvedelingen 1564, og opslog sin Residens paa Slottet. Efter hans Død 1622 var det Residens for de sønderborgske Hertuger Alexander, Johan Christian og Christian Adolf, indtil denne sidste 1667 gik Konkurs, og Kong Frederik III inddrog hans Besiddelser. Under Svenskekrigen blev Slottet 1657 besat af Svenskerne og igen 1658 under Oberst Ascheberg, men de allierede brandenborgsk-polske Hjælpetropper gik i Beg. af Decbr. 1658 under Kurfyrst Frederik Vilhelms Anførsel over Als Sund og indtog Slottet, idet Viceadmiral Peder Bredal bistod Hjælpetropperne under Overgangen, men da hans Skibe ikke kunde gøre Gavn ved Angrebet paa Slottet, gik han selv i en Baad, hvor han faldt for en Kanonkugle. Det lykkedes imidlertid Oberst Ascheberg hemmeligt at forlade Slottet med sit Mandskab og at blive taget om Bord af nogle svenske Skibe, men han maatte efterlade 1100 Heste, 24 Kanoner og en Del andet Materiel. Byen blev plyndret af de allierede. 1659 gjorde Svenskerne forgæves Forsøg paa at erobre Slottet tilbage. Efter Krigen lod Kongen lægge Besætning paa Slottet, hvad Hertugen besværede sig over, og 1662 gik Kongen ind paa, at Besætningen skulde trækkes bort, idet Hertugen til Gengæld maatte indvilge i at sløjfe de 2 Runddele imod Byen og den ene imod Søen, for at Slottet ikke skulde tjene en Fjende til Støtte i Krigstid. Betingelsen var imidlertid ikke bleven opfyldt, da Kongen 1667 kom i Besiddelse af Slottet, der herefter tjente til Bolig for de kongelige Amtmænd. 1764 mageskiftede den danske Regering Sønderborg med Ladegaard, Rønhave, Kegnæsgaard, Majbølgaard m. m. til Hertugen af Augustenborg imod hans

pløenske Besiddelser, og 1783 blev det sammen med de øvrige augustenborgske Godser ophøjet til Fideikommis. I Tiden 1764-1848 benyttedes Slottet væsentligt til Magasin. 1848 beslaglagde den danske Regering Sønderborg Slot ligesom Hertugens øvrige Besiddelser, for hvilke han dog ved Overenskomsten af $^{30}/_{12}$ 1852 fik Erstatning. Under Treaarskrigen anvendtes Slottet som Lazaret og Kaserne. Efter 1864 gik Slottet over til den preussiske Stat, der senere overlod det til den augustenborgske Hertugslægt; men ogsaa efter den Tid anvendtes det som Kaserne. 1914 tjente det som Fængsel for de talrige Danske fra Amtet, som Myndighederne arresterede ved Verdenskrigens Udbrud. 1921 solgte Htg. Ernst Günther det sammen med sine øvrige Ejendomme til den danske Stat. Nu benyttes Slottet i alt væsentligt af Sønderborg Amts Museum, der har faaet det overladt som vederlagsfrit Lokale.

Omkring Slottet opstod der en By. Det vides ikke, naar denne fik Købstadrettighed, da den ingensinde fik sin egen Stadsret — Kong Valdemars jyske Lov blev ved at gælde for den. Første Gang, Byens Privilegier omtales, er 1461, da Chr. I konfirmerede dem. Dens Vaaben er et Hus med et Taarn paa en Bro over nogle Bølgelinjer. Naturligvis hentydes der hermed til Byens Beliggenhed ved Vandet, muligvis ogsaa til Slottet. Byen var afgrænset af naturlige Grænser, ikke blot af Vandet imod S. og V., men fra Bakkerne i N. løb der Ø. om Byen en Bæk, hvorover der kun førte et Par Broer. Oprindelig hørte der nogle Jorder til Byen, men Htg. Hans fratog den dem og oprettede af dem Ladegaarden, saa at Byen derefter kun havde nogle faa Jorder, der var tillagt Borgmester og Raadmænd. Heri ligger maaske en af Grundene til, at den i lange Tider udvidede sig saa lidt og kun tiltog lidet i Indbyggertal. Dens vigtigste Erhverv var Skibsfart, Fiskeri og Handel med de Produkter, der avledes paa det frugtbare Als og Sundeved. Danckwerth siger midt i 17. Aarh.: „Der vokser omkring denne By alle Slags godt Korn, især Byg og Havre, i saadan Mængde, at de i gode Aar kan udføre meget heraf og forsyne og bespise andre nærliggende Steder hermed. Der er ogsaa en temmelig Fiskefangst, idet der af Havet hyppigt fanges mange Slags Fiske, især Sild og Torsk, saa at man til rimelig Pris, ja for godt Køb, kan faa alle Viktualier, Fisk, Kød, Salt, Fedt eller Smør, Frugt og deslige". 200 Aar senere, c. 1835, udførtes der aarligt 50,000-100,000 Tdr. Korn, bl. a. til Holland, England og Riga, og desuden forædlede Landbrugsprodukter. Ogsaa Æbler var en Tid en stor Udførselsartikel, især til Rusland; 1790 blev der afskibet 10 Skibe med Æbler, repræsenterende en Værdi af c. 10,000 Rdlr.; 1835 var denne Udførsel dog ophørt. Sønderborgs Handel havde en Konkurrent i Flensborg, der tidligere var bleven begunstiget af Kongerne; saaledes havde Fred. I og Chr. III givet denne By Privilegium paa at drive fri Handel paa Als og Sundeved. Hertug Hans d. Y. gav derimod Sønderborg Privilegium herpaa. Dette medførte adskillige Stridigheder med Købmændene i Flensborg, der paaberaabte sig deres gamle Privilegier. Sønderborgs Privilegier, som de kendes fra de senere, kgl. Konfirmationer, værner om Byens Handel og bestemmer bl. a., at Ind- og Udskibning af Varer fra og til Als kun maatte foregaa i Sønderborg, hvorfor de Skippere, der boede paa Landet, skulde flytte til Byen. Beliggenheden ved Vandet og den naturlige, gode Havn med 2 Skibsbroer, en nordlig og en sydlig, gjorde Skibsfart til et naturligt Erhverv for Sønderborg. Vi træffer da ogsaa forskellige Vidnesbyrd om, at der tidligt udviklede sig en betydelig Skibsfart, og der har igennem lange Tider været en nær Forbindelse imellem Byens og Skibsfartens Kaar. Allerede i 17. Aarh. havde Sønderborg en betydelig Handelsflaade. Skipperne havde tidligt dannet et Skipperlav, maaske 1614, hvilket Aarstal staar paa en Silkedug, der findes iblandt Lavssagerne. Under de svære Tider i 17. Aarh. var Lavet kommet i Forfald, men 1680 blev det reorganiseret, og fra dette Aar stammer dets endnu bevarede Vedtægter. Det tiltraadtes dengang af 60 Skippere, d. v. s. Folk, der ejede Parter i Skibe. Den sidste Halvdel af 16. Aarh. var en stræng Tid for Sønderborg. Vel havde Byen haft Fordel af, at Slottet var blevet Fyrsteresidens, og især havde man den virksomme Dronning Dorothea adskilligt at takke for; derimod havde Htg. Hans været Byen en haard Herre, og lange Tider efter mindedes hans Tid som Byens tungeste. Dog fremmede han Byens Handel, byggede flere Møller og anlagde et Saltsyderi. Det 17. Aarh.s Krige ramte Sønderborg haardt, især Svenskekrigen 1657-59, og andre Ulykker kom til. 1661 og 1679 tyngedes Byen af store Indkvarteringer; $^{27}/_{11}$ 1666 brændte Skt. Jørgensgade. Skibsfarten led store Tab baade ved Storme og ved de algierske Sørøverier; 1672-92 mistede man saaledes 41 store Skibe og Skuder. Byen blev forarmet, i 1698 stod 36 Huse tomme, 12 laa øde hen, og Skatteevnen udpintes. Byen var ansat til 100 Plove, men 1688 maatte Regeringen nedsætte Skatten for 5 Aar til 30 Plove. Saa kom den store nordiske Krig, hvor man og-

saa mistede mange, til Dels store Skibe, som blev tagne af svenske Kapere. Først fra c. 1730 synes der at have været Fremgang, og ved Aarhundredets Slutning havde Sønderborg den største Handelsflaade i Sønderjylland næst efter Flensborg og Aabenraa. 1795 bestod den af 67 Skibe med tilsammen 1346 Kommerce Læster. De følgende Aar var glimrende for den danske Handel og Skibsfart, og 1806 var Byens Handelsflaade vokset til 136 Skibe med 2786 K. L. 25 af Skibene sejlede paa udenlandske Havne. Men Krigsaarene 1807-14 ramte Byens Skibsfart haardt. I disse Aar mistedes 40 Skibe, repræsenterende en Værdi af 30,000 Rdlr. I de følgende Aar byggedes der dog nye Skibe, i Aarene 1816-33 11, og Flaaden voksede igen; 1835 bestod den af 67 Skibe, nemlig 57 Jagter, 7 Galeaser og Brigger og 3 Fregatter, paa tilsammen 1307 Læster. De fleste sejlede i indenrigsk Fart, men medens man tidligere i udenrigsk Fart væsentligst havde sejlet paa Havnene ved Østersøen og den finske Bugt, paa Norge og Island og, naar det gik længst bort, paa Middelhavet og Vestindien, gik nu 7-10 Skibe ud paa lange Fragter, til Singapore, Kina og Brasilien. Foruden Landbrugsprodukter udførte man Mur-

Perlegade efter Bombardementet 1864.

sten og Tagsten fra Teglværkerne ved Egernsund og hentede Træ fra Kalmar og Jærn enten direkte fra Sverige og Norge eller over Flensborg. Kolonial-, Manufakturvarer, Spirituosa osv. fik man fra Flensborg, København og Altona. I Treaarskrigen led Byen kun lidt, og Tiden 1850-64 var for Sønderborg som for Sønderjyllands øvrige Byer en økonomisk Opgangstid; 1862 bestod dens Handelsflaade af 92 Sejlskibe med 2586 K. L. og desuden 1 Dampskib paa 15½ K. L. I dette Aar indgik der i Havnen 830 Fartøjer (702 fra Indlandet, 128 fra Udlandet) paa 13,127 K. L. og udgik 879 (825 i indenrigsk, 54 i udenrigsk Fart) paa 17,574 K. L. Da i den følgende Tid Dampskibene fortrængte Sejlskibene, og man paa Grund af den Stagnation, som indtraadte efter 1864, hverken havde Kapital eller Initiativ nok til at følge med den nye Tid, svandt Sønderborgs Skibsfart mere og mere hen. Efter Genforeningen er Havnen bleven uddybet, og der er igen Fremgang for Skibsfarten. 1924 havde 8 Dampere og 30 Fartøjer, alle over 4 R.T. Netto, hjemme i Sønderborg. I Forbindelse med Skibsfarten maa Skibsbyggeriet omtales. I første Halvdel af 19. Aarh. fandtes her 3 Skibsværfter. Det største var Hauschilds Værft; det var oprettet 1757 af Matthias Chr. Pechmann og købtes 1843 af Hans Heinr. Hauschild, under hvem det havde sin Blomstringstid. Medens der paa Byens 3 Værfter 1798-1833 byggedes ialt 34 Skibe, væsentligst Skonnertbrigger, blev der 1843-76 paa Hauschilds Værft alene bygget 63 Skibe. Til Tider sysselsatte Værftet 60-100 Arbejdere, og i 1870erne havde det 6 Beddinger. Efterhaanden som Jærnskibene trængte frem, sygnede det dog hen, og 1882 blev det nedlagt. Johannes Schmidts Skibsværft var

standset 1850, Hans Chr. Jensens Værft bestod 1848-63. I Slutningen af 1860erne forsøgte Matzen & Søn at oprette et Jærnskibsværft, men det fik kun bygget 1 Skib, da det maatte standse paa Grund af økonomiske Vanskeligheder. Haandværkerne dannede Lav her som andre Steder. Skomagerlavets Skraa er affattet 1488, Bagerlavets Arkivalier gaar tilbage til 1641, men allerede 1596 udstedte Htg. Hans en Forordning for Bagerne. I 17. Aarh. dannede Saddelmagerne, Skræderne, Snedkerne og Kræmmerne Lav. Lavstvangen blev her som i det øvrige Sønderjylland først ophævet 1867. 1835 fandtes der i Sønderborg 2 Sukkerfabrikker, 1 Oljemølle, 4 Tobaksfabrikker og 1 Teglværk og Kalkbrænderi tæt ved Byen, desuden de mange Vindmøller, der — liggende især N. for Byen — igennem lange Tider gav denne sit karakteristiske Præg; c. 1800 var der ikke færre end 8, nu er der kun 2 tilbage. I Byens sydøstlige Udkant laa „Blegen", hvor der blev drevet et privilegeret Blegeri fra 1751, i hele det 19. Aarh. af Slægten Hinrichsen; først c. 1900 ophørte det.

Skønt Byen, efter de strænge Tider i sidste Halvdel af 17. og Beg. af 18. Aarh., fra c. 1730 til 1807 var i stadig Fremgang, stod dens Indbyggerantal omtrent stille. Danckwerth siger midt i 17. Aarh., at „Byen er i vor Tid temmelig folkerig for vore slesvigske Byer, dog gennemgaaende med ikke særlig stærke eller smukke Huse". 1698 talte Byen 528 Familier, vel altsaa c. 2500 Indbyggere. 1845 fandtes der 530 Huse i Byen; selv om de 528 Familier i 1698 ikke har boet i hvert sit Hus, er det dog tydeligt, at Husenes Antal kun er bleven ringe forøget i de 150 Aar. Tiden mellem de 2 sønderjyske Krige er en økonomisk Opgangsperiode for Byen. Den købte nu Ladegaarden og fik saaledes sine gamle Jorder tilbage. 1856 blev i Stedet for de 2 Færger, der fra den sydlige Skibsbro havde besørget Forbindelsen med Sundeved, bygget en Pontonbro, Frederik VII's Bro. Folketallet voksede nu stærkt; men 1864 blev skæbnesvangert for Byen. $^{2}/_{4}$ til $^{6}/_{4}$ bombarderede Preusserne den, hvorved en Fjerdedel af Husene ødelagdes. Især gik det ud over Kvarteret omkring Raadhuset, der selv blev skudt i Brand; kun den nordlige Del af Byen skaanedes. $^{18}/_{4}$ brændte yderligere en Del Huse. Skaden beregnedes til c. 1 Mill. Kr.; den preussiske Stat ydede vel nogen Erstatning, og i Tyskland indsamledes der 380,000 M. til de skadelidte, men Tabet blev dog langtfra dækket. Hertil kom den store Udvandring fra Sønderjylland i de følgende Aar og Afbrydelsen af de gamle Handelsforbindelser. Tiden efter 1864 blev for Sønderborg som for de fleste andre Byer i Sønderjylland en Stagnationens Tid. Først omkr. Aarhundredskiftet fik den Baneforbindelse med Omverdenen, idet Amtsbanen aabnedes 1898 og Statsbanen til Tinglev 1901. 1895 led Byen baade økonomisk og nationalt ved den danske „Sønderborg Bank"s Fallit med et Underskud paa $2^{1}/_{2}$ Mill. M. Først 1909 var Danskerne igen i Stand til at oprette en ny Bank, „Folkebanken for Als og Sundeved". — 1848 var der ved Sønderborg blevet opkastet en Havneskanse, der var bleven gjort stærkere i 1863; 1870 blev den udbygget til en Fæstning, der imidlertid sløjfedes igen 1883. Der laa i den Tid en tysk Infanteri- og Artillerigarnison paa Slottet, hvilket forbigaaende skabte Byen en kunstig Tilvækst. 1904-07 byggedes her en stor, tysk Marineskole. Byen blev nu til Dels en Militærby, og Indbyggertallet steg stærkt, men den største Del af Tilvæksten var Marinesoldater, om ogsaa en Del Privatfolk tilflyttede Syd fra.

Foruden den nuv. Kirke havde Byen tidligere en *Skt. Nikolaj Kirke,* der laa paa Bjærget foran Slottet, og hvortil der var knyttet et Kalentehus. Den omtales i 16. Aarh. som nedrevet.

Et *Skt. Jørgens Hospital* for spedalske omtales allerede 1307. Væbner Peter Stød og Hustru skænkede 1400 Indtægterne af deres Ejendomme til et Vikarie ved Marialtret i Skt. Jørgens Kapellet i Sønderborg. 1437 konfirmerede Htg. Adolf de spedalskes Privilegier i Sønderborg. Senere blev Hospitalet en Fattigstiftelse, „Klosteret" kaldet. Da en Del af dets Ejendomme og Indtægter i Tidens Løb var gaaet tabt, bragte Dronning Dorothea ved Forordning af $^{23}/_{6}$ 1565 igen ordnede Forhold til Veje. En Del af de Indtægter, der hidrørte fra Peter Støds Gave, blev 1550 af Chr. III anvendt til en Skole i Sønderborg. 1571 forøgede Dronning Dorothea dens Indtægter. 1697 udstedte Borgmester og Raad en Skoleforordning: Skolen deltes i en latinsk og en „stor tysk Skole" med 3 Lærere: en Rektor, en Kantor og en Skrivemester. Tilsynet havde Magistraten og Gejstligheden. Det forbødes Skolemestrene i de smaa Skoler og i Biskolerne at undervise Drenge over 7 Aar, da disse skulde henvises til den store Skole. 1727 udstedtes igen en Skoleforordning. 1740 byggede Kirken et nyt Skolehus for 900 M., som Byen overtog 1752. 1806 ophævedes Latinskolen. De 2 latinske Klasser og den tyske Skole blev nu til en Borger- og Realskole, der foruden Rektoren, Kantoren og

Skrivemesteren fik en fjerde Lærer. Undervisningssproget var Tysk, og dette var ogsaa Tilfældet i de 2 Elementærskoler.

Byen, hvis Tingsted oprindelig laa foran Slottet, var delt i 4 Kvarterer, hvoraf det ene hed Skt. Jørgensby. Den styredes af Borgmester og Raad, samt af Byfogden, hvis Myndighed her som andet Steds svandt mere og mere ind. Ved Siden af Magistraten stod et Deputeretkollegium, de 16 Mænd. 1554 var her 1 Borgmester og 12 Raadmænd. Raadmændenes Antal indskrænkedes siden til 8, medens der undertiden var 2 Borgmestre. I de vanskelige Tider for Byen i sidste Halvdel af 17. Aarh. opstod der Stridigheder imellem Borgerskabet og Magistraten. Borgerne havde vanskeligt ved at udrede Skatterne, og de fandt, at Borgmestre og Raad, der tilhørte Byens største Handelsmænd, tillagde sig selv for store Skattelettelser. Disse Stridigheder varede ved fra 1672 til 1698, da Kongen nedsatte en Kommission til at undersøge Byens Forhold og Borgerskabets Klager. Resultatet blev en kgl. Resolution af $^{24}/_{5}$ 1698, en Politiordning af $^{5}/_{11}$, udarbejdet med Flensborgs som Forbillede, og en Instruks for Byfogeden. Det blev opgjort, at Borgmester og Raad ulovligt havde tiltaget sig Friheder, der beløb sig til 2844 M. 9 Sk., som de skulde refundere Byen; dog nedsatte Kongen det til det halve. Raadet skulde nu begrænses til 4 Medlemmer, efterhaanden som de daværende Medlemmer fratraadte. Naar der skulde vælges et nyt Medlem til de 16 Mænd, skulde Borgerskabet foreslaa Magistraten 2 at vælge imellem. Herefter synes der at være indtraadt roligere Forhold i Byen. I den følgende Tid var der hyppigst 1, undertiden 2 Borgmestre, og Deputeretkollegiet skrumpede efterhaanden ind til 12 Medlemmer.

Sproget, der igennem Tiderne er blevet talt i Sønderborg, er Dansk. Derimod er Tysk tidligt trængt ind som Skriftsprog her som i de andre sønderjyske Byer. Men Dansk holdt sig uanset et tysk Fyrstehof og tysk Embedssprog, Skolesprog og til Dels Kirkesprog. I 1850erne gøres der gældende, at næppe 20 Personer i Byen talte andet end Dansk i deres daglige Virksomhed. Det er egentlig først med de mange tyske Bane- og andre Embedsmænd samt med Marineskolen og den tyske Indvandring, som fulgte med denne, at det tyske Sprog i højere Grad trængte ind i Sønderborg. I den nationale Vækkelses Tid havde Hertugen af Augustenborg nok stor Indflydelse i Byen, men der opstod ogsaa en Opposition imod hans Parti — Mænd som Hansen Güntersohn, Reimuth, Matth. Paulsen o. a. — oprindelig demokratisk og antibureaukratisk, men tidligere end i de andre Byer blev den bevidst dansksindet. Da den slesvigske Bogforening blev stiftet 1839, blev Reimuth Bestyrer af dens Bogsamling i Sønderborg, og Aaret efter talte Foreningen 180 Medlemmer her. 1841 satte det danske Parti Peter Hiort Lorenzens Valg til Stænderforsamlingen igennem, ganske vist kun fordi Modpartiet stod splittet; P. Hiort Lorenzen fik 28 St., de slesvigholstenske Kandidater 40. Ved Stændervalget 1847 blev der afgivet 30 danske og 44 slesvigholstenske Stemmer, men kun den rigeste Del af Borgerne havde Valgret, og iblandt de lavere Klasser var Danskheden langt den stærkeste. Efter 1848 blev Danskheden stærkere og mere bevidst, og ogsaa efter 1864 holdt Sønderborg sig i lang Tid som en dansk By, hvis selvskrevne Fører var Slagtermester P. Reimers (1826-1922). Ved Valget $^{12}/_{2}$ 1867 blev her afgivet 510 Stemmer for Ahlmann og 265 tyske Stemmer. Ved de følgende Rigsdagsvalg svingede Flertallet op og ned, men Bankkraket 1895 betød en stærk, national Svækkelse, og først noget ind i vort Aarh. var Danskheden atter i Fremvækst. Først efter Treaarskrigen havde Sønderborg faaet et dansk Blad, „Den danske Slesviger", der blev standset 1865. 1868 oprettede Sagfører J. C. Pingel „Dybbølposten", der fra 1875 redigeredes af Johs. Moldt til hans Død 1906. Abonnenttallet steg under Moldt fra 400 til 800, men gik stærkt frem, efter at A. Svensson og Andr. Grau 1906 havde overtaget Redaktionen. 1909 dannedes en dansk Foredragsforening og en dansk Ungdomsforening. Samme Aar oprettedes igen en dansk Bank. 1914 byggedes det danske Forsamlingshus, „Sønderborghus". — Ved Afstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 2029 danske Stemmer og 2601 tyske; trækkes de tilrejsende fra, bliver Tallene 1680 danske, 1682 tyske. De to Nationaliteter var altsaa den Gang lige stærke.

Af Mænd, f ø d t e i Sønderborg, nævnes: Htg. Joachim Ernst af Plöen (1595-1671); Prins Jørgens Opdrager Otto Grote (1636-93); den norske Storkøbmand Claus Røyem († 1692); Medlem af „Kabalen", Amtmd. i Tønder Peter Brandt (1644-1701); Stadsfysikus i Bergen Poul Brand (1654-87); Maleren Chr. Aug. Lorentzen (1749-1828); Provst i Ketting Chr. Aug. Burchardi (1752-1839); den flensborgske Lokalpatriot Gottfried Joh. Nerong (1765-1832); Geografen Chr. Kuss (1769-1853); de alsiske Bønders Advokat mod Htgen af Augustenborg, senere slesvig-holstensk Stænderdeputeret Peter Lüders (1785-1878); dansk Stænderdeputeret, Raadmd. Hans Peter Hanssen (Norsk) (1805-63);

dansk Medlem af den tyske Rigsdag Nicolai Ahlmann (1809-90); Skovkultivatoren Hans Jacobsen (1815-91); Højesteretsassessor, Folketingsmand Hother Smith (1821-1902); Euripides-Oversætteren Chr. Peter Christensen Schmidt (1832-95); den danske Flensborgfører Lorenz Poulsen (1844-1919).

Litt.: I. G. Burman Becker, Efterretning om de gamle Borge i Danmark og Hertugdømmerne, 1. Samling p. 34-37, Kbhv. 1830. — Hansen, Die Schlösser und Burgen der Insel Alsen im Mittelalter, i Archiv für Staats- und Kirchengeschichte IV p. 269-89, Altona 1840. — A. D. Jørgensen, Kong Kristian II paa Sønderborg Slot, i Danske Mag. 5. R. I p. 1-26, og i Sønderj. Aarb. 1892 p. 241-75, og i Hist. Afhandlinger 3. Bd. p. 217-46. — A. Svensson, Sønderborg, En slesvigsk Købstad under Fremmedherredømmet, i „Fædrelandet" 1910 Nr. 42. — H. Wullenweber, Schloss und Stadt Sonderburg, i Unsere Heimat Nordschleswig p. 288-96, Haderslev 1912. — Bertha Hahn, Minder fra Sønderborg og Als 1850-1870, Kbhv. 1913. — A. V. Karberg, Sønderborg, i Anker Kirkeby og Erik H. Schack, Sønderjylland, som det er, p. 92-110, Kbhv. 1920. — J. Raben og O. Ræder, Fører gennem Sønderborg, Als og Sundeved. Udg. af Turistforeningen for Sønderborg og Omegn, Sønderborg 1924. — P. E. Døring, Das Schiffergelag in Sonderburg, i Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schl.-Holst.-Lauenb. Geschichte 26. Bd. p. 413-68, Kiel 1897. — Statistik des Handels, der Schiffahrt und der Industrie der Herzogthümer Schleswig und Holstein p. 242-48, Slesvig 1835. — E. Kühler, Vom alten Bäcker-Amt in Sonderburg, i Die Heimat 24. Aarg. 1914, p. 190-94. — Søchting og K. E. Larsen, Haandværk og Industri i Sønderborg Amt, Sønderborg 1924. — Die Schule in Sonderburg, i Neue Schl.-Holst. Provinzialber. 1811 p. 573-83. — Herzog Ernst Günthers Palais in Sonderburg, i Neues Staatsbürgerl. Mag. 1. Bd., 1833 p. 689-93. Desuden talrige Afhandlinger i Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg I-V, Sønderborg 1913 flg. — Om Byplanen se Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. XLIX p. 208-12.

Augustenborg.

Augustenborg Flække ligger under 54° 56′ 40″ n. Br. og 2° 42′ 30″ v. L. f. Kbh. — 9° 52′ 10″ ø. L. f. Grw. —, 7,5 km NØ. f. Sønderborg, paa den nordlige Side af den inderste Vig af Augustenborg Fjord, kaldet Noret, der af en Dæmning med Bro og Sluse deles i en østlig og en vestlig Del. Den østlige Del kaldes Lillehav, den vestlige Havnen. I Lillehav er Vandet fersk paa Grund af Tilløbet fra Pulverbæk, der afvander Strækningen op til og omkring Mjang Sø, SØ. for Augustenborg. Byen ligger kønt i en frugtbar Egn, mod V. omgivet af den til Slottet hørende, smukke Park og Skov og mod S. af Noret. Terrænet skraaner svagt mod Ø. og falder temmelig stejlt af ned mod Havnen og Lillehav. Det højeste Punkt inden for Kommunen er Filipsbjærg N. for Parken, 27,6 m. Flækkens Længde fra Ø. til V. er c. 1,5 km, og Bebyggelsen samler sig væsentligst om den lange Hovedgade, der i den vestlige Del af Byen kaldes Storegade og i den østlige Stavnsbølgade. Hvor Storegade og Stavnsbølgade støder sammen, fører Jærnbanegade ned til Stationen og Havnen, og Kettingvej til den anden Side til Blæsborg og Ketting. I den østlige Del ligger desuden Møllegade og Kastanieallé, der forbinder Kettingvej og Stavnsbølgade. I den vestlige Del ligger Bagergyden, der fra Storegade fører et Stykke i N. og ender blindt. Naar man kommer fra Jærnbanestationen og gaar op mod Byen, ligger paa venstre Haand den smukke Slotsallé, der parallelt med Storegade fører op til Porttaarnet med Indgang til Augustenborg Slot. Fra Slotsalléen fører den nyanlagte Havnevej til Havnen og Poststien til Storegade. Fra den vestlige Ende af Storegade fører lige-

ledes en Hovedindgang til Slottet. Ud for dette bøjer Storegade mod N. og fortsætter sig i Osbækvej, der fører til det nærliggende Osbæk, ved Osbækvig, og Landsbyen Sebbelev, der hører ind under Ketting Sogn. Hvor Storegade hører op og Osbækvej begynder, fører Palævej mod V. op til Palæet, det hertugelige Enkesæde, hvorfra en Vej gaar ind i Parken. En anden Vej gaar fra Palæet N. om Parken og Skoven ud til Ny-Stavnsbøl, en Samling Statshusmandshuse, oprettede 1923-24 ved Udstykningen af Augustenborg Hovedgaard. Flækken er stærkt præget af Slottet og de mange Bygninger fra ældre Tid. Nogle af disse hører eller har tidligere hørt til Slottet og er omtrent lige saa gamle som dette. Dette gælder

Efter Generalstabens Revision

1 Palæet
2 Park-Hotel
3 Præstebolig
4 Augustenborg Slot
5 Slotskapel og Sognekirke
6 Frost's Hotel
7 Den sönderjyske Fonds Fjistsanatorium
8 Apotek
9 Postkontor. Telegraf- og Telefonstation
10 Kommuneskole
11 Hotel „Augustenborg"
12 Borgmesterkontor
13 Elektricitetsværk
14 Folkebanken f. Als og Sundeved
15 Jærnbanestation
16 Toldkontor

saaledes om Palæet i Parken, Kavallerbygningen ved Slottet, nu Præstebolig, Jægerhuset ved Jægerpladsen, den gamle Skole i Storegade og „Hospitalet" i Slotsalléen. Foruden disse er der flere andre smukke, gamle Bygninger, f. Eks. Ejendommen Storegade 23; det er med Undtagelse af Palæet og Kavallerbygningen alle 1 Etages Huse, som Regel med Kvist og hyggelige, gamle Haver. De i de sidste to Menneskealdre opførte Bygninger har ikke kunnet berøve Flækken dens fornemme, gamle Præg. Baade i sit Anlæg og ved sit Udseende bærer den Præg af at være en gammel Slotsby.

Flækken har 12 Gader og Veje samt 1 aaben Plads, kaldet Jægerpladsen Dertil kommer Pladsen foran Slottet, som ved en Række Stenpiller, forbundne med Jærnkæder, deles i en indre og en ydre Slotsgaard. Der fandtes Foraaret 1928 170 Huse. Af Kommunens samlede Areal paa 392 ha med et Grundskatnettoudbytte

paa 3504 Thlr. var (1920) de 94 ha besaaet, 11 ha Brak, 124 Grønfoder og Græsning, 38 Haver o. l., 33 Skov, bebygget Grund, Veje o. l. 33 og Vandareal 59. Der fandtes ialt 26 Landejendomme, deraf 14 nye Husmandssteder med et gennemsnitligt Tilliggende af 7 ha, en mindre Gaard med 20 ha, samt Hovedparcellen med paastaaende Bygninger af Augustenborg Hovedgaard med Ejdsk. 124, Jordv. 85, 80 ha, deraf 78 ha Ager, 2 Eng, 900 Thlr. N. Husmandsstederne og den mindre Gaard oprettedes 1923-24 ved Udstykningen af Augustenborg Hovedgaard, der tidligere var preussisk Domæne. Slottets Areal, bebygget og ubebygget, omfattende Slotsplads, Køkkenhave, Park, Sportsplads, Veje m. v. udgør 11,5 ha. Den til Parken grænsende Skov, der nu staar under Statsskovvæsenet, udgør 32,6 ha; dertil maa endvidere lægges to smaa Arealer, Lejejord og Tjenestejord, paa henholdsvis 0,50 og 1,3 ha; naar hertil lægges Lillehav (20,5 ha), er det hele,

Augustenborg Slot, set fra Parken.

Staten tilhørende Areal c. 66 ha. Resten af Kommunens Areal er Bebyggelse og ubebyggede Markjorder, 17 ha. — Antal Frugttræer 1913: 3532 (1900: 1980).

Bygningernes samlede Brandforsikringssum var $^{1}/_{1}$ 1927 3,747,200 Kr. Ved Vurderingen til Ejendomsskyld s. D. udgjorde den samlede Vurderingssum 3,810,400 Kr., deraf Jordværdien 905,000 Kr.

Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken, se Slotskapellet.

Kirkegaarden ligger i den østlige Del af Flækken ved Stavnsbølgade. Den anlagdes 1848, blev udvidet 1869 og har nu en Størrelse af 8510 m². I de mange Krigergrave paa den hviler bl. a.: Oberst L. S. Schouw, † $^{23}/_{7}$ 1850, og den svenske Digter Sommelius, falden $^{5}/_{6}$ 1848; fra 1864 Kapt. Stockfleth og Overlæge Boesen, begge faldne under Stormen paa Dybbøl; endvidere den norske Militærlæge S. D. Schiøtz, † $^{8}/_{3}$ 1864, Gravskrift: „Hvad i Glædens Stund han loved, han i Nødens Time voved; fløj fra Fjæld, fra Hjem, fra Viv, gav for Brødrene sit Liv". I et samlet Anlæg tæt ved Indgangen findes 20 Krigergrave. Lige inden for Hovedindgangen staar et Fællesmonument over de faldne, „rejst af det danske Folk", bestaaende af en høj, sleben Granitsøjle med Marmorkapitæl.

Slottet ligger V. for Flækken ved Fjorden. Det ældste Augustenborg, opf. af Htg. Ernst Günther, var en anselig Bindingsværksbygning med kostbart møblerede Værelser og kostbare Tapeter; til Gden hørte et stort Haveanlæg med en prægtig Allé ned mod Fjorden. Det blev nedbrudt af den ældre Htg. Christian Frederik,

som 1770-76 opførte det nuvær. Slots Hovedbygnings meget anselige Hovedfløj paa 19 Fag mod V. med to korte Sidefløje, alle i 3 Stokv.; de to Sidefløje fortsættes i lavere, to Stokv. høje Bygninger; Hovedfløjen har frontonbærende Midtfremspring mod Gaard og Have, smykkede med Bygherrens Navneskjold. De pudsede Façader er mod Gaarden glatte, mod Haven leddelte af Rammepilastre. Symmetrisk til begge Sider af Hovedbygningens Midtakse ligger de noget ældre Stald- og Økonomibygninger (fra 1733 og 1764) og i selve Midtaksen den smukke Portbygning, i eet Stokværk, med taarnagtigt, spirtækt Midtparti over Gennemkørslen; alle staar i gule Sten. Det hele Anlæg er, om end noget spredt, med sine store Forhold af ikke ringe Virkning, og det er det største, helstøbte, barokke

Augustenborg Slotsgaard.

Arkitekturanlæg i Slesvig. Af Slottets Rum er af særlig Interesse den gennem hele Hovedbygningens Dybde gaaende Vestibule med Stukarbejder, bl. a. forestillende Hannibal i Capua, af A. Tadei fra Lugano, Arkitekturmalerier og Spejl i Loftet; i en Del andre Rum er der endnu helt eller delvis bevaret Interiører fra Opførelsestiden. — I Slottets nordre Sidefløj findes det smukke **Slotskapel,** der anvendes som Kirke af Flækkens Beboere. Det er et anseligt, to Etager højt Rum med omløbende Galleri, der bæres af toskanske Søjler; over dem staar korintiske Søjler, som støtter det rokokostukerede Loft, hvis Midtparti er en Tøndehvælving. Hele Rummet, der er stærkt paavirket af Klassicismen, er hvidt med nogen Forgyldning. Mod Ø. Prædikestolen, i Rokokostil, der er anbragt over Alterbordet og under Orgelet. I Vestenden findes Hertugstolen. Marmorfont, skænket af den russiske Kejser 1807; Daabsfad af Sølv med graveret, hollandsk Kongevaaben. Alterkalk fra Slutningen af 18. Aarh., Sølvlysestager af Hamborgarbejde, c. 1700. To Klokker (1767, Kriesche, Ekernförde). — **Slotsparken,** (jfr. p. 550), strækker sig V. for Slottet langs Fjorden. Den nævnes allerede i Dske Atl. som sjælden stor og smuk, og de to pragtfulde Lindealleer fra Slottet ned til Fjorden fremhæves. I Stil og Naturomgivelser minder den om Fredensborgparken; foruden hjemlige Træer er der mange Plataner og ægte Kastanier. Inde i lukket Højskov staar de tre ranke, smaakronede „Eds-Ege", hvorom en ganske usandsynlig Overlevering

siger, at herunder mødtes engang tre Stormænd for at lægge Raad op mod Griffenfeldt. En Bøg bærer Navnet „Kongebøgen" eller „Hertugindebøgen", formodentlig efter Htginde Louise Augusta. Endvidere „de fire Brødre" (Ædelgraner), af hvilke en er 41 m høj. Det mest iøjnefaldende af Parkens mange gamle Træer er dog en Lind, der staar ved Stien langs Fjorden, og som bærer en Trætavle med Indskriften: „1844 verweilte hier gern der Märchendichter H. C. Andersen (1805-75)." Parken udmærker sig især ved sine slanke Bøge, til Dels af betydeligt Omfang, og sine mange prægtige Linde. Ved Parkens Østende ligger det lille, fornemme **Palæ,** opført 1800 oprindl. som Enkesæde; det er i to Stokv. med pudsede Façader og aaben Portalstue, baaret af ioniske Søjler.

Portbygningen.

Der er intet Raadhus. Borgmesterkontoret er i et Privathus, Storegade 4, og Byraadet holder sine Møder i den gamle Skole i Storegade, opf. 1780 af Htg. Frederik Christian; over Hovedindgangen Indskriften: In Gloriam Dei et Salutem Proximi. 1780 (Til Guds Ære og Næstens Velfærd). — **Arresthuset** er i Sidebygningen til Palæet, der ejes af Staten; Plads til 2 Arrestanter.

Et **Lærerindeseminarium** oprettedes paa Slottet 1878 af den preussiske Stat, og før Genforeningen undervistes alle Pigerne og alle Drenge under 10 Aar paa Øvelsesskolen der; de større Drenge undervistes i den gamle Skole i Storegade af 1 Lærer.

Nu er der ikke andre Skoler i Flækken end **den kommunale Folkeskole,** der bestaar af en dansksproget og en tysksproget Afdeling med henholdsvis 4 og 2 Klasser. Skolen har til Huse i Slottets nordlige Sidebygning, det tidligere Bibliotek, med Legeplads mod N.; indvendig ombygget 1927. Den indeholder 5 Klasseværelser, Kontor, Lærerværelse og Materialrum, samt Omklædningsrum og Gymnastiksal. Ved Skolen er ansat 1 Overlærer, 2 fastansatte Lærere og en fastansat Lærerinde. Sommeren 1928 var der 128 Børn i Skolen, i den danskspr. 87, i den tyskspr. 41, og Elevantallet er i stærk Stigning. En Del af de skolepligtige Børn i Kommunen, c. 20, undervises paa Statsskolen i Sønderborg. — **Den kommunale Ungdomsskole** har Lokaler i Kommuneskolen; den besøges hvert Aar af c. 20 Elever (Haandværker- og Handelslærlinge).

Det kommunale Folkebibliotek oprettedes 1921 som selvejende Institution

med Lokaler i den gamle Skole i Storegade. Det samlede Udlaan 1927-28 var 4108 Bind, Læsesalsbesøget 1200. Bibliotekets Bogbestand 1928 var 2622 Bd. Indtægterne bestaar i Tilskud fra Biblioteksforeningen, Kommunen og Staten. Budgettet 1927-28 androg 4661 Kr., deraf Statstilskud 1500 Kr.

Der findes en **Teatersal** i Byens største Hotel, Slotshotellet.

Der er intet Sygehus. Byen har Part i Amtssygehuset i Sønderborg. Heller intet Alderdomshjem og ingen Fattiggaard; en **Stiftelse,** det saakaldte „Hospital" i Slotsalléen, er sandsynligvis oprettet af Htg. Frederik Christian samtidig med den gamle Skole, c. 1780. I Hospitalet er der 10 Smaalejligheder, der efter Byraadets Skøn overlades til værdige trængende som Fribolig.

Slotskapellet.

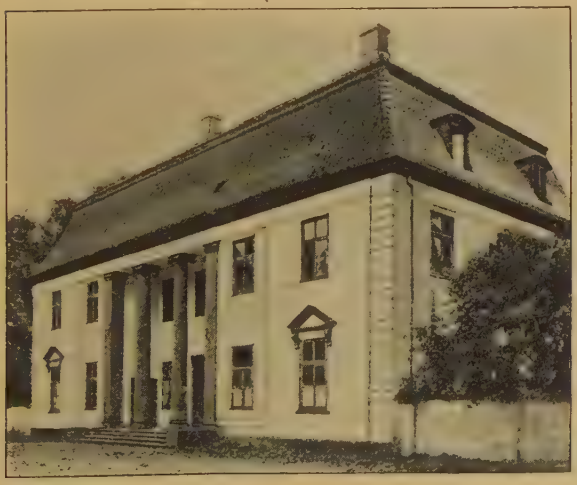

Palæet.

Fra 1864 til 1876 var Byen **Garnisonssted** for en Infanteribataillon, der havde Kaserne paa Slottet, hvor der 1848-64 ogsaa laa Soldater. Siden har Byen ikke haft Garnison.

Der er hverken Gas- eller Vandværk i Byen; men der er et privat **Elektricitetsværk,** beliggende i Møllegade, opf. 1905. Det leverede 1927 37,503 KW. Jævnstrøms 2 Leder System, 220 Volt; 1 Dieselmotor paa 50 HK. — **Sprøjtehuset,** i Slotsalléen, er

formentligt bygget samtidigt med Oprettelsen af Byens Brandværn $^{22}/_{11}$ 1811. Fra Opførelsen til Genforeningen 1920 har det hørt til Slottet. Da Byen 1926 overtog de to tidligere til Slottet hørende Gader, Palævej og Slotsalléen, er det rimeligvis sammen med Slotsalléen gaaet over i Byens Eje.

Jærnbanestationen, opf. 1898, ligger ved den nordvestlige Ende af Lillehav, tæt ved Dæmningen og Havnen. — **Toldkontoret** findes i en privat Ejendom i Stavnsbølgade. — **Post- og Telegrafvæsenets** Bygning, paa Hjørnet af Storegade og Poststien, er opført 1888-89 af en Privatmand; 1924 købte den danske Stat Bygningen.

Af andre Bygninger nævnes: *Den sønderjyske Fonds Kystsanatorium,* indrettet i det tidl. Børnehjem „Sonnenschein"s Bygning i Slotsalléen. Dette oprettedes

Kystsanatoriet.

1899 af en Frk. Hünecken fra Hamborg for egne Midler. Efter 6 Aars Forløb lod hun det fuldstændig nedrive og opførte derefter den nuværende Bygning. Kun Børn fra Hamborg blev optaget. Efter Genforeningen solgte hun Bygningen til „Sønderjysk Fond", der lod den ombygge indvendigt. Der er Plads til c. 50 kirtelsvage Børn. Ved Siden af Kystsanatoriet ligger *Apoteket.* Et kønt, gammelt Hus paa Palævej var vistnok tidligere Bolig for Hofprædikanten; det er nu og har vist altid været i Privateje. Af Hoteller nævnes *Slotshotellet,* Storegade, *Augustenborg Hotel* (tidl. „e Hjørnkro"), paa Hj. af Storegade og Kettingvej, og *Kafé Sølyst* ud for Lillehav.

Foreninger: Byens ældste Forening er *Brandværnsforeningen,* stiftet 1895, c. 100 Medlemmer. — *Haandværkerforeningen,* stiftet 1919. — *Dansk Borgerforening for Augustenborg og Omegn,* opr. 1923 paa Grundlag af en ældre Foredragsforening „Dan", c. 300 Medlemmer. — 1927 oprettedes ogsaa en Afdeling af *Dansk Samfund.* — *Den tyske Forening,* stiftet 1921, har c. 150 Medlemmer. Samtlige Foreninger holder deres Sammenkomster paa Slotshotellet.

Mindesmærker: En Genforeningssten er 1925 rejst i Lille-Skov ud for Kafé Sølyst. I Parken findes en Mindesten for norsk Militærlæge fra 1864 S. D. Schiøtz.

Anlæg. Ud for Kafé Sølyst i Stavnsbølgade ligger et mindre Anlæg, *„Lille-Skov"*, ogsaa kaldet „Rebslagerbanen"; desuden *Slotsparken* med tilhørende Lystskov.

Indbyggertallet var $^{5}/_{11}$ 1925 976 (1860: 531, 1867: 1176, 1871: 1089 — i disse to Aar laa der Militær i Byen —, 1885: 575, 1890: 604, 1900: 663, 1910: 1016, 1921: 762).

Skibsfart: Ved Slutningen af 1928 var der ved Augustenborg Toldsted hjemmehørende 2 Sejlskibe med 92 N.R.T. samt 15 Baade (under 5 Br.R.T.). I 1928 klareredes for Indgaaende 496 Skibe med 30,000 Tons Gods, for Udgaaende det samme Antal med godt 4000 Tons.

Toldindtægterne androg $19^{27}/_{28}$ c. 24,000 Kr.

Præstegaarden.

Der afholdes ingen Markeder i Flækken, og der findes ingen Fabrikker eller større, industrielle Anlæg. Der er en større Korn- og Foderstofforretning og en Trælasthandel (opr. 1897), Indehaver Købmand Storke; Lagerbygninger ved Havnen.

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1928: 35 Heste, 273 Stkr. Hornkvæg (deraf 155 Køer) og 546 Svin (1913: 426).

Byens Øvrighed er den folkevalgte Borgmester. Byraadet bestaar foruden Borgmesteren som Formand af 10 Medlemmer.

Finansielle Forhold. Indtægter $19^{26}/_{27}$ (i 1000 Kr.) 70, deraf Ejendomsskatter 14, Formue- og Lejlighedsskat 47, Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 4. Udgifter 74, deraf Byens Styrelse 4, offtl. Underst. 13, Skolevæs. 17, Rets- og Politivæs. 1, Medicinalvæs. 3, Gader og Veje 10. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1927 93, Gæld 23. Skatteprocenten udgjorde $19^{26}/_{27}$ 5,5, Ligningsprocenten 6,3. Flækken er udskilt fra Amtet fra $^{1}/_{4}$ 1924.

Kommunens faste Ejendomme: Sprøjtehuset, den gamle Skole, „Hospitalet", et Hus i Sebbelev, Lille-Skov, 2,5 pCt. Andel i Amtssygehuset i Sønderborg og i Amtsbanerne, samt 17,5 ha Land, kaldet *Lillekobbel,* der 1861 sammen med

Jægerpladsen udskiltes fra Augustenborg Hovedgaard og af den danske Stat solgtes til Augustenborg Kommune.

Der bor en Ordensbetjent i Flækken. Brandvæsenet: Det 1811 oprettede Brandværn var lønnet af Hertugen, der ogsaa leverede Uniformer og Materiel; efter 1864 ydede Slottet hvert Aar en Sum til Vedligeholdelse af Materiellet, men dette Tilskud faldt bort ved Genforeningen. Nu findes der et „Frivilligt Brandværn", opr. 1895, paa 40 Mand. Materiellet, 2 Haandsprøjter m. m., ejes af Kommunen.

Pengeinstitutter: Der findes Filialer af *Folkebanken for Als og Sundeved* og *Sønderborg Sparekasse*.

Hus paa Palævej.

Havnen, der ejes af Byen, har udviklet sig af et ældre Bolværk, der 1884 udbyggedes til Havn; den er senere uddybet 3 Gange, sidste Gang 1923, med en samlet Bekostning af 200,000 Kr., hvoraf 75,000 Kr. Statstilskud. Nuværende Kajlængde 178 m, Dybde 4 m. Lige ud for Midten af Dæmningen er der anlagt en Baadebro for mindre Fartøjer. Havnepladsen er for nylig udvidet og har nu et Areal af c. 8000 m². Der er Jærnbanespor og elektrisk Lys. Intet Fyr. Ved Havnepladsen ligger Købmand Storkes store Lagerbygninger. Havnen bestyres af Havneudvalget, der bestaar af Borgmesteren og 3 Byraadsmedlemmer. Havnens Formue var 31/3 1928 80,000 Kr., Gæld 100,000 Kr. Indtægt af Havne- og Bropenge s. A. beløb sig til 26,000 Kr.

1776, da det nuværende Slot var bygget færdigt, ansatte Hertugen en Hofprædikant, som ogsaa blev Præst for Indbyggerne i Augustenborg. Fra dette Aar begynder Kirkebogsføringen. Hofprædikanten lønnedes af Hertugen og stod hverken under Provsten eller Biskoppen over Als og Ærø. 1848, da Hertugen blev fordrevet fra Als, blev Hofpræstens Embede nedlagt, og Indbyggerne i Augustenborg henvistes til Ketting Kirke. Først 1874 udskiltes Byen fra Ketting Sogn og fik igen et eget Præsteembede. Kirkesproget er dansk; men der holdes tysk Gudstjeneste 1 Gang om Maaneden samt alle Anden-Helligdage. Flækken hører til Sønderborg Amtstuedistr., Sønderborg Lægekr. og har Apotek i Slotsallé (opr. 1797) med reelt Privilegium fra samme Aar. Den hører til den sønderjyske Amtskr.' 4. Optillingskr., for hvilken den er Valgsted, til Als Vurderingskr., Als Skattekr. (1.), Augustenborg Forligskr. (3.), 7. Udskrivningskr.' 190. Lægd.

Ved Post- og Telegrafvæsenet er ansat en Postmester, en Assistent og en Kontorist. Ved Toldvæsenet er ansat en Toldassistent og en Overtoldbetjent.

Amtsbanen *Sønderborg-Nordborg* har Station ved Byen.

Byen har ingen faste Dampskibsruter.

Historie. Hvor nu *Augustenborg* ligger, ved Fjorden, der den Gang gik længere ind i Landet, maaske helt ind til Mjang Sø, laa tidl. en Landsby Stavnsbøl. Slesvigbispen ejede denne, der bestod af 11 Gaarde, tillige med 7 Fæstere og 1 Mølle i Sebbelev. Den nævnes 1271, da Biskop Bonde pantsatte sine Besiddelser i Stavnsbøl og Sebbelev for at faa Penge til at udruste 4 Skibe til Kongens Tjeneste. Biskop Bartold (Biskop 1288-1309) indløste dem igen for 1200 Mark. Efter Reformationen blev Bispegodset et Præbende, Svabsted Amt, som 1624 inddroges af Kongen. Stavnsbøl og Sebbelev hørte til Dybbøl Fogderi. 1651 solgte Fr. III Stavnsbøl og 8 Gaarde og 8 Kaad i Sebbelev, tilsammen 19 Plove, til Htg. Hans d. Y.s Sønnesøn Ernst Günther, der efter yderligere Gaardkøb paa Als og efter at have nedl. Byen Stavnsbøl opførte en Gd., som han efter sin Gemalinde Augusta af Glücksborg gav Navnet Augustenborg. Ernst Günther erhvervede ogsaa Rumohrsgd. og Landsbyen Bro. Hans Sønnesøns Søn, Htg. Christian d. Æ., fik 1756 af Fr. V Gammelgd. og Gundestrup i Ketting S. og 1764 Sønderborg Slot og Ladegd., Rønhave, Majbølgd. og Kegnæsgd. mod at afstaa sin Arveret til de pløenske og glücksborgske Besiddelser. Htgen havde desuden Kaldsretten til Ulkebøl, Hørup, Tandslet, Lysabild, Asserballe, Ketting og Notmark Sogne. Fr. Chr.s Fader, Htg. Chr. August, havde allerede ved Ahlefeldternes Fallit 1725 af deres Godser erhvervet Graasten, Fiskbæk, Kiding og Aarup. Siden kom ogsaa Avnbølgd. og Kelstrup til Augustenborgerne, og 1783 oprettedes der et Fideikommis af de samlede, augustenborgske Godser.

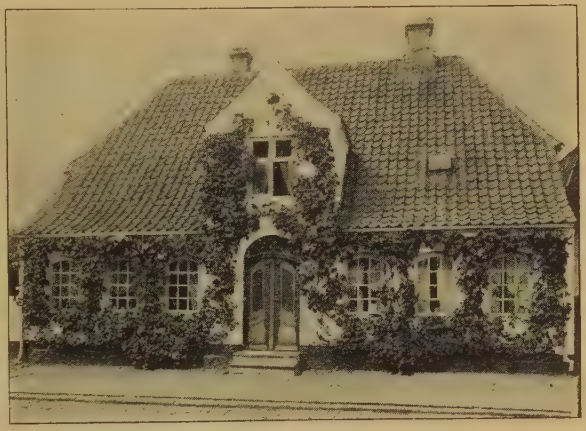

Storegade 23.

Under Fr. Chr. d. Y. (Hertug 1794-1814) var Augustenborg Samlingssted for mange betydelige Mænd som Baggesen, Ernst Schimmelmann, de tre Søskende Stolberg, Professor Reinhold og flere. Hertuginden, Fr. VI's Søster Louise Augusta, holdt Hof her. Sønnen Hertug Chr. August var ivrigt interesseret i Jagt og Hesteopdræt og havde et stort Stutteri med indtil 60 Hingste; ogsaa i hans Tid kom her litterære Personer, bl. a. H. C. Andersen. Senere blev Htgen Lederen af den dynastiske Slesvigholstenisme og drev Agitation saa vel i Hertugdømmerne som over hele Tyskland. I Marts 1848 rejste han til Berlin for at sikre Slesvigholstenerne Hjælp imod Danmark. Paa Grund af Omegnens fjendtlige Stemning flygtede Hertuginden og hendes Døtre hovedkulds fra Slottet, og Bønderne drog til Augustenborg og tvang Hertugens Embedsmænd til at lade hente et Danebrog i Ulkebøl Præstegd. og hejse det over Slottet. De danske Tropper besatte Slottet, og Htgens Papirer beslaglagdes og sendtes sammen med Sølvsagerne og andre Kostbarheder, der fandtes nedgravet i Parken, til København. Ved Cessionsakten af $^{30}/_{12}$ 1852 afstod Htgen alle sine Ejendomme til den danske Stat, og ved Patent af $^{8}/_{3}$ 1853 indlemmedes de i Sønderborg Amt. I de to slesvigske Krige anvendtes Slottet til Lazaret. Den preussiske Stat, i hvis Eje Slottet overgik efter 1864, brugte det til Kaserne til 1876. 1878 blev det indrettet til Kvindeseminarium og anvendtes hertil indtil 1920. Efter Udsoningen mellem Preussen og Augustenborgerne og den senere Kejser Wilhelm II's Giftermaal med Chr. Augusts Sønnedatter Auguste Viktoria blev Slottet 1885 overladt til hendes Broder, Hertug Ernst Günther, der dog ikke

tog Bolig her. 1920 solgte han det til den danske Stat. Siden har det staaet ubenyttet hen. Flere Planer om at bruge det i det danske Kulturarbejdes Tjeneste er ikke blevet virkeliggjorte; men der er nu fremsat Forslag om at anvende det til Sindssygehospital.

Nord for Slottet laa *Hovedgaarden,* der før 1848 tilhørte Hertugen af Augustenborg, men siden den Tid har haft en omtumlet Skæbne. Efter Treaarskrigen, maaske allerede 1849, fik en Kammerrd. Haack den i Forpagtning af den danske Stat til 1861, da Gden solgtes til Kammerrd. H. Fr. Fenger. Han solgte 1876 Gden til en Tysker, Kaufmann, hvis Enke 1899 solgte Gaarden til den preussiske Stat, som oprettede den til Domæne, der efterhaanden fik den Størrelse, som den havde 1923-24 ved Udstykningen, 234 ha. Nuvær. Ejer af Hovedgaardens Stamparcel er Proprietær Eduard Nissen.

Ved Slottet opstod der en *Flække,* bestaaende af een lang Gade. Indbyggerne var for Størstedelen fyrstelige Betjente. Hertugen holdt en Hofpræst for Herskabet og dets Tje-

Den gamle Skole i Storegade.

nere, men alle andre i Flækken skulde ifl. et kgl. Dekret søge Ketting Kirke, hvis Præst ogsaa bestandig skulde have Korntienden fra de 11 nedbrudte Gde i Stavnsbøl. Begge Dele afstod Reenberg With (Præst i Ketting 1752-93) til Hofpræsten. Oprindelig havde Augustenborg ingen Kirkegd., men Indbyggerne blev begravet paa Ketting Kirkegd.; senere har dog Flækken faaet sin egen Kirkegd., paa hvilken der findes en Del Krigergrave. C. 1730 havde Flækken c. 40 Huse, 50 Aar senere 50 Huse, og det hedder om den, at den „tiltager meget i Bygninger og Indbyggere og lover meget i Henseende til Handelen". 1803 havde den c. 60 Huse, og Sognet havde 425 Indbyggere. 1835 havde Flækken 66 Huse og 695 Indb., 1864: 618 Indb., 1867: 1116 (Soldaterne medregnet). 1921 havde den kun 762 Indb., altsaa ikke stort flere end i 1835. Først efter Genforeningen begyndte den at vokse og havde 1925 974 Indb. 1797 oprettedes der et Apotek, der 1800 blev privilegeret. Allerede inden Slottet blev bygget, fandtes der en Havn ved Stavnsbøl Fjord, og senere byggede Htgerne en Havn som Anlægssted for Skibe til Slottet. 1848 overtog den danske Stat Havnen; efter 1864 overgik den til den preussiske Stat, der 1872 overlod den til Byen.

Byen, der i saa høj Grad var beboet af Folk, som var afhængige af Htgen, var naturligvis stærkt slesvigholstenskpræget, og skønt man blev skuffet over Spørgsmaalets Løsning, sluttede man sig dog efter 1864 til Preusserne. 1871 blev der kun afgivet 9 danske Stemmer mod 50 tyske, 1884: 1 mod 83, 1887, da Tyskerne naaede deres højeste Stemmetal: 4 mod 102. Fra 1893 gik Danskerne frem. 1893 havde de 7, 1898 11, 1912 29 Stemmer, Tyskerne 67, 74 og 88. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 256 d. og 236 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 36, fra Tskl. 97). Ved Byraadsvalget 1922 valgtes 4 Danske, 4 Tyske og 3 Socialdemokrater, i 1925: 6 Danske, 3 Tyske og 2

Socialdemokrater, 1929: henholdsvis 8, 2 og 1. Allerede inden Sprogreskriptet af 1888 var der indført helt tysk Skolesprog (med Undtagelse af Religionstimerne), i 1928 undervistes derimod 87 Børn paa Dansk, 41 paa Tysk. Talesproget er og har altid været Dansk, selv ved Hertughoffet blev der talt Dansk. Ved Folketingsvalget Septbr. 1920 blev der afgivet 153 dansk-borgerlige Stemmer, 36 socialdemokratiske og 92 tyske. Ved Folketingsvalget 1926: 174 dansk-borgerlige, 100 socialdemokratiske og 95 tyske Stemmer.

Af Mænd, fødte i Augustenborg, nævnes: Fr. Carl Emil Nielsen (1769-1851), Stutmester paa Frederiksborg, Hippolog; Fr. Ludvig Aug. Haller Baggesen (1795-1865), Digterens Søn, General; Chr. Karl Ludvig Hansen (1803-86), Præst paa Fyn, Historiker; Ludvig Dähnfeldt (1817-1900), kendt Havemand i Odense.

I Sognet kendes ialt henv. 15 Gravhøje, væsentligst beliggende i dets Nordøstspids og paa Banken Filipsbjærg N. for Augustenborg Park; nu er de dog næsten alle sløjfede. Bevaret i det Ydre er kun en lav Høj i Slotsparken (i denne Højs Indre er i nyere Tid opmuret et Kammer) samt en Høj paa Filipsbjærg.

Litt.: P. F. Bruhn, Das Augustenburger Schloss, i Die Heimat 1897 p. 129-33. — Hans Schulz, Augustenburg. Ein Wandertag, Leipzig 1912. — Andreas Grau, Minder fra Hertugen af Augustenborgs Tid, i Sprogfor.s Almanak 1913 p. 49-55. — H. Wullenweber, Das Augustenburger „Palais" und seine beide fürstlichen Bewohnerinnen, i Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg 4. Aarg. p. 113-22. — Chr. Tränckner, Augustenburg, i Schlesw.-Holst. Jahrbuch (Kunstkalender) 1920 p. 58-62. — Katharina Petersen, Das Augustenburger Lehrerinnenseminar, i Die Heimat 1920 p. 1-4. — P. Hennings, Der Silberschatz der Augustenburger, i Die Heimat 1903 p. 135-36. — Hirschfeld, Theorie der Gartenkunst IV p. 182 flg.

Nordborg.

Nordborg Flække, i den nordligste Del af Als, ligger under 55° 3′ 35″ n. Br. og 2° 50′ 10″ v. L. f. Kbh. — 9° 44′ 30″ ø. L. f. Grw. Landsognet, Pøl og Holm Kommuner, omfatter hele Øens Nordkyst langs Lille-Bælt og Als Sund. Egnen er et udpræget bakket Morænelandskab, der skraaner jævnt mod Lille-Bælt, hvor Kysten gennemgaaende er lav, dog er der enkelte Steder ved Pøl Strand og Tontoft Nakke lave Lerklinter, medens Kysten mod Als Sunds Vige falder af i bratte Skrænter, saaledes ved Dyvig og Mjelsvig. Dyvig adskilles fra den udenfor liggende Stegsvig ved den typiske Morænekol Stegshoved. Det højeste Punkt er Mikkelshøj, 43 m, i Vesterlund lidt S. for selve Byen. Imellem Mikkelshøj og det 1 m lavere Ulbjærg gaar en dyb Kløft, der forbinder Gammeldam med det længere sydpaa liggende Oldenor, der nu er udtørret, og hvis Vand gennem en Kanal pumpes ud i Mjelsvig. Fra Mikkelshøj er der en smuk Udsigt. Selve Byen ligger spredt paa Bakkeskraaningerne ved Nordvestspidsen af Nordborg Sø, der er 2,5 km lang og 0,25 km bred, og som dels hører til Nordborg og dels til Hagenbjærg Sogn. Byen er c. 1200 m lang og 750 m bred og deles ved Sænkningen Gammeldam i to Hoveddele. Gammeldam har tidligere ogsaa været Sø og kan endnu i Vintre med pludseligt Tøbrud blive oversvømmet. I de senere Aar er der dog bygget flere Huse i Lavningen, saa at de to Dele nu vokser sammen. Ogsaa Afløbet fra Søen — Nordborg Bæk — løber i en snæver Kløft gennem en Del af Byen. Gaderne er derfor bakkede, og Byen bliver spredt, hvorved den tager sig forholdsvis større ud, end den er. Den Del, der ligger Ø. for Gammeldam, er rimeligvis oprindelig bygget for Hertugernes Funk-

tionærer, medens den vestlige Del er den egentlige, gamle Køb ing, hvis forhenværende Marker i Pøl Kommune endnu hedder Købingsmark. Afstanden fra Sønderborg er ad den nye, 1926 gennemførte Landevej 25 km, ad Jærnbanen er der 32 km. Hovedgaderne er: Landevejen-Storegade-Holmgade, der fortsættes i Vejen til Holm, hvortil der i 1928 er blevet udstukket en ny, lige Landevej. Fra Storegade ad Skomagergade og Kirkegade fører der Veje til Købingsmark og Pøl og ad Løjtertoft til Oksbøl og Mjels. Af Sidegader er der Bækgade, Ulbjærggade, Søndergade og Slotsgrunden. Gadebilledet er ret uroligt. Gammelt og nyt mødes, men udgør ingen Helhed. En stor Del af Byen brændte 1792, hvilket Aarstal ses paa Gavlen af en Bygning i Storegade; enkelte Steder i Sidegaderne ses endnu

1 *Præstebolig*
2 *Elektricitetsværk*
3 *Hotel „Harmonien"*
4 *Kommunekontor*
5 *Post- og Telegrafkontor*
6 *Uldspinderi*
7 *Folkebanken for Als og Sundeved*
8 *Jærnbanestation*
9 *Kommuneskole*
10 *Als Nörherreds Bibliotek*
11 *Toldkammer*
12 *Nordborg Sparekasse*
13 *Ridepladsen*
14 *Nörherredhus*
15 *Hotel „Union"*
16 *Apotek*
17 *Nordborg Slots Efterskole*
18 *Tysk Skole*

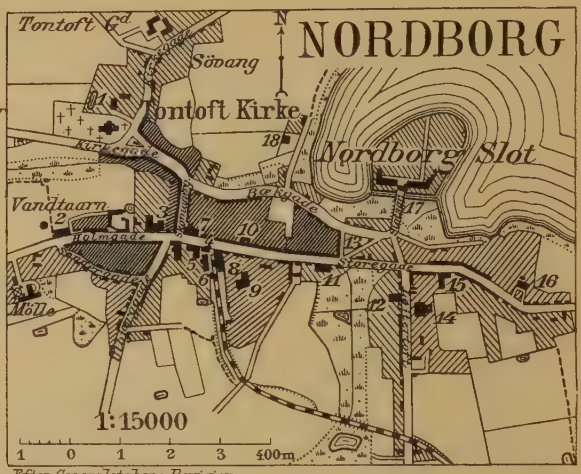

Efter Generalstabens Revision.

et straatækt Hus, ellers er røde Tagsten overvejende. Gaar man imidlertid Gaderne efter i Enkeltheder, finder man adskilligt seværdigt, især af gamle, udskaarne Døre fra Slutn. af 18. Aarh. I Bækgade er der f. Eks. en rigt udskaaret Dør med frodige Vindrueklaser.

Byen har 12 Gader, Veje og Stræder samt 2 Pladser: Ridepladsen er en træbeplantet, trekantet Plads med Græsplæner og et af den preussiske Amtsforstander Klinker opsat Springvand med en Sten, hvorpaa der staar: Klinker 1911. Endvidere et lille Torv, hvor Storegade og Holmgade mødes. Løjtertoft og Ridepladsen, der tidl. har været Hertugernes Ridebane, har høje Lindealléer, og Slotsgrunden samt den Del af Storegade, der fører over Gammeldam, er tilplantet med Kastanietræer. Der fandtes Efteraaret 1928 248 Huse, heraf 225 i selve Byen og 23 i Ø.- og Vesterlund samt Ulbjærg. Af Kommunens saml. Areal paa 402 ha med et Grundskatnettoudbytte paa 4606 Thlr. var (1920) 204 ha besaaet, 25 Brak, 51 Grønfoder og Græsning, 34 Haver o. l., 7 Skov, 16 bebygget Grund, 10 Moser, 10 Veje o. l. og 45 ha Vandareal. Der er ialt 36 Landbrug, heraf 2 med over 30 ha, af hvilke J. Bladt's har en Ejdsk. paa 108, Jordv. 78, samlet Areal 65 ha, heraf Ager 64, Eng 1, N. 2405 Thlr. En Del af disse Gaarde er beliggende i selve Byen med Jorder i Holm og Pøl Kommuner, Resten i Ulbjærg samt Øster- og Vesterlund, der opstod, da Slotsladegaarden 1772 blev udstykket. Gaarden Fægteborg i Hagenbjærg Sogn har en Del af sit Tilliggende i Nordborg Kommune. Den lille Stats-

skov Karholm i Østerlund er 4,33 ha stor. — Antal Frugttræer 1913: 3732, 1900: 2536.

Bygningernes samlede Brandforsikringssum var 1/1 1927 4,910,700 Kr. Ved Vurdering til Ejendomsskyld 1/1 1927 udgjorde den samlede Vurderingssum 3,483,000 Kr., deraf Jordværdien 825,000 Kr.

Af offentlige og andre **Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Den nordvestligt i Byen liggende, tidl. til Skt. Antonius indv. **Kirke,** der efter den forsvundne Landsby Tontoft (1483 Tunttoft) ofte kaldes med dette Navn, har været en interessant, senromansk Teglstenskirke, bestaaende af lige afsluttet Kor og Skib

Nordborg Kirke.

samt et i denne efter frisisk Skik indbygget Taarn, af hvilket der endnu er Spor i Skibets Vestende, saaledes den i Vestmuren liggende Trappe. Cementpuds og talrige Tilbygn. har imidlertid udslettet det meste; dog ses endnu de vestlige Hjørnelisener samt sydlig paa Skibet Rester af en Rundbuefrise, mod Ø. enkelt, mod V. krydsende, samt af et Portalfremspring. Mod S. gotisk Kapel, der dog er blevet stærkt omdannet ved, at der senere over det rejstes et Taarn med Spir. Mod N. Tilbygning fra 1785 (restaur. 1880), og i Forlængelse af Koret et af Htg. Carl af Nordborg bygget Gravkapel (1700) med lav, trekantet Gavl, i hvilket det hertugelige Vaaben. Mod V. endelig en nyere Forhal. Indvendig er Gravkapellet adskilt fra Koret, der blev helt ombygget 1700, da det fik en 8-ribbet Hvælving med runde Ribber og blomsterformede Slutsten. Skibet har 4 Fag Krydshvælvinger, det østligste med 5, de øvrige med 6 retkantede Ribber, Sydfløjen alm. Krydshvælving, Nordfløjen fladt Loft. — Altertavle i rig Bruskbarokstil, skaaret 1655 af Sønderborg-Epitafiernes Mester, med trekløverformet Topstykke; Reliefferne forestiller Nadveren og Korsfæstelsen; som Karyatider tjener Moses og Johannes Døber; paa Vingerne ses Engle med Christi Lidelsesredskaber. Alterkalk 1664, Sølvalterstager 1705 samt sentgotiske Malmstager. Sentromansk Font af gullandsk

Kalksten, firkløverformet, med Menneskehoveder mellem de fire Fremspring; Daabsfad, c. 1625, med to siddende Kvindefigurer. Prædikestol, c. 1630, med bibelske Relieffer og Hermer, der forestiller Apostlene; Snitværket er udført af en Elev fra Ringerinks Værksted, hvis Stil her er udviklet i bruskbarok Retning. Sentgotisk Krucifiks, som i Egen K. To Lysekroner fra 17. Aarh. Klokker fra 1620 (Melchior Lucas, Husum) og 1777 (Kriesche, Ekernførde). Genforeningsklokker, skænkede af Grosserer Johan Hansen. I Gravkapellet staar 11 Kister med Lig af den ældre sønderborg-nordborgske og den yngre nordborg-pløenske Hertugslægt, nemlig Htg. Christian, † i Graasten paa Ærø 1633, sammes Broder Htg. Frederik af Nordborg, † 1658, og dennes to Hustruer samt Børn, deribl. Htg. Johan Bugislav af Nordborg, † 1679; endvidere Htg. August af Nordborg (Kapellets og Slottets Bygherre) † 1699, samt dennes Hustru, Datter og Sønnedatter. Den ældre Linies 7 Kister stod til 1813 i Kapellet ved Egen Kirke.

Gravkapellet ved Nordborg Kirke.

Kirkegaarden kan deles i tre Dele. Den gamle umiddelbart om Kirken falder mod S. af i Terrasser. V. for den gamle Del er den i 1864 udvidet med en nyere Del og endelig i 1921 mod N. med den nyeste Del. Gravstederne paa den ældste Del tilhører de gamle Bondebol i Sognet, og der findes N. for Kirken en Grav for 21 danske Soldater fra Krigene 1848-50; her er ogsaa Astronomen Th. A. Brorsen (1819-95) begravet. Paa den nyere Del staar en Mindestøtte, rejst af danske Borgere i Nordborg for 45 danske Soldater, der døde paa Lazarettet i Nordborg 1864, disse ligger dog begravede paa den ældste Del umiddelbart op ad den nordre Kirkemur V. for Korsarmen; der er ingen synlig Grav, da Gangen fører hen over denne. I den nyere Del er den danske Nordborgfører Fritz Hansen Løjtertoft (1834-1926) begravet. Paa den nyeste Del rejstes 1921 en mægtig Granitmindesten for de i Verdenskrigen faldne fra Sognet; ved dens Fod staar paa tre sortpolerede Stentavler de 73 faldnes Navne, og foran Anlægget er der smaa Stenstøtter forbundne med en Jærnkæde.

Kirken og Kirkegaarden er fælles for Nordborg By og Landsogn. Kirken ligger højt, og om den ligger Kirkegaarden, N. for hvilken Præstegaarden er beliggende, alt i Pøl Kommune.

Slottet. Paa nedenstaaende Tegn. fra Resens Atl., der maa stamme fra Aarene mellem 1665 og 1678, ses endnu Dele af det ældste Nordborg: de to høje, mangekantede Taarne, der hæver sig paa den østligste af to Smaaholme i Søen og vel tilhører den mellemste Middelalder. De maa være blevet fuldstændig nedrevne ved Opførelsen af det nuvær. Slot, og Undersøgelser, der 1924-25 blev foretagne af

Nationalmuseet, bragte intet af det middelalderlige Nordborg for Dagen, gav overhovedet kun saare ringe Resultater. Naturligvis har den gamle Borg ikke kunnet fyldestgøre selv de Krav, et saa ubetydeligt Fyrstehof som det nordborgske maatte stille, og i Forbindelse med det er der da, uvist naar, blevet opført et virkeligt Slot. Dette synes imidlertid kun at have været en Bindingsværksbygning, thi da Slottet $^{14}/_{8}$ 1665 hærgedes af en Brand, blev efter Kirkebogen „intet staaende af det hele store Hus uden alene Runddelen eller Taarnet, som var af Brandmur (Grundmur)". Ligeledes bevaredes Ladegden, der laa paa en kun ved en Grav adskilt, vestligere Naboholm og havde et mærkeligt Portanlæg, bestaaende af 3 sammenbyggede, runde Taarne med Gennemkørsel gennem det midterste, der laa lige ud for Broen, som forbandt Ladegdsholmen med Byen. Denne ejendommelige Slotsport, hvis Midttaarn havde et lanternepryd det Spir, og som synes at stamme fra Midten af 16. Aarh., blev saa at sige Kærnen i det nye Slotsanlæg, til hvilket Htg. August af Nordborg lagde Grunden i Foraaret 1678. Slottet flyttedes nemlig nu fra den egentlige Slotsholm til Ladegdsholmen, hvor Bygningerne Ø. for Porttaarnet nedbrødes. Efter Opmaalingen i „Dske Vitruvius" bestod det af en Hovedbygning i 2 Stokv. med afvalmet Tag og søjlebaaren Altan ud for nederste Stokv. mod Søen, samt en lavere Østfløj i 1 Stokv. med Kapel og Domestikværelser. Den gamle Slotsholm synes at være bleven helt afgravet og omdannedes til et fransk Haveanlæg, og Graven mellem de to Holme tilkastedes. Den senere Amtmd. Danneskjold-Samsøe ændrede det Indre og opførte desuden den lange Dæmning over til Portalen. 1732 var Slottet meget brøstfældigt, og 1766 og flg. Aar ombyggedes det ganske af G. Rosenberg; de øvre Stokv. nedtoges, og Slottet blev ringe og uanseligt af Ydre. 1909 blev det atter ombygget (Arkt. A. E. Fink), ved hvilken Lejlighed bl. a. Hovedbygningen atter blev paa to Stokv., ligesom Porttaarnet forhøjedes og fik et hætteformet Spir.

Nordborg Slot.

Byen har intet Raadhus; Kommunekontoret er paa Hotel „Union". Staten ejer en **Politibolig** med et Par Arrestrum, der i daglig Tale kaldes „Taarnet" og ligger ved Ridepladsen ud mod Søen.

Af Skoler findes foruden Efterskolen paa Slottet en **dansk Kommuneskole** og en **tysk Privatskole.** Det kommunale Skolevæsen er fælles for Nordborg og Pøl, der udgør et saakaldt Skoleforbund. Skolebygningerne er fælles for Nordborg og Pøl, og af Udgifterne til Skolevæsenet betaler Nordborg de $^{8}/_{11}$, Pøl de $^{3}/_{11}$. Nordborg-Pøl Skoleforbunds økonomiske Forhold styres af Skoleudvalget, der bestaar

af 7 Medlemmer, 4 valgt af Byraadet og 3 af Pøl Sogneraad. Borgmesteren er Formand. Skolebudgettet skal dog vedtages baade i Nordborg Byraad og Pøl Sogneraad. En fælles Skolekommission paa 7 Medl. vælges under eet af Skatteyderne i de to Kommuner. Skoleforbundet omfatter baade en Folkeskole og en Mellem- og Realskole med 12 Klasser og 198 Børn (i Slutningen af 1927). Personalet bestaar af 1 Overlærer og 9 fast ansatte Lærere og Lærerinder. Lokalerne er i Kommuneskolen; denne opførtes 1912 (Arkt. Hartvig), delvis for private Midler (22,500 M., skænket af Frk. Mary Booth). — En **teknisk Skole** (opr. 1920) og en **Handelsskole** (opr. 1925) har Lokaler paa Skolen. — Den tyske Privatskole oprettedes 1924; dens Bygning, paa Pølstien, opførtes 1926 (Arkt. Schürer, Lübeck);

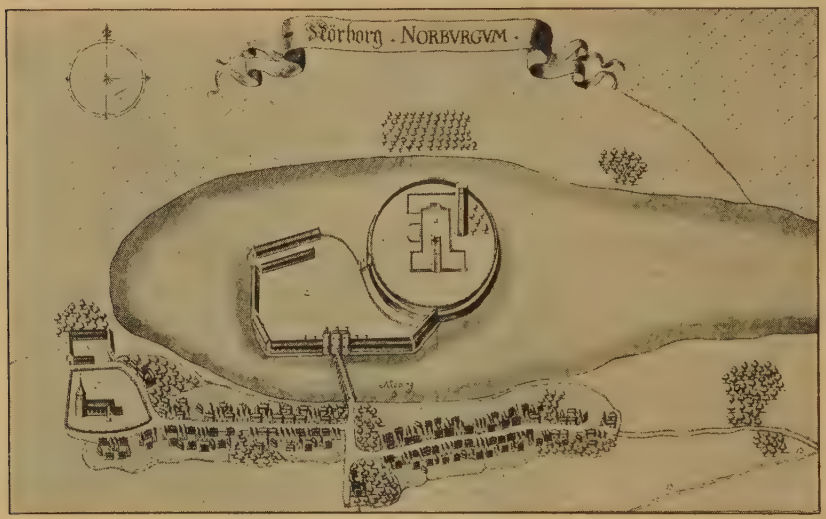

Nordborg. Efter Resen.

i 1926 havde den 1 Lærer og 1 Lærerinde og besøgtes af 29 Børn. — **Nordborg Efterskole** oprettedes 1922 i Slottet; den har en Forstander og 2 Lærere og besøgtes 1927-28 af 23 kvindelige og 39 mandlige Elever.

I Nordborg findes ogsaa **Als Nørre-Herreds Bibliotek,** oprettet 1921 som et Oplandsbibliotek for Nordborg, Oksbøl og Hagenbjærg Sogne med Hovedbibliotek og Læsestue i den gamle Degnebolig i Nordborg og Udlaans- og Børnebiblioteker i de nævnte Sognes Skoler. Biblioteket har et aarligt Budget paa c. 4000 Kr. og en Bogbestand paa c. 5000 Bind. Dets Udlaan er c. 15,000 Bind aarligt. — **Det tyske Bibliotek** har 1000 Bind og et Udlaan paa 1500 Bind aarligt.

I Nørherredhus og Hotel Union er der **Teatersale.**

Det danske Forsamlingshus „Nørherredhus" paa Løjtertoft er bygget 1906 af Arkt. Jep Fink, Aabenraa, og smykket med Kalkmalerier af Troels Trier, Vallekilde. Forsamlingshuset rummer Restaurationslokaler, Gæsteværelser og to Sale, en stor med Plads til c. 600 Mennesker og en lille Sal til c. 60-70. Bag Forsamlingshuset er Ringridepladsen. Forsamlingshuset er rejst ved Bidrag fra danske i Øens fire nordligste Sogne og ejes af et Interessentskab. Det var i den tyske Tid som endnu Sædet for det dansk-nationale Liv paa Nørre-Als (Foreningen „Concordia").

Fattiggaarden, paa Søvang, opf. 1874, har et Tilliggende paa 4 ha og ejes af Nordborg (15 pCt.), Pøl og Holm Kommuner i Fællesskab. Stiftelser og Sygehus findes ikke.

Byen har intet Gasværk. **Elektricitetsværket,** i Holmgade, opførtes 1906 og overtoges af Kommunen 1911; det drives af 2 Dieselmotorer med tils. 115 HK.; aarl. Prod. c. 75,000 KW. Ø.- og Vesterlund faar Elektricitet fra Sønderjyllands Højspændingsværk. — **Vandværket,** i Holmgade, opf. 1909, er privat, men kan overtages af Byen til Vurderingspris; aarl. Prod. c. 15,000 m^3. — Byens **Sprøjtehus,** Holmgade, byggedes 1926.

Amtsbanegaarden, Storegade, opførtes 1898 (Arkt. Naeve); i samme Gade ligger **Toldboden,** opf. 1792; og **Posthuset,** opf. 1892, med Telegraf- og Telefon-

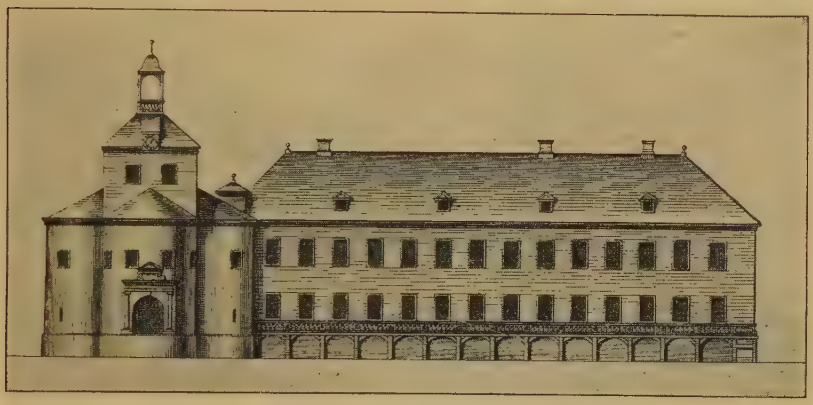

Nordborg Slot. Efter „Den danske Vitruvius".

station. I alle tre Bygninger er der baade Kontorer og Tjenesteboliger. Posthuset var privat Købmandsgaard til 1921, da det købtes af Staten for 60,000 Kr.

Foreninger: *„Concordia"*, opr. 1875, efter at den tidl. danske, selskabelige Forening „Union" var bleven opløst af de preussiske Myndigheder. — Den tyske, selskabelige Forening *„Harmonien"* er oprettet i 1830erne. — *Haandværkerforeningen,* opr. 1874, er en Understøttelses- og selskabelig Forening. — *Haandværker- og Industriforeningen,* opr. 1920, er en faglig Forening, der bl. a. driver Teknisk Skole. — Als N.-Herreds Landboforening har sit Sæde i Byen og holder sine Møder paa Nørherredhus.

Mindesmærker: I Slotsgaarden staar en af Rasmus Andersen udført Broncebuste af Kong Chr. X, skænket 1923 af Grosserer Johan Hansen, og paa Løjtertoft lige over for Nørherredhus paa Sparekassens Grund er der 1928 rejst en stor Genforeningssten.

Af Lystanlæg er der Ridepladsen, og desuden er Slotsparken offentlig tilgængelig.

Indbyggertallet var $^{5}/_{11}$ 1925 1143 (1845: 1219, 1860: 1304, 1867: 1279, 1871: 1377, 1885: 1078, 1890: 1047, 1900: 1139, 1910: 1159, 1921: 1035).

Skibsfart: Ved Nordborg Toldkontrolsted (under Sønderborg Toldsted) var i Slutn. af 1928 hjemmehørende en Jagt paa 7,4 N.R.T. samt 5 Fisker- og Stenfiskerbaade (14 T.). I 1927 klareredes for Indgaaende c. 200 Skibe plus 23 Sten-

fiskerfartøjer med tilsammen c. 5000 Tons Gods, for Udg. det samme Antal Skibe med c. 2000 Tons Gods.

Toldindtægterne androg 1927-28 c. 19,000 Kr.

Fiskeri: Byen har ingen erhvervsmæssige Fiskere. Der drives kun lidt Lystfiskeri efter Gedder i Nordborg Sø, der ejes af H. Lassens Bo i Flensborg og er bortforpagtet til nogle Folk i Nordborg.

Markeder afholdes første Tirsdag i Maj og tredje Tirsdag i September.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg samt Handelsforetagender nævnes: P. H. Schmidts Eftflg., blandet Forretn., opr. 1852; Klyhns Mølle og Foderstofforretn., opr. 1889; Chr. Hansens Cykle- og Maskinforretn., opr. 1902; Chr.

Bækgade.

Jensens Maskinbyggeri, opr. 1907, 5-8 Arb.; H. Stilhoff, blandet Forretn., opr. 1907; J. H. Voigts Automobilværksted, opr. 1908, 4-10 Arbejdere.

Aviser: „Nordborg Avis" udgives og trykkes af „Heimdal" i Aabenraa. „Nordborg Tidende" er Særtryk af „Dybbølposten" i Sønderborg.

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1928: 74 Heste, 356 Stkr. Hornkvæg (deraf 209 Køer) og 689 Svin (1913: 616).

Flækkens Øvrighed er Byraadet, der bestaar af 11 Medlemmer, og hvis Formand er Borgmesteren.

Finansielle Forhold. Indtægter $19^{26}/_{27}$ (i 1000 Kr.) 106, deraf Ejendomsskatter 29, Formue- og Lejlighedsskat 59, Afgifter efter Næringsloven m. fl. Love 5, andre Skatter 1. Udgifter 90, deraf Byens Styrelse 6, offtl. Underst. 8, Skolevæs. 23, Rets- og Politivæs. 3, Gader og Veje 20, Renter af Gæld 4. Aktiver $^{31}/_{3}$ 1927 174, Gæld 84. Skatteprocenten udgjorde $19^{26}/_{27}$ 5,7, Ligningsprocenten 7,5.

Ifl. den $^{16}/_{2}$ 1924 mellem Sønderborg Amtsraad og Nordborg Byraad sluttede Overenskomst forbliver Flækken indtil videre i Amtet og vælger 1 Amtsraadsmedlem.

Kommunens faste Ejendomme: Elektricitetsværket, Sprøjtehuset, $^{8}/_{11}$ af Kommuneskolen (Resten Pøl Km.), 15 pCt. af Fattiggaarden. Byen ejer ingen Jord.

Flækken har 1 Ordenspolitibetjent. — Det frivillige Brandkorps oprettedes 1878 og har c. 50 Medl. Det har 2 Sprøjter, der ejes af Kommunen. Korpset er forpligtet til at møde ved Brand i de omliggende Kommuner, som til Gengæld yder Tilskud til det.

Pengeinstitutter: I *Nordborg og Omegns Sparekasse* (opr. 1863) var $^{31}/_{8}$ 1928 Indsk. c. 2 Mill. Kr. — *Folkebanken for Als og Sundeved* og *Københavns Handelsbank* i Sønderborg har Kontorsteder i Byen.

Havnen. Medens selve Nordborg ingen direkte Forbindelse har med Havet, er der en Del Søfart ved Havnen i Dyvig og Dampskibsanlægsbroen ved Lønsømade, hvor der er et Sten- og Ralleje. Havnen ved Dyvig ejes af et Interessentskab og anlagdes 1852; Skibe med Dybgaaende paa indtil 3,8 m kan her lægge til. Ogsaa den 1923 anlagte Dampskibsbro ved Lønsømade ejes af et Interessentskab; den anløbes af Rutedamperne Aabenraa-Sønderborg og benyttes ligeledes af Smaafartøjer, der laster Sten og Ral fra Lejet.

I gejstlig Henseende udgør Nordborg Flække sammen med Nordborg Landsogn (d. v. s. Holm og Pøl Kommuner) et Kirkesogn. Foruden den danske Gudstjeneste hver Søn- og Helligdag afholdes en Gang maanedlig og paa Anden-Helligdagene tysk Gudstjeneste. Fra Sønderborg Rets- og Politikreds afholdes en ugenlig Kontordag i Politibygningen paa Ridepladsen. Byen hører til Sønderborg Amtstuedistr., Sønderborg Lægekr. og har et Apotek, opr. 1835 med reelt Privilegium. Nordborg hører til den sønderjyske Amtskreds' 4. Opstillingskr., der har Augustenborg som Valgsted. Den hører til Als Vurderingskr. og Skattekr., tilhører Nordborg (2.) Forligskr. og 7. Udskrivningskr.' 184. Lægd, samt er Sessionssted for Lægderne 184-189.

Ved Postvæsenet er ansat 1 Postmester, 1 Assistent og 1 Kontorist; ved Toldvæsenet 1 Assistent og 1 Overtoldbetjent.

Jærnbaner. *Als Amtsbanes nordlige Gren* har Endestation i Nordborg, hvor 1 Stationsmester og en Del kørende Personale er stationeret; Banen aabnedes 1898.

Endvidere er der to private Automobilruter; den ene forbinder flere Gange daglig Landsbyerne i det nærmeste Opland med Byen, den anden sætter Byen i Forbindelse med Rutedamperne ved Lønsømade.

Historie. *Nordborg* eller *Nørborg Slot* skal ifl. Sagnet være bygget af Svend Grade. Det oprindelige Slot laa paa den nordøstlige Side af Øen i Søen og skal have heddet Als Slot, indtil Sønderborg blev bygget, hvorefter det blev kaldt Nørreborg. Borgen var en af Landet stærkeste og brugtes derfor ogsaa som Fængsel for farlige Statsfanger; saaledes har muligvis Biskop Valdemar siddet fangen her 1193-98. Efter Slaget paa Lohede blev den unge Kong Erik Klipping ført som Fange til Nordborg. 1358 indtog Valdemar Atterdag under Kampene med Htg. Valdemar IV Nordborg efter 3 Dages Belejring, men kort efter tilbagegav han Borgen til Htginde Richardis. Da denne 1364 blev Enke, hørte Nordborg til hendes Livgeding; hun valgte Valdemar Atterdag til sin Formynder, og 1373 afstod hun Slottet til ham. Efter hans Død overgav Lensmanden Henning Mejnstorp paa forræderisk Vis Slottet til de holstenske Grever. 1410 indtog Erik af Pommern Nordborg, som Htginde Elisabeth for 1100 M. lybsk havde pantsat til Claus von Thienen, der kun havde 25 Mands Besætning paa Borgen. Efter Koldingmødet Marts 1411 blev det dog igen tilbagegivet Holstenerne. Chr. I pantsatte Nordborg med Omraade til Dronning Dorothea. Ved Delingen 1490 kom Slottet til Kongen, og 1514 bestemte Chr. II det til Livgeding for Dronning Elisabeth. Ogsaa ved Delingen 1544 kom det til Kongen. 1559-71 besad Dronning Dorothea det som Livgeding. Derefter kom det

til Htg. Hans d. Y., ved hvis Død 1622 det sammen med Rumohrsgd., Østerholm, Hjortspring, Melsgd. og Ballegd. i Sundeved tilfaldt hans Søn Johan Adolf. Denne døde allerede 1624, hvorefter hans Broder Frederik overtog disse Godser. Han døde 1658 og efterfulgtes af sin Søn Hans Bugislav. Dec. 1657 besattes Slot og By af 600 Svenskere under Oberst Knaust. Dec. 1658 kom Hjælpetropperne, Brandenborgerne og Polakkerne, som plyndrede frygteligt i en Uge, hvorefter de igen drog bort. Febr. 1659 blev Nordborg atter erobret af Svenskerne under General Wrangel, som dog igen drog bort i Marts. De følgende Aar hærgede Misvækst, og om Aftenen $^{14}/_{3}$ 1665 opstod der ved Uforsigtighed Ild i Slottet, som brændte hele Natten; kun Runddelene og Avlsbygningerne reddedes. Heldigvis bar Vinden fra Byen. Disse Uheld ødelagde fuldstændig Htgens økonomiske Forhold, og 1669 maatte han afstaa Lenet til Kongen, der overtog hans Gæld og ydede ham en Apanage. 1671 sluttede Kongen et Forlig med Htg. Joakim Ernst til Plön, der afstod sine Rettigheder til Oldenborg og Delmenhorst imod at faa Nordborg, Hjortspring, Melsgd., Østerholm og Frederikshof samt nogle Godser paa Ærø. Først 1676 kom dog den yngre, nordborg-plönske Linje med Joakim Ernst' Søn August i Besiddelse af Lenet. 1678 lod han Ruinerne af det gamle Slot sløjfe og opførte et nyt Slot paa Sydsiden af Øen. Htg. August anlagde store Skovplantager i Als Nørre-Herred. Han døde 1699 og blev bisat i Slotskirken; siden flyttedes Kisten hen i det ved Nordborg Kirke byggede Kapel. Han efterfulgtes af sin Søn Joakim Frederik, der senere arvede de plönske Lande, og ifl. Faderens Bestemmelse skulde saa den yngre Broder Christian Carl have Nordborg. Denne, der havde indgaaet en Mesalliance ved at gifte sig med en Hofdame von Aichelberg, en Datter af Amtmanden i Nordborg, var imidlertid død forinden, og Joakim Frederik vilde ikke anerkende Sønnen Frederik Carls (kaldet von Carlstein) Ret til Nordborg. Efter Joakim Frederiks Død 1722 tog Kongen Frederik Carls Parti, og 1723 kom denne i Besiddelse af Nordborg, som han, da han 1729 arvede de plönske Lande, overlod til Kongen. Fra nu af blev Slottet Bolig for de kongelige Amtmænd over Nordborg Amt. 1777 blev Nordborg og Sønderborg Amter forenede under een Amtmand. Slottet var da allerede 1767 solgt til Enkehtginde Henriette Augusta af Glyksborg, og Godset blev 1772 udparcelleret. Slottet blev tildels nedbrudt, bl. a. blev det øverste Stokv. taget af Hovedbygningen og noget af Fløjen med Kirken nedrevet. Det var nu i Privateje, indtil det 1910 købtes af Nordborg Kommune, der her lod indrette en Pigehøjskole, som aabnedes Aaret efter, men standsede 1920. 1921 købte Grosserer Johan Hansen, København, † 1928, der var født paa Nørre-Als, Slottet og lod her indrette en Efterskole.

Paa Fastlandet over for Slottet opstod der en *Flække* eller lille Køb ing (1313 Norborgh), som oprindelig ogsaa kun kaldtes Køb ing, men som siden fik Navn efter Slottet. 1803 havde den 162 Huse og 850 Indb., 1835 henholdsvis 172 og 1056, 1845: 1219 Indb., 1860: 1304. Medens den saaledes havde en ret betydelig Tilvækst i første Halvd. af 19. Aarh., gik den tilbage under tysk Herredømme og havde 1921 kun 1035 Indb. 1925 var imidlertid Indbyggerantallet steget til 1154. Byen har flere Gange været hjemsøgt af Ildebrande; 1588 og 1643 brændte Præstegden, 1680 Kapellaniet og 9 Hse, 1791 Klokketaarnet ved Lynnedslag; men den største Ildebrand var $^{27}/_{4}$ 1792, da hele Sydsiden af Storegade brændte og mere end 90 Huse, deriblandt Skolen, blev lagt i Aske. I en Vise om Branden hedder det: „Se ned af Himlens Højde, o, kiere Herre Gud! Vi er her nok med Sprøyte, dog ser det farligt ud." 1625, 1627 og 1727 var her Pest og smitsom Sygdom. — I Byen var der adskillige Embedsmænd som Amtsforvalter, Herredsfoged, Toldkontrollør, Distriktskirurg (fra 1796), Postekspeditør o. fl. Her fandtes og findes et Apotek. Ellers ernærede Indbyggerne sig af Landbrug, Handel, Haandværk og Skibsfart. I Beg af 19. Aarh. havde Flækken to større Handlende, Ahlmann og Thomsen. Den første drev Træ-, Jern-, Vin-, Manufaktur- og Urtekramhandel samt Skibsrederi, den sidste førte en betydelig Handel paa Island og var Ejer af flere Skibe, der saa vel for egen Regning som i Fragt sejlede paa længere Farter. 1878 var der 11 Købmænd og 28 Høkere, men deres Antal er siden betydeligt indskrænket. I Slutn. af 18. og Beg. af 19. Aarh. var der en ret stor Skibsfart paa Havnen ved Dyvig; 1790-1807 hørte 16 Skibe, deraf 9 større paa imellem 36 og 75 Kommercelæster, hjemme her. Der sejledes bl. a. paa Island og Vestindien, Træ hentedes fra Sverige, og iøvrigt fik man de fleste Varer fra Flensborg, lidt fra Hamborg. Landbrugsvarer og Frugt udførtes til København, Flensborg, Kiel og Aabenraa, senere mest til Holsten, nogen Frugt gik ogsaa til Rusland. Skibsfarten led meget under Krigen med England; 1808 og 1809 opbragtes 4 Skibe af Englænderne. 1835 havde Nordborg kun 7 Jagter, 1862 14 Skibe med tilsammen $31^{3}/_{4}$ Kommercelæster. 1835 kom der kørende Post fra

Sønderborg hver Søndag og Tirsdag og Brevpost om Fredagen; en Baad bragte Folk og ogsaa Køretøjer over til Fastlandet, „men denne Anstalt er ikke for de Folk, der kun med særlig Forsigtighed kan foretage en Rejse." I Slutn. af Aarh. fik man Baneforbindelse med Sønderborg. Dampskibet imellem Sønderborg og Aabenraa anløb Hardeshøj, nu Lønsømade, hvorfra der er Rutebilforbindelse med Nordborg. I Byen fandtes der en Del Smaahaandværkere; Snedkere og Skomagere dannede Lav. 1863 oprettedes Nordborg Sparekasse. — I Byen holdtes der Ting under aaben Himmel, indtil Herredsfoged Clåden i 18. Aarh. fik det henlagt til Slottet.

Kirken hedder Tontoft Kirke og havde til 1805 2 Præster. Desuden holdt Htgen sin egen Slotspræst. Da Nordborg kom under den plöenske Linie, blev Nørre-Herreds Præster unddraget Biskoppen i Odense og henlagt under det nordborgske Kancelli og en hertugelig Provst. 1730 indtraadte igen det gamle Forhold til Biskoppen i Odense, og det danske Ritual indførtes paany. Under de plöenske Htger blev der prædiket Tysk i Nordborg Kirke hver 4. Søndag. Blandt Præsterne i Nordborg maa nævnes Erik Pontoppidan, der var Diakon 1723-26, og „den gamle Feltpræst" E. Høyer Møller, der var Sognepræst 1861-64.

Hertughoffet og de forholdsvis mange Embedsmænd har vel bevirket, at der er trængt nogen Tyskhed ind i den lille Flække; her sad ogsaa Herredsf. Steffens, en af den augustenborgske Htgs Agenter. Dog var Danskheden langt overvejende; 1871 afgaves 150 danske og 34 tyske Stemmer. Danskerne var i Flertal til 1886, da der afgaves 59 danske og 77 tyske Stemmer; det danske Stemmetal voksede dog igen og var atter det største i 1893 (79 imod 70). Herefter voksede det tyske Stemmetal stærkest, men forøvrigt var der ikke stor Forskel paa de danske og tyske Stemmer. 1912 havde Danskerne 104, Tyskerne 127 Stemmer. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 520 d. og 327 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 143, fra Tskl. 137). Ved Byraadsvalget 1922 valgtes 7 Danske, 2 Socialdemokrater og 2 Tyske, 1925: 9 Danske og 2 Tyske, 1929: 8 Danske, 1 Socialdemokrat, 2 Tyske. Ved Folketingsvalget 1920 afgaves der 224 danskborgerlige, 79 socialdemokratiske og 100 tyske Stemmer, ved Folketingsvalget 1926: 261 dansk-borgerlige, 97 socialdemokratiske og 98 tyske. 1925 undervistes 216 Børn paa Dansk, 36 paa Tysk. Her er oprettet en tysk Privatskole, hvilket bevirkede, at den tyske Kommuneskoleafdeling maatte lukkes. 1906 opførtes paa Løjtertoft det danske Forsamlingshus „Nørherredhus", et af de største i Sønderjylland.

Af Mænd, f ø d t e i Nordborg, nævnes: Georg Nielsen (1710-97), Kabinetssekretær, Direktør for det kgl. Teater; Jørgen Erik Skeel (1737-95), Amtmd. i Tønder, Justitiarius i Højesteret, 1789 Statsminister; Fr. Chr. Ferd. Pechlin (1789-1863), Diplomat, tilraadede det aabne Brevs Udstedelse 1846; Hans Chr. Riegels (1793-1861), Havedyrker, 1848-50 Kommandant og Civilguvernør paa Als; Joach. Otto Voigt (1798-1843), Bestyrer af den botaniske Have i København; Theod. Joh. Chr. Ambders Brorsen (1819-95), Astronom; Fritz Chr. Hansen(-Løjtertoft) (1834-1926), dansk Fører; Johs. Moldt (1835-1906), Redaktør, dansk Fører; Fr. Oehlerich (1840-1912), Skolemand, Landbrugsforfatter.

Litt.: A. D. Jørgensen, To sønderjydske Bynavne, i Aarb. for nord. Oldkynd. og Hist. 1869 p. 219 flg. og i Hist. Afhandl. IV p. 192-93. — P. Hansen, Die Schlösser und Burgen der Insel Alsen im Mittelalter VII. Norburg, i Archiv für Staats- und Kirchengesch. der Herzogth. Schlesw., Holst., Lauenb. IV, Altona, 1840, p. 301-8. — Samme, Geschichte des Fürstlich Norburg. Hauses, smst. II, Altona, 1834, p. 431-50. — P. F. Bruhn, Das Norburger Schloss, i Die Heimat, 1912, p. 41-45. — H. D. v. Ahlefeld, Aus Norburgs Vergangenheit, i Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg, 3. Aarg. p. 153-60. — E. Høyer Møller, Kirkebogen for Nørborg paa Als 1621-1776, i Danske Saml. 1. R. V p. 274-352 og VI p. 45-80 og 137-85. — P. F. Bruhn, Aus dem alten Norburger Kirchenbuche, i Die Heimat 1919 p. 7-9 og 39-41. — P. Klinker, Was ein altes Kirchenrechnungsbuch erzählen kann, i Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg 4. Aarg. p. 81-90.

Sundeved (Nybøl Herred).

Sognene: Dybbøl, Sottrup, Ullerup, Nybøl og Broager.

C. 1325.

Sundeved er det østligste af den Halvø, som mellem Als Fjord i N. og Flensborg Fjord i S. skyder sig ud fra det jyske Fastland og østpaa ved Als Sund er skilt fra Øen Als. Det er urigtigt at anvende Betegnelsen Sundeved paa den større Del af denne Halvø mellem de to Fjorde, Sognene i Lundtoft Hrd., som Landskabet grænser til mod V. Ved Nybøl Nor fra V. og Vemmingbund fra Ø. indsnævres Landskabet, saa det sydligste, største Sogn, Broager, kun ved et 2300 m bredt Drag er forbundet med de nordlige Sogne. Den største Udstrækning fra N. til S. er lidt over 20 km, fra V. til Ø. 14 km. Overfladen er overvejende jævnt bølgeformet Bundmoræneland, op over hvilket i de nordlige Sogne kun Dybbølbjærg hæver sig imponerende baade set fra Landet og fra Havet (68 m). Broagerland har en mere vekslende Karakter med et Randmoræneland skab uden om Vemmingbund med Grattelund i Dyntbakker som højeste Punkt (57 m) og Smølvold nær Draget som det bedste Udsigtssted (46 m). Ud mod Vemmingbund og Flensborg Fjord staar Landet med til Dels høje Klinter, indtil 25 m over Havet. Jorderne er i de nordlige Sogne aldeles overvejende lermuldede og ogsaa væsentlig i Broager Sogn; omkring Nybøl Nor og ved Flensborg Fjord er Leret blevet Raaæmne for den højt udviklede Teglværksindustri. Paa Øerne overtræffes Sundeveds Jordskyld i 19 Skyldkredse, men i Jylland foruden paa Als kun af Ning Hrd. S. for Aarhus. Vandløbene er som Følge af Landskabets Beliggenhed nær Havet meget ubetydelige. Skovrigt er Sundeved ikke, men da Skovene er ret talrige og smukt liggende, bidrager de ikke lidet til dets Karakter, og Statsskovene er ogsaa forstlig set særdeles værdifulde. Det samlede Areal udgør 12,577 ha (126 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 135,148 Thlr., af Arealet var i 1920 de 10,924 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg 1/1 1927 34,210 Kr., deraf Jordværdi 14,778. Folketallet var 1925: 9564, 1921: 9008, 1910: 9649, 1860: 8595. I gejstlig Henseende udgør Herredet sammen med Als Sdr.- og Nørre-Herreder Sønderborg Provsti i Haderslev Stift.

Sundwith opføres i Kong Valdemars Jordebog som et særskilt Omraade under Ellum Syssel. Det havde en større Udstrækning end det nuv. Nybøl Hrd. — et Navn, der allerede forekommer i 14. Aarh. — idet det tillige omfattede Varnæs og Asbøl Sogne. Varnæs By, der udgjorde et særligt Birk, lagdes efter Valdemar Atterdags Død til Aabenraa; men endnu i en Jordebog fra 1535 regnedes Bovrup i Varnæs Sogn og Asbøl til Sønderborg Len. Det var et vistnok relativt sent opdyrket Skovland, der tog Navn efter Sundet, hvorfor det gamle Nybøl Herredssegl ogsaa viste et Træ og en Strøm. I kirkelig Henseende hørte det modsat Als til Slesvig Stift, og Bispen havde særlige Rettigheder her, idet han ikke blot havde Gods, men ogsaa sad inde med et Skipæn. Ved Delingerne i 15. og 16. Aarh. tilfaldt det den kongelige Del, men 1564 overdroges det sammen med Als m. m. til Fr. II's Broder Htg. Hans d. Y., under hvem Bønderne fik trange Kaar. Efter hans Død deltes det mellem hans tre Sønner, Stamfædrene til den

sønderborgske, nordborgske og glyksborgske Linje. Den sidste sad inde med den største Del af Herredet, der saaledes ved Linjens Uddøen 1779 overgik til Kronen, hvorefter de af Hertugerne oprettede Avlsgaarde udparcelleredes.

Dybbøl Sogn omgives af Sønderborg Bugt med Vemmingbund og Als Sund samt af Sognene Sottrup, Nybøl og Broager. Ved en Pontonbro og snart en Jærnbanebro staar det i Forbindelse med Sønderborg. Kirken vestlig, 4 km VNV. f. Sønderborg, 8 km Ø. f. Graasten. Sognets sydøstlige Del indtages af den mægtige Bakke Dybbølbjærg (68 m), der snart jævnere, snart brattere, men tilsidst med stejle Klinter (indtil 25 m høje) falder af mod Als Sund og Vemmingbund. Mod V. ind mod Sundeved falder Bjærget meget stejlt og med en udpræget Kløft midtvejs af mod Dybbøl Østen, der ligger i en Højde af c. 35 m. Sønden for Graasten Landevej fortsættes det høje Land langs Vemmingbund vestpaa mod Broager og Nybøl Sogne (Avnbjærg, 53 m), og N. f. Dybbøl Vesten ligger en bredere Højflade, der naar 50 m, men dog ligesom hele den nordlige Del af Sognet hører til det kun jævnt bølgende Bundmorænelandskab paa det nordlige Sundeved. Jorden er Lermuld. Af Eng og Skov er der ikke meget. Boniteten af Sognets Jorder veksler fra 2.-7. Kl., men 3.-4. Kl. indtager det største Areal. Jærnbanen Sønderborg-Tinglev og Landevejene Sønderborg-Aabenraa og Sønderborg-Graasten-Flensborg gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1142 (1860: 915, 1910: 1144, 1921: 992). **Ejdsk.** 1927: 4345, deraf **Jordv.** 1792; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1182 Kr. pr. ha. **Areal** 1454 ha (N. 14,944 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1343; besaaet med Hvede 73, Rug 66, Byg 162, Havre 235, Blands. t. Modenhed 22, andre Høstar. 60, Kartofler 25, Foderroer 150, Brak 26, Grønf. og Græsn. 524, Haver, Hegn o. l. 6, Skov 9, beb. Grund og Gaardsplads 30, Veje 54, Hede, Klit og Stenmarker 7. Vand 5. **Frugttræer** 1913: 2658 (1900: 2463). **Kreaturhold** 1928: 198 Heste, 1379 Stkr. Hornkv. (heraf 742 Køer), 1 Faar, 4 Geder, 3017 Svin (1913: 3314), 7351 Høns.

I Sognet Byerne: *Dybbøl* (1352 Duttebul) med Kirke, Præstegd. (nyopf. efter Brand 1923, Arkt. Jep Fink, Aabenraa), Forsamlingshus (opf. 1912, Arkt. Petersen-Hess; 120 Pladser), 3-Kl. Skole (opf. 1896), 2 Kbmdshdlr., Dybbøl Ml. (Museum, selvejende Institution), Nationalpark (d. v. s. Skansearealet paa 14 ha, Statsejendom), Andelsmejeri (opr. 1913 med 500 Køer, 1914: 500, 1918: 420, 1929: 600), Hotel „Dybbøl Banke", Afholdsbeværtning ved Skanserne, Røgeri, Filial af Kolbes Skibsværft, Kiel, 11 Haandv., Telefonstation *Ragebøl* (1400 Rakebul) med Skole (opf. 1914), Kbmdshdl., Motorml., Maskinværksted, Gæstgiveri, 6 Haandv., Jærnbanest. (1927-28 befordredes fra R. med Statsb. 8236 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 738 Tons, afg. 142), Posteksp. *Stovgaard* (1492 Stowegarde) med Maskinværksted. Saml. af Gde og Hse: *Dybbøl Østen, Dybbølmark, Dybbøllund, Dybbølbjærg, Dybbøl Søndermark, Frydendal* (med Gæstgiveri), *Hvilhøj, Brunhoved, Ragebølskov, Ragebølmark, Baaslund, Pythuse, Ravnskobbel, Rævhøj, Surløkke.* Gaarde: I og ved Dybbøl *Præstegden* med Ejdsk. 80, Jordv. 53, c. 41 ha, deraf Ager 36, Skov 1, Mose 4, N. 506 Thlr.; endvidere 2 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 76, Jordv. 45, c. 32 ha, deraf Ager 31, N. 468 Thlr., en med Ejdsk. 72, Jordv. 39, c. 37 ha, deraf Ager 31, Eng 2, N. 389 Thlr.; *Dybbølbjærg* med Ejdsk. 73, Jordv. 44, c. 41 ha, deraf Ager 38, Skov 1, N. 391 Thlr.;

Dybbøl Mølle.

Dybbølsned med Ejdsk. 93, Jordv. 49, c. 38 ha, deraf Ager 34, N. 456 Thlr.; *Langdamsgd., Langbro, Grønkær, Skansegd.;* Tvegdene *Dybbøl Vesten,* Tvegdene *Dybbøl Tving, Stengd.* I og ved Ragebøl *Surløkke, Tinggd., Lilleml., Randersgd.,* Tvegdene *Ravnskobbel, Rævhøj, Batterup;* endvidere 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 76, Jordv. 40, c. 33 ha, deraf Ager 28, Eng 1, Skov 1, N. 351 Thlr., en med Ejdsk. 81, Jordv. 47, c. 37 ha, deraf Ager 34, Skov 1, N. 487 Thlr., en med Ejdsk. 73, Jordv. 43, c. 32 ha, deraf Ager 28, Skov 1, N. 428 Thlr. Huse: nordligst i Sognet ved Sandbjærg *Bøgely.* — 10 Fiskere er bosat i Sognet, heraf har dog de 4 kun Fiskeri som Bierhverv. Redskabernes Værdi var 1926 c. 7000 Kr. (heri indbefattet 4 Motorbaade), Fangstens Værdi, især af Aal og Sild, ligeledes c. 7000 Kr.

Dybbøl S., en egen Sognekommune, Dybbøl Sognefogeddistr., har Tingsted i Sønderborg, hører til Sønderborg Rets- og Politikr., Amtstuedistr., Læge-, Skatte- og Vurderingskr., Sønderjyllands 3. Folketingskr., Sønderborg Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 182. Lægd.

Kirken er en stærkt overpudset og mishandlet, romansk Teglstensbygning; et Par af de oprindelige Vinduer kan endnu skimtes paa begge Sider af Koret. 1585

General Bülows Grav.

er dette, der synes at have været overhvælvet, blevet forlænget og gjort højere end Skibet, saaledes at det teglhængte Tag ligger i een Flugt; Østgavlen har under de nymurede Kamme endnu bevaret Rester af en med Sønderborg Kirkes Østgavl beslægtet Murdekoration. Ved Korets Østende er tilbygget et anseligt Gravkapel for den Reventlowske Slægt med murede Kvaderhjørner og spinkle Pilastre, efter en vaabenprydet Indskriftstavle opført 1750 af Conr Ditl. Reventlow til Brahetrolleborg; indvendig skilles det fra Kirken ved en smuk Smedejærnsdør. En Tagrytter fra 1630 er forsvunden, hvorimod Kirken 1857-58 fik et af smaa, gule Sten opført Vesttaarn med Trappegavle og en aaben Forhal mod Syd. Det Indre har fladt Loft, og paa hver Side af den meget vide, men vist oprindelige, rundbuede Korbue ses en flad, rundbuet Alterniche. Paa Skibets Østvæg Rester af gotiske Kalkmalerier (restaur. af J. Kornerup) forestillende Opstandelsen og Himmelfarten. Paa Korets Sydvæg samt paa Korbuens Underside en Dekoration af røde og grønne Ranker, der sidstnævnte Sted udgaar fra en Mands- og Kvindeskikkelse. Paa Østvæggen svage Rester af en Barokdekoration. Altertavle fra 1736 med Søjler, Pilastre og to Kvindefigurer (Dyder), Snitværk i Barokstil af Christian Gosche i Flensborg; Storfeltets Maleri forestiller Christus paa Korset. To Par gotiske Malmstager. Romansk Gra-

Blokhusfundament i Skanse II.

nitfont af Form som i Hostrup (p. 365, sml. E. Sauermann, Taufsteine Fig. 39); paa Kummen et Træ mellem to Løver samt to Svin og to Hunde. Daabsfad af Nürnbergarbejde, med Bebudelsen samt Adelsvaaben, graverede 1617. Prædikestol med bibelske Relieffer, ifl. Kirkeregnskab skaaret 1605 af Henrik Ringerink i Flensborg. Kronet Krucifiksfigur fra 13. Aarh. paa nyt Korstræ, samt to sentgotiske Figurer (Maria paa Halvmaanen og Christus som Smertensmand). Flere Gravstene, den ældste med Aarstallet 1595, en anden fra 1669. I det Reventlowske Gravkapel staar to Stensarkofager fra 1751, hvori hviler Grev Conr. Ditl. Reventlow, † 1750, og Hustru. To Klokker fra 1890. — Paa Kirkegden er begravet Sejrherren fra Fredericia, General Bülow, † 1858 paa Sandbjærg i Sottrup S.

Under Treaarskrigen udkæmpedes paa Dybbølbjærg og i Terrænet deromkring de første sejrrige Træfninger $^{28}/_{5}$ og $^{5}/_{6}$ 1848 og $^{18}/_{4}$ 1849. Men selve Banken var ikke befæstet. Paa Sundevedsiden fandtes kun nogle Brohoveder, hvorimod der paa Sønderborgsiden laa 3 Batterier: Mølle-, Kirke- og Flankebatteriet. Belært af Erfaringen ønskede man imidlertid efter Krigen at omdanne Bjærget til en fast Flankestilling, og en 1857 afgiven Betænkning foreslog Anlæget af en permanent Befæstning, bestaaende af 3 større og 1 mindre Fort. Dette gennemførtes dog ikke; i St. f. anlagdes 1861-63 en langt svagere Feltbefæstning, bestaaende af 10 ret smaa Skanser, der strakte sig i en Bue fra Vemmingbund (Sk. I) til Aabenraa Landevejen (Sk. X), og af hvilke de tre (Sk. III, V og VII) kun var aabne Kanonstillinger. Efter Tilbagetoget fra Danevirke forstærkedes Stillingen vel noget, bl. a. ved Anlæget af en „tilbagetrukken Linje", men viste sig ganske ude af Stand til at modstaa Virkningen af det svære, preussiske Skyts, efter at Fjenden fra Midten af Marts havde begyndt en regelret Belejring. Ved Stormen $^{18}/_{4}$ var Skan-

serne, af hvilke navnlig Sk. II havde udmærket sig ved sit tapre Forsvar, derfor i en overmaade medtagen Stand og er nu praktisk talt sløjfede.

Fra preussisk Side blev Stedet betragtet som et vigtigt, strategisk Punkt, og efter Tilskyndelse af Moltke begyndtes allerede i Efteraaret 1865 Anlægget af Fæstningen „Sønderborg-Dybbøl". Den bestod af tre Skanserækker med 15 Værker, forbundne med Volde og Lynetter. En Skanserække førte Ø. om Sønderborg, med Skanserne I-V. N. for Byen, paa Engelshøj, opførtes under Krigen 1870 det store „Fort Herwarth", opkaldt efter General Herwarth von Bittenfeld, der ledede Overgangen til Als $^{29}/_{6}$ 1864. Paa Sundevedsiden byggedes den indre Skanselinje med tre Værker: Skanse VI lige over for Slottet, Skanse VII ved Snedgden og Skanse VIII bag Statsbanegden. Det danske, nordre Brohoved blev ombygget og armeret under den fransk-tyske Krig. Yderlinjerne, der bestod af Skanserne IX-XII, blev opført paa den gamle, danske Skanserække. Saaledes blev den preussiske Skanse IX bygget over Resterne af den danske IX, det største Værk, Skanse X (nu „Kongeskansen") dækker de danske Skanser V og VI, og den preussiske Skanse XI ligger over den danske Skanse III. Den store Skanse XII paa Skrænten mod Vemmingbund ligger, hvor Redoute A i den tilbagetrukne, danske Linje laa. Fæstningen fik dog kun en stakket Levetid. Allerede 1881 begyndte Desarmeringen, der i det hele og store var gennemført 1884, og af de store Værker er nu kun Volde og Grave tilbage. Skanse IV blev jævnet 1910, da den nuværende Statsskole byggedes paa dens Grund, og 1926 blev Skanse VIII paa Sundevedsiden sløjfet. Paa dens Plads staar nu det nye Vandtaarn.

Det preussiske Monument.

Stedets historiske Minder, der yderligere øgedes ved, at den højtidelige Genforeningsfest $^{11}/_{7}$ 1920 fejredes i „Kongeskansen", gjorde det ønskeligt at sikre det for Offentligheden, og takket være et Beløb paa godt 200,000 Kr., der indsamledes af en 1922 nedsat Komité, lykkedes det at erhverve hele Skanseomraadet med Undt. af Sk. X, der stadig er i Privateje, ligesom de tilstødende Grundstykker ved Fredningsserviture værnedes mod yderligere, skæmmende Bebyggelse. Skanseomraadet, der overdroges til Staten, blev indhegnet og forsynet med Forbindelsesveje, ligesom de gamle, danske Skansers „Ildlinje" markeredes og Fundamenterne af Krudtmagasiner, Blokhuse o. l. udgravedes. (Litt.: Foruden til Generalstabens Skildring af Krigen 1864 henvises til C. Dumreicher, Dybbøl Skanser, Kbh. 1924).

I Møllerhuset ved Dybbøl Mølle findes en lille Samling af Minder fra de to slesvigske Krige. $^{18}/_{4}$ 1914 indmuredes en Tavle med det af Pastor Thordur Tomasson forfattede Vers: „Tvende Gange skudt i Grus, o. s. v." Tavlen fjærnedes samme Dag af de tyske Myndigheder, men genindsattes 1919.

Medens den tyske Marine laa i Sønderborg, var der i 1905-06 anlagt Kulplads ved Sundet, endvidere blev der oprettet en Filial af Stock & Kolbes Skibsværft i Kiel.

Paa Nordsiden af Hovedlandevejen til Graasten, tæt ved Indgangen til „Kongeskansen",

ligger en Gravlund, i hvilken 334 danske og 28 tyske, ved Stormen $^{18}/_{4}$ faldne Soldater er jordfæstede. Desuden findes der talrige, større el. mindre Krigergrave rundt paa Terrænet, bl. a. den fra Holger Drachmanns „Derovre fra Grænsen" bekendte Grav ved Bøffelkobbel i Nybøl S. Mindestene er rejst for General P. H. C. du Plat, Major E. F. Schau og Major S. L. C. Rosen paa de Steder, hvor de saaredes dødeligt under 8. Brigades Modangreb $^{18}/_{4}$. Paa Bjærget staar den af de danske Regimentsforeninger rejste, mægtige Flagstang.

I et lille Anlæg paa den danske Skanse IV's Plads afsløredes $^{30}/_{9}$ 1872 det preussiske Sejrsmonument, formet som et 22 m højt Sandstensspir i tysk Nygotik (tegnet af Strack).

Paa Dybbølbjærg ligger den saakaldte Dybbøl- eller Barsten. Stenen, der er 2,7 m høj, 8,8 m lang, 6,7 m bred og 25,5 m i Omkreds, bestaar af rød, storkornet Granit, hvis Hjemsted paa den skandinaviske Halvø ikke lader sig godtgøre med Sikkerhed. — Nær ved det tyske Monument N. f. Landevejen traf man ved Brøndgravning 1907 paa Cyprinaler.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Dybbøl og Nybøl Sogne tils. 1871: 188 d., 5 t.; 1884: 154 d., 40 t.; Dybbøl, Nybøl og Sottrup Sogne tils. 1912: 485 d., 108 t., 44 soc.; Dybbøl alene 1920: 318 d., 9 t., 67 soc.; 1924: 275 d., 2 t., 161 soc.; 1926: 273 d., 11 t., 16 Bond. Selvst., 182 soc.; 1929: 275 d., 16 t., 184 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 562 d. og 57 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 58, fra Tskl. 27).

Dels i Sognets Nordspids, dels og især i dets Sydside har der været tilsammen c. 25 Gravhøje, men alle er nu overpløjede, enkelte endog sløjfede. Et Par Steder, ved Dybbøllund og S. for Dybbøl Østen, dannede Højene Smaagrupper.

1872 indlemmedes af Sognet den saakaldte Langbro i Sønderborg Købstad.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Dybbøl, Ragebøl og Stovgaard.

Litt.: F. R. C. Bülow, Erindringer fra Livet i Dybbøl i Aarene 1858-64, i Museum 1896 p. 194-221. — Georg Himmelstrup, Dybbøl og Broagerpræsten Kristen Karstensen, i Sønderj. Aarb. 1923 og 1924.

Sottrup Sogn omgives af Als Fjord og Als Sund samt af Sognene Dybbøl, Nybøl og Ullerup. Kirken sydvestligst, 7 km NV. f. Sønderborg, 7 km ØNØ. f. Graasten, 20,5 km SØ. f. Aabenraa. Sognet hører til det nordlige Sundeveds jævnt bølgende, kun af Bækløb rillede Bundmoræneland; til Sundet løber saaledes Snogbæk gennem Nydam og Sandbjærg Mølledam. Jordværdien er den højeste paa Sundeved, særlig Snogbæks Jord er udmærket frugtbar; selv paa Als overtræffes Jordskylden kun af Svenstrup og Lysabild Sogne, mens 5 andre Sogne naar samme Højde. Sottrups Jorder skifter fra 2.-5. Kl., mest 3. Kl., Snogbæks Jorder fra 1.-4., mest 2.-3. Kl., Sandbjærgs Jorder tilhører overvejende 3. Kl. Kirken ligger 43 m højt, Sognets sydvestlige Halvdel som Helhed over 20 m. Trods det jævne Jordsmon er der kønt ved Sandbjærg, i Storskoven (57 ha) og ved Sottrupskov. Paa Snogbæks Grund en Del Bondeskov. Af Eng er der lidet. Jærnbanen Sønderborg-Tinglev og Landevejen Sønderborg-Aabenraa gaar gennem Sognets sydvestlige Del, hvor ogsaa Banen over Broager til Skelle udgaar ved V.-Sottrup.

Befolkning i 1925: 1513 (1860: 1199, 1910: 1456, 1921: 1464). **Ejdsk.** 1927: 5882, deraf **Jordv.** 2746; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1272 Kr. pr. ha. **Areal** 2094 ha (N. 27,410 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1846; besaaet med Hvede 144, Rug 55, Byg 228, Havre 326, Blands. t. Modenhed 28, andre Høstar. 121, Kartofler 33, Foderroer 206, Brak 19, Grønf. og Græsn. 686, Haver, Hegn o. l. 19, Skov

146, beb. Grund og Gaardsplads 21, Veje 40, Hede, Klit og Stenmarker 1, Vand 21. Frugttræer 1913: 4204 (1900: 4908). **Kreaturhold** 1928: 272 Heste, 1797 Stkr. Hornkv. (heraf 986 Køer), 6 Geder, 4793 Svin (1913: 5730), 12,022 Høns.

I Sognet Byerne: *Sottrup* (1434 Zatorpe, 1436 Sottorp) delt i V.- og Ø.-Sottrup. *V.-Sottrup,* Stationsby — 1929 552 Indb. — med Kirke, 2-Kl. Skole (opf. 1878), Forsamlingsgden Sundeved (opf. 1911, Arkt. Kjørboe, Kbhvn.; 400 Pladser; jvf. ndf.), Brugsforen., 5 Kbmdshdlr., 2 Maskinbyggerier, Maskinsnedkeri, 2 Handelsgartnerier, Andelskassen for S. og Omegn (opr. 1903; $^{31}/_{12}$ 1928 var Indsk. 290,000 Kr., Res. 28,000), Ml. (Kasmose), Læge, Dyrlæge, Gæstgiv., Jærnbanest. (1927-28 befordredes fra V.-S. med Statsb. 24,813 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 5565 Tons, afg. 1228), *Ø.-Sottrup* med Skole (opf. 1837), Ml., Motorml., Andelsmejeri (opr. 1892 med 380 Køer, 1914: 525, 1918: 420, 1929: 550). *Sottrupskov,* Fiskerleje med Gæstgiv. og Anløbsbro for Fjorddampskibene, Grænsegendarm, Toldkontrolpost. *Snogbæk* (1377 Schnogebek), delt i Ø.- og V.-Snogbæk; *V.-Snogbæk* med Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1878 mellem V.- og Ø.-Snogbæk), Fattighus (opf. 1855, nu ubenyttet og udlejet), Ml., Gæstgiv., Telegraf- og Telefonst. *Ø.-Snogbæk* med Elektricitetsværk med Tilslutn. til Sønderjyll.s Højspændingsværk, Motorml., Andelsmejeri (opr. 1892 med 600 Køer, 1914: 500, 1918: 300, 1922: 500). Saml. af Gde og Hse: *Sottrupmark, Sandbjærg* (1535 Santberge), *Sandbjærgløkke, Fuglsang, Basaa, Snogbæk Østermark, Snogbæk Østerskov.* Gaarde: I V.-Sottrup 2 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 87, Jordv. 55, c. 44 ha, deraf Ager 34, Eng 4, Skov 2, N. 585 Thlr.; en med Ejdsk. 91, Jordv. 52, c. 41 ha, deraf Ager 32, Eng 5, Skov 1, N. 580 Thlr., *Solvang, Kværngd., Kasmose, Lindely;* i Ø.-Sottrup *Sottrup Træer, Sønderskov, Baaslund, Fuglsang, Sottrupmark; Sandbjærg* med Ejdsk. 193, Jordv. 111, c. 133 ha, deraf Ager 48, Skov 57, N. 1388 Thlr.; *Sandbjærgløkke, Sandbj. Nørremark, Sandbj. Tværskifte, Sønderskov; Nørremølle* (1535 Nora mole) med Ejdsk. 119, Jordv. 87, c. 66 ha, deraf Ager 56, Eng 3, Skov 4, N. 1020 Thlr.; i Ø.-Snogbæk *Oldstoft, Bjærggd.,* endvidere 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 107, Jordv. 68, c. 51 ha, deraf Ager 47, Skov 3, N. 742 Thlr.; en med Ejdsk. 130, Jordv. 96, c. 71 ha, deraf Ager 58, Eng 8, Skov 4, N. 1145 Thlr.; en med Ejdsk. 84, Jordv. 49, c. 37 ha, deraf Ager 33, Eng 1, Skov 2, N. 560 Thlr.; i V.-Sottrup *Nygd.* med Ejdsk. 83, Jordv. 50, c. 38 ha, deraf Ager 32, Eng 2, Skov 4, N. 606 Thlr., *Dal, Lindegd., Damgd.* med Ejdsk. 79, Jordv. 48, c. 39 ha, deraf Ager 35, Eng 1, Skov 2, N. 517 Thlr., *Birkelund* med Ejdsk. 81, Jordv. 49, c. 38 ha, deraf Ager 34, Eng 2, Skov 1, N. 610 Thlr., endvidere en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 136, Jordv. 96, c. 72 ha, deraf Ager 50, Eng 17, Skov 4, N. 1114 Thlr., *Raahave, Bjærgegd., Iverskifte, Havgd.* Huse: *Almind* (2 Hse), *Nydammose, Sandbj. Skovfogedhus, Abildgaardsbjærg* (2 Hse), *Løghøj, Dæmning* (2 Hse), *Oldsmølle, Oldsmark.* — Der er 19 Fiskere i Sognet, hvoraf dog 2 kun har Fiskeri som Bierhverv. Redskabernes saml. Værdi var 1926 c. 18,000 Kr. (herunder 7 Motorbaade), Fangstens Værdi af Aal, Sild og Torsk c. 17,000 Kr. Fiskerne dannede i 1886 en Fællesforening og har en egen Baadebro ved Sottrupskov.

Sottrup S., en egen Sognekommune, Sottrup Sognefogeddistr., har Tingsted i Sønderborg, hører til Sønderborg Rets- og Politikr., Amtstuedistr., Læge-, Skatte- og Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., Sottrup Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 179. Lægd.

Den højtliggende, blytækte og kalkede Kirke er romansk, af raa og kløvet Kamp med Hjørnekvadre og enkelte Kvaderskifter over Karnissoklen, og bestod oprindelig af

Kor med halvrund Apsis og Skib, paa hvis Nordside ses Spor af to tilmurede Vinduer og den gamle, rundbuede Dør. I sengotisk Tid nedbrødes Apsiden, og Koret forlængedes med Tegl; som Sokkel tjener endnu de gamle Apsidesokkelsten. Østgavlen har en efter slesvigske Forhold rig Blændingsdekoration med et stort, nu noget formindsket Vindu, der har haft muret Stavværk; mod S. og N. har Forlængelsen Trappefrise. Fra den senere Middelalder stammer ogsaa det anselige, stærkt ommurede Vesttaarn, hvis høje, ottesidede Spir har haft en meget ublid Skæbne. Efter en i Koret hængende Tavle blæste det ned 1625, 1666 var det saa brøstfældigt, at Klokkerne maatte anbringes i et Klokkehus af Træ, 1687 ødelagdes det af Lynild, men genopførtes paany 1690. Ved et nyt Lynnedslag 1860 brændte Spiret, hvad der havde til Følge, at hele Kirken underkastedes en Restauration (af Winstrup), hvorved Taarnmurene forhøjedes 7 Alen, saaledes at Taarn og Spir fik deres gamle Højde af 54 m. Samtidig (1862) ombyggedes det paa Kirkens Sydside liggende Vaabenhus under Ledelse af Winstrup. Paa Korets Nordside et nyere Sakristi. Hele Kirken er dækket af Krydshvælvinger med udskaarne Slutsten: 2 Fag i Koret, 3 i Skibet og 1 i Taarnet, af hvilke det østre i Koret har 8 og de to vestlige i Skibet 6 Ribber. Spids Kor- og Taarnbue. Muret Alterbord. Alterbordspanel og Altertavle i Barokstil fra 1703, af Peter Petersen i Tønder; Fodstykkets lille Nadvermaleri, paa Kobber, er vistnok samtidigt, de større Billeder fra c. 1800. Et paa Alterbordet opstillet Marmorkrucifiks, skænket 1696 af Præsten Laur. Ottesen Riese, er 1926 anbragt paa sin oprindl. Plads paa en Bjælke over Korbuen; paa Bjælken staar: Spes mea Christus. Af Malmstagerne er det ene Par sentgotisk, det andet fra Renæssancetiden. Romansk Granitfont, med Rankeslyng paa Kummen og Dyrereliefter (Lindorm, Ged, Hund og Drage) samt Menneskehoveder paa den firkantede Fod (Sauermann, Taufsteine Fig. 26). Prædikestol med rigt Snitværk i Bruskbarok, ifl. et forsvundet Aarstal skaaret 1642; paa Hjørnerne Christus og Evangelisterne, i Felterne Relieffer af Jesu Barndomshistorie, paa Himmelen hertugelige Vaaben. Under Orgelet to Evangeliststatuer fra 1696. To Klokker, den ene støbt 1829, den anden en Genforeningsklokke. (Litt.: H., Sottrup K., i Sprogfor.s Almanak 1908 p. 78-96). — Paa Kirkegden findes talrige Krigergrave fra de to slesvigske Krige.

Sottrup Kirke.

Sandbjærg er oprettet 1576 af Htg. Hans d. Y. af fire nedlagte Bøndergde og ejedes derefter af hans Efterkommere af den sønderborgske Linje, indtil Htg. Chr. Adolf 1667 for Gæld maatte overlade Godset til Kong Fr. III. Det var derefter i kgl. Eje til 1673, da Chr. V solgte det til Amtmd., senere Storkansler Conrad Reventlow, for hvem Godset $^{8}/_{12}$ 1681 oprettedes til Lensgrevskabet Reventlow. Efter Conrad Reventlows Død 1708 er Grevskabet gaaet i Arv til hans Efterkommere, bl. hvilke nævnes Bondevennen Chr. Ditlev Fr. R. († 1827), dennes Søn Chr. Ditlev R. († 1851), dennes Søn Ferd. Carl Otto R., Besidder af Brahetrolleborg og Christianssæde. Ved hans Død 1875 gik Grevskabet over til Sønnen Chr. Einar R. (1864-1929), der efter Afløsningen 1924 overtog Grevskabet som fri Ejendom. 1788 blev Godset udparcelleret. Den lille, ret enkle Hovedbygning, Palæet kaldet, er opført i Slutningen af 18. Aarhundrede i to Stokværk med hvidpudsede Mure og glaseret Tegltag. — Sandbjærg Skove (Lilleskov og Storskov) udmærker sig ved nogle yppige Bøgebevoksninger, dels ældre med vældige, storkronede Træer, dels Ungskov. Bøgenes Højde 37 m i 136 Aars Alder. Skovene bærer Præg af dansk Skovbehandling, idet danske Forstmænd har ledet Driften ogsaa efter 1864. Paa mange Træer i Storskoven ses endnu talrige Mærker og Indskrifter, der viser Kolonnevejene og minder om Bivuakophold her under Preussernes Overgang til Als Natten mellem $^{28}/_{6}$ og $^{29}/_{6}$ 1864. Overgangen over Als Sund, hvis Bredde her svinger mellem c. 550 og 1300 m, foretoges fra fire Punkter fra og med Storskoven til Snogbæk Hage; Rester af Kanonplacementer ses endnu i Storskoven. — Ved Sandbjærg findes en ejendommelig Allé af høje Graapopler og Ælme. I Parken flere smukke Træer; særlig fremhæves en stor Birk med hængende Grene.

Palæet.

I Ø.-Snogbæk har ligget en Gd., *Snogbæklund*, der erhvervedes af Htg. Hans d. Y., som nedlagde den og overflyttede Bygningerne til Rumohrsgd.; paa Stedet ses Spor af Grave, ligesom der er fundet Tag- og Mursten.

Paa Nørremølle, H. P. Hanssens Fødegd., har der tidligere været drevet stort Brændevinsbrænderi og Købmandshandel.

I Sognet er født: Hans Wied (1761-1844), Herrnhutbiskop; Hans Henrik Dithmer (1780-48), Ejer af Rendbjærg Teglværk paa Broager, dansk Fører; Andr. Ludvig Jac. Michelsen (1801-81), Historiker, Slesvigholstener; Arthur Reventlow (1817-78), f. paa Sandbjærg, Amtmd. i Tønder, Stænderkommissær. — 1859-66 var Nis Hansen („Bondeson") Præst i Sognet; kendt som en af de første, der i Kongeriget gjorde opmærksom paa de nationale Forhold i Slesvig.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 198 d., 6 t.; 1884: 168 d., 22 t.; Sottrup, Dybbøl og Nybøl Sogne tils.: 1912: 485 d., 108 t., 44 soc.; Sottrup alene: 1920: 431 d., 1 t., 64 soc.; 1924: 377 d., 4 t., 179 soc.; 1926: 311 d., 55 t., 34 Bond. Selvst., 201 soc.; 1929: 321 d., 40 t., 216 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 795 d. og 103 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 75, fra Tskl. 46).

Sognet har tidligere rummet mange Oldtidshøje, mindst c. 45, men næsten alle er nu overpløjede eller sløjfede. Flere af dem har ligget i en Samling mellem Nørremølle og Ø.-Sottrup. Nogenlunde bevarede er kun en Høj i Sandbjærg Storskov og en i en Skov ved Ø.-Snogbæk. Sognets mærkeligste Oldtidsminde er dog det store Fund fra Folkevandringstiden, bestaaende af 2 Baade, Krigerudstyr m. m., der i Aarene 1859 og 1862-63 blev fremdraget i *Nydam Mose*, og som indlemmedes i Flensborg Museum og

i Fr. VII's Privatsamling (nu henholdsvis i Kiel Museet og i Nationalmuseet). Mange Aar senere (i 1888) gjordes i Nydam Mose et mindre Fund af Sølv- og Guldsager, mest Sværddele (nu i Flensborg Kunstindustrimuseum), af lidt yngre Karakter end det store Fund. Fundene maa antages at være Minder om krigerske Begivenheder, foregaaede der paa Egnen, og at betegne Offergaver til Guderne. En fortsat Undersøgelse i Mosen vil mulig kunne bringe nye Fund; et Stykke af den er derfor overgaaet i Nationalmuseets Eje.

Litt.: C. Krog Meyer, Dagbogs Optegnelser under Krigen 1864, i Museum 1896 II.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Sottrup (med Sottrupskov), Snogbæk og Godsdistriktet Sandbjærg.

Ullerup Sogn omgives af Als Fjord samt af Sognene Sottrup, Nybøl, Asbøl og Varnæs, de to sidste i Aabenraa Amt. Kirken østlig, 10,5 km NV. f. Sønderborg, 6 km NØ. f. Graasten, 18 km SØ. f. Aabenraa. Sognet hører til det nordlige Sundeveds frugtbare Bundmorænelerjord, jævnt hævende sig mod V., hvor en Bakke S. f. Avnbølsned, Højryg, er 63 m høj og Bøgebjærg Ø. f. Skoven 51 m; Klintekysten naar østlig 15 m. Bovrup Bæk paa Grænsen af Varnæs Sogn er dybt nedskaaret; den har Tilløbet Kejbæk, kommende fra Engdraget Junkersdam. Sydøstlig den lille, fiskerige Lundsø (i 26 m's Højde). Vestlig Statsskoven Avnbølsned (45 ha) og anselige Bønderskove, især Ladkær Skov (50 ha), Gammelskov (15), Nørremose (24), Blansskov (32). Jorden tilhører m. H. t. Bonitet 2-5. Kl. (Bøjskov 3-6.), idet dog 3-4. Kl. er overvejende. Jærnbanen Sønderborg-Graasten og Landevejen Sønderborg-Aabenraa gaar gennem Sognet. Dele af Kobberholm og Bøjskovskov hører i kirkelig Henseende til Asbøl Sogn, jfr. p. 466.

Befolkning i 1925: 2151 (1860: 1765, 1910: 2219, 1921: 2177). **Ejdsk.** 1927: 8021, deraf **Jordv.** 4169; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1152 Kr. pr. ha. **Areal** 3538 ha (N. 41,055 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3029; besaaet med Hvede 243, Rug 105, Byg 374, Havre 614, Blands. t. Modenhed 50, andre Høstar. 126, Kartofler 35, Foderroer 377, Brak 60, Grønf. og Græsn. 1045, Haver, Hegn o. l. 73, Moser 3, Skov 216, beb. Grund og Gaardsplads 69, Veje 97, Hede, Klit og Stenmarker 35, Vand 16. **Frugttræer** 1913: 5617 (1900: 5298). **Kreaturhold** 1928: 458 Heste, 3351 Stkr. Hornkv. (heraf 1812 Køer), 5 Faar, 12 Geder, 8283 Svin (1913: 6919), 19,492 Høns.

I Sognet Byerne: *Ullerup* (1352 Ugelthorp) med Kirke, Præstegd. (mellem Ullerup og Blans), 2-Kl. Skole (opf. 1836, nybygg. 1905), 2 Kbmdsforretn. i Forbind. med Gæstgiv. og Landbrug, Ml., Andelsmejeri (opr. 1874, 1894 Andelsmej. med 500 Køer, 1914: 300, 1918: c. 250, 1929: 500), 3 Gæstgiv. (de to tillige med Kbmdshdl.), Kontorsted for Folkebanken for Als og Sundeved. *Blans* (1315 Blaanes) med 5-Kl. Skole (opf. 1856, nybygg. 1905 og 1913), 4 Kbmdsforretn. (deraf 2 i Forbind. med Gæstgiv.), 1 selvstænd. Gæstgiv., Ballegd.s Vind- og Vandml. med mindre Landbr., Andelsmejeri (opr. 1904 med 500 Køer, 1914: 650, 1918: 600, 1929: 750), Kontorsted for Folkebanken for Als og Sundeved. *Avnbøl* (1483 Auentbull) Stationsby med den ældre Bydel Avnbøl-Østen — 1925 med

362 Indbyggere — med 3-Kl. Skole (opr. 1837, nybygg. 1911), Brugsforen., 3 Kbmdsforretn., Ml. med Landbr., Andelsmejeri (opr. 1892 med 200 Køer, 1914: 800, 1918: 600, 1929: 825), Ullerup Sogns Andelskasse (opr. 1903, $^{31}/_{8}$ 1928 var Indsk. 480,000 Kr., Res. 25,000), Ordenspolitibetj., 2 Gæstgiv., Jærnbanest. (1927-28 befordredes fra A. med Statsb. 20,187 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 5877 Tons, afg. 652), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Bøjskovskov* med Skole (opr. 1910), Kbmdshdl. med Gæstgiv. Saml. af Gde og Hse: *Ullerupmark* med Gæstgiv. Treflasker), *Brobøl, Blansskov, Blans Nørremark, Ballebro* med Anløbsbro for Fjorddampskibene, gammel Sten-Færgebro, Gæstgiveri, 5 Fiskere, Toldkontrolpost, Fyrtaarn, *Blans Østermark, Blansgaardsmark, Lundsgaardsmark, Trundbro, Avnbøl Vestermark, Avnbøl Østermark, Kobberholm, Philipsborgs Parceller, Rufas* og *Kelsbjærg.* Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 88, Jordv. 65, c. 51 ha, deraf Ager 43, Skov 5, N. 890 Thlr., *Holmbogd.* med Ejdsk. 92, Jordv. 60, c. 47 ha, deraf Ager 43, Skov 3, N. 594 Thlr.; endvidere i Ullerup en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 96, Jordv. 65, c. 52 ha, deraf Ager 48, Skov 4, N. 681 Thlr., *Philipsborg* med Ejdsk. 100, Jordv. 66, c. 50 ha, deraf Ager 46, Eng 2, Skov 2, N. 700 Thlr., *Junkershof, Philipsborgs Parceller* (2 Smaasteder), *Kasmosedam, Lundsgd.* med Ejdsk. 104, Jordv. 66, c. 54 ha, deraf Ager 47, Eng 5, N. 642 Thlr.; paa Ullerupmark *Bækgd.* med Ejdsk. 98, Jordv. 66, c. 64 ha, deraf Ager 57, Skov 4, N. 726 Thlr.; *Bøgebjærg, Rehhof, Braadeborg; Ballegd.* (1604 Balligart) med Ejdsk. 175, Jordv. 120, c. 96 ha, deraf Ager 91, Eng 2, N. 1306 Thlr.; i Blans *L.-Eje* og 2 større Gde: en med Ejdsk. 90, Jordv. 52, c. 49 ha, deraf Ager 45, Skov 3, N. 530 Thlr., en med Ejdsk. 92, Jordv. 56, c. 46 ha, deraf Ager 39, Eng 2, Skov 4, N. 647 Thlr.; paa Blans Østermark 2 større Gde: en med Ejdsk. 96, Jordv. 60, c. 50 ha, deraf Ager 47, Skov 2, N. 579 Thlr., en med Ejdsk. 98, Jordv. 60, c. 47 ha, deraf Ager 42, Skov 3, N. 638 Thlr.; *Blansgd.* med Ejdsk. 90, Jordv. 57, c. 43 ha, deraf Ager 38, Eng 4, N. 658 Thlr.; i Blansskov *Skovled; Brobølgd.* med Ejdsk. 135, Jordv. 89, c. 71 ha, deraf Ager 61, Eng 4, Skov 4, N. 977 Thlr. *St.-Stabøl, L.-Stabøl; Avnbølgd.* med Ejdsk. 150, Jordv. 107, c. 87 ha, deraf Ager 80, Skov 5, N. 1152 Thlr., *Egeskovgd.;* endvidere i Avnbøl Stationsby 3 større Gde: en med Ejdsk. 92, Jordv. 55, c. 44 ha, deraf Ager 34, Eng 5, Skov 4, N. 572 Thlr., en med Ejdsk. 87, Jordv. 55, c. 48 ha, deraf Ager 43, Skov 4, N. 496 Thlr., en med Ejdsk. 92, Jordv. 61, c. 52 ha, deraf Ager 43, Eng 2, Skov 4, N. 594 Thlr.; i Avnbøl-Østen *Tingvejgd.* med Ejdsk. 93, Jordv. 60, c. 52 ha, deraf Ager 43, Eng 4, Skov 4, N. 692 Thlr., *Langagergd.* med Ejdsk. 96, Jordv. 61, c. 49 ha, deraf Ager 41, Eng 2, Skov 3, N. 676 Thlr.; paa Avnbøl Søndermark *Ladkær* (1543 Lacker gard) og *Græshøj* med Ejdsk. 94, Jordv. 52, c. 43 ha, deraf Ager 37, Skov 4, N. 543 Thlr.; ved Trundbro *Pilegd.* (tidl. Garveri); mellem Avnbøl og Rufas *Højryg* og *Torsløkkegd.; Bøjskov* (1483 Boyxschouw) med Ejdsk. 320, Jordv. 270, c. 271 ha, deraf Ager 240, Skov 20, N. 3214 Thlr.; *Skovgd.;* af Philipsborgs Parceller *Henriksminde.* Huse: Ved Blansgd. *Volden;* paa Lundgaardsmark *Graven* (Arbejderboliger). — Der er 6 Fiskere i Sognet, hvoraf dog kun 2 har Fiskeri som Hovederhverv; 1926 var Redskabernes og Fangstens Værdi henholdsvis 2500 og 3600 Kr.

Ullerup S., en egen Sognekommune, Ullerup Sognefogeddistr., har Tingsted i Graasten, hører til Lundtoft og Nybøl Hrdr.s Retskr. samt Graasten Politikr., Sønderborg Amtstuedistr., Lægekr., Skattekr. og Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., Sottrup Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 177. Lægd.

Den hvidkalkede, tidl. t. Skt. Laurentius indv. Kirke, er romansk og bestod oprindelig af Skib og Kor med halvrund Apsis af raa Kamp paa en Dobbeltsokkel med et afrundet og skraakantet Led. Et af de gamle Vinduer er endnu bevaret paa Korets Sydside, og to skimtes paa dets Nordside. I senere gotisk Tid nedbrødes Apsiden, og Koret forlængedes med Tegl. Ved Skibets Sydøstende et nu helt overpudset, gotisk Kapel af Tegl. Et ældre Vesttaarn nedreves i 18. Aarh. og afløstes af et fritstaaende Klokketaarn af Træ, men 1902 opførtes et Teglstenstaarn med højt, 8-sidet Spir. Den oprindelige, rundbuede Korbue er bevaret. Koret har to Fag alm. Krydshvælvinger, Kapellet to med Bygningen samtidige, 8-ribbede Hvælvinger og Skibet Bjælkeloft. En Restauration har 1858 ødelagt Kirkens ældre Dekoration. Muret, sentkatolsk Alterbord. Altertavle i Barokstil 1707, med Snitværksramme af Antoni Freese i Bro paa Als og med Malerier. To sentgotiske Alterkalke. Stager fra 17. Aarh. Døbefont af Sandsten. Smukt snedkret Prædikestol fra 1578, noget beslægtet med den samtidige Tøndertype, men med Akantusornamenter og omkransede Mandshoveder i Felterne; Himlen er fornyet i Empirestil. To smaa, gotiske Krucifikser, det ene vistnok fra en sentkatolsk Altertavle. Klokke, ifl. den plattyske Indskrift støbt 1632 af Peter Melchiorsen i Husum til den senere ved Stormflod ødelagte Lith Kirke paa Nordstrand, efter at dennes tidligere Klokke $^4/_2$ 1629 var ødelagt ved en af Soldater foraarsaget Brand; ifl. Kirkebogen købtes Klokken 1640 i Husum for 800 M. og kørtes til U. paa en Vogn med 18 Hestes Forspand.. — Paa Kirkegden rejstes 1921 en Mindesten for 73 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. Her findes ogsaa Mindesmærker for danske og tyske Soldater, faldne i de to slesvigske Krige, samt en 1927 rejst Genforeningssten.

Prædikestolen i Ullerup Kirke.

1506 stiftede Sognepræsten Thomas Jebsen et Skt. Anna Gilde, der omfattede Herredets Gejstlige og Sognets Herremænd og Bønder.

Sognet har i tidl. Tid været overordentligt rigt paa Herregde, der tilhørte den sønderjyske Smaa-Adel, „Junkerne", men efterhaanden kom i hertugeligt Eje.

Blansgd. 1315 nævnes Hr. Erik Blaanes og Peder Nielsen af Blaanes af den sønderjyske Smaa-Adelsslægt Magnussen, der sikkert i to Aarhundreder har ejet Blansgd. 1483 forekommer Magnus Jepsen som Ejer, derefter hans Søn Jep Magnussen (1506-30), dennes Søn Povl Magnussen, Foged paa Sønderborg, fra 1536. Efter hans Død tilfaldt den hans Sønner Henrik til Søndensø (c. 1625), Husf. paa Gottorp, og Otto († 1646), der 1602 opførte et 3 Etages Sædehus, som fik Navnet Schönleben. Henriks Søn, Kaptajnløjtn. Povl Magnussen til Søndensø arvede Gden, der efter hans Død 1644 tilfaldt

Enken Margrethe v. der Wisch (i første Ægteskab gift med Otto v. Qualen til Freienwillen), som overlod den til sin Søsters Ægtefælle, Generalmajor, Kommandant i Frederiksstad Johan v. Fircks til Lilhorn († 1667). Blansgd. gik fra ham over til Johan v. der Wisch, Søn af Wolf v. der Wisch til Lilhorn, Broder til fornævnte Søstre; han døde 1680, efterladende Sønnerne Henning, der 1702 skrives til Blansgd., Christian Albrecht og Melchior; de to sidstnævnte solgte 1717 Gden til Htg. Philip Ernst af Glüksborg. 1779 overgik den til Kronen og udparcelleredes 1796. — Om Gden har der været Grave. — Paa Sønderborg Museum opbevares en Hjelm fra Beg. af 17. Aarh., der skal have tilhørt Jacob Magnussen til Blansgd.

Avnbølgd., formentlig oprettet af Wolf Høk, g. m. Anna v. Qualen, hvis Moder Margrethe († 1579) 1556 boede paa Avnbøl (Egeskovgd.). Den er vistnok opstaaet af Avnbøl og det ham tilhørende Ladkær. Da Wolf kun efterlod sig fire Døtre, solgtes A. 1585 af hans Bo til Brodersønnen Didrik Høk, der udvidede Gden ved forskellige Mageskifter og døde 1616, hvorefter hans Sønner Wolf og Movrits ejede den i Fællesskab, indtil sidstnævnte ved at udkøbe den anden blev Eneejer. Ved Movrits Høks Død 1644 kom A. til Sønnen Didrik og Svigersønnen Christopher Meinstorf, der udkøbtes. Didrik solgte 1653 A. til Farbroderen Wolf, efter hvem Sønnen Hans arvede den; men allerede 1694 afhændede han Gden til Greve Frederik Ludvig af Nassau-Saarbrück, Storkansler, Greve F. Ahlefeldts Svigersøn, som 1703 afstod A. til sin Svoger, Htg. Frederik Vilhelm af Sønderborg-Augustenborg. 1852 kom den med de øvrige, augustenborgske Besiddelser til Staten, der 1857 solgte den til syv Bønder i Avnbøl for c. 100,000 Rdlr.; J. Duus købte Hovedparcellen. Senere ejedes denne af Familien Hamann; nuv. Ejer er C. Lei. — Om Gden har der været Grave.

Avnbøllund. Emeke Wonsfleth (1503-30) var vistnok dens første Ejer; han efterlod A. til Datteren Dorothea, der 1543 sad paa Gden som Enke efter Erik Uken, hvis Arving var Sønnen Povl, Amtmd. paa Sønderborg, af den sønderjyske Smaa-Adelsslægt Uken fra Uge Sogn. Han førte Fejde mod Hans Blome, der havde dræbt hans Fætter Povl Uken til Skovbølgd. (1589), og skød ham 1591 i Selvforsvar paa Avnbøllund. 1592 solgte Povl Gden til Htg. Hans for 7500 Rdlr. og en Guldkæde til Sælgerens Datter.

Lundsgd. Efter Købet af Avnbøllund satte Htg. Hans sig i Besiddelse af hele Bymarken, omdannede den til en Hovmark og udflyttede Bønderne, hvorefter han i Stedet for Gaarden opførte Avlsgden Lundsgd. Htg. Philip af Glücksborg lod 1633 „Slottet" paa Lundsgd. nedbryde og førte Stenene til Ullerup, hvor han med Henblik paa sin store Børneflok byggede et anseligt Slot, *Philipsborg* kaldet, paa en kunstig dannet Høj, omgivet af en bred Grav, i tre Huse, hvert paa to Stokværk, med Staldbygning og Have. 1636 indviedes en Kirke i en af Bygningerne. Philipsborg stod dog næppe en Menneskealder, og før 1700 blev Stenene brugte til Opførelsen af en ny Avlsgd. De murede Kældere af Lundsgd. saas endnu længe paa Borgpladsen i Søen, medens Levninger af Philipsborg endnu er synlige paa den gamle Borgvold. 1700 havde Engel Christoph Reventlow Lundsgd. og Philipsborg i Forpagtning af Htgen. De overgik 1779 til Kronen og udparcelleredes henholdsvis 1791 og 1785.

Ballegd. var i Reformationstiden den fornemste og største Gd. i Sognet, beliggende ud for Blans ved et lille Vandløb, og maa derfor antages at være den Gd. „ved Blans", som i Middelalderen laa til Slesvig Bispedømme og var pantsat til Slægten Daa. 1543 laa der 19 Gde til Ballegd. Dens første, kendte Ejer er Godske Holck, g. m. Anne Pogwisch til Holbæk, efter hvem den arvedes af deres Søn Hartvig og derefter af dennes Søn Godske († c. 1560), hvorpaa Gden gik over til hans Søskendebarn Henrik Holck til Rønhave († 1579). Hans Søn Anders fik B. og solgte den til Henrik Blome til Gammelgd., af hvem Htg. Hans købte den c. 1590. Ved hans Død 1622 kom B. til Htgen af Nordborg, hvem den 1667 ved kgl. og hertugelig Dom fradømtes paa Grund af Gæld. Henrik Blome fik 1669 Udlæg i B. for et Tilgodehavende af 20,245 Rdlr. og solgte den Aaret efter til Fred. Ahlefeldt til Søgd., i hvis Slægt den forblev til 1725, da B. ved Grev Carl Ahlefeldts Konkurs sammen med Bøjskov og Skovbølgd. solgtes til Overinspektør Nikolaj Poulsen. Fra ham kom Ballegd. 1728 til hans Søn Hans Poulsen († 1761), derpaa til dennes Søn Kancelliraad Henning Poulsen, der 1771 opførte den endnu staaende 2 Etages Hovedbygning. Han døde 1778 og efterlod den til Enken Marie Elisabeth Koch, efter hvis Død B. 1789 afhændedes til Grev Conrad Reventlow til Sandbjærg, der 1798 udparcellerede Godset. Efter hans Død 1815 gik B. med Grevskabet Reventlow over til hans Broder, Statsminister, Greve C. D. F. Reventlow, hvis Sønnesønnesøn Greve C. E. Reventlows Dødsbo nu ejer Godset. Stamparcellen Ballegd. har haft en Række skiftende Ejere; nuv. Besidder er C. Nissen.

Ladkær (Lajkær) var 1543 en Skattegd., tilhørende Wladislaw Wobitzer, en pommersk Adelsmand og kgl. Raad, der benyttedes af Chr. III dels til at hverve Tropper, dels til talrige, diplomatiske Sendelser, og som Løn for disse Tjenester fik betydelige Forleninger; ved sit Giftermaal med Godske Holcks Datter Anna blev han knyttet til Sønderjylland, hvor han ejede 11 Gde paa Sundeved og Als, var Medejer af Lindved og Lensmand paa Trøjborg († c. 1566). 1558-72 nævnes Wolf Høk til Ladkærgd., hvor han boede 1562, og antagelig indtil han oprettede Avnbølgd.

Langeskærlund, senere Egeskovgd., med Bøndergods i Avnbøl, Blans, Sottrup og Snogbæk; den kaldes ogsaa Schrandisgaard 1543, da Sivert v. Qualen boede her. 1589 døde Fru Margrethe v. Qualen, hans Enke, fra hvem den gik i Arv til Datteren Anna, gift med Wolf Høk. 1590 solgte hans Svigersøn Sivert Sehested den til Htg. Hans, der mageskiftede den til Didrik Høk mod et Bol i Blans.

Bøjskov var oprindelig en Landsby, der 1601 af Htg. Hans mageskiftedes til Gregorius Ahlefeldt, som nedlagde Byen og oprettede en Avlsgd. Efter den ahlefeldtske Fallit 1725 købtes den af Overinspektør Nik. Poulsen; den arvedes 1748 af hans Dattersøn, Justitsrd. Koch til Skovbølgd., hvis Søn solgte den til sin Svoger Henning Poulsen til Ballegd., efter hvis Død den solgtes til Greve Chr. Reventlow, der 1784 udparcellerede den. Nuv. Ejer er E. Küseler.

Provstegd. 1439 skøder Palne Daa, Domherre og Provst i Vidaa, og hans Broder Christian Daa, Væbner, paa egne og Brødre Hans, Henrik og Ditlev Daas Vegne Biskop Nikolaus af Slesvig Gaarden Provstegd., som før havde ligget til Stiftet. Den er muligt identisk med den senere Ballegd.

Paa *Braadeborg* sad Jakob Olufsen Lunge som Vald. Atterdags Lensmand; men efter Kongens Død 1375 fik den holstenske Greve Claus Borgen, maaske ved Forræderi. Voldstedet er en oval, rundet Banke, c. 80 m lang, nu overpløjet. Mod S. og Ø. begrænses Banken af en tør Grav med skraanende Bund, mod V. af en lille, naturlig Kløft, mod N. af Bovrup Bæk. Borgen synes at være bleven ødelagt i Beg. af 15. Aarh.

Ballebro kaldes endnu i Folkemunde „e Stag" fra den tidl. Færgebaadsforbindelse B.-Hardeshøj. Herfra havde den preuss. Overkommando planlagt en Overgang til Als $^{2}/_{4}$-$^{3}/_{4}$ 1864, der dog forhindredes af Storm.

Ved Ullerup stod $^{6}/_{4}$ 1849 en Træfning.

I Sognet er født: Nicolaus Oest (1719-98), Præst, landøkonomisk Forfatter; Peter Jessen (1846-85), Husdyrbrugskonsulent. — Nicolai Laurentius Feilberg (1806-99) var Præst i U. 1847-64.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 355 d., 12 t.; 1884: 283 d., 45 t.; 1912: 366 d., 68 t., 17 soc.; 1920: 657 d., 14 t., 73 soc.; 1924: 547 d., 13 t., 190 soc.; 1926: 493 d., 38 t., 53 Bond. Selvst., 222 soc.; 1929: 425 d., 20 t., 298 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 1218 d. og 120 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 170, fra Tskl. 73).

Mere end 50 Gravhøje kendes i Sognet, med Beliggenhed især i dettes nordl. Del; men med faa Undtagelser er de nu ødelagte, overpløjede eller sløjfede. Bevaret er den kratbevoksede Langhøj *Brudehøj* (fredl.) V. for Blans tæt ved Sogneskellet, 3 Smaahøje i Ullerup Skov (smstds. ogsaa en forstyrret Langhøj) samt en Høj i den sydl. Udkant af Ladkær Skov. Fremdeles vides om et Par formentlige Jættestuer (forlængst ryddede) samt om 4 Langdysser; af to af disse forefindes endnu Rester; en tredje, trekamret Langdysse i Blans Skov sløjfedes 1911. Om Sognets Bebyggelse i Jærnalderen minder bl. a. Urnefund under Markflade ved Ullerup, Fund af en Guldbarre og en Guldbrakteat ved Ullerup samt et større Vikingetids-Fund fra en Krigergrav, fremdraget i en lav Høj ved Kasmose Mølle.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Ullerup, Blans, Avnbøl og Bøjskov (med Bøjskovskov).

Litt.: A. D. Jørgensen, Ullerup sogns ældre historie, i Sønderj. Aarb. 1891 p. 30-81. — O. H. Møller, Historische Nachricht von . . . Ulderup und deren Pastoribus, i Falcks Sammlungen II p. 224-32. — En Præstegd. i Sundeved under Krigen 1864. Breve fra Pastor N. L. Feilberg i Ullerup, i Museum 1890 p. 11 flg. — Zernin, Das Leben des Generals Aug. von Goeben II. — J. Raben, Ullerup Kirke og de adelige Gaarde i Sognet, Sønderborg 1928.

Nybøl Sogn omgives af Nybøl Nor samt af Sognene Broager, Dybbøl, Sottrup, Ullerup og Asbøl, det sidste i Aabenraa Amt. Kirken sydlig, 7 km V. f. Sønderborg, 5,5 km Ø. f. Graasten, 21,5 km SØ. f. Aabenraa. Sognet hører til det nord-

lige Sundeveds jævnt bølgende Bundmoræneland. Kun i NV. hæver en Flade sig over 40 m, og det højeste Punkt nær Nybøl Mølle paa Grænsen af Ullerup Sogn naar 45 m; ogsaa et Punkt østligere, N. f. Stenderup, bliver 40 m højt. Klinter langs Noret indtil 10 m.s Højde. Trods Jordsmonnets Jævnhed er Egnen smuk med Udsigterne over Noret til Broagerland og Graastenskovene. Jorden er lermuldet, mod SØ. noget lettere. Boniteten veksler fra 2-7. Kl., idet 3. Kl. dog er fremherskende. Liden Eng. Sydøstligst Statsskoven Bøffelkobbel (14 ha), som anlagdes i Beg. af 18. Aarh. af Htg. Philip Ernst; Bønderskove baade til Nybøl og Stenderup, hvoribl. Rundkær, Møllesned og Østerskov. Jærnbanen V.-Sottrup-Skelle og Landevejen Sønderborg-Graasten-Flensborg gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 859 (1860: 677, 1910: 783, 1921: 741). **Ejdsk.** 1927: 3129, deraf **Jordv.** 1431; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1072 Kr. pr. ha. **Areal** 1281 ha (N. 13,711 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1047; besaaet med Hvede 70, Rug 40, Byg 126, Havre 204, Blands. t. Modenhed 25, andre Høstar. 40, Kartofler 33, Foderroer 128, Brak 18, Grønf. og Græsn. 363, Haver, Hegn o. l. 37, Tørvemoser 2, Skov 127, beb. Grund og Gaardsplads 19, Veje 45, Vand 4. **Frugttræer** 1913: 2075 (1900: 2047). **Kreaturhold** 1928: 157 Heste, 1007 Stkr. Hornkv. (heraf 550 Køer), 5 Faar, 15 Geder, 2387 Svin (1913: 2947), 6709 Høns.

I Sognet Byerne: *Nybøl* (1352 Nybul) — 1929: 850 Indb. — med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1889), Forsamlingssal Ebenezer (i Privathus, 125 Pladser), Korn- og Foderstofforretn., 3 Kbmdsforretn., Nybøl Ml. med Landbrug, 3 Teglværker med Anløbsbro ved Nybøl Nor, N. Sogns Spare- og Laanekasse (opr. 1874; 31/8 1928 var Indsk. 189,000 Kr., Res. 8000), Andelskasse (opr. 1906; 31/8 1928 var Indsk. 112,000 Kr., Res. 54,000), 3 Gæstgiverier (deraf 1 med Bageri), Jærnbanest. (1927-28 befordredes fra N. med Statsb. 6676 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 1613 Tons, afg. 1505), Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Stenderup* (1196 Stenthorp), delt i Ø.- og V.-balle, med Frimenighedskirke (opf.

Nybøl Kirke.

1903, Arkt. Martin Nyrop) og Præstebolig (opf. 1911, Arkt. Martin Nyrop) mellem Stenderup og Nybøl, Skole (opf. 1836, istandsat 1889), Kbmdshdl., Andelsmejeri (opr. 1909 med 400 Køer, 1914: 500, 1918: 450, 1929: 540), Ml., Trinbrædt. Saml. af Gde og Hse: *Paakær* (lille Del af Nybøl By), *Nybøl Østermark, N. Vestermark, Stenderupmose* (4 Brug paa den i 1860erne nedlagte Tørvemosegd.s Jorder). Gaarde: I Nybøl: *Præstegden* med Ejdsk. 92, Jordv. 73, c. 62 ha, deraf Ager 49, Eng 1, Skov 9, N. 810 Thlr.; i *Paakær* en større Gd. med Ejdsk. 80, Jordv. 48, c. 41 ha, deraf Ager 37, Eng 1, Skov 3, N. 519 Thlr.; paa Nybøl Ø.- og V.-mark *Rundkær, Højgd., Vesterled, Løkkegd., Langballegd., Hvide Hus, Nybøl Ml., Nybøl Vandml.* (Mlen brændt 1925), *Bachmanns Teglværk* ved Nybøl Nor med Ejdsk. 102, Jordv. 40, c. 36 ha, deraf Ager 31, Skov 3, N. 347 Thlr.; *Østerskovgd.* I Stenderup *Grønvang* med Ejdsk. 136, Jordv. 84, c. 74 ha, deraf Ager 61, Eng 6, Skov 6, N. 881 Thlr., *Tavhave, Bruseng* med Kbmdshdl., *Dalsager, Baskær, Vestervang, Vestballegd., Ravnshøjgd.* med Ejdsk. 114, Jordv. 70, c. 62 ha, deraf 54, Eng 3, Skov 3, N. 678 Thlr.; *Bøgegd.* med Ejdsk. 93, Jordv. 61, c. 48 ha, deraf Ager 43, Eng 2, Skov 2, N. 706 Thlr.; ved Stenderup Skov *Bøffelkobbel.*

Sundeved Frimenighedskirke.

Nybøl S., en egen Sognekommune, Nybøl Sognefogeddistr., har Tingsted i Graasten, hører til Lundtoft og Nybøl Hrdr.s Retskr. samt Graasten Politikr., Sønderborg Amtstuedistr., Lægekr., Skattekr. og Vurderingskr., Sønderjyllands 3. Folketingskr., Sottrup Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 178. Lægd.

Den teglhængte, hvidtede og kullede Kirke er en romansk Kampestensbygning, bestaaende af lige afsluttet Kor og Skib, til hvis Vestende slutter sig en ligeledes af Kamp opført, halvrund Udbygning, der kun er en Ubetydelighed smallere end Skibet. Det tykke Kalklag, der dækker Murværket, gør det umuligt at udtale noget som helst om denne mærkelige Tilbygnings Alder eller Bestemmelse, men dens ringe Bredde gør det dog usandsynligt, at den som formodet af Helms i 1. Udg. af Trap skulde være en Rest af en ældre Rundkirke. Nu er Indgangen til Kirken gennem en c. 1850 anbragt Portal i klassisk Form paa Udbygningens Vestside; tidl. var den gamle Norddør i Brug, men den tilmuredes, og et foran den liggende Vaabenhus nedreves ligesom et Kapel mod S. Korgavlen er ombygget 1582 og har en smuk Dekoration med dobbelte, fladbuede Blændinger. Skibet har Bjælkeloft, Koret fladt Bræddeloft; den runde Korbue er udvidet. Det fritstaaende Klokketaarn synes at gaa tilbage til ret gammel Tid. Muret, sentkatolsk Alterbord (Haupt, V p. 593). Altertavlens Topstykke er et bruskbarokt Snitværk fra c. 1650, men hele Storstykket er fornyet i nyklassisk Stil, sikkert samtidigt med

Indsættelsen af Malerierne (Christus som Havemand, Opstandelsen) af Jes Jessen i Aabenraa 1804. To Par Alterstager, det ene sentgotisk, det andet fra Baroktiden. Romansk Granitfont, som i Løjt. Fad af Nürnbergarbejde, med fem skjoldholdende Engle samt graveret Indskrift: „Anna van Alvensleve 1574". Prædikestol af Ringerink, som i Dybbøl, smukt bevaret, med samtidig Himmel. Lægmandskrucifiks fra 13. Aarh. To Klokker, 1623 (Peter Melchiorsen, Husum) og 1655 (Balthasar Melchiorsen, Flensborg). — To Sidefigurer til Krucifikset og en Maria med Jesusbarnet opbevares nu i Sønderborg Museum, et Korsfæstelsesrelief og en Bispefigur i Nationalmuseet. — Paa Kirkegden findes en Grav for 7 danske Soldater, faldne i Treaarskrigen, et Mindesmærke over 20 danske Soldater, faldne 1864, samt tre tyske Krigergrave fra 1864; endvidere en Mindesten over Jørgen Johansen Fink og Hustru fra Bøffelkobbel, og nær denne en Mindesten over 28 i Verdenskrigen faldne fra Sognet, rejst 1922.

Krigergraven ved Bøffelkobbel.

Sundeved Frimenighed har sine Rødder i mere eller mindre pietistisk præget Fromhed paa Egnen, men sin nærmeste Oprindelse har den fra grundtvigsk paavirkede Kredse. Disse virkede i mange Aar gennem Møder og Foredrag, og dette Arbejde løb tilsidst ud i Dannelsen af Frimenigheden 1901 og Opførelsen af Kirken to Aar efter. 1907 fik Menigheden sin egen Præst, og Bevægelsen bredte sig derefter over hele Amtet. Kirken, der er bygget af Egnens hvidgule Mursten efter Tegning af Martin Nyrop, bestaar af Skib med Sideskib og Portalbygning mod N. samt Kor, paa Skibet en Tagrytter. Døbefontens Kumme stammer fra romansk Tid. (Litt.: Thade Petersen, De sønderjyske Frimenigheders Historie).

Ved den østligste Gaard i Nybøl By findes en Gaardtomt omgivet af Grave.

I Jørgen Johansen Finks Have er rejst en Mindesten over to danske Soldater, faldne $^{22}/_{2}$ 1864. Graven inspirerede Holger Drachmann til Digtet „De vog dem, vi grov dem en Grav i vor Have". — Paa Galgebakken ligger 21 danske og 64 tyske Soldater, faldne 1864.

Ved Nybøl fandt $^{5}/_{6}$ 1848 en for os sejrrig Træfning Sted.

I Sognet er født Billedhugger Johannes Sophus Gelert (1852-1923).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Nybøl og Dybbøl Sogne tils. 1871: 188 d., 5 t.; 1884: 154 d., 40 t.; Nybøl, Dybbøl og Sottrup Sogne tils. 1912: 485 d., 108 t., 44 soc.; Nybøl alene 1920: 213 d., 3 t., 50 soc.; 1924: 215 d., 5 t., 94 soc.; 1926: 181 d., 16 t., 3 Bond. Selvst., 154 soc.; 1929: 192 d., 4 t., 160 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 442 d. og 34 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 50, fra Tskl. 26).

I en Indberetning fra 1808 omtaler Stedets Sognepræst, N. Boisen, at der vestligt i Sognet ved Landevejen til Graasten den Gang fandtes en halv Snes Høje og Dysser (øjensynlig mest Langdysser) og S. derfor 10 Gravhøje. Af disse mange Mindesmærker er nu kun bevaret 2 Høje i Rundkær Skov. Ogsaa østlig for Nybøl skal ifl. samme Præsteberetning have været nogle Oldtidsmindesmærker, vistnok især Langdysser, men ligeledes nu sløjfede. I Østerskov og Bøffelkobbel Skov ses 3 velbevarede Gravhøje. Iøvrigt kendes i Sognet kun ganske faa jordfaste Oldtidsmindesmærker.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Nybøl og Stenderup.

Broager Sogn, det største paa Sundeved, i Udstrækning det tredivte største, i Folketal langt det folkerigeste Landsogn i Nordslesvig, udgøres af en Halvø, der ved en 2300 m bred Tange forbindes med Sognene Dybbøl og Nybøl, men iøvrigt omgives af Sønderborgbugten med Sidevandet Vemmingbund og af den ydre Del af Flensborg Fjord, hvorfra den aabne Broager Vig faar Kysten til at danne en Vinkel, og hvorfra det 110 m smalle og over 9 m dybe Egernsund fører ind til Nybøl Nor. Det nordøstligste Punkt er Dynt Hoved eller Salingshoved, det østligste Brandsnæs, det sydligste Borreshoved med Kragesand, det sydvestligste Brunsnæs, det nordligste ind mod Nybøl Nor Bøsbæk Hage. Kirken noget nordvestlig, 9 km VSV. f. Sønderborg, 6,5 km SØ. for Graasten. Fra Dybbølbjærg skyder en Udløber sig ind over Sognegrænsen, 34 m høj, S. f. Bøffelkobbel ved Gaarden Vemmingtved. Først hinsides den har vi det laveste af Draget, der gaar fra Vemmingbund til Nybøl Nor, og som paa det højeste Sted naar c. 17 m. Derfra stiger Jordsmonnet stærkt til Smølvold (46 m, trig. St.), som danner den nordligst fremskudte Bastion af det Højdedrag, der stryger gennem Halvøen fra NV. til SØ., og som Ø. f. Skodsbøl naar 29 m, i Broager Kirkebakke 40 m, i en Bakke godt 1000 m Ø. f. Broager 49 m, ved Dynt Mølle er 35 m højt, men østligt i Grattelund 57 m, Halvøens højeste Punkt, for endelig mod Havet at staa med pragtfulde Klinter i en Længde af c. 2000 m, indtil 25 m høje ud mod Forstranden og kun lidet indenfor 40 m: Gammelmarkklinterne, berømte i geologisk Henseende og fra Krigen 1864. Ogsaa sydpaa falder dette Højdedrag ret brat mod Krambækkens Lavning, der gaar tværs over Landet og højest er 12 m. Men hinsides Krambækken hæver Landet sig igen i et mere storformet Jordsmon, som ogsaa staar med Klinter mod Hav og Fjord. Sydligst ved Borreshoved naar Klinten et lille Stykke inde 21 m, men dette igen S. f. en ny Sænkning, Skelle Mose og Vigsmose, hvis Højde ikke overstiger 5 m. Mellem denne sidste Sænkning og det først omtalte Højdedrag er Landet indtil Broager Vig nærmest at karakterisere som en Højflade, der udfylder det meste af Byerne Gammelgabs, Illers og Mølmarks Jord, og som i Gammelgab By naar 32 m og ved Midtskov 31 m. Inden for Brunsnæs ender Højfladen med en meget spidsformet Bakke, Feltbjærg (Fældebjærg) 29 m, med en fredet, flere Hundrede Aar gammel Tjørn af Højde og Omfang som en Eg. Klinterne her er udgravede af Teglværksindustrien. Fladest er Sognets nordvestlige Del om Skodsbøl og Egernsund, højest ud mod Flensborg Fjord (nær Møllebakke 21 m, Klint ved Rendbjærg 24 m) og skraanende mod Nybøl Nor, dog i Kobbelskov ind mod dette med 10 m høje Klinter. Ogsaa her er Kystens Form omdannet ved Teglbrugenes Udgravninger. Egernsund danner en dyb og sikker Havn. I Frugtbarhed staar Broagerland noget tilbage for Sundeveds nordlige Sogne; sær-

lig gaar en kendelig Sandstribe tværs over Landet mellem Smøl og Broager og fortsættes mod Skodsbøl; gennemgaaende er Jorden sandmuldet, men der findes ogsaa stærke Lerjorder. Af Eng og Mose er der kun lidet. Den fineste Jord har som Helhed Mølmark, idet Boniteten her svinger mellem 2. og 5. Kl., men for Størstedelen af Jorderne ligger mellem 2. og 3. Kl. De tilsvarende Bonitetstal er for Egernsund henholdsvis 2-5., mest 2-4., for Skodsbøl 2-7., mest 3-5., for Skelle 2-6., mest 3-4., for Dynt 2-7., mest 4., for Iller og Gammelgab 3-6., mest 3-4., for Smøl 3-7., mest 4., og for Broager med den forholdsvis daarligste Jord 3-7., mest 4-5. Kl. Skove findes især ude ved Kysten, deriblandt Statsskovene Folekobbel og Skelle Kobbelskov mod Ø. og Skodsbøl Kobbelskov ved Nybøl Nor; de hører i forstlig Henseende til Danmarks bedste, men som overalt i Nordslesvig er Kulturen bleven forsømt i den preussiske Tid. Der er ialt 159 ha Statsskov i Sognet, nemlig Egernsund Kobbelskov 52 ha, Skelle Kobbelskov 76 ha og Skelle Folekobbel 31 ha. De blinkende Vande til forskellig Side, de skønt svungne Kystlinjer, de bratte Klinter, det snart bredt, snart stejlt formede Jordsmon, de herlige Skove, de levende Hegn, de rige og vekslende Udsigter gør Sognet til et af de smukkeste i Sønderjylland; Egernsund, Smølvold, Dynt Bakker, Broager Kirkegd. og Skelle Kobbelskov maa især nævnes. Jærnbanen V.-Sottrup-Skelle og Landevejen Sønderborg-Smøl(Broager)-Egernsund-Flensborg gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 3899 (1860: 4039, 1910: 4047, 1921: 3634). **Ejdsk.** 1927: 12,833, deraf **Jordv.** 4640; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1003 Kr. pr. ha. **Areal** 4210 ha (N. 38,028 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 3589; besaaet med Hvede 174, Rug 232, Byg 418, Havre 530, Blands. t. Modenhed 114, andre Høstar. 140, Kartofler 85, Foderroer 422, Brak 48, Grønf. og Græsn. 1426, Haver, Hegn o. l. 135, Tørvemoser 12, Skov 239, beb. Grund og Gaardsplads 76, Veje 135, Hede, Klit og Stenmarker 11, Vand 13. **Frugttræer** 1913: 8292 (1900: 8210). **Kreaturhold** 1928: 506 Heste, 3487 Stkr. Hornkv. (heraf 1963 Køer), 54 Faar, 25 Geder, 8147 Svin (1913: 10,149), 25,261 Høns.

I Sognet Byerne *Broager* (1209 Broaker) med Kirke, Hovedpræstegd. (opf. 1780, ombygg. 1884 og 1892), Andenpræstegd. (opf. c. 1800, ombygg. 1840 og 1893), 7-Kl. Kommunesk. (i den tidl. Amtsretsbygn., udv. 1912), tysk Privatsk., Fattiggd. med Alderdomshjem, 25 Kbmdsforretn. o. l., 45 Haandv., Ml., Fællesmejeri (opr. 1887 med 650 Køer, 1914: 750, 1918: 550, 1929: 800), Amtets Desinfektionsanstalt (opr. 1903), Broager Spare- og Laanek. (opr. 1845; $^{81}/_{3}$ 1928 var Indsk. 1,486,000 Kr., Res. 76,000), Filialer af Folkebanken for Als og Sundeved og Kbh.s Handelsbanks Sønderborg Afdeling, Stats-Skovfogedbolig, Gartneri, 2 Gæstgiv. med mindre Landbr., 3 Gæstgiv. med Kbmdshdl., 1 Gæstgiv. med Slagterforretn., 2 Afholdsbeværtn., begge med Bageri, Apotek (opr. 1912, reelt Privil.), 2 Læger, Dyrlæge, Tandtekniker, Ordenspolitibetj., Jærnbanest. (1927-28 befordredes fra B. med Statsb. 18,658 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 4435 Tons, afg. 854), Telegraf- og Telefonst., Postkontor. Der afholdes 2 aarl. Heste- og Krammarkeder (Maj og Nov.). Nærmere om Byens Udvikling m. m. se ndf. *Mølmark* (1543 Møgelmarck) med Teglværk (med mindre Landbr.) og Maskinbyggeri. *Iller* med Skole (nybygg. 1912), Gæstgiveri, 2 Teglværker, Brugsforen., Toldkontrolpost, Over-Grænsegendarm. *Gammelgab* (1437 Ghammelgap) med Skole (opr. 1909) og Kbmdshdl. *Skelle* (1352 Skelle), delt i Over-, Neder-, Ø.- og Vesterballe, med 2 Skolebygn. (den ældre opf. 1879 efter en Brand, den yngre 1911), betydelig Korn- og Foderstofforretning, Ml., Andelsmejeri (oprettet 1886 med 500 Køer, 1914: 1000, 1918: 600, 1929: 1000), Maskinbyggeri, Maskinsnedkeri, Filial af Sønderborg Bys Sparekasse, Jærnbanest. (1927-28 befordredes fra S. med Statsb. 14,633 Pers.;

Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 2494 Tons, afg. 407), Anlægsbro for Fjorddampskibene Flensb.-Sønderborg (anl. 1884), Skovløberhus ved Kobbelskoven, 2 Gæstgiv., Udflugtsstedet „Spar Es" ved Skellebro, Posteksp. *Dynt* (1483 Duntte) med Skole (opf. 1905), Kbmdshdl., Ml., Hpl. (1927-28 befordredes fra D. med Statsb. 5219 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 827 Tons, afg. 38). *Smøl* (1483 Smole) med Maskinbyggeri, Gæstgiveri. *Skodsbøl* (1483 Schottesbul) med 3-Kl. Skole (opf. 1878, udv. 1892), Kbmdshdl., Ml., Maskinhandel, 4 Teglværker, 4 Over-Grænsegendarmer og 1 Overvagtmester, Jærnbanest. (1927-28 befordredes fra S. med Statsb. 8987 Pers.; Vægten af ank. Gods og Kreat. androg 765 Tons, afg. 1695), Gæstgiveri, Posteksp. *Egernsund* (1652 Eckernsundt) med 973 Indb. (1910: 1107), med Kapel (opf. 1907-09, Arkt. Richard Dethlefsen), 6-Kl. Skole (opf. 1878, udvid. 1892), 11 Kbmdsforretn., Brugsforening, Ml., 7 Teglværker, ialt 14 Haandværkere, Agentur for Folkebanken for Als og Sundeved, Maskinbyggeri,

Broager.

Fiskerøgeri, Ølbryggeri, Bogbinderi, Gartneri, 5 Over-Grænsegendarmer, 1 Ordenspolitibetj., 3 Gæstgiv. (deraf et med Kbmdshdl. og Færgegaarden), Sømandshjem (opr. 1927), Sejlskibsrederier, Sæde for et gensidigt Skibsforsikringsselskab, Dampskibseksp. med Anlægsbro for Flensborg-Graasten Fjorddampskibene, Befragter, Motorfærge til Alnor, Motorbaad til Graasten, Havnefoged, Fyr (opf. 1896 som Ledefyr; Bagfyret 7 m højt, Lysstyrke 33,000 H. L., Forfyrets Afstand fra Bagfyret 900 m, 8 m højt, Lysstyrke 300 H. L.), Toldkontrolpost (til 1928 Toldsted), Telefonsamtalest., Posteksp.; nærmere om Egernsund se ndf. Saml. af Gde og Hse: *Vemmingbund* med Gæstgiv., *Broager Ø.- og V.-mark, Rendeløb, Busholm, Brunsnæs* med Toldkontrolpost, 2 Kbmdsforretn. og Anløbsbro for Flensborg-Sønderborg Fjorddampskibene (i gamle Dage Færge til Holdnæs), *Klør Fire, Vestermark, Krammarkskobbel, Skellekobbel, Vandstedbæk, Lilledynt, Smølled, Ødbjærg, Kragehøj, Kragemade* (ogsaa L.-Skodsbøl), *Egeskov* (ogsaa Knasterholm), *Laagmade* med Fyr (opf. 1896 som Ledefyr; Bagfyret 16 m højt, Lysstyrke 2300 H. L., Forfyret 8 m højt, Lysstyrke 300 H. L.), *Rendbjærg, Paa Klippen.* Gaarde: I Broager *Præstegden* med Ejdsk. 66, Jordv. 36, c. 33 ha, deraf Ager 29, Skov og Park 4, N. 310 Thlr., *Sofiedal, Mariegd.* med Ejdsk. 78, Jordv. 45, c. 50 ha, deraf Ager 43, Eng 3, Skov 3, N. 335 Thlr.; *Nejsgd.* med Ejdsk. 118, Jordv. 76, c. 49 ha, deraf Ager 43, Eng 4, Skov 2, N. 610 Thlr.; i Mølmark 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 86, Jordv. 56, c. 45 ha, deraf Ager 41,

Skov 3, N. 626 Thlr., en med Ejdsk. 79, Jordv. 50, c. 42 ha, deraf Ager 32, Eng 6, Skov 3, N. 516 Thlr., en med Ejdsk. 87, Jordv. 54, c. 46 ha, deraf Ager 41, Eng 3, Skov 2, N. 565 Thlr., *Mølmark Rode;* ved Iller *Overskov, Midtskov* med Ejdsk. 205, Jordv. 143, c. 75 ha, deraf Ager 68, Eng 3, Skov 4, N. 1248 Thlr., *Iller Rode;* en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 80, Jordv. 45, c. 50 ha, deraf Ager 42, Eng 5, Skov 1, N. 451 Thlr., ved Gammelgab Tvegdene *Vestermark, Krammark* med Ejdsk. 140, Jordv. 83, c. 69 ha, deraf Ager 60, Eng 7, N. 922 Thlr.; en ubenævnt Gd. med Ejdsk. 165, Jordv. 103, c. 91 ha, deraf Ager 80, Eng 2, Skov 3, N. 1078 Thlr. S. og V. for Skelle *Skrækkehøj, Maaling* med Ejdsk. 122, Jordv. 84, c. 86 ha, deraf Ager 57, Eng 18, Skov 2, Mose 3, Hede 4, N. 817 Thlr. *Rodehus, Borre, Frydendal* med Ejdsk. 98, Jordv. 59, c. 55 ha, deraf Ager 44, Eng 6, Skov 1, N. 529 Thlr., *Frydenhavn, Frydenlund, Skellegd.* med Ejdsk. 105, Jordv. 65, c. 55 ha, deraf Ager 44, Eng 9, N. 579 Thlr., 2 ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 100, Jordv. 57, c. 56 ha, deraf Ager 48, Eng 3, Skov 1, Mose 2, N. 528 Thlr., en med Ejdsk. 82, Jordv. 46, c. 38 ha, deraf Ager 35, Eng 2, Skov 1, N. 439 Thlr., *Gammelmølle* med Anløbsbro, *Mølskov, Stensig;* ved Dynt *Stensg., Gaasbjærg, Villesholt, Grattelund,* ved Smøl *Stenbæk, Vemmingtved, Skovgd., Elager* med Ejdsk. 87, Jordv. 48, c. 45 ha, deraf Ager 34, Eng 7, Mose 2, N. 494 Thlr.; endvidere en ubenævnt Gd. med Ejdsk. 78, Jordv. 45, c. 44 ha, deraf Ager 28, Eng 9, Skov 5, N. 436 Thlr.; ved Skodsbøl *Ødbjærg, Kragehøj, Skovbjærg.* Huse: Ved Skelle *Kragesand, Kransmose* mellem Broager og Skodsbøl. — Fiskeriet er ret betydeligt. 1926 havde 35 Personer Fiskeri som Hoved-, 52 som Bierhverv. Der benyttedes 19 Motorbaade, 33 Sejljoller og 25 Robaade og Pramme. Redskabernes og Fangstens samlede Værdi androg henholdsvis 70,000 og 76,000 Kr. Der fangedes især Aal, Sild og Torsk.

Broager S., en egen Sognekommune, 3 Sognefogeddistr. (nemlig Broager S.-Distr. med Broager, Skodsbøl, Smøl og Mølmark, Skelle S.-Distr. med Skelle, Dynt, Gammelgab og Iller samt Egernsund S.-Distr.). Egernsund har Tingsted i Graasten og hører til Lundtoft og Nybøl Hrdr.s Retskr. og til Graasten Politikr., medens hele det øvrige Sogn har Tingsted i Sønderborg og hører til Sønderborg Rets- og Politikr. Iøvrigt hører hele Sognet til Sønderborg Amtstuedistr., Lægekr., Skattekr. og Vurderingskr., Sønderjyllands 3. Folketingskr., Sottrup Forligskr., 7. Udskrivningskr.' Lægd 175 a og 175 b.

Den anselige og i arkitektonisk Henseende interessante, hvidtede og skifertækte Kirke er en romansk Teglstensbygning, bestaaende af Kor med Apsis og Skib, til hvis vestre Ende der kort efter er føjet et svært Taarn af Tegl, som allerede fra første Færd har været planlagt. Senere gotiske Tilføjelser er de to Korsfløje og det noget ældre, op mod den nordre Korsarm stødende Sakristi. Fritliggende Klokketaarn af Træ fra 1650 med 8-sidet Hjælm. Hele den oprindelige Kirke hviler paa en smukt profileret Sokkel og har en Gesims, bestaaende af krydsende Rundbuer, over hvilke et Savsnitskifte. Apsis, der er tredelt ved to smalle Lisener, har 3 smaa, rundbuede Vinduer, der nu alle er aabne; Koret har haft 1-1, over hvilke en cirkelrund Glug, og Skibet 4-4 Vinduer, hvoraf 3 ses mod N., 2 mod S. Af de oprindelige, rundbuede Døre er en Præstedør med $^3/_4$ Søjlestav i Indfatningen paa Korets Sydside i Brug, medens Norddøren staar som Blænding, og Syddøren ses helt tilmuret. Taarnet, hvis Bredde fra N. til S. er betydelig større end Længden, springer 2-2,5 m frem foran Skibet. Dets Vest- og Sydmur er skalmuret 1804 og 1880; de 2 nederste Stokv. har hver et lille, rundbuet Vindu. Nederste Stokværk har yderst to kvadratiske Rum med ribbeløse Krydshvælvinger, ved svære Rundbuer skilles de fra Midtrummet, der har været dækket med en nu genopført Tøndehvælving. Ved 3 rundbuede Aabninger stod Taarnets Underdel tidligere i Forbindelse med Kirken, men under en 1855 foretaget, yderst uheldig Forandring tilmuredes de to yderste, nu paany genaabnede, samtidig med at Kirkens gamle Syddør tilmuredes, et

foran den liggende Vaabenhus nedreves, og der gennembrødes en ny Dør i Taarnets Sydmur. I Midtrummet ses det indvendige Parti af en anselig, rundbuet Vestportal. Ogsaa de to øvre Stokværk, der dækkes af Bjælkeloft, har rundbuede Gjordmure fra Ø. til V., men i det mindste den øverste af disse er senere opført. Underrummets Anlæg gør det sandsynligt, at man har planlagt et Tvillingtaarn, men dette maa i saa Fald straks være bleven opgivet. Hvorledes Afslutningen oprindelig har været, kan ikke afgøres; de nuv., bekendte, høje, 8-sidede Tvillingspir med 6 Smaagavle er i hvert Fald ikke ældre end den senere Middelalder. Sakristiet havde oprindelig Saddeltag, men fik fælles Tag med Nordkapellet, hvis Gavl har spidsbuede, delvis tvedelte Blændinger. Sydkapellets Sydmur og Gavl er 1914 bleven skalmuret med moderne, smaa Sten. Apsis har Halvkuppelhvælving, Koret 5-delt Hvælving med Pærestavribber, Skibet østlig en 7-delt Hvælving, vestlig to alm. Krydshvælvinger, alle med retkantede Ribber og yngre end nogle nu tilmurede, store, fladbuede, gotiske Vinduer. I Sakristiet en Krydshvælving; oprindelige Krydshvælvinger i de to Korsfløje, der aabner sig mod Skibet med spidsbuede Arkader, og hvis Vestmure hver har 3 fladbuede Blændinger. Paa hver Side af den oprindelige, høje og brede Korbue smaa, rundbuede Alternicher med ret Bagvæg. — I Aarene 1923-27 er Kirken bleven delvis restaureret af Arkitekt Mogens Clemmensen, ved hvilken Lejlighed Apsiden blev restaureret, de gamle Vinduer og Døre saa vidt muligt fremdragne, to nye, høje, rundbuede Vinduer aabnede mod S. i St. f. de i nyere Tid indsatte, uformeligt store og Taarnets nederste Stokværk ført tilbage til sin oprindelige Skikkelse. — I Kirken er der i de senere Aar fremdraget en betydelig Række Kalkmalerier. I Apsiden fandtes en stærkt ødelagt Fremstilling af Christus i Mandorlaen, omgivet af Evangelisternes Symboler og hellige Mænd og Kvinder fra c. 1250; samtidig dermed var en rent geometrisk Dekoration, henholdsvis bestaaende af krydsende Rundbuer eller skiftevis røde og hvide Kvadere omkring Korbuen og Sidealternicherne samt i de oprindelige Vinduers Smige. Fra Beg. af 16. Aarh. stammede Udsmykningen af Skibets østre Hvælving, i hvis Østkappe var malet et Billede af den yderste Dag med Christus tronende paa Regnbuen mellem Maria og Johannes Døber, medens de øvrige Kapper var rigt dekoreret med grønt og rødbrunt Planteværk. Nogenlunde fra samme Tid, men af en ringere Pensel, er Nordkapellet blevet udmalet med forsk. Helgenlegender, væsentlig Skt. Jørgens og Skt. Katarinas. Yngst — dateret 1581 — er endelig Billederne i Korets 5-delte Hvælv; de forestiller Christus og de 4 Evangelister og restaureredes af Konservator E. Rothe 1925. Altertavlen fra c. 1700, med udskaaret Akantus-Løvværk og et ovalt Maleri af Korsfæstelsen; et tilsvarende af Kors-

Skt. Jørgen i Broager Kirke.

nedtagelsen fjærnedes 1927. Tre Par sentgotiske Alterstager. Romansk Granitfont med Hjørnehoveder nederst paa Foden. Krucifiks omtr. som i Dybbøl. Prædikestolen er et smukt Arbejde fra Henrik Ringerinks Værksted i Flensborg, skaaret 1591; Reliefferne forestiller Syndefaldet, Kobberslangen, Christi Fødsel, Korsfæstelsen, Opstandelsen og Dommedag. Moderne Stolestader og Orgel, fra Kirkens sidste Istandsættelse. I Forhallen er opstillet en stor Gruppe af Egetræ, fra c. 1500, forestillende Skt. Jørgen til Hest, i Kamp med Dragen (der er fornyet ved en Istandsættelse i 1880erne). Lysekrone fra c. 1700, givet til Minde om Oberstltn. Joach. Fr. v. Curtius, † 1779; 6 andre Kroner anskaffedes 1927. Klokke fra 13. Aarh. uden Indskrift, samt to Genforeningsklokker (efter Tegn. af H. Slott-Møller). — Et Røgelsekar, nogle Apostelfigurer og Korsnedtagelsesbilledet fra Altertavlen opbevares paa Sønderborg Museum. — Patronatet over Kirken tilhørte Kongen (Hertugen), men overgik 1385 til Bispen og Domkapitlet i Slesvig, efter at den allerede tidl. var bleven annekteret et af Præbenderne dér. (Litt.: Kornerup, i Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1869 p. 30 flg. — Løffler, Rom. Kirkebygninger p. 235-36). — Paa Kirkegden er der en dansk og en tysk Krigergrav fra Treaarskrigen og fra 1864 flere Rækker danske og tyske Krigergrave med Monumenter; det danske er af bornholmsk Granit. I den nye Del af Kirkegden anlagdes 1922 under Ledelse af Johan Skovgaard en Mindehøj for 190 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. Paa Højen, der er formet som en Oldtidshøj, staar en stor Granitblok med Indskriften: „Sten satte Broagerland, Sønner til Minde, faldne i Krigen 1914-18".

Broager By, der har Præget af en mindre Købstad med 3 Længdegader og flere Sidegader, havde 1925 1119 Indb. (1921: 1065, 1910: 1224, 1840: c. 700). Dens Opkomst skyldes den centrale Beliggenhed i et stort Sogn med Landbrug og især den meget betydelige Teglværksindustri, hvis gyldne Tid i indeværende Aarh.s Beg. stærkt fremmede Byens Udvikling. Især det aarlige Foraarsmarked var godt besøgt og betød en god Indtægt for Byens Erhvervsdrivende. Jærnbanen, der i 1910 førtes fra Sottrup til Skelle, har nærmest skadet Byen, idet Beboerne nu gør deres større Indkøb i Sønderborg; den herved fremkaldte Stagnation har i nyere Tid vedvaret paa Grund af de daarlige Konjunkturer for Teglværksindustrien. Ogsaa Markederne er nu kun en Skygge af Førkrigstidens; de afholdtes formentligt første Gang 1625 i H. t. en Anordning fra Htg. Philip Ernst. I gamle Dage var det almindeligt, at Hørdyrkerne fra et meget betydeligt Opland lod deres Avl forarbejde i Broager Hørfabrik; denne Virksomhed ophørte dog i 1899.

Fattiggden flyttedes 1848 fra Vemmingbund. I Halvfjerserne havde den 75 Beboere. Den benyttedes før Krigen i Vintermaanederne ogsaa som Herberg for rejsende Haandværkssvende; nu bebos den af 6 Aldersrentenydere og 4 Fattiglemmer.

Fra gammel Tid har der været Skoler i Broager, Iller, Skelle og Egernsund. Broager, Skodsbøl, Smøl, Dynt og Mølmark danner et saakaldt Skoleforbund. Gammelgab staar uden for dette.

Egernsund skylder sin Opvækst den gunstige Beliggenhed som Afskibningshavn for Oplandets mange Teglværker og som Hjemsted for en stor Del af disses Arbejderfamilier. Som Skibsfartsby har den da ogsaa tidligere haft større Betydning end Nabobyen Graasten, saaledes at Toldstedet ganske naturligt laa her. Imidlertid har de daarlige Tider for Teglværksindustrien paa den ene Side og Graastens Havneanlæg og Opsving paa den anden Side medført en Forskydning til Gunst for denne By, hvilket $^1/_{10}$ 1928 førte til en Flytning af Toldstedet fra Egernsund til Graasten, jfr. p. 473. I den udenrigske Fart klareredes ved Egernsund Toldsted 1927 for Indg. 1350 Skibe med 19,474 Tons Gods, deraf 1093 Dampskibe med 4616, for Udg. 1345 Skibe med 13,429 Tons, deraf 1095 Dampskibe med 9825, i den indenrigske Fart for Indg. 775 Skibe med 8448, deraf 24 Dampskibe med 1260, for Udg. 767 Skibe med 43,489, deraf 22 Dampskibe med 2260 Tons Gods. Ved Egernsund Toldsted var ved Udgangen af 1926 hjemmehørende 1 Motorskib paa 65 Netto Reg. Tons, 65 Sejlskibe med 2233 N. R. T. samt 3 Baade (under 5 Brutto R. T.). Endvidere var ved Toldstedet hjemmehørende 7 Sten- og Fiskerfartøjer over 5 Tons Brutto og 103 Sten- og Fiskerfartøjer under 5 Tons Brutto. Toldindtægterne i Finansaaret 1926-27 (i 1000 Kr.) 165, heraf Indførselstold 46, Tillægsafgift af Spiritus 60, Tobaksafgifter 3,8, Omsætningsafgift af Chokolade- og Sukkervarer 0,8. — Der bor 13 Skippere i Egernsund. Endvidere spiller Fiskeriet en forholdsvis stor Rolle; 12 Fiskere og 1 Fiskehandler er hjemmehørende i Byen.

I Sognet findes nu ingen Herregde. De tidligere fyrstelige Herregde (Avlsgde) var *Skellegd., Skodsbølgd.* og *Krammark*. Skellegd. erhvervedes 1601 af Htg. Hans d. Y. og tilfaldt 1622 Htg. Philip af Glücksborg. Skodsbølgd. oprettede Htg. Philip af nogle i

Svenskekrigen 1658-1659 ødelagte Gde. Krammark var til 1631 Præstegd., men derefter flyttedes denne til Broager, og Htg. Philip omdannede Krammark til en Avlsgd. Efter den glücksborgske Linjes Uddøen 1779 kom dens Godser i Kronens Eje, altsaa ogsaa de tre nævnte Gde, der faa Aar efter udstykkedes, Skellegd. („Freileben") 1783-1784, Skodsbølgd. („Nienhof") 1785 og Krammark 1789-90. Udstykningen foregik paa følgende Maade. Hver af Gdene blev delt og afgrænset i flere større og mindre Parceller, saavidt det kan ses hver i 8 foruden Stamparcellen, og Salget foregik ved offentlig Avktion. Købesummen kunde erlægges kontant eller mod Kavtion i flere Terminer, dog skulde $^1/_8$ betales straks ved Salget. Foruden Købesummen kom der til at hvile en aarlig Kanon paa Parcellerne af c. 2 Rdlr. pr. Td. L.; andre Afgifter var der saa at sige ikke. — Ved denne Udstykning fik Broager Sogn en Tilvækst af mellem 20-30 nye Landejendomme, der gav Plads for lige saa mange Familier, og da de strakte sig over

Skrænt ved Folekobbel Skov.

hele Sognet, saa at næsten alle Byer kom i Betragtning ved Udstykningen, var de af stor Betydning.

I *Gammelmark-Klinten* ud mod Vemmingbund nær Gaarden *Stensig* findes et stort og smukt Profil, der viser interglacialt, marint Ler, Cyprinaler, hvilende paa Ferskvandsler og overlejret af et mægtigt Lag marint Sand. Dette Sand kaldte den tyske Geolog Gottsche, der først gjorde Fundet, for Tapes-Sandet paa Grund af den hyppige Forekomst af en stor, nu vistnok uddød Varietet af Muslingen Tapes aureus. Cyprinaleret var forbundet med Tapes-Sandet ved et Overgangslag, der forneden var mere leret, foroven mere sandet. Ved de supplerende Undersøgelser, som senere blev foretagne af danske Geologer, navnlig af de glaciale Lag, som ligger nærmest over og under de fossilførende Lag, viste Profilet en endnu større Overensstemmelse med Cyprinalers-Profilerne paa Langeland og Ærø, end man først havde vidst. Cyprinaleret og Tapes-Sandet indeholder ganske den samme Fauna som Cyprinaleret paa de fynske Øer, blot er Faunaen ved Stensig betydelig rigere. Den indeholder en Del sydlige Molluskarter og -varieteter, som viser, at Temperaturen i det interglaciale Hav maa have været adskilligt højere end i de danske Farvande i Nutiden. — En ganske tilsvarende Fauna fandt Dr. Poul Harder i nogle Boreprøver fra Tønder. Her blev der 1900 udført to Boringer paa Slotsbanken. Ved disse fandt man under Overfladens Marskdannelser først et temmelig mægtigt Sandlag uden Forsteninger, dernæst et Lag marint Ler og Grus, der navnlig forneden indeholdt en Mængde Skaller af de samme sydlige Arter

som i Cyprinaleret. Under det marine Lag kom der vekslende Lag af Moræneler og fluvioglacialt Sand. I Modsætning til Cyprinalers-Forekomsterne ved Stensig og paa Ærø og Langeland var Skallerne ved Tønder ikke knuste, saa der var intet Tegn paa, at den sidste Landis er gaaet hen over de derværende, marine Lag. Den tyske Geolog Gagel antager dog, at Moræneleret i Emmerlev Klev N. f. Højer er afsat af Isen i den sidste Istid.

I de store Teglværksgrave ved Egernsund findes stenfrit Istidsler staaende i Dagen. Ogsaa i de store Teglværker ved Flensborg Fjord udnyttes stenfrit Istidsler. Forholdene i disse Lergrave og i Gravene ved Egernsund tyder paa, at da Indlandsisen for sidste Gang smeltede bort fra Sønderjylland, trak den sig bort i østlig Retning. Den kom derved i nogen Tid til at dæmme op for Flensborg Fjord og forvandlede denne til en isdæmmet Sø, hvori Teglværksleret blev afsat.

Teglværksindustrien ved Flensborg Fjord hører til de ældste i sin Art i Landet. Det fortrinlige Ler, der i betydelig Udstrækning findes i Skrænterne ud mod Fjorden og den bekvemme Adgang til med Skib at forsende de færdige Varer til Kystpladser Landet over, førte til Anlæg af Teglværker i et Antal som ikke andet Steds i Landet. I Beg. af 19. Aarh. var Værkernes Antal c. 20, men forøgedes efterhaanden til c. 40 ved Aarhundredskiftet. Samtidig var Værkerne gaaet over til mere tidssvarende Driftsformer, saa at den samlede Produktion c. 1900 var c. 100 Mill. Teglvarer aarlig. Efterhaanden blev det dog paa Grund af Konkurrence mere og mere vanskeligt at skaffe Afsætning for den store Produktion, og for at opnaa en mere tilfredsstillende Ordning af Salget dannede Værkerne 1896 en Salgssammenslutning med fælles Salgskontor. Denne Sammenslutning, der ogsaa omfattede Værkerne ved Flensborg og den sydlige Del af Fjorden, bestod til 1920, da Samarbejdet med Værkerne S. for Grænsen ophævedes. Sammenslutningen omfatter nu, med Undtagelse af 3 Værker, alle Teglværker ved Flensborg Fjord N. for Grænsen. Paa Grund af Overproduktion maatte Værkerne 1906 indskrænke Driften, og fra 1908 til Krigen arbejdede de med en Produktionsindskrænkning paa c. 50 pCt. Ved Grænsedragningen mistede Teglværksindustrien en væsentlig Del af sit Afsætningsomraade, idet det sydlige Opland gik tabt, og efterhaanden nedlagdes 18 Værker, deriblandt de store Rendbjærg Teglværker. De tilbageværende 20 Værker har en samlet Produktion af c. 50 Mill. Teglvarer aarlig; en hertil svarende Afsætning har dog hidtil ikke kunnet opnaas; ved fuld Produktion kan der sysselsættes c. 500 Arbejdere. I 1924, et Aar med ret stor Byggevirksomhed, var Afsætningen c. 35 Mill. Teglvarer; i dette Aar udklareredes fra Egernsund Tolddistrikt c. 1100 Skibe med c. 73,000 Tons Teglvarer, samtidigt med at der til Brug for Teglværkerne indførtes c. 12,000 Tons Kul.

Smølvold er en højtliggende, kredsrund Banke, hvorfra der er vid Udsigt. Overfladen, der begrænses af bratte Skrænter, har et Tværmaal paa c. 50 m og stiger mod NV.; langs den søndre Rand spores en svag Kantvold. Anlægget er snarest at forklare som en „Bygdeborg" fra Oldtidens Slutning eller den ældre Middelalder.

I Skelle findes en Gaardtomt med Rester af Grave.

I Skelle Folekobbel og Kobbelskov, paa ypperlig Muld, findes fortrinlige Bevoksninger af Bøg, afvekslende eller blandet med Ask, Ær og Æl. I sidstnævnte Skov findes en 123-aarig Bøgebevoksning af imponerende Højde og Tæthed. I Skodsbøl Skov, paa meget stift Ler, fremhæves særlig nogle meget kraftige og yppige Ege; Aaret før Genforeningen huggedes her 200 Gavntræer af betydelig Størrelse; en af de største Ege er dog levnet, den maaler 3,3 m i St. Omf. og har 20 m ren Stamme, Træets hele Højde er meget anselig; forstlig set kan det betegnes som Danmarks „bedste" Eg. — I Krigsaarene 1914-20 øvedes en Mængde Skovtyverier i Broager Skovene, ogsaa søværts fra, mest af mindre og middelstore Aske. — I Kobbelskoven findes en betydelig Hejrekoloni.

I Sognet er født: Ludvig Harboe (1709-83), Sjællands Biskop; Otto Didrich Ottesen (1816-92), Blomstermaler; Fr. Gotfred Thomsen (1819-91), Dyremaler; Claus Peter Wolff (1842-1913), Landøkonom og sønderjysk Fører. — 1834-56 og 1857-64 var de danske Patrioter, Provsterne Jørgen Stephensen og Kr Karstensen, Førstepræster her; 1852-64 var Jul. Carl Gerh. Schleppegrell Diakon her, ogsaa kendt for sin nationale Holdning.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 530 d., 84 t.; 1884: 376 d., 153 t.; 1912: 526 d., 304 t., 77 soc.; 1920: 872 d., 126 t., 584 soc.; 1924: 923 d., 143 t., 793 soc.; 1926: 836 d., 214 t., 47 Bond. Selvst., 980 soc.; 1929: 824 d., 196 t., 1057 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 2323 d. og 666 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 323, fra Tyskl. 350).

I Skelle Kobbelskov ligger nogle ret velbevarede Gravhøje af ringe Størrelse, og nær dem et Par Høje med forstyrrede Stengrave samt 2 Langdysser, af hvilke den ene endnu

for en Del er omgærdet af Randsten, medens der i den anden ses to Kamre. Østlig for Dynt kendes ligeledes enkelte Stenalders Stengrave. Spredt om i Sognet, overvejende dog i Kyststrækningerne, har der ligget hen ved 90 Gravhøje, alle nu dog enten overpløjede eller sløjfede. Hist og her samlede disse Høje sig i Smaagrupper.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af 9 Kommuner, nemlig Broager, Mølmark, Iller, Gammelgab, Skelle, Smøl, Dynt, Skodsbøl og Egernsund.

Litt.: J. Raben, Broager Kirke og gamle Minder fra Broagerland, Flensborg 1928.

Als.

Als, den syvende største danske Ø, mindre end Mors, men større end Langeland, i Folketal ligeledes den syvende mellem Falster og Mors, skilles mod V. fra Sundeved ved det smalle Als Sund og den bredere Als Fjord, men er iøvrigt omgivet mod N. og Ø. af Lille-Bælt, mod S. af Østersøen og det yderste, aabne Bækken af Flensborg Fjord, hinsides hvilket det til Tyskland hørende Landskab Angel er liggende. Als Sund er smallest 120 m, den ringeste Afstand til Fyn er 10 km, til Ærø 11 km, til Angel 8 km. Øens største Udstrækning er fra NV. til SØ. 34 km. Als er delt i Sønder- og Nørre-Herred, men beskrives her samlet, skønt de to Herreder er tydelig skilt fra hinanden ved en Sænkning tværs over Øen. I Sønder-Herred, den større Del, staar Kegnæs Sogn kun i Forbindelse med Herredets Hoveddel ved et smalt Drag og er skilt derfra ved Høruphav, og ogsaa Ulkebøl Sogn er gennem Augustenborg Fjord ret udsondret. I Modsætning til dette kløvede Parti mod V. forløber Østkysten i en næsten lige Linje, indtil den ved Pøls Rev brat bøjer om. Notmark Sogn hører oprindl. kun delvis til Herredet, Flækken Augustenborg ligger omgivet af det. Den største Udstrækning fra N. til S. er 18 km, fra NV. til SØ. 24 km. Den nordøstlige Del, Notmark og Asserballe Sogne, er højtliggende og gennemgaaende meget kuperet. Her ligger Øens højeste Bakke, Høgebjærg, 81 m. Herfra fladner Landet efterhaanden til i Retning mod S., saa Lysabild Sogn bliver det jævneste paa Øen; men som en Højderyg fortsættes derimod Højlandet mod SV. gennem Hørup Sogn, i Ulkebøl Sogn bliver det jævnere, særlig ude paa Kær Halvøen, men op over Sønderborg By hæver sig imponerende Engelshøj (44 m), bydende en vid Udsigt undtagen mod V., hvor Dybbølbjærg paa Sundeved indskrænker Synskredsen. Kysterne har ofte Klintekarakter (indtil c. 20 m høje). Jorden er helt igennem særdeles frugtbart Ler; de 7 af 8 Sogne har højere Jordskyld pr. ha end noget paa Nordslesvigs Fastland undtagen Sottrup paa Sundeved; Kegnæs' Jord er lettere. Af Vandløb kan der paa den ikke store Ø ikke være betydelige; af Søer kan nævnes Mjang Sø (c. 68 ha) og Hartsø paa Kegnæs (40 ha). Af Skove er der i første Række de udmærkede Statsskove Sønderskov ved Sønderborg og Dele af Nørreskov, nordligst ud til Lille-Bælt; desuden er der adskillige mindre Statsskove, mest paa Kær Halvøen og ved Bæltet, endelig en Del Bondeskov. Lysabild og Kegnæs er skovløse. — Ogsaa i Nørre-Herred, den nordlige, mindre Del af Øen, har Nordøst-Nordkysten et meget lige Forløb, men Vestkysten er kløftet af flere, nu til Dels afdæmmede Vige: Ketting Nor, Stevning Nor, Sandvig og det mærkeligt formede, nordligste Farvand, Stegsvig, der fortsættes ind i Landet i Farresdam, Dyvig og Mjelsvig og tidligere har forgrenet sig yderligere i Mjels Sø, Bundsø og Gammeldam. Af Notmark Sogn hørte oprindeligt Dele med til Herredet. Den største Udstrækning fra NV. til SØ. er 20 km; paa det smalleste Sted mellem Sandvig og Bæltet er Herredet (Øen) 5 km bredt. Jordsmonnet er gennemgaaende mindre højtliggende, men mere uregelmæssigt med

afvekslende Flader og stejle Bakker end i Sønder-Herred. Det højeste Punkt er Egebjærg (62 m); ogsaa Hagenbjærg Møllebakke (49 m) fortjener at nævnes. Jorden er frugtbart Ler, gennemgaaende en Kende lettere end Sønder-Herreds, men Svenstrup Sogn er med Hensyn til Jordskyld højere vurderet end noget andet i Nordslesvig. Vandløbene kan kun være ubetydelige; Nordborg Sø er 58 ha stor. I Herredet findes Hovedparten af den store Statsskov Nørreskov, fortsat langs Bæltet af mindre Bønderskove; men iøvrigt er der meget lidt Skov.

Indtil Beg. af 19. Aarh. hørte Als i kirkelig Henseende til Odense Stift, og det falder da ogsaa godt i Traad hermed, at Øen, at dømme efter det Sted, den opføres i Kong Valdemars Jordebog, ikke regnedes til Sønderjylland, men til Fyn. Dens Navn er i Jordebogen *Alsæ,* og den var allerede da delt i to Herreder: Nørre- og Sønder-Hrd. 1229 forlenes Valdemar Sejrs Søstersøn, Grev Albert af Orlamünde, med Øen og det paa den liggende Kongsgods som Erstatning for det Tab, han havde lidt ved at miste Nordalbingien, og ved et efter hans Død 1245 afholdt Skifte mellem Erik Plovpenning og hans Brødre tilfaldt alt Kongsgodset Kong Erik. Øen synes dog at være gaaet ud af Kongens Haand; da Kristoffer I for at vinde Understøttelse hos Htg. Albert af Brunsvig lover at pantsætte ham Øen, faar han foreløbig Samsø, fordi Kongen ikke havde Als inde, og senere ses den at have tilhørt Htg. Erik Abelssøn. Efter hans Død 1272 maa den imidlertid være bleven inddraget under Kronen, thi 1285 gjorde hans Søn Valdemar Krav paa den som hørende til Hertugdømmet. Et Stormandsnævn tildømte imidlertid Kronen Øen, og da Htgen kort efter søgte at erobre den, blev han taget til Fange og maatte ved et Forlig 1286 udtrykkelig give Afkald paa Als. Efter Erik Klippings Drab fik han imidlertid Øen overladt 1287, og fra nu af regnedes den til Hertugdømmet og delte dettes Skæbne. 1358 erobrede Valdemar Atterdag Als, men gik paa Forlig med Htginde Richardis, der 1373 overlod ham Øen, som hørte til hendes Livgeding. I de urolige Tider efter Kongens Død gik den imidlertid tabt, og de Forsøg, Erik af Pommern senere gjorde paa at erobre den, kronedes ikke med Held. Ved Delingerne 1490 og 1544 kom Øen til den kongelige (segebergske) Del, men 1564 overdrog Fr. II Als m. m. til sin Broder Hans d. Y., der opkøbte de talrige Adelsgde og atter udskiftede sit Hertugdømme mellem sine Sønner. Nogenlunde svarende til de to Herreder deltes Als efter Htgens Død 1622 i de to Smaahertugdømmer Sønderborg og Nordborg. Ved yderligere Delinger og ved Ødelæggelser under Svenskekrigene kom de to Hertugdømmer imidlertid i en saa bundløs Gæld, at de 1667 og 1669 inddroges under Kronen, og medens Nordborg ret snart atter blev et selvstændigt, lille Hertugdømme, der bestod til 1730 (jfr. Nordborgs Historie), genopstod det egentlige Hertugdømme Sønderborg ikke mere. En yngre Søn af Aleksander, den første Hertug af Sønderborg, Ernst Günther, blev derimod Stamfader til den augustenborgske Linje, der gennem flere Aarh. var knyttet til Øen og kom til at gribe saa dybt ind i Hertugdømmernes Historie. Dens Godser bestod oprindelig kun af Byerne Sebbelev og Stavnsbøl, der tilskødedes Ernst Günther af Kongen 1651 og omdannedes til Augustenborg, samt Gudsgave paa Ærø, der 1669 ombyttedes med Rumohrsgd. Senere øgedes Godserne ved Køb af talrige Herregde paa Sundeved og i Aabenraa A. (jfr. Graasten), medens man paa Als af Kongen fik overladt Gammelgd. og ved et Mageskifte 1764 Sønderborg Slot med Ladegden, Rønhave, Majbølgd. og Kegnæsgd. m. m., (jfr. Sønderborg). De augustenborgske Godser paa Øen henregnedes ikke til de to Amter, i hvilke den lige til 1867 var delt: Sønderborg og Nordborg Amt, men udgjorde en særlig Jurisdiktionskreds, Augustenborg Hrd. I 1848 beslaglagdes de paa Grund af Htgens Tilslutning til den slesvig-holstenske Opstand og overgik ved en $^{30}/_{12}$ 1852 sluttet Overenskomst til den danske Stat mod en Affindelsessum paa 3 Mill. Rdlr. Foruden de to gamle Herreder opstod der i Tidens Løb, antagelig paa Grund af Delingerne i 17. Aarh., et nyt, Egen Hrd., der fra 1730 havde Herredsfoged fælles med Nørre-Herred. — I kirkelig Henseende hørte Als med Undt. af Sønderborg By og det først i Beg. af 17. Aarh. ryddede Kegnæs under Fyns Stift — og dermed under Danske Kancelli — indtil der 1819 oprettedes et 1864 atter ophævet Bispedømme Als og Ærø. — I militær Henseende spillede Øen i begge de slesvigske Krige en betydelig Rolle som Flankestilling; under Krigen 1848-49-50 var den stadig paa dansk Haand; $^{29}/_{6}$ 1864 erobredes den af Preusserne, $^{30}/_{6}$ forlod de sidste danske Tropper Kegnæs.

Als Sønder-Herred.

Sognene: Ulkebøl, Hørup, Kegnæs, Lysabild, Tandslet, Asserballe, Ketting, Notmark.

Beskrivelsen, se foran under Als.

Det samlede Areal udgør 17,884 ha (c. 179 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 204,937 Thlr.; af Arealet var i 1920 de 15,327 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg 1/1 1927 45,862 Kr., heraf Jordværdi 21,462 Kr. Folketallet var 1925: 11,054, 1921: 10,259, 1910: 10,757, 1860: 10,938. I Herredet ligger Købstaden Sønderborg og Flækken Augustenborg. I gejstlig Henseende udgør Herredet sammen med Als Nørre-Hrd. og Nybøl Hrd. Sønderborg Provsti i Haderslev Stift.

Ulkebøl Sogn danner en Halvø sydvestlig ud fra det øvrige Als; det omgives mod V. af Als Sund, mod NØ. af Augustenborg Fjord og Ketting Sogn (et ganske lille Stykke), mod Ø. af Hørup Sogn, mod S. af Høruphav, mod SV. af Sønderborg Bygrund. En Dæmning tværs over den inderste Del af Augustenborg Fjord afsondrer Lillehav og sætter Sognet i Forbindelse med Augustenborg By. Kirken midt i Sognet, 3,5 km NØ. f. Sønderborg, 3,5 km SV. f. Augustenborg, 16 km SSØ. f. Nordborg. Sognet har sit højeste Punkt tæt N. f. Sønderborg Bygrund og ikke langt fra Als Sund i den brede Bakke Engelshøj (44 m), der ser ud som en ved Sundet afskaaret Del af Dybbølbjærg. Fra Engelshøj ser man vidt ud mod N. over den jævne Kær Halvø (højest 26 m), der ender i Arnkilsøre, og mod V. over det lave Land om Ulkebøl ind mod Augustenborg Fjord (kun østligst ind mod Hørup Sogn strejfes 20 m Kurven). Sydøstligt hæver Jordsmonnet sig igen ved Klinting og i Sønderskoven (Gravhøjen Arnbjærg herinde 40 m). Kysten er i Reglen jævnt skraanende eller med ganske lave Klinter mod Augustenborg Fjord (ved Arnkilsøre 5 m), højere ved Sundet (over 10 m), højest mod Høruphav i Sønderskoven (indtil 20 m). Kærvig er adskilt fra Als Sund ved en Dæmning; i den falder Kær Bæk ud. Jorden er god Lermuld, ofte fortrinlig, saaledes Sundsmarks, Rønhaves og Kærs Jorder; Boniteten af Sognets Jord rækker fra 2-5. Klasse, idet dog Størsteparten tilhører 3. Kl. Der er ialt 549 ha Statsskov i Sognet, deraf Sønderskov (c. 400 ha), Madeskov (20 ha), Arnkil Frede (54 ha), Folekobbel (18 ha) og Arnkil Made (12 ha) samt mindre Bønderskove. Amtsbanen fra Sønderborg deler sig i Vollerup i Linierne til Nordborg og til Mommark-Skovby; Landevejen fra Sønderborg deler sig ved Spang i Vejene til Nordborg og til Mommark.

Befolkning i 1925: 2798 (1860: 1985, 1910: 2542, 1921: 2350). **Ejdsk.** 1927: 10,115, deraf **Jordv.** 4508; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1249 Kr. pr. ha. **Areal** 3868 ha (N. 39,075 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2975; besaaet med Hvede 198, Rug 115,

Byg 280, Havre 447, Blands. t. Modenhed 111, andre Høstar. 118, Kartofler 91, Foderroer 293, Brak 79, Grønf. og Græsn. 1243, Haver, Hegn o. l. 84, Tørvemoser 1, Skov 659, beb. Grund og Gaardsplads 44, Veje 91, Hede, Klit og Stenmarker 1, Vand 13. **Frugttræer** 1913: 7482 (1900: 7091). **Kreaturhold** 1928: 464 Heste, 2686 Stkr. Hornkv. (heraf 1615 Køer), 11 Faar, 9 Geder, 4703 Svin (1913: 5583), 13,640 Høns.

I Sognet Byerne: *Ulkebøl* (1245 Ulkeböle), en meget udstrakt By, bestaaende af 3 Dele: Ulkebøl By, -Kirke, -Spang, med Kirke, Præstegd., 5-Kl. Skole (ny opf. 1910), Fattiggd. (opr. 1875), 3 Kbmdsforretn., 4 Gæstgiv., Jærnbanest. (Spang). *Kær* (1604 Kehr) med ældre 3-Kl. Skole, Købmandsforretning, Kærvig Fiskedam („Hoveddam"), Andels-Elektricitetsværk med Ml. (opr. 1906 af Privatmand, 1910 Andelssk., 190 Andelshavere; 2 Motorer med tils. 190 HK.). *Sundsmark* (1483 Sundæmarck), næsten sammenbygget med Sønderborg Købstad og nærmest bymæssig Bebyggelse — 1929 750 Indb. — med Jærnbanest. og Forlystelsesstedet Katrinelund, Sønderborg Vandværks Pumpestation, 3 Kbmdsforretn. *Klinting* (1231 Clintyngy). *Vollerup* (1483 Woldorpp) Stationsby, bestaaende af V. By, Langdel og Huholt — 1929 500 Indb. — med 2-Kl. Skole (opf. 1895), Husholdn.- og Havebrugsskole (opr. 1920; i 1929 c. 30 Elever), 2 Kbmdsforretn., Ml., mindre Kalkbrænderi, 2 Gæstgiv., Jærnbanest. Saml. af Gde og Hse: *Ulkebøl Nørreskov, Ulkebølskov, Ulkebøl Vestermark, Krog, Kær Vestermark, Grik* (4 Hse ved Kær Bygade), *Skovhuse* med Skole (opr. 1927), *Hestehave*. Gaarde: Ved Ulkebøl *Ulkebølgd.* med Ejdsk. 174, Jordv. 132, c. 98 ha, deraf Ager 98, N. 1165 Thlr., *Gaasbæk, Bagmose, Krog, Stødager* (Gartneri), *Præstegden* med Ejdsk. 100, Jordv. 78, c. 71 ha, deraf Ager 62, Skov 6, N. 630 Thlr.; paa Vestermark *Baadsager* med Ejdsk. 195, Jordv. 111, c. 86 ha, deraf Ager 79, Skov 7, N. 1006 Thlr., *Lindegd., Engelshøj, Ringbæk, Elholm, Stengd., Villinghøj;* paa Nørremark *Saksgd.* (Gartneri) med Ejdsk. 86, Jordv. 54, c. 40 ha, deraf Ager 38, Skov 1, N. 525 Thlr., *Tombølgd., Vibækgd., Frost, Vranglandgd.;* i Ulkebølskov *Arbejdsholt* med Ejdsk. 97, Jordv. 71, c. 56 ha, deraf Ager 52, Skov 1, N. 565 Thlr., *Bokegd.* med Ejdsk. 96, Jordv. 73, c. 65 ha, deraf Ager 58, Eng 2, Skov 2, N. 636 Thlr., *Skelbækgd.* med Ejdsk. 80, Jordv. 57, c. 51 ha, deraf Ager 47, Skov 2, N. 527 Thlr.; ved Kær *Rønhave* (1543 Ronhoff) med

Ulkebøl Kirke.

Ejdsk. 182, Jordv. 109, c. 85 ha, deraf Ager 73, Skov 7, N. 1450 Thlr., *Bygegd., Fiskebækgd., Løkkegd., Frydendal, Mølstedgd., Ellegd., Ormstoft;* ved Sundsmark *Lysmose, Lillehus, Straabjærg, Stenbjærggd., Hummelhøj, Revlingbjærg, Lavbrinke* (Gartneri), *Katrinelund* (med Forlystelsessted), Skovridergden *Egetoft* i Sønderskoven, *Sønderskovhus;* ved Klinting *Vraabjærg, Granegd.;* ved Vollerup en større Gd. med Ejdsk. 95, Jordv. 60, c. 48 ha, deraf Ager 45, Eng 2, Skov 1, N. 673 Thlr., *Stenagergd., Hesselgd., Rodegd.* med Ejdsk. 89, Jordv. 58, c. 45 ha, deraf Ager 38, Eng 3, Skov 2, N. 548 Thlr., *Klansagergd., Abildgd.* med Ejdsk. 83, Jordv. 54, c. 42 ha, deraf Ager 38, Eng 1, Skov 2, N. 543 Thlr., *Frørupgd.* med Ejdsk. 100, Jordv. 71, c. 57 ha, deraf Ager 55, Skov 2, N. 543 Thlr., *Glas-*

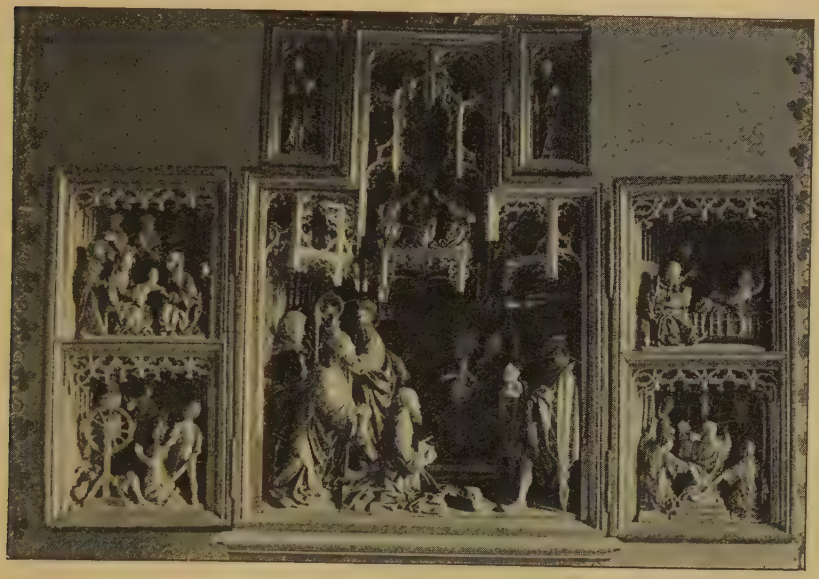

Altertavlen i Ulkebøl Kirke.

hus (Marienhof). Huse: *Skyttegden, Arnkilshus* (Skovløberhus med Beværtn.), *Fredsmadehus* eller *Fiskerhytten* (Skovløberhus med Beværtn. i Sønderskov), *Huholthus, Madehus* (ved Vollerup), *Bomhus* (i Spang). — Der er 3 Fiskere i Sognet, af hvilke dog kun en har Fiskeri som Hovederhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 2500 og 5700 Kr.

Ulkebøl S., en egen Sognekommune, Ulkebøl Sognefogeddistr., har Tingsted i Sønderborg, hører under Sønderborg Rets- og Politikr., Amtstuedistr. og Lægekr., Als Skattekr. og Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., Sønderborg Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 191. Lægd.

Den anselige, pudsede og teglhængte Kirke er en middelalderlig Kampestensbygning, der dog helt har mistet sit Præg ved en Ombygning 1787, hvorved Skib og Kor fik samme Bredde og ommuredes. Bevaret er den antagelig fra en Forlængelse i Middelalderen stammende, af Tegl opførte og med 5 spidsbuede Blændinger smykkede Vestgavl, der skjules af det svære, ligeledes middelalderlige Vesttaarn med Trappehus i Syd, af hvis 4 Stokværk det underste har været hvælvet, og hvis Tag er afvalmet i N. og S. Ved en 1924 foretaget, gennemgribende Istandsættelse af Kirken afdækkedes over Indgangsdøren en stor, korsprydet Granitsten. Uanseligt, vistnok middelalderligt Vaaben-

hus mod S. Tagrytter over Koret. Det Indre dækkes af en tresidet afsluttet Tøndehvælving af Træ. Sentgotisk Fløjaltertavle, et smukt, flandersk Arbejde, udført c. 1520 i Antwerpen og stemplet med Byens Mærke (en Haand); i Midtskabet ses udskaaret de hellige tre Konger, i Fløjene Legendescener (Skt. Anna selvtredje, Skt. Katarina, Marias Død og Pave Gregors Messe). Paa Fløjenes Ydersider er der smukke, samtidige Malerier, forestillende Maria, Katarina og Franciscus af Assisi samt paa Topstykkets Fløje Johs. Døber og Nicolaus; naar de yderste Fløjdøre lukkes, ses Bebudelsen (Matthaei, Holzplastik in Schlesw. Holst. 1901 p. 198). Ved Altertavlens Restaurering og Genopstilling 1888 er der over denne anbragt et unggotisk Lægmandskrucifiks med Sidefigurer. Før denne Ændring var den nuværende Prædikestol og Orgelet, begge i Rokokostil, anbragte over Alterbordet. Alterkalk fra 1907. To Par Lysestager, det ene sentgotisk. Pulpitur fra c. 1800. Syv Præsteportrætter fra 18.-19. Aarh. To større Klokker (Melchior Lucas 1609, Claus Asmussen 1677) samt i Tagrytteren en lille, sentkatolsk Klokke med Anraabelse af Jesus, Maria og Skt. Katarina (Uldall, Kirkekl. p. 277). — Den gamle Font staar i Baadsagergd.s Have. — Paa Kirkegden flere Krigergrave; her hviler saaledes Friherre Lejonhufvud, falden $^{5}/_{6}$ 1848, Kapt. W. H. A. Kranold, falden ved Øvre-Stolk $^{25}/_{7}$ 1850, og cand. theol. Peter Severin Lund, dødeligt saaret ved Kær $^{29}/_{6}$ 1864. Et Mindesmærke for 76 i Verdenskrigen faldne fra Sognet rejstes 1920.

Det tyske Monument ved Arnkilsøre.

Rønhave. Som dens første Ejer nævnes Bertel Holck († 1535), hvorefter Gden gik over til Henrik Holck, Sekretær i Kancelliet († 1579), der udkøbte de andre Arvinger. Af hans fire Sønner (i Ægteskab med Magdalene Reventlow fra Søbo paa Fyn), der alle fødtes paa Rønhave, arvede Ditlev (1556-1633), Lensmand paa Kbhvns. Slot og paa Gulland, Krigskommissær i Kalmarkrigen, Gden; han var Fader til Grev Henrik Holck, den berømte Feltmarskalk fra Trediveaarskrigen (A. D. Jørgensen, Hist. Afh. IV p. 463 flg., Pershist. Tidsskr. 5. R. II p. 8 flg., Hist. Tidsskr. 5. R. IV p. 620 flg.) og Stamfader til de danske Grever Holck. 1589 solgte Brødrene R. til Hans Blome til Gammelgd., der 1590 afhændede den for 31,500 Rdlr. til Htg. Hans; han forøgede Gden ved at nedlægge en By Skovhuse, hvoraf der endnu findes Spor N. for R. Fra 1653 havde Anna Rantzau, g. m. Amtmd. i Eutin Melchior v. Korff, R. i Pant for et Htginde Anna af Sønderborg ydet Laan. Fordringen gik 1667 over til Wolf Rathlou, der fra 1674 havde R. i Forpagtning for 1050 Rdlr. aarlig. 1684 blev han paa Grund af resterende Skatter sat fra Gden, der Aaret efter inddroges under Sønderborg Amt. C. 1667 menes den gamle Hovedbygning paa R. at være bleven nedbrudt. 1746 skænkede Chr. VI Godset til Htg. Chr. Aug. af Augustenborg paa Livstid. 1764 blev det sammen med flere andre Gde aftraadt til Htg. Fr. Chr. mod Afstaaelse af Krav paa Pløen og Glücks-

borg; det inddroges 1852 under Statskassen, der 1855 solgte det til Bogtrykker Johan Chr. Berlings Enke Hedevig Sophie, f. Glasing; ved hendes Død 1859 gik det over til Svigersønnen Orlogskapt. Chr. H. Møller. 1866 solgtes Gden til Schwerdtfeger, der 1904 solgte den til den preuss. Regering for 675,000 M. 1925-26 oprettedes paa Gdens Jorder 27 Husmandsbrug; herved er Byen Skovhuse genopstaaet, ligesom den gamle Fiskerby Hestehave er bleven betydeligt udvidet ved Udstykningen. — Om Gden findes vandfyldte Grave. — Den yderste Spids af Kær Halvø, ialt 34 ha, under R. Stamparcel, er fredet.

Om Bagmose har der været Grave.

Ved Udskiftningen af Vollerup By 1795 flyttedes 6 af Byens 16 Bøndergde ud paa Bymarken Langdel og 1 Gd. til Rode, den nuvær. Rodegd. Huholt var til 1850 i Htgens Eje og benyttedes som Græsgang for dennes Hesteopdræt. Efter Treaarskrigen blev Arealet af den danske Regering solgt ved Udstykning, dels til Nabo-Lodsejere, dels som nye Landbrug. Vollerup Skole ligger i Huholt.

Sønderborg Statsskovdistrikt, ialt 1829 ha, bestaar af følgende Dele paa Als: Søndersk., Madesk., Arnkil Frede, Folekobbel og Made her i Sognet, endvidere (i Hørup Sogn) Lambjærg Indtægt, Mjang Sø og Enge m. m. samt Augustenborg Skov (i A. Flække), Karholm (ved Nordborg), Nørreskov, Fryndesholm og Øvelgønne Fredsk. (i Notmark, Egen og Svenstrup Sogne), Blomeskobbel, Oleskobbel med Græskobbel (i Asserballe Sogn); paa Sundeved: Avnbøl Sned (i Ullerup Sogn), Bøffelkobbel (i Nybøl Sogn) samt Skodsbøl Sk., Skelle Folekobbel og Kobbelskov (i Broager Sogn). De fleste af Skovene er frodige og smukt beliggende, og nogle af Danmarks bedste Bevoksninger af Bøg og Eg findes her. Ogsaa Ask og Ær er indblandet, ligesom Ædelgran er indplantet flere Steder. Skovene er, som de øvrige Statsskove i de sønderjyske Amter, prægede af den tyske Skovbehandling, navnlig m. H. t. den svage Tynding og de mindre intensive Kulturer. — I nogle af Skovene, f. Eks. i Sønderskov findes Rester af de gamle „Brudgomskobler", her af Ege (se Forordn. af $^{24}/_{4}$ 1737). Ved Skovridergden staar et sjældent stort Træ, „Skovrideregen" (6,2 og 21,5 m).

Cyprinaleret i Sønderskoven blev i Beg. af 1890erne undersøgt af den svenske Geolog H. Munthe, der den Gang kom til den Opfattelse, at det befandt sig paa primært Leje. Ved en Undersøgelse 1906 af Victor Madsen og V. Nordmann fandtes kun løse Flager af Cyprinaler.

Til Minde om Preussernes Erobring af Als $^{29}/_{6}$ 1864 rejstes paa Overgangsstedet ved Arnkilsøre 1872 et Sejrsmonument efter Tegn. af Strack, Magen til Mindesmærket paa Dybbøl Banke, se p. 575.

I Sognet er født Kristen Karstensen (1809-82), Præst og Provst i Dybbøl og Broager, patriotisk Digter („Længe nok har jeg Bondepige været"). Paa hans Fødegds Grund i Kær afsløredes $^{26}/_{8}$ 1929 en Mindesten for ham. — Hans Wexels Krog Meyer var Præst her 1832-64, kendt for sit patriotiske Sindelag og sin Gæstfrihed over for de danske Soldater i begge slesvigske Krige.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 349 d., 40 t.; 1884: 211 d., 36 t.; Ulkebøl og Hørup Sogne tils. 1912: 429 d., 101 t., 114 soc.; Ulkebøl alene 1920: 517 d., 41 t., 197 soc.; 1924: 487 d., 38 t., 299 soc.; 1926: 584 d., 78 t., 12 Bond. Selvst., 403 soc.; 1929: 501 d., 73 t., 511 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 1085 d. og 210 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 95, fra Tskl. 64).

C. 150 Gravhøje kendes i Sognet, men med ganske faa Undtagelser er alle de, der ikke ligger i Skov, forlængst sløjfede. I Sognets Nordøstspids, paa Abildgd.s Jord, har været c. 25 Høje, deraf 12 endnu for Størstedelen bevarede i tæt Gruppe i en lille Lund; de øvrige er paa en enkelt stor Høj nær sløjfede. Ved Klinting ses et stort Dyssekammer med omgivende Rest af Jordhøjning; umiddelbart herved har ligget nogle Høje, der sluttede sig til den store Samling af henv. 50 endnu bevarede Høje, som ses i Statsskoven Sønderskov; nogle af disse Høje er af ret beskedne Dimensioner, andre jævnt store; en enkelt har den usædvanlige Højde af 6,5 m. Ogsaa paa Skovridergdens Mark ses en ret stor, bevaret Høj. En nu udpløjet eller sløjfet, mindre Højgruppe har ligget paa Sønderborg Ladegd.s Marker. I Statsskoven Arnkil Frede ses 6 Smaahøje.

Under den preuss. Administration bestod Sognet, bortset fra en betydelig Del af Sønderborg „Forstdistrikt", af Kommunerne Ulkebøl, Kær (med Rønhave), Sundsmark, Klinting og Vollerup. — 1875 udskiltes Sønderborg Ladegaard og Mølby fra Ulkebøl S. og lagdes ind under S. Købstad.

Hørup Sogn begrænses mod S. af Bugten Høruphav og iøvrigt af Sognene Ulkebøl, Ketting og Tandslet. Kirken midt i Sognet, 8 km Ø. f. Sønderborg, 3 km SØ. f. Augustenborg, 18 km SØ. f. Nordborg. Sognet er højest i Midten fra Kirken til Mjang By (Generalstabspunkt 50 m) og sænker sig herfra mere kuperet mod N. til Mjang Sø (c. 68 ha) mod Ketting Sogn og mere jævnt mod S. til Høruphav og Bækken ved Majbølgaard. Hinsides denne, sydøstligst, hæver Jordsmonnet sig igen til 35 m og staar ud mod Vandet med Klinter paa indtil 18 m's Højde. Jorden er fortrinlig Lermuld. Jorderne tilhører 2-6. Klasse, mest 3. Kl. (for Mintebjærg og Majbøl mest 2-3. Kl.). Statens Enge ved Mjang Sø (8 ha), Statsskoven Lambjærg Indtægt (99 ha) og en Del Bønderskov, deribl. Mintebjærg Skov. Baade ved Mjang Sø, om den højtliggende Kirke og ved Høruphav er Landet meget yndefuldt. Amtsbanen Sønderborg-Mommark-Skovby og Landevejen Sønderborg-Mommark gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1384 (1860: 1369, 1910: 1410, 1921: 1360). **Ejdsk.** 1927: 5982, deraf **Jordv.** 2998; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1259 Kr. pr. ha. **Areal** 2361 ha (N. 29,164 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2036; besaaet med Hvede 134, Rug 97, Byg 239, Havre 375, Blands. t. Modenhed 62, andre Høstar. 105, Kartofler 33, Foderroer 201, Brak 87, Grønf. og Græsn. 703, Haver, Hegn o. l. 68, Skov 150, beb. Grund og Gaardsplads 44, Veje 54, Vand 9. **Frugttræer** 1913: 4336 (1900: 4332). **Kreaturhold** 1928: 339 Heste, 1956 Stkr. Hornkv. (heraf 1093 Køer), 36 Faar, 10 Geder, 3757 Svin (1913: 3591), 9610 Høns.

I Sognet Byerne: *Hørupkirke*, Stationsby, med Kirke, 3-Kl. Skole (opf. 1892), Brugsforen., 2 Kbmdsforretn., 8 Haandværkere, Andelsmejeri (opr. 1888, af et 1867 opr. Fællesmejeri, med 200 Køer, 1914: 700, 1918: 500, 1929: 800), Gæstgiv., Jærnbanest., Posteksp. *Hørup* (1483 Hodorp) med Over- og Nederby med Præstegd., Gæstgiv. Fiskerbyen *Høruphav* med Brugsforen. og Kbmdshdl., Trælasthdl. med Savværk, Toldkontrolpost, Anlægsbro for Fjorddampere, Fragt- og Fiskerbaade, Hotel, 5 Grænsegendarmer. *Mintebjærg* (1483 Mynterberghe) med Kbmdshdl. og Andelsmejeriet Ryesminde (opr. 1896 med c. 300 Køer, 1914: 450, 1918: 350, 1929: 500). *Majbøl* med Jærnbanest., i hvis Bygning findes Gæstgiv., Motorml. (A/S), Kbmdshdl. *Mjang* (1483 Meyangh) med Kbmdshdl., Gæstgiv. og Andelsml. *Lambjærg, Lambjærgskov.* Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 90, Jordv. 60, c. 50 ha, deraf Ager 37, Eng 1, Skov og Park 11, N. 611 Thlr.; *Askelandstoft, Tjørnemosegd., Egemose, Skivegd., Hørupris, Trompetergd.; Majbølgd.* med Ejdsk. 340, Jordv. 266, c. 207 ha, deraf Ager 193, Eng 8, Skov 2, N. 2980 Thlr.; til Gden hører *Peberbjærg* (Lystejendom med Arbejderbolig), *Mintebjærgryd, Kildegd., Kaadsager, Majbølrode, Kobbelled, Skaartoft, Bjørnemosegd.* (med Hpl.), Tvegdene *Majbølløkke, Mjanghøj, Sølvtoft, Loddenbjærg, Aghøj* (i ældre Tid Skruborg), *Julemosegd., Majled, Bromølle, Tomhavegd.*; S. f. Lambjærg *Hovløkke, Paradis, Landeshøj, Lambjærglund.* Huse: *Holdan* (ved Majbølgd.), *Dansenborg* (Ø. f. Majbøl); ved Lambjærgskov *Tangsmose, Sned, Egehave;* Statens Skovløberhs *Lambjærghs.* — Der er 29 Fiskere i Sognet, hvoraf 18 har Fiskeri som Hovederhverv; Redskabernes og Fangstens

Værdi 1926 henholdsvis 56,000 og 110,000 Kr.; Hovedstedet for Fiskeriet er Høruphav.

Hørup S., en egen Sognekommune, Hørup Sognefogeddistr., har Tingsted i Sønderborg og hører til Sønderborg Rets- og Politikr., Amtstuedistr. og Lægekr., Als Skattekr. og Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., Augustenborg Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 195. Lægd.

Den højtliggende, pudsede og teglhængte Kirke, tidl. indv. t. Skt. Jørgen, er en stærkt omdannet og udvidet, romansk Kampestensbygning med Skib og lige afsluttet Kor paa en Kvaderstenssokkel med Rundstav. Paa Skibets Nordside Rest af et oprindl. Vindue samt den tilmurede Dør, hvis halvrunde Dæksten med et ganske fladt Relief af to Løver paa hver Side af et Mandehoved nu er flyttet ned i Soklen. I tidliggotisk Tid forlængedes saa vel Kor som Skib med store, røde Tegl paa en Kampestenssyld. Koret fik mod Ø. 3 nu tilmurede, spidsbuede Vinduer, hvoraf det midterste, svarende til Gavlens 3 slanke, lancetformede Blændinger, er det højeste. Skibets Forlængelse har spidsbuede, godt bevarede Døre, den nordre med 2, den søndre med 1 Rundstav mellem retvinklede eller hulede Led. I Middelalderen føjedes til Koret, foruden de vistn. oprindl. Stræbepiller mod Ø., mod S. 2, mod N. 4 plumpe Piller, og sydligt paa Skibet tilbyggedes et tarveligt Vaabenhus. Fra nyere Tid er et lille Sakristi paa Korets Nordside. Koret har to Fag alm. Krydshvælvinger, Skibet Bræddeloft. Spidsbuet, sentmiddelalderlig Korbue. Over Koret firsidet Tagrytter med slank, 8-sidet Hjelm. Det fritstaaende Klokketaarn har ligesom Kirkens Tagværk middelalderlige Konstruktioner. Den oprindl. sentkatolske Altertavle, der endnu indeholder 12 gotiske Apostelfigurer, er stærkt omdannet 1682, da Fodstykkets gamle Malerier skjultes bag et nyt Nadverbillede og Tavlen iøvrigt udstyredes med barokt Akantusblad-Snitværk. Sentgotiske Alterstager. Romansk Granitfont med Arkader og Tovstav paa Kummen. Daabsfad med Rytter og Dyr, fra Beg. af 17. Aarh. Gotisk Lægmandskrucifiks. Prædikestolen er smukt snedkret i tidlig Renæssancestil 1578; i Felterne ses Thomas Stures, Hans Blomes og deres Fruers Vaaben; den nyere Himmel er et landligt Arbejde i Rokokostil. Stolestader fra Renæssancetiden, med Jesusmonogram. Lysekrone med Sgpr. Otto Francks og Hustrus Navne 1767. To Kirkeskibe. Series Pastorum. Flere Præstemalerier, deribl. Johs. Krag, † 1697, og Otto Franck, † 1767. Empiregravmæle af Træ over Provst H. G. Brolund, † 1795. Genforeningsklokke. En Samling gotiske Figurer, to Sidefigurer til et Krucifiks, en Pietagruppe, Maria med Barnet og en lille Rytterfigur af Skt. Jørgen, opbevares i Sønderborg Museum. – Paa Kirkegden en Krigergrav fra 1864 og et 1921 rejst Mindesmærke for 37 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Majbølgd. blev oprettet 1640 som Avisgd. under Htgdømmet Sønderborg af 5 Bøndergde. 1667 overgik den til Kronen, som 1764 overlod den til Htgen af Augustenborg. Efter de augustenborgske Godsers Inddragelse 1852 solgtes den af Staten til H. H. Jessen, hvis Sønnesøn af samme Navn endnu ejer Gden.

Brovold, med Urette kaldet „Svenskeskansen", ligger ved Hovedlandevejen fra Sønderborg S. for Indløbet til Mjang Sø. Den nordligste Landtunge har her været afskaaret ved en Kredsvold, hvis Ender har støttet sig til Kysterne. Bedst bevaret er Forsvarslinjens vestlige Del, hvor Terrænet naar sit højeste Punkt, og hvor den digeagtige Vold kroner et lille, naturligt Bakkefald med en Gravsænkning foran sig. Terrænet inden for Volden skraaner mod N. Anlægget stammer fra Middelalderen eller maaske fra den seneste Oldtid.

Ved Høruphav og i Lambjærg Indtægt er der Krigergrave med Mindestene.

I Sognet er født Jacob Thomsen (c. 1770-1836), Nationalbankdirektør. — Chr. Schwensen og Sønnen C. C. A. Schwensen virkede som Præster her fra 1795 til 1891.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 220 d., 2 t.; 1884: 178 d., 11 t.; Hørup og Ulkebøl Sogne tils. 1912: 429 d., 101 t., 114 soc.; Hørup alene 1920: 306 d., 9 t., 78 soc.; 1924: 315 d., 12 t., 169 soc.; 1926: 315 d., 12 t., 13 Bond. Selvst., 228 soc.; 1929: 319 d., 21 t., 231 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 730 d. og 64 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 70, fra Tskl. 27).

De i Sognet endnu bevarede Oldtidsmindesmærker har væsentligst deres Plads i Statsskoven Lambjærg Indtægt, hvor der ses enkelte Langdysser (alle dog ret stærkt medtagne) og mindst en Snes Gravhøje; 10 af dem er velbevarede, og enkelte af disse er af anselig Størrelse. Desuden findes en ret velbevaret, anselig, rund Gravhøj og en Langhøj i Præstegdsskoven samt paa Præstegdsmarken den store, men noget beskadigede

Rævehøj (disse 3 Høje er fredl.). Endelig ligger ved Tomhavegd. en lille, bevaret Gravhøj, i Tilslutn. til en større Højgruppe paa Abildgd.s Jord i Ulkebøl Sogn. De c. 50 andre Gravhøje, som kendes i Sognet, er derimod overpløjede eller sløjfede. Overvejende er deres Plads i Sognets Sydside, nær Kysten. Paa en isoleret Banke (Vorebjærg) ud mod Høruphav, S. for Lambjærg Indtægt, er gjort et Bopladsfund fra den yngre Stenalder.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Hørup (med Hørupkirke og Høruphav), Mintebjærg (med Majbølgd.), Majbøl, Mjang og Lambjærg (L.-Indtægt hørte under Sønderborg Forstdistr.).

Kegnæs Sogn udgøres af Halvøen af dette Navn; den afskærer Bugten Høruphav fra den aabne Østersø og er kun gennem den lave og smalle Tange Draget landfast med det øvrige af Øen (Lysabild Sogn). Kirken vestligt, i Luftlinje 8 km SØ. f. Sønderborg, 8,5 km S. f. Augustenborg, 23,5 km SØ. f. Nordborg. Halvøen staar sydøstligt ved Fyrtaarnet med indtil 18 m høje Klinter mod Østersøen; de er samtidig de højeste Punkter Ø. for Sænkningen om Hartsø (0,1 m, 40 ha). V. for Søen er Jordsmonnet ved Vestermark Mølle lidt inden for Kysten 20 m højt. Iøvrigt er Kysterne jævnt skraanende og Sognets Indre jævnt bølgende, dog saaledes at Sænkninger, udgaaende fra Hartsø mod S. (i hvilken Retning Søen afvandes), mod VNV. og mod N., deler det i fire Partier: i det sydøstlige er Fyrtaarnsklinten højest, i det vestlige Mølleomgivelserne i Vestermark, i det nordvestlige naas ved Gaarden Hjortholm 20 m, og Strøget N. f. Hartsø hæver sig til 18 m. Jorden er gennemgaaende lermuldet, men dog af ringere Godhed end paa det øvrige Als. Jorderne tilhører 2-6. Kl. (Nygaard 2-5.); mest almindelig er dog 4-5. Kl. (Nygaard 3-4.). Det tidligere helt af Skov dækkede Sogn er nu skovløst.

Befolkning i 1925: 929 (1860: 1015, 1910: 983, 1921: 970). **Ejdsk.** 1927: 3656, deraf **Jordv.** 1708; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1065 Kr. pr. ha. **Areal** 1686 ha (N. 16,026 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1478; besaaet med Hvede 71, Rug 86, Byg 183, Havre 222, Blands. t. Modenhed 117, andre Høstar. 66, Kartofler 17, Foderroer 155, Brak 55, Grønf. og Græsn. 506, Haver, Hegn o. l. 4, Tørvemoser 3, Skov 1, beb. Grund og Gaardsplads 10, Veje 39, Hede, Klit og Stenmarker 122, Vand 29. **Frugttræer** 1913: 2419 (1900: 3173). **Kreaturhold** 1928: 269 Heste, 1545 Stkr. Hornkv. (heraf 885 Køer), 39 Faar, 6 Geder, 3772 Svin (1913: 3012), 8000 Høns.

I Sognet (1373 Kegnæs) Byerne: *Sønderby* (1648 Suderby) med Kirke, Præstegd., Skole (opf. 1852), Kbmdshdl., Gæstgiv., Grænsegendarm, Rutebilst. i Forb. med Amtsbanerne paa Als fra Skovby St. *Østerby* (1648 Osterby) med Skole (opf. 1897, i Folkemunde „Skolen i Damhule"), Ml., Kbmdshdl., Gæstgiv. Saml. af Gde og Hse: *Vestermark* Ml. (Vesterml.), *Grønmark* med Maskinværksted, *Torsthoved* med Grænsegendarm, *Kegnæsfærge* med Færgegd., Anløbsbro, Færgested (til Høruphav), Gæstgiv., Handel med Foderstoffer og Bygningsartikler, Grænsegendarm, *Vesterkobbel* med Grænsegendarm, *Hjortholm* (med Smedje; Bebyggelsen omkring Smedjen, 4-5 Huse, kaldes Hjortholm Smedje), *Sadbjærg, Midtkobbel* (ogsaa kaldet Torremade), *Kobbelled, Kongshoved* med Grænsegendarm, Toldst., Andelsmejeri (opr. 1887 med 568 Køer, 1914: 850, 1918: c. 600, 1929: 908), Filialer af

Sønderborg Bys Sparekasse og Folkebanken for Als og Sundeved, *Damkobbel* med Kbmdshdl. i Forb. med Foderstofhdl. og Ml., *Bøghoved, Trenge, Lillekobbel, Bjørnodde, Kegnæshøj* med Fyr (Kegnæs Fyr, opf. 1845, ombygget 1896, 18 m højt, med Vinkelfyr, Lysstyrke 2000 H. L.), Kystopsynspost og Vejrmeldingsst. (til 1907 Lods, der flyttedes ud til det nye, tyske Fyrskib Kalkgrund), Grænsegendarm, *Holmkobbel* med Grænsegendarm, *Bredsten* med Skole (opf. 1777, nyopf. 1853), *Nystaden* med Telegraf- og Telefonst. samt Posteksp., *Hagenseg, Skoven.* (Betegnelsen Nymark og Gammelmark for Udflyttergdne fra Østerby benyttes nu ikke længere). Gaarde: Ved Sønderby *Præstegden* med Ejdsk. 40, Jordv. 28, c. 26 ha, deraf Ager 25, N. 314 Thlr., *Kegnæs-Ende, Møllegd., Solbjærggd., Sønderbygd., Østergd., Ømosegd.;* ved Kegnæs Færge *Hjortholm Domæne* med Ejdsk. 140, Jordv. 87, c, 102 ha, deraf Ager 58, Eng 43, Skov 1, N. 803 Thlr.; ved Kongshoved *Ravngd.*; ved Nygd. *Kronborg, Ny-Kronborg, Gaasvig* med Kro, Bageri og Kbmdshdl., *Broholm, Skolekobbel, Nygd.;* ved Østerby *Fensgd., Mosegd., Hartsøml.*, 44 ha (mest Eng og Sø), *Ballegd.* — Der er 12 Fiskere i Sognet, hvoraf dog kun 6 har Fiskeri som Hovederhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 21,000 og 30,000 Kr.

Kegnæs S., en egen Sognekommune, Kegnæs Sognefogeddistr., har Tingsted i Sønderborg og hører under Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., til Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr. og Forligskr., Als Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., 7. Udskrivningskr.' 198. Lægd.

Den af Hertug Hans d. Y. 1615 opførte Kirke er en tarvelig, hvidtet og teglhængt Murstensbygning, bestaaende af Skib og smallere, lige afsluttet Kor samt et lavt, med Skibet jævnbredt Vesttaarn med et lavt, pyramidetormet Tag. Det Indre dækkes af et Bjælkeloft. Sentkatolsk Altertavle, maaske fra Sønderborg; Midtskabets udskaarne Figurscene forestiller Christi Gang til Golgata; de omdannede Fløje har haft Malerier, hvoraf Ydersidernes (Skt. Mikael og en Biskop) endnu ses. Lille Alterkrucifiks fra 17. Aarh. To Par Alterstager (de store sentgotiske). Romansk Granitfont med Rankeslyng paa Kummen. I Korbuen Krucifiksgruppe fra 1691. Prædikestol, meget enkelt snedkret 1617, med noget rigere Himmel. Kirkeskib. To Malerier (Korsfæstelsen, Kongernes Tilbedelse). Klokke med Htg. Hans' Navn og Vaaben 1615 (Peter Melchiorsen Brande) samt Genforeningsklokke. — Paa Kirkegden to Krigergrave og en 1921 rejst Mindesten for 42 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Hjortholm skal være bygget c. 1616 af Htg. Hans d. Y. og nedarvedes i den sønderborgske Linje af hans Slægt. 1654 fik Margrethe Rantzau, Amtmd. Christopher v. Bülows Enke, udlagt Pant i H. for et Htginde Anna af Sønderborg ydet Laan paa 15,000 Rdlr. 1666 afstod hun Fordringen til sin Søstersøn Wolf Rathlou, der Aaret efter fik anvist H. og havde det i virkelig Besiddelse, til han 1684 maatte gaa fra Gden paa Grund af Skatterestancer. Sagnet beretter om ham, at han tyranniserede sine Undersaatter og især misbrugte Konerne, hvis Mænd endnu ved 1780 lød Navnet de Kekenis-Junkere. Til sit Forsvar skal han have bygget sig et lille Fort, hvoraf man den Gang endnu saa Rester. H. var et kongeligt Kammergods, der nedlagdes 1765. — Hjortholm Domæne købtes 1898 af den preuss. Stat for 134,000 M. Forpagtningsperioden udløber $^{1}/_{7}$ 1934. — I en Eng ved Gden ligger en stenfyldt Højning.

Voldstedet *Kegborg,* der ligger østligst i Sognet i en Eng ved Høruphav og tæt ved Draget, er en kredsrund, lav Holm, c. 22 m i Tværmaal, omgivet af en 7-8 m bred, vaad Grav og Spor af en ydre Gravsænkning. Paa Holmen skal have staaet et firkantet Taarn.

De tidligere Skove paa Kegnæs blev ryddede 1610 af Htg. Hans d. Y.

En Genforeningssten rejstes 1921 paa Østerbymade paa det Sted, hvorfra de sidste, danske Soldater $^{80}/_{6}$ 1864 overførtes til Fyn.

I Sognet er født Hans Peter Hansen Grünfeld (1813-93), Skolemand.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 160 d., 4 t.; 1884: 144 d., 2 t.; 1912: 180 d., 17 t.; 1920: 328 d., 3 t., 5 soc.; 1924: 358 d., 2 t., 31 soc.; 1926: 302 d., 6 t., 26 Bond. Selvst., 62 soc.; 1929: 308 d., 5 t., 85 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 593 d. og 16 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 52, fra Tskl. 23).

Ældre Tiders Antagelse, at Halvøen Kegnæs først meget sent skulde være bleven bebygget, idet den forhen var helt skovklædt, stemmer ikke med de arkæologiske Forhold her. Rundt om er fremdraget Oldsagfund fra Sten- og Broncealder, og desuden kendes c. 35 jordfaste Oldtidsmindesmærker, mest Gravhøje, nu ganske vist alle overpløjede eller sløjfede. Ved Kegnæshøj har været en Gruppe af 6 (eller mulig 7) Mindesmærker, deribl. 3 Langdysser, men kun en af disse er bevaret, endda kun delvis. Ikke langt derfra, ved Nygd., har ligget 2 Oldtidsmonumenter. Ogsaa ved Gden Hjortholm har der været en mindre Gruppe Mindesmærker, nu alle sløjfede. Nær derved, umiddelbart ved en Søbred, ses Rest af en stensat Gravkiste *(Salomons Grav)*, mulig fra Stenalderen.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Sønderby-Østerby, Hjortholm og Nygaard.

Litt.: Schmidt, Nachrichten von der Halbinsel Kekenis, i Neue schl.-holst.-lauenbg. Provinzial-Berichte 1831 p. 308-15.

Lysabild Sogn grænser mod Ø. og SØ. til Lille-Bælt, mod SV. til Bugten Høruphav; Adskillelsen mellem de to Vande udgøres af den smalle Tange Draget, der fører over til Halvøen Kegnæs. I NV. grænser Sognet til Tandslet Sogn. Kirken vestlig, 14 km Ø. f. Sønderborg, 10 km SØ. f. Augustenborg, 24,5 km SØ. f. Nordborg. Sognet danner det sydøstlige, jævne Hæld af Als' Højparti; endnu nordvestlig naas en Højde af 62 m, men den sydligste Del er noget nær det fladeste af Øen, og i en Højde af mindre end 1 m over Havet ligger ud til dette de store Eng- og Kærstrækninger Birk, Pøl, Skovmose, Uføret og en udtørret Sø. Østskraaningen er stejlere, og ved Mommark er der en Klintekyst, indtil 21 m høj; ogsaa ind mod Høruphav er der Klinter, men meget lavere. Til Høruphav løber den dybt nedskaarne Vibæk, der her danner Grænsen mod Tandslet; Humbæk udmunder i Bæltet ved Hummelvig og afvander Hummelmade. De ovennævnte Kærstrækninger afvandes ved Sluseanlæg. Jorden er fortrinlig lermuldet; særlig Vibøge-Fjelby hører til Nordslesvigs frugtbareste; kun mod SØ. er Jorden sandmuldet. Jorderne tilhører 2-5. Kl. (Vibøge-Fjelby endog fra 1-4. Kl.), 3-4. Kl. dog det almindeligste. Jordskylden af Bøndergaardene overgaas paa Als, ja i hele Jylland, ikke af noget andet Sogn. Kun ved Mommark og Sarup findes nogle smaa Lunde; ellers er Sognet skovløst og landskabeligt set det mindst interessante paa Als. Amtsbanen fra Sønderborg deler sig i L.-Mommark i Linierne til Mommark Færge og til Skovby; Landevejen Sønderborg-Mommark gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1713 (1860: 1660, 1910: 1718, 1921: 1586). **Ejdsk.** 1927: 8223, deraf **Jordv.** 4043; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1356 Kr. pr. ha. **Areal** 3196 ha (N. 38,921 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2912; besaaet med Hvede 217, Rug 104, Byg 321, Havre 367, Blands. t. Modenhed 136, andre Høstar. 211, Kartofler 31, Foderroer 234, Brak 140, Grønf. og Græsn. 1151, Haver, Hegn o. l. 71, Tørvemoser 1, Skov 29, beb. Grund og Gaardsplads 41, Veje 103, Hede, Klit og Stenmarker 29, Vand 14. **Frugttræer** 1913: 5436 (1900: 6517). **Kreaturhold** 1928: 459 Heste, 2618 Stkr. Hornkv. (heraf 1459 Køer), 79 Faar, 17 Geder, 5291 Svin (1913: 5754), 15,485 Høns.

I Sognet Byerne: *Lysabild* (1245 Liusapeld) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. c. 1800), 5 Kbmdsforretn., Andelsmejeri (opr. 1896 med 450 Køer, 1914: 430, 1918: 350, 1929: 460), Læge, Gæstgiveri, Afholdsbeværtn., Jærnbanest., Telegraf- og Telefonst. *Lysabildskov* med Skole (opf. 1780, ombygg. 1907), Ml. *Skovby* (1373 Skouby) med 2-Kl. Skole (opf. 1900 og 1903), Fattiggd. (opr. 1874), 3 Kbmdsforretn., Brugsforen., Ml., Andelsmejeriet „Rødkilde" (opr. 1885 med 200 Køer, 1914: 460, 1918: 365, 1929: 550), Filial af Folkebanken for Als og Sundeved, Gæstgiveri, Fyr (opført 1906 som Ledefyr; Bagfyret 11 m højt, Lysstyrke 1300 H. L., Forfyret 6 m højt, Lysstyrke c. 600 H. L.), Jærnbanestation, Telegraf- og Telefonstation, Postekspedition. Fra 1879 afholdes hvert Aar i September „Skovby Marked" med Heste og Hornkvæg. *Skovbyballe*. *Vibøge* (1245 Wiboki) med Kbmdshdl., Vibæk Mølle (med mindre Landbrug). *Fjelby* (1245 Fialbothe) med Jærnbanestation med Afholdsbeværtning og Kbmdshdl. *Mommark* (1423 Momark) med Skole (opf. 1874), Kbmdshdl., Hedeml., Færgegd. og Færgeleje (se ndf.), Badehotel, Jærnbanest., Posteksp. *Sarup* (1423 Sadorp) med Trinb., Kbmdshdl. og Maskinbyggeri. *Nypøl* med Humbæk Vejr- og Vandml. (med Landbr.). Saml. af Gde og Hse: *Gammelpøl* med 2 mindre Fyr, *Dragby* (bestaaende af 8 fra Kegnæsgd. nyudstykk. Brug; se ndf.), *Kobbertoft* (4 Husmandsbrug), *L.-Mommark* med Jærnbanest. med Gæstgiveri, *Vibøgetoft*. Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 78, Jordv. 57, c. 36 ha, deraf Ager 35, N. 600 Thlr.; *Mariesminde;* ved Lysabildskov *Madegd., Nældegd., Grøngd., Frydendal, Møllegd., Kronborg, Kildegd., Fredensborg, Skovgd., Søgd., Meldgd., Stengd., Fællesgd.; Kegnæsgd.* Stamparcel med Ejdsk. 135, Jordv. 111, c. 75 ha, deraf Ager 72, Eng 3, N. 928 Thlr.; i Skovby *Petersborg* med Ejdsk. 79, Jordv. 54, c. 41 ha, deraf Ager 32, Eng 9, N. 547 Thlr.; *Povlsgd.;* ved Vibøge Tvegdene *Pommersgd., Taskland* med Anlægsbro og Gæstgiv., *Valdbjærggd.*, en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 79, Jordv. 54, c. 36 ha, deraf Ager 33, Eng 1, Skov 1, N. 581 Thlr.; *Fjelbygd.;* ved L.-Mommark *Sarupgd., Lundtoftgd., Ryvang;* ved Mommark *Lundsgd.* med Ejdsk. 80, Jordv. 50, c. 38 ha, deraf Ager 35, Skov 2, N. 485 Thlr., *Damgd., Mommark Avlsgd.* — Der er 3 Fiskere i Sognet, hvoraf dog kun 1 har Fiskeri som Hovederhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 4000 og 6000 Kr.

Lysabild S., en egen Sognekommune, Lysabild Sognefogeddistr., har Tingsted i Sønderborg og hører under Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., til Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr. og Forligskr., Als Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., 7. Udskrivningskr.' 197. Lægd.

Den hvidtede, skifertækte Kirke, der tidl. skal have været indviet til Skt. Michael, er maaske en oprindl. af Kor og Skib bestaaende, romansk Teglstenskirke, der dog i Tidens Løb er bleven saa stærkt ombygget, at den ganske har mistet sit gamle Præg. I Flugt med Korets Østgavl opførtes i den senere Middelalder et stort Nordkapel med lisénagtige Hjørnestræbepiller og Stræbepiller paa Nordmuren. Ved en Tværmur er Kapellet delt i en østre og vestre Del, af hvilke den førstnævnte oprindelig var paa to Stokværk, adskilte ved et Bjælkeloft, medens den nu udgør et fra Kirken afsondret Rum, hvorimod den vestre staar i Forbindelse med denne ved en rundbuet Arkade. Det var viet til det hellige Blod og var et ret kendt Valfartssted, ligesom der paa Kirkegaarden holdtes et senere til Nordborg flyttet Helligblods Marked. Senere tilbyggedes mod S. et til Vor Frue viet Kapel, men 1775 udbyggedes dette til et helt, søndre Sideskib, der med spidsbuede Arkader aabner sig mod det gamle, fra hvilket det skilles ved korsformede Piller. Koret har et senere indbygget Krydshvælv, Skibet 3, af hvilke det østre har profilerede Ribber, og Sideskibet 4, der trods deres gotiske Former helt er af Flensborgsten. Mod V. fik Kirken i den senere Middelalder et med Skibet jævnbredt, meget anseligt Taarn i 3 Stokværk, af hvilke det nederste har været hvælvet. Sammen

med det stærkt indsvungne, pyramideformede Lanternespir, der vistnok stammer fra 1763, da Taarnet blev gjort lavere, har det en Højde af c. 40 m og tjener som Sømærke. Muret Alterbord. Altertavle med en Kopi efter Rubens' Korsnedtagelse, malet af Jes Jessen 1791, i samtidig Ramme. Alterkalk, delvis gotisk, delvis fornyet 1831. Sentgotiske Alterstager. Sentromansk Font af gullandsk Kalksten. Daabsfad med to Duer, skænket 1678. Hylde til Daabshaandklæde, fra 18. Aarh. Prædikestol 1799. Sentgotisk Lægmandskrucifiks. To Klokker, den ene støbt af Michel Westphal 1623, den anden af Konrad Kleimann i Lübeck 1706. — Paa Kirkegden, der til 1841 var omgivet af nu helt udjævnede Volde og Grave, findes en Krigergrav fra 1864 samt et 1922 rejst Mindesmærke for 66 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Lysabild. 1409 klager Hr. Jens Finkenov over, at Htginde Elisabeth har forholdt hans Hustru, Datter af Henrik Daa, hendes Gods i Lutzappel, der giver 8 Ørtig Korn

Lysabild Kirkes Indre.

i Rente, samt et paa Langeborgesmarke (Lambjærg, Hørup Sogn?), der giver 8 Ørtig Korn i Rente, hvilket Gods var pantsat hendes Forfædre af Htg. Valdemar.

Kegnæsgd. blev af Htg. Henrik pantsat til Hr. Jens Thormendsen (Skernov), der overdrog Pantebrevet til Kong Valdemar. Chr. I bortpantede 1460 Kekenis sammen med Fogderiet Sønderborg til Hr. Johan Ahlefeldt. Kong Hans gav K. i Forlening til Karsten Kukenmoder, Foged i Tandslet og Lysabild; 1533 stadfæstede Chr. III Forleningen for ham. 1543-49 nævnes Fru Marine Munks til K. En Optegnelse om, at Chr. IV overlod K. til sin Livkarl Thomas Kylling, maa staa hen. Gden kom til Htgerne af Sønderborg. 1644 døde Mourids Høk paa K. 1656-57 bortpantede Htginde Anna af Sønderborg til Oberst Jens Hadersleben genannt v. Lövenclau K. og Sønderborg Ladegaard; efter Fyrstehusets Konkurs fik han 1667 Indførsel i begge Ejendomme, men overdrog dem 1672 til Kongen. Fr. V lod 1758 den af Htg. Hans d. Y. i to Stokværk opførte Hovedbygning nedrive og overdrog 1764 Godset som Fideikommis til Htgen af Augustenborg, i hvis Slægt det blev til 1852. Af Staten solgtes Gden 1857 for 126,100 Rdlr. til den sidste Forpagter Hans Andersen, der 1874 solgte den til Gdjr. Jacobsen, Ertebjærg, hvis Børn 1900 afhændede den til Klosterkamret i Hannover for 370,000 M. Dette solgte efter Genforeningen Gden til den tidl. Forpagter Schartau, som 1923 solgte den til Købmd. Bojsen i Sønderborg for 525,000 Kr. Den nu til Dragby hørende Jord blev derefter udstykket og Hummelmade frasolgt, saaledes at Gaarden nu kun er paa 75 ha. — Om Gden er der Levninger af Grave.

A/S Mommark Færge stiftedes 1921 (Kap. 1,5 Mill. Kr.) til Oprettelse af Færgeruten Mommark-Faaborg. Efter Opkøb af Mommark Færgegd. (35 ha), en Bondegd. (15 ha) og flere Smaaparceller ejede Selskabet c. 53 ha Jord med 1 km Strandbred.; senere

solgtes Bondegden og flere Smaaparceller, saa at Arealet nu udgør 13 ha. *Færgehavnen* er bygget af Firmaet Kampmann, Kierulff & Saxild. Den toges i Brug allerede sidst i August Maaned 1922, efter at Motorfærgen „Mommark" var afleveret. Havnens Længde fra Bunden af Færgelejet til Indsejlingen mellem Molehovederne er c. 160 m, Indsejlingsbredden mellem Molehovederne 45 m. En uddybet Rende, som begynder c. 120 m uden for Molehovederne, fører ind i selve Havnen. Vanddybden er 5,5 m, i selve Havnen 5 m. Der findes Anlægsplads til en Reservefærge og mindre Fartøjer. Molerne dannes af Betonsænkekasser med en Vægt af c. 275 Tons pr. Stk. Paa Havnearealet er bygget en midlertidig Stationsbygning. Paa Molehovedet er installeret et elektrisk Taagehorn. Sønderborg Amtsbaner har Spor ned til Havnen (aabnet for Drift Febr. 1923). Selskabet, hvis Aktiemajoritet tilhører Det østasiatiske Kompagni, ejer den dobbeltskruede Motorfærge „Mommark" (331 Br. R. T.), der har Plads til 5 Jærnbanevogne, 18 Biler

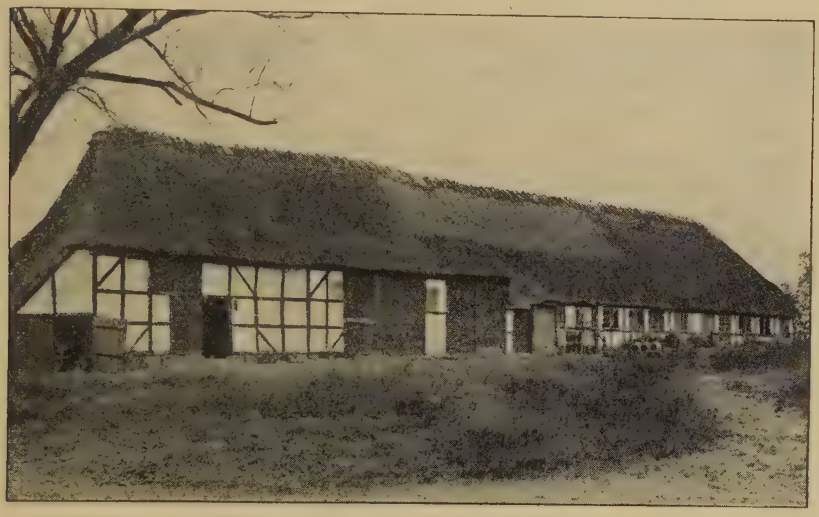

Hans Duus' Gaard i Fjelby.

og 800 Passagerer, og som Reserveskib den noget mindre Dampfærge „Faaborg". — *Færgegden* blev ombygget og er nu Hotel med en Park paa c. 8 ha. Da Selskabet overtog den, var den kun Færgegd. af Navn, idet den tidligere saa hyppige Forbindelse med Ærø, hvis overskydende Arbejderbefolkning tog Plads som Tyende eller ved Teglværkerne paa Als og Sundeved, var ophørt. Hertil kommer, at der ved Dampskibsforbindelsen Ærø-Faaborg og Sønderborg-Faaborg skabtes en billigere, bekvemmere og sikrere Forbindelse end med de smaa Færgebaade. I sin Tid gav dog Færgeprivilegiet Gdens Ejer saa betydelige Indtægter, at Pastor Meldal i sin Sognekrønike fra 1830erne skriver, at Færgeriet og det dermed forbundne Krohold gav større Fortjeneste end Driften af det store Bolssted. — Foran Færgegden er 1923 rejst et Genforeningsmindesmærke.

Nypøls ejendommelig regelmæssige Bebyggelse (i Folkemunde „e Staj", Staden) stammer fra 17. Aarh., da Htg. Hans d. Y. indsatte 11 Tidsfæstere med 3 Tdr. Ld. hver; „Nypøls Kaadnere" var endnu til 1856 forpligtede til 26 Hovdage paa Kegnæsgd.

„Uføret", et lavtliggende Areal ud mod Havet ved Skovby, er i 1908 blevet afvandet og paa de mest udsatte Steder beskyttet ved en Jordvold.

„Interessentskabet Birk, Pøl og Skovmose", stiftet af Jordbrugere i Skovby, Skovbyballe og Fjelby, ejer en fælles Græsgang paa 124 ha. — „Skovmosen" ejes af den tidl. Skovby Kommunes Jordbrugere i Fællesskab.

Skt. Vitus Dag („Fittesdaw"), d. 15. Juni, har fra umindelige Tider og op til vore Dage været fejret i Sdr.-Hrd. som en Festdag med Dans, særligt i Byerne langs Kysten, saaledes i Vibøge til c. 1910 og i Lysabild og Skovby endnu den Dag i Dag. (Se Artiklen „Den store Dag" i „Dybbølposten" $^{25}/_{8}$ 1919). Oprindl. er Dagen fejret til Minde om Valdemar d. Stores Erobring af Rügen (se Haderslev Stadsret).

I Lysabild er født Hans Lassen (1831-96), dansk Parlamentariker i Berlin, i Vibøge Hans Nissen (1842-96), dansk Fører.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 299 d., 17 t.; 1884: 212 d., 43 t.; 1912: 218 d., 73 t., 8 soc.; 1920: 425 d., 20 t., 29 soc.; 1924: 395 d., 29 t., 72 soc.; 1926: 364 d., 40 t., 84 Bond. Selvst., 89 soc.; 1929: 433 d., 65 t., 144 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 869 d. og 97 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 67, fra Tskl. 38).

I en lille Lund ved en Gd. i Lysabild ligger en forstyrret Langdysse, og Rest af en anden ses ved Mommark. Iøvrigt kendes Pladserne for henv. 65 sløjfede Oldtidsmindesmærker (Høje og Stenaldersgrave) rundt om i Sognet. Flere af disse dannede i Sognets Nordside en Række, der strakte sig over Sarup Marker forbi Lysabild og videre over Fjelby Marker. I Kirkens Kampestenssokkel sidder en meget stor Helleristningssten med c. 100 smaa, skaalformede Fordybninger.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Lysabild (med L.-skov), Skovby (med Sk.-balle), Vibøge-Fjelby, Sarup (med Nypøl) og Mommark.

Litt.: H. F. Rørdam, Personalhist. Uddrag af M. R. Meldals „Krønike for Lysabbel Sogn", i Personalhist. Tidsskr. II p. 10-39, jfr. 2. R. II p. 286-93.

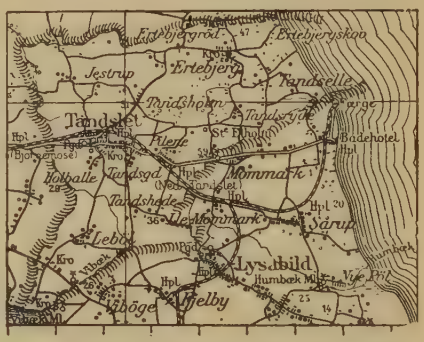

Tandslet Sogn gaar fra Lille-Bælt til Høruphav og skiller saaledes mod SØ. Lysabild og Kegnæs Sogne ud fra det øvrige Als. Mod N. og V. omgives det af Asserballe, Ketting og Hørup Sogne. Kirken vestlig, 11,5 km Ø. f. Sønderborg, 7 km ØSØ. f. Augustenborg, 21 km SØ. f. Nordborg. Sognet er en Del af Als' Højland og maa regnes for gennemgaaende højtliggende, bølgende Bundmoræneland; det meste af, hvad der ligger N. og Ø. f. Tandslet By, er ret kuperet og naar over 40 m's Kurven; flere Smaaflader ved Tandsholm naar 65 m. Mod Bæltet skraaner Jordsmonnet ret stærkt, men kun med lave Klinter yderst ude, mod V. og S. er Hældet derimod meget jævnere. Den dybt nedskaarne Vibæk danner her Grænsen mod Lysabild Sogn; det nordvestlige afvandes gennem Pulverbæk til Mjang Sø og Augustenborg Fjord. Jorden er fortrinlig lermuldet og tilhører 2-4. Kl., 3. Kl. dog det almindeligste. En Del mindre Bønderskove. Amtsbanen Sønderborg-Mommark og Landevejen mellem de samme Punkter gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1274 (1860: 1274, 1910: 1189, 1921: 1187). **Ejdsk.** 1927: 5612, deraf **Jordv.** 2476; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1228 Kr. pr. ha. **Areal** 2013 ha (N. 23,601 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1807; besaaet med Hvede 119, Rug 79, Byg 209, Havre 256, Blands. t. Modenhed 109, andre Høstar. 80, Kartofler 20, Foderroer 194, Brak 109, Grønf. og Græsn. 632, Haver, Hegn o. l. 33, Tørvemoser 4, Skov 61, beb. Grund og Gaardsplads 58, Veje 42, Hede, Klit og Stenmarker 1, Vand 7. **Frugttræer** 1913: 3982 (1900: 4544). **Kreaturhold** 1928: 302 Heste, 1679 Stkr. Hornkv. (heraf 953 Køer), 10 Faar, 10 Geder, 2799 Svin (1913: 3748), 11,256 Høns.

I Sognet Byerne: *Tandslet* (1183 Tandeslete), delt i Over- og Neder-Tandslet, Stationsby — 1929 c. 500 Indb. — med Kirke, Præstegd., 3-Kl. Skole (opr. 1802, nybygg. efter Brand 1857, restaur. 1912), Forsamlingshus (opf. 1906; 300 Pladser, Afholdsbeværtn.), Missionshjem (opr. 1921 ved Køb af den gamle Tandslet Kro; 400 Pladser), Fattiggd. (opr. 1885), 8 Kbmdsforretn., 16 Haandværkere, Ml., Andelsmejeriet „Skelbæk" (opr. 1893 med 400 Køer, 1914: 770, 1918: c. 800, 1929: 900), Sparekasse ($^{31}/_{3}$ 1929 var Indsk. c. 1,100,000 Kr., Res. 40,000), Andelskasse

(opr. 1896; $^{31}/_{8}$ 1929 var Indsk. 170,000 Kr., Res. 3500), Filial af Folkebanken for Als og Sundeved, Læge, Dyrlæge, Ordenspolitibetj., 2 Gæstgiv., 2 Jærnbanest., Telegraf- og Telefonst., Postkontor. *Tandselle* med Skole (opr. 1814), Børnehjem, opr. 1921 af Nordslesvigsk Kvindeforening, nu i Privateje; 14 Pladser. *Lebøl* (1423 Lebul). *Jestrup* (1483 Jesstorpp), delt i O.- og N.-Jestrup. *Ertebjærg* (1483 Ertberge) med Brugsforen., hvori Kontor for Sønderborg Bys Sparekasse, Kbmdshdl., Ml., Andelsmejeri (opr. 1895 med 250 Køer, 1914: 425, 1918: 300, 1929: 400), Gæstgiv. Saml. af Gde og Hse: *Holballe, Tandsgde, Tandshede* (1652 Tandzleth Heide), *Pilene, Tandsholm, Tandsryd, Lebølgd.* (1443 Lebelgarde) med Skole (opr. 1770), Ml. med mindre Landbrug, *Lebølløkke, Pæleværk, Ertebjærgskov* med Anlægsbro. Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 52, Jordv. 31, c. 30 ha, N. 315 Thlr., *Pilene* og *Skelbækgd.* (opr. 1929 ved Deling af en større Gd.), *Tandsletgd.* med Ejdsk. 113, Jordv. 63, c. 50 ha, deraf Ager 44, Eng 3, Skov 2, N. 611 Thlr., *Stensgd., Tandsryd, St.-Elholm* med Ejdsk. 104, Jordv. 64, c. 60 ha, deraf Ager 50, Eng 2, Skov 7, N. 595 Thlr., *Tandsmose, Bjørnemosegd.;* paa Tandshede *Ellegd.* og *Dybbølgd.* med Ejdsk. 129, Jordv. 78, c. 58 ha, deraf Ager 54, Skov 3, N. 870 Thlr., ved Tandselle *Tandskov* og *Svensml.* (med Vandml.); i Lebøl *Egeskovgd.* med Ejdsk. 81, Jordv. 50, c. 36 ha, deraf Ager 34, Eng 2, N. 455 Thlr., *Lundsgd.* med Ejdsk. 82, Jordv. 51, c. 39 ha, deraf Ager 36, N. 544 Thlr.; *Vestergd.* med Ejdsk. 90, Jordv. 54, c. 40 ha, deraf Ager 36, N. 540 Thlr.; i Lebølløkke *Meklenborg;* ved Jestrup *Jestrupgd.* med Ejdsk. 85, Jordv. 49, c. 38 ha, deraf Ager 33, Eng 2, Skov 1, N. 496 Thlr., *Faverholm,* Tvegdene *Randbjærg;* ved Ertebjærg *Ertebjærggd., Lindegd., Elgd., Veel, Ertebjærgryd.* Huse: *Torshavn* (N. f. Ertebjærgskov ved Sognegrænsen og Lille-Bælt), *Engholm* (nu jordløst Hus i Lebøl). — To Personer driver Fiskeri som Bierhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 800 og 1000 Kr.

Tandslet S., en egen Sognekommune, Tandslet Sognefogeddistr., har Tingsted i Sønderborg og hører under Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., til Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr. og Forligskr., Als Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., 7. Udskrivningskr.' 196. Lægd.

Den hvidtede, teglhængte, kullede Kirke er en romansk Murstensbygning af gullige Tegl og bestaar af Skib og Kor med en maaske lidt yngre Apsis, den eneste paa hele Øen. Kor og Skib har haft Tandsnitfrise; nordlig paa Skibet findes et oprindl., aabent Vindue, to andre staar som Blændinger i Koret og Apsiden. Mod S. er Vinduerne sentmiddelalderlige, store og fladbuede. Den vel senere omdannede Syddør er spidsbuet i rundbuet Blænding, hvorimod Norddøren fremtræder som en rundbuet Blænding, begge har dobbelte, retvinklede False. Senere Tilføjelser er et af Kamp opført Sakristi med Pulttag paa Nordsiden af Koret samt et ligeledes middelalderligt Vaabenhus af Tegl mod S. Den nypudsede Vestgavl har 3 spidsbuede Blændinger og 3 svære, tvedelte Stræbepiller; en saadan med fladbuet Blænding dækker Apsidens Midte. Ny, skifertækt Tagrytter over Koret. Apsis har en plumptformet Hvælving, Kor og Sakristi simple Krydshvælvinger; i sidstnævnte Rum en Piscina paa Østvæggen; Skibet har Bjælkeloft. Korbuen er endnu den oprindelige, og over Loftet har Triumf- og Korgavlen oprindelige, murede Gennemgange. Nyere, fritstaaende Klokketaarn af Træ. Altertavle med et Getsemanemaleri af Jes Jessen i Aabenraa, sign. 1798, i en vistnok samtidig Ramme, der er noget omdannet 1862. Sentgotiske Alterstager. Sentromansk Font af gullandsk Kalksten, hvis Kumme er senere omdannet; Fad af Nürnbergarbejde, med den habsburgske Ørn og senere indgraverede Navnetræk 1634 og 1678. Prædikestol fra 1576, med plattyske Indskrifter, Hjørnehermer og Fyldingsornamentik i landlig Ungrenæssancestil. Klokke 1887. — En sentgotisk Krucifiksgruppe og en Række Apostelfigurer fra en Altertavle (c. 1450) opbevares nu i Sønderborg Museum. — Paa Kirkegden en Krigergrav fra 1864 og en 1920 rejst Mindestøtte for 42 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

1494 skøder Erik Christiernsen til *Stensgaard* i Tanskerke til Markvard Lund Stensgd.,

som han havde pantsat til Godske Rantzau, og hvortil han samtidig overdrog ham Indløsningsretten. Markvard Lund eller Lunthe, hvis Æt tilhører den sønderjyske Smaa-Adel, der udgik fra Lundsgd. i Grumtoft S. i Angel, nævnes endnu 1506. Godske Rantzaus Søn Tønnes solgte 1515 S. med Mølle og 6 Bøndergde i Hemmark til Kong Hans for 6000 M. — Ved Gden findes i en Eng en buet, c. 1,5 m høj Vold, hvor Gden siges at have ligget. Rimeligvis er det en Dæmning til at opstemme en Bæk.

Tandsgd. købtes 1494 af den ovfr. nævnte Markvard Lund. Hans Enke Anna solgte 1515 tre Gde i Tandslet By til Mandrup Holck. Gden ejedes derpaa af hans Søn Henrik og af dennes Enke Margrethe Vasspyd af langelandsk Smaa-Adel, der 1565 nævnes som gift med Claus Jacobsen Mylting. Gden gik over til hendes Søn af 1. Ægteskab, Markvard L., der antagelig i 1580erne solgte den til Htg. Hans. Han skriver sig senere til Holmegd. paa Langeland og henrettedes 1613 for Drab paa sin Hustru Dorte Lunow.

Tandslet Kirke.

Ertebjærggd. 1454 forlenede Htg. Adolf Peter Stot og hans Søn Jesse med Gden i Ertberg paa Livstid. 1556 nævnes Balthasar v. Karberg af den meklenborgske Adelslægt til E., 1570 til Ulkebølgd.; c. 1600 var Sønnen Kuno v. K. Ejer. — Ertebjærg Domæne købtes af den preuss. Stat 1904; Arealet var dengang 45 ha med 562 Thlr. N. April 1923 udstykkedes Gden, der efter Forpagtningens Udløb 1922 blev drevet af Domæneforvaltningen. Der solgtes en Stamparcel paa 34 ha, godt 6 ha udlagdes til et Husmandsbrug; Resten af Jorden afgaves til 4 Tillægsparceller.

Voldstedet *Blomestaarn* er en lav Borgholm, c. 20 × 30 m i Firkant, omgivet af fugtige, c. 3 m brede Grave. Tæt NV. herfor ligger *Junkergd.*, en plan Tomt med Munkestensbrokker, omgivet af udviskede Grave.

St.-Elholm. Umiddelbart ved Siden af den nuværende Gd. er der en firkantet Gaardtomt, omgivet af en c. 3 m bred Grav.

Om en Gd. i Ertebjærg er der Levninger af Grave.

I Lebøl rejstes 1920 en Mindestøtte for 9 i Verdenskrigen faldne fra Byen.

I Sognet er født: Jørgen Hansen (1802-89), Biskop over Als og Ærø 1848-64, dansk Fører; i Præstegden fødtes Aug. Peter Tuxen (1853-1929), Generallieutn., Dr. phil., Krigshistoriker.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 176 d., 1 t.; 1884: 160 d., 15 t.; 1912: 189 d., 45 t., 7 soc.; 1920: 343 d., 3 t., 36 soc.; 1924: 319 d., 8 t., 80 soc.; 1926: 297 d., 26 t., 20 Bond. Selvst., 83 soc.; 1929: 307 d., 24 t., 142 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 659 d. og 65 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 90, fra Tskl. 24).

Ved Ertebjærg ses et fritstaaende Dyssekammer og ikke langt derfra en forstyrret Langdysse. De c. 20 andre Oldtidsmindesmærker, som kendes spredt i Sognet, er derimod sløjfede; nogle af disse synes at have rummet Stenaldersgrave.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Tandslet (med Tandselle), Lebøl og Ertebjærg (med Jestrup).

Litt.: A. P. Tuxen, Minder fra Tandslet Præstegd. paa Als 1850-1867, i Sønderj. Aarb. 1925 p. 78-107 og 196-224.

Asserballe Sogn omgives af Lille-Bælt samt af Notmark, Ketting og Tandslet Sogne. Kirken vestlig, 12 km NØ. f. Sønderborg, 6 km ØNØ. f. Augustenborg, 17 km SØ. f. Nordborg. Sognet omfatter den højeste og mest bakkede Del af Als, det meste ligger mere end 40 m over Havet, et Parti Ø. f. Asserballe By mere end 60 m, hvori Øens højeste Punkt, Høgebjærg (81 m, trigon. Station), der særlig stejlt falder af mod Ø. Endnu paa Sydgrænsen mod Tandslet Sogn naar et Punkt 61 m. Klinterne mod Bæltet bliver indtil 15 m høje. Paa Høgebjærg naar Skuet fra Skamlingsbakke til Bregninge Kirke paa Taasinge, til Ærø og Femern. Jorden er lerblandet Muld med Lerunderlag og tilhører 2-5. Kl., 3-4. Kl. det almindeligste. Statsskovarealet udgør ialt 107 ha, deraf Oleskobbel og Græskobbel 64 ha og Blomeskobbel 41 ha. En ejendommelig Modsætning til den under Notmark Sogn skildrede Natur og Bebyggelse langs Øens Østkyst danner de store Herregaardes saa omtrent samletliggende Omraade: Rumohrsgaard, Wertemine og Gammelgaard. Jærnbanen Sønderborg-Nordborg berører Sognets nordvestlige Del; Landevejene Sønderborg-Fynshav og Tandslet-Fynshav gaar gennem det.

Befolkning i 1925: 867 (1860: 819, 1910: 833, 1921: 819). **Ejdsk.** 1927: 3603, deraf **Jordv.** 1631; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1198 Kr. pr. ha. **Areal** 1356 ha (N. 16,851 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1116; besaaet med Hvede 67, Rug 67, Byg 159, Havre 193, Blands. t. Modenhed 31, andre Høstar. 53, Kartofler 22, Foderroer 125, Brak 61, Grønf. og Græsn. 338, Haver, Hegn o. l. 35, Tørvemoser 4, Skov 135, beb. Grund og Gaardsplads 15, Veje 44, Hede, Klit og Stenmarker 2, Vand 5. **Frugttræer** 1913: 3922 (1900: 4102). **Kreaturhold** 1928: 214 Heste, 1250 Stkr. Hornkv. (heraf 757 Køer), 10 Faar, 2 Geder, 2846 Svin (1913: 2917), 10,000 Høns.

I Sognet *Asserballe* (1250 Atzerballe, 1483 Atzæbalghe) med Kirke, Præstegd. (opf. 1834) med Hjælm af Egetømmer, bygget i 17. Aarhundrede, 2-Kl. Skole (opr. c. 1820), 3 Kbmdsforretn., Ml., Gæstgiveri. *Asserballeskov* med Skole (opf. 1828 af Htgen som „Frederiksværk"), Børnehjemmet „Voigtsminde", 2 Kbmdsforretn., Ml., Sparekasse (opr. 1902 som Raiffeisenkasse; $^{31}/_{3}$ 1929 var Indsk. 150,000 Kr., Res. 5000), Andelsmejeriet „Pomose" mellem Byerne (opr. 1887 med 400 Køer, 1914: 900, 1918: 700, 1929: 950), Gæstgiv., Afholdsbeværtn. (Sommeropholdssted). *Kettingskov* med Kbmdshdl. Saml. af Gde og Hse: *Asserballe St.* med Fattiggd. (opr. 1868), betydelig Kbmdshdl. med Gæstgiveri, *Snurom, Asserballemark.* Gaarde: Vestligst ved Snurom *Arnkulgd.; Præstegden* med Ejdsk. 54, Jordv. 31, c. 25 ha, deraf Ager 18, Eng 4, Skov 2, N. 316 Thlr.; *Harevadgd., Hygebjærg, Særmosegd., Ringemosegd., Hokenholt, Myrbjærg,* Domænen *Wertemine* med Ejdsk. 400, Jordv. 267, c. 230 ha, deraf Ager 192, Eng 21, Skov 9, N. 3279 Thlr.; i Asserballeskov *Storkereden* og *Løkkesled.* Huse: S. f. Snurom *Gammelgd.* (2 Huse); Statens Skovfogedgaard *Øvelgønne* N. f. Asserballeskov, *Lyø* (eller Lybo) *Landingssted;* ved Wertemine *Jægerhus*; i Kettingskov *Havbjærg* og *Flintholm.* — Seks Personer har Fiskeri som Bierhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 2500 og 3000 Kr.

Asserballe S., en egen Sognekommune, Asserballe Sognefogeddistr., har Tingsted i Sønderborg og hører under Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., til Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr. og Forligskr.,

Als Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., 7. Udskrivningskr.' 194. Lægd.

Den højtliggende, kullede, hvidtede og teglhængte Kirke er en romansk Kampestenskirke, bestaaende af Skib og lige afsluttet Kor med Hjørnekvadre, men uden Sokkel, til hvilken der mod N. og S. er føjet to store, af smaa Sten opførte Udbygninger, af hvilke den søndre har glat, den nordre, der er opført 1741, gotiserende Gavl. Ved Koret nyt Sakristi. I Skib og Udbygninger Bjælkeloft, i Koret alm. Krydshvælving; spidsbuet, nydekoreret Korbue. Et fritstaaende Klokketaarn af Træ er nu nedrevet. Altertavle med udskaarne, barokke Akantusranker af Billedskærer E. G. Lund i Sønderborg og med to Malerier (Nadver, Korsfæstelse) af J. H. Jacobsen 1749. Sentgotiske Alterstager. Sentromansk Granitfont i gullandsk Form. Daabsfad af Nürnbergarbejde fra Slutn. af 16. Aarh. Sentgotisk Lægmandskrucifiks. Prædikestol fra sidste Halvdel af 18. Aarh. Kirkeskib fra 1781. Klokke 1677 (Claus Asmussen, Husum). — Paa Kirkegden rejstes 1922 et Mindesmærke for 22 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Wertemine var tidligere en Avlsgd. under Gammelgd. og fulgte dennes Skæbne. Efter de augustenborgske Godsers Inddragelse solgtes den af Staten 1857 for 160,500 Rdlr. til Proprietær Nicolai Ahlmann, den bekendte, sønderjyske Politiker, der sammen med Krüger repræsenterede Danskheden paa den nordtyske Rigsdag 1867. I 1875 overdrog han Gden til sin Søn af samme Navn, der 1883 solgte den til Baron v. Romberg i Westfalen for 500,000 M. 1925 købtes den sammen med de andre Rombergske Ejendomme Gammelgd. og Rumohrsgd. af den danske Stat for c. 2 Mill. Kr.

Munkgd. var den adelige Slægt Hartvigsens Stamsæde. 1506-34 nævnes Hartvig Andersen paa Als; hans Søn Jørgen Hartvigsen, der skrives til M. (1565), solgte Gden til Htg. Hans d. Y., der lod den nedbryde. Voldstedet er endnu synligt.

Kettingskov hørte tidligere til Ketting Sogn; i 17. Aarh. hed det Svelstrup og bestod af 5 Bol, 28 Kaad og 13 Inderstehuse.

Rytterkulen i Kettingskov, umiddelbart ved Stranden, er muligvis Rest af et rundt Voldsted af den ældre Middelalders Type, omgivet af tørre Grave; men Forholdene er ganske ændrede ved Klintens Underminering af Kildevæld, og Voldstedet er maaske kun et Naturspil.

I Asserballe Præstegd. („Det hvide Hus") fødtes Forfatteren Herman Joachim Bang (1857-1912).

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 220 d., 2 t.; 1884: 148 d., 9 t.; 1912: 117 d., 40 t., 2 soc.; 1920: 323 d., 5 t., 11 soc.; 1924: 273 d., 5 t., 34 soc.; 1926: 278 d., 7 t., 2 Bond. Selvst., 42 soc.; 1929: 278 d., 9 t., 79 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 500 d. og 25 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 64, fra Tskl. 13).

I Statsskoven Blomeskobbel ses 2 jævnsides liggende, anselige Langdysser, begge omsatte med et stort Antal Randsten, og umiddelbart op til den ene af disse Dysser en Runddysse; trods nogen Beskadigelse danner disse Mindesmærker et tiltrækkende og anseligt Kompleks. Tæt herved, ligeledes i nævnte Skov, findes 2 andre, men meget ødelagte Runddysser og lige uden for Skoven en noget medtaget Langdysse. Ogsaa den lille Skov Oleskobbel rummer en Langdysse samt en Gravhøj. Atter en meget medtaget Langdysse samt et fritstaaende Dyssekammer findes i Nærheden af Wertemine. Endelig ses Ø. f. Asserballe By 2 jævnsides liggende Langdysser, begge ret stærkt beskadigede, og V. for Byen en tredje. Enkelte andre Stengrave i Sognet samt nogle Gravhøje vides sløjfede.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Asserballe, Asserballeskov og Kettingskov (med Wertemine).

Ketting Sogn omgives af Augustenborg Fjord med Sebbelev og Ketting Nor samt af Sognene Egen (hinsides den afdæmmede Del af Ketting Nor), Notmark, Asserballe, Tandslet, Hørup, Ulkebøl og af Augustenborg Bygrund. Kirken nordlig, 9,5 km NØ. f. Sønderborg, 3 km

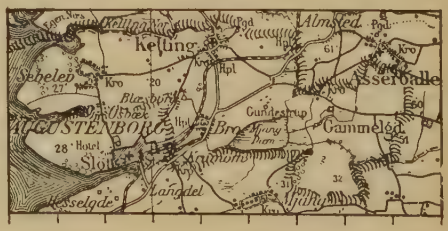

NØ. f. Augustenborg, 14,5 km SØ. f. Nordborg. Det i Retning Ø. til V. langstrakte Sogn er sammen med Augustenborg Bygrund meget lavere liggende end de omgivende Sogne. Særlig langs Nord- og Sydgrænsen er der Sænkninger i Fortsættelsen af Ketting Nor (62 ha bag Dæmningen) og af Augustenborg Fjord gennem Lillehav, Nydam, Mjang Sø (c. 68 ha), Torup Made og Pulverbækkens Dal. Kun østligst, Ø. f. Gammelgaard, skyder det høje Land sig frem fra Asserballe Sogn og naar op til 64 m; midt i Sognet N. f. Gundestrup er der 35 m højt, vestligst paa den mellem Norene udskydende Sebbelev-Halvø 26 m. Jorden gennemgaaende god Lermuld og Sandmuld, men noget ringere end i Nabosognene; den skifter fra 1-5. Kl., 2-3. Kl. det almindeligste. Smaaskove væsentlig ved Gammelgaard og yderst paa Sebbelev-Halvøen; af Sønderborg Statsskovdistrikt ligger 74 ha i Sognet. Jærnbanen Sønderborg-Nordborg og Landevejen mellem de samme Byer gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 848 (1860: 1257, 1910: 831, 1921: 776). **Ejdsk.** 1927: 3453, deraf **Jordv.** 1703; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1158 Kr. pr. ha. **Areal** 1597 ha (N. 17,683 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1302 ha; besaaet med Hvede 55, Rug 82, Byg 154, Havre 193, Blands. t. Modenhed 42, andre Høstar. 46, Kartofler 23, Foderroer 132, Brak 59, Grønf. og Græsn. 516, Haver, Hegn o. l. 42, Tørvemoser 7, Skov 10, beb. Grund og Gaardsplads 14, Veje 46, Vand 76. **Frugttræer** 1913: 2274 (1900: 2570). **Kreaturhold** 1928: 170 Heste, 1262 Stkr. Hornkv. (heraf 712 Køer), 22 Faar, 2395 Svin (1913: 2418), 4800 Høns.

I Sognet Byerne: *Ketting* (1231 Ketyngy) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1822), 2 Kbmdsforretn., „Ketting-Notmark Andelsmejeri" (opr. 1888 med 500 Køer, 1914: 950, 1918: 500, 1929: 1050), Sparekasse (opr. 1888; 31/3 1929 var Indsk. 770,000 Kr., Res. 12,300), Gæstgiv., Jærnbanest., Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Sebbelev* (1298 Siblow) med Skole (opf. 1804, nybygg. 1874), Kbmdshdl., Gæstgiv. *Bro* (1533 Bro) med Destruktionsanstalt (opf. 1912), Gæstgiv. („Krumom"), Jærnbanest. Saml. af Gde og Hse: *Kalvehus, Sebbelevmark, Osbæk, Blæsborg* med Ml., *Blegebæk, Kettingmark, Skakkenborg, Gundestrupmark.* Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 72, Jordv. 47, c. 38 ha, deraf Ager 35, Skov 3, N. 492 Thlr.; endvidere i Ketting *Bispegden* med Ejdsk. 132, Jordv. 65, c. 58 ha, deraf Ager 54, Eng 2, Skov 2, N. 545 Thlr.; Ø. f. Ketting *Troldborg, Gundestrup* med Ejdsk. 185, Jordv. 124, c. 108 ha, deraf Ager 92, Eng 13, N. 1114 Thlr., Domænen *Gammelgd.* (1543 Gammellgarde) med Ejdsk. 640, Jordv. 465, c. 407 ha, deraf Ager 329, Eng 40, Skov 30, N. 5851 Thlr.; *Nydam, Grønnehus.* — Der er 4 Fiskere i Sognet, hvoraf dog kun 1 har Fiskeri som Hovederhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 1600 og 4300 Kr.

Ketting S., en egen Sognekommune, Ketting Sognefogeddistr., har Tingsted i Sønderborg og hører under Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., til Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr. og Forligskr., Als Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., 7. Udskrivningskr.' 192. Lægd.

Den hvidtede og teglhængte, tidl. t. Skt. Laurentius indv. Kirke synes at have været en romansk Teglstensbygning, men er 1772-73 bleven fuldstændig ombygget, saaledes at alle oprindelige Enkeltheder er forsvundne. Den danner nu eet stort, med Bjælkeloft dækket, firkantet Rum med et lille Sakristi ved Østgavlen. Endnu staar dog det svære, tre Stokværk høje, vistnok romanske Vesttaarn af Tegl, der har sin største Udstrækning fra N. til S., hvor dets Saddeltag har afvalmede Gavle. Det nederste Stokværk viser Ansætninger til to Fag Hvælvinger og aabner sig ud mod Kirken med to svagt tilspidsede, nu delvis tilmurede Arkadebuer, adskilte ved en ret formløs Midtpille; nordlig i Taarnrummet rundb. Vindue. Muligvis har det været planlagt som Tvillingtaarn. Muret Alterbord. Altertavle fra 1788 med et Krucifiksmaleri, omtr. som Tandslettavlen og om-

dannet paa lignende Maade. To Par sentgotiske Alterstager. Døbefont fra 18. Aarh. Daabsfad af Nürnbergarbejde, med Bebudelsesrelief. Prædikestol fra 1571, i landlig Ungrenæssancestil, med plattyske Indskrifter og naive Relieffer (Skabelse, Syndefald, Korsfæstelse og Opstandelse); paa den samtidige Himmel Thomas Stures og hans Hustrus fire Anevaaben. Tidliggotisk Lægmandskrucifiks. Lille, sentkatolsk Sidealtertavle med udskaaret Figur (Maria i Solgisel), fra Beg. af 16. Aarh. I Kirken er desuden opstillet en Række Figurer fra en sentgotisk Altertavle (Marias Himmelkroning, 10 Apostle, c. 1450-75), to Sidefigurer til et Lægmandskors (c. 1510-20) og et Par Kvindefigurer fra den nuvær. Altertavle. To Klokker, den ene skriftløs, sentmiddelalderlig, den anden fra 1554, med Thomas Stures Navn, støbt af Gerhard Mervelt i Flensborg. — Paa Kirkegden ældre Krigergrave og et 1922 rejst Mindesmærke for 27 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Gammelgd. var Sæde for den indflydelsesrige, alsiske Adelsslægt Sturerne, der førte en Fisk i deres Vaaben og allerede forekommer i 14. Aarh., hvor Kristjern St. og Thomas St. nævnes henholdsvis 1344 og 1369. 1470 møder vi paany en Thomas St., hvis

Ketting Kirke.

Søn Henriks Efterleverske c. 1514 solgte Gammelgd. til sin Svoger Wulf St. Han levede endnu ved Aarh.s Midte og havde da samlet betydeligt Jordegods omkring sine to Gde, Gammelgd. og Hellevedgd. (Egen S.). Hans Søn Thomas, Slægtens sidste Mand, indtog en betydelig Stilling som Kongens Amtmand i Sønderborg. Efter hans Død 1563 gik Ejendommene over til Datteren Kathrine St., der havde ægtet den holstenske Adelsmand Hans Blome, som 1584 solgte de to Hovedgde med deres Tilliggende, ialt 113 Gde, til Htg. Hans for 175,000 Rdlr. Htgen udvidede Gammelgd.s Tilliggende ved at nedlægge Landsbyen Tovrup, og Gden tjente i den følgende Tid som Enkesæde for Hertuginderne af den sønderborgske Linje. 1667 inddroges den under Kronen og skænkedes 1756 af Kongen til Htg. Fr. Chr. af Augustenborg. Den gamle Hovedbygn. var allerede nedrevet 1730. Efter Ejendommens Inddragelse under den danske Stat solgtes Gden 1860 for 213,000 Rdlr. til Proprietær Møller; senere solgtes den til Baron v. Romberg i Westfalen og købtes 1925 af den danske Stat (jfr. Wertemine p. 614).

Gundestrup var en Avlsgd. under Gammelgd. og solgtes efter de augustenborgske Godsers Inddragelse 1857 for 60,050 Rdlr. til H. T. Winkelmann, hvis Slægt endnu ejer den.

Dæmningen over Ketting Nor, der oprindl. er en Vig af Augustenborg Fjord, anlagdes 1870 for at tørlægge Noret, hvilket dog ikke lykkedes. Nu gror Noret mere og mere til med Rør, af hvilke der sælges betydelige Mængder.

I Sognet er født: Erik Monrad (1607-50), Biskop i Ribe; Hans Rhode (1625-79), Rektor i Aarhus, Latinist; Knud Knudsen (1819-1903) til Lysholm, dansk Fører; Jacob Peter Reimers (1826-1922), Slagtermester i Sønderborg, dansk Fører.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 137 d., 9 t.; 1884: 97 d., 21 t.; 1912: 95 d., 34 t., 13 soc.; 1920: 159 d., 34 t., 43 soc.; 1924: 122 d., 23 t., 106 soc.; 1926: 119 d., 36 t., 25 Bond. Selvst., 101 soc.; 1929: 144 d., 26 t., 115 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 391 d. og 86 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 25, fra Tskl. 69).

Størsteparten af de c. 50 Gravhøje, der kendes i Sognet, men som nu næsten alle er overpløjede eller sløjfede, har samlet sig i to Grupper: den ene ved Skakkenborg (omfattende et Par og tyve Høje, af hvilke kun een meget anselig er bevaret), den anden ved Ketting By (med et Dusin Høje). To bevarede Høje findes paa Gammelgd.s Mark; den ene (nær Wertemine) er meget anselig og smuk. I „Midtskoven" i Sognets Sydøstspids ses en Langdysse. I en Have i Ketting By er gjort flere Fund fra Grave fra Vikingetiden.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Ketting (med Gammelgd.), Sebbelev og Bro (med Gundestrup).

Litt.: J. Raben, Ketting Kirke og et Afsnit af Sognets ældre Historie, Sønderborg 1928.

Notmark Sogn omgives af Lille-Bælt, Egen, Ketting og Asserballe Sogne. I SV. gaar det ud til den afdæmmede Del af Ketting Nor. Kirken sydlig, 12 km NØ. f. Sønderborg, 5,5 km NØ. f. Augustenborg, 15 km SØ. f. Nordborg. Sognet omfatter den nordligste Del af det midt-østalsiske Højdeparti, hvis højeste Dele findes i Asserballe Sogn, med jævnere og lavere Jordsmon mod V. og højere og mere bakket mod Ø. og samtidig med en Stigning fra N. til S. Den nordligst fremskudte Bakke Høgholt ved Helleved, med vid Udsigt, 61 m høj, Arnholt derefter 65 m, men sydligst Ø. f. Almsted Silhøj og flere andre Punkter 70-71 m. Jorden er fortrinlig lermuldet og tilhører 2-5. Kl., 3-4. Kl. det almindeligste. Inden for Nørreskoven og dens Fortsættelser mod S., i Læ for Vindene fra Nord og Øst, strækker sig gennem Notmark og Asserballe Sogne en meget udstykket Egn, gammel, sent opdyrket Skovjord, men nu med Frugtavl i endnu højere Grad end andet Steds paa Øen. Naturen gennem disse Sogne, ja ogsaa ned gennem Tandslet Sogn, er meget yndefuld ved det bakkede Jordsmon, de større og mindre Skove, de levende Hegn, de store Haver og Udsigterne over Bæltet til Fyn og dets Øer. Sydligt løber den lille Kornbæk ud i Bæltet. Den sydøstlige Del af Statsskoven Nørreskov (Stenkobbel, Naldmose), og Statsskovene Fredskov og Fryndesholm følger Bælt-Kysten inden for Sognet. Vestligst Rumohrsgaard Dyrehave (30 ha, nu ogsaa Statsskov). Statsskovarealet udgør ialt 237 ha. Amtsbanen Sønderborg-Nordborg og Landevejen mellem de samme Byer gaar gennem Sognet. — Egebjærggd. ved Østerholm i Egen Sogn hører m. H. t. Kirke og Skole til Sognet; ligesaa den ubebyggede Landstrækning ved Trympellyng i samme Sogn. Helleved, Frederikshof, Katryd og Naldmose hører til N.-Hrd., den øvrige Del af Sognet til Sdr.-Hrd. som tidl. henholdsvis kongelig og hertugelig Del.

Befolkning i 1925: 1241 (1860: 1559, 1910: 1251, 1921: 1211). **Ejdsk.** 1927: 5218, deraf **Jordv.** 2395; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1278 Kr. pr. ha. **Areal** 1807 ha (N. 23,616 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1375; besaaet med Hvede 71, Rug 91, Byg 200, Havre 196, Blands. t. Modenhed 46, andre Høstar. 73, Kartofler 35, Foderroer 157, Brak 45, Grønf. og Græsn. 461, Haver, Hegn o. l. 96, Tørvemoser 16, Skov 250, beb. Grund og Gaardsplads 12, Veje 48, Hede, Klit og Stenmarker 1, Vand 9.

Frugttræer 1913: 5488 (1900: 5833). **Kreaturhold** 1928: 293 Heste, 1635 Stkr. Hornkv. (heraf 984 Køer), 31 Faar, 7 Geder, 2570 Svin (1913: 3544), 12,000 Høns.

I Sognet Byerne: *Notmark* (1341 Nuthmarck) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (opf. 1791, flere Gange ombygg.), Kbmdshdl., Vandværk, Gæstgiv., Telegraf- og Telefonst. *Hunslev* (1341 Hunsleue), omtrent sammenbygg. med Notmark, med 2 Kbmdsforretn., Ml., betydelig Korn- og Foderstofhdl. (11 faste Arbejdere), Filialer af Sønderborg Bys Sparekasse og af Folkebanken for Als og Sundeved, Vandværk, Jærnbanest. med Gæstgiv. *Almsted* (1245 Halmstad) med Kbmdshdl., Afholdsbeværtn. *Fynshav* eller *Notmarkskov* (1400 Notmarcke Schowe) med Skole (opr. 1913), Danebod Højskole (se ndf.), Kbmdshdl., Boghdl., Bank- og Sparekassefilial som under Hunslev, Toldkontrolpost, Posteksp. med Telegraf- og Telefonst. *Helleved* (1649 Helwitt) med Skole (opf. 1874), Kbmdshdl., Vandml., Frydendal Kro (Sommerpensionat), Taksensand Fyr (Per Tagsens Sand), opf. 1905, 32 m højt, med Vinkelfyr, Lysstyrke 6000 H. L. Saml. af Gde og Hse: *L.-Ml.* (tidligere Vandml.), *Frederikshof, Katryd* (1649 Kattry), *Padholm, Naldmose, Gyden, Trossenborg.*

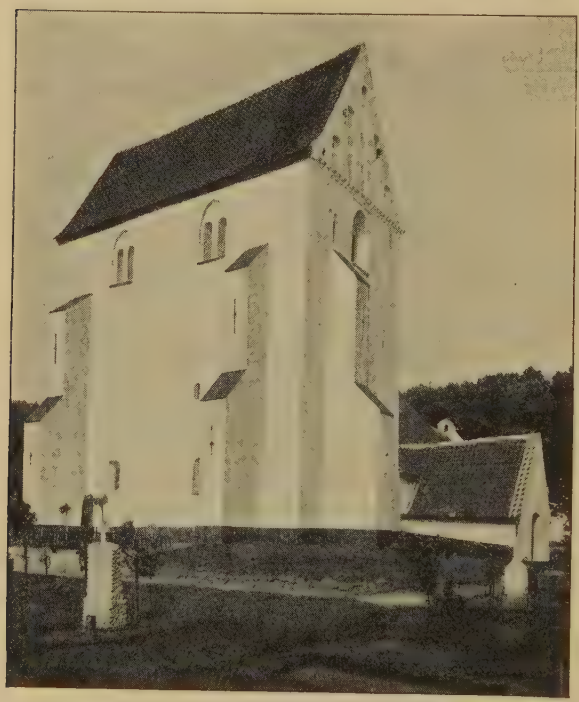

Notmark Kirke.

Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 52, Jordv. 36, c. 28 ha, deraf Ager 24, Eng 2, N. 387 Thlr.; Domænen *Rumohrsgd.* med Ejdsk. 570, Jordv. 352, c. 309 ha, deraf Ager 263, Eng 35, N. 3805 Thlr.; ved Hunslev en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 81, Jordv. 52, c. 40 ha, deraf Ager 36, Eng 2, N. 545 Thlr., *Kasmosegd., Langmosegd.;* ved Helleved Tvegdene *Stenkobbel* og *Skærtoft,* Gdene *Myrholm, Erbæk* og en større, ubenævnt Gd. med Ejdsk. 80, Jordv. 52, c. 40 ha, deraf Ager 33, Eng 5, N. 465 Thlr.; mellem Notmark og Notmarkskov *Bogmosedam* og *Arnholt;* i Notmarkskov *Spryt,* i Almstedskov *Naskærgd.* (ell. Finnegd.), *Smørholm, Hagelbjærgmosegd.;* i Almsted *Bondesgd., Graven.* — Tre Personer i Sognet har Fiskeri som Bierhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 1200 og 1500 Kr.

Notmark S., en egen Sognekommune, Notmark Sognefogeddistr., har Tingsted i Sønderborg og hører under Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., til Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr., Als Vurderingskr.,

Sønderjyllands 4. Folketingskr., Nordborg Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 193. Lægd.

Den hvidtede, teglhængte, tidl. til Vor Frue indv. Kirke er en romansk Kampestensbygning, hvis Kor senere i Middelalderen synes forlænget med Kamp undtagen det af Tegl murede Gavlfelt, der har Korsblænding og Trappeblændinger. Middelalderlige Tilføjelser er et Vaabenhus mod S. og det overordentligt svære og brede Vesttaarn, der ligesom beslægtede Taarne paa Fyn har Gavle i S. og N. Yngre er en af smaa Sten i 18. Aarh. opført stor Tilbygning paa Skibets og et Sakristi fra 1857 paa Korets Nordside. Skibet har Bræddeloft, Koret to Fag 6-delte Hvælvinger, det vestre med retvinklet profilerede Ribber, det østre dels med Pærestavprofil, dels affasede. Det er smykket med interessante Kalkmalerier fra 1564, der dog ved en 1907-08 af Hampke udført Istandsættelse ganske har mistet deres gamle Præg. Billederne forestiller Christus for Pilatus, Tornekroningen, Opstandelsen og Dommedag, men desuden er Vægge og Kapper smykkede med Løvværk i røde Farver og musicerende Engle. I vestre Hvælving Slægterne Stures og Breides Vaaben. Korbuen er omdannet. Ved Kirkegden ligger som i Egen en lang Kirkestald af Bindingsværk. Muret Alterbord. Altertavlen er en fra den seneste katolske Tid (c. 1520) stammende Fløjaltertavle; i Midtskabet Marias Himmelkroning, Johannes Døber og en Biskop samt 8 smaa Helgenfigurer, i Fløjene Apostlene. 6 sentgotiske Lysestager. 2 Alterkalke (1655, 1661). Romansk Granitfont med rankesmykket Kumme. Haandklædeholder. Prædikestol fra 1570erne, af lignende Arbejde som Kettingstolen; i Felterne Christi Korsfæstelse og Opstandelse samt Thomas Stures og hans Hustrus Vaaben; Himmelen er fra 1656. Over Korbuen er ophængt et sentgotisk Lægmandskrucifiks. Paa Nordvæggen en meget anselig, epitafieagtig Gravsten over Amtmand Thomas Sture „tho Helwit und Gamelgarde", † 1563, med Portrætfigurer af ham og hans Hustru Berta Ahlefeldt under en figurrig Dommedagsscene; Relieffet, der er omgivet af en Træramme, er signeret af Stenhuggeren Jacob van der Borch 1569. Paa Væggen i Koret et Epitafium med Maleri (Ezekiel), opsat 1697 over Amtmd. i Nordborg Amt J. F. v. Aichelberg, † 1692, og Fru Anne Sophie, f. Beyer, † 1694; rigt udskaaret Træramme med deres Slægtsvaaben. Paa Nordvæggen i Skibet hænger Kirkens tidl. Altermaleri (Kopi efter Billedet i Hagenbjærg Kirke); desuden to ret ødelagte Portrætmalerier af Præstefamilien Crusow, der indehavde Kaldet 1550-1699. To Klokker, den ene med Aarstallet 1442, skrevet med arabiske Ciffre, den anden fra 1652 (Balthasar Melchior, Flensborg). En jærnbunden, middelalderlig Kirkekiste er nu paa Sønderborg Slot. — Paa Kirkegden rejstes 1922 et Mindesmærke for 41 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Notmark. 1341 kom Hr. Henrik Lunow, Præst i Nodtmark, overens med sine Sognebørn angaaende de til Kirken henholdsvis af Christiern Lille, Petersboel, og af Laurentius Sture i Tyresager og Ravntoft skænkede Jorder paa Hunslev Mark, samt i Dunkær, Boholm, Odelskær og Svensbjærg (Swinenberch), mod at der læstes Sjælemesser for Giverne.

Rumohrsgd., tidl. Søbo, antages af A. D. Jørgensen at have været Adelsslægten Fikkesens (fra Als) Hjemstavn og at være kommen ved Arv gennem Anna Fikkesen til Slægten Breide gennem hendes Ægtefælle Povl Breide til Hessel († 1504); deres Søn Otto Breide († 1544) nævnes (1543) til Søbo; efter ham gik Gden over til Sønnen Joakim (1564-65); hans Datter Anna bragte Gden til sin Ægtefælle Ditlev Rumohr til Dyttebøl, der 1600 solgte S. med 17 Gde og 2 Møller for 33,000 Rdlr. til Htg. Hans d. Y. Gden førte derefter Navnet Rumohrsgd. Htgen restaurerede den forfaldne Hovedbygning ved Hjælp af Sten fra det nedbrudte Snogbæklund. 1622 kom R. til Htgerne af Sønderborg, og ved deres Konkurs 1667 blev Godset udlagt til en af Htg. Chr. Adolphs Kreditorer, Cai Ahlefeldt, der s. A. solgte den med 45 Gde for 38,500 Rdlr. til Htg. Ernst Günther af Augustenborg († 1689). Med de øvrige augustenborgske Godser kom R. 1852 til Kronen og solgtes 1862 af Statskassen for 164,000 Rdlr. til Proprietær J. Hellemann. Senere ejedes den af Familien Schwerdtfeger, der 1890 solgte den til Baron v. Romberg i Westfalen, som 1925 solgte den til Staten sammen med Gammelgd. og Wertemine. — Hele det anselige Gaardanlæg er omgivet af delvis bevarede, skævt løbende Grave. Blandt Udbygningerne, der er uregelmæssigt placerede (efter holstensk Skik), findes to smukke Bindingsværkslader fra Renæssancetiden med knægtbyggede Gavle, den ene med Aarstallene 1630 og (senere tilføjet) 1756 samt i Jærnankre Htg. Fr. Chr.s Navnetræk.

Øvelgønne (Evelgunde) var en Avlsgd. under Rumohrsgd., der 1669 kom i Htg. Ernst Günther af Augustenborgs Besiddelse. Den har senere været i Slægten Brun de Neer-

gaards Eje. 1919 købtes Gden af et Andelsselskab for at indrettes til Højskole, *Danebod Højskole*. En ny Hovedbygning opførtes 1920, og s. A. aabnedes Skolen, der i de senere Aar aarligt har haft 35-50 mandlige og 60-90 kvindelige Elever. Gdens Jordtilliggende er c. 10 ha.

1561-66 skrives Reimer Sehested († 1590) til *Naskærgd.* — Ved Gden ses en firkantet, lavtliggende Gaardtomt, omgivet af Grave, nu helt bevokset.

Præstegden er en velbevaret Bindingsværksbygning fra 1688, der nu staar med rensede, røde Murtavl.

I Sognet er født Chr. Frantz Schmidt (1734-1828), Slotsforvalter paa Frederiksberg, Generalinspektør over de kgl. Haver i Hertugdømmerne.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 244 d., 6 t.; 1884: 201 d., 8 t.; 1912: 222 d., 25 t., 3 soc.; 1920: 432 d., 10 t., 47 soc.; 1924: 400 d., 7 t., 86 soc.; 1926: 347 d., 18 t., 30 Bond. Selvst., 118 soc.; 1929: 320 d., 17 t., 178 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 702 d. og 39 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 48, fra Tskl. 31).

Hvad der endnu er bevaret af jordfaste Oldtidsmindesmærker, har væsentlig sin Plads i Skov. I Nørreskov ses saaledes vestligst en Gruppe af 3 Langdysser og Rest af en Runddysse; ikke langt fra Frydendal findes en Runddysse og en lille Langdysse og andetsteds i Skoven atter enkelte Megalithgrave samt enkelte Gravhøje. Umiddelbart ved Stranden ses, ligeledes i Skoven, en Gruppe af ejendommelige Smaahøje. I Rumohrsgd.s Dyrehave ligger 2 Langdysser og en Gravhøj, i en lille Lund ved Katryd et Dyssekammer *(Trodsten)* samt Rest af enkelte andre Mindesmærker, og i Statsskoven Fryndesholm 3 forstyrrede Dysser. Paa aaben Mark i Sognet har ligget nogle Høje.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Notmark med Notmarkskov (Fynshav), Hunslev (med Rumohrsgd.), Helleved (med Frederikshof, Katryd og Naldmose) og Almsted (med Almstedskov).

Als Nørre-Herred.

Sognene: Egen, Svenstrup, Hagenbjærg, Oksbøl, Nordborg (foruden Flækken Sognekommunerne Holm og Pøl).

Beskrivelsen, se foran under Als.

Det samlede Areal udgør 12,431 ha (c. 124 km²) med et Grundskatnettoudbytte af 134,069 Thlr.; af Arealet var i 1920 de 10,159 ha Landbrugsjord. Ejendomsskylden androg $^{1}/_{1}$ 1927 27,397 Kr., heraf Jordværdi 13,446 Kr. Folketallet var 1925: 6067, 1921: 6013, 1910: 6282, 1860: 6521. I Herredet ligger Flækken Nordborg. I gejstlig Henseende udgør Herredet sammen med Als Sønder-Hrd. og Nybøl Hrd. Sønderborg Provsti i Haderslev Stift.

Egen Sogn gaar tværs over Als fra Lille-Bælt til Augustenborg Fjord; det mest fremspringende Punkt af Bæltkysten er Bosted Hoved; mellem Fjordvigene Stevning Nor og Ketting Nor skyder den sydvestlige Del af Sognet sig ud som en Halvø; det yderste af denne er Stolbro Næs, og sydlig udskilles det lille Egen Næs; i Fjorden Øen Katholm (5 ha). Nord for sig har Sognet Svenstrup Sogn, Syd for sig Notmark. Over Ketting Nor-Dæmningen staar det i Forbindelse med Ketting Sogn. Kirken sydlig, 10 km NNØ. f. Sønderborg, 4,5 km N. f. Augustenborg, 12 km SØ. f. Nordborg. En stor Del af Sognet ind mod Svenstrup Sogn ligger mere end 40 m højt (højest Fruerhøj N. f. Sjellerup 61 m). Den lige ræknte Halvø har et ret storformet Jordsmon: Ø. f. Egen Kirke er Galgebakke 44 m høj, ud mod Stolbro Næs fladner det af (højeste Punkt her 22 m). Nordøstligst er Sognet mest bakket: Ø. f. Elstrup 44 m; mod Bæltet falder Jordsmonnet igen ret jævnt. Østlig gør en Sænkning, en Fortsættelse af Ketting Nor, der gaar tværs over Øen og kun paa en Strækning af 800 m hæver sig over 20 m, Skel

mod det høje Land i Sønder-Herred, dog saaledes at Østerholm her i Sognet kommer til at høre til dette sidste (43 m). Jorden er fortrinlig Lermuld, noget lettere ved Egen By, og tilhører 2-6. Kl., 3-4. Kl. det almindeligste. Stolbro Bæk flyder ud i Stevning Nor og danner til Dels Grænsen mod Svenstrup Sogn, Rønbæk løber gennem Fjordmose ud i Bæltet. Langs hele Bæltkysten strækker sig Nygaard Skovpart af Statsskoven Nørreskov (Melved Skov, Sjellerup Skov, Bosted Skov, Lille-Skov, Havrekobbel og flere andre Dele), som fortsættes ind i Notmark Sogn, ialt 6 km (med Fryndesholm i Notmark Sogn 731 ha). Ved Stevning Nor ligger Dyndved Skov, og spredt findes andre mindre Bønderskove. Nørre-

skovens Bestand er Bøg af mægtig Højdevækst, gennemsnitl. 30 m og mere; næsten ingen Underskov. Af Sønderborg Statsskovdistr. ligger ialt 515 ha i Sognet. Amtsbanen Sønderborg-Nordborg og Landevejen mellem de samme Byer gaar gennem Sognet. — Egebjærggd. ved Østerholm hører m. H. til Kirke og Skole til Notmark Sogn, den ubebyggede Landstrækning ved Trympellyng ligeledes.

Befolkning i 1925: 1858 (1860: 1781, 1910: 1830, 1921: 1761). **Ejdsk.** 1927: 8256, deraf **Jordv.** 3594: Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1212 Kr. pr. ha. **Areal** 3457 ha (N. 38,468 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 2539; besaaet med Hvede 108, Rug 102, Byg 252, Havre 277, Blands. t. Modenhed 125, andre Høstar. 133, Kartofler 49, Foderroer 201, Brak 90, Grønf. og Græsn. 1202, Haver, Hegn o. l. 89, Tørvemoser 1, Skov 630, beb. Grund og Gaardsplads 47, Veje 82, Vand 69. **Frugttræer** 1913: 6006 (1900: 5787). **Kreaturhold** 1928: 411 Heste, 2383 Stkr. Hornkv. (heraf 1251 Køer), 62 Faar, 11 Geder, 3905 Svin (1913: 4505), 14,400 Høns.

I Sognet Byerne: *Egen* (1357 Yking) med Kirke, Kbmdshdl., Bageri, 5 Haandv. *Guderup* (1196 Gudthorp), Stationsby — 1925 686 Indb. i Guderup-Sjellerup — med Præstegd., 5-Kl. Skole (opf. 1912), Egen Sogns Forsamlingshus (opf. 1907-08, udvidet 1925, Bygm. Hans Andersen, Egen; 250 Pladser) med Afholdsbeværtn., Brugsforen., 10 Kbmdsforretn., 22 Haandv., Andelsmejeri (opr. 1888 med 1200 Køer, 1914: 1200, 1918: 1000, 1928: 1300), Ølbryggeri, Vandværk, Filialer af Folkebanken for Als og Sundeved, Sønderborg Bys Sparekasse, Nordborg Sparekasse og Den danske Landmandsbanks Sønderborg Afd., Læge, 2 Diakonisser, Dyrlæge, Tandtekniker, Udsalg fra Augustenborg Apotek, 2 Bagerier, det ene med Afholdsbeværtn., Gæstgiv. og Hotel, sammenbygget med Jærnbanest., Telegraf- og Telefonst., Postekspedition. *Sjellerup* (1483 Silldorpp), sammenbygget med Guderup, med 2 Kbmdsforretn. *Dyndved* (1483 Dundewith) med Kbmdshdl. med Gæstgiv. *Stolbro* (1483 Stolbro) med 2-Kl. Skole (opf. 1912), Kbmdshdl. *Elstrup* (1245 Elefstorp)

med 4-Kl. Skole (opf. 1818, „Christiansskolen"), 2 Kbmdsforretn., den ene med Gæstgiv., 2 Bagerier, det ene med Ml., Jærnbanest. Saml. af Gde og Hse: *Egenmølle* (1535 Ekynck Mole) med Vandml. og Gæstgiv., *Nymølle* med Ml. og Gæstgiv. med Bageri, *Sjellerupskov, Stolbroløkke, Stolbronæs, Elstrupskov, Nyled, Holmskov, Østerholm* med Kbmdshdl. Gaarde: I Guderup *Præstegden* med Ejdsk. 90, Jordv. 68, c. 49 ha, deraf Ager 39, Eng 7, Skov 3, N. 790 Thlr.; paa Guderupmark *Hellesvang;* i Sjellerup en større Gd. med Ejdsk. 83, Jordv. 45, c. 35 ha, deraf Ager 28, Eng 4, Skov 2, N. 585 Thlr.; i Stolbro *Stolbrogd.* med Ejdsk. 138, Jordv. 83, c. 75 ha, deraf Ager 63, Eng 7, Skov 4, N. 983 Thlr., en Gd. med Ejdsk. 83, Jordv. 53, c. 42 ha, deraf Ager 35, Eng 3, Skov 3, N. 647 Thlr.; i Stolbroløkke *Rugløkkegd.* og *Kragerødgd.;* ved Elstrup *Trympellyng;* i Elstrupskov *Kismoshus* (1604 Kuszmus) og *Hønshøj;* ved Østerholm *Bommerlund* med Ejdsk. 81, Jordv. 44, c. 38 ha, deraf Ager 25, Eng 11, N. 461 Thlr.; *Lysholm* med Ejdsk. 107, Jordv. 67, c. 56 ha, deraf Ager 54, Eng 1, N. 729 Thlr., *Bosted Hoved, Bostedvraa, Troldhøj;* i Sjellerupskov *Troldhøj* og *Nygd.* (Statens Skovfogedsted). Huse: *Kettingnor* med Ml. til Afvandingsanlægget ved Lillehav), ved Stolbro *Potsdam,* Statens Skovløbersteder *Melvedhus, Sjelleruphus, Bostedhus, Havrekobbelhus.* — Der er 4 Fiskere i Sognet, hvoraf dog kun 1 har Fiskeri som Hovederhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 1600 og 4300 Kr.

Egen S., en egen Sognekommune, Egen Sognefogeddistr., har Bitingsted i Nordborg og hører til Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr., Als Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., Nordborg Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 189. Lægd.

Kirken, tidl. indv. t. Skt. Morten, er, saavidt det p. Gr. af den stærke Overpudsning kan iagttages, væsentlig en romansk Teglstensbygning med lige afsluttet Kor og Skib, til hvis Sydside 1715 er føjet en Tilbygning, ligesom der 1628 i Forlængelse af Koret opførtes et Gravkapel for Htg. Frederik af Nordborg (nu Sakristi). Efter enkelte Kvadere at dømme synes dette at have afløst en Apsis. Koret har profileret Granitsokkel, dobbelt Savsnitsfrise og mod N. to tilmurede, romanske Vinduer; dets Mure er højere end Skibets, saaledes at det teglhængte Tag ligger i en Flugt. Skibets nuvær. vestre Del springer mod N. noget frem; den har oprindl. baaret eller skullet bære et romansk Taarn med Hjørnelisener og smalle Midtlisener mod N. og S., hvis Underdel har været dækket af to ribbeløse Krydshvælvinger (jfr. Broager, Ketting), og ogsaa 2. Stokv. synes at have været hvælvet. Om Taarnet er samtidig el. senere tilføjet, kan ej afgøres. Tagrytter østlig paa Skibet. Paa den søndre Tilbygning indmuret et Par Kvadre med Hjulkors. Koret har 8-delt Krydshvælving med profilerede Ribber, Skibet og Sakristiet gipset Loft. Fritstaaende Klokketaarn af Træ paa en lille Høj. Ved Kirkegden en meget lang Kirkestald af Bindingsværk. Muret Alterbord. Altertavlen indeholder Bestanddele af en sentkatolsk Fløjtavle, deribl. paa Fodstykket et Maleri fra 1515, forestillende Maria med Barnet, samt i Fløjene 12 udskaarne Apostelfigurer. I Midtskabet er indsat et Maleri (Nadveren) fra Beg. af 19. Aarh., og c. 1650 er tilføjet Vinger og Topstykke med et Maleri paa Kobber (Opstandelsen), indfattet i bruskbarokt Snitværk af Sønderborg-Arbejde. Alterkalk fra 1784. To Par Stager, det ene sentgotisk. Sentromansk Font af Gullandsten; Døbefad og Daabskande, skænket af Kvinder i Sognet 1929. Prædikestol fra H. Ringerinks Værksted i Flensborg, c. 1600, med nytestamentlige Relieffer. Lægmandskrucifiks som i Nordborg. Sentkatolsk, jærnbeslaaet Vægskab. Gravsten over Husfoged paa Østerholm, Christoffer Witt, † 1720, og Hustru. Klokke fra 1640, med Hertugvaaben (Petrus Melchior, Husum) samt Genforeningsklokke. Til Kirken er 1905 skænket et naivt Maleri af Østerholm Slot med en lang Indskrift. — Flere sentkatolske Figurer (Maria, Johannes Døber, Skt. Morten og Skt. Antonius) opbevares i Sønderborg Museum. — 1427 bekræfter Paven Kirkens Anneksion til Ryde Kloster. — Paa Kirkegden er begravet Biskop over Als og Ærø Jørgen Hansen (1802-89), Sognepræst i E. fra 1845 til sin Død. 1921 rejstes et Mindesmærke for 66 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

I Nørreskov ligger det velbevarede *Hellevedgd.s Voldsted,* en firkantet Banke, hvis Overflade maaler c. 18 × 24,5 m; den har baaret en rektangulær Bygning og er omgivet af dybt nedskaarne, stenkantede Grave. S. for Voldstedet har Avlsgden ligget. Gdens ældre Historie falder sammen med Gammelgd.s i Ketting S., se p. 616. Thomas Sture lod den nedbryde ved Midten af 16. Aarh. og byggede en ny Gd. lidt sydligere ved Landsbyen Bosted. Efter at den 1584 ligesom Gammelgd. var gaaet fra Sturernes over i Htg. Hans' Eje, ændredes dens Navn til *Østerholm,* samtidig med at dens Tilliggende udvidedes, ved at Bosted nedlagdes og dens Jord inddroges under Hovedgden, der ombyggedes 1592. Ved Delingerne faldt den til den nordborgske Linje, der anvendte den til Enkesæde; 1723 overlod den sidste, nordborgske Htg. den til Kongen, der lod Bygningerne nedbryde 1735. I 1768 udparcelleredes Gden, og Navnet Østerholm er nu knyttet til en mindre Ejendom, hvis Bygning ligger paa det gamle, af Grave omgivne Voldsted og synes opført af ældre Materiale. V. herfor har Avlsgden ligget, ligeledes med Grave. — Den gamle Hovedbygning, hvis Udseende kendes af det ovenf. nævnte Maleri i Kirken, var et af Grave omgivet Enkelthus i 3 Stokværk med kamtakkede Gavle og havde runde Diagonaltaarne med Spir og et fremspringende Portparti med svungen Gavl.

Elstrup. 1245 frasagde Htg. Abel sig alle Krav paa Elefstorp — 9 Mark Guld, som ved Delingen var tilfaldet ham efter hans Broder Erik. 1344 bortpantede Htg. Valdemar Elstorp til Markvard Schwanow. 1348 bortpantede Htg. Valdemar sit Gods i By og Mark Elstorp til Markvard Gjordsen og 1357 til Knud Friis og hans rette Arvinger Yking (Egen) med Undtagelse af Elstorp og Borigsteth.

I Præstegdens Have staar et gammelt, meget stort Takstræ. Ved Nygd. staar Danmarks to største Ælme, hver med St. Omf. c. 6 m og 28 m høje; den største er stærkt paa Retur, medens den anden endnu er ret kraftig, et meget pragtfuldt Træ.

I Guderup rejstes 1921 en Genforeningssten.

I Sognet er født: Fr. Brandt (1632-91), Hofpræst og Provst i Nykøbing F., Digter og religiøs Forfatter; Fr. Ebbesen (1768-1836), Præst og Provst i Svenstrup, dansk Stænderdeputeret; Niels Kiærbølling (1806-71), Ornitolog, Stifter af Zoologisk Have i København.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 302 d., 31 t.; 1884: 229 d., 40 t.; 1912: 278 d., 42 t., 12 soc.; 1920: 664 d., 2 t., 22 soc.; 1924: 559 d., 15 t., 120 soc.; 1926: 467 d., 63 t., 23 Bond. Selvst., 163 soc.; 1929: 429 d., 54 t., 259 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 1041 d. og 58 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 73, fra Tskl. 27).

Naar over Halvdelen af de henv. 50 jordfaste Oldtidsmindesmærker, der kendes i Sognet, endnu er bevaret, skyldes det væsentlig, at de er beliggende i Skov. I Nørreskoven ses saaledes ikke mindre end 13 Megalithgrave, mest Langdysser og Runddysser, endvidere en Helleristningssten med mange smaa, skaalformede Fordybninger, samt 5 Gravhøje og paa Toppen af en Banke en Gravplads, bestaaende af et stort Antal tætliggende Smaahøje eller Tuer. I Dyndved Skov ses en lille Langdysse samt 3 Høje, af hvilke de to er sammenbyggede, og i Holt Skov V. for Stolbro en Høj. Desuden er ved Elstrup Skov i en Æblehave bevaret en Høj (*Hønshøj*) og ikke langt derfra atter en Høj. Ved Elstrup By har ligget Gruppen *Firhøjene;* en af disse forefindes, omend kun som en Rest. Blandt Sognets sløjfede Høje var *Galgehøj* ved Egen.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Egen, Guderup-Sjellerup, Dyndved, Stolbro og Elstrup (med Østerholm).

Svenstrup Sogn gaar tværs over Als fra Lille-Bælt til Als Fjord; det mest fremskudte Punkt mod Bæltet er Tranerodde; paa Als Fjord-Siden skyder Stevning Næs sig ud mellem Stevning Nor og Sandvig. Nord for sig har Sognet Hagenbjærg Sogn, mod Syd Egen Sogn. Kirken nordlig, 20 km N. f. Sønderborg, 6,5 km SØ. f. Nordborg, 9,5 km NNV. f. Augustenborg. Den nordlige Del af Sognet er sammen med den tilgrænsende Del af Egen Sogn det højeste Parti i Nørre-Herred. En stor Del

af Sognet ligger over 40 m højt med mange Bakker, blandt hvilke S. f. Kirkebyen Egebjærg (62 m, trigon. Stat.) hævder sig som Herredets højeste Punkt, hvorfra et vidt Rundskue. Fra dette højere Jordsmon sænker Landet sig mod N. til Bæltets ganske lave Kyst (Melved Bæk danner her Grænse mod Egen Sogn), mod S. til Stolbro Bæk, der til Dels danner Grænsen mod Egen Sogn, og til Stevning Nor, hvori Bækken falder ud. Stevning Næs har yderst en Klintekyst (9 m). Jorden fortrinlig Lermuld, der maa regnes til Nordslesvigs bedste Jorder. Boniteten tilhører 2-6. Kl., 3-4. Kl. det almindeligste. Bæltkysten er hegnet af Skove, Fortsættelser af Nørreskoven; Stevning Skov gaar ud til de vestlige Nor. Amtsbanen Sønderborg-Nordborg og Landevejen mellem de samme Byer gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1137 (1860: 1124, 1910: 1171, 1921: 1145). **Ejdsk.** 1927: 5022, deraf **Jordv.** 2307; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1267 Kr. pr. ha. **Areal** 1838 ha (N. 22,640 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1577; besaaet med Hvede 92, Rug 85, Byg 189, Havre 228, Blands. t. Modenhed 61, andre Høstar. 89, Kartofler 38, Foderroer 147, Brak 70, Grønf. og Græsn. 578, Haver, Hegn o. l. 60, Tørvemoser 6, Skov 81, beb. Grund og Gaardsplads 28, Veje 48, Hede, Klit og Stenmarker 2, Vand 36. **Frugttræer** 1913: 6177 (1900: 5807). **Kreaturhold** 1928: 270 Heste, 1604 Stkr. Hornkv. (heraf 845 Køer), 45 Faar, 5 Geder, 3828 Svin (1913: 4189), 11,721 Høns.

I Sognet Byerne: *Svenstrup* (1431 Swenstorppe) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (nyopf. 1908), Forsamlingshus (opf. 1911, Arkt. Bygmester Chr. Christensen; 200 Pladser), 4 Kbmdsforretn., 2 Mlr. (deraf en med Savværk), Andelsmejeri (opr. 1887 med 500 Køer, 1914: 495, 1918: c. 400, 1928: 520), Vandværk (opr. 1912, Ml.), Filialer af Sønderborg Bys Sparekasse og Folkebanken for Als og Sundeved, Ordenspolitibetj., Jærnbanest. med Gæstgiv., Telegraf- og Telefonst., Posteksp. *Torup* (1543 Torp), sammenbygget med Svenstrup. *Himmark* (1483 Hymmarck), *Klingbjærg*, *Stevning* (1483 Steueningh) med 2-Kl. Skole (nyopf. 1909-10), 4 Kbmdsforretn., Ml., Andelsmejeri (opr. 1892 med 190 Køer, 1914: 286, 1918: 200, 1928: 300), Vandværk (opf. 1912, Ml.), 4 Gæstgiv., deraf et i Forb. med Jærnbanest. Saml. af Gde og Hse: *Himmark Mark*, Fiskerhse *Karlsminde* (i Nærheden Tranerodde Fyr, opf. 1906, 10 m højt, med Vinkelfyr, Lysstyrke 1000 H. L.), *Sønderlund*, *Stevningnor* med Kbmdshdl., Gæstgiv., Kystopsynspost, Landgangsbro. Gaarde: i Svenstrup *Præstegden* med Ejdsk. 120, Jordv. 107, c. 81 ha, deraf Ager 68, Eng 2, Skov 8, N. 1239 Thlr., *Toftegd.*, *Frydenlund*, *Pustervig*, *Petersbjærg*, *Slibetoft;* en større Gd. med Ejdsk. 95, Jordv. 58, c. 48 ha, deraf Ager 38, Eng 2, Skov 5, N. 533 Thlr., *Torupgd.;* ved Himmark *Skovgd.* med Ejdsk. 86, Jordv. 50, c. 39 ha, deraf Ager 35, Eng 1, Skov 3, N. 444 Thlr., *Bjærggd.*, *Bondegd.*, *Fæbrogd.;* ved Klingbjærg *Magerhøjgd.*, *Tyremosegd.*, *Strandhøjgd.*, *Borrishæld;* ved Stevning *Gøllinggd.* (med Teglv.) med Ejdsk. 98, Jordv. 53, c. 41 ha, deraf Ager 35, Eng 2, Skov 2, N. 576 Thlr., *Bondegd.* med Ejdsk. 104, Jordv. 67, c. 52 ha, deraf Ager 43, Eng 3, Skov 4, N. 756 Thlr., *Stevninggd.* med Ejdsk. 115, Jordv. 64, c. 50 ha, deraf Ager 46, Eng 2, Skov 2, N. 735 Thlr., *Stevninghus*, *Stevningml.*, *Paa Højen*, *Holtegd.*, *Ravnsdam*, *Ravnsbjærg*, *Junkergd.;* Ø. f. Stevning mellem Jærnbane og Sognegrænse *Stevninghjørne*, *Boelkilde*, *Elvemosegd.*, *Solbjærggd.* med Ejdsk. 150, Jordv. 98, c. 76 ha, deraf Ager 66, Eng 7, Skov 2, N. 975 Thlr., *Hjortspring* med Ejdsk. 149, Jordv. 90, c. 73 ha, deraf Ager 56, Eng 13, Skov 2, N. 985 Thlr., *Malkestedet*, *Skadborg*, *§ 5;* N. f. Stevning *Bærensml.* (1641 Bernsmöhl); *Degnager*, *Enegd.* Huse: I Svenstrup *Renbæk*, *Kapellaniet*, *Nitegd.;* i Torup *Pallegd.*, *Adsersagers Ende*, *Skyttegden;* ved Skovgd. *Skærbæk*, S. f. Klingbjærg ved Landevejen *Hulen.* — Der er 10 Fiskere i Sognet, hvoraf dog kun

4 har Fiskeri som Hovederhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 7000 og 16,000 Kr.

Svenstrup S., en egen Sognekommune, Svenstrup Sognefogeddistr., har Bitingsted i Nordborg og hører til Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr., Als Vurderingskr., Sønderjyllands 7. Folketingskr., Nordborg Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 188. Lægd.

Den hvidkalkede, teglhængte, kullede Kirke er en romansk Kampestensbygning, bestaaende af Skib og lige afsluttet Kor. Begge de oprindelige, ind- og udvendig rundbuede Døre er bevarede; Karmene er kvaderhugne og i den nordre Døre Bueslag et lille, svagt fremspringende Hoved. Spor af romanske Vinduer nordlig paa Kor og Skib. I ret tidlig gotisk Tid er Korets Østgavl bleven ommuret af Tegl, Gavlfeltet har 3 slanke, spidsbuede Blændinger, og indvendig ses to smalle, spidsbuede Vinduer med retvinklede False. Paa Skibets Sydside et middelalderligt Vaabenhus af Tegl og ved Korets Østside et nyere Sakristi, hvis Pulttag skjuler det meste af Korgavlen. Koret har en simpel Krydshvælving, Skibet fladt Loft. Rund, senere udv. Korbue. Nyere, fritstaaende Klokketaarn af Træ. Paa Korvæggen er malet de danske Kongers Navnecifre (fornyet 1927). Muret Alterbord. Nymodens Altertavle med et Christusmaleri. To Par gotiske Alterstager. Romansk Granitfont med rankesmykket Kumme og paa den firkantede Fodplade Hjørnehoveder. Haandklædehylde fra 18. Aarh. Prædikestol i Barokstil, med Snosøjler og brændende Lys paa Hjørnerne og med talrige, skaarne Indskrifter, iil. hvilke den er skænket 1688 af Sognepræsten og samtlige „Kirchspielleuten" og snedkret af Friederich Ebesen. Lille Krucifiks fra 14. Aarh., sentmiddelalderligt Krucifiks samt to Apostelfigurer, Peter og Paul. Præstetavle paa Latin i Vaabenhuset, ny Præstetavle paa Dansk. Engelsk Ur fra 18. Aarh. Gravstene, en over Sognepræst Matthias Thostrup, † 1784, en anden over Billedhugger og Parcellist Friederich Ebbesen, f. 1730, † i Sønderlund 1826. To Klokker fra 1870 (Beseler, Rendsborg). — Paa Kirkegden rejstes 1921 et Mindesmærke for 30 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Torupgd. Som Ejer nævnes 1565 Markvard Abildgaard, hvis Moder var Datter af Markvard Lund til Tandsgd.

Hjortspring er det gamle Melvedgd. Markvard Rolstrup var 1375 Panteherre paa Melvedgd., som han overlod Kronen. 1431 forlenede Htgerne Adolf og Gerhard deres Mand og Tjener Claus van Koden for tro Tjenestes Skyld med Medelwidgard og Landsbyen Medelwit. Han havde den i to Aar, hvorefter Htg. Adolf tog Gden tilbage og gav ham 200 Mark. 1535-39 skrives Benedikt Sehested til M. 1542 forlenede Chr. III Povl Magnussen (af den adelige Slægt med Pilen i Vaabenet) med M., som han endnu indehavde 1577, men 1584 Sønnen Otto Magnussen. 1590 nævnes Faderen til Melwidtgaard († 1596). Fra 1622 tilhørte M. Huset Nordborg, nedarvet fra Htg. Hans d. Æ., og kaldes da Hartspring (Hirschsprung). Den udparcelleredes 1772; Hovedparcellen overtoges af den davær. Forpagter Pedersen, i hvis Slægt den var til 1890, da den solgtes til Jørgensen, Sønderborg; denne solgte den 1902 til den nuvær. Ejer Krentzen. — Om Gden er der anselige Grave og naturlige Sænkninger. Som Trappesten ved det nye Stuehus ligger to Gravsten i Rokokostil, med Gravskrifter over Medlemmer af Forpagterslægten Thomsen.

I Skoven Gammelgd. S. for Karlsminde ligger et lille Voldsted, bestaaende af to lave Banker; Hovedbanken, oprindl. vistnok firkantet, har en kun 6 × 9 m stor Topflade; c. 30 m S. derfor ligger en større Ladegaardsbanke, nu helt kratbevokset. Muligvis er denne „Gammelgaard" senere flyttet til Himmark By, hvor der i Mands Minde har ligget et firkantet, nu ganske udjævnet Voldsted, kaldet „Nyborg".

Om to Gaarde østligst i Torup er der Levninger af Grave i Tilslutning til naturlige Sænkninger.

Den nordvestligste Gaard i Stevning, Junkergaard, har været omgivet af Grave og Sænkninger.

Fra Bjærggd. udstykkedes 1923 fire Husmandsbrug.

Paa Pladsen ved Alléen, der fører op til Kirkegden, rejstes 1925 en Mindesten for 8 Mænd, der 1845 skænkede Pladsen til Byen og plantede Alléen. — En Genforeningssten rejstes 1920 i Stevning.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 193 d., 18 t.; 1884: 114 d., 25 t.; 1912: 206 d., 39 t., 12 soc.; 1920: 396 d., 13 t., 25 soc.; 1924: 344 d., 5 t.,

78 soc.; 1926: 248 d., 31 t., 39 Bond. Selvst., 133 soc.; 1929: 220 d., 22 t., 206 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 652 d. og 32 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 42, fra Tskl. 22).

Sydlig i Statsskoven Nørreskov ligger en anselig, men noget forstyrret, vistnok trekamret Langdysse med mange Randsten, og nordlig i samme Skov, tæt ved Kysten, en anden, men mindre Langdysse. Desuden ses i Skoven 3 Smaahøje og en Langhøj (eller ødelagt Langdysse). En velbevaret Gravhøj (nu noget omdannet til Lysthøj) ligger i Solbjærggd.s Have, og i Stevning Skov ses 2 større Gravhøje samt en tæt Gruppe af mindst 8 Smaahøje. Andetsteds i Sognet kendes en Snes Høje, overpløjede eller sløjfede. I den lille *Hjortspringkobbel Mose* sydøstlig i Sognet blev 1886 ved Tørveskær truffet Dele af en meget stor Robaad samt talrige Spyd- og Pilespidser af Jærn; men intet heraf blev bevaret. Ved Nationalmuseets Undersøgelse i Mosen 1921-22 fremdroges Resterne af Baaden (c. 15 m lang) og i og ved denne c. 40 ejendommelige, aflange Træskjolde med Bule af Træ, endvidere Spydspidser og Spydstager, enkelte Jærnsværd, Træsker m. m. Dette overmaade betydningsfulde Fund hidrører fra den ældste Jærnalder og maa sikkert betragtes som et Offerfund.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Svenstrup (med Torup, Himmark, Klingbjærg) og Stevning.

Hagenbjærg Sogn gaar tværs over Als fra Lille-Bælt til Als Fjord med Sandvig og afskærer mod NV. Oksbøl og Nordborg Sogne fra det øvrige af Øen; mod SØ. grænser det til Svenstrup Sogn. Kirken midt i Sognet, 14 km N. f. Sønderborg, 4,5 km SØ. f. Nordborg og 11 km NNV. f. Augustenborg. Sognet deles ved en Sænkning med Engdrag i en nordlig Del (Lavensby, Hagenbjærg og Elsmark) og en sydlig Del (Brandsbøl og Lunden). I den nordlige Del skærer Nordborg Sø sig ind fra NV., fortsat i Maderne midt gennem Lavensby By. Rundtom mange smaa, isolerede Engdrag og mellem dem stejle Bakker. Jordsmonnet bliver saaledes meget kuperet undtagen nordlig og sydlig ud mod Kysterne, hvor der er lave Klinter. I den sydlige Del naar en Bakke ved Brandsbøl 39 m, i den nordlige Del er der det stejle Elsbjærg (43 m) og Hagenbjærgs imponerende Møllebakke (49 m). Jorden er fortrinlig lermuldet og tilhører 2-5. Kl., 3-4. Kl. det almindeligste. Brandsbøl Skov ved Als Fjord, Hagenbjærg og Elsmark Skove som sidste Fortsættelser til N. af Nørreskoven. Af Bønderskove findes Tranrødskov, Egemoseskov og Gammelhave, ialt c. 40 ha, og Erskov paa c. 60 ha. Bevoksningen er Bøg med enkelte Ege og Aske. En Bæk, der falder ud i Bæltet, danner det meste af Grænsen mod Svenstrup Sogn. Amtsbanen Sønderborg-Nordborg og Landevejen mellem de samme Byer gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 917 (1860: 999, 1910: 983, 1921: 872). **Ejdsk.** 1927: 5052, deraf **Jordv.** 2827; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1286 Kr. pr. ha. **Areal** 2229 ha (N. 27,272 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1886; besaaet med Hvede 117, Rug 49, Byg 189, Havre 239, Blands. t. Modenhed 46, andre Høstar. 151, Kartofler 21, Foderroer 158, Brak 134, Grønf. og Græsn. 782, Haver, Hegn o. l. 54, Tørvemoser 10, Skov 166, beb. Grund og Gaardsplads 31, Veje 73, Hede, Klit og Stenmarker 2, Vand 7. **Frugttræer** 1913: 3532 (1900: 3422). **Kreaturhold** 1928: 332 Heste, 1736 Stkr. Hornkv. (heraf 881 Køer), 67 Faar, 13 Geder, 2711 Svin (1913: 2644), 9000 Høns.

I Sognet Byerne: *Hagenbjærg* (1423 Hakenberghe) med Kirke, Præstegd., 3-Kl. Skole (nyopf. 1889), 3 Købmandsforretninger (heraf en Korn- og Foderstofhandel med Motorml.), Ml. (med Bageri og Bryggeri), Andelsmejeri (opr. 1887 med 640 Køer, 1914: 780, 1918: 680, 1929: 900), Maskinbyggeri, Vandv. (opr. 1912), Filialer af Folkebanken f. Als og Sundeved og af Sønderborg Bys Sparekasse, Dyrlæge, 2 Gæstgiv., deraf et i Jærnbanest., Telegraf- og Telefonst. *Lavnsby* (Langesøby; 1245 Langesio) med Kbmdshdl. og Gæstgiv. *Elsmark* (1423 Elismark) med Vandv. (opr. 1912). *Lunden* (1604 Lunden) med Gæstgiv. („Madekro"). *Brandsbøl* (1197 Bramsbole) med Kbmdshdl., Ml., Vandforsyningsselskab (Andels-, opr. 1908). Saml. af Gde og Hse: *Lavnsbymark, Brandsbølmark, Brandsbølsø.* Gaarde: I Hagenbjærg *Præstegden* med Ejdsk. 151, Jordv. 134, c. 107 ha, deraf Ager 80, Eng 3, Skov 23, N. 1421 Thlr., *Bondegd.* med Ejdsk. 78, Jordv. 57, c. 45 ha, deraf Ager 34, Eng 4, Skov 6, N. 636 Thlr., *Kongshøjgd.* med Ejdsk. 77, Jordv. 50, c. 40 ha, deraf Ager 31, Eng 3, Skov 5, N. 492 Thlr., *Elmose* med Ejdsk, 90, Jordv. 59, c. 49 ha, deraf Ager 43, Eng 1, Skov 4, N. 646 Thlr., *Vestergd.* med Ejdsk. 86, Jordv. 58, c. 47 ha, deraf Ager 36, Eng 6, Skov 4, N. 562 Thlr., en større Gd. med Ejdsk. 100, Jordv. 61, c. 47 ha, deraf Ager 36, Eng 6, Skov 4, N. 588 Thlr.; ved Lavnsby *Fægteborg* med Ejdsk. 120, Jordv. 70, c. 53 ha, deraf Ager 44, Eng 4, Skov 3, N. 790 Thlr., en større Gd. med Ejdsk. 81, Jordv. 50, c. 37 ha, deraf Ager 32, Eng 4, N. 450 Thlr., *Skovgd., Søby Kro;* paa Lavnsbymark *Petersholm;* ved Brandsbøl *Vestergd.* med Ejdsk. 86, Jordv. 55, c. 47 ha, deraf Ager 34, Eng 10, Skov 2, N. 571 Thlr., *Fjordgd.* med Ejdsk. 85, Jordv. 57, c. 43 ha, deraf Ager 38, Eng 2, Skov 2, N. 520 Thlr., endvidere 3 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 92, Jordv. 62, c. 47 ha, deraf Ager 43, Eng 2, Skov 1, N. 641 Thlr., en med Ejdsk. 81, Jordv. 56, c. 42 ha, deraf Ager 38, Eng 1, Skov 2, N. 527 Thlr., en med Ejdsk. 82, Jordv. 47, c. 36 ha, deraf Ager 30, Eng 2, Skov 3, N. 506 Thlr. — To Personer i Sognet har Fiskeri som Bierhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 500 og 2400 Kr.

Hagenbjærg S., en egen Sognekommune, Hagenbjærg Sognefogeddistr., har Bitingsted i Nordborg og hører til Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr., Als Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., Nordborg Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 187. Lægd.

Den hvidtede og teglhængte, enligt liggende Kirke, tidl. vistnok indv. t. Vor Frue og Skt. Anna, er romansk med lige afsluttet Kor og Skib, opført af raa Kamp. Begge de oprindl. rundbuede Døre er i Behold, og paa Korets og Skibets Nordside ses et tilmuret, romansk Vindue. Korgavlen er af Tegl med Stræbepiller og 3 tilmurede, rundbuede Blændinger, senere forhøjet ligesom Sidemurene, der har faaet dobbelt Savsnitsgesims. Senere Tilbygninger er et Sakristi mod Ø. og paa Skibets Nordside et middelalderligt Vaabenhus af Tegl, hvis Gavl har tre spidsbuede Blændinger, omrammede af en smal Blænding, der følger Gavlens Kamtakker. Vestgavl og Taarn opførte 1856-57; indtil da havde Kirken fritliggende Klokketaarn af Træ. Koret har simpel Krydshvælving med skjoldformet Slutsten med gule Kryds paa rød Bund, Skibet fladt Loft. Det Indre er istandsat 1873-75. Altertavle med Getsemanemaleri af Eckersberg 1831. Gotiske Alterstager. Lille, romansk Granitfont (maaske snarere en Vievandskumme), nu opstillet paa et Fodstykke af en gullandsk Kalkstensfont. Prædikestol i Senrenæssancestil, c. 1625, rigt udskaaret, i Felterne nytestamentlige Relieffer. Series pastorum 1752. Portrætmaleri af en Præst fra 18. Aarh., vistn. Ludvig Christensen Wegerslef, † 1760, over hvem der ogsaa findes en Gravsten. Klokke fra c. 1350, med Majuskelindskrift (Englehilsenen) og indridsede Billeder af Jomfru Maria og Skt. Laurentius, støbt af den sjællandske Klokkestøber Ole Henriksen Kegge (Uldall, Kirkekl. p. 35, sml. Sønderj. Kirkekl. 1925 p. 36). I Kirken fandtes 1507 et Skt. Nicolai Alter. — I Nationalmuseet findes Figurer fra en

sentkatolsk Altertavle. — Paa Kirkegden en Krigergrav over danske Soldater, tre faldne 1848-49 og to 1864, samt et 1921 rejst Mindesmærke for 41 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Genforeningsstene er rejst 1920 i Lavnsby og 1921 i Hagenbjærg.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 160 d., 13 t.; 1884: 58 d., 49 t.; 1912: 114 d., 48 t., 13 soc.; 1920: 221 d., 11 t., 42 soc.; 1924: 217 d., 19 t., 48 soc.; 1926: 218 d., 53 t., 10 Bond. Selvst., 74 soc.; 1929: 205 d., 38 t., 100 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 477 d. og 72 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 38, fra Tskl. 20).

De mange jordfaste Oldtidsmindesmærker har overvejende deres Plads dels sydligst i Sognet ud mod Sandvig, dels nordlig i Sognet og i en Stribe midt gennem dette, mellem Hagenbjærg og Brandsbøl. Mest er det Gravhøje; men af de c. 75, som kendes, er kun ganske enkelte bevarede; Resten er forlængst sløjfet eller overpløjet. Sydøstligst i Sognet ved Vejen fra Stevning til Brandsbøl ses 2 bevarede, ret anselige Høje, der har hørt til en tæt Gruppe af ialt 4 Høje. I Skoven Kragtorn ved Lunden er en anselig Høj, oprindl. med et stort, stensat Gravkammer. Desuden indeholder Sognet nogle Stenalders Megalithgrave. I og ved Brandsbøl Skov ligger saaledes tæt sammen ved Hovedvejen gennem denne 4 Langdysser (en af disse med et anseligt Gravkammer af Jættestue-Form), og SØ. derfor ses 3 andre, men forstyrrede Langdysser; smstds. har været en fjerde Langdysse. I Hagenbjærg Skov ses en Langdysse med smuk og stor, stensat Grav. Ogsaa andetsteds kendes enkelte Dysser. I den inderste Del af den nu udtørrede, gamle Havarm Bundsø findes et Affaldslag fra yngre Stenalder (et stort Fund derfra i Museet i Kiel, et andet i Privateje). Et Kulturlag fra ældre Jærnalder, S. for Brandsbøl, er undersøgt af Nationalmuseet; ogsaa Urnefund fra Jærnalderen kendes fra Sognet.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Hagenbjærg, Lavnsby, Lunden-Elsmark og Brandsbøl.

Litt.: J. Raben, Havnbjerg Kirke og de gamle Minder fra H. Sogn, Sønderborg 1926.

Oksbøl Sogn omgives af Nordborg og Hagenbjærg Sogne samt af Als Fjord med Stegsvig, Dyvig og Mjelsvig i Fortsættelse af hverandre. Kirken østlig, 14 km N. f. Sønderborg, 3 km S. f. Nordborg, 12,5 km NNV. f. Augustenborg. Sognet deles i en mindre, nordlig Del (Oksbøl) og en større, sydlig (Broballe og Mjels) ved en Sænkning, dannet af Mjelsvig og i Fortsættelse af denne af de udtørrede Mjels Sø (÷ 1,4 m) og Bundsø (÷ 2,3 m); til Mjelsvig slutter sig ogsaa det ligeledes tørlagte Oldenor paa Grænsen af Nordborg Sogn. Skønt Sognet i sin Helhed ligesom Nordborg Sogn ikke er saa bakket som de tre andre Sogne i Nørre-Herred, faar det dog en meget særpræget Karakter, ikke ud mod den aabne Als Fjord, hvor der findes lave Klinter, men i Partierne om de slyngede Vige og Søer med fremspringende Næs og stejle Sider. Nede ved Vig og i Sø ses intet foruden Vand, Engbund og gule Lervægge; her er saa verdensforladt. Det i Bundsø fremspringende Næs Knuden naar 17 m; Smedebjærg V. f. Mjels er 34 m højt, Bøgebjærg V. f. Oksbøl 42 m; fra dette er der en interessant Udsigt over den indviklede Sammensætning af Vande og Lavninger. Jordsmonnet er frugtbart, i den østlige Del af Sognet for det meste stærkt leret, i den vestlige Del mod Als Fjord mere let og sandet; Lyngen er Navnet paa det vestligste herude. Næst efter Kegnæs og Nordborg Landsogn er dets Jordvurdering, der skifter fra 2-7. Kl., den laveste paa Als; men der findes dog megen Jord i 2-3. Kl. Ud mod Als Fjord er der flere Bønderskove, deriblandt Lusig. Amtsbanen Sønderborg-Nordborg gaar gennem Sognet.

Befolkning i 1925: 1072 (1860: 1228, 1910: 1116, 1921: 1113). **Ejdsk.** 1927: 4496, deraf **Jordv.** 2260; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1119 Kr. pr. ha. **Areal** 2117 ha (N. 22,856 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1800; besaaet med Hvede 146, Rug 88, Byg 214, Havre 237, Blands. t. Modenhed 55, andre Høstar. 138, Kartofler 32, Foderroer 166, Brak 59, Grønf. og Græsn. 665, Haver, Hegn o. l. 119, Tørvemoser 8, Skov 36, beb. Grund og Gaardsplads 16, Veje 45, Hede, Klit og Stenmarker 23, Vand 70. **Frugttræer** 1913: 3988 (1900: 3732). **Kreaturhold** 1928: 301 Heste, 1728 Stkr. Hornkv. (heraf 898 Køer), 46 Faar, 8 Geder, 2404 Svin (1913: 2303), 8600 Høns.

I Sognet Byerne: *Oksbøl* (1483 Oxebuel) med Kirke, Præstegd., 2-Kl. Skole (nyopf. 1908-09; den gl. Skole fra 1859 er nu Lærerbolig), Kbmdshdl., Andels-Vandværk (opr. 1910, Vindmotor), Gæstgiv., Jærnbanest. *Broballe* (1483 Brobalghe) med Brugsforen. med Forsamlingssal (indr. 1922 i en nedlagt Kro; 200 Pladser), Kbmdshdl., Ml., Andelsmejeri (opr. 1868 som privat Mejeri; fra 1887 Andelsm. med 485 Køer, 1914: 906, 1918: 600, 1929: 610), Filial af Folkebanken for Als og Sundeved. *Mjels* (1245 Mialles) med 2-Kl. Skole (nyopf. 1925), 2 Kbmdsforretn., Ml., Pumpestation (der pumper Vand fra den udtømte Mjels Sø ud i Mjels Vig), Gæstgiv., Anlægsbro ved Mjelsgd. Saml. af Gde og Hse: *Oksbøl Ø.*- og *V.-mark, Broballemark, Broballe Nedermark, Mjelsmark, Mjels Søndermark, Hardeshøj* med Færgegd., Bro, Kbmdshdl. og Gæstgiv. Gaarde: I Oksbøl *Præstegden* med Ejdsk. 79, Jordv. 57, c. 42 ha, deraf Ager 37, Eng 2, Skov 1, N. 717 Thlr., *Østergd., Tornbjærg, Tvendalsgd.;* i Broballe *Sarsgd.* (1649 Satzgard), *Elkær, Søholm, Foldbjærg,* 2 større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 86, Jordv. 58, c. 52 ha, deraf Ager 42, Eng 7, Skov 2, N. 637 Thlr., en med Ejdsk. 80, Jordv. 57, c. 46 ha, deraf Ager 40, Eng 3, Skov 2, N. 609 Thlr.; ved Mjels *Stensgd., Mjelsgd.* (1531 Møelsgarde) med Ejdsk. 86, Jordv. 61, c. 53 ha, deraf Ager 43, Eng 8, Skov 2, N. 552 Thlr., med *Mjelsgd. Ml.* og Anlægsbro; *Pommersgd., Svingsbjærggd., Lynggd., Elshøjgd., Eskemosegd., Skovsgd., Steg, Engsletgd.* — Der er 25 Fiskere i Sognet, af hvilke 17 har Fiskeri som Hovederhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 14,000 og 14,000 Kr.

Oksbøl S., en egen Sognekommune, Oksbøl Sognefogeddistr., har Bitingsted i Nordborg og hører til Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr., Als Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., Nordborg Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 186. Lægd.

Den hvidtede, teglhængte, tidl. t. Vor Frue indv. Kirke har lige afsluttet, romansk Kor og Skib af raa Kamp. Den har bevaret sin gamle, rundbuede Syddør og enkelte af sine oprindelige Vinduer nordlig paa Skib og østlig paa Kor, hvilket sidste har profileret Sokkel. Middelalderlige Tilbygninger er Vaabenhuset mod S. samt det 1592 og oftere skalmurede, lave Vesttaarn med Pyramidetag, afsluttet med et lille Lanternespir fra 1734 og halvrundt Trappehus i S.; en Tagrytter paa Koret nedtoges 1674. Nordlig paa Skibet et 1697 bygget, lille Gravkapel for Forpagteren Peter Enevold paa Mjelsgaard. Nyt Sakristi ved Korets Østgavl mellem de svære, i Middelalderen tilføjede Stræbepiller. Kor og Taarn har simple Krydshvælv, Skibet fladt Loft. Korbuen omdannet, spids ligesom Taarnbuen. Altertavlen er et Maleri (Kopi, malet af Fru Jerichau). Tidliggotisk Alterkalk, paa hvis Fod et Krucifiks, de fire Evangelisters Tegn og Dyrefigurer. Gotiske Alterstager. Trædøbefont i Form af en Søjle, der støttes af en Engel, sikkert samtidigt med Daabsfadet fra 1692; nu bruges en Sandstens Døbefont. Prædikestol, c. 1625-30, et fint og rigt Snitværk med nytest. Relieffer, hvis Stil minder om Arbejder af Jørgen Ringnis, der senere virkede paa Laaland og Falster. Lysekrone, ligesom Daabsfadet skænket af Peter Enwaldt og Hustru Eva Maria. To Klokker, den ældste støbt 1566 af Michel Dibler i Flensborg, den yngre 1639 af Peter Melchiorsen i Husum. En korsmærket Gravsten fra romansk Tid er anvendt til Genforeningssten. I Vaabenhusets Vestvæg indsattes 1922 en Mindesten over 33 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

— Et unggotisk Lægmandskrucifiks samt Figurer fra en sentgotisk Altertavle (Christus som Verdensdommer, Maria, Johannes og Apostle) opbevares i Sønderborg Museum.

Oksbøl. 1517 skødede Wolf Høk til Chr. II to Gde i Oxebüll, 2 i Broballi og Møllen i Brantzbull.

Mjelsgd. 1245 nævnes Mialles. Mjelsgd. ejedes 1506 af Wolf Holck, † før 1530, derefter af hans Søn Jesper, der vistnok var barnløs, hvorefter Gden gik over til hans Søster Karen, g. m. Claus Emmiksen til Tyrstrup († 1541), derefter til deres Søn Erik († 1554). Den følgende Besidder var Hans Blome († 1565), der efterlod Sønnerne Hans (Povl Uken til Skovbølgaards Drabsmand) og Jørgen, der solgte M. til Htg. Hans for 15,500 Rdlr. Gden udparcelleredes 1767. — Under den findes hvælvede Kældere.

Genforeningsstene rejstes 1920 i Oksbøl og 1927 i Broballe.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: 1871: 185 d., 1 t.; 1884: 125 d., 16 t.; 1912: 177d., 50 t., 8 soc.; 1920: 317 d., 15 t., 31 soc.; 1924: 245 d., 26 t., 104 soc.; 1926: 268 d., 32 t., 8 Bond. Selvst., 111 soc.; 1929: 255 d., 28 t., 144 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 614 d. og 105 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 56, fra Tskl. 47).

Spredt i Sognet har været c. 70 Gravhøje, men alle er nu overpløjede eller sløjfede. Hist og her dannede Højene Samlinger eller Grupper, saaledes V. og SØ. for Oksbøl og ved Kysten SV. for Broballe.

Under den preuss. Administration bestod Sognet af Kommunerne Oksbøl, Broballe og Mjels.

Litt.: J. Raben, Oksbøl Sogn, Sønderborg 1926.

Nordborg Landsogn (Kommunerne Holm og Pøl) omgives af Nordborg Flække og af Sognene Hagenbjærg og Oksbøl samt af Als Fjord og det aabne Bælt. Fra Als Fjord gaar Stegsvig ind, som inden for det snævre Gab ved Steg igen afsætter Farresdam, Dyvig og Mjelsvig. I Mjelsvig mundede igen det nu udtørrede Oldenor. Disse Vige og Nor danner Størstedelen af Grænsen mod Oksbøl Sogn. Den smalle Landtunge, som afskærer Farresdam fra Stegsvig, hedder Stegshoved (10 m); mellem Dyvig og Mjelsvig indsnævres Farvandet fra den ene Side af Hesnæs (19 m), fra den anden af Rødnæs i Oksbøl Sogn (11 m). Ellers er Kysten ret lav; ved Hellesø Klint 8 m; Sognets og hele Øens Nordpynt er Tontoft Nakke (5 m). Kirken er i Nordborg. Sognet er mindre bakket end de fleste andre i Nørre-Herred og fladner særlig til langs Nordkysten. Det deles ved to smalle Lavninger i tre Dele. Lavningen Hopsø-Nordborg Sø (4,3 m) udskiller nordligst Pøl og Augustenhof; Gammeldam, der gaar omtrent fra Oldenor til Nordborg Sø (4 m), afsondrer Øster- og Vesterlund mod SØ.; den tredje og største Del bliver saa den vestligste, der indtages af Landsbyen Holm, hvis Beliggenhed svarer til dens Navn, omgivet af Dyvig, Stegsvig, det aabne Vand, Hopsølavningen til Nordborg Sø, Gammeldam og Oldenor. Op over det gennemgaaende jævne Jordsmon hæver sig enkelte stejle Bakker, saaledes Brokbjærg SØ. f. Pøl (33 m), en Bakke vestlig paa Holm Mark (35 m), men mest fremtrædende Ulbjærg (41 m) og den trigon. Station Mikkelbjærg (42 m) paa hver sin Side af Gammeldam. Jorden er leret og lermuldet, men ud mod Vandet noget lettere og sandet; Holm har ved Siden af Kegnæs den laveste Jordskyldsætning paa Als. I Holm er Boniteten 2-7. Kl., 3-4. Kl. det almindeligste, i Pøl 1-7. Kl., 3-4. Kl. det almindelig-

ste. Af Skov er der næsten kun Statsskoven Karholm S. f. Nordborg By (4 ha) og Povlskov (4 ha) ved Pøl. Sønderborg-Nordborg Landevej vil 1930 blive forlænget til Holm.

1. Holm Sognekommune.

Befolkning i 1925: 604 (1910: 637, 1921: 611). **Ejdsk.** 1927: 2530, deraf **Jordv.** 1332; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 883 Kr. pr. ha. **Areal** 1642 ha (N. 13,474 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1454; besaaet med Hvede 37, Rug 103, Byg 147, Havre 187, Blands. til Modenhed 67, andre Høstar. 41, Kartofler 28, Foderroer 120, Brak 83, Grønf. og Græsn. 641, Haver, Hegn o. l. 71, Tørvemoser 1, Skov 9, beb. Grund og Gaardsplads 12, Veje 39, Hede, Klit og Stenmarker 6, Vand 50. **Frugttræer** 1913: 1423 (1900: 1224). **Kreaturhold** 1928: 212 Heste, 1106 Stkr. Hornkv. (heraf 604 Køer), 200 Faar, 2 Geder, 1521 Svin (1913: 1139), 4590 Høns.

I Holm Kommune Byerne: *Holm* (1196 Holm) med 2-Kl. Skole (nyopf. 1923-24), 3 Kbmdsforretn., Ml., Andelsmejeri (opr. 1888 med 500 Køer, 1914: 670, 1918: 530, 1929: 840), 4 Gæstgiv. Saml. af Gde og Hse: *Holmskov* (bestaaende af Nørreskov og Sønderskov), *Nørreløkke, Dyvig* med Bro, Gæstgiveri. *Lønsømade* med Bro, Grusleje og Gæstgiveri. Gaarde: *Sandvejgd.* med Ejdsk. 85, Jordv. 58, c. 54 ha, deraf Ager 44, Eng 4, Skov 4, N. 568 Thlr.; to større, ubenævnte Gde: en med Ejdsk. 119, Jordv. 77, c. 64 ha, deraf Ager 57, Eng 1, Skov 3, N. 691 Thlr., en med Ejdsk. 80, Jordv. 52, c. 42 ha, deraf Ager 41, Eng 1, N. 503 Thlr. *Tinghøjgd., Brøndgd., Folkærgd., Græsbjærggd., Stoltebøgegd., Hellesøhave, Hellesøgd., Stenbæk, Ulbjærg,* Tvegdene *Hopsøhøj, Bavnbjærg, Troldsgd., Brushøjgd.* Hus: *Oldenorhus.* — 11 Fiskere, af hvilke 3 har Fiskeri som Hovederhverv; Redskabernes og Fangstens Værdi 1926 henholdsvis 8000 og 9000 Kr.

Holm Kommune udgør sammen med Pøl Km. et Sognefogeddistr., har Bitingsted i Nordborg og hører til Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr., Als Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., Nordborg Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 185. Lægd.

Dyvig Bro og Havn. I Slutningen af 1820erne blev der givet et Selskab Koncession paa at opføre en Bro i Dyvig; den dengang opførte Pælebro flyttedes c. 1840 fra Dyvigs østre Side til dens nuvær. Plads inderst i Vigen. Forbindelsen mellem Nordborg og Dyvig var i gamle Dage ikke som nu den udmærkede Vej over Holm, men „Gammel Dyvigvej", der gik over Ulbjærg. Amtsbanens Gennemførelse til Nordborg skadede i sin Tid Dyvig en Del, men den lille Havn, der ejes af Dyvig Brointeressentskab (9 Medl.), har dog endnu, efter en Udbedring 1927, Betydning for Egnen. — *Lønsømade Bro* er først efter Genforeningen blevet af Betydning som Afskibningssted for Nørre-Als.

Langs Lille-Bælt ligger der 12 ha Fællesjord.

Ved Tinghøj ved Holm fandtes en Heiligkilde.

Sognets eneste bevarede Oldtidshøj hæver sig SV. for Nordborg; dens Sider er dog nu meget afgravede. Alle de mindst 40 andre Høje, som kendes i Sognet, er derimod overpløjede eller sløjfede. De to store Banker Tinghøj og Vælthøj SV. for Holm er formentlig naturlige Formationer.

2. Pøl Sognekommune.

Befolkning i 1925: 479 (1910: 545, 1921: 511). **Ejdsk.** 1927: 2041, deraf Jordv. 1126; Bøndergaardenes Jorder vurderedes til 1079 Kr. pr. ha. **Areal** 1148 ha (N. 9359 Thlr.), hvoraf Landbrugsareal (1920) 1048; besaaet med Hvede 37, Rug 72, Byg 115, Havre 120, Blands. t. Modenhed 35, andre Høstar. 53, Kartofler 23, Foderroer 108, Brak 23, Grønf. og Græsning 462, Haver, Hegn o. l. 28, Tørvemoser 1, Skov 8, beb. Grund og Gaardsplads 14, Veje 32, Hede, Klit og Stenmarker 7, Vand 10. **Frugttræer** 1913: 1382 (1900: 1194). **Kreaturhold** 1928: 166 Heste, 856 Stkr. Hornkv. (heraf 517 Køer), 110 Faar, 5 Geder, 1316 Svin (1913: 1179), 4000 Høns.

I Pøl Kommune Byen *Pøl* (1483 Pøle) med Kbmdshdl., Andelsmejeriet Enighedsminde (opr. 1865 med 220 Køer, 1914: 365, 1918: c. 300, 1929: c. 450). Saml. af Gde og Hse: *Søvang* med Fattiggd. (fælles for 7 Kommuner i Als N.-Hrd.), *Tontoft* (1483 Tunttoft), sammenbygg. med Nordborg Flække, *Rugløkke* med Gartneriet Blomsterlyst, *Købingsmark* (Nordborgs tidl. Bymark) med Ml., *Sandgrav, Augustenhof* med Fyr (opf. 1904 som Vinkelfyr, 27 m højt, Lysstyrke 6000 H. L.). Gaarde: *Præstegden* med Ejdsk. 77, Jordv. 55, c. 46 ha, deraf Ager 44, N. 555 Thlr., *Graugd.* med Ejdsk. 104, Jordv. 70, c. 60 ha, deraf Ager 57, Eng 1, Skov 1, N. 689 Thlr., *Skovgd., Hjulkrog, Søvang, Koldmose,* Tvegdene *Gammelskov, Damgd., Holtgd., Vesterml.* (1649 Westermøll). Hse: Ved Købingsmark Strand en lille Sommerrestaurant, *Langbro;* endvidere 1 Hs i Povlskov. — 2 Personer driver lejlighedsvis Fiskeri; Fangstens Værdi c. 800 Kr.

Pøl Kommune udgør sammen med Holm Km. et Sognefogeddistr., har Bitingsted i Nordborg og hører til Als N.- og S.-Hrdr.s Retskr., Sønderborg Politikr., Sønderborg Amtstuedistr. og Lægekr., Augustenborg Skattekr., Als Vurderingskr., Sønderjyllands 4. Folketingskr., Nordborg Forligskr., 7. Udskrivningskr.' 185. Lægd.

Augustenhof har Navn efter et nedbrudt, augustenborgsk Jagtslot.

Verdenskrigs-Mindestenen paa Nordborg Kirkegd. (se p. 562) og Genforeningsstenen paa Løjtertoft (se p. 565) er fælles for Flækken og Landsognet.

Stemmeafgivningen ved Rigsdagsvalgene: Holm og Pøl tils. 1871: 213 d., 15 t.; 1884: 145 d., 17 t.; 1912: 206 d., 35 t., 4 soc.; Holm alene 1920: 168 d., 6 soc.; 1924: 144 d., 3 t., 42 soc.; 1926: 168 d., 3 t., 10 Bond. Selvst., 55 soc.; 1929: 137 d., 6 t., 58 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 368 d. og 20 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 19, fra Tskl. 15). — Pøl alene 1920: 133 d., 10 t., 21 soc.; 1924: 111 d., 18 t., 30 soc.; 1926: 125 d., 15 t., 10 Bond. Selvst., 31 soc.; 1929: 116 d., 16 t., 37 soc. Ved Folkeafstemningen $^{10}/_{2}$ 1920 afgaves 274 d. og 48 t. Stemmer (tilrejs. fra Dm. 34, fra Tskl. 19).

Ogsaa under den preuss. Administration bestod Sognet af de to Kommuner.